Studia Artistarum
Etudes sur la faculté des arts dans les universités médiévales

42-1

Neoplatonism in the Middle Ages
I. New Commentaries on *Liber de causis*
(ca. 1250-1350)

Studia Artistarum
Études sur la faculté des arts dans les universités médiévales

Directeurs honoraires
Olga Weijers
Louis Holtz

Sous la direction de
Luca Bianchi
(Università di Studi di Milano)

Dominique Poirel
(Institut de Recherche et d'Histoire des Textes)

Secrétaire de rédaction
Dragos Calma (Cambridge)

Comité de rédaction
Henk Braakhuis (Nijmegen)
Charles Burnett (London)
Anne Grondeux (Paris)
Jean-Pierre Rothschild (Paris)
Cecilia Trifogli (Oxford)

Studia Artistarum

Études sur la faculté des arts dans les universités médiévales

42-1

Neoplatonism in the Middle Ages

I. New Commentaries on *Liber de causis* (ca. 1250-1350)

edited by

Dragos Calma

BREPOLS

© 2016, BREPOLS PUBLISHERS N.V., Turnhout, Belgium.
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced
stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means,
electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise,
without the prior permission of the publisher.
D/2016/0095/183
ISBN 978-2-503-55474-7 (2 volumes)
ISBN 978-2-503-56650-4 (online version)
DOI 10.1484/M.SA-EB.5.111556

Printed on acid-free paper

Mise en page
Paul Brînzei

Contents

Dragos Calma, Acknowledgements 9

Dragos Calma, The Exegetical Tradition of Medieval Neoplatonism. Considerations on a Recently Discovered *Corpus* of Texts. 11

Mihai Maga, Remarques sur le commentaire au *Liber de causis* attribué à Pierre d'Auvergne 53

Alexandra Baneu / Dragos Calma, The *Glose super Librum de causis* and the Exegetical Tradition 137

Alexandra Baneu / Dragos Calma, Le commentaire sur le *Liber de causis* de Jean de Mallinges 153

Iacopo Costa / Marta Borgo, The Questions of Radulphus Brito (?) on the *Liber de causis* 287

Iulia Székely / Dragos Calma, Le commentaire d'un maître parisien conservé à Erfurt 359

Delphine Carron, A Theological Reading of the *Liber de causis* at the Turn of the Fourteenth Century: The Example of William of Leus 467

INDEX 551

INDEX OF MANUSCRIPTS 553

INDEX OF NAMES (BEFORE 1800) 555

INDEX OF NAMES (AFTER 1800) 559

Acknowledgements

This is a collection of witnesses to the Latin legacy of the *Book of Causes* and the *Elements of Theology*. They are the first results of a collective project undertaken between October 2011 and September 2016 at "Babeş-Bolyai" University in Cluj-Napoca (Romania). The project, directed by Dragos Calma, has been funded by the National Research Council of Romania (CNCS: PN-II-ID-PCE-2011-3-0058). Comprising the team are Alexandra Baneu, Alexander Baumgarten, Mihai Maga and Iulia Székely, with the occasional participation of Andrei Bereschi and Adinel Dincă. Researchers from other institutions have joined and shared their work with the Cluj-Napoca team: Marta Borgo (Leonine Commission), Iacopo Costa (CNRS, LEM — Leonine Commission), Delphine Carron (Université Zürich — FNS Ambizione), Mario Meliadò (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg), Laure Miolo (Université Lumière Lyon 2), Fiorella Retucci (Università del Salento, Lecce).

Work on these volumes has greatly benefited from the 'LIBER' project (ANR-13-PDOC-0018-01), directed by Dragos Calma within the École pratique des hautes études (Paris) and financed by The French National Research Agency (October 2013 – March 2017). The members of this team are Pascale Bermon, Julie Brumberg-Chaumont, Olivier Boulnois, Irene Caiazzo, Marc Geoffroy, Ruedi Imbach, Zénon Kaluza, Adriano Oliva, Dominique Poirel, Jean-Luc Solère, Olga Weijers. Thanks to this project, we were able to purchase new digital reproductions of manuscripts, work in various libraries, acquire books and organise scholarly meetings.

The administrative side of each project was effectively managed by Amalia Soos (Cluj-Napoca) and Félicia Yuste (Paris) respectively.

During these five years of research, friends and colleagues have

participated upon request in various discussions, revisions and corrections of these articles: Henryk Anzulewicz, Luca Bianchi, Olivier Boulnois, Julie Brumberg-Chaumont, Irene Caiazzo, Delphine Carron, Jean Ceylerette, Marc Geoffroy, Ruedi Imbach, Fiorella Retucci, Colette Sirat, Olga Weijers. Dominique Poirel and Zénon Kaluza have actively collaborated in these diverse endeavours from the beginning, and have reviewed several studies published here with precision and generosity. Elizabeth Curry and Evan King, with equal constancy in work and in friendship, have translated or reviewed all of the English texts. Ota Pavlíček has shown the same kindness in establishing contacts with the libraries of Prague. Many curators and librarians from Austria, Germany, France, Italy, the Czech Republic, Poland, the United Kingdom and Sweden have contributed to this collective work by sending information, facilitating access to manuscripts and, above all, by preparing dozens of digital copies of manuscripts; personal thanks are scattered throughout the volume. Once again, Paul Brînzei has managed the technical aspects of its layout with great competence.

It would have been impossible to see this lengthy work to completion without the unfailing support of Iulia, Zénon, Olga and Maria, Livia, (Fr.) Nicolae.

My heartfelt gratitude to them all.

Le Pecq, Dragos Calma
January 30, 2016

The Exegetical Tradition of Medieval Neoplatonism. Considerations on a Recently Discovered *Corpus* of Texts

Dragos Calma
(Universitatea "Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca / École pratique des hautes études, Paris)

The texts, first of all. More precisely, the unpublished commentaries on the *Book of Causes* and on the *Elements of Theology*, which are only partially uncovered in the two volumes of *Neoplatonism in the Middle Ages* (= *NeMA*). These volumes principally report philological and historical findings, though without neglecting — but also without privileging — philosophical analyses, treating those aspects most in need of describing when confronted with a *corpus* largely unknown or ignored until now. At the outset of the project, still underway, priority was given to the substantive groundwork: consulting catalogues, locating manuscripts, identifying the commentaries and providing detailed analysis (diffusion of manuscripts, edition, contextual and doctrinal studies). Together these elements constitute a kind of identity card for each of the commentaries studied in these pages; at times precise information can be given, while at others it was necessary to advance only hypotheses which now await further research in order to be verified.

1. Medieval Neoplatonism: the State of the Question

1.1. Proclus and the Elements of Theology

The Latin legacy of the *Elements of Theology* is bound up with Thomas Aquinas's commentary on the *Book of Causes*[1]. Aquinas considerably modified the medieval understanding of Greek Neoplatonism in two ways: firstly, by

1. A broader and still valuable overview, despite more recent developments in certain fields, was made by R. Imbach, "Le (néo-)platonisme médiéval, Proclus latin et l'école dominicaine allemande", in *Revue de théologie et de philosophie* 110 (1978), p. 427-448; reprinted in Id.,

Neoplatonism in the Middle Ages, I. New Commentaries on Liber de causis *(ca. 1250-1350),* ed. by Dragos Calma, SA 42-1 (Turnhout: Brepols, 2016), pp. 11–52
BREPOLS PUBLISHERS DOI: 10.1484/M.SA–EB.5.111557

demonstrating that the *Book of Causes* depends on the *Elements of Theology* of Proclus; secondly, by offering a detailed comparison of the hierarchical structure of the cosmos in the *Book of Causes* with the writings of Dionysius the Pseudo-Areopagite (especially the *Celestial Hierarchy*). Thomas thereby situated the anonymous treatise between Proclus, its philosophical source, and Dionysius, one of the major authorities of Christian theology[2].

The Latin reception of Proclus has been the object of significant scholarly attention, to mention only the studies of R. Klibansky[3], P.O. Kristeller[4], H.-D. Saffrey[5], W. Beierwaltes[6], S. Gersh[7], C Steel[8]. Some remarkable progress

Quodlibeta. Ausgewählte Artikel, Fribourg, Universitätsverlag, 1996, p. 129-152. I do not take into consideration the later translations of the *Elements of Theology* ; on this topic see the latest state of the question presented by D. Robichaud, "Fragments of Marsilio Ficino's Translations and Use of Proclus' *Elements of Theology* and *Elements of Physics*: Evidence and Study", in *Vivarium* 54 (2016), p. 46-107. See also G. Boss, G. Seel (eds.), *Proclus et son influence*, Zürich, Edition du Grand Midi, 1987; E.P. Bos, P.A. Meijer (eds.), *On Proclus and his Influence in Medieval Philosophy*, Leiden / New York / Köln, Brill, 1992.

2. Cf. A. de Libera, "Albert le Grand et Thomas d'Aquin interprètes du *Liber de causis*", in *Revue des Sciences philosophiques et théologiques* 74 (1990), p. 349.
3. R. Klibansky, *Ein Proklos-Fund und seine Bedeutung*, Heidelberg, C. Winter, 1929; Id., *The Continuity of the Platonic Tradition during the Middle Ages*, London, The Warburg Institute, 1939; Id. (ed.), *Corpus Platonicum Medii Aevii, vol. III* (*Parmenides - Proclus*), London, The Warburg Institute, 1953.
4. P.O. Kristeller, *Renaissance Thought and Its Sources*, New York, Columbia University Press, 1979; Id., "Proclus as a Reader of Plato and Plotinus, and his Influence in the Middle Ages and in the Renaissance", in J. Pépin, H.-D. Saffrey (eds.), *Proclus lecteur et interprète des anciens*, Paris, Editions du CNRS, 1987, p. 191-211; Id., "Neoplatonismo e Rinascimento", in P. Prini (ed.), *Il neoplatonismo nel Rinascimento*, Roma, Istituto della Enciclopedia italiana, 1993, p. 9-28.
5. H.-D. Saffrey, "L'état actuel des recherches sur le *Liber de causis* comme source de la métaphysique au Moyen Âge", in *Die Metaphysik im Mittelalter*, Berlin, W. De Gruyter, 1963, p. 267-281; Id., *Recherches sur la tradition platonicienne au Moyen-Âge et à la Renaissance*, Paris, Vrin, 1987; Id., *L'héritage des anciens au Moyen Âge et à la Renaissance*, Paris, Vrin, 2003.
6. W. Beierwaltes, "Das seiende Eine. Zur neuplatonischen Interpretation der zweiten Hypothesis des platonischen *Parmenides* : das Beispiel Cusanus", in Boss, Seel (eds.), *Proclus et son influence*, p. 287-298; Id., *Platonisme et idéalisme*, Paris, Vrin, 2000, p. 11-87; *Procliana: spätantikes Denken und seine Spuren*, Frankfurt a. M., Vittorio Klostermann, 2007.
7. S. Gersh, *Middle Platonism and Neoplatonism: the Latin Tradition*, 2 vols, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1986; Id., *Reading Plato, Tracing Plato: From Ancient Commentary to Medieval Reception*, Aldershot, Ashgate, 2005; Id. (ed.), *Interpreting Proclus*, 2014; S. Gersh, M.J.F.M. Hoenen (eds.), *The Platonic Tradition in the Middle Ages: a Doxographic Approach*, Berlin, W. de Gruyter, 2002.
8. C. Steel, *Proclus: Commentaire sur le 'Parménide' de Platon. Traduction de Guillaume de Moerbeke. Tome 1: Livre I à IV*, Leuven, Leuven University Press, 1982; Id., *Proclus: Commentaire sur le 'Parménide' de Platon. Traduction de Guillaume de Moerbeke. Tome 2: Livre V à VII et notes marginales de Nicolas de Cues. Edition critique suivie de l'édition des*

in the field of medieval Neoplatonism is due to the works of L. Sturlese who both has provided pioneering studies on the reception of Proclus among the German Dominicans and, over many years, has overseen the complete edition of Berthold of Moosburg's commentary on the *Elements of Theology*[9].

1.2. The Liber de causis

Being the result of a translation-adaptation of Proclus's *Elements of Theology*, as well as displaying the influence of the Arabic Plotinus, the *Book of Causes* which influenced the Latin tradition studied in these two volumes[10] was written in Arabic in 9th-century Baghdad. It was translated into Latin at the end of the 12th-century, and was subsequently translated into Hebrew (three times from Latin between 1260 and 1477, once from Arabic in 1280)[11] and into Armenian[12].

extraits du Commentaire sur le 'Timée', traduits par Moerbecke, Leuven, Leuven University Press, 1985; Id., "Plato Latinus", in J. Hamesse, M. Fattori (eds.), *Rencontres de cultures dans la philosophie médiévale: traductions et traducteurs de l'antiquité tardive au XVe siècle*, Louvain-la-Neuve / Cassino, Publications de l'Institut d'Études médiévales, p. 301-316.

9. Berthold de Moosburg, *Expositio super Elementationem theologicam Procli*, unter der Leitung von L. Sturlese, Hamburg, Felix Meiner, 1984-2014; he started this edition in 1974: *Bertoldo di Moosburg*, *Expositio super Elementationem theologicam Procli, 184-211, De animabus*, presentazione di E. Massa, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1974.

10. Historians unanimously accept the hypothesis that there were two Arabic versions of the *Book of Causes*; the only point of discussion now concerns their dates of composition and the relations between them. See especially P. Thillet, S. Oudaimah, "Proclus Arabe. Un nouveau *Liber de causis* ?", in *Bulletin d'Études Orientales*, 53-54(2001-2002), p. 293-368; E. Wakelnig, *Feder, Tafel, Mensch. Al-'Āmirī's Kitāb al-Fuṣūl fī l-Ma'ālim al-ilāhiya und die arabische Proklos-Rezeption im 10. Jh.*, Leiden / Boston, Brill, 2006; Ead., "Proclus in Aristotelian disguise. Notes on the Arabic transmission of Proclus' *Elements of Theology*", in A. Musco, R. Gambino, L. Pepi, P. Spallino, M. Vassallo (eds.), *Universalità della Ragione. Pluralità delle Filosofie nel Medioevo*, *XII Congresso Internazionale di Filosofia Medievale Palermo*, *17-22 settembre 2007*, Palermo, Officina di Studi Medievali, 2012, p. 165-176.

11. On this matter, see especially J.-P. Rothschild, *Les traductions hébraïques du Liber de causis latin*, thèse dactyl., 2 vol. (Paris, Université de Paris-III, 1985); Id., "Les traductions du *Livre des causes* et leurs copies", in *Revue d'histoire des textes* 24 (1994), p. 393-484; Id., "Le *Livre des causes* du latin à l'hébreu: textes, problèmes, réception", in A. Fidora, H.J. Hamez, Y. Schwartz (eds.), *Latin-into-Hebrew: Texts and Studies*, Leiden / Boston, Brill, 2013, p. 47-84; Id., "Quelques philosophes juifs du Moyen Age tardif, traducteurs ou lecteurs de saint Thomas d'Aquin", in E.H. Füllenbach, G. Miletto (eds.), *Dominikaner und Juden. Personen, Konflikte und Perspektiven vom 13. bis zum 20. Jahrhundert*, Berlin, De Gruyter, 2015, p. 25-63. I thank J.-P. Rothschild for his valuable collaboration.

12. M. Rapava is currently preparing the edition of the Armenian translation of the *Liber de causis*, completed in the second half of the 17th century. On the reception of Neoplatonism in the Caucasus, see T. Nutsubidze, C.B. Horn, B. Lourié (eds.), *Georgian Christian Thought and Its Cultural Context. Memorial Volume for the 125th Anniversary of Shalva*

Studies concerning the Arabic tradition of the *Book of Causes* (mentioning the Latin tradition as well) began in the 19th century with D.B. Haneberg[13] and O. Bardenhewer[14], and were continued and deepened by G. Endress[15], Richard Taylor[16], Cristina d'Ancona[17] and E. Wakelnig[18]. Few studies on the Hebraic tradition have been made; these also began at the end of the 19th century, by M. Steinschneider, and have been carried on by I. Schreiber and J.-P. Rothschild[19].

Of all these traditions, the Latin reception is the most extensive, judging

Nutsubidze (1888-1969), Leiden / Boston, Brill, 2014; T. Iremadze, *Konzeptionen des Denkens im Neuplatonismus. Zur Rezeption der Proklischen Philosophie im deutschen und georgischen Mittelalter: Dietrich von Freiberg — Berthold von Moosburg — Joane Petrizi*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins, 2004; Joane Petrizi, *Kommentar zur 'Elementatio theologica' des Proclos*, Übersetzung aus dem Altgeorgischen, Anmerkungen, Indices und Einleitung von L. Alexidze und L. Bergemann, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins, 2009; L. Alexidze, "Ioane Petritsi", in S. Gersh (ed.), *Interpreting Proclus. From Antiquity to the Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, p. 229-244.

13. D.B. Haneberg, "Über die neuplatonische Schrift von den Ursachen (*Liber de causis*)", in *Sitzungsberichte der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München*, I (1863), p. 261-288.
14. O. Bardenhewer, *Die pseudo-aristotelische Schrift über die reine Gute, bekannt unter dem Namen 'Liber de Causis'*, Freiburg i.B., Herder'sche Verlangshandlung, 1882.
15. G. Endress, *Proclus Arabus. Zwanzig Abschnitte aus der Institutio theologica in arabischer Übersetzung*, Wiesbaden / Beirut, Imprimerie Catholique, 1973.
16. For a complete bibliography of R. Taylor's work on *Liber de causis*, see his "Primary and Secondary Causality", in R.C. Taylor, L.X. Lopez-Farjeat (eds.), *The Routledge Companion to Islamic Philosophy*, New York, Routledge, 2016, p. 225-235; R. Taylor, C. d'Ancona, "Le *Liber de causis*", in R. Goulet (ed.), *Dictionnaire des Philosophes Antiques*, Supplément au vol. I, Paris, Editions du CNRS, 2003, p. 599-647.
17. C. d'Ancona, *Recherches sur le 'Liber de Causis'*, Vrin, Paris 1995; Ead., "La notion de cause dans les textes néoplatoniciens arabes", in C. Chiesa, L. Freuler (eds.), *Métaphysiques médiévales. Études en l'honneur d'André de Muralt*, Cahiers de la Revue de Théologie et de Philosophie, 20 (1999), p. 47-68; Ead., "L'influence du vocabulaire arabe: *Causa Prima est esse tantum*", J. Hamesse, C. Steel (eds.), *L'élaboration du vocabulaire philosophique au Moyen Age*. Actes du Colloque International de Louvain-la-Neuve et Leuven, 12-14 septembre 1998 organisé par la S.I.E.P.M., Turnhout, Brepols, 2000, p. 51-97; Ead., "Avicenna and the *Liber de Causis*: A Contribution to the Dossier", in *Revista Española de Filosofia Medieval* 7 (2000), p. 95-114; Ead., "*Causa prima superior est omni narratione.* Il tema delle *sifat Allah* nel primo neoplatonismo arabo", in *Oriente Moderno*, 19(80), n.s., (2000), p. 519-555; Ead., "Proclus, Denys, le *Liber de Causis* et la science divine", in O. Boulnois, J. Schmutz, J.-L. Solère (eds.), *Le contemplateur et les idées. Modèles de la science divine du néoplatonisme au XVIIIe siècle,* Vrin, Paris, 2002, p. 19-44; Ead., "The *Liber de causis*", in Gersh (ed.), *Interpreting Proclus*, p. 137-165. Ead., "Nota sulla traduzione latina del *Libro di Aristotele sull'esposizione del bene puro* e sul titolo *Liber de Causis*", in S. Perfetti (ed.), *Scientia, Fides, Theologia. Studi di filosofia medievale in onore di Gianfranco Fioravanti*, Firenze, Edizioni ETS, 2011, p. 89-102.
18. See *supra*, n. 10.
19. See *supra*, n. 11.

by the number of manuscripts transmitting the text and the number of commentaries concerning it. In fact, the *Liber de causis* was cited already in the 12th century, shortly after being translated, by Alan of Lille[20] and, as was recently demonstrated, it was taught and commented upon up to the first half of the 16th century. Scholars to date had eight printed commentaries at their disposal: those of Roger Bacon[21], Albert the Grand[22], Thomas Aquinas[23], Siger of Brabant[24], Ps.-Henry of Ghent[25], Giles of Rome[26], Jacob of Gostynin[27] and Chrysostom Javelli Canapicius[28].

The large majority of research has concerned a very limited corpus of six edited commentaries (Roger Bacon, Ps.-Henry of Ghent, Albert the Great, Thomas Aquinas, Siger of Brabant, Giles of Rome); almost nothing has been done on the commentaries of Jacob of Gostynin and Javelli. Of these, the commentaries of Roger Bacon, Ps.-Henry of Ghent and Giles of Rome are the least studied[29]. Albert the Great's commentary has benefitted from a relatively

20. M.Th. D'Alverny, "Les pérégrinations de l'âme dans l'autre monde d'après un anonyme de la fin du xiie siècle", in *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age* 13 (1940), p. 239-299; Ch. Lohr, "The Pseudo-Aristotelian *Liber de causis* and Latin Theories of Science in the Twelfth and Thirteenth Centuries", in J. Kraye, W.F. Ryan, C.B. Schmitt (eds.), *Pseudo-Aristotle in the Middle Ages. The Theology and Other Texts*, London, The Warburg Institute, 1986, p. 53-62; Th. Ricklin, *Die 'Physica' und der 'Liber de causis' im 12. Jahrhundert*, Fribourg, Universitätsverlag, 1995.
21. Rogerus Bacon, *Quaestiones supra Librum de causis*, ed. R Steele, Oxford, Clarendon Press, 1935.
22. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, ed. W. Fauser, Münster, Aschendorff, 1993.
23. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, ed. H.-D. Saffrey, Paris, Vrin, 2002.
24. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*, ed. A. Marlasca, Louvain / Paris, Publications universitaires / Béatrice-Nauwelaerts, 1972.
25. Ps. Henricus Gandavensis, *Les Quaestiones in Librum de causis attribuées à Henri de Gand*, ed. J.P. Zwaenepoel, Louvain / Paris, Publications Universitaires / Béatrice-Nauwelaerts, 1974.
26. Egidius Romanus, *Super Librum de Causis,* Venezia, apud Iacobum Zoppinum, 1550, repr. Frankfurt a.M., 1968.
27. Iacobus de Gostynin, *Super Librum de causis*, ed. W.P. Góra, in *Materialy i Studia Zakladu Historii filozofii Starozytnej i Sredniowiecznej* 11 (1969).
28. The work has had numerous printings: Javelli Chrysostomos, *Epitoma super totam naturalem philosophiam & methaphisicam Aristotelis; necnon subtilissima enucleatio propositionum omnium in librum De causis*, Francesco I Bindoni et Maffeo Pasini, Venetiis 1531; H. Scotum, Venetiis 1547, 1552, 1567; Joannem Mariani Bonellum, 1555.
29. P.A. Antolic, "Kausalität und Schöpfung in Roger Bacons Kommentar zum *Liber de causis*", in U. Köpf, D.R. Bauer (eds.), *Kulturkontakte und Rezeptionsvorgänge in der Theologie des 12. und 13. Jahrhunderts*, Münster, Aschendorff, 2011, p. 127-155; J.-L. Solère, "Néoplatonisme et rhétorique: Gilles de Rome et la première proposition du *De causis*", in L. Benakis (ed.), *Néoplatonisme et Philosophie médiévale*, Turnhout, Brepols, 1997, p. 163-196; C. D'Ancona, "L'uso della *sententia Dionysii* nel commento di s. Tommaso e Egidio Romano alle proposizioni 3, 4, 6 del *Liber de Causis*", in *Medioevo* 8 (1982), p. 1-42;

recent edition which, however, is often unreliable because of its editorial methods; it has been partially translated into German and French (Treatise I) and only a few specific studies have been devoted to it[30]. Thomas Aquinas's commentary, as is often the case, holds a privileged position; his commentary has been edited, entirely translated into several languages and has given rise to numerous studies[31]. The commentary of Siger of Brabant is untranslated and has been the object of a few contributions[32]. Even less studied, but equally profound and significant, is the influence of Neoplatonism on the universities of Central Europe[33].

P. Porro, "*Prima rerum creatarum est esse*: Henri de Gand, Gilles de Rome et la quatrième proposition du *De causis*", in V. Cordonnier, T. Suarez-Nani (eds.), *L'aristotélisme exposé. Aspects du débat philosophique entre Henri de Gand et Gilles de Rome*, Fribourg, Academic Press Fribourg, 2014, p. 55-81; Id., "The University of Paris in the thirteenth century", in Gersh (ed.), *Interpreting Proclus,* p. 264-299.

30. For the German translation, see Albertus Magnus, *Buch über die Ursachen und den Hervorgang von allem aus der ersten Ursache. Liber primus*, übersetzt und herausgegeben von H. Anzulewicz, M. Burger, S. Donati, R. Meyer, H. Möhle, Hamburg, Felix Meiner, 2006; for the French translation, see Albert le Grand, *Le traité du flux. Tractatus de fluxu causatorum a causa prima et causarum ordine*, introduit, traduit et commenté par S. Milazzo, Paris, Les Belles Lettres, 2013. Cf. M.R. Pagnoni-Sturlese, "A propos du néoplatonisme d'Albert le Grand. Aventures et mésaventures de quelques textes d'Albert dans le Commentaire sur Proclus de Berthold de Moosburg", in *Archives de Philosophie* 13 (1980), p. 635-654; L. Sweeney, "Esse primum creatum in Albert the Great's *Liber de causis et processu universitatis*", in *The Thomist* 44 (1980), p. 549-646; Id., "A Controversial Text on *esse primum creatum* in Albert the Great's *Liber de causis et processu universitatis*", in *Proceedings of the Patristics, Medieval, and Renaissance Conference* 5 (1982), p. 137-150; de Libera, "Albert le Grand et Thomas d'Aquin", p. 347-377; Id., "Albert le Grand et le platonisme. De la doctrine des idées à la théorie des trois états de l'universel", in Bos, Meijer (eds.), *On Proclus and his Influence*, p. 89-119; H. Anzulewicz, "Plato and Platonic / Neoplatonic Sources in Albert", in I.M. Resnick (ed.), *A Companion to Albert the Great. Theology, Philosophy, and the Sciences*, Leiden, Brill, 2013, p. 595-600; Th. Bonin, *Creation as Emanation. The Origin of Diversity in Albert the Great's 'On the Causes and the Procession of the Universe'*, Notre Dame, Notre Dame Press, 2001; Ead., "Albert's *De causis* and the Creation of Being", in Resnick (ed.), *A Companion to Albert the Great*, p. 688-693; D. Twetten, "Albert's Arguments for the Existence of God and the Primary Causes", in Resnick (ed.), *A Companion to Albert the Great*, p. 658-687.

31. For a recent bibliography, see P. Porro, *Tommaso d'Aquino. Un profilos storico-filosofico*, Carocci editore, Roma, 2012, p. 403-408.

32. R. Imbach, "Le traité de l'eucharistie de Thomas d'Aquin et les averroïstes", in *Revue des Sciences philosophiques et théologiques* 77(1993), p. 175-194; "Notule sur le commentaire du *Liber de causis* de Siger de Brabant et ses rapports avec Thomas d'Aquin", in *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie* 43 (1996), p. 304-323; D. Calma, "Siger de Brabant et Thomas d'Aquin: l'histoire d'un plagiat", in *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie*, 50 (2003), p. 118-135; Id., "D'Averroès au *Liber de causis*: la noétique", in Id., *Études sur le premier siècle de l'averroïsme latin. Approches et textes inédits*, Turnhout, Brepols, 2011, p. 265-309.

33. Several studies have been published on the reception of Plato (especially on *Timaeus*)

The study of the influence of the *Book of Causes* in the history of Western rationality, though not unacknowledged, has not benefitted from many innovative scholarly efforts. With the exception of the work of Cristina d'Ancona, the commentaries in manuscripts remained untouched. Still, thanks to Richard Taylor, the scholarly community has had two important lists at its disposal since 1984: a list of 237 manuscripts transmitting the text of the *Liber de causis* and a list of 31 manuscripts containing Latin commentaries on the work. Surprisingly, medievalists have never mined these two lists to any great depth. Thus a brief discussion concerning these manuscripts is in order.

2. Latin Manuscripts of the *Liber de causis*

Richard Taylor's list of 237[34] manuscripts containing the *Liber de causis* displays a richness to which the "edition" of A. Pattin cannot do justice. Pattin's work, published in 1966, has nevertheless been helpful to scholars by offering a more or less reliable text of the *Liber de causis*[35]. In 1989, in

in Eastern Europe, but very few on Neoplatonism. E. Jeauneau, "Plato apud Bohemos", in *Mediaeval Studies* 41 (1979), p. 161-214; Z. Kaluza, "Jérôme de Prague et le *Timée* de Platon", in *Archives d'histoire littéraire et doctrinale du Moyen Age*, 61 (1994), p. 57-104, reprinted in Id., *Études doctrinales sur le XIVe siècle. Théologie, logique, philosophie*, Paris, Vrin, p. 253-300; Id., *Les querelles doctrinales à Paris: Nominalistes et réalistes aux confins du XIVe et du XVe siècles*, Bergamo, 1988. Cf. D.E. Luscombe, "Denis the Pseudo-Areopagite and Central Europe in the Later Middle Ages", in S. Włodek (ed.), *Société et Eglise. Textes et discussions dans les universités d'Europe Centrale pendant le Moyen Age tardif*. Actes du Colloque international de Cracovie 14-16 juin 1993, Turnhout, Brepols, 1995, p. 45-64; Id., "Some Examples of the Use Made of the Works of the Pseudo-Dionysius by University Teachers in the Later Middle Ages", in J. Ijsewijn, J. Paquet (eds.), *The Universities in the Late Middle Ages*, Louvain, 1978, 228-41; V. Herold, "Wyclifs Polemik gegen Ockhams Auffassung der platonischen Ideen und ihr Nachklang in der tschechischen hussitischen Philosophie", in A. Hudson, M. Wilks (eds.), *From Ockham to Wyclif*, Oxford, Basil Blackwell, 1987, p. 185-2115; Id., "Platonic Ideas and 'Hussite' Philosophy", in D.R. Holeton (ed.), *The Bohemian Reformation and Religious Practice*, Praha, Academy of Sciences of the Czech Republic, 1994, p. 13-17 (on-line: http://www.brrp.org/proceedings/brrp1/herold.pdf); Id., "Neuplatonismus in der Ideenlehre bei Johann Wyclif an der Prager Universität", in Benakis (ed.), *Néoplatonisme et philosophie médiévale*, p. 253-271. On the teaching of the *Liber de causis* in Central Europe, see D. Calma, "Du néoplatonisme au réalisme et retour. Notes préliminaires sur la fortune latine du *Liber de causis* du XIIIe au XVIe siècle", in *Bulletin de philosophie médiévale*, 54 (2012), p. 217-276, here p. 244-273.

34. I have identified other manuscripts by searching through library collections.

35. A. Pattin, "Le *Liber de causis*. Édition établie à l'aide de 90 manuscrits", in *Tijdschrift voor Philosophie*, 28 (1966), p. 90—203; repr. in A. Pattin, *Miscellanea. I. Liber de causis*, Leuven, Bibliotheek van de Faculteit der Godgeleerdheid, 2000.

an important article, Richard Taylor[36] called attention to the fact that the text published by Pattin differs from that of Aosta, Seminario Maggiore, 71 (f. 30ra-33ra), one of the oldest witnesses to the text. His remarks principally concern the fact that the Aosta manuscript transmits a text closer to the oldest Arabic manuscript (preserved in Leiden); Taylor has thus proposed a series of corrections, 60 of which are of particular doctrinal import. These corrections are certainly justified from the standpoint of the approach adopted by Taylor: to find the Latin text closest to the Arabic original. However, there exists no study on the entire tradition of manuscripts which would determine whether the Aosta witness has had any influence on the Latin tradition. Pattin has not taken it into consideration in his collation of the manuscripts, and the meagre apparatus of variants which accompanies his text does not allow one fully to compare the Aosta manuscript with the other witnesses.

Pattin, in fact, fully collated only 10 manuscripts, while leaving unexplained his rationale for choosing these witnesses rather than others; he "consulted", in addition, 35 manuscripts (among which was the Aosta MS)[37]. Glancing through the apparatus of variants, one finds that Pattin mentions one or another of these "consulted" manuscripts in order to note their variants, but only sporadically and without philological rigour. He very briefly describes 90 manuscripts, usually by giving an approximate date, the *incipit*, the *explicit* and occasionally some remarks on formal aspects of the manuscript which caught his attention (the owner of the manuscript, its provenance, the division of the text, etc.). Yet for establishing the Latin text, he only made use of half of them: he collated 10 manuscripts and consulted 35. His is therefore not an "édition établie à l'aide de 90 manuscrits" but an "édition établie à l'aide de 45 manuscrits"[38].

The very limited selection of texts and the meagre apparatus of variants do not enable one to measure the fluctuations undergone by the *Liber de causis* in the West. Indeed, Thomas Aquinas already observes here and there that his text is corrupt or seems corrupt, and he investigates the state of the text across several manuscripts, for example regarding the text of proposition XV(XVI), 129: "in omnibus libris videtur esse corrupta" (ed. Saffrey, p. 93, l. 20 - 94, l. 2). Against all the witnesses which he consulted, Thomas choses the reading: "ipsa [virtus] fixa, stans in rebus". Giles of Rome gives precedence to the manuscript tradition and rejects Thomas's explanation, arguing instead for the plural:

> Notandum est quod hanc secundam propositionis partem ut 'non

36. Taylor, "Remarks on the Latin Text", p. 75-102.
37. Pattin, "Le *Liber de causis*", p. 44-45.
38. Some would consider the term "edition" too generous when lacking any stemmatic discussion and clear criteria in the selection of variants.

> quia ipsae sunt fixe stantes in rebus entibus, immo sunt' etc., quidam legunt singulariter, et dicunt communiter textus hos esse corruptos, referunt autem hoc ad ipsum Deum. (...) Sed cum omnes textus habeant hoc dictum pluraliter, et non singulariter, et cum habeant bonum intellectum, referendum est hoc pluraliter ad ipsas intelligentias vel ad ipsas virtutes quibus non est finis, et non sunt fixae, stantes etc. Immo meliorem intellectum habet referendo hoc ad intelligentias quam ad Deum. (Egidius Romanus, *Super Librum de causis*, f. 52rB)

Pattin notes in the apparatus that 9 of the 10 collated manuscripts have the plural: "ipsae sint/sunt acquisitae fixae stantes". However, he follows the variant suggested by Aquinas and, like him, ignores the manuscript tradition as well as the reading of Giles of Rome.

> Omnes virtutes quibus non est finis pendentes sunt per infinitum primum quod est virtus virtutum, non quia ipsa sit acquisita, fixa, stans in rebus entibus, immo est virtus rebus entibus habentibus fixionem. (*Liber de causis*, Pattin, p. 80, l. 70-74)

This is not the only instance where Pattin opts for a Thomistic text of the *Liber de causis* against all consulted manuscripts[39].

Giles of Rome checks the text of the *Liber de causis* even when he is not questioning Aquinas. When reading the proposition XV(XVI), 134[40], Giles notices the following:

> Notandum autem, quod in hac littera multum diversificantur libri. Nam quidem antiqui libri habent litteram quam exposuimus, videlicet quod intelligentia 'non est non infinitum' (...). Aliqui vero alii textus habent, quod intelligentia 'non est infinitum' (...) et utrumque verum est. (Egidius Romanus, *Super Librum de causis*, f. 55vV)

One finds variations within the same manuscript tradition. Two important cases may be noted here: William of Leus and John Wenck(?). (1) The commentary of William of Leus twice transmits the text of the *Liber de causis*, once integrally before the commentary and once in the *lemmata* which he comments upon; but the text copied first differs from the one in the *lemmata*[41]. (2) The commentary attributed to John Wenck is transmitted together with a text of the *Liber de causis* which, however, contains important variations

39. Pattin, "Le *Liber de causis*", p. 76, n. *h* and p. 43.
40. *Ibid.*, p. 82, l. 93-94: "ens autem creatum primum, scilicet intelligentia, non est finitum".
41. D. Carron, "A Theological Reading of the *Liber de causis* at the Turn of the Fourteenth Century: The Example of William of Leus", in *NeMA I*, p. 467-549.

which could be grouped within two distinct branches of the commentary tradition[42].

The commentaries published in these volumes preserve the text of the *Liber de causis* as it appears in the manuscripts of the commentaries themselves in order to present to the reader the words and phrases which each author comments upon. This is especially important in the case of commentaries which proceed by *lemmata* and which offer very detailed analyses of expressions from the *De causis*.

In light of these differences in transmission, a stemmatic analysis and critical edition of the work [43] would adequately determine whether there exist one or many traditions of the Latin text of the *Liber de causis*.

3. Latin Commentaries on the *Liber de causis*

Taylor's second list of 31 manuscripts containing Latin commentaries on *De causis* was the point of departure for these two volumes. Some clarifications, however, must be given. Of the 31[44] entries in Taylor's list, only 21 concern unique commentaries. Some commentaries transmitted by several manuscripts are mentioned separately each time, whilst others probably either were never written or have not come down to us[45]. Of the 21 unique entries, 7 have already been printed (those mentioned above, to which Javelli must be added) and 14 are extant but unpublished[46]. This list, with

42. M. Meliadò, "Le *Questiones super Librum de causis* attribuite a Johannes Wenck. Concezione, fonti e tradizione manoscritta del commento", in *NeMA II*, p. 225-270.
43. Studies on this topic are envisaged in the diverse projects on the *Liber de causis*.
44. The list contains 29 different entries, but the MS Wrocław, Ossolineum 734 (n° 14, p. 82) contains two distinct commentaries, while the commentary of Ps.-Adam of Bocfeld is named alongside two witnesses under the same entry. Here I correct the information given in "Du néoplatonisme au réalisme et retour" (p. 218) where the distinction between the individual commentaries and the number of manuscripts was not entirely clear.
45. The commentary of Johannes Krosbein, which I examine in *NeMA II*, is mentioned in the manuscripts conserved at Aberystwyth (n° 4 in the list, p. 81) and Venice (n° 21 in the list, p. 83), respectively; the commentary studied by A. Baumgarten is mentioned in the manuscript conserved at Kraków, BJ 2088 (n° 6, p. 81) and in the manuscript of Wrocław, Ossolineum 734. The commentary attributed to Peter of Auvergne, studied by M. Maga, is mentioned with Paris, BnF, 15819 (n° 7, p. 82) and Wien, Vindob. lat. 2330 (n° 24, p. 83). The commentary attributed to Johannes Wenck, studied by M. Meliadò, is mentioned with the manuscripts Mainz, Wissenschaftliche Stadtbibliothek, I 610 (n° 22, p. 83); Praha, Knihovna Metropolitani Kapituly, M 55 (n° 8, p. 82); Praha, Národní knihovna Ceské Republiky, I F. 25; Vodňany, Městské muzeum a galerie Vodňany, G 11 R (n° 12, p. 82). The commentaries attributed to Walter Burley (n° 15, p. 82), Ludovicus de Ferraria (n° 23, p. 83) and Robert Kilwardby (n° 25, p. 83) are not confirmed in the manuscript tradition.
46. Commentaries n. 1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 14.2 (= Wrocław, Ossolineum 734, f. 31-60), 16, 19, 20, 28.

imperfections such as usually accompany all pioneering research, has served as the foundation of a collective project[47] which has led to the discovery of more than 60 new Latin commentaries in addition to those 14 mentioned by Taylor. They have been written within nearly every kind of intellectual milieu (universities, *studia* of religious orders, cathedral schools) in the present day regions of France, Italy, the United Kingdom, Germany, Poland, the Czech Republic, Sweden etc. between the 13th and 16th century. It is now clear that there is no gap between the reception of Greek and Islamic Neoplatonism in the West with the Latin translation of *Liber de causis* by Gerard of Cremona († 1187) and the commentary of Ambrogio Fiandino († 1532), one of the last authors whose commentary is still extant.

3.1. The Unpublished Corpus

We discovered the majority of these commentaries gradually — and I expect that more will be discovered — while we were already engaged in the transcription of some of the commentaries identified by Taylor, which, in the beginning, was our only source of information. Our choice of texts for these two volumes proceeded not from a deliberate rationale but from a particular set of circumstances: certain digitalised copies of the manuscripts became available to the team more rapidly than others, and they constituted the first objects of research (for Alexandra Baneu, Alexander Baumgarten, Dragos Calma, Mihai Maga and Iulia Székely). The circumstances vary for each of our external collaborators (Marta Borgo, Iacopo Costa, Delphine Carron, Mario Meliadò and Fiorella Retucci). In any case, 7 of the 14 unpublished commentaries on Taylor's list of 1984[48] are studied and edited (partially or completely) in *NeMA I* and *II*. If there is a deliberate editorial plan in the publication of these texts, it rests on the decision to publish a collection of prologues and commentaries on proposition I[49], in order to facilitate a comparison of the same problematics and the same part of the *Liber de causis*. The reader can therefore allow the many possible meanings of the commented text to emerge by playing these similarities and differences off one another.

While it would seem appropriate to ask whether these commentaries are representative of the entire corpus of commentaries on *Liber de causis*, as

47. On this research project developed at "Babeș-Bolyai" University (Cluj-Napoca), see Calma, "Du néoplatonisme au réalisme et retour", p. 219.
48. That is, the commentaries of Ps.-Peter of Auvergne, John of Mallinges, the Anonymous of Erfurt, William of Leus, John Krosbein (on *De causis*), John Wenck(?), the Anonymous "Sapiencie V°".
49. In some cases it was possible to publish entire editions of shorter texts, or those which were easier to read in the manuscripts.

it stands this would be premature, given the editorial contingencies just described, the progressive stages in the ongoing constitution of this corpus and the present state of our knowledge — most texts are still unpublished (and some likely still undiscovered). Nor is the question of the philosophical originality of one or another of the commentaries a priority, since it is difficult to determine which of these works deserves the highest level of research until the commentaries of the same period and the same milieu can be compared to one another. At this stage, all the commentaries are important. Some can be of interest to scholars studying the transmission of doctrines, while others may capture the attention of scholars, interested in conceptual innovation. At this time, it is important to study them and edit them as far as possible, so as to place a previously inaccessible collection of texts at the disposal of the academic community. In these volumes, the study of the connections between the commentaries has been emphasised and it proves that this *corpus* must be considered as one of the exegetical networks of the Western philosophical tradition. Indeed, it seems possible to demonstrate that these texts are not a mass of commentaries disconnected from one another, but rather an exegetical tradition constituted primarily around the *Liber de causis* (the *Elements of Theology* is commented on much less often). Therefore, all the commentaries are noteworthy and important when they are primarily studied as witnesses of the legacy of Greek and Arabic Neoplatonism in the Latin West. I will show that they are also of interest for the implicit and explicit references, reprisals and critiques, as indicative of deliberate choice to report what others (contemporary or not) have thought and written on the same work and the same problematics. The commentators of the *De causis* give an account of the work of their predecessors, discussing, copying and critiquing it. In doing so they contribute to the constitution of a philosophical tradition which they transmit as an inheritance. In all its imperfections, the collection of texts from the two volumes of *NeMA* witnesses to a thematic unity in a chronological and geographical diversity:

	Author	Title	Provenance[50]	Location of conservation	Date
1.	Ps. Petrus de Alvernia	*Questiones super Librum de causis*[51]	Paris	Wien, Paris	*post* 1272 - *ante* 1278

50. By "provenance" one should understand the location or institution where the commentary was most likely written; when this is unsure or difficult to determine, I use an asterisk* to indicate the work's doctrinal kinship with commentaries whose provenance is known.

51. M. Maga, "Remarques sur le commentaire au *Liber de causis* attribué à Pierre d'Auvergne", in *NeMA I*, p. 53-135.

2.	Anonymus *Sectator philosophie*	*Questiones super Librum de causis*[52]	Paris*	Paris	1274/1276 - 1277(?)
3.	Iohannes de Mallingys	*Reportationes De causis*[53]	Paris*	Worcester	*post* 1274/1276 - *ante(?)* 1289/1291
4.	Radulfus Brito(?)	*Questiones super Librum de causis*[54]	Paris	Firenze	*ca.* 1290 (*post* 1289/1291, *ante* 1298/1299)
5.	Anonymus "Super Libellum"	*Super Libellum de causis*[55]	Paris*	Worcester	second half of the 13th c. ?
6.	Anonymus Erffordensis	*Questiones super Librum de causis*[56]	Paris	Erfurt	*post* 1289/1291; *inc.* 14th c.
7.	Anonymus Augsburgensis	*Glose super Librum de causis*[57]	Paris*	Augsburg	*post* 1289/1291; inc. 14th c.
8.	Guillelmus de Lieus (de Levibus)	*Expositio Libri de causis*[58]	Toulouse / Paris	Città del Vaticano	*post* 1289/1291 - *ante* 1308
9.	Iohannes Krosbein	*Super Librum de causis*[59]	Holy Roman Empire (?) / (Paris*)	Aberystwyth, Halle(Salle), København, Warszawa	*post* 1335/1340 - *ante(?)* 1400

52. See the Appendix, p. 42-52.
53. A. Baneu, D. Calma, "Le commentaire sur le *Liber de causis* de Jean de Mallinges", in *NeMA I*, p. 153-286.
54. I. Costa, M. Borgo, "The Questions of Radulphus Brito(?) on the *Liber de causis*", in *NeMA I*, p. 287-358; for the date, see also I. Costa, *Le questiones di Radulfo Brito sull' 'Ethica Nicomachea'*, Turnhout, Brepols, 2008, p. 155.
55. Baneu, Calma, "Le commentaire sur le *Liber de causis* de Jean de Mallinges".
56. I. Székely, D. Calma, "Le commentaire d'un maître parisien conservé à Erfurt", in *NeMA I*, p. 359-466.
57. A. Baneu, D. Calma, "The *Glose super Librum de causis* and the Exegetical Tradition", in *NeMA I*, p. 137-152.
58. Carron, "A Theological Reading", p. 467-549.
59. D. Calma, "A Medieval Companion to Aristotle: John Krosbein's Paraphrase on *Liber de causis*", in *NeMA II*, p. 11-98.

10.	Iohannes Krosbein	*Sententia Procli alti philosophi*[60]	Holy Roman Empire (?)	Halle(Salle), København, Warszawa	*post* 1335/1340 - *ante(?)* 1400
12.	Henricus de Geysmaria	*Questio: 'Utrum causa primaria'*[61]	Erfurt	Erfurt	1414
13.	Iohannes Wenck(?)	*Questiones super Librum de causis*[62]	Paris*	Erlangen, Mainz, Praha (x 2), Tübingen, Vodňany	*ca.* 1417
14.	Anonymus "Sapiencie V°"	*Commentarium super Librum de causis*[63]	Holy Roman Empire	Kraków, Praha, Wrocław (x2)	*post* 1407 - *ante* 1455

The distribution of the commentaries into the two volumes of *NeMA* should not distort our understanding of the legacy of Proclus and of the *Book of Causes* in the long Middle Ages. This caveat is necessary in order to avoid a confusion which might find its support in certain prevalent historiographical hypotheses[64]. The interest in Neoplatonism in the 13th century was not attested

60. F. Retucci, "*Sententia Procli alti philosophi*. Notes on an Anonymous Commentary on Proclus' *Elementatio theologica*", in *NeMA II*, p. 99-180; for dating, provenance and doctrinal kinship, see D. Calma, "A Medieval Companion", p. 16-20 and 46-66.

61. D. Calma, I. Székely, "Cause and Causality in Henry of Geismar's *Questio de quolibet*", in *NeMA II*, p. 181-224.

62. Meliadò, "Le *Questiones super Librum de causis*", p. 225-270.

63. A. Baumgarten, "*Theologia philosophorum parcimonialis*. Un commentaire sur le *Liber de causis*", in *NeMA II*, p. 271-336.

64. Cf. L. Sturlese, "Il dibattito sul procolo latino nel medioevo fra l'università di Parigi et lo studium di Colonia", in Boss, Seel (eds.), *Proclus et son influence*, p. 261: "accolti in un primo momento a Parigi con interesse ed entusiasmo (Tommaso d'Aquino, Sigieri di Brabante), questi testi (i.e. of Proclus) furono presto neutralizzati. La stilizzazione delle tesi dell'*Elementatio theologica* a pochi luoghi comuni ed il falimento editoriale degli *Opuscoli* sembrano indicare che già alla fine del settimo decennio del XIII secolo il neoplatonismo di Proclo fu espulso dal novero dei problemi di attualità filosofica. A questa specie di censura (*sic !*) fa riscontro, in aree culturali periferiche, una apertura a Proclo del tutto particolare. (...) Ma fu soprattutto nella scuola dei domenicani di Colonia (Teodorico di Freiberg, Eckhart, Bertoldo di Moosburg e Tauler) che si sviluppò un vero e proprio confronto con le tesi neoplatoniche." *Ibid.*, p. 275: "verso il principio degli anni Ottanta il problema del neoplatonismo era già del tutto neutralizzato e rimosso. Almeno a Parigi." *Ibid.*, p. 281: "Sul rifiuto di Proclo regnava, nel centro culturale più importante d'Europa (i.e. Paris), un consenso pressoché assoluto. Non è dunque azzardato pensare che sotto la straordinaria apertura di credito offerta a questi testi in Germania stessero volontà e disegni precisi,

exclusively at the University of Paris (as the texts of *NeMA I* would lead one to believe). After the 1280s, Neoplatonism had not been forgotton in Paris while it was being taken up in Germany by the Albertist Dominican school as a philosophical alternative to Parisian teaching (as the texts of *NeMA II* would also seem to indicate). The division in two volumes responds only to an editorial necessity. As already mentioned, the number and the texts studied here do not adequately reflect the complexity of medieval Neoplatonism: other commentaries, produced in other contexts, during the same period, await publication or even identification. The table above is, nevertheless, an incontestable proof of the fact that Neoplatonism continued to interest the Parisian masters in the last decades of the 13th century, and even later (with John Krosbein, John Wenck(?), Giles Charlier[65] etc.). In this regard, Laure Miolo's work[66] is particularly valuable because she shows, through a study of the library loan registers of the Parisian colleges, that the manuscripts containing the *Liber de causis* and/or the commentaries which became standard (by Thomas Aquinas, Albert the Great, Giles of Rome) continue to circulate and to be read in Paris from the 13th to the 15th century (the latest information indicates borrowings in 1481).

The claim that the medievals avoided confrontation with Proclus is true if one considers only the commentaries on the *Elements of Theology* or on his other works. Miolo's results seem also to support this hypothesis[67]: according to the library loan register of the college of Sorbonne from 1402 to 1536 (the only one which has come down to us), the ms. Paris BnF, Lat. 16097 (which has a Parisian provenance, contains a copy of the *Elements of Theology*, and which belonged to the library of the college since the 14th century[68]), was never

e che l'*Elementatio* sia diventata in un certo modo un simbolo di un progetto e di un movimento filosofico intenzionalmente alternativi alla scolastica parigina *etc.*" The idea of the "German philosophy" as an alternative philosophy is also developed in L. Sturlese, "Proclo ed Ermete in Germania da Alberto Magno a Bertoldo di Moosburg. Per una prospettiva di ricerca sulla cultura filosofica tedesca nel secolo delle sue origini (1250-1350)", in K. Flasch (ed.), *Von Meister Dietrich zu Meister Eckhartt*, Hamburg, Felix Meiner, 1984, p. 23.

65. Results presented by Z. Kaluza in his talk "Les *Éléments de théologie* dans le *Commentaire des Sentences* de Gilles Charlier," delivered on November 14th, 2015, at the conference *Les 'Éléments de théologie' et le 'Livre des causes' du Ve au XVIIe siècle. Volet 1. Formes littéraires, traditions scolaires et modalités du discours philosophique*, organised by D. Calma and M. Geoffroy, at the École pratique des hautes études. The Proceedings of this conference are in preparation.

66. Cf. L. Miolo, "*Liber de causis in libraria*. Pour une mise en perspective du *Liber de causis* dans la bibliothèque du collège de Sorbonne", in *NeMA II*.

67. *Ibid.*.

68. Cf. H. Boese, "Einleitung", in *Proclus, Elementatio theologica translata a Guillelmo de Morbecca*, Leuven, Leuven University Press, 1987, p. XIV

borrowed in the 15th century. Nevertheless, one has to note that Giles Charlier abundantly cites the *Elements of Theology* in his *Commentary on the Sentences* held at the Faculty of theology of the University of Paris in 1416-1417[69]. One must also take account of the fact that the commentary on *De causis* attributed to Wenck could have been composed in the Parisian milieu of John of Nova Domo, also around 1417. The very same year, Petrus Steinbeck disputed a *quolibet* in Erfurt on the topic of proposition XII(XIII), 114 of the *Liber de causis*.

Taking all these aspects into consideration, I would suggest the following hypothesis: the Neoplatonism of Proclus and of the *Liber de causis* was intentionally transferred from Paris to Germany, Toulouse, Central Europe (perhaps through Cologne). This *translatio studiorum* was not a function or consequence either of a supposed lack of interest in the Neoplatonism, or a quest for an intellectual alternative to the Parisian norms. It would have been more typical for Europe's new centres of learning, whether universities, monasteries or city schools, to have imported this Parisian tradition as they had done with others, whether philosophical (Aristotelian, for example) or theological, by copying works and their commentaries, by mild references or acerbic critiques, by implicit citations or explicit dismissals.

At the present stage of our research on this *corpus* of commentaries from the 13th to the 16th century, within the Parisian milieu and other centres, a new question arises, which will receive further consideration elsewhere: does the attempt to read and comment on the *Book of Causes* and on the *Elements of Theology* lead to a progressive and conscious constitution of an autonomous medieval Neoplatonic tradition, independent of yet parallel to the Aristotelian tradition? It is well-known that certain medievals considered the *Book of Causes* as complementary to Aristotle's *Metaphysics;* one should therefore ask whether the interpretative tradition formed around this treatise is itself also a complement or appendix to the Aristotelian hermeneutical tradition. In these pages, I will limit myself to singling out three directive features capable of defining an exegetical tradition, including that studied here. These features reflect deliberate choices made by medieval commentators and represent the various ways one might situate oneself relative to a philosophical inheritance, even if the act of commenting on a treatise, in whole or in part, according to the scholastic method, implies a certain formalism and concomitant institutional customs: (1) the explicit references to other commentaries on the same work; (2) the implicit repetition of fragments or arguments of other commentaries on the same work; (3) the continuation of a hermeneutical model through the repetition of the same questions on the same problematics.

69. Cf. *supra*, n. 65.

3.2. The Exegetical Tradition

i) Thomas Aquinas

The *Super Librum de causis expositio* of Thomas Aquinas is clearly well-known by all later commentators, even those who allowed themselves to be more deeply influenced by Albert. Usually Aquinas also serves as the primary source for citations of the *Elements of Theology*, though some authors cite and interpret propositions from Proclus' work which are not cited by Thomas (e.g., John of Mallinges and the Anonymous of Augsburg)[70].

The assimilation of Thomas's commentary (1272) into the exegetical tradition of the *Liber de causis* probably began with Siger of Brabant, who composed his commentary around 1274-1276. Several common passages have been identified already, while others are noted for the first time in the following table which, however, does not presume to be exhaustive[71]:

Thomas de Aquino, *Expositio super Librum de causis*, ed. Saffrey	Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*, ed. Marlasca
prop. 1, p. 9, l. 26 - 10, l. 15	q. 1, p. 38, l. 77-91
prop. 3, p. 18, l. 8 - 19, l. 13	q. 13, p. 71, l. 4-17 (IS/DC[72])
prop. 4, p. 31, l. 18 - 32, l. 4	q. 13, p. 69, l. 75 - 70, l. 86

70. L. Sturlese has made a similar remark regarding Siger of Brabant: "In confronto a Tommaso, l'utilizzazione di Proclo fatta da Sigieri è meno sistematica e quantitativamente più limitata, ma il ventaglio dei teoremi toccati mostra una riflessione sul nuovo testo non meno attenta di quella dell'Aquinate". Cf. Sturlese, "Il dibattito", p. 265.

71. Aquinas's presence in Siger's commentary is not limited to the *Expositio super Librum de causis*. Siger takes many substantial passages from the *Summa theologiae*, the *Commentaries on the Physics*, on the *Metaphysics* and on the *De unitate intellectus*. Cf. A. Marlasca, "Introduction", in Sigerus de Brabantia, *Les Quaestiones super Librum de causis*, p. 22, 26, 30; F.-X. Putallaz, R. Imbach, *Profession: philosophe. Siger de Brabant*, Paris, Cerf, 1997, p. 135-142 et 162-168; R. Imbach, "Notule sur le commentaire du *Liber de causis* de Siger de Brabant et ses rapports avec Thomas d'Aquin", in *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie* 43 (1996), p. 304-323; D. Calma, "Siger de Brabant et Thomas d'Aquin: note sur l'histoire d'un *plagiat*", in *Freiburger Zeitschrift fuï Philosophie und Theologie* 50 (2003), p. 118-135; C. König-Pralong, *Avènement de l'aristotélisme en terre chrétienne. L'essence et la matière: entre Thomas d'Aquin et Guillaume d'Ockham*, Paris, Vrin, 2005, p. 37; Sigieri di Brabante, *Questio de creatione ex nihilo*, ed. A. Aiello, Firenze, SISMEL / Edizioni del Galluzzo, 2015, p. 145-151; Székely, Calma, "Le commentaire d'un maître", p. 367-381.

72. Parallels which have been noted already are accompanied by initials indicating their discoverer: RI = R. Imbach, "Notule sur le commentaire du *Liber de causis*"; AM = A. Marlasca, "Introduction"; IS/DC = I. Székely, D. Calma, "Le commentaire d'un maître parisien". The absence of initials indicates that, unless I am mistaken, these borrowings have not been noticed before.

prop. 3, p. 18, l. 8-23; prop. 32, p. 145	q. 16, p. 76, l. 16-25 (AM[73])
prop. 4, p. 27, l. 14 - 28, l. 3	q. 21, p. 89, l. 4-12 et 90, l. 31-33 (AM)
prop. 4, p. 30, l. 10-14	q. 21, p. 91, l. 44-50 (AM)
prop. 5, p. 39, l. 23-31	q. 27, p. 114, l. 216-223
prop. 6, p. 45, l. 5 - p. 48, l. 2	q. 28, p. 118, l. 11-22 (IS/DC)
prop. 10, p. 68, l. 24 - 69, l. 8	q. 30, p. 122, l. 9-20 q. 45, p. 161, l. 16 - p. 162, l. 32
prop. 9, p. 65, l. 16 - 66, l.7	q. 32, p. 126, l. 50-61
prop. 12, p. 78, l. 14-18	q. 36, p. 138, l. 81-87
prop. 8, p. 56, 11-21	q. 36, p. 142, l. 5-15 (IS/DC)
prop. 12, p. 81, l. 7-12	q. 36, p. 143, l. 59 - 144, l.65
prop. 10, p. 70, l. 20 - 71, 2	q. 46, p. 164, l. 41-56 (AM)
prop. 8, p. 55, l. 15 - 56, l. 31	q. 47, p. 168, l. 63 - 82

Each of these cases requires a detailed examination to ascertain which changes were made by Siger; for although his debt to Thomas is undeniable, it is not unusual for Siger to depart from his source, often in order to criticise him tacitly[74]. This is also the case with other commentaries, like the Anonymous of Augsburg, who both copies and criticises Thomas[75].

ii) Albert the Great

At present, the first known explicit reference to Albert's paraphrase in another *De causis* commentary is found in the *Questiones* attributed to Peter of Auvergne (1270-1277, q. 26, *in fine*). Other 13th-century writers use his paraphrase as well, either explicitly or tacitly, such as the Anonymous of Augsburg, the Anonymous *Sectator philosophie*, Ps.-Peter of Auvergne, John of Mallinges and William of Leus. Thomas Aquinas, Siger of Brabant[76] and Radulphus Brito(?), however, seem not to have used it for their commentaries.

73. A. Marlasca also points to similarities between Thomas's *Expositio* and Siger's commentary which, however, are not literal (p. 27, n. 5 and p. 139, 172, 174). These are certainly more extensive than what is indicated in the brief list which follows: Thomas, *Expositio* (ed. Saffrey), prop. 3, p. 18, l. 8 - 24 / Siger, *Quaestiones* (ed. Marlasca), q. 36, p. 139, l. 107 - 140, l. 146; Thomas, *Expositio* (ed. Saffrey), prop. 14, p. 85-87 / Siger, *Quaestiones* (ed. Marlasca), q. 48, p. 172, l. 3 - 173, l. 26; Thomas, *Expositio* (ed. Saffrey), prop. 15, p. 88, l. 7 - 91, l. 10 / Siger, *Quaestiones* (ed. Marlasca), q. 50, p. 174, l. 7 - p. 175, l. 34.
74. Calma, "Siger de Brabant et Thomas d'Aquin", p. 118-135.
75. A. Baneu, D. Calma, "Notes sur un commentaire inédit au *Liber de causis* (Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek, 4° Cod. 68)", in *Bulletin de philosophie médiévale*, 54 (2012), p. 286-293.
76. Without any in-depth study on this matter, I have drawn quick comparisons between the commentaries of Thomas and Albert and between those of Siger and Albert using the

It is worth mentioning that John of Mallinges, when commenting on proposition 32[77], has recourse both to the *De causis et processu universitatis* of Albert the Great and to the *Expositio super Librum de causis* of Thomas Aquinas. He remarks there that Albert cites and comments upon the curious term *adlahic*, which Thomas does not mention:

> Et dicit Albertus quod antiqui *sapientes vocaverunt circulum celestem* '*adlahic*'. Sed Thomas non facit mentionem de isto 'adlahic'. Alio modo exponit ipse et sic: quia causa prima licet intellectuali lumine causat intelligentiam et animam nobilem, tamen illud lumen est magis purum in intelligentia quam in anima nobili. Frater Thomas dicit quod *anima nobilis est* sic *creata* <non> eo quod recipiat esse per intelligentiam, sed quod operationes alias recipit *mediante intelligentia*. (ed. Baneu / Calma, *NeMA I*, p. 242, l. 20-27.)

In John's reference, one finds a fragment of Albert's commentary where he speaks of the circular motion of the heavenly sphere as described by the wisemen of antiquity and the Arabic sages. The term *adlahic* mentioned by John does not appear in the modern edition of Albert's commentary, where we find the form *alatyr*[78]. Elsewhere, John confesses that he does not grasp Albert's reasoning which he considers obscure: "Albertus dicit quod ipsum primum ens habet rationem efficientis et finalis et etiam formalis, ut ipse dicit. Sed hoc est magis obscurum" (ed. Baneu / Calma, *NeMA I*, p. 216, l. 2-4).

Albert's influence lasts for centuries. For John Krosbein in the second half of the 14th century, Albert is one of the major sources of inspiration not only for commenting on the *Liber de causis* but for commenting on the works of Aristotle in general. This is well before the period of the revival of Albertism which, until now, was situated in Paris at the beginning of the 15th century

DRAMON software, designed for internal use. No phrase of at least 6 common words seems to have been taken by Thomas or by Siger from Albert's commentary (not, of course, including those similarities arising from citations of the *Liber de causis*).

77. Pattin, "Le *Liber de causis*", III, 32, p. 52, l. 13-15: "Quod est quia causa prima creavit esse animae mediante intelligentia, et propter illud facta est anima efficiens operationem divinam".

78. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, ed. Fauser, p. 76, l. 18-26: "Caelestis autem circulus apud sapientes arabum *alatyr* vocatur. Esse igitur animae est intellectualitate formatum et ad alatyr determinatum. Hoc igitur modo anima nobilis a causa prima procedit, ut in esse nobilis animae constituatur. Et hoc est, quod quidam antiquorum dixerunt, quod *prima causa creat animam mediante intelligentia et alatyr*, non quod intelligentia pro medio prima causa utatur, sed quod forma intelligentiae media sit in esse diffinitionis animae, sicut sensibile medium est in esse diffinitionis hominis, cum dicitur vivum sensibile rationale".

with John of Nova Domo[79]. We find thereafter the development of a what one can call an "alluvial tradition" of Albertism, with authors citing Albert's works (in this case *De causis et processu universitatis a prima causa*) along with the later authors who make use of them. For example, in his paraphrase on the *Elements of Theology*, John Krosbein uses both Albert's works and Berthold of Moosburg's commentary on Proclus's *Elementatio*, which is also deeply inspired by Albert. John Wenck(?) uses Albert in his commentary, probably composed in Paris in the first decades of the 15th century[80]; Jacob of Gostynin, in Krakow in the 1490s, explicitly cites and extensively copies both Albert and Wenck(?)[81]. Gostynin works with both texts on the table before him, using one here and the other there, and rearranges their arguments to suit his own purposes[82]. Here is a brief example:

Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, c. 1, p. 59, l. 7 - 60, l. 10	Iohannes Wenck(?), *Super Librum de causis*, ed. Meliadò, p. 259, l. 1-9	Iacobus de Gostynin, *Super Librum de causis expositio*, ed. Gora, p. 13
Cum in superioribus habitum sit de proprietatibus eius quod est necesse esse, et de his quae sunt ab ipso, restat nunc de causis primariis determinare.	Quantum ad secundum dicitur quod **liber iste a philosophis diuersis racionabiliter quinque titulis inscriptus est.**	Quantum ad secundum quod est de titulo huius libri est ista secunda conclusio: **liber iste a philosophis diversis rationabiliter quinque titulis inscriptum est.**

79. Kaluza, "Les débuts de l'Albertisme tardif (Paris et Cologne)", in M.J.F.M. Hoenen, A. de Libera (eds.), *Albertus Magnus und de Albertismus. Deutsche philosophice Kultur des Mittelalters*, Leiden / New York / Köln, Brill, 1995, p. 207-295; G. Meersseman, *Geschichte des Albertismus* I, *Die Pariser Anfänge des Kölner Albertismus*, Paris, Lutetlae Parisiorum apud R. Haloua, 1933.

80. Cf. Meliadò, "Le *Questiones super Librum de causis*", in *NeMA II*, p. 228.

81. M. Meliadò has shown the similarities between Gostynin and Wenck(?), without emphasising the similarities and differences of the latter's commentary to Albert's text. M. Meliadò, "Axiomatic Wisdom: Boethius' *De hebdomadibus* and the *Liber de causis* in Late-Medieval Albertism", in *Bulletin de philosophie médiévale*, 55 (2013), p. 127-130.

82. The passages copied by Gostynin from Albert are in italics; the passages copied by Gostynin from Wenck(?) are in boldface. The expressions inspired by Albert's text are in boldface and italics. I have briefly discussed this table on June 5th, 2013 during a *journée d'études*, *Autour du Liber de causis*, organized by O. Boulnois, D. Calma, A. de Libera, D. Poirel, at the Sorbonne. A more detailed analysis, taking into account the whole of Gostynin's commentary, would enable one to determine with more exactitude the profile of Albertism at the University of Krakow, in relation to the Parisian Albertism of the beginning of the 15th century. M. Meliadò suggests that the commentary attributed to Wenck was composed in Paris in the first decades of the 15th century.

Accipiemus igitur ab antiquis, quaecumque bene dicta sunt ab ipsis, quae ante nos Davis Iudaeus quidam ex dictis Aristotelis, Avicennae, Algazelis et Alfarabii congregavit, per modum theorematum ordinans ea quorum commentum ipsemet adhibuit, sicut et Euclides in Geometricis fecisse videtur. Sicut enim in Euclidis commento probatur theorema quodcumque ponitur, ita et David commentum adhibuit, quod nihil aliud est nisi theorematis propositi probatio.	**Patet quia, si ea que hic considerantur considerantur ea parte qua nec secundum esse nec secundum racionem materiam concipiunt, tunc** inscribitur **a Dauid Iudeo, commentatore proposicionum et eciam collectore earundem, liber *Metaphysice*** quasi de transcendentibus materiam.	**Patet, quia si ea, quae hic considerantur, considerantur ea parte, qua nec secundum rem nec secundum rationem materiam concipiunt, tunc** ascribitur **a David Iudaeo commentatore propositionum et etiam collectore earundem liber *Metaphysice.***
Pervenit autem ad nos et physica per eundem modum ab eodem Philosopho perfecta, ubi istum librum 'Metaphysicam' nominavit, *tituli* eiusdem *quattuor* subiungens *rationes*.		Huius *tituli quattuor* dedit *rationes*, ut narat dominus Albertus.
Quarum *prima est, quia agit hic de talibus quorum ratio diffinitiva nec cum materia nec cum continuo nec cum motu concepta est. Haec autem sunt ultra physicam et mathesim, sicut in primae philosophiae probatum est. Secunda est, quia agitur hic de*		*Prima quia hic agitur de talibus quorum ratio definitiva nec cum materia nec cum continuo nec cum motu concepta est. Haec autem sunt ultra physicam et mathesim sicut in sexto 'Prime philosophie' probatum est. Secunda ratio, quia hic agitur de*

principiis entis simpliciter, quod non secundum partem aliquam entis in genere vel specie determinatum est. Et hoc metaphysici est, ut in IV Primae Philosophiae probatum est. (...)		*principiis entis simpliciter et non secundum partem aliquam in genere vel in specie determinatum est. Et hoc metaphysica est, ut in tertio 'Primae philosophiae'. (...)*
	Si uero considerantur ea parte qua stant **sub influencia finali, qua reducuntur in finale omnium principium**, tunc **racionabiliter**	**Si vero considerantur ea**, quae hic considerantur ex **parte, qua sub influentia finali** sunt, **quae reducuntur in finalem omnium principium, ratio-**
Talem autem tractatum **Alfarabius 'De pura bonitate' inscripsit** *quinque rationibus. Prima est, quia cum bonitas dicatur, quod ad naturam pertinet fluens a bono primo, haec bonitas pura non est, prout in materia recepta est.*	**inscribitur liber iste** ab **Alphorabio** liber **de pura bonitate**, cum bonum dicat super ens habitudinem ad finem.	**nabiliter inscribitur iste liber ab Alpharabio 'De pura bonitate'.** Huius tituli assignat *quinque rationes. Prima ratio, quia cum bonitas dicatur quod ad naturam pertinet fluens ab uno primo bono. Haec bonitas pura non dicitur prout in materia recepta est.*

There remain many promising fields of research for further study on the relationship between Albertism and Neoplatonism, one of which is this Albertist tradition of interpreting the *Liber de causis*. Heymeric de Campo's use of the treatise in his own writings has received but little attention, while its significance for the œuvre of John of Nova Domo (mostly unedited) is even less understood. So far, attention has been drawn only to his citations of proposition VIII(IX) of the *Liber de causis*, as well as to his projected commentary on the *De causis* which he may never have brought to fruition[83].

83. Cf. also M. Meliadò, "*Scientia peripateticorum*. Heymericus de Campo, the *Book of Causes* and the Debate over Universals in the 15th Century", in *Recherches de Philosophie et Théologie Médiévales* 79 (2012), 195-230; Id., "Axiomatic Wisdom", p. 96-97. A. Speer, "*Yliathin quod est principium individuandi.* Zur Diskussion um das Individuationsprinzip

iii) Giles of Rome[84]

One might also examine the relationship between Giles of Rome's commentary on the *De causis* and Albertism, especially regarding the question of existence and essence. For example, the following definition: "essentia dicitur a quo fluit esse" arises often, in similar doctrinal contexts, in a work attributed by Meersseman[85] to John of Nova Domus, the *Tractatus universalium*: "essentia enim est quo est illud quod est, vel essentia est illud, a quo fluit esse" (p. 160). In another work, *De esse et essentia*, John of Nova Domo quotes the same definition, and attributes it to "some philosophers" ("apud quosdam philosophos"); a reference which has not been identified by Meersseman, who edited the *De esse et essentia*, nor by the scholars who have since refered to this definition in John's treatise[86]. This formulation, insofar as it appears in the context of the real distinction between existence and essence, is only found, unless I am mistaken, in Giles of Rome, particulary in his commentary on the *Liber de causis* and in his *Theoremata de esse et essentia*.

Egidius Romanus	Iohannes de Nova Domo, *De esse et essentia*, ed. Meersseman
Nam **essentia** dicta est ab esse, vel quia est in potentia ad esse, vel quia **est illud a quo fluit esse**. (...) Et quia (ut dictum est) principaliter forma pertinet ad essentiam; quia ab ea principaliter fuit esse. (*Super Librum de causis*, f. 88rD)	Notandum primo quod nomen essentiae aequivocum est apud philosophos: apud quosdam enim **essentia** dicitur **a quo fluit esse**, est isto modo loquimur de essentia, quando quaerimus utrum in eodem esse essentiae distinguatur ab esse actualis exsistentiae, et ista acceptio est propriissima, et omnes antiqui sic

im Anschluß an prop. 8(9) des *Liber de causis* bei Johannes de Nova Domo, Albertus Magnus und Thomas von Aquin", in J.A. Aertsen, A. Speer (eds.), *Individuum und Individualität im Mittelalter*, Berlin / New York, De Gruyter, 1996, 266-86; Calma, "Du néoplatonisme au réalisme et retour", p. 240-244.

84. Giulia Battagliero at the Università degli Studi del Piemonte Orientale "Amedeo Avogadro", Vercelli, is preparing a doctoral thesis on the sources and the influence of Giles of Rome's commentary on the *Liber de causis*.

85. G. Meersseman, "Eine Schrift des Kölner Universitätsprofessors Heymericus de Campo oder des Pariser Prof. Johannes de Nova Domo?", in *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins*, 18 (1936), p. 144-168.

86. Cf. Meersseman, *Geschichte des Albertismus*, I, p. 72; S. Włodek, "Albert le Grand et les albertistes du XVe siècle. Le problème des universaux", in A. Zimmermann (ed.), *Albert der Grosse: seine Zeit, sein Werk, seine Wirkung*, Berlin / New York, W. de Gruyter, 1981, p. 200; Speer, "*Yliathin quod est principium individuandi*", p. 269; Meliadò, "Axiomatic Wisdom", p. 105-107; Baumgarten, "*Theologia philosophorum parcimonialis*", p. 305-306.

	usi sunt nomine essentiae[87]. (p. 93, l. 5-10)
Si ergo consideratur ipsum esse ratione, cuius dicta est **essentia**, quia **ab ea fluit esse**, patet immaterialia stare per essentiam suam, non autem materialia, sed si consideretur ipsa forma, non ut comparatur ad esse, sed ut comparatur ad ipsum suppositum (...) sic immaterialia dicuntur stare per seipsa (...). (*Super Librum de causis*, f. 88vE)	Sequitur quod esse, quod est actus essentiae, relatum ad **essentiam a qua fluit**, vocatur esse essentiae; in quantum vero participatur ab eo quod est, quod esse capit in quantum causalitate causae efficientis tangitur, vocatur esse actualis exsistentiae. (p. 101, l. 7-10)[88]
Et quia **ab essentia** causatur **esse** et **fluit ab ipsa**, oportet quod totum illud ad essentiam pertineat a quo ipsum esse causatur et fluit (...). (*Theoremata de esse et essentia*, p. 44, l. 10-12)	(...) et prout **essentia est illud a quo fluit esse**, esse dico in genere ordinabile quod est esse essentiae, quod tamen est eiusdem naturae cum esse existentiae. (p. 142, l. 24-26)[89]

87. This passage from John's *De esse et essentia* is copied by the Anonymous "Sapiencie V°", who attributes the definition to Albert the Great: "Sciendum igitur quod nomen essencie est equivocum apud philosophos. Quidam enim dicunt quod essencia dicitur illud a quo fluit esse, et hoc modo loquitur Albertus de essencia in presenti loco et ista acceptio est propriissima et omnis antiqui sunt sic usi nomen essencie" (Cf. Baumgarten, "*Theologia philosophorum parcimonialis*", p. 305). The Anonymous was probably misled by the presence of the concept of *fluxus* and also by John's own statement at the beginning of the treatise: "Ad habendam aliqualem notitiam pariter et intellectum circa naturam de esse et essentia secundum sententiam peripatheticorum, quam tribuit eis venerabilis dominus Albertus Magnus, movebuntur aliquae quaestiones, pro quarum solutione ponentur propositiones extractae ex diversis locis suorum librorum (...)". (Johannis de Nova Domo, *De esse et essentia*, p. 91, l. 1-5). The expression does not appear in Albert's work; I thank Henryk Anzulewicz who confirmed this in a letter on October 28th, 2014.

88. See also Iohannes de Nova Domo, *De esse et essentia*, p. 95, l. 11 - 96, l. 1: "Hinc est quod omnis essentia influit ei quod est, quod diversum est ab eo quod est esse."

89. See also Iohannes de Nova Domo, *De esse et essentia*, p. 94, l. 1 - p. 95, l. 7: "Prima propositio: Sicut lucere est actus lucis a substantia lucis exercitus, ita esse est actus essentiae ab essentia exercitus. Essentia enim a se exserit esse, et omne esse exercitum est ab essentia, sicut fluxus exseritur a fonte. (...) Ut ergo essentia rei, fluendo a primo, virtutem retineat fontis, sic exserit a se esse, quod est eius actus. Est autem essentia quo id quod est, habet esse, 'quo' dico formaliter, cum habitudine cause formalis". Johannes Rüdiger of Creußen, briefly commenting upon the principal propositions of Giles's *Theoremata*, makes often reference to the *De causis*; his commentary was published in Leipzig around 1495 (many manuscripts of the *Theoremata* were copied in Leipzig, as indicated by the colophons). The conclusion of Rüdiger's commentary on theorem 14 is strikingly similar to the above-mentioned passage from John's *De esse et essentia*: "Et quia semper esse respicit essentiam cuius est actus et a qua fluit sicut lucere a luce; sicut nullum est lucere quod non sit a luce, ita nullum esse quod non sit ab aliqua essentia. Sed cum ex forma accidentali et subiecto

Nam semper esse respicit essentiam et nunquam **fluit** aliquod **esse** nisi **ab** aliqua **essentia**. Ita enim secundum Augustinum dicitur esse ab essentia sicut sapere a sapientia. Quare sicut nullum est sapere quod non sit ab aliqua sapientia, ita nullum est esse quod non sit ab aliqua essentia. (*Theoremata de esse et essentia*, p. 92, l. 6-11).	

Equally noteworthy features appear when one considers these doctrinal borrowings in light of the diffusion of manuscripts. E. Hocedez, the editor of the *Theoremata* of Giles of Rome, was not aware of its entire manuscript tradition. He took into account only nine manuscripts: two in Erfurt and those in Paris, Vatican, Oxford, Venice, Vienna, Erlangen and Munich[90]. Yet the *Theoremata de esse et essentia* was largely diffused in manuscripts conserved today in Central Europe, especially East Germany, the Czech Republic and Poland[91]. Here is a supplementary list: Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, Ms. theol. lat. fol. 606; Eichstätt, Universitätsbibliothek, Cod. st 469; Erfurt, Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha, UB Erfurt, Dep. Erf. CA. 2° 006; Erlangen, Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg, Ms. 532; Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 1252; Leipzig, Universitätsbibliothek, Ms 1355; Leipzig, Universitätsbibliothek, Ms 1686; München, Universitätsbibliothek, 2° Cod. ms. 49; Naumburg (Saale), Domstiftsbibliothek, Nr. 67; New Haven, Yale University: Beinecke Rare Book and Manuscript Library, MS 768; Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci, 48.757; Praha, Národní knihovna České Republiky, Cod. I F.25; Praha, Národní knihovna České Republiky, Cod. III.A.13; Praha, Národní knihovna České Republiky, Cod. IV.G.26; Sangerhausen, Kirchenbibliothek St. Ulrich, B 88; Vodňany, Městské muzeum a galerie Vodňany, inv. nro. 1206, sub sign. G 11 R (280 f.); Wolfenbüttel,

non fiat aliqua essentia ab ipso toto, ab ipsis nullum aliud esse fluit" (f. 7r).

90. Egidius Romanus, *Theoremata de esse et essentia*, ed. E. Hocedez, Louvain, Museum Lessianum, 1930, p. 117-127.

91. Looking through the published volumes of catalogues of manuscripts from Italy and France alone which trasmit the works of Giles of Rome, it is obvious that the number of manuscripts of the *Theoremata de esse et essentia* conserved in those countries is much smaller than that of manuscripts conserved in Central Europe. Cf. B. Faes de Mottoni, C. Luna, F. del Punta (eds.), *Catalogo dei manoscritti*, Firenze, Olschki, volumes 1/1 (1988), 1/2* (1989), 1/3** (1988).

Herzog August Bibliothek, Cod. 90-7-theol-3[92]. Some of these manuscripts also transmit the *De causis* commentary of Wenck(?), others the authentic or attributed works of John of Nova Domo such as the *De esse et essentia* or the *De universali reali*, and still others the *Tractatus problematicus* of Heymeric de Campo[93]. Unpublished commentaries on Giles's *Theoremata* are also transmitted in Central European manuscripts: Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 2524; Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Biblioteka, Cod. 734; Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV.Q.20; Praha, Knihovna Metropolitni Kapituly, Cod. M. 55; Praha, Knihovna Metropolitni Kapituly, Cod. 1599 (O.15)[94]; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. 90-7-theol-3. One should also note that Jacob of Gostynin, in his commentary on the *De causis*, makes use of Albert's paraphrase, Giles of Rome, John Wenck(?) and the *De esse et essentia* of John of Nova Domo[95].

This late reception of Giles of Rome's commentary on the *Book of Causes* indicates what is perhaps the uninterrupted continuation of an exegetical method adopted fairly early in this tradition, which consists in the constant reference to previous commentaries and the effort to compare or to synthesize some of their views. The commentary of Giles at several points integrates the interpretations of the *De causis* given by Albert and Aquinas, and thus functions as a good intermediary source of their work. Giles's commentary was quickly taken up and cited within the Parisian milieu (Radulphus Brito being one example), as well as in Toulouse with the commentary of William of Leus, and, again, in Central Europe. In terms of chronology, one might also note that the dating of many Parisian commentaries is made relative to the established date of Giles's text (1289/1291), considered either as a *terminus post quem* or as a *terminus ante quem*[96].

William of Leus's work is of interest in several ways: using Giles of Rome for the literal explication of the text and Thomas Aquinas for the *questiones*,

92. Some manuscripts are mentioned in Meliadò, "Axiomatic Wisdom", p. 120-127; Id., "Le *Questiones super Librum de causis*", p. 242-243.

93. Cf. Meliadò, "Axiomatic Wisdom", p. 119-127.

94. *Ibid*., p. 121-124; Baumgarten, "*Theologia philosophorum parcimonialis*", p. 282; Calma, "Du néoplatonisme au réalisme et retour", p. 265, n. 180, and p. 261, 266.

95. Cf. Calma, "Du néoplatonisme au réalisme et retour", p. 257.

96. In this instance, the *terminus ante quem* would be determined only a *silentio*, and thus could be contested. Yet, in particular cases, one can maintain it as a realistic option: when an author cites the commentaries of Albert the Great, Thomas Aquinas and tacitly uses the arguments from Siger of Brabant's commentary, he is evidently familiar with the Parisian exegetical tradition from 1265-1275. One can therefore assume that if the commentary of Giles of Rome was already written or in circulation, an author intent on staking out a position relative to the views expressed by his contemporaries (and in some cases, perhaps even by his colleagues) would have taken it into account.

William of Leus uses the *Liber de causis* to explain Christian doctrines such as the procession of the Holy Spirit from the Father and the Son. With William's interpretation, a work which resulted from an adaptation of the Greek polytheism of Proclus to Islamic monotheism receives a new life in Christian circles where it can be taught, without danger, to novices in the Dominican convents[97].

Giles's commentary became a classic in the interpretative tradition of the *Liber de causis*, holding the same stature as the commentaries of Albert the Great and Thomas Aquinas. Some manuscripts contain copies of all three works, one after the other, while others contain only two; Cardinal Bessarion possessed such a codex[98]. Giles's commentary was found also in the private library of Amplonius Rating of Berka, and afterwards it was bequeathed to the Porta Celi College of the University of Erfurt[99]. It seems also to have been read by Giordano Bruno[100]. Giles's commentary on *De causis* is also cited in marginal comments to other commentaries in manuscripts from Central Europe[101]. One should also note that in his *Commentary on the Sentences*, Giles of Rome abundantly cites the *Elements of Theology*[102]; further studies on this issue would certainly be highly relevant for a more complete understanding of Proclus's heritage in the Middle Ages.

iv) Siger of Brabant

One of the most striking features emerging from the network of commentaries on the *Liber de causis* is the significance of Siger of Brabant's exegesis. He is not cited explicitly by the authors studied in *NeMA I* and *II*, though many passages from his work are found in the Anonymous of Erfurt and in John of Mallinges. The titles of Siger's questions are very similar to those given by the Anonymous of Erfurt. Above all, one can note the long tradition of using question 2 ("Utrum causa primaria naturaliter possit producere effectum causae secundariae sine causa secundaria") of Siger's commentary already in the Parisian milieu in the last decades of the 13th century (the Anonymous *Sectator philosophie*, the Anonymous of Erfurt, John of Mallinges, Radulphus

97. Carron, "A Theological Reading", p. 509-519.
98. Cf. Calma, "Du néoplatonisme au réalisme et retour", p. 273-274.
99. Székely, Calma, "Le commentaire d'un maître parisien", p. 360.
100. Cf. L. Catana, *The Concept of Contraction in Giordano Bruno's Philosophy*, Aldershot, Ashgate, 2005, p. 103-134.
101. Baumgarten, "*Theologia philosophorum parcimonialis*", p. 282-283.
102. Egidius Romanus, *Commentarium in I Librum Magistri Sententiarum*, Ex Officina Augustiniana apud Lazarum de Risquez & Antonium Rosellon, Cordoba, 1699, p. 53rB, 57rA, 84rB, 99rA, 120rB, 165rA, 168rA-rB, 170rA-B, 171rA-B, 173rA-B etc. See also Székely, Calma, "Le commentaire d'un maître parisien", p. 393-397.

Brito(?)) up to the first decades of the 15th century at the University of Prague[103].

v) Unexpected Cross-References

The commentaries presented above belonged to authors (Albert the Great, Thomas Aquinas and Giles of Rome) who enjoyed a certain renown among their contemporaries. The influence of Siger's commentary on *De causis* could surprise historians more accustomed to tracing his influence in the context of debates concerning his texts on the soul. Even more unexpected is Henry of Gheismar's use, at the University of Erfurt in 1414, of long sections of the still unpublished commentary wrongly attributed to Adam of Bocfeld and written in Paris around 1251[104]. Little has been written on Ps. Adam's commentary, but the late reception of his work shows that he had some influence on the tradition of the *Liber de causis* — a tradition which was formed not only around the three standard commentaries of reference but also around commentaries which do not hold high rank on the lists of historians of philosophy.

vi) The Constitution of a Formal Tradition

Another constitutive element of an exegetical tradition, which merits further examination, is the set of questions and arguments *pro* and *contra* which are repeated across several different commentaries. These are formalities which arise from institutional customs during a certain period when the masters in an institution frequently employ the same authorities and present solutions by way of the same arguments. It is not always possible to determine which master copies the other, or whether both are using a common "stock of arguments"[105]. The following table gives just one example of this[106]:

103. A study of this tradition will be published in the near future. Iulia Székely has pointed to the reception of this tradition in Prague in her paper, "Le 'Liber de causis', sujet des disputes quodlibétiques au XVe siècle en Europe Centrale", given on November 14th, 2015 at the conference, *Les 'Éléments de théologie' et le 'Livre des causes' du Ve au XVIIe siècle. Volet 1. Formes littéraires, traditions scolaires et modalités du discours philosophique*, organised by D. Calma and M. Geoffroy, at l'École pratique des hautes études. The Proceedings of this conference are currently in preparation.

104. Calma, Székely, "Cause and Causality", p. 196-199.

105. The phrase is Luca Bianchi's, from his article "Boèce de Dacie et Averroès: essai d'un bilan", which will be published in D. Calma, Z. Kaluza (eds.), *Les médiévaux face aux traditions philosophiques*, Leuven, Leuven University Press, forthcoming.

106. Mihai Maga is preparing a study on the relationships between the commentaries of Siger of Brabant, Ps.-Peter of Auvergne and the Anonymous of Erfurt.

Ps. Petrus de Alvernia, *Questiones super Librum de causis* (Reportatio Vindobonensis), ed. Maga, in *NeMA I*	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, ed. Szekely / Calma, in *NeMA I*
Hic primo **queritur utrum agens** naturale **agat influendo**. **Arguitur quod non**. **Influere est interius fluere,** et fluere est interius **localiter** moveri, sed **agens** naturale non agit **sic in passivum** quod aliquid ab eo corporaliter defluat in passivum, secundum **Aristotelem I *De generatione*, capitulo de activis et passivis**, quare etc. **Oppositum** dicit littera. (q. 2, p. 74)	**Queritur** circa hanc primam propositionem **utrum** omne **agens agat influendo**. Et **arguitur quod non**. **Influere est intus fluere**, sed hoc non contingit sine motu **locali**. Et **sic** fieret decisio ab **agente in passum**, quod est contra **Philosophum, I *De generatione*, capitulo de activis et passivis**. (...) **Oppositum** arguitur. (q. 2, p. 405)
Deinde **queritur utrum eternitas differat a tempore**. **Arguitur quod non**. Nam **diverse mensure quarum una non continet aliam non possunt esse simul**. Non enim SIMUL SUNT DUO DIES. (q. 8, p. 82)	**Queritur utrum eternitas differat a tempore**. Et **arguitur quod non**. Due **mensure diverse quarum una non continet aliam non sunt simul**; sed tempus et eternitas possunt simul esse; ergo sunt una mensura. (q. 8, p. 414) see also Radulfus Brito(?), *Questiones super Librum de causis*, ed. Costa / Borgo, in *NeMA I*: Item, ostenditur quod non sit nisi una mensura. Quia *plures* **mensure non possunt simul esse** sic quod *una non sit pars alterius*. Set eternitas et tempus sunt simul mensure. Ergo oportet quod una sit pars alterius. Maior patet quia DUO DIES SIMUL ESSE NON POSSUNT sic quod unus non sit pars alterius. (q. 7, p. 318)
Ad hoc est intelligendum **quod eternitas immutabilitatem** confertur, et sicut quedam est **immutabilitas causata** et **participata**, ita est **eternitas causata** et **participata**. De hac autem eternitate intelligendum est quod est	Ad minorem, dicendum **quod eternitas**, ut causatum est, **non predicatur de causa prima**, nec sic causa prima est eterna, sed supereterna. **Eternitas** est quid **causatum** prout importat

causata, **non** de eternitate que **predicatur** de primo eterno quod est **causa prima**. (q. 11, p. 82)	indeficientiam **causatam** ab aliquo primo **immutabili**; sed prout importat **immutabilitatem non participatam**, sic convenit **cause prime** et de ea **predicatur**. (q. 6, p. 412)
Ad primum istorum dicendum quod primum alia a se intelligit. Intelligitur enim unumquodque per speciem eius denudata<m> a materia. **Essentia** autem **cause prime** species **est** ipsarum rerum **maxime** *denudata* **a materia**; ergo ipsa est intellectus omnium entium et maxime perfectis. (q. 14, p. 115)	Ratio primi est, quia secundum Avicennam, VIII sue *Metaphisice*: quod prohibet rem intelligi est materia vel eius appendicie; et quod liberum est ab istis est maxime intelligibile. Cum igitur **essentia cause prime est maxime** *liberata* **a materia**, ideo est summe intelligibile. (q. 18, p. 432)

It seems therefore that the reception of the *Liber de causis* in the Latin world led to a kind of shared intellectual enterprise of continuous discussion and exegesis. Arguments, authorities and problematics were relayed between authors participating actively in this interpretative tradition.

4. In Lieu of a Conclusion

The documents identified, studied and (partially) edited in these volumes enable us, it seems, to expand Stephen Gersh's particular judgement about Germany to apply to medieval Europe as a whole: "we see the development of an entire tradition in which Platonism gradually increases in importance relative to Aristotelianism, and philosophy gains strength as an independent rational discipline, with Proclus being the primary catalyst in this process"[107]. Aquinas's discovery that the *Liber de causis* is a false Aristotle did not stall the interpretative tradition. Medieval thinkers continued to interpret and teach this work *after* Aquinas because they read it as a condensation of metaphysical doctrines absent both in Aristotle and in the *Elements of Theology*. Indeed, there are at least three important differences between the *Liber de causis* and the *Elements of Theology*, as Cristina d'Ancona summarises:

> (1) "instead of the opposition one-multiple (i.e. of the *Elements of Theology*), it is the primacy of the remote, transcendent First Cause that

107. S. Gersh, "One thousand years of Proclus: an introduction to his reception", in Gersh (ed.), *Interpreting Proclus*, p. 18.

> sets the tone in the *Liber de causis*"[108].
> (2) "the First Cause turns out to be that pure and underived Being which is even above eternity", while Proclus's "first principle is located not only beyond Being, but also beyond the supra-essential henads"[109].
> (3) "The *De causis* proceeds to state that the transcendent First Cause does not limit itself to being the first item of the causal chain: indeed, it *creates* the derivative levels of reality"[110].

The transcendence of a single and unique cause, the pure being above eternity who creates all beings and levels of reality, are marks of a metaphysical turn, which emerged in the course of adapting the Greek polytheism of Proclus to Islamic monotheism. The medievals likely preferred the *Liber de causis* to the *Elements of Theology* precisely because of this metaphysical turn[111].

108. D'Ancona, "The Liber de causis", in Gersh (ed.), *Interpreting Proclus*, p. 143.
109. *Ibid.*, p. 144.
110. *Ibid.*, p. 145.
111. I wish to thank Elizabeth Curry and Evan King for the English translation of this text.

Appendix

The manuscript Paris, Bibliothèque nationale de France, latin 12951 contains these texts: the *Metaphysica*, f. 3ra-68va; the *Liber de causis*, f. 69ra-73va; at f. 73va-b one reads the text of the questions published bellow written in very small letters, by a hand from the end of the 13th century and beginning of the 14th century. It begins immediately after the copy of the *Liber de causis*, which is itself written by another hand (13th century) of French origin, in larger letters; the same hand has copied the previous text, the *Metaphysica*. The text of the *Liber de causis* is annotated only once, by a different hand (f. 70ra), but the same tiny writing of the *Questiones super Librum de causis* is found in numerous marginal notes of the *Metaphysica*; in both cases the words are much abbreviated. Certain corrections which are found within the text of the *Questiones* lead us to doubt that we are dealing with an autograph; the abbreviations of the correcting hand are quite similar to the principal hand, which suggests rather that these are erroneous readings which were afterwards revised: *maior* instead of *magis*, *illud autem* instead of *illa autem*, *inferiorum* instead of *inferioribus*, *perfectius* instead of *perfectam*.

This brief text, which might have been part of a larger commentary now lost or yet unidentified, consists of four questions on the first proposition of the *Liber de causis*. The implicit citations of Thomas Aquinas and Siger of Brabant prove that the Anonymous was familiar with the Parisian milieu, and it is even probable that he was a master of arts at the University of Paris.

The 2nd question, as in Siger's commentary, has the title: "Utrum causa prima possit producere suum effectum sine causa media". The solution begins:

> Licet credamus secundum fidem rationes simpliciter verum concludere, secundum philosophiam tamen, cuius sectatores summus, dicendum est quod causa prima nihil possit producere sine causa secunda.

Although the arguments *pro*, which he has just given, agree with the truth of the faith, according to philosophy, which he follows, one must conclude otherwise. This standpoint recalls Siger's manner of opposing theology and philosophy. The Anonymous places himself in the sect of philosophers who do not see a concord between faith and reason regarding God's immediate intervention. He himself, for that matter, gives a clear statement of his profession, rare among the masters of arts[112], by including himself among

112. L. Bianchi, "*Viri philosophici*. Nota sui prologhi dei commenti all'*Etica* e ai *Meteorologica* erroneamente attribuiti a Giacomo di Douai (ms. Paris, BnF, lat. 14698)", in S. Perfetti (ed.), *Scientia, Fides, Theologia. Studi di filosofia medievale in onore di Gianfranco Fioravanti*, Firenze, Edizioni ETS, 2011, p. 253-288.

the *sectatores philosophiae*. From this position he is obliged to hold that the first cause can produce nothing without the second cause. He reflects on this question as a philosopher and articulates his view by providing both arguments from authority and a philosophical demonstration. Luca Bianchi has recently called into question the hypothesis previously put forward by Alain de Libera according to which "philosopher" is a theologian's term "made for condemning, censuring, or impeding intellectual freedom" and that, consequently, the Faculty of arts was not a Faculty of philosophers[113]. The fact that the Anonymous considers himself, along with his students, as a follower of philosophy is another argument one may support Bianchi's argument.

The Anonymous clearly knows Thomas Aquinas's commentary on the *De causis*, which he draws upon regarding the question of essentially and accidentally ordered causes, as well as for the question of the validity of the first proposition for every genre of causality:

Thomas de Aquino, *Expositio super Librum de causis*, ed. Saffrey	Anonymus, *Questiones super Librum de causis*
In causis etiam *finalibus* manifestum est verificari omnia praedicta, nam propter ultimum finem, qui est universalis, alii fines appetuntur, quorum appetitus advenit post appetitum ultimi finis et ante ipsum cessat (...). Si autem quaeratur *in unoquoque causarum genere* utrum praedicta verificentur in omnibus causis quomodolibet ordinatis, manifestum est quod non. (...) *In causis* igitur *per se ordinatis haec propositio habet veritatem*, in quibus causa prima movet omnes causas medias ad effectum; *in causis* autem *ordinatis per accidens est e converso*, nam effectus qui per se producitura causa proxima, per accidens producitur a causa prima, praeter intentionem eius existens. Quod autem est per se potius est eo	Idem patet in omni genere cause, ut *in causa finali*. Si sint due cause finales respectu unius effectus ita quod una prima et alia secunda, certum est quod causa prima plus influit supra effectum quam secundaria. Et sic inducendo *in omni genere cause*, sciendum tamen quod quedam sunt cause *essentialiter ordinate*, et in istis *hoc est verum* quod dictum est. Alie sunt *cause accidentaliter ordinate*, et in istis *non est verum*. Et huiusmodi ordo accidentalis est in individuis. (q. 1, p. 48-49)

113. Cf. L. Bianchi, "Johannes de Malignes", in C. Angotti, M. Brînzei, M. Teeuwen (eds.), *Portraits de Maîtres offerts à Olga Weijers*, FIDEM, Porto, 2012, p. 304-307.

quod est per accidens, et propter hoc signanter dicit: causa universalis, quae est causa per se. (p. 9, l. 18 – 10, l. 15)	
Proclus enim hanc propositionem inducit *secundum Platonicorum* suppositiones, qui, universalium abstractionem ponentes, quanto aliquid est abstractius et universalius *tanto prius* esse ponebant. (prop. 2, p. 13, l. 15-18) Cuius quidem ratio est, *secundum positiones Platonicas*, quia, sicut supra dictum est, quanto aliquid est *communius*, tanto ponebant illud esse magis separatum et quasi *prius* a posterioribus participatum, et sic esse posteriorum causam. (prop. 4, p. 27, l. 14-18)	Unde cum Actor dixit quod cause communiores sunt priores, similiter locutus fuit *secundum platonicos*. (q. 4)

The Anonymous borrows passages from Siger of Brabant's commentary, notably for arguments *pro* and *contra*, but his solution shows signs of an original philosophical inquiry:

Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*, ed. Marlasca	Anonymus, *Questiones super Librum de causis*
Quidam homines vulgares et **populares** opinati sunt, sicut recitat **Averroes super *nono Metaphysicae***, quod causa prima **omnia** faceret **immediate**, quod esset agere causam primariam sine secundaria. Et hi, sicut dicit, non habentes **cerebrum ad bonum** naturale tollunt ab entibus proprias operationes; quare et essentias et virtutes. (q. 2, p. 40, l. 25-29)	Quod patet primo ex auctoritate, primo, **Commentatoris IX *Metaphysice*** qui dicit quod **populares** dicunt Deum **immediate** agere **in omnibus**; sed isti habent **cerebrum** ineptum **ad** omne **bonum**. Secundo, patet II *Celi et mundi* ubi dicit Philosophus quod celum est ligamentum illorum inferiorum cum superioribus, ita quod mediante celo superiora agunt in istis inferioribus; contra ergo immediate. (q. 2, p. 50)
Quod autem forma uniuscuiusque rei sit simplex in substantia sua et non	Arguo quod non, quia **forma rei est diffinitio**, tunc arguo quod **non habet**

composita multipliciter arguitur. Primo sic, quia, sicut vult Aristoteles, **definitio** principaliter indicat **rei formam**. Sed **definitio** quae est in prima veritate definitionis, ut substantiarum, ipsa est in qua **non additur** ens enti, sicut vult Aristoteles ***septimo Metaphysicae*** et suus Commentator. Sed si in substantia rei esset forma addita formae, tunc definitio rei adderet ens enti.	**additamentum**; in **diffinitione non habet additamentum**; in formis substantia non differtur per additamentum, **VII *Metaphysicorum***. Ideo nec forme ita se habebunt quod una addatur alteri.
Praeterea. Si **forma** rei in sua **substantia esset** composita ita quod esset forma formae addita, ens per formam in quo esset talis additio non esset unum ens nisi **per accidens**. Omnis enim forma **adveniens** alicui habenti formam quamcumque imperfectam est accidens non constituens ipsum in esse, sed in esse tali vel tanto et esse simpliciter praesupponens.	Item, iam **forma substantialis esset accidentalis** quia **adveniret** enti actuato per primam formam.
Praeterea. Si **forma** rei in sua substantia esse composita **ex formis diversis**, illae formae diversae essent entia **in actu diversa**, quae habens talem formam compositam **non esset unum** in actu **essentialiter**.	Item, **forma** idem est quod actus. Si ergo aliquid **haberet diversas formas**, iam aliquid haberet **diversos actus**; quod est impossibile quia illud **non esset unum** nisi forma **et non secundum essentiam**.
Praeterea. Si forma rei non esset simplex sed composita, illa eius compositio esse ex **forma** eius **generis** et **forma suae differentiae**, ita quod compositio formae speciei ex forma generis et forma differentiae esset compositio tertiae rei ex duabus rebus. Sed **hoc esse non potest**, quia secundum hoc **genus** esset **pars** speciei et pars **de** suo **toto** praedicatione in quid non **praedicatur**. Ergo genus de specie in quid non praedicaretur.	Item, si in aliquo sint plures forme ita quod una communior et alia magis specialis, tunc forma communior esset **forma generis** et forma specialis esset **forma differentie**; **sed hoc est impossibile** quia iam **genus esset pars** integralis. Et quia **genus predicatur**, tunc pars integralis **predicatur de toto**; quare etc.
Oppositum huius vult **Auctor** in littera (...).	In **oppositum** est **Actor** in commento. Dico quod non sunt plures forme tales

	in eodem, differentes secundum rem, quia iam individum vel species non esse una per essentiam, quod est impossibile; etiam secunda forma substantialis esset accidentalis. Dico tamen quod **differunt ratione**, ut **Sor vivit** <et> **ratiocinatur**.
Solutio. Dicendum est quod forma substantialis uniuscuiusque rei simplex est in sua substantia, non composita ex formis diversis, quarum una habeat rationem imperfecti, reliquae vero rationem perfectionis, sicut bene ostendunt rationes ad hoc adductae. (...) Immo **Socrates** per formam unam simplicem est substantia, corpus, animatum corpus et homo, **sub alia et alia ratione**. Nam a sua forma habet **esse**, vivere et **ratiocinari**, et sic de multis aliis; et sub istis diversis rationibus causa est ut sit substantia, corpus et sic de aliis. Unde in rebus diversis invenitur *gradus formarum ita quod completior continet in se*, **virtute**, minus completum, sicut numerus perfectior numerum imperfectiorem, ita quod cum **vegetativum** in plantis principium sit nutritionis, **sensitivum** in animalibus principium est **nutritionis** et adhuc **sensus**.	Inquantum ratiocinatur differt a seipso inquantum consideratur ut vivit, quia cum consideratur ut ratiocionatur consideratur sub ratione magis contracta quam si consideratur secundum quod vivit; quare etc. Sciendum tamen quod licet ibi non sit nisi una forma; si sit, tamen *forme speciosior includunt omnes precedentes* **virtute**, ut sensitivum includit **vegetativum**. Unde anima **sensitiva** includit in se potentiam **nutritivam**.

Among the authorities cited by the Anonymous one finds a reference to Averroes's *Commentary on the Metaphysics*, taken from Siger, as the adjective *populares* indicates (Averroes uses *moderni*). The Anonymous refers to a passage of the *De celo* not cited by Siger. His argumentation also differs from Siger's: the Anonymous prefers to prove the impossibility of God's direct intervention by emphasizing the heavens' role as intermediary between separate substances and the sublunary world. The heavens are the cause of movement, and therefore of time; furthermore, material things are subjected to movement and time; therefore, all actions in this world are produced by the intermediary of the heavens. As a middle term between God and the material

world, the heavens are a medium of every divine intervention:

> (...) dicendum est quod causa prima nihil possit producere sine causa secunda.
>
> Et probatur: quia actiones que sunt in istis inferioribus sunt temporales, et non essent temporales nisi hec esset per celum quia si celum non esset motus, non esset nec tempus; quare relinquitur quod actiones in istis inferioribus sint mediante celo.
>
> Item, extremum non agit in extremum nisi per medium. Deus et ista inferiora sunt extrema. Celum est medium cum communicat cum inferioribus ratione corporeitatis, cum superioribus ratione eternitatis. Ergo Deus non agit in istis inferioribus nisi mediante celo.

These arguments recall several propositions censured by Etienne Tempier and his theological commission in 1277:

> Quod primum principium non potest esse causa diversorum factorum hic inferius nisi mediantibus aliis causis. (prop. 43)
> Quod primum principium non potest immediate producere generabilis, quia sunt effectus novi. (prop. 54)
> Quod Deus non potest in effectum causae secundariae sine ipsa causa secundaria. (prop. 63)
> Quod nichil est novum, nisi celum esset variatum respectu materie generabilium. (prop. 88)[114]

It is unlikely that the Anonymous took up this idea in the aftermath of Tempier's censure; rather, since the anonymous commentary on the *De causis* is written after Siger's text, which dates from 1274-1276, one can suppose that the commentary was composed in Paris shortly before March 7th, 1277. It is a commentary, slightly posterior to that of Siger of Brabant, which the members of Tempier's commission might have known and taken into account for the theses cited above.

114. Cf. D. Piché, *La condamnation parisienne de 1277*, Paris, Vrin, 1999, p. 94, 96, 100, 88; see also R. Hissette, *Enquête sur les 219 articles condamnés à Paris le 7 mars 1277*, Louvain / Paris, Publications Universitaires / Vander-Oyez, 1977, p. 120-130 and p. 138-142. An Anonymous author, citing several times *Elementatio theologica* in a commentary on *De generatione et corruptione*, defends the same thesis: "Iste autem (scil. motor primus) per se non est causa sufficiens effectuum inferiorum sine causis mediis, quia novitas in effectu de necessitate exigit novitatem in causa"; cf. S. Donati, "A New Witness to the Radical Aristotelianism Condemned by Étienne Tempier in 1277", in J.A. Aertsen, A. Speer (eds), *Was ist Philosophie im Mittelalter?*, Berlin / New York, W. De Gruyter, 1998, p. 371-382, here p. 374, n. 15.

<Anonymus *Sectator philosophie*>

<Questiones super *Librum de causis*>

<Questio 1. Utrum sit vera prima propositio que dicit: omnis causa primaria etc.>

Circa primam propositionem queritur utrum sit vera que dicit: *omnis causa primaria* etc. Et arguitur quod prima causa non plus influit supra effectum quam secundaria, ymmo quod secundaria magis influat. Et probatur sic: causa magis assimilans sibi effectum plus influit supra effectum quam causa minus assimilans; sed causa secundaria magis assimilat sibi effectum suum quam causa prima; quare etc. Maior patet quia omne agens assimilat sibi passum quantum potest. Minor patet quod homo generat hominem et sol; et homo generans magis assimilat sibi hominem generatum quam sol; quare etc.

Item, causa determinata plus influit supra effectum determinatum quam causa non determinata. Sed causa secunda est causa determinata; determinare enim istum effectum sibi determinat producendo; quare etc.

Item, si causa prima plus influeret quam causa secunda supra effectum suum, iam abavus et proavus et avus plus facerent ad generationem alicuius filii quam pater immediatus illius filii, cum sint cause prime et pater immediatus sit causa secunda. Hoc est impossibile quia talis effectus potest produci et tamen avus, abavus <et> proavus erunt corrupti; quare etc.

Oppositum vult Alphorabius compositor istius artis.

Dicendum quod propositio vera est. Cuius probatio est quia quandoque aliqua duo faciunt ad aliquod tantum, et unum illorum nullam causalitatem habet supra effectum nisi ab alio quod presupponit, illud autem aliud illam causalitatem habet, et adhuc illud plus influit supra effectum quam illud alterum quod illam causalitatem habet ab altero. Sed causa prima et causa secunda faciunt ad effectum et quicquid causalitatis habet secunda causa, habet a prima. Prima autem illam habet et adhuc aliam. Ergo causa prima plus influit supra effectum quam causa secundaria. Idem patet in omni genere cause, ut in causa finali. Si sint due cause finales respectu unius effectus ita quod una prima et alia secunda, certum est quod causa prima plus influit supra effectum quam secundaria. Et sic inducendo in omni genere cause, sciendum tamen quod quedam sunt cause essentialiter ordinate, et in istis hoc

5 secundaria] *add. ill. sed del.* P 8 etc] magis *scr. sed del.* P 15 proavus] prothavus P 18 proavus] prothavus P 21 duo] *sup. lin.* P 22 presupponit] illa autem alia *add. sed del.* P 23 adhuc] plus *add.* P

est verum quod dictum est. Alie sunt cause accidentaliter ordinate, et in istis non est verum. Et huiusmodi ordo accidentalis est in individuis.

Per hec ad rationem.

Ad primam, 'causa magis assimilans' etc., nego. Et cum probatur: 'agens assimilat' etc., verum est de agente particulari qui agens particulare, ex eo quod particulare est, habet causalitatem determinatam et dependentem a causa universali.

Ad aliam, 'causa determinata' etc., ista ratio magis concludit oppositum quam propositum quia, ex eo quod determinata est, dependet ab universali.

Ad aliam, soluta est in fine quia ibi non arguitur de causis essentialiter ordinatis. Et si contra veritatem arguatur: quia causa prima nihil causat in effectum nisi quamdam potentiam, causa secunda causat in effectum actum, ita quod influit actum in effectum; et tale magis facit ad effectum, quare etc. Dico quod ista ratio ymaginatur quia causa secunda illam actualitatem habeat a se; quod falsum est, ymmo habet a causa prima. Ideo multo magis causa prima agit.

<Questio 2. Utrum causa prima possit producere suum effectum sine causa media>

Deinde queritur utrum causa prima possit producere suum effectum sine causa media. Videtur quod sic, quia quicquid causalitatis habet secunda, habet a prima. Ergo prima per se ipsam producere potest suum effectum.

Item, causa habens omnes perfectiones quicquid potest mediante secunda causa, potest per se. Deus est huiusmodi, per Philosophum et Commentatorem V *Metaphysice*, capitulo de perfectione; quare etc.

Item, causa omnipotens quicquid potest mediantibus causis secundis potest per se vel non esset omnipotens. Deus est causa omnipotens; quare etc. Minor etiam patet per Commentatorem XII *Metaphysice* qui dicit quod omnes forme que sunt in potentia passiva in prima materia sunt in potentia activa primi motoris.

Item, agens per cognitionem sicut intelligit sic potest facere; Deus agit per cognitionem quia suus intellectus est causa rerum, secundum Commentatorem XII *Metaphysice*; quare etc.

Oppositum patet I *Metaphysicorum*, VIII *Physicorum*, I *Celi et mundi*.

Licet credamus secundum fidem rationes simpliciter verum concludere, secundum philosophiam tamen, cuius sectatores summus, dicendum est quod causa prima nihil possit producere sine causa secunda.

10 de] in P 27 passiva] mediante *add. sed exp.* P

Quod patet primo ex auctoritate, primo, Commentatoris IX *Metaphysice* qui dicit quod populares dicunt Deum immediate agere in omnibus; sed isti habent cerebrum ineptum ad omne bonum. Secundo, patet II *Celi et mundi* ubi dicit Philosophus quod celum est ligamentum illorum inferiorum cum superioribus, ita quod mediante celo superiora agunt in istis inferioribus; contra ergo immediate.

Et probatur: quia actiones que sunt in istis inferioribus sunt temporales, et non essent temporales nisi hec esse<n>t per celum, quia si celum non esset motus, non esset nec tempus; quare relinquitur quod actiones in istis inferioribus sint mediante celo.

Item, extremum non agit in extremum nisi per medium. Deus et ista inferiora sunt extrema. Celum est medium cum communicat cum inferioribus ratione corporeitatis, cum superioribus ratione eternitatis. Ergo Deus non agit in istis inferioribus nisi mediante celo.

Ad rationem. Cum dicitur 'quicquid causalitatis' etc., verum est ex parte causarum et causalitatis. Bene dicitur. Sed respiciendo ad modum causandi, dico quod non sequitur quod in causa prima est causalitas alicui<us>; modo in secundo causante est causalitas magis organice, ideo secunda causa determinat causa<m> universalem primam in suis actionibus et sic est ordo in entibus, secundum Eustratium I *Ethicorum;* et I *Celi et mundi* ubi dicit quod Deus dat omnibus esse, hiis vero clarius hiis vero obscurius.

Ad aliam, 'causa habens omnes perfectiones' etc., concedo si ex parte causalitatis. Sed quia prima eminentius habet et universalius, ideo requiruntur secunde que determinant et specificant.

Ad aliam, 'causa omnipotens' etc., verum est nisi implicentur contradictoria. Sed ibi probatur, scilicet : si ageret immediate, quia tamquam causaret, sic proportionaretur, quia agens proportionaretur passo. Inquantum habet emintentius et universalius causalitatem non proportionatur. Et sic proportionatur et non propotionatur. Modo contradictoria, ut supra dictum, principio VI *Ethicorum*.

Ad aliam, 'agens per intellectionem' etc., dico secundum unam viam quod agere in ratione cause finalis et non in ratione immediati efficientis : vel maior concedatur, <et> minor posset negari, quia non declaravit ista fides, cum sint vitia; vel dicatur quod sive agat per intellectum sive non. Oportet quod inter agens et patiens sit proportio, tunc autem <inter> Deum et ista inferiora non est proportio.

---

1 primo] *sup. lin.* P 4 inferiorum] *sup. lin. post corr. ex* inferioribus

<Questio 3. Utrum in eodem effectu sit causa communior et minus communis>

Ergo cuiusdem dicti in contrario quero utrum in eodem effectu sit causa communior et minus communis. Arguo quod non, quia forma rei est diffinitio, tunc arguo quod non habet additamentum; in diffinitione non habet additamentum; in formis substantia non differtur per additamentum, VII *Metaphysicorum*. Ideo nec forme ita se habebunt quod una addatur alteri.

Item, iam forma substantialis esset accidentalis quia adveniret enti actuato per primam formam.

Item, forma idem est quod actus. Si ergo aliquid haberet diversas formas, iam aliquid haberet diversos actus; quod est impossibile quia illud non esset unum nisi forma et non secundum essentiam.

Item, si in aliquo sint plures forme, ita quod una communior et alia magis specialis, tunc forma communior esset forma generis et forma specialis esset forma differentie; sed hoc est impossibile quia iam genus esset pars integralis. Et quia genus predicatur, tunc pars integralis predicatur de toto; quare etc.

|73vb| In oppositum est Actor in commento.

Dico quod non sunt plures forme tales in eodem, differentes secundum rem, quia iam individum vel species non esse una per essentiam, quod est impossibile; etiam secunda forma substantialis esset accidentalis. Dico tamen quod differunt ratione, ut Sor vivit <et> ratiocinatur. Inquantum ratiocinatur differt a seipso inquantum consideratur ut vivit, quia cum consideratur ut ratiocionatur consideratur sub ratione magis contracta quam si consideratur secundum quod vivit; quare etc. Sciendum tamen quod licet ibi non sit nisi una forma ; si sit, tamen forme speciosior includunt omnes precedentes virtute, ut sensitivum includit vegetativum. Unde anima sensitiva includit in se potentiam nutritivam.

Rationes bene probant quod non sunt in eodem plures <forme> realiter et non secundum rationem. Et ideo quia sunt in plures secundum rationem, propter hoc dicuntur multe, et sic intelligit commentum.

<Questio 4. Utrum causa communior sit prior>

Deinde queritur, utrum causa communior sit prior. Arguitur quod non, quia quanto perfectius, tanto prius; causa magis propria est perfectior; quare etc.

Secundo probo quod causa propria sit magis causa: quia quod habet magis rationem forme est magis causa quam quod habet rationem materie; sed causa propria habet magis rationem forme cum sit magis determinata et actuans, quod competit forme; quare etc.

Oppositum vult Actor.

Dico quod esse, vivere et ratiocinari, de quibus exemplificat, non sunt proprie cause quia non sunt altera pars agregati. Quod patet, quia quod constituit aliquid ut pars realis, non ponitur de constituto per se. Et dicente modo, esse, vivere etc. ponantur per se de constituto; quare etc. Sed sic non queritur, ymmo ponitur supponendo quod habent modum forme.

Et tunc queritur utrum illud quod habet modum cause, magis communis sit prius. Et tunc dico quod duplex est prioritas: quedam est prioritas imperfectionis et generationis, et quedam est prioritas simpliciter et via perfectionis. Tunc dico quod illa que habent modum cause magis communis sunt priora prioritate prima, quia confusiora et indeterminata. Sunt priora ista prioritate cum ista prioritas competat materie; sed iste cause sunt huiusmodi; quare etc. Secundo dico quod cause proprie sunt priores secunda prioritate, quia quanto perfectius tanto prius; iste sunt perfectiores; quare etc. Et loquor de prioritate secundo modo dicto.

Item, actus precedit potentiam; et iste sunt magis actuales et intimiores; quare etc. Unde cum Actor dixit quod cause communiores sunt priores, similiter locutus fuit secundum platonicos.

Ad rationem ‘quanto perfectius’ etc., verum est <de> ordine imperfectionis non <de> ordine perfectionis.

Per idem ad aliam etc.

---

21 quanto] perficiens et(?) *scrp. sed del.* P 22 dicto] dicta P 27 ordine] nature *scrp. sed del.* P

Remarques sur le commentaire au *Liber de causis* attribué à Pierre d'Auvergne

Mihai Maga *
(Universitatea "Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca)

Dans un article resté célèbre[1], A. Dondaine et L.-J. Bataillon ont attiré l'attention, sur deux commentaires alors inédits au *Liber de causis*, les deux étant attribués dans le manuscrit Wien, ÖNb, lat. 2330 à deux maîtres parisiens : Pierre d'Auvergne et Siger de Brabant ; l'authenticité du second (f. 111ra-119va) n'a jamais été mise en question[2], alors que l'authenticité du premier (f. 107ra-109vb), resté inédit, a été fortement rejetée par les auteurs de l'article[3]. Depuis la publication de l'article d'A. Dondaine et L.-J. Bataillon, le commentaire attribué à Pierre d'Auvergne a figuré dans deux listes de manuscrits contenant des exégèses inédites au *Liber de causis* : l'une faite

*. Je tiens à remercier le Prof. Dominique Poirel pour toute l'aide paléographique, et Dragos Calma pour l'aide à la découverte des manuscrits, corrections de la transcription et de l'introduction, les suggestions interprétatives et bibliographiques ainsi que pour l'examen du manuscrit Paris BnF lat. 15815. Je voudrais également remercier l'équipe du projet « Doctrines, idées, manuscrits. Nouveaux outils de recherche de la réception du *Liber de causis* dans le Moyen Age latin (XIIIe-XVe siècles) » (CNCS PN-II-ID-PCE-2011-3-0058) dirigée par dr. Dragos Calma et les participants à l'atelier international de recherche « Commentaires latins inédits sur le Liber de causis » (Cluj-Napoca, le 17-19 septembre 2012) pour leurs suggestions. Je remercie les experts désignés par les membres du comité de rédaction de *Studia artistarum* pour leurs remarques et corrections. Je suis le seul responsable des erreurs qui restent.

1. A. Dondaine, L.-J. Bataillon, « Le manuscrit Vindob. lat. 2330 et Siger de Brabant », dans *Archivum fratrum praedicatorum*, 36 (1966), p. 153-261.
2. A. Marlasca, *Les « Quaestiones super Librum de causis » de Siger de Brabant*, Louvain / Paris, Publications Universitaires – Béatrice-Nauwelaerts, 1972, p. 7-34.
3. Dondaine, Bataillon, *Le manuscrit Vindob. lat. 2330*, p. 153-226.

Neoplatonism in the Middle Ages, I. New Commentaries on Liber de causis *(ca. 1250-1350),* ed. by Dragos Calma, SA 42-1 (Turnhout: Brepols, 2016), pp. 53–136

BREPOLS PUBLISHERS DOI: 10.1484/M.SA-EB.5.111558

par A. Pattin en 1967 et l'autre faite par R. Taylor en 1982[4]. Ces deux listes font également mention d'un autre commentaire, Paris, BnF, lat. 15819 (noté dorénavant P1), sans savoir que celui-ci est un abrégé par Godefroid de Fontaines du même commentaire conservé dans Wien, ÖNb, lat. 2330 (f. 107ra-109vb), noté dorénavant Wn. Un troisième témoin manuscrit, Paris, BnF, lat. 15815 (noté dorénavant P2), est une copie de P1. Nous sommes donc en présence de trois témoins différents dont deux transmettent un texte abrégé par Godefroid de Fontaines (P1 et P2) et l'autre le même texte, mais plus long, attribué à Pierre d'Auvergne (Wn).

En reprenant l'ensemble des informations mentionnées par des médiévistes qui ont abordé la question de la fortune latine du *Liber de causis*, (informations qui ont obscurci jusqu'à présent les rapports entre ces manuscrits !) nous avons constaté que Taylor reprend la liste des commentaires dressée par Pattin et que celui-ci tire ses informations d'un article de J. J. Duin[5] où l'on peut lire : « Autant que nous ayons pu nous en rendre compte, il est impossible également d'identifier les questions des manuscrits de Paris à celles du manuscrit de Vienne, Nationalbibliothek 2330, attribuées à Pierre d'Auvergne (f. 111ra-119ra) ni à celles de l'autre série contenue dans le même manuscrit et attribuées à un maître en théologie de Paris (f. 107ra-110vb). » Depuis la publication de ces articles, la question du rapport entre les commentaires n'a pas été abordée de manière adéquate : A. Aiello et R. Wielockx mentionnent seulement, dans une note de bas de page, les commentaires Wn et P1, donnant deux phrases du commentaire contenu dans P1 lesquelles présentent des similarités importantes avec deux autres phrases qui se trouvent dans le commentaire du manuscrit Wn (f. 108va)[6]. Le rapport entre les deux textes n'est abordé que dans cette note bien laconique. Dans un article de 2009, G. Fournier laisse croire, toujours dans une note en bas de page,

4. A. Pattin, « Le Liber de causis. Edition établie a l'aide de 90 manuscrits avec introduction et notes », dans *Tijdschrift voor Filosofie* 28 (1966), p. 40-41 ; R. Taylor, « The Liber de causis : A Preliminary List of Mss. », dans *Bulletin de philosophie médiévale* 25 (1983), p. 82.
5. J. J. Duin, « La bibliothèque philosophique de Godefroid de Fontaines », dans *Estudios Lulianos* 3 (1959), p. 21-36 et p. 137-160, ici p. 140.
6. A. Aiello, R. Wielockx, *Goffredo di Fontaines. Aspirante baccelliere sentenziario. Le autografe* Notule de scientia theologie *e la cronologia del ms. Paris BNF lat. 16297*, Turnhout, Brepols, 2008, p. 231-232, n. 178 : « Ms. Paris BnF lat. 15819, f. 308vb : 'Deus, cum fecit unam intelligentiam, que ex se ad suppositum determinata est, non potest facere aliam in eadem specie' (cf. ms. Wien, Österreichische Nationalbibliothek (=ÖNb), lat. 2330, f. 108va) ; cf. R. Hissette, *Enquête…*, p. 82-87 (art. 42-43 [= 96 ; 81]). Ms. Paris, BnF, lat. 15819, f. 308vb : 'Sicut causa prima per essentiam suam agit et cognoscit omnia, sic etiam intelligentia per essentiam suam agit et cognoscit inferiora ab ea causata' (cf. ms. Wien, Österreichische Nationalbibliothek (=ÖNb), lat. 2330, f. 108rb) ; cf. R. Hissette, *Enquête…*, p. 95-97 (art. 47 [= 85]) ».

que les auteurs que nous venons de citer ont donné une information détaillée : « A. Aiello et R. Wielockx considérèrent dernièrement qu'un nouvel exemplaire du commentaire sur le *Livre des causes* figurait dans le manuscrit Wien, Österreichische Nationalbibliothek, lat. 2330, f. 107ra-109vb »[7]. Mais, comme nous venons de le voir, ni l'une ni l'autre de ces deux notes n'ont apporté de démonstration du rapport entre les deux manuscrits ; c'est ce rapport qui fait l'objet de notre article.

1. Le manuscrit Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Vindobonensis latinus 2330 (= Wn)

Le manuscrit qui se trouve à Vienne, Bibliothèque nationale, sous la cote 2330 contient deux commentaires au *Liber de causis*. Le premier, celui qui nous intéresse, est attribué à Pierre d'Auvergne et il est copié sur les folios 107ra à 109vb, avec deux colonnes par page. Il est suivi par le commentaire au même livre par Siger de Brabant, allant du folio 111ra à 119va, commentaire déjà édité[8]. Le manuscrit a été bien décrit par Antoine Dondaine et Louis-Jacques Bataillon dans *Le manuscrit Vindob. lat. 2330 et Siger de Brabant*[9] et nous renvoyons à cet article pour la description complète du manuscrit.

Le codex est composé de cahiers de longueur variable ; le commentaire qui nous intéresse occupe le 14e cahier : un binion dont le dernier feuillet a été coupé. Le texte commence par les mots « Circa introitum huius libri qui *De causis* intitulatur, primo queritur utrum de causis primis possit esse scientia » et se termine par « (…) et sic per quantitatem erit partibilitas in substantia, non solum effective, sed formaliter ». Une autre main a ajouté « Deo gratias ».

Dans la marge extérieure de chaque colonne les questions et les solutions sont marquées avec « Qo. » et « So. », sans numérotation. Au bas de chaque colonne les titres des questions sont répétés. Le texte principal est écrit par une seule main, décrite par Dondaine et Bataillon comme ayant des traits personnels, italiens, souvent très abrégée[10]. Le titre du commentaire a été ajouté par deux mains successives. La première a ajouté au-dessus du texte, en haut de la première colonne, un premier titre « Incipiunt questiones de causis ». Une seconde main a ajouté à droite, au-dessus de la deuxième colonne,

7. G. Fournier, « Maître Eckhart en Sorbonne, ou un exemplaire insoupçonné de la constitution *In agro dominico* », dans *Bulletin de philosophie médiévale* 51 (2009), p. 75-112, ici 85, n. 30.
8. Marlasca, *Siger de Brabant, Les Quaestiones super Librum de causis*, p. 35-197.
9. Dondaine, Bataillon, *Le manuscrit Vindob. lat. 2330*, p. 153-261 ; voir aussi Marlasca, *Siger de Brabant, Les Quaestiones super Librum de causis*, p. 7-8.
10. Dondaine, Bataillon, *Le manuscrit Vindob. lat. 2330*, p. 161.

« Super libro de causis Petri de Alvernia », puis elle a repris la première proposition du *Liber de causis* au-dessus de la première colonne.

Cette attribution est, à tout le moins, douteuse. En reprenant l'analyse de Dondaine et Bataillon, on peut remarquer que, dans le manuscrit, les titres de quelques textes ne concordent pas avec la table des ouvrages au folio 1va. Plusieurs retouches ont été faites en ajoutant le nom du Pierre d'Auvergne. Ces retouches sont, évidemment, plus tardives. Il semble que ces attributions, mentionnant un nom honorable, sont une tentative pour sauvegarder le manuscrit des effets des condamnations de doctrines hétérodoxes. Toutefois, dans la table, notre commentaire est indiqué comme « Item questiones quedam super librum de causis a quodam Magistro in theologia parisiensi. » Cette indication, ainsi que le nom de Pierre d'Auvergne ajouté ultérieurement au-dessus du texte, nous amène à conclure que, dans la forme originaire du manuscrit, aucun auteur n'avait été mentionné explicitement.

Le manuscrit ne porte pas une date explicite ; sa datation a été établie par Dondaine et Bataillon[11], sur la base des mains : elles renvoient aux trois dernières décennies du 13e siècle et sur la présence, vers la fin, du cryptogramme du nom de Siger de Brabant. Les deux auteurs en concluent qu'il est très probable que le manuscrit date de la période 1274-1290 (le commentaire de Siger de Brabant est daté de 1274-1276[12]) et qu'il a été copié à Paris. Ces mêmes indices nous mènent à penser que le copiste dont la main est italienne a peut-être appris les soupçons portant sur le maître averroïste pendant la transcription, mais que c'est un autre personnage, sûr du fait, qui a ajouté le titre nom de Pierre d'Auvergne.

La forme conservée dans le manuscrit se révèle comme une *reportatio*. Au folio 109ra on trouve une trace du fait que ce commentaire a été une série de leçons : « Ad quamdam autem rationem superius ommissam in lectione precedente, dicendum sicut dicebatur ibi … ». Puis, le texte revient au problème de la diversité des formes, discuté dans le commentaire d'une proposition précédente. On peut donc dire que nous sommes devant un cours en plusieurs leçons et que le maître revient sur le sujet de la leçon précédente pour compléter son explication. Il en est de même à la fin du commentaire de la proposition VIII(IX) : le maître se réfère au commentaire de la proposition IV(V) par les mots « in lectione precedente ». Il est donc très probable que plusieurs proposition (4-5) ont été commentées dans une leçon séparée.

11. Dondaine, Bataillon, *Le manuscrit Vindob. lat. 2330*, p. 175-178.
12. Marlasca, *Siger de Brabant, Les Quaestiones super Librum de causis*, p. 29.

2. Le manuscrit Paris, Bibliothèque nationale de France, lat. 15819 (= P1)

Le commentaire au *Liber de causis* identifié dans le manuscrit de Paris, Bibliothèque nationale de France, sous la cote lat. 15819 se trouve aux folios 308rb à 309ra, avec deux colonnes par page. Dans les descriptions de Pattin et Taylor[13] le commentaire est erronément indiqué comme commençant au folio 309ra et allant jusqu'à 309va. En réalité, le commentaire s'étend sur environ trois colonnes et demi (chacune de 62-66 lignes) ; il y a de nombreuses notes dans les marges latérales et inférieure : certaines sont des corrections, certaines des ajouts, parfois importants ; elles sont toutes écrites par la même main, celle-là même qui a écrit le commentaire abrégé du texte et qui s'est avérée être l'autographe de Godefroid de Fontaines.

Outre Pattin et Taylor, le manuscrit a été étudié par plusieurs chercheurs car Godefroid de Fontaines a suscité plusieurs recherches et quelques textes sont déjà édités[14].

Le commentaire porte le titre en rouge « Super librum de causis » et commence par « Secundum Aristotelem VI *Metaphysice*, eadem est scientia que considerat de primis causis (...) » Il finit sur les mots « (...) a magnitudine et forma magnitudinis secundum quod existit extra ».

Le manuscrit a appartenu à Godefroid de Fontaines, comme en témoignent les notes de propriété figurant aux folios 2v et 304v : « Iste liber est Collegii pauperum magistrorum de Sorbona studentium in theologica facultate ex legato Magistri Godefredi de Fontibus ». Étant donné que le manuscrit a déjà été décrit entièrement, on ne présentera pas ici les détails de sa composition, nous nous en tiendrons au commentaire sur le *Liber de causis*. L'auteur du commentaire reste inconnu, puisque il n'y a pas d'indication dans le manuscrit. Pourtant, nous pouvons penser qu'il s'agit d'un maître qui a enseigné à Paris ou, au moins, qui a été lu à Paris.

Pour la datation il n'y a pas d'indication explicite dans le manuscrit. Mais le plus important indice est le fait qu'il s'agit d'un autographe de Godefroid de Fontaines. Ce maître théologien remarquable a laissé un grand nombre des manuscrits autographes contenant des textes des auteurs importants de cette période ainsi que 15 quolibets et autres questions et commentaires rédigées par lui. Nous avons assez d'information sur sa vie pour savoir qu'il a fait des

13. Pattin, *Le Liber de causis*, p. 40-41 ; Taylor, *The Liber de causis*, p. 82.
14. M. de Wulf, *Étude sur la vie, les œuvres, et l'influence de Godefroid de Fontaines*, Bruxelles, Hayez, 1904, p. 67-69 ; Duin, *La bibliothèque philosophique*, p. 21-36 et 137-160 ; C. Luna, « Fragments d'une reportation du commentaire de Gilles de Rome sur le premier livre des *Sentences*. Les extraits des mss. Clm. 8005 et Paris, B. N. Lat. 15819 », dans *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 74 (1990), p. 205-254 et 437-456 ; Aiello, Wielockx, *Goffredo di Fontaines*, p. 226-230.

abrégés des traités et des commentaires des maîtres des arts étudiés pendant qu'il était étudiant ; une période débutant en 1270-1272 et se terminant lorsqu'il a quitté la Faculté des arts en 1274[15]. D'après Aiello et Wielockx, ce manuscrit doit être antérieur à 1277-1278, quand Godefroid préparait son commentaire aux *Sentences*[16].

La forme conservée dans le manuscrit est une transcription abrégée, typique pour Godefroid de Fontaines et partagée avec d'autres ouvrages qu'il a résumés[17]. Comme dans les cas d'autres abrégés de Godefroid, une attention particulière doit être accordée aux additions postérieures. Elles ont différentes formes : ajouts d'un mot au-dessus de la ligne, mots ajoutés dans la marge avec des signes de renvoi, lignes continuées ultérieurement en marge, paragraphes ajoutés en bas de page. Particulièrement remarquables sont quatre paragraphes ajoutés au bas des folios 308rb, 308v, 309ra, 309rb. Nous pouvons ainsi identifier deux étapes de l'élaboration des abrégés : d'abord, le texte est transcrit dans les colonnes de chaque page, puis, le texte est corrigé et complété.

À partir du folio 309ra, on trouve des titres de questions dans les marges extérieures. Pourtant ces questions n'appartiennent pas au commentaire au *Liber de causis* que nous étudions. Ces questions ont comme sujet l'intellect possible et elles sont différemment abrégées. Ces questions commencent au f. 309ra avec « Aristotelis opinio est (…) » et finissent au f. 309va avec « (…) ergo in materialis sicut et possibilis ». Pourtant, ce sont ces titres de questions qui ont attiré l'attention de J. J. Duin et qui ont été comparés aux titres au bas des folios du manuscrit de Vienne, ce qui a empêché l'identification du même commentaire dans les deux manuscrits.

3. Le manuscrit Paris, Bibliothèque nationale de France, lat. 15815 (= P2)

Il existe une copie directe et presque complète du recueil P1 de Godefroid. Elle se trouve dans le manuscrit de Paris, BnF, lat. 15815, folios 172vb-175rb et a été étudiée par Gilbert Fournier[18].

15. de Wulf, *Étude sur la vie*, p. 14-15 ; J. F. Wippel, *The Metaphysical Thought of Godfrey of Fontaines : A Study in Late Thirteenth-Century Philosophy*, Washington, The Catholic University of America Press, 1999, p. xvi, xviii.
16. Aiello, Wielockx, *Goffredo di Fontaines*, p. 233.
17. Cf. *Ibid*, p. 43-238 ; Luna, *Fragments d'une reportation*, p. 437-438 ; Ead., « Problemi di reportatio : Goffredo di Fontaines e la lettura di Egidio Romano sul Libro II delle *Sentenze* », dans J. Hamesse (ed.), *Les problèmes posés par l'édition critique des textes anciens et médiévaux*, Louvain-la-Neuve, Publications de l'Institut d'études médiévales, 1992, p. 237-290.
18. Cf. Boetii de Dacia, *Tractatus de aeternitate mundi*, ed. G. Sajó, Berlin, De Gruyter, 1964, p. 7 ; Fournier, *Maître Eckhart en Sorbonne*, p. 78-80.

À l'examen du texte du commentaire on trouve des fautes qui sont dues au copiste du manuscrit P2. Quelques fautes sont corrigées par une autre main. Plus convaincant est le fait que le manuscrit P2 intègre dans le texte les notes marginales de P1 ainsi que les corrections indiquées (suppressions, ajouts supralinéaires, inversions), alors il faut que P1 soit le modèle de P2.

Le manuscrit P2 confirme que les questions qui suivent le commentaire que nous traitons font partie d'un autre texte : là où, dans P1, on lit les titres en marge, dans P2, il y a une moitié de ligne vide puis une ligne rouge et le paragraphe suivant commence avec une lettrine.

Aussi, nous considèrerons que le texte de référence est celui du manuscrit P1, mais toutefois nous noterons les différences dans l'apparat critique de l'édition.

4. Comparaison des textes conservés

Quand on fait la comparaison des deux versions conservées du commentaire, Wn et P1, on voit que la plus grande difficulté vient du fait que le manuscrit de Paris est un abrégé qui ignore la structure formelle du commentaire. Le texte contenu dans Wn est quatre fois plus long que celui de P1.

Outre les ressemblances, les deux textes comportent aussi des différences. Dans ce qui suit, nous allons montrer que Wn et P1 ne sont pas le modèle l'un de l'autre mais qu'ils ont eu un modèle commun.

Il s'agit d'un commentaire sous forme de *questiones*, et ces *questiones* sont groupées selon des propositions extraites du *Liber de causis*. Les propositions sont souvent abrégées : 4-5 mots, renvoyant peut-être à un texte facilement accessible pendant cette période. Sont commentées, dans le manuscrit Wn, 12 propositions découpées en 46 questions. L'auteur commente les propositions principales du *Liber de causis* (y compris la proposition IV(V)), mais il omet les propositions X(XI) et XII(XIII). Le commentaire s'arrête après la proposition XIII(XIV) « In omni anima res sensibiles… ».

Comme on l'a dit plus haut, la forme conservée dans les manuscrits est une *reportatio*. L'intervention pendant les leçons qu'on a trouvée dans Wn au folio 109ra (« Ad quamdam autem rationem superius omissam… ») est abrégée par Godefroid dans la marge inférieure de la page, mais les signes de renvoi sont placés à la question de référence, et non à celle qui précède le fragment dans Wn. Il est raisonnable de penser que le modèle utilisé par P1 a contenu aussi ce fragment mais à une autre place, de sorte que Godefroid a refait l'ordre logique et l'a ajouté en bas de la colonne correspondante, qui était déjà écrite.

Comme nous l'avons dit, nous sommes devant deux versions de la même *reportatio* : une copie et une *abbreviatio* et chacune d'elles suppose une

certaine altération du discours : la *reportatio* est basée sur un discours oral qui peut réduire les éléments formels propres à la forme littéraire ; l'abrégé extrait seulement les éléments les plus significatifs, parfois en altérant la forme.

L'auteur donne des *questiones* typiques, avec l'énoncé de la question (« queritur utrum… »), arguments pro (« arguitur quod non… »), contra (« sed contra… »), solution (« ad hoc/primum intelligendum quod… ») et réponses aux arguments pro (« quod autem arguitur… »). Mais il ne suit pas toujours cette structure ; parfois, il manque des parties. Pour deux propositions (II et VIII(IX) du *Liber de causis*), l'auteur fait un commentaire introductif avant les questions. En plus, il énonce parfois quelques questions l'une après l'autre, puis il donne des solutions qui, dans quelques situations, ne correspondent pas au nombre des questions. Il reste des questions sans solution ; une fois, la main qui met des signes en marge a noté « questio insoluta » (Wn, f. 108rb).

Les remarques de C. Luna à propos de l'abréviation du commentaire de Gilles de Rome aux *Sentences* contenu dans ce même manuscrit autographe s'appliquent aussi au commentaire au *Livre des causes* édité plus loin. On trouve les mêmes interventions typiques de Godefroid : élimination des éléments moins essentiels à l'argumentation (omission des arguments *pro* et *contra*, omission des opinions précédentes et leurs réfutations, omission de quelques autorités), élimination des formules de structure (omission des formules de la *questio*, omission des numérotations), simplification linguistique (une langue plus impersonnelle et stéréotypée)[19]. Dans le cas du commentaire au *Livre des causes*, Godefroid abrège seulement les solutions, sans titre, et le début de chaque question reste marqué seulement par le pied-de-mouche. Comme dans les autres cas, les éliminations et les simplifications de Godefroid ne sont pas accidentelles, mais très intelligentes et elles n'affectent pas beaucoup la compréhension des idées. Il abrège le texte des trois quarts tout en conservant l'essentiel.

On peut donc ignorer les omissions des expressions communes au discours médiéval : « dicendum quod », « intelligendum quod », « cuius ratio est », « quod autem arguitur » etc. Elles sont remplacées par des formes plus économiques : « quia », « licet », « unde », « absque » etc. On peut ignorer aussi les simples inversions, comme : « illius nominis ratio / ratio illius nominis », « ente illo / illo ente », « causata aliqua / aliqua causata », « agens naturale agit / agit agens naturale », etc. Même certains mots et expressions synonymes peuvent être ignorés : « ut probat / sicut probatur », « quedam / aliquam », « corpus lucens / sol », « accipit / recipit » etc. et le fait que Godefroid préfère parfois « Philosophus » là où Wn donne le nom « Aristoteles ».

19. Luna, *Problemi di reportatio*, p. 240-249.

Une terminologie différente peut être observée comme, par exemple, là où Wn dit « **activum** transmutet **passivum** ad naturam suam », P1 et P2 disent « **agens** transmutet **patiens** ad suam naturam ». Quand Wn dit « fluxus enim motus **solum** est », P1 et P2 sont plus précis : « cum fluxus sit motus **localis** ». Quand Wn dit « sicut si **corpus lucens** semper esset presens **ad medium**, semper enim et continue causaret lumen **in medio**, non novum lumen influendo », P1 et P2 reprennent « sicut **sol** : si semper esset presens **medio**, semper et continue causaret lumen **in ipso**, non lumen novum **continue** influendo » remplaçant « corpus lucens » par « sol », simplifiant « ad medium » par « medio » et remplaçant la deuxième occurrence de « in medio » avec « in ipso », et ajoutant « continue » qui manque dans Wn. Dans certaines situations, la même proposition est reformulée, par exemple, Wn : « eius contrarium Aristoteles opinabatur » et P1, P2 : « quod est contra opinionem Philosophi ». Toujours intéressant, quand Wn cite *Liber de causis* simplement comme « Propter autem prima huius libri, intelligenda est… », P1 et P2 rendent la proposition complète : « Quod autem causa primaria plus influat etc., hoc intelligitur… ».

Des différences semblables se trouvent dans le reste du commentaire. Mais on peut voir aussi que Godefroid ne fait pas qu'abréger les solutions des questions, il en supprime : sur les 46 questions identifiées dans Wn, 16 n'ont pas de correspondance en P1 et P2.

La comparaison des textes des deux manuscrits prouve que presque tout le texte des manuscrits P1 et P2 se trouve dans le manuscrit Wn. Mais le manuscrit P1 contient aussi des passages qui ne se trouvent dans Wn. Premièrement, la grande note en bas de page de la colonne 308rb est complètement absente dans Wn. Il y a deux possibilités d'explication : cette note provient d'une autre source (un autre auteur qui discute le même thème ou bien une note écrite par Godefroid lui-même) ou bien ce texte appartient au commentaire et le copiste l'aurait sauté et Godefroid l'aurait restitué durant la correction. Nous n'avons pas pu identifier ce fragment parmi les textes déjà édités, mais il n'est pas inhabituel pour Godefroid d'ajouter des textes d'autres sources en marge des pages.

Deuxièmement, on remarque des phrases qui n'existent pas dans la copie de Vienne. Là où la question « utrum causa prima plus influat in causatum cause secunde quam causa secunda » est traitée, les manuscrits P1 et P2 contiennent seulement : « Non tamen testatur eam esse magis causam ». À la fin de cette question, la phrase commune « Accidit enim Socrati quod generatus sit ab infinitis hominibus precedentibus » est continuée dans P1, P2 par « quia accidit ei quod sit genitus ab eo qui genitus est ab alio et sic de aliis ».

À partir des similarités et différences présentées, on peut se demander :

quelle est le rapport entre les deux versions conservées ? On a, logiquement, trois hypothèses : 1) Wn est une copie de P1 ; 2) P1 est une copie ou un abrégé de Wn ; 3) il n'y a pas de rapport direct entre Wn et P1. La première hypothèse est vraiment impossible, car on parle d'une copie avec un texte beaucoup plus long et qui conserve les éléments formels que Godefroid ignore systématiquement dans les abrégés. La deuxième est improbable, car on trouve quelque chose de plus dans l'abrégé de Godefroid, comme nous l'avons vu. La troisième est plus probable, car elle explique les différences des deux côtés.

5. Datation et attribution

Pour la datation de la rédaction du commentaire nous avons premièrement les informations sur les deux manuscrits : Wn date de 1274-1290, P1 de 1270-1278. Cependant le commentaire cite implicitement au moins une source datable, le commentaire de Thomas à la *Métaphysique* (1268-1272). On peut conclure que ce commentaire a été composé après 1272 et avant 1278.

En ce qui concerne l'auteur, nous avons vu que l'attribution à Pierre d'Auvergne est douteuse. Nous n'avons pas d'autres preuves que Pierre d'Auvergne soit l'auteur du commentaire au *Liber de causis*. Godefroid de Fontaines ne peut pas être l'auteur, car tout le manuscrit contient des abrégés dont nous connaissons déjà la plupart des auteurs : Thomas d'Aquin, Boèce de Dacie, Siger de Brabant[20]. Nous n'avons découvert aucune autre référence sûre sur ce commentaire. Il est très probable qu'il ait été un maître parisien qui a été impliqué dans la crise universitaire des années 1270-1277.

6. Édition critique

On a vu que les manuscrits étudiés transmettent le même commentaire, mais le nombre des différences textuelles nous oblige à éditer séparément les deux versions. Cependant, la correspondance entre les deux nous aide à résoudre les petits problèmes de paléographie causés aussi bien par l'écriture personnelle que par l'illisibilité de quelques petites zones détériorées. Pour faciliter la lecture, nous donnons les titres des questions qu'on trouve en bas de page dans Wn. Là où le titre est omis, nous l'avons ajouté entre chevrons.

La numérotation des questions nous appartient, aussi que la division en questions de l'abrégé de Godefroid. Les mots que nous ajoutons pour la meilleure compréhension du texte sont marqués par des chevrons.

20. Cf. Duin, *La bibliothèque philosophique*, p. 26-36 et 137-145.

Annexes

Structure du commentaire

Propositions du *Liber de causis*	Questiones	Wn	P1	P2
	<Prooemium> Utrum de causis primis possit esse scientia	107ra	308rb	172vb
Prop. I	*Omnis causa primaria plus,* etc.	107ra		
	Utrum agens naturale agat influendo Utrum causa prima agat in causatum suum primum quod est intelligentia influendo	107ra	308rb	172vb-173ra
	Utrum causa prima plus influat in causatum cause secunde quam causa secunda	107ra-107rb	308rb	173ra
	Utrum impressio cause primarie prius adveniat effectu et posterius recedat Utrum esse prius adveniat homini quam vivum et vivum quam rationale Utrum prius recedat ab eo vivum quam esse, et rationale quam vivum	107rb	308rb-308va	173ra-173rb
Prop. II	*Omne esse superius aut est,* etc.	107rb		
	Utrum eternitas differat a tempore	107va	308va	173rb
	Utrum eternitas differat a nunc temporis	107va	308va	173rb
	Utrum intelligentia sit in eternitate	107va	308va	173rb
	Utrum eternitas sit causatum cause prime	107va	absente	absente
	Utrum causa prima sit ipsum esse	107va	absente	absente
	Utrum corpora celestia sint animata	107va-107vb	308va	173rb
Prop. III	*Omnis anima nobilis tres habet,* etc.	107vb		

	Utrum forme rerum materialium sint separate sicut Plato posuit	107vb	308va	173rb-173va
	Utrum positis ydeis quelibet earum esset Deus	107vb-108ra	absente	absente
	Utrum forma materialis et immaterialis possint esse eiusdem speciei	108ra	308va	173va
	Utrum aliquid separatum possit participari ab aliquo Utrum differatur illud quod est essentialiter tale et illud quod per participationem et in quo	108ra	308va	173va
	Utrum esse per participationem alicuius arguat illud esse compositum	108ra		
Prop. IV	*Prima rerum creatarum est esse.*	108ra		
	Utrum esse sit creatum Utrum esse sit primum creatum	108ra	308va-308vb	173va
	Utrum esse sit maxime unum	108ra-108rb		
	Utrum primum causans sit primum simpliciter Utrum creatio sit et quid sit	108rb	absente	absente
	Utrum esse sit de ratione entis ad quod quid est pertinens [insoluta]	108rb	absente	absente
Prop. IV. 49 (V)	*Intelligentie superiores,* etc.	108rb		
	Utrum intelligentie sint plures	108rb	308vb	173va-173vb
	Utrum anima nobilis sit ex impressione intelligentie	108rb-108va	308vb	173vb
	Utrum plures intelligentie possint esse sub eadem specie	108va	308vb	173vb
	Utrum anima nobilis habeat esse finitum	108va	absente	absente
Prop. V(VI)	*Causa prima est super omne,* etc.	108va		
	Utrum sit ponere causam primam simpliciter	108va-108vb	absente	absente
Prop. VI(VII)	*Intelligentia est substantia que non dividitur.*	108vb		

	Queritur quid est illud quod probat intelligentias esse	108vb	absente	absente
	Utrum intelligentia habeat magnitudinem	108vb	absente	absente
	Utrum intelligentie sint in loco	108vb	absente	absente
	Utrum intelligentia sit cum motu	108vb-109ra	absente	absente
Prop. VII(VIII)	*Omnis intelligentia scit quod est supra,* etc.	109ra		
	Utrum intelligentia cognoscat res secundum modum sue substantie	109ra	308vb	173vb-174ra
Prop. VIII(IX)	<*Omnis intelligentie fixio et essentia est,* etc.>			
	Utrum intelligentia sit yliatim	109ra-109rb	308vb	174ra
Prop. IX(X)	*Omnis intelligentia plena est formis.*	109rb		
	Utrum intelligentia intelligat illud quod intelligat per essentiam suam	109rb	308vb	174ra
	Utrum in intelligentiis superioribus sint forme magis universales et in inferioribus forme universales minus	109rb	308vb	174ra
	Utrum species existentes in intellectu sint aliquid preter intellectum in actu	109rb-109va	308vb-309ra	174ra-174rb
Prop. XI(XII)	*Primorum omnium quedam sunt,* etc.	109va		
	Utrum intelligentia intelligat essentiam suam	109va	309ra	174rb
	Utrum intelligentia prima vel causa prima intelligat alia a se	109va	309ra	174rb
	Utrum primum intelligat alia a se in propria natura	109va	absente	absente
Prop. XIII(XIV)	*In omni anima res sensibiles,* etc.	109vb		
	Utrum intellectus habeat magnitudinem	109vb	309ra	174rb

	Utrum anima intellectiva cognoscat essentiam suam Utrum sensus cognoscat essentiam suam	109vb	absente	absente
	Utrum materia et substantia materialis sit divisibilis in partes eiusdem rationis de se et per quantitatem	109vb	absente	absente

Autorités citées explicitement

Albertus Magnus			
Référence	Wn (6 occurrences)	P1 (0 occurrences)	P2 (0 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 108rb, 108rb, 108va, 109rb (4 occurrences)		
De causis et processu universitatis a causa prima	108rb, 109rb (2 occurrences)		
Aristoteles			
Référence	Wn (62 occurrences)	P1 (9 occurrences)	P2 (9 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 107ra, 107rb x5, 107va, 107vb, 108rb x3, 108va x2, 108vb, 109ra, 109rb, 109va, 109vb x2 (19 occurrences)	f. 308rb, 308va x2, 308vb, 309ra (5 occurrences)	f. 173ra, 173rb x2, 173vb, 174ra (5 occurrences)
De anima	f. 107va, 107vb x2, 109rb x3, 109vb x3 (9 occurrences)	f. 309ra (1 occurrence)	f. 172vb (1 occurrence)
De caelo et mundo	f. 107va, 107vb (2 occurrences)		
De generatione animalium	f. 107ra x3, 107rb, 107rb x4, 107vb (9 occurrences)	f. 308rb x2 (2 occurrences)	f. 172vb, 173ra (2 occurrences)

Metaphysica	f. 107ra x2, 107rb, 107va, 107vb x3, 108ra x2, 108rb x2, 109rb x3, 109va (15 occurrences)	f. 308rb (1 occurrence)	f. 172vb (1 occurrence)
Physica	f. 107rb, 107vb x2, 108va, 108vb, 109ra, 109vb x2 (8 occurrences)		
Averroes			
Référence	Wn (13 occurrences)	P1 (0 occurrences)	P2 (0 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 107va, 107vb, 108ra (3 occurrences)		
Super De anima	f. 108vb, 109ra, 109vb (3 occurrences)		
Super De caelo et mundo	f. 107vb (1 occurrence)		
Super Metaphysicam	f. 107rb, 108vb, 109rb, 109va x2 (5 occurrences)		
Super Physicam	f. 107ra (1 occurrence)		
Avicebron			
Référence	Wn (3 occurrences)	P1 (0 occurrences)	P2 (0 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 109ra x2 (2 occurrences)		
Fons vitae	f. 109ra (1 occurrence)		
Avicenna			
Référence	Wn (5 occurrences)	P1 (2 occurrences)	P2 (2 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 107ra, 108rb, 108va, 109rb (4 occurrences)	f. 308va inf., 308vb (2 occurrences)	f. 173vb x2 (2 occurrences)
Metaphysica	f. 107ra (1 occurrence)		

Boethius			
Référence	Wn (3 occurrences)	P1 (0 occurrences)	P2 (0 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 108rb x2 (2 occurrences)		
De consolatione philosophiae	f. 107va (1 occurrence)		
Democritus			
Référence	Wn (1 occurrence)	P1 (0 occurrences)	P2 (0 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 107ra (1 occurrence)		
Ps. Dionysius Areopagita			
Référence	Wn (2 occurrences)	P1 (0 occurrences)	P2 (0 occurrences)
De divinis nominibus	f. 108ra, 108rb (2 occurrences)		
Liber de causis			
Référence	Wn (41 occurrences)	P1 (2 occurrences)	P2 (2 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 107ra x6, 107rb x2, 107va, 108ra (10 occurrences)	f. 308rb x2 (2 occurrences)	f. 172vb, f. 173ra (2 occurrences)
(cité comme *auctor*)	f. 107ra x4, 107rb 107va x3, 108ra x5, 108rb x5, 108va x5, 108vb x3, 109ra, 109rb x2, 109va, 109vb (31 occurrences)		
Plato			
Référence	Wn (14 occurrences)	P1 (1 occurrence)	P2 (1 occurrence)
Sans aucune autre indication	f. 107vb x3, 108ra 108ra x4, 108vb (9 occurrences)	f. 308va (1 occurrence)	f. 173va (1 occurrence)
(platonici)	f. 108ra x2, 108va x3 (5 occurrences)		

Proclus			
Référence	Wn (4 occurrences)	P1 (0 occurrences)	P2 (0 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 107rb, 108ra x2, 109rb (4 occurrences)		
Alii			
Référence	Wn (1 occurrence)	P1 (0 occurrences)	P2 (0 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 109rb (1 occurrence)		
Peripatetici			
Référence	Wn (2 occurrences)	P1 (0 occurrences)	P2 (0 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 108vb x2 (2 occurrences)		
Philosophi			
Référence	Wn (10 occurrences)	P1 (0 occurrences)	P2 (0 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 108ra, 108rb x4, 108va x2, 108vb x2, 109rb (10 occurrences)		
ponentes gradum in formis			
Référence	Wn (1 occurrence)	P1 (0 occurrences)	P2 (0 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 107rb (1 occurrence)		
ponentes huius species			
Référence	Wn (1 occurrence)	P1 (0 occurrences)	P2 (0 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 109rb (1 occurrence)		
quidam dicunt			
Référence	Wn (7 occurrences)	P1 (0 occurrences)	P2 (0 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 108rb x3, 108va, 108vb, 109rb x2 (7 occurrences)		

secundum fidem et veritatem			
Référence	Wn (6 occurrences)	P1 (1 occurrence)	P2 (1 occurrence)
Sans aucune autre indication	f. 107va x2, 108rb, 108va x3 (6 occurrences)	f. 308va (1 occurrence)	f. 173rb (1 occurrence)
theologi antiqui			
Référence	Wn (1 occurrence)	P1 (0 occurrences)	P2 (0 occurrences)
Sans aucune autre indication	f. 108vb (1 occurrence)		

	Wn	P1	P2
Total	183 occurrences	15 occurrences	15 occurrences

EDITIO TEXTUS

Sigla et compendia

P1	=	Paris, Bibliothèque nationale de France, lat. 15819
P2	=	Paris, Bibliothèque nationale de France, lat. 15815
Wn	=	Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Vindob. lat. 2330

add.	-	*addidit*
a. corr. / p. corr.	-	*ante vel post correctionem*
a. m.	-	*alia manu*
corr.	-	*correxit*
del.	-	*delevit*
exp.	-	*expunxit*
hom.	-	*homoeoteleuton*
inf.	-	*inferior*
iter.	-	*iteravit*
lin.	-	*linea*
marg.	-	*margine*
om.	-	*omisit*
pag.	-	*pagina*
scrip.	-	*scripsit*
sup.	-	*supra*
super.	-	*superior*

<Reportatio Vindobonensis>

<Anonymus>
<Questiones super Librum de causis>

<Prohemium>

Questio <1.> Utrum de causis primis possit esse scientia

|**107ra**| Circa introitum huius libri qui *De causis* intitulatur, primo queritur utrum de causis primis possit esse scientia. Arguitur quod non. Nam scientia debet esse per causas; cause autem prime non habent causas; ergo etc.

Preterea, ea ad que reducitur questio in scientia non sunt subiectum in illa. Ad causas autem primas reducende sunt questiones in omni scientia, quare etc.

Preterea, secundum Avicennam versus principium sue *Metaphysice*, subiectum in scientia debet esse suppositum et notum. Cause autem prime non supponuntur, immo queruntur, quare etc.

Oppositum patet, quia in *Metaphysica* et in hoc libro determinatur de causis primis.

Solutio

Ad hoc dicendum quod, secundum Aristotelem VI *Metaphysice*, eadem est scientia que considerat de primis causis et de ente in communi. Cuius ratio est: nam quando aliquid de pluribus dicitur de uno per prius, de aliis per posterius, eiusdem scientie est considerare de illo in communi et de illo de quo illud nomen per prius dicitur. Illius enim ratio est prima illius nominis ratio, et per habitudinem ad illud omnia alia habent rationem et cognitionem.

Preterea, ad eandem scientiam pertinet considerare de causis alicuius entis et de ente illo, cum scientia sit per causas; nunc autem prime cause sunt cause entis universaliter, hoc est entis in quocumque genere. Sunt enim in unoquoque genere causata aliqua. Ergo eadem debet esse scientia de ente in

4 questio] incipiunt questiones de causis *add. in marg. super. manu A*; super libro de causis *add. in marg. super. manu B*; Petri de Alvernia Omnis caussa primaria plus influit etc. *add. in marg. super. manu C.* Wn

11 Avicennam … Metaphysice : Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, tract. 1, cap. 1, ed. S. van Riet, Peeters & Brill, 1977, p. 4, l. 60-63. 14 Metaphysica : Aristoteles, *Metaphysica*, I, 2, 982b7; XIII, 9, 1086a21. 17 VI Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, VI, 1, 1026a29-32. 19–20 quando … posterius : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, IV, 2, 1003a33-1003b19; Id., *Analytica priora*, 1, 30a13-34. 24 sciencia … causas : Cf. Aristoteles, *Analytica posteriora*, I, 2, 75a35. 25–26 sunt … aliqua : Cf. Averroes, *In Metaphysicam*, lib. 2, cap. 1, comm. 4 (Junta 1562 p. 30B).

communi et de causis primis entis universaliter. Est ergo scientia de primis causis.

Sed intelligendum quod, si scientia artificialiter tradita sit, que est de primis causis, cum hoc debet esse de ente in communi et econverso, nisi ostendit ratio immediate prius facta. Sicut contingit tamen dare subiectum in *Libro de causis*, dicendum quod in scientia *Libri de causis* subiectum sunt prime cause, licet in ea non tradatur scientia cum hoc de ente in communi, sicut in metaphysica.

Ulterius est intelligendum quod licet dicatur quod in hoc liber determinatur de causis primis, non tamen credendum est propter hoc plures esse causas primas simpliciter. Est enim tantum una causa prima simpliciter, sed quelibet causarum primarum est prima in suo genere.

Quod autem arguitur primo in oppositum dicendum quod de causis primis bene est scientia per effectus sensibiles de ipsis et manifestos. Unde 'primas causas non habere causas' est de eis non esse determinationem et per consequens scientiam per causas; de ipsis tamen bene possit esse determinationes et in scientia per effectus.

Quod arguitur ulterius dicendum quod, sicut visum est, proprie et in scientia scientialiter tradita non debent prime cause tantum subiectum esse. Aliter etiam potest dici quod cause prime primo a nobis sciuntur per effectus de ipsis manifestos, sed cum per effectus denominatum est <pervenire> in cognitionem earum, magis sciuntur effectus et verius quam pri<ncip>iis; et sic reducitur questio omnis in scientia ad causas.

Quod arguitur ulterius dicendum quod, sicut dicit Averroes super I *Physicorum* contra Avicennam, subiectum in scientiam potest habere determinationem que est per signum et etiam posterius. Sic dicendum est in proposito quod de causis primis bene est determinatio per signa et per posteriora, et per consequens scientia.

17 et] s *add. sed exp.* Wn 23 dicit] Avicenna *add. sed exp.* Wn

23–24 Averroes … Physicorum : Averroes, *In Physicam*, I, cap. 2, comm. 2 (Apud Junctas p. 6L); Cf. Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, tract. 5, cap. 5, p. 276, l. 86.

<Propositio I.> *Omnis causa primaria plus* etc.

Questio <2.> Utrum agens naturale agat influendo

Hic primo queritur utrum agens naturale agat influendo. Arguitur quod non. Influere est interius fluere, et fluere est interius localiter moveri, sed agens naturale non agit sic in passivum quod aliquid ab eo corporaliter defluat in passivum, secundum Aristotelem I *De generatione*, capitulo de activis et passivis, quare etc.

Oppositum dicit littera.

<Questio 3> Utrum causa prima agat in causatum suum primum, quod est intelligentia, influendo

Deinde queritur utrum causa prima agat in causatum suum primum, quod est intelligentia, influendo. Arguitur quod non. Nam in absolutum nihil innovatur, nihil etiam influitur, ut in eternis, sed intelligentia eternitati parificatur, ut dicit Auctor inferius; ergo etc.

Oppositum patet per Auctorem inferius in multis locis; quare etc.

Solutio <ad q. 2>

Ad primum istorum dicendum quod "agens naturale agere influendo"; <hoc> potest intelligi tripliciter: duobus modis false, uno modo vere.

Uno modo, ita quod interius fluat agens naturale et ingrediatur ulterius in passivum; ita quod aliquid eius corporaliter in ipsum fluat, sicut volebat Democritus, ut recitat Aristoteles I *De generatione*, capitulo predicto; et hoc modo non agit agens naturale influendo, ut probat Aristoteles ibidem. Secundum hoc enim non pateretur passivum secundum totum sui, et item non ageret agens naturale in passivum nisi per sue quantitatis determinationem; quod falsum est.

Secundo modo potest intelligi quod agens agat in passivum influendo ita quod aliquid inficiatur in passivum ab activo per quod ipsum activum transmutet passivum ad naturam suam. Ita quod causet in ipso suam virtutem vel speciem per quam transmutet ipsum passivum ad suam naturam, et sic ageret influendo suam naturam in passivo vel virtutem. Sed hoc non esset fluxus proprie. Fluxus enim motus solum est, sed pro tanto diceretur fluxus, quia procedit in passivum ab activo, sic quod illud erat in potentia in passivo, sic in actu. Isto etiam secundo modo non agit agens naturale in

6–7 capitulo … passivis] *in marg.* Wn

6 I De generatione : Aristoteles, *De generatione et corruptione*, I, 7, 324b5-13. 8 littera : *Liber de causis*, I, 3. 14 Auctor inferius : *Liber de causis* II, 25.

passivum quod primo influat quandam virtutem mediante qua transmutet passivum in sui naturam. Sed sic agit agens naturale, quia, cum passivum sit undique potentia tale quale, est activum in actu; ideo ipsum agens proximum passivo facit illud <in> actu quod erat in potentia in passivo. Ita quod in virtute agentis naturalis est hoc agere in actu quod erat in potentia in ipso passivo, non quod prius inducat quandam virtutem in passivo mediante qua transmutet ipsum ad suam naturam. Eadem enim ratione esset dicere quod illam virtutem induceret in passivum mediante aliqua virtute inducta ab ipso agente in passivum, et illa ulterius mediante aliqua, et sic esset abire in infinitum. Dicendum est igitur quod agens naturale sic agit quod in virtute eius est sic facere in actu quod erat in potentia in passivo et materia, et sic ex calido fit frigidum et econverso.

Sic ergo tertio modo agens naturale agit in passivum influendo pro tanto, quia causat aliquid in passivum quod procedit seu provenit ab activo tamquam ab efficiente, non quia ibi sit motus localis quo movetur localiter in passivum illud quod causatur in ipso ab activo, et sic propterea non est ibi fluxus sicut alia tangit ratio.

Solutio <ad q. 3>

Ad aliud dicendum quod tertio modo dicto prima causa agit influendo in intelligentiam scientiam et alias bonitates que procedunt ab ea non per motum localem. Sed intelligendum quod, secundum intentionem Aristotelis et huius Auctoris, causa prima non sic agit influendo in intelligentiam quod aliquid novum in eam influat, sed semper idem causat et influit, sicut si corpus lucens semper esset presens ad medium; semper enim et continue causaret lumen in medio, non novum lumen influendo. Sic directe est ibi in proposito quantum ad hoc.

Questio <4.> Utrum causa prima plus influat in causatum cause secunde quam causa secunda

Deinde queritur utrum causa prima plus influat in causatum cause secunde quam causa secunda. Arguitur quod non. Nam effectus attestatur sue cause. Nunc autem effectus magis testatur quod causa secunda sit sua causa quam prima. Cuius ratio est quia magis ei assimilatur, ergo etc.

Preterea, pater est magis causa filii quam avus et tamen pater secundaria

4 passivo] passivum Wn

21–22 secundum intentionem … Auctoris : Cf. Aristoteles, *De generatione et corruptione*, I, 7, 324b16-17; Cf. *Liber de causis*, V(VI), 58. 24–25 semper … influendo : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, IX, 8, 1050b18-24; Id., *Meteorologica*, 2, 2, 355a8-15.

causa est, quare etc.

Oppositum vult Auctor in littera.

<Solutio>

Ad hoc intelligendum est quod primarium et secundarium nomina sunt ordinis. Differunt autem primaria causa a secundaria. Primo, quia causa secundaria accipit substantiam et per consequens virtutem et dispositionem per quam agit a causa prima, vel ad minus virtutem et dispositionem per quam agit, et sic causa secunda est instrumentum cause prime. Et item in hoc |**107rb**| differunt, quod causa primaria est magis communis, secunda autem magis propria. Dicitur autem universaliter causa primaria quia prior. Prius autem dicitur quod propinquius aliqui principio, secundum Aristotelem V *Metaphysice*, ita quod causa primaria dicitur que est propinquior cause prime, et sic patet ratio cause etiam secundarie. Sic ergo causa prima est primaria, sed non econverso.

Ulterius intelligendum quod causa primaria est magis causa quam secundaria. Est enim propinquior cause prime et hoc patet: illud enim quod per se est causa, magis est causa quam illud quod per aliud. Causa autem secunda accipit quod sit causa a primaria.

Quod autem arguitur in oppositum, primo dicendum: effectus magis testatur causam secundariam esse suam causam quam primariam, et ex hoc quod effectus magis assimilatur cause secundarie quam primarie testatur ipsam esse minus causam. Cuius ratio est: nam in ordine causarum usque ad ultimam, cause que sunt propinquiores effectui minus sunt cause; magis enim accedunt ad naturam effectus. Respiciunt enim omnes precedentes sicut sibi causas. Ex hoc ergo quod effectus assimilatur sue cause testatur hanc causam magis habere naturam effectus.

Quod autem arguitur ulterius dicendum quod, secundum Commentatorem super V *Physicorum*, cause inveniuntur ordinate dupliciter: per se vel per accidens. Propositio autem prima huius libri intelligenda est in ordine causarum que per se ordinate sunt et essentialiter. Dicuntur autem cause essentialiter ordinate ad effectum aliquem que necessario omnes requiruntur ad effectum. Cause autem per accidens sunt quando effectus non requirit nisi per accidens causas precedentes preter proximam; accidit enim Socrati quod

26 effectus] q *add. sed del.* Wn

2 in littera : *Liber de causis*, I, 1. 11–12 V Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, V, 11, 1018b9. 27–28 secundum … Physicorum : Averroes, *In Physicam*, lib. 5, cap. 1, comm. 1; Id., *In Metaphysicam*, lib. 5, cap. 1, comm. 3. 29–30 propositio … essentialiter : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. I, p. 10, l. 9-15. 76.33–77.1 accidit … precedentibus : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, II, 2, 994a14-23; VII, 7, 1032a2-11; Id., *Physica*, II, 2, 194b8.

generatus sit et causatus ab infinitis hominibus precedentibus.

Questio <5.> Utrum impressio cause primarie prius adveniat effectui et posterius recedat

Deinde queritur utrum impressio cause primarie prius adveniat et posterius recedat ab effectu quam impressio cause secundarie. Arguitur quod non. Nam eadem est impressio cause primarie et secundarie. Causa enim primaria non agit in effectum secundarie nisi mediante causa secundaria, quare etc.

Questio <6.> Utrum esse prius adveniat homini quam vivum, et vivum quam rationale

Deinde statim queritur utrum esse prius adveniat homini quam vivum, et vivum quam rationale. Arguitur quod non. Nam per idem est homo ens et vivum et rationale.

Questio <7.> Utrum prius recedat ab eo vivum quam esse, et rationale quam vivum

Deinde queritur utrum prius recedat vivum quam esse, et rationale quam vivum. Arguitur quod non. Nam rationale non removetur per se, sed tantum ex defectu corporis, ergo etc. Rationale nec per se nec per accidens corrumpitur cum non sit forma materialis. Ergo non removetur a corpore et operatione eius, et sic prius removetur sensitivum, ut videtur, quam rationale.

Solutio<nes ad q. 5, 6 et 7>

Ad primum intelligendum quod impressio cause primarie prius advenit effectui <cause secundarie> et tardius recedit. Nam secundum Proc<l>um, effectus cause primarie communior est effectu cause secundarie; quod autem communius est, primo advenit et ulterior recedit, ut patet secundum Aristotelem expresse II *De generatione animalium*: prius enim est fetus animal quam homo, ut dicit ibidem. Proprium autem quod est foris, ulterior advenit; ergo commune primo advenit.

Quod arguitur in oppositum dicendum quod eadem forma in animali multas habet virtutes quarum quedam sunt magis communes, quedam minus. Nihil autem prohibet quod fetus prius accipiat naturam et formam suam in tali

21 cause] prime *add. sed exp.* Wn 29 habet] operationes *add. sed exp.* Wn

22 secundum Proclum : Proclus, *Elementatio theologica*, XXI, ed. Boese, p. 14, l. 1-4. Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. I, p. 8, l. 22-23. 25 II De generatione animalium : Aristoteles, *De generatione animalium*, II, 3, 736b2-3.

dispositione ut ei est virtus convertendi nutrimentum quam virtus sentiendi. Ita quod eadem forma simplex prius habet hanc virtutem quam illam, et hec est intentio Aristotelis II *De generatione animalium*. Et intelligendum, secundum Aristotelem ibidem, ille potentie anime quarum operationes sunt corporales non preexistunt ante generationem huius individui. Potentia autem illa cuius operatio corporalis non est preexistebat ante generationem huius individui, cuiusmodi est intellectus, ut dicit ibidem. Non enim communicat operationi ipsius corporalis operatio. Unde est quid divinum adveniens ab extrinseco.

Ad aliud est intelligendum quod prius ab hoc individuo recedit vivum quam esse, et rationale quam vivum, sicut dicit littera et probat. Rationale enim est quod id quod primo advenit ulterior recedat; et quod ulterior advenit primo recedat. Unde rationale ulterior recedit cum primo advenit.

Quod autem arguitur in oppositum dicendum quod verum est quod intellectus nec per se nec per accidens corrumpitur quantum ad suam substantiam, nec etiam eius operatio quantum est ex parte ipsius corrumpitur, sed corrumpitur eius operatio in hoc individuo ex corruptione proportionis debite tali operationi. Potest autem illa proportio corrumpi, absque eo quod corrumpatur proportio, per quem exercetur operatio sensus et vite, et sic prius recedit rationale quam sensitivum. Hec autem operatio et virtus ratiocinandi <prius recedit> quam operatio et virtus sentiendi. Sicut enim eadem forma substantialis simplex prius accipit in materia in qua est naturam, ut ei <prius> sit virtus vegetandi quam virtus sentiendi, et virtus sentiendi quam virtus ratiocinandi et intelligendi, non quod adveniat forma substantialis forme, ut dicunt ponentes gradum in formis; sic, eadem forma substantiali manente, prius removetur virtus intelligendi et ratiocinandi quam sentiendi, et sentiendi quam vegetandi sive alimentum convertendi.

Intelligendum etiam ulterius quod propositio primo dicta intelligenda est in causis efficientibus. Proprie enim est earum influere; per consequens autem in aliis.

Intelligendum est etiam ulterius quod secundum intentionem huius Auctoris et etiam Aristotelis licet causa primaria sive prima magis sit causa quam causa secundaria sive secunda, et non habeat causa secundaria virtutem causandi nisi ex primaria, verumptamen non quecumque possunt simul

14 quod] vivere *add. sed exp.* Wn

3 Aristotelis … animalium : Aristoteles, *De generatione animalium*, II, 3, 736b38-50. 8–9 divinum … extrinseco : Cf. Aristoteles, *De generatione animalium*, II, 3, 736b27-29. 11 littera : *Liber de causis*, I, 6-11. 25 ponentes … formis : Cf. Thomas de Aquino, *In duodecim libros Metaphysicorum Aristotelis expositio*, lib. 2, l. 4, n. 6. 31–32 secundum intentionem … Aristotelis : Cf. *Liber de causis*, I, 13-18; Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, V, 3, 1014b6.

causa primaria et secundaria, potest enim primaria causa per se solam sine secundaria, secundum Aristotelis intentionem. Tunc enim novum immediate causa prima simpliciter produceret sive producere posset; eius contrarium Aristoteles opinabatur. Non enim ex hoc quod causa prima est omnium entium causa et auferet causalitatem ab entibus, non esset enim tunc ordo et sic nec bonum in universo; quod est contra rationem summi provisoris.

Unde intelligendum quod tripliciter habet aliquid quod sit causa secundaria per primariam: uno modo, quia accipit substantiam ab illa, et sic per consequens potentiam et operationem; alio modo, non quia accipiat substantiam ab illa, sed quia movet finaliter et causaliter per illam; tertio modo, non quia accipiat etiam substantiam ab illa, sed quia accipit aliquam dispositionem per quam sive mediante qua causat effectum, sicut se habet sol ad motum celi in causando aliquid hic inferius. Ex hoc enim quod per motum acquirit talem situm et aspectum ad illud causat talem effectum, non ex hoc quod accipiat substantiam suam ex motu celi. Planum autem est quod quantum ad secundum modum et tertium non oportet quod cuiuscumque causa est causa secundaria cum primaria; huiusmodi possit esse causa primaria causa sola, sed quantum ad primum modum magis videretur ex quo enim totum habet et substantiam et operationem a causa primaria. Videtur quod causa primaria sola potest quicquid potest causa secundaria. Hoc tamen non concederet Aristoteles; huius autem ratio est: nam licet substantiam et operationem et potentiam et sic totum accipiat aliqua causa secundaria a primaria causa, non tamen oportet quod illud quod accipit causa secundaria a prima sit in prima secundum eandem rationem, immo bene secundum aliam; quod cum aliquis effectus de natura sua requirat causari a causa secundaria, ut sub tali ratione, tunc causa primaria non poterit in illum effectum sine causa secunda. Sic autem est de omnibus novis effectibus respectu cause prime. Non enim possunt fieri secundum Aristotelem nisi mediante virtute corporum celestium et motu, que quidem sunt eterna secundum substantiam et renovantur secundum ubi.

3 produceret] cuius *add. sed exp.* Wn 17 causa] primaria *add. sed exp.* Wn 21 substantiam] substantia Wn

2 secundum Aristotelis intentionem : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 6, 1072a9-17; Id., *Physica*, VIII, 6, 259b32-260a19. 4–6 non enim … provisoris : Cf. Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, I, q. 22, arg. 2, ad 2. 21 Aristoteles : Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 6, 1072a9-17. 28 secundum Aristotelem : Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 7, 1072b14.

<Propositio II.> *Omne esse superius aut est,* etc.

Intelligendum quod eternitas nominat quamdam essentie indeficientiam communi immutabilitate et sine successione prioris et posterioris. Ex quo statim sequitur quod nullum eternum est in motu. In omni enim motu aliquid generatur et aliquid corrumpitur, ut scilicet quantum ad ubi. Cum autem sic sit eternum, substantie separate sunt supra motum et tempus et hoc intelligendum est per esse superius, quod dicit propositio: *esse supra* motum et *tempus*.

Videndum etiam de eternitate quid sit, licet de hoc dictum sit aliquid. Ad hoc intelligendum, secundum quod dicit Aristoteles I *Physicorum*, composita sunt notiora simplicibus. Tempus autem compositum est et eternitas simplex. Tempus autem est "numerus motus secundum prius et posterius", ita quod qui attendit prius et posterius in motu, apprehendit tempus. Similiter, qui apprehendit uniformitatem essendi eius quod est extra motum, apprehendit eternitatem. Ex quo sequitur quod eternitas sit immutabilis et quod eternum sit immutabile. Et item sequitur quod eternitas caret principio et fine |**107va**| et etiam eternum. Et item sequitur ex hoc quod eternitas caret priori et posteriori, aliter non haberet uniformitatem essendi. Ita quod nullum eternum habet esse prius et posterius, cum sit immutabile penitus. Et huic concordatdictum Boetii in *De consolatione*. Dicit enim quod eternitas est possessio tota simul perfecta interminabilis vite, et dicit 'vite' quia eternum non solum habet esse, sed vivere. Est enim intelligere vivere. Primum autem eternum non solum est, sed vivit. Dicit etiam 'possessio' metaphysice loquens propter firmitatem ipsius eternitatis. 'Tota simul' dicit ad durationem temporis quod non est totum simul. 'Perfecta' autem dicit ad durationem instantis quod habet esse corporale et variabile.

<Questio 8.> Utrum eternitas differat a tempore

Deinde queritur utrum eternitas differat a tempore. Arguitur quod non. Nam diverse mensure quarum una non continet aliam non possunt esse simul. Non enim simul sunt duo dies.

Preterea, mensura motus primi est mensura omnium motuum; ergo et mensuram esse entis primi erit mensura esse omnis entis. Tempus autem est mensura esse aliquorum, ergo tempus est mensura eiusdem cuius est eternitas.

12 posterius] quia *add. sed del.* Wn 26 variabile] secundum esse *add. sed exp.* Wn 33 tempus] temporis Wn

7 propositio : *Liber de causis* II, 19, p. 50, l. 71-73 10 I Physicorum : Aristoteles, *Physica*, I, 5, 188b. 12 tempus … posterius : Aristoteles, *Physica*, IV, 2, 219a3. 20 De consolatione : Boethius, *De consolatione philosophiae*, V, 6, 1.

Oppositum patet per Auctorem in littera et per ea que prius dicta sunt de differentia eternitatis ad ipsum tempus.

Solutio

Dicendum est ad hoc quod eternitas differt a tempore sicut patet ex predictis. Non enim est tempus totum simul sicut eternitas.

Quod autem arguitur primo in oppositum dicendum quod due dies non possunt esse simul, quia non possunt esse simul due circulationes quarum una aliam non continet. Motus autem et immutabile a quo procedit motus bene sunt simul, et sic mensure etiam eorum. Sunt enim mensure duorum generum diversorum, sed, si essent mensure eiusdem generis, tunc non possent esse simul.

Quod arguitur ulterius dicendum quod non sequitur: mensura motus primi est mensura omnium motuum; ergo mensura esse entis primi erit mensura esse entis omnis. Nam mutabilitate sua quedam entia recedunt a mensura esse entis primi, cum quedam entia sint mobilia quantum ad eorum esse, sed mensura motus primi est mensura omnis motus, quia nullus motus recedit a mensura primi motus que est mensura mutabilis de ratione sua. Sed eternitas est mensura immutabilis de ratione sua.

Questio <9.> Utrum eternitas differat a nunc temporis

Deinde queritur utrum eternitas differat a nunc temporis. Arguitur quod non, cum maneat idem secundum substantiam in toto tempore.

Oppositum videtur, nam instans ipsum corrumpitur.

Solutio

Dicendum est ad hoc quod illud quod movetur est idem secundum substantiam in toto motu, habet tamen aliud et aliud esse. Similiter instans, quod est unitas substantialis mobilis, manet unum secundum substantiam, variatur autem secundum esse. Per hoc patet quod eternitas differt a nunc temporis. Eternum enim manet unum secundum substantiam et etiam secundum esse, et similiter eternitas eius mensura existens.

Questio <10.> Utrum intelligentia sit in eternitate

Deinde queritur utrum intelligentia sit in eternitate. Videtur quod non, cum eternitas sit tota simul de ratione sua, nihil autem expectans in futuro. Nunc autem vere dicatur de intelligentia quod cras intelliget.

Preterea, ipsa incepit esse secundum fidem et veritatem, ergo etc.

1 in littera : *Liber de causis*, II, 19.

Contrarium dicit littera et arguitur: omne immutabile est eternum. Intelligentia est huiusmodi cum non habeat materiam, saltem que sit secundum esse et non esse, sicut yle, sed habet materiam propriam suo esse si habeat materiam. Est enim intelligentia forma prima vel habens materiam suo esse propriam. Unde, cum intelligentia careat mutabili principio, non potest mutari ab alico mutante. De ratione enim mutationis est ut habeat mutabile et mutans. Ita quod mutans mutare non potest sine mutabili principio. Ex quo patet quod non solum intelligentia est eterna a parte finis, sed etiam a parte principii. Aristoteles tenuit quod intelligentie sunt in eternitate, quod posuit per rationem predictam et etiam per alias rationes.

Quod arguitur in oppositum dicendum quod hec proprio intelligentia intelliget cras, non sic debet intelligi quod aliquod intelligibile sit facturum in ea, sed pro tanto hoc dicitur quia intelligit quodam intelligere, quod semper est, et ideo suum intelligere habet esse cum toto tempore.

Aliter tamen dicendum est secundum fidem et veritatem. Cum enim habeat intelligentia esse ab alio, potest non esse voluntate illo.

Ad argumentum in oppositum dicendum est quod maior falsa est. Non enim esse immutabile est in eternitate carens principio et finem. Unde incipere esse non tamen convenit mutabili, sed etiam creabili. Creatio autem non est mutatio, nec creari est mutari sive moveri. Aliter enim ratio solvi non potest nisi negando maiorem.

Questio <11.> Utrum eternitas sit causatum cause prime

Deinde queritur utrum eternitas sit causatum cause prime. Arguitur quod non. Nam eternitas predicatur de causa prima. Est enim Deus eternus. Nihil autem causatum potest de ipso predicari; in ipso enim nihil causatum est, quare etc.

Ad oppositum est Auctor in littera.

Solutio

Ad hoc est intelligendum quod eternitas immutabilitatem confertur, et sicut quedam est immutabilitas causata et participata, ita est eternitas causata et participata. De hac autem eternitate intelligendum est quod est causata, non de eternitate que predicatur de primo eterno quod est causa prima.

---

25 predicari] quare etc. *add. sed exp.* Wn

1 littera : *Liber de causis*, II, 25. 9 Aristoteles : Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 9, 1075a10-11. 26 in littera : *Liber de causis*, II, 20-24.

Questio <12.> Utrum causa prima sit ipsum esse

Deinde queritur utrum causa prima sit ipsum esse. Videtur quod non. Esse ipsum sine additione nature in qua esse recipiatur, ipsum esse determinatum est commune predicabile de pluribus. Sed causa prima non est huiusmodi, ergo etc.

Preterea, esse non est per se subsistens; tunc enim non predicaretur de pluribus. Deus autem est per se subsistens, ergo etc.

Contra, id quod primo est, est ipsum esse; essentialiter enim ens prius est eo quod est per participationem; Deus autem est huiusmodi, ergo etc.

Preterea, si Deus non est sic ens, quod sit esse ipsum, tunc esse participat. Sic ergo non esset primo ens, quod est inconveniens.

Solutio

Ad hoc dicendum quod esse est actus entis sive actus alicuius entis. Hoc ergo solum ens quod sic est ens quod est actualitas pura, videtur dici ens secundum quod est esse ipsum. Deus autem est actus purus, ut probatur XII *Metaphysice*. Est ergo Deus esse ipsum purum. Sed intelligendum unum, scilicet quod licet ita sit, non tamen Deus est commune predicabile de pluribus. Nam commune predicabile de pluribus non est per se subsistens. Deus autem est per se subsistens, et esse commune predicabile de pluribus non est per se subsistens. Unde esse commune et esse quod est Deus, utrumque illorum est sine determinatione, sed differunt. Nam licet ipsi esse communi nihil sit additum, ut tale est per quod quidem determinetur, rationi tamen eius non repugnat additio determinantis ipsum. Contra autem rationem: esse per se subsistens est quod aliquid ei addatur, ipsum determinans ad naturam alicuius entis. Immo ipsum se ipso determinatum ens est, diversum ab omnibus aliis.

Questio <13.> Utrum corpora celestia sint animata

Deinde queritur utrum corpora celestia sint animata. Videtur quod sic, per Aristotelem hoc expresse dicentem in II *Celi et mundi*. Hoc etiam vult ipso in II *De anima*, sicut innuit.

Item, dicit Commentator ibi quod corpora celestia manifeste videntur intelligere.

Preterea, ipsa moventur ex se; proprium autem est animatorum moveri ex

2 esse] *add. sup. lin.* Wn 8 est] esse *add. sed exp.* Wn 13 actus] actu Wn

16 XII Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 1072b1-28. 28 II Celi et mundi : Aristoteles, *De coelo et mundo*, II, 2, 292a20. 29 II De anima : Aristoteles, *De anima*, II, 2, 413a21-24. 30 Commentator : Averroes, *De anima*, II, comm. 15 (154, 15-17).

se.

Preterea, primus motor movet sicut appetibile et intelligibile, ergo corpus celeste est appetens et intelligens.

Et item, in genere mobilium, primum mobile debet esse ex se mobile. Dignius enim est quod illud quod est causa motus omnibus aliis in genere motivum et mobilium, sit mobile ex se. Corpora autem celestia moventur ex se. Moveri autem ex se vivere est, ergo etc.

Preterea, corpora celestia, cum sint prima corpora, ipsa sunt aliorum. Corpus autem nobilius vivente corpore non potest esse nisi vivens et animatum, ergo etc.

Preterea, hoc idem etiam vult Avicenna, ergo etc.

Oppositum arguitur quoniam, si essent animata, hoc non esset nisi anima intellectiva et sic essent homines, ut videtur.

<Solutio>

Ad hoc intelligendum est quod corpora celestia sunt corpora viva et animata, cum ex seipsis |**107vb**| moveantur. Primum enim motum causa motus aliis debet esse ex se motum, secundum Aristotelem VIII *Physicorum*. Non autem sic moventur ex se quod sint divisibilia in materiam et formam tamquam in movens et motum, quia ens in potentia non movetur, ut dicitur IX *Physicorum*, vel in diversas partes generativas quarum una sit movens et alia mota, sicut in animali convenit. Moventur ergo ex se, quia per principium separatum in esse quod est in eis, ut dicit Commentator. Hoc autem principium separatum nihil aliud est quam intellectus separatus vel anima separata. Non tamen penitus sunt separata huiusmodi principia a materia, sed alico modo coniuncta sunt materie. Unde huiusmodi corpora non moventur naturaliter, sed per appetitum, cum ex se redeant ad omnem locum a quo recedunt.

Quod arguitur in oppositum dicendum quod habent intellectum, sed non intellectum humanum qui nihil intelligit sine sensu et fantasmate. Unde de potentiis anime non habent nisi intellectum et appetitum, ut dicit Commentator supra II *Celi et mundi*. Si enim haberent sensitivum et vegetativum, iam essent corporalia ipsa corpora celestia, sicut animalia et plante. Huiusmodi enim potentie esse non possunt nisi in corpore mixto ex elementis, cum nutritio et sensus non fiant sine calore contemperato et

11 Avicenna] Avcerna Wn 22 nihil] aliquid *add.* Wn 25–26 moventur … recedunt] nota *in marg. a. m.* Wn; nota quomodo corpora celestia habent intellectum et quomodo moventur *sup. pag. a. m.* Wn

17 Aristotelem VIII Physicorum : Aristoteles, *Physica*, VIII, 5, 256a20. 19 IX Physicorum : Aristoteles, *Physica*, VIII, 2, 252b22. 22 Commentator : Averroes, *De coelo et mundo*, II, comm. 6, p. 46ra, l. 35-36. 30 Commentator … mundi : Averroes, *De coelo et mundo*, II, comm. 61, p. 65vb, l. 38-40.

connaturali. Nunc autem corpora ex elementis mixta corruptibilia sunt. Ergo huiusmodi potentie in corporibus celestibus esse non possunt. Sed quantum moveantur ex intellectu et appetitu, huiusmodi autem moveri sit vivere. Sequitur quod huiusmodi corpora celestia sunt viva et animata. Moveri enim ex se, intelligere et appetere non possunt convenire nisi animatis. Unde dicit Aristotelem II *De anima* quod intellectus est in hominibus et si aliquod honorabilius est huiusmodi, hoc est: ipsum habet intellectum per quod innuit corpora celestia habere intellectum sicut homines. Sunt enim celestia corpora humanis corporibus nobiliora et honorabiliora sive altiora in natura. Ita quod quanto ab eis sunt elongata in situ, tanto et in natura, secundum Aristotelem I *Celi et mundi*.

<Propositio III.> *Omnis anima nobilis tres habet*, etc.

<Questio 14.> Utrum forme rerum materialium sint separate, sicut Plato posuit

Queritur hic de ydeis. Primo, utrum forme rerum materialium sint separate, sicut Plato ponebat. Arguitur quod sic. Nam scientia non est singularium, tamen quia corruptibilia, tamen etiam quia infinita. Oportet ergo quod scientia sit universalium. Sed scientia non est nisi verorum et existentium. Videntur ergo quedam universaliter et abstracte a singularibus existere.

Preterea, universalia per intellectum sunt abstracta a singularibus, ergo et secundum rem, aut intellectus erit mendax. Modus enim intelligendi debet esse conformis modo essendi. Si ergo forme singularium habent modum intelligendi abstractum a singularibus, debent habere modum essendi conforme huic modo intelligendi, aut intellectus erit mendax.

Preterea, in hiis que sunt hic inferius non invenitur aliquid transmutare materiam nisi qualitates elementares. Nunc autem nihil agit ultra suam speciem. Nisi ergo ponantur forme separate, non erit generatio formarum substantialium in materia.

Preterea, animal quod est in materia non est animal essentialiter nec primo, sed per participationem. In quolibet autem genere preter illud quod est per participationem tale, oportet esse aliquid quod est essentialiter tale; ergo etc.

Preterea, unumquodque eorum que sunt hic generatur a specie sua existente extra materiam. Aliter non erit dare sufficientem causam generationis uniuscuiusque illorum; ergo etc.

3 huiusmodi … moveri] *in marg.* Wn 4 sunt] sent Wn 13 forme] ydee *inf. pag.* Wn

6 II De anima : Aristoteles, *De anima*, III, 3, 414b17-19. 10–11 I Celi et mundi : Aristoteles, *De coelo et mundo*, I, 2, 269b13-17.

Oppositum docet Aristoteles VII *Metaphysice*.

Solutio

Ad hoc dicendum quod speciem singularium esse separatam in esse ab eis et per se subsistentem et esse probabilem de eis, ista non possunt simul stare. Nihil enim predicatur de singularibus nisi quod est in singularibus. Et item species separata a materia ex se ipsa determinata est ad suppositum; non ergo potest esse universalis. Sed est considerandum quod illud quod est universale <in> singularibus est in eis, ex quo debet predicari de singularibus. Nihil tamen consideratum ut est in singularibus predicatur de pluribus. Consideratum enim secundum quod est in singulari, singulare est. Et ideo oportet universale esse in singularibus et cum hoc abstracte debet considerari ab eis, aliter non haberet rationem predicandi de pluribus. Unde universale non est aliquid quia tale in rerum natura existat, sed quia tale intelligitur. Propter quod dicendum quod universalia non sunt abstracta in esse a singularibus.

Ulterius, ponere universalia esse abstracta in esse nihil prodest ad scientiam. Unumquodque enim scitur per suum quod quid est. Quod quid est autem singularium, nequamquam potest esse separatum ab eis. Nihil ergo profuit Platoni propter scientiam ponere ydeas. Unde patet quod ydee non sunt quod quid est singularium, cum quod quid est non sit separatum ab eo cuius est.

Ulterius etiam non oportet ponere ydeas propter generationem. Nam non esset causa ipsa ydea, qualiter hoc generatur aliquando et aliquando non, cum sit semper se habens eodem modo, sicut arguit Aristoteles II *De generatione*.

Contra hoc etiam arguit VII *Metaphysice*, quia compositum est quod generatur per se, non materia nec forma. Et ideo quod generatur non generatur nisi transmutando materiam. Ydea autem, secundum etiam Platonem, non transmutat materiam, immo nec ordinem habet ad motum, sed est contemplans tantum, secundum ipsum. Posuit tamen Plato ipsas ydeas propter scientiam cum in singularibus non inveniatur fixum.

Quod arguitur primo in oppositum dicendum quod scientia non est nisi singularium, idest non est nisi eorum que existunt singulariter. Existit tamen scientia non secundum quod singulariter existentia, sed secundum quod universaliter et abstracte considerantur. Et sic scientia est universalium, non quia ea que sciuntur universaliter in rerum natura existant, sed quia

29 non] nisi Wn 32 est] non *add. sed exp.* Wn

1 VII Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, VII, 14-15, 1039a25-1040a27. 23 II De generatione : Aristoteles, *De generatione et corruptione*, II, 11, 335a15-336a14. 24 VII Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, VII, 8, 1033b16-18.

universaliter considerantur.

Quod arguitur ulterius dicendum quod abstracte intelligi ab aliquo dupliciter est: uno modo intelligendo hoc non esse hoc et hoc esse sine hoc; alio <modo> intelligendo hoc non cointelligendo hoc. Primo modo universalia non intelliguntur abstracte a singularibus, sed secundo modo; hoc autem modo intelligere nullum est mendacium. Quod enim est tale non oportet intelligi nisi tale, ut dicitur principio XIII *Metaphysice*. Intelligendum tamen ulterius quod non oportet modum intelligendi per omnia correspondere modo essendi rei extra. Unumquodque enim recipitur in aliquo secundum modum ipsius recipientis, ut dicatur in quadam propositione inferius et, secundum Aristotelem II *De anima*, sensus est receptivus specierum sine materia. Non enim eundem modum essendi habet forma sensibilis in sensu et in obiecto sensibili. Est tamen illi modo hic modus, aliquo modo conformis et multo magis in ipso intellectu, qui non est alligatus ordine, sunt species rerum sine materia. Est enim quidditas proprium obiectum intellectus, ut haberetur III *De anima*. Verum est tamen quod oportet si intellectus verus sit quod sit aliquo modo rebus conformis, unde aliquid potest habere modum intelligendi abstracte quod non habet modum essendi universaliter in rerum natura et abstracte. Hic tamen modus intelligendi abstracte correspondet modo essendi rei, pro tanto quia illud secundum quod aliquid habet intelligi abstracte, licet non sit sine illis, est tamen alterius rationis ab eis, scilicet forma.

Quod arguitur ulterius dicendum quod qualitates elementares, quia sunt proprie et connaturales substantialibus formis, transmutant in virtute illarum ad formas substantiales.

Quod arguitur ulterius dicendum est quod ponere formam liberatam a materia a qua ista generantur dum tamen non secundum eadem rationem secundum quam in istis est ponere ydeam, sicut Aristoteles ydeas reprobat.

Questio <15.> Utrum positis ydeis, quelibet earum esset Deus

Deinde queritur utrum positis ydeis, quelibet earum esset Deus. Arguitur quod sic. Nam quod est universalis causa et prima est Deus aliquis, sed, ydeis positis, quelibet earum esset causa prima et primo ens et essentialiter ens in suo genere, ergo etc.

16 verum] intelligendum *add. sed exp.* Wn 24 et] contra *add. sed del.* Wn 26 est quod] quod est Wn 26 est] *add. sup. lin.* Wn

7 XIII Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, XIII, 2, 1089a11-31. 10–11 in quadam … inferius : *Liber de causis*, III, 35; IX(X), 98-99; XXIII(XXIV), 177-180. 11 II De anima : Aristoteles, *De anima*, II, 12, 424a16-19. 16 III De anima : Aristoteles, *De anima*, III, 9, 429b18-22.

Oppositum arguitur: nam minus communia sunt per participationem magis communium. Nunc autem, positis ydeis, una est communior quam alia, ergo una est per participationem alterius. *Omnis enim Deus est participabilis* |**108ra**| *excepto uno*, ut dicit Proc<l>us. Deus autem debet esse universalis causa et prima omnem simpliciter, quare etc.

<Solutio>

Dicendum est ad hoc quod, si ponerentur ydee, quelibet earum esset Deus aliquis; nam quelibet earum esset causa universalis et communis. Et ideo Plato communiter posuit imponendo quamlibet ydearum esse Deum. Posuit tamen unam esse per participationem alterius quam ad aliquid.

Quod arguitur in oppositum dicendum quod in homine ydeali duo sunt esse hominem et esse animal. Cum autem sit primo homo et essentialiter homo, quantum ad hoc non habet causam, sed quantum ad hoc quod esset animal. Non enim eodem esset homo, homo et animal, secundum radices Platonis. Unde, secundum hoc, Aristoteles in VIII *Metaphysice* arguit Socratem esse animalia plura, cum sit homo et animal que erant diversa animalia secundum Platonem.

Questio <16.> Utrum forma materialis et immaterialis possint esse eiusdem speciei

Deinde queritur utrum forma materialis et immaterialis possint esse eiusdem speciei. Arguitur quod sic. Nam eadem forma penitus potest esse materialis et immaterialis, ut patet de nostro intellectu, ergo etc.

Contra, corporale et incorporale non sunt eiusdem generis secundum Aristotelem, ut patet X *Metaphysice*, ergo etc.

Solutio

Ad hoc dicendum quod quedam sunt activa per se, quedam per accidens. Activa per accidens diversa et opposita bene sunt in individuis eiusdem speciei, sed non activa per se. Forma autem materialis est de hiis que insunt per se speciei et forme et in esse immateriale. Et ideo materiale et immateriale, corporale et incorporale eiusdem speciei esse non possunt sive eiusdem rationis. Est tamen intelligendum quod eorum que insunt alicui per se a

1 participationem] minus *add. sed exp.* Wn 1–2 magis communium] communium magis *a. corr.* Wn 10 ad] aliud *add. sed exp.* Wn 20 possint] ee *add. sed exp.* Wn

4 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CXVI, p. 496-497. 15 VIII Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, III, 1003a10-13. 24 X Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, X, 1067a9-10.

quibusdam potest impediri ne sic sub illis et a quibusdam non, licet enim generatione de natura sua sit deorsum. Ab hoc tamen potest impediri, sed homo non potest impediri quin sit risibilis; et de talibus sunt corporale et incorporale, materiale et immateriale.

Ad rationem dici potest quod forma materialis sit quod univoce, cum aliis formis materialibus dantibus esse materiale non potest esse in materia et separata a materia. Intellectus autem secundum Commentatorem non est forma univoce cum aliis, immo equivoce.

Ulterius intelligendum quod intelligendo secundum mentem Platonis ad melius de ydeis verus est. Verum enim est quod esse quod generatur, generatur a sua specie extra materiam. Perfectiones enim entium separate a materia sunt cause entium, secundum Platonem. Quod si intellexit quod perfectiones ille omnium entium different secundum rem, male intellexit; si autem intellexit illas esse idem secundum rem, differre autem tamen secundum rationem nostre conceptionis, bene intellexit, et hoc fuit intelligere Deum ipsum. Sunt enim in eo omnes forme cum moveat ad omnes formas.

Questiones <17 et 18.> Utrum aliquid separatum possit participari ab alico; utrum differant illud quod est essentialiter tale et illud quod <est> per participationem <tale> et in quo

Deinde sine argumentis queritur utrum aliquid separatum possit participari ab alico; secundo queritur in quo differunt illud quod est essentialiter tale et illud quod est per participationem tale.

Solutio

Ad secundum dicendum statim quod illud quod essentialiter est tale primo est tale. Et iterum: quod est essentialiter tale est pure tale, non per hoc quod sint in eo duo quorum unum participet aliud per quod sit tale; et per hoc patet quid est esse per participationem alicuius.

Ad primum autem dicendum quod queritur quod participatio alicuius potest esse dupliciter: vel univoca, vel analoga et imitativa. Primo modo nihil est per participationem entis ab eo separati, sed secundo modo, et sic omne ens est ens per participationem cause prime. Est enim omne ens aliud a primo illud quod est per imitationem ipsius primi.

5 materialis] *add. sup. lin.* Wn 5 quod] quod Wn 10 generatur] quas *add. sed exp.* Wn 21 secundo queritur] *in marg.* Wn 26 sit] b *add. sed exp.* Wn

Questio <19.> Utrum esse per participationem alicuius arguat illud esse compositum

Deinde etiam sine argumentis queritur utrum esse per participationem alicuius arguat illud esse compositum.

<Solutio>

Ad quod dicendum quod esse per participationem sit quod primo modo superius tracto immediate arguit compositum in eo, sed non secundo modo. Quod enim sic est per participationem alicuius quod participat aliquid univoce, cum illo oportet esse compositum ex natura participante et natura participata. Unde, cum Socrates sit albus per participationem albedinis, univoce compositus est ex albedine et substantia albedinis. Sed quod est sic, per participationem alicuius quod non participat aliquid univoce cum illo. Sed tantum sic est per participationem alicuius quod esse eius imitatur esse illius. Non oportet ex hac ratione illud esse compositum. Sic autem intelligentie sunt <per> participationem prime cause. Unde magis proprie dicende sunt esse per imitationem prime cause quam per participationem. Participare enim est proprie partem capere ab alio. Ex quo sequitur quod illud quod proprie participat, compositum est ex natura participante et natura participata. Unde in talibus que sic sunt per participationem alicuius, quia tantum imitantur, ipsum nomen participationis debet mutari in nomen imitationis.

<Propositio IV.> *Prima rerum creatarum est esse*

Questio <20.> Utrum esse sit creatum

Queritur hic utrum esse sit creatum. Arguitur quod non. Nam aliquid esse creatum est impossibile; ergo etc.

Probatio antecedentis: creari enim est ex nihilo aliquid fieri, sed communis conceptio omnem philosophorum fuit: ex nihilo nihil fieri.

Preterea, esse est primum ens, ergo non potest esse creatum.

Questio <21.> Utrum esse sit primum creatum

Deinde queritur utrum esse sit primum creatum. Videtur quod non. Nam in rebus ipsis est aliquid prius quam esse, scilicet bonum, secundum Proc<l>um et Dionisium *De divinis nominibus*; ergo etc.

20–21 debet … imitationis : Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones in Metaphysicam* (*Reportatio Cantabrigiensis*), q. 7, p. 36, l. 218. 31–32 Proclum … nominibus : Cf. Proclus, *Elementatio theologica*, VIII, p. 7; cf. Dionysius Ps. Areopagita, *De divinis nominibus*, I, 5.

Oppositum dicit littera.

Solutio <ad q. 20>

Ad primum dicendum est quod esse quod est in rebus participatum ab eis est creatum. Quod enim in rebus non habet aliquid prius, nec secundum ordinem nature, nec secundum ordinem intellectus, creatum est sive ex nihilo preexistente factum. Esse autem est huiusmodi. Omnia, unde aliqua, se habent per modum informationis ad ipsum ens. Quo<d> primo etiam cadit in intellectu esse est vel ens. Esse ergo existens in rebus creatum est. Nihil enim est latius ente, ut dicit littera.

Quod arguitur in oppositum dicendum quod fieri aliquid ex nihilo actione que est cum motu et mutatione impossibile est, quia mutatio de sua ratione requirit subiectum quod mutatur, sed fieri aliquid ex nihilo actione que non sit cum motu, cuiusmodi est creatio, non est inconveniens.

Quod arguitur ulterius dicendum quod non loquitur hic de esse per se subsistenti, quod est causa prima, sed de esse quod est in rebus causatis participatum ab eis.

Solutio <ad q. 21>

Ad aliud quod queritur, dicendum quod esse est primum causatum sive primum creatum. Ordine enim naturali et secundum ordinem intellectus, esse est primum inter omnia que sunt in entibus. Omnia enim alia se habent secundum informationem ad ens, ut dicatur inferius. Potest autem intelligi propositio illa *prima rerum creatarum* etc. tripliciter. Uno modo secundum radices plato<ni>cas qui posuit primum esse bonum, deinde esse sive ens. Bonum enim, secundum ipsum, in plus erat quam ens. Aliter secundum intentionem Auctoris, quod esse participatum communiter ab omnibus entibus est primum creatum. Aliter etiam magis secundum eius intentionem quod "prima rerum creatarum est esse" participatum ab entibus superioribus separatis a materia, cuiusmodi sunt intelligentie. Est enim liber iste de causis cuiusmodi sunt intelligentie causate et prima intelligentia non causata.

Quod arguitur in oppositum, dicendum quod bonum et ens convertuntur in suppositis, sed ens prius est simpliciter et secundum rationem nostri intellectus.

Quod autem arguitur ulterius, dicendum quod loquitur secundum radices platonicas secundum quas ponitur bonum communius ente.

12 que] quod Wn

1 littera : *Liber de causis*, IV, 37. 9 littera : *Liber de causis*, IV, 38. 21 inferius : *Liber de causis*, IV, 39.

<Questio 22. Utrum esse sit maxime unum>

Deinde queritur utrum esse sit maxime unum. Arguitur quod non. Nam esse ex diversis habitudinibus fundatis in eo concreatum est; ergo non est maxime unum.

Oppositum dicit littera.

<Solutio>

Dicendum ad hoc quod, in entibus causatis quod maxime est unum, est esse, quia ipsum maxime universale est. Minus autem universalia se habent per quamdam additionem ad magis universalia saltem secundum rationem. Immo etiam quodammodo secundum rem, et ideo esse maxime est unum sive maxime unitum, quod convenit ipsi esse, quia proximum est primo principio quod est maxime unum. Unde magis proprie dicitur 'maxime unitum' quam 'maxime unum'. Aliquid |**108rb**| autem esse unum quadrupliciter est. Est enim aliquid unum sic quod in eo non est multitudo naturarum nec est concreatum habitudinibus fundatis in eo; et hoc est maxime unum et tale unum est primum principium quod est purum unum, quod nec dividitur secundum intellectum essentialem, nec accidentalem quoniam ex se est. Alio modo est unum in quo non est naturans naturarum et rationis, sed tamen est concreatum habitudinibus fundatis in eo, cuiusmodi est esse participatum ab entibus. Est enim esse simplex mentis conceptus aliquid vel determinatum, ipsum tamen participatum ab omnibus entibus. Et sic concreatum est et non est maxime unum. Tertio modo est unum in quo est naturans naturarum; ex illis tamen fit unum. Et sic unum est ens quod est ex potentia et actu sive materia et forma. Hic illud quod erat in potentia est actu. Quarto modo est aliquid unum subiecto sicut accidens et subiectum, cuiusmodi sunt album et lignum.

Quod autem arguitur in oppositum dicendum quod, sicut patet ex dictis, esse est maxime unum inter causata. Et sic intelligit Auctor in littera.

Questio <23.> Utrum primum causans sit primum simpliciter

Deinde queritur utrum primum causans sit primum simpliciter. Arguitur quod non. Nam illud quod habet habitudinem ad aliquid prius non est simpliciter primum. Primum autem principium est huiusmodi. Nam secundum Aristotelem in *Posteriorum*, primum est ante quod nihil, ergo nihil habet ordinem prioris ab ipsum.

Oppositum manifestum est ex quo est primum causans, primum creans non

5 littera : *Liber de causis*, IV, 39. 28 in littera : *Liber de causis*, IV, 56. 33 in Posteriorum : Aristoteles, *Analytica posteriora*, I, 2, 72a9.

causatum ab alio. Unde ipsum de sua ratione est ut causatum ab alio. Unde nihil nec positive dictum, nec privative, nec negative est prius ipso.

Quod arguitur in oppositum dicendum: quia sophistica est, quod non debet sic intelligi 'primum ante quod nihil', ita quod 'ante' remaneat affirmatum, sed sic quod 'primum' est tale, quod nihil est 'ante' ipsum, ita quod li 'ante' negatum sit.

Questio <24.> Utrum creatio sit et quid sit

Deinde queritur utrum sit creatio et quid sit. Videtur quod non sit. Nam creari est fieri aliquid ex nihilo. Hoc autem est contra omnes philosophos.

Preterea, si creatio sit aliquid aut est in creato aut in creante. Non enim est aliquid per se subsistens. Non est autem in creante quia tunc creans esset creatum. Non est etiam in creato, nam creatio naturali ordine precedit creatum. Subiectum autem naturaliter precedit suum accidens. Nec est in subiecto alio a creato. Nam creatio ex subiecto non est.

Oppositum vult Auctor qui dicit quod "prima rerum creatarum est esse".

Preterea, illud quod factum est, non presupposito aliquo essentiali illius, creatum est. Esse autem est huiusmodi, ergo ipsum esse creatum est. Si autem creatum est, igitur creatio est.

Solutio

Ad hoc est intelligendum quod non tantum secundum veritatem et fidem creatio est, sed etiam secundum philosophiam. Est autem creatio factio alicuius nullo presupposito ex quo fiat, et hec est factio ex nihilo. Sed cum illud quod creatum est factum sit non ex aliquo, sequitur ex hoc quod factio illa qua aliquid creatum est, est sine mutatione. Non enim sunt motus et mutatio nisi presupposito mobili et mutabili, secundum eorum intentiones. Unde, cum aliquid sit mediante motu et mutatione, inveniuntur duo ab agente transmutante, unum est mutatio ad esse alicuius, et in fine transmutationis invenitur illud esse; in creatione non sic duo inveniuntur ab agente. Non enim est causa transmutationis ad esse illius, sed invenitur aliquid ens ex illo absque transmutatione ad esse illius. Et sic posuerunt creationem philosophi. Sed differentur in parte a positione veritatis. Nam enti sic facto, quod <est> sine transmutatione ad esse eius, non dederunt novitatem. Ad quod duas rationes habuerunt: unam ex parte causati sic et aliam ex parte causantis. Videtur enim quod nihil potest inveniri novum sine transmutatione. Unde,

18 igitur] g *add. sed exp.* Wn 30 creationem] s *add. sed exp.* Wn

93.34–94.2 unde … novum : Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*, q. 20, p. 88-89, l. 166-168.

nisi esset transmutatio, quod solum verum est, semper esset verum; et propter ens sic causatum quod non per transmutationem non posuerunt esse novum.

Et item ex parte cause agentis arguebant sic: nam causa illa que <est> ab eterno habet totum; unde debet esse causa effectus. Talis effectus debet inveniri ab eterno ab illa causa, ut visum fuit philosophis. Ista tamen neganda sunt philosophis.

Est autem intelligendum quod per creationem non debemus intelligere transmutationem nec aliquid per se subsistens. Sed est creatio aliquid in creato, non transmutatio, sed habitudo quedam creantis ad creans. Unde est alicuius ad aliquid tamquam a quo invenitur esse ens.

Ulterius intelligendum quod intellectus maxime est proportionatus sensibus que circa nos. Nunc autem ipsa non inveniuntur esse ex suis causis nisi per modum cuiusdam transmutationis. Sicut autem unumquodque intelligitur, sic et nominatur. Et ideo intellectus noster proportionatus sensibus intelligit aliqua et sic significatur quasi per modum prioris causato, cum tamen ita non sint secundum rem.

Questio <25> insoluta: Utrum esse sit de ratione entis ad quod quid est pertinens

Deinde queritur utrum esse sit de ratione entis pertinens ad quod quid est ipsius. Videtur quod non. Nam illud quod est de ratione alicuius non convenit ei ex alio, sicut ex causa. Unde quod homo sit homo huius non est alia causa quam homo, cum homo sit homo per se, secundum Aristotelem IX *Metaphysice*. Nunc autem esse convenit enti ex alio quam ex ratione entis, nisi scilicet ex ente primo. Non est ergo esse de ratione illius quod est et huic rationi consentit Albertus Coloniensis, et propter hoc dicit quod sive ponatur homo esse sive non, semper homo est animal.

Preterea, dicit Boetius quod unumquodque quod est citra primum est res in qua differt quod est et esse; quod est autem unumquodque est quod quid est unumquodque; ergo etc.

Preterea, dicit etiam alibi Boetius quod omne quod est citra primum potest habere quod quid est ipsum preter hoc quod ipsum sit; ergo etc. Et ex hoc sequeretur quod re destructa significaret terminus idem, re existente et non existente; ex quo remanet, ratio eadem que pertinet importatur.

Oppositum potest argui pluribus rationibus eque cognoscibilibus. Hec

3 parte] prote Wn 27 est res] in re Wn 34 cognoscibilibus] cognoscentibus Wn

23 IX Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, I, 9, 991a20-b4. 25 Albertus Coloniensis : Albertus Magnus, *De intellectu et intelligibili*, lib. 1, tract. 2, cap. 3, ed. A. Borgnet, 1890, p. 494b. 27 Boetius : Boethius, *De hebdomadibus*, PL64, 1311c.

tamen axioma relinquatur nunc.

<Propositio IV(V).> *Intelligentie superiores*, etc.

Questio <26.> Utrum intelligentie sint plures

Queritur circa istam propositionem utrum intelligentie sint plures. Arguitur quod non. Nam illud cuius principium est unum, omnino non diversum, non potest esse diversum, ut videtur. Nam omnis diversitas in principiato videtur causari ex diversitate in principio. Principium autem intelligentiarum est unum omnino non diversum; ergo etc.

Declaratur autem ratio: nam verum est quod unum agens causat aliquando diversos effectus propter diversitatem materie. Aliquando etiam contingit quod effectus diversi sunt, non quia materia diversa, sed propter diversa agentia. Unde universaliter omnis effectus diversitas debet causari ex diversitate contingente in aliqua earum causa vel efficiente vel materiali. Nunc autem intelligentie habent unum agens principium. Non autem propter diversas materias diversitas in eis continget.

Eadem enim ratione quereretur de diversitate illarum materiarum.

Oppositum vult Aristoteles XII *Metaphysice* et hic Auctor.

Solutio

Ad <hoc> licet intelligendum quod intelligentie sunt plures. Sed quidam dicunt quod intelligentie sunt diverse causate non diversitate materie in qua egit unum agens. Non enim egit eas ex suppositione materie, non etiam diversitate agentis, sed propter hoc quod ipsum agens cognoscit diversitatem et per scientiam agit. Et cum diversa cognoscat, et per scientiam et cognitionem agat. Sicut diversa simul et immediate cognoscit, sic videtur quod simul et immediate diversa possit agere. Sed hoc non valet. Nam universaliter cognitio quorumcumque diversorum existens in primo principio, unum aliquid est diversitatem penitus, non habens secundum rem ita quod omnes forme secundum quod sunt in primo principio unum sunt et, si sic, queram adhuc qualiter ab illo uno diversa immediate procedunt. Non enim ab una forma artis procedunt scamnum et archa, et propter hoc

1 axioma] anxioma Wn 10 diversos] ex *add. sed exp.* Wn

17 Aristoteles … Auctor : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 8, 1074a31-39; cf. *Liber de causis*, IV, 49 (V). 19–20 quidam dicunt : Cf. Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, Ia pars, q. 50, art. 4, contra. 30 ab una … archa : Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*, q. 34, p. 131, l. 28; Thomas de Aquino, *Quaestiones disputatae de potentia*, q. 3, a. 13.

voluit Avicenna et hoc est etiam sententia Aristotelis, quod a primo principio procedunt diverse intelligentie per distantiam, hoc est mediate. Ita quod a primo principio, uno existente procedit primo unum et illud causat aliud, et sic a primo principio existente uno procedunt multa per distantiam. Non enim possunt aliqua sortiri diversitatem nisi ex diversitate aliqua in causa vel causis illorum contingente. Primum autem principium est penitus, diversitatem non habens; simul ergo et immediate a primo principio diversa non procedunt. Et hoc etiam vult Dyonisius in *De divinis nominibus*, et Albertus etiam hoc vult super hanc librum. Dicit enim quod quidam theologi negaverunt quod dictum est, licet inconvenienter. Huius etiam opinionis fuit Auctor in littera.

<Questio 27.> Utrum anima nobilis sit ex impressione intelligentie

Deinde queritur utrum anima nobilis sit ex impressione intelligentie. Videtur quod non. Cum intelligentie non sint creatrices, ergo etc.

Oppositum dicit littera.

Solutio

Dicunt aliqui ad hoc |**108va**| quod Auctor hoc dicit quod anima nobilis sit ex impressione intelligentie, secundum opiniones platonicas quas Auctor iste hic sequitur, ut dicunt. Secundum enim platonicos, anima habet esse per participationem primi esse. Habet autem intelligere per participationem intelligentie que est superior et magis communis quam anima. Sed hoc esse, quod est esse, animam non habet per participationem, sed <a> primo, secundum radices platonicas. Et sic anima est ex impressione intelligentie. Hec tamen non est Auctoris intentio secundum veritatem.

Aliter dicitur quod anima in natura sequitur intelligentiam; propter hoc potest dici quod est ex impressione intelligentie, non quia intelligentia causaverit eam, sed quia secundum ordinem nature sequitur ipsam.

Sed aliter dicendum est, secundum Aristotelem et Auctoris intentionem, quod anima nobilis causatur in esse ab intelligentia infima sive ex impressione infime intelligentie que non est forma stans pro tanto, quia corpori applicatur, sed intelligentie superiores imprimunt formas stantes, id est intelligentias que

3 principio] primo Wn 9 theologi] licet *add.* Wn 20 magis] communiis *add. sed exp.* Wn

1 Avicenna : Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, tract. 7, cap. 1, p. 356, l. 50-55. 1 sententia Aristotelis : *Auctoritates Aristotelis*, *De anima*, II, p. 184, n. 1. 8 Dyonisius … nominibus : Dionysius Ps. Areopagita, *De divinis nominibus*, pars I, cap. 5, sect. 31 (ed. P. Chevallier, 1937), p. 345-346, c. 5.9. 8 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 1, tract. 1, cap. 10, p. 22, l. 1-12. 16 aliqui : Cf. Thomas de Aquino, *Super librum de causis expositio*, prop. II, p. 16, l. 2-4. 16 Auctor : *Liber de causis*, III, 34.

sunt applicate corporibus.

Quod arguitur in oppositum secundum philosophos dicendum quod supposito influxu primi creantis potest intelligentia inferior creare sive causare esse alicuius sine transmutatione. Et Albertus hic dicit quod hoc non est contra fidem.

Questio <28.> Utrum plures intelligentie possint esse sub eadem specie

Deinde queritur utrum plures intelligentie possint esse in eadem specie.

Ad quod statim dicendum est sine argumentis quod non.

Quod manifestum est intelligentibus aliquid et hoc est videre sic: species illa, que ex ratione sua propria ad suppositum determinata est, non potest habere multa supposita. Unde si 'homo' esset hic homo, non esset communicabilis multis. Nunc autem species illa que est forma per se subsistens per propria eius rationem ad suppositum determinata est. Ergo, cum intelligentie sint huiusmodi, non est intelligentia communicabilis multis suppositis.

Preterea, illa que differunt numero et sunt unum specie, oportet quod in quolibet illorum sint duo: unum secundum quod specie conveniunt et aliud secundum quod numero differunt. Cum ergo intelligentia non sint duo, quorum unum materia et aliud forma, cuius materie diversitas causa sit diversitatis numeralis, ergo etc.

Preterea, nulla potest esse differentia inter aliqua, nisi in quolibet est principium illius differentie. Numerus autem per materiam est principium differentie numerabilis. Huiusmodi autem principium non est in intelligentiis; ergo etc. Sed si aliquis forte diceret quod in intelligentiis est materia, ita quod poterunt differe numero per materiam, et sic pereunt rationes.

Contra hoc arguitur: nam etsi habeant materiam, hoc nihil prodest ad illud, sed magis obest. Illa enim materia separata est a quantitate. Si ergo differant intelligentie per materiam, hoc erit per differentiam in materiis per proprias earum rationes. Talia autem que sic habent diversas materias non tantum differunt numero vel specie, sed etiam genere. Sicut enim diversitas formarum causat diversitatem specierum, sic diversitas materiarum secundum substantias causat diversitatem generum. Sola autem diversitas materiarum secundum partes quantitativas diversas causat

7 esse] plures *add. sed exp.* Wn 11 homo] unde homo *add.* Wn 12 propria] esse *add. sed exp.* Wn 31 materiarum] causat *add. sed exp.* Wn 31 sola] solai ? Wn

2 philosophos : Cf. Aristoteles, *Physica*, I, 1, 250b11-251b28; Id., *De caelo et mundo*, I, 12, 281a28-283a10. 4 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tract. 1, cap. 5, p. 66, l. 15-22. 23 aliquis : Cf. Thomas de Aquino, *De ente et essentia*, IV, p. 377, l. 152. 32 diversitas … quantitativas : Cf. Aristoteles, *Physica*, VI, 5, 236b11.

diversitatem numeralem. Sic ergo intelligentie differunt specie et secundum formas et propter hoc una perfectior est et alia minus perfectiora, sicut universaliter in diversis secundum speciem contingit. Superiores autem sunt que propinquiores sunt principio naturali, quod est actus purus, cuiusmodi est Deus. Unde ordo est in intelligentiis, sed quelibet facit unum ordinem sicut et unam speciem. Forte etiam aliquis diceretquod Deus potest facere plures intelligentias sub una specie. Ex quo enim fecit unam, videtur quod non perdiderit potestatem faciendi illi consimilem in specie. Hoc non valet. Sicut enim generans qui generavit Sortem non potest generare alium qui sit Sor, sic penitus et eodem modo est de intelligentia que penitus ad suppositum determinata est. Unum autem est intelligendum quod alio modo est distinctio intelligentiarum et animarum. Nam anime sunt corporibus unite; intelligentie autem non. Unde ordo intelligentiarum tantum attenditur secundum ordinem ipsarum secundum suas naturas. Ordo autem animarum non tantum attenditur secundum ordinem ipsarum secundum suas naturas, sed secundum ordinem corporum quorum sunt anime.

Questio <29.> Utrum anima nobilis habeat esse finitum

Deinde queritur utrum anima nobilis habeat esse finitum. Arguitur quod sic. Nam indivisibilis terminus nec finitus est nec infinitus, secundum Aristotelem I *Physicorum*. Anime nobiles sunt huiusmodi; ergo etc.

Oppositum dicit littera.

Solutio

Potest dici ad hoc dupliciter et vere. Uno modo quod anima nobilis est finita, quia habet potentiam ab alio et sic habet minus de potentia quam illud, et ideo quantum ad hoc finita est. Aliter etiam potest dici quod est finitum in esse; et est finitum etiam quantitate. Infinitum autem in esse est quod habet esse indeterminatum ad aliquam naturam. Et per oppositum: finitum in esse est quod habet <ad> naturam esse determinatum; et sic intelligentie finite sunt, quia habent <ad> naturam ipsum esse determinatum. Sed primum principium, quod est ipsum esse purum, non habet <ad> naturam ipsum esse determinatum. Tunc enim non esset esse purum, sed esse recipiens quod factum est. Nam tunc in eo esset esse causatum vel ex propriis eius principiis, vel ex aliquo extrinseco. Utroque autem istorum modorum accideret primum

18 habeat] habeant Wn 25 finitum] etiam *add. sed exp.* Wn 28 determinatum] determinatem Wn 29 determinatum] *p. corr. ex* determinadte Wn 31 determinatum] determinate Wn 33 aliquo] *p. corr. ex* ealiquo Wn

6 aliquis : Cf. Thomas de Aquino, *De unitate intellectus*, cap. 5, par. 96. 20 I Physicorum : Aristoteles, *Physica*, I, 2, 185b16-19.

in suo esse habere causam; quod est inconveniens, quia est primum causans non causatum. Et ideo patet quod ex extrinseco causam sui esse non habet. Ex propriis autem principiis non potest habere esse causatum. Nam nihil cuius esse causatum est, sibi causa existendi est, ut dicit Avicenna.

<Propositio V(VI).> *Causa prima est super omne*, etc.

Questio <30.> Utrum sit ponere causam primam simpliciter

Queritur hic utrum sit ponere causam primam simpliciter. Arguitur quod non. Primum est ante quod nihil est. Hoc enim est primum. Nam ratio primi, secundum Aristotelem in *Posterioribus*, est quod ante ipsum nihil est. Ergo nihil est ante ipsum; quare etc.

Preterea, causa prima si est ens aut esse ens per se aut per aliud. Non per se; nam nihil habet causalitatem supra se ipsum. Nec per aliud; nam tunc non esset prima causa.

Oppositum est veritas et Auctoris intentio.

<Solutio>

Ad quod dicendum quod est causa prima quod est sic videre. Nam omne quod est, est causans tantum aut causans causatum ante causatum tantum. Quod si non sit causans non causatum, non erit causans causatum, nec etiam erit ens quod est causatum tantum. Cuius probatio est: nam universaliter deficit ratio causalitatis, nisi stetur ad aliquam causam. Est igitur aliquid causans non causatum, et est causa prima. Aliter enim nihil esset.

Ulterius, non tantum est causa prima, sed est necessarium ipsam esse. Nam necessarium tripliciter invenitur: unum ex suppositione non necessarii, aliud ex suppositione necessarii, aliud necessarium simpliciter. Necesse enim est devenire ad aliquam causam, cuius necessitas non sit ex alio, aliter non esset status in causis et illud necessarium simpliciter est causa prima, quod quidem necessarium ex nullo alio dependet. Et ideo positione quacumque facta de alio quod ipsum non sit, non sequitur ipsam non esse. Si etiam non esset necessarium simpliciter, posset non esse. Et si posset non esse, possibile esset nihil esse. Et si possibile sit nihil esse, nihil erit aliquando. Nam 'possibile esse' aliquando evenit. Et si aliquando nihil erit, aliquando nihil fuit. Omne enim generabile <est> corruptibile, et si aliquando nihil fuit, tunc modo nihil est. Nam non fit aliquid ex nihilo penitus. Oportet enim agens saltem

28 ipsum] s *add. sed exp.* Wn

4 Avicenna : Avicenna, *Metaphysica*, tr. I, lib. 1, c. 2. 9 in Posterioribus : Aristoteles, *Analitica posteriora*, I, 2, 79a9.

preesse. Est autem causa prima secundum hanc rationem, scilicet a privatione ordinis cuiuscumque ad ipsam sive positive actu vel potentia sive negative sive privative. Unde eius esse numquam negari potuit prius nec ordine temporali, nec ordine naturali. Quod tamen fieri potest de omnibus aliis ab ipso primo, et idem de omni privatione. Nec etiam ipsum precessit aliquid positive nec materia nec efficiens, ut manifestum est. Ex hoc autem quod est prima causa sequitur quod non sit causa in genere materie vel forme. Ex invicem enim hec dependent et ex agente, sed est causa in genere finis et non tantum; sed etiam in genere cause efficientis. Nam finis presupponit esse illorum que sunt ad finem, et sic si causa prima esset causa tantum in genere finis, tunc ipsa aliquid esse presupponeret; et sic non esset causa prima simpliciter. Et ideo est etiam causa in genere cause efficientis. Et est enim causa esse omnium entium. Et sic quod quodam ordine, sicut enim visum est prius, secundum omnes philosophos, a causa prima non habet procedere primo nisi unum. Habent autem aliqua esse a causa prima absque hoc quod aliquid esse ipsorum transmutet, cum sit esse purum, et sic lumen purum. Per hoc patet solutio ad rationem primam in oppositum et soluta fuit prius. Debet enim sic intelligi quod negatur ordo universaliter prioris ad ipsum primum simpliciter.

Quod arguitur secundo in oppositum, dicendum quod primum est ens per se, non positive intelligendo ita quod sit causa sui ipsius, sed debet intelligi negative: est ens per se, quia non per aliquid aliud.

Ulterius autem intelligendum de ratione prime cause quod causa prima intelligitur et nominatur privatione quarumdam rerum inferiorum, quod scilicet est immaterialis, incorruptibilis et huiusmodi talia. Et hic intellectus non est eius per essentiam suam. Intelligitur etiam sub habitudine ipsius ad alia vel aliorum ad ipsam, ut quod est causa et Deus et dominus. Et hic etiam intellectus non est eius per essentiam suam vel secundum se.

Ulterius etiam intelligitur causa prima per perfectiones in rebus causatis inventas. Est enim causa prima omnium perfectionum et tamen aliquis intelligit causam primam per huius perfectiones, intelligendo quod ille perfectiones perfectius sunt in ea. Et iste intellectus magis apropinquat ad essentiam cause prime.

Utrum autem sic posset attingi ad intellectum essentie ipsius et hoc intellectu, qui sit rationis sive essentie sue, forte hoc modo non attingit intellectus noster ad primam causam. |**108vb**| Istam tamen questionem disputat Commentator supra III *De anima* et ibi vult quod possumus devenire ad intellectum essentie cause prime.

5 de omni] omni de Wn

36 Commentator … anima : Averroes, *In De anima*, lib. 3, cap. 1, comm. 8 (ed. Crawford p. 420 l. 28-36).

Ulterius intelligendum quod, sicut intelligitur causa prima, sic nominatur. Utrum autem possit signari nomine, dicendum quod apparet ex dictis. Nam 'primum' aliquo modo intelligitur sicut dictum est prius, et sicut intelligitur, sic et nominatur. Voces enim sunt note rerum, non quocumque modo, sed secundum quod intelliguntur. Et cum non intelligantur per essentiam nec etiam nomen essentie, proprietatis essentie, habet.

Ulterius intelligendum quod manifestum est quod nomina significantia habitudinem cause prime ad alia vel aliorum ad ipsam non predicantur de ipsa substantialiter. Sed, si nomina perfectionum, ut bonitas, sapientia et alia huiusmodi, dicantur de causa prima substantialiter, magis dubium est.

Intelligendum tamen quod, licet prima impressione et ratione huiusmodi nomina imposita sint ad significandum perfectiones secundum quod sunt in causatis, ex consequenti tamen per illa intelliguntur perfectiones existentes in primo principio, sed incomplete et similitudinarie. Unde omnia nomina dicta de primo metaphysice dicuntur, dicuntur de ipso et etiam in simili, sicut et intellectus eius est ex simili. Non sunt autem nomina synonima que dicuntur de primo principio, licet unam rem representent, ut ipsum Deum. Nam non representant illam unam rem sub una ratione, sed sub diversis.

Est autem intelligendum quod multitudo attributorum Deo nihil est extra intellectum nostrum, ut Commentator dicit XII *Metaphysice*. Non enim est realiter in primo aliqua multitudo. Intelligimus autem ipsum primum sub multitudine attributorum ipsi, quia intelligitur ex rebus ipsis causatis a primo et ex perfectionibus diversis in rebus inventis que aliqualiter ipsi primo assimilantur. Nomina autem dicta de primo et de causatis non dicuntur univoce, quia non secundum unam rationem, nec tamen dicuntur penitus equivoce, sed analogice. Dicuntur autem analogice hec nomina de primo et causatis sic: quia sapientia dicta de primo et de aliis dicitur analogice pro tanto, quia sapientia existens in primo dicatur per habitudinem et intelligitur ad sapientiam que est in causatis. Primo igitur dicuntur hec nomina de causatis, quia ordine cognitionis et intellectus precedunt perfectiones invente in rebus perfectiones inventas in primo, licet tamen ordine reali sit totum econverso, nomen autem prius significat et importat illud quod primo intelligitur a nobis. Unde dicitur analogum tripliciter. Uno modo quando nomen aliquod dicitur de pluribus que participant illud nomen per habitudinem ad aliquod tertium; et sic dicitur 'sanum' de urina et dieta, scilicet quia ista hoc nomen participant per habitudinem ad aliquod tertium,

1 sic] sic *add.* Wn 9 ipsa] ipso Wn 20 nostrum] nostram Wn 23 in] *p. corr. sup. lin. ex* ex Wn

20 Commentator … Metaphysice : Averroes, *In Metaphysicam*, XII, cap. 3, comm. 39 (Apud Junctas p. 323C).

ut ad animal. Alio modo dicitur nomen analogice de pluribus quando unum illorum participat nomen per habitudinem ad alterum; et sic et 'sanum' dicitur de animali et dieta; participat enim 'dieta' hoc nomen per habitudinem quam habet ad animal. Tertio modo dicuntur aliqua analoga propter eandem habitudinem ad diversa, sed aliis modis predictis dicuntur aliqua analoga propter habitudines diversas ad aliquod unum istorum modorum. Dicuntur autem analogice nomina dicta de prima causa et de causatis suis, ut sapientia, bonitas et sic de aliis: sive sint nomina perfectionum sive significantia perfectiones, sive sint nomina significantia habitudinem cause prime ad alia sive aliorum ad ipsam.

<Propositio VI(VII).> *Intelligentia est substantia que non dividitur*

Questio <31.> Queritur quid est illud quod probat intelligentias esse

Queritur hic quid sit illud quod probat intelligentias esse.

Est intelligendum quod de intelligentiis inveniuntur tres sententie. Una Platonis qui dividit intelligentias in calodemones et cacodemones. Theologi autem antiqui diviserunt intelligentias in angelos bonos et malos, et hec sententia quasi eadem est cum prima, et angelos dixerunt posse descendere deorsum et accipere formas corporum. Alia autem fuit sententia Aristotelis et aliorum perypateticorum et secundum eos procedemus querendo illud quod prius motum est, scilicet quid probat intelligentias esse.

Solutio

Dicendum autem ad hoc quod ad hoc moti fuerunt philosophi duabus rationibus. Una fuit hec: nam cum corpora celestia moveantur ex se ipsis et non moveantur a generante et natura, sed ab anima, ideo dixerunt illa corpora habere animas. Anima autem, secundum quod anima, non posset causare motum uniformem continuum et sempiternum, nisi contineatur ab aliquo uno uniformi a quo continue recipiat influentiam per quam semper possit et uniformiter movere. Cum enim anima moveat ex appetitu unius alicuius appetibilis boni. Semper ita se habet ad animam. Nisi enim esset tale, illud appetibile, anima non semper moveret. Illud autem appetibile propter quod

5 analoga] per habitudinem *add. sed exp.* Wn 15 dividit] ind *add. sed exp.* Wn 29 semper] in *add. sed exp.* Wn 29 ita … habet] se ita habet Wn

15 Platonis : Cf. Guillelmus de Conchis, *Dragmaticon Philosophiae*, lib. 1, cap. 5, par. 1-2, ed. I. Ronca, A. Badia, Brepols, 1997, l. 21-30; cf. Petrus Abaelardus, *Expositio in Hexameron*, par. 184, ed. M. Romig, D. Luscombe, Brepols, 2004, p. 45, l. 1140; cf. Petrus Comestor, *Scolastica Historia: Liber Genesis*, cap. 7, ed. A. Sylwan, Brepols, p. 18, l. 7; cf. Rogerus Bacon, *Opus maius, pars VII: Moralis philosophia*, pars I, IV, ed. E. Massa, Zürich, 1953 p. 21, l. 8.

semper movet anima celi est intelligentia. Et ideo moti fuerunt philosophi ad ponendum intelligentiam. Unde, quia illud appetibile est bonum, sic quod semper bonum et uniformiter se habens semper ad appetitum, ideo motum semper influit. Sic autem non est in animalibus. Alia ratio fuit eorum ad hoc, quia viderunt generationem esse perpetuam et reducitur tamquam in causam in motu celi perpetuum. Motus autem perpetuus non potest esse nisi sit continuatus ad aliquid semper eodem modo se habens, cuiusmodi est intelligentia.

Questio <32.> Utrum intelligentia habeat magnitudinem

Deinde queritur utrum intelligentia habeat magnitudinem. Videtur quod sic. Nam ipsa movetur, ut videtur. Cum ipsa nunc hic operetur, nunc autem alibi; ergo etc.

Oppositum autem dicit littera.

Solutio

Dicendum est ad hoc quod quidam non distinxerunt inter sensum et intellectum. Sensum dico qui dicitur fantasia. Et ideo nihil dixerunt esse, nisi quod est apprehensibile per sensum vel ymaginem. Cum autem per sensum et ymaginem non apprehendatur nisi magnitudinem habentia, ideo non posuerunt aliquam esse sine magnitudine. Sed tamen dicendum quod intelligentie non habent magnitudinem. Cuius ratio est: operatio intellectualis non est operatio magnitudinis vel habentis magnitudinem. Ergo illa substantia cuius est operatio intellectualis non habet magnitudinem, cuiusmodi est intelligentia. Probatio antecedentis: quia operatio intelligendi abstrahit ab hoc esse. Nam et ipsa natura cuius est intellectus secundum quod intelligitur a loco abstrahit. Et ideo dicitur quod universale est ubique et semper. Hoc autem non contingeret nisi operatio intelligendi abstraheret ab hic et nunc. Quod autem abstrahit ab hic et nunc est sine magnitudine; intelligibile igitur, secundum quod intelligibile careat magnitudine, cum operatio intelligibilis sit sine magnitudine, ut probatum est. Hoc autem probat Auctor in littera.

Preterea, omnia corpora et magnitudines omnes moventur motu locali. Nunc autem intelligentia est aliquid immobile semper et uniforme, ut probatum est prius ex ratione que probat intelligentias esse, et item de perfectione universi et quod omnis gradus entis inveniatur in eo et precipue similius cause prime. Hic autem gradus videtur gradus immobilium et semper

21 ergo] operatio *add. sed exp.* Wn 22 illa] cuius *add. sed exp.* Wn 32 intelligentia] est *add. sed exp.* Wn 34 perfectione] *p. corr. ex* perspfectione Wn

uno modo se habentium.

Quod arguitur in oppositum dicendum quod intelligentia non movetur, et quod dicitur quod aliquando operatur hic, aliquando alibi, falsum est secundum opinionem perypateticorum.

Questio <33.> Utrum intelligentie sint in loco

Unde queritur utrum intelligentie sint in loco. Arguitur quod sic. Nam intelligentia de sui ratione est singularis. Singulare autem de sui ratione est hic et nunc; ergo etc.

Oppositum huius apparet cum sit intelligentia sine magnitudine. Esse enim in loco est contingi et contineri a loco. Tale autem tantum est illud quod magnitudinem habet.

Solutio

Dicendum est ad hoc quod intelligentia nusquam est secundum quod probat eius operatio intellectualis, ut prius ostensum est. Non enim est in loco per se, nisi habens magnitudinem. Probatum est autem ipsam non habere magnitudinem. Est tamen in loco per accidens, ut per suam operationem que est etiam in loco per accidens, et ad hanc intentionem dicit Aristoteles VIII *Physicorum* quod motor primus est illic ubi motus maxime apparet et hoc in connexo ultime spere in equinociali.

Quod arguitur in oppositum dicendum quod illa diffinitio debet intelligi de singulari sensibili, ut de singulari per materiam, vel large intelligitur quod singulare est hic et nunc per se vel per accidens.

Questio <34.> Utrum intelligentia sit cum motu

Deinde queritur utrum intelligentia sit cum motu. Arguitur quod sic. Nam omnis actus videtur esse cum motu. Intelligentia autem est actus quidam. Ergo ipsa est cum motu, immo etiam motus.

Preterea, accipiamus intelligentiam moventem solem. Sol modo movetur super nostrum emisperium et postea movebitur sub nostro emisperio modo. Quare est hoc quod hoc contingit soli |**109ra**| quod modo movetur una parte sui motus prima ante alia. Et arguitur sic: nam ab uno inquantum unum non procedit nisi unum, ergo ab uno motore inquantum unum non procedunt diversa. Sortitur ergo sol huiusmodi diversitatem ex diversitate motoris ipsum moventis, scilicet anime. Anima autem non videtur sortiri diversitatem, nisi ex intelligentia; ergo etc.

19 ultime] *p. corr. ex* ultimo Wn 20 diffinitio] sit *add. sed exp.* Wn 25 motu] *p. corr. ex* motus Wn 30 ante] autem Wn

17–18 VIII Physicorum : Aristoteles, *Physica*, VIII, 10, 267b6-9.

Solutio

Ad hoc dicendum quod intelligentia nullo modo movetur. Non enim generatur nec corrumpitur, quia tunc motus corrumperetur, quod est impossibile. Secundum Aristotelem nec etiam alteratur, nec augmentatur, nec diminuitur. Omnia enim talia sunt generabilia et corruptibilia. Nec etiam localiter movetur, cum non sit in loco aut habeat magnitudinem, ut iam probatum est. Omne enim quod localiter movetur, secundum Aristotelem VI *Physicorum*, sive quod mutatur, non est totaliter in termino a quo; nam tunc non mutaretur, nec in termino ad quem. Tunc enim iam motum esset. Ergo est partim in termino a quo et partim in termino ad quem. Quod autem tale est non est nisi quod participabile est; quare etc.

Quod arguitur in oppositum, dicendum quod non omnis actus est cum motu vel motus. Intelligere enim non est motus, cum sit actus perfectus et perfecti. Motus autem de sui ratione est actus imperfectus. Intelligere autem est actus perfectus et maxime illud quod semper <est>. Huiusmodi est intelligere intelligentie. Intelligentia enim semper intelligit. Est autem intelligentia velud intellectus practicus, sicut ars existens in mente artificis. Ars autem existens in mente artificis operatur in multa per plura media, et influit in ea. Ita etiam est de intelligentia, ipsa enim existens conceptus actualis, sicut ars, influit sui desiderium et intellectum in animam celestem. Anima autem ex desiderio illius influit in corpus celeste motum. Corpus autem celeste per motum illum causat in istis inferioribus et influit causandum frigidum, humidum et siccum; et hec ulterius influunt in materiam diversas formas et multas secundum diversas proportiones ad invicem.

<Propositio VII(VIII).> *Omnis intelligentia scit quod est supra*, etc.

Questio <35>. Utrum intelligentia cognoscat res secundum modum sue substantie

Queritur hic utrum intelligentia cognoscat res secundum modum sue substantie. Arguitur quod non. Nam cum sit immaterialis, tunc omnis apprehensio eius erit rerum immaterialium. Hoc autem falsum est, nam et immaterialia cognoscit.

Oppositum dicit littera.

13 motu] *p. corr. ex* motus Wn 13 perfectus] perfectis Wn 14 imperfectus] imperfectis Wn 15 perfectus] perfectis Wn 15 huiusmodi] cuiusmodi Wn 17 velud] *in marg.* Wn

4 secundum Aristotelem : Aristoteles, *De generatione et corruptione*, I, 1, 314b13-17. 7 VI Physicorum : Aristoteles, *Physica*, VI, 5, 236b19-32.

Solutio

Dicendum est ad hoc quod intelligentia cognoscit secundum modum speciei et substantie cognoscentis, quare etc. Sed intelligendum quod eandem rem sensus cognoscit et intellectus, licet diversimode. Sensus enim tantum sensibiliter cognoscit patiendo, scilicet a sensibili. Intellectus autem rerum quid diversitates cognoscit proprie, licet sensibilia ex consequenti cognoscat. Cognoscit enim unumquodque secundum modum sue substantie. Sed ulterius de intelligentia considerandum quod ipsa intelligit ea que sunt sub se et supra se secundum modum sue substantie, quod potest intelligi tripliciter.

Uno modo, quod intellectus superiorum in intelligentia existens sit aliquid inferius eis secundum quod in se ipsis existunt et quod intelligat inferiora, id est materialia, secundum modum sue substantie, hoc est secundum modum essendi nobiliorem in intelligentia quam in se ipsis existant.

Aliter potest intelligi quod illa que sunt supra intelligentiam, si considerentur secundum quod intelliguntur ab intelligentia excellentiorem gradum habent quam in seipsis.

Tertio modo potest intelligi et secundum intentionem Auctoris quod intelligentia intelligit hic inferius formas materiales per media, ut declaratum est ex precedentibus.

Si igitur intelligentia habeat uniuscuiusque istorum proprias per quas causent ista inferiora aut sit tantum, habeat rationes illorum non aliter nisi intelligibiliter. Et sicut effectus est in causa, ita habet intelligentia res inferiores in hoc quod habet causas illarum, non quod habeat res in se. Et quia per esse suum in causa inferiorum, et esse suum est intelligibile, ideo habet in se res inferiores intellectualiter et ut sunt conceptus quidam. Sed, si sunt unus conceptus tantum, vel concipiantur secundum rationes proprias earum, relinquamus ad presens.

Sic ergo sunt corporalia in intelligentia secundum modum sue substantie, ita quod secundum quod sunt in ea, non sunt nisi eius esse quod esse est intellectuale. Ita quod secundum hunc modum exponendi, ea que sunt supra intelligentiam cognoscuntur ab intelligentia secundum modum sue substantie. Hoc est secundum modum sui esse, et cum suum esse sit intellectuale, cognoscit causam primam intellectualiter, que tamen est in se intellectualis, et sic etiam ea que sunt sub se. Ita quod ea que materialiter in se existunt in intelligentia, intelligentia intelligit secundum quod sunt intellectualia, non secundum quod materialia. Non enim oportet esse quod tale intelligi ut tale.

Per hoc patet solutio rationis in oppositum. Cognoscit enim intelligentia materialia immaterialiter, nec est inconveniens. Non enim oportet omnimode intellectus rebus assimilari, cum omne quod recipitur in alico recipiatur in eo

secundum modum sue speciei, ut dictum est.

<Propositio VIII(IX). *Omnis intelligentie fixio et essentia est*, etc.>

Circa sequentem propositionem, sciendum est quod individuum est aliquid per hoc quod non est natum esse in multis, quia per oppositum universale est per hoc quod est natum esse in multis. Individuatur autem aliquid dupliciter. Uno modo, quia in natura sua habet subiectum recipiens sive materiam recipientem, non quia non sit natum esse in multis, cuiusmodi est homo et albedo et alie forme materiales. Alio modo aliquid individuatur quia de ratione sua non est natum esse in alio, sed est per se subsistens, cuiusmodi sunt substantie separate. Et cum in materialibus individuentur forme materiales, quia recipiuntur in alico subiecto oportet in eis aliquid esse per se individuatum; aliter esset abire in infinitum. Ex quo enim forme materiales individuantur ex quo recipiuntur in alico. Oportet quod illud non sit natum esse in alio, aliter non individuaret, cum ratio individui sit non esse in alio. Huiusmodi autem est materia prima que, cum sit primum subiectum, non est nata recipi in alio, sed alia in ipsa recipiuntur.

Questio <36.> Utrum intelligentia sit yliatim

Queratur autem utrum intelligentia sit yliatim. Arguitur quod sic per rationem Avicebron in libro *Fontis vite* que est hec: nam in quo invenitur proprietas alicuius nature et illa natura. In intelligentia autem est natura receptivi cum non sit actus purus, sed esse recipiens, ergo etc.

Preterea, actus purus dicitur quia penitus sine materia. Cum ergo intelligentia non sit actus purus, ergo etc.

Solutio

Dicendum est ad hoc quod manifestum est quod in intelligentiis non est materia univoce dicta cum istis inferioribus. Tunc enim essent transmutabiles ad ista. Et item quod habeat materiam que sit substantie sue subiectum, hoc nihil probat.

Preterea, potentia in substantia est in potentia ad diversas formas. Potentia enim in substantia non habet in sua essentia formam determinatam ex qua est in potentia substantia, ita quod potentia substantia subiectum commune est. Propter hoc ergo dicendum est quod in intelligentiis non sit materia:

3 circa] secundum *scrip. sed exp.* Wn 9 sua] suam Wn 14 aliter] aliter *add.* Wn 23 etc.] preterea *add. sed del.* Wn 29 substantia] sua *add. sed exp.* Wn 30 determinatam] determinatem Wn

19 Avicebron … vite : Avicebron, *Fons vitae*, IV, 1-6.

nec materia univoce sicut in istis inferioribus, nec materia que sit subiectum proprium forme earum que sit potentia substantia.

Preterea, oportet quod, si forma intellectualis intelligentiarum sit recepta in materia huius inferiorum, hoc non potest esse nisi in alia parte materie. Sublata autem quantitate aufertur possibilitas materie. Intelligentia autem substantia est que non est cum magnitudine, ergo etc. Erravit ergo Avicebron, nec valet eius ratio ad quam intelligendum est quod licet intelligentia conveniat cum corporalibus substantiis et differat secundum rationem nostri intellectus, non oportet quod hoc sit secundum diversa que sit in intelligentia secundum quorum unum conveniat cum inferioribus et secundum alterum differat. Et per hoc patet solutio cuiusdam rationis Avicebron non facte. Tunc ad rationem perfectam, secundum quod dicit et so<l>vit Commentator eam supra III *De anima*, quod intellecta que recipit intelligentia sunt alterius nature ab eis que recipit materia in inferioribus, ergo recipiens ea est alterius nature ab illo recipiente quod est materia in hiis inferioribus. Que non recipiuntur in intelligentia sunt intelligibilia et abstracta. Que autem recipiuntur in materia sunt hic et nunc.

<Ad q. 26>

Ad quamdam autem rationem superius omissam in lectione precedente, dicendum sicut dicebatur ibi: diversitas in effectu non contingit, nisi ex diversitate alicuius suarum causarum vel ex diversitate agentis vel materie. Unum enim secundum quod unum diversa non causat nisi secundum quod in diversis materiebus agit et ideo prima causa primo causatum causat et id aliud et sic communiter secundum ordinem universi.

Arguebatur autem quod sol diversis motibus movetur et sunt isti diversi motus ab |**109rb**| uno.

Et iterum, si novum non potest esse immediate nisi a causa nova, quomodo novitas huius motus erit a causa eterna non videtur. Unde et propter hoc Avicenna voluit quod anima celi propter diversitatem suorum appetituum et novitatem causat motum solis et aliorum planetarum diversos et novos. Sed hoc non valet. Nam eodem modo queretur de novitate illorum appetituum anime. Hec enim debent habere causam et sic non evadit.

Et iterum, si anima celestis novo appetitu causet novum motum celestem, tunc sequitur quod per hoc quod movet novum motum vel novo motu,

5 quantitate] abf. *add. sed exp.* Wn 14 recipit] intelligentia *add. sed exp.* Wn 19 in] ratione *add. sed exp.* Wn

12–13 Commentator … anima : Averroes, *In De anima*, III, cap. 2, comm. 13 (ed. Crawford p. 427-428 l. 6-26). 29 Avicenna : Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, tract. 9, cap. 3, p. 469, l. 96 sqq.

celum moveretur ex motu celi. Propter quod aliter dicendum quod ad unum compositum multa possunt pertinere. Motus autem est compositum unum, multa continens. Non ergo potest motus ab alico procedere quin et multi motus procedant ab illo qui multi motus non sunt multi motus et diversi in actu et in se, sed in potentia et in suo toto, ita quod anima volens motum celi, vult etiam partes illius, non in se, sed ut in toto, et hoc non est inconveniens.

Quod arguitur ulterius dicendum quod novum factum motu uno non potest procedere nisi ab uno et sempiterno. Sed novum factum motu sempiterno, bene potest procedere ab uno et sempiterno et per eandem rationem per quam prius. Unde quia novum in substantia est factum motu uno, ideo non potest copulari ad sempiternum immediate, sed novum ubi non oportet esse factum motu novo, sed potest esse factum motu sempiterno, ut patet ex predictis.

<Propositio IX(X).> *Omnis intelligentia plena est formis.*

Questio <37.> Utrum intelligentia intelligat illud quod intelligit per essentiam suam

Queritur hic utrum intelligentia intelligat illud quod intelligit per essentiam suam.

Solutio

Ad hoc dicunt aliqui quod intelligentia plena est formis aliis ab essentia sua et quod per essentiam suam non cognoscit nec agit per speciem que est in essentia sua, sed per diversas rationes et formas rerum ei concreatas. Quod arguunt propter hoc quia intelligentia non esse purum, sed esse recipiens quia prima causa est esse purum, et per essentiam suam cognoscit res, non autem alia a causa prima. Hec est opinio convenior.

Alia est opinio verior quod sicut causa prima omnia cognoscit et omnia agit, sic etiam intelligentia per essentiam suam cognoscit inferiora a se que sunt causata ab ea et agit. Virtute enim ea que sunt sub se continet sicut primum universaliter omnia causata. Cum enim intelligentia et maxime prima, primo principio simillima sit, non rationibus diversis et speciem rerum cognoscit et causat inferiora a se, sicut noster intellectus, qui remotissimus est a causa prima inter intelligibilia, etiam non intelligit corporalia nisi motum ab eis. Non sic autem intelligentia. Hec etiam est intentio Procli et etiam Alberti in expositione huius propositionis; et hoc etiam vult Auctor hic, quod patet ex

32 intentio] proch *add. sed exp.* Wn

32 intentio Procli … Alberti : Cf. Proclus, *Elementatio theologica*, CLXXVII; cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tract. 2, cap. 21, p. 115, l. 10-81.

eius ratione. Ratio autem oppinionis precedentis nihil valet. Unde plenitudo formarum in intelligentia nihil aliud est quam intelligentia. Ipsa enim forma consequens est ipsam per suam substantiam, et ideo sua substantia virtualiter est omnes forme consequentes. Etiam si intelligentia intelligeret per species, non tamen per species a rebus acceptas, cum natura eius non sit impressa nature corporali, sicut noster intellectus. Inponunt tamen hoc quidam Alberto, ipsum non intelligentes. Hoc enim non vult, sed illud quod dictum est. Unde cum intelligentia sit causa istorum inferiorum in natura multum elongata ab eis. Non videtur intellectus rerum in ea causari ab ipsis rebus. Et ideo bene dicit Commentator super XII *Metaphysice*: scientiam cause prime non dividi divisione rerum, ut quedam eius scientia sit universalis, quedam particularis, quedam actu, quedam potentia et sic de aliis. Sic etiam debet dici de intelligentia.

Questio <38>. Utrum in intelligentiis superioribus sint forme magis universales et inferioribus minus universales

Deinde queritur utrum in intelligentiis superioribus sint forme magis universales et inferioribus forme universales minus.

Solutio

Ad quod dicendum secundum illud quod dictum est, forme universales sunt que in pluribus inveniuntur, minus universales que in paucioribus inveniuntur. Et ideo intelligentia superior habet formas magis universales, quia plura format, et intelligentia inferior habet formas minus universales quia pauciora format; que forme existentes in intelligentia vel adsunt ab essentia ipsius intelligentie. Exponunt autem alii aliter qui habuerunt opinionem primam prius positam, quod intelligentiis superioribus sunt forme magis universales non quantum ad cognita, sed quantum ad cognitiones, ita quod plura de re cognoscunt quam inferiores. Non est autem sic intelligendum quod intelligentie superiores magis in universali cognoscant illud quod cognoscunt et in inferiores magis in particulari. Tunc enim intelligentie superiores minus cognoscerent quam inferiores; hoc autem non valet. Non enim per magis universales rerum formas existentes in eis habebitur quod magis cognoscant res et intimius quam inferiores intelligentie.

Et item, secundum quod ratio rei est ratio magis universalis existens, alia ab intelligentis essentia secundum hoc magis in universali res cognoscit.

11 divisione] dione Wn 11 universalis] que parti *add. sed exp.* Wn

6 quidam : *Locus non inventus* 10 Commentator … Metaphysice : Averroes, *In Metaphysicam*, XII, cap. 4, comm. 51 (Apud Junctas p. 337B-C).

Sed intellectus qui fit per formas magis universales causalitate perfectior est quam intellectus qui fit per formas minus universales causalitate. Et ideo causa prima perfectissime intelligit. Si autem intelligat res in particulari ipsa causa prima, hoc nunc dimittatur. Inquiretur autem hic inferius. Est autem hic intelligendum quod intelligentia per se subsistens a nobis debet intelligi per conceptum actualem indivisibilium quam Aristoteles vocat, III *De anima*, indivisibilium intelligentiam. Ita quod debemus intelligere quod intelligentia est quidam conceptus actualis per se subsistens, sicut conceptus noster actualis indivisibilium est conceptus actualis existens in anima, ut in nostro intellectu possibili. Ita quod illi intellectus qui sunt intelligentie, semper sunt actu intelligentes; et intellectus, sicut intellectus noster possibilis, aliquando intelligit in actu, aliquando intelligit in potentia. Unde intelligentie semper se ipsas intelligunt. Intellectum enim in actu et intelligens in actu unum sunt, et intellectu essentiarum suarum intelligunt quecumque intelligunt.

Questio <39.> Utrum species existentes in intellectu sint aliquid preter intellectum in actu

Deinde queritur utrum species existentes in intellectu sint aliquid preter intellectum in actu, id est aliud quam ille intellectus secundum quam intellectus est actu intelligens. Arguitur quod sic. Nam principium operationis est aliud ab operatione. Nunc autem species intelligibiles in intellectu existens sunt principia operationis que est intelligere, ergo etc.

Preterea, species sensibilis existens in sensu est aliud ab ipsa sensatione sive sensus ab actu sensus, quod idem est, quare etc.

Preterea, si hoc et illud idem essent, tunc non intelligens in actu non posset habere speciem rei intelligibilis; quod tamen falsum est. Nam tunc non esset ponere scientem in habitu.

Oppositum expresse vult Aristoteles VII *Metaphysice*. Vult enim ibi quod ars edificatoria et ars medicine sunt forma domus et forma sanitatis existens in anima.

Preterea, dicit Philosophus XII *Metaphysice* quod scitum abstractum a materia est scientia rei, ergo etc.

---

3 perfectissime] perfectiisime Wn 11 intellectus] intellecti Wn 13 et] etiam Wn 18 actu] *p. corr. ex* actum Wn

6 De anima : Aristoteles, *De anima*, III, 6, 430a. 27 VII Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, VII, 7, 1032a27-b15. 30 XII Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, XI, 1, 1059b1-1060a3.

Solutio

Videtur esse dicendum quod intelligibilium et scibilium nihil est in intellectu nisi cognitio sive intellectus et scientia ipsorum. Ita quod species intelligibilium existens in intellectu sunt intellectus in actu rerum sive cognitio in actu. Et hoc sic probatur: omne abstractum a materia existens in genere actus est aliquis intellectus, hoc est rationale. Nunc autem species in intellectu existentes sunt aliquid in actu, ita quod sunt abstracte a materia existentes actus; ergo etc.

Preterea, cum intellectus eductus fuerat in actu per fantasmata et intellectum agentem est actu intelligens. Nam intellectus noster ante rei cognitionem tantum videtur esse potentia cognoscens sive potentia sciens; ergo etc.

Et item apparet quod ponentes huius species esse aliud ab intellectu in actu per rationem primam factam ad hoc, non sufficienti crediderunt signo. Non enim valet illa ratio si quis dicta Aristotelis in III *De anima* consideret. Primitus autem intelligendum hic quod operatio quod est intelligere est in intelligente, secundum Aristotelem IX *Metaphysice*. Ulterius intelligere passio quedam est intellectus sive inest intellectu<i> possibili in patiendo aliquid ab alio. Principia autem huius non ponit Aristoteles species alicas existentes <in> intellectu, sed fantasmata et intellectum agentem, et manifeste ibi patet intuendi litteram eius. Unde species intelligibiles, que nihil alia sunt quam intellectus, scientia et cognitio intelligibilium, educuntur de potentia intellectus possibilis ex fantasmatibus et intellectu agente. Neuter etiam istorum est sufficiens, ut declaratum est alibi. Nunc autem per se facit formam ipsum agens, quia nec forma per se potest fieri, sed totum compositum; quod si materia non esse in potentia ad formam, non fieret forma. Et propter hoc dicitur forma educi de potentia materie. Apparet ergo ex predictis quod species intelligibiles existentes in intellectu non sunt aliquid preter intellectum in actu, id est aliud quam intellectus ille secundum quod intellectus est actu intelligens. Ad rationem tunc primam patet solutio ex dictis.

Quod vero arguitur ulterius dicendum est per interemptionem. Nam species sensibilis existens in sensu, hoc est in virtute sive potentia sensitiva, nihil aliud est a sensu in actu sive ab ipsa sensatione; quod patet manifeste per ipsum Aristotelem II *De anima*. Dicit enim ibi quod actus sensibilis est sensus in

10 rei] con. *add. sed exp.* Wn 15 ratio] si *add. sed exp.* Wn 19 alicas existentes] existentes alicas *a. corr.* Wn

15 III De anima : Aristoteles, *De anima*, III, 7, 431b2-5. 17 IX Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, IX, 5, 1048a11; cf. Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, Ia, q. 14, art. 8, resp. 19 Aristoteles : Aristoteles, *De anima*, III, 5, 430a3. 34 II De anima : Aristoteles, *De anima*, III, 8, 431b20-28.

actu sive actus <et> sensus sunt idem. Nunc autem quod agit sensibile in sensum nihil aliud est quam sensatio eius, ergo etc. Unde si in oculo, qui est organum visus, aliqua species appareat, non apparet ibi |**109va**| ut sensatio in actu sive tamquam sensatio ibi existens, sed est ibi existens tamquam in corpore perspicuo et etiam polito, ut patet <in> libro *De sensu et sensato*.

Quod arguitur ulterius dicendum est quod actus est ut actus et est etiam actus ut habitus. Unde species intelligibiles bene <est> idem cum intellectus in actu sive scientia et cognitio in actu: primo modo quando nos actu intelligimus et in actu; secundo, cum actu consideramus. Unde cum species intelligibilis existens in anima nihil aliud est quam actus ille secundum quod intellectus est formaliter actu intelligens, intelligendum est hoc communiter tam de actu intellectus, qui est actu ut habitus cuiusmodi est scientia et consideratio in habitu, quam de actu intellectus, qui est actus ut actus, cuiusmodi est scire, intelligere seu considerare in actu. Quocumque enim modo intelligatur, verum est illud.

<Propositio X(XI) deest >

<Propositio XI(XII).> *Primorum omnium quedam sunt, etc.*

Questio <40.> Utrum intelligentia intelligat essentiam suam

Queritur hic utrum intelligentia intelligat essentiam suam. Et arguitur quod non. Nihil movet seipsum, nihil etiam patitur a se ipso. Intelligere autem pati est, ergo nihil poterit intelligere seipsum. Nam tunc idem patietur a se.

Oppositum dicit littera. In essentia enim sua non solum habet naturam intelligentis sed etiam intelligibilis.

Solutio

Dicendum quod intelligentie tam prima quam sequentes suas essentias intelligunt eo quod habent naturam intelligibilis in actu. Non sic autem est de nostro intellectu. Habet enim potentiam ad naturam intelligibilis et non est actu intelligibile.

Quod arguitur in oppositum dicendum quod intelligere intelligentie sine pati est ex receptione. Ad hoc enim quod intelligere pati sit, duo requiruntur: unum quod intelligens quandoque intelligat et quandoque non, et item quod intellectum sit aliquid aliud ab intelligentis essentia.

4 sive] sed *sup. lin.* Wn 7 cum] quod Wn 10 quam] VII *add. sed exp.* Wn 11 tam] tamen Wn 22 essentia] materia naturata *add. sed exp. corr. in marg.* Wn

5 De Sensu et sensato : Aristoteles, *De sensu et sensato*, 2, 438a12.

Questio <41>. Utrum intelligentia prima vel causa prima intelligat alia a se

Deinde queritur utrum intelligentia prima alia a se intelligat. Arguitur quod non per Aristotelem XII *Metaphysice*, qui dicit ibi quod totam suam essentiam intelligit. Potest etiam argui ratione: intelligere intelligentis aliud est cum potentia receptiva, intelligere autem primi non est huiusmodi; ergo etc.

Preterea, intellectum est perfectio intelligentis. Si ergo primum aliquid aliud a se intelligit, aliud ab ipso erit perfectio eius, quod est inconveniens.

Preterea, intelligere quo intelligitur aliud est cum passione. Primum autem actus purus est, ergo etc.

Preterea, intelligere non est aliud ab intelligente, nisi per hoc quod intellectum aliud est ab ipso intelligente, ut dicit Commentator supra XII *Metaphysice*. Nunc autem intelligere primi non est aliud ab eo. Nam tunc perficeretur per aliud a se. Perficitur enim per suum intelligere.

Preterea, intellectus non est in potissimo statu suo nisi quando actu intelligit. Intelligere autem nobilius est vel vilius secundum intelligibile, scilicet secundum quod est nobilius vel vilius. Ex hiis arguitur sic. Intellectus primus actu intelligit; quod si aliud a se intelligit, non erit eius intelligere nobilissimum, quod est inconveniens.

Oppositum arguitur: si Deus non intelligit nisi se ipsum, tunc erit insipientissimus.

Preterea, intellectus primus perfective se ipsum intelligit. Non autem perfective se ipsum cognosceret, nisi cognosceret omnia illa ad que sua virtus se extendit. Nunc autem ad omnia se extendit, ergo etc.

Preterea, qui intelligit causam, <intelligit> et effectum. Intellectus autem primus intelligit se ipsum. Ipsum autem est causa omnium, ergo etc.

Questio <42.> Utrum primum intelligat alia a se in propria natura

Deinde queritur utrum primum intelligat alia a se in propria natura. Arguitur quod non. Nam non intelligitur aliquid in natura propria, nisi per propriam eius rationem. Primum autem non intelligit alia nisi per essentiam suam. Sua autem essentia non est propria ratio aliorum a se, ergo etc.

Contra, causa prima quecumque intelligit, intellectu sue essentie intelligit. Nunc autem sua essentia non tantum est causa aliorum in quibusque communicant entia, sed etiam suarum naturarum propriarum, ergo etc.

---

6 perfectio] *p. corr. ex* perfit Wn 31 contra] preterea *scrip. sed corr. in marg.* Wn

3 XII Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 9, 1074b. 11–12 Commentator … Metaphysice : Averroes, *In Metaphysicam*, XII, cap. 4, comm. 51 (Apud Junctas p. 336E).

Solutio primi <ad q. 41>

Ad primum istorum dicendum quod primum alia a se intelligit. Intelligitur enim unumquodque per speciem eius denudata<m> a materia. Essentia autem cause prime species est ipsarum rerum maxime denudata a materia; ergo ipsa est intellectus omnium entium et maxime perfectis. Considerandum tamen est quod aliquid intelligere dicitur contingi vel in se ipso vel in alio; in alio ut pars in toto. Primum autem intelligit alia a se non in se ipsis, sed in seipso quia intellectu, qui est intellectus sui ipsius, sive per speciem, que est sua essentia. Ita quod quecumque diversa intelligit intellectus primus, omnia illa intelligere realiter non differt ab intellectu, qui est intellectus sue essentie. Ita quod scientiam habet materialium et temporalium immaterialem et intemporalem et compositorum non composita, sed simplicem et diversorum non diversa sed unam omnino. Unde scientia quam habemus de rebus et scientia quam habet primus de eis non est scientia univoce. Scientia enim nostra oritur ex preexistenti cognitione et item a rebus causatur, et item habemus sic scientiam rerum quod diversorum diversa. Nullum autem istorum invenitur in scientia cause prime. Et propter hoc non est querendus modus scientie cause prime vel in ea sicut in nobis. Nos enim res non possumus intelligere in propria natura nisi per rationes proprias earum. Primus autem intellectus, qui est sui ipsius, omnia intelligit in propria natura, ita quod intelligere sui ipsius et aliorum non est nisi intelligere sui ipsius. Immo etiam nec est aliud a sua essentia. Suum enim intelligere primi sua essentia est. Nihil enim in eo est quin sit sua essentia quod, cum aliqui ad modum intelligendi alium quam nostrum attingere non possint, dicunt intellectum primum non intelligere alia a se.

Ad rationes in oppositum patet satis solutio predicta. Ad primam autem dicendum quod Aristoteles intelligit quod primum quecumque intelligit, intelligit intelligendo se ipsum.

Quod arguitur ulterius dicendum quod intelligere quo intelligitur aliud non in seipso, sed in alio, sicut in causa prima, non oportet quod sit per receptionem.

Per idem patet ad quartum.

Ad tertium dicendum quod intellectum non est perfectio intelligentis nisi per suam speciem. Species autem qua intelliguntur alia a primo non est nisi essentia ipsius primi.

Quod arguitur ulterius dicendum quod, si primum intelligeret alia in se ipsis

6 contingi] contingit Wn 8 est] e *add. sed exp.* Wn 10 differet] differunt Wn 20 primus] primum Wn 20 intellectus] intellectu Wn

27 Aristoteles : Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 9, 1074b.

et intellectu per proprias eorum rationes, tunc vilesceret eius intellectus. Et ulterius etiam: si sic alia intelligeret quod retraheretur ab intellectu sui ipsius, nunc autem intelligit alia a se per intellectum sue essentie, ita quod realiter idem est intelligere quo intelligit alia et se ipsum.

Per ista patet solutio ad alias rationes.

Intelligendum autem quod alie rationes non possunt probare que sunt in oppositum, quod primum non intelligat alia a se intellectu sue essentie, sed intellectu alio. Cuius probatio est: nam verum est quod causa sub ratione cause non potest intelligi quin intelligatur effectus. Ulterius: licet intelligamus primum sub habitudine et relatione ad alia, huiusmodi tamen relationes realiter nihil sunt in primo, sed tantum sunt secundum rationem nostre conceptionis. Ulterius considerandum de nostro intellectu quod aliquis potest intelligere maiorem cum ignorantia conclusionis quamquam tamen maior et minor applicate habeant generare scientiam conclusionis in propria forma. Si tamen intellectus noster non esset natus recipere scientiam conclusionis in propria forma, non generarent premisse scientiam eius in nostro intellectu. Non enim agit agens nisi in eo quod natum est recipere eius actionem. Nunc autem intellectus primus est talis qui non est in potentia receptivis alicuius rationis proprie, que non sit ratio huius, sicut et illius natura alio intellectu quam intellectu sue essentie alia a se non intelligit.

Solutio secundi <ad q. 42>

Ad aliud quod querebatur, videtur esse dicendum quod differt dicere quod intelligentia prima intelligit res in propria natura aut in universali et proprias naturas rerum. Sunt enim diverse ex rebus accepte. Scientia autem primi non est a rebus causata. Intelligere autem re in propria natura seu in universali ponit in intellectu quedam modum intelligendi acceptum a rebus. Unde dicit Commentator super XII *Metaphysice* quod primum nec intelligit res in universali nec in particulari. Iste enim diverse sunt diverse ex rebus accepte. Cognoscit tamen primum proprias naturas et communes omnium entium. Sed dicere quod intelligat res in propria natura et in universali, ita quod ista ponant modum in scientia primi, non est verum. Sic etiam dicendum est de intellectu aliarum intelligentiarum a prima quod scilicet non intelligunt alia ab ipsis nisi intellectibus suarum essentiarum, ita quod ipsas intelligere alia ab eis non est intelligere realiter aliud ab intelligere quo seipsas intelligunt, sicut et nunc dicebatur de prima intelligentia.

23 intelligit] intelligat Wn

27 Commentator … Metaphysice : Averroes, *In Metaphysicam*, XII, cap. 4, comm. 51 (Apud Junctas p. 337B).

<Propositio XII(XIII) deest >

<Propositio XIII(XIV)> |**109vb**| *In omni anima res sensibiles, etc.*

Questio <43.> Utrum intellectus habeat magnitudinem

Queritur hic utrum intellectus habeat magnitudinem. Arguitur quod sic. Forma et species magnitudinis non recipitur nisi in magno. Nunc autem forma et species magnitudinis recipi<un>tur in anima intellectiva, ergo etc.

Oppositum arguitur: nam anima nec est corpus, nec virtus in corpore, ut probat III *De anima*.

Solutio

Ad quod dicendum quod Aristoteles III *De anima* probat quod intellectus noster non habet magnitudinem et hoc sic anima nostra intellectiva est potentia talis qualis est species, quam recipere potest. Ulterius: quamquam magnitudo secundum quod existit multitudinem habeat partium, tamen intellectus totalis magnitudinis habet esse sine intellectuum multitudine. Unde intellectus magnitudinis totalis non habet partes, que partes sint partium magnitudinis. Species ergo existens in anima magnitudinem non habet sive partem et partem; et si sic, nec noster intellectus.

Quod arguitur in oppositum intelligendum quod in anima sunt duo consideranda: unum scilicet intellectum rei et illud cuius est intellectus. Ista enim sunt duo diversa. Obiectum enim intellectus quod est ipsum quod quid est non est intellectus sine specie in anima existens, sed eius est intellectus.

Ex hiis, ad rationem dicendum quod species et forma magnitudinis secundum quod habet esse obiectum, intellectus existens extra animam non habet recipi nisi in magno et divisibili; sed species et forma magnitudinis, que est intellectus magnitudinis, bene potest recipi in indivisibili; immo non potest recipi nisi in indivisibili, qui<a> intellectus magnitudinis differt secundum rationem et formaliter a magnitudine et <a> forma magnitudinis secundum quod existit extra. Hoc dicitur prima propositione hic.

Questio <44.> Utrum anima intellectiva cognoscat essentiam suam

Deinde queritur utrum anima intellectiva cognoscat essentiam suam. Videtur quod non. Nam illud quod in genere intellectualis nature tantum habet

13 quod] *p. corr. sup. lin. ex* quam Wn

8 III De anima : Aristoteles, *De anima*, III, 11, 429b5. 10 III De anima : Aristoteles, *De anima*, III, 2, 429b5; cf. Avicenna, *De anima*, pars 5, c. 3, p. 107, l. 65-66. 28 prima propositione : *Liber de causis*, XIII(XIV), 115.

naturam intellectus non intelligibilis non cognoscit essentiam suam. Anima autem intellectiva nostra est huiusmodi, ergo etc.

Oppositum vult Aristoteles III *De anima*.

Questio <45.> Utrum sensus cognoscat essentiam suam

Deinde queritur utrum sensus cognoscat essentiam suam. Arguitur quod sic. Nam sicut intellectu intelligimus nos intelligere, sic sensu sentimus nos sentire. Nunc autem intellectus per hoc quod cognoscit se intelligere, cognoscit essentiam suam, ergo etc.

Oppositum patet per Auctorem in littera et per Aristotelem. Ipsum enim quod quid est tantum cognoscit intellectus.

Solutio <ad q. 44>

Ad primum horum dicendum quod anima nostra intellectiva intelligit essentiam suam, sed non nisi accessorie et secundario. Intellectus enim noster bene intelligit se intelligere et intelligit essentiam suam sive se esse substantiam intelligentem. Ita quod essentia ipsius intellectus possibilis non est aliquid quod sit intelligibile per se, sed intelligitur per speciem quam recipit. Est enim tantum in potentia in genere intellectualis nature. Unde per speciem a re acceptam, que etiam est eius species, intelligit intellectus noster suam substantiam. Et sic intellectus est intelligibile, quod est etiam intelligens quando habet speciem. Intelligibile enim quod est intellectus in actu est intelligens. Noster autem intellectus possibilis, cum habet speciem, est intelligibile in actu; ergo intelligens in actu. Per hoc patet solutio rationis in oppositum.

Solutio <ad q. 45>

Ad aliud quod queritur secundo, dicendum quod sensus sive anima sensitiva non cognoscit essentiam suam. Verum est quod sensus bene cognoscit sensibile secundum quod sensibile, sed quod ex illa passione sensibili, que movet sensum, non devenit in cognitionem quod quid est et substantie sensibilis; sed alterius virtutis est illud cognoscere, ut intellectus. Dicit enim Commentator III *De anima* quod ipsum quod quid est proprium est obiectum intellectus. Sensus ergo non sit essentiam suam nec per se nec per aliud.

Quod arguitur in oppositum dicendum quod licet sensus cognoscat se

9 auctorem] Aristotelem *scrip. sed corr. add. sup. lin.* Wn

3 III De anima : Aristoteles, *De anima*, III, 4, 429b9. 9 per Auctorem … Aristotelem : Cf. *Liber de causis*, XIV(XV), 124; cf. Aristoteles, *De anima*, III, 4, 429b5-9. 30 Commentator … anima : Averroes, *In De anima*, III, cap. 5, comm. 36 (ed. Crawford p. 491-493 l. 354-411).

sentire, non tamen per hoc cognoscit essentiam suam, quia sub passionibus sensibilibus non est eius accipere cognitionem ipsius quod quid est, sed intellectus tantum. Propter hoc quod ex sensibilibus in cognitionem sue substantie sive quod quid est, sensus devenire non potest, sed tantum intellectus.

Questio <46.> Utrum materia et substantia materialis sit divisibilis in partes eiusdem rationis de se et per quantitatem

Deinde queritur utrum materia et substantia materialis de se, non per quantitatem, sit divisibilis in partes eiusdem rationis. Videtur quod sic. Substantia quelibet naturalis per se est quanta quantitate sibi debita, ergo per se etiam est divisibilis. Cum omne quantum sit omne divisibile vel omne divisibile ad illud, sequatur.

Preterea, quidquid est causa antecedentis est causa consequentis. Materia autem est causa quantitatis, quare et diversitatis; sed quod inest cause et causato prius inest cause quam causato. Materie igitur prius inerit divisibilitas, quamquam de se divisibili<s>, quam quantitas.

Preterea, partes materie differunt suis substantiis et non solum accidente, sicut Sor albus et musicus. Tunc enim esset unum substantie ille partes; quare illa partium distinctio non est secundum quantitatem, sed ex ipsa substantia, cum illius divisionis partes et differentie sint substantie.

Preterea, hec materia huic materie est essentialis et illa illi et sic de aliis in quibus materia est partita. Substantia autem nihil essentiale habet ab accidente, cum accidens essentiam substantie presupponat; ergo partes materie non sunt ex quantitate eidem inherente.

Preterea, individuorum distinctio seu divisio est in partes eiusdem rationis seu speciei. Sed eorum distinctio, ut dicit Philosophus, est per materiam; ergo distincta sunt et diversa ex ipsa eorum substantia et non ex quantitate.

Preterea, ex omne ex quo alica substantia individuatur ex eodem ab alia individuali substantia, sue speciei differens est, sicut ex eodem ex quo habet ab aliis speciem differens est. Sed individuatio substantie singularis est per aliquid pertinens ad eius substantiam. Quare divisio eius ab alia in individuis igitur videtur esse divisio et distinctio ex ipsa eorum substantia et non ex quantitate de se; igitur videtur materia et substantia materialis divisionem habere in partes eiusdem rationis. Contrarium dicit Philosophus I *Physicorum* quod substantiam esse infinitam non est nisi secundum accidens, utpote si

1 hoc] q *add. sed exp.* Wn 16 quantitas] quantitatis Wn 20 cum] ipsius *add. sed exp.* Wn 25 eiusdem] quantitatis *add. sed exp.* Wn

26 Philosophus : Aristoteles, *Metaphysica*, VII, 8, 1034a5-8. 34 I Physicorum : Aristoteles, *Physica*, I, 2, 185a33-b2.

quanta fuerit et si simul cum substantia fuerit quantitas.

Preterea, Philosophus ibidem dicit quod, si ens sit infinitum et divisibile, quod ipsum est quantum.

Preterea, substantiam esse divisibile in partes est aliquod accidens substantie, non nisi accidens quod est substantiam esse quantam. Esse enim quantum est esse divisibile. Si igitur substantia ex sola eius ratione non esset quanta nisi aliquod ei accideret, similiter nec divisibilis. Et hoc apparet: statim enim cum intelligitur substantia habere partes, intelligitur extensa et quanta. Sola igitur ipsa extente sine quantitate non esset divisibilis vel partibilis.

Preterea, substantie divisionem habentes per se et eius divisionis differentie essentiales sunt substantie sive contingat hoc eis primo sive quodam alio efficiente et causante; sunt substantie suis rationibus distincte. Si igitur individuorum distinctio non est penes substantie rationem, erunt ergo illius divisionis dicere accidentia, ita quod sola sue substantie positione erunt divisa, et sic per quantitatem erit partibilitas in substantia, non solum effective, sed formaliter. Deo gratias.

10 differentie] differe Wn 16 deo gratias] *a. m.* Wn

<Reportatio Godefridi de Fontibus>

<Anonymus>

Super *Librum de causis*

<Prohemium>

<Questio 1>

|**P1 308rb; P2 172vb**| Secundum Aristotelem VI *Metaphysice*, eadem est scientia que considerat de primis causis et de ente in communi. Nam quando aliquid dicitur de uno per prius et de aliis per posterius, eiusdem scientie est considerare de illo in communi et de illo de quo per prius dicitur. Illius enim ratio est prima ratio illius nominis et per habitudinem ad illud omnia alia habent rationem et cognitionem.

Preterea, ad eandem scientiam pertinet considerare de causis alicuius entis et de illo ente, cum scire sit per causas. Nunc autem prime cause sunt cause entis universaliter, hoc est entis in quocumque genere. Sunt enim in unoquoque genere aliqua causata.

> Cum enim cognitio effectus sit ex cognitione cause, imperfectio in cognitione cause imperfectionem causat in cognitione effectus. Unde si cognitio entis secundum quod ens ducit in cognitionem primi entis, si non cognoscitur primum ens perfecte, secundum quod cognoscibilis est a nobis, tunc cognitio entis non esset perfecta. Unde ista non possunt separari: cognitio entis secundum quod ens et cognitio primi entis. Nam non potest cognosci ens secundum quod ens absque cognitione primi entis, nec econverso. Unde nulla scientia, si sit bene tradita, potest considerare de Deo secundum se, quin etiam consideret de ente secundum quod ens, nec econverso.

3 aliis] *corr. in marg. ex* alio P1; alio P2 5 ad illud] *om.* P2 8 scire] *om.* P2 11–20 cum … econverso] *add. inf. pag.* P1 11 cognitio … cause] *sup. lin.* P1 13 si] scilicet P2 14 perfecte … quod] secundum quod perfecte *a. corr.* P1 17 ens] est P2 20 ens] est P2

1–2 secundum … communi : Aristoteles, *Metaphysica*, VI, 1, 1026a29-32. Cf. Thomas de Aquino, *In duodecim libros Metaphysicorum expositio*, lib. 6, l. 1 n. 27. 2–3 quando … posterius : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, IV, 2, 1003a33-1003b19; *Categoriae*, 12, 14a26-14b8; *Analytica priora*, 1, 30a13-34. 8 scire … causas : Cf. Aristoteles, *Analytica posteriora*, I, 2, 75a35. 11–12 cognitio … effectus : Cf. *Auctoritates Aristotelis*, *De caelo et mundo*, p. 161, l. 17. 18 scientia … tradita : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, III, 2, 996b8-18.

Ergo eadem debet esse scientia de ente in communi et de causis primis entis universaliter. Est ergo scientia de primis causis per effectus sensibiles et de ipsis manifestos. Sed, si huiusmodi scientia artificialiter tradita sit, debet esse simul et de ente in communi, et econverso. In scientia tamen *Libri de causis* subiectum sunt prime cause absque hoc quod in ea determinetur de ente in communi, sicut in metaphysica. Dicuntur autem cause prime pluraliter, licet sit omnium una simpliciter prima, quia quelibet causarum primarum prima est in suo genere.

<Propositio I>

<Questio 2>

Agens naturale non agit influendo aliquid eius corporaliter, quia sic non ageret nisi per sue quantitatis determinationem, nec pateretur passivum secundum totum sui, sicut probatur I *De generatione*. Non agit etiam influendo suam virtutem mediante qua transmutet patiens ita quod aliquid efficiatur in passivum ab activo per quod ipsum agens transmutet patiens ad suam naturam. Eadem enim ratione esset dicere quod illam virtutem induceret in passivum mediante aliqua virtute inducta ab agente in passivum, et esset abire in infinitum. Nec hoc esset fluxus proprie cum fluxus sit motus localis, sed pro tanto diceretur fluxus, quia procedere<t> ab agente in passivum. Sic ergo agit agens naturale, quia, cum passivum sit undique potentia tale quale, activum est in actu, ideo ipsum agens proximum passivo facit illud <in> actu quod erat in potentia in passivo. In virtute enim agentis est facere in actu quod erat in potentia in passivo et materia, absque hoc quod inducat aliquam virtutem in passivo |**P2 173ra**| mediante qua transmutet ipsum ad suam naturam. Et sic pro tanto dicitur agere influendo, quia causat aliquid in passivum quod provenit ab ipso activo tamquam ab efficiente.

1–2 entis … est] entis universaliter est P2 2–3 per … manifestos] *in marg.* P1 7 omnium] tamen P2 7 causarum] causa P2 9 non agit] *in marg. a. m.* P2 11–12 suam … patiens] *in marg.* P1 14–16 eadem … infinitum] *in marg.* P1 14 illam] illa P2 16 infinitum] inluferctum (?) P2 17 diceretur] *scrip. et in marg. a. m.* P2 18 potentia] *sup. lin.* P1 19 facit] ipsum *add. sed exp.* P1 20 in] *om.* P2 20–21 virtute … et] *om. per hom.* P2 22 aliquam] aliqua P2 22 in passivo] in virtute enim agentis est facere in actu quod erat in potentia in passivo et materia, absque hoc quod inducat aliquam virtutem in passivo *add. per hom.* P2 23 pro] per P1 24 ipso] *sup. lin.* P1

11 I De generatione : Aristoteles, *De generatione et corruptione*, I, 7, 323b1-15.

<Questio 3>

Causa prima etiam sic agit influendo in intelligentiam scientiam et alias bonitate<s> que procedunt ab ea non per motum localem, nec ita quod aliquid novum influat in ea, sed semper idem causat et influit, sicut sol: si semper esset presens medio, semper et continue causaret lumen in ipso, non lumen novum continue influendo.

<Questio 4>

Causa secundaria substantiam, et sic virtutem et dispositionem, vel ad minus virtutem et dispositionem per quam agit a primaria recipit; et sic est instrumentum cause primarie. Ex quo patet quod causa primaria est magis causa quam secundaria. Illud enim quod per se est causa, magis est causa quam quod per aliud. Causa autem secundaria accipit quod sit causa a primaria. Licet ergo effectus magis testetur causam secundariam esse suam causam quam primariam, non tamen testatur eam esse magis causam; immo ex hoc quod effectus magis assimilatur cause secundarie apparet ipsam minus esse causam. Nam in ordine causarum usque ad ultimam, cause que sunt propinquiores effectui minus sunt cause, magis enim accedunt ad naturam effectus, quia respiciunt vera precedentia sicut sibi causans.

Quod autem *causa primaria plus influat* etc., hoc intelligitur in ordine causarum que per se ordinate sunt et essentialiter ad effectum, que scilicet omnes necessario requiruntur ad effectum. Ille enim sunt per accidens quas effectus non requirit nisi per accidens; accidit enim Sor quod generatus sit ab infinitis hominibus precedentibus, quia accidit ei quod sit genitus ab eo qui genitus est ab alio, et sic de aliis.

1 scientiam] et naturam *p. corr. a. m. in marg. ex* et scientiam P2 1 alias] res *add. in marg. a. m.* P2 6–7 vel … dispositionem] *in marg.* P1 10 quod] est *add.* P2 11 primaria] *p. corr. ex* primariaria P2 11 magis testetur] testetur magis P2 12 non tamen] tamen non P2 12 esse magis] magis esse P2 16 vera] enim omnia P2

3–5 sicut … influendo : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, IX, 8, 1050b18-24; Id., *Meteorologica*, 2, 2, 355a8-15. 17 causa … influat : *Liber de causis*, I, 1. 17–19 in ordine … effectum : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. I, l. 1, p. 10, l. 9-12. 20–22 accidit … aliis : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, II, 2, 994a14-23; VII, 7, 1032a2-11; *Physica*, II, 2, 194b8.

<Questio 5>

Effectus autem cause primarie prius advenit effectui <cause secundarie> et tardius recedit, quia effectus cause primarie communior est effectui secundarie; communius autem primo advenit et ultimo recedit. Unde prius est fetus animal quam equus. Eadem enim forma in animali multas habet virtutes quarum quedam sunt magis communes, quedam minus. Nihil autem prohibet fetum prius accipere naturam et formam suam in tali dispositione ut ei est virtus convertendi alimentum quam sentiendi, ita quod eadem forma simplex prius habet hanc virtutem quam illam. Unde, secundum Aristotelem II *De generatione animalium*, potentie anime quarum operationes sunt corporales non preexistunt ante generationem individui; sed illa <potentia> cuius operatio corporalis non est, cuiusmodi est intellectus, preexistebat. Unde est quid divinum adveniens ab extrinseco.

<Questiones 6 et 7>

Ex quo patet quod ab hoc individuo prius recedit vivum quam esse, et rationale quam vivum. Licet enim intellectus nec per se nec per accidens corrumpatur quantum ad suam substantiam, nec etiam eius operatio quantum est ex parte ipsius corrumpitur, sed ex corruptione proportionis debite tali operationi corrumpitur in hoc individuo. Potest autem illa proportio corrumpi absque eo quod corrumpatur proportio per quam exercetur operatio sensus et vite. Sic prius recedit rationale quam sensitivum, id est operatio et virtus intelligendi quam sentiendi. Sicut enim eadem forma substantialis simplex prius accipit in materia in qua est naturam, ut ei sit virtus vegetandi quam sentiendi et virtus sentiendi quam ratiocinandi, non quod adveniat forma substantialis forme; sic, eadem forma substantiali manente, prius removetur virtus intelligendi et ratiocinandi quam sentiendi, et sentiendi quam vegetandi.

Licet autem causa primaria magis sit causa quam secundaria, nec secunda

5 autem prohibet] prohibet autem P2 8–9 II … animalium] *in marg.* P1 11 cuiusmodi … intellectus] *in marg.* P1 13 hoc] hec P2 13 individuo] prece *add. sed exp.* P2 13 et rationale] irrationale P2 14 per] *om.* P2 16 corruptione] *in marg.* P1 16 tali] corruptionem *add. sed exp.* P2 16–17 operationi corrumpitur] corrumpitur operationi *a. corr.* P2 18 corrumpatur] corrumpitur P2 23 sic] sicut P2

1–2 prius … recedit : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. I, l. 1, p. 5, l. 10. 8–9 II De generatione animalium : Aristoteles, *De generatione animalium*, II, 3, 736b38-50. 12 divinum … extrinseco : Aristoteles, *De generatione animalium*, II, 3, 736b27-29. 13–14 prius … vivum : *Liber de causis*, I, 6-11.

habeat virtutem causandi nisi ex prima, verumptamen non quecumque possunt simul primaria et secundaria potest primaria per se solam sine secundaria, secundum intentionem Philosophi. |**P1 308va**| Tunc enim primum posset producere novum immediate; quod |**P2 173rb**| est contra opinionem Philosophi. Ex hoc etiam quod causa prima est omnium entium causa, a rebus aliis causalitas non aufertur, sic enim non esset ordo neque bonum in universo.

Quamvis ergo causa secundaria substantiam, potentiam, operationem et sic totum accipiat a prima, non tamen oportet quod illud sit in prima secundum eandem rationem, immo secundum aliam; et ideo cum aliquis effectus de natura sua requirat causari a causa secundaria sub tali ratione, tunc causa primaria non poterit in illum sine causa secundaria. Sic autem est de omnibus novis effectibus respectu cause prime, quia non possunt fieri nisi mediante motu corporum celestium que sunt eterna secundum substantiam et renovantur secundum ubi.

<Propositio II>

Sicut eternitas caret principio et fine priori et posteriori, ita et eternum. Aliter enim non haberet uniformitatem essendi, nec esset penitus immutabile. Differt ergo eternitas a tempore quia tempus non est totum simul sicut eternitas.

<Questio 9>

Sicut autem illud quod movetur in toto motu est unum secundum substantiam, habet tamen aliud et aliud esse, similiter instans, quod est unitas substantialis mobilis, manet unum secundum substantiam, variatur autem secundum esse. Eternum autem manet unum secundum substantiam et secundum esse et similiter eternitas eius mensura existens.

1 habeat] habet P1 2–3 sine … philosophi] *in marg.* P1 5 hoc] natura *add. sed exp.* P1 5 etiam] *sup. lin. p. corr. ex* enim P1 9 prima] primaria P2 12 primaria] prima P2 12 in] *om.* P2 12 illum] causare *in marg. a. m.* P2 13 omnibus] no *add. sed exp.* P2 23 et] sic *sup. lin.* P2 24 eternitas] est *sup. lin.* P2 24 mensura] mensuratur P2

1–3 non quecumque … Philosophi : Cf. *Liber de causis*, I, 13-18; cf. Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 6, 1072a9-17; Id., *Physica*, VIII, 6, 259b32-260a19. 13–15 nisi mediante … ubi : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 7, 1072b4-13.

<Questio 10>

Cum intelligentia careat mutabili principio quia est forma pura vel saltem habens materiam suo esse propriam que non est subiectum esse et non esse, sicut yle, non potest mutari ab aliquo mutante. De ratione enim mutationis est ut habeat mutabile et mutans, et sic intelligentia est eterna non solum a parte finis, sed etiam a parte principii. Intelligentie ergo sunt in eternitate, secundum Philosophum. Cum ergo dicitur intelligentia intelliget cras non sic debet intelligi quod aliquod intelligibile futurum sit in ea, sed quia intelligit quodam intelligere, quod semper est, et sic habet esse cum toto tempore.

Tamen, secundum veritatem fidei, dicendum quod, cum intelligentia habeat esse ab alio, illo volente etiam potest non esse, nec oportet illud quod est immutabile esse in eternitate, ita quod careat fine et principio. Nam accipere esse non tantum convenit mutabili, sed etiam creabili quod tamen potest habere naturam immutabilem licet ab alio.

<Questio 13>

Primum motum, causa motus aliis, debet esse ex se motum. Non est autem divisibile in materiam et formam, tamquam in movens et motus, vel in diversas partes quantitatis quarum una sit movens et alia mota, sicut convenit in alteri. Movetur ergo ex se, quia per principium separatum in esse, coniunctum tamen et existens intra, sicut motor appropriatus. Huius autem principium est intellectus. Unde movetur non naturaliter, sed per appetitum, cum ex se redeat ad omnem locum a quo exivit. Cum autem moveri ex intellectu et appetitu sit vivere, sequitur quod corpora celestia sunt viva et animata. Intelligere enim et appetere et moveri ex se non possunt convenire nisi animatis.

4 a] ex *p. corr. ex* a P2 6–7 sic … intelligi] est sit intelligere P2 11 accipere] tantum *add. sed exp.* P2 12 tantum convenit] convenit tantum P2 14 aliis debet] debet aliis P2 16 sicut] vel in diversas partes quantitatis *add. sed exp.* P2 18–19 huius … intellectus] *in marg.* P1 21 sunt … animata] et animate et P2

6 secundum Philosophum : Aristoteles, *Metaphysica*, XI, 9, 1075a10.

<Propositio III>

<Questio 14>

Quid est universale singularibus est in eis, cum de ipsis predicetur. Nihil tamen consideratum, ut est in singularibus, predicatur de pluribus. Consideratum enim ut in singulari, singulare est, et ideo oportet universale esse in singularibus et cum hoc abstracte debet considerari ab eis, aliter non haberet rationem predicandi de pluribus. Unde universale non est aliquid quia tale in rerum natura existat, sed quia tale intelligitur. Universalia ergo non sunt abstracta a singularibus, et sic scientia non est nisi singularium. Omne enim quod singulare est, singulariter existit; et quidquid scitur est. Et ideo non scitur nisi quod singulariter existit. Non tamen sciuntur singularia inquantum singulariter existentia, |**P2 173va**| sed secundum quod universaliter et abstracte considerantur. Sed non ita quod universale intelligatur non esse in singularibus, sed esse sine illis, immo intelligendo universale non cointelligendo rationes proprias individuorum. Quod non est tale non oportet intelligi ut tale, nec oportet modus intelligendi per omnia correspondere modo essendi rei extra. Unumquodque enim recipitur in aliquo secundum modum ipsius recipientis, et ideo aliquid bene potest habere modum intelligendi abstracte quod non habet modum essendi universaliter et abstracte in rerum natura. Quia tamen, si intellectus verus est, oportet quod sit aliquo modo rebus conformis. Hic modus intelligendi abstracte correspondet modo essendi rei pro tanto, quia illud secundum quod aliquid habet intelligi abstracte; licet non sit sine illis, est tamen alterius rationis ab eis, scilicet forma.

<Questio 16>

Quedam sunt activa per se et quedam per accidens. Activa per accidens diversa et opposita bene sunt in diversis individuis eiusdem speciei, sed non activa per se. Formam autem esse materialem est de hiis que insunt per se speciei et forme et etiam esse immateriale. Et ideo materiale et immateriale, corruptibile et incorruptibile eiusdem speciei sive eiusdem rationis esse non possunt.

Cum omne quod generatur in materia, generetur a sua specie extra

1 quid] quod P2 4 cum] *sup. lin.* P2 8 quod] est *add.* P1 8 singulare est] *sup. lin.* P1 10 secundum] *sup. lin.* P2 11 et abstracte] *om.* P2 11 considerantur] non tamen *add. sed exp.* P2 12 immo] *sup. lin.* P2 14 oportet] *om.* P2 15 correspondere] respondere P2 16 bene] unum P2 21 abstracte] quia *add.* P2 22 scilicet forma] *in marg.* P1

materiam. Perfectiones enim entium separate a materia sunt cause entium. Si intellexit Plato quod perfectiones ille omnium entium differunt secundum rem, male intellexit. Si autem intellexit quod sunt idem secundum rem, differentes secundum rationem nostre conceptionis, bene intellexit, et hoc fuit intelligere ipsum Deum.

<Questiones 17, 18 et 19>

Illud quod est essentialiter tale est primo tale et est pure tale. Participatio autem alicuius potest esse dupliciter: vel univoca, vel analoga et imitativa. Primo modo nihil est per participationem entis ab eo separati, sed secundo modo. Et sic omne ens est ens per participationem cause prime. Est enim omne ens, aliud a primo, id quod est per imitationem ipsius primi. Esse autem per participationem alicuius quod participat univoce cum illo, oportet illud esse compositum ex natura participante et participata. Sed quod sic est per participationem alicuius quod esse illius imitatur, non oportet illud esse compositum. Sic autem intelligentie sunt per participationem cause prime. Magis tamen proprie dicende sunt esse per imitationem cause prime. Participare enim est partem capere ab alio, ex quo sequitur quod illud quod proprie participat, compositum est ex natura participante et participata.

<Propositio IV>

<Questiones 20, 21 et 22>

Esse autem quod est in rebus participatum necessario est creatum. |**P1 308vb**| Quod enim in rebus non habet aliquid prius, nec secundum ordinem nature, nec secundum ordinem intellectus, est primum creatum sive ex nihilo factum. Esse autem est huiusmodi. Omnia enim alia se habent per modum informationis ad ipsum ens. Quod etiam primo cadit in intellectu est esse vel ens. Nihil enim est latius ente. Est ergo creatio possibilis. Fieri enim aliquid ex nihilo actione que sit cum motu et mutatione est impossibile quia mutatio de sua ratione exigit subiectum quod mutetur. Sed fieri aliquid ex nihilo actione

7 analoga] anolega *p. corr. ex* anoo P2 7 imitativa] iimitanta *scrip. sed corr.* P2 10 aliud … primo] *sup. lin.* P1 10 id] illud P2 11 per] *sup. lin.* P1 14 sic] *om.* P2 14–15 per … magis] magis cause prime per participationem P2 15 esse] cause P2 16 partem capere] capere partem P2 18 autem] *sup. lin.* P1 18 necessario] *p. corr. ex* necessaria P1 19 rebus] verbus *add. sed exp.* P2 20 creatum] causatum P2 22 est] ens *add. sed exp.* P2 25 exigit] *p. corr. ex* rexigit P1

que non sit cum motu, cuiusmodi est creatio, non est inconveniens. In entibus autem creatis, quod maxime est unum est esse, quia ipsum maxime universale est. Minus autem universalia se habent per quamdam additionem ad magis universalia saltem secundum rationem, immo etiam quodammodo secundum rem. Quia ergo esse est proximum primo principio quod est maxime unum, ideo ipsum esse inter causata est maxime unum simpliciter, tamen magis proprie dicitur 'maxime unitum' quam 'maxime unum'.

<Propositio IV(V)>

<Questio 26>

Qualiter primum agens cognoscit diversitatem, et per scientiam et cognitionem agit, sicut diversa simul et immediate cognoscit, sic videtur quibusdam quod simul et immediate diversa agere possit. Sed cum universaliter cognitio quorumcumque diversorum |**P2 173vb**| existens in primo principio, unum aliquid scit, diversitatem penitus non habens secundum rem, ita quod omnes forme secundum quod sunt in primo principio unum sunt. Adhuc restat querendum qualiter ab illo uno diversa immediate procedunt. Non enim ab una forma artis procedunt archa et scamnum, et propter hoc voluit Avicenna et est sententia Philosophi, quod a primo principio procedunt diverse intelligentie per distantiam, hoc est mediate. Ita quod a primo principio uno existente procedit primo unum et illud causat aliud et illud aliud et sic a primo principio uno existente multa procedunt per distantiam. Non enim possunt aliqua diversitatem sortiri nisi ex diversitate aliqua in causa vel causis illorum contingente. Primum autem omnino unum penitus diversitatem non habens. Simul ergo et immediate ab ipso non procedunt diversa.

Cum tamen sol diversis motibus moveatur qui sunt ab uno et sic novitas et

1 creatio] causatio P2 3 minus] unde P2 5 esse] *om.* P2 6 ipsum … tamen] *in marg.* P1 6 tamen] *om.* P2 9 et … cognoscit] *p. corr. ex* cognoscit et immediate P1 12 scit] sit P1 12 diversitatem] alterius *add. sed exp.* P2 13 in] pno. *add. sed exp.* P2 13–14 primo principio] principio primo P2 14 qualiter] ali. *add. sed exp.* P2 15 archa] forma P2 16 scamnum] scampnum P2 16 hoc] hec P2 16 philosophi] Aristotelis P2 19–20 multa procedunt] procedunt multa *p. corr. ex* procedint primo multa P2 21 illorum] *in marg.* P1 129.24–130.16 cum … sempiterno] *in marg. inf.* P1 129.24–130.1 et diversitas] *sup. lin.* P1

15–16 forma … scamnum : Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*, q. 34, p. 131, l. 28; Cf. Thomas de Aquino, *Quaestiones disputatae de potentia*, q. 3, a. 13. 16 Avicenna : Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, tract. 7, cap. 1, p. 356, l. 50-55. 16 sententia philosophi : *Auctoritates Aristotelis*, *De anima*, II, p. 184, n. 1.

diversitas motuum sunt ab una causa eterna. Videtur quod ab uno immediate possunt diversa procedere, propter quod Avicenna posuit quod intelligentia propter diversitatem et novitatem appetituum suorum causat motus diversos et novos. Sed tunc restat querendum de causa novitatis illorum appetituum. Si etiam anima celi causat novum motum novo appetitu, sequitur quod moveatur motu celi et ideo dicendum quod ad unum compositum multa possunt pertinere. Et sic etiam cum motus sit quid compositum unum multa continens, non potest motus ab aliquo uno procedere quin et multi motus procedant ab illo, qui tamen non sunt multi et diversi in actu et in se, sed in potentia et in suo toto. Ita quod anima volens motum celi vult etiam partes illius, non in se, sed ut in toto. Et hoc nullum inconveniens. Sic ergo novum |**P1 308vb infra**| factum motu novo non potest procedere ab uno sempiterno, sed factum novum motu sempiterno potest bene procedere ab uno et sempiterno. Unde quia novum in substantia est factum motu novo, ideo non potest copulari ad sempiternum immediate; sed novum ubi non oportet esse factum motu novo, sed potest esse factum motu sempiterno.

<Questio 27>

Anima autem nobilis causatur in esse ab intelligentia infima sive ab impressione eius que non est forma stans pro tanto, quia corpori applicatur. Sed intelligentie superiores imprimunt formas stantes, id est intelligentias que non sunt corporibus applicate. Supposito ergo influxu primi creantis, potest intelligentia inferior creare sive causare esse alicuius absque transmutatione.

<Questio 28>

Species illa que ex propria ratione ad suppositum determinata est non potest habere multa supposita. Forma autem per se subsistens est huiusmodi. Preterea, si essent plures intelligentie numero differentes in qualibet illarum essent duo: unum secundum quod specie convenirent et aliud secundum quod numero differrent. Differunt ergo specie et secundum formas, et propter hoc una perfectior est alia. Unde ordo est in intelligentiis et quelibet facit unum ordinem, sicut unam speciem. Sicut ergo generans qui generavit Sortem non potest generare alium qui sit Sor, eodem modo Deus, cum fecit unam

1 sunt] est P1, P2 1 ab] a P1 5 sequitur] *iter.* P2 6 et] *om.* P2 6 multa] unum continens non potest motus vel ab aliquo *add. sed exp.* P2 14 in … factum] factum in substantia est P2 19 id est] s *add. sed exp.* P1 20 creantis] causantis P2 24 qualibet] quelibet P2 27 quelibet] una *add.* P2

intelligentiam que ex se ad suppositum determinata est, non potest facere aliam in eadem specie.

<Propositio VII(VIII)>

<Questio 35>

Intelligentia autem cognoscit secundum modum sue substantie. Nam cognitum cognoscitur a cognoscente secundum quod in eo est species rei cognite. Quod autem recipitur in cognoscente, recipitur secundum modum speciei et substantie cognoscentis. Quia ergo intelligentia per esse suum est causa inferiorum et esse suum est intellectuale, ideo habet res inferiores |**P2 174ra**| intellectualiter; et ut sunt conceptus quidam et sic corporalia sunt in intelligentia secundum modum sue substantie, ita quod secundum quod sunt in ea non sunt nisi eius esse quod est intellectuale, et sic sunt in ea materialia immaterialiter. Non enim oportet omnino intellectum rebus assimilari. Ea etiam que sunt supra intelligentia cognoscuntur ab ea secundum modum sue substantie sive sui esse et sic cognoscit substantiam primam intellectualiter que tamen in se est superintellectualis.

<Propositio VIII(IX)>

Individuum est aliquid per hoc quod non est natum esse in multis, sicut per oppositum universale est quod natum est esse in multis. Individuatur autem aliquid: uno modo quia in natura sua habet subiectum recipiens, id est materiam recipientem, non quia non sit natum esse in multis sicut homo, albedo et huiusmodi forme materiales; alio modo quia de ratione sua non est natum esse in alio, sed est per se subsistens, sicut substantie separate. Cum autem in materialibus individuentur forme materiales, quia recipiuntur in aliquo subiecto, oportet in eis esse aliquid per se individuatum; aliter esset abire in infinitum. Ex quo enim forme materiales individuantur ex hoc quod recipiantur in aliquo, oportet quod illud non sit natum esse in alio; aliter non indivituaret, cum ratio individui sit non esse in alio. Huiusmodi est materia prima que, cum sit primum subiectum, non est natum recipi in alio, sed alia in ipsa recipiuntur.

10–11 et … assimilari] *in marg.* P1 12 sunt] intel. *add. sed exp.* P2 13 sive … esse] *sup. lin.* P1; sive sui esse sue substantie P2 13 sic] *om.* P2 14 super-] semper- P2 17–18 id … recipientem] *sup. lin.* P1; *om.* P2 18 recipientem] tem P1 18–19 homo … huiusmodi] *in marg.* P1; *om.* P2 22 aliquo] alio P2

<Propositio IX(X)>

<Questio 37>

Sicut causa prima per essentiam suam agit et cognoscit omnia, sic etiam intelligentia per essentiam suam agit et cognoscit inferiora ab ea causata. Cum enim intelligentia et maxime prima primo principio simillima sit, non diversis rationibus et speciebus rerum cognoscit et agit inferiora se, sicut intellectus noster qui remotissimus est a causa prima inter intelligentia. Unde plenitudo formarum in intelligentia nihil aliud est quam intelligentia ipsa que format consequentia ipsam per suam substantiam. Et ideo sua substantia virtualiter est omnes forme consequentes. Cum autem forme universaliores sint que in pluribus inveniuntur, minus universales que in paucioribus, intelligentia superior habet formas magis universales, quia plura format, inferior minus universales, quia pauciora format; que tamen forme existentes in intelligentia, ut dictum est, nihil aliud sunt ab essentia ipsius intelligentie. Et intellectus qui fit per formas magis universales causalitate perfectior est quam intellectus qui fit per formas minus universales causalitate. Et ideo causa prima perfectissime intelligit.

<Questio 38>

Intelligentia autem per se subsistens a nobis debet intelligi per conceptum actualem indivisibilium. Ita quod debemus intelligere quod intelligentia est quidam conceptus actualis per se subsistens, sicut conceptus noster actualis indivisibilium est conceptus actualis existens in alio. Ita quod illi intellectus qui sunt intelligentie sunt semper actu intelligentes et intellecti, sicut noster intellectus possibilis aliquando intelligit in actu et aliquando non, quia intellectum suarum essentiarum intelligunt quecumque intelligit.

<Questio 39>

Intelligibilium et scibilium nihil est in intellectu nisi cognitio sive intellectus et scientia ipsorum. Ita quod species intelligibilium existentes in intellectu sunt intellectus sive cognitio rerum in actu. Omne enim abstractum a materia

3 diversis] *corr. in marg. ex* divisis P1; divisis P2 7 suam] formam *add. sed exp.* P2 8 autem] omnes *add. sed exp.* P2 18 noster] *om.* P2 22 quecumque] actu *add. sed exp.* P1 23 intelligibilium] autem *add.* P2 25 sive cognitio] *in marg.* P1

existens in genere actus est aliquis intellectus in actu. Species autem existentes in intellectu sunt aliquid in actu et a materia abstracte; ergo etc.

|**P1 309ra**| Preterea, cum intellectus noster fuit eductus in actu per fantasmata et intellectum agentem est actu intelligens. Nam ante rei cognitionem tantum videtur esse potentia sciens et cognoscens. Intelligendum ergo quod operatio que est intelligere est in intelligente et est quedam passio intellectus sive inest intellectui possibili in patiendo aliquid ab alio. Principia autem activa huiusmodi non ponit Aristoteles species aliquas existentes in intellectu, sed fantasmata et intellectum agentem. Unde species intelligibiles que nihil aliud sunt quam intellectus sive scientia et cognitio intelligibilium |**P2 174rb**| educuntur de potentia intellectus possibilis ex fantasmatibus et intellectu agente. Neutrum enim istorum per se sufficit. Non autem per se facit formam ipsum agens, quia nec forma per se potest fieri, sed tantum compositum quod, si materia non esset in potentia ad formam, non fieret forma et propter hoc dicitur forma educi de potentia materie. Sic ergo species intelligibiles existentes in intellectu non sunt aliquid preter intellectum in actu sive quam actus ille secundum quem intellectus est actu intelligens. Similiter etiam species sensibilis existens in sensu nihil aliud est a sensu in actu sive ab ipsa sensatione. Dicit enim Aristoteles II *De anima* quod actus sensibilis et sensus in actu sive actus sensus sunt idem. Quod autem agit sensibile in sensum nihil aliud est quam sensatio eius; ergo etc. Unde, si in oculo aliqua species appareat, non apparet ibi ut sensatio in actu ibi existens, sed est ibi tamquam in corpore perspicuo et polito. Est ergo actus ut actus et est actus ut habitus. Unde species intelligibiles sunt idem quod intellectus in actu sive scientia et cognitio in actu: primo, quando actu non intelligimus; in secundo, cum actu consideramus et sic cum dicimus quod species intelligibilis existens in anima nihil aliud est quam actus ille, secundum quod intellectus formaliter est actu intelligens. Intelligendum est hoc communiter tam de actu intellectus, qui est actus ut habitus, cuiusmodi est scientia et consideratio in habitu, quam de actu intellectus, qui est actus ut actus, cuiusmodi est scire et intelligere seu considerare in actu. Quocumque enim modo intelligatur, verum est illud.

3 noster] *sup. lin.* P1 10 cognitio] rei *add. sed exp.* P1 10 intelligibilium] m *scrip. sed del.* P2 14 quod] quia P2 14 si] in *add. sed exp.* P2 14 in] *sup. lin.* P2 17 sive] preter *in marg.* P2 17 intelligens] intellectus P2 20 sive … sensus] *in marg.* P1 22 ibi] nisi P2 23 corpore] *in marg.* P1 27 nihil] vel P2 28 actu] *in marg.* P1 29 scientia et] scientia et intelligere seu *scrip. sed del.* P2; intelligere seu *add. sed exp.* P2 30 scire et] *in marg.* P1

8 Aristoteles : Aristoteles, *De anima*, III, 5, 430a3. 19 II De anima : Aristoteles, *De anima*, III, 3, 428a24; cf. Thomas de Aquino, *Sententia libri De anima*, l. 2, cap. 29, p. 192, col. 2, l. 13.

<Propositio X(XI) deest >

<Propositio XI(XII)>

<Questio 40>

Intelligentia tam prima quam sequentes suas essentias intelligunt eo quod habent naturam intelligibilis in actu. Non sic autem est de nostro intellectu, qui tantum habet potentiam ad naturam intelligibilis et non est intelligibile actu. Intelligere autem intelligentie est sine pati et receptione, unde intelligendo se non est ibi illud inconveniens, quod idem moveat seipsum vel patiatur a se. Ad hoc enim quod intelligere pati sit requiritur quod intelligens quandoque intelligat et quandoque non, et iterum quod intellectum sit aliud ab intelligentis essentia.

<Questio 41>

Primum intelligit alia a se non in seipsis, sed in seipso et intellectu qui est sui ipsius. Omnia intelligit in propria natura, ita quod intelligere sui ipsius et aliorum non est nisi intelligere sui ipsius; immo nec est aliud a sua essentia, quia suum intelligere et universaliter omne quod est in eo, est sua essentia. Intelligere ergo quo intelligitur aliud, non in seipso sed in alio, non oportet quod sit per receptionem. Intellectum etiam non est perfectio intelligentis nisi per suam speciem. Species autem quam intelliguntur alia a primo non est nisi eius essentia.

<Propositio XII(XIII) deest >

<Propositio XIII(XIV)>

<Questio 43>

In anima sunt duo consideranda, scilicet intellectus rei et illud cuius est intellectus sive species in anima existens. Obiectum enim intellectus, quod est ipsum quod quid est, non est intellectus sive species, sed eius est intellectus.

---

2 nostro intellectu] intellectu nostro P2 4 intelligere] omni *add. sed exp.* P1 4 autem] pati sive *add. sed exp. et del.* P2 5 intelligendo] est *add.* P2 5 est] ut est *add.* P2 5 vel] quod *add.* P2 6 enim] *in marg.* P2 6 intelligere pati] *p. corr. ex* pati intelligere P2 11 sui] *om.* P2 12 intelligere] *in marg.* P2 17 anima] autem *add.* P2 17 intellectus] intelligere P2 17 illud] id P2

Species ergo et forma magnitudinis secundum quod habet esse obiectum intellectus existens extra animam non recipitur nisi in magno et divisibili, sed species et forma magnitudinis, que est intellectus magnitudinis, bene potest recipi in indivisibili. Immo non potest recipi nisi in indivisibili qui intellectus magnitudinis differt secundum rationem et formaliter a magnitudine et forma magnitudinis secundum quod existit extra.

6 existit] *p. corr. ex* exsistit P2

The *Glose super Librum de causis* and the Exegetical Tradition

Alexandra Baneu
(Universitatea "Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca)
Dragos Calma *
(Universitatea "Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca / Ecole pratique des hautes etudes, Paris)

The MS Augsburg Staats und Stadtbibliothek 4° Cod. 68 transmits the following texts: the *Liber de causis* (f. 265v-272v; a copy not mentioned either by R. Taylor or by A. Pattin[1]) with interlinear glosses; the anonymous commentary on the *Liber de causis* (f. 272va-278ra, hereafter called Ag) which will be studied here; Thomas Aquinas's *De ente et essentia* (f. 278v-283v, a copy unknown to the editors of the text[2]); an anonymous commentary on *De ente et essentia* (f. 283v-285v). We will not further emphasise in these pages the material description of the codex, since a catalogue of the library has been recently published[3]. The commentary on the *De causis* was copied after a model. The best proof of this can be seen on folio 273va where a blank space of three and a half lines indicates either than a certain passage is indecipherable to the copyist or that this same gap was already present in the model. Rare

*. We would like to thank Dominique Poirel for his remarks and corrections, and Evan King for the revision of the English text. We alone are responsible for any remaining errors.

1. A. Pattin, "Le *Liber de causis*. Edition établie à l'aide de 90 manuscrits avec introduction et notes", in *Tijdschrift voor Filosofie*, 28 (1966), p. 34-42; R.C. Taylor, "The *Liber de Causis* : A Preliminary List of Extant MSS", in *Bulletin de philosophie médiévale*, 25 (1983), p. 63-84.
2. Cf. Thomas de Aquino, *De ente et essentia*, in *Opera omnia*, t. XLIII, Editori di San Tommaso, Roma, 1976, p. 322. In the description made in the catalogue published in 1999, there is no distinction between the text of Thomas and its commentary. W. Gehrt, *Die Handschriften der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg 4 Cod 1-150* (*Handschriftenkataloge der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg; Bd.* 6), Wiesbaden, Harrassowitz, 1999, p. 143. This can now be consulted on the internet at the address: http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj90705919,T.
3. See Gehrt, *Die Handschriften*, 132.

Neoplatonism in the Middle Ages, I. New Commentaries on Liber de causis *(ca. 1250-1350),* ed. by Dragos Calma, SA 42-1 (Turnhout: Brepols, 2016), pp. 137–152
BREPOLS PUBLISHERS DOI: 10.1484/M.SA-EB.5.111559

corrections are made by the same hand and with the same type of dark brown ink. The propositions commented upon are numbered in the margins, quite probably by a different hand. In the present state of our research, we know of no other copy of this commentary.

The title of *De causis*'s commentary reads: "Incipiunt glose super *Librum de causis* tam supra textum quam commentum". Although it is presented here as a gloss, the exegesis itself follows another pattern, with commentaries given on distinct lemmata. The paragraphs are generally quite short and contain only what is essential to the interpretation. The paragraphs lack any internal transitions, giving the impression that the whole of the commentary has no overall structure. Furthermore, the author incorrectly numbers certain arguments when he attempts a demonstration comprising several phases[4]. Doubtlessly the work reflects an oral teaching since the author refers to a *lectio* which had previously taken place but which is missing from the text transmitted by the Augsburg manuscript: "Notandum est hic, sicut in lectione esterna dictum est, quod duplex est probatio: aliquando posterius (...)" (f. 273ra). Did these glosses serve as teaching aids for the master? Or were they the result of notes taken by a student during the lesson?

The first hypothesis seems more probable, given the relationship between this commentary and the interlinear glosses which precede it in the Augsburg manuscript. Indeed, the text of the *Liber de causis* includes several annotations which can also partly be found in the commentary itself, as though the author had prepared his exegesis in two phases: first, he studied the *Liber de causis* with pen in hand, and then he wrote a more thorough commentary of the propositions. Thus, it is important to emphasise that the same hand copied all three parts: the text of the *Liber de causis*, the glosses, and the commentary, as though this entire block of text was found already in the model. Here are a few examples: the proposition I, 12 states (f. 265v): "Iam igitur manifestum est et planum quod causa longinqua est **plus** comprehendens et vehementius causa rei quam causa propinqua". Above the word "plus" is written "plura". The commentary on the same proposition reads: "*Iam igitur* concludit intentum in causatum. Dicit quod *causa prima est* ***plura*** *comprehendens* quam causa secunda" (f. 273ra). The proposition II, 23 (f. 266r): "Et significatio, quod **causa prima** est ante eternitatem ipsam, est quia esse in ipsa est aquisitum". Above the expression "causa prima" is written "scilicet esse divinum"; and in

4. Anonymus, *Glose super Librum de causis*, Ag, f. 273ra, p. 149, l. 20-24: "Nota secundo quod dicit auctor *omnis causa prima est influens plus*. Notatur materia libri quia eminentiori modo *influit super suum causatum quam causa secunda universalis*. Nota tertio quod distinguit universale contra primarium et videtur male esse quia esse primo modo est universalem et econverso".

the commentary (f. 273rb): "*Et signum*. Hic probat auctor quod dixit, scilicet quod **esse divinum** precedit omnes alias causas, et ille auctor sepius sequitur platonicos". Proposition II, 26 of the *Liber de causis*: "Et **anima** anexa est cum eternitate inferius, quoniam est susceptibilior impressionis quam intelligentia, et ipsa est supra tempus, quoniam est causa temporis" (f. 266r). Above the word "anima" there is "nobilis", which is found again in the commentary on this proposition (f. 273rb): "*Et anima anexa*. Hic auctor dicit quomodo anima **nobilis** participat eternitatem". Not all of the interlinear notes, however, appear in the commentary. Furthermore, the annotations bear upon the whole of the *Liber de causis* (except for the proposition XXXI[XXXII]), while the commentary stops with the proposition XXVIII[XXIX].

We have no indications about the author and the origin of the commentary. It is certainly posterior to the commentary of the *De causis* written by Giles of Rome (1289/1291), tacitly quoted by the anonymous author. The arguments expounded in the commentary are not always easy to follow, not so much for their conceptual difficulty as for the terse style of the text, which is further obscured by the numerous copy errors. Thus we have conjectured and corrected the text with regard to its sources, both explicit and implicit.

The presence of Albert's[5] *De causis et processu universitatis* in the *Glose* is substantial. It is explicitly quoted at least thirteen times and is tacitly copied even more frequently. Here are some examples of implicit citations[6]:

Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*	**Anonymus** *Glose super Librum de causis*
Primum etiam *dives est per seipsum* eo quod nihil habet ab alio, sed omnia habet per seipsum ad nihil aliquo modo dependens. **Divitiae** autem **sunt**, ut **Dionysius** dicit, **pulchrorum et bonorum**, quae pulchra et bona sunt **per seipsa**; 'bona quidem, quia <a> cunctis desiderata; pulchra vero, quia turpitudinis abstersiva'. (...)	Sumatur hic una propositio que locum habet: hoc quod *primum est, per se dives*. In illa propositione tria declarari possunt: primo, quod *primum sit per se dives*; secundo, quod *magis dives*; tertio, quod sit maxime. Declaratio primi est: quia, secundum **Dyonisium**, **divitie sunt pulchrorum** <**et**> **bonorum**; illud ergo quod **in se** habet omnium pulchritudines est per

5. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, ed. W. Fauser, Münster, Aschendorff, 1993.
6. A table with explicit citations deriving from Albert is published in A. Baneu, D. Calma, "Notes sur un commentaire inédit au *Liber de causis* (Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek, 4° Cod. 68)", in *Bulletin de philosophie médiévale*, 54 (2012), p. 277-296. p. 280-282.

Huius autem causa est **unitas** eius, quia in ipso idem est esse et 'quod est'.	se dives. Deus huiusmodi est quia est bonus in fine simplicitatis. Item probatio secundi, scilicet quod sit magis dives. Hoc patet ex **unitate** sua, quia omnia inferiora, preter hoc quod intra se sint composita, adhuc mendicant exteriora. Deus autem nichil mendicat quia unus et simplex est et in fine simplicitatis, ut dicitur XII *Metaphysice*. (Ag, f. 272va-b)
Esse enim ***simplex*** **mentis conceptus *est* ad nihil formatus vel** determinatus, quo quaelibet res **esse dicitur**, cum de ipsa **quaeritur** per quaestionem, **an sit**. (lib. 2, tr. 1, c. 17, p. 81, l. 19-21)	Nota**: esse est simplex mentis conceptus ad nihil informatus vel** creatus quod **dicitur esse**, quia esse est quando **queritur an est** vel si est. (Ag, f. 273va)

In other passages, where Albert's text is not copied verbatim, one can still discern the use of similar topics and vocabulary. Thus the anonymous author states, in two sentences framed by tacit borrowings from Albertus, that a universal cause is also a primary cause, and that such a universal cause is, according to Plato, *ante rem*[7]. The same claim, with the same reference to Plato, is discussed by Albertus in his *De causis et processu universitatis*[8]. The fourfold division of beings into higher and lower types, mentioned in passing by the anonymous author, recalls a more ample development in Albertus[9]. The interpretation of proposition IV, upon which Albertus and Thomas diverge[10],

7. Anonymous, *Glose super Librum de causis*, Ag, f. 273ra, p. 149, l. 23-150: "Nota tertio quod distinguit universale contra primarium et videtur male esse quia esse primo modo est universalem et econverso. (...) Iterum de hoc quod dicit causa universalis duplex est universale, scilicet causalitatis et prima communis; et intelligit hic universale causalitatis, unde Plato: quod causa universalis esset ante rem".
8. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 5, p. 65, l. 45-81.
9. Anonymous, *Glose super Librum de causis*, Ag, f. 273rb, p. 151, l. 1-3: "Nota circa illam propositionem secundam, cause: quadruplex superius, sicut Deus; a<liu>d inferius, quod trahitur per materiam; a<liu>d, sicut celum; quartum, esse infimum, sicut inferius". Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 7, p. 68, l. 48-67. The list of tacit borrowings discussed here is limited to the commentaries on propositions I and IV which we edit.
10. See P. Porro, "*Prima rerum creatarum est esse*: Henri de Gand, Gilles de Rome et la quatrième proposition du *Liber de causis*", in V. Cordonnier, T. Suarez-Nani (eds.), *L'aristotélisme exposé: aspects du débat philosophique entre Henri de Gand et Gilles de Rome*, Fribourg, Akademic Press 2014, p. 55-81; Id., "The University of Paris in the thirteenth century", in S. Gersh (ed.), *Interpreting Proclus. From Antiquity to the Renaissance*,

is entirely taken from Albertus. The anonymous author is nonetheless aware of the diversity of opinions on this issue and alerts his students to it: "Iam recapitulat de duabus propositionibus, scilicet *prima rerum creatarum* et illa que nunc dicta et propter hoc altercatio est inter philosophos" (f. 273vb).

Elsewhere, the anonymous author explains a distinction made in the *Liber de causis* between universal and primary causes. According to the anonymous author, this distinction is unnecessary, given that any universal is primary and vice versa. Albertus discusses the subject quickly, without mentioning that the *Liber de causis* is at the origin of the distinction[11]. The thesis can also be read in the commentary of Giles of Rome, in a similar context and with similar expressions; different fragments from Albert's commentary are tacitly copied by both Giles of Rome and the anonymous author:

Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*	**Egidius Romanus**, *Super Librum de causis*, f. 1rC - 1vE	**Anonymus**, *Glose super Librum de causis*, Ag, f. 277ra, p. 149
Quattuor autem sunt **causae primarie** in una ratione causalitatis sumptae. Non enim intendimus hic de generibus causarum, quae secundum differentem modum causalitatis in quattuor causarum genera dividuntur, efficientem scilicet, formalem, finalem et materialem. (...) **Quattuor** autem sunt: **causa prima, intelligentia, anima nobilis et natura**, prout **natura** forma diffusa est in primis naturantibus principiis omnia constitutentibus in incohatione et motu et perfecto esse naturali.	Dubitaret forte aliquis quia videtur hic author **distinguere** inter **causam universalem** et causam **primam**, volens quod causa universalis possit esse causa secunda. Nam cum illud sit causa universalis quod influit in omnia, haec sit causa primaria: non videtur esse distinguendum inter hanc et illam. Dicendum quod secundum intentionem huius authoris, quod etiam satis potest trahi ad intentionem Philosophi, praeter intelligentias est dare proprios motores orbium, qui possunt vocari animae caelorum.	Nota tertio quod <actor> **distinguit universale** contra **primarium**, et videtur male esse quia esse primo modo est universalem, et econverso. Ad quod dicendum quod **quattuor sunt cause** prime: Deus, **intelligentia, anima nobilis et natura.** Per hoc solvitur instantia quod intelligendum est de ultima causa, puta de **natura**, et notandum de hoc quod dicit: et quod ultimum <est> quod primum primarium, et econverso. Sequitur: et **sunt septem substantie si<m>plices** ut Deus, **intelligentia** et **anima** nobilis et **celum**,

Cambridge, Cambridge University Press, 2014, p. 264-298.

11. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 5, p. 65, l. 71-81.

(lib. 2, tr. 1, c. 2, p. 62, l. 2-14) Et est autem advertendum, quod quamvis causae primariae non nisi quattuor sint vel esse possint, in genere tamen **sunt septem substantiae simplices** primae, scilicet causa prima**, intelligentia, anima, materia, forma, caelum et elementum**. (lib. 2, tr. 1, c. 3, p. 63, l. 10-15) Propter quod causa primaria ad omnia secundaria, in quae causalitate sua extenditur, est in multis. Et in quantum communicat formam et rationem et nomen sicut causa univoca, secundum aliquid est etiam de multis. Et sic accipit universalis nomen et rationem. Dicit enim Aristoteles, quod universale est, quod est unum in multis et de multis. Quia vero universalius est, quod in pluribus est et de pluribus, et primaria universalior est quam secundaria. Patet iterum, quod universalis *primaria plus est influen*s et pluribus *quam universalis secundaria*. (lib. 2, tr. 1, c. 5, p. 65, l. 71-81)	Secundum hoc ergo distinguemus **quatuor causas** universales**: videlicet primam causam, intelligentias, animas caelorum et natura**. Videlicet autem **natura** ab animabus caelorum moventibus orbes, ab intelligentiis moventibus alias illas et a prima causa producente totum. Primae tamen tres causae, videlicet Deus, intelligentiae et animae caelorum sunt causae primariae respectu naturae, quia natura est quasi organum et instrumentum respectu omnium causarum praedictarum, quod satis innuit **Commentator in 12 Metaphysicae**, cum ait quod **natura non agit nisi rememorata** ab huiusmodi causis. (...) Ex quibus patet quod quaerebatur, videlicet quod non est idem esse primarium et universale, quia natura est causa universalis, et tamen est causa secunda.	**materia** prima, **forma** et **elementum**. Unde **Commentator in XII *Metaphysice***: opus nature est opus intelligentie; unde **natura non agit nisi ut rememorata est** a superioribus. Iterum de hoc quod dicit causa universalis duplex est universale, scilicet causalitatis et prima communis; et intelligit hic universale causalitatis, unde Plato: quod causa universalis esset ante quiditatem.

The other authority cited by the anonymous author extensively and explicitly is Proclus; he is quoted twelve times, with the great majority of these citations coming from Aquinas's commentary. Thomas, however, cites Proclus much more frequently than the anonymous author. Nevertheless, the anonymous author sometimes makes associations between the *Liber de causis* and the *Elementatio* which are absent in Thomas[12].

Thomas's commentary[13] is explicitly cited twice, once in order to criticise his position on the plurality of substantial forms. The question is whether being, life and intellect are one sole form or three separate forms. Thomas holds that the intellectual soul contains the other two (sensitive and vegetative) in a virtual way. According to the anonymous author, Thomas fails to grasp the truth of the matter, and so he opposes Thomas's position with a more literal reading of the *Liber de causis*, claiming that if rationality were taken away from man, the sensitive soul would remain. And again, that if the sensitive soul were taken away the being would remain[14]. According to the anonymous author, this would not be possible if the sensitive and the vegetative forms were merely virtually present in the soul.

The anonymous author does, however, make more tacit use of Thomas's commentary, and not only in order to draw references to the *Elements of Theology.* Here are some examples.

Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*	**Anonymus**, *Glose super Librum de causis*
Causa prima est magis causa quam secunda; ergo est perfectioris virtutis. (...) Sed id quod in pluribus est, prius est in adveniendo et **ultimum** in **recedendo**; ergo impressio causae primae primo advenit et **ultimo recedit**. (p. 8, l. 5-11)	Probatio quod **causa primaria** plus influat: illud quod **ultimo recedit**, influit plus; <quod> influit virtutem cause prime **ultimo recedit** ; ergo etc. (Ag, f. 272vb)

12. For more details, see Baneu, Calma, "Notes sur un commentaire inédit", p. 286-293.
13. Cf. *Ibid*., p. 315. We quote Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, ed. H.-D. Saffrey, Paris, Vrin, 2002.
14. Cf. *Liber de causis*, ed. Pattin, prop. I, p. 48: "Quando tu removes virtutem rationalem ab homine, non remanet homo sed remanet vivum, spirans, sensibile. Et quando removes ab eo vivum, non remanet vivum sed remanet esse, quoniam esse non removetur ab eo, sed removetur vivum (...). Cum ergo individuum non est homo, est animal et, si non est animal, est esse tantum".

Et hoc ideo, quia, cum *intelligentia sit* ***primum creatum***, **propinquissima** est primae causae. (p. 53, l. 26-27)	Illud quod est **propinquissimum** ipsi uni esse, illud est ***primum creatum***; esse est huiusmodi. (Ag, f. 273vb)

One could add to this group the author's argument concerning the comparison of causes within the same genus. This is quite likely inspired by Thomas, even if the literal similarities are minimal[15].

The author seems to know the *De causis et processu universitatis* directly, since he explicitly names David the Jew and Avicenna and refers to the mysterious treatise entitled *Physica* written by the "same philosopher" ("ab eodem philosopho"). These references are absent in Giles of Rome, but can be found in Albertus' commentary. On the same question, the anonymous author also seems to rely directly on the commentary of Thomas, from whom he borrows some expressions[16]. Although he doesn't mention the Proclian origins of the text, the anonymous author cites the *Elementatio theologica* several times. Less explicitly than Giles of Rome, the author tries to balance the views of Albert and Aquinas concerning the origin of the *Liber de causis* in Greco-Arabic Peripateticism and in Proclus's *Elements of Theology*, respectively.

Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, p. 59, l. 9-22	**Thomas de Aquino**, *Super Librum de causis expositio*, p. 3, l. 5-10	**Egidius Romanus**, *Super Librum de causis*, Prohaemium, M	**Anonymus**, *Glose super Librum de causis*, Ag., f. 272va, p. 148
Accipiemus igitur ab antiquis, quaecumque	In arabico vero invenitur hic liber quid apud Latinos	***Efficiens*** ignoratur, sed creditur a multis	Nota quod hic est dissentio Commentatoris

15. Anonymus, *Glose super Librum de causis*, Ag, f. 272vb, p. 149, l. 3-7: "Hic probat auctor hoc idem, in comparatione causarum efficientium in alio genere, quod adhuc plus influat causa prima quam causa secunda. Cum tria sint in homine, scilicet esse, vivere et ratiocinari, esse est causa lo<n>ginqua, vivere propinqua, et ideo esse prius advenit quam vivere"; f. 273vb, p. 150, l. 25-28: "Hic auctor concludit. Dicit *iam manifestum est* per ea que dicta sunt quomodo causa prima sit magis influens super suum causatum quam secunda, et hoc per comparationem causarum ad effectus et etiam per comparationem causarum efficientium et formalium ad se invicem". Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis*, p. 8, l. 13-15 et p. 5, l. 26-6, l. 21.

16. To indicate any parallels, **bold** letters for terms taken from Albertus, ***bold italics*** for parallels with Giles and underlining for any borrowings from Thomas.

bene dicta sunt ab ipsis, quae ante nos **David Iudaeus** quidam ex dictis **Aristotelis**, **Avicennae**, Algazelis et **Alfarabii** congregavit, per modum **theorematum** ordinans ea quorum commentum ipsemet adhibuit (...). Sicut enim in Euclidis commento probatur **theorema** quodcumque ponitur, ita et **David** commentum adhibuit, quod nihil aliud est nisi theorematis propositis probatio. Pervenit ad nos et **'Physica'** per eundem modum ab eodem Philosopho perfecta, ubi istum librum 'Metaphysicam' nominavit (...).	*De causis* dicitur, quem constat de arabico esse translatum et in graeco penitus non haberi: unde videtur ab aliquo philosophorum arabum ex praedico libro Procli excerptus, praesertim quia omnia quae in hoc libro continentur, multo plenius et diffusius continentur in illo.	fuisse **Alpharabium**. Dicitur enim quod hic liber non habetur apud Graecos, sed de Arabico dicitur ***esse translatus***. Unde aliquis Arabs creditur fuisse Author huius libris: ***in graeco*** autem habetur propositiones Procli, a quibus hae propositiones emanaverunt, et fuerunt acceptae. Ut enim apparet scientibus, hic liber emanavit ab illo. Modus autem agendi sive forma tractandi huius libri est per modum ***theorematum*** (...).	et **Avicenne** et exponentium ***de*** causa ***efficiente*** huius libri. Quidam dicunt quod composuerit **Aristoteles**, alii dicunt quod ***Alphorabius***, tertii dicunt quod in greco ille liber non sit translatus sed pervenerit sub **theuromate** sicut ipse liber '**Phisice**' ad ipsum **David Iudeum**, et tunc dicamus quod ille **David Iudeus** ***effecerit*** eum.

One can also note other similarities between the commentary of Giles of Rome and the anonymous commentary. For example, they both discuss the same lemma from the secondary propositions of the first chapter of the *Liber de*

causis, with regard to the two modalities by which one arrives at a conclusion: by logical demonstration ("per virtutem primi" or "ex prioribus") or by corollary ("per modum correlarii"). In order to demonstrate that the action of the first cause persists even after the action of the second cause is suspended, the author of the *Liber de causis* proceeds by corollary.

Egidius Romanus, *Super Librum de causis*, f. 1vG	**Anonymus**, *Glose super Librum de causis*, Ag., f. 277ra
Dicens *cum ergo removet causa secunda* quod si queratur quare **Author** hunc modum tenet, quod aliquando **per modum correlarii** proponit rationem quam aducit ad manifestandum propositum. Dici potest quod **aliquando** ratio adducta est **ex prioribus** simpliciter: et **tunc** illa sic est **ratio**, quod non proprie est correlarium. **Aliquando** vero est ex prioribus quoad nos, **ex posterioribus** vero simpliciter: et sic est in proposito, quia esse causam primam, et magis influere in causatum, est prius simpliciter, quam ultimo recedere ab ipso. Probare ergo esse causam primariam, quia ultimo recedit, est incedere quasi **per modum correlarii**.	*Et quando removetur*. Ponit tertiam rationem. Notandum est hic, sicut in lectione esterna dictum est, quod duplex est probatio: **aliquando posterius** probatur **per virtutem primi**, et **tunc** talis probatio fit **per rationem**; **aliquando** autem prius probatur **per posterius**, tunc talis probatio fit **per modum correlarii** et sic sepius **auctor** recipit per totum librum.

As this table shows, the anonymus adopts Giles's argument. Elsewhere, he refers tacitly to Giles as *exponens*[17]. It is clear that the anonymous author works with the commentaries of Albertus Magnus, Thomas Aquinas and Giles of Rome on the table.

The anonymous author's commentary is filled with implicit and explicit citations. The principal importance of the text lies in its relationship to the exegetical tradition of the *Liber de causis*, and, more precisely, in the manner in which it creates a dialogue between the theses of its predecessors, with a clear preference for Albertus Magnus, while he mentions Thomas much less often and criticises him openly.

17. Anonymus, *Glose super Librum de causis*, Ag, f. 272vb, p. 149, l. 8-10: "unum exponens distinguit illam particulam a precedente". We thank Julie Brumberg-Chaumont who recognised this reference to Giles of Rome.

We are not editing the entire commentary, despite its brevity, for two reasons: first, owing to the state of the copy, which transmits a highly corrupted text in need of thorough correction; second, because such an edition is not demanded in the case of a treatise which represents, in large part, a mix of implicit and explicit citations. We have chosen, however, to edit the commentary of the first and of the fourth proposition of the *Liber de causis* to facilitate comparisons with Thomas Aquinas, Albertus Magnus and Giles of Rome, since their own exegeses are particularly present in these propositions.

For references to Aristotle's texts, we have chosen to quote both Bekker's edition (for the book and the chapter) and the edition of *Aristoteles latinus* (page and lines). Two of William of Moerbeke's Latin translations (*De celo et mundo* and *De generatione et corruptione*) have not yet appeared in print but can be consulted on the *Aristoteles Latinus Database*. All references to these translations are without specific page and line numbers. References to the three translations of the *De anima* accord with the following editions: the translation of Michael Scot, published by F.S. Crawford; the translations of James of Venice and William of Moerbeke, published by R.-A. Gauthier[18].

18. Averroes, *Commentarium Magnum in Aristotelis De anima libros*, ed. F.S. Crawford, Cambridge (Mass.), Medieval Academy of America, 1953; *Lectura in librum De anima a quodam discipulo reportata*, ed. R.-A. Gauthier, Grottaferrata / Rome, Editiones Collegii S. Bonaventurae, 1985; Thomas de Aquino, *Sentencia Libri de Anima*, ed. R.-A. Gauthier, Rome / Paris, Commissio Leonina / Vrin, 1984.

<Anonymus>
<Glose super Librum de causis>

Incipiunt glose super *Librum de causis*, tam supra textum quam commentum.

<Propositio I>

|**272va**| *Omnis causa primaria* etc. Nota quod hic est dissentio Commentatoris et Avicenne et exponentium de causa efficiente huius libri. Quidam dicunt quod composuerit Aristoteles, alii dicunt quod Alphorabius, tertii dicunt quod in greco ille liber non sit translatus sed pervenerit sub theuromate, sicut ipse liber *Phisice*, ad ipsum David Iudeum, et tunc dicamus quod ille David Iudeus effecerit eum.

Sumatur hic una propositio que locum habet: hoc quod *primum est, per se dives*. In illa propositione tria declarari possunt: primo, quod *primum sit per se dives*; secundo, quod *magis* dives; tertio, quod sit maxime.

Declaratio primi est: quia, secundum Dyonisium, divitie sunt pulchrorum <et> bonorum, illud ergo quod in se habet omnium pulchritudines est per se dives. Deus huiusmodi est quia est bonus *in fine simplicitatis*. Item probatio secundi, scilicet quod sit *magis dives*. Hoc patet ex unitate sua, quia omnia inferiora, preter hoc quod intra se sint composita, adhuc mendicant exteriora. Deus autem nichil mendicat quia unus et *simplex est* et *in fine* |**272vb**| *simplicitatis*, ut dicitur *XII Metaphysice*. Probatio tertii, quod sit maxime dives: quia illud quod influit omnibus aliis et a nullo alio dependet et conservat omnia in esse, illud est maxime dives. Deus est huiusmodi; ergo etc. Probatio huius minoris: quia, sicut dicit Dyonisius, omni<a> in manu omnipotentis.

Cum ergo. Commentum circa hoc declarat illam propositionem. Probatio quod causa primaria plus influat: illud quod ultimo recedit, influit plus; <quod> influit virtutem cause prime ultimo recedit; ergo etc.

---

2 quidam] quedam Ag 10 pulchrorum] pulchritudo omnium Ag 19 Dyonisius] Dyo⁹ nisi(?) Ag 22 ultimo ... plus] *p. corr. ex* ultimo influit plus recedit Ag 23 ultimo recedit] ulterio recepit Ag

4 in greco ... theuromate : Cf. Egidius Romanus, *Super Librum de causis*, Prohaemium, M; cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, p. 3, l. 5-10 5–6 liber ... effecit eum : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 1, p. 59, 1-15. 10–12 Dyonisium ... per se dives : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 4 c. 5, p. 159, l. 33. 13–15 ex unitate ... exteriora : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 4, c. 5, p. 159, l. 29-54. 16 XII Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, transl. 'mediae' recensio, XII, 7, 1073a (p. 259, l. 297). 19 Dyonisius : *Locus non inveni*. 22–23 illud ... recedit : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis*, I, p. 8, l. 5-11.

Quod est. Ponit secundum rationem: illud plus influit quod prius attingit causatum; prima causa est huiusmodi; ergo etc.

Et nos quidem. Hic probat auctor hoc idem, in comparatione causarum efficientium in <alio> genere, quod adhuc plus influat causa prima quam causa secunda. Cum tria sint in homine, scilicet esse, vivere et ratiocinari, *esse est causa lo<n>ginqua*, vivere *propinqua*, et ideo esse prius advenit quam vivere.

Et illius quod. Nota: unum exponens distinguit illam particulam a precedente.

Thomas autem non dicit sicut hi quod debet de causis adhuc veritatem. Huius signum est quia si aufers, per intellectum, rationale ab homine, adhuc est animal, et si aufers aliam causam que est animal, adhuc remanet esse, quod influit |**273 ra**| prima causa.

Nota: super propositionem, Albertus reddit quadruplicem causam quare hoc sit quod causa prima sit magis influens super suum causatum. Et dicit: prima est hec quia ablata secunda causa ab aliquo adhuc remanet prima; secunda causa est: quia secunda causa substantiatur per primam; tertia causa est: quia prima causa emminentiori modo influit super suum causatum quam secunda causa; quarta causa est: quia quidquid est in secundis causis potentia, hoc est in prima causa potentialiter, virtualiter et formaliter.

Nota secundo quod dicit auctor: *omnis causa prima est influens plus*. Notatur materia libri quia eminentiori modo *influit super suum causatum quam causa secunda universalis*.

Nota tertio quod <auctor> distinguit universale contra primarium; et videtur male esse quia esse primo modo est universalem et econverso. Ad quod dicendum quod quattuor sunt cause prime: Deus, intelligentia, anima nobilis et natura. Per hoc solvitur instantia quod intelligendum est de ultima causa, puta de natura; et notandum de hoc quod dicit: et quod ultimum <est> primum primarium, et econverso.

Sequitur: et sunt septem substantie si<m>plices ut Deus, intelligentia et anima nobilis et celum, materia prima, forma et elementum. Unde

5 secunda] pre eandem(?) *add.* Ag 6 vivere] *iter.* Ag 15 hec] *conjeci*, hic Ag 19 potentialiter] et actualiter *add. sed exp.* Ag 23 tertio] secundo Ag 27 ultimum <est>] quod *add.* Ag 29 septem] *verbum ill. scrips. sed del.*; septem *add. in marg.* Ag 149.30–150.2 et ... natura] *add.* Ag

3–4 in comparatione ... genere : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis*, I, p. 8, l. 13-15 et p. 5, l. 26-6, l. 21. 7 exponens : Egidius Romanus, *Super Librum de causis*, f. 3rP. 9 Thomas : Thomas de Aquino, *Super Librum de causis*, I, p. 6, 1-5. 13 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 5, p. 65, 55-60. 25–26 quattuor ... natura : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 4, c. 5, p. 159, l. 29-54 29–30 sunt septem ... elementum : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 3, p. 63, 10-15.

Commentator in XII *Metaphysice*: opus nature est opus intelligentie; unde natura non agit nisi ut rememorata est a superioribus. Iterum de hoc quod dicit causa universalis duplex est universale, scilicet causalitatis et prima communis; et intelligit hic universale causalitatis, unde Plato: quod causa universalis esset ante rem.

Iam igitur concludit intentum; dicit quod causa prima est plura *comprehendens quam causa* secunda. Et etiam eminentius atingit suum causatum et propter hoc tardius recedit.

Et causa prima. Proclus, volens declarare illam rationem, dicit sic: secunda causa substantiam suam sumit ab anteriori, id est a causa prima. Et hoc est quod dicit Commentator in *De sensu et sensato* quod substantia, virtus et operatio habent se per ordinem, quia si recipit substantiam, <recipit> et operationem et virtutem.

Et causa prima. Hic probat per comparationem causarum ad se invicem probando propositionem suam ita quod habeat veritatem et imponit secundam rationem. Nota de primario, quod duplex est primum, scilicet simpliciter et in genere; quando dicit auctor 'causa prima' intelligit de prima simpliciter et non in genere.

Et quando removetur ponit tertiam rationem. Notandum est hic, sicut in lectione esterna dictum est, quod duplex est probatio: aliquando posterius probatur per virtutem primi, et tunc talis probatio fit per rationem; aliquando autem prius probatur per posterius, tunc talis probatio fit per modum correlarii et sic sepius auctor recipit per totum librum.

|**273rb**| *Et non figitur* ponit quartam rationem.

Iam igitur. Hic auctor concludit. Dicit *iam manifestum est* per ea que dicta sunt quomodo causa prima sit magis influens super suum causatum quam secunda, et hoc per comparationem causarum ad effectus et etiam per comparationem causarum efficientium et formalium ad se invicem.

---

5 rem] quiditatem Ag 9 sic] sicut Ag 22 per] *iter.* Ag 27 effectus] effectums Ag

1 Metaphysice : *Auctoritates Aristotelis*, *Super XII Metaphysicae*, p. 138-139, n° 281-282. 4 Plato : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 1, tr. 1, cap. 3, p. 8, 25-50. 9 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, 56, p. 30, l. 4-5; cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis*, I, p. 7, l. 5-7. 11 De sensu et sensato : *Locus non inventus.* 14–16 per comparationem ... rationem : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis*, p. 8, l. 13-15. 20–23 aliquando posterius ... per modum correlarii : Cf. Egidius Romanus, *Super Librum de causis*, f. 1vG

Nota circa illam propositionem secundam, cause quadruplex est esse: superius, sicut Deus; a<liu>d inferius, quod trahitur per materiam; a<liu>d sicut celum; quartum, esse infimum †sicut inferius†.

Nota: Albertus super illam propositionem dicit quod esse primum est quod quantitate non extenditur, motu non distrahitur, privatione non amittitur, materia non contrahitur, idem <nec> privatione determinatur quia ad malitiam inclinatur.

<Propositio IV>

[273va] Nota: esse est primum creatum quia ante ipsum nihil aliud est. Unde Albertus dicit quod †dicatur† ens non est esse, quia esse est actus primus processus a causa rei modo simplicius.

Nota: esse est simplex mentis conceptus ad nihil informatus vel creatus quod dicitur esse, quia esse est quando queritur an est vel si est.

Et non ita probat hic secundam rationem. Illud **[273vb]** quod est propinquissimum ipsi uni esse, illud est primum creatum; esse est huiusmodi. Unde II *Metaphysice* a Commentatore: omnia alia entia habent entitatem et veritatem a Deo.

Albertus: quadruplex est unum: <unum> pure sicut Deus; aliud essentialiter quod habet relatio<nem> ad plura, ut ad divisionem; tertio aliud unum quod habet potentia<m> vel actum; quarto quod est unum substantia et accidente.

Etiam inteligentie superiores ponit distinctionem animarum, quia duplices sunt anime, quia quedam imprimitur ita quod numquam removetur, sicut anima celi vel anime celorum que influuntur ab intelligentiis; anime autem nostre sunt impresse nobis ab animabus celorum et sunt declines quia separantur <a corporibus>, et ita ignobiliores et separabiles. Exponitur dupliciter: vel multiplicabiles in pluribus speciebus vel separabiles ita quod in

2 aliud] v^{a}...nt(?) *add.* Ag 3 sicut] si *post corr. ex* sicut Ag 3 quartum] tertium Ag 6 determinatur] *in marg. Ag* 10 quod] n^{r} (?) *add. sed del. Ag* 12 creatus] creatur Ag 16 habent] *add. sed del. Ag* 19 divisionem] et actum *add.* Ag 22 quod numquam] *iter.* Ag 22 removetur] in se(?) *add.* Ag

1–3 cause ... inferius : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 7, p. 68, l. 48-67. 4 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 7, p. 68, 54-57. 9 esse ... aliud est : Cf. *Liber de causis*, IV, 37, p. 142, l. 37; cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 17, p. 81, l. 79-83. 10 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 17, p. 81, l. 48-52. 12–13 esse ... si est : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 17, p. 81, l. 19-21. 15 propinquissimum ... creatum : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis*, 7, p. 53, l. 26-27. 16 Commentatore : Averroes, *In Metaphysicam*, II, f. 30rC. 18 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 19, p. 83, l. 6-14.

esse corporis non permaneant.

Ipsa declarat propositum, scilicet quomodo anime nostre habent esse <et> sunt re<s> plures; dicit quod sic: quia imprimuntur nobis; et sunt multa corpora; ergo et anime.

Et non ostendit quomodo anime celorum multiplicantur; dicit quod *non multiplicantur nisi* per modum inteligentie, et est dicendum supra quod intelligentie recipiuntur in corporibus finitis et infinitis. Ergo multiplicantur anime secundum finitum et infinitum. Ergo intelligentie quantum ad naturam infinite sunt; quantum ad esse autem sunt finite.

Anime igitur ponit differentiam inter animam nostram et celestem. Penes tria differunt: prima, quia celestes sunt perfectiones quas recipiunt ab intelligentiis; secunda, quia influunt in nostras animas; tertia, quia fixe influitur eis, nobis autem decline. Nunc notandum quod illa litera 'pauce' dupliciter exponitur. Uno modo ab Al<berto>, 'pauce' quia parum separantur ab intelligentiis, quia dicunt<ur> se intelligendo nobiliter. Per Albertum 'pauce', quia non separantur a corporibus ipse intelligentie, sicut anime nostre, ponit secundam differentiam quia ipsa influunt nobis; †nos autem non et tales influxiones motuum celestium eveni<un>t nobis in nocte†.

Et anime est differentia: quidquid influitur eis motibus celestibus e<s>t fortioris influentie quam quod influitur nobis. Ergo anima celestis semper eodem modo habet se quia non est evanescens neque deficiens, sicut corpus nostrum; <corpus celeste> tamen perpetuum est per generationem.

Iam recapitulat de duabus propositionibus, scilicet *prima rerum creatarum* et illa que nunc dicta, et propter hoc altercatio est inter philosophos.

3 sunt] scit Ag 6 per modum] que Ag 6 supra] supera Ag 7 corporibus] in *add. sed del. Ag* 10 celestem] intellectivam Ag 11 prima] primo Ag 15 Albertum] Albertus Ag 19 motibus] *cor. ex* in corporibus Ag

14 ab Al<berto> : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 22, p. 86, l. 61-64.

Le commentaire sur le *Liber de causis* de Jean de Mallinges

Alexandra Baneu
(Universitatea "Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca)

Dragos Calma *
(Universitatea "Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca / Ecole pratique des hautes études, Paris)

Le manuscrit Worcester, Cathedral Library, Q. 90 date, d'après l'analyse de Rodney Thomson[1], de la fin du XIIIe début du XIVe siècle. Il contient, dans l'ordre, les textes suivants : *Sententie super Metaphysicam* (f. 1-8), *Questiones super Metaphysicam* (f. 10-48), *Questiones super XII Metaphysice* (f. 50-54), *Super libellum De causis*[2] (f. 54-54), *Reportationes De causis a magistro Io<hannes> de Mallingys* (f. 57-64), *Sententie super librum Metheorum* (f. 65-71), *Questiones super librum Metheorum* (f. 74-82), *Questiones super*

*. Cette étude a été réalisée dans le cadre du projet *Doctrines, idées, manuscrits. Nouveaux outils de recherche de la réception du* Liber de causis *dans le Moyen Age latin (XIIIe-XIVe siècles)* CNCS PN-II-ID-PCE-2011- 3-0058, dirigé par Dragos Calma à l'Université "Babeş-Bolyai" de Cluj-Napoca. Nous remercions Dominique Poirel, Delphine Carron, Alexander Baumgarten, Mihai Maga et les deux rapporteurs en aveugle pour leurs suggestions. Nous tenons à exprimer notre gratitude envers David Morrison, bibliothécaire et archiviste de la bibliothèque de Worcester Cathedral, pour sa collaboration très efficace. Nous sommes responsables des erreurs qui restent. Alexandra Baneu a fait la transcription du commentaire ; l'édition du texte a été établie ensemble.

1. Pour la description détaillée du manuscrit, voir : R. M. Thomson, *A Descriptive Catalogue of the Medieval Manuscripts in Worcester Cathedral Library*, Cambridge, D. S. Brewer, 2001, p. 180. Le codex est brièvement mentionné dans J. K. Floyer, S. G. Hamilton, *Catalogue of manuscripts preserved in the chapter library of Worcester cathedral*, Oxford, James Parker, 1906, p. 154 ; et dans R. Sharpe, *A Handlist of the Latin Writers of Great Britain and Ireland before 1540 : Additions and Corrections, 1997-2001*, Turnhout, Brepols, 2001, p. 925.
2. Publié dans ce volume dans l'Annexe 1.

Neoplatonism in the Middle Ages, I. New Commentaries on Liber de causis *(ca. 1250-1350),* ed. by Dragos Calma, SA 42-1 (Turnhout: Brepols, 2016), pp. 153–286

BREPOLS PUBLISHERS DOI: 10.1484/M.SA-EB.5.111560

librum De anima (f. 86-96), *Questiones super secundum p(hiloso)fiam*[3] (f. 97-101).

La description de R. Thomson n'est malheureusement pas précise : il croit que les *Questiones super XII Methaphysice* « <are> followed on f. 54rv by a note *Super libellum de causis : Sicut Deus continens omnes propones* (!) ». La « note » indique le début d'un autre commentaire sur le *Liber de causis*. Il est peu probable que ce prologue soit composé également par Jean de Mallinges, étant donné que le commentaire de celui-ci comporte un bref prologue qui ne semble pas incomplet. Vraisemblablement, celui qui a relié ensemble tous ces textes a voulu se constituer un dossier avec des commentaires respectivement sur la *Métaphysique*, sur les *Météores* et sur le *Livre des causes*.

Selon R. Thomson, les textes ont été reliés ensemble dès l'origine ; tous, à l'exception des questions de Jean de Mallinges, auraient été écrits par la même main, probablement anglaise. Nous avons pu comparer l'écriture des questions sur le *De causis* avec l'écriture du texte qui les précède et leur succède immédiatement, c'est-à-dire la fin des *Questiones super XII Methaphysice*, le *Libellum super Librum des causis* et les questions sur les *Météores*, et nous sommes arrivés à une conclusion différente : les écritures des trois textes sont identiques. En plus, l'intitulé *Incipiunt Sentencie super librum Metheorum* se trouve dans la marge supérieure gauche du premier folio du texte (f. 65r), comme l'intitulé *Reportationes De causis a magistro Johannes de Mallingys* ; les intitulés sont écrits par la même main qui a copié l'ensemble des textes, à la fin du XIIIe - début du XIVe siècle.

Le commentaire sur le *Livre des causes* s'arrête brusquement en bas du folio 64vb, le dernier du cahier qui a été probablement relié aux autres sans tenir compte de la longueur du traité qui devait se prolonger sur les folios suivants. On peut affirmer avec certitude que nous disposons d'une copie, faite sur un modèle qui, par endroits, a posé beaucoup de problèmes au copiste : il a volontairement laissé des espaces blancs aux endroits qu'il ne pouvait pas déchiffrer. Ses propres fautes ne sont pas nombreuses, et s'il s'en rend compte, il essaie de les corriger : au f. 57ra, par exemple, il corrige en marge un saut du même au même.

1. Attribution manuscrite et authenticité du traité

L'incipit du commentaire de Jean (abrégé dorénavant Wo) est : (f. 57ra) « Secundum quod scribitur in principio libri *De anima* » (...). ; et son explicit : « (…) docet que sit substantia que cadit sub corruptione » (f. 64vb).

3. Cet ouvrage, au titre pour le moins curieux, a l'incipit : « Queritur primo utrum verbum impartiale passive notus continetur in ablativo ».

L'intitulé « Reportationes *De causis* a magistro Io<hannes> de Mallingys[4] », qui se trouve en haut du folio 57ra, nous renseigne sur le fait que ce sont des notes prises pendant un cours[5] ; l'expression « a magistro Io<hannes> de Mallingys » pourrait signifier soit que Jean de Mallinges a pris ces notes chez un autre maître (lequel ?), ce qui nous paraît peu probable[6] ; soit qu'un étudiant a pris les notes durant le cours de Jean de Mallinges. Vraisemblablement, le maître n'a pas révisé ces notes en vue de la publication. Nous discuterons deux cas seulement : dans la *questio* 3, Jean annonce cinq raisons pour défendre l'idée que la cause première est unique ; il en donne pourtant six, la dernière étant probablement ajouté au cours de la discussion. Dans la même question, après avoir répondu à tous les arguments contraires annoncés au début, on lit un nouvel argument contraire auquel le maître répond sur le champ[7].

Un autre aspect significatif de l'intitulé est l'attribution faite à Jean de Mallinges. Le nom du lieu d'origine est disputé par des communes situées aujourd'hui en Grande-Bretagne, au Danemark et en France. Une petite cité historique du Kent, en Angleterre, porte le nom de West Malling. Le village de Malling, au Danemark, est situé dans la proximité d'Aarhus. Malling est également un petit village dans le département de la Moselle. Dans la province d'Anvers, la ville de Malignes ou Mechelen, Mechlinia en latin, en raison de sa graphie, pourrait également entrer dans nos hypothèses de travail ; au XIIIe siècle elle a appartenu au Duché de Brabant. Henri Bate était originaire

4. L'intitulé du commentaire au *Liber de causis* a été initialement lu par Floyer et Hamilton comme *Reportationes de caelis a magistro Roberto de Mallingys*, attribution corrigée par Richard Sharpe en 2001 ; voir : Floyer, Hamilton, Morrison, *Catalogue of manuscripts*, p. 154. Pour la correction voir Sharpe, *A Handlist*, p. 925.
5. Pour une présentation détaillée des spécificités de la *reportatio*, voir : J. Hamesse, « La technique de la reportation», dans O. Weijers, L. Holtz (eds.), *L'enseignement des disciplines à la Faculté des arts (Paris et Oxford XIIIe-XVe siècles)*, Turnhout, Brepols, 1997, p. 405-413 ; Id., « *Collatio* et *reportatio* : deux vocables spécifiques de la vie intellectuelle au Moyen Âge », dans O. Weijers (ed.), *Actes du colloque 'Terminologie de la vie intellectuelle au Moyen Âge', Leyde / La Haye 20-21 septembre 1985*, Turnhout, Brepols, 1988, p. 78-87 ; O. Weijers, « Note sur une expérience de *reportatio* », dans D. Nebbiai-Dalla Guarda, J. F. Genest (eds.), *Du copiste au collectionneur. Mélanges d'histoire des textes et des bibliothèques en l'honneur d'André Vernet*, Turnhout, Brepols, 1998, p. 185-190 ; J. G. Bourgerol, « De la *reportatio* à la *redactio* », dans *Les genres littéraires dans les sources théologiques et philosophiques médiévales : définition, critique et exploitation*, Louvain-la-Neuve, Publications de l'Institut d'Études Médiévales, 1982, p. 55-65.
6. Nous remercions Olga Weijers pour la discussion sur ce sujet. Si Jean de Mallinges avait pris ces notes de cours chez un autre maître, il aurait très probablement mentionné le nom de l'auter.
7. Wo, f. 57vb ; dans le présent volume, p. 220, l. 18-29.

de cette même région[8]. Plusieurs auteurs de commentaires sur des ouvrages arisotéliciens portent le nom Jean de Malignes. Dans une contribution récente[9], Luca Bianchi énumère, en citant Olga Weijers[10], au moins deux philosophes portant ce même nom : Johannes de Hulshout de Mechlinia († 1475), professeur de philosophie et de théologie à Cologne, auteur de plusieurs commentaires de textes d'Aristote et d'un *Tractatus de Homine* ; et Johannes de Mechlinia (1424-1475) qui avait enseigné à Louvain et écrit des *quaestiones* sur le *De sensu et sensato* et un commentaire sur le *De motu animalium*. Luca Bianchi affirme, d'après Anders Piltz[11], qu'à l'Université de Cologne, 23 personnes portaient le nom de Johannes de Mechelen entre 1397 et 1475, et 39 personnes à l'Université de Louvain entre 1453 et 1458.

Dans les dernières décennies du XIIIe siècle, un maître ès arts de l'Université de Paris porte le nom Jean de Malignes. Luca Bianchi lui a consacré un article auquel nous empruntons l'essentiel de l'argumentation[12]. Il écrit, vers 1283-1284, en tant que procureur de la Faculté des arts, une lettre au Pape Martin IV pour défendre son institution contre les accusations du chancelier de l'Université, Philippe de Thoiry[13]. Dans une épître du 1er février 1286 réglant ce conflit, le Pape Honorius IV le nomme « dilectus filius magister Johannes de Malignes, procurator ejusdem Universitatis »[14]. Jean était certainement un maître ès arts, car les procureurs étaient choisis parmi eux ; il a probablement étudié à l'Université de Paris dans les années 1270 et a connu les tourments liés à la condamnation du 7 mars 1277[15]. Plusieurs textes lui sont attribués

8. La graphie du lieu d'origine varie : dans le manuscrit de Worcester, la forme latine est Mallingys.
9. L. Bianchi, « Johannes de Malignes », dans C. Angotti, M. Brînzei, M. Teeuwen (eds.), *Portraits de Maîtres offerts à Olga Weijers*, FIDEM, Porto, 2012, p. 297-307.
10. O. Weijers, *Le travail intellectuel à la Faculté des Arts de Paris : textes et maîtres (ca. 1200-1500)*, vol. 11, Turnhout, Brepols, 2003, p. 18 et 21.
11. A. Piltz, *Studium Upsalense. Specimens of the Oldest Lecture Notes Taken in the Medieval University of Uppsala*, University of Uppsala, Uppsala, 1977, p. 16.
12. Bianchi, « Johannes de Malignes », p. 297-307.
13. Cette lettre a été mentionnée dans la littérature secondaire par Jacques Verger pour son intérêt historique : elle donne des informations précieuses sur le nombre des régents, des candidats à la licence et finalement des licenciés. Selon celle-ci, il y avait 120 régents, de 360 à 480 candidats annuels à la *determinatio* et 120 licences conférées à Sainte-Geneviève. Voir J. Verger, « La Faculte des arts : le cadre instituitionnel », dans O. Weijers, L. Holtz (eds.), *L'enseignement des disciplines à la Faculté des arts (Paris et Oxford, XIIIe-XVe siècles*, Turnhout, Brepols, 1997, p. 24-25. La même lettre a été invoquée par Olga Weijers comme étant une expression de la « conscience de soi des maîtres ». Voir : O. Weijers, « Techniques et méthodes d'enseignement », dans Weijers, Holtz (eds.), *L'enseignement des disciplines*, p. 344.
14. *Chartularium Universitatis Parisiensis*, I, ed. H. Denifle et A. Chatelain, Delalain, Paris, 1889, p. 639.
15. Bianchi, « Johannes de Malignes », p. 302.

par P. Glorieux, mais ils semblent plutôt appartenir aux auteurs tardifs mentionnés auparavant[16]. Ce maître ès arts est familier avec plusieurs textes philosophiques auxquels il fait appel dans le prologue de son épître :

> Per puram hujus dispositoris bonitatem est fixio omnis intelligentie ; nam secundum quod scribitur in una propositione de *Causis*, omnis intelligentie fixio est per bonitatem puram que est prima causa. Hanc primam causam debemus concedere unam esse ac eternam ; nam secundum quod de ea XII *Metaphysice* scribitur, unus est Deus, eternus, in fine nobilitatis et gaudii. Hanc etiam ratione sue substantie et nature, omnem cogitationem, meditationem ac sensum superantis, debemus concedere inenarrabilem existere ; nam sicut vult actor de *Causis* in sexta sui libri propositione, prima causa caret omni enarratione ; que licet in omnia producendo quedam producat in esse per media, plus influit in effectum quam cause medie ; nam in prima propositione libri prememorati scribitur quod causa primaria plus influit in effectum quam causam secundaria.

Dans l'ensemble, la lettre a un caractère à la fois stratégique et polémique : Jean de Malignes veut d'abord attirer le Pape de son côté afin de donner plus de chances à son combat contre Philippe de Thoiry. L'épître est précédée d'un long et érudit prologue, bien structuré, qui fait l'éloge de la Faculté des arts : contrairement à ce que le chancellier Philippe de Thoiry prétend, les maîtres ès arts ne sont ni paresseux ni ignorants[17]. Jean décrit ainsi ce que les historiens ont nommé la « conscience de soi » des artistes[18]. Il s'efforce de montrer que l'homme est l'effet le plus noble produit par la cause première de façon médiate ; il est créé en vue de l'intellection, qui est son but ultime. Cependant, l'homme est né imparfait parce que son âme est comme une *tabula rasa* ; la tâche de l'aider à se perfectionner revient à l'Université de Paris, et tout d'abord à la Faculté des arts. En effet, l'Université de Paris dénombre quatre facultés, mais seulement la Faculté des arts prépare les étudiants pour les trois autres : la philosophie naturelle les prépare pour la faculté de médecine ; la dialectique est utile dans tous les domaines ; la morale est nécessaire dans l'étude du droit canonique ; enfin, la métaphysique et la morale sont utiles dans l'étude de la théologie[19]. Pour prouver ces thèses, Jean renvoie à des textes

16. P. Glorieux, *La Faculté des arts et ses maîtres au XIIIe siècle*, Vrin, Paris, 1971, p. 223 ; J. Verger, « Le chancelier et l'université à Paris à la fin du XIIIe siècle », dans Id., *Les universités françaises au Moyen Age*, Leyden / New York, Brill, 1995, p. 74 ; Bianchi, « Johannes de Malignes », p. 297-298.
17. Bianchi, « Johannes de Malignes », p. 303.
18. Weijers, « Techniques et méthodes d'enseignement », p. 344.
19. *Chartularium Universitatis Parisiensis*, p. 605- 606.

aristotéliciens (les *Météores*, le *De anima*, l'*Ethique*, la *Métaphysique*) et cite trois fois le *Livre des causes*[20].

Jean de Malignes, le procureur de la Faculté des arts, et Jean de Mallinges, l'auteur du commentaire au *Livre des causes*, sont-ils la même personne (avec des graphies légèrement différentes) ? Les citations du *Livre des causes* dans l'épître adressée au Pape Martin IV ne permettent pas de trancher la question. En effet, les trois théorèmes (I, VI et VIII) sont mentionnés dans l'épître dans un contexte mi-rhétorique, mi-philosophique. Ils apparaissent également dans le commentaire sur le *Livre des causes* qui fait l'objet de cette étude, mais ils sont interprétés de manière très détaillée et, évidemment, plus philosophique. L'usage particulier dans le prologue de l'épître ne permet pas une comparaison probante avec l'exégèse poussée du commentaire pour déterminer si l'auteur de ce dernier est le procureur de la Faculté des arts. Il serait également intéressant de noter que le commentaire sur le *Livre des causes* est suivi dans le manuscrit de Worcester par deux exégèses sur les *Météores*, ouvrage mentionné également dans la dite épître de Jean de Malignes.

2. Datation du commentaire

Jean de Mallinges reprend tacitement des fragments du commentaire de Siger de Brabant, composé certainement avant son départ pour Liège en 1276, et probablement après 1274[21]. L'une des parties les plus intéressantes du commentaire de Siger consiste dans sa polémique, sous l'autorité d'Averroès, contre l'explication de l'eucharistie donnée par Thomas d'Aquin. Une polémique connue aussi bien par les historiens que par les médiévaux. En effet, plusieurs auteurs médiévaux s'y réfèrent, les uns en reprenant *ad litteram* des mots du texte de Siger, les autres en se référant seulement à son enjeu doctrinal[22].

Siger cite un fragment du commentaire d'Averroès au livre IX de la *Métaphysique* où la doctrine des ash'arites sur l'intervention directe de Dieu

20. Dans l'article cité, L. Bianchi donne une analyse détaillée de ces références.
21. Siger de Brabant, *Quaestiones super Librum de causis*, ed. A. Marlasca, Louvain / Paris, Publications universitaires / Béatrice-Nauwelaerts 1972, p. 29.
22. Cf. R. Imbach, « Notule sur le commentaire du *Liber de causis* de Siger de Brabant et ses rapports avec Thomas d'Aquin », dans *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie*, 43 (1996), p. 304-323. D. Calma, « L'élaboration d'une tradition médiévale sur l'occasionalisme », forthcoming ; Id., « Siger de Brabant et Thomas d'Aquin : l'histoire d'un plagiat », dans *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie*, 50 (2003), p. 118-135.

dans le monde est soumise à une analyse rationnelle[23]. En effet, si Dieu intervenait directement dans le monde, aucun étant n'aurait son opération propre ; et si les étants n'avaient pas d'action propre, ils ne pourraient pas se distinguer les uns des autres. La conclusion d'Averroès est sans appel : cette opinion est étrangère à la nature humaine (*valde extranea a natura hominis*) et les ash'arites n'ont pas le cerveau d'une bonne nature. Siger reprend le cadre général de la polémique et sa virulence, mais il ne fait pas allusion à la question, pourtant essentielle chez Averroès, de la distinction des étants en fonction des opérations qui leur sont propres ; à la place de cette argumentation, Siger reprend quelques lignes de l'exégèse sur le premier théorème du *Livre des causes* que Thomas d'Aquin donne dans son commentaire aux *Sentences*. La thèse de Thomas consiste à soutenir que la première cause peut produire l'effet de la cause seconde sans la participation de celle-ci, comme semble le défendre le *Livre des causes*. Sur la base de cette interprétation, et du remaniement de la définition aristotélicienne de l'accident[24], Thomas veut donner une explication philosophique de l'eucharistie. Dans un argument *contra* de la question 7 du commentaire de Jean, on lit une référence explicite à l'opinion de certains (*dicunt aliqui*) qui font appel à la polémique d'Averroès contre les philosophes qui nient la possibilité de l'intervention directe de la cause première dans le monde :

Averroes, *Super Metaphysicam,* IX, comm. 7, ed. Bürke, p. 38	Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super 'Librum de causis'*, ed. Marlasa, q. 2, p. 40-41, l. 25-53	Iohannes de Mallingys, *Reportationes super De causis*, prop. I, q. 7, f. 58vb-59ra (p. 226, l. 3-8)
Moderni autem ponunt unum agens omnia entia sine medio, scilicet deum. Et contingit istis, ut nullum ens habeat actionem propriam **naturaliter**. Et cum	Quidam homines **vulgares** et populares opinati sunt, sicut recitat **Averroes super nono *Metaphysicae***, quod **causa prima omnia** *faceret* **immediate**,	Ad istam questionem dicunt aliqui quod, secundum quod vult **Averroys super IX *Metaphysice*** aliqui sunt philosophi **vulgares non habentes cerebrum ad**

23. B. Bürke (ed.), *Das neunte Buch (Θ) der lateinischen großen Metaphysik Kommentars von Averroes, Text-Edition und Vergleich mit Albert dem Großen und Thomas von Aquin*, Bern, Franke, 1969.
24. Voir à ce sujet l'article décisif de Ruedi Imbach, « Le traité de l'eucharistie de Thomas d'Aquin et les averroïstes », dans Id., *Quodlibeta - Ausgewählte Artikel / Articles choisis*, Freiburg, Academic Press, 1996, p. 309-332.

entia non habuerint actiones proprias, non habebunt essentias proprias. Actiones enim non diversantur nisi per essentias diversas. **Et ista opinio est valde extranea a natura hominis. Et qui recipiunt hoc, non habent cerebrum habile naturaliter ad bonum.**	quod esset agere causam primariam sine secundaria. Et hi, sicut dicit, **non habentes cerebrum ad bonum naturale** *tollunt ab* **entibus proprias operationes**; quare et essentias et virtutes. Et secundum **sic** dicentes **entia** causata **omnia essent frustra**. Frustra enim est quod natum est includere **finem aliquem**, illum non attingens. Fines autem entium causatorum sunt **operationes** eorum, ut sensus sentire et intellectus intelligere.	**bonum naturale** <qui> dicunt **omnia immediate** *procedere* **a prima causa**, et isti *auferunt* virtutes et **operationes entium omnium**; et **sic entia omnia essent frustra** cum non ordinantur in **aliquem finem** que est **operatio** entium.

Les mots du texte de Siger (« vulgares », « non habentes cerebrum ad bonum naturale », « prima causa », « essent frustra »), absents dans le fragment cité d'Averroès, se reconnaissent dans le commentaire de Jean. Il faut cependant noter que l'étudiant[25] qui a probablement recouru à Siger, n'a pas correctement résumé la démonstration de celui-ci. En effet, dans la question précédant le renvoi à Averroès, Siger explique les trois manières dont une cause secondaire reçoit ses vertus agissantes de la cause première : (1) soit la cause première est la fin de l'action de la seconde, et alors elle donne à la cause seconde les puissances qui lui permettent d'agir ou de mouvoir pour atteindre cette fin ultime. (2) Soit la cause première donne à la seconde la substance et la forme par lesquelles l'effet est produit ; parfois la cause seconde reçoit, en plus de la substance et de la forme, la possibilité de conserver la nature et la substance par lesquelles elle agit. (3) Soit la cause première donne à la seconde seulement l'inclination ou la disposition (sans la substance et la forme) en vue de l'opération et de la matière dans laquelle elle devra agir. Le corps céleste,

25. Le résumé assez inconsistant d'un point de vue philosophique ne prouve pas la même maturité de la pensée que les solutions ou d'autres parties du commentaire ; il est plus probable que cet argument *contra* appartienne à un élève (ce qui correspond également aux pratiques formelles des *questiones*) qu'au maître Jean de Mallinges.

par exemple, ne reçoit pas de la cause qui lui est immédiatement supérieure (à savoir l'intelligence) la substance et la forme en vue de l'opération, mais seulement la disposition ou l'inclination d'agir sur la matière (de ce monde) ; le corps céleste reçoit la substance et la forme à partir de la cause première de l'univers. Siger conclut : la cause première est non seulement cause de l'effet de la cause secondaire, mais elle est cause de la vertu causatrice de la cause seconde[26].

Siger utilise « cause première » en deux sens : soit pour désigner la cause première de l'univers, à la fois efficiente et finale ; soit pour désigner une cause supérieure par rapport à une autre, dans la hiérarchie des substances séparées. Dans l'exemple du corps céleste, l'intelligence est la cause première qui dispose l'orbe en vue de l'action sur la matière, mais le premier principe est la cause première qui donne à l'orbe la substance et la forme, c'est-à-dire les vertus mêmes qui lui permettent d'agir en tant que cause.

La premier des trois modes de recevabilité décrits par Siger ne pose pas de difficultés particulières ; les deux dernièrs peuvent poser des difficultés de compréhension en raison de l'usage équivoque de l'expression « causa primaria ». Siger revient sur ce sujet dans la question 2 de son commentaire, immédiatement après le renvoi à Averroès. Il insiste encore sur le fait que parfois (*aliquando*) la cause seconde peut recevoir seulement la disposition en vue de l'opération et non pas la substance et la forme. La raison en est l'imperfection de la cause supérieure, nommée aussi cause première, qui ne dispose ni en acte ni en puissance du principe causal qui permettrait la production de l'effet de la secondaire ; la cause supérieure ne peut pas donner à la cause inférieure ce qu'elle n'a pas. Il est donc évident que, dans ce cas de figure, la cause première ne peut pas produire l'effet de la seconde sans la participation de celle-ci. Cette thèse est valable, continue Siger, même si l'on considère que la cause première est le principe premier qui donne la puissance opératrice à la cause seconde. Cette puissance opératrice se trouve dans le premier principe selon un degré supérieur de noblesse et de perfection que lorsqu'elle se trouve dans la cause secondaire ; en raison du principe de la similitude entre l'effet et la cause, l'effet (imparfait) de la cause seconde ne pourra pas être produit immédiatement par la cause première puisqu'elle agirait d'une manière plus parfaite que la cause seconde. La puissance opératrice se trouve selon un mode moins parfait dans la cause seconde, qu'elle ne se trouve dans la cause première ; donc l'effet de la cause seconde ne peut pas être produit sans la participation de celle-ci[27].

26. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*, p. 37, l. 52 -38, 76.
27. *Ibid.*, p. 40, l. 38 -41, l. 53.

L'étudiant qui, durant la leçon de Jean de Mallinges, résume la position de Siger, ne comprend pas son argumentation qui est incorrectement résumée ainsi : la cause première s'entend de deux manières : la cause première qui donne (à la seconde) la puissance et la substance ; la cause première qui donne seulement la disposition en vue de l'action quand (*quando*) celle-là ne lui donne pas la substance, étant donné que la puissance n'est pas selon la même raison. Par conséquent, ceux qui soutiennent l'opinion de la causalité par un intermédiaire (en l'occurrence, Siger de Brabant), considèrent que la cause première doit tout produire par l'entremise de la seconde dans la mesure où l'effet reçoit la substance et la puissance uniquement de la cause seconde, et non pas de la première :

> Duplex est causa prima : que tribuit virtutem et substantiam secunde, alia que non tribuit hec, sed solum dispositionem et applicationem ad opus quando non tribuit substantiam, quia virtus non est eiusdem rationis. Dicunt igitur : si debeat causari a prima causa, hoc debet fieri mediante causa secundaria, cum causatum solummodo recipiat virtutem et substantiam a causa secundaria et non a prima. (p. 226, l. 8-13)

Il n'est pas difficile de se rendre compte non seulement que Siger n'a pas soutenu cette thèse, mais aussi que l'étudiant n'a pas saisi le double sens de l'expression « causa primaria ». Siger n'a jamais exprimé les deux thèses (de la donation des puissances et de la disposition en vue de l'opération) selon un rapport de disjonction (soit les puissances soit la disposition) ; il ne les a pas non plus considérées en relation avec une cause première unique et univoque. La réponse de Jean est claire et dans le sens de Siger : le corps céleste n'est pas la cause première qui donne la substance et la puissance ; autrement dit : l'âme n'est pas causée par les astres. Jean refuse la confrontation indirecte avec l'argument de Siger, et se réfère directement à Averroès[28] :

> Ad dicta Averroys dico : cum si <deesset> causa secundaria, tunc fierent omnia immediate a primo. Dico quod si eodem modo causa prima posset in causatum secunde per se sicut potest cum secunda, tunc haberet veritatem. Sed causa prima propter communicabilitatem et largitatem non vult sola existere sine aliis et similiter non vult sola habere rationem causalitatis, sed aliis communicat causationem. (p. 227, l. 35 - 228, l. 1)

La position de Siger qui nie la possibilité que la cause première agisse sans l'entremise de la seconde est rejetée par Jean. Son argument principal consiste

28. Alors que l'étudiant introduit la référence à Averroès par intermédiaire : « dicunt aliqui quod secundum quod vult Averroys (...) ».

à dire que la supériorité ontologique de la cause première lui confère la puissance d'être cause *per se*, donc d'agir sans faire participer une autre cause, inférieure, à son action. La solution de Jean à l'argument d'Averroès, cité d'après Siger, est étonnante : il clôt la discussion en introduisant une thèse qu'on ne peut pas contredire par des arguments rationnels selon laquelle la participation des causes secondaires à l'opération de la première est le résultat de la volonté divine. Dieu refuse la causalité solitaire et choisit de communiquer ses vertus causales à d'autres causes intermédiaires. Cette idée de la « sociabilité de la cause première »[29], pourtant assez rare, se lit aussi dans le commentaire appartenant probablement à Raoul le Breton :

> Et dices : tamen frustra fit per plura quod potest fieri per pauciora ; modo per se potest omnia facere ; ergo alia superfluerent. Dico quod non, quia prima causa est diffusiva sue bonitatis et non diffunderet suam bonitatem nisi alias faceret[30].

Revenant au rapport avec Siger de Brabant, nous ajouterons encore un tableau comparatif qui nous semble prouver une importante ressemblance : ce sont des arguments provenant de la même discussion sur la causalité abordée par Siger dans la q. 1 de son commentaire, mais il faut noter que cette fois c'est bien Jean de Mallinges (et non pas un de ses étudiants) qui en fait usage :

Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*, q. 1, p. 37-38, l. 52-65.	**Iohannes de Mallingys** *Reportationes super De causis*, p. 221, l. 12-16
Et est attendendum **quod causa secundaria tribus modis** *potest* ***accipere a*** *causa* ***primaria*** *quod sit effectus causa*. Uno modo, *si causa* **primaria** *sit* **finis** *in agendo cause* **secundarie** (...). Secundo modo, *ita quod causa* **secundaria substantiam** *et formam* quae est operationis principium, per quam effectum producit, **accipiat a primaria** (...). **Tertio modo**, ita quod causa secundaria non accipit formam et substantiam quae est operationis principium **a primaria**, nihilominus	Dicendum **quod causa secunda** ***accipit*** *causalitatem* ***a prima***, sed ipsa **tribus modis** accipit *eo quod* **prima** *habet rationem* **finis** *respectu* **secunde** ; item, **secunda accipit substantiam** *et virtutem* **a prima** ; ideo **tertio** <**modo**> recipit **a prima**, non quia habet rationem finis <a> **prima causa**, *sed solam* **dispositionem** *in* **agendo** *recipit*.

29. L'expression appartient à Carla Casagrande ; nous la remercions pour la discussion.

30. Radulfus Brito, *Questiones in Librum de causis*, ed. I. Costa, M. Borgo, dans le présent volume, p. 315, l. 9-12.

tamen applicationem ad opus et ad materiam in quam agere debet, et universaliter **dispositionem** *secundum quam* **agere** *debet*, *accipit* **a** causa **primaria**.	

Les deux références au commentaire de Siger nous permettent de considérer la date de composition de celui-ci (1274-1276) comme terminus *post quem* du texte de Jean de Mallinges. Le terminus *ante quem* extrême est le 18 juillet 1323, date de la canonisation de Thomas d'Aquin par le Pape Jean XXII : Jean de Mallinges s'y réfère en le nommant « frater Thomas »[31]. Cela correspond d'ailleurs avec l'écriture, datée de la fin du XIIIe - début du XIVe siècle. Jean est familier avec le commentaire au *Livre des causes* Siger de Brabant ; il cite aussi, comme nous le montrerons, le *De causis et processu universitatis a causa prima* d'Albert le Grand et l'*Expositio super Librum de causis* de Thomas d'Aquin. Jean connaît donc les exégèses parisiennes les plus importantes au *De causis* ; cela nous fait émettre une première hypothèse : le commentaire de Jean a été composé dans le milieu parisien. La seconde hypothèse est la suivante : si le commentaire de Gilles de Rome avait été disponible, nous estimons que Jean l'aurait utilisé, comme il a fait avec les trois autres. Or, nous n'avons trouvé aucune ressemblance entre le texte de Gilles et celui de Jean. Nous estimons que le commentaire de Jean a été composé certainement après 1274-1276 (date du commentaire de Siger) et probablement avant 1289-1291 (date du commentaire de Gilles de Rome). Ces hypothèses sont provisoires, dans l'attente de nouveaux éléments chronologiques[32].

3. Les sources parisiennes

3.1. Albert le Grand

Jean de Mallinges connaît et cite un seul ouvrage d'Albert le Grand, le *De causis et processu universitatis* ; les références portent seulement sur les trois premiers traités du livre 2, notamment pour la partie concernant la question de l'auteur du *Livre des causes*. Jean cite, sans critiquer, l'opinon d'Albert selon laquelle David le Juif a recueilli plusieurs thèses des philosophes grecs et arabes, et qu'il les a commentées par la suite. Il reprend également les divers titres

31. Cf. Wo, f. 58va, dans le présent volume p. 242, l. 25.
32. Cela correspond parfaitement avec la période d'activité parisienne de Jean de Malignes, le procureur de la Faculté des arts. Sur la datation du commentaire de Gilles de Rome, voir D'Ancona Costa, *Recherches sur le Liber de causis*, Paris, Vrin, 1995, p. 197.

que ces mêmes philosophes auraient donné au texte, respectivement *De pura bonitate* (par Alfarabi), *Flores divinorum* (par Algazel), *De lumine luminum* (par Avicenne), *De causis causarum* (par Aristote). Jean reprend également des parties de l'argumentation d'Albert pour soutenir que le *Liber de causis* appartient à la science métaphysique.

Jean ne voit pourtant aucun obstacle pour soutenir en même temps la thèse de Thomas d'Aquin : ce que Proclus exprime d'une manière plus détaillée dans les *Eléments de théologie*, se trouve en bref dans le *Livre des causes*. Pour Jean, comme pour Gilles de Rome et d'autres médiévaux, les deux hypothèses sur l'origine du traité ne s'excluent pas mutuellement. En effet, la contradiction qui, par son évidence, choque l'historien moderne peut passer inaperçue pour un médiéval. Selon Albert, David le Juif a utilisé des sources anciennes, notamment arabes, pour faire la compilation (*compilavit*). Selon Thomas, Proclus est la source certaine, mais il confirme également que le *Liber de causis* est un résumé librement composé par un auteur arabe[33]. Pour un médiéval, les deux peuvent avoir raison : David le Juif peut être l'auteur du résumé dont parle Thomas ; et il aurait pu s'inspirer surtout de Proclus, mais aussi d'autres philosophes grecs et arabes.

Jean avoue, à une seule reprise, son incapacité de suivre le raisonnement d'Albert qui est obscur (*obscurum*). Malheureusement, le texte transmis par le manuscrit de Worcester est corrompu, et l'argumentation de Jean est encore moins claire que celle d'Albert.

La présence curieuse du mot *adlahic* dans le commentaire d'Albert n'échappe pas à Jean ; il remarque aussitôt que Thomas ne le mentionne pas, mais il n'insiste pas plus sur ces différences. Le fragment auquel fait référence Jean peut être identifié dans le *De causis et processu* d'Albert en raison du contexte et des autres emprunts textuels ; l'édition moderne retient cependant la forme *alatyr*[34] et, d'après l'apparat des variantes, aucun des manuscrits connus du *De causis et processu* n'a la forme citée et connue par Jean.

33. Cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, ed. H.-D. Saffrey, Paris, Vrin, 2002, p. 3, l. 10 : « unde videtur ab aliquo philosophorum arabum ex praedicto libro Procli excerptus, praesertim quia omnia quae in hoc libro continentur, multo plenius et diffusius continentur in illo ».

34. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, ed. W. Fauser, Münster, Aschendorff, 1993, p. 76, l. 18-33 : « Caelestis autem circulus apud sapientes arabum 'alatyr' vocatur. Esse igitur animae est intellectualitate formatum et ad alatyr determinatum. Hoc igitur modo anima nobilis a causa prima procedit, ut in esse nobilis animae constituatur. Et hoc est, quod quidam antiquorum dixerunt, quod *prima causa creat animam mediante intelligentia et alatyr*, non quod intelligentia pro medio prima causa utatur, sed quod forma intelligentiae media sit in esse diffinitionis animae, sicut sensibile medium est in esse diffinitionis hominis, cum dicitur vivum sensibile rationale ».

Les tableaux des références explicites et implicites à Albert se lisent dans l'Annexe 2.

3.2 Thomas d'Aquin

Thomas d'Aquin est cité 5 fois de manière explicite. Les références implicites au commentaire de Thomas sont plus nombreuses que les citations explicites ; on reconnaît des fragments provenant du prologue (notamment la partie sur le rapport avec les *Eléments de théologie*), ainsi que certaines formules reprises souvent par la tradition exégétique du *De causis*, comme : « quod prius/primo advenit ultimo recedit ».

Des tableaux avec les références explicites et implicites à Thomas se trouvent dans l'Annexe 3.

L'influence de Thomas est diffuse tout au long du commentaire de Jean qui reprend non seulement des thèses, mais aussi la plus grande partie des citations de Proclus [35] ; même les propositions que le frère dominicain fabrique à partir des mots de Proclus se trouvent chez Jean comme des citations provenant des *Eléments de théologie*. A quelques rares exceptions, Jean semble faire référence à des théorèmes qui ne sont pas cités par Thomas ; mais ces renvois sont plutôt des « recours généraux »[36] à Proclus.

Un tableau des renvois à Proclus se lit dans l'Annexe 4.

4. La structure du commentaire

Le commentaire de Jean combine deux types d'exégèse : une exégèse par lemme et une exégèse par questions. Dans l'état actuel des recherches, on connaît deux autres commentaires sur le *Livre des causes* du même genre : celui faussement attribué à Adam de Bocfeld et celui de Guillaume de Leus[37].

Dans le commentaire de Jean, les quatre premiers théorèmes du *De causis* ont à la fois une explication par lemme et des *questiones* ; les autres théorèmes n'ont que des explications par lemme. Le commentaire n'est pas complet : il s'arrête brusquement au théorème XXVI(XXVII), proposition 191. Le manuscrit de Worcester transmet le texte dans un désordre que nous

35. Nous citons toujours d'après Proclus, *Elementatio theologica,* ed. H. Boese, Leuven, Leuven University Press, 1987.
36. A ce sujet voir D. Calma, *Le poids de la citation. Les sources grecques et arabes dans l'œuvre de Dietrich de Freiberg*, Fribourg, Academic Press, 2010, p. 8.
37. Sur la structure du commentaire de Ps. Adam de Bocfeld, voir D'Ancona, *Recherches*, p. 206-207. Sur le commentaire de Guillaume de Leus, voir l'article de Delphine Carron dans ce volume et aussi l'article « Guillaume de Leus, commentateur du *Liber de causis* », dans *Bulletin de philosophie médiévale*, 54 (2012), p. 312-313 et 325-327.

ne savons pas expliquer, mais il est probablement dû à une erreur dans l'agencement des cahiers dans le modèle[38].

Folios	Lemmes	Questiones
f. 57ra	**Prohemium**	
f. 57ra-57rb		**Prohemium**, Q. 1. *Utrum in rebus reperiatur aliqua causa*
f. 57rb-57va		**Prohemium**, Q. 2. *Utrum in entibus reperiatur causa prima*
f. 57va-57vb	**Theorema I,** *Commentum*	
f.57vb -58ra		**Theorema I**, Q. 3. *Utrum sint plures cause prime*
f. 58ra	**Theorema II**, *Commentum*	
f. 58ra-58rb		**Theorema I**, Q. 4. *Utrum causa primaria plus influat in causatum quam causa secundaria*
f. 58rb -58va		**Theorema I**, Q. 5. *Utrum causa secunda possit in operationem aliquam preter primam*
f. 58va	**Theorema III**, *Commentum*	
f. 58va-58vb		**Theorema I**, Q. 6. *Utrum prima causa cum secunda sit maioris virtutis quam secundum se*
f. 58vb		**Theorema I**, Q. 7. *Utrum prima causa possit in effectum secunde absque secunda*
f. 59ra		Solutio Q. 6
f. 59ra-59rb	**Theorema IV**, *Commentum*	
f. 59rb		Solutio Q. 7
f. 59rb-59va	**Theorema V**, *Commentum*	
f. 59va -59vb		**Theorema I**, Q. 8. *Utrum forma magis universalis in eodem causato differat a forma minus universalis*

38. Le commentaire de Ps. Adam de Bocfeld présente une situation similaire ; à ce sujet, voir D'Ancona, *Recherches*, p. 228.

f. 59vb		**Theorema I**, Q. 9. *Utrum forma magis universalis habeat rationem cause respectu cause particularis*
f. 59vb		**Theorema I**, Q. 10. *Utrum forma magis universalis prius adveniat et ultimo recedat*
f. 59vb-60ra		Solutiones ad Q. 8, Q. 9, Q. 10
f. 60ra	**Theorema V(VI)**, *Commentum*	
f. 60ra-60rb	**Theorema VI(VII)**, *Commentum*	
f. 60rb-60va		**Theorema II,** Q. 11. *Utrum eternitas differat a tempore*
f. 60va		**Theorema II**, Q. 12. *Utrum nunc eternitatis differat a nunc temporis*
f. 60va-60vb	**Theorema VII(VIII)**, *Commentum*	
f. 60vb-61ra	**Theorema VIII(IX)**, *Commentum*	
f. 61ra		**Theorema II**, Q. 13. *Utrum nunc eternitatis differat ab eternitate*
f. 61ra		**Theorema II**, Q. 14. *Utrum eternitas habeat rationem mensure*
f. 61ra-61rb		Solutiones ad Q. 13 et Q. 14
f. 61rb-61va	**Theorema IX(X)**, *Commentum*	
f. 61va	**Theorema X(XI)**, *Commentum*	
f. 61va-61vb		**Theorema II**, Q. 15. *Utrum causa prima sit ante eternitatem*
f. 61vb		**Theorema II**, Q. 16. *Utrum causa prima sit in eternitate*
f. 61vb-62ra	**Theorema XI(XII)**, *Commentum*	
f. 62ra	**Theorema XII(XIII)**, *Commentum*	
f. 62ra		**Theorema II**, Q. 17. *Utrum anima nobilis sit post eternitatem*
f. 62ra–62rb		**Theorema III**, Q. 18. *Utrum anima nobilis habeat tres operationes*

f. 62rb-62va	**Theorema XIII(XIV)**, *Commentum*	
f. 62va-62vb	**Theorema XIV(XV)**, *Commentum*	
f. 62vb		**Theorema III**, Q. 19. *Utrum intelligentia possit creare res alias*
f. 62vb -63ra	**Theorema XV(XVI)**, *Commentum*	
f.63ra-63rb		**Theorema III**, Q. 20. *Utrum anima nobilis sit creata mediante intelligentia*
f. 63rb	**Theorema XVI(XVII)**, *Commentum*	
f. 63rb	**Theorema XVII(XVIII)**, *Commentum*	
f. 63va	**Theorema XVIII(XIX)**, *Commentum*	
f. 63va		**Theorema IV**, Q. 21. *Utrum creatio sit possibilis*
f.63va -63vb		**Theorema IV**, Q. 22. *Utrum esse sit creatum*
f. 63vb	**Theorema XIX(XX)**, *Commentum*	
f. 63vb-64ra	**Theorema XX(XXI)**, *Commentum*	
f. 64ra		**Theorema IV**, Q. 23. *Utrum esse sit primum causatum*
f. 64ra		**Theorema IV**, Q. 24. *Utrum intelligentia sit composita*
f. 64ra-64rb	**Theorema XXI(XXII)**, *Commentum*	
f. 64rb-	**Theorema XXII(XXIII)**, *Commentum*	
f. 64rb-64va	**Theorema XXIII(XXIV)**, *Commentum*	
f. 64va		**Theorema IV**, Q. 25. *Utrum intelligentia composita sit de infinito et finito*
f. 64va-64vb		**Theorema IV**, Q. 26. *Utrum intelligentia possit multiplicari*

f. 64vb	**Theorema XXIV(XXV)**, *Commentum*	
f. 64vb	**Theorema XXV(XXVI)**, *Commentum*	

Nous avons choisi d'éditer ce texte selon ce qui devait être son ordre originaire : ainsi, toutes les questions sur le théorème I ont été ajoutées après l'explication par lemme de celui-ci ; de même pour les questions sur les théorèmes II, III et IV. L'édition que nous proposons ne respecte donc pas l'ordre du manuscrit de Worcester, détaillé dans le tableau ci-dessus.

La structure typique d'une *questio* de ce commentaire est la suivante : trois à six arguments contraires, un *oppositum* qui, dans la plupart des situations, fait appel à une autorité, une *solutio*, qui commence avec le mot *dicendum* et qui présente le point de vue du maître, et finalement la réponse aux arguments contraires. Cette structure est respectée par toutes les *questiones*, exception faite des q. 3, 4 et 7. Dans la q. 3, Jean ajoute un argument contraire et donne sa réponse après avoir répondu aux arguments contraires énoncés au début de la question[39]. Dans le cas de la q. 4, la situation est plus confuse : seulement deux sur les trois arguments contraires s'opposent véritablement à la thèse énoncée, le troisième est en réalité en sa faveur ; de plus, le 'videtur quod' n'introduit pas une thèse opposée à celle soutenue dans la *solutio*[40]. La situation de la q. 7 est également complexe : la question est interrompue par la solution de la q. 6, puis par le commentaire linéaire de la IVe proposition du *Liber de causis* et elle vient, de plus, après l'*oppositum*, sans respecter la structure de toutes les autres questions ; le texte contient la position d'un *quidam* (en l'occurrence Siger de Brabant) à ce problème[41].

5. *Divisio textus*

Selon Jean de Mallinges, le *Liber de causis* a une structure logique particulièrement élaborée. D'abord, il divise le traité en deux : la première partie correspond au premier chapitre[42] divisé à son tour en plusieurs autres

39. Wo, 57vb ; dans le présent volume p. 220, l. 22-29.
40. La thèse soutenue dans la solution est que la cause première est plus influente. Le 'videtur quod' introduit, lui aussi, la thèse que la cause première est plus influente. Le premier argument soutient cette thèse. Les deux autres sont contre cette thèse.
41. Cf. *supra*, p. 159.
42. Par chapitre nous entendons le théorème principal et les propositions secondaires qui lui succèdent.

niveaux ; la deuxième partie, correspond aux 31 chapitres restants[43].

> Iste liber dividitur in duas, quia primo in theoremate sive propositione comparat universales causas speciebus. Secunda : *omne esse*. Prima in duas. Secunda : *cum ergo*[44].

Cette bipartition du *Liber de causis* se rencontre déjà dans le commentaire de Ps. Adam de Bocfeld (après 1251), qui déclare aussi, comme Jean de Mallinges, que la première partie (plus longue que chez Jean, parce qu'elle dure jusqu'à la prop. VI) est dédiée à la comparaison générale des causes et la seconde est dédiée à l'analyse des spécificités de chaque cause selon la hiérarchie et l'ordre de la nature :

> Dividitur autem tractatus iste in duas distinctiones. In prima enim intendit certificare generaliter comparationem et distinctionem istarum causarum quarum esse superius est et essentia separata, usque ibi : *Intelligentia est substantia que non dividitur*. In secunda vero intendit specialiter certificare substantiam et comparationem earum secundum seriem et ordinem nature. (Venezia, Bibl. Marciana, Lat. VI, 1 (2821), f. 1ra / Firenze, Naz. Centr. G. IV.355, f. 101rb)

La division de Thomas ressemble à celle faite par Jean, bien que des différences notables existent entre les deux visions sur l'ensemble de l'ouvrage :

> Praemissa prima propositione sicut quodam principio ad totum tractatum sequentem, incipit hic agere de primis causis rerum. Et dividitur in duas : in prima agit de distinctione primarum causarum ; in secunda de coordinatione sive dependentia earum ad invicem (...)[45].

Guillaume de Leus s'inspire de Thomas :

> Hinc autem in libro quo XXXII propositiones cum commentis suis continentur, premittit actor hanc primam propositionem tractantem de primariis causis, quasi quoddam prohemium respectu totius operis. Cum enim liber iste sit de causis, ideo in principio incipit a primariis causis, in hoc explicans suam intentionem et operis conditionem. Duo ergo facit actor, quia primo premittit hanc propositionem proximo generalem, quasi prohemium totius sequentis operis ; secundo exsequitur de aliis propositionibus que sunt quasi exsecutio et tractatus huius operis. Secunda pars incipit in secunda propositione ibi : *omne esse superius*[46].

43. Le schéma des articulations principales du texte est présenté dans l'Annexe 5.
44. Wo, f. 57va, p. 216, l. 14.
45. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 2, p. 11,
46. Guillaume de Leus, *Expositio Libri de causis*, ed. D. Carron, dans ce volume p. 467.

Jean de Mallinges divise la seconde partie du *Liber de causis* en deux autres parties : les chapitres II à XIV(XV) portent sur la description variée et détaillée des causes premières, les chapitres XV(XVI) à XXVI(XXVII) décrivent, d'une part, les relations mutuelles entre les étants et, d'autre part, les relations entre les étants supérieurs par rapport à la cause première[47]. Les quatre derniers chapitres du *Liber de causis* ne sont pas mentionnés par Jean dans la structure de l'ensemble ; ils ne sont pas non plus commentés, la version transmise par le manuscrit de Worcester s'arrête au théorème 191 du chapitre XXVI(XXVII).

Chacune des deux sous-catégories mentionnées auparavant est divisée en d'autres parties thématiques, contenant plusieurs chapitres ; ils sont à leur tour groupés en d'autres catégories thématiques qui sont divisées à leur tour en deux ou plusieurs autres parties et ainsi de suite jusqu'au dernier élément qui est le théorème ; celui-ci est, à son tour, considéré en deux ou plusieurs parties, regroupant divers lemmes. Enfin, Jean explique d'une manière très minutieuse chacun des lemmes.

Les chapitres II - XIV(XV) sont dédiés aux causes premières ; les chapitres II à (V) portent sur la définition ou la distinction des causes premières (avec des chapitres dédiés aux intelligences et aux âmes nobles), les chapitres (V) à XIV(XV) sont dédiés à la description de l'ordre entre les causes premières avec deux grandes parties : une partie sur les intelligences (chapitres (V) à XII(XIII)) traitant de leur essence et de leur mode de connaissance ; une autre partie sur l'âme noble (chapitres XIII(XIV) à XV(XVI)) traitant de l'essence de l'âme et de son mode de connaissance. Les chapitres XV(XVI) - XXVI(XXVII) discutent deux thèmes connexes : les rapports entre les étants et les rapports des étants supérieurs avec la cause première. Le premier thème est abordé dans les chapitres XV(XVI) - XVII(XVIII), et le deuxième dans les chapitres suivants.

Le plan de Jean (dont une présentation schématique se trouve dans l'Annexe 5) est beaucoup plus complexe que celui de Thomas et d'Albert. L'interprétation qu'il propose cherche à montrer que le *Liber de causis* a une cohérence thématique interne.

6. Principes d'édition

Le manuscrit de Worcester est le seul témoin connu du commentaire au *Liber de causis* de Jean de Mallinges. Malheureusement, il présente beaucoup de problèmes : d'une part, le copiste a laissé à plusieurs reprises des espaces

47. Wo, f. 62vb, p. 274, l. 8-10 : « Superius, philosophus divisit esse in causam primam et intelligentiam et in animam nobilem. Hic determinat qualiter entia determinata dependunt adinvicem sicut superiores ad causam primam ».

blancs aux endroits qu'il n'a pas su lire dans son modèle ; d'autre part, le texte présente parfois des phrases incomplètes, ce qui rend difficile, voir impossible la compréhension de ces arguments.

Nous avons choisi de corriger seulement les fautes gramaticales qui empêchent la compréhension de la phrase. Nous n'avons pas voulu combler les lacunes du texte : nous les signalons par le symbole *, chaque astérisque représentant approximativement une lettre oubliée. Le lecteur pourra ainsi se représenter la dimension approximative des lacunes. Nous avons choisi de noter tous les accidents survenus durant la copie (ratures, exponctuations, notes marginales etc.) pour que le lecteur puisse reconstituer l'état du témoin et, de ce fait, pour qu'il puisse s'en servir si d'autres copies du même texte étaient retrouvées.

Pour les renvois aux textes d'Aristote, nous avons adopté un système qui peut étonner à première vue : l'indication des divisions classiques (livre, chapitre, numérotation d'après Bekker) est complétée par les lignes correspondantes de l'édition *Aristoteles latinus*. Deux traductions latines de Guillaume de Moerbeka ne sont pas encore imprimées, mais on peut les consulter sur *Aristoteles Latinus Database* : le *De celo et mundo* et le *De generatione et corruptione* ; par conséquent, les renvois à ces textes n'ont aucune indication de page et de ligne. Les renvois aux trois traductions du *De anima* sont faites d'après les éditions suivantes : la traduction de Michel Scot a été publiée par F. S. Crawford ; les traductions de Jacques de Venise et Guillaume de Moerbeka ont été publiées par R.-A. Gauthier[48].

48. Averroes, *Commentarium Magnum in Aristotelis De anima libros*, ed. F. S. Crawford, Cambridge (Mass.), Medieval Academy of America, 1953 ; *Lectura in librum De anima a quodam discipulo reportata*, ed. R.-A. Gauthier, Grottaferrata / Rome, Editiones Collegii S. Bonaventurae, 1985 ; Thomas de Aquino, *Sentencia Libri de Anima*, ed. R.-A. Gauthier, Rome / Paris, Commissio Leonina / Vrin, 1984.

Annexe 1

Le commentaire sur le *Liber de causis* de Jean de Mallinges est précédé, selon la description du catalogue[1], par des *Questiones* sur le livre XII de la *Métaphysique*, f. 50-54; en réalité, il s'agit d'une série des questions entrecoupées, au sens propre, par des explications littérales des lemmes du texte d'Aristote. Par exemple, au f. 54ra on lit, dans cet ordre : des arguments préliminaires d'une *questio* ; des explications des lemmes « si compositum est » et « ut humanus intellectus », qui se lisent dans *Metaphysica*, XII, 9, 1075a, AL XXV 3.2, p. 266, l. 456, respectivement l. 458-459 ; la solution de la *questio* :

> [54ra] Dubium est quomodo <Deus> est propria species et propria similitudo omnium entium ita quod per suam essentiam cognoscat omnia entia. Intelligendum quod substantia coniuncta in re potest separare, ut actus a possibili. Similiter denarius continens octonarium potest intelligere illud acsi sit propria essentia octonarii; et similiter est octonarii rerum duorum subtrahendo duo in intelligendo iactum. [54rb] Sic Deus continens omnes perfectiones entium: et ut est universalis sua natura per modum vite, intelligit pluralitas; et ut est universalis ab entibus per modum cognitionis, sic aliam intelligit; et ut est universalis per modum intellectus, sic intelligit hominem. Unde licet ista 'omnia intelligere' sit 'omnia cognoscere' et plura intelligit et plura cognoscit cognitione una et sub propriis formis illorum entium. Et est cognitio una quia illud principium primum intellectum est unum quoniam intelligit suam essentiam ut participabilis est ab omnibus entibus secundum suas proprias formas. Et ita necesse est ipsum intelligere omnes similitudines rerum sub propriis rationibus et hoc est difficile ymaginari quoniam illud est supra naturam intellectus nostri.
>
> Et non solum cognoscit entia nobilia sed vilia; quoniam bonum ordinis universi est maius bonum qualibet parte universi, quoniam quelibet pars habet suum bonum ab ordine. Unde intelligendo partes universi necesse est intelligere ordinem universi; in tali cognitione necesse est cognoscere vilia tamquam nobilia, et ita Deus intelliget vilia.

2 similitudo] propter *add.* Wo 2 essentiam] in *add. sed exp.* Wo 3 substantia] *conieci ex* s^e^ Wo 6 essentia] s *add. sed exp.* Wo

1. Cf. Thomson, *A Descriptive Catalogue*, p. 180.

Ad argumentum: nullum est. Primo intellectum, et per quod aliud intelligitur vel alia intelliguntur, erit perfectio intellectus. Unde primo intellectum in Deo est essentia divina et ideo erit perfectio intellectus divini, et alia entia intelliguntur non in se sed in essentia divina.

Ad aliud dicendum quod nullum est ex necessitate primi et principalis et tunc non ad aliud a se quoniam illud non est principale intellectum, sed essentia divina.

Ad argumentum: ad dicendum "quod procedit ex falsa ymaginatione, quoniam quando intelligit se et aliud a se", non intelligendum quod successive, sed simul. Si successive, transmutatum esset a dignori immutatione, et hoc non competit agenti quod tendit in corruptionem. Unde ponendum est quod subito omnia intelligit, et posuerunt antiqui exemplum: si esset speculum in quo possem speculari omnia de mundo, in speculando unum omnia simul specularer; et posuerunt differentie, quod modo aliquod unum prius. Similiter in proposito: intellectus divinus habet apud se aliquam similitudinem, ut suam essentiam, omnium entium. Unde intelligendo aliquid unum, simul intelligit omnia alia sicut in speculo.

15 speculari] speculare Wo

Nous n'avons pas pu consulter l'intégralité de ce commentaire sur le livre XII qui cite Proclus ; par conséquent, nous ne pouvons rien préciser sur le rapport entre ce texte et les commentaires copiés avant et après : *Sententie super Metaphysicam* (f. 1-8) et *Questiones super Metaphysicam* (f. 10-48), respectivement les deux questions anonymes sur le *Liber de causis* et le commentaire de Jean de Mallinges. Immédiatement après la fin du texte transcrit ci-dessus, et sans aucune indication particulière, sauf le changement de l'encre (dorénavant moins foncée), commence ce qu'une note dans la marge supérieure de la colonne de droite appelle *Super Libellum de causis*. On lit deux questions reprises de ce qui devait être un commentaire plus ample sur lequel, dans l'état présent de nos recherche, nous n'avons aucun autre témoignage. Les deux questions portent manifestement sur le *Liber de causis* parce que dans la première question on mention que cet opuscule traite de l'opération des causes premières (« nisi determinatur in hoc libello de operari causarum primarum »). En plus, la première question, « Utrum de primis causis possit esse scientia », apparaît dans les *prologues* de certains

commentaires sur le *Liber de causis*, dont celui attribué à Pierre d'Auvergne (édité dans ce volume par M. Maga).

Le copiste des deux questions sur le *De causis* est le même que pour le commentaire de Jean de Mallinges et pour le commentaire sur le livre XII de la *Métaphysique*. Son écriture n'est pas facile, il fait un certain nombre d'erreurs, il revient sur plusieurs mots pour les corriger ; certains mots ne peuvent pas être lus sur les reproductions photographiques obtenues par l'amabilité de M. David Morrison, bibliothécaire de la Cathedral Library. Les deux questions sont trop brèves et le mode d'expression des thèses parfois confus pour donner une idée plus précise de la teneur doctrinale de ce commentaire sur le *De causis* ; on notera cependant les références explicites à Avempace et Themistius reprises du commentaire d'Averroès au *De anima*, ainsi que la citation de Proclus.

<Anonymus>

Super Libellum de causis
<Questio 1. Utrum de primis causis possit esse scientia>

Utrum de primis causis possit esse scientia. Quod non. Nam non erunt in sensu, igitur nec <in> intellectu, et de tali non est scientia.

Iterum, scientia est de subiecto et partibus eius, sed intelligentia <est> separata <a> proportione. Intelligentia est substantia que non dividitur; igitur non habet magnitudinem nec per consequens <proportionem>.

Oppositum de istis potest [54va] argui cognitio, quia sunt, igitur et quid sunt. Et per consequens cognitio eorum.

Avempache posuit quod intellectus noster per studium in scientiis speculativis possit devenire in cognitionem separatorum et hoc sit quoniam potest intellectus abstrahere quidditatem a re habente quidditatem, et quidditatem adhuc de illa quidditate, et sic usque deveniat ad puram quidditatem non habentem quidditatem, et tales sunt substantie separate. Non valet, quoniam abstrahit quidditatem que est composita ex materia et forma quoniam materia perveniret ad quidditatem, et talis quidditas differt a quidditate substantiarum separatarum; igitur per talem quidditatem non deveniret in cognitionem substantiarum separatarum.

Iterum, in inferioribus ita est quod quidditas unius non ducit in cognitionem alterius, igitur nec talis quidditas abstracta ducet in cognitionem

4 primis] *sup. lin.* Wo 4 non] fuerit *add. sed del.* Wo 10 eorum] solum (?) Wo 11–12 in scientiis speculativis] *sup. lin.* Wo. 12 possit] intellectus noster *add. sed exp.* Wo

separatorum. Alexander posuit intellectum esse generabilis et corruptibilis et consequens mixtionem et proportionem quattuor qualitatum et ita numquam esse elevatum ad superiora in speculando, sed semper sensibilia. Posuit alio modo nos devenire in cognitionem separatorum per hoc quod posuit intellectum agentem esse substantiam separatam et ipsam ultimo vite uniri intellectui nostro et sic nos devenire in cognitionem separatorum. Primum est contra intentum Philosophi III *De anima*, qui ponit intellectum nostrum incorruptibilem.

Iterum, sensibile unitur intellectui nostro non sicut accidens, quoniam tunc esset accidens; igitur unum fit essentiale ex ipso, et ita intellectus agens erit pars essentialis †ad minus intellectus unus vel noster intellectus essentialiter†.

Temistius posuit separata cognosci ab intellectu nostro ponendo ipsum esse in materia. Cognoscit, dixit ipse, materialia per abstractionem et ut fiunt in actu; igitur multo fortius que essentialiter sunt abstracta et sunt in actu; <igitur> potest cognoscere que sunt separata. Intelligendum quod si coniungitur corpori in esse ut ab ipso dependeat, natura dependentiam haberet in intelligendo †ad res sensibiles†; nunc dependet in esse ab ipso corpore et ideo non habere potest cognitionem de separatis nisi per sensibilia †possit induci in illa†; et tunc dicendum quod de illis pro cognitione illarum potest esse scientia perfecta. Quantum ad 'quod quid est' eorum, in talis cognitionem nos non possumus devenire perfecte in hac vita quoniam omne inferius a quo procedit necessario intellectus noster in intelligendo est effectus substantiarum separatarum et effectus non ducit in cognitionem perfectam cause, quoniam dicit Proclus *causa est* aliquid *exaltatum ab effectu*. Unde quia non possumus in cognitionem perfectam earum devenire, non determinatur in hoc libello [nisi] de operari causarum primarum et duratione ipsarum que sunt ex sua 'quod quid est'.

<Questio 2. Utrum in substantiis dictis separatis sit materia >

Utrum in substantiis dictis separatis sit materia. Quod sic. Et non sit ponere separata quoniam in illis est perfectio forme que non est sine materia.

Iterum anima vel intellectus noster tenet infimum gradum in genere intellectuum, sicut materia in infimo gradu sensibilium. Nunc si essent separata a materia, non traderent vitam aliis; sed intellectus noster tradit et vivit, sic illa. Igitur viveret perfectior materia quam illa; quod est falsum.

Oppositum vult Philosophus XII *Metaphysice*, quod est devenire ad aliquod

2 proportionem] el *add. sed del.* Wo 9 sensibile] *conieci ex* sms (?) Wo 11 ad minus … essentialiter] *in marg.* Wo 16 coniungitur] o *add. sed exp.* Wo 16 dependeat] naturam *add. sed exp.* Wo 19 pro cognitione illarum] *sup. lin.* Wo 20 perfecta] *sup. lin.* Wo 22 noster] *sup. lin.* Wo 23 perfectam] a *add. sed exp.* Wo 29 dictis] *sup. lin.* Wo

primum immobile nullam potentiam habens †quoniam si sic posset non esse; per consequens erit separata a materia†.

Per motum corporum supracelestium [54vb] devenebat Philosophus in cognitionem substantiarum separatarum quoniam quot sunt ibi motus, tot posuit substantias separata<s> habentes ordinem ad motum, quoniam cuiuslibet motus posuit substantiam separatam esse causam. Et motus est operatio sempiterna, et ideo esse oportet esse sempiterniter et ita separari a materia. Sed supposuit ista operatio *** omnes substantias separatas ordinari in motum quod non est consequens in *** omni gradu imperfectum precedit perfectum; nunc substantie materiales habent aliquid imperfecte, igitur precedent aliqua perfecta que sunt separata a materia.

Iterum, oportet ponere intellectum omnino separatum a materia tamquam *** ideo et subiecto quoniam utrumque est esse aliquid imperfectum et talis est separatum a materia.

Ad argumentum nullum est de forma non per se destruente et perficente materiam, non de alia.

Ad aliud dicendum quod vitam alii tribuunt et saltem effective mediante *** corporum celestium, sed non tribuunt vitam que est forma et perfectio illorum, sicut intellectus vel forma in materia.

1 esse] et *add. sed exp.* Wo 8 ***] *ill.* Wo 9 ***] *ill.* Wo 13 ***] *ill.* Wo 18 ***] *ill.* Wo

Annexe 2 - Tableaux des références explicites à Albert le Grand

Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*	**Iohannes de Mallingys** *Reportationes super De causis*
Accipiemus igitur ab antiquis, quaecumque bene dicta sunt ab ipsis, quae ante nos *David* **Iudaeus** quidam **ex dictis** *Aristotelis, Avicennae, Algazelis et Alfarabii congregavit*, per modum theorematum ordinans ea quorum commentum ipsemet adhibuit, sicut et Euclides in Geometricis fecisse videtur. (...) Pervenit autem ad nos et Physica per eundem modum ab eodem philosopho perfecta, ubi istum librum *Metaphysicam* nominavit, tituli eiusdem quattuor subiungens rationes.	Ista scientia consuevit intitulari 'divina' vel 'metaphysica', et sic a **Iudeo** dicit Albertus, quod ille *compilavit* istam scientiam **ex dictis** *antiquorum*; et res divine *****. (f. 57ra, p. 212, l. 4-8)
Tertia est, quia non determinatur hic nisi de **divinis** *substantiis*, scilicet causa prima, intelligentia et nobilibus animabus, quod ad theologiam pertinet, quam in ultima parte sui et perfectissima considerat metaphysica.	Item, dicitur 'divina', quia de **divinis** *entibus* est.
Quarum prima est, quia agit hic *de talibus quorum ratio diffinitiva nec cum materia nec cum continuo nec cum* **motu** *concepta est*.	Item, quia <est> *de his que abstracta sunt a* **motu**.
Talem autem tractatum **Alfarabius** ***De pura bonitate*** inscripsit quinque rationibus. (...) Secundum autem quod **in** lumine **intellectus** universaliter	Item, ***De bonitate pura*** **ab Alfarabio, quia bonum in intellectum** consistit et reperitur in rebus que non sunt subiecte predicari et de talibus entibus

agentis est, pura est. (...) Secunda est, **quia** cum sit **bonum** hoc et bonum illud secundum Platonem et cum sit quoddam, quod est omnis boni bonum, quod solum purum est et non mixtum, ut dicit Plato, et de tali bono agatur hic, iuste ***De pura bonitate*** intitulatur.	determinatur.
Huiusmodi tractatum **Algazel *Florem divinorum*** (…). Propter hoc enim investigamus principia entis, principia demonstrationum, principia diffinitionum et cetera, quae in divina scientia considerantur, ut ad ista quae **hic determinantur** et in quibus omnia *alia florent*, tandem perveniamus. Tertiam adducit, quia **sicut flos pulchritudo** quaedam **caelestis luminis est**, cuius sol est pater, ita ea **quae hic determinantur**, pulchritudines sunt omnium rerum (...).	**Algazel** ipsum intitulat ***De flore divinorum***, quia ista <scientia> illuminat omnes alias. Item, **sicut flos est pulchritudo luminis celestis**, *ita ista scientia est flos aliarum*. Item, quia omnia que determinantur in aliis scientiis de divinis, hec relucent in his **que hic determinantur**.
Avicennam *autem secuti* magis proprie ***De lumine luminum*** *appelaverunt* quattuor huius nominis assignantes rationes. Quarum prima est, quia cum **prima causa agat in lumine intellectuali** et agatur hic de constitutis a prima causa, prout sunt in lumine intellectuali, sic autem sunt lumina illuminantia naturam omnem, placuit hunc tractatum '**De lumine luminum**' intitulari. (...) Quia cum *lumen* **primae causae tripliciter** *influat* **rebus**, scilicet influentia **constitutionis** ad **esse** et **influentia irradiationis** ad perfectionem virtutis et operis et influentia **reductionis ad primum** fontem ut ad boni principium, et huius influentia luminis omnis	Item, ab **Avicenna *De lumine luminum*** *intitulatur*, quia **causa prima agit lumen intellectuale** in alia. **Causa prima tripliciter** *invenitur agere* in **rebus: ad constitutionem esse** ipsarum; et secundo ad **irradiationem** rerum agit. Albertus: **prima causa** et **influentia** *institutionis* et **irradiationis** agit ad nullum **esse** rerum et **reductionis** ipsarum rerum <**ad**> ipsum **primum.** Item, dicitur *De* ***lumine luminum*** ista scientia eo quod in ea determinetur de causis *primariis* **rerum**.

illuminationis principium sit et lumen, erit ipsum lumen luminum. (...) Quartam apponunt rationem dicentes, quia hic agitur de his principiis, quae rebus commiscibilia non sunt et ideo in rebus non obumbrantur nec in diffinitionibus rerum accipiuntur, cum tamen sint *principia* **rerum** et efficienter et formaliter. (...)	
Aristotelem secuti librum hunc ***De causis causarum*** vocaverunt, dicti sui quinque inducentes rationes. Prima est, quia cum duo sint causarum genera, unum *quidem in* **materia determinata** continuitate vel contrarietate, alterum autem in principiis primis, quae secundum suam substantiam causae sunt, causae determinatae in materia non agunt nec causant nisi per influentiam causarum primariarum, quae *simpliciter causae* sunt. Et cum hic agatur de influentia causarum primariarum, quae simpliciter causae sunt, liber iuste ***De causa causarum*** praenotatur. (...) Quarta est, *quia in talibus causis verissime tres in una coincidunt*, **efficiens** scilicet, **formalis et finalis**. (...) Quinta ratio est, quia *tales causae sine motu causant per* **simplicem** *sui luminis influentiam*. (lib. 2, tr. 1, c. 1, p. 59, l. 7-61, l. 59)	Item, ***Causa causarum***; quedam igitur causa est quod *non est* determinari *cum* materia, *et alia sunt* **determinata** *cum* **materia**; et ideo ista scientia est de talibus. Item, ista est ***de causis causarum***, *quia illa que determinantur, in triplici genere cause incidunt:* **formalis**, **efficientis** *et* **finalis** secundum quod forma dicitur a foris *manendo* et non ab informando. Sic apparet de nobilitate huius scientie et sic apparet quod est de *primis causis que non agunt aliquo vehiculo, sed* **simplici** *emanatione*, ut dicit Albertus. (f. 57ra, p. 212, l. 6 - 213, l. 1)
Quarta est, quia in talibus causis verissime *in* ***unam coincidunt***, ***efficiens*** *scilicet* ***formalis*** *et* ***finalis.*** In talibus enim idem et eodem et ad idem dat esse, formam et finem. (lib. 2, tr. 1, c. 1, p. 61, l. 53-56) Et *causa quidem prima est, in qua sicut*	Et cum dicitur 'quod nec finalis', dico quod *causa* ***finalis,*** *que solum habet rationem* ***finis*** † nec formalis†. Sed si ***in*** *aliquo* ***uno coincidunt*****. Albertus dicit *quod ipsum primum ens habet rationem efficientis et* **finalis** *et etiam* **formalis**, ut ipse dicit. Sed hoc est magis obscurum. (f. 57va, p. 215,

in fonte effectivo et **formali** *et* **finali** *sunt omnia*. (lib. 2, tr. 1, c. 2, p. 62, l. 15-16)	l. 36 - 216, l. 4)
Plus ergo influit primaria quam secundaria quattuor de causis, quarum una et prima est, quia *non influente secundaria influit primaria*. Secunda est, quia *secundaria* non **substantificatur** nisi *ex primaria* nec **virtutem influendi** accipit nisi a primaria. Tertia causa est, quia quidquid facit secundaria, eminentius et nobilius facit primaria et non convertitur. (lib. 2, tr. 1, c. 5, p. 65, l. 55-61)	Albertus dicit: quando *causa secunda* cessat in influendo, *prima* non cessat. Item, *secunda* causa **substantificatur** *a prima* et **virtutem influendi** recipit a prima; et ideo causa agens plus agit quam instrumentalis. (f. 57va, p. 216, l. 20-22)
Caelestis autem **circulus** apud **sapientes** *arabum* '*alatyr*' **vocatur**. (lib. 2, tr. 1, c. 13, p. 76, l. 19-20)	Et dicit Albertus quod *antiqui* **sapientes vocaverunt circulum celestem** '*adlahic*'. (f. 58va, p. 242, l. 20-21)
Formae enim **intelligibiles**, sicut vivere, sentire et ratiocinari, in ipso acceptae latiores sunt et vehementius universales quam in seipsis. In seipsis tamen etiam intelligentiae quaedam sunt, sed sunt inferiores intelligentia esse et sub intellectuo suo sunt et in complemento et bonitate et virtute influendi, quia non sunt ita dilatatae in seipisis, sicut sunt, quando virtute ***accipiuntur in intelligentia***, quae est esse, eo quod differentia contrahens virtutem diminuit dilatationis, sicut iam ante dictum est. (lib. 2, 1, 20, p. 84, l. 9-18)	Intelligentia accipit prout dicitur de substantia intellectuali – et secundum hoc exponit Albertus de **forma intelligibili** – quod accipit lumen intellectus, secundum quod dicimus esse unam intelligentiam, vel prout substantia intelligibilis ***accipit intelligentiam***, ut vult Albertus. (f. 59ra, p. 249, l. 16-20)
Locus non inventus[2].	Albertus dicit et Thomas quod *intelligentia* est *impressa* a prima causa. (f. 59va, p. 256, l. 29 - 257, l. 1)

2. Albert et Thomas, à la suite du *Liber de causis*, utilisent l'adjectif *impressa* à propos de l'âme

Verumtamen **esse et vita *in intelligentia*** *sunt* duae intelligentiae formales. **Intelligentia** enim esse est intelligentia **inchoationis**, et intelligentia vitae est intelligentia medii. (lib. 2, tr. 2, c. 31, p. 124, l. 1-4)	Unde Albertus: **esse et vita** *est* ***intelligentie*** ********** termino formalis **inchoatio intelligentie***** et tamquam illud intermedium a quo est processus ad ipsam intelligentiam. (f. 61vb, p. 269, l. 4-6)
Non tamen propter hoc dicimus, quod tales **virtutes** acquisitae *sint* **rebus** per motum vel fixae sint in ipsis sicut potentiae pertinentes ad organum vel stantes in rebus entibus sicut virtutes determinantes sibi subiectum. (lib. 2, tr. 3, c. 5, p. 144, l. 19-23)	Iste **virtutes non** *existunt* in aliis **rebus**, quia tunc non essent principium operationis sine rebus quibus essent *acquisite*. Sed ipse non sunt *aquisite* rebus, sicut exponit Albertus. (f. 62vb, p. 274, l. 17-19)
Dicitur autem **infinitum** multis modis. Dicitur enim **infinitum in quantitate** et infinitum **in natura** et **infinitum** *in* ***virtute*** et infinitum in agere. Infinitum **in quantitate** dupliciter est, *divisione scilicet et aggregatione.* (…) Infinitum autem **in natura** est, quod **proprium naturae terminum** *non* **attingit**, sicut **materia** infinita est et materialia ad actum non determinata (…). **Infinitum** *autem* **virtute** *est id cuius virtus* **influendo** et agendo *numquam finitur*. Et hoc est, quod de sui natura semper se habet eodem modo et indeficiens est in emittendo processiones et bonitates. (lib 2, tr. 3, c. 3, p. 141, l. 39-65)	Albertus: aliquid est **infinitum** *secundum* **quantitatem**, **naturam**, *** *virtutem* †et mansionem†. *Secundum* **quantitatem** *aut* |63ra| *continuam aut discretam*; secundum **naturam** que nondum **attingit** suum **proprium nature**, ut **materia** que *non est* ***terminata*** aliqua forma secundum se; alia secundum **virtutem infinitam** *que non habent finem* in **influendo** aliis suam bonitatem. Et ista sunt perfectissima inter que invenitur unum primum. (f. 62vb-63va, p. 274, l. 26 - 275, l. 5)

(humaine) qui est "imprimée" dans le corps par l'intelligence. Voir, entre autres, Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 5, p. 36, l. 12-39, l. 6.

Références implicites au *De causis et processu universitatis* d'Albert[3]:

Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*	**Iohannes de Mallingys** *Reportationes super De causis*
Esse quidem superius est, quod nec *magnitudine* **distenditur** nec motu **distrahitur** nec materia contrahitur nec privatione ad malitiam inclinatur, sicut esse primae causae et esse intelligentiae et esse nobilis animae, quae secundum seipsam motum movet localem circularem. (lib. 2, tr. 1, c. 7, p. 68, l. 53-58)	*Res divine* non sunt subiecte potentie nec ipse **distrahuntur** nec *quantitate* **distenduntur**. (f. 57ra, p. 211, l. 8-9)
Forma enim **foris manet,** esse simplex, quod a prima causa est, formans et terminans. (lib. 2, tr. 1, c. 8, p. 69, l. 47)	(...) quia illa que determinantur, in triplici genere cause incidunt: **formalis**, **efficientis** *et* **finalis** secundum quod **forma** dicitur a **foris manendo** et non ab informando. (f. 57ra, p. 212, l. 25-27)
Comparatus autem ad efficientem et formalem causam omnis actus perfectus est propter hoc quod est actus pefecti. *Sicut et* **motus**, **secundum** *quod est procedens a motore*, *actus* **perfectus est**; *secundum autem quod est in eo quod movetur, actus est* **imperfecti**. (lib. 2, tr. 1, c. 5, p. 66, l. 41-46)	Similiter, **motus secundum** quod **comparatur** ad **primum** *movens* **est perfectum**, tamen *inquantum comparatur ad aliud movens mobile est* **imperfectus**. (f. 58rb, p. 222, l. 17-20)
Talis igitur anima nobilis est et secundum analogiam nobilis et **nobilior**, secundum quod talis **motus** *nobilius* causa est principium. Haec autem *nobilitas in simplicitate*,	**Motus** *celestes* sunt **nobiliores** propter **regularitatem et continuitatem** ipsorum. (f. 58va, p. 241, l. 13-14)

3. Ce tableau ne se veut pas exhaustif; nous n'avons probablement pas reconnu toutes les citations implicites provenant du *De causis et processu universitatis* d'Albert. Cette remarque est valable aussi pour d'autres autorités, en particulier pour l'*Expositio super Librum de causis* de Thomas d'Aquin.

continuitate et regularitate motus consistit. Et ideo quae simplicioris et magis continui et magis regularis causa est, nobilior est. (lib. 2, tr. 1, c. 11, p. 74, l. 41-47)	
'**Aeternum**' enim, sicut ipsum nomen monstrat, idem est quod 'aeterminum', id est, *quod* **terminos** *esse* **non habet**. (...) **Termini** autem esse **sunt potentia et actus**. **In potentia** enim **esse inchoatur et in actu** *terminatur* (...). (lib. 2, tr. 1, c. 8, p. 69, l. 63-70)	(...) **eternum** est *quod* **non habet terminum** et propter hoc eternitas est mensura illorum que **non habent terminos**. **Termini sunt potentia et actus: in potentia inchoatur esse et in actu** *perficitur*. (f. 59rb-60va, p. 233, l. 25-27)
Esse quidem superius est, *quod nec magnitudine distenditur* **nec motu** distrahitur nec materia contrahitur nec *privatione* **ad** malitiam (lege: **materiam**) **inclinatur** (...). (lib. 2, tr. 1, c. 7, p. 68, l. 53-56)	(...) quia *nec distensum quantitate* **nec** cum **motu**, *nec potentia* aliqua **ad materiam inclinatur**. (f. 61ra, p. 236, l. 12-13)
Sicut enim '**hyle subiectum est primum generationis et corruptionis**', ut dicit Aristoteles, '*in incorporalibus* **hyle** *non est*'. Est tamen ibi suppositum, quod in sustinendo naturam communem, hyle habet proprietatem. Et propter hoc a quibusdam philosophis *hyliathin* vocatur, quod denominativum est ab hyle, quod quid sit, iam in praehabitis ostendimus. Est enim hoc quod **a prima causa** *productum* est ad esse receptionem. (lib. 2, tr. 2, c. 18, p. 111, l. 22-30)	(...) docet diversitatem inter causam primam et alia sub ea existentia et dicit quod **intelligentia** est habens *elyachim* quod habet rationem potentie in rebus generatis. Intelligentia non est esse per se, sed *participatum* **a prima causa**. Licet ipsa *non habet* **yle**, tamen loco sui habet elyachim quod habet materie potentiam, et non dicitur **yle** que habet materiam **que est subiectum generationis et corruptionis**. (f. 61ra, p. 265, l. 11-16)

Annexe 3 - Tableau des références explicites à Thomas d'Aquino

Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*	**Iohannes de Mallingys** *Reportationes super De causis*
Manifestum est autem *in generatione unius particularis hominis* quod in materiali subiecto **primo** *invenitur* **esse**, deinde invenitur **vivum**, postmodum autem est homo (...). Rursumque in via corruptionis *primo amittit usum rationis et remanet vivum et spirans*, secundo amittit vitam et remanet ipsum ens, quia non corrumpitur in nihilum. (prop. 1, p. 6, l. 4-10)	Thomas dicit quod *in eodem individuo* non differt vivum, esse et rationale; licet **prius** ratione **esse** *appareat* quam **vivum**, quia *ultimo rei esse aufertur*. (f. 57va, p. 217, l. 20-22)
Locus non inventus	Sed Thomas non facit mentionem de isto 'adlahic'. Alio modo exponit ipse, et sic: quia causa prima licet intellectuali lumine causat intelligentiam et animam nobilem, tamen illud lumen est magis purum in intelligentia quam in anima nobili. (f. 58va, p. 242, l. 21-25)
Est ergo intelligendum quod ipsa essentia **animae**, secundum praedicta, **creata** est a causa prima quae est suum ipsum **esse**, sed consequentes participationes habet ab aliquibus posterioribus principiis, ita scilicet quod vivere habet a prima vita et intelligere a prima **intelligentia**. (prop. 3, p. 22, l. 21-23, l. 22)	Frater Thomas dicit quod **anima** *nobilis* est sic **creata** <non> eo quod recipiat **esse** per intelligentiam, sed quod operationes alias recipit mediante intelligentia. (f. 58va, p. 242, l. 25-27)
Locus non inventus	Albertus dicit et Thomas quod intelligentia est impressa a prima causa. (**f. 59va** p. 256, l. 29 - 257, l. 1)

Haec autem *secunda propositionis pars* in omnibus libris *videtur esse* **corrupta**; deberet enim singulariter dici: non quia ipsa sit acquisita, fixa, stans in rebus entibus, immo est virtus etc. ut referatur hoc ad virtutem virtutum. Et hoc patet ex libro Procli cuius propositio XCII talis est: *omnis multitudo infinitarum potentiarum ab una prima infinitate exorta est, quae non ut participata potentia est, neque in potentibus subsistit, sed secundum seipsam, non alicuius participantis ens potentia*, sed omnium causatorum entium. (prop. 16, p. 93, l. 20-94, l. 27)	Thomas dicit quod **ista littera est corrupta** *quantum ad eius quamdam partem*, quia Proclus: *omnis multitudo potentiarum infinitarum exorta est a prima infinitate*, quamquam infinitas neque *participata potentia est*, *neque in potentibus subsistit*, *nec est potentia participatis, tamen a qua omne causatum habet suam potentiam*; et sic in propositionem Procli, illud quod dicitur de istis virtutibus videtur igitur de virtute prima. Et ideo dicit Thomas **quod ista littera est corrupta**. (f. 62vb, p. 187, l. 19)

Tableau des renvois implicites à Thomas d'Aquin

Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*	**Iohannes de Mallingys** *Reportationes super De causis*
Oportet igitur quod ultima felicitas hominis quae in hac vita haberi potest, consistat in consideratione *primarum causarum*, quia illud **modicum quod** *de eis* **sciri** *potest, est magis amabile et* **nobilius** *omnibus his quae de rebus inferioribus cognosci possunt*, ut patet per Philosophum in I *De partibus animalium*. (Prooemium, p. 2, l. 5-10)	Sed scientia divina est **nobilior**, quia **modicum quod scimus** *de divina* preponat multis aliis. (f. 57ra, p. 211, l. 3-4)
(...) in Arabico vero invenitur hic liber qui apud Latinos *De causis* dicitur, quem constat de Arabico esse translatum et in Graeco penitus non haberi: unde videtur ab aliquo philosophorum Arabum ex praedicto libro *Procli excerptus*, *praesertim quia omnia quae in hoc libro continentur*,	Item, *tradita <est> stilo magis dispendioso et prolixo, et sic in Proclo*; tunc breviloquo stilo est tradita, et sic in *Libro de causis*. (f. 57ra, p. 212, l. 1-2).

multo plenius et diffusius continentur in illo. (prooemium, p. 3, l. 1-10)	
Necesse est enim *id* **quod prius advenit ultimo** *abscedere*; videmus enim *ea quae* **sunt** *priora* **in** *compositione esse* **ultima in** *resolutione*. (prop. 1, p. 5, l. 10-12) (...) ergo **virtus causae primae** ad plura se extendit quam virtus causae secundae. Sed id **quod** in pluribus est, **prius est in adveniendo** et **ultimum in recedendo**; ergo impressio causae primae **primo advenit et ultimo recedit**. (prop. 1, p. 8, l. 8-10)	(…) ideo **virtus cause primarie** recipitur prius; et *tale* **quod prius advenit**, **ultimo recedit**, quia *omnia que prima* **sunt in** *constituendo*, *sunt* **ultima in** *resolvendo*. (f. 57va, p. 217, l. 4-6)
Horizon enim **est** circulus terminans visum, et *est infimus* **terminus superioris hemispherii**, *principium autem* **inferioris**; et similiter anima est ultimus terminus aeternitatis et principium temporis. (prop. 2, p. 16, l. 12)	**Orizon est** *ad quem* **terminatur superius emisperium** *et a quo incipit* **inferius emisperium**. (f. 58ra, p. 232, l. 20-21)
Ad cuius evidentiam sciendum est quod **Plato** *posuit universales* **rerum** formas **separatas** per se subsistentes. Et, quia huiusmodi formae universales universalem quamdam causalitatem, secundum ipsum, habent supra particularia entia quae ipsas participant, ideo *omnes huiusmodi formas sic subsistentes* **deos** *vocabat*; nam hoc nomen **Deus universalem** quamdam **providentiam** et causalitatem importat. (prop. 3, p. 18, l. 8-14)	**Platonici** *eidos* **rerum** *posuerunt* sic esse res in intellectu **separatas** sicut sunt in re. *Has dixerunt esse* **deos**, quia **deus** *habet* **universalem providentiam** de rebus. (f. 58va, p. 241, l. 16-18)
Sic igitur summum et primum rerum principium ponebant **Platonici** ipsum unum et ipsum bonum separatum, sed post unum et bonum nihil invenitur	**Platonici** dixerunt immediate **creatum** sive causatum a prima causa esse *ens* sive esse, quia esse creatum est compositum, habet habitudinem

ita commune sicut *ens*; et ideo ipsum ens separatum *ponebant* quidem **creatum**, utpote participans bonitatem et unitatem, tamen ponebant *ipsum primum inter omnia creata*. (prop. 4, p. 28, l. 4-9)	ad causam primam et ad nihil, habet etiam habitudinem et non est resolubile in aliqua diversa. (f. 59ra, p. 248, l. 16-19)
(...) tunc secundum radices positionum **Platonicarum**, quas in multis **auctor** huius libri *sequitur*, talis **anima** est ex **impressione** intelligentiae quia, sicut supra dictum est in 3 propositione, Platonici posuerunt quod ab alio principio causatur in aliqua re id quod est commune, et ab alio inferiori principio id quod est magis proprium. Secundum hoc igitur anima per se stans suum esse habet a prima causa, quod autem sit intellectualis et quod sit anima habet a secundis causis quae sunt intelligentiae; unde, cum ad rationem **animae** pertineat quod sit **corpori impressa**, consequens erit quod haec anima ab intelligentia habeat scilicet quod sit **corpori impressa**. (prop. 5, p. 38, l. 4-14)	Intellectiva **anima** directe **corpori imprimitur**, cum sit motor corporis intrinsecus, et ideo in profundo existit et **imprimitur**. Ista veritatem habent secundum **platonicos** que ponuntur in hoc theoremate, quos *imitatur* iste **auctor**: forma universalis **anime** est secundum quam intelligit. (f. 59va, p. 256, l. 26-29)
Sed illud quod est primum simpliciter, quod, secundum Platonicos, est ipsa essentia bonitatis, est penitus ignotum, quia non habet aliquid supra se quod possit ipsum cognoscere; et hoc significat quod dicitur *amethectum, id est non post existens* alicui. (prop. 6, p. 44, l. 12-16)	Tale non potest perfecte intelligi neque declarari, tamen a participantibus ipsum est capabile aliqualiter secundum quod, aliqualiter participatur a secundis causis; ipsum est *amethectum, id est non post existens*, quia ipsum est primum. (f. 60ra, p. 258, l. 23-26)
Sed ad hoc respondet quod ipsa **infinitas** *divini esse*, in quantum scilicet non est terminatum per aliquod recipiens, **habet in causa prima vicem yliatim** quod est in aliis rebus. Et hoc ideo quia, sicut in aliis	(…) dicit quod aliquis crederet quod causa prima ex quo non habet elyachim non esset subsistens per se et esset quoddam universale; dicit autem quod esse **infinitum cause prime** *est* **in causa prima vice elyachis**, quia causa prima

rebus fit individuatio rei communis receptae per id quod est recipiens, ita divina bonitas et esse individuatur ex ipsa sui puritate per hoc scilicet quod **ipsa non est recepta in aliquo**; et ex hoc quod est sic individuata sui puritate, habet quod possit influere bonitates super intelligentiam et alias res. (prop. 9, p. 65, l. 7-15)	**non** est nata **in aliquo alio recipi**, sed esse intelligentie est receptum in aliquo indivise, quod est participans aliud. (f. 61ra, p. 265, l. 17-21)
Apponit autem Proclus probationem manifestam ad ea quae dicta sunt, distinguens quod tripliciter aliquid de aliquo dicitur: uno modo **causaliter**, sicut **calor** *de* **sole**, alio modo **essentialiter** sive naturaliter, sicut **calor** *de* **igne**, tertio modo secundum quamdam **posthabitionem**, id est consecutionem sive **participationem**, quando scilicet aliquid non plene habetur sed posteriori modo et particulariter, sicut **calor invenitur in** corporibus **elementatis** non in ea plenitudine secundum quam est in igne. (prop. 12, p. 79, l. 20-26)[4]	**Calor** *solis est in* **sole causaliter**; **calor** *in* **igne**, **essentialiter**; **calor in elementis invenitur posthabitationem** sive post **participationem**. (f. 61vb, p. 268, l. 14-16)
Postquam determinavit de causa prima et de **intelligentia**, **hic determinat de anima**. **Et primo** determinat de ea secundum habitudinem quam habet **ad res** alias. (l. 14, p. 85, l. 1-3)	In omni anima res sensibile<s> sunt etc. **Postquam** philosophus **determinavit de causa prima et intelligentia**, **hic de anima** nobilis **determinat**. **Et primo** docet quomodo anima nobilis **ad res** superiores. (f. 62rb, p. 270, l. 23-25)
Postquam in praecedenti propositione ostensum est quod omnes **virtutes** infinitae **dependent** a prima **virtute infinita**, in hac propositione consequenter ostenditur quomodo	Superius docuit qualiter **dependent** adinvicem secundum suas **virtutes**. Hic docet qualiter res infinite **magis** et minus assimilantur **prime virtuti infinite**. (f. 63rb, p. 276, l. 5-7)

4. Ce passage apparaît également dans le tableau des citations de Proclus ; vraisemblablement, Jean ne distingue pas toujours entre les mots de Proclus et leur réinterprétation par Thomas.

una **virtus magis** accedat ad **primam** infinitatem quam alia. (prop. 17, p. 98, l. 5-8)	

Annexe 4 - Tableaux des références aux *Eléments de théologie* de Proclus

Proclus, *Elementatio theologica*	**Thomas de Aquino**, *Super librum De causis expositio*	**Iohannes de Mallingys**, *Reportationes super De causis*
Si enim ***omnis causa*** dat **aliquid** *procedenti* ab ipsa, plures quidem cause plures facient dationes, pauciores autem pauciores. (58, p. 32, l. 3-4)		Et videtur quod non, quia, ut vult Proclus, **omnis causa** *tribuit* ***aliquod*** *esse causato*, sed nihil invenitur in entibus quod tribuat esse. (f. 57ra, p. 213, l. 1-3)
Omnis multitudo participat aliqualiter uno. (1, p. 3, l. 1)		Oppositum per Proclum et Philosophum VIII *Physicorum* et XII *Metaphysice* et libro *Celi et mundi*, quia ibi probat unitatem mundi ex unitate primi moventis. (f. 57rb, p. 214, l. 26-28)
Omne quod a secundis producitur et a **prioribus et** a **causalioribus producitur eminentius, a quibus et secunda** *producebantur*. (56, p. 30, l. 1-2) **Omnis causa** et **ante causatum operatur** *et post* **ipsum plurium est substitutiva.** (57, p. 31, l. 1)	Quae quidem tria Proclus proponit in duabus propositionibus, primum in LVI propositione sui libri, quae talis est: **omne quod a secundis producitur, et a prioribus et causalioribus producitur eminentius, a quibus et secunda producebantur.** (...) *Alia vero* proponit in sequenti propositione quae talis est: **omnis causa**	Proclus: **omne** illud **quod producitur a** causis **secundis, et** <a> **prioribus et causalioribus eminentius producitur, a quibus secunda producitur.** Et hec duo in Proclo: **omnis causa** <et> **ante operatur** suum **causatum** *et etiam posterior* **ipsum plurium est substitutiva;** ante omnis enim causa universalis efficiens

	et ante causatum operatur et post ipsum plurium est substitutiva. (prop. 1, p. 5, l. 16-22)	velocius agit in effectum. (f. 57va, p. 216, l. 24 - 217, l. 9)
Si enim secundum totam *habet* **substantiam** *ab eo quod ante ipsum*, et potentia sibi producendi inde est; et enim potentie productive secundum substantiam sunt in producentibus et complent ipsorum substantiam. (56, p. 30, l. 4-6)	Proclus autem expressius hoc sic probat: **causa** enim **secunda**, cum sit effectus causae primae, **substantiam** suam habet **a** causa **prima**; sed a quo habet aliquid substantiam, ab eo habet potentiam sive virtutem operandi; ergo causa secunda habet potentiam sive virtutem operandi a causa prima. (prop. 1, p. 7, l. 5-15)	Proclus: **causa secundaria** *recipit* **substantiam a prima** eo quod est causatum a primaria; et quod est causatum recipit influentiam a prima causa. Omnis causa que minus permiscetur suo effectui in agendo, talis sublimiore virtute agit. (f. 57vb, p. 218, l. 8-11)
Qua enim **est causa**, **perfectius** *est et potentius* eo quod post ipsum; et si hoc, plurium causa. (57, p. 31, l. 3-4)	Hoc autem uno medio Proclus sic probat. **Causa prima est** *magis* **causa quam secunda**; ergo est perfectioris virtutis. (prop. 1, p. 8, l. 5-6)	Proclus: **causa prima** *ante* **est causa quam secundaria.** Causa enim prima est causa secundarie et effectus. (f. 57vb, p. 218, l. 20-21)
Omnis multitudo participat aliqualiter uno. (1, p. 3, l. 1)		Proclus: **omnis multitudo participat aliqualiter uno.** (f. 57vb, p. 219, l. 30)
Omne *enter* **ens aut ante eternitatem est aut** in **eternitate aut participans eternitate.** (88, p. 46, l. 1-2)	His igitur praemissis sciendum est quod haec propositio in libro Procli LXXXVIII invenitur sub his verbis: **omne** enter, vel existenter, **ens aut ante aeternitatem est**, aut in **aeternitate**, **aut participans aeternitate.** (prop. 2, p. 13, l. 5-7)	Proclus lxxxviii huius libri: **omne** *eviternum* **ens aut** ipsum **est ante eternitatem** aut post **eternitatem aut participans eternitate.** (f. 58ra, p. 232, l. 5-6)

Omnis intellectus in eternitate substantiam habet et potentiam et operationem. (169, p. 82, l. 1)	Unde CLXIX propositio PROCLI est: **omnis intellectus in aeternitate substantiam habet et potentiam et operationem.** (prop. 2, p. 14, l. 21)	PROCLUS CLXIX: **omnis intellectus habet in eternitate substantiam, potentiam et operationem.** (f. 58ra, p. 232, l. 16-18)
Omnis anima participabilis substantiam quidem **eternalem habet, operationem** autem **secundum tempus.** (191, p. 93, l. 1-3)	Unde et PROCLUS dicit CXCI propositione: **omnis anima participabilis substantiam** quidem **aeternalem habet, operationem** autem **secundum tempus.** (prop. 2, p. 15, l. 21)	PROCLUS CXCI: **omnis anima** nobilis **participabilis substantiam habet eternalem, operationem** habet **secundum tempus.** (f. 58ra, p. 232, l. 23-25)
Omne quod a secundis producitur et a prioribus et a **causalioribus producitur** eminentius, a quibus et secunda producebantur. (56, p. 30, l. 1-2)	Quae quidem tria PROCLUS proponit in duabus propositionibus, primum in LVI PROPOSITIONE SUI LIBRI, quae talis est: *omne quod a secundis producitur*, et a *prioribus et causalioribus producitur* eminentius, a quibus et secunda producebantur. (prop. 1, p. 5, l. 6)	Sed causa secunda hoc facit quia, ut dicit PROCLUS LVI PROPOSITIONE SUI LIBRI, *omnia que in posterioribus habent rationem sibi, talia sunt a causis* **causalioribus.** Igitur causa secundaria influit magis esse actuale. (f. 58ra, p. 221, l. 6-9) Oppositum: **omne** illud **quod producitur a** causis **secundis** <etc.>, secundum PROCLUM C **propositione.** (f. 58ra, p. 221, l. 10-11)
Si enim secundum totam **habet** substantiam *ab eo quod ante ipsum*, et potentia sibi producendi inde est; et enim potentie productive secundum	PROCLUS autem expressius hoc sic probat: *causa* enim *secunda*, cum sit effectus causae primae, substantiam suam habet a causa prima;	Sed secundaria **habet virtutem operandi *a prima***, ut vult PROCLUS; quare etc. (f. 58rb, p. 222, l. 31 - 223, l. 2)

substantiam sunt in producentibus et complent ipsorum substantiam. (56, p. 30, l. 4-6)	sed a quo habet aliquid substantiam, *ab eo* **habet** potentiam sive **virtutem operandi**; ergo causa secunda **habet** potentiam sive **virtutem operandi a** causa **prima**. (prop. 1, p. 7, l. 5-9)	
Omnis secundum unumquemque ordinem primordialis causa universo ordini suam proprietatem tradit, et quod est illa primo, hoc est hic secundum submissionem (97, p. 49, l. 1-3)		Si vero iste due habeant tantum ordinem in entitate, tunc causa secunda bene potest in operationem sine operatione cause primarie. Similiter, si habeant ordinem solummodo causando, sicut patet de artificibus quorum bene potest in operationem; et Proclus: **omnis secundum** etc. (f. 58rb, p. 223, l. 8-12)
Omnes divinae animae triplices habent operationes: has quidem **ut animae**, has autem **ut suscipientes intellectum** divinum, has autem ut **diis extra iunctae** ; et *provident quidem totis ut dii* cognoscunt autem omnia secundum intellectualem vitam, movent autem corpora secundum per se mobilem existentiam. (201, p. 98, l. 1-5)	Quae autem dicatur anima nobilis intelligi potest ex verbis Procli qui hanc propositionem ponit CCI, sub his verbis: **omnes divinae animae triplices habent operationes:** has quidem **ut animae**, has autem **ut suscipientes intellectum** divinum, has autem **ut diis extraiunctae**. (prop. 3, p. 18, l. 1-6)	Proclus: **omnes anime divine triplices habent operationes**; habent enim operationes **ut anime** et habent operationes **ut suscipientes intellectum** <et ut> **diis extra iuncte**. (f. 58va, p. 241, l. 14-16)
Omne corpus divinum *per* **animam est** *divinum*	Unde Proclus dicit CXXIX propositione:	Proclus: **omne corpus divinum** *propter* **animam**

exdeatam, **omnis** autem **anima divina propter divinum intellectum**, omnis autem intellectus divinus *secundum* **participationem divinae unitatis** ; et si quidem unum autothen (id est ex se) Deus, intellectus autem divinissimum, anima autem divina, corpus autem deiforme. (129, p. 65, l. 1-5)	**omne corpus divinum** *per* **animam deificatam** est divinum, **omnis** autem **anima divina propter divinum intellectum**, omnis autem intellectus divinus *secundum* **participationem divinae unitatis.** (prop. 3, p. 19, l. 24-27)	**est deificatum** et **omnis anima divina propter intellectum divinum**, <omnis intellectus> *propter* **participationem divine unitatis.** (f. 58va, p. 241, l. 21-23)
Omnium participantium divina proprietate et **edeificatorum primum est** et supremum ens. (138, p. 69, l. 1-2)	Et hanc etiam propositionem Proclus in suo libro ponit CXXXVIII, sub his verbis: **omnium participantium divina proprietate** et *deificatorum* **primum est** et supremum ens. (prop. 4, p. 27, l. 11-13)	Proclus: **omnium participantium divina proprietate** <et> **ed<e>ificatorum** omnium **primum est** esse, quia esse est ultimum in resolutione ideo primum in compositione. (f. 59ra, p. 248, l. 4-6)
Omne enter **ens ex fine est et infinito.** (89, p. 46, l. 1)	Quam quidem compositionem etiam Proclus ponit LXXXIX propositione, dicens: **omne** enter **ens ex fine est et infinito.** (prop. 4, p. 30, l. 8)	Proclus: **omne** tunc **ens est ex fine et infinito.** (f. 59ra, p. 249, l. 4-6)
Omnis divinus intellectus participatus **ab animabus divinis participatur.** (182, p. 89, l. 1) **Omnis intellectus participatus** quidem, **intellectualis autem solum**, participatur **ab animabus neque divinis neque factis in**	Huic autem propositioni Proclus *ponit* duas propositiones correspondentes, **scilicet** CLXXXII, quae talis est: **omnis divinus intellectus ab animabus divinis participatur**, et CLXXXIII, quae talis est: **omnis intellectus**	Et illud *dicit* Proclus in duabus theorematibus, **scilicet: omnis intellectus divinus participatur ab animabus divinis; omnis intellectus participatus, intellectualis autem solum**, <participatur> neque **ab animabus**

transmutatione intellectus et ignorantiae. (183, p. 90, l. 1-3)	**participatus** quidem **intellectualis autem solum**, participatur **ab animabus neque** divinis neque **factis in transmutatione intellectus et ignorantiae.** (prop. 5, p. 36, l. 5-11)	**divinis neque** ab animabus **factis in transmutatione intellectus et ignorantie.** (f. 59va, p. 257, l. 1-5)
Omnis intellectus impartibilis est substantia. (171, p. 83, l. 1)	Ponit autem et Proclus in suo libro hanc propositionem CLXXI, sub his verbis: **omnis intellectus impartibilis est substantia.** (prop. 7, p. 50, l. 7-9)	Proclus <dicit> quod **omnis intellectus est substantia impartibilis.** (f. 60ra, p. 260, l. 4-5)
Si enim **sine magnitudine** et incorporeus **et immobilis, impartibilis est.** Omne enim *qualitercumque* **partibile** aut **secundum multitudinem** aut secundum **magnitudinem** aut **secundum operationes est partibile** in tempore latas; **intellectus** *autem* secundum omnia **est** eternalis et *ultra corpora*, et unita est que in ipso multitudo: **impartibilis** ergo est. Quod quidem igitur **incorporeus** *sit* **intellectus**, que ad ipsum conuersio manifestat; corporum enim nullum ad se ipsum conuertitur. (171, p. 83, l. 2 -p. 84, 7)	Sed sciendum est verba hic posita ex vitio translationis esse corrupta, ut patet per litteram Procli, quae talis est: si enim est **sine magnitudine et incorporeus et immobilis, impartibilis est.** Quod vero sequitur, non inducitur per modum alterius divisionis, sed per modum probationis; sic enim subdit: omne enim *qualitercumque* **partibile** aut **secundum multitudinem**, aut secundum **magnitudinem**, aut **secundum operationes est partibile.** (prop. 7, p. 51, l. 11-16)	<…> *a* Proclo <ponitur> alio modo, quia unum ponit per modum narrationis et aliud per modum probationis. Sed ipse **intellectus est incorporeus et sine magnitudine** et multitudine et **impartibilis et immobilis**, quia *quodcumque* est **partibile secundum magnitudinem** et **multitudinem**, tale **est partibile secundum operationem** suam *********. (f. 60rb, p. 260, l. 16-18)
Omne, quod ad se ipsum	Et hoc quidem supra	Proclus **probat** q<uod>

conversivum est, **incorporeum est**. Nullum enim corporum ad se ipsum natum est conuerti. Si enim **quod conuertitur ad** aliquid **copulatur** illi ad quod conuertitur, palam utique quia et partes **corporis** omnes eius quod ad se ipsum conuertitur ad omnes **copulabuntur**. (15, p. 11, l. 1-4)	probaverat, praemittens XV propositionem talem: **omne quod ad seipsum conversivum** est, **incorporeum est**. Quod sic **probat:** nullum enim corporum ad seipsum natum est converti. Si enim **quod convertitur ad** aliquid **copulatur** illi ad quod convertitur, palam itaque quia et omnes partes **corporis**, eius quod ad seipsum convertitur, ad omnes **copulabuntur**. (prop. 7, p. 51, l. 27-52, l. 2)	omne quod est **conversivum ad se ipsum** per eius operationem **est incorporeum**. Sed, quia intelligentia ad se convertitur, quia se intelligit, <est incorporalis>. Item, <est> omne illud **quod convertitur ad** se ipsum, quia tunc sibi **copulatur**; si intelligentia convertitur ad **corpus**, **copulatur** ei. (f. 60rb, p. 261, l. 8-11)
Omne ad se ipsum movens primo ad se ipsum est conversivum. (17, p. 12, l. 1)		Proclus ostendit quod indivisibilis <est> secundum motum. Omnis illa res cui essentialiter advenit operatio non variatur secundum motum. Sed intelligentie non advenit ab extrinseco operatio, sed a substantia eius. (f. 60rb, p. 261, l. 14-16)
Omnis intellectus intellectualiter est et **quae** *ante* **ipsum et** quae *post* **ipsum**. (173, p. 84, l. 1)	Et in hoc etiam sensu inducitur in libro Procli CLXXIII propositione, quae talis est: **omnis intellectus** intellectualiter **est** et **quae** *ante* **ipsum et** quae *post* **ipsum**. (prop. 8, p. 55, l. 35 - p. 56, 3)	Proclus: **Omnis intellectus est** intelligens ea **que** sunt *supra* **ipsum et** *sub* **ipsum**. (f. 60vb, p. 262, l. 16-17)
Omnium *entium* **principium et causa**	Hanc autem propositionem Proclus	Proclus: **omnium** *rerum* **principium et causa**

prima **bonum est**. (12, p. 9, l. 1)	ponit sed universalius, dicens XII propositione sui libri: **omnium** *entium* **principium et causa** prima **bonum est**. (...) Bonitas enim pura dicitur bonitas **non participata**, sed ipsa **essentia bonitatis** subsistens, quam Platonici vocabant **ipsum bonum**. (prop. 9, p. 58, l. 4-10)	**est ipsum bonum**, scilicet quod est ipsa **essentia bonitatis** et **non participans** alio bono. (f. 60vb, p. 263, l. 12-14)
Omnis intellectus perpetuorum est et **proxime et intransmutabilium secundum substantiam substituor**. (172, p. 84, l. 1) **Omnis** intellectus in **intelligendo instituit**, **quae post ipsum**, et facto in intelligere et intelligentia in facere. (174, p. 85, l. 1)	Et hoc patet ex libro Procli qui ad hoc inducit duas propositiones. Quarum una est CLXXII: **omnis intellectus perpetuorum** est **proxime et intransmutabilium secundum substantiam substitutor**. *Alia est* CLXXIV: **omnis** intellectus **intelligendo instituit quae post ipsum**. (prop. 11, p. 73, l. 17-20)	Proclus: **omnis intellectus proxime perpetuorum et intransmutabilium secundum substantiam** est **substitutor**. *Item*, **omnis** <intellectus> **intelligendo instituit** ea **que** sunt **post ipsum**. (f. 61va, p. 267, l. 20-22)
Quoniam enim unumquodque aut secundum causam est aut secundum subsistentiam aut secundum **posthabitionem**, *in primo autem reliqua secundum causam sunt*, et *in medio* primum quidem secundum **posthabitionem**, *tertium* autem secundum causam, et *in tertio que ante ipsum secundum posthabitionem*.	Apponit autem Proclus probationem manifestam ad ea quae dicta sunt, distinguens quod **tripliciter** aliquid de aliquo dicitur: uno modo **causaliter**, sicut **calor** de **sole**, alio modo **essentialiter** sive naturaliter, sicut **calor** de **igne**, tertio modo secundum quamdam **posthabitionem**, id est consecutionem **sive participationem** (...).	Proclus: **tripliciter** est in eo: **causaliter**, **essentialiter**, et **post participationem**. **Calor** solis est in **sole causaliter**; calor in igne, **essentialiter**; calor in elementis invenitur **posthabitationem sive** post **participationem**. (f. 61vb, p. 268, l. 13-16)

(103, p. 53, l. 5-10)	(prop. 12, p. 79, l. 20-24)	
(...) et in uita secundum posthabitionem quidem esse, secundum causam autem intelligere, sed vitaliter utrumque — secundum hoc enim subsistentia —; et in intellectu et uita et essentia secundum posthabitionem et intellectualiter utrumque: et enim **esse** intellectus **cognitivum et vita cognitio.** (103, p. 52, l. 5)	(...) unde et hoc Proclus excludens dicit quod **esse** intellectus **est cognitivum et vita eius est cognitio.** (prop. 12, p. 79, l. 13-14)	Proclus: **esse** intelligentie **est esse cognitivum et vita eius est** eius **cognitio** et hoc est quia ista dua sunt idem. (f. 61vb, p. 269, l. 2-4)
Omnis intellectus se ipsum intelligit. (167, p. 81, l. 1)	(...) haec propositio quae etiam invenitur CLXVII in libro Procli, sub his verbis: **omnis intellectus seipsum intelligit.** (...) *sic igitur in eo unitur omnino intellectus et intellectum, et per hoc perfecte seipsum intelligit, quia essentia sua totaliter est intelligibile non solum intelligens.* (prop. 13, p. 81, l. 12-15)	Proclus: **omnis intellectus intelligit se ipsum** et *intelligendo se ipsum, substantiam intelligit eius.* (f. 61va, p. 269, l. 19-20)
Omne **sui ipsius cognitivum ad se ipsum omniquaque conversivum est.** Quod quidem enim **operatione ad se ipsum conuertitur**, *cognoscens se ipsum*, palam: unum enim est cognoscens et quod cognoscitur, et notitia	Quintam propositionem sumamus LXXXIII libri eius, quae talis est: omne **suiipsius cognitivum ad seipsum omniquaque conversivum est.** Cuius probatio est quia *quod* **seipsum** *cognoscit* **convertitur ad seipsum per** suam **operationem**, et	Proclus dicit: **sui ipsius cognitivum omniquaque ad se ipsum est conversivum** *vel secundum* substantiam et *secundum* **operationem** aliquid **convertitur ad se ipsum**; sed *omne sciens* **se ipsum convertitur ad se ipsum per substantiam**

ipsius ad se ipsum ut cognoscibile; ut quidem cognoscentis, operatio quedam ens; sui ipsius autem ad se ipsum, propterea quod sui ipsius cognitiuum est. At uero quod et substantia simul cum operatione, ostensum est; *omne enim quod in operari ad se ipsum conuersiuum est et substantiam habet ad se ipsam connuentem et in se ipsa entem*. (83, p. 42, l. 1-7)	per consequens **per** suam **substantiam**, ut patet per propositionem praemissam. (prop. 15, p. 89, l. 19-21)	**et operationem**; *et sic redditione completa quidquid convertitur ad se ipsum per substantiam et operationem*. (f. 62va, p. 273, l. 3-6)
Omne, quod **ad se ipsum conversivum est**, **incorporeum** est. (15, p. 11, l. 1) Omne, quod ad se ipsum conversivum est, **authypostatum est**. (43, p. 26, l. 1)	Et ad huius propositionis intellectum considerandae sunt quaedam propositiones quae in libro Procli ponuntur. Quarum una est XV libri eius, quae talis est: **omne** quod **ad seipsum conversivum est incorporeum** est. (prop. 15, p. 88, l. 4-6) Tertiam propositionem sumamus XLIII libri eius, quae talis est: omne quod ad seipsum conversivum est, **authypostaton est**, id est *per* **se subsistens**. (prop. 15, p. 89, l. 6-8)	Proclus: **omne incorporeum est conversivum ad se ipsum**, et nullum corporeum est conversivum ad se. Et omne incorporeum **est a<uthy>postaton** enim *in* **se subsistens**. Item, omne ens est convenienter conversivum ad sui ipsius bonum et eius bonum est quod in se ipso consistat. (f. 62va, p. 273, l. 9-12)
Omne, quod secundum operationem ad se ipsum est conversivum, et secundum substantiam conversum est ad se ipsum. Si enim	Et hoc probatur per hoc quod, cum converti ad seipsum sit perfectionis, si *secundum* **substantiam ad seipsum non** *converteretur* quod	Proclus: si anima nobilis **non** *rediret per* suam **substantiam ad se** *ipsam* et *redeat per* **operationem**, *tunc* **operatio** videtur

operatione quidem posset conuerti ad se ipsum, substantia autem inconuersibile existeret, melius utique esset secundum operationem magis quam secundum substantiam, hac quidem conuersiua ente, hac autem inconuertibili. Nam sui ipsius ens melius quam quod alterius solum, et quod sui ipsius saluatiuum est perfectius est quam quod ab alio solum saluatur. Si ergo aliquid secundum operationem que a substantia est ad se ipsum conuersiuum, et substantiam conuersiuam sortitum est, ut non operatio ad se ipsum solum, sed et ipsius sit a se ipso contineri et perfici. (44, p. 26, l. 3-11)	*secundum* **operationem** *convertitur*, *sequeretur quod* **operatio** esset melior et **perfectior quam substantia.** (prop. 15, p. 89, l. 15-19)	**perfectior quam substantia.** Sed hoc est falsum, quia igitur unumque revertitur per hoc per quod conformitur in esse. (f. 62va, p. 273, l. 26-29)
Omnia in omnibus, proprie autem in unoquoque: et enim in ente et vita et intellectus, et in vita esse et intelligere, et in intellectu esse et vivere ; sed alicubi quidem **intellectualiter**, alicubi autem **vitaliter**, alicubi vero ente entia omnia. (103, p. 52, l. 1-4)	Addit autem Proclus in sua propositione expositionem modi quo unum horum sit in alio, dicens: sed alicubi quidem intellectualiter, alicubi autem vitaliter, alicubi vero enter (id est per modum entis) entia omnia; quasi dicat quod **omnia** tria praedicta sunt in intellectu **intellectualiter**, in vita **vitaliter**, in esse essentialiter. (prop. 12,	Proclus dicit quod substantia **omnis** est sui ipsius bonum: aliqua **vitaliter**, aliqua **intellectualiter** et naturaliter. (f. 62va, p. 273, l. 29-31)

	p. 78, l. 27-79, l. 2)	
Omnis multitudo infinitarum potentiarum ab una **prima infinitate exorta est**, quae non ut **participata potentia est neque in potentibus subsistit**, sed secundum se ipsam, non alicuius participantis ens **potentia**, *sed omnium causatorum entium*. (92, p. 74, l. 1-4)	Et hoc patet ex libro Procli cuius propositio XCII talis est: **omnis multitudo infinitarum potentiarum ab** una **prima infinitate exorta est**, quae non ut **participata potentia est**, **neque in potentibus subsistit**, sed secundum seipsam, non alicuius **participantis** ens **potentia**, *sed omnium causatorum entium*. (prop. 16, p. 92, l. 2-6)	(…) Proclus: **omnis multitudo potentiarum infinitarum exorta est a prima infinitate**, quamquam **infinitas** neque **participata potentia est**, **neque in potentibus subsistit**, nec est **potentia participatis**, tamen *a qua omne causatum habet suam* **potentiam**; et sic in propositionem Procli, illud quod dicitur de istis virtutibus videtur igitur de virtute prima. (f. 62vb, p. 274, l. 20-25)
Omne infinitum *in entibus* **neque** *supra positis* **infinitum est neque sibi ipsi**. (93, p. 47, l. 1)	Unde et Proclus dicit XCIII propositione: **omne infinitum** *in entibus neque suprapositis* **infinitum est neque sibiipsi**. (prop. 16, p. 95, l. 20-22)	Proclus: **omne infinitum neque sibi ipsi**, **neque** *superioribus* **est infinitum**. (f. 63ra, p. 254, l. 22-23)
Omnis potentia *unitior* **existens est infinitior quam plurificata**. (95, p. 48, l. 1)	Et haec eadem propositio ponitur in libro Procli XCV sub his verbis: **omnis potentia** *unitior* **existens est infinitior quam plurificata**. (prop. 17, p. 98, l. 10-12)	Proclus: **omnis potentia** <in> *unione* **existens**, omnis talis **infinitior est quam** potentia **plurificata**. (f. 63rb, p. 276, l. 9-10)
Omnia quidem **qualitercumque** *entia* **ex** *fine sunt* et **infinito** *propter prime* **ens**; *omnia autem viventia*	Et hoc idem dicitur in libro Procli CII propositione, sub his verbis: *omnia* quidem **qualitercumque** entia	Proclus: *omne* **qualitercumque ex infinito** et *finito est per* **primum ens**, et *omne vivens* est per primum

sui *ipsorum* **motiva** sunt **propter** *vitam primam*; **omnia** autem cognitiva **cognitione participant propter intellectum primum.** (102, p. 52, l. 1-4)	**ex** *fine sunt* et **infinito**, *propter prime ens. Omnia autem viventia* **sui** *ipsorum* **motiva** sunt **propter** *vitam primam*. **Omnia** autem cognitiva **cognitione participant propter intellectum primum.** (prop. 18, p. 100-101, l. 12-13)	vivens, et omnia **sui** *ipsius* **motiva** moventur **propter** *motum primum*, et omne intelligens et **omnia** cognita **participant cognitione propter intellectum primum.** (f. 63rb, p. 277, l. 8-12)
Omnis intellectualis seirae hi quidem sunt divini intellectus suscipientes deorum posthabitationes, hi autem intellectus *solum*; **et omnis animalis hae quidem sunt** intellectuales animae **ad intellectus suspensae** proprios, **hae autem animae** *solum*; **et omnis corporalis naturae hae quidem** et **animas** *habent* **astantes desuper, hae autem sunt naturae** solum, **animarum expertes praesentia.** (111, p. 56, l. 1-7)	Haec autem propositio invenitur *in libro* Procli CXI sub his verbis: **omnis intellectualis seirae (id est ordinationis), hii quidem sunt divini intellectus suscipientes deorum posthabitiones (id est** participationes), **hii** autem **intellectus** *solum*; **et omnis animalis** (scilicet **seirae**) **hae quidem sunt** intellectuales animae **ad intellectus suspensae** proprios, **hae autem animae** *solum*; **et omnis corporalis naturae, hae quidem et animas habent astantes desuper, hae autem sunt naturae** solum, **animarum expertes praesentia.** (prop. 19, p. 105, 15-106, l. 3)	Proclus: **omnis intellectualis seire, id est** *ordinis*, **hii quidem sunt intellectus divini suscipientes** |63va| **deorum posthabitiones,** id est virtutis divine, **hii intellectus** *tantum*. **Et omnis animalis seire hee quidem sunt suspense ad intellectus** superiores ; **hee autem anime** *tantum*. In Proclo quando invenitur '**seira' hoc idem est quod ordo. Omnis seire,** id est ordinis; primum in unoquoque genere est causa omnium posteriorum. **Et omnis corporalis nature, hee quidem habentes animas desuper astantes, hee autem sunt nature** corporee **expertes presentia anime.** (f. 63rb-63va, p. 278, l. 8-15)
Omne divinum et providet secundis et exemptum est ab *hiis*	Et hoc totum *in* CXXII *propositione* Procli ponitur sub his verbis:	Proclus: **omne divinum et providet secundis et exemptum est ab** *illis*

quibus **providetur**, neque **providentia submittente** *suam* **immixtam et unialem excellentiam, neque separata unitione providentiam exterminante.** (122, p. 61, l. 1-4)	**omne divinum et providet secundis, et** ereptum **est ab** *his* quibus **providetur; neque providentia submittente** *suam* **immixtam et unialem excellentiam, neque separata unitione providentiam exterminante.** (prop. 20, 109, l. 22-27)	<quibus> **providetur, neque providentia submittente** *eius* **immixtam et unialem excellentiam, neque** eius **unitione separata exterminante providentiam.** (f. 63vb, p. 279, l. 9-12)
Omne divinum simplex **prime est et maxime** et propter hoc **maxime per se sufficiens.** (127, p. 62, l. 1)	Ad cuius evidentiam accipiatur propositio CXXVII Procli, quae talis est: **omne divinum** simplex **prime est et maxime**, et propter hoc **maxime per se sufficiens.** (prop. 21, p. 112, l. 12-15)	Proclus: **omne divinum est prime et maxime, maxime** est **per se sufficiens.** (f. 63vb, p. 280, l. 28 - 281, l. 1)
Omnis deus supersubstantialis est et supervitalis et superintellectus. (115, p. 57, l. 1-2)	Ad cuius propositionis intellectum considerandum est quod id quod hic sub uno colligitur, Proclus in suo libro per diversa distinguit, cuius est CXV propositio talis: **omnis Deus supersubstantialis est et supervitalis et superintellectus.** (prop. 22, p. 114, l. 13-115, l. 3)	Et hoc dicit Proclus: **omnis Deus est supersubstantialis et supervitalis et superintellectualis.** (f. 64ra, p. 281, l. 19-20)
Omnibus quidem **dii assunt eodem modo; non** *autem* **omnia eodem modo diis assunt,** *sed* **singula secundum** ipsorum **ordinem et potentiam transumunt**	Hoc autem totum quod praemissum est, continet propositio quae ponitur in libro Procli CXLII, quae talis est: **omnibus** quidem **dii assunt eodem modo, non** *autem* **omnia**	Proclus: **omnibus dii assunt eodem modo**; *sed* **omnia non assunt diis eodem modo,** *immo* **singula** assunt diis **secundum ordinem et** secundum **potentiam**

illorum **presentiam**, **hec quidem uniformiter**, **hec** *autem* **multiplicatim**, et **hec quidem perpetuo**, **hec autem** secundum **tempus**, et **hec** *quidem* **incorporee**, **hec** autem **corporaliter**. (142, p. 71, l. 1-6)	**eodem modo diis assunt**, *sed* **singula secundum** ipsorum **ordinem et potentiam transumunt** *illorum* **praesentiam**, **haec quidem uniformiter**, **haec** *autem* **multiplicatim**, et **haec quidem perpetuo**, **haec autem** secundum **tempus**, et **haec** *quidem* **incorporee**, **haec** autem **corporaliter**. (prop. 24, p. 121, l. 23-122, l. 2)	**transumunt presentiam** *deorum*; nam **hec quidem uniformiter** insunt, **hec** *vero* **multiplicatim**, **hec quidem perpetuo**, **hec autem** <secundum> **tempus**, hec autem corpora, **hec** *autem* **incorporee**, vel **corporaliter** vel incorporaliter. (f. 64rb, p. 283, l. 22-26)
Omne *enter ens* **infinitum est non secundum multitudinem** *neque* **secundum magnitudinem**, **sed secundum potentiam** solam. (86, p. 44, l. 1-2)	Unde ipse praemisit in LXXXVI propositione: **omne** *enter ens* **infinitum est**, **non secundum multitudinem**, *neque* **secundum magnitudinem**, **sed secundum potentiam** solam, scilicet *existendi*, ut ipse exponit. (prop. 4, p. 30, l. 14-17)	Proclus: **omne** *divinum* **est infinitum non** quidem **secundum multitudinem**, *non* **secundum magnitudinem**, **sed secundum potentiam** *subsistendi*. (f. 64va, p. 254, l. 15-18)
Omne infinitum in entibus *neque suprapositis* infinitum est **neque sibi ipsi**. (93, p. 47, l. 1)	Unde et Proclus dicit XCIII propositione: **omne infinitum** in entibus *neque suprapositis* infinitum est neque **sibiipsi**. (prop. 16, p. 95, l. 20-24)	Proclus: **omne infinitum neque sibi ipsi** *neque illi quod supra ipsum est* <in>finitum, sed magis illis que sunt post ipsum. (f. 64va, p. 254, l. 22-24)
Omne authypostaton ingenerabile est. (45, p. 26, l. 1)	Duarum autem propositarum propositionum prima in libro Procli non invenitur, sed solum secunda quae est XLV sui libri, talis: **omne**	Proclus: **omne authypostaton**, **id est** *quod existit per essentiam suam,* tale **est ingenerabile**. (f. 64vb, p. 285, l. 2-3)

	authypostaton, id est *per se subsistens*, **ingenerabile est.** (prop. 25, p. 125, l. 16-18)	
Omne *authypostatum* **incorruptibile est.** (46, p. 27, l. 1)	Quae quidem ponitur in libro Procli XLVI, sub his verbis: **omne authypostaton incorruptibile est.** (prop. 26, p. 127, l. 10)	Proclus: **omne authypostaton est incorruptibile.** (f. 64vb, p. 285, l. 24-25)

Annexe 5 - DIVISIO TEXTUS

Prooemium
Iste *Liber* in duas:

-> A = I,1-18 (*comparat universales causas*) **(theorema I)**

-> B = II, 19 - XXVIII(XXIX), 199 (*de causis primariis*)
-> B.1 = II, 19 - XIV(XV), 128 (*dividit esse in causam primam, intelligentiam et animam*
-> B.1.1 = II, 19 - (V), 56
-> B.1.1.1 = II,19 - III, 36
-> B.1.1.1.1 = II, 19 - 26 **(theorema II:** *de distinctione causarum primarum*)
-> B.1.1.1.2 = III, 27 - 36 **(theorema III :** *quod anima nobilis participat virtut*
-> B.1.1.2 = IV, 37 - 48 **(theorema IV:** *de distinctione intelligentie / de diffinitione*
-> B.1.1.3 = (V), 49 - 56 **(theorema (V)**: *de diffinitione animarum*)
-> B.1.2 = V(VI), 57 - XIV(XV), 128 (*de ordine causarum primarum*)
-> B.1.2.1 = V(VI), 57 - 63 **(theorema V(VI):** *de causis primariis*)
-> B.1.2.2 = VI(VII), 64 - XII(XIII), 114 (*de intelligentiis*)
-> B.1.2.2.1 = VI(VII), 64 - 71 **(theorema VI(VII)**: *de intelligentiis quantum a*
-> B.1.2.2.2 = VII(VIII), 72 - XII(XIII), 114
-> B.1.2.2.2.a = VII(VIII), 72 - 78 **(theorema VII(VIII)**: *quid intelligentii*
-> B.1.2.2.2.b = VIII(IX), 79 - 91 **(theorema VIII(IX)**: *res que sunt supra*
-> B.1.2.2.2.c = IX(X), 92 - XII(XIII), 114 (*de modo cognoscendi intelliger*
-> B.1.2.2.2.c.1 = IX(X), 92 - X(XI), 102 **(theoremata IX(X) - X(XI))**
->i = IX(X), 92 - 99
-> ii = X(XI), 100 - 102
-> B.1.2.2.2.c.2 = XI(XII), 103 - XII(XIII), 114 **(theoremata XI(XII) -**
intelligit res sempiternas)
-> i = XI(XII), 103 - XII(XIII), 109 (*quomodo intelligentia intell*
-> ii = XII(XIII), 109 - 114 (*quomodo intelligentia se ipsam intel*

-> B.1.2.3 = XIII(XIV), 115 - XV(XVI), 128 (**theoremata XIII(XIV) - XIV(XV)**: *de*
-> B.1.2.3.1 = XIII(XIV), 115 - 123 (*quomodo anima nobilis ad superiores*)
-> B.1.2.3.2 = XIV(XV), 124 - 128 (*de anima nobili secundum quod comparat*
-> B.2 = XV(XVI), 129 - XXVIII(XXIX), 199 (*qualiter entia determinata dependunt adin*
primam)
-> B.2.1 = XV(XVI), 129 - XVII(XVIII), 149
-> B.2.1.1 = XV(XVI), 129 - XVI(XVII), 142 (**theoremata XV(XVI) - XVI(XVII)**)
-> B.2.1.1.1 = XV(XVI), 129 - 137 (*qualiter dependent adinvicem secundum s*
-> B.2.1.1.2 = XVI(XVII), 138 - 142 (*qualiter res infinite magis et minus assim*
-> B.2.1.2 = XVII(XVIII), 143 - XVIII(XIX), 149 (**theoremata XVII(XVIII) - XVI**
-> B.2.1.2.1 = XVII(XVIII), 143 - 148 (*qualiter res dependent adinvicem*)
-> B.2.1.2.2 = XVIII(XIX), 149 - 154 (*quomodo res secundum magis et minus*
essentiam)
-> B.2.2 = XIX(XX), 155 - XX(XXI), 165 (*quomodo res superiores influunt in hec infer*
-> B.2.2.1 = XIX(XX), 155 - XX(XXI), 165 (**theoremata XIX(XX) - XX(XXI)**: *de re*
-> B.2.2.1.1 = XIX(XX), 155 - 160
-> B.2.2.1.2 = XIX(XX), 161 - XX(XXI), 165 (*de ydoneitate que requiritur ad r*
-> B.2.2.2 = XXI(XXII), 166 - XXVIII(XXIX), 199 (*idem*: *de ydoneitate que requi*
-> B.2.2.2.1 = XXI(XXII), 166 - XXII(XXIII), 175 (**theoremata XXI(XXII) - X**
-> B.2.2.2.1.a = XXI(XXII), 166 - XXII(XXIII), 172
-> B.2.2.2.1.b = XXII(XXIII), 173 - 175
-> B.2.2.2.2 = XXIII(XXIV), 176 - 180 (**theorema XXIII(XXIV)**: *qualiter diver*
cause prime et hoc in generali)
-> B.2.2.2.3 = XXIV(XXV), 181 - XXVI(XXVII), 193 (**theorema XXIV(XXV)** -
speciali)
-> B.2.2.2.3.a = XXIV(XXV), 181 - 186
-> B.2.2.2.3.b = XXV(XXVI), 187 - 190
-> B.2.2.2.3.c = XXVI(XXVII), 191 - 193 (= **hec deest in codice**)
-> B.2.2.2.4 = XXVII(XXVIII), 194 - XXVIII(XXIX), 199 (= **finis commenti**)

EDITIO TEXTUS

Sigla et compendia

Wo = cod. Worcester CL, Q. 90

In textu

<…>	-	*quae addenda videntur*
* * *	-	*lacuna in contextu verborum*
† … †	-	*quae corrupta sunt necdum sanari poterunt*

Textus qui ad verbum citantur ab Johanne, *litteris inclinatis* imprimuntur.

In apparatibus

add.	-	*addidit*
a. corr. / p. corr.	-	*ante vel post correctionem*
exp.	-	*expunxit*
lin.	-	*linea*
in marg.	-	*in margine*
om.	-	*omisit*
scr.	-	*scripsit*
sup.	-	*superior*
inf.	-	*inferior*

Reportationes *De causis* a magistro Io<hannes> de Mallingys

<Prohemium>

|**57ra**| Secundum quod scribitur in principio libri *De anima*, *bonorum notitiam opinantes* etc., ait: *eo quod quid mirabiliorum est* hec et *meliorum*, secundum hoc, scientia est *honorabilior*. Sed scientia divina est nobilior, quia modicum quod scimus de divina preponat multis aliis. Et hoc vult Averroys *Super Metaphysicam* <quod> sit de causis propter nobilitatem subiecti, propter illustrationem aliarum scientiarum, propter sui principalitatem et propter genus delectationum et difficultatem et admirationem.

Res divine non sunt subiecte potentie nec ipse distrahuntur nec quantitate distenduntur. Et ideo <hec scientia> est nobilior aliis que distrahuntur; tunc est nobilior propter illustrationem aliarum scientiarum a se, quia ipsa illustrat omnia principia aliarum scientiarum, quia ipsa est de primis causis rerum et demonstratione entium. Item, propter sui principalitatem, quia sicut causa prima est pars nobilior inter alia membra, sic et divina scientia est principalior aliis scientiis. Item, est honorabilior propter sui difficultatem, quia non est posessio humana sed divina; unde Simonides in veteri *Metaphysica* dixit quod deus invidebat nobis de ista scientia. Habentes intellectum depressum non possunt eam intelligere, quia res divine sine quantitate sunt. Item, 'propter sui' suavissimam 'delectationem' est nobilior, <quia> virtus intellectualis perficitur per divinam <scientiam>. Item, 'propter admirationem' est nobilior, quia illa admiramur que sunt supra nostram potestatem. Sic apparet quod sit honorabilior aliis.

Ista scientia divina est nobis multipliciter tradita: revelatione fidei et instructione fideli anime, et ideo a sanctis. Et investigatione humana est tradita ut a philosophis; et indagatione sensibilium et intelligibilium. Tertio modo a Philosopho, quia summatim recapitulat de rebus sensibilibus quando vult tradere divina.

22 fidei] fideli Wo 24 tertio] primo Wo

1 De anima : Aristoteles, *De anima*, I, 1, 402a (trad. Guillelmi de Moerbeka, *Thomas de Aquino, Sentencia Libri de Anima*, ed. R.-A. Gauthier, Commissio Leonina - Vrin, Roma / Paris, 1984, p. 3, col. 1, l. 1). 3–4 scientia … aliis : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, I, 1, 983a (ed. G. Vuillemin-Diem, 1995, AL XXV 3.2, p. 17, l. 145-147); *Auctoritates Aristotelis*, p. 117, n° 27. 4–5 Super Metaphysicam : Averroes, *Super Metaphysicam*, VI, c. 2, f. 146H-I. 8–9 nec ipse … distenduntur : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 7, p. 68, l. 54-57. 14–15 non est … divina : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, I, 2, 982b (p. 16, l. 137-138). 15 Metaphysica : Aristoteles, *Metaphysica*, I, 2, 983a (ed. G. Vuillemin-Diem, 1970, AL XXV.1-1a, p. 93 , l. 18). 25 a Philosopho : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, I, 1, 980a-b (AL XXV 3.2, p. 11, l. 3-16).

Item, tradita <est> stilo magis dispendioso et prolixo, et sic in Proclo; tunc breviloquo stilo est tradita, et sic in *Libro de causis* quem habemus pre manibus exponendum.

Ista scientia consuevit intitulari 'divina' vel 'metaphysica', et sic a *Iudeo* dicit Albertus, quod ille compilavit istam scientiam *ex dictis antiquorum*; et res divine *****. Item, dicitur 'divina', quia de divinis entibus est. Item, quia <est> de his que abstracta sunt a motu. Item, de his que sunt causa totius entis et non *******.

Item, *De bonitate pura* ab Alfarabio, quia bonum in intellectum consistit et reperitur in rebus que non sunt subiecte predicari et de talibus entibus determinatur.

Algazel ipsum intitulat *De flore divinorum*, quia ista <scientia> illuminat omnes alias. Item, sicut flos est pulchritudo luminis celestis, ita ista scientia est flos aliarum. Item, quia omnia que determinantur in aliis scientiis de divinis, hec relucent in his que hic determinantur.

Item, ab Avicenna *De lumine luminum* intitulatur, quia prima causa agit lumen intellectuale in alia. Causa prima tripliciter invenitur agere in rebus: ad constitutionem esse ipsarum, et secundo ad irradiationem rerum agit, <et tertio ad reductionem ad primum fontem>. Albertus: prima causa et *influentia* institutionis et *irradiationis* agit ad verum *esse* rerum et *reductionis* ipsarum rerum <ad> ipsum *primum*. Item, dicitur *De lumine luminum* ista scientia eo quod in ea determinetur de causis primariis rerum.

Item, *Causa causarum*. Quedam igitur causa est quod non est determinari cum materia et alia est determinari cum materia; et ideo ista scientia est de talibus. Item, ista est *De causis causarum*, quia illa que determinantur, in triplici genere cause incidunt: formalis, efficientis et finalis, secundum quod forma dicitur a foris manendo et non ab informando. Sic apparet de nobilitate huius scientie et sic apparet quod est de primis *causis* que non agunt aliquo

24 est determinari] sunt determinata Wo

1–2 stilo … Libro de causis : Cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, Prooemium, p. 3, l. 1-10. 5 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, cap. 1, p. 59, l. 9-15. 5–6 compilavit … est : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 1, p. 59, l. 30-31. 7 de his … non : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 1, p. 59, l. 20-27. 9–11 De bonitate … determinatur : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 1, p. 60, l. 6-11, 32-34. 12–15 Algazel … determinatur : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 1, p. 60, l. 51 - p. 61, l. 8. 16–22 ab … rerum : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prim causa*, lib. 2, tr. 1, c. 1, p. 61, l. 11-21 et l. 31-35; lib. 2, tr. 1, c. 1, p. 61, l. 31-35. 23–26 Causa causarum … finalis : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 1, p. 61, l. 41-55. 27 forma … informando : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 8, p. 69, l. 47.

vehiculo, sed *simplici* emanatione, ut dicit Albertus.

<Questio 1. Utrum in rebus reperiatur aliqua causa>

Queritur utrum in rebus reperiatur aliqua causa. Et videtur quod non, quia, ut vult Proclus, *omnis causa* tribuit *aliquod* esse *causato*; sed nihil invenitur in entibus quod tribuat esse. Probatio minoris, quia si ens tribuit esse alteri, aut tribuit esse quod habet vel <esse> alterius. Nunc autem idem aufert esse ab alio et alii tribuit. Item, nihil tribuit sui ipsius esse, quia tunc sibi esse auferret et esse suum alii daret quod haberet.

Item, si in entibus esset aliqua causa, tunc aliquid esset prius alio et simul cum eodem. Sed hoc est impossibile, ideo in entibus etc. Item, omnis causa est prius effectu, et posita causa, ponitur effectus.

Item, si in entibus est, aut hoc est per se, aut per accidens. Non per se, quia sua causalitas et entitas sua essent idem et essent ad aliquid determinatum. Nec per accidens, quia si non reperitur prior causa que est per se, nec posterior que est per accidens.

Oppositum ad propositum.

Dicendum: causa est ad cuius esse sequitur aliorum esse secundum naturam. Item, omne quod est aut est causa aut causatum. Si non esset causa, nec causatum. Item, si in entibus non esset causa, tunc omne ens aut esset a se ipso vel ab alio; si a se, tunc esset ingenerabile nec corruptibile. Sed, quia quedam sunt generabilia et corruptibilia, oportet esse causam |**57rb**| in ipsis.

Ad rationes in oppositum dicendum: nullum est. Ad minorem: falsum est. Ad probationem dico quod ipsa causa tribuit esse alterius, quod quid esse habet virtute et potestate, et non esse quod habet formaliter. Unde esse quod est in eo in potestate, tale reperitur in causato formaliter. Dicendum: si causa tribueret esse in divisione et non illud quod continet in ipsa virtute, quod in ipsa est, multiplicabitur. Et ideo non aufert sui ipsius esse.

Ad secundam rationem dico quod prius est altero ordine nature, tamen simul est cum eo duratione. Hoc non est inconveniens, quia causa potest prior esse effectu natura et tamen simul duratione.

Ad tertiam dico quod est causa per se et per accidens. Ad minorem dico quod hoc quod est 'per', potest esse nota cause efficientis vel formalis. Si

7 daret] *sup. lin.* Wo 8 et] *sup. lin. p. corr. ex* vel Wo 9 eodem] *sup. lin. p. corr. ex* alio Wo 31 esse] causa *add. sed exp.* Wo

1 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 1, p. 61, l. 57-63. 3 Proclus : Cf. Proclus, *Elementatio theologica*, LVIII, p. 32, l. 3. 16–17 causa est … naturam : Cf. Petrus Hispanus, *Summule logicales*, ed. L.M. de Rijk, Van Gorcum, Assen, 1972, tr. 5, n. 19, 67, 6.

aliquid est causa per se vel quod dicit 'formalem causam', sic sua entitas est sua causalitas. Si tamen dicat 'per circumstantiam cause efficientis', non oportet quod eius entitas sit eius causalitas, quia ei causalitas est posterior entitate. Sed primo modo dico quod si causalitas que est non ex se subsistens, sed altero subsistens, non est ad aliud aliquid.

<Questio 2. Utrum in entibus reperiatur causa prima>

Queritur utrum in entibus reperiatur causa prima. Et videtur quod non, quia in causatis non reperitur causa prima; sed entia sunt causata; quare etc. Minorem probo: quia omne ens est diversum ab altero ente, ideo habet causam diversitatis sue ab altero ente, et sic est causatum.

Preterea, in his in quibus est processus in infinitum non reperitur primum; sed in causis et causatis est processus in infinitum, cum generatio est in infinitum.

Preterea, si esset in entibus causa prima aut est efficiens vel materialis etc. Materialis non est causa prima, quia ipsa est ens in potentia et ideo non est causa prima. Item, nec formalis, quia talis est perfectio materie, et talis non potest esse prima, quia talis habet causam ante se qua materie unitur. Item, nec finalis causa, quia omnis causa cuius reperitur alia causa non potest esse prima; sed efficiens et finalis sunt sibi invicem cause, quia efficiens tribuit entitatem cause finali.

Item, si in entibus esset <causa> prima, ante ipsa est ens primum. Sed ens primum est ante quod nihil. Sed illud ante quod nihil est non ens; si non primum, nec posterius. Ratio est sophistica.

Preterea, causa prima debet esse simplicissima et ens simplicissimum. Sed illud quod habet rationem cause non est simplicissimum; quod enim habet rationem cause tantum est simplicius.

Oppositum per Proclum et Philosophum VIII *Physicorum* et XII *Metaphysice* et *Libro celi et mundi*, quia ibi probat unitatem mundi ex unitate primi moventis.

Dicendum quod in entibus est prima causa et huiusmodi est triplex ratio, quia quandoque duo reperiuntur coniuncta, si unum reperitur separatum,

5 subsistens] et ideo *add.* Wo

26 Proclum : Cf. Proclus, *Elementatio theologica*, CIII, p. 52, l. 1. 26 VIII Physicorum : Cf. Aristoteles, *Physica*, VIII, 6, 259a (p. 308, l. 6-12). 26–27 XII Metaphysice : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 8, 1074a (p. 263, l. 407-409). 27 Libro celi et mundi : Cf. Aristoteles, *De caelo et mundo*, I, 8, 276 (ed. F. Bossier, AL VIII.2).

et reliquum, quia Philosophus probat hoc in *Physicis* ubi dicit motorem esse *immobilem*. Nunc ita est quod causa et causatum reperiuntur coniuncta, quia idem potest esse causa et causatum.

Item, separatim invenitur, quia aliquid potest esse causa et non causatum, et tale potest esse causa solum. Illud quod est essentialiter tale, non participatione est primum in illo genere. Et causa tantum est causa prima, sicut apparet in igne quod est simpliciter tale. Si igitur quod per se ipsum tale est, ipsum primum est; tale illud igitur quod habet tantum rationem cause et non causati, illud est prima causa.

Hoc idem declaratur sic: in omnibus que sunt ordinata adinvicem, oportet primum, quod sit causa ordinis totius; nunc autem medium vel ultimum non habent rationem ordinis totius. Sed, quia omnia entia ordinata sunt ad primum ens tamquam ad ducem, ideo oportet quod in eis reperitur aliqua causa prima.

Item, cum in entibus reperitur ens perfectum et minus perfectum, oportet quod reperitur perfectivum; et tale agit ad perfectionem entium et tale est causa prima. Item, si in entibus non esset causa prima, tunc nullius entis reperiretur causa sufficiens, quia non inveniretur in eis nisi causa causata; et talis sibi non sufficit ad esse, nec alii, quia motor motus non est sufficiens sibi in movendo, nec aliis; et sic entia non haberent sufficientem causam per quam subsisterent; ideo oportet habere causam primam.

Ad rationem in oppositum: nullum est. Ad minorem dico quod falsum est. Ad probationem dico quod ens habere diversitatem ab alio est dupliciter: vel causam aliam a se ipso vel se ipsum. Nunc si quid habeat causam diversitatis a se ipso potest esse causa alicuius diversi a se, et in hoc est causa sui ipsius aliquo modo et non oportet quod tale |**57va**| habeat aliam causam; et sic omne ens non est causatum.

Ad secundam rationem dico quod in his non est reperire primum secundum quod in eis est reperire processus in infinitum. Ad minorem dico quod causa et causatum possunt multiplicari secundum quod materia dividitur in infinitum, et secundum formam et speciem possunt multiplicari. Secundum materiam potest esse processus in infinitum, sed secundum multitudinem specierum et formarum non est processus in infinitum, sed convenit reperire primum quod est causa entium aliorum.

Ad tertiam dico quod causa prima que reperitur in entibus non est causa materialis, licet in aliquo genere posset esse prima. Et cum dicitur ‘quod nec

22–23 quod … dico] *in marg.* Wo 24 quid] quod Wo

1 in Physicis : Aristoteles, *Physica*, VIII, 5, 256b (p. 305, l. 20-24, 27-29); *Auctoritates Aristotelis*, *Physica* VIII, p. 157, nº 214, l. 46-50. 215.36–216.2 nec finalis … coincidunt : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 1, p. 61, l. 53-56.

finalis', dico quod causa finalis, que solum habet rationem finis† nec formalis†. Sed si in aliquo uno coincidunt *****. Albertus dicit quod ipsum primum ens habet rationem *efficientis* et *finalis* et etiam *formalis*, ut ipse dicit. Sed hoc est magis obscurum.

Ad aliam rationem dico quod est ens primum. Ad minorem dico: si ista negatio sit negatio ordinis, sic habet veritatem; si tamen entitatis sit negatio, non valet, quia ante ens primum non invenitur privatio.

Ad aliam 'causa prima debet esse simplicissima', dico quod est simplicissima causa et ens simplicissimum eo quod nulla ratio compositionis cadit in ipsa. Ad minorem cum dicitur 'illud quod habet rationem cause', dico <quod sic>, si ex hoc quod habet rationem cause; si non habeat rationem prime cause, nullum est. Sed prima causa ex eo quod habet rationem cause habet cum hoc rationem prime cause; et sic est reperire causam primam in entibus.

Iudeus David de causis universalibus. <Super theorema I>

Iste liber dividitur in duas, quia primo in theoremate sive propositione comparat universales causas speciebus. Secunda: *omne esse*. Prima in duas. Secunda: *cum ergo*.

Primo dicit quod *causa prima plus* influit *super causatum suum quam secunda*. Hoc tenet quando <secunda> habet virtutem secundum eundem effectum <a> causa primaria, quia habet aliam prius se et prima non habet ante se aliam. Albertus dicit: quando causa secunda cessat in influendo, prima non cessat. Item, secunda causa *substantificatur a* prima et *virtutem influendi* recipit a prima; et ideo causa agens plus agit quam instrumentalis. Item, <effectus> eminentius producitur a prima causa quam a secunda.

Cum ergo: manifestat dicta. Proclus: *omne* illud *quod producitur a* causis *secundis*, *et <a> prioribus et causalioribus eminentius producitur*, *a quibus secunda producitur*.

Manifestat ea que dicta sunt et dividitur in duas. Secunda ibi: *et nos quidem*. Prima in duas. Secunda ibi: *quod est*.

---

14 theoremate] *in marg.*; pehorereunde (!) Wo 21 prima] secunda Wo 22 item] quia *add.* Wo 25 secundis … prioribus] prioribus et secundis et Wo 26 secunda] secundo Wo

2 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 2, p. 62, l. 15-16. 14–15 in theoremate … speciebus : Cf. *Liber de causis*, I, 1-18, p. 46-50, l. 1-70. 15 omne esse : *Liber de causis*, II, 19, p. 50, l. 71. 16 cum ergo : *Liber de causis*, I, 2, p. 46, l. 3. 17 primo dicit : *Liber de causis*, I, 1, p. 46, l. 1-2. 20 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 5, p. 65, l. 55-61. 24 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, LVI, p. 30, l. 1-2. 27 et nos quidem : *Liber de causis*, I, 6, p. 47, l. 17. 28 quod est : *Liber de causis*, I, 3, p. 46, l. 6.

Primo dicit: ex quo *prima causa plus influit quam secunda*, ex hoc sequitur quod *causa secunda aufert virtutem suam* a causato *et non prima*. Videtur aliter quod prima deberet suam virtutem auferre.

Consequenter dicit quod primaria *causa agit ante secundam*. Ideo virtus cause primarie recipitur prius; et tale quod prius advenit, ultimo recedit, quia omnia que prima sunt in constituendo, sunt ultima in resolvendo. Et hec duo in Proclo: *omnis causa <et> operatur ante* suum *causatum et* posterior *ipsum plurium est substitutiva*; ante omnis enim causa universalis efficiens velocius agit in effectum.

Et nos quidem: declarat predicta in exemplo et per rationes; secundo recapitulat dicta. Secunda: *iam enim*. Prima in duas. Secunda: *et prima adiuvat*. Item, secunda ibi: *iam igitur*. Prima in duas. Secunda ibi: *et illius*.

Primo quod quia universalis prima causa agit ante secundam, hoc *exemplificatur* in *esse*, *homine* et *vivo*. Esse est prius, et *deinde vivum* et *postea homo*. Esse et vivere se habent sicut causa et causatum. Sic videtur quod esse sit causa vivere et vivere sit *causa hominis*; igitur esse ad vivere se habet sicut prima causa respectu secunde ad suum causatum.

Et illius: dicit quando ab individuo homine *vivum* aufertur, non aufertur *esse*. Ut dicit Albertus: si igitur *vivo remoto* non oportet quod *esse removetur*, sicut nec *causa removetur remoto effectu*. Thomas dicit quod in eodem individuo non differt vivum, esse et rationale; licet prius ratione esse appareat quam vivum, quia ultimo rei esse aufertur. Sed Avicenna in suis *Physicis*: vivum et rationale se habent sic in intellectu, quia nullum eorum est distinctum, quia embrio ipse vivit vita plante, deinde idem infert corpus.

Secunda: *propter quod*. Tertia: *et hoc quidem*.

Primo dicit quod prime cause virtus prius advenit effectui quam secunde. Ideo prima *est vehementius causa rei quam* secunda. Et ideo *operatio* cause primarie est *vehementioris adherentie* quam secundarie cause virtus.

Consequenter dicit quod ipsum causatum prius *patitur* a prima causa quam

7 et] est etiam *add.* Wo 8 plurium] quam plurimum Wo 8 substitutiva] substituens Wo

1 primo dicit : *Liber de causis*, I, 2, p. 46, l. 3-5. 4 consequenter dicit : *Liber de causis*, I, 3, p. 46, l. 6-9. 5–6 quod prius … resolvendo : Cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, 1, p. 5, l. 10-12. 7 in Proclo : Proclus, *Elementatio theologica*, LVII, p. 31, l. 1. 11 iam enim : *Liber de causis*, I, 18, p. 49, l. 63. 11–12 et prima adiuvat : *Liber de causis*, I, 14, p. 48, l. 48. 12 iam igitur : *Liber de causis*, I, 12, p. 48, l. 39. 12 et illius : *Liber de causis*, I, 11, p. 48, l. 29. 14–16 exemplificatur … hominis : Cf. *Liber de causis*, I, 6-7, p. 47, l. 17-18. 19 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 6, p. 67, l. 70-73. 20 Thomas : Thomas de Aquino, *Super librum 'De causis' expositio*, prop. 1, p. 6, l. 4-10. 22–23 in suis Physicis : *Locus non invenitur, sed vide Auctoritates Aristotelis, De animalibus*, p. 225, n° 203, l. 47. 25 propter quod : *Liber de causis*, I, 13, p. 48, l. 42. 25 et hoc quidem : *Liber de causis*, I, 13, p. 48, l. 44. 26 primo dicit : Cf. *Liber de causis*, I, 13, p. 48, l. 39-44. 29 dicit : *Liber de causis*, I, 13, p. 48, l. 44-47.

a secunda et hoc quia est maioris virtutis in agendo prima causa quam secunda et quia primo advenit et ultimo recedit, tale firmius adheret.

Et prima: ostendit quod causa primaria influit in suum causatum; et dividitur in tres. Secunda ibi: *et quando*. Tertia: *et non figitur*.

Primo dicit: *omnis causa prima ipsa adiuvat secundam* in eius operatione eo quod causa secunda non potest in operationem sine virtute |**57vb**| prime cause. Et item, quia excellentius producitur a prima quam a secunda. Item, quia prius ei convenit. Proclus: causa secundaria recipit *substantiam a* prima *eo* quod est causatum a primaria; et quod est causatum recipit influentiam a prima causa. Omnis causa que minus permiscetur suo effectui in agendo, talis sublimiore virtute agit.

Et quando: dicit: *quando causa secunda removet* suam virtutem, *prima non removet*; et dicit quod illa causa que *est maioris adherentie et vehementioris* actionis non removet suam virtutem quando causa secunda removet suam virtutem.

Et non: dicit quod causa prima plus agit. Et dicit: *causatum cause secunde non figitur* in suum esse *nisi per virtutem cause prime*; quando *prima influit*, tunc etiam secunda influit et quia ante causam secundam agit causa prima, ideo figit rem in suo esse et est maioris *adherentie*, quia prius advenit rei. Proclus: causa prima ante est causa quam secundaria. Causa enim prima est causa secundarie et effectus. Et secunda est causa solummodo respectu effectus et ipsa est effectus prime cause. Et effectus prime cause in *pluribus* recipitur quam secunde, quia ultimo recedit prima causa.

Iam igitur recapitulat.

<Questio 3. Utrum sint plures cause prime>

Queritur utrum sint plures cause prime. Et videtur quod sic. Causa prima debet esse pluris virtutis. Sed plures cause possunt plus quam una, et plura sunt maioris virtutis quam unum.

Preterea, causa prima debet sibi esse maxime sufficiens; sed plura sunt magis sufficientia quam unum quia, ut in *Politicis*, plures homines sibi *magis sufficiunt quam unus*.

Preterea, omnis causa prima debet esse in aliquo genere cause. Sed qua ratione causa prima est in uno genere cause, eadem ratione est in alio genere;

3 et prima : *Liber de causis*, I, 14, p. 48, l. 48. 4 et quando : *Liber de causis*, I, 15, p. 49, l. 53. 4 et non figitur : *Liber de causis*, I, 16, p. 49, l. 57. 5 primo dicit : *Liber de causis*, I, 14, p. 48-49, l. 48-50. 8 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, LVI, p. 30, l. 4-6. 20 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica,* LVII, p. 31, l. 3-5. 24 iam igitur : *Liber de causis*, I, 18, p. 49-59, l. 63-70. 29 in Politicis : Cf. Aristoteles, *Politica*, II, 2, 1261b (AL XXIX 2, p. 9, l. 10-11).

ideo in unoquoque genere erit causa prima, et sic erunt plures.

Item, causa prima debet esse bonum melius. Nunc melius est esse plures causas quam unam; quoniam debent esse plures et non una.

Preterea, tot debent esse cause prime, ex quibus possunt reddi rationes eorum que sunt. Nunc autem ex una et eadem non potest reddi ratio mali et boni.

Oppositum in VIII *Physicorum*.

Dicendum quod in entibus non est nisi una causa prima. Et hoc quinque rationibus.

<1.> Quia causa prima est substantia non habens magnitudinem et incorporea; nunc autem talis substantia in una specie una tantum reperitur; quia igitur immaterialis est, est tantum una.

<2.> Item, Avicenna: causa prima est ens per se necessarium, non participans necessitatem, quia ipsa est causa rerum et non causatum. Et contra rationem: si essent cause plures, essent necessarium; si ita esset, quia plures cause non sunt ipsum necessarium, si essent plures cause prime, sequitur quod una esset altera.

<3.> Item, si essent plures cause prime, tunc in aliquo convenirent et in alio differrent. Convenirent, quia rationem prime cause haberent; et <differrent>, quia essent substantia composita, si essent plures. Igitur oportet quod sit tantum una. Ista ratio sumitur in *Metaphysica* Avicenne.

<4.> Quarta ratio: si sunt plures prime, si una existat, et reliqua, eo quod prima causa non deficit ab existendo, quia aut est causa aut effectus. Sed nulla causa esset causa huius effectus. Igitur oportet quod ante istas causas existat alia, et talis est concausa et prima.

<5.> Preterea, omnis multitudo est ab aliquo. Si enim multitudo esset a multitudine, maior multitudo esset a minori et minor a maiori. Et hoc non potest esse quod maior multitudo sit semper a minori. Non solum dicitur per appositionem procedere in infinitum, sed etiam divisione. Et hoc non potest fieri. Proclus: *omnis multitudo participat aliqualiter uno*. Oportet igitur venire ad aliquod unum quod sit principium multitudinis. Et ideo in entibus est solum unum primum.

Item, alia ratio: si plures essent cause prime, tunc nulla earum est simpliciter perfecta, quia una careret perfectione alterius, quia careret perfectione, virtute

1 ideo] ratio Wo 15 si] communicat *add. sed exp*. Wo 15 ita] ista Wo 27 maior] minor Wo

7 VIII Physicorum : Aristoteles, *Physica*, VIII, 6, 259a (p. 307, l. 17-19). 13 Avicenna : Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, VIII, 4, ed. S. Van Riet, Leuven / Leiden, Peeters / Brill, 1977, p. 400. 21 in Metaphysica Avicene : Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, I, 7, p. 49. 23 prima … effectus : Cf. *Liber de causis*, XI(XII), 106, p. 74, l. 75. 30 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, I, p. 3, l. 1-2.

et fortitudine. Et tale non esset perfectionem simpliciter.

Ad rationem in oppositum dico quod plura, quorum est virtus finita et determinata, sunt maioris virtutis quam unum solum. Sed causa prima est infinite virtutis ratio etc.

Ad secundam rationem dico quod plura, que subiacent defectionibus, magis sufficiunt sibi quam unum subiacens defectioni; et ideo plures homines magis sufficiunt sibi. Sed plura, que non subiacent, non sufficiunt sibi. Sed unum magis sibi sufficit quod est primum in entibus, quia tale est sufficientissimum.

Ad tertiam rationem dico quod non oportet, quia quedam habent rationem in potentia et quedam actu. Et ens in potentia est posterius alio. Sed causa prima non potest esse de ratione illorum que sunt in potentia. Et quia causa prima habet rationem finalis et efficientis, et talia in aliquod unum simplicissimum coincidunt.

Ad aliud nullum est. Ad minorem dico quod plura equaliter perfecta, talia sunt paucioribus magis eligenda. Si tamen sunt imperfecta, non sunt magis eligibilia. Si essent plures cause prime, essent imperfecte. Et quia est una causa prima tantum, tunc est perfecta et talis est magis eligenda.

Ad ultimum dico quod ex uno existente possunt reddi rationes malorum et bonorum, quia causa prima est causa bonorum per sui efficentiam, sed est malorum causa per deficentiam malorum a causa prima; nec sunt secundum ordinem per se a causa prima, sed per deficientiam sunt |**58ra**| a causa prima.

Preterea, si una esset tantum causa prima, tunc infinita viderentur reduci ad illam, quia non cessat generatio. Et hoc non videtur quod omnia ab uno possent produci et ad idem reduci.

Ad istam rationem dico infinita esse ab uno quod est virtutis infinite in duratione et in vigore. Item, infinita propter durationem materie possunt reduci. Sed que sunt infinita multitudine formarum et specierum non possunt in idem reduci. Et quia talia non sunt infinita, iam bene possunt reduci ad unum et ab eodem produci.

<Questio 4. Utrum causa primaria plus influat in causatum quam causa secundaria>

|**58ra**| Queritur utrum causa primaria plus influat in causatum quam causa secundaria. Et videtur quod sic, quia illa causa cui assimilatur magis causatum plus influit in illud. Sed prime plus assimilatur quam secunde, quia propter impotentiam aliqua causa non potest sibi assimilare causatum, quia fortis ignis plus facit et plus assimilat sibi passum. Ergo cui magis assimilatur, magis

2 finita] infinita *add. sed exp.* Wo 25 dico] quod *add.* Wo

imprimit.

Preterea, omnis causa que est propinquior causato magis influit quam que distat magis a causato: sed causa secundaria propinquior est causato quam primaria; quare etc.

Preterea, illa causa que formam et speciem dat causato, item que tribuit, est illa que magis est in causato. Sed causa secunda hoc facit quia, ut dicit Proclus LVI propositione sui libri, omnia que in posterioribus habent rationem sibi, talia sunt *a* causis *causalioribus*. Igitur causa secundaria influit magis esse actuale.

Oppositum: *omne* illud *quod producitur a causis secundis* <etc.>, secundum Proclum L propositione.

Dicendum quod causa secunda accipit causalitatem a prima, sed ipsa tribus modis accipit eo quod prima habet rationem finis respectu secunde; item, secunda accipit substantiam et virtutem a prima; ideo tertio <modo> recipit a prima, non quia habet rationem finis <a> prima causa, sed solam dispositionem in agendo recipit. Quando igitur convenit cause et causato aliquid, convenit per prius cause quam causato et ideo prima causa plus influit.

Aliter, causa prima plus influit in causatum eo quod ipsa influit secundum multitudinem et intensionem et universalitatem durationum et secundum modum influendi qualitatem. Ipsa enim est magis perfecta et maioris virtutis et universalior et prima non habens rationem causati respectu cause secunde et sic plus influit quam secunda; quia maioris est virtutis, ideo maiorem multitudinem influit; quod influit enim prima causa ad constitutionem causati |**58rb**| et etiam ad conservationem causati, hoc non facit secunda causa.

Item, quia universalis <est>, ideo effectus suus universalior est et ideo effectus eius in pluribus reperitur.

Item, secundum durationem plus influit: quia ipsa est prima, agit primo ad esse effectus et ultimo aufert virtutem suam.

Item, secundum modum influendi qualitatem: quia causa prima non habet rationem causati respectu secundarie, ideo non supponit influxum cause secunde, quia magis perfecta plus influit secundum intensionem.

Ad rationem: nullum est, nisi hoc conveniat propter excellentiam vel super exaltationem cause, licet effectus non assimilatur cause prime, hoc est propter nature prime cause excellentiam. Effectus non potest nisi imperfecte attingere

3–4 sed … etc] *infra lin.* Wo 6 illa que] illud quod Wo 7 Proclus … libri] *in marg.* Wo

7 Proclus … libri : Proclus, *Elementatio theologica*, LVI, p. 30, l. 1-2. 10–11 secundum … propositione : *Non invenitur ibi sed prop.* LVI, p. 30, l. 1-2. 12–16 causa … recipit : Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super librum De causis*, q. 1, p. 37, l. 30-38, l. 65.

ad causam primam et magis assimilatur secunde cause effectus, quia ista causa non est exaltata intantum super effectum. Si istum iste due causent, similes <sunt> in natura. Si tunc effectus magis assimilatur uni cause quam alteri, hoc esset propter impotentiam unius cause.

Ad aliam: nullum est si sint equalis virtutis. Si autem causa magis distans sit maioris virtutis, nihil prohibet eam plus influere.

Ad tertiam: hoc est nullum nisi in virtute alterius tribuat formam et speciem. Sed secundaria causa tribuit formam et speciem in virtute prime cause.

Ad aliud dico quod considerari potest dupliciter, prout est a sua causa et secundum rationem quam habet et ordinem ad suam causam.

Illud quod a causa primaria attingitur potest considerari per comparationem ad suam causam: sic est magis actuale. Si vero consideratur quantum ad id in quo existit, est magis potentiale. Illud quod plus permiscetur materie et alii nature habet plus de ratione potentie; et aliud habet magis rationem actus. Illud quod est a causa primaria per comparationem ad suam causam est actus perfectus. Si autem consideratur quantum ad <id> in quo existit, est magis potentiale et imperfectum. Similiter, motus secundum quod comparatur ad primum movens est perfectus, tamen inquantum comparatur ad aliud movens mobile est imperfectus.

<Questio 5. Utrum causa secunda possit in operationem aliquam preter primam>

Queritur utrum causa secunda possit in operationem aliquam preter primam. Et videtur quod sic, quod ipsa comparatur ad primam sicut causatum ad causam, sed causatum potest bene in operationem sine causa, ut monstramus in istis inferioribus.

Preterea, si secunda non posset in operationem nisi per primam, tunc eadem esset operatio utriusque. Sed hoc non videtur, quia cause diverse sunt diversarum operationum et cum iste due sint diverse, diversas habebunt operationes.

Preterea, causa que non potest in operationem nisi per virtutem prime videtur esse causa mota et instrumentaliter agens causatum; quod falsum est; quare etc.

Oppositum: illa causa, que *substantiam* et virtutem operandi habet ab alia

11 attingitur] effectui *add.* Wo 12 actuale] actualis Wo

17–19 motus … imperfectus : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 5, p. 66, l. 41-46. 23 in istis inferioribus : Cf. *infra*, q. 7.

causa, non potest in operationem sine illa. Sed secundaria *habet virtutem operandi a prima*, ut vult Proclus; quare etc.

Dicendum quod causa prima et secunda habent aliquem ordinem adinvicem. Nunc autem iste due possunt habere ordinem adinvicem in entitate, causalitate vel in altero istorum tantum. Si vero habeant ordinem quantum ad hec, dico ita quod entitas secunde presupponat entitatem prime; si sic se habeant, secunda non potest in operationem aliquam sine prima causa, quia virtus ipsius dependet a prima. Si vero iste due habeant tantum ordinem in entitate, tunc causa secunda bene potest in operationem sine operatione cause primarie. Similiter, si habeant ordinem solummodo causando, sicut patet de artificibus quorum unum potest in operationem; et Proclus: *omnis secundum* etc.

Ad rationem, in oppositum: nullum est si accipitur primo modo. Ad minorem dico quod ordinem habet in sua causalitate et entitate ita quod entitas et causalitas illius presupponat entitatem et causalitatem alterius; tunc non potest in operationem. Si autem sua causalitas non sit a causalitate alterius, bene potest in operationem.

Ad secundam dico quod cause prime et secunde, secundum primum modum accipiendo istas duas, habent eandem operationem et diversam quodammodo. Sicut universalis effectus et particularis differunt, ita istarum duarum causarum effectus se habent, quia effectus cause prime in pluribus reperitur.

Ad ultimam rationem dico quod causa, que ordinatur ad sui operationem a virtute alterius cause, non oportet quod sit causa instrumentalis, quia causa instrumentalis non requiritur |**58va**| ad operationem nisi propter modum operandi; non propter formam et speciem operationis requiritur, sed propter determinatum modum operandi. Instrumentum enim operans non habet virtutem tribuendi formam et speciem operi vel operationi, et propter hoc diversis instrumentis exerceri; et tamen introducitur una forma. Et non oportet quod causa secundaria, ut per modum cause instrumentalis****; et quia forma assimilatur cause secundarie, ideo patet quod ipsa potest dare formam et speciem.

---

5 entitate] vel *add. sed exp.* Wo 12 secundum] secunda Wo 25 non requiritur] Albertus nisi anima nobilis esset strata intelligentie non haberet virtutem intellectualem *infra paginam* Wo; cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, cap. 13, p. 77, l. 7-10 29 exerceri] *in marg.*; contineri *scr. sed exp.* Wo

2 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, LVI, p. 30, l. 4-5. 12 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, XCVII, p. 49, l. 1-3.

<Questio 6. Utrum prima causa cum secunda sit maioris virtutis quam secundum se>

|**58va**| Queritur utrum prima causa cum secunda sit maioris virtutis quam secundum se. Et videtur quod causa prima sit maioris virtutis cum secunda, quia plura sunt maioris virtutis coniuncta quam unum tantum. Cum igitur ista duo coniuncta sint plura quam unum, sunt maioris virtutis.

|**58vb**| Preterea, magis potens cum minori potestate est maioris virtutis quam per se.

Preterea, omnis causa secundum quod magis influit, secundum hoc videtur esse maioris virtutis; siquidem prima causa cum secunda plus influit, igitur cum ea est maioris virtutis.

Oppositum arguitur: illa causa cuius virtus per additionem non intenditur nec per substractionem diminuitur non videtur esse maioris virtutis cum alio quam per se. Sed virtus cause prime per additionem vel diminutionem non augetur vel diminuitur. Ideo etc.

Preterea, illa causa que plus potest per se quam cum alia, talis est maioris virtutis per se quam cum alio. Sed causa prima est huiusmodi, quia ipsa per se potest in secundam causam, et cum secunda causa non potest in ipsam. Quare etc.

Dicendum quod dupliciter est causa prima. Quedam est que substantiam et virtutem tribuit secundarie cause; alia est que hoc non facit. Causa autem prima que virtutem et substantiam tribuit talis per se, non solum non est minoris virtutis, sed per se est maioris virtutis. Per se, quia illa causa que in se habet virtutem alicuius cause, etiam eminentius quam habeat altera causa, non est minoris virtutis per se quam cum altera. Sed omnis causa prima que tribuit alii substantiam et virtutem, habet virtutem secunde eminentiori virtute. <Causa> maioris virtutis est per se, quia omnis virtutis causa, cuius virtus contrahitur et determinatur cum alia causa, fortior est quamdiu non contrahitur. Sed virtus cause prime contrahitur per causam secundam, sicut universalis contrahitur per particularem; ideo in se est maioris virtutis. Virtus enim minus contracta et magis elongata a potentia est maioris virtutis.

Ad rationem: quorum unum non habet virtutem alterius et non contrahit virtutem alicuius, talia coniuncta sunt maioris virtutis. Sed si unum istorum contrahat virtutem alterius, non sunt maioris virtutis coniuncta. Sed causa secunda contrahit et determinat virtutem primarie cause.

Ad aliam dico: nullum est quando minus potens non recipit substantiam et virtutem a potente fortiori, sed sicut est in proposito.

28 virtutis] verus(?) *add. sed exp*. Wo 35 est] *iter. sed del.* Wo

Ad tertiam dico quod omnis causa secundum quod influit plus, est maioris virtutis secundum hoc. Si ista maior influentia non procedat ab ipsa originaliter, est nullum. Ad minorem dico quod ista influentia procedat a prima causa. Vel maior, cum dico 'quod causa secundum quod plus influit', nullum est nisi alio modo tantum influere possit.

Ad minorem dico quod causa primaria tantum vel equale influere potest sine causa secundaria quam cum secundaria; ita dico si causa secunda habet virtutem et influentiam a primaria.

<Questio 7. Utrum prima causa possit in effectum secunde absque secunda>

Queritur utrum prima causa possit in effectum secunde absque secunda. Et videtur quod non, quia causa non potest in effectum nisi secundum quod determinatur ad effectum. Sed prima determinatur ad effectum secunde per secundam causam, quia prima est magis universalis; sed universalis non determinatur nisi per particularem.

Preterea, si causa prima posset per se in causatum secunde, frustra fieret ab istis duabus cum solum posset fieri ab una ut prima.

Preterea, si causa prima posset in causatum secunde absque secunda, tunc causa prima esset causa alicuius generabilis immediate et corruptibilis; sed hoc est contra Philosophum.

Preterea, si causa prima posset in causatum secunde absque secunda, tunc virtutes stellarum in generationem hominis <possunt> absque semine hominis.

Oppositum: omnis causa que nec in essendo nec <in> causando dependet ab alio, omni alio circumscripto, <ista> potest in suum causatum. Si igitur causatum cause secunde est causatum primarie cause, possit in causatum secunde; et hoc absque secunda.

Preterea, si causa secundum quod est minoris virtutis potest in aliquod causatum, etiam possit illa cum fuerit maioris virtutis. Sed causa universalis prima est maioris virtutis per se quam cum coniuncta fuerit secunde, quia tunc virtus eius contrahitur cum est coniuncta secunde; quare etc.

Preterea, quod causa non possit in causatum sine alio, hoc videtur esse

1 quod] ens *add. sed exp.* Wo 19 absque] prima *add. sed exp.* Wo 24 causatum[1]] causandi Wo 30 hoc] hic Wo

18 contra Philosophum : Cf. Aristoteles, *Physica*, VIII, 6, 260a (p. 311, l. 8-11); Id., *Metaphysica*, XII, 6, 1072a (p. 256, l. 226-233); cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super librum De causis*, q. 2, p. 39-40, l. 13-17. 19–21 causa … hominis : Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super librum De causis*, q. 2, p. 40, l. 20-24.

propter diminutionem eius. Sed in prima causa non est aliqua diminutio; quare etc.

Ad istam questionem dicunt aliqui quod, secundum quod vult Averroys *Super IX Metaphysice* aliqui sunt philosophi vulgares non habentes cerebrum ad bonum naturale <qui> dicunt omnia immediate procedere a prima causa, et isti auferunt virtutes et operationes entium omnium; et sic entia omnia essent *frustra* cum non ordinantur in aliquem finem que est operatio entium. |**59ra**| Duplex est causa prima: que tribuit virtutem et substantiam secunde, alia que non tribuit hec, sed solum dispositionem et applicationem ad opus quando non tribuit substantiam, quia virtus non est eiusdem rationis. Dicunt, igitur si debeat causari a prima causa, hoc debet fieri mediante causa secundaria, cum causatum solummodo recipiat virtutem et substantiam a causa secundaria et non a prima.

|**59rb**| Ad questionem illam ultimo propositam intelligendum secundum quosdam: si causatum secunde cause procedit a prima causa et alicuius est virtutis tam in una quam in alia, sic non potest procedere ab una sine alia. Sed hoc est falsum, quia omnis causa potest in effectum per se, in effectum qui habet originem in causa ipsa, omnimodo circumscriptum a causa. Sed effectus cause secundarie est originaliter a prima causa, et ideo causa secunda non exeunte potest prima in illum effectum. Illa causa que non potest in causatum sine alio, non potest causatum conservare <in> esse. Sed quia causa prima potest in causatum sine secundaria causa, ideo potest ipsum conservare, quia ipsa est universalior quam secundaria causa particularis.

Item, illa causa que non potest absque alio in causatum non est sufficiens in causando. Si igitur prima causa <non> esset sibi <sufficiens> in causando, <nec> sibi esse, quia <id> quod non potest superius causare nec inferius; sed causa prima bene sufficit sibi in essendo et per consequens aliis. Et virtus cause primarie non augetur per virtutem cause secundarie, quia secundum quod virtus contrahitur, <et> diminuitur; et hoc fit quando prima causa adiungitur secunde, et ideo tota virtus non potest constitui ex virtute cause primarie et secundarie. Quia si hoc fieret, tunc virtus cause primarie non esset ab actu simpliciter, sed cum potentia; et sic eius virtus esset

4 Metaphysice] dicit quod *add.* Wo 6 auferunt] asuferunt Wo 18 causa ipsa] causam ipsam Wo 18 circumscriptum] circumscripto Wo 20 effectum] illa *add. sed del.* Wo 24 absque] *p. corr. ex* abque Wo 27 sed] con *add. sed exp.* Wo 27 per] *sup. lin.* Wo 27 et] quia *add.* Wo 31 secundarie] secundaria Wo

3 aliqui : Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super librum De causis*, q. 2, p. 40, l. 25-40. 4 IX Metaphysice : Averroes, *Metaphysica*, IX, com. 7, ed. B. Bürke, *Das neunte Buch der lateinischen großen Metaphysik Kommentars von Averroes*, Berlin, 1969, p. 38. 11 dicunt : Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super librum De causis*, q. 2, p. 40-41, l. 40-53. 14–15 secundum quosdam : Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super librum De causis*, q. 2, p. 40-41, l. 36-53.

imperfecta, quod est falsum. Dicendum igitur quod bene potest prima causa in effectum secundarie cause et sine causa secundaria. Ita quando secunda **********.

Duobus modis potest causa prima in causatum secunde. Vel ita quod est causatum cause secundarie et secundum modum secundum quem est causatum a secunda. Et sic prima non potest in causatum secunde, quia modo minus nobili causatum est a secunda causa et aliquod presupponit causando hoc. Sed prima nihil presupponit. Alio modo: secundum id quod est causatum, sic potest prima causa in causatum secunde, quia ipsa primaria causa nihil presupponit loquendo de ipsa in respectu ad secundam. Sic enim in istis inferioribus causa propter debilitatem sue virtutis non potest in effectum, similiter aliqua causa in superioribus non possit in effectum propter excellentiam eius virtutis.

Dico quod quelibet causa in superioribus potest in effectum quemcumque qui reductibilis est in ipsam causam, licet propter diminutionem cause virtutis in inferioribus non possit causa in effectum.

Ad primam rationem, quod causa non sit determinata per se ad effectum, hoc est dupliciter: vel propter universalitatem et actualitatem cause vel propter potentialem causalitatem. Tunc dico sic: quod quando propter potentialem causalitatem indiget aliquo adiuncto, sic non potest in effectum; sed quando propter universalem actualitatem, bene potest.

Item, potest causa esse determinata ad effectum secundum substantiam et naturam; et sic causa prima non est determinata ad effectum secunde cause alio modo, quia in se continet rationem effectus et sic causa prima bene agit in effectum secunde cause, quia rationem in se habet illius effectus.

Ad secundam rationem dico quod non, quia eminentiori modo fit a causa prima per se quam fiat a causa prima et secunda simul.

Ad tertiam rationem dico quod causa prima non potest causare aliquod generabile vel corruptibile sine motu corporum celestium sive modo quo causatum est a corporibus superioribus; tamen quia ipsa nobiliori modo causat, sic modo creationis bene potest.

Ad quartam dico quod stelle non sunt causa primaria que tribuant substantiam et virtutem, quia anima intellectiva non est ab orbe neque a stellis; et sic non possunt causare hominem per se stelle.

|**59va**| Ad dicta Averroys dico: cum si <deesset> causa secundaria, tunc fierent omnia immediate a primo. Dico quod si eodem modo causa prima posset in causatum secunde per se sicut potest cum secunda, tunc haberet veritatem. Sed causa prima propter communicabilitatem et largitatem non vult sola existere sine aliis et similiter non vult sola habere rationem causalitatis,

4 ita] *sup. lin.* Wo 20 adiuncto sic] adiuncte sicut Wo 32 que] quod Wo

sed aliis communicat causationem.

Ad aliud 'virtus cause' etc. nullum est. Ad minorem dico nullum est secundum illam demonstrationem secundum quam <aliquod> producitur a secunda causa, tamen bene potest ab alia virtute nobiliori causari et hoc eminentiori modo.

<Questio 8. Utrum forma magis universalis in eodem causato differat a forma minus universali>

Queritur circa coniunctum. Et primo utrum forma magis universalis in eodem causato differat a forma minus universali. Et videtur quod sic. Illa forma que est alterius operis quam alia, differt ab alia. Sed universalis est sic ad particularem formam, quia ab universali fluit operatio magis universalis quam a particulare. Quare etc.

Preterea, illa que prior natura est alia forma, differt ab alia. Sed universalis est prior, ut vult Philosophus in *Topicis* quod *genus* sit |**59vb**| *prius* <quam> *species* natura; et universalis habet se sicut genus respectu particularis forme. Quare etc.

Preterea, idem a se ipso penitus non abstrahit. Sed universalis autem magis abstrahit a minus universale. Quare etc.

Oppositum arguitur, quia si in eodem causato different iste due cause, tunc causatum non esset unum secundum formam nec singulare in actu. Sed causatum est unum et idem in actu. Quare non differunt.

Item, si una differret ab alia, tunc compositum in genere substantie non esset unum per se, sed per accidens et diffinitio substantie talis deberet fieri per additamenta. Sed hoc est contra Philosophum: esset unum secundum accidens, quia quod advenit alii postquam est ens, illud advenit ei secundum accidens, et omne tale est secundum accidens quod facit tunc additamenta postquam aliquid est ens complete.

---

6 utrum] esse *add.* Wo

12 in Topicis : Aristoteles, *Topica*, VI, 4, 141b (AL V 1.3, p. 120, l. 18-23). 22 contra Philosophum : Aristoteles, *Metaphysica*, IV, 2, 1003b (p. 69, l. 51).

<Questio 9. Utrum forma magis universalis habeat rationem cause respectu cause particularis>

Queritur utrum forma magis universalis habeat rationem cause respectu cause particularis. Et videtur quod non, quia nulla causa imperfecta habet rationem super perfectam causam. Sed universalis est huiusmodi respectu particularis.

Preterea, omnis causa aut est intrinseca aut extrinseca. Sed ista non est causa intrinseca minus universalis cause et nec extrinseca, quia solvitur in causa particulari; ideo non habet rationem causalitatis super particularem.

Oppositum in littera et arguitur: omne quod cognoscitur a priori videtur cognosci per aliquam eius causam. Sed minus universalis forma cognoscitur a magis universale forma. Quare etc.

<Questio 10. Utrum forma magis universalis prius adveniat et ultimo recedat>

Queritur utrum forma magis universalis prius adveniat et ultimo recedat. Et <videtur> quod non, quia si hoc fieret, tunc causatum esset ens in actu antequam haberet speciem. Sed effectus non est in actu nisi haberet speciem.

Preterea, si primo adveniret et ultimo recederet, tunc aliquid participaret naturam generis quod non participaret naturam species. Sed hoc non convenit. Quare etc.

Oppositum in littera.

<Solutiones trium questionum>

<Ad 8>

Ad primam questionem dico quod iste due forme differunt in eodem causato. Omne quod incipit esse, secundum aliud inchoat et secundum aliud perficit esse. Si igitur ita sit quod aliquod causatum in quo natura magis universalis et minus universalis sunt, oportet quod inchoat formaliter esse secundum aliud et perficiat esse secundum aliud. Primo formaliter esse inchoat secundum naturam universalem et perficit per minus universale, et sic in

12 actu] aliter *add. sed exp.* Wo 21 aliud] a *add. sed exp.* Wo

7 in littera : *Liber de causis*, I, 14-16, p. 48-49, l. 48-57. 16 in littera : *Liber de causis*, I, 3-11, p. 46-48, l. 6-38.

eodem differunt. Et hoc vult Avicenna in *Sufficientia* sua, quia ipsa natura non agit propter formas universales nec propter individua: si enim propter individuum ageret, tunc deficeret ordo nature; nec propter universale, quia tunc qualitercumque constitueret corpus, natura haberet suum velle; et ideo addit quod esse corporis intenditur propter operationem ipsius hominis. Illa posset declarari ex natura materie et agentis naturaliter. Undique receptum alterius plus recipit id quod est magis simile quam dissimile, et ideo quod recipit plus, magis debet simile esse. Et huiusmodi est forma universalis que est maxime sine materia ab agente, naturaliter et per transmutationem. Illud quod <est> ab ipso primo est magis imperfectum quam quod <ab> ultimo; et sic propter naturam materie et naturaliter, agens et causatum differunt.

Sed nota quod non differt <forma magis universalis> ab ea <minus universalis> si<cut> forma a materia et sicut diverse forme specifice in suo esse constitute, sed sicut forma non habens esse determinatum differt a forma determinate speciei, et sicut inchoans et inchoatum. Unde comparatio istarum duarum in eodem causato est sicut comparatio virtutis ad effectum, quia causa universalis determinatur ad particularem sicut virtus cause ad effectum.

Ad rationem primam in oppositum dico quod reperitur bene quod causatum sit in actu specifico et unum secundum speciem, quia unus actus indeterminatus determinatur per alium actum supervenientem ad speciem.

Ad secundam rationem dico: si per hoc universalis forma et particularis differant sicut distincte, nullum esset. Sed quia non differunt nisi sicut indeterminatum et determinatum, non oportet quod sit ens per accidens, quia alium <actum> non determinat hominem ad speciem.

|**60ra**| †Item, sicut lumen est principium sentiendi in rebus sensibilibus. Nihil intelligitur nisi actu ens, ut dicitur IX *Metaphysice*†

<Ad 9>

Ad secundam questionem dico quod Deus prius habet rationem causatis respectu alterius. Et in quo est formalis inchoatio alicuius, <in illo> est forma illius. Sed esse forme minus universalis inchoatur in causa magis universale, et

8 forma] magis *add. sed exp.* Wo 9 materia] materie Wo 11 sic] sit Wo 12 differt] *p. corr. ex* differunt Wo 15 speciei] speciem Wo 28 prius] *sup. lin. p. corr. ex* plus Wo

1 in Sufficientia : Cf. Avicenna, *Liber primus naturalium*, I, 1, ed. S. van Riet, Louvain-la-Neuve / Leiden, Peeters / Brill, 1992, p. 8, l. 53-9, 66. 5 addit : Cf. Avicenna, *Liber primus naturalium*, I, 1, p. 10, l. 94-11, l. 9. 27 IX Metaphysice : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, IX, 9, 1051a (p. 192, l. 374).

ideo magis universalis est causa respectu inferioris, scilicet cause particularis que est sub ea.

Ad rationem primam: nullum est secundum quod <causatum> est imperfectum; sed secundum quod refertur ad eius causam habet rationem magis perfecti. Cum igitur prior causa sit magis perfecta, et ideo eius effectus. Sed quia est minus perfecta hoc dicitur, quia primo unitur enti et sic ultimo universali.

Ad secundam rationem: nullum est. Quod non sit extrinseca conceditur. Sed dico quod est causa intrinseca. Et cum dicitur 'omnis causa intrinseca aut est materia vel forma', dico quod non oportet quod omnis talis causa sit forma vel materia, quia efficiens causa bene est intrinseca causa in semine sive spermate.

<Ad 10>

Ad tertiam questionem dico quod forma universalis prius potest alicui advenire vel natura vel tempore. Forma magis universalis non advenit prius tempore secundum substantiam et quidditatem quam minus universalis, prius tamen secundum operationem advenit. Individuo homini advenit prius operatio sensificandi quam intelligendi et ultimo annectit usum sensificandi. Et forma universalis secundum naturam prius advenit et posterius recedit, quia ista causa universalis supponitur a minus universale et non econverso. Si enim aliquid debet esse rationale, oportet quod sit ens, et tale debet prius advenire causato et debet ultimo recedere.

Ad rationem nullum est si prius advenit tempore. Sed prius advenit natura. Quare etc.

Ad secundam rationem consimiliter dico: si adveniret prius tempore, bene argueres. Sed quia forma universalis prius advenit natura et non tempore, ideo non valet argumentum.

<Super theorema II>

|**58ra**| *Omne esse*: hic determinat de causis primariis, quia determinavit et comparavit superius causas primarias ad secundas. Hic de distinctione causarum primarum. Secunda ibi: *omnes autem virtutes*. Prima in duas.

4 sed] quia *add.* Wo 6 ultimo] vel Wo 8 sit] sint Wo 12 universalis] secundum aliquid *add.* Wo 15 homini] hominis Wo

26 omne esse : *Liber de causis*, II, 19, p. 50, l. 71. 28 omnes … virtutes : *Liber de causis*, XV(XVI), 129, p. 80, l. 70.

Secunda ibi: *causa prima*. Prima in tres. Secunda ibi: *prima rerum*. Tertia: *intelligentie superiores*. Prima in duas. Secunda ibi: *omnis autem anima*. Prima in duas. Secunda ibi: *esse autem*.

Primo dicit quod *omne esse superius* quod convenit causis primis est sicut dicit Proclus LXXXVIII huius libri: *omne eviternum ens* aut ipsum *est ante eternitatem aut* post eternitatem *aut participans eternitate*. *Omne eviternum*: dicit ad dictum ens quod habet esse in successione.

Prima in duas. Secunda ibi: *et significatio illius*. Prima in tres. Secunda ibi: *esse autem*. Tertia: *esse autem*.

Primo dicit quod illud *esse quod est ante eternitatem est causa prima* que *est causa* eternitatis. 'Eternitas' vocat indeficientiam et immobilitatem, quia dicit Boethius in V *De consolatione*: *eternitas est interminabilis vite possessio* sine deficientia, *tota simul*. Ideo que temporalia sunt, non possunt esse eterna.

Consequenter determinat illud esse et dicit quod illud *esse est intelligentia*, eo quod *non patitur* alterationem nec destructionem quantum ad eius substantiam. Et tale est indeficiens. Proclus CLXIX: *omnis intellectus habet in eternitate substantiam*, *potentiam* et *operationem*. Et quia nihil illius intelligentie est extra eternitatem, ideo est in eternitate.

Consequenter dicit quod *esse* superius *quod est post eternitatem et supra tempus est anima* nobilis. Orizon est ad quem terminatur superius emisperium et a quo incipit inferius emisperium. Anima ista nobilis est causa motus et motus est causa temporis. Et ipsa inferiorem gradum tenet in eternitate, quia operationem habet secundum tempus. Proclus CXCI: *omnis anima* nobilis *participabilis substantiam habet eternalem*, *operationem* habet *secundum tempus*.

Consequenter ostendit quod *causa prima est ante eternitatem*. Et dividitur

---

4 quod] *sup. lin.* Wo 5 octogesima … libri] *in marg.* Wo 7 ens] entis Wo 12 possessio] pocessio Wo 12–13 sine deficientia] *in marg.* Wo 16 CLXIX] *in marg.* Wo 17 illius] est *add. sed exp*. Wo 19 esse] quod *add. sed exp*. Wo 23 CXCI] *in marg.* Wo

1 causa prima : *Liber de causis*, V (VI), 57, p. 59, l. 22. 1 prima : *Liber de causis*, IV, 37, p. 54, l. 37. 2 intelligentie superiores : *Liber de causis*, (V), 49, p. 57, l. 86. 2 omnes … anima : *Liber de causis*, III, 27, p. 51, l. 98. 3 esse autem : *Liber de causis*, II, 20, p. 50, l. 74. 4 primo dicit : *Liber de causis*, II, 19, p. 50, l. 71- 73. 5 Proclus … libri : Proclus, *Elementatio theologica*, LXXXVIII, p. 46, l. 1-2. 8 et significatio illius : *Liber de causis*, II, 23, p. 50, l. 83. 9 esse autem[1] : *Liber de causis*, II, 21, p. 50, l. 76. 9 esse autem[2] : *Liber de causis*, II, 22, p. 50, l. 80. 10 primo dicit : *Liber de causis*, II, 20, p. 50, l. 74-75. 11 eternitas … immobilitatem : Cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 2, p. 14, l. 21. 12 Boethius … consolatione : Boethius, *De consolatione philosophiae*, lib. V, pros. 6, l. 8-10; cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 8, p. 71, l. 21-22. 14 consequenter determinat : *Liber de causis*, II, 21, p. 50, l. 76-79. 16 Proclus CLXIX : Proclus, *Elementatio theologica*, CLXIX, p. 82, l. 1-2. 19 consequenter dicit : *Liber de causis*, II, 22, p. 50, l. 80-82. 20–21 orizon … emisperium : Cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 2, p. 16, l. 12. 23 Proclus CXCI : Proclus, *Elementatio theologica*, CXCI, p. 93, l. 1-3. 26 consequenter ostendit : *Liber de causis*, II, 23, p. 50, l. 23.

in tres. Secunda ibi: *et intelligentia*. Tertia: *et anima*.

Primo dicit quod *significatio* huius *quod causa prima est ante eternitatem* est quia *ipsa* est ante esse *adquisitum* quod est eternitatis, quia *omnis eternitas* est ens et *non omne* ens *est eternitas*, quia *esse est plus communis*: sic patet quod *causa prima* est causa eternitatis.

Item, *intelligentia* est in eternitate, quia *coextenditur cum eternitate*, quia nihil eius cadit extra eternitatem. Et ideo est in eternitate intelligentia et hoc quantum ad omnia.

Consequenter dicit quod *anima* nobilis, sicut anima corporum celestium, *est supra tempus* et post eternitatem, quia illa substantia que *est magis susceptiva impressionis* debet esse post eternitatem, quia inferior ordinis est et magis appropinquat materie et non habet illa purum actum sicut intelligentia.

<Questio 11. Utrum eternitas differat a tempore>

|**60rb**| Queritur utrum eternitas differat a tempore. Et videtur quod non, quia omnis mensura a qua denotatur res eterna, talis res non differt ab eternitate. Sed res eterna denotatur a tempore, quia Deus est res eterna et dicitur fore et fuisse.

Preterea, talis mensura que nec excedit eternitatem nec exceditur ab ea, talis non differt ab ea. Sed tempus non excedit et nec exceditur.

Pretererea, sicut se habet nunc eternitatis, idem nunc temporis. Sed nunc eternitatis non differt a nunc temporis, quia sicut nunc eternitatis est indivisibile, ita nunc temporis est unitas quedam indivisibilis.

Oppositum: omnis mensura que habet successionem in partibus differt a mensura non habente successionem in partibus. Sed tempus est mensura habens successionem in partibus et eternitas non.

Dicendum quod eternum est quod non habet terminum et propter hoc eternitas est mensura illorum que non habent terminos. Termini sunt |**60va**| potentia et actus: in potentia inchoatur esse et in actu perficitur. Et eternitas est illorum que non habent esse in se ipso, nec in alio; et tale est causa prima et ideo eternitas est mensura cause prime.

Ipsa intelligentia quamquam in se ipsa non inchoat esse nec in aliquo sui, tamen in causa prima inchoat esse; et ipsa a causa prima ab omni mutatione

31 mutatione] immutatione Wo

1 et intelligentia : *Liber de causis*, II, 25, p. 51, l. 91. 1 et anima : *Liber de causis*, II, 26, p. 51, l. 94. 2 primo dicit : *Liber de causis*, II, 23-24, p. 50-51, l. 83-90. 6 item : *Liber de causis*, 25, p. 51, l. 91-93. 9 consequenter dicit : *Liber de causis*, II, 26, p. 51, l. 94-97. 26–27 termini … perficitur : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 8, p. 69, l. 68-70.

conservatur in eternitate que non est per essentiam, sed in eternitate participata; et eternitas est mensura eternorum. Et ideo illorum mensura est tempus que inchoat suum esse in aliquo sui et non eternitas, quia eternitas est mensura eternorum aut stantium et se non moventium a priori in posterius.

Boethius: *nunc* stans et *sese non movens* est causa *eternitatis*. Et ideo eternitas est tota simul, tota perfecta, tota possessa. Tota simul, quia nihil est extra eam; et perfecta, quia nullo extrinseco indiget; possessa tota, quia non est adquisita. Possessum, quod iuridicialiter hereditario est, <est> habitum, sed adquisitum, quod negotiatione est, <non est> habitum. Et quia tempus est cum priori et posteriori, nec <habet> totum simul, ideo differt ab eternitate.

Ad rationem dico quod secundum quod est in eternitate non comparata ad res existentes extra eternitatem, talis mensura est eterna. Sed tamen, causa prima comparatur ad res existentes in tempore, cui nihil deficit in preterito nec <in> futuro.

Ad secundam rationem, 'illa mensura que nec exceditur eternitate nec excedit neque secundum naturam neque secundum quantitatem', dico quod nullum est. Ad minorem dico: licet non exceditur quantitate tempus ab eternitate, tamen natura exceditur, quia est ymago eternitatis. Et ideo deficit a natura eternitatis, quia eternitas secundum suam naturam est tota simul non habens distractionem in partibus nec distinctionem; sed tempus habet partes et distractionem in partibus.

Ad tertiam rationem nullum est. Ad minorem dico quod bene differt. Ad probationem dico quod nullum est, sed ipsum nunc eternitatis est unitas immobilis, non fluens a priori in posterius. Sed nunc temporis licet sit unitas indivisibilis, tamen non manet in eadem dispositione et quia variatur eius dispositio quod fertur ab uno loco ad alium locum.

<Questio 12. Utrum nunc eternitatis differat a nunc temporis>

|**60va**| Queritur utrum nunc eternitatis differat a nunc temporis. Et videtur quod non. Illud quod est indivisibile est unum tantum. Sed nunc est huiusmodi et sic unum tantum. Ipsum nunc tunc non differt; quare etc.

4 stantium] stante Wo 4 moventium] movente Wo 6 possessa] pocessa Wo 7 possessa] pocessa Wo 8 possessum] pocessum Wo 12 tamen] quia *add.* Wo 15 rationem] dico quod *add.* Wo

5 Boethius : Boethius, *De trinitate*, ed. H.F. Stewart, E.K. Rand, S.J. Tester, Cambridge (Ma.) / London, Harvard University Press, 1918, p. 22, l. 73-75. 6 eternitas … possessa : Cf. Boethius, *De consolatione philosophiae*, lib. V, pros. 6, l. 8-10. 8–9 possessum … habitum : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 2, tr. 1, c. 8, p. 71, l. 10-16.

Preterea, illa nunc que simul habent esse, non differunt. Sed nunc eternitatis et temporis sunt simul, quia quando est unum et reliquum; quare etc.

Oppositum arguitur: eternitas differt a tempore et similiter nunc eternitatis differt a nunc temporis, quoniam si differt totum a toto et similiter differt pars a parte.

Dicendum quod differt, quia nunc eternitatis est mensura eius quod habet esse secundum unam dispositionem. Ipsum nunc eternitatis est mensura eius quod est unum secundum substantiam et est immobile et unum in eius esse. Nunc temporis licet sit unum in substantia, tamen in esse variatur, quia variatur secundum quod fertur in diversa loca. Ideo sophiste <accipiunt> Socratem alium in theatro et alium in foro. Sed nunc eternitatis est unum in substantia et similiter in esse et non fluit de priori in posterius.

Ad rationem dico quod est indivisibile secundum illam naturam secundum quam est indivisibile et unum tantum. Dico quod nunc est unum tantum secundum quantitatem, tamen bene est divisibile secundum formam et speciem licet indivisibile sit secundum quantitatem; et ideo diversa nunc reperiuntur secundum formam et speciem. Et aliter, loquendo de nunc temporis, licet secundum se sit indivisibile, tamen <non> secundum actum, quia dividitur divisione illorum in quibus existit.

Ad secundam rationem, 'nunc illa que simul habent esse in eadem mensura', dico quod nullum est, quod sunt idem. Si simul habeant esse in diversis mensuris, bene differrent; et quia nunc eternitatis et nunc temporis sunt in diversis mensuris, proprie loquendo ista duo non sunt simul, scilicet nec in eodem subiecto, nec <in> eodem loco, nec in eadem mensura habent esse.

<Questio 13. Utrum nunc eternitatis differat ab eternitate>

|**61ra**| Queritur utrum nunc eternitatis differat ab eternitate. Et videtur quod non, quia omnia que attribuuntur eternitati attribuuntur nunc eternitatis. Sic<ut> enim eternitas est tota simul, sic similiter et nunc ipsius; hoc non esset si differat ab ea.

Preterea, si nunc eternitatis differat ab eternitate et ipsum est in eternitate, tunc eternitas non est simplicissima mensura. Sed, quia eternitas est

20–21 rationem nunc … dico quod nullum est] rationem dico quod nunc … mensura nullum est Wo 23 mensuris] et *add.* Wo

9–10 nunc … loca : Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super librum De causis*, q. 11, p. 62, l. 13-16. 10–11 sophiste … foro : Cf. Aristoteles, *Physisca*, IV, 11, 219b (p. 176, l. 12-14). 17–19 et aliter … existit : Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super librum De causis*, q. 11, p. 62, l. 17 - p. 63, l. 28.

simplicissima *********.

Preterea, si nunc eternitatis differat ab eternitate, tunc cum eternitas sit aliquid indivisibile, ipsum nunc eternitatis est aliquid divisibile, quia si esset indivisibile, tunc non differret ab eternitate, quia ipsa est indivisibilis, quia ipsa est mensura esse indivisibilis et simplicissimi.

Oppositum: causa differt a causato; sed eternitas est causa ipsi nunc.

Preterea, sicut nunc temporis se habet ad tempus et ipsum differt a tempore, ita nunc eternitatis habebit se ad eternitatem; quare etc.

<Questio 14. Utrum eternitas habeat rationem mensure>

Queritur utrum eternitas habeat rationem mensure. Et videtur quod non, quia mensura est *qua cognoscitur quantitas* alicuius rei, ut <dicitur> X *Metaphysice*. Sed eternitate non cognoscitur quantitas aliqua, quia esse eternum quod cognoscitur eternitate non est quantum, quia nec distensum quantitate nec cum motu, nec potentia aliqua ad materiam inclinatur.

Preterea, omnis mensura est unitas qua aliquid mensuratur, sed eternitate nihil distinguitur.

Oppositum arguitur, quia sicut tempus se habet ad ea que subiacent tempori, ita eternitas ad ea que subiacent ei. Nunc autem tempus est mensura illorum que sibi subiacent, similiter eternitas est mensura illorum que sibi attinent vel subiacent.

<Solutio duarum questionum>

<Ad 13>

|**61ra**| Ad primam questionem dico quod nunc eternitatis aut est eternitatis per essentiam vel participationem que dicitur a quibusdam 'eternum' vel 'eternitas'. Nunc ab eternitate per essentiam non differt secundum rem et veritatem, sed solum secundum rationem et acceptionem nostram, quia ipsum nunc est mensura eius quod est ens per essentiam et non per participationem.

---

12 nec distensum] *in marg. p. corr. ex* non continua Wo 13 cum] *sup. lin. p. corr. ex* discretum Wo 14 mensuratur] naturatur *p. corr. ex* mutatur (?) Wo

10–11 X Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, X, 1, 1052b (p. 196, l. 44). 11–13 esse … inclinatur : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 7, p. 68, l. 54-57. 21 a quibusdam : Cf. Rogerus Bacon, *Quaestiones supra undecimum primae philosophiae Aristotelis (Metaphysica XII)*, ed. R. Steele et F. M. Delorme, 1926 [Opera hactenus inedita Rogeri Baconi, Fasc. VII], p. 59.

Et sic nunc temporis est eius quod fertur et tempus est mensura eius; et similiter nunc eternitatis est sic, quia eternitas est mensura ipsius; quoniam non intelligimus ea que sunt superiora nisi per inferiora, similiter et nunc eternitatis.

Et accipimus eternitatem quasi aliquid distensum, et dicimus quod eternitas est mora sive spatium continuum, non interceptum, perfectum, totum simul existens; spatium, quia ambit totum eternitatis; et non interceptum, quia est totum simul in actu **********. Si nunc eternitatis sit que est per participationem, bene differt ab ea et hoc tripliciter. Primo, secundum eius acceptionem ab intellectu nostro, et secundum rem et veritatem. De primo, quia nunc eternitatis comparamus ad eternitatem sicut nunc temporis ad tempus †sunt secundum rem et veritatem quia nunc eternitatis comparatur ad eternitatem†, quia sicut ens eternum comparatur ad eternitatem, sic nunc temporis est unitas eius quod fertur; ita nunc eternitatis causatur ab ente immobili et stante semper. Item, in entibus per participationem cadit prius et posterius secundum naturam, quia non sunt omnia causa prima, quia quedam sunt priora et magis perfecta. Nunc eternitatis est mensura entium que habent prius et posterius, quia alia est ratio nunc eternitatis quod est mensura entis magis perfecti, alia <est ratio> nunc quod est mensura entis minus perfecti, secundum quod plus recipiunt de bonitate prime cause <et> possunt esse causa magis perfecti entis. Isti dicunt quod talis eternitas dicitur entium; licet nulla vicissitudo cadat secundum substantias eorum, tamen secundum potentias et virtutes eorum cadit bene vicissitudo.

|**61rb**| Ad rationem primam prime questionis dico quod omnia attribuuntur nunc eternitatis, quod est nunc eternitatis que est eternitas per essentiam que ei attribuitur. Sed non oportet quod omnia attribuuntur nunc eternitatis per participationem que attribuitur ipsi eternitati que est eternitas per participationem.

Ad secundam rationem dico quod nunc eternitatis, que est mensura simplicissima, non differt ab eternitate secundum rem et veritatem, licet secundum acceptionem nostram et rationem differat. Sed dico quod nunc eternitatis per participationem bene differt secundum rem et veritatem et secundum rationem et acceptionem nostram.

Ad tertiam dico quod eternitas per essentiam non est divisibilis, nec in ea cadit vicissitudo vel prioritas vel posterioritas. Sed in eternitate per

12 rem] scilicet *add. sed exp.* Wo

5–8 accipimus … actu : Cf. Albertus Magnus, *Physica*, IV, 4, 2, p. 295, l. 25-47. 14–15 nunc … semper : Cf. Aristoteles, *Physica*, 252b (p. 283, l. 19-284, l. 3). 21 isti dicunt : Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super librum De causis*, q. 10, p. 60, l. 9-13.

participationem cadit bene vicissitudo, non tamen temporis vicissitudo, sed alius modus vicissitudinis bene possit in ea cadere.

<Ad 14>

Ad secundam questionem dico quod eternitas utramque habet rationem mensure, quia mensura est qua cognoscitur quantitas rei. Nota quod est duplex quantitas rei, scilicet quantitas distensionis rei secundum quam quantitas rei in diversas partes distrahitur. Secundum quantitatem istam res attingit ad omne illud quod debetur ei et extenditur ad omne preteritum et omne futurum. Et eternitas est mensura talis quantitatis, non autem illius quantitatis.

Ad rationem in oppositum dico quod nullum est, quod eternitate non cognoscitur quasi mensura qua res distrahitur in diversas partes; sed per illam per quam res attingit ad omne quod sibi debitum est, bene cognoscitur.

Ad aliam dico quod mensura est eternitas qua mensuratur aliquid non distractum in diversas partes, sed manens immobile et indistractum secundum quod nihil deficit sibi in preterito nec deficiet in futuro. Sed mensura, qua aliquid distrahitur in diversas partes, bene diversificatur <secundum> aliquid.

<Questio 15. Utrum causa prima sit ante eternitatem>

|**61va**| Queritur utrum causa prima sit ante eternitatem. Et videtur quod non, quia illud quod est ante eternitatem non est eternum sicut non est temporale quod est ante tempus.

Preterea, causa prima non est ante illam mensuram antequam nihil reperitur. Sed talis est eternitas, quia ipsa caret principio inchoationis et sue consumptionis.

Oppositum Aristotelis et arguitur: si causa prima non est ante eternitatem, tunc eternitas est causa omnium entium, quia ipsa est prima omnium.

Dicendum quod duplex est eternitas: per essentiam et <per> participationem. Causa prima est ante eternitatem que est secundum participationem que causata est, quia causa prima est super omne causatum.

1 temporis] viss (?) *add. sed exp.* Wo 22 principio] puncto Wo 23 consumptionis] scilicet eternitas *add.* Wo 27 est] ai *add. sed exp.* Wo

4 mensura … rei : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, X, 1, 1052b (p. 196, l. 44).

Sed causa prima non est ante eternitatem per essentiam, quia talis habet esse per essentiam, sicut causa prima habet esse per essentiam. Non differt ergo ab eternitate nisi ratione et secundum nostram acceptionem. Et sicut ipsa prima causa non est ante se ipsam, sic nec ante eternitatem.

Ad rationem dico quod non est eterna per eternitatem secundum participationem.

Ad secundam dico quod nullum est. Ad minorem: nullum est. Eternitas que est per essentiam nihil ante eam reperitur. Sed ante aliam bene aliquid reperitur.

Ad pro<po>situm dico quod mensura illa, que caret in aliquo sui, non inchoat †que caret principio inchoationis sue† in aliquo sui. Sed eternitas per participationem inchoationem habet in aliquo alio, sicut in prima causa, licet in aliquo sui non habet inchoationem.

Ad rationem in oppositum dico quod talis que est per essentiam vel habet <aliquid> ante se vel distingitur prima causa ab ipsa secundum rationem.

<Questio 16. Utrum causa prima sit in eternitate>

Queritur utrum causa prima sit in eternitate. Et videtur quod non, quia tale quod est in eternitate mensuratur illa, quia omne mensuratum mensuratur mensura; et quia causa prima est mensura aliorum, ideo non erit in eternitate.

Preterea, illud quod non est in aliqua mensura, |**61 vb**| tale non est in eternitate. Sed cause prime tamquam infiniti non erit mensura; quare etc.

Preterea, si causa prima esset in eternitate, tunc mensuratur cum ea. Sed ipsa non potest cum ea mensura<ri>, quia eternitas aut est additum cause prime vel non. Si additum, tunc causa prima non erit actus purus, quia actus non est purus cum aliquid adiacet, et ita non mensuratur cum ea, nec erit causa prima in eternitate.

Oppositum arguitur: causa prima est mensura illorum que habent esse indeficiens. Sed eternitas mensurat illa que sunt indeficientes.

Dico quod causa prima est in eternitate, que eternitas est per essentiam, et non in eternitate per participationem.

Ad rationem primam: nullum est. Ad minorem dico quod est falsum. Et cum probas, dico quod duplex est mensura. Quedam est mensura rei ad quam cum res attingit, attingit ad suam perfectionem et ad quantitatem sue virtutis eo quod ab illa mensura dependet res illa secundum suam substantiam, et sic prima causa mensurat. Omnes res quamquam habent totum, habent a causa prima et quando destruuntur, ab illa mensura deficiunt. Alia mensura

11 sue] *in marg.* Wo 31 cum] *coni. ex* c (?) Wo

intelligatur accepta per acceptionem alicuius cause per se stantis et immobilis et indeficientis ab ipso intellectu. Et talis mensura non est prima causa respectu omnium rerum, et tali mensura potest bene mensurari causa prima; et permanentia sic accepta bene potest mensurari causa prima.

Ad tertiam rationem dico quod quamquam infiniti non sit mensura ipsam <causam primam> certificans, tamen est <eternitas> aliqua mensura sibi adiacens, sicut motus infinitati. Licet non sit mensura ipsam certificans, tamen potest ei adiacere aliqua mensura; similiter et cause potest adiacere *********. Et aliter: infiniti secundum quantitatem non est aliqua mensura; tamen infiniti, secundum virtutem cuius infinitas est infinitas secundum simplicitatem, est bene aliqua mensura que differt ab ipsa secundum rationem et secundum acceptionem nostram.

Ad ultimam rationem dico quod ipsa eternitas in qua est causa prima non est aliquid additum cause prime. Sed si sit aliquid additum, hoc secundum rationem est et acceptionem nostram.

Ad minorem dico quod idem sumptum sub eadem ratione non est mensura, sed secundum aliam rationem sumptum bene potest esse mensura, ideo aliquo modo potest esse mensura cause prime secundum rationem et secundum acceptionem nostram accepta.

<Questio 17. Utrum anima nobilis sit post eternitatem>

|**62ra**| Queritur utrum anima nobilis sit post eternitatem. Et videtur quod non. Omnis substantia que habet esse superius et nobile non est post eternitatem. Sed anima nobilis est huiusmodi; quare etc.

Preterea, quod est post eternitatem non est in eternitate. Sed anima nobilis non est in tempore, quia tunc incideret esse in tempore et fieret esse suum similiter in tempore. Sed hoc est falsum.

Preterea, quod est post eternitatem, tale excedetur ab eternitate et tale habet esse deficiens. Et si anima nobilis esset huiusmodi, tunc deficeret. Hoc est falsum; quare etc.

Oppositum arguitur: illa anima est post eternitatem cuius operatio est in tempore. Sed operatio anime est in tempore ut motus quem facit in corpora celestia.

Dicendum quod anima nobilis est post eternitatem, quia quod aliqualiter deficit ab eternitate est post eternitatem aliqualiter. Licet secundum substantiam suam sit in eternitate, tamen secundum eius operationem non

10 infinitas[1]] infiniti Wo 12 nostram] ad minorem dico quod idem sumptum sub eadem ratione *add. sed exp.* Wo

est in eternitate. Sic est inferius et posterius eternitate.

Ad rationem: nullum est secundum substantiam eius et esse tantum, bene secundum eius operationem potest esse post eternitatem. Operatio eius est motus influxus in corpora celestia.

Ad secundam dico quod licet intelligentia consequetur eternitatem secundum substantiam, tamen secundum operationem intelligentie non est in tempore, sed secundum aliorum operationem est in tempore.

Ad aliud: nullum est, quod exceditur. Omniquaque exceditur ab eternitate, substantiam habet.

<Super theorema III>

|**58va**| *Omnis anima nobilis <habet> operatio<nes>*: primo dicit quod *anima nobilis* est <t>res <operationum>. Id est: <anima> que movet motu nobili dicitur anima nobilis, quia ipsa movet ad finem nobiliorem. Et huiusmodi est corporum celestium anima. Motus celestes sunt nobiliores propter regularitatem et continuitatem ipsorum. Proclus: *omnes anime divine triplices habent operationes*; habent enim operationes *ut anime*, et habent operationes *ut suscipientes intellectum*, <et ut> *diis extra iuncte*. Platonici eidos rerum posuerunt sic esse res in intellectu separatas sicut sunt in re. Has dixerunt esse deos, quia deus habet universalem providentiam de rebus; et dixerunt unamque rem separatam, unum deum et ordinem alium: intellectuum, deinde animarum, deinde corporum; quasdam intelligentias superiores ut deos, increatas superiores, divinas et corporales. Proclus: *omne corpus divinum* propter *animam* est deificatum et *omnis anima divina propter intellectum divinum*, <*omnis intellectus*> propter *participationem divine unitatis*.

Manifestat que dicta sunt in tres. Secunda: *et non*. Tertia: *manifestum*. Prima in tres. Secunda: *eius*. Tertia: *operatio*.

Primo dicit quod anima nobilis habet *operationem divinam*, quia *preparat naturam* divinam, que ex tribus reditur divina: propter sui universalem providentiam, causalitatem et prioritatem. Ipsa enim anima divina preparat

16 eidos] eidem Wo 22 deificatum] divinum *add.* Wo 25 tres] duas Wo

10 omnis … operationes : *Liber de causis*, III, 27, p. 51, l. 27. 11–14 <anima> … ipsorum : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 11, p. 74, l. 41-47. 14 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CCI, p. 98, l. 1-5. 16–21 Platonici … corporales : Cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 3, p. 18-20, l. 8-4; cf. Proclus, *Elementatio theologica*, CCI, p. 98-99, l. 1-10. 21 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CXXIX, p. 65, l. 1-5. 24 et non : *Liber de causis*, III, 31, p. 52, l. 11. 24 manifestum : *Liber de causis*, III, 36, p. 53, l. 32. 25 eius : *Liber de causis*, III, 29, p. 51, l. 4. 25 operatio : *Liber de causis*, III, 30, p. 52, l. 7. 26 primo dicit : *Liber de causis*, III, 28, p. 51, l. 1-3.

omnem naturam humilem ad divina.

Consequenter dicit quod habet *operationem intelligibilem*, quia *ipsa scit* ipsas *res*; hanc habet a *virtute intelligentie*.

Consequenter docet quod habet *operationem animalem* quod *movet corpus* proprium *et omnia corpora naturalia*; *ipsa* enim *est causa motus et operationis nature*, et ideo eius operatio est animalis.

Consequenter, per modum ratiocinationis, manifestat que dicta sunt. Secunda: *postquam ergo*. Tertia: *et quia*.

Primo dicit quod *ipsa est exemplum superioris virtutis*. Ideo exercet istas *operationes*, quia causa divina habet operationem divinam; et quia anima nobilis est exemplum illius, ideo istas operationes exercet; quia omne causatum recipit virtutem a causa et quia anima nobilis est causata a causa divina, ideo virtutem divinam recipit. Anima nobilis dicitur creata *mediante intelligentia* non quia intelligentia sit creatrix, sed pro causato, quia intelligentia ordine nature media est inter causam primam et animam nobilem.

Albertus: quod causa prima mediante intelligentia creat *animam nobilem* eo quod *natura intellectualis est media in diffinitione anime nobilis*, quia ipsa substantia habens esse et naturam intellectualem, et proportionata est secundum intelligentiam cause prime; *intelligentia est circulus celestis*. Et dicit Albertus quod antiqui *sapientes vocaverunt circulum celestem* '*adlahic*'. Sed Thomas non facit mentionem de isto 'adlahic'. Alio modo exponit ipse, et sic: quia causa prima licet intellectuali lumine causat intelligentiam et animam nobilem, tamen illud lumen est magis purum in intelligentia quam in anima nobili. Frater Thomas dicit quod *anima nobilis est* sic *creata* <non> eo quod recipiat esse per intelligentiam, sed quia operationes alias recipit *mediante intelligentia*.

Consequenter ostendit quod anima nobilis *habet operationem intellectualem*, quia omnis anima, que *posita* est <sicut> *stramentum intelligentie* ut *efficiat operationes* eius tales, debet habere virtutem intellectualem et operationes intellectuales. Sed *causa prima ponit animam*

5 omnia] iomnia *scr. sed exp.* Wo 23 licet] sicut Wo 23 intelligentiam] itaque *add. sed exp.* Wo

2 consequenter dicit : *Liber de causis*, III, 29, p. 51, l. 4-6. 4 consequenter docet : *Liber de causis*, III, 30, p. 52, l. 7-10. 8 postquam ergo : *Liber de causis*, III, 33, p. 52, l. 16. 8 et quia : *Liber de causis*, III, 34, 52, l. 20. 9 primo dicit : *Liber de causis*, III, 31-32, p. 51, l. 11-15. 17 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 13, p. 76, l. 25-30. 21 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 13, p. 76, l. 19-20. 22 ipse : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 13, p. 76, l. 79-77, l. 5. 25 Thomas : Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 3, p. 22-23, l. 21-2. 28 consequenter ostendit : *Liber de causis*, III, 33-34, p. 52, l. 16-19.

nobilem ut stramentum intelligentie. Nisi enim sic esset, non posset aliquod lumen intellectuale recipere ab intelligentia. Quia anima nostra habet intellectualem naturam, non potest <non> recipere lumen ab intelligentia.

Consequenter ostendit quod habet animalem operationem, quia omnis *anima* que recipit *impressionem intelligentie* debet esse *inferioris operationis*. Sed anima est huiusmodi, quia facit operationes suas *per motum*, et intelligentia sine motu. *Anima vivificat corpora* et *ad* fines determinatas et *operationes* deducit.

Consequenter recapitulat quod ipsa debet *habere operationes* predictas.

<Questio 18. Utrum anima nobilis habeat tres operationes>

|**62ra**| Queritur utrum anima nobilis habeat tres operationes. Et videtur quod non, quia si hoc esset sic esset tertia in ordine a causa prima; et tunc que esset in ordine quartam haberet quattuor operationes. Sed hoc est falsum, quia corpus celeste non habet quattuor operationes.

Preterea, Averroys: *transmutationem fecit* sine *materia* et operationem sine *forma*, que est comparatio ad formam, eadem unius operationis ad unam et plurium ad plures.

Preterea, operatio non procedit a virtute substantie, virtus autem a substantia; si autem res una sit ut una virtus procedet, et sic anima habebit unam operationem et non tres.

Oppositum vult philosophus in littera.

Dicendum quod habet tres operationes, quia in his que sunt essentialiter ordinata, illa que sunt posteriora participant que sunt superiora et in se conservant virtutem superiorum. Quando autem virtus superiorum non in minus contrahitur a sua unitate, nec determinatur a sua puritate, tunc virtus superiorum est principium operationis in inferioribus, eo quod |**62rb**| inferiora attinent ad virtutem superiorum. Sed quando virtus ipsorum minus contrahitur et determinatur eorum puritas, tunc non sunt superiora causa diversarum operationum in ipsis inferioribus, sed quasi in unam operationem concurrunt. Et ideo in istis quasi inferioribus, que non multum discurrunt <a> superioribus, eorum operatio est una. Et quia anima non multum recedit a causa prima et ab intelligentia, ideo bene remanent virtutes utriusque in se. Et sic divina virtus prime cause est in ea et virtus intelligentie similiter

16 plurium] pluriuum (?) *scr. sed exp.* u Wo

4 consequenter ostendit : *Liber de causis*, III, 34-35, p. 52-53, l. 19-31. 9 consequenter recapitulat : *Liber de causis*, III, 36, p. 53, l.32-36. 14 Averroys : Cf. Averroes, *Metaphysica*, VIII, com. 12, f. 220 G. 20 in littera : *Liber de causis*, III, 27, p. 51, l. 98.

et sui ipsius virtus est in anima. Et sic sunt tres in universo, quia virtutes istarum non contrahuntur in anima, quia quamdiu virtus non contrahitur, bene perficit suam operationem et contracta impeditur.

Ad rationem primam dicendum: non convenit hic. Propter hoc in anima non contrahitur. Ad minorem dico quod non oportet, quia virtus influxa a superioribus in quartam substantiam in minus contrahitur et influitur in unam operationem.

Ad aliud dicendum quod sic. 'Transmutatio formam fecit' nullum est. Operatio propria <est> quia ipsa arguit formam, quia unitas forme arguit unitatem operationis †et non forma celis†. Vel aliter: vel fecit eam secundum ordinem quem habet ad alias formas vel secundum se consideratam secundum quod in aliqua forma reperitur operatio alterius forme. Oportet quod talis forma habeat ordinem ad illam et sic minus perfecta participaverat operationem magis perfectorum. Et similiter, magis perfecta includit in se operationes inferiorum, ut homo includit in se operationem vegetativam et sensitivam.

Ad aliud: nullum est. Et cum dicitur 'ab una substantia non procedit una virtus', dicendum quod ab una substantia 'secundum se' accepta procedit una virtus, sed 'secundum quod' participat virtute plurimarum substantiarum. Et sic anima est virtus divina secundum quod participat eam, et intellectualis secundum quod participat intelligentiam, et similiter habet virtutem propiam et sic habet tres. Et aliter nullum est nisi virtutes procedentes a substantia habeant aliquem ordinem adinvicem, bene virtus unius substantie potest ordinari ad aliam. Sic in homine sunt plures virtutes que procedunt ab una substantia, ut vegetativum, sensitivum et intellectivum.

<Questio 19. Utrum intelligentia possit creare res alias>

|**62vb**| Queritur utrum intelligentia possit creare res alias. Et videtur quod sic. Omnis substantia in qua est virtus divina potest habere operationem divinam. Sed intelligentia est huiusmodi, quia immediate sequitur causam primam que divinissima est; quare etc.

Preterea, illa causa que causat aliquod causatum, que nihil presupponit in sua factione, talis potest causare rem; sed intelligentia et anima nobilis in sui factione <nihil> presupponunt, quia nihil precedet animam ex qua fiat.

Preterea, omnis causa que est causa rerum non tranformando ad esse aliarum rerum, videtur esse causa aliarum rerum causando res alias; sed intelligentia est huiusmodi, quia non efficit motum; quare etc.

23 virtus] una *add. sed exp.* Wo 23 unius] *in marg.* Wo 30 que] quod Wo

Oppositum arguitur: causa que aliquid presupponit in sui actione non potest creare res alias. Sed intelligentia est huiusmodi: quia ipsa est causa secunda, presupponit actionem cause prime; quare etc.

Dicendum quod intelligentia non potest creare aliquas res alias. Et huius est ratio duplex. Prima: sicut substantia non existit nisi secundum modum ipsius, sic et substantia non agit nisi secundum modum eius. Sed intelligentia est substantia que habet esse per participationem. Igitur non habebit agere nisi participando in agendo; et nihil agit ultra substantiam suam. Et quia ipsa habet esse participatum, non habet actionem nisi in aliquo alio concausando, ideo non creat res alias.

Alia ratio: quia creatio nihil aliud est nisi factio alicuius ex nihilo, nihil enim creat aliud nisi potestatem habet supra vel deducendo illud quod nihil est secundum se ad ipsum esse. Sed quia intelligentia non habet virtutem infinitam in vigore, licet virtutem infinitam habet in duratione, non potest creare res alias, sed solum causa prima, quia est agens maioris virtutis est. Quod magis distans ab esse, producit ad esse, ut calor reducens maxime frigorem. Et quia igitur nihil est valde remotum ab esse, ideo oportet quod deducatur ab illo quod est infinite virtutis in vigore, quod est causa prima. Et hoc non potest intelligentia facere, quia nihil agit ultra modum sue substantie et qualitatis, et quia ipsa habet esse participatum.

Et ad rationem primam: nullum est. Ad minorem dico quod non solum est operationis divine causare vel creare aliquid, quia regere res et talia consimilia facere est operationis divine et intel<lective> **********. †Vel aliter: omnis substantia in qua est virtus divina, in qua non est participata, in tali potest esse virtus divina†. Sed intelligentia participat esse cause prime.

Ad secundam dico: quod nihil presupponit <in> sui <actione>, nec causalitatem nec actionem alterius, tale potest creare res. Notandum: quamquam substantie superiores non agant creando ipsas res, tamen actio earum nobilior est quam inferiorum que agunt transformando et nihil dant inferioribus, nisi illud ad quod fuerant in potentia. Sed causa prima dat causis secundis bene illud ad quod non sunt in potentia, sed etiam plus.

Ad aliud dico quod si agat non supponendo causalitatem alicuius cause, licet intelligentia non agat transformando, tamen presupponit causalitatem prime cause.

27 nec] et Wo 29 nihil] *p. corr. sup. lin. ex* ideo Wo

<Questio 20. Utrum anima nobilis sit creata mediante intelligentia>

|**63ra**| Queritur utrum anima nobilis sit creata mediante intelligentia. Et videtur quod non. Unius creati debet esse una causa; sed anima nobilis est unum creatum; et si esset creata mediante intelligentia haberet plures causas.

Preterea, causatum proprium cause prime non fit mediante intelligentia. Sed omne creatum est huiusmodi, ut posuit in conclusione precedenti.

Preterea, agens non agit mediante alio nisi propter diminutionem sue virtutis. Sed, quia virtus cause prime est formativa per se, si ante admittuntur aliis in agendo, debilitatur potius, ut apparet prius; quare etc.

Preterea, si anima esset creata mediante intelligentia aut ex virtute intelligentie et cause prime constituitur virtus communis que sit causa ipsius anime, aut causa prima agit mediante intelligentia sicut instrumento. Non primo modo agit, quia tunc aliqua virtus esset formalior virtute cause prime, quia virtus que constituitur ex diversis virtutibus formalior fit. Item, nec tamquam mediante instrumento causata est anima per intelligentiam, quia hoc esset transformando; sed causa prima non agit transformando.

Oppositum in littera; et arguitur: quia illud quod non est causatum immediatum cause prime, hoc fit mediante aliquo. Sed anima nobilis non est immediatum causatum, sed tale est primum causatum; sed intelligentia est immediatum causatum, ergo mediante ipsa est causata.

Preterea, inferiora non videntur procedere a superioribus nisi mediantibus intermediis. Et tamen non possunt a superioribus ordinate procedere inferiora, ideo fiunt aliis mediantibus; et sic anima est causata mediante intelligentia; quare etc.

Preterea, ipsa intelligentia videtur esse causa alicuius causati; nunc autem intelligentia non potest esse causa alicuius quod est supra eam; ergo erit causa alicuius et huiusmodi est anima. Non enim est inconveniens concedere causalitatem entibus superioribus, cum entia inferiora sint causa sui ipsorum adinvicem.

Dicendum ad illud quod animam nobilem esse creatam mediante intelligentia potest esse dupliciter: vel ita quod anima nobilis sit creata mediante intelligentia tamquam aliquo coadiuvante medio ad creationem anime; vel solum ordinem processionis sustinente vel processum creationis. Primo modo, anima nobilis non est creata mediante intelligentia tamquam intelligentia exeunte et cooperante ad creationem anime. Nihil enim

11 aut] quia Wo 25 eam] si *add. sed del.* Wo 32 anime] intelligentia Wo 34 anime] intelligentie Wo; que determinat virtutem cause prime *add. sed exp.* Wo

5 in conclusion precedenti : Cf. *infra*, Q. 19. 8 prius : Cf. *supra*, Q. 7. 16 in littera : *Liber de causis*, III, 32, p. 52, l. 13.

cooperatur ad hoc quod primum reperitur.

Item, illa substantia que determinat virtutem cause prime ab eius puritate, in qua est puritate in qua est omnis virtus creationis, ipsa non videtur cooperari ad opus creationis. Cum igitur intelligentia determinet virtutem cause prime a sua puritate, videtur quod anima nobilis non sit creata mediante intelligentia.

Item, actus simplicissimus et perfectissimus debet fieri ab agente non <minus> simplicissimo et perfectissimo. Si igitur causalitas per creationem videtur esse actus simplicissimus, non erit <a> tali agente non simplicissimo. Quia actus qui fit ab agente nullo intermedio, supposito quod agens sit sufficiens, talis actus erit |**63rb**| modo simplicissimo. Sed actus prime cause est huiusmodi. Sed cum anima nobilis creata est mediante intelligentia, tamquam ordine processus in creatione sufficienti **********, causatio anime ordine naturali presupponit creationem intelligentie, quia ipsa est prior anime nobili, quia sic ens inferius presupponit creationem et ordinem primi entis.

Item, quia causa prima primo procedat ad creationem intelligentie †quam creata†, secundum ordinem procedat ad creationem anime nobilis; et hoc facit propter ordinem rerum et non propter ordinem cause prime; et sic est creata mediante.

Item, causa prima est simul ubique et nusquam †et omnis substantia separata†. Tunc enim prima est inter omnia non inclusa et extra omnia non exclusa. Et sic est in intelligentia. Et cum virtus eius non est determinata, quia causa prima non venit in compositionem alicuius rei, et sic mediante intelligentia anima nobilis dicitur esse creata.

Ad rationem: prime rationes bene concludunt quod non sit creata mediante intelligentia tamquam adiuncto operante ad ipsius creationem; et alie bene solvuntur per predicta.

Ad ultimam dico: nullum est. Ad minorem — si intelligentia est causa etc., quia non potest esse superior<orum> ergo oportet quod inferiorum, et anima nobilis sequitur eam —, dicendum quod ipsa non est causa anime nobilis, ita quod creat animam, sed quia influit sibi bonitates suas.

2 puritate] et puritate *add*. Wo 25 sit] sint (?) Wo

<Super theorema IV>

|**59ra**| Superius, philosophus determinavit quod anima nobilis participat virtutem intelligentie. Hic procedit ad distinctionem intelligentie. Secunda pars: *et tunc*. Prima in duas. Secunda ibi: *quod est*.

Primo dicit quod *primum rerum creatarum est esse*. Proclus: *omnium participantium divina proprietate* <et> *ed<e>ificatorum omnium primum est* esse; quia esse est ultimum in resolutione, ideo primum in compositione. Cum homo resolvitur in rationale, terminatur ista resolutio in ens. Similiter, et quia nihil habet ante se esse, neque secundum naturam neque secundum intellectum, intellectus entis est indeterminatus ad omne illud quod est; et ideo esse est primo creatum.

Consequenter manifestat que dicta sunt in hoc dicto theoremate. Secunda: *propter quod prima*.

Illud creatum quod est *supra sensum* et intellectum et omnia alia, tale est primum, quia est *supra* naturam *intelligentiarum* et *animarum*; et huiusmodi est causa prima quod est supra omnia alia. Et secundario, nihil est *latius* ente sive esse. Platonici dixerunt immediate creatum sive causatum a prima causa esse ens sive esse, quia esse creatum est compositum, habet habitudinem ad causam primam et ad nihil; habet etiam habitudinem et non est resolubile in aliqua diversa.

Consequenter infert corellarium. Secunda ibi: *et <non> factum est*.

Primo dicit quod esse sit *superius* inter omnia causata et est maxime *unitum*. Quia appropinquat *uni esse* primo, et non quod est nunc unum, ideo ipsum maxime est unitum et ipsum non est resolubile in aliqua priora.

Consequenter ostendit quod esse creatum est multiplicabile. Secunda ibi: *et quod*.

Primo dicit quod *esse creatum est* multiplicabile *quamvis* sit *simplicissimum* inter omnia. Et hoc: quia ex *fine et infinito*; quia participat ens diversa, ideo

---

2 intelligentie[1]] scilicet *add. sed exp.* Wo 5 participantium] per creationem Wo 5 proprietate] prioritate Wo 7 resolutio] a *add. sed exp*. Wo 11 hoc … theoremate] *p. corr. ex* simili Wo 13 omnia] iomnia *add. sed del.* Wo 17 creatum] non *add*. Wo

1–2 anima … intelligentie[1] : Cf. *Liber de causis*, III, 29, p. 51, l. 4-6; III, 34, p. 52, l. 19-53, l. 23. 3 et tunc : *Locus non inventus*. 3 quod est : *Liber de causis*, IV, 38, p. 54, l. 39. 4 primo dicit : *Liber de causis*, IV, 37, p. 54, l. 37. 4 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CXXXVIII, p. 69, l. 1-2. 6 ultimum … compositione : Cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 1, p. 5, l. 11-12. 12 propter quod prima : *Locus non inventus*. 13–16 supra … esse : Cf. *Liber de causis*, IV, 38, p. 54, l. 39-41. 16–19 Platonici … diversa : Cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 4, p. 28, l. 4-9. Cf. *infra*, Q. 23. 20 et <non> factum est : *Liber de causis*, IV, 40, p. 54, l. 42. 21 primo dicit : *Liber de causis*, IV, 39-40, p. 54, l. 42-46. 24–25 et quod : *Liber de causis*, IV, 43, p. 55, l. 54. 26 primo dicit : *Liber de causis*, IV, 41-42, p. 54, l. 47-53.

secundum multitudinem entium potest multiplicari; et quia esse creatum non est abstractum, ideo multiplicabile. Si consideratur esse quantum ad primam causam, sic est compositum sicut ex fine; si autem consideratur quantum ad inferiora in quibus inest, sic est in infinito. Proclus: *omne* tunc *ens est ex fine et infinito*. Infinitum non est secundum magnitudinem et multitudinem, sed secundum potentiam infinitam existendi.

Consequenter distinguit intelligentias principaliter inesse tres. Secunda: *et intelligentie*. Prima in duas. Secunda ibi: *esse autem*. Prima in duas. Secunda: *et quod ab eo*. Prima in duas. Secunda ibi: *et forme*.

Illud ens, quod est ex esse primo creato et quod *sequitur causam primam* est *intelligentia completa* in sua substantia, virtute et aliis *bonitatibus*, quia ipsa magis appropinquat ad substantiam primam. Distinctio intelligentiarum est secundum intelligentiarum formarum distinctionem. Forme distinguntur secundum minus perfectum et magis perfectum.

Consequenter dicit quod *forme intelligibiles* que sunt <in> intelligentia prima *sunt* magis dilatate <et> sunt magis *universales*. Intelligentia accipit <istas> prout dicitur de substantia intellectuali; et secundum hoc exponit Albertus de forma intelligibili quod accipit lumen intellectus, secundum quod dicimus esse unam intelligentiam, vel prout substantia intelligibilis accipit intelligentiam, ut vult Albertus.

Consequenter ponit secundam differentiam distinctionis. Secunda: *et forme*.

Primo dicit quod ens quod invenitur non immediate post causam primam est minus completum quam prima intelligentia.

Consequenter dicit quod *forme intelligibiles*, quia minus *dilatate*, sunt in inferioribus intelligentiis quam in superioribus.

Consequenter declarat predictam distinctionem et dividitur in duas. Secunda ibi: <*et quia diversificatur*>.

Primo dicit quod *esse primum* causatum reperitur in prima intelligentia et ideo bene potest multiplicari esse secundum intelligentias.

Consequenter declarat distinctionem prius positam et dividitur in duas.

5 non est] est non Wo

4 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, prop. LXXXIX, p. 46, l. 1. 7–8 et intelligentie : *Liber de causis*, IV, 44, p. 55, l. 58. 8 esse autem : *Liber de causis*, IV, 44, p. 55, l. 64. 9 et quod ab eo : *Liber de causis*, IV, 44, p. 55, l. 59. 9 et forme : *Liber de causis*, IV, 44, p. 55, l. 62. 10–11 sequitur … bonitatibus : Cf. *Liber de causis*, IV, 43, p. 55, l. 54-57. 15 consequenter dicit : *Liber de causis*, IV, 44, p. 55, l. 58-59. 18 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 20, p. 84, l. 9-18. 21–22 et forme : *Liber de causis*, IV, 44, p. 55, l. 62. 23 primo dicit : *Liber de causis*, IV, 44, p. 55, l. 59-62. 25 consequenter dicit : *Liber de causis*, IV, 44, p. 55, l. 62-64. 27 consequenter declarat : *Liber de causis*, IV, 44, p. 55, l. 58-67. 28 <et quia diversificatur> : *Liber de causis*, IV, 45, p. 56, l. 68. 29 primo dicit : *Liber de causis*, IV, 44, p. 55, l. 64-67.

Secunda ibi: *et quia diversificatur*.

Primo dicit: quamvis *creatum esse primum causatum*, reperiatur in *intelligentiis*, quia tamen non eque nobili modo participavit.

Tamen consequenter dicit. Secunda: *sicut <ex> forma*.

Primo dicit quod diverse sunt *forme intelligibiles* <in> intelligentiis, quia intelligentie diverse sunt, quia quedam magis universales sunt quam alie.

Consequenter declarat predicta in simili. Secunda pars: *verumtamen*.

Primo dicit quod *sicut ex forma* materiali *in* isto *mundo diversificantur* apprehensione *infinite forme*, sic similiter *forme intelligibiles <apparent>* in intelligentiis.

Consequenter adducit diversitatem inter similem adductum et dicit quod quamquam iste forme *diversificantur* in intelligentiis, tamen inveniuntur adinvicem sine *corruptione* et *separantur* |**59rb**| sine *seiunctione* forme universalis. Inveniuntur adinvicem sicut natura participans et participata et determinans et determinata; et sic coniuncta neque diversificatur loco et subiecto. Forma universalis separatur ab universale sola in determinatione quia potestate et virtute semper manent in ipsa. Et quia forme intelligibiles habent unitatem in universali, <in> intelligentia tamen habent multiplicitatem, quia aliter et aliter participantur a diversis intelligentiis.

Consequenter dicit quod superiores *intelligentie influunt* in inferioribus intellectis et non econverso. Sicut enim actus influit in potentiam, sic superiores intelligentie in inferiores. Nota quod vivum habet semper sibi ens coniunctum et rationale, vivum.

<Questio 21. Utrum creatio sit possibilis>

|**63va**| Queritur utrum creatio sit possibilis. Et videtur quod non, quia creatio est factio ex nihilo. Sed impossibile est ex nihilo fieri et aliquid in nihil resolvi.

Item, omnis creatio aut est mutatio aut transmutatio. Sed creatio non est transmutatio, quia talis est in tempore, sed creatio non est in tempore. Nec est mutatio, quia mutatio est finis transmutationis, sed creatio non est talis.

Item, si sit possibilis creatio, aut est in creante aut in creato. Non autem est

4 forma] forme Wo 8 mundo] et quando *add.* Wo 13 sine] cuius Wo 16 universale] de *add. sed exp.* Wo 17 potestate] potentiaste Wo 17 quia] forma *add. sed exp.* Wo

1 et quia diversificatur : *Liber de causis*, IV, 45, p. 56, l. 68. 2 primo dicit : *Liber de causis*, IV, 44, p. 55, l. 64-67. 4 sicut <ex> forma : *Liber de causis*, IV, 45, p. 56, l. 69. 5 primo dicit : *Liber de causis*, IV, 45, p. 56, l. 68-69. 7 verumtamen : *Liber de causis*, IV, 46, p. 56, l. 75. 8 primo dicit : *Liber de causis*, IV, 45, p. 56, l. 69-74. 11 dicit : *Liber de causis*, IV, 46-47, p. 56, l. 75-81. 20 consequenter dicit : *Liber de causis*, IV, 48, p. 56, l. 82-85.

in creante, quia tunc crearetur, quod est inconveniens. Nec est in creato, quia creatio presupponatur a creato ipso; quare etc.

Oppositum: sicut actio est possibilis que aliquid in agendo supponit, ita actio videtur possibilis esse que nihil in agendo supponit; sed talis est creatio.

Item, sicut actio est possibilis que causat causatum ex aliquo ipsius causati, sic et actio que causat causatum ex nullo ipsius causati; sed talis est creatio, quia dat aliquid ex nihilo.

Dicendum quod creatio est possibilis, quia omnis actio cuius reperitur causa sufficiens est possibilis. Sed virtus infinita est causa creationis que ex nullo potest aliquid facere.

Ad rationem primam: non secundum quod 'ex' dicit causam circumstantie materialis, sed secundum quod dicit 'ex' habitudine ordinis. Sic est creatio ex nihilo. Ad minorem nullum est actione naturali: nihil fit tali actione, sed bene fit tamen actione supernaturali et divina.

Ad secundam rationem dico quod neutrum istorum est, sed est actus creantis.

Ad tertiam rationem dicendum quod creatio non est aliquid in creante tamquam in subiecto sustinente eam, nec est in creato. Est enim creatio in creante tamquam in suo principio et in creato tamquam in termino. Sed in nullo istorum est tamquam subiecto, quia actio que fit nullo subiecto subsistente non est in subiecto.

<Questio 22. Utrum esse sit creatum>

Queritur utrum esse sit creatum. Et videtur quod non; quod est in creante non est creatum; sed esse est huiusmodi.

Item, quod presupponitur a creato non est creatum; sed esse est huiusmodi.

Item, si sit creatum, esse aut est in potentia aut est in actu. Non in potentia, quia tale non est perfectum et non est creatum. Etiam non in actu, quia tunc esset magis creatum cum esset in actu, quia tunc esset perfectum.

Oppositum in littera et arguitur: omne causatum quod fit nullo supposito, tale creatum est. Sed esse est huiusmodi.

Dicendum ad hoc quod duplex est esse, scilicet: esse per essentiam, in quo non differt esse et quod est; aliud autem est secundum participationem, et differt in eo esse et quod est. Et tale causatum, quia est a causa prima nulla

31 differt] et Wo 31 et²] tale Wo 32 in eo] quod est *add.* Wo

11–13 non secundum … ex nihilo : Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super librum De causis*, q. 20, p. 87, l. 130-88, l. 136. 28 in littera : *Liber de causis*, IV, 37, p. 54, l. 37.

alicuius cause causalitate presupposita, <est creatum>.

Ad rationem: nullum est, secundum quod in creante non est creatum. Ad minorem dico quod non est in ea nisi sicut in suo principio actio.

Ad secundam rationem: nullum est. Dico quod omne tale est creans esse quod presupponitur a creato.

Ad tertiam rationem dicendum quod esse in potentia secundum se non est creatum; sed forte tamen alio aliquo existente in actu potest esse creatum, et sic est perfectum secundum quod coniunctum est alteri, licet secundum se sit imperfectum. Ad minorem dicendum quod |**63vb**| ens in actu esset magis ens. Nullum est si recipiat intensionem et remissionem. Dico quod causa prima non est in actu, sed est actus per essentiam et actus purus.

<Questio 23. Utrum esse sit primum causatum>

|**64ra**| Queritur utrum esse sit primum causatum. Et videtur quod non, quia illud quod est communius in rebus, illud est prius. Sed illud est bonum quod reperitur tam in non ente quam <in> ente, et ideo communius, quia quedam appetunt non esse, ut dicitur in *Ethyca*.

Preterea, illud post quod non est creatum aliud, non videtur esse primum creatum. Sed huiusmodi est esse, quia illud quod aliquid supponit, non videtur creatum.

Oppositum vult auctor: illud quod primo advenit et ultimo recedit a rebus creatis, et ideo est primum.

Dicendum quod esse est primum creatum in rebus creatis, quia illud quod reperitur primum ex actu creationis in rebus erit primum. Sed tale est esse, quia quod est simplicius inter creata debet esse prius creatum ex actu creationis. Et quia actus creationis est simplicissimus, ideo debet relinquere illud quod est simplicissimum. Sed huiusmodi est esse.

Ad rationem primam: nullum est. Ad minorem dicendum quod non est nullum, et ad probationem dicendum quod in omni eo in quo reperitur bonum et esse, et in quo ratio boni reperitur diminuta, similiter et ratio entis reperitur diminuta. Et ut scribitur IV *Metaphysice*: *non ens* habet aliquam rationem entis per attributionem, et ideo Plato deceptus fuit, qui dixit Deum esse primum

8–9 sit imperfectum] *iter.* Wo 13 est] plus *add. sed exp.* Wo
24 simplicissimus] simplicissimum Wo 28 reperitur] dicitur vita *add. sed exp.* Wo

15 in Ethyca : Cf. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, I, 1, 1094a (AL XXVI 1-3, p. 377, l. 15-17); cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super librum De causis*, q. 21, p. 90, l. 14-16. 19 auctor : *Liber de causis*, I, 7, p. 47, l. 19-20; I, 11, p. 48, l. 32-38. 29 IV Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, IV, 2, 1003b (p. 68, l. 24-28).

bonum et non ens.

Ad aliud: aliquid dicitur primum propter respectum quem habet ad sequentia vel ordinem vel primum propter privationem ordinis ad anteriora. Sed ante ens nihil est creatum. Vel aliter: dicendum quod reperuntur bene aliqua creata que sequeruntur esse creatum; et cum <hoc> dicitur, dicendum: illud quod in sui causalitate supponit aliud, licet ordine creationis aliqua sint creata cum esse, tamen ordine nature non sunt simul creata.

<Questio 24. Utrum intelligentia sit composita>

Queritur utrum intelligentia sit composita. Et videtur quod non. Nulla substantia simplex est composita; sed intelligentia est simplex.

Item, omne compositum est divisibile. Sed intelligentia est indivisibilis, quia *intelligentia* est *substantia* simplex, que *non dividitur*, ut dicit auctor.

Preterea, omne compositum est compositum ex materia et forma vel quod habet rationem utrique. Sed taliter intelligentia non est composita.

Oppositum in littera et arguitur: illa substantia que non est *in fine simplicitatis* est composita et recedit ab actu puro. Sed intelligentia est huiusmodi; quare etc.

Dicendum quod est composita, quia omnis substantia in qua est aliqualis diversitas inter suam substantiam et esse suum et virtutem, talis est composita. Sed ita est intelligentia, quia aliter non recederet a causa prima. Sed quia recedit a simplicitate cause prime et ab actu puro, ideo est composita.

Ad rationem dicendum quod aliquid est simplex per privationem compositionis, ut XII *Metaphysice* scribitur. Ad minorem: nullum est. Que est simplex per privationem cuiuslibet compositionis simpliciter, licet non sit composita ex materia et forma, nec ex partibus quantitativis, tamen est composita quodam alio modo.

Ad aliud dicendum quod illa substantia que non dividitur propter privationem compositionis eius, talis non est composita. Sed si aliqua substantia non dividitur propter privationem compositionis, sed propter principium alicuius, quia **********.

Ad aliud dicendum quod omnis substantia que composita est, <ita est> ex diversis naturis esse participantibus. Sed intelligentia non est taliter

4 reperuntur] reperitur Wo 18 inter] infra Wo 21 simplex] est *add. sed exp.* Wo 23 simpliciter] que *add.* Wo 27 eius] eam Wo 31 est] talia *add. sed exp.* Wo

11 auctor : *Liber de causis*, VI(VII), 64, p. 61, l. 65. 14 in littera : *Liber de causis*, XX(XXI), 163, p. 92, l. 52. 22 XII Metaphysice : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 7, 1072a (p. 157, l. 25).

composita.

< Questio 25. Utrum intelligentia composita sit de infinito et finito>

|**64va**| Queritur utrum intelligentia composita sit de infinito et finito. Et videtur quod non, quia nihil est compositum ex oppositis. Sed ista, sicilicet duo, sunt opposita; quare etc.

Item, illa ex quibus debet esse res composita, debent habere aliquam proportionem adinvicem. Sed ista non habent proportionem; quare etc.

Preterea, quod est compositum ex istis duobus, bene potest resolvi in ea. Sed intelligentia non potest resolvi in ista, quia illud quod resolvitur est corruptibilis, sed intelligentia est incorruptibilis; quare etc.

Oppositum vult auctor in littera.

Dicendum quod intelligentia est composita ex infinito et finito. Et hoc declaratur, quia ipsa dicitur composita ex finito, quia illud quod est receptum ab ipsa dicta causa prima non est modo infinito in intelligentia, sicut est in causa prima. Item, ex infinito composita est, quia durat in infinitum. Proclus: *omne* divinum *est infinitum non* quidem *secundum multitudinem*, non *secundum magnitudinem, sed secundum potentiam* subsistendi. Illud non valet, quia virtus rei sequitur substantiam rei; si igitur substantia non est composita ex infinito et finito, <nec virtus sua>.

Aliter dicitur quod intelligentia est composita ex his duobus quia habet habitudines secundum quarum unam respicit ea que sunt sub se et secundum aliam ea que supra se; et quia ipsa non est comprehensa ab his que sub se sunt, sed tamen perfecte comprehenditur a supra causa existente. Proclus: *omne infinitum neque sibi ipsi neque* illi quod supra ipsum est <*in*>*finitum*, sed magis illis que sunt post ipsum.

Item, illud non valet, quia habitudo videtur sequi ipsam rem, et res non est composita ex sua habitudine; et ideo videtur quod non sit composita ex finito et infinito, ex forma et esse participato. Auctor dicit quod *intelligentia* est forma *habens elyachim* ut compositum ex *forma* et *esse*. Intelligentia est composita ex forma et esse, et non ex diversis naturis. Et quia esse non est esse similiter nisi quia esse contractum et detractum, et tale est finitum, quare et

13 in] *iter. sed exp.* Wo 26 composita] ex his a nobis *add.* Wo 27 participato] ex forma *add.* Wo 28 elyachim] elyliathim Wo

10 in littera : Cf. *Liber de causis*, IV, 42-44, p. 54-55, l. 50-74; XV(XVI), 131, p. 81, l. 79-85; XV(XVI), 134, p. 82, l. 93-96. 15 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, LXXXVI, p. 44, l. 1. 22 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, XCIII, p. 47, l. 1. 27 dicit : *Liber de causis*, VIII(IX), 90, p. 69, l. 98-99.

intelligentia <est> finita.

Item, cum intelligentia sit composita ex forma †sed forma intelligentie non est contracta† que non habet terminum sue inchoationis, non ex his quorum unum est in potentia et reliquum in actu, intelligentia est habens formam et esse. Et quia eius forma non est contracta per aliam formam sibi additam, sicut habet genus ad speciem, quia unum determinatur per aliud et quia ipsa non habet principium inchoationis ab aliquo sui, nec habet terminum. Illud autem quod caret principio et termino est infinitum; ideo etc.

Ad rationem dicendum quod secundum quantitatem sunt opposita; et que sunt secundum idem sunt opposita. Sed, quia finitum et infinitum intelligentie non sunt secundum quantitatem nec secundum idem, quia esse est finitum, quod est intelligentia, et forma eius est infinita, et ista duo non sumuntur hic secundum idem.

Ad aliud: finiti secundum quantitatem ad infinitum secundum quantitatem nulla est proportio; tamen secundum esse et secundum formam bene eorum est proportio. Item, ista duo non sunt secundum idem.

Ad aliud dicendum quod hoc est nullum secundum rem vel secundum rationem. Non oportet quod resolvitur intelligentia secundum rem, sed solum secundum rationem. Et intellectui sufficit quod intelligentia resolvitur in sua compositia.

<Questio 26. Utrum intelligentia possit multiplicari>

|**64va**| Queritur utrum intelligentia possit multiplicari. Videtur quod non quia illud quod est indivisibile et simplex, tale non multiplicatur. Sed intelligentia est huiusmodi, ut vult auctor.

Preterea, illud quod appropinquat vere uni et magis uni, tale non est multiplicabile. Sed intelligentia est talis, ut vult auctor.

Preterea, quod non potest participari nec dividi, tale non potest multiplicari. Sed intelligentia est huiusmodi.

Oppositum in littera.

Dicendum quod omnis natura que est parti<cipa>ta a diversis participantibus, talis potest multiplicari. Unde natura que in se subsistit et abstracta est ab omnibus, talis est una nec potest multiplicari. Et si albedo |**64vb**| non esset participata, tunc esset una. Et quia intelligentia secundum genus et non secundum substantiam est participata a diversis, ideo ipsa est multiplicabilis et suppositum. Et secundum genus accepta, intelligentia est

23 auctor : *Liber de causis*, VI(VII), 64, p. 61, l. 65. 25 auctor : *Liber de causis*, VI(VII), 70, p. 63, l. 94-97. 28 in littera : *Liber de causis*, VI(VII), 70, p. 63, l. 90-95.

participabilis a diversis, quare et multe intelligentie sunt sub ea, sicut species sub genere; tamen secundum suum suppositum est indivisibile et etiam non multiplicabile.

Ad rationem: nullum est, eo modo quo indivisibile. Ad minorem dicendum quod intelligentia secundum genus sumpta non est indivisibilis, ideo bene potest multiplicari, licet tamen secundum suppositum sit indivisibilis.

Ad aliud: 'quod per se et primo appropinquat primo et vere uni, tale est indivisibile'. Sed quia intelligentia per genus sumpta non magis appropinquat vere uni, sed neque ipsa maxime appropinquat secundum genus respectu eorum que sunt sui generis, non esset una magis distans a prima causa quam alia, ut esset ordo in intelligentiis; et ideo bene potest multiplicari secundum suum genus.

Ad tertiam dicendum est: nullum est 'eo modo quo non potest participari, eodem modo nec multiplicatur'. Et quia intelligentia secundum genus est participabilis, ideo etiam et multiplicabilis est, licet secundum suppositum sit imparticipabilis et non multiplicabilis.

< Super theorema (V)>

|**59va**| *Et intelligentie superiores prime*: superius de diffinitione intelligentiarum. Hic de diffinitione animarum. Et dividitur in duas. Secunda: <*et non multiplicantur*>. Prima unde distinguntur anime. Secunda ibi: *ipsa namque*.

Primo dicit quod *intelligentie* <que> immediate *primam causam sequuntur*, *imprimunt forma<s> secundas stantes*; et istas non oportet creare ut participent divinas formas. Sed forme que imprimuntur a *secundis intelligentiis sunt declines*, quia non sunt materiales, sicut intellective; et separabiles sunt <in>quantum non imprimuntur, sicut forme privationum. Intellectiva anima directe corpori imprimitur, cum sit motor corporis intrinsecus, et ideo in profundo existit et imprimitur. Ista veritatem habent secundum platonicos que ponuntur in hoc theoremate, quos imitatur iste auctor: forma universalis anime est secundum quam intelligit. Albertus dicit

6 indivisibilis] indivisibile Wo 20 ipsa] nostra Wo 22 sequuntur] sequenter Wo 24 sunt] secundis Wo

17 et intelligentie … prime : *Liber de causis*, V, 49, p. 57, l. 86. 19 et non multiplicantur : *Liber de causis*, V, 51, p. 57, l. 94. 20 ipsa namque : *Liber de causis*, V, 50, p. 57, l. 92. 21 primo dicit : *Liber de causis*, V, 49. p. 145, l. 86-89. 27–29 ista … intelligit : Cf. Thomas de Aquino, *Super librum 'De causis' expositio*, prop. 5, p. 38, l. 4-14. 29 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, 1, 17, p. 80, l. 32-34.

et Thomas quod *intelligentia* est *impressa* a prima causa. Et illud dicit Proclus in duabus theorematibus, scilicet: *omnis intellectus divinus participatur ab animabus divinis*; *omnis intellectus participatus, intellectualis autem solum*, <participatur> *neque ab animabus divinis neque ab* animabus *factis in transmutatione intellectus et ignorantie*. Et tales anime aliter intelligunt et aliter non, ut sunt anime nostre.

Consequenter, quod ista *anima est* adfinis declinis: Omnis anima que cum omni illa *intelligentia imprimitur*, est declinis; sed anima nostra talis est; igitur etc. Intelligentia secunda dicitur sci<en>s primum creatum, quia inferioris ordinis quam ipsum.

Consequenter manifestat modum secundum quem multiplicantur anime. Secunda: *iam igitur*. Primo dat modum. Secundo comparat animas adinvicem. Secunda: *anime igitur*.

Primo dicit quod anime *multiplicantur* secundum *modum* secundum quem *multiplicantur intelligentie*; et hoc quia ex fine et infinito. In omni anima invenitur natura participans et participata; secundum naturam participatam dicitur anima infinita.

Item, quia anima comparata ad illud quod est superius se invenitur bene esse terminata; sed quantum ad illud quod *inferius* est ea, dicitur *infinita*, quia inferiora non possunt pervenire ad esse ipsius anime et ipsa est composita ex finito et infinito.

Consequenter comparat animas multiplicatas adinvicem. Secunda ibi: *et anime*. Prima in duas. Secunda immediate post.

Primo dicit quod *anime sequentes intelligentiam perfecte sunt* et *complete* in substantia et virtute; et finite *declinationis* sunt a voluntate intelligentium, et finite *separationis* sunt, quia semper coniuncte inveniuntur.

Consequenter dicit quod iste anime sunt *sub animabus superioribus*, quia minus nobiles inferiores anime aliquando sunt coniuncte corporibus, aliquando non. Sed superiores semper sunt coniuncte corporibus.

Consequenter comparat istas animas adinvicem. Secunda: *et illa*.

7 adfinis] *coni. ex* alifi^{nis} (?) Wo 15 intelligentie] et anime Wo 19 quia] infinita *add. sed exp.* Wo 26 semper] cum *add.* Wo 27 animabus] intelligentiis Wo 30 illa] ille Wo

1 Thomas : Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 5, p. 37, l. 7-10. 1 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CLXXXII, p. 89, l. 1; CLXXXIII, p. 90, l. 1-3. 5–6 et tales … nostre : Cf. Averroes, *In De anima*, III, com. 5, p. 390, l. 91-97; p. 407, l. 597-600; com. 20, p. 444, l. 18-20; cf. Aristoteles, *De anima*, III, 5, 430a (p. 218). 7 consequenter : *Liber de causis*, V, 49, p. 57, l. 92-93. 12 iam igitur : *Liber de causis*, V, 56, p. 58, l. 16. 13 anime igitur : *Liber de causis*, V, 52, p. 57, l. 98. 14 primo dicit : *Liber de causis*, V, 51, p. 57, l. 94-95. 19 inferius … infinita : *Liber de causis*, V, 51, p. 57, l. 95-97. 22–23 et anime : *Liber de causis*, V, 52, p. 57, l. 00. 24 primo dicit : *Liber de causis*, V, 52, p. 57, l. 98-00. 27 consequenter dicit : *Liber de causis*, V, 52, p. 57-58, l. 00-2. 30 et illa : *Liber de causis*, V, 54, p. 58, l. 9.

Primo dicit quod *anime superiores influunt virtutes* suas in *inferiores,* quia superiores comparantur ad inferiores sicut actus ad potentias et perfectum ad imperfectum et quia perfectum agit in imperfectum. Igitur etc.

Consequenter comparat istas animas adinvicem; secundo operationes. Secunda: *verumtamen*.

Primo dicit quod anime superiores *anime* sunt potentiores in influendo, quia influunt aliquid firmum et *stans*, quia quod influunt *est motus continuus*.

Consequenter dicit quod inferiores *anime* minus influunt in sua corpora, quia quod influunt *est evanescibile*.

Consequenter removet dubium et dicit quod illud <evanescibile> bene *permanet* vivum specie *per* continuam *generationem*, licet non permaneat unum in numero illud quod anime inferiores influunt in sua corpora.

<Super theoremata V(VI) - VI(VII)>

<Super theorema V(VI)>

|**6ora**| *Causa prima est superior omni <narratione>*: philosophus determinat de ordine causarum in his que predeterminata sunt. Hic incipit de causis primariis. Secunda: *intelligentia*. Tertia bene post: *in omni anima*.

Prima in duas. Secunda: *quod est*.

Primo dicit quod *causa prima est superior omni narratione et non deficiunt <linguae>* nisi quia *esse* est supremum, quia de ipsa non potest *narrari nisi per causas secundas que* illuminantur *a prima causa*. Et habuerat theora secundum rationem vel esse, quod ens, propter suam substantialem enarrationem, ipsum est indicibile seu non enarrabile et etiam incognoscibile ab omnibus secundis, quia execedit omnia. Tale non potest perfecte intelligi neque declarari, tamen a participantibus ipsum est capabile aliqualiter secundum quod, aliqualiter participatur a secundis causis; ipsum est amethectum, id est non post existens, quia ipsum est primum.

---

5 verumtamen] *coni. ex* verum ptem (!) Wo 21 secundum] uni Wo 22 seu] e *add. sed exp.* Wo 26 amethectum] armettelum Wo

1 primo dicit : *Liber de causis*, V, 53, p. 58, l. 3-5. 5 verumtamen : *Liber de causis*, V, 55, p. 58, l. 14. 6 primo dicit : *Liber de causis*, V, 54, p. 58, l. 6-9. 8 consequenter dicit : *Liber de causis*, V, 54, p. 58, l. 9-13. 10 dicit : *Liber de causis*, V, 55, p. 57, l. 14-15. 14 causa … narratione : *Liber de causis*, V(VI), 57, p. 59, l. 22. 16 intelligentia : *Liber de causis*, VI(VII), 64, p. 61, l. 65. 16 in omni anima : *Liber de causis*, XIII(XIV), 115, p. 76, l. 11. 17 quod est : *Liber de causis*, V(VI), 58, p. 59, l. 28. 18 primo dicit : *Liber de causis*, V(VI), 57, p. 59, l. 22-27. 26 amethectum … primum : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis*, prop. 6, p. 44, l. 15-16; Proclus, *Elementatio theologica*, CXXIII, p. 62, l. 1-5.

Consequenter manifestat que dicta sunt in predicto theoremate et dividitur in tres. Secunda ibi: *et non sequitur*. Tertia ibi: *non narratur*. Prima in duas. Secunda ibi: *et non est facta*.

Primo dicit: omnis *causa* que *non cessat illuminare suum causatum et non illuminatur* alieno *lumine*, tale est super omnia et tale est causa prima que est *lumen purum*. Causa prima illuminat causatum; actualitate rei intelligitur res, per actum suum intelligitur causa prima et illuminare dicitur alia propter actum quem facit in illa.

Consequenter dicit: illa res super quam *non est* alia *causa*, est superior omnibus et narratione exprimere non potest. Sed *prima* causa est huiusmodi, que non habet causam et omnis *narratio deficit* a substantia *cause prime*.

Consequenter dicit quod non potest causa prima a nobis narrari. Secunda ibi: *dico iterum*.

Omnem rem que narrari potest a nobis talem sequitur *loquela*. *Intelligentia* non fit a nobis nisi *per cogitationem*. Cogitatio <est> quasi quedam mentis agitatio secundum discursum rationis, et dicitur *meditatio;* sequens conversio intellectus secundum eandem rem. Et ista fit per secundam <causam>. Et quia *causa prima non cadit sub sensu*, et per consequens nec sub *cogitatione* nec sub *intellectu*.

Consequenter probat suppositionem, scilicet quod non cadit sub sensu. Omnis *res aut est sensibilis et* sic *cadit sub sensu*, nec sub intellectu cadit nisi sit intelligibilis; *vel* est *destructibilis,* et sic *sub cogitatione*; sed cum causa prima sit super res sensibiles et intelligibiles, non cadit sub sensu vel intellectu.

Consequenter dat modum secundum quem narratur, quia per *secundam causam* narratur, que est eius causatum. Quia quamquam esse *causati est cause*, sed *nobiliori modo* contingit cause quam causato, et ideo licet prima causa narratur per suum causatum, scilicet per intelligentiam, tamen *nobiliori modo* nomen narratur per causatum prime cause quam per aliud.

2 tres] duas Wo 5–6 que est] primum *add. sed exp.* Wo 22 causa prima] res Wo

2 et non sequitur : *Liber de causis*, V(VI), 59, p. 60, l. 39. 2 non narratur : *Liber de causis*, V(VI), 60, p. 60, l. 41. 3 et non est facta : *Liber de causis*, V(VI), 59, p. 59, l. 32. 4 primo dicit : *Liber de causis*, V(VI), 58, p. 59, l. 28-32. 9 consequenter dicit : *Liber de causis*, V(VI), 59, p. 59-60, l. 32-36. 13 dico iterum : *Liber de causis*, V(VI), 62, p. 60, l. 49. 15–16 cogitatio … agitatio : *Locus communis*; cf. Lactantius, *Diuinae Institutiones*, 6, 17: « cum cogitatio ipsa nihil aliut sit quam mentis agitatio ». 18–19 causa … intellectu : *Liber de causis*, V(VI), 60-61, p. 60, l. 39-49. 20 consequeter probat : *Liber de causis*, V(VI), 62, p. 60-61, l. 49-59. 24 consequeter dat : *Liber de causis*, V(VI), 63, p. 61. l. 59-64.

<Super theorema VI(VII)>

Consequenter de intelligentiis determinat. Secunda: *omnis intelligentia*. <Prima in duas>. Secunda: *quod est*.

Primo dicit quod *intelligentia est substantia* quedam *que non dividitur*, quia in se subsistit et non in alio subsistit et impartibilis <est>. Proclus <dicit> quod *omnis intellectus est substantia impartibilis*.

Consequenter manifestat que dicta |**60rb**| sunt.

Primo dicit quod sit impartibilis. Secundo docet. Secunda: *et intelligentia*. Item, secunda ibi: *cum ergo res*. Prima in duas. Secunda ibi: *nisi*.

Primo dicit: si intelligentia *non est cum magnitudine* nec est *corpus* nec *movetur*, ideo non est divisibilis. Si divisibilis esset, tunc esset magnitudo.

Consequenter dat modum dividendi, cum intelligentia non sit *divisibilis* secundum *magnitudinem* <nec> discrete nec continue nec secundum diversitatem temporis. Nota: que ponitur hic per modum narrationis, a Proclo <ponitur> alio modo, quia unum ponit per modum narrationis et aliud per modum probationis. Sed ipse *intellectus est incorporeus* et *sine magnitudine* et multitudine et *impartibilis* et *immobilis*, quia quodcumque *est partibile secundum magnitudinem* et *multitudinem*, tale est partibile *secundum operationem* suam *********. Et quia *intellectus* non habet partem et partem in tempore nec in operatione sua sed simul, ideo *impartibilis*.

Consequenter ponit alias partes et dividitur in duas. Secundo ibi: *et significatio*. Item, secunda: *quod si inveniatur*.

Primo dicit: id quod dividitur secundum modum predictarum divisionum *est* partibile et in *tempore*, quia omne quod ducitur ab unitate ad multitudinem movetur; et cum *intelligentia* sit superior *tempore* et *multitudine* <etc.>.

Consequenter removet dubium et dicit quod aliqua *multitudo* sit intelligibilis, tamen sicut *res una* erit in ea, et non per modum multitudinis, et ideo impartibilis.

---

10 movetur] minus Wo 11 divisibilis] divisibilem Wo 12 magnitudinem] continue vel *add. sed exp*. Wo 21 inveniatur] vita Wo

1 omnis intelligentia : *Liber de causis*, VII(VIII), 72, p. 64, l. 6. 2 quod est : *Liber de causis*, VI(VII), 65, p. 61, l. 66. 3 primo dicit : *Liber de causis*, VI(VII), 64, p. 61, l. 65. 4 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CLXXI, p. 83, l. 1. 7 primo dicit : *Liber de causis*, VI(VII), 65, p. 61, l. 66. 7 et intelligentia : *Liber de causis*, VI(VII), 67, p. 62, l. 74. 8 cum ergo res : *Liber de causis*, VI(VII), 67, p. 62, l. 72. 8 nisi : *Liber de causis*, VI(VII), 66, p. 61, l. 69. 9 primo dicit : *Liber de causis*, VI(VII), 65, p. 61, l. 66-69. 11 consequenter dat : *Liber de causis*, VI(VII), 66, p. 61, l. 69-71. 13–14 a Proclo : Proclus, *Elementatio theologica*, prop. CLXXI, p. 83-84, l. 1-12. 20–21 et significatio : *Liber de causis*, VI(VII), 68, p. 62, l. 81. 21 quod si inveniatur : *Liber de causis*, VI(VII), 67, p. 62, l. 77. 22 primo dicit : *Liber de causis*, VI(VII), 67, p. 62, l. 72-76. 25 dicit : *Liber de causis*, VI(VII), 67, p. 62, l. 77-78.

Consequenter dicit quod non est *corpus*. Secunda: *et significatio*.

Primo dicit quod intelligentia redit ad *essentiam suam*, ideo non est corpus. Redit enim per suam operationem, quia omnis res que *non extenditur cum re extensa* redit ad suam essentiam. Illa autem res que *stat* in una *dispositione* et fixatione et intelligit essentiam magnitudinis esse, et ideo non est corpus. Et dicit quod ipsa *est forma a qua non transit aliquid* per transmutationem et non habet esse sicut *corpora*.

Proclus probat q<uod> *omne quod* est *conversivum ad se ipsum* per eius operationem *est incorporeum*. Sed, quia intelligentia ad se convertitur, quia se intelligit, <est incorporalis>. Item, omne illud *quod convertitur ad se ipsum*, quia tunc sibi *copulatur*; si intelligentia convertitur ad corpus, copulatur ei. Item, omnis res in qua non differt *substantia* ab *operatione*, talis res non potest esse *magnitudo*; sed in intelligentia eadem est operatio et substantia. Proclus ostendit quod indivisibilis <est> secundum motum. Omnis illa res cui essentialiter advenit *operatio* non variatur secundum motum. Sed intelligentie non advenit ab extrinseco *operatio*, sed a *substantia* eius. Sed intellectus noster variatur secundum operationem quia ab extrinseco advenit ei sua operatio, quia intellectus noster aliquando magis intelligit et aliquando minus. Sed intelligentia semper intelligit, non magis in uno tempore quam in alio.

Consequenter manifestat quomodo multitudo reperitur in intelligentia. Secunda ibi: *et non dividitur*. Tertia: *iam ergo*.

Primo dicit quod in intelligentia est aliqua multitudo, quia *multiplicatur* secundum qualitates quas recipit *a causa prima*, et propter *bonitates quas* recipit *a causa prima multiplicatur; tamen* ipsa *est unum* simpliciter, quia ipsa maxime *appropinquat* ad causam primam que maxime est *una*.

Consequenter dicit quod non dividitur quia *est primum* causatum et immediate *a prima causa* in qua nulla cadit diversificatio, ideo nec in suum causatum.

Consequenter recapitulat et dicit *modum* esse quod non dividitur et *est* in *eternitate*, etc.

---

15 variatur] varriatur Wo 17 variatur] narratur Wo 24 tamen] est *add. sed exp.* Wo

1 et significatio : *Liber de causis*, VI(VII), 70, p. 63, l. 90. 2 primo dicit : *Liber de causis*, VI(VII), 68-69, p. 61-62, l. 81-89. 8 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, XV, p. 11, l. 1-2. 14 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, XVII, p. 12, l. 1-13. 19 intelligentia … alio : Cf. Averroes, *In De anima*, III, com. 5, p. 390, l. 91-97; p. 407, l. 597-600; com. 20, p. 444, l. 18-20; cf. Aristoteles, *De anima*, III, 5, 430a (p. 218). 21 et non dividitur : *Liber de causis*, VI(VII), 70, p. 63, l. 97. 21 iam ergo : *Liber de causis*, VI(VII), 71, p. 63, l. 1. 22 primo dicit : *Liber de causis*, VI(VII), 70, p. 63, l. 90-97. 26 consequenter dicit : *Liber de causis*, VI(VII), 70, p. 63, l. 97-00. 29 consequenter recapitulat : *Liber de causis*, VI(VII), 71, p. 63-64, l. 1-5.

<Super theoremata VII(VIII) - VIII(IX)>

<Super theorema VII(VIII)>

|**60va**| *Omnis intelligentia scit quod est supra se*: postquam philosophus determinavit de intelligentiis quantum ad substantiam, hic ostendit quid intelligant, et dividitur in duas. Secunda: *omnis intelligentia*. Prima in duas. Secunda *omnis intelligentia* in secundo theoremate. Item, secunda ibi: *quod est* etc.

Primo dicit quod *intelligentia* <quod est> *sub se* intelligit, quia *est causa* illius et intelligit illud *quod est supra* se quia *bonitates ab eo* recipit. Et ista que proponitur in theoremate non minor, scilicet superficietenus, intelligitur habere causam virtutis. Non enim per hoc intelligit causatum quia ipsa est causa illius, quia causatum sequitur causalitatem intelligentie, et non econverso; nec propter hoc quod est causata a superiori intelligit superius. Sed quia intelligentia est media inter illa que sunt inferioris ordinis et superioris, ideo intelligit utrumque: <illa que sunt> sub se intelligit per modum causati, et illa que supra se per modum cause. Item, intelligit inferiora nobiliori modo quam in se existant; et iterum ignobiliori modo superiora intelligit quam |**60vb**| sunt secundum veritatem. Proclus: *Omnis intellectus* est intelligens ea que sunt supra ipsum et sub ipsum.

Consequenter dicit et dividitur in duas. Secunda: *et significatio*, *et similiter* etc.

Primo dicit quod *intelligentia* est sic intelligens, quia ipsa operatur *secundum modum substantie sue*; et quia habet ordinem tam ad superiora quam ad inferiora, intelligit utrumque.

Et significatio: dat *modum secundum* quem intelligit intelligentia tam superiora quam inferiora. Secunda: *et significatio*. Tertia: *iam manifestum*.

Primo dicit quod *omnis sciens rem meliorem et deteriorem* non multiplicatur eius actio<ne> in intelligendo, <sed> cognoscit *res secundum*

1 scit] sit Wo 5 etc.] quod *add. sed exp*. Wo 9 hoc] per *add. sed exp*. Wo 11 superiori] non *add*. Wo 22 ad] scilicet *add. sed exp*. Wo 24 et significatio] et saturatio Wo 26 multiplicatur] multificatur Wo

1 omnis … supra se : *Liber de causis*, VII(VIII), 72, p. 64, l. 6. 3 omnis intelligentia : *Liber de causis*, VIII(IX), 79, p. 66, l. 47. 4–5 quod est : *Liber de causis*, VII(VIII), 77, p. 65, l. 29. 6 primo dicit : *Liber de causis*, VII(VIII), 72, p. 64, l. 6-9. 16 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CLXXIII, p. 84, l. 1; cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 8, p. 55-56, l. 27-4. 18 et significatio et similiter : *Liber de causis*, VII(VIII), 75, p. 64, l. 20. 20 primo dicit : *Liber de causis*, VII(VIII), 73, p. 64, l. 10-14. 23 et significatio : *Liber de causis*, VII(VIII), 77, p. 65, l. 31. 24 et significatio : *Liber de causis*, VII(VIII), 77, p. 65, l. 31. 24 iam manifestum : *Liber de causis*, VII(VIII), 78, p. 65, l. 37. 25 primo dicit : *Liber de causis*, VII(VIII), 75-77, p. 64-65, l. 20-31.

modum substantie eius. *Impressiones* rerum sensibilium non existunt in ipsa intelligentia, sed *causa* illorum.

Et significatio etc.: dicit quod *cause rerum sensibilium sunt intelligentie* et non res ipse, quia intelligentia non recipit impressionem rerum sensibilium.

Et iam manifestum: recapitulat et dicit quod res que sunt *supra intelligentiam* sunt in ea *per virtutem intelligibilem*, et similiter inferiora; *sive res* sint sensibiles vel *intelligibiles* existunt semper in intelligentia per modum intelligibilem et non per modum sensibilem.

<Super theorema VIII(IX)>

Omnis intelligentie: hic ostendit res que sunt supra intelligentiam et dicit quod illa res a qua est *fixio intelligentie* est supra ipsam. Secunda ibi: *et virtus*.

Primo dicit quod *omins fixio et essentia intelligentie* est a *bonitate prime cause*, quia causa prima est fixio et bonitas omnium. Proclus: *omnium* rerum *principium* et *causa est* ipsum *bonum*, scilicet quod est ipsa essentia bonitatis et non participans alio bono.

Et virtus: hic manifestat predicta. Secunda: *et significatio*. Item, secunda: *et non facta*.

Primo dicit: omnis substantia que est *vehementioris unitatis in sua virtute* est magis fixa in causa prima; sed intelligentia est huiusmodi. Que sunt in intelligentia, sunt per modum magis unitum; in inferioribus sunt per modum magis multiplicatum et diversificatum, quia inferiora non participant ad simplicitatem prime cause.

Consequenter dicit quod omnis causa est maioris virtutis quam causatum sit. Cum ergo secunde cause sint a prima causa, non sunt tante virtutis quante est prima causa.

Et significatio: manifestat que dicta sunt. Secunda: *quod est quia*.

Primo dicit quod omnis substantia que *regit res sub ea* existentes, regendo eas ad finem suum et movendo eas et continens, et hoc *per virtutem divinam*, †talis est a virtute divina et† non sufficit sibi ipsi in sua fixione. Et intelligentia

28 fixione] infixione Wo

9 omnis intelligentie : *Liber de causis*, VIII(IX), 79, p. 66, l. 47. 10 et virtus : *Liber de causis*, VIII(IX), 80, p. 66, l. 49 11 primo dicit : *Liber de causis*, VIII(IX), 79, p. 66, l. 47-48. 12 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, XII, p. 9, l. 1; cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 9, p. 58, l. 8-9. 15 et significatio : *Liber de causis*, VIII(IX), 81, p. 67, l. 54. 15–16 et non facta : *Liber de causis*, VIII(XI), 80, p. 67, l. 52. 17 primo dicit : *Liber de causis*, VIII(IX), 80, p. 66, l. 49-52. 22 consequenter dicit : Cf. *Liber de causis*, VIII(IX), 80, p. 67, l. 52-53. 25 quod est quia : *Liber de causis*, VIII(IX), 82, p. 67, l. 60. 26 primo dicit : *Liber de causis*, VIII(IX), 81, p. 67, l. 54-59.

divina est huiusmodi et regit ea que sunt sub ea virtute divina.

Quod est etc.: probat minorem perfecte rationis et dividitur in tres. Secunda ibi: *et intelligentia*. Tertia ibi: *et non est facta*.

Primo dicit: illud *quod est primum* in quolibet ordine rerum *est causa* omnium aliorum *rerum* in illo ordine, <et> debet *regere* existentia in illo ordine posteriora et continere illa; et talis est *intelligentia*. Sicut anima regit naturam sub se existentem, ita *natura* omnia contenta sub natura; et *intelligentia* continet animam et *naturam* sub se et *regit* eas.

Et intelligentia: probat intentum. Secunda ibi: *et intelligentia quid*.

Primo dicit quod *intelligentia regit res sub ea existentes*. Quia res tales non habent sibi inexistentem virtutem a qua regantur, ideo reguntur ab intelligentia que expandit *virtutem suam super eas*.

Et intelligentia: hic docet res que reguntur ab *intelligentia*, et talia sunt *generata* omnia. Et *animam similiter* regit, que est in *orizonte* eternitatis. Superius emisperium terminatur ad orizontem ad animam et inferius emisperium inchoatur ab ea.

Et non est facta: docet propter quid regat *intelligentia* alias *res*, quia *propter causam primam*. Secunda: *et cum quid*.

Primo dicit quod *intelligentia contineret res* sub ea et producit eas ad finem debitum; et hoc habet per *causam primam que supereminet omnibus rebus*, quia *continet omnia* sub ea.

Quare causa: docet diversitatem intelligentie ab aliis rebus. Secunda: *verumtamen*. Tertia: *et scientia*.

Primo dicit quod *causa prima* est super omnia ut est aliquid entium que sunt causata ab ea.

Consequenter dicit quod quamquam causa prima creat omnia, tamen immediate *creat intelligentiam*, et *animam creat mediante intelligentia*. Et hoc fuit expositum in tertio theoremate: creat enim animam *mediante intelligentia* non quod intelligentia sit creatrix anime, sed quia aliquas perfectiones accipit ab intelligentia. Et eodem lumine creatur anima quo intelligentia creatur,

2 tres] duas Wo 6 continere] continet Wo 13 hic] dicit *add. sed exp.* Wo

3 et intelligentia : *Liber de causis*, VIII(IX), 83, p. 68, l. 68. 3 et non est facta : *Liber de causis*, VIII(IX), 86, p. 68, l. 80. 4 primo dicit : *Liber de causis*, VIII(IX), 82, p. 67, l. 60-67. 9 et intelligentia quid : *Liber de causis*, VIII(IX), 84, p. 68, l. 74. 10 primo dicit : *Liber de causis*, VIII(IX), 83, p. 68, l. 68-73. 17 et non est facta : *Liber de causis*, VIII(IX), 86, p. 68, l. 80. 18 et cum quid : *Liber de causis*, VIII(IX), 87, p. 68, l. 85. 19 primo dicit : *Liber de causis*, VIII(IX), 86, p. 68, l. 80-84. 22 quare causa : *Liber de causis*, VIII(IX), 87, p. 68, l. 85. 23 verumtamen : *Liber de causis*, VIII(IX), 87, p. 69, l. 88. 23 et scientia : *Liber de causis*, VIII(IX), 88, p. 69, l. 91. 24 primo dicit : *Liber de causis*, VIII(IX), 87, p. 68-69, l. 85-88. 26 consequenter dicit : *Liber de causis*, VIII(IX), 87, p. 69, l. 88-90. 28 in tertio theoremate : *Liber de causis*, III, 32, p. 52, l. 13; cf. *supra*, q. 20, p. 246. 264.30–265.2 et eodem … intelligentia : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 13, p. 76, l. 19-20 et p. 76, l. 79-77, l. 5.

tamen illud lumen est minus purum in anima quam sit in intelligentia, quia illud lumen medio modo se habet in intelligentia. Anima est creata mediante intelligentia, quia intelligentia est media inter causam primam et animam. Item, anima est substantia coniuncta corpori et substantia intelligens et ratiocinativa.

Et scientia: manifestat diversitatem istam. Secunda: *et virtus*. Tertia: *et intelligentia*.

Primo dicit quod *scientia divina* |**61ra**| est altioris ordinis quam *scientia* intelligentie et anime, quia ista est causa aliarum et ista est super omnem aliam virtutem.

Et intelligentia: docet diversitatem inter causam primam et alia sub ea existentia; et dicit quod intelligentia *est habens elyachim,* quod habet rationem potentie in rebus generatis. Intelligentia non est esse per se, sed participatum a prima causa. Licet ipsa non habet yle, tamen loco sui habet elyachim, quod habet materie potentiam; et non dicitur yle quia habet materiam, que est subiectum generationis et corruptionis.

Quod si aliquis: dicit quod aliquis crederet quod causa prima ex quo non habet elyachim non esset subsistens per se et esset quoddam universale; dicit autem quod esse *infinitum* cause prime est in causa prima vice elyachim, quia causa prima non est nata in aliquo alio recipi, sed esse intelligentie est receptum in aliquo indivise, quod est participans aliud.

<Super theoremata IX(X) - X(XI)>

<Super theorema IX(X)>

|**61rb**| *Omnis intelligentia plena est formis* etc.: superius, philosophus determinavit quoad cognitionem intelligentiarum. Hic de modo cognoscendi intelligentiarum. Et dividitur in duas. Secunda: *omnis intelligentia* **********. Prima in duas. Secunda ibi: *quod est* etc.

Primo dicit quod *intelligentia est plena formis*. *Verumtamen* quedam

15 habet] virtutem *add. sed exp.* Wo 15 materie] *p. corr. ex* virtute Wo 15 potentiam] potentie Wo 15 quia] que Wo 21 indivise] indivusse Wo

6 et virtus : *Liber de causis*, VIII(IX), 89, p. 69, l. 95. 6–7 et intelligentia : *Liber de causis*, VIII(IX), 90, p. 69, l. 98. 8 primo dicit : *Liber de causis*, VIII(IX), 88, p. 69, l. 91-94. 14–16 licet … corruptionis : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 2, c. 18, p. 111, l. 22-30. 17 quod si aliquis : *Liber de causis*, VIII(IX), 91, p. 69, l. 3. 17–21 dicit … aliquid : Cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 9, p. 65, l. 6-13. 22 omnis … formis : *Liber de causis*, IX(X), 92, p. 70, l. 8. 24 omnis intelligentia : *Liber de causis*, XI(XII), 109, p. 74, l. 91. 25 quod est : *Liber de causis*, IX(X), 93, p. 70, l. 12. 26 primo dicit : *Liber de causis*, IX(X), 92, p. 70, l. 8-11.

<continent> *minus universales formas* **********; plena formis est quia intellectus practicus est sic formans que sunt sub eo, quia facultate formandi dicitur plena formis.

Aliter, eo quod cognitio parificatur ex assignatione rei cognite et tales forme sunt intellectu. Et cum intelligentia intelligat, oportet quod sit plena formis rerum, quia sicut reperitur diversa participatio rerum, similiter intellectus diversimode participat.

Alia participatio videtur secundum quod participat totum, ita quod tota potentia ipsius repletur formis et ideo plena dicitur formis.

Item, intellectu nostro est participatio secundum quam repletur formis succesive et non simul. Nota quod <in> intelligenti<i>s sunt forme universales magis et minus non secundum quod universalitas fertur ad res, quia sic non attinget ad perfectionem suam †quia intelligens†; non est ergo referenda ista universalitas vel particularitas ad cognitiones rerum. Intellectus quidam minus possunt comprehendere et alii plura; et similiter intelligentie: secundum quod plus capiunt sunt nobiliores et que minus, sunt minus nobiles. Omnis intellectus est plenitudo specierum et hic intellectus est universalior et hic intellectus est particularior specierum continens.

Consequenter manifestat que dicta sunt. Secunda ibi: *et in primis*.

Primo dicit quod quedam *intelligentie continent formas* magis *universales et minus*; hoc contingit, quia *in intelligentiis secundis* sunt forme minus universales, sed *in primis intelligentiis* sunt magis *universales*.

Et in primis: probat que dicta sunt. Prima in duas. Secunda ibi: <*quod est*>.

Primo dicit quod forme universales debent esse in illis que sunt maioris *virtutis* intelligentiis et tales sunt prime quia virtus earum est minus diversa, et ideo maioris virtutis; *et* quia *in intelligentiis secundis* est multiplicitas et *minor* virtus, ideo particulares forme sunt in eis.

|**61va**| *Quod est* etc.: probat quedam supposita in pretacta ratione. Secundo contingit quemdam effectum intelligentiarum. Secunda: *et quia intelligentie*.

Primo: ille *intelligentie que sunt* propinquores illi quod est vere *unum* debent esse *maioris virtutis* et dignitatis; et que sunt longinquores ab illo, minus habent de *virtute*. Prime *sunt* magis *propinque* et secunde sunt magis remote.

---

1 minus universales] universales minus Wo 2 facultate] *coni. ex* faci^{te} Wo

1–3 plena … formis : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 2, c. 21, p. 115, l. 64-65. 17–18 omnis … continens : Cf. Proclus, *Elementatio theologica*, CLXXVII, p. 87, l. 1-5. 19 et in primis : *Liber de causis*, IX(X), 94, p. 70, l. 18. 20 primo dicit : *Liber de causis*, IX(X), 92-93, p. 70, l. 8-17. 23 quod est : *Liber de causis*, IX(X), 95, p. 71, l. 24. 24 primo dicit : *Liber de causis*, IX(X), 94, p. 70-71, l. 18-23. 29 et quia intelligentie : *Liber de causis*, IX(X), 96, p. 71, l. 29. 30 primo : *Liber de causis* IX(X), 95, p. 71, l. 24-28.

Et quia: contingit effectum intelligentiarum. Secunda ibi: *et nos quid*. Tertia: *quapropter fit*.

Primo dicit quod *intelligentie propinque* cause prime sunt *maioris virtutis*, et ideo ille *forme que procedunt* ab illis *procedunt processione* magis *unita* et *universali* et magis simpliciter.

Et nos: dicit quod *forme* <que> veniunt a *secundis intelligentiis sunt debilioris processionis*, quia virtus earum est magis distracta.

Quapropter fit: *forme* que sunt minoris virtutis in imprimendo, *sunt* et *debilioris processionis* aut ulterius. Quia forme primarum intelligentiarum sunt maioris virtutis, ideo forme earum *proiciunt visus suos* ad primas intelligentias et volunt illis assignari et ideo recipiunt bonitates ab illis. Proicere visus dicitur conversio que fuit intelligentiarum ad formas sub eis existentes; *non possunt* autem illarum bonitates *secundum* illam *veritatem* secundum quam existunt in illis *recipere*, sed ignobiliori modo. Secunde intelligentie non possunt recipere formas primarum intelligentiarum ita nobili modo sicut prime.

<Super theorema X(XI)>

Omnis intelligentia intelligit res: hic dicit quod *intelligentia* <intelligit> *res sempiternas* et per quem modum. Secunda pars ibi: *prima*. Item, secunda ibi: *quod est*.

Primo dicit quod *intelligentia* omnis *intelligat* res que *non cadunt sub tempore* et eternas. Proclus: *omnis intellectus proxime perpetuorum* et *intransmutabilium secundum substantiam* est *substitutor*. Item, *omnis* <intellectus> *intelligendo instituit* ea *que* sunt *post ipsum*.

Quod est etc. probat intentum et dividitur in duas. Secunda ibi: *cum ergo*. Item, secunda ibi: *et intelligentia quidem*.

Primo quod omnis substantia que intelligendo est causa rerum perpetuarum, talis substantia debet illas intelligere; omnis intelligentia est talis.

8–9 sunt et debilioris] et sunt debilioris Wo 11 proicere] proiectio (?) Wo 25 quod] *coni. ex* y (?) Wo

1 et nos quidem : *Liber de causis*, IX(X), 97, p. 97, l. 34. 2 quapropter fit : *Liber de causis*, IX(X), 98, p. 72, l. 38. 3 primo dicit : *Liber de causis*, IX(X), 96, p. 71, l. 29-33. 8–9 sunt … processionis : *Liber de causis*, IX(X), 97, p. 71, l. 36. 16 omnis … res : *Liber de causis*, X(XI), 100, p. 72, l. 50. 17 prima : *Non invenitur*. 18 quod est : *Liber de causis*, X(XI), 101, p. 72, l. 53. 19 primo dicit : *Liber de causis*, X(XI), 100, p. 72, l. 50-52. 20 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CLXXII, p. 84, l. 1. 21–22 omnis … ipsum : Proclus, *Elementatio theologica*, CLXXIV, p. 85, l. 1. 23 cum ergo : *Liber de causis*, X(XI), 102, p. 73, l. 60. 24 et intelligentia quidem : *Liber de causis*, X(XI), 101, p. 73, l. 57.

Et dividitur in duas. Primo dicit quod illa que semper est immobilis est *causa rerum* perpetuarum *que non destruuntur* et talis est *intelligentia*. Item, *intelligentia* est causa rerum *per esse suum* et, quia *esse suum* est perpetuum, ideo res perpetuas *intelligit*.

Cum igitur: dicit quod causa *rerum destructibilium* est substantia *corporea temporalis* que nova et temporalis est secundum ubi, licet sit *eterna* secundum substantiam; et talis substantia sunt corpora celestia.

<Super theoremata XI(XII) - XII(XIII) >

<Super theorema XI(XII)>

|**61vb**| *Primorum omnium quedam sunt in quibusdam per modum quo* hic docet quomodo intelligentia intelligit res sempiternas et dividitur in duas. Secunda: *quod est*.

Primo dicit quod *prima* habent esse *in quibusdam* secundum *modum quem licet <ut sit unum eorum in alio>*. Licet *proprie omnia* sunt *in omnibus* alicubi: intellectualiter, *causaliter*, eternaliter **********. Proclus: tripliciter est in eo: *causaliter*, *essentialiter* et post participationem. Calor solis est in sole causaliter; calor in igne, essentialiter; calor in elementis invenitur *posthabitationem* sive post participationem.

Quod est quia: unumquodque prius reperitur in termino. Item, secunda: *verumtamen*.

Primo dicit, quia *vita et esse* reperitur *in intelligentia*, superiora in inferioribus et inferiora in superioribus reperitur, secundum *modum* quem *licet*.

Consequenter dicit quod licet ita sit quod *esse et vita* reperiuntur *in intelligentia* et econverso *intelligentia et esse in vita* **********. *Esse et intelligentia sunt duo in vita* per modum vitalem, quia *vivere est esse viventibus*, ut II *De anima*, et insunt sicut vivum, quia aliter esset homo planta, si animal esset.

6 et] *sup lin. p. corr. ex* est Wo.
25 sicut] sunt Wo

1 primo dicit : *Liber de causis*, X(XI), 101, p. 72-73, l. 53-59. 8 primorum … quo : *Liber de causis*, XI(XII), 103, p. 73, l. 64. 10 quod est : *Liber de causis*, XII(XIII), 110, p. 73, l. 67. 11 primo dicit : *Liber de causis*, XI(XII), 103, p. 73, l. 64-66. 13 eternaliter : Cf. Proclus, *Elementatio theologica*, CIII, p. 52, l. 1-5; cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 12, p. 78, l. 8-12. 13 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CIII, p. 52, l. 1-5; cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 12, p. 3-13. 18 verumtamen : *Liber de causis*, XI(XII), 195, p. 73, l. 70. 19 primo dicit : *Liber de causis*, XI(XII), 104, p. 73, l. 67-69. 22 consequenter dicit : *Liber de causis*, XI(XII), 105, p. 73, l. 70-74. 25 II De anima : Aristoteles, *De anima*, II, 4, 415b (p. 95).

Dicendum predictum de solutione: *omnis intelligentia intelligit essentiam suam*. Huic propositoni dicit consimilem Proclus: esse intelligentie est *esse cognitivum et vita* eius est eius *cognitio* et hoc est quia ista dua sunt <idem>. Unde Albertus: *esse et vita* est *intelligentie* ********** termino formalis *inchoatio* intelligentie ***** et tamquam illud intermedium a quo est processus ad ipsam intelligentiam.

In esse: probat predicta et dividitur in duas partes. Secunda ibi: *et nos quidem*. Tertia: *et redeamus*.

Primo dicit quod <unumquodque> *primorum* entium <est> in quibusdam secundum causatum quodlibet; sic vita et esse reperiuntur in intelligentia. Prima sunt *causa et causatum*; *causa* est *in causa<to> per modum* cause.

Consequenter dicit quod vita et intelligentia reperiuntur in esse *per modum* |**62ra**| esse. Similiter et *intelligentia* et vita sensibile reperiantur *in anima per modum* anime *et anima in intelligentia per modum* intelligentie.

Consequenter regentia dicitur et dicit qualiter insunt.

<Super theorema XII(XIII)>

Omnis intelligentia intelligit essentiam suam: postquam docuit quomodo intelligentia intelligit res supra se et infra se, hic ostendit quomodo se ipsam intelligit. Secunda: *quod est*.

Primo dicit secundum Proclum: *omnis intellectus intelligit se ipsum* et intelligendo se ipsum substantiam intelligit eius. Secunda: *et quando*.

Primo sic: omnis substantia *intelligens* in qua est *intellectus* et *intelligens*, talis intelligit substantiam *suam* et *essentiam*; et quia actu *intelligens* et actu *intellectum*, *intelligit essentiam suam* et talis est *intelligentia*.

Et quando: docet modum per quem intelligit *essentiam*, quia cognoscit

10 causatum] *in marg.* Wo 15 regentia] *coni. ex* reget[a] Wo 15 et] quod *add.* Wo 19 secundum] quod Wo

1–2 omnis … suam : *Liber de causis*, XII(XIII), 109, p. 74, l. 91. 2 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CIII, p. 52, l. 5; cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 12, p. 79, l. 13-14. 4 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, 2, 31, p. 124, l. 1-4. 7 in esse : *Liber de causis*, XI(XII), 105, p. 73, l. 73. 7–8 et nos quidem : *Liber de causis*, XI(XII), 107, p. 74, l. 78. 8 et redeamus : *Liber de causis*, XI(XII), 108, p. 74, l. 88. 9 primo dicit : *Liber de causis*, XI(XII), 106, p. 73-74, l. 74-76. 12 consequenter dicit : *Liber de causis*, XI(XII), 107, p. 74, l. 78-83. 15 consequenter : *Liber de causis*, XI(XII), 107, p. 74, l. 83-87 et 108, l. 88-90. 16 omnis … suam : *Liber de causis*, XII(XIII), 109, p. 74, l. 91. 18 quod est : *Liber de causis*, XII(XIII), 110, p. 74, l. 92. 19 secundum Proclum : Proclus, *Elementatio theologica*, CLXVII, p. 81, l. 1; cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 13, p. 81, l. 14-15. 20 et quando : *Liber de causis*, XII(XIII), 111, p. 75, l. 96. 21 primo : *Liber de causis*, XII(XIII), 110, p. 74-75, l. 92-95.

essentiam suam per operationem suam in actu et non in habitu, quia intellectus noster, qui habitu intelligit, aliquando intelligit et aliquando non. Vel aliter: quando intelligentia intelligit essentiam suam per intelligentiam aliam, ipsa intelligit actu, quia inferiores intelligentie <que> intelligunt completius suas essentias, intelligunt per superiores intelligentias.

Et quando: docet qualiter intelligentia intelligit res a se. Secunda ibi: *verumtamen*. Tertia: *ergo intelligentia*.

Primo dicit quod quando intelligentia intelligit *essentiam suam* et etiam intelligit alias *res*; et quia omnis intelligentia superior habet intellectum practicum idem suorum inferiorum, ideo cognoscit res supra eam et infra eam per modum priorem. Cognoscit res que sunt supra eam per modum cause, sed *res que sunt sub ea* cognoscit per modum esse, et ita per modum priorem cognoscat *res sub ea* quia primo quam eas que sunt supra eam.

Consequenter dicit quod iste res *sunt in ea per modum intellectualem* et non secundum quod res sunt in se ipsis.

Ergo etc.: dicit quod *intelligentia et res intellecta* ab ipsa *sunt unum* et idem, quia res non intelliguntur ab intellectu nisi quia sunt in eo quia, ut III *De anima* scribitur, actu intelligens et actu intellectum sunt unum, fit simul et semel, cognoscit suam essentiam et alias res, et cum cognoscit alias res, cognoscit suam substantiam et econverso. Operatio nostri intellectus fit ex speciebus adquisitis per sensus et fantasmata, et potentia intelligit prius quam actu; et iterum succesive intelligit.

<Super theoremata XIII(XIV) - XIV(XV)>

<Super theorema XIII(XIV)>

|**62rb**| *In omni anima res sensibile<s> sunt* etc.: postquam philosophus determinavit de causa prima et intelligentia, hic de anima nobili determinat. Et primo docet quomodo anima nobilis ad res superiores. Secunda: *omnis*

8 suam] scilicet Wo 13 quam] *in marg*. Wo 17 eo] ea Wo 18 intelligens] intellectus Wo 21 adquisitis] prius et *add. sed exp*. Wo

1–2 intellectus … non : Cf. Averroes, *In De anima*, III, com. 5, p. 390, l. 91-97; p. 407, l. 597-600; com. 20, p. 444, l. 18-20; cf. Aristoteles, *De anima*, III, 5, 430a (p. 218). 6 et quando : *Liber de causis*, XII(XIII), 112, p. 75, l. 98. 7 verumtamen : *Liber de causis*, XII(XIII), 113, p. 75, l. 00. 7 ergo intelligentia : *Liber de causis*, XII(XIII), 113, p. 75, l. 1. 8 primo dicit : *Liber de causis*, XII(XIII), 112, p. 75, l. 98-99. 14 consequenter dicit : *Liber de causis*, XII(XIII), 113, p. 75, l. 00-1. 17 III De anima : Aristoteles, *De anima*, III, 4, 430a (p. 218). 23 in omni … sunt : *Liber de causis*, XIII(XIV), 115, p. 76, l. 11. 270.25–271.1 omnis sciens : *Liber de causis*, XIV(XV), 124, p. 79, l. 50.

sciens. Prima in duas. Secunda ibi: *et non facta*.

Primo dicit quod *in* divina *anima sunt res sensibiles*, *quia* ipsa *scit eas* et similiter intellectus. Et sunt in ea tamquam in *exemplo*, unde exemplum exemplificans aliud et aliud est exemplum exemplificatum. In anima sunt sicut in exemplo exemplificante.

Consequenter manifestat que dicta sunt in predicto theoremate et dividitur in tres. Secunda ibi: *et quia anima*. Tertia ibi: *res igitur*.

Primo dicit: omnis substantia que est *expansa* intermedia *rerum* sensibilium et intellectus, in tali debent esse iste res; utrumque medium participat naturam utriusque et anima *inter* istas *res* est medium, et *intelligibiles* res supra, et alie infra.

Consequenter docet quomodo anima se habet ad istas res. *Anima* nobilis *imprimit* res sensibiles; et eas ad suam substantiam producit, quia ipsa *est facta causa corporum*. Et quia ipsa est inferior intelligentiis, ipsa est causata ab intelligentiis. Et sic, quia superior rebus sensibilibus est causa corporum et quia rebus intellectualibus est inferior, ideo ipsa est causata ab illis. Omnis anima est omnis res, quia ipsa est rei sensibilis exemplum et totum, quia est causa rerum sensibilium et rerum intelligibilium yconice, quia sicut in ymagine rerum significantur res, ita in anima.

Consequenter dicit et docet quomodo res ille sint in anima nobili. Secunda: *et quia anima*. Tertia: *res igitur*.

Primo: *in omni <anima> res igitur*, hic docet qualiter iste res sunt in anima nobili. Secunda: *hoc ergo cum ita*. Prima in duas. Secunda: *et res que*.

Primo dicit, ex quo *res* corporee *imprimuntur* ab *anima* nobili et omne impressum est in imprimente tamquam in *exemplo*, ut cera |**62va**| est in sigillo *per intentionem exempli*, per modum exempli exemplificatis sunt in anima.

Consequenter dicit quod *sunt in anima nobili per modum adquisitum*, quia causato est adquisita virtus causantis, et sic res sensibiles sunt in anima per modum adquisitum.

---

8 expansa] expersa Wo 14 corporum] causarum Wo 15 corporum] causarum Wo

1 et non facta : *Liber de causis*, XIII(XIV), 116, p. 76, l. 14. 2 primo dicit : *Liber de causis*, XIII(XIV), 115, p. 76, l. 11-13. 7 et quia anima : *Liber de causis*, XIII(XIV), 117, p. 77, l. 17. 7 res igitur : *Liber de causis*, XIII(XIV), 118, p. 77, l. 21. 8 primo dicit : *Liber de causis*, XIII(XIV), 116, p. 76-77, l. 14-16. 12 consequenter docet : *Liber de causis*, XIII(XIV), 117, p. 165, l. 17-19. 16–19 omnis … in anima : Cf. Proclus, *Elementatio theologica*, CXCV, p. 95, l. 1-2; cf. Thomas de Aquino, *Super librum 'De causis' expositio*, prop. 14, p. 85, l. 9-14; cf. Aristoteles, *De anima*, III, 8, 431b (p. 235). 21 et quia anima : *Liber de causis*, XIII(XIV), 117, p. 77, l. 17. 21 res igitur : *Liber de causis*, XIII(XIV), 118, p. 77, l. 21. 22 in omni … igitur : *Liber de causis*, XIII(XIV), 118, p. 77, l. 21. 23 hoc … ita : *Liber de causis*, XIII(XIV), 119, p. 77, l. 26. 23 et res que : *Liber de causis*, XIII(XIV), 118, p. 77, l. 24. 24 primo dicit : *Liber de causis*, XIII(XIV), 118, p. 77, l. 21-24. 27 consequenter dicit : *Liber de causis*, XIII(XIV), 118, p. 77, l. 24-25.

Hoc igitur: resumit que dicta sunt ut amplius ea declaret; et dividitur in duas. Secunda ibi: *quia res*. Prima in tres. Secunda: *intelligo*. Tertia: *verumtamen*.

Primo dicit: quia *res sensibiles* et intellectuales *sunt in anima* nobili, oportet ista magis declarari, quia *anima* nobilis *est causa exemplaria* istarum rerum sensibilium, sicut extractum replicat suam causam, ita res sensibiles quodammodo replicant animam.

Consequenter manifestat quoddam dictum quod *per animam* intelligit nobilem que est corporum celestium <et> ista sola habet *virtutem* super omnes *res sensibilies*; licet anima nostra habeat virtutem aliquam super res aliquas, tamen non super omnes.

Verumtamen etc. removet dubium: crederet aliquis quod *virtus* ipsius anime esset *materialis* et dicit quod anima nobilis non habet virtutem materialem per quam agat res istas, sed *virtus* eius *est spiritualis*. Licet ipsa non habeat *dimensionem*, tamen ipsa est causa rerum habentium *dimensionem*, et ipsa est incorporea et tamen est causa rerum corporarum.

Consequenter dat modum per quem res sunt in anima. Secunda: *iam ergo*.

Primo quod *res* intelligibiles *sunt in anima per modum accidentalem* et *per modum* per quem *multiplicantur*; et per modum determinatum et contractum sunt in anima nobili *res* iste et *per modum motus*. Et sunt principium efficiens motus secundum quod sunt in anima, sed secundum quod sunt in intelligentiis sunt perfecte res iste, sed in anima nobili sunt imperfecte et existunt in anima nobili absque eo quod anima cognoscat eas, sed tamen intelligentia intelligit eas.

Iam ergo: recapitulat quod *res* sensibiles *sunt in anima per modum animalem*, sed insensibilis per modum multiplicatum.

<Super theorema XIV(XV)>

Omnis sciens essentiam suam etc.: hic determinat de anima nobili secundum quod comparatur ad se ipsam. Secunda: *quod est quia*.

Primo dicit quod aliquis redit *ad essentiam suam* quando per operationem

14 dimensionem] diminutionem Wo

1 hoc igitur : *Liber de causis*, XIII(XIV), 119, p. 77, l. 26. 2 quia res : *Liber de causis*, XIII(XIV), 122, p. 78, l. 37. 2 intelligo : *Liber de causis*, XIII(XIV), 120, p. 77, l. 30. 2 verumtamen : *Liber de causis*, XIII(XIV), 121, p. 77, l. 32. 3 primo dicit : *Liber de causis*, XIII(XIV), 119, p. 77, l. 26-29. 7 consequenter manifestat : *Liber de causis*, XIII(XIV), 120, p. 77, l. 30-31. 16 consequenter dat : *Liber de causis*, XIII(XIV), 122, p. 78, l. 36-42. 16 iam ergo : *Liber de causis*, XIII(XIV), 123, p. 78, l. 43. 17 primo : *Liber de cauisis*, XIII(XIV), 122, p. 78, l. 36-42. 26 omnis … suam : *Liber de causis*, XIV(XV), 124, p. 79, l. 50. 27 quod … quia : *Liber de causis*, XIV(XV), 125, p. 79, l. 52. 28 primo dicit : *Liber de causis*, XIV(XV), 124, p. 79, l. 50-51.

suam ad se ipsam et completa reditione convertitur ad se per substantiam et operationem.

Proclus dicit: *sui ipsius cognitivum omniquaque ad se ipsum est conversivum* vel *secundum substantiam* et *secundum operationem* aliquid convertitur ad se ipsum; sed omne sciens se ipsum convertitur ad se ipsum per substantiam et operationem; et sic reditione completa quidquid convertitur ad se ipsum per substantiam et operationem. Et tale est incorporale quod redit ad se ipsum. Nulla enim res corporea conversiva est ad se ipsam, quia in ea non potest copulari totum toti. Proclus: *omne incorporeum est conversivum ad se ipsum*, et nullum corporeum est conversivum ad se. Et omne incorporeum est a<uthy>postaton enim in se subsistens. Item, omne ens est convenienter conversivum ad sui ipsius bonum et eius bonum est quod in se ipso consistat.

Consequenter manifestat que dicta sunt in theoremate et dividitur in duas. Secunda: *ergo substantia eius*. Prima in duas. Secunda: *scientia* scientis in actu nihil aliud est *nisi actio* intelligibilis scientis, quia progreditur ab eius essentia et revertitur ad eam; *per operationem suam* intelligibilem *redit ad* se ipsum.

Consequenter dicit: omne *sciens* cuius *scientia est* ab ipso et ad ipsum est redi ad essentiam suam per operationem suam intelligibilem, eo quod sciens non sit quodcumque sed se ipsum, quia *scitum et sciens* est in eo idem et hoc facit anima nobilis. *Scientia scientis* procedit a sciente et procedit *ad scitum*. Et cum scitum nihil aliud scit quam sciens, redit igitur ad se ipsum per operationem intelligentie.

Ergo etc.: dicit quod regreditur *ad essentiam* suam per sui substantiam et dividitur in duas. Secunda: *et non significo*.

Primo dicit quod anima nobilis regreditur ad se per suam substantiam. Unde Proclus: si anima nobilis non rediret per suam substantiam ad se ipsam et redeat per operationem, tunc *operatio* videtur perfectior quam *substantia*. Sed hoc est falsum, quia igitur unumquodque revertitur per hoc per quod confirmatur in esse; et huiusmodi est substantia. Proclus dicit quod substantia omnis est sui ipsius bonum: aliqua *vitaliter*, aliqua *intelectualiter* et <aliqua> naturaliter. Et ideo magis vicium est in homine quod non revertitur ad se ipsum, quia habet |**62vb**| in se plura motiva ad bonum. Sine istis que dicuntur

3 cognitivum] cognitione Wo 10 incorporeum] corporeum Wo

3 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, LXXXIII, p. 42, l. 1-3. 9 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, XV, p. 11, l. 1. 11 a<uthy>postaton : Proclus, *Elementatio theologica*, XLIII, p. 26, l. 1. 14 ergo substantia eius : *Liber de causis*, XIV(XV), 127, p. 79, l. 62-64. 14–16 sciencia … ipsum : *Liber de causis*, XIV(XV), 125, p. 79, l. 52-55. 17 consequenter dicit : *Liber de causis*, XIV(XV), 126-127, p. 79, l. 56-62. 24 et non significo : *Liber de causis*, XIV(XV), 128, p. 79, l. 65. 25 primo dicit : *Liber de causis*, XIV(XV), 127, p. 79, l. 62. 26 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, XLIV, p. 26, l. 3; Cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 15, p. 89, l. 15-19. 29 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CIII, p. 52, l. 1-4.

hic non potest bene intelligi XII *Metaphysice*.

Et non significo: dicit quod per animam nobilem redire ad suam substantiam nihil aliud <intendit> quam *ipsa est fixa et stans* in sua substantia. Quia ipsa *est simplex* et immaterialis, ideo non convertit se ad aliud quam ad se ipsam. Sed forma materialis convertit se ad materiam ut perficiat eam. Et materia econverso convertit se ad formam ut perficiatur ab ipsa. Sed quia anima nobilis *est simplex*, ideo nusquam se convertit, nisi ad *se ipsam*.

<Super theorema XV(XVI)>

Omnes virtutes: superius, philosophus divisit esse in causam primam et intelligentiam et in animam nobilem. Hic determinat qualiter entia determinata dependunt adinvicem sicut superiores ad causam primam. Secunda: *causa prima extra*. Prima in duas. Secunda: *res omnis*. Prima in duas. Secunda: *omnis virtus unita*. Prima in duas. Secunda: *quod si aliquis*.

Primo dicit quod *omnes quibus non est finis sunt* dependentes ad unum *primum infinitum quod est virtus virtutum*. Ille virtutes dicuntur infinite quibus res possunt durare infinito tempore. Et sic iste res dicuntur virtutes infinite. Primum dicitur virtus virtutum, quia omnes virtutes participant eo et ipsum est per se. Iste virtutes non existunt in aliis rebus, quia tunc non essent principium operationis sine rebus quibus essent *acquisite*. Sed ipse non sunt *acquisite* rebus, sicut exponit Albertus. Thomas dicit quod ista littera est *corrupta* quantum ad eius quamdam *partem*, quia Proclus: *omnis multitudo potentiarum infinitarum exorta est a prima infinitate*, quamquam infinitas neque *participata potentia est*, *neque in potentibus subsistit*, nec est potentia participatis, tamen a qua omne causatum habet suam potentiam; et sic in propositione Procli, illud quod dicitur de istis virtutibus videtur igitur de virtute prima. Et ideo dicit Thomas quod ista littera est corrupta.

Albertus: aliquid est *infinitum* secundum *quantitatem*, *naturam*, ***

11 secunda] tertia Wo 18 acquisite] annexe Wo 19 acquisite] annexe Wo

1 XII Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 10, 1075a (p. 266, l. 448). 8 omnes virtutes : *Liber de causis*, XV(XVI), 129, p. 80, l. 70. 11 causa … extra : *Liber de causis*, XIX(XX), 155, p. 89, l. 97. 11 res omnis : *Liber de causis*, XVII(XVIII), 143, p. 85, l. 38. 12 omnis … unita : *Liber de causis*, XVI(XVII), 138, p. 83, l. 15. 12 quod … aliquis : *Liber de causis*, XV(XVI), 130, p. 80, l. 75. 13 primo dicit : *Liber de causis*, XV(XVI), 129, p. 80, l. 70-74. 19 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 3, c. 5, p. 144, l. 19-23. 19 Thomas : Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 16, p. 93-94, l. 20-7. 20 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, XCII, p. 74, l. 1; cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 16, p. 94, l. 2-7. 26 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 3, c. 3, p. 141-142.

virtutem †et mansionem†. Secundum quantitatem aut |**63ra**| continuam aut discretam; secundum *naturam* que nondum *attingit* suum *proprium nature*, ut *materia* que non est terminata aliqua forma secundum se; alia secundum virtutem infinitam que non habent finem in influendo aliis suam bonitatem. Et ista sunt perfectissima inter que invenitur unum primum.

Quod si aliquis: hic docet quid sit primum infinitum in rebus. Secunda pars ibi: *redeamus*. Igitur prima in duas. Secunda ibi: *res autem*.

Primo dicit quod *ens primum* non est infinitum, quia ipsum est *virtus* prima pura, et quia intelligentia non est virtus pura, sed alii permixta in suo esse, ipsa respectu inferiorum rerum est infinita. Proclus: *omne infinitum neque sibi ipsi, neque* superioribus *est infinitum*. Et propter hoc nihil est infinitum nisi hoc quod nihil supra se habet. Et tale est causa prima que est infinita tam respectu inferiorum quam superiorum.

Ens autem: docet quid sit *primum infinitum* in entibus. Secunda: *ens* etc.

Primo dicit: *ens primum* et quod creat omnia alia entia debet esse *infinitum*, quia illud ens, propter cuius participationem omne ens est ens per participationem, est infinitum. Sed ens primum est huiusmodi, quia ens creatum non est huiusmodi, quia tale non est infinitum respectu superiorum. Sed primum est huiusmodi quod simpliciter est infinitum.

Entibus fortibus: †in illis *entibus* que <non> habent nisi secundas operationes, ut sunt intelligentie et anima nobilis†.

Ens igitur primum: infert corollarium, quia *ipum est* <quod> *ponit* alias *res* in esse. Ipsum est *mensura* omnium *entium* et creat omnes res. Primum ens unumquodque ens ponit in ordine cuilibet debito et tantum dat ei de bonitate quantum permittit ordo uniusque entis. Et ideo *convenienti mensura mensurat omnia*.

Redeamus: hic docet quomodo res dependunt ad invicem secundum suam virtutem. Secunda: *et relique*.

Primo dicit quod ipsum *ens primum est supra infinitum* omne per participationem, quia ipsum primum ens est infinitum per essentiam.

Et relique: dicit qualiter res dependunt adinvicem secundum suas *bonitates*

7 prima] a *add. sed exp*. Wo 12 infinita] causa *add. sed exp*. Wo 27–28 suam virtutem] suas virtutes Wo

7 redeamus : *Liber de causis*, XV(XVI), p. 82, l. 1. 7 res autem : *Liber de causis*, XV(XVI), 134, p. 82, l. 93. 8 primo dicit : *Liber de causis*, XV(XVI), 130, p. 80-81, l. 75-78. 10 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, XCIII, p. 47, l. 1. 14 ens autem : *Liber de causis*, XV(XVI), 132, p. 81, l. 86. 14 ens : *Liber de causis*, XV(XVI), 134, p. 82, l. 93. 15 primo dicit : *Liber de causis*, XV(XVI), 132, p. 81, l. 86-87. 20 entibus fortibus : *Liber de causis*, XV(XVI), 133, p. 81, l. 88-90. 22 ens igitur primum : *Liber de causis*, XV(XVI), 133, p. 81-82, l. 91-92; XV(XVI), 135, p. 82, l. 97-0. 27 redeamus : *Liber de causis*, XV(XVI), 136, p. 82, l. 1. 28 et reliqua : *Liber de causis*, XV(XVI), 137, p. 83, l. 6. 29 primo dicit : *Liber de causis*, XV(XVI), 136, p. 82-83, l. 1-5.

et iste *bonitates* sunt *lumen et vita* et alie consimiles; et iste sunt *omnium habentium* aliquam *bonitatem*, quia ens *primum* creatum, ut intelligentia, infundat bonitates in inferiora entia secundum quod ipsa recipit ab ente primo et secundum quod competit unique.

<Super theoremata XVI(XVII) - XVIII(XIX)>

<Super theorema XVI(XVII)>

|**63rb**| *Omnis virtus unita plus et infinita*: superius docuit qualiter dependent adinvicem secundum suas virtutes. Hic docet qualiter res infinite magis et minus assimilantur prime virtuti infinite. Secunda pars ibi: *quod est infinitum*.

Primo dicit quod omnis *virtus* quanto magis est *unita* tanto *plus infinita*. Proclus: *omnis potentia* <in> unione *existens*, omnis talis *infinitior est quam* potentia *plurificata*.

Consequenter manifestat que dicta sunt. Secunda: *iam ergo*. Prima in duas. Secunda ibi: *quod est*.

Primo: illa *virtus* que est magis *propinqua* prime cause est magis infinita. Sed talis est virtus intelligentie prime causate.

Consequenter dicit quod *virtus* quanto plus plurificatur tanto plus *destruitur,* et hoc est quia dispertitur.

Et illius: dicit quod hoc patet, quia *virtus divisa quanto* plus *aggregatur*, tanto fortiores actiones facit; et *quanto* plus *dividitur*, tanto magis est debilior.

Avicenna: multitudo debilium potest quod non potest unus fortis; et multitudo formicarum pugnavit cum leone.

Consequenter concludit et dicit quod *virtus* tanto est fortior *quanto* magis *unita*.

1 iste] ista Wo

5 omnis … infinita : *Liber de causis*, XVI(XVII), 138, p. 83, l. 15. 7 quod est infinitum : *Liber de causis*, XVI(XVII), 139, p. 83, l. 17. 8 primo dicit : *Liber de causis*, XVI(XVII), 138, p. 83, l. 15-16. 9 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, XCV, p. 48, l. 1; cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 17, p. 98, l. 10-12. 11 iam ergo : *Liber de causis*, XVI(XVII), 142, p. 84, l. 32. 12 quod est : *Liber de causis*, XVI(XVII), 140, p. 84, l. 22. 13 primo : *Liber de causis*, XVI(XVII), 139, p. 83-84, l. 18-21. 15 consequenter dicit : *Liber de causis*, XVI(XVII), 140, p. 84, l. 22-25. 17 et illius : *Liber de causis*, XVI(XVII), 141, p. 84, l. 26-31. 19 Avicenna : *Locus non inventus.* 21 consequenter … dicit : *Liber de causis*, XVI(XVII), 142, p. 84-85, l. 32-37.

<Super theorema XVII(XVIII)>

Et res omnes habent essentiam: proponit qualiter res dependent adinvicem. Secunda ibi: *ex intelligentiis*. Prima in duas. Secunda ibi: *quod autem*.

Primo: *omnis res* habens essentiam habet essentiam *propter* essentiam *prime* cause; et vitam habentes propter *vitam* prime habent; et habentes intelligentiam propter primum <intellectum> habent.

Et nota quod res ad triplicem ordinem possunt reduci, scilicet res in se et absolute, et sic essentia; et secundum quod in aliud tendit, et sic vita; et tertio habet ordinem intelligendi. Quedam habent hec omnia simul. Proclus: *omne qualitercumque ens ex infinito et* finito *est* per *primum ens*, et omne *vivens* est per primum vivens, et omnia *sui ipsius motiva* moventur propter motum primum, et omne intelligens et omnia cognita *participant cognitione propter intellectum primum.*

Consequenter declarat que dicta sunt et dividitur in duas. Secunda ibi: *redeamus*. Prima in tres. <Secunda>: *similiter*. Tertia: *similiter*.

Primo dicit quod *prima causa* tribuit *omnibus entibus* esse.

Et consequenter dicit quod *vita* prima *dat motum* omnibus sub se, et *vita est* motus et *processus* quidam quo procedat a *primo* quodam *quieto* tamquam a fonte.

Consequenter dicit quod *intelligentia* tribuit omnibus aliis cognitionem et *scientiam*, quia ipsa est causa sciendi et intelligendi omnibus aliis.

Consequenter dicit quod *primum ens est causa causarum* quod *per modum creationis* tribuit esse. *Vita* tribuit *vitam sub* se *per modum formationis*, quia actionem alicuius entis supponit et eam informat. Prima causa solum agit per modum creationis et alie per modum informationis.

---

22 quia] per mo *add. sed exp.* Wo

1 et res … essentiam : *Liber de causis*, XVII(XVIII), 143, p. 85, l. 38. 2 ex intelligentiis : *Liber de causis*, XVIII(XIX), 149, p. 86, l. 64. 2 quod autem : *Liber de causis*, XVII(XVIII), 144, p. 85, l. 42-44. 3 primo : *Liber de causis*, XVII(XVIII), 143, p. 85, l. 38-41. 6–8 et nota … simul : Cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, prop. 18, p. 101-102, l. 8-2. 8 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CII, p. 52, l. 1-4; cf. Thomas de Aquino, prop. 18, p. 101, l. 1-5. 14 redeamus : *Liber de causis*, XVII(XVIII), 148, p. 86, l. 54. 14 similiter : *Liber de causis*, XVII(XVIII), 145, p. 85, l. 45. 14 similiter : *Liber de causis*, XVII(XVIII), 146, p. 85, l. 48. 15 primo dicit : *Liber de causis*, XVII(XVIII), 144, p. 85, l. 42-44. 16 consequenter dicit : *Liber de causis*, XVII(XVIII), 145, p. 85, l. 45-47. 19 consequenter dicit : *Liber de causis*, XVII(XVIII), 147, p. 85-86, l. 50-54. 21 consequenter dicit : *Liber de causis*, XVII(XVIII), 148, p. 86, l. 54-61.

<Super theorema XVIII(XIX)>

Consequenter manifestat quomodo res secundum magis et minus assimilantur secundum suam essentiam. Secunda ibi: *et non est*.

Primo dicit quod quedam sunt *intelligentie divine* et alie *intelligentie tantum*; et <quedam> *anime* intelligentes et *anime tantum;* et corporum quedam sunt habentia *animam* et *regentia super* alia corpora, et alia *corpora* que *non* habent *animam;* divine intelligentie, <quedam> magis aproximantur prime cause et alie minus.

Proclus: *omnis intellectualis seire*, id est ordinis, *hii* quidem *sunt intellectus divini suscipientes* |**63va**| *deorum posthabitiones*, id est virtutis divine, *hii intellectus* tantum. Et *omnis animalis* seire *hee* quidem sunt *suspense ad intellectus* superiores, *hee autem anime* tantum. In Proclo quando invenitur 'seire' hoc idem est quod 'ordo': *omnis seire*, id est ordinis. Primum in unoquoque genere est causa omnium posteriorum. Et *omnis corporalis nature*, *hee quidem* habentes *animas desuper astantes*, *hee autem sunt nature* corporee *expertes presentia* anime.

Consequenter manifestat que dicta sunt in illo theoremate. Secunda: *neque pendent*.

Primo dicit quod quedam <sunt> *intelligentie divine*, quia participant divino ente primo magis.

Consequenter manifestat que dicta sunt divisione. Secunda ibi: *et similiter*. Tertia: *similiter non omne*.

Primo dicit quod *non omnis intelligentia* dependet a causa prima immediate. Sed illa intelligentia dependet immediate a prima causa, quia ipsa est *integra* et perfecta omni parte sui et *ipsa recipit bonitates a prima causa*. Sed alie sunt intelligentie tantum.

Consequenter dicit quod quedam sunt *anime* intellectuales que *complete* et *integre* sunt in suo ordine et quedam sunt anime tantum.

Consequenter dicit: quedam sunt *corpora* habentia animam et ista sunt

8 seire] scire Wo 9 posthabitiones] prehabitationem Wo 9 id est virtutis divine] *sup. lin.* Wo 10 seire] sciri Wo 10 hee] hii Wo 12 seire] sciri Wo 12 seire] sciri Wo 14 astantes] sanctas Wo 15 presentia] presentie Wo 17 pendent] prandent Wo 20 divisione] divisioni Wo 20 et] *sup. lin.* Wo 24 et] sed quia Wo

2 et non est : *Liber de causis*, XVIII(XIX), 150, p. 87, l. 75. 3 primo dicit : *Liber de causis*, XVII(XIX), 149, p. 86-87, l. 63-74. 8 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CXI, p. 56, l. 1-7. 16–17 neque pendent : *Liber de causis*, XVIII(XIX), 150, p. 87, l. 77. 18 primo dicit : *Liber de causis*, XVIII(XIX), 149, p. 86, l. 63. 20 et similiter : *Liber de causis*, XVIII(XIX), 152, p. 88, l. 87. 21 similiter non omne : *Liber de causis*, XVIII(XIX), 153, p. 88, l. 92. 22 primo dicit : *Liber de causis*, XVIII(XIX), 151, p. 87-88, l. 81-86. 26 consequenter dicit : *Liber de causis*, XVII(XIX), 152, p. 88, l. 87-91. 28 consequenter dicit : *Liber de causis*, XVIII(XIX), 153, p. 88, l. 92-94.

completa et perfecta ex omni sua parte et alia dicuntur corpora tantum que sunt minus completa.

<Super theoremata XIX(XX) - XX(XXI)>

<Super theorema XIX(XX)>

|63vb| Quoniam res adinvicem dependent secundum formam et secundum essentiam, hic <ostendit> quomodo res superiores influunt in hec inferiora et de regimine causarum. Et dividitur in duas. Secunda in theoremate quattuor ******. Prima in duas. Secunda: <*quod est*>. Primo de regimine cause prime. Secunda: *causa prima*.

Primo dicit quod *causa prima regit* res preterquam quod misceatur *eis,* quia ipsa non distrahitur a rebus ut soleret in regendo alias res. Proclus: *omne divinum et providet secundis et exemptum est ab* illis <quibus> *providetur*, *neque providentia submittente* eius *immixtam et unialem excellentiam*, *neque* eius *unitione separata exterminante providentiam*.

Quod est: manifestat que dicta sunt in predicto theoremate et dividitur. Secunda ibi: *redeamus et dicamus*. Item, secunda: *quia*.

Primo, illa *causa,* cuius regimen †tunc et unitas, *super* alteris aliis† non destruit ei *unitatem*, *regit omnes res preterquam quod misceatur eis*.

Quod est: manifestat que dicta sunt. Secunda ibi: *et ipsa quidem*.

Primo dicit: *regimen* cause que super stat fixa *non debilitat eius unitatem superexaltatam* qua regit alias res.

Et ipsa: hic dicit quod *causa prima regit* alias *res*. Secunda ibi: *et bonitas*.

Primo dicit quod *regit res* et *influit eis* bonitatem *vite* et *res recipiunt* bonitatem prime cause per *virtutem* et potentiam eis inexistentem. Et res iste secundum diversos modos recipiunt bonitatem et influxionem prime cause, quia quedam magis nata sunt recipere de bonitate prime cause. Sed *prima*

7 prima] prima in duas, secunda quod est *add.* Wo 8 misceatur] misseatur Wo 10 providetur] providenter Wo 12 separata exterminante] separantem eius unitionem exterminantem Wo 16 unitatem] et *add.* Wo

6 quod est : *Liber de causis*, XIX(XX), 161, p. 91, l. 40. 7 causa prima : *Liber de causis*, XXI(XXII), 166, p. 93, l. 68. 8 primo dicit : *Liber de causis*, XIX(XX), 155, p. 99, l. 97-98. 9 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CXXII, p. 61, l. 1-4. 13 quod est : *Liber de causis*, XIX(XX), 156, p. 89, l. 99. 14 redeamus et dicamus : *Liber de causis*, XIX(XX), 159, p. 90, l. 25. 14 quia : *Liber de causis*, XIX(XX), 158, p. 89, l. 12. 15 primo : *Liber de causis*, XIX(XX), 155, p. 89, l. 97-98. 17 quod est : *Liber de causis*, XIX(XX), 156, p. 89, l. 99. 17 et ipsa quidem : *Liber de causis*, XIX(XX), 157, p. 89, l. 4. 18 primo dicit : *Liber de causis*, XIX(XX), 156, p. 89, l. 99-2. 20 et bonitas : *Liber de causis*, XIX(XX), 157, p. 89, l. 9. 21 primo dicit : *Liber de causis*, XIX(XX), 157, p. 89, l. 4-11.

causa *influit* omnibus rebus secundum unum modum.

Et bonitas: hic docet modum secundum quem influit bonitates, scilicet omnibus. Secunda: *et diversificantur*.

Primo dicit quod *bonitas prima influit bonitates* suas *rebus nisi per unum modum*, scilicet per hoc quod ipsa *est bonitas*. Nunc autem *ipsa est bonitas per suum esse* et esse suum est unitas. Et ideo secundum unum modum influit, quia bonitas sua non agit a sua substantia et virtute.

Et diversificantur: dicit quod *bonitates* que influuntur a prima causa *diversificantur* secundum *concursum recipientium*, quia quedam plus distant a causa prima, alia minus, et secundum hoc recipiunt influentiam secundum magis et minus.

Redeamus: hic manifestat potentiam eorum que iam detracta sunt. Secunda ibi: *agens*.

Primo dicit quod *inter agens quod agit per esse suum et factum suum non est* mediator. Ideo oportet quod uno modo agat. Sed tale est causa prima que agit absque mediatore sive *continuatore* et ideo est simpliciter. Et alia agentia *sunt composita* que agunt mediante *continuatore*. Et ideo inter causam primam et *suum* factum nihil est medium.

Agens etc.: manifestat quodam dictum, scilicet quod agit sine medio. Secunda: *quod est*.

Primo dicit quod illud *agens* quod agit sine medio est in *fine decoris*, ita quod non est maior decoris et nobilius regimen.

Et causa prima agit secundum esse suum et regimen eius, quia *agit per* esse *suum* et super ipsius regimen non est superveniens nobilius *regimen;* et regimina eius tantum *diversificantur propter merita recipientum*.

<Super theorema (XX)XXI>

Primum est dives ******** hic docet ydoneitatem que requiritur ad regendum res. Et dividitur <in duas>. Secunda ibi: *causa prima*.

Primo dicit quod causa prima est *dives per se* quo nihil est divitius. Proclus:

28 divitius] dicius Wo

3 et diversificantur : *Liber de causis*, XIX(XX), 158, p. 90, l. 19. 4 primo dicit : *Liber de causis*, XIX(XX), 158, p. 89-90, l. 12-19. 8 et diversificantur : *Liber de causis*, XIX(XX), 158, p. 90, l. 19-24. 12 redeamus : *Liber de causis*, XIX(XX), 159, p. 90, l. 25. 13 agens : *Liber de causis*, XIX(XX), 160, p. 91, l. 35. 14 primo dicit : *Liber de causis*, XIX(XX), 159, p. 90-91, l. 25-34. 20 quod est : *Liber de causis*, XIX(XX), 161, p. 91, l. 40. 21 primo dicit : *Liber de causis*, XIX(XX), 160, p. 91, l. 35-39. 23–25 agit … recipientum : *Liber de causis*, XIX(XX), 161, p. 91-92, l. 40-47. 26 primum est dives : *Liber de causis*, XX(XXI), 162, p. 92, l. 48. 27 causa prima : *Liber de causis*, XXI(XXII), 164, p. 93, l. 166. 28 primo dicit : *Liber de causis*, XX(XXI), 162, p. 92, l. 48-49. 28 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CXXVII, p. 62, l. 1.

omne divinum est *prime* et *maxime*, *maxime* est *per se sufficiens*.

Consequenter dicit quod est dives. Secunda ibi: *relique autem*. Item, secunda: *illa res*. Item, secunda: *si aliquis*.

Primo dicit quod signum est quod sit dives, quia *unitas eius* est maxime una et ad nullum dependens et sibi ipsi sufficiens et ideo potest omnia bene regere.

Si autem: manifestat que dicta sunt et dicit quod oportet considerare ens *compositum* quod *indiget rebus componentibus*, ipsum tam principiis exterioribus quam interioribus. Et cum causa prima sit *simplex* et eius *unitas* non dependat ab alio, ergo est divitissimum.

Illa ergo: dicit quod *illa res est divitior* omnibus que omnibus suas bonitates communicat et a nullo aliquid recipit. Sed huiusmodi est causa prima.

Relique: dicit quod *res corporee* et alie |**64ra**| quecumque *non* sunt *divites per se* eo quod recipiunt *gratias* et dona sibi infusa; et ista non habent secundum meritum, quia antequam essent iste res, prima causa eis *bonitates* influxit et bonitates dedit.

<Super theoremata XXI(XXII) - XXIII(XXIV)>

<Super theorema XXI(XXII)>

Causa prima est super omne nomen quo nominatur etc.: superius ostendit ydoneitatem cause prime regiminis, et similiter hic. Et dividitur in duas partes, et incipit secunda: *quod est*.

Primo dicit quod *causa prima est super omne nomen*. Et hoc dicit Proclus: *omnis Deus est supersubstantialis et supervitalis et superintellectualis*.

Consequenter manifestat que dicta sunt in theoremate. In secunda recapitulat. Prima in duas. Secunda: *quoniam est*.

Primo dicit: omnis substantia <est perfecta cuius esse non> est nec *diminutum* nec *completum*; talis *est super omne nomen quo nominatur*. <D>iminuta sunt corpora inferiora respectu superiorum; et superiora

1 est[1]] ens Wo 13 et ista non habent] *iter.* Wo 20 Deus est] sub *add.* Wo

2 relique enim : *Liber de causis*, XX(XXI), 165, p. 93, l. 64. 3 illa res : *Liber de causis*, XX(XXI), 165, p. 93, l. 62. 3 si aliquis : *Liber de causis*, XX(XXI), 164, p. 92, l. 54. 4 primo dicit : *Liber de causis*, XX(XXI), 163, p. 92, l. 50-53. 6 si autem : *Liber de causis*, XX(XXI), 164, p. 92-93, l. 54-61. 10 illa ergo : *Liber de causis*, XX(XXI), 165, p. 93, l. 62-63. 12 relique : *Liber de causis*, XX(XXI), 165, p. 93, l. 64-67. 16 causa … nominatur : *Liber de causis*, XXI(XXII), 166, p. 93, l. 68-69. 18 quod est : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 173, p. 95, l. 93. 19 primo dicit : *Liber de causis*, XXI(XII), 166, p. 93, l. 68-69. 19 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CXV, p. 57, l. 1. 22 quoniam est : *Liber de causis*, XXI(XXII), 169, p. 94, l. 80. 23 primo dicit : *Liber de causis*, XXI(XXII), 167, p. 93-94, l. 70-76.

respectu prime cause vel substantie sunt <d>iminuta. Sed causa prima est super omnia, et nominatur nominibus rerum inferiorum, et ipsa est super omne nomen; et ipsa est super omne completum, quia *facit operationem completam*.

Consequenter ostendit quod sit completa prima causa. Illud quod est *creans* alias *res et influens bonitates* rebus, tale est super omnia et *completum*. |**64rb**| Sed causa prima est huiusmodi. *Seculum* dicitur hic distinctio ordinis et *seculum* superioris ordinis plus *recipit* de influentia *prime cause* et *seculum* inferioris ordinis minus.

Consequenter recapitulat et dicit quod ipsa *est super* esse.

<Super theorema XXII(XXIII)>

Omnis intelligentia divina scit etc.: determinat de regimine intelligentie ex quo determinat de prima causa. Et dividitur in duas. Secunda: *quod est*.

Primo dicit quod *omnis intelligentia scit* ipsas *res* et *regit* omnes res, quia *ipsa est divina* intelligens. Divinum intelligit ut intelligens, providet autem ut Deus.

Prima in duas. Secunda ibi: *regens ergo*.

Primo: omnis intelligentia per illud intelligit cuius *proprietas est scientia* et per illud cuius substantia non completur nec integratur *nisi* quia ipsa est *sciens*. Et quia intelligentia intelligit, per hoc scit omnes res.

Consequenter dicit quod *regit res* omnes, quia *divina est*. Et dividitur in duas. Secunda: *et intelligentia*.

Primo dicit quod intelligentia *regit* alias *res*. Quia ipsa est divina et *Deus sublimis*, omnes res post et principaliter regit.

Consequenter dicit et dividitur <in duas>. Secunda ibi: *sicut enim*.

Primo dicit: illud *creatum* quod *plus* assimilatur *Deo,* qui habet regere omnes *res*, tale creatum debet *regere* alias *res*; et hoc quia communicat *Deo* glorioso et *sublimi* qui regit omnia. Sed intelligentia est tale creatum, quia ipsa est primum creatum et minus distat a suo creatore et ideo magis participat divina bonitate et ideo regit alias res.

5 consequenter ostendit : *Liber de causis*, XXI(XXII), 168-170, p. 94, l. 77-86. 10 consequenter recapitulat : *Liber de causis*, XXI(XXII), 171, p. 94-95, l. 87-89. 11 omnis … scit : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 172, p. 95, l. 90. 12 quod est : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 173, p. 95, l. 93. 13 primo dicit : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 172, p. 95, l. 90-93. 14–15 divinum … Deus : Cf. Proclus, *Elementatio theologica*, CXXXIV, p. 67, l. 1. 16 regens ergo : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 173, p. 95, l. 95. 17 primo : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 173, p. 95, l. 93-95. 21 et intelligentia : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 173, p. 95, l. 97. 22 primo dicit : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 173, p. 95, l. 95-97. 24 sicut enim : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 173, p. 95, l. 99. 25 primo dicit : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 173, p. 95, l. 97-99.

Consequenter comparat regimen intelligentie ad causam primam secundum consequentiam quamdam. Secunda ibi: *cum Deus excelsus*.

Primo dicit quod sicut Deus influit bonitates suas hiis que sunt sub eo, similiter et *intelligentia* tribuit bonitates suas hiis que *sub ea sunt*.

Consequenter ostendit diversitatem regiminis istorum. Et dividitur in duas. Secunda: *et significatio*.

Primo dicit quod *Deus* in regimine suo *precedit intelligentiam* eo quod *regimen* Dei prius attingit *res* quam regimen intelligentie. Et necessarium est res regi regimine Dei et regimen intelligentie non est necessarium. Et quia regimen cause prime est excellentius et nobilius in ordine et ad plura se extendit, et causa prima minus permiscetur rebus quam intelligentia.

Consequenter manifestat quod dictum est, et dicit quod quecumque *recipiunt regimen intelligentie*, similiter recipiunt regimen Dei sublimis. Sed tamen res quedam sunt que non reguntur ab intelligentia, quia *multe res* sunt que *non desiderant* regi regimine intelligentie, sed nihil est quod non *desideret* summo *desiderio* regi regimine cause prime. Et dicit auctor quod in hoc nullus *dubitat*.

<Super theorema XXIII(XXIV)>

Consequenter dicit et dividitur in duas. Secunda in sequenti theoremate incipit.

Primo dicit quomodo *causa prima* est *in omnibus rebus secundum unam dispositionem*, *sed omnes res non* sunt *in dispositione una* in ea.

Proclus: *omnibus dii assunt eodem modo*; sed *omnia non assunt diis eodem modo*, immo *singula secundum ordinem et* secundum *potentiam transumunt presentiam* deorum; nam *hec quidem uniformiter* insunt, hec vero *multiplicatim*, *hec quidem perpetuo, hec autem* <secundum> *tempus*, hec autem corporea, *hec* autem *incorporea*, vel *corporaliter* vel incorporaliter.

Consequenter manifestat que dicta sunt; et dicit quod quamquam *causa prima existat in rebus omnibus*, *tamen res* non accipiunt bonitates eius nisi

10 se] re Wo 16 desiderio] eo *add.* Wo 23 singula] assunt diis *add.* Wo 24 transumunt] et secundum ordinem sue potentie transumunt *add.* Wo 24 uniformiter] non *add. sed del.* Wo 24 hec] hee Wo

2 cum Deus excelsus : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 174, p. 96, l. 4. 3 primo dicit : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 174, p. 96, l. 3-4. 6 et significatio : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 175, p. 96, l. 9. 7 primo dicit : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 174, p. 96, l. 4-8. 12 consequenter manifestat : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 175, p. 96, l. 9-19. 20 primo dicit : *Liber de causis*, XXIII(XXIV), 176, p. 97, l. 20-24. 22 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, CXLII, p. 71, l. 1-6. 27 consequenter manifestat : *Liber de causis*, XXIII(XXIV), 177, p. 97, l. 24-26.

secundum suam rationem.

Consequenter nuntiat in specialia; secunda ibi: *et diversitas*.

Primo dicit: *quedam res sunt que* bonitates *recipiunt* eternaliter, temporaliter et spiritualiter, ut patet in littera. Spiritualia dicitur a spiritu qui subtilius est et qui omnia penetrat. Sed res corporee non possunt omnia penetrare, nec etiam possunt omnia agere.

Et <non> fit: consequenter assignat causam dictorum. Secunda ibi: *post*.

Primo dicit quod *diversitas* ista causatur ex parte *recipientium* et non ex parte cause prime; licet *causa prima influat uno modo* |**64va**| et *unicum*, a diversis rebus diversimode recipitur <id> quod influit rebus.

Consequenter continuat. Secunda ibi: *quod est*.

Primo dicit quod manifestum est quod *causa prima* existit *in rebus omnibus secundum unum modum*. Sed res non uno modo existunt in causa prima, sed secundum quod plus et plus appropinquant ad causam primam, plus recipiunt et plus *delectantu*r in recipiendo.

Consequenter dicit quod *res delectantur in causa prima*, quia accipiunt *esse* a causa prima et illud *esse* nihil aliud *est nisi cognitio*. Et quanto aliquid cognoscit causam primam, tanto plus delectatur in causa prima, et similiter quanto purius possunt intueri causam primam.

<Super theoremata XXIV(XXV) - XXVI(XXVII)>

<Super theorema XXIV(XXV)>

|**64vb**| *Substantie unite intellectuales non sunt generate*: in parte precedenti docuit qualiter diversimode diversa recipiunt regimen cause prime et hoc in generali. Hic idem docet in speciali. Et dividitur in tres. Secunda ibi in quattuor propositione<s>: *omnis substantia*. Tertia: *omnis substantia destructibilis*.

Primo dicit quod *substantie intellectuales unite* que sunt vehementioris realitatis *sta<n>t* per supernam *essentiam* quia forma eius est per se

2 specialia] enim *add.* Wo 3 dicit] que *add.* Wo 22 hic] hoc d *add. et* d *exp.* Wo 22 tres] duas Wo

2 et diversitas : *Liber de causis*, XXIII(XXIV), 179, p. 97, l. 35. 3 primo dicit : *Liber de causis*, XXIII(XXIV), 178, p. 97, l. 27-34. 7 et non fit : *Liber de causis*, XXIII(XXIV), 179, p. 97, l. 35. 7 post : *Liber de causis*, XXIII(XXIV), 179, p. 97, l. 35. 8 primo dicit : *Liber de causis*, XXIII(XXIV), 179, p. 97-98, l. 35-45. 11 quod est : *Liber de causis*, XXIII(XXIV), 180, p. 98, l. 53. 12 primo dicit : *Liber de causis*, XXIII(XXIV), 179-180, p. 98, l. 45-52. 16 consequenter dicit : *Liber de causis*, XXIII(XXIV), 180, p. 98-99, l. 53-59. 20 substantie … generate : *Liber de causis*, XXIV(XXV), 181, p. 99, l. 60. 23 omnis substantia : *Liber de causis*, XXV(XXVI), 187, p. 100, l. 83. 23 omnis substantia destructibilis : *Liber de causis*, XXVI(XXVII), 191, p. 102, l. 14. 24 primo dicit : *Liber de causis*, XXIV(XXV), 181, p. 99, l. 60-63.

subsistens, nec est ei<us> principium aliquod materiale ex quo generatur. Proclus: *omne authypostaton*, id est quod existit per essentiam suam, tale *est ingenerabile*.

Quod si: manifestat que dicta sunt. Secunda: *iam ergo manifestum*. Prima in tres. Secunda ibi: *et significatio*. Tertia: *nam si invenitur*.

Primo intendit rationem ducentem ad impossibile: omnis res que generata *est ex alia re*, talis *est diminuta* et indiget alia re. Sed substantia non est generata ex aliqua alia re et ideo non indiget aliquo.

Et significatio: ostendit conversam rationis perfecte. Dicit: *quia* generatum indiget subiecto generationis et aliquo quo generatur, et ita patet quod omnis res *diminuta* est que generatur ex alia.

Nam si invenitur: hic ex opposito continuat intentum suum. Secunda: *et non fit*.

Primo dicit: omnis substantia que non est diminuta *neque indigens in sua generatione*, talis est per se, et est causa *sue formationis*. Et si sit solum causa sue formationis, separetur causa; et talis non est generata.

Et non fit: postquam supponit quod est res *sue formationis*, et dicit hoc, quod si aliqua res sit *causa sue formationis*, hoc est quia non refertur ad causam primam; quedam enim res per sua principia materialia referuntur ad primam causam. *Comparatio* substantie simplicis ad causam primam *est* sua *formatio*.

<Super theorema XXV(XXVI)>

Omnis substantia stans per se<ipsam> ******: docet hic que substantia sit incorruptibilis. Et dividitur in duas. Secunda ibi: *si autem aliquis*.

Primo dicit quod substantia que non invenitur alicui a quo sustentetur *non cadit sub corruptione* et *stat per se* et est simplex. Proclus: *omne authypostaton est incorruptibile*.

Si autem aliquis: ponit que proposita sunt in theoremate per rationem

2 authypostaton] autipostatum Wo 5 tres] duas Wo 15 formationis] hic *add. sed exp.* Wo 24 authypostaton] autipritatum (!) Wo

2 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, XLV, p. 26, l. 1. 4 quod si : *Liber de causis*, XXIV(XXV), 182, p. 99, l. 63. 4 iam ergo manifestum : *Liber de causis*, XXIV(XXV), 186, p. 100, l. 80. 5 et significatio : *Liber de causis*, XXIV(XXV), 183, p. 99, l. 69. 5 nam si invenitur : *Liber de causis*, XXIV(XXV), 184, p. 100, l. 71. 6 primo intendit : *Liber de causis*, XXIV(XXV), 182, p. 99, l. 63-68. 12–13 et non fit : *Liber de causis*, XXIV(XXV), 185, p. 100, l. 76. 14 primo dicit : *Liber de causis*, XXIV(XXV), 184, p. 100, l. 71-75. 21 omnis … seipsam : *Liber de causis*, XXV(XXVI), 187, p. 100, l. 83. 22 si autem aliquis : *Liber de causis*, XXV(XXVI), 188, p. 100, l. 85. 23 primo dicit : *Liber de causis*, XXV(XXVI), 187, p. 100, l. 83-84. 24 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, XLVI, p. 27, l. 1.

ducentem ad impossibile. Secunda ibi: *omnis autem substantia*. Prima in duas. Secunda ibi: *quoniam propterea*.

Primo quod *si aliquis dicat* quod *substantia stans per se cadat sub corruptione*, tunc *separetur* a sua causa. Et cum per consequens corrumpetur, quia sicut res separata a causa formali cadit in corruptione, sic et ista; quod est falsum. Sed substantia que non est simplex <cadit in corruptione>.

Consequenter probat et dicit quod omnis substantia *simplex*, *stans* per se ipsam, *non potest separari a sua causa*. Impossibile est quod aliqua substantia figatur *per essentiam suam sine essentia <sua>*. *Hoc* autem est *inconveniens*, quia hec essent duo contradictoria impossibile simul.

Omnis causa: hic transfert rationem predictam in rationem ostensivam, et hoc ostendendo propositum; et dicit: substantia *cadentis sub corruptione*, hoc *non fit nisi* per *separationem* eius *a causa*. Cum enim manet causa et illud quod est causatum, ut VIII *Physicorum*, 4° <capitulo>. Substantia simplex coniuncta sue cause non corrumpitur.

Et non fit: manifestat quoddam quod dixerat et declarat modum secundum quem. Concludit et dicit quod nulla est res causa sue informationis nisi per *relationem*. Et sic erit *simul causatum et causa*; et sic substantia coniuncta sue cause non separatur, nec per consequens destruitur, nec perit.

Consequenter concludit et patet.

<Super theorema XXVI(XXVII)>

Omnis ********: docet que sit substantia que cadit sub corruptione.

15 cause] substantie Wo 18 et] substantia *add. sed exp.* Wo

1 omnis autem substantia : *Liber de causis*, XXV(XXVI), 188, p. 101, l. 93. 2 quoniam propterea : *Liber de causis*, XXV(XXVI), 188, p. 101, l. 91. 3 primo quod : *Liber de causis*, XXV(XXVI), 188, p. 100-101, l. 85-89. 7 consequenter … dicit : *Liber de causis*, XXV(XXVI), 188, p. 101, l. 89-94. 11 omnis causa : *Liber de causis*, XXV(XXVI), 188, p. 101, l. 94-102. 16 et non fit : *Liber de causis*, XXV(XXVI), 189, p. 101-102, l. 103-10. 20 consequenter concludit : *Liber de causis*, XXV(XXVI), 190, p. 102, l. 11. 21 omnis : *Liber de causis*, XXVI(XXVII), 191, p. 102, l. 191.

The Questions of Radulphus Brito (?) on the *Liber de causis*

Iacopo Costa
(CNRS, LEM, Villejuif — Leonine Commission, Paris)

Marta Borgo *
(Leonine Commission, Paris)

In a recent study, Iacopo Costa offered the hypothesis that the Parisian Master of Arts, Radulphus Brito, is perhaps the author of the anonymous questions on the *Metaphysics* contained in MS Florence, Bibl. Naz. Conv. Soppr. E. 1.252, as well as those on the *Liber de causis*, contained in the same manuscript[1]. In what follows, this latter text is fully edited. We also discuss a certain number of historical points, which Costa did not have the opportunity to discuss earlier.

1. MS Florence, Bibl. Naz. Conv. Soppr. E. 1.252

MS Florence, Bibl. Naz. Conv. Soppr. E. 1.252 (henceforth *F*), preserves an important collection of commentaries, by way of questions, originating from the Faculty of Arts in Paris[2].

*. The authors of this article have benefited from resources made available by the project ANR 'LIBER' (ANR-13-PDOC-0018-01), directed by Mr. Dragos Calma, EPHE (UMR 8584). We warmly thank Mr. Evan King for translating the introduction to our critical edition from French into English.

1. I. Costa, "Radulfo Brito e la metafisica", in M. Lenzi, C.A. Musatti, L. Valente (eds), *Medioevo e filosofia. Per Alfonso Maierù*, Roma, Viella, 2013 ("I libri di Viella", 150), p. 191-227.
2. On the contents and structure of this manuscript, see I. Costa, "*Deus in corpore humano hospitatus*: un document sur l'*inceptio* à la Faculté des Arts (XIIIe-XIVe siècle)", in *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*, 76 (2009), p. 235-259, especially p. 236-238 (other descriptions of the MS are indicated *ibid.*, note 1). Here we do not take into account the final quire, fol. 320-327, which is added on after the fact and thus constitutes a codicological unit foreign to our collection from the Faculty of Arts.

Neoplatonism in the Middle Ages, I. New Commentaries on Liber de causis *(ca. 1250-1350),* ed. by Dragos Calma, SA 42-1 (Turnhout: Brepols, 2016), pp. 287–358

BREPOLS PUBLISHERS DOI: 10.1484/M.SA-EB.5.111561

Radulphus Brito is certainly the author of some of these commentaries, namely, the questions on the *Physics* (fol. 1ra-60ra)[3], the questions on the *Meteorology* (fol. 104ra-140vb)[4] and the questions on the *De anima* (fol. 161ra-205vb)[5]. The questions on the *De generatione et corruptione* (fol. 141ra-159rb), however, are the work of Giles of Orléans[6]. The other commentaries, all in the form of questions, are anonymous (*De caelo, De sensu, De memoria et reminiscentia, De somno et uigilia, De iuuentute et senectute, De motibus animalibus, De phisionomia, Liber De causis, Physica II, Metaphysica*). However, we believe that a good number of these anonymous commentaries are also the work of Radulphus[7].

2. The Questions on the *Liber de causis* and Radulphus Brito

The commentary on the *Liber de causis*, formed by a prologue and twenty-six questions, occurs in fol. 242va-249rb of *F*. These questions generally are rather short. The commentary does not cover the entire *Liber*, but only a portion of its propositions (1-4, 7-8, 10, 13, 15-17, 23-24). There is no indication that this partiality owes to a default or accident in *F*; more probably, it reflects the choice of the author.

The structure of the text is as follows:

3. The attribution to Radulphus is found on fol. 60ra: "Expliciunt questiones reportate a magistro Rodulfo brittone super librum physicorum complete" (the colophon is repeated at the end of the *tabula* of questions, fol. 60vc).
4. Other witnesses: Osimo, Coll. Campana 39 (18.L.38); Paris, BnF lat. 15805, fol. 36vb–39vb (incomplete). In *F*, the attribution to Radulphus is found on fol. 140vb: "expliciunt questiones super libro metherorum magistri R. britonis. Explicit hic totum scriptori da cito potum".
5. Partial edition: W. Fauser, *Der Kommentar des Radulphus Brito zu Buch III De anima*, Muñster, Aschendorff, 1974 ("Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters", N. F. 12). The commentary on the *De anima* is anonymous in *F*, but the attribution to Radulphus is secured by other MSS: see *ibid.*, p. 59-66.
6. In *F*, the attribution is found on fol. 159rb: "Expliciunt questiones magistri egidii aureliani supra librum de generatione. am<en>". Édition: Ægidius Aurelianensis, *Quaestiones super "De generatione et corruptione"*, ed. Z. Kuksewicz, Amsterdam / Philadelphia, B.R. Grüner, 1993 ("Bochumer Studien zur Philosophie", 18).
7. This hypothesis, which Costa shall develop in a forthcoming study, is based especially on comparisons between the collection in *F* and that which is partially parallel in MS Vat. lat. 3061: cf. J. Pinborg, "A note on Vat. lat. 3061", in *BPM*, 18 (1976), p. 78.

<Prohemium>.
<Questiones extra litteram>:
Qu. 1: Vtrum de istis causis possit esse scientia.
Qu. 2: Vtrum intellectus noster coniunctus magnitudini possit intelligere et cognoscere istas causas altissimas.

<Prop. I>:
Qu. 3: Vtrum causa primaria plus super effectum influat quam causa secunda.
Qu. 4: Vtrum causa prima possit producere effectum cause secunde absque causa secunda.
Qu. 5: Vtrum prima causa citius attingat effectum cause secunde quam causa secunda.

<Prop. II>:
Qu. 6: Vtrum causa prima sit ante eternitatem.
Qu. 7: Vtrum sint tantum due mensure, scilicet eternitas et tempus.
Qu. 8: Vtrum sit eadem eternitas omnium eternorum.
Qu. 9: Vtrum eternitas intelligentie differat ab essentia intelligentie.

<Prop. III>:
Qu. 10: Vtrum corpora celestia sint animata et quomodo, scilicet utrum sint animata anima perficiente ipsa.

<Prop. IV>:
Qu. 11: Vtrum creatio sit possibilis.
Qu. 12: Vtrum creatio differat a creato esse realiter.

<Prop. VI(VII)>:
Qu. 13: Vtrum intelligentia sit composita ex materia et forma.
Qu. 14: Vtrum intelligentie sint composite ex actu et potentia.
Qu. 15: Vtrum aliqualis compositio realis reperiatur in intelligentiis.
Qu. 16: Vtrum plures intelligentie possunt esse sub una specie.

<Prop. VII(VIII)>:
Qu. 17: Vtrum intelligentia sciat res que sunt sub se, scilicet res sensibiles.

<Prop. IX(X)>:
Qu. 18: Vtrum intelligentia intelligat per species.
Qu. 19: Vtrum essent species magis uniuersales in intelligentia superioris quam inferioris.

<Prop. XII(XIII)>:
Qu. 20: Vtrum omnis intelligentia intelligat essentiam suam.

<Prop. XIV(XV)>:
Qu. 21: Vtrum sint alique intelligentie que non sint ordinate ad motum.

<Prop. XV(XVI)>:
Qu. 22: Vtrum prima causa sit infinita in uigore.
Qu. 23: Vtrum infinitum in duratione possit causari a causa prima.

<Prop. XVI(XVII)>:
Qu. 24: Vtrum uirtus unita sit magis uigens quam non unita.

<Prop. XXII(XXIII)>:
Qu. 25: Vtrum res omnes desiderent primam causam.

<Prop. XXIII(XXIV)>:
Qu. 26: Vtrum prima causa existat in omnibus rebus.

Although clearly originating from the University, it is difficult to establish whether the text is a *reportatio*. It is certainly written in a free style, at times even loose, but this could simply depend on the fact that the text did not receive thorough editorial work. A carefree style is not, of itself, a secure indication of a *reportatio*; on the contrary, the typical marks of a *reportatio* are missing from our text: references to the course of lectures, pointers to parts of the commentary which are not preserved in the transmitted text (e.g., the explication of the *littera*), etc.[8]

Two facts could, however, suggest more concretely that the text is indeed a *reportatio*. The first is garnered from the outset of qu. 13, which runs as follows:

> Consequenter queritur circa quintam propositionem: *Intelligentie superiores prime que consecuntur* etc. Set de ista posterius uidebitur. De illa que pertinent ad sextam tactum est. Et ideo queritur circa illam propositionem: *Intelligentia est substantia que non diuiditur*; et queritur circa istam utrum intelligentia sit composita ex materia et forma.

The author cites the first words of the fifth proposition of the *Liber de causis*, but postpones the study of the proposition until a later passage. Concerning

8. The frequent use of *dicis* or *dices* in the responses to objections (par ex., qu. 3, p. 311, l. 22, qu. 4, p. 314, l. 11, qu. 5, p. 316, l. 31 etc.) is itself no certain indication of a *reportatio*; the style of this kind of text, conceived within a scholastic context, always borrows the vocabulary from the language spoken in the classroom.

the sixth proposition, he declares that it has been already treated, and then passes directly to the seventh (qu. 13-16). Now, neither in what precedes nor in what follows does one find anything bearing explicitly on the fifth and sixth propositions. Thus one could easily believe that these 'lacunae' depend on their reporter, since it is more difficult to imagine that a text compiled by the master would retain this kind of formal incoherence.

Another explanation is possible, however. Themes similar to those treated in the fifth proposition are effectively taken up in the questions on the seventh proposition, and especially in qu. 16, on the possibility of a multiplication of intelligences within the same species. Regarding the sixth proposition, the question treats the possibility of the human intellect knowing and describing the first cause, which is precisely the subject of qu. 1-2 (*extra litteram*) in our text. Thus the beginning of qu. 13 does not indicate definitively that *F* transmits a *reportatio*.

The case of the opening to qu. 11, yet again, is different. Here the text affirms:

> Consequenter queritur circa quartam propositionem que est: *Prima rerum creatarum est esse*, et queritur primo utrum creatio sit possibilis. Secundo utrum creatio realiter differat a creato esse. Et tertio utrum aliquid creatum possit creare aliquid aliud.

The point announced here as the third question on the fourth proposition is in fact a brief *notandum* inserted between qu. 12 and 13. Though this might suggest that this is an incomplete redaction, it does not force us to conclude that the text transmitted by *F* is a *reportatio*.

A final element could suggest a *reportatio*, namely the rather loose relation between objections and the arguments which respond to them. As a general rule, the responses quite precisely take up the first words of the argument to which they reply, but this is not consistent in our text (qu. 2, objection and response 1 and 4; qu. 3, obj. and resp. 1; qu. 5, obj. and resp. 2; qu. 7, obj. and resp. 2, which one could however see as a copyist error; qu. 8, obj. and resp. 2 etc.). This formal aspect could indicate that the text is a reportation of a course, where one is more concerned with the comprehension and discussion of objections rather than the literal agreement between objection and response. A redaction of the questions would likely have avoided this lack of precision.

Thus it seems to us neither necessary nor probable that the text transmitted by *F* is a *reportatio*, though it would also seem imprudent to exclude the hypothesis categorically.

*

Costa has already had the opportunity to indicate a certain number of features connecting Radulphus to the questions on the *Liber de causis* transmitted by *F*[9]. Now we shall signal two more which corroborate Costa's hypothesis.

(A.) In the first place, we propose to compare qu. 4 on the *Liber de causis* with Radulphus' qu. 6 on the *Meteorology* ("utrum prima causa possit regere istum mundum inferiorem immediate sine celo"). Here is the solution of qu. 6 on the *Meteorology* (*F*, f. 106ra-rb):

> Ad istam questionem secundum philosophos esset dicendum <I.> quod prima causa habet causare et regere ista inferiora; <II.> set hoc non est immediate set mediante celo.
>
> <I.> Primum declaratur: quia illud quod habet dirigere omnia inferiora in suos fines, habet ipsa causare et regere; set prima causa habet omnia entia dirigere in suos fines; ergo etc. Maior patet quia regere non est aliud quam aliquid in suum finem dirigere et ordinare. Minor declaratur ex intentione Philosophi XII *Metaphisice*, ubi dicit Philosophus unum esse principem omnium, scilicet Deum.
>
> <II.> Secundum declaratur, scilicet quod prima causa quamuis habeat regere et causare ista inferiora, quod hoc non sit immediate: quia sicut entia sunt causata a prima causa, sic ab ipsa habent regi et causari; set prima causa habet ista inferiora causare mediante celo; ergo etc. Maior patet quia regimen non est sine causalitate. Minor declaratur quia ab eo quod est penitus inuariabile et immobile et simplex secundum essentiam et secundum uoluntatem et intellectum non possunt plura de nouo immediate procedere, quia si ab eo quod est penitus impermutabile plura procederent immediate, ita quod in eius uoluntate [-tem F] nulla mutatio facta sit, tamen quia non agit presupposita materia, tunc sicut aliquid producit nunc, et prius illud produxisset postquam in eius uoluntatem non cadit mutatio [*sic*]; et dico non presupposita [-to F] materia quia aliquando habens uoluntatem non agit ex defectu materie eo quod agit presupposita materia; set prima causa est simplex, inuariabilis, immobilis penitus et secundum essentiam et secundum uoluntatem; ideo etc.
>
> Item, probatio quod plura non possunt procedere a prima causa immediate: quia si plura procederent a prima causa immediate, aliqua plurificatio et uariatio fiet in sua uoluntate; set hoc est falsum et inconueniens; ergo etc.
>
> Verumptamen quamuis istud sit secundum philosophos, hoc tamen est erroneum et contra fidem et fidei ueritatem: quia habemus dicere per

9. Costa, "Radulfo Brito e la metafisica", p. 208-228.

> fidem et ueritatem quod prima causa potest omnia immediate producere et causare, nec propter hoc aliqua mutatio facta erit in sua uoluntate, et sic dicemus quod per eandem uoluntatem non mutatam nec uariatam quam habuit ab eterno, omnia habet producere hodie uel cras et sic de aliis. Et ponunt theologi exemplum sic: aliquis habet in uoluntate sua ire ad sanctam dyocesim, tunc si illud facit de sua uoluntate, quamuis in quolibet passu [processu F] sit mutatio per diuersa spatia uie, tamen sua uoluntate non mutata pertransibit omnia spatia usque ad sanctam dyocesim et sic est in proposito; ideo etc.
>
> Et si queras quare prima causa postquam habuit ab eterno uoluntatem non mutatam omnia producere, magis produxit aliqua hodie quam heri et cras quam hodie uel quam in alio tempore, dico quod ista questio querit impossibile, et ideo impossibilis est responsio: impossibile enim est quod aliquis possit iudicare de uoluntate diuina. — Vel posset dici quod hoc fecit propter bonum uniuersi quia uolebat sic entia accidere agendo et disponendo inter se; et quia aliquid est hodie dispositum quod non fuit heri, et cras quod non hodie et sic de aliis, ideo aliqua hodie fiunt que non fiebant heri uel in preterito, et aliqua in futuro fient que modo non fiunt: sic enim ordinate procedere est bonum uniuersi seruare, quod quidem bonum est eius ordo, sicut patet I Celi et Mundi; Deus autem semper intendit quod melius est in uniuerso. — Vel dicendum quod licet Deus uel prima causa, quod idem [*dub.* F] est, possit causare omnia per uoluntatem eandem non mutatam, non tamen hoc [hoc: se *dub.* F] facit <immediate> set mediante celo, quia prima causa uult omnia regi et disponi secundum quod apta nata sunt regi et disponi, et quia ista omnia inferiora nata sunt regi et disponi mediante celo, ideo etc.

The author of qu.4 on the *Liber de causis* ("utrum causa prima possit producere effectum cause secunde absque causa secunda") presents analogous positions: he opposes, on the same issue, the teaching of philosophy with that of faith and the truth. According to the former, God cannot cause the world without the mediation of second causes; for the latter, God can produce all creatures immediately[10]. Furthermore, both texts refute the philosophers' position with the same argument: the philosophers suppose that God cannot be the immediate and temporal cause of creatures, since this would introduce change into his will, which must be considered as immutable. One can reply to this objection, arguing that the immutability of God's will is compatible with immediate and temporal creation, since God can eternally will what will be produced at a specific moment, without this implying a shift in his will. To illustrate this, both texts use the same example: if someone wants to move

10. See *infra*, qu. 4, p. 313, l. 9-16.

himself towards a certain destination, his will remains unchanged throughout the journey, and need not be renewed at every step or at each instant[11].

*

(B.) A more direct proof in favour of the attribution to Radulphus is found in qu. 16 ("utrum plures intelligentie possunt esse sub una specie"). The thesis adopted by the author affirms that two or more intelligences cannot belong to the same species, since the difference which distinguishes them is a formal difference[12]. Against this argument, objection 3 maintains that just as many intellective (human) souls subsist after death while still belonging to the same species, so too intelligences need not be distinguished by species. The reply to objection 3 seems to hold that what distinguishes an intelligence from a separated human soul is that the latter preserves an inclination to be united to a body (the body with which it will be reunited at the moment of the resurrection), while an intelligence is absolutely and eternally immaterial. But the author adds:

> Et ideo Auicenna concludit esse resumptionem corporum et resurrectionem esse, et tamen uult quod resumant anime eadem corpora <non> numero set specie. Set tamen secundum fidem resument eadem corpora numero. Tamen Commentator non diceret quod essent plures anime set quod esset una anima separata secundum essentiam licet coniuncta sit secundum operationem, unde sicut est una materia prima numero in omnibus, sic ponitur quod sit unus intellectus numero in omnibus hominibus, qui licet separetur a corpore isto <uel illo, numquam> tamen <separatur> a corpore simpliciter; et ideo dicit quod anima uel intellectus possibilis est <* * *> genus materie, et istud uidetur esse de intentione Philosophi in III *De anima*. Istud tamen est erroneum[13].

This argument shows a clear relation to two other texts from Radulphus, namely, the questions on the *De anima* and the questions on the *Ethics*[14]. In the *De anima*, which was composed before the *Ethics* questions, Radulphus discusses the state of the human soul after death and, more precisely, the problem of whether the vegetative and sensitive faculties, essentially related

11. See *infra*, qu. 4, p. 315, l. 2-5.
12. This is the position of Thomas Aquinas: see especially *Quaestio disputata de spiritualibus creaturis*, a. 8 (ed. Leon. t. XXIV.2, p. 76-87).
13. *Infra*, qu. 16, p. 340, l. 20-29.
14. See I. Costa, *Le* questiones *di Radulfo Brito sull'Etica Nicomachea*. Introduzione e testo critico, Turnhout, Brepols, 2008 ("Studia Artistarum", 17), p. 104-122.

to the body, survive death by remaining in potency in the substance of the intellective soul or, indeed, whether they are destroyed. Radulphus, in succession, adopts two positions on this. In a first phase (his redaction on the commentary on the *De anima* of MS London, British Museum Arundel 4) he reproduces the doctrine of Aquinas, according to which the inferior faculties subsist virtually in the intellective soul after death[15]. He then changes his opinion in the definitive redaction of the commentary on the *De anima* (transmitted by MSS Paris, BnF lat. 12971 et 14705, Vat. Pal. lat. 1059, as well as by our MS *F*). Here he affirms that the vegetative and sensitive faculties are destroyed at death. But then he adds:

> Aliqui dicunt aliter ad istam rationem quod in homine potentia vegetativa et sensitiva sunt incorruptibiles sicut potentia intellectiva. Et quando arguitur contra eos, quia tunc anima separata a corpore nutriretur et augmentaretur et sentiret vel oportet ponere quod esset otiosa quantum ad istas potentias, dicunt quod anima non operabitur quantum ad istas potentias, quia istae potentiae non sunt principium operandi vel non possunt operari nisi mediante organo, et quia organa istarum potentiarum post separationem animae a corpore sunt corrupta, ideo non possunt operari. Et cum dicitur eis: frustra ergo essent illae potentiae, cum non operantur, dicunt quod non, quia tandem reunientur ipsi corpori et tunc poterunt operari. Et per hunc modum posuit Avicenna resurrectionem mortuorum. Credo tamen quod prima solutio melior est, quia ex quo illae potentiae non fundantur immediate in essentia animae sed mediante organo, ideo isto organo corrupto corrumpuntur illae potentiae. Sed illa potentia quae immediate in essentia animae fundatur, sicut est potentia intellectiva, est incorruptibilis[16].

If one were to object to those who argue that the inferior faculties are conserved virtually in the intellective soul, and say that nature would have produced these faculties, perpetually deprived of their operations, in vain, they could then reply that the soul is naturally destined to reunite itself with the body, which would constitute a 'natural' proof for the resurrection; the author notes also that this position goes back to Avicenna[17].

In his commentary on the *Ethics* (qu. 37: "utrum anima post mortem possit habere aliquam operationem … utrum talis operatio quam habet anima post mortem debeat sciri per philosophiam"), Radulphus explains that Avicenna

15. See, e.g., Thomas Aquinas, *Summa theologiae*, I[a], 77, 8.
16. Fauser, *Der Kommentar*, p. 107-109, l. 516-553.
17. On the true sources of this doctrine, which does not seem to come from Avicenna, see Costa, *Le* questiones *di Radulfo Brito*, p. 115-118.

had wished to prove the resurrection of the dead on the basis of natural arguments, and points to his commentary on the *De anima* for further details. In the same question, he also mentions the 'monopsychist' theory of Averroes, who had no need for postulating individual immortality or, *a fortiori*, for studying the nature of the soul's operations once separated from the body, since intellect would think eternally in the individuals of the human species[18].

Given the concision of the text of qu. 16 on the *Liber de causis*, it is difficult to compare it with the *De anima* and the *Ethics*. Yet it seems necessary to keep two elements in mind. First, among the commentaries which we have on the *De anima* and the *Ethics* that are contemporaneous with Radulphus, it is Radulphus alone who discusses a theory of 'natural resurrection' which he attributes to Avicenna on the basis of Albert the Great's *Liber de natura et origine animae*. This seems to be a subject of particular importance for Radulphus. We also note that qu. 37 on the *Ethics*, as well as qu. 16 on the *Liber de causis*, associates this supposedly Avicennian thesis with the Averroist theory on the unicity of the intellect, a coincidence which is not without some weight.

Second, the ideas advanced in qu. 16 on the *Liber de causis* accord well with the *De anima* and the *Ethics*, to the extent that the first of these texts explains the evolution of Radulphus' views, from the initial redaction of the *De anima* to the definitive redaction of the *De anima* and the *Ethics*. The author of the *De causis* seems to allow that the soul, separated from the body, retains an inclination to corporeity, just like in the initial redaction of the *De anima*, but he holds that it belongs to faith to provide the details on the soul's reunion with the body. The position which he attributes to Avicenna is therefore false in two ways: because it gives natural reasons for what belongs to faith and also because it maintains that the soul will not be reunited with the same body it possessed in its mortal state.

*

For these reasons, one could place this short commentary on the *Liber de causis*, in all likelihood, among the works of Radulphus Brito. Since, however,

18. *Ibid.*, p. 265, l. 33-40: "Quia secundum Auerroym, qui ponit quod quilibet homo non habet suum intellectum, sed ponit unum intellectum in omnibus hominibus sicut unus sol illuminat omnes colores et sicut una est materia recipiens omnes formas, ille diceret quod anima alicuius hominis post mortem non habet aliquam operationem in isto homine, tamen in alio homine bene habet aliquam operationem, quia coniuncta est semper cum aliquo homine secundum operationem, quia species humana est eterna secundum ipsum, et ideo licet intellectus non intelligat in isto post mortem, tamen intelligit in alio".

this conclusion remains entirely conjectural, one ought to allow for a margin for doubt surrounding this attribution[19].

3. Sources and Date

The *Metaphysics*, the *Physics* and the *De caelo* of Aristotle are the most important sources for our questions. Averroes' commentaries are also frequently cited (especially those on *Metaphysics* and *De caelo*). The few quotations of Avicenna, however, seem to be drawn by intermediate sources.

When he refers to the "theologians", the author seems to have Thomas Aquinas and Giles of Rome in mind. In qu. 4 (p. 314, l. 31), Thomas is also explicitly cited.

We also note that the text orchestrates a systematic confrontation between the positions of philosophy and of the Christian faith. The subjects in question are the following: the necessity of secondary causes in creation (qu. 4; qu. 22, response to arg. 2.); God's anteriority to eternity (qu. 6); the nature of creation itself (qu. 11; *notandum* at the end of qu. 12); the possibility of the specific identity of different intelligences (qu. 16); the possibility of the resurrection of the body (again in qu. 16, response to arg. 3); the existence of intelligences which are not movers (qu. 21).

The commentary on the *Liber de causis* by Giles of Rome (1287-1290) forms the *terminus post quem* of our text. The *terminus ante quem* is more difficult to establish. If the attribution to Radulphus is sound, we can reasonably fix its date of composition to the 1290s. Indeed, for reasons which we have explained already, the work could be contemporaneous to Radulphus' commentaries on the *De anima* and the *Nicomachean Ethics*[20].

4. The Text and the Present Edition

The text transmitted by *F* is extremely faulty. Its numerous erroneous readings, as well as its blank spaces, especially indicate that the copyist was not always

19. The recent study of S. Ebbesen, "Five Parisian Sets of Questions on the *Metaphysics* from the 1270s to the 1290s", in F. Amerini, G. Galluzzo (eds), *A Companion to the Latin Medieval Commentaries on Aristotle's Metaphysics*, Leiden / Boston, Brill, 2014 ("Brill's Companions to the Christian Tradition", 43), p. 277-314, provides a valuable confirmation of our hypothesis: the theses which our text proposes, qu. 16, p. 338, l. 21-29, regarding the principle of individuation, seem wholly compatible with passages from Radulphus' questions on the *Metaphysics* cited by Ebbesen (esp. p. 298-300, and notes 59-60).
20. The commentary on the *Nicomachean Ethics* is surely posterior to 1288/1289 or, more probably, to 1295/1296 (cf. Costa, *Le* questiones *di Radulfo Brito*, p. 154-155). The commentary on the *De anima* certainly preceeds the *Ethics* commentary.

able to decipher his model; in all likelihood, this model was hardly legible at the time when our copy was made (first quarter of the fourteenth century). A particular instance of this is found at qu. 23, with only arguments *pro* and *contra* remaining: the text is suddenly interrupted at the beginning of the *solutio*; the question was probably not completed by the author[21].

We have tried to correct the text for intelligibility; however, in a number of instances, we have decided to regard the text as corrupted beyond repair[22].

The critical apparatus includes all of our corrections and interventions on the text. It was of no use to note every minor copyist error: expuncted words, words added afterwards on the line or in the margin, forgotten marks of abbreviation, etc. As a general rule, we have ignored these kinds of occurrences.

In the apparatus, we have used the following abbreviations:

add.	*(addidit)*
adn.	*(adnotatio, etc.)*
app.	*(apparatus, etc.)*
arg.	*(argumentum)*
dub.	*(dubium)*
exp.	*(expunxit, expunctum)*
l.	*(linea, etc.)*
laud.	*(laudatus, etc.)*
loc.	*(locus, etc.)*
mg.	*(margo, etc.)*
qu.	*(questio, etc.)*
resp.	*(responsio)*
suppl.	*(suppleuimus)*
u.	*(uersus, etc.)*

In the lemmas cited in the critical apparatus, the line "—" separating two words indicates that the note concerns the passage included between the two words; ellipses "…" indicates that the note strictly refers to the words cited.

Corrupted passages are included between daggers: "† … †". Words which we have removed are found between square brackets: "[…]"; between angle brackets "<…>", are the words which we have added. The blank spaces left by the copyist are indicated in the text by three asterisks between angle brackets: "<* * *>"; in the apparatus the reader will find the approximate dimension

21. The copyist left no blank space here.
22. Qu. 1, p. 304, l. 26-27; qu. 2, p. 309, l. 8-9 etc.

of these spaces (for ex.: *lacuna fere 8 litt.*); a similar indication is also given if we have found a way to fill in the lacuna (one thus finds in the apparatus: "uerbum *suppl.*] *lacuna fere 8 litt*. F"). In the different case of an omission not corresponding to any blank space in the MS, if we have not been able to fill it, we use an ellipsis between angle brackets, "<…>", and explain the insertion in the appartus (e.g., "*deficit resp. ad arg. 1.*").

The prologue, as well as questions 1, 2 and 25 have already been published in Costa's study, "Radulfo Brito e la metafisica"[23]: we reproduce these texts here, only slightly modified.

23. Cited above, footnote 1.

Sources are mentioned in the apparatus in an abbreviated form:

[…] Ægidii Romani […], *Opus super authorem de causis Alpharabium* […], Venetiis, apud Iacobum Zoppinum, 1550.

Averroes:
Commentarium magnum in Aristotelis De anima libros, recensuit F. S. Crawford, Cambridge (Mass.), The Medieval Academy of America, 1953 (Corpus Commentariorum Averrois in Aristotelem, Versionum Latinarum, VI.1).
[In Metaphysicam:] Aristotelis *Metaphysicorum* libri XIIII, cum Averrois Cordubensis in eosdem commentariis, Venetiis 1562 [réimpr.: Frankfurt a. M. 1962].
Commentaria magna in Aristotelem. De celo et mundo, ex recognitione F. J. Carmody, in lucem edidit R. Arnzen, editioni praefatus est G. Endress, Leuven, Peeters, 2003 ("Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales. Bibliotheca", 4), 2 vols.

Avicenna Latinus, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, ed. S. Van Riet, Louvain-Leiden, 1977-1980, 3 vols.

Dionysiaca. Recueil donnant l'ensemble des traductions latines des ouvrages attribués à Denys l'Aréopagite, [éd. Ph. Chevallier], Paris / Bruges, Desclée de Brouwer, 1937–1950, 2 vols.

"Le *Liber de causis*. Édition établie à l'aide de 90 manuscrits avec introduction et notes par A. Pattin", in *Tijdschrift voor Philosophie*, 28 (1966), p. 90–203; rep. in A. Pattin, *Miscellanea I. Liber de causis*, Leuven, Bibliotheek van de Faculteit der Godgeleerdheid, 2000 [we will refer to the double page numbering used in the reprint].

Radulphus Brito:
I. Costa, *Le questiones di Radulfo Brito sull'Etica Nicomachea. Introduzione e testo critico*, Turnhout, Brepols, 2008 ("Studia Artistarum", 17).
W. Fauser, *Der Kommentar des Radulphus Brito zu Buch III De anima*, Muñster, Aschendorff, 1974 (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters, N. F. 12).

Simplicius, *Commentaire sur les Catégories d'Aristote*. Traduction de Guillaume de Moerbeke, édition critique par A. Pattin, O.M.I., t. 1: Louvain / Paris, Publications Universitaires de Louvain / Béatrice-Nauwelaerts,

1971; t. 2: Leiden, Brill, 1975 (Corpus Latinum Commentariorum in Aristotelem Graecorum, V/1-2).

Thomas de Aquino:
Commentaria in octo libros Physicorum Aristotelis, Romae, Typographia poliglotta S. C. de Propaganda Fide, 1884 (ed. Leon. t. II).
Commentaria in libros Aristotelis De caelo et mundo, De generatione et corruptione et Meteorologicorum, Romae, Typographia poliglotta S. C. de Propaganda Fide, 1886 (ed. Leon. t. III).
Sentencia libri De anima, Roma-Paris, Commissio Leonina-Librairie philosophique J. Vrin, 1985 (ed. Leon. t. XLV.1).
Quaestiones disputatae de quolibet, Roma-Paris, Commissio Leonina-Éditions du Cerf, 1996 (ed. Leon. t. XXV).
Super librum de causis expositio, par H. D. Saffrey, O. P., Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 2002 (Textes philosophiques du Moyen Âge, 21).

<Radulphi Britonis (?)>

<Qvestiones super Librvm de causis>

<Prohemivm>

Vt dicit Philosophus in prohemio *Metaphisice*, scientia diuina est maxime honoranda aliis, unde, in fine illius, dicit quod ipsa nulla est honorabilior licet ea sit utilior. Et hec propositio potest declarari quia, ut dicit Philosophus prohemio *De anima* (et hec est expositio Commentatoris) scientia sortitur nobilitatem ex nobilitate subiecti; modo scientia diuina est de subiecto nobiliori quam sit quecumque alia scientia; quare etc. Maior patet et minor: quia entia separata, que sunt causa omnium istorum inferiorum, sunt nobiliora entia inter omnia alia. Item, illa entia sunt nobiliora in quorum speculatione consistit felicitas humana; set felicitas humana consistit in contemplatione istorum primorum entium, sicut patet ex intentione Commentatoris ex XII *Metaphisice*, et hoc apparet in X *Ethicorum* a Philosopho, qui dicit quod felicitas humana consistit in contemplatione respectu primorum entium; et hoc apparet per Philosophum in prohemio *Metaphisice*, qui dicit quod sola diuina est dea aliarum scientiarum, unde sicut deus est finis omnium, sic scientia de eo est finis omnium <scientiarum> et ideo est dea aliarum et ideo aliis est magis honoranda.

Verumptamen licet ita sit, non tamen plures insudant circa ipsam, set circa utilitates, unde finem principalem non sibi instituunt set finem minus principalem, et ideo non est mirum si decipiantur. Vnde cum finem sibi instituant in diuitiis, circa tales scientias finem suum ponunt, cum tamen omnes alie scientie ad diuinam debent ordinari.

Ista autem scientia est que est tertia pars philosohie, quia tripliciter est ens speculabile a nobis, scilicet naturale, mathematicum et diuinum, et de ente

2 dicit] scientie F 4–5 sortitur nobilitatem] fortiter nobilitate F 5 modo] mouetur F

1 in prohemio Metaphisice : Aristoteles, *Metaphysica* I, 983a5. 2 in fine illius : Aristoteles, *Metaphysica* I, 983a10-11. 4–5 scientia … subiecti : Aristoteles, *De anima* I, 402a1-4; Averroes, *In De anima* I, c. 1, p. 3-4, l. 9-35. 10–11 ex intentione Commentatoris : Cf. Averroes, *In Metaphysicam* XII, c. 38, f. 310B-C; c. 39. 11–12 a Philosopho : Aristoteles, *Ethica Nicomachea* X, 1177a12-17 (cf. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, <Prooemium>, p. 1, l. 4-6). 13–14 in prohemio Metaphisice : Aristoteles, *Metaphysica* I, 983a5-11.

naturali est scientia naturalis, et de mathematico est mathematica, de tertio metaphisica que scientia proprie non dicitur set sapientia.

Dico ergo quod naturalis scientia est de ente naturali secundum quod naturale et mobile, et hoc ut illa reduplicatio reduplicat quod quid est mobilis et naturalis, et non ut reduplicat actum uel dispositionem sub qua aliquid corrumpitur, quia aliter esset scientia naturalis de corruptibilibus, quod falsum est. Et alia sunt mathematica que secundum esse sunt coniuncta naturalibus, tamen absque hoc quod sint in materia, ut linea non determinat sibi nec caliditatem nec frigiditatem in materia in qua est, et similiter de aliis mathematicis; et ideo iste scientie mathematice sunt reales, quia naturam talis entis mathematici [ens tale mathematicam] a sensibilitate abstrahitur. Et de tali non intendimus, nec de primo, scilicet naturali, set de ente [cor] diuino quod est incorruptibile totaliter.

Et ista scientia dupliciter intenditur a philosophis: uno modo non theorematice set ex sensibilibus et ex quibusdam magis notis deueniendo ad minus nota; alii philosophi de isto ente determinauerunt per modum theorematicum, ut fuit Proclus, qui fecit multas propositiones, ut CCXI propositiones, et iste actor. Vnde iste actor *De causis* non est obstractus de greco immediate set de arabico. Et de istis causis determinat ut influunt in istis inferioribus et sunt posite in triplici gradu. Vnde posuerunt primo primam causam omnium, secundo intelligentias et tertio animas nobiles, quas dicebant animas perfectiones orbes. Et hec fuit opinio Auicenne et illorum qui fecerunt istas scientias. Et de istis causis omnibus hic determinatur.

Et circa istam <scientiam> considerandum est que est causa materialis, et apparet ex dictis que sunt cause superiores. Causa efficiens, ut dicitur, fuit Alfarabius [quidam dicunt quod fuit dicendum uidemus], set non est curandum. Causa finalis est cognitio eorum que in hac scientia [tam] determinantur. Causa [finalis] formalis est modus procedendi, et talis est iste modus quia primo ponuntur theoremata et post de obiecto illorum <tractatur>.

Et notandum quod ista scientia est multum necessaria quia, II *Metaphisice*, eadem sunt principia essendi et cognoscendi; set iste cause sunt cause

1 est scientia] ens alia F 6 corruptibilibus] corporibus F 8 absque] ad F 10 mathematice] ohma^{ca} (*sic*) F 14 scientia … intenditur] ita alia … ita dicitur F 15 theorematice] thore- (*sic*) F 16 minus] magis F 17 CCXI (*cf. Thomas de Aquino, Super librum de causis, <prooemium>, p. 3, u. 4*)] c^{o}c^{tas} me^{rum} (*sic*) F 18 obstractus] *sic* F, *id est 'translatus', 'traductus'* 22 perfectiones] perfi^{res} (*sic*) F 24 que est] quem F

18–19 Vnde … arabico : Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, <prooemium>, p. 3, l. 1-10; Egidius Romanus, *Super librum De causis*, <prooemium>, <f. iir>M-N. 25–27 Causa … curandum : Egidius Romanus, *Super librum De causis*, <prooemium>, <f. iir>. 31 II Metaphisice : Aristoteles, *Metaphysica* II, 993b27-31.

omnium; ergo oportet ipsas cognoscere.

<Qvestiones extra litteram>

<Questio 1>

<Vtrum de istis causis possit esse scientia>

Circa istam scientiam in generali possumus querere utrum de istis causis possit esse scientia. Secundo utrum intellectus noster coniunctus magnitudini possit cognoscere istas causas altissimas. De primo arguitur quod non.

<1.> Quia omnis scientia est per causas, quia scire est rem per causam cognoscere. Set istarum causarum non sunt cause, ut apparet de prima causa. Quare etc.

<2.> Item, omnis scientia est ex magis notis. Set istis primis causis non potest esse aliquid magis notum. Ergo etc. Maior patet. Et minor declaratur quia ille cause sunt maxime uniuersales et tales sunt maxime note et etiam sunt maxime intelligibiles. Quare etc.

<3.> Item, de eis que non possunt intelligi non potest esse scientia. Set iste cause altissime non possunt cognosci ab intellectu nostro. Quare etc. Maior patet quia scientia habitus intellectualis est. Minor declaratur per Philosophum II *Metaphisice* qui uult quod intellectus noster se habet ad ea que manifestissima sunt in natura sicut oculus noctue ad lumen solis. Quare etc.

<4.> Item, hoc confirmatur quia non habent iste cause aliquod fantasma [priuet] ex quo possimus ipsas cognoscere. Quare etc.

In oppositum est actor iste et Philosophus in *Metaphisica* sua qui dat nobis scientiam de eis.

Dico, ut dicit Philosophus I *Posteriorum*, <quod> quedam est scientia 'propter quid' et ex causis procedens; alia 'quia' procedens per effectus. Tunc dico quod de istis non est scientia propter quid, <quia talis> est cognitio alicuius ex propriis principiis et causis ipsius; set illas causas separatas sic cognoscere non possumus quia causas non habent † ad minus ut patet de alia saltem †.

Secundo declaro quod sit de istis scientia per effectus et quia: <quia> nos

4 altissimas] aliis sanctus F 6 prima] aliqua F 13 altissime] alti^{ne} F

3 Secundo : Qu. 2. 14–15 per Philosophum : Aristoteles, *Metaphysica* II, 993b9-11. 22 Philosophus : Aristoteles, *Analytica posteriora* I, 78a22.

uidemus aliquos effectus qui non possunt reduci in causam materialem, ut est motus uniformis et regularis, set reducuntur ad aliquas causas immateriales, et ideo per tales effectus possumus deuenire in cognitionem primarum causarum.

Vlterius, intellectus noster factus in actu plus cognoscere potest quam prius, et uidemus et intelligimus quod ille, que magis uniformiter mouent, sunt magis perfecte, et cum moueant a uoluntate sua, per intellectum suum diuersimode moueant, sequitur quod aliter et aliter intelligant. Et isto modo [est] per effectus possumus deuenire in cognitionem istarum causarum.

Ad rationes. <1.> Ad primam. Omnis scientia est per causas, uerum est de scientia que est propter quid et non quia, set ista est scientia quia.

<2.> Ad aliam eodem modo est dicendum.

<3.> Ad aliam. De eis que non possunt intelligi…: philosophi dicerent quod immo, quia in fine uite possunt. Et cum dicitur: sicut oculus noctue etc., dico quod simile est in hoc quia sicut oculus lumine deficiente <non> potest perspicere, sic nec intellectus noster primo aspectu non potest causas illas cognoscere, set cum omnia alia cognouerit, tunc ultimo illa cognoscet.

<4.> Ad aliam. Non habent fantasmata…: dicit Auempece quod intellectus factus in actu poterit manu duci in cognitionem causarum primarum, primorum sillogismorum, quia resoluendo aliquod compositum in aliud et aliud, aliud in aliud usque quod deuenimus in cognitionem separatam. — Vel dicendum quod cognitionem perfectam de ipsis non possumus habere. Et ideo dicebat Philosophus quod sicut se habet oculus uespertilionis ad lumen solis, ita intellectus noster ad illa maxime nota in se, quia sicut oculus noctue non potest perfecte cognoscere lumen solis, sic nec intellectus noster illas causas superiores. Et sic patet solutio ad illas duas ultimas rationes.

Set tu obicies quod immo cognoscantur perfecte quia ille cause superiores partem et partem non habent, et ideo pars de ipsis non potest ignorari et pars cognosci, set totaliter cognoscentur; si aliqualiter cognoscantur (cum non sit ponere quod totaliter ignorentur, cum perfectio humana consistat in speculatione illarum causarum altissimarum, ut uult Philosophus in libro *Ethicorum*), manifestum est quod totaliter cognoscentur.

Et dico [hoc] quod uerum est quod sic non cognoscuntur quod pars cognoscatur et pars ignoretur, set totaliter cognoscuntur; uerumptamen hoc

3 primarum] ipsarum F 10 omnis scientia] terminis factiua F 15 sicut oculus lumine] sunt oculi communi F 16 aspectu] -ti (*sic*) F 24 maxime nota] maxima n^{a}ō (*sic*) F 25 sic] sicut F 29 cum] cognitio F 30–31 consistat in speculatione] considerat inspectione F

18 Auempece : Averroes, *In De anima* III, c. 36, p. 490-492, l. 322-387. Cf. Radulphus Brito, *Super De anima* III, qu. 24 (Fauser, *Der Kommentar*, p. 280, l. 117 cum adn.). 31–32 in libro Ethicorum : Aristoteles, *Ethica Nicomachea* X, 1177a12-17.

non est perfecte et in essentia sua, set sub quibusdam accidentibus et per effectus suos deueniemus in cognitionem ipsarum causarum, scilicet quod sint, et in essentiam suam distincte et perfecte non possumus deuenire. Vnde simile est de duobus hominibus intelligentibus aliquam rem, quia sicut nos uidemus quod duo homines aliquam rem possunt intelligere totaliter, uerumptamen unus intelliget eam perfecte, alius imperfecte et per accidentia sua, non per essentialia, sic est de intellectu humano et de intellectu diuino respectu illarum causarum altissimarum: quia intellectus diuinus, ut intelligentia, intelligit per suam essentiam et perfecte, set intellectus humanus non intelligit illas causas nisi per accidentalia, et sic imperfecte.

<Questio 2>

<Vtrum intellectus noster coniunctus magnitudini possit intelligere et cognoscere istas causas altissimas>

Consequenter queritur utrum intellectus noster coniunctus magnitudini possit intelligere et cognoscere istas causas altissimas. Secundo specialiter circa litteram utrum prima causa plus influat super causatum quam secundaria. De primo arguitur quod sic.

<1.> Quia illud est homini possibile in quo consistit humana felicitas. Set felicitas humana consistit in contemplatione primarum causarum separatarum. Quare etc. Maior patet quia aliter homo esset frustra cum frustraretur a suo fine ultimo. Minor patet intentione Commentatoris XII *Metaphisice* et ex X *Ethicorum*. Quare etc.

<2.> Item, tu non potes dicere quod intellectus noster ipsas non potest intelligere nisi quia ille cause carent fantasmate. Set hoc non potest esse, quia alique operationes nobis de ipsis apparent que non possunt esse alicuius substantie materialis, ut motus uniformis perpetuus. Quare etc.

<3.> Item, hoc arguitur ratione Auempece, quia intellectus est tante uirtutis quod compositum potest resoluere ad componentia, ut si intellectus intelligat hominem, ipsum potest resoluere usque in materiam, et ideo intellectus noster poterit deuenire ad substantias immateriales.

---

3 essentiam suam] -tia sua F 5 uidemus] -dimus F 7 sic] sicut F 9 suam essentiam] -as -tias F 14 secundaria] regularia F 16 contemplatione] contempt *et deinde lacuna fere 2 litt.* F 24 Auempece] anep^{ce} (*sic*) F

12 Secundo : Qu. 3. 18 intentione Commentatoris : Cf. Averroes, *In Metaphysicam* XII, c. 38, f. 310B-C; c. 39. 19 ex X Ethicorum : Aristoteles, *Ethica Nicomachea* X, 1177a12-17. 24 ratione Auempece : Cf. qu. 1, resp. ad arg. 4.

<4.> Item, quod cognoscit totum effectum alicuius cause, possibile est quod cognoscat illam causam secundum se totam. Set intellectus noster effectus causarum superiorum omnes potest cognoscere in hac uita existens, cum sit in potentia <ad omnia> et possit omnia cognoscere. Et sic intellectus agens † cuius sit omnia facere sibi † ipsas causas et uirtutes earum cognoscet.

<5.> Item, intellectus noster est tante uirtutis <quod> ex fantasmate potest cognoscere quidquid est maioris uirtutis quam sint illa fantasmata. Ergo eadem ratione per operationes illarum causarum poterit deuenire in cognitionem illarum causarum.

In oppositum arguitur quia II *Metaphisice* Philosophus: sicut se habet oculus noctue ad lumen solis, sic intellectus noster ad manifestissima in natura. Set oculus noctue non percipit lumen solis. Quare etc.

Item, si ipsas cognosceremus, aut ipsas cognosceremus per essentias suas, quod non potest esse quia ille nobis non apparent; nec per essentiam intellectus nostri, quia sic nichil intelligit; aut per species illarum causarum, quod falsum est, quia nulle apparent.

Item, si aliquid intelligamus, oportet quod hoc sit per fantasmata. Set de ipsis fantasmata non habemus. Quare etc.

De ista questione sunt <diuerse> opiniones. <a.> Vna philosophorum quia in fine uite possit intellectus noster illas causas cognoscere. Et hoc declarat Auempece quia nos uidemus quod intelligendo illa composita nos possumus resoluere ipsa usque ad indiuidua, et ideo similiter nos postquam omnia intellexerimus, poterimus deuenire in cognitionem omnium.

<b.> Commentator aliter dicit quia ponit quod intellectus agens esset alius essentialiter a possibili et quia illas causas separatas intelligeret et non fantasmata super que agit, set supponebat quod intellectus agens imprimendo species intelligibiles in intellectu possibili, aliquid delinquebat in intellectu possibili uirtute sua, et ideo cum continue faciebat alia intelligibilia nota, plus de uirtute in intellectu possibili influebat, et ideo cum omnia intelligibilia impressisset <in> intellectu possibili, ut in fine uite, sua uirtus tota tandem in intellectu possibili erat, et ideo finaliter uirtutem intellectus agentis habebat et idem cum posset agens intelligere substantias separatas, ideo etc.

Tamen ista sunt falsa et erronea. Et quia etiam non est uisum quod talem intellectum homines habeant naturaliter nisi per reuelationem.

<a.> Ad rationem Auempece concedo bene quod cum intelligitur

8 poterit] -rint F 21 Auempece] anep^{ce} (*sic*) F 22 postquam] est F 28 alia intelligibilia nota] aliquid intelligit nota (nota *dub.*) F 35 Auempece] anep^{ce} (*sic*) F

10 Philosophus : Aristoteles, *Metaphysica* II, 993b9-11. 21 Auempece : Cf. qu. 1, resp. ad arg. 4. 24 Commentator : Cf. Radulphus Brito, *Super De anima* III, qu. 6 (Fauser, *Der Kommentar*, p. 163, l. 142-143 cum adn.).

compositum bene deuenitur in cognitionem partium, quia aliquid de ipsis apparet cum intelligitur totum compositum; set de substantiis separatis nichil apparet; quare etc.

<b.> Ratio similiter Auerroys non apparet ualere quia ex falsis suppositionibus procedit: quia supponit quod intellectus possibilis et agens sint separati ab homine, quod falsum est quia homo per se intelligit et per essentiam suam unde homo. Et ideo non est ponere illas formas esse separatas. Item, ut dicit Philosophus III *De anima*, intellectus nichil intelligit nisi ex fantasmate † et etiam non sicut propria fantasmata †; set de illis nullum fantasma potest apparere; quare etc.

Et ideo dico quod homo perfecte in hac uita non potest ipsas cognoscere, tamen dico secundo quod imperfecte habet ipsas cognoscere. Primum declaratur quia intellectus perfecte intelligit quod quid est alicuius speciei quod non potest haberi nisi ex propria operatione illius rei; set nulla operatio illarum est nobis nota, quia mouere non est propria operatio set magis intelligere suum quod perfecte non cognoscitur a nobis; quare etc.

Secundum declaratur, quia aliqui effectus de ipsis apparent quos non possumus reducere ad aliquid materiale uel compositum, ut uidemus motum uniformem et regularem sempiternum quod non est alicuius materialis, quia quod sempiternum est materiam non includit.

Item, per ea que nobis apparent possumus sillogizare esse aliquid <primum mouens>: quia nos uidemus alia mota sic quod non mouent et alia mota et mouentia, et ideo oportet dare aliquid sic mouens quod non sit motum, quod erit primum, et sic per illud quod nobis apparet possumus sillogizare quod sit causa prima.

Item, quod sint alique cause perfectiores aliis possumus sillogizare per ea que nobis apparent quia uidemus aliquos motus uelociores aliis; modo mouentur orbes per ipsas intelligentias ut intelligunt, et ut perfectius intelligunt uelocius mouebitur et ut perfectius intelligunt primam causam sunt magis perfecte; et sic deuenire possumus in cognitionem aliqualem ipsorum, non perfectam tamen.

Ad rationes. <1.> Illud in quo consistit humana felicitas etc., uerum est, <set> non est possibile in hac uita [et] quia non possunt perfecte cognosci. Ideo non ualet ratio.

<2.> Ad aliam. Tu non potes dicere quod non intelligantur etc., uerum est. Et tu dicis: nobis apparent operationes etc., uerum est, communes, set proprie

13 perfecte] -tus F 22 mota^{2}] mora F 24 quod … sillogizare] possumus sillogizare quod nobis apparet F 31 tamen] uidetur F 35 tu] cum F

8 Philosophus : Aristoteles, *De anima* III, 431a16-17.

operationes non apparent, et ideo communiter et non perfecte cognoscemus ipsas.

<3.> Ad aliam. Soluta est, que ratio est Auempece. Vnde concedo quod in istis compositis partes illas poterit cognoscere cum quodammodo fuerint in sensu, set ille non fuerunt in sensu.

<4.> Ad aliam. Quod cognoscit effectum causam potest cognoscere: uerum est, quod per effectum proprium cognoscit, quia ex accidentibus, quibus quod quid est alicuius † non in deum †, non cognoscitur, † set eo quod est animal bene factiuum homini †; modo operationes <primarum causarum> proprie non apparent nobis set communes; ideo non poterit cognoscere quod quid est istarum causarum per illas operationes. Et sic non ualet.

<…> Et sic ad questionem.

<Propositio I>

<Questio 3>

<Vtrum causa primaria plus super effectum influat quam causa secunda>

Consequenter queritur utrum causa primaria plus super effectum influat quam causa secunda. Et secundo queritur utrum prima causa possit effectus producere sine causis intermediis. Et post utrum prime cause prius eueniant et tardius recedant ab influentia super effectum. De primo arguitur quod non.

<1.> Quia illa causa magis influit super effectum cui effectus magis assimilatur. Set assimilatur magis secunde. Quare etc. Maior patet quia effectus assimilantur semper cause <…>.

<2.> Item, causa per se plus influit quam causa per accidens. Set causa secunda est causa per se et prima est causa per accidens. Quare etc. Maior patet. Minor declaratur, quia causa secunda sit causa per se, quia illa est causa determinata, set prima non est determinata causa respectu effectus. Quare etc.

<3.> Item, causa propria est magis causa quam communis. Set secunda causa est magis propria quam prima. Quare etc. Maior patet de se. Minor etiam patet.

<4.> Item, illud quod est causa indeterminata respectu alicuius effectus non est tanta causa sicut causa determinata nec tantum influit. Set causa prima

3 Auempece] anep^{ce} (*sic*) F 6 cognoscit] -cunt F 11 istarum] uersarum F 12 …] *deficit resp. ad arg. 5.* 19 …] *quaedam pars argumenti deficit, ut ex responsione uidetur*

14 secundo : Qu. 4. 15 post : Qu. 5.

est indeterminata et secunda determinata. Quare <etc.> Maior patet. Minor etiam quia secunda causa determinat primam in agendo et ipsam appropriat ad causandum talem effectum.

<5.> Item, demonstratio que est per causam proximam est melior quam demonstratio que est per causam remotam. Set hoc non esset nisi causa secunda esset magis causa quam prima cum prima causa sit magis causa remota. Quare etc. Maior patet I *Posteriorum*. Et minor etiam: hoc enim non esset nisi esset magis causa.

<6.> Item, illa causa que pluribus modis influit in effectum est magis causa. Set causa secunda pluribus modis influit in effectum quia secunda influit in uirtute propria et in uirtute prime. Quare plus influit. Ergo etc.

In oppositum est Actor qui dicit quod causa prima plus influit et hoc probat † per nomen †, quia uirtus prime cause prius attingit effectum quam uirtus cause secunde et tardius recedit quam faciat uirtus cause secunde. Quare est magis causa.

Dicendum per distinctionem quod cause alique possunt esse ordinate aut essentialiter aut accidentaliter. Si sint ordinate accidentaliter, sic non habet ueritatem propositio Actoris: causa autem per accidens dicitur ordinata quia [in] causa prima non ordinat causam secundam ad hoc quod talem effectum generet, † ut <* * *> Platonis est causa per accidens titionis generandi †; et in talibus causa secunda magis est propinqua et plus facit quam prima et ideo est magis causa.

Alie sunt cause ordinate essentialiter et sunt duplices, quia quedam sunt secunde cause que non habent substantiam a causa prima set solum applicationem ad istud agendum, sicut est causa instrumentalis, ut declarabitur respectu carpentatoris, ab illo enim non habet dolabra esse set applicationem ad opus; in talibus prima causa plus influit, ut apparet, quia secunda non ageret nisi esset prima.

Alie sunt cause ordinate essentialiter in quibus secunda causa habet essentiam a prima, et in talibus uera est propositio Actoris: quia a quo aliquid habet substantiam, ab illo habet uirtutem; set a quo aliquid habet uirtutem, ab illo habet operationem; et ideo causa secunda habet operationem a prima. Tunc arguitur: quando sunt due cause quarum una facit quidquid facit per aliam causam, illa alia causa plus influit; set sic est in talibus causis quarum una, scilicet secunda, habet essentiam a prima. Et hoc confirmatur per † the^{m} † II *Physicorum*, quia quando aliquid inest cause et causato, ueriori

4–5 demonstratio … demonstratio] de mō … de^{o} F 20 * * *] *lacuna fere 10 litt.* F 27 quia] quod F 35 confirmatur] confra'r^{9} (*sic*) F

7 I Posteriorum : Aristoteles, *Analytica posteriora* I, 86a13-21. 12 Actor : *Liber de causis*, prop. I, p. 46-50[118-122]. 36 II Physicorum : Cf. Aristoteles, *Metaphysica* II, 993b23-27.

modo inest cause quam causato; set influere inest cause prime et secunde que est effectus prime; ergo ueriori modo inerit prime.

Set notandum quod ista propositio magis proprie et per prius in causis efficientibus uerificatur quia efficiens magis habet rationem influentie, uerumptamen potest uerificari in omnibus causis ut in illis que essentialiter ordinantur [ut in illis] in quibus secunda est per primam.

Verumptamen intelligendum quod in causis formalibus causa secunda et propinqua est perfectior quam prima, ut forma hominis perfectior est quam forma uiui, tamen prima dicitur esse magis causa quia prius aduenit quantum ad operationes, † quia prius operant apparenter operationes forme superiori et ultimo similiter licet sint diuerse forme forma hominis et uiui †.

Ad rationes. <1.> Illa causa est magis causa etc., falsum est propter duo: quia assimilatio effectus ad causam solum est in causis uniuocis, in equiuocis uero non est uerum; modo superiores cause sunt cause equiuoce et tamen magis influunt, et non assimilatur eis effectus. Item propter aliud, quia intentio cause non est primo simpliciter sibi effectum assimilare, quia causa debet esse excellentior effectu, ideo non oportet quod si alicuius cause sit magis assimilatus effectus, quod illa causa sit magis causa, unde illa uera est, si simpliciter ad simpliciter et magis ad magis etc., <set tamen non> habet ueritatem nisi aliquid inest alicui simpliciter; set assimilatio effectus ad causam non est intentum simpliciter a causa.

<2.> Ad aliam. Cause per se etc., concedo. Et tu dicis: causa secunda est causa per se. Dico quod uerum est, causa per se. Et tu dicis: causa secunda est causa determinata. Dico quod aliquam causam esse [det] indeterminatam potest intelligi tribus modis: uno modo uel quantum ad productionem effectus uel non productionem; in istis minor est uera. Alio modo potest esse indeterminata quia de se non est determinata ad effectum nisi determinaretur ab alio, ut dolabra indeterminata est ad agere uel non agere, adhuc sic est uera. Alio modo est causa indeterminata quia ad unum effectum terminata non est uirtus illius et talis causa magis potest esse causa quam causa determinata alicuius effectus, quia in uirtute eius agit et causa determinata illius effectus.

<3.> Ad aliam. Causa propria est magis causa etc., dico quod causa <propria> et non propria potest accipi pro causa precisa uel pro causa non precisa et talis est magis causa quam propria; uel potest accipi causa propria quia determinata et non propria quia communis, et que sic est propria minus

3 propositio] causa F 10–11 superiori ... ultimo] *dub.* F 16 intentio] intellectus (inte^{9}) F 18 uera] natura F 23 uerum] uitam F 24 indeterminatam] -nata F 26 minor] maior F 29 alio modo] in alia F 32 propria] prima F 35 propria^{2}] prima F

18–19 illa uera … ad magis etc. : Aristoteles, *Topica* V, 137b14-27.

influit et communis magis producit, ut dictum est.

<4.> Ad aliam. Causa indeterminata de se etc., patet solutio hic per dicta prius.

<5.> Ad aliam. Demonstratio que est per causam proximam etc., concedo. Et tu dicis: hoc non posset esse nisi plus influeret, dico quod falsum est, set quia illa causa proxima determinatius agit quam prima, et ideo quia determinatius agit, magis facit scire, et non quia magis influat.

<6.> Ad aliam. Causa que pluribus modis influit etc., uerum est si uirtute propria. Et cum dicitur: causa secunda plus influit, dico quod hoc non est in uirtute propria, et sic ad illud.

<Questio 4>

<Vtrum causa prima possit producere effectum cause secunde absque causa secunda>

Consequenter queritur utrum causa prima possit producere effectum cause secunde absque causa secunda. Arguitur quod sic.

<1.> Quia illa causa que in se habet totam uirtutem secunde cause potest producere effectum secunde cause absque secunda; set prima causa habet in se totam uirtutem secunde cause et adhuc etiam excellentiori modo quam secunda causa; quare etc. Maior declaratur quia secunda causa aliquam uirtutem habet in producendo effectum <* * *> requiritur ad productionem effectus et ideo illa causa que totam illam uirtutem habebit et adhuc plus effectum illum poterit producere. Minor patet quia omnes uirtutes habet.

<2.> Item, posita causa sufficienti, ponitur effectus; set prima causa est huiusmodi, quia si dicas quod sit insufficiens sine causa secunda, tunc aliquam uirtutem acquireret a secunda causa [est] et sic non esset causa perfectissima, quod est inconueniens.

<3.> Item, causa in actu et effectus in actu simul sunt, II *Physicorum*; set causa prima est actu respectu cuiuslibet effectus, quia si dicas quod non sit in actu respectu cuiuslibet effectus, tunc ad actum reduceretur ab aliquo, set quod ab aliquo reducitur in actum non est perfectissimum, et sic prima causa

2 causa] -sam F 3 prius] primo F 4 demonstratio] de^{ur} F 4 proximam] propriam F 6 proxima] determinata F 9 propria] prima F 13 cause] causa F 17 * * *] *lacuna fere 11 litt.* F 20 sufficienti] -ficere F 22 acquireret] aq^{i}t3 (*sic*) F 27 reducitur] deduci- F 27 actum] -tu F

1 dictum est : Resp. ad arg. 2. 24 II Physicorum : Aristoteles, *Physica* II, 195b16-21.

non esset perfectissima, quod est inconueniens.

In oppositum est Commentator in VIII *Metaphisice* et probatur per rationem suam: quia si prima causa posset producere absque causis secundis, aliqua agentia essent otiosa et frustra essent et istud est inconueniens. Quare etc. Item, si prima causa posset producere absque causis secundis, tunc prima causa auferret ab entibus suas operationes proprias; set hoc est inconueniens quod auferat proprias operationes entium; quare etc.

Intelligendum quod sunt quedam cause rerum intrinsece, ut materia et forma; alie sunt extrinsece, ut efficiens et finis. Modo secundum fidem et ueritatem causa prima sine causis intrinsecis non posset effectum producere quia sunt de essentia effectus et nichil potest causari sine sua essentia; quare etc.

Set utrum effectus possit produci <non> mediantibus causis secundis efficientibus, alia est opinio Commentatoris et Philosophi, <alia fidei> et ueritatis. Quia uolunt philosophi quod sine causis secundis non possunt plures effectus produci <a.> quia idem manens idem natum est semper facere idem; set prima causa est maxime una; ergo solum uidetur unum produci et non plura. Maior patet II *De generatione*.

<b.> Item, hoc patet per rationem iam factam: quia iam remouerentur ab entibus sue operationes etc.

<c.> Item, totum uniuersum esset sine ordine quia Deus immediate totum faceret et sic non esset prima causa et secunde cause posteriores.

<d.> Item, quando causa aliqua non habet modum essendi in se requisitum ad productionem effectus, qui modus essendi <inuenitur in> causa secunda, tunc prima non potest per se producere effectum; set causa prima de se non habet modos essendi in se requisitos ad productionem effectuum; quare etc.

<e.> Item, effectus debet proportionari sue cause; set prima causa non est proportionalis effectibus istis materialibus quia sunt compositi, prima causa est incomposita et simplicissima; quare etc.

<f.> Item, Philosophus VIII *Phisicorum* dicit quod non potest causare ista inferiora sine dolo quod secundum essentiam suam est intransmutabile, † transmutabile tamen ad ubi <uel> secundum ubi †.

<g.> Item, omnis diuersitas effectuum uel est ex diuersitate efficientis uel materie, VIII *Metaphisice* Philosophus; modo si Deus omnia faceret, non esset

1 esset] est F 2 probatur] -bantur F 11 sunt] sunt (*exp.*) sicut F 17 maxime] -ma F 24 inuenitur in] u. *et deinde lacuna fere 3 litt.* F 28 prima] ipsa F 29 quare] questio (qō) F 33 diuersitas] diuisibilitas F

2 Commentator … Metaphisice : Re uera Averroes, *In Metaphysicam* IX, c. 7, f. 231H-I. 18 II De generatione : Aristoteles, *De generatione et corruptione* II, 336a27-28. 19 per rationem … factam : Cf. l. 2-7. 30 Philosophus : Non inuenimus. 34 Philosophus : Aristoteles, *Metaphysica* VIII, 1044a15-32.

diuersitas ex parte ipsius cum sit maxime unus, nec ex parte materie quia non agit presupposita materia; quare omnes effectus essent iidem, quod est inconueniens; quare etc.

Ad rationes respondent philosophi. <1.> Illa causa que habet uirtutes omnes secundarum etc., uerum est si illo modo haberet uirtutes secundarum causarum sicut habent secunde cause, set isto modo non habet causa prima secundarum causarum uirtutes quia effectus secundum determinatam distantiam perfectionis debet distare a sua causa; modo non omnes secundum debitam distantiam a causa prima [non] seruarentur, si omnia ab illa causa producerentur.

<2.> Ad aliam. Posita causa sufficienti…, concedo [non sufficiens]; tu dicis: causa prima est sufficiens, falsum est secundum philosophos propter dictas rationes: quia non habet uirtutes causarum ut habentur a causis secundis. Et tu dicis: non dependet ex operatione a causa secunda quia iam ipsa secunda esset perfectior: dico quod ut causa efficiens omnium est perfectior causa, set [tu] quantum ad aliquam perfectam et determinatam actionem uel quantum ad aliam dispositionem dependet bene a causa secunda.

<3.> Ad aliam dico quod causa est effectus cuiuslibet mediate et non immediate.

Istud tamen est erroneum et contra fidem quia debemus scire quod causa prima potest causare omnia absque secundis † et etiam plus est accidens siue subiectum nichilominus tamen esset <* * *> quia semper inclinationem haberet ad subiectum et ideo esset semper accidens et ratio huius non est melior quod sic omnia possit facere † quia prima causa omnes uirtutes aliarum causarum habet excellentiori modo quam sint in causis secundis, set cause <secunde> possunt producere immediate [prima causa], ergo multo fortius prima causa sine ipsis effectus omnes producet.

<a.> Ad rationes contra fidem. Primo ad rationes <* * *> Auicenna ab uno non procedit nisi unum, dico quod uerum est in agentibus secundum naturam, in agentibus tamen secundum formas uoluntatis non oportet, et sic soluit Thomas. — Set contra sic: natura agit intransmutata et ideo ab uno non procedit nisi unum per naturam; similiter quia uoluntas Dei est intransmutabilis, † ideo solum uniuersalium aget †. Dico quod per unam

3 inconueniens] in quibus F 9 seruarentur … omnia] seruaretur … qua F 13 rationes] causas F 14 a causa] aliqua F 18 mediate] -ta F 22 * * *] *lacuna fere 10 litt.* F 26 immediate] et medi^te F 28 * * *] *lacuna fere 9 litt.* F 29–30 secundum naturam] seruaret (s'uar3) F

12–13 causa … causis secundis : *Resp. ad arg.* 1. 28–29 Auicenna ... unum : Avicenna, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina* IX, 4, p. 479-480 (sed cf. adn. ad Thomam de Aquino, *Quaestio disputata de quolibet*, XI, 2, *art. un., resp.*, ed. Leon. t. XXV.1, p. 131, l. 55-56). 31 Thomas : Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, I^a, 46, 1, ad 6m (cf. etiam ad 5m).

uoluntatem et intransmutabilem potest multa producere respectu tamen unius finis, uerbi gratia: si aliquis uellet ire domum, per illam eandem uoluntatem uadit ad domum et transit omnia spatia que sunt usque ad domum; sic est in proposito: quia Deus per eandem uoluntatem potuit omnia producere ab eterno per eandem uoluntatem intransmutabilem tamen unius finis.

<b.> Ad aliam. Iam ordo destrueretur et auferretur ab entibus suas operationes † sue^{ur} † et esset aliquid otiosum: dico quod non esset otiosum quia otiosum est quod non potest attingere suum finem, II *Phisicorum*, modo ille possunt facere suas operationes et, quamuis per primam, possunt fieri. Et dices: tamen frustra fit per plura quod potest fieri per pauciora, modo per se potest omnia facere, ergo alia superfluerent: dico quod non quia prima causa est diffusiua sue bonitatis et non diffunderet suam bonitatem nisi alias faceret.

<c.> Ad aliam. Ordo non esset uniuersi: dico quod immo, quia ab eterno Deus uoluit quod esset diuersitas in efficientibus et quod aliqui essent perfectiores aliis.

<...>

<Questio 5>

<Vtrum prima causa citius attingat effectum cause secunde quam causa secunda>

Consequenter queritur utrum prima causa citius attingat effectum cause secunde quam causa secunda, et ista sufficiant circa primam propositionem. Et arguitur quod non.

<1.> Quia causa remota non attingit citius effectum quam causa propinqua; set causa secunda est propinqua et causa prima est remota; quare etc. Maior patet. Minor etiam quia causa uniuersalis remotior est quam causa particularis que est determinans.

<2.> Item, ille cause que simul agunt, non agunt citius una quam alia; set causa prima et secunda simul agunt in effectum; ergo una non agit citius quam altera. Maior patet. Minor declaratur quia causa secunda est sicut instrumentum cause prime; modo causa instrumentalis et principalis simul agunt quia una sine altera non ageret. Quare etc. Item, si dicatur ad hoc quod naturaliter prius agit causa prima, licet non tempore; contra: idem est effectus

6 auferretur] -feretur F 7 non] sicut F 10 quod] quia F 12 diffunderet] diffiniret (*dub.*) F 16 ...] *deficit resp. ad arg. d.-g.* 18 sufficiant] -ciat F 24 non] modo (mō) F

8 II Phisicorum : Aristoteles, *Physica* II, 197b25-27.

qui inducitur a causa prima et secunda; modo [a] causa est eadem que ad unum effectum terminatur; set effectus est unus; ergo simul sunt eadem actio. Quod autem <unus> sit effectus cause secunde et prime manifestum est de se.

In oppositum est Actor.

Intelligendum et dicendum hic quod causa prima et secunda possunt comparari uel ad eundem effectum uel ad diuersos; si ad diuersos, tunc [eis] causa prima prius agit in effectum suum quam secunda in suum, uerbi gratia: [ut mota] in motu ad sanitatem est ambulatio tamquam causa prima, est etiam expulsio superflui † quam expulsio causet sanitatem †, et sicut dico hic, ita potest uideri inductiue in aliis causis. Set si comparentur due cause respectu eiusdem effectus causati ab una mediante alia, tunc dico quod a prima magis causa: quia uel causa secunda accipit substantiam et uirtutem a causa prima uel solum applicationem ad effectum et non uirtutem; si uirtutem, tunc certum est quod prima causa plus et prius influit in causatum quam secunda quia quidquid inest cause prime et cause secunde causate a causa prima, ergo prius inerit prime cause quam cause secunde. Et hoc confirmatur quia causa secunda nichil uirtutis operandi habet nisi a causa prima, ergo uirtus cause prime prius attinget quam secunda.

Set si ita sit quod causa secunda non accipiat substantiam a causa prima set solum applicationem ad opus, ut securis respectu carpentarii, adhuc dico quod causa prima citius agit in effectum, quia causa secunda talis instrumentalis de se solum aptitudinem habet ad causandum illum effectum et numquam de se induceret illum effectum: quia causa illa que numquam de se agit ad effectum nisi per causam primam determinetur, illa tardius inducitur ad effectum; set sic est de causa secunda quia numquam sine prima agit; ergo etc.

Ad rationes. <1.> Causa remota etc., dico quod causa remota potest accipi uel quo ad distantiam, et sic non est uerum quod semper tardius agat; set si sit remota quantum ad uirtutem agendi, uerum est; sic autem non est de prima causa.

<2.> Ad aliam. Quando alique cause simul agunt etc., uerum est ut sic. Et tu dicis quod simul agunt: uerum est tempore, tamen naturaliter uirtus cause prime prius attingit <et> citius effectum quam causa secunda. Et tu dicis: quando alique actiones terminantur ad eundem <effectum> sunt eedem: dico quod ista ratio procedit ex mala ymaginatione quia ymaginatur quod actio cause prime attingat effectum et postea actio cause secunde perficiat, et istud est falsum quia actio utriusque est simul super effectum tempore, licet ita sit

2 terminatur] p^{i}matur (*sic*) F 3 effectus] defec- F 6 effectum] defec- F 11 causati … mediante] cā^{r} … me^{ret} (*sic*) F 18 quam] quod F 20 carpentarii] -rius F 33 eundem] idem F

4 Actor : *Liber de causis*, prop. I, p. 46[118], l. 6-9.

quod actio prime naturaliter prius attingat. Vnde dico quod quantum est ex parte agentis, causa prima citius attingit effectum utriusque cause, licet non quantum est ex parte causarum.

<Propositio II>

<Questio 6>

<Vtrum causa prima sit ante eternitatem>

Consequenter queritur circa secundam propositionem utrum causa prima sit ante eternitatem. Arguitur quod non.

<1.> Quia quod est eternitas uel est eternum non est ante eternitatem; set causa prima est huiusmodi, dicimus enim quod causa prima est eterna; quare etc.

<2.> Item, eternitas interminabilis uite possessio tota simul et perfecta; set ante tale non potest esse aliquid quia quod est interminabile, ante ipsum nichil est; quare etc.

In oppositum est Actor in littera.

Dico <quod> secundum opinionem platonicorum causa prima esset ante eternitatem quia ponebant quod sicut aliqua sunt abstracta secundum intellectum, sic ponebant illa esse; modo esse est conueniens et abstracte in intellectu absque esse eternum; et ideo posuerunt ita esse quod illa essent separata et priora, cum sic intelligantur. Et ideo facile esset uidere quomodo causa prima esset ante eternitatem.

Videtur <tamen> secundum opinionem Philosophi esse dicendum quod quedam est eternitas causata et quedam incausata.

Modo dico quod causa prima est ante eternitatem; intelligentie cause sunt eterne. Quare etc.

Set tamen est diuersitas secundum philosophos et ueritatem et fidem. Et secundum philosophos est dicendum quod simul sunt in tempore licet non natura, set secundum fidem est dicendum quod non <solum> natura causa prima est prior set etiam tempore.

Set secundo dicendum quod ante eternitatem incausatam non est causa

14 ponebant] -bat F 16 posuerunt] -suit F 19 esse] est F 27 ante] quando F

4 circa secundam propositionem : *Liber de causis*, prop. II, p. 50-51[122-123]. 9 eternitas … perfecta : Boethius, *De consolatione philosophiae* V, pr. 6 (ed. Moreschini, p. 155, 9-10). 12 Actor in littera : *Liber de causis*, prop. II, p. 50[122], l. 74-75. 19 secundum opinionem Philosophi : Non inuenimus.

prima quia idem est cum prima causa, et licet aliter primam causam intelligimus ut in se et ut eterna, quia secundum nostrum modum concipiendi est diuersitas inter eternitatem prime cause et causam primam.

Tunc ad rationes. Procedunt uiis suis. <1.> Quia bene prima probat quod prima causa non precedit suam eternitatem, quin tamen precedat aliam eternitatem non probat.

<2.> Ad aliam similiter. Cum dicitur: eternitas est interminabilis uite possessio…, concedo. Et tu dicis quod ante istud nichil est: dico quod eternitatem incausatam non precedit aliquid, tamen precedit bene aliquid eternitatem causatam. — Vel dicendum secundum philosophos quod natura precedit aliquid secundum eternitatem tamen tempore nichil precedit. Et sic non ualet, et sic ad questionem.

<Questio 7>

<Vtrum sint tantum due mensure, scilicet eternitas et tempus>

Consequenter queritur primo utrum sint tantum due mensure, scilicet eternitas et tempus. Secundo utrum eternitas qua omnia mensurantur sit una et eadem. Tertio utrum eternitas prime cause et intelligentiarum differat ab essentia prime cause et [aliarum] intelligentiarum. De primo arguitur quod sint plures.

<1.> Quia mensura correspondet mensurato. Set plura sunt esse quam ea que mensurantur eternitate et tempore quia tempus est mensura transmutabilium et successiuorum, eternitas autem est mensura intransmutabilium; modo inter transmutabilia <et> intransmutabilia est medium, ut corpora celestia que sunt intransmutabilia secundum esse, transmutabilia tamen secundum ubi; quare istorum erit alia mensura.

<2.> Item, ostenditur quod non sit nisi una mensura. Quia plures mensure non possunt simul esse sic quod una non sit pars alterius. Set eternitas et tempus sunt simul mensure. Ergo oportet quod una sit pars alterius. Maior patet quia duo dies simul esse non possunt sic quod unus non sit pars alterius.

In oppositum est <* * *> qui uult quod tantum sint due mensure, et actor iste in secunda sua propositione <qui facit> mentionem solum de duplici

9 bene] unde F 18–19 quam ea] quod cause F 22 sunt] secundum (s') F 27 sic] si F 28 * * *] *lacuna fere 13 litt.* F 29 qui facit *suppl.*] *lacuna fere 13 litt.* F 29 mentionem] mensuratio- F

14 Secundo : Qu. 8. 15 Tertio : Qu. 9. 28–29 actor iste : *Liber de causis*, prop. II, p. 50-51 [122-123].

mensuratione.

Dico quod sunt due mensure solum quia omne ens aut habet esse solum in successione aut totum in simul, ergo omnis mensura erit mensura aliquorum istorum duorum. Set mensura eorum que sunt in successione est tempus, mensura autem eorum que sunt totum in simul est eternitas. Quare etc. Maior patet. Minor declaratur quia ista inferiora omnia habent esse in successione, omnia uero superiora sunt intransmutabilia.

Set intelligendum quod quedam sunt que sunt secundum se intransmutabilia, sunt tamen secundum ubi transmutabilia, et ista habent duplicem mensuram: unam qua mensurantur in essentia sua et est eternitas, et alia mensura mensurantur quantum ad ubi et sic est tempus.

Ad rationes. <1.> Concedo maiorem. Ad minorem: plura sunt mensurata etc., dico quod illa corpora celestia sunt eterna quantum ad essentiam licet non quantum ad ubi, et ideo habent duas mensuras, ut dictum est.

<2.> Ad aliam. † Eternitas non dicit etc. falsum est †. Et tu dicis: due mensure non possunt esse simul: uerum est si sint eiusdem rationis, set tempus et eternitas non sunt mensure eiusdem rationis, et ideo non ualet. Et sic ad illud.

<Questio 8>

<Vtrum sit eadem eternitas omnium eternorum>

Consequenter queritur utrum sit eadem eternitas omnium eternorum. Arguitur quod sic.

<1.> Quia idem est tempus mensurans omnia transmutabilia, IV *Phisicorum*, hoc uult Philosophus qui uult quod sit idem tempus in celo et in terra et mari. Ergo a simili eadem erit eternitas mensurans intransmutabilia.

<2.> Et confirmatur: sicut tempus est mensura successiuorum, ita eternitas eternorum; set idem est tempus mensurans omnia transmutabilia; quare etc.

<3.> Item, esse ipsius prime cause participatur ab omnibus eternis. Ergo eternitas mensurans illud esse prime cause erit mensurans esse diminutum aliis causis.

<4.> Item, eternitas dicit indefectibilem esse et ideo impossibile est esse duo talia quia [ex parte indeficientie quia] indeficiens est cui nichil deest et tale solum est unum, et ideo ex parte indeficientie apparet ibi quod non sit nisi

9 ista] alia F 23 intransmutabilia] -lium F

22 Philosophus : Aristoteles, *Physica* IV, 223a16-18.

una eternitas. Item, ex parte interminabilitatis apparet quia interminabile est quasi extra terminos positum et non est <nisi> unum tale. Quare etc.

<5.> Item, confirmatur quia licet eternitas et tempus sint differentes secundum rationem, non tamen due eternitates differunt secundum rationem. Modo due mensure eiusdem rationis simul esse non possunt. Quare non est nisi una eternitas.

In oppositum arguitur quia mensura et mensuratum sic se habent quod unum non excedit reliquum; set mensura et eternitas prime cause excedit intelligentias saltem <* * *>; ergo eternitas prime cause non est eadem cum mensura intelligentiarum.

Item, mensura debet esse <homogenea> cum mensurato; set eternitas prime cause non est <homogenea> cum eternitate intelligentiarum quia prima causa est increata et intelligentie create; quare etc.

De ista questione sunt due opiniones. Vna quod sit eadem eternitas omnium eternorum quia esse cuius est mensura eternitas est partitum in omnibus eternis et ideo non est nisi una eternitas. Et confirmatur hoc sic: quia omnium que sunt eiusdem ordinis debet esse una mensura, ut omnium motuum est eadem mensura; set omnia eterna sunt eiusdem ordinis; quare etc.

Credo tamen quod non sit una eternitas prime cause et intelligentiarum. Quia eternitas cause prime est eadem cum essentia prime cause. Tunc arguitur: intelligentie formaliter sunt eterne, ergo eternitas sua est in ipsis sicut in subiecto; set eternitas sua sic fit secundum accidens uel sicut pertinens ad essentiam suam; set eternitas prime cause formaliter non potest esse in intelligentiis; quare etc. Maior patet de se. Et minor etiam, quod eternitas prime cause non sit in intelligentia. Et hoc confirmatur quia mensura debet esse <homogenea> mensurato (loquendo de mensura intrinseca, quia mensura extrinseca non est mensura nisi in quantum innititur mensure intrinsece); modo causa prima est increata et ideo sua mensura est incausata; set intelligentie sunt causate; ergo et mensura sua; quare etc.

Ad rationes. <1.> Idem est tempus etc., † concedo quod tempus est in primo motus est in subiecto †. Et dicis: ergo eadem eternitas…, dico quod non oportet quia illa eternitas prime cause in aliis eternis non est, ut dictum est. Et ideo non ualet nec est simile.

<2.> Ad aliam. Eadem est mensura etc., dico quod non oportet † quod mensura successiuorum est in una mensura creatorum increatis et mensura increatorum est in non causatis †.

<3.> Ad aliam. Esse prime cause etc., dico quod illud esse prime cause non

1 quia] quod F 2 terminos] rationes F 3 tempus] ipse F 9 * * *] *lacuna fere 7 litt.* F 11 homogenea *suppl.*] *lacuna fere 9 litt.* F 15 partitum] parti^{rum} (*sic*) F 21 formaliter] fōra$^{t'}$ (*sic*) F 22 sicut^{2}] sic F 26 homogenea *suppl.*] *lacuna fere 9 litt.* F 32 quia] quod F 37 prime^{1}] -mo F

est <in> intelligentia; immo credo quod sicut esse prime cause est in prima causa formaliter, ita credo quod intelligentia habeat esse formaliter a se licet effectiue ab alio. Ideo illud esse quod habet prima causa formaliter non est in intelligentia, et sic non ualet.

<4.> Ad aliam. Eternitas dicit indeficientiam etc., concedo. Et tu dicis: non possunt esse plures indeficientie et plures interminabilitates, dico quod immo quia indeficientia non dicit nisi [non] quod esse suum non deficiet nec terminabitur et plura talia possunt esse. Et tu dicis: iam non esset ante se aliquid: uerum est, quod precedat tempore, set bene est aliquid precedens naturaliter, et ideo et causa et causatum possunt esse indeficientes et interminabilitatem habere.

<5.> Ad aliam. Due mensure eiusdem rationis etc., concedo. Et dicis: due eternitates etc., dico quod eternitas prime cause et intelligentiarum non est eadem eternitas, ut dictum est, et ideo simul esse poterunt, et sic ad illud.

<Questio 9>

<Vtrum eternitas intelligentie differat ab essentia intelligentie>

Consequenter queritur utrum eternitas intelligentie differat ab essentia intelligentie. Secundo circa tertiam propositionem utrum corpora superiora sint animata <et> que sit perfectio ipsorum. De primo arguitur quod non.

<1.> Quia eternitas prime cause non differt ab essentia prime cause. Ergo nec <eternitas intelligentie differt> ab essentia intelligentie. Antecedens manifestum est. Consequentia ostenditur quia sicut eternitas prime cause est mensura prime cause, sic est de eternitate intelligentie.

<2.> Item, sicut se habet tempus ad motum, sic eternitas ad esse eternorum. Set tempus <et> motus non differunt essentialiter. Ergo uidetur esse idem eternitas et esse eternorum. Maior patet quia tempus est prius et posterius motus numerata, ut patet IV *Phisicorum*; modo prius et posterius motus sunt motus; et ideo patet illa maior. Minor etiam patet.

<3.> Item, aut eternitas intelligentie est de sua essentia aut non. Si sic, habeo propositum. Si non, aut differt ab essentia sua secundum rationem aut realiter. Si secundum rationem solum, tunc intelligentia non esset eterna

5 concedo] cum dicitur (9ur) F 6 interminabilitates *suppl.*] in *et deinde lacuna fere 9 litt.* F 17 ipsorum] ipsarum F 21 sic] sicut F

16 Secundo : Qu. 10. 25 IV Phisicorum : Aristoteles, *Physica* IV, 219b1-2, et cf. comm. Thome de Aquino, IV, 23, p. 223 (n. 5).

circumscripta ratione, quod est inconueniens. Si dicas quod sit accidens reale, tunc intelligentia erit in potentia passiua ad illam eternitatem; modo esse tale est transmutabile et sic intelligentia erit transmutabilis; hoc autem est inconueniens. Quare etc.

In oppositum arguitur <a.> quod mensura et mensuratum differunt. Set eternitas est mensura eternorum ut intelligentiarum. Ergo ab illis differt.

<b.> Item, sicut se habet tempus ad res transmutabiles, sic eternitas ad res permanentes. Set tempus differt realiter a rebus successiuis. Quare et eternitas a rebus eternis.

De ista questione sunt due opiniones. Vna theologorum quod eternitas differt realiter et essentialiter ab intelligentiis, quia eternitas est mensura esse eternorum, et sicut mensura differt ab essentia mensurati, sic ab essentia intelligentiarum differt eternitas.

Tunc ad rationes dicerent. <1.> Ad primam. Sicut eternitas est de essentia cause prime etc., non est simile quia in Deo nulla est compositio, set in intelligentiis est compositio quia recedunt a simplicitate primi.

<2.> Ad aliam. Negatur maior. Ad minorem, cum dicitur quod tempus est prius et posterius etc., dici potest quod tempus non est formaliter prius et posterius motus set est illud formaliter quo prius et posterius est in motu, et ita debet intelligi. — Vel aliter: concedo quod tempus sit prius et posterius numerata. Et tu dicis: prius et posterius motus sunt motus: dico quod uerum est materialiter, non tamen formaliter, et ideo non ualet.

<3.> Ad aliam. Aut est de essentia etc., dico quod est additum et dico quod est additum realiter. Et dicis quod non quia intelligentia haberet potentiam passiuam: dicunt theologi quod intelligentie <habent> potentiam passiuam qua se determinant ad esse et numquam ad non esse, et talis non est principium transmutationis. Et hec est opinio uera.

Tamen secundum opinionem philosophorum eternitas non differt realiter ab intelligentiis set solum secundum nostrum modum intelligendi. Primum declaratur quia per eternitatem non possumus intelligere nisi uel esse intransmutabile intelligentie, et sic non differt essentialiter ab intelligentia quia esse non differt ab essentia alicuius, ut patet per Commentatorem IV *Metaphisice*. Vel potest eternitas accipi ut dicit certitudinem cognoscendi essentiam intelligentiarum <et> sic non differt ab essentia intelligentiarum. Quia si esset realiter differens ab illis, caderet in aliquo predicamento, set in

11 esse] *iter.* F 12 et] non F 14 rationes] -nem F 15 non] tamen F 21 sunt] sicut F 26 determinant] -nat F

10 theologorum : Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, II, p. 12-14; Egidius Romanus, *Super librum De causis*, II, f. 7N, f. 8V. 25 theologi : Cf. Thomas de Aquino, *Quaestio disputata de potentia*, V, 3, resp. 32 per Commentatorem : Averroes, *In Metaphysicam* IV, c. 3, f. 67G-H.

nullo est quia non est in quantitate quia tale quid non est <in> intelligentiis. Nec sunt qualitates quia non sunt habitus nec dispositiones; non dispositiones, quia talia non sunt in intelligentiis, † nec est in ipsis ut corrumpitur aliquam †, uel ut habitus quia eternitas est mensura quedam; nec de secunda specie qualitatis erit eternitas quia iste sunt naturales uel materiales potentie; nec est de tertia specie qualitatis quia tales qualitates sunt qualitates sensibiles; nec de quarta specie qualitatis quia talia presupponunt quantitatem, modo in intelligentiis non est quantitas. Item, nec est naturalis potentia uel impotentia quia naturalis potentia uel impotentia est principium transmutandi actiuum uel passiuum; modo in intelligentiis non est transmutare; quare etc. Item, nec est ubi nec quando quia ubi et quando derelinquitur ex loco et tempore, modo nec locus nec tempus conueniunt substantiis separatis. Nec habitus nec positio: quia numquam sunt in loco et ideo non ibi est positio, nec habitus quia ibi non est aliqua adiacentia eorum que sint circa corpora intelligentie † nota corpus humane †. Item, nec actio et passio <quia actio et passio> habent esse in motu, in intelligentiis autem non est motus. Item, nec est ibi relatio quia relatio realis fundatur in accidente reali, set in intelligentiis non est accidens reale. Quare etc. Et ideo sequitur quod intelligentia est simplicissima sicut prima causa, tamen non est eque perfecta, immo est minus perfecta; sic licet aqua sit minus perfecta igne, tamen non est magis composita.

Secundo intelligendum est quod eternitas intelligentie differt secundum rationem ab intelligentia quia substantias separatas intelligere non possumus nisi ex istis sensibilibus; set sic in istis sensibilibus uidemus quod esse istorum inferiorum et mensura sui esse [non] differunt; ideo sic ymaginatur in illis superioribus, unde intelligendo illas substantias separatas ymaginamur postea suum esse intransmutabile quod dicimus esse eternitatem, et sic secundum nostrum modum concipiendi differt. Et hec est uia philosophorum.

Tunc ad rationes. <a.> Mensura et mensuratum etc., dico quod uerum est: [id] mensura est aliquid realiter additum super mensuratum, modo dico quod eternitas intelligentiarum non est sibi aliquid additum, immo secundum essentiam suam eternitatem habent, et ideo non est simile de mensura istorum inferiorum et de mensura eternorum.

<b.> Ad aliam. Sicut se habet tempus etc., dico quod non est simile quia esse transmutabile et successiuum inest istis inferioribus per aliquod extrinsecum, ut per corpora celestia et per motus suos, set esse intransmutabile inest intelligentiis per essentiam suam. Ideo non ualet.

Et ad illud quod arguitur quod non esset differens secundum rationem quia

1 est[3]] esse F 5 iste] ibi *dub.* F 6 tertia] secunda F 28 mensuratum] -tam F 37 quod[1]] quia F

37 ad illud : Deficit argumentum cui responditur hic.

tunc esset eterna intelligentia non solum secundum rationem, dico quod non oportet quia licet eternitas non sit realiter quid additum, non oportet quin sit semper eterna quia ex nostro intellectu non dependebat eternitas; et ideo licet ymaginatur eternitas differre ab intelligentiis, tamen secundum rem non differt, et ideo semper intelligentia realiter eterna erit. Et sic non ualuit ratio.

<Propositio III>

<Questio 10>

<Vtrum corpora celestia sint animata et quomodo, scilicet utrum sint animata anima perficiente ipsa>

Consequenter queritur circa tertiam propositionem: *Omnis anima nobilis tres habet operationes*, et queritur utrum corpora celestia sint animata et quomodo, scilicet utrum sint animata anima perficiente ipsa. Et arguitur quod sint animata.

<1.> Quia illa que ex se mouentur sunt animata. Set corpora celestia ex se mouentur. Quare etc. Maior patet VIII *Phisicorum*, quia ex se moueri est proprium animatorum. Et minor apparet ibidem.

<2.> Item, Philosophus dicit II *Celi et mundi*, capitulo de duabus difficilibus rationibus, dicit quod oportet uti corporibus celestibus sicut ex animatis. Quare etc.

<3.> Item, que mouentur [si] ab aliquo appetente et desiderante sunt animata. Set corpora celestia sunt huiusmodi, ut dicit Commentator et Philosophus XII *Metaphisice*. Quare sunt animata. Maior patet quia appetitus non est sine anima.

<4.> Item, aut corpora celestia habent in se principium sui motus aut mouentur a motore extrinseco. Si habeant in se, oportet quod dicatur quod habeant animam et sint composita ex anima et corpore. Set non potest dici quod ab extrinseco moueantur <quia> tunc haberent potentiam passiuam ad moueri, et tunc <non> magis ex se mouerentur quam grauia et leuia, quia grauia et leuia habent inclinationem ad hoc quod moueantur.

2 quid] qui F 12 animatorum] alterum F 16 que mouentur] quod mouetur F

6–7 Omnis ... operationes : *Liber de causis*, prop. III, p. 51-53[123-125]. 11 VIII Phisicorum : Aristoteles, *Physica* VIII, 254b14-16. 12 ibidem : Non inuenimus, sed cf. Averroes, *In Metaphysicam* VIII, c. 22, f. 220G-H. 13 Philosophus : Aristoteles, *De caelo* II, 292a18-21. 17–18 Commentator et Philosophus : Aristoteles, *Metaphysica* XII, 1072a19-b13; Averroes, *In Metaphysicam* XII, c. 31, 318E-319H.

<5.> Item, perfectioris corporis debet esse perfectio nobilior. Set corpora celestia sunt nobiliora quam animalia et anima est nobilior perfectio quam quecumque. Set anima est perfectio animalium. Quare multo fortius erit perfectio corporum celestium.

Oppositum uult Commentator et Philosophus XII *Metaphisice*. Et arguitur ratione quia illud cuius est perfectio anima est organicum; set corpora celestia non sunt organica; quare etc.

Diuerse de hoc sunt opiniones. Vna Simplicii quam recitat Commentator in II *Celi et mundi*, scilicet quod sunt animata <anima> intellectiua et quod habent duos sensus, scilicet tactum et auditum: tactum habent quia contingunt se et sunt nobiliora quam animalia et animalia se non contingunt nisi cognitio causatur sic per tactum; ergo cum corpora illa supercelestia contingunt se, sic tactum habent; et habent auditum quia causant sonum per motum suum et ideo habent auditum ut illam armoniam audiant. — Set istud est falsum quia tactus est sensus alimenti, II *De anima*; set corpora celestia non nutriuntur; quare etc. Item, nec auditum habent quia auditus inest animalibus propter remotionem cuiuslibet nocumenti et similiter auditus inest propter suscipiendam disciplinam; set corpora celestia non possunt ledi nec disciplinabilia sunt; quare etc. Item, sonum non habent quia ille sonus non lateret nobis; set nullus est qui illum sonum perciperit quia cum sint tanta corpora, uidetur quod <quilibet eum> perciperet. Item, illa corpora non percipiuntur et ideo ibi non est sonus. Item, ibi non est aer, ideo nec sonus.

Auicenna ponit illa esse animata anima existente parte ipsorum et habentia de materiabus anime ymaginationem. <a.> Quia sint animata patet quia quod ex se mouetur habet animam partem sui, secundum Philosophum VIII *Phisicorum*; set <corpora celestia> ex se mouentur; quare etc. Et confirmatur quia si mouerentur a motore appropriato, iam plus ex se non mouerentur quam grauia et leuia, quod falsum est, ut arguebatur.

<b.> Item, motus celi non est simpliciter naturalis <* * *> nisi cessaret motus <* * *> est ad unam differentiam positionis; set motus celi non est ad

1 nobilior] perfectior F 8 Simplicii] simp^{tum} (*sic*) F 9 anima *suppl.*] *lacuna fere 8 litt.* F 12 causatur] cāt *uel* cār *dub.* F 14 illam] -lum F 20 lateret nobis] latent nos F 20–21 sint tanta] sit causata F 23 habentia] habebant F 25 mouetur] -uentur F 29 * * *] *lacuna fere 9 litt.* F 30 * * *] *lacuna fere 8 litt.* F 30 differentiam] primam F

5 Commentator et Philosophus : Averroes, *In Metaphysicam* XII, c. 31, f. 318E-319H (*ad* 1072a20-b1). 6 illud … organicum : Aristoteles, *De anima* II, 412a27-28. 8 Commentator : Cf. Thomas de Aquino, *Sententia super librum De caelo et mundo* II, 13, p. 171a: "Concedit igitur [scil. Simplicius] quod in corporibus caelestibus sunt tres sensus, scilicet visus, auditus et tactus: excludit autem ab eis duos alios sensus materialiores, scilicet olfactum et gustum". 15 II De anima : Aristoteles, *De anima* II, 414b7. 23 Auicenna : Avicenna, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina* IX, 3, p. 475, l. 4-7. 25 secundum Philosophum : Aristoteles, *Physica* VIII, 254b-14-16. 28 arguebatur : Arg. 4.

unam differentiam positionis. Item, non est uiolentus quia motus uiolentus non est perpetuus. Requiritur ergo quod sit uoluntarius, et ideo erit ab anima perficiente ipsa corpora. Quare etc. Et confirmatur quia uoluntas uniuersalis non mouet, III *De anima*, set particularis, et ideo uoluntas a qua mouetur celum erit particularis et ideo non erit a uoluntate extrinseca quia uoluntas separata extrinseca est uniuersalis; quare a uirtute et uoluntate perficiente ipsa mouebuntur. Item, quod habeant ymaginationem <* * *> quia oportet quod uoluntas in celo sit renouata quia cum <* * *> est ad <* * *> nisi iterum tendit ad illud ubi. Et hoc non esset si non haberent aliquas uirtutes sensitiuas, et ideo habent sic ymaginationem.

Hoc tamen non est uerum secundum Philosophum quia si essent animata anima perficiente ipsa, tunc motus eorum non esset perpetuus et continuus; et hoc est falsum; <quare> etc. Maior patet quia mouens motum non facit motum uniformem, VIII *Phisicorum*. Set minor patet quia anima sua moueretur ipsis motis. Ergo etc.

Verumptamen sunt animata pro tanto quia habent aliquam intelligentiam aptatam ad suum motum, et ideo sicut ista corpora <inferiora> obediunt anime quantum ad motum suum, sic illa corpora superiora obediunt alicui intelligentie et substantie separate que mouet ipsa ut nata sunt moueri; et quia sic a tali intelligentia mouentur, ideo dicuntur animata, immo magis dicuntur esse mota ab anima quam corpora animalium, quia corpora animalium non sunt nata moueri ex se ut mouentur ab anima, set corpora celestia sunt semper sic nata moueri ut mouentur ab intelligentia, et ideo magis sunt mobilia.

<a.> Ad rationes Auicenne. Quod ex se mouetur etc.: dico quod illud quod mouetur ex se habet per se mouens et per se motum, set differenter in istis animalibus et in celestibus, quia in animalibus est pars ipsorum animalium, set in celestibus mouens non est pars set est anima appropriata. Et tu dicis: iam non magis mouentur ex se quam grauia et leuia. Dico quod immo, quia corpora illa sunt determinata quod sic mouentur ab intelligentia ut mouentur, et mouens est semper coniunctum mobili; sic non est de grauibus quia grauia semper a grauitate non mouentur nec semper motor est eis coniunctus.

<b.> Ad aliam. Aut est naturalis etc.: dico quod uoluntarius est. Et dicis: ergo ab anima perficiente ipsa, dico quod immo ab appropriata anima. Et dicis: tunc aut erit uniuersalis aut particularis. Dico quod particularis. Et dicis: ergo erit perfectio ipsarum. Dico quod non, quia dicitur particularis quia appropriatur

7 * * *] *lacuna fere 12 litt.* F 8 * * *] *lacuna fere 9 litt.* F 8 * * *] *lacuna fere 10 litt.* F 12 tunc] nunc F 12 esset] -se F 30 mobili] mo^{ti} F 31 a grauitate] agenerante F 33 appropriata] ss'atīua (*sic*) F

4 III De anima : Aristoteles, *De anima* III, 432b26-433a8 (et 433a15-16). 14 VIII Phisicorum : Aristoteles, *Physica* VIII, 267a25-b4.

ad determinatum mobile. Et quando dicitur quod oportet quod ista uoluntas sit transmutabilis, dico quod non oportet quia uere illa uoluntas [quia illa uoluntas] non intendit hanc reuolutionem uel illam, quia reuolutiones ille ibi non sunt nisi in potentia, set intendit totum motum celi continue per eandem uoluntatem, uerbi gratia: ut si aliquis uelit ire ad domum, per illam eandem uoluntatem uult medium; similiter est in proposito.

Ad rationes principales. <1.> Ad primam solutum est.

<2.> Ad aliam. Philosophus utitur eis sicut ex animatis, uerum est quia sunt animata anima appropriata, non tamen perficiente ipsa.

<3.> Ad aliam. Mouentur per appetitum etc., dico quod uerum est, et ideo habent animam, ut dictum est, que <est> appropriata non perficiens ipsa corpora.

<4.> Ad aliam. Aut habentur corpora celestia principium sui motus etc. aut mouentur a uoluntate a motore extrinseco: apparet solutio huius quia soluta est ratio ista in positione.

<5.> Ad aliam. Perfectioris corporis debet esse nobilior perfectio: uerum est, et dico quod nobilius est huiusmodi <moueri per animam appropriatam quam per> animam coniunctam † que sit perfectio †, et ideo non ualet, quia supponebat oppositum.

<Propositio IV>

<Questio 11>

<Vtrum creatio sit possibilis>

Consequenter queritur circa quartam propositionem que est: *Prima rerum creatarum est esse*, et queritur primo utrum creatio sit possibilis. Secundo utrum creatio realiter differat a creato esse. Et tertio utrum aliquid creatum possit creare aliquid aliud. De primo arguitur quod non.

<1.> Quia dicit Philosophus I *Phisicorum*: ex nichilo nichil fit. Set si creatio esset possibilis, esset ex nichilo. Quare etc.

<2.> Item, 'ex' dicit causam materialem. Set nichil non potest esse causa materialis alicuius. Quare etc. Set creatio dicitur esse productio alicuius ex

4 intendit] -dat F 6 uult] nobis F 11 perficiens] -ciente F 13 aut[1]] ut F 16 perfectioris] motoris (mo[ris]) F 20 que] qui F

20–21 Prima ... esse : *Liber de causis*, prop. IV, p. 54-56[126-128]. 21 Secundo : Qu. 12. 22 tertio : Nota in fine qu. 12. 24 Philosophus : Aristoteles, *Physica* I, 187a28-29.

nichilo. Ergo non erit possibilis.

<3.> Item, creatio si esset possibilis, uel esset substantia uel accidens. Nec est substantia nec accidens. Quare etc. Maior patet de se. Minor declaratur, primo quod non est substantia: quia est actio creantis, actio autem non est substantia; item, nec est accidens quia non est accidens creantis quia prima causa nullum accidens habet, que est creans; nec [est creans nec] est accidens creati quia iam posterior esset creato, quod falsum est quia precedit creatum. Quare non est possibilis.

<4.> Item, creatio est productio alicuius ex nichilo. Set hoc non potest esse. Quare etc. Maior patet per diffinitionem creationis. Minor patet quia omne fieri requirit subiectum; creatio autem aliquid fieri est; quare requirit subiectum; modo <nichil> non potest esse subiectum alicuius; quare etc.

<5.> Et hoc confirmatur quia quod producitur † acc^{d} † habet potentiam ad esse; set potentia illa uel est in nichilo uel in creato uel in creante. Nec in creante, quia nulla potentia est in eo; nec in creato, quia istud est posterius quam potentia creati ad esse quia potentia precedit actum; nec est in nichilo, quia nichil non potest esse subiectum accidentis. Quare etc.

In oppositum est iste actor et Philosophus et eius expositores. Et hoc ostenditur ratione quia triplex est agens: quoddam quod agit circa aliquid actu ens, sicut ars uel aliquis per artem; aliud est quod agit circa aliquid quod est in potentia, ut natura que agit circa materiam primam; ergo oportet esse aliquid quod aget ex nullo presupposito. Set istud est creatio. Quare est possibilis.

Dico quod est possibilis. Quia creatio est productio alicuius ex nichilo. Set istud est possibile. Quare etc. [et creatio]. Maior patet ex diffinitione creationis. Minor patet quia agens infinite uirtutis potest producere aliquid ex infinita distantia; set prima causa est infinite uirtutis; ergo ex infinita distantia poterit aliquid producere; set infinita est distantia ex nichilo ad ens; ergo etc.

Item, accipiendo aliquod creatum, aut est factum ex nichilo aut ex aliquo. Si ex nichilo, habeo propositum. Si ex aliquo, tunc queram de illo: aut est ex nichilo, et sic habeo propositum, aut ex aliquo, et sic queratur de illo, et procedam in infinitum. Modo procedere in infinitum in causis est impossibile. Quare aliquid fit ex nichilo.

Set de modo quo fit aliquid ex nichilo est diuersitas inter philosophos et fidem. Quia fides uult quod de nouo fit aliquid ex nichilo quia est agens Deus

15 eo] ea F 20 aliquis] -quid F 25 diffinitione] diffini^{te} (*sic*) F 35 agens] nichilo *uel* in celo *add. mg.* F

18 iste actor : *Liber de causis*, prop. IV, p. 54-56[126-128]. 18 Philosophus : Cf. Aristoteles, *Metaphysica* XII, 1072b13-14 (cf. etiam I, 983a8-9; II, 993b27-31); *De caelo* I, 179a28-30. 18 expositores : Cf. Averroes, *In Metaphysicam* X, c. 7, f. 257A-B; XII, c. 18, f. 303-305 (cf. Thomas de Aquino, *In Sent.* II, d. 1, qu. 1, a. 2, resp.).

ipse per uoluntatem et ideo mundum fecit de nouo ex nichilo.

Set Philosophus et sequentes ipsum uolunt quod de nouo non sit aliquid ex nichilo <a.> quia istud facere aliquid ex nichilo pertinet ad primam causam; set ista causa prima est totaliter intransmutabilis; set de nouo non causaret aliquid nisi esset mutatio facta in uoluntate eius, quia innouatio in effectu est quia innouatio uel est ab agente uel ab innouatione materie uel gratia alicuius utilitatis et ydoneitatis alicuius quod modo est melius fieri quam alias; modo tu non potes dicere quod prima causa agat de nouo propter materiam quia non agit presupposita materia, nec propter ydoneitatem temporis quia non agit in tempore, nec gratia alicuius extrinsece utilitatis quia quidquid commoditatis inest rei nunc, fuisset ei si fuisset facta ab eterno, ergo quod nunc fiat non est gratia alicuius utilitatis; quare etc. — Et confirmatur quia Deus ab eterno potuit rem ab eterno producere [et potuit] nec expectabat aliud; ergo ab eterno producit.

<b.> Et confirmatur quia posita causa sufficienti alicuius, ponitur effectus; set prima causa est sufficiens in creatione; ergo ipsa posita, semper ponitur [semper] creatio et sic nichil creatur de nouo set ab eterno.

Istud autem est erroneum et ideo soluatur ut ueritas solueret.

Ad rationes. <a.> Ad primam dicendum quod licet ab eterno uoluerit, tamen potuit non producere quia ab eterno uoluit quod nunc produceret talem effectum et non prius propter finem, scilicet propter <bonum> uniuersi, et ab eterno hoc uoluit per unam uoluntatem non transmutatam, ut exemplificatur semper de uoluntate qua aliquis uult ire ad domum per quam uoluntatem transit omnia spatia. Dico quod ab eterno non producit ut saluaret ordinem uniuersi et ut communicaret bonitatem suam in istis inferioribus uel propter aliquam utilitatem nobis ignotam. Et tu dicis: quidquid utilitatis habent res, haberent etiam [et] si ab eterno etc.; dico quod non quia non saluaretur ordo uniuersi, uel propter aliud non manifestum nobis.

<b.> Ad aliud. Quod dicitur, posita causa etc., uerum est in agente secundum naturam, non tamen in agente secundum formam sue uoluntatis; modo Deus non agit per naturam set per modum sue uoluntatis, et sic non ualet.

Ad rationes. <1.> Ex nichilo etc., uerum est, per transmutationem et motum quia motus presupponit aliquid in quo fiat, tamen per simplicem renouationem potest.

<2.> Ad aliam. 'Ex' dicit causam etc., uerum est aliquando, aliquando tamen

2 uolunt] est F 15 confirmatur] confic^{ur} (*sic*) F 26 aliquam] quam F 30 secundum naturam] ase (*sic*) F

2 Philosophus : Non inueni (sed cf. arg. 1., app. fontium).

dicit ordinem, sicut dicit 'post', 'ante', et sic non ualet.

<3.> Ad aliam. Aut esset substantia etc., dico quod est substantia, tamen credo quod non differt a creato esse, quia quod dicit creatum absolute dicit creatio respectu [anime] agentis.

<4.> Ad aliam dico quod creatio non est motus set creatum esse in ordine ad agens, ut dixi.

<5.> Ad aliam. Quia creatum est in potentia etc., dico quod differunt res que per motum causantur et que per simplicem emanationem, quia que per motum inducuntur in esse sunt in potentia passiua ad esse et requirunt aliquid, set in illis que inducuntur per emanationem simplicem non habent aliam potentiam a potentia actiua ipsius creantis, et sic non ualet.

<Questio 12>

<Vtrum creatio differat a creato esse realiter>

Consequenter queritur utrum creatio differat a creato esse realiter. Arguitur quod sic.

<1.> Quia mutatio differt a mutato esse; ergo et creatio a creato esse.

<2.> Item, illa differunt quorum unum precedit reliquum naturaliter. Set creatio naturaliter precedit creatum esse sicut mutatio precedit mutatum esse. Quare etc.

<3.> Item, ens absolutum et respectiuum realiter differunt; set creatum est aliquid absolutum et creatio respectiuum quia respicit agens; quare etc.

<4.> Item, factio differt ab ipso facto; set creatio est factio agentis; quare etc.

Oppositum arguitur quia si differret a creato esse uel esset substantia uel accidens <creantis>. Non est substantia creantis nec accidens eius quia accidens non habet. Nec res media preter creans et creatum quia <sic> res creata non immediate produceretur a creante, quod est falsum. Item, nec creatum accidens est quia accidens primo non fit.

Dico quod non differt a creato esse nisi secundum nostrum modum intelligendi quia in agente quod agit non ex presupposito nec mediante motu, factio nichil est realiter aliud quam factum; set creans est tale agens; quare etc. Maior patet quia factio differt a facto propter successionem et ideo quia fit ex aliquo supposito factum quod non erat sub alia forma.

Item, uel creatio est ens uel non. Non diceres quod esset non ens. Ergo est

---

1 sicut] sic quod F 3 creato … creatum] causato … causatum F 11 creantis] cōcantis (*sic*) F 20 factio] actio F 21 quia] quod F 24 non] est F

aliquid. <Erit> ergo aut substantia aut accidens. Non accidens creantis quia eius nullum est accidens. Ergo ipsius creati. Non accidens eius quia accidens non precedit illud cuius est accidens. Quare erit substantia creati. Ideo etc.

Aduertendum quod illa que facta sunt superiora non cognoscimus nisi [ut] per illa que uidemus hic inferius, et secundum quod uidemus et cognoscimus illa, sic et imponimus eis nomina. Modo dico quod creatio et creatum idem dicunt set diuersimode quia quod dicit creatum dicit creatio in comparatione ad ipsum creans.

Ad rationes. <1.> Dico ad primam quod creatio non est mutatio proprie, et ideo non ualet.

<2.> Ad aliam dico quod creatio non precedit creatum realiter licet precedat secundum nostrum modum ymaginandi.

<...>

<4.> Ad aliam. Factio etc., uerum est in illis que inducuntur per motum, non in eis que per simplicem emanationem.

<Nota>

Notandum quod opinio Auicenne et philosophorum fuit quod prima intelligentia creabat secundam et secunda tertiam per quemdam ordinem. Et si obiciatur: creare est aliquid ex nichilo producere, set istud uirtutis infinite et intelligentia non habet uirtutem infinitam, quare etc.; dicerent quod in uirtute sui non possunt de se set in uirtute alterius possunt, ut in uirtute prime cause. — Set tamen hoc est contra fidem et ueritatem quia hec est operatio prime cause, scilicet creare, quia istud est illius quod habet uirtutem infinitam, set uirtutem infinitam habet solum prima causa, quare etc. Et ad illud quod dicit quod in uirtute prime cause intelligentie etc., dico quod non possunt quia si producerent aliquid ex nichilo, hoc esset per uirtutem quam recipiunt a causa prima et ut illam uirtutem habent, set uirtutem prime cause non recipiunt intelligentie nisi sub esse determinato quia ipse intelligentie sunt determinate et ideo secundum modum sui recipient uirtutem prime cause sub esse limitato et determinato et non habebunt uirtutem infinitam. Si sic, non producent aliquid ex nichilo quia istud est habentis uirtutem infinitam, et sic non ualet ratio Auicenne. Et sic de ista propositione.

1 erit *suppl.*] *lacuna fere 6 litt.* F 4 cognoscimus] cognoscit (cog^{it}) F 5 hic] ibi F 7 comparatione] -tionem F 13 …] *deficit resp. ad arg. 3.* 18 est] sic F 22 creare] -te F 23 prima] p^{i} (*sic*) F 24 dicit] ducit F 30 producent] produceret F

16 opinio Auicenne : Avicenna, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina* IX, 4, p. 476-488.

<Propositio VI(VII)>

<Questio 13>

<Vtrum intelligentia sit composita ex materia et forma>

Consequenter queritur circa quintam propositionem: *Intelligentie superiores prime que consecuntur* etc. Set de ista posterius uidebitur. De illa que pertinent ad sextam tactum est. Et ideo queritur circa illam propositionem: *Intelligentia est substantia que non diuiditur*; et queritur circa istam utrum intelligentia sit composita ex materia et forma. Arguitur quod sic.

<1.> Quia quod habet proprietatem materie et forme habet materiam et formam. Set intelligentia habet ista. Quare etc. Maior patet quia proprietas non est sine eo cuius est proprietas. Minor etiam patet quia intelligentie inferiores habent recipere bonitates a causis superioribus; set recipere est proprietas materie. Item, habent influere in animas inferiores; influere autem est proprietas forme; quare etc.

<2.> Item, intelligentie uel sunt actus purus uel potentia <pura> uel aggregatum ex potentia et actu uel ex materia et forma. Non sunt actus purus quia iam non differrent a prima causa; nec sunt potentia pura quia non differrent a materia prima; ergo sunt composite ex materia et forma.

<3.> Item, illud quod est in genere substantie est compositum ex materia et forma; intelligentie sunt in genere substantie; ergo etc. Maior probatur quia genus sumitur a materia et differentia a forma. Minor patet per Philosophum in VII *Metaphisice*. Et ideo si intelligentie sint in genere, oportet quod habeant materiam.

Oppositum arguitur quia si essent composite ex materia et forma non essent eterne set corruptibiles essent; set hoc est contra intentionem Philosophi et falsum; quare etc.

Item, si sic essent composita, iam essent corpora; set hoc est falsum: non enim dicimus quod sint corpora set substantie incorporate; quare etc.

Dico quod non sunt composite ex materia et forma. Quia illa materia uel esset eiusdem rationis cum materia istorum inferiorum uel alterius rationis.

---

2 que pertinent] quod pertinet F 8 eo] esse F 10 autem] non F 12 actus] *iter.* F 14 differrent] defer- F 18 genus] ergo (g^o) F 21 quia] quod F

1–2 Intelligentie … consecuntur etc. : *Liber de causis*, prop. IV(V), p. 57-59[129-131]. 2 posterius : Qu. 16. 2–3 De illa ... est : Qu. 1-2. 3–4 Intelligentia … diuiditur : *Liber de causis*, prop. VI(VII), p. 61-64[133-136]. 18 genus … forma : Cf. Aristoteles, *Metaphysica* VII, 1038a5-9. 18 per Philosophum : Cf. Aristoteles, *Metaphysica* XII, 1073b1-3. 22 intentionem Philosophi : Aristoteles, *Metaphysica* XII, 1073a14-1074b14.

Non potes dicere quod sint eiusdem rationis quia iam sequeretur quod intelligentie essent transmutabiles et corruptibiles sicut ista inferiora, quod est inconueniens.

Item, quecumque conueniunt in materia sunt in se inuicem transmutabilia, et ideo substantie superiores essent transmutabiles in ista inferiora, quod est inconueniens.

Item, nec alterius rationis. Quia quecumque sit materia, ipsa est principium transmutationis, ut patet per Commentatorem VIII *Metaphisice*. Set intelligentie non sunt transmutabiles. Quare non habent materiam cuiuscumque rationis sit.

Item, in intelligentia idem est intellectus et quod intelligitur. Tunc arguitur: esse illud in quo est idem intelligens et quod intelligitur, illud est abstractum a materia et a conditionibus materie; set in intelligentia idem est intellectus et quod intelligitur, per Actorem hic et per Philosophum XII *Metaphisice*; quare etc.

Ad rationes in oppositum. Ad primam. <1.> Quod habet proprietatem materie et forme etc.: uerum est si eodem modo sunt materia et forma. Et dicis: intelligentie etc.: dico quod iste proprietates [tales recipere] non sunt conditiones materie, set <tales> recipere cum transmutatione et motu; modo intelligentia si recipiat, hoc <non> est cum motu et transmutatione.

<2.> Ad aliam. Aut sunt actus purus etc.: dico quod actus purus. Et dicis: tunc non differunt a causa prima: falsum est, immo sicut [ad] imperfectum a perfectissimo, ut uidemus de lumine <quod> eque simpliciter est in corpore luminoso et in aere, tamen perfectius est in corpore luminoso quam in aere; similiter dico in proposito quod licet sint eque simplices ut prima causa, non sunt ita perfecte sicut causa prima; hoc etiam uidemus in compositis quia in igne est tanta compositio ut in terra, tamen ignis magis perfectus est quam terra. Similiter est in proposito.

<3.> Ad aliam. Quod est in genere substantie etc., falsum est. Et dicis: genus sumitur ab aliquo materiali: dico quod ad hoc quod accipiamus rationem generis secundum nostrum modum considerandi sufficit quod nos in illa reductione apparentia reperiamus uel consideremus quorum unum consideramus esse magis commune quam reliquum et ab illo communi accipimus rationem generis. Sic possumus in intelligentiis reperire quia

1 sequeretur] secuntur F 4 sunt] sicut F 7 sit] illa (i^{a}) F 11 intelligitur] -ligit F 14 quod] quia F 30 genus] ergo (g^{o}) F 30 accipiamus] actus F 33 commune] occ^{ur} F

8 per Commentatorem : Averroes, *In Metaphysicam* VIII, c. 12, f. 220E-H. 14 per Actorem … per Philosophum : *Liber de causis*, prop. XII(XIII), p. 74-75[146-147], l. 92-93; Aristoteles, *Metaphysica* XII, 1074b21-1075a5; cf. etiam *De anima* III, 430a3-4.

possumus considerare ut est in gradu imperfectioris respectu prime cause et ex hoc accipimus rationem generis. Set si consideremus ipsam ut est aliquid perfecti intellectus et operationis secundum suam speciem, sic ab illo accipitur ratio differentie. Nec oportet quod ille proprietates realiter differant ab essentia sua set sufficit quod differant secundum nostrum modum considerandi ad hoc quod nos accipiamus diuersas rationes considerandi et intelligendi.

<Questio 14>

<Vtrum intelligentie sint composite ex actu et potentia>

Consequenter queritur utrum intelligentie sint composite ex actu et potentia. Arguitur quod sic.

<1.> Quia illud quod habet esse ab alio de se, potentiam habet ad esse et actum habet quia actum est. <Set intelligentie sunt huiusmodi>. Quare etc. Maior patet quia des oppositum: ergo est impossibile, si sit impossibile, numquam exit in esse ab alio. Minor patet quia intelligentie habent esse a prima causa.

<2.> Item, Commentator in prohemio *De anima* dicit quod actus et potentia sunt differentie maxime opposite que reperiuntur in quolibet genere causatorum. Ergo in intelligentiis reperiuntur.

In oppositum arguitur quia posterior compositio presupponit priorem, ubi ergo non est prior compositio, ibi non est posterior. Set in intelligentiis non est compositio ex materia et forma, que est prior compositio. Quare nec compositio ex actu et potentia.

Dico secundum Philosophum et Commentatorem quod in intelligentiis non est compositio ex actu et potentia. <Quia compositio ex actu et potentia> est in aliquo <p> quod est in potentia ad esse <q> uel in potentia est ad actum <r> uel <ad> aliquid operari <s> uel ad aliqua alia accidentia posteriora. Set in intelligentia nulla istarum potentiarum potest reperiri. Quare etc. Maior patet. Probatio minoris, primo quantum ad hoc quod non sit ibi potentia ad esse: <p_1> quia talis potentia est que est ante actum <p_2> uel que est semper cum actu; <p_1> modo intelligentie non possunt esse sic

1 imperfectioris] -tionis F 3 perfecti] -fecte F 10 alio] alia (a^a) F 24 in^3] ista F 25 uel^1] s'3 (*sic*) F

15 Commentator : Averroes, *In De anima* I, c. 6, p. 10, l. 20-21. 22 secundum Philosophum et Commentatorem : Aristoteles, *Metaphysica* XII, 1071b17-22; Averroes, *In Metaphysicam* XII, c. 30, f. 315A-C.

quod potentia illa precedat, quia sunt ab eterno; item, talis potentia est in materia; set intelligentie [ad esse] non reducuntur ad esse ex materia quia materiam non habent; <p_2> item, nec sunt in potentia secundo modo quia omnis potentia passiua est contradictionis, IX *Metaphisice*; set in intelligentiis non est potentia contradictionis, scilicet potentia ad esse et ad non esse; quare etc. Item, <*q*> nec est potentia ad actum, secundum quod ubi est idem intellectus et intellectum, nec operatio que est media ab extremis non differt, secundum intentionem Philosophi et Commentatoris XII *Metaphisice*; modo in intelligentiis idem est intelligens et quod intelligitur; quare etc.; modo idem ad suam essentiam non est in potentia; quare etc. Item, <*r*> intelligentie semper sunt in sua operatione quia semper intelligunt, ut uult Philosophus XII; set quod semper operatur non est in potentia ad suam operationem; quare etc. Item, <*s*> nec est in potentia ad accidens posterius quia in intelligentiis non est potentia ad quantitatem; ergo nec ad aliquod aliud accidens quia quantitas est primum accidens, unde Commentator uult † breuiter † quod ibi non est aliqua potentia passiua.

Ad rationes. <1.> Illud quod de se non habet esse etc., dico quod illud quod de se non habet esse etc. formaliter habet potentiam ad esse; modo dico quod intelligentia habet esse de se formaliter licet effectiue ab alia, et ideo non est intelligentia in potentia passiua ad esse. Et dicis: iam de se non haberet esse et impossibile esset ipsam esse: dico quod impossibile non opponitur ei quod est in potentia ad esse primo set ei cui non repugnat esse et de tali non oportet quod sit potentia ad esse passiua set sufficit quod habeat potentiam actiuam per quam producatur in esse, et sic est de intelligentiis.

<2.> Ad aliam. In quolibet genere causatorum est actus et potentia, uerum est, set non in eodem <subiecto> set in diuersis, unde est aliquid quod est in potentia sicut intellectus possibilis. — Vel aliter dicendum quod sic intelligitur quia illa que sunt actu in eodem genere <sunt> et illa que sunt in potentia, modo istud habet solum locum in eis ubi est actus et potentia et non in eis ubi non est actus et potentia, et sic non ualet.

9 intelligitur] -ligit F 21 opponitur] appo^{ur} (*sic*) F 26 subiecto *suppl.*] *lacuna fere 8 litt.* F 26 diuersis] -uersus F 27 sic] sicut F

4 IX Metaphisice : Aristoteles, *Metaphysica* IX, 1050b8-16. 8 secundum intentionem Philosophi et Commentatoris : Cf. Aristoteles, *Metaphysica* XII, 1074b21-1075a5; cf. *etiam De anima* III, 430a3-4; Averroes, *In Metaphysicam* XII, c. 51, f. 336C-D. 11–12 Philosophus XII : Aristoteles, *Metaphysica* XII, 1072b13-30. 15 Commentator : Averroes, *In Metaphysicam* XII, c. 41, f. 324B-E.

<Questio 15>

<Vtrum aliqualis compositio realis reperiatur in intelligentiis>

Consequenter queritur utrum aliqualis compositio realis reperiatur in intelligentiis. Arguitur quod sic.

<1.> Quia aliter essent eque simplices sicut prima causa. Set hoc est inconueniens. Quare etc.

<2.> Item, entia procedunt a prima causa sicut numeri procedunt ab unitate. Modo recessus numeri ab uno est secundum maiorem compositionem. Quare etc. Maior patet per Philosophum VIII *Metaphisice*, quia forme substantiales sunt sicut numeri.

<3.> Item, si intelligentie essent eque simplices sicut prima causa, tunc ab intelligentia non procederet aliquis motus uel aliquod compositum quia ab uno secundum quod unum simplicissimum non procedit nisi unum simplicissimum et sic iam non causabitur aliquid compositum. Quod cum sit inconueniens, manifestum est quod ibi sit aliqualis compositio realis.

<4.> Item, hoc uidetur esse de intentione istius actoris et dicit iste actor quod omnis intelligentia habet yliachym, id est aliquid materiale et aliquid formale.

Oppositum arguitur intentione Commentatoris XII *Metaphisice* qui uult quod sint forme simplices.

De ista questione fuerunt <diuerse> opiniones. Quidam dixerunt quod ex materia et forma essent composite, quod expeditum est. Alii uero, ut aliqui moderni, quod ibi sit compositio ex esse et essentia.

Tamen credo quod non sit ibi talis compositio quia, ut dicit Philosophus IV *Metaphisice*, non differunt ens homo, unus homo et homo. Quare esse et essentia non differunt. Et adducatur ratio Commentatoris. Aut esse est idem cum essentia aut aliquid additum; si de essentia, habeo propositum; si dicas quod additum, tunc habet essentiam; aut ergo de essentia illius esse est idem aut additum; si de sua essentia, eadem ratione fuit standum in primo; si aliquid additum, tunc procedetur in infinitum, quod est inconueniens. — Aliquis

28 procedetur] -cedatur F

7 per Philosophum : Aristoteles, *Metaphysica* VIII, 1043b32-1044a11. 14 iste actor : *Liber de causis*, prop. VIII(IX), p. 69[141], l. 98-02. 17 intentione Commentatoris : Averroes, *In Metaphysicam* XII, c. 49, f. 66-67. 19 Quidam : Avencebrol (Ibn Gebirol), *Fons vitae*, tr. I, III. 20 expeditum est : Qu. 13-14. 20–21 aliqui moderni : Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, IX, p. 64, l. 4-13; *De ente et essentia*, 3; Egidius Romanus, *Super librum De causis*, IX, f. 35X. 22 Philosophus : Aristoteles, *Metaphysica* IV, 1003b26-32. 24 ratio Commentatoris : Averroes, *In Metaphysicam* IV, c. 3, f. 333G-I.

diceret aut enim est de essentia etc., dico quod additum; et dicis: illud additum aut est de essentia sua aut additum, dico quod de essentia sua nec est standum in primo set in illo secundo. Verbi gratia: quia homo est album per aliud, ut per albedinem, et illa albedo per essentiam suam est alba, ut ita loquar, et standum est ibi, non autem in primo. — Set istud non ualet quia esse et <* * *> et totum est et ideo possum inducere de isto secundo esse quod uel erit de essentia sua uel esse erit sibi additum, cum sit causatum. Et ideo insufficienter respondebatur. — Nec ualet si diceretur quod sit status in prima causa, quia non queritur utrum sit status in causis efficientibus set in causatis, et ideo fuit redhibita responsio.

Nec est ibi compositio ex essentia et operatione quia operatio et essentia non differunt secundum essentiam set secundum nostrum modum concipiendi.

Item, nec est compositio ex partibus quantitatiuis quia quante non sunt.

Nec ex aliquo accidente quia non est ibi compositio ex subiecto et quantitate que est prima compositio ex accidente et subiecto.

Ad rationes. <1.> Dico ut dictum est prius quod intelligentie non differunt a primo quia sint magis composite set quia sunt minus perfecte.

<2.> Ad aliam. Entia procedunt etc., simile est in hoc quia sicut numeri secundum quendam ordinem ab uno procedunt, sic est de intelligentiis quod secundum ordinem a primo procedunt; set est dissimile quia ab uno procedunt numeri secundum quandam compositionem, set non est sic in intelligentiis.

<3.> Ad aliam dico secundum intentionem Philosophi quod a primo producitur prima intelligentia, <a prima> secunda, a secunda tertia, et sic usque ad talem intelligentiam deuenitur que intelligentia non potest causare intelligentiam eque simplicem sic quod nulla sit ibi compositio, et ideo habet causare celum in quo est compositio ex substantia sua et potentia ad ubi, et mediante motu istius causantur composita ex materia et forma et generabilia ista inferiora et corpora sic quod ab intelligentia immediate non causantur set mediante celo et motu eius diuerso.

<4.> Ad aliam dico quod actor iste fuit huius opinionis quod intelligentie essent composite quia fuit platonicus. — Vel dicendum quod intelligentie superiores habent esse [in] infinitum a prima causa et habent de se determinatum esse et determinatam speciem et formam, nec habent potentiam infinitam; et ideo cum materia dicat michi aliquid infinitum et indeterminatum et forma aliquid determinatum, ideo potuit dicere actor

3 set] sicut F 3 ut] si F 5 * * *] *lacuna fere 10 litt.* F 10 redhibita] redi^{sa} (*dub.*) F 12 set] non F 20 dissimile] diuisibile (di'si^{le}) F 23 secunda^{1}] -do F 35 indeterminatum] est de- F

16 prius : Qu. 14. 22 secundum intentionem Philosophi : Re uera Avicenna, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina* IV, 4, p. 483-484, l. 85-99.

iste quod in ipsis est yliachim, id est aliquid infinitum quantum ad esse et durationem et finitum quantum ad hoc quod sunt in tali specie et habent formam determinatam, uel sunt forme et essentie determinate; et noluit dicere quod in ipsis esset compositio ex materia et forma.

<Questio 16>

<Vtrum plures intelligentie possunt esse sub una specie>

Consequenter queritur utrum plures intelligentie possunt esse sub una specie. Arguitur quod sic.

<1.> Quia que conueniunt per ultimam differentiam sunt unum <specie>. Set plures intelligentie conueniunt in ultima differentia. Quare etc. Maior patet. Minor etiam quia conueniunt in intelligere quod est in eis ultima differentia.

<2.> Item, que solum differunt secundum magis et minus non differunt specie. Set plures intelligentie sunt huiusmodi. Quare etc. Maior patet. Minor etiam quia ille intelligentie differunt secundum esse magis et minus perfectum quia secundum quod magis et minus distant a prima causa.

<3.> Item, anime intellectiue separate sunt plures sub una specie. Ergo sic erit de intelligentiis. Antecedens patet. Consequentia declaratur quia ille anime separate sunt et non alligate corpori sunt, et [intelligentie] igitur eadem ratione possunt esse plures intelligentie sub una specie.

Oppositum arguitur. Diuersitas mobilium secundum speciem arguit diuersitatem motorum secundum speciem. Modo <intelligentie> plura sunt mobilia secundum speciem. Ergo etc.

Item. Si solum differrent [solum] numero, differrent tunc uel per quantitatem uel per materiam quia hec sunt principia indiuiduationis. Set intelligentie non habent nec materiam nec quantitatem, ut uisum est prius. Quare etc.

Dico quod due intelligentie non sunt eiusdem speciei. Quia que differunt per formam differunt secundum speciem. Set intelligentie differunt secundum formam. Quare et secundum speciem. Maior patet quia differentia in forma est diuersitas in specie. Minor patet quia in eis non est differentia accidentalis set sunt essentie simplices, ideo differentia in eis est per formam.

Et si dicas quod ille due intelligentie differunt per diuersos respectus ad primam causam, hoc non ualet. Quia aut illi respectus essent aliquid reale aut

3 noluit] uo- F 8 in] ille (i^{e}) F 28 differentia accidentalis] cum accidens F

23 prius : Qu. 13.

aliquid rationis, nec est quod alterum istorum dicas: si dicas quod sint aliquid rationis, non potest esse quia due intelligentie differrent sola ratione, quod est inconueniens quia realiter differunt; nec potes dicere quod ille respectus sit aliquid reale: hoc non potest esse quia in eis non est accidens reale.

Item, dato quod in eis sit tale ens reale, adhuc per illud non differunt, quia ens absolutum non potest distingui per aliquid respectiuum; set intelligentie ille sunt quid absolutum; ergo etc.

Item, II *Metaphisice*: nulla relatio realis fundatur in substantia. Modo si ille respectus esset relatio, iam fundaretur super essentiam intelligentie immediate, quia ibi nulla est qualitas nec quantitas, quod est inconueniens. Quare etc.

Item, illa relatio realis distingueretur ex terminis ad quos esset relatio. Modo ens primum ad quod est ille respectus est unum. Ergo non distinguentur [nec] ille relationes [nec] per terminum in quo sunt. Quia tu ponis quod per illas relationes intelligentie distinguantur, set inconueniens esset quod ille intelligentie distinguerentur per illas relationes, cum relationes distinguerentur per intelligentias, quare etc.

Nec potes dicere quod per potentiam aliquam quia in eis nulla est potentia; ergo per formam distinguntur et sic in specie.

Item, que differunt secundum esse perfectum et esse imperfectum essentialiter differunt in specie; set due intelligentie sic differunt; quare etc. Maior patet quia plura indiuidua eiusdem speciei possunt esse eque perfecta quia in eis non est essentialis ordo, quod tamen in speciebus non <potest esse>. Minor patet quia recedunt a primo secundum esse magis et minus perfectum.

Item, quod secundum se determinatum est ad esse unum in numero non potest multiplicari in plura numero. Set quelibet intelligentia est determinata ad esse unum in numero. Quare etc. Maior patet quia eo quod forma idem determinatur ad esse unum in numero, † ideo non potest esse nisi unus homo †. Minor patet quia intelligentia est forma simplex indiuidualis, unde in VII *Metaphisice*: idem est ibi quod quid erat esse et habens quod quid est. Quare etc.

Item, finis propter quem est multitudo indiuiduorum sub una specie est propter continuationem sui ipsorum in specie, cum hoc non possit facere numero, II *De anima* et *De generatione*. Set ille finis non est in intelligentiis

1 nec] ne^{e} (*sic*) F 3 respectus] -tu F 13 quod … unum] quem … unus F 16 cum relationes] *iter.* F 20 perfectum] -ti F 34 sui ipsorum] se ipsarum F

8 II Metaphisice : Non inuenimus, sed cf. Simplicius, *In Praedicamenta*, p. 213, l. 27-39; p. 220, l. 40-44. 31 VII Metaphisice : Aristoteles, *Metaphysica* VII, 1031b11-20; 1032a4-6. 35 II De Anima et De generatione : Aristoteles, *De anima* II, 415a26-b7; *De generatione et corruptione* II, 338b5-19.

cum sint incorruptibiles. Ergo frustra diuersa indiuidua haberent. Quare etc.

Et si queras: licet ita sit, posset tamen ita fieri a Deo quod solo numero differrent et essent forme simplices ? Philosophi dicerent quod non quia per formam solum essentialiter differrent et si sic essent diuersarum specierum, et sic quod essent eiusdem speciei differentes in numero <* * *> esset impossibile. Tamen secundum fidem posset secundum suam uoluntatem per quam facit omnia.

Ad rationes. <1.> Que conueniunt in ultima differentia etc., concedo. Et dicis: plures intelligentie conueniunt in ultima differentia: falsum est. Et dicis: conueniunt in intelligere: dico quod intelligere in diuersis speciebus non est eiusdem speciei.

Ad aliam. <2.> Que magis etc. non diuersificant speciem: uerum est, si illud sit magis et minus perfectum per accidens et propter materiam, set illa que per se et essentialiter differunt per magis et minus perfectum <differunt> essentialiter et sic non ualet.

Ad aliam. <3.> Anime separate etc., non est simile. Et dicis quod sunt separate sicut intelligentie: dico quod sunt distincte quia habent inclinationem ad corpora et ideo sunt distincte secundum quod inclinationem habent ad diuersa corpora, set intelligentie non habent inclinationem ad illa corpora. — Et ideo Auicenna concludit esse resumptionem corporum et resurrectionem esse, et tamen uult quod resumant anime eadem corpora <non> numero set specie. Set tamen secundum fidem resument eadem corpora numero. Tamen Commentator non diceret quod essent plures anime set quod esset una anima separata secundum essentiam licet coniuncta sit secundum operationem, unde sicut est una materia prima numero in omnibus, sic ponitur quod sit unus intellectus numero in omnibus hominibus, qui licet separetur a corpore isto <uel illo, numquam> tamen <separatur> a corpore simpliciter; et ideo dicit quod anima uel intellectus possibilis est <* * *> genus materie, et istud uidetur esse de intentione Philosophi in III *De anima*. Istud tamen est erroneum.

2 ita fieri … quod] intelligentia sunt … que F 5 * * *] *lacuna fere 9 litt.* F 26 isto] illa (i[a]) F 28 * * *] *lacuna fere 10 litt.* F 28 materie] media (me[a]) F

20 Auicenna : Non inuenimus apud Auicennam, sed cf. supra, p. 294 (et Costa, *Le 'questiones'*, p. 104-122 et *praesertim* p. 115-116). 23 Commentator : Cf. Radulphus Brito, *Super De anima* III, qu. 6 (Fauser, *Der Kommentar*, p. 163, l. 142-143 cum adn.).

<Propositio VII(VIII)>

<Questio 17>

<Vtrum intelligentia sciat res que sunt sub se, scilicet res sensibiles>

Consequenter queritur circa aliam propositionem: *Omnis intelligentia scit illud quod est supra se et illud quod est sub se*. Et de hoc potest queri utrum intelligentia sciat res que sunt sub se, scilicet res sensibiles. Arguitur quod non.

<1.> Quia intelligibile est agens in intellectum. Set agens nobilius est <patienti>. Ergo intelligibile nobilius est intellectu. Set res sensibiles non sunt digniores et nobiliores intelligentia. Quare etc.

<2.> Item, illud quod intelligitur ab intelligentia est intelligibile, ut dicit Actor post: intelligentia intelligit res intelligibiles. Set res sensibilis non est intelligibilis. Quare etc.

<3.> Et hoc confirmatur tertio quia sensibile non intelligitur a uirtute abstracta nisi sit uirtus abstrahens illud sensibile a sensibilitate. Set talis intellectus agens non potest esse in intelligentiis. Quare etc.

<4.> Item ostendo quod non possit intelligere illud quod est supra se quantum ad primam causam, quia illud est supra intelligentiam quia causa prima [que] est uirtutis infinite et intelligentie sunt uirtutis finite. Ergo intelligentie illam primam causam non poterunt cognoscere. Quare fuit falsa illa propositio.

Oppositum dicit Actor in illa propositione.

Dico quod intelligentia intelligit illud quod est supra se et sub se et hoc sic declaratur: quia intelligentia est substantia intellectualis et est causa eorum que sunt sub se per suum intelligere; ergo oportet quod cognoscat omnia que sunt sub se. Maior patet quia intelligentia est substantia intellectualis et quod causat illa que sunt sub se. Consequentia declaratur quia oportet quod illa cognoscat quia aliter non causaret illa.

Item, oportet quod cognoscat que sunt supra se quia ab eis causatur et est substantia intelligens. Ergo <oportet> quod illa que sunt supra se intelligat.

Set [hoc] considerandum quod quantum ad primam causam nulla intelligentia ipsam posset cognoscere quantum ad quidditatem suam, tamen quantum ad causalitatem suam et quantum ad si est eius intelligentia potest

3 intelligentia] aliquis F 5 intellectu] -ligere F 19 sic] sicut F 22 maior] *sic F* (*loco* antecedens) 29 si] se F

1–2 Omnis ... sub se : *Liber de causis*, prop. VII(VIII), p. 64-66[136-138]. 8 Actor post : *Liber de causis*, prop. VII(VIII), p. 65-66[137-138], l. 37-46. 18 Actor : *Liber de causis*, prop. VII(VIII), p. 64-66[136-138].

ipsam cognoscere. Quod autem perfecte ab intelligentia non cognoscitur declaratur quia uirtus prime cause infinita est et uirtus intelligentie finita, quare etc., unde II *De celo* et XII *Metaphisice* dicit Commentator quod quidam est motor infinite uirtutis ex quo motus celi habet infinitam durationem et alius est motor finite uirtutis ex quo motus celi habet finitam uelocitatem; et sic prima causa est infinite uirtutis in uigore, quare perfecte a causa prima uirtus eius non potest comprehendi; tamen in quantum causa ipsorum, sic ab intelligentiis cognoscitur. Et sic patet propositio.

Set de modo quo intelligit ea que sunt sub se uidetur esse opinio theologorum et istius actoris quod sic intelligit illa que sunt sub se per species communicatas, quia in ordine intelligibilium est anima humana infima et prima causa suprema et intelligentie medio modo se habent; modo anima humana intelligit per species acquisitas a rebus, prima causa per suam essentiam, ergo intelligentie intelligent medio modo, scilicet per species communicatas. — Tamen hoc <non uidetur esse> de intentione Philosophi et Commentatoris. Et istud potest confirmari quia si per species communicatas intelligeret, tunc oporteret quod ab eterno in se haberet species omnium rerum causandarum et simul, quia de nouo nichil est in intelligentia; set infinita indiuidua fuerunt generata et erunt, secundum Philosophum, et ideo simul infinita in intelligentia essent, quod est impossibile; quare etc. Nec intelligit per species acceptas a rebus quia non differret ab intellectu possibili et esset in potentia passiua ad intelligibilia, quod est inconueniens. Quare per tales species communicatas intelligentia non intelligit. Set secundum opinionem Philosophi anima intelligit per suam essentiam. Quia ubi est sciens et scitum idem oportet quod quidquid intelligit, quod hoc sit per suam essentiam et secundum modum sue essentie fiet. Set in intelligentiis sic est. Quare etc.

Set tu queres: cum ista inferiora non sint sua substantia nec prima causa, quomodo ergo intelliget causas superiores et inferiora ? Dico quod intelligit causas superiores non per modum causarum superiorum set per modum sui quia intelligit suam essentiam perfecte quantum ad omnem modum sue essentie et ideo non ignorat causam secundum quam sua essentia dependet in esse et ideo superiora intelligit ut sunt in ea. Eodem modo dicemus quod

8 cognoscitur] cognosco (cog^{o}) F 15 non uidetur esse *suppl.*] *lacuna fere 10 litt. et deinde* est F 24 ubi] nisi (n^{i}) F

3 Commentator : Averroes, *In De caelo* II, c. 38, p. 343, l. 83-104; *In Metaphysicam* XII, c. 41, 324E-H. 9–10 opinio theologorum : Thomas de Aquino, *Super librum de causis*, prop. 8, p. 56, l. 16-21; *Summa theologiae*, I^{a}, 55, 2; Egidius Romanus, *Super librum De causis*, VIII, f. 30K-L. 10 istius actoris : *Liber de causis*, prop. VII(VIII), p. 64-66[136-138]. 19 secundum Philosophum : Aristoteles, *Physica* III, 206a25-27. 23–24 secundum opinionem Philosophi : Cf. Aristoteles, *De anima* III, 430a2-5.

intelligit inferiora quia cognoscendo suam substantiam perfectiorem esse quam ista inferiora et quia habet perfectionem istorum inferiorum digniori modo, ideo ista inferiora intelliget et habebit perfectionem istorum omnium nobiliori modo quam sit in istis inferioribus, et sic inferiora ista intelligit per modum sui et non per modum inferiorum. Verbi gratia: si calidum separatum esset et cognosceret se uel essentiam suam, non ignoraret aliam perfectionem existentem in aliis calidis; sic in proposito. Et si queras: intelligitne illa inferiora in propria forma ? Dico quod sic, set non per propriam solam † quia nisi intelligat illa per formam huius uel illius †.

Ad rationes. <1.> Ad primam. Intelligibile est agens in intellectum etc., dico quod secus est de intellectu nostro et de intellectu intelligentie quia intellectus noster intelligit sic quod causatur a rebus, set intelligit intelligentia intellectu practico sic quod intellectus ille est causans res, et ideo in intelligentiis intellectus est nobilior intellecto; sic non est de intellectu nostro, cum sit causatus a rebus. — Vel potest dici quod intelligentia est illud quod est prima a se ipsa intelligibilis et non ista inferiora [modo] in quantum causa est istorum inferiorum, modo sua essentia ut causa nobilior est quam ipsa ut considerata secundum se, et ideo intelligibile est adhuc nobilius quam illud quod intelligit. Tamen prima solutio magis est ad rem.

<2.> Ad aliam. Intelligentia res intelligibiles intelligit: uerum est. Et tu dicis: res sensibiles etc., uerum est ut sensibiles et ut sic non intelliguntur, set ut intellectuales et ut sunt in prima causa, scilicet sub modo sue essentie, que est intelligibilis, illud tamen quod scitum est, est aliud quam sensibile.

<3.> Et tu dicis: intellectus non intelligit sensibilia nisi sit abstrahens, uerum est loquendo de intellectu qui intelligit recipiendo species a rebus, non tamen de illo qui intelligit non per res set per essentiam suam uel per species concausatas.

<4.> Ad aliam. Non intelligit primam causam: uerum est quantum ad essentiam suam complete, set ipsam intelligit in quantum causa est et ideo bene illud quod est supra se intelligit, per modum tamen sui, ut dictum est. Et sic de isto.

---

1 perfectiorem esse] perfectorum est F 5–7 calidum … calidis] ca^{d} … call'is F 12 noster] nunc F 12 intelligentia] intll'i^{m} (*sic*) F 14 cum] quod F 21 intelliguntur] -gantur F 23 aliud quam] aliquid quod F 26 non] nisi F 29 ipsam] -sarum F

<Propositio IX(X)>

<Questio 18>

<Vtrum intelligentia intelligat per species>

Consequenter queritur circa illam partem: *Omnis intelligentia est plena formis*, et queritur utrum intelligentia intelligat per species. Arguitur quod non.

<1.> Quia in separatis a materia idem est intellectus et quod intelligitur, non oportet esse speciem per quam intelligitur: hoc patet III *De anima*. Set in intelligentiis idem est intellectus et quod intelligitur quia in eis non est materia. Quare etc.

<2.> Item, si intelligentia intelligeret per species, aut ille species essent in ea acquisite uel concreate; non hoc modo nec illo; ergo etc. Non sunt acquisite quia iam aliqua transmutatio fieret in intellectu intelligentie, quia educeretur de potentia ad actum, quia nunc fieret actu et prius erat in potentia. Item, eodem modo esset de intelligentia sicut de intellectu nostro et eodem modo intelligeret, quod est inconueniens. Item, non intelligit per species concreatas quia creata a prima causa sunt infinita; cum ergo omnia intelligat ab eterno, haberet species infinitas concreatas; set istud est impossibile; quare non intelligit per species concreatas.

<a.> In oppositum est Actor quia ubicumque intellectus est aliud ab eo quod intelligitur, necesse est in intelligente aliquod principium per quod intelligat intelligens. Modo in intelligentia illud quod intelligitur et intellectus sunt diuersa quia intellectus est substantia intelligentie, set quod intelligitur sunt ista inferiora. Quare etc. Modo istud principium intelligendi non est aliud nisi species intelligibilis. Quare in intelligentia erit species per quam intelligit.

Secundum istum actorem et theologos esset dicendum quod in intelligentia sunt species concreate per quas intelligit inferiora. Quia intelligentia est substantia media inter primam causam et humanam animam. Set prima causa omnia que intelligit per suam essentiam intelligit et [nunc] anima humana per speciem propriam non intelligit [set causa omnia que intelligit per suam essentiam intelligit] set per species acquisitas a sensibilibus. Ergo intelligentia

3 in separatis] inferius F 3 intelligitur] -ligi F 8 nec] uel F 9 fieret] fiet F 13 infinita cum ergo] inferiora cognitio F 16 Actor] Aristoteles (ar'.) F 17 intelligitur] -ligeret F 18 intelligitur] -ligit F 25 anima] autem F

1 Omnis … formis : *Liber de causis*, prop. IX(X), p. 70-72[142-144]. 4 III De anima : Aristoteles, *De anima* III, 430a3-4. 16 Actor : *Liber de causis*, prop. IX(X), p. 70-72[142-144]. 22 Secundum … theologos : *Liber de causis*, prop. IX(X); Thomas de Aquino, *Super librum De causis*, X, p. 69, l. 8-11; Egidius Romanus, *Super librum De causis*, X, f. 37F.

intelliget modo medio, scilicet per species concreatas.

Tunc ad rationes dicerentur secundum istam uiam <1.> quod intelligentia alia est cum intelligit ista et se quia se per suam essentiam intelligit, inferiora per species concreatas. Et ad Philosophum diceretur quod hec fuit opinio sua.

<2.> Ad aliam diceretur quod totius uni speciei respondet una similitudo in intelligentia † et creata indiuiduo fit solum applicatio talis similitudinis extremos in intelligentia ad istud indiuiduum modo species ab eterno sunt †. Et secundo modo dicitur quod per reuelationem diuinam fit de nouo intellectio cuiuslibet inferioris per speciem totius speciei existentis in intelligentia. Tertio modo dicunt alii quoniam est infinite <* * *> quia mundus non fuit ab eterno.

Tamen intentio Philosophi et Commentatoris alia est. Quia uult Philosophus quod omne actu abstractum per se existens est actu intellectus et actu intellectum; et dico 'per se' quia licet species sit abstracta, tamen per se non est et ideo non intelligit; modo intelligentie sunt abstracte per se et sunt intelligentes suam essentiam per suammet essentiam et non per speciem inferiorem, quia aliter sua intellectio uilesceret, et intelligendo suam essentiam omnia inferiora intelligit et habet perfectionem omnium inferiorum.

Item, si intelligerent per species, ergo cognoscerent per speciem cuiuslibet intelligibilis, quod est impossibile quia infinitas species haberent simul, quod est inconueniens. Quod simul haberent omnes species patet quia nichil est quin prius prefuerit quia mundus est ab eterno et species sunt eterne et iterum plus quam infinite quia omnia et infinita iterum regenerabuntur.

Item, per speciem communem alicuius speciei intelliget omnia contenta sub specie, quia ut est causa sic cognoscit, set est causa cuiuslibet indiuidui, ergo speciem cuiuslibet indiuidui perceperit.

<a.> Ad rationes. Vbi cognitum est aliud etc., non oportet quia neque in intellectu nostro oportet ponere aliquam speciem que sit principium cognoscendi que sit alia a cognitione. Etiam minor est falsa quia intelligentia aliud a se non intelligit set essentiam <suam> solum cognoscit, set in hoc quod essentiam suam cognoscit non potest ignorare illa que ab ipsa dependent in esse et ideo illa cognoscit et intelligit per essentiam suam.

---

10 * * *] *lacuna fere 12 litt.* F 14 et²] quod F 18 intelligit … habet] -ligunt … -beant F 20 cognoscerent per speciem] cor^{ret} prima (*dub.*) speciei F 21 infinitas] -tus F 27 perceperit] -ceperit *uel* -cepit *dub.* F 28 neque] que F 29 que] quod F 33 dependent] deponunt F

13 Philosophus : Cf. Aristoteles, *De anima* III, 430a2-5; cf. Thomas de Aquino, *Sentencia libri De anima*, III, c. 3, p. 216, l. 65-72.

<Questio 19>

<Vtrum essent species magis uniuersales in intelligentia superioris quam inferioris>

Consequenter, dato quod intelligant per species, <queritur> utrum essent species magis uniuersales in intelligentia superioris quam inferioris. Arguitur quod non.

<1.> Quia intellectio intelligentie superioris est perfectior quam inferioris. Set uniuersalis cognitio est imperfectior, I *Phisicorum* dicit Philosophus. Quare etc.

<2.> Item, si intelligentie superiores intelligerent per species magis uniuersales, tunc non cognoscerent entia inferiora in propria forma sicut intelligentie inferiores. Set hoc est inconueniens. Quare etc.

Oppositum uult Actor.

Dico quod si intelligerent per species, oporteret quod species intelligentie superioris essent magis uniuersales quam inferioris, quia intelligentia superior ad plura se extendit in causalitate quam inferior, <et cum sit> perfectior quam inferior, ergo plura et melius intelligeret quam inferior [et per species suas] et oporteret quod species sue essent [magis] perfectiores et magis unite quam species existentes in inferiori. Quare etc.

Ad rationes. <1.> Cognitio etc., concedo. Et dicis: si haberet species magis etc., dico quod ille species essent magis uniuersales ut ad plura se extenderent et magis unite etiam, et intelligentia per illas intelligeret sub propria forma, ut intellectus unius magis intelligentis magis perfecte per species posset intelligere quam alius intellectus minus scientis.

<2.> Ad aliam dico similiter quod licet per species magis uniuersales cognoscant intelligentie superiores, ille tamen sunt perfectiores et per illas magis potest cognosci aliquid sub propria forma quam per illas species inferioris intelligentie, ut dictum est. Et sic ad illud.

13 et cum sit *suppl.*] *lacuna fere 14 litt.* F 14 intelligeret] -ligit F 22 similiter] -le F

5 Philosophus : Aristoteles, *Physica* I, 184a16-25. 10 Actor : *Liber de causis*, prop. IX(X), p. 70[142], l. 12-17. 25 dictum est : Resp. ad arg. 1.

<Propositio XII(XIII)>

<Questio 20>

<Vtrum omnis intelligentia intelligat essentiam suam>

Consequenter queritur circa illam propositionem: *Omnis <intelligentia> intelligit suam essentiam*, utrum omnis intelligentia intelligat essentiam suam. Arguitur quod non.

<1.> Quia illud quod intelligitur est uniuersale. Set intelligentia est singularis. Quare etc. Maior patet. Minor etiam quia quelibet intelligentia est indiuiduum signatum.

<2.> Item, nichil patitur a se ipso. Set intelligere est pati. Ergo se ipsam non intelliget.

<3.> Item, sensus non potest sentire se. Ergo intelligentia se non intelliget. Antecedens est manifestum. Consequentia patet quia sicut sensus se habet ad sentire, sic intellectus ad intelligere.

Oppositum dicit Actor.

Dico quod intelligentia intelligit suam essentiam. Quia in entibus separatis a materia idem est intellectus et quod intelligitur † quia me^te^ intelligere sunt separate a materia †. Set intelligentie sunt huiusmodi quia in eis idem est intellectus et quod intelligitur et hoc non esset nisi sua essentia intelligerent. Ergo suam essentiam intelligunt.

Item, ubi intelligibile semper est presens intelligenti et illud est per se intelligibile, illud est intelligens suam essentiam. Set in intelligentiis intelligibile est semper presens intelligenti et illud est per se intelligibile. Quare essentiam suam intelligunt. Set quod essentia intelligentie sit semper per se intelligibilis patet quia semper actu est abstracta et ideo actu per se semper est intelligibilis.

Ad rationes. <1.> Illud quod intelligitur est uniuersale etc., dico quod uerum est in istis inferioribus et non oportet in superioribus cum sint abstracte, quia ipsa [in] intelligentia per formam suam est una et singularis, set ista inferiora sunt singularia per materiam uel per conditiones materie, ut per hic et nunc, et cum intellectus sit separatus a materia, ideo oportet quod fiat denudatio et abstractio a talibus conditionibus in istis inferioribus ut fiat aliquid uniuersale;

4 intelligitur] -ligit F 14 intelligitur] -ligit F 16 intelligitur] -ligit F 21 intelligunt] -ligant F 21 intelligentie] -ligibile F 24 intelligitur] -ligere F 27 materiam] naturam F 29 ut] et F

1–2 Omnis … essentiam : *Liber de causis*, prop. XII(XIII), p. 74-76[146-148]. 12 Actor : *Liber de causis*, prop. XII(XIII), p. 74-76[146-148].

set in illis superioribus non est aliquid quod sit indiuiduum uel singulare per principia indiuiduantia set per formam suam, ideo talia indiuidua sunt maxime intelligibilia.

<2.> Ad aliam. Nichil patitur a se ipso: dico quod aliud est intelligere in nobis et aliud in intelligentiis, quia nostrum intelligere intellectus nostri est per receptionem intelligibilis et patiendo, intelligentia autem intelligit suam essentiam non per modum passionis: sic intellectus <noster> non intelligit.

<3.> Ad aliam. Sensus non sentit etc., concedo antecedens set nego consequens. Et ad probationem dico quod non est simile quia sensus est uirtus materialis set intelligentia est uirtus immaterialis. Quare non ualet.

<Propositio XIV>

<Questio 21>

<Vtrum sint alique intelligentie que non sint ordinate ad motum>

Consequenter queritur circa illam propositionem: *In anima sunt res sensibiles per hoc quod sunt exemplum ei* etc., et queritur primo utrum sint alique intelligentie que non sint ordinate ad motum. Arguitur quod sic.

<1.> Quia si omnes essent ordinate ad motum, tunc essent ualde pauce. Set hoc est inconueniens. Quare etc. Maior patet quia sunt pauci motus celestes respectiue. Minor patet quia quanto entia sunt magis perfecta in uniuerso, tanto sunt magis nata multiplicare; set intelligentie sunt entia maxime perfecta; quare etc.

<2.> Item, hoc patet per intentionem huius actoris qui ponit intelligentias et animas motrices orbium. Ergo preter istas animas sunt intelligentie que non sunt ordinate ad motum.

In oppositum est Philosophus et Commentator eius in XII *Metaphisice* ubi inuestigat numerum intelligentiarum per numerum motuum.

De isto est una opinio fidei et ueritatis et istius actoris [est] quod sint preter motrices orbium [set] quedam intelligentie astantes ante Deum ipsum contemplantes. Quod probat sic: quia corpora celestia sunt materialia, tunc

2 principia] *iter.* (p^{i}na pn^{a} *sic*) F 2 indiuiduantia] īdidu^{ua} (*sic*) F

11–12 In anima … ei etc. : *Liber de causis*, prop. XIII(XIV), p. 76-78[148-150]. 19 per intentionem … actoris : *Liber de causis*, prop. XIII(XIV), p. 76-78[148-150], et Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, XIV, p. 86-87, l. 8-28. 22 Philosophus et Commentator : Aristoteles, *Metaphysica* XII, 1073b3-1074a17; Averroes, *In Metaphysicam* XII, c. 44-48, f. 327D-333C.

arguitur: quod est propinquius simplicissimo et perfectissimo non debet esse ordinatum alicui corpori et <ei> quod est in tempore; set intelligentie sunt propinquissime ipsi Deo et corpora illa sunt materialia et motus suus cadit in tempore; quare etc. Maior declaratur: quia quanto aliquid est propinquius primo principio, tanto magis debet esse separatum a corporibus. Minor est manifesta.

Modo isti responderent ad Philosophum, qui non posuit intelligentias nisi motrices orbium, [dicunt] quod uerum est, quia philosophus non potest deuenire ex sensibus ad ipsas intelligentias nisi per motum uniformem uel perpetuum. Ideo etc.

<a.> Sententia Philosophi est in oppositum, quia entia nobiliora et perfectiora dicit esse finem uniuersi et operationum nobiliorum que sunt in uniuerso; set entia separata ut intelligentie sunt entia nobiliora in uniuerso; ergo debent esse finis motuum † et motus sint operationes nobiliores †; modo quod est in genere finis est in genere efficientis, ut dicit Commentator XII *Metaphisice*; quare etc.

<b.> Secunda ratio est quia omnes intelligentie nate sunt assimilari prime cause, istud enim est quod appetunt; set assimilantur sibi in quantum sunt causantes et imprimentes; ergo omnes intelligentie nate sunt causare et regere ista inferiora; set ista inferiora non possunt regere nisi mediante motu celi, ut uult Commentator XII *Metaphisice*; quare etc. Et hoc est quod confirmatur per Commentatorem II *De celo* et mundo, capitulo de difficilibus questionibus, qui uult quod finis intelligentiarum est quod assimilentur prime cause et acquirant suas perfectiones; set illas acquirunt per causationem et non causant sine motu celi; quare omnes motrices sunt orbium.

<c.> Item, dato quod sint plures, philosophus non debet ponere, qui ex sensatis inuestigat eas, scilicet per mouere uniformiter, et nullum apparens apparet aliud ab illo de ipsis nisi mouere; ergo non debet ponere nisi sicut ordinate ad motum.

Ad rationes dicerent <1.> quod multi sunt motus in celo, ut motus circulares et ecentrici et epicicli, et dato quod istos motus non poneremus, adhuc sunt quinquaginta. Et dicis: quod est perfectissimum etc., uerum est quod illud debet multiplicari saluato ordine uniuersi, set non saluaretur ordo uniuersi

1 propinquius] -pinq^{us} F 3 corpora] cor^{a}a' (*sic*) F 7 nisi] nec F 12 dicit … finem] dicunt … finis F 20 ista^{1}] secunda (2^{a}) F 20 nisi mediante] ī me^{te} F 22 difficilibus] diffinitionibus F 22 qui] quod F 26 qui] quod F 30 circulares] lari^{is} (*sic*) F 32 et dicis] ad aliam F

11 Sententia Philosophi : Cf. Aristoteles, *Metaphysica* XII, 1072a35-b4. 15 Commentator : Cf. Averroes, *In Metaphysicam* XII, c. 24, f. 309E-F. 21 Commentator : Averroes, *In Metaphysicam* XII, c. 37, f. 320H-I. 21–22 per Commentatorem : Averroes, *In De caelo* II, c. 64, p. 398-400.

istorum inferiorum ad illa superiora nisi mouerent. Quare etc.

<2.> Ad auctoritatem istius actoris dicendum est quod hec fuit intentio sua. — Vel potest ad Philosophum reduci quia nolebat dicere quod non essent ordinate ad motum set uolebat dicere quod sunt quedam immediate mouentes, ut anima orbis, et alie magis remotius.

Set quia istud est contra ueritatem et fidem, ideo saluantur rationes que sunt ad istam partem. <a.> Entia nobiliora etc., dico quod <hoc> non est quia sint motores orbis, set quia sunt efficientes alicuius quod est mouens celum.

<b.> Ad aliam dicerem quod finis intelligentiarum non est assimilari prime cause per motum set contemplare ipsam et non per motum.

<c.> Ad aliam. Cum dicis quod ex consequenti propter perfectiones suas sunt ordinate ad motum, dico quod non sunt ordinate ad motum nisi quedam solum et non omnes.

<Propositio XV(XVI)>

<Questio 22>

<Vtrum prima causa sit infinita in uigore>

Consequenter circa aliam propositionem: *Omnes intelligentie quarum non est finis*, et queritur utrum prima causa sit infinita in uigore, ut ipse dicit. Arguitur quod non.

<1.> Quia si esset infinite uirtutis, moueret in non-tempore. Set hoc est impossibile, quod motus sit in non-tempore. Quare etc. Maior patet quia si tanta uirtus moueret in tanto tempore, maior uirtus mouebit in minori tempore, et facta adiectione in uigore, fiet diminutio in tempore, et ideo uirtus <infinita> mouebit in non-tempore, quod est impossibile.

<2.> Item, si prima causa esset infinite uirtutis in uigore, omnia posset agere sine agentibus secundis, quia eius uirtus tota non posset terminare ad productionem unius effectus. Modo si sic esset, omnia alia agentia essent frustra, et <hoc> declarat Commentator in XII <*Metaphisice*>. Quare etc. Maior patet de se. Minor etiam per Commentatorem, ut dictum est.

<3.> Item, Commentator uult, II *De celo*, quod non sit infinite uirtutis in

3 quia] quod F 7 quia] quod F 9 assimilari] -lati F 10 contemplare ipsam] contemplando ipsum F 14 intelligentie] uirtutes *Lib. de causis* (*cf. app. fontium*)

14–15 Omnes … finis : *Liber de causis*, prop. XV(XVI), p. 80-83[152-155]. 25 Commentator : Cf. Averroes, *In Metaphysicam* IX, c. 7, f. 231H-I; XII, c. 44, f. 327H. 27 Commentator : Averroes, *In De caelo* II, c. 39, p. 344, l. 31-37.

uigore set in duratione.

Oppositum est de intentione huius actoris qui uult quod omnes intelligentie sunt ab illo quod est infinite uirtutis et uigoris.

De ista questione sibi contradicit Commentator in duobus locis, quia uult quod non sit infinite uirtutis in II *De celo*, quia iam moueret [in tempore] in non-tempore. Tamen in XII *Metaphisice* uult quod sit infinite uirtutis, quia uult quod in quolibet motu sunt duo motores, unus infinitus ex quo motus celi recipit infinitam durationem et unus finite uirtutis ex quo recipit determinatam uelocitatem ipse motus. Modo dictum est quod ipse non intelligebat quod ille motor infinitus non esset infinite uirtutis in duratione quia motus coniunctus est similiter infinitus duratione. Quare oportet quod intelligeret quod esset infinite uirtutis. Item, quod sit infinite <uirtutis> quantum ad qualitatem agendi et etiam actiua qualitate quia facit aliquid ex nichilo, et ideo uidetur quod sit infinite uirtutis et qualitatis actiue.

Ad rationes. <1.> Ad primam. Si esset infinite uirtutis etc., falsum est propter duo. Primo quia implicat contradictoria, quia hoc est contra rationem facti, scilicet motus, quia sibi repugnat esse in non-tempore, tamen motus factus ab illo infinite uirtutis esset uelocissimus motus qui possit reperiri. Item propter aliud, quia prima causa non mouet aliquem orbem immediate, ut dicit Commentator, ut dictum est, quia sunt ibi duo motores, unus coniunctus, alius non coniunctus, et iste est infinite uirtutis.

<2.> Ad aliam. Si esset infinite uirtutis, iam omnia produceret: secundum fidem concedendum est quod omnia possit facere, set quia communicat bonitatem suam aliis causatis, ideo alia agentia non sunt frustra. — Set secundum Philosophum dicendum quod non agit omnia immediate quia si ageret omnia immediate, iam omnia essent equalis perfectionis et sic destrueretur ordo uniuersi et cessaret [destruere] uniuersum. Item, illud esset ponere primam causam non esse simplicem quia causaret materialia, et ideo quamuis sit infinite uirtutis actu, non poterit omnia producere, quia ad istud sequeretur contradictio, et ideo non ualet.

<3.> Ad aliam. Dicit Commentator etc., dico quod ipse dicit oppositum similiter alibi.

---

3 uigoris] rigo- F 10–11 duratione … duratione] duca- … duca- (*sic*) F 14 uidetur] ualet F 14 et qualitatis actiue] equali^{tes} (*sic*) actiua F 26 equalis perfectionis] equaliter perfectionem F 27 cessaret] cesset F

2 de intentione … actoris : *Liber de causis*, prop. XV(XVI), p. 80-83[152-155]. 5 in II De celo : Loc. laud. supra, adn. ad p. 350, l. 27. 6 in XII Metaphisice : Averroes, *In Metaphysicam* XII, c. 41, f. 324B-G. 20 dictum est : Loc. laud. supra, adn. ad qu. 21, p. 349, l. 20-21. 25 secundum Philosophum : Non inuenimus, sed cf. Aristoteles, *Metaphysica* XII, 1075a11-25.

<Questio 23>

<Vtrum infinitum in duratione possit causari a causa prima>

Consequenter queritur utrum infinitum in duratione possit causari a causa prima. Arguitur quod non.

<1.> Quia causa debet esse prior effectu. Set nichil potest esse prius eterno. Ergo etc. Maior patet quia causa precedit effectum. Minor patet etiam quia unum infinitum in duratione non precedit aliud, quia aliter non esset eternum.

<2.> Item, quod habet esse post non esse non potest esse infinitum in duratione. Set omne causatum habet esse post non esse. Ergo etc. Maior patet. Minor etiam manifesta est. Et per consequens eternum non potest dependere a primo infinito.

<3.> Item, illud quod habet esse necessario non potest ex altero dependere. Set infinitum in duratione habet esse necessario. Ergo etc. Maior patet quia quod necessario est esse, ex altero non dependet: da enim oppositum, quod dependat ex altero: iam non habet esse necessario. Minor patet quia si est infinitum, non potest aliter se habere, quia si posset aliter se habere, non esset infinitum.

<4.> Item, quod habet esse ab alio possibile est esse et non esse. Set tale non habet esse infinite durationis. Quare etc.

In oppositum est Actor in illa propositione: *Omnes uirtutes* etc., ubi uult quod infinitum in duratione pendet ex prima causa.

Dico quod Commentator uult quod non repugnat eterno quod sit causatum. Deinde secundum Philosophum dicendum quod omnis uirtus infinita in duratione pendet ex prima causa, quod patet quia in omnibus entibus necesse est unum solum primum quod est <causa> omnium illorum que sunt de genere entium. Set plura sunt eterna quorum non est finis in duratione. Ergo dependent a prima causa in esse. Maior patet quia si essent prima principia plura <...>.

---

5 infinitum] est fini- F 12 necessario] -saria (nccā) F 25–26 prima principia plura] *sic desinit questio*

18 Actor : *Liber de causis*, prop. XV(XVI), p. 80-83[152-155]. 20 Commentator : Loc. laud. supra, adn. ad qu. 17, p. 342, l. 3. 21 secundum Philosophum : Aristoteles, *Physica* VIII, 226a10-b24.

<Propositio XVI(XVII)>

<Questio 24>

<Vtrum uirtus unita sit magis uigens quam non unita>

Consequenter queritur circa illam propositionem: *Omnis uirtus unita est magis infinita quam uirtus multiplicata*; potest queri unum, <scilicet> utrum uirtus unita sit magis uigens quam non unita. Arguitur quod non.

<1.> Quia quanto aliquid recedit a prima causa, tanto minoris uirtutis est. Set ut est uirtus magis unita, magis recedit a prima causa. Ergo etc. Maior patet. Probatio minoris: quia compositio est quedam unio, quanto <autem> aliqua sunt magis composita, tanto recedunt a simplicitate primi; ergo quanto aliqua sunt magis unita, tanto recedunt a simplicitate primi. Quare etc.

<2.> Item, illa uirtus est minoris uirtutis que ad pauciora se extendit. Set hoc facit uirtus magis unita. Quare etc. Maior patet. Minor declaratur quia quod magis est unum minus est extensibile ad plura et quod minus est unum magis ad plura extenditur. Quare etc.

<3.> Item, ostendo quod quanto uirtus est magis multiplicata tanto est magis uirtus: quia in maiori corpore est maior uirtus, II *De celo* Commentator; modo quanto corpus est maius, tanto magis est extensum et quanto magis est extensum, tanto est magis multiplicatum, et quanto est magis extensum est maioris uirtutis, ergo quanto est magis multiplicatum quare etc.

<4.> Item, plura agentia maioris uirtutis sunt quam pauciora. Set quanto aliquid est magis multiplicatum, tanto sunt ibi plura agentia quam quanto est aliquid magis unitum. Quare etc.

<5.> Item, quanto aliqua uirtus potest rem magis conseruare, tanto est fortior et maior. Set uirtus quanto est magis multiplicata, tanto potest [esse] magis in esse conseruare. Ergo quanto est magis multiplicata, tanto est fortior. Maior patet. Minor declaratur: in generatione per multiplicationem indiuiduorum conseruatur magis esse quam si non esset multiplicatio talis, sicut magis conseruatur in maiori magnitudine et plus quam quanto est in minori magnitudine, quia aliquid cito consumitur quod est minoris quantitatis. Quare etc.

In oppositum est Actor in propositione prius posita.

---

2 queri … utrum] quid … utitur F 3 quam] quare F 13 est[2]] set F 25 conseruatur] -uantur F 26 magnitudine] multi[ne] F

1–2 Omnis ... multiplicata : *Liber de causis*, prop. XVI(XVII), p. 83-85[155-157]. 14 Commentator : Non inuenimus. 29 Actor : *Liber de causis*, prop. XVI(XVII), p. 83-85[155-157].

Intelligendum quod illa propositio intelligit de eadem uirtute uel equali comparata ad diuersa subiecta quorum unum sit magis multiplicatum uel minus, uel ad unum subiectum quod [unum] sit minus uel magis unitum, et hoc in istis inferioribus, † set in superioribus intelligit quod uirtus magis unita est magis uigoris id est magis perfecte, set secundum aliquos potentes compositionem si aliqua sit magis unita id est magis simplex, ista est maioris uirtutis quam composita †.

Tunc dico: in istis inferioribus uirtus magis unita est maior quam separata quia ignis idem magis unitus est maioris <uirtutis in> operando quam essent plures separate.

Item, hoc apparet in diuersis corporibus, si accipiatur ignis in materia compacta et in materia rara, quia ignis in materia <compacta> in qua erit magis unitus est magis fortis quam in materia rara ubi causatum non unitur.

Item, hoc uidemus in partibus discretis ut in exercitu, quia quanto partes exercitus magis uniuntur, tanto minus debellantur quam si essent disparate. Quare [hoc] apparet in istis inferioribus illa propositio.

Item apparet in superioribus per rationem Actoris quia quanto aliqua uirtus magis accedit ad primam causam, tanto est maioris uirtutis; set uirtus magis unita magis accedit ad primam causam, siue per esse unitum intelligimus magis perfectum aut minus compositum; quare etc.

Vnde notandum quod contrarius modus in uirtute reperitur in corporibus et in superioribus quia in istis inferioribus quanto aliqua habent plures compositiones, tanto sunt magis perfecta; set in superioribus totum est e conuerso.

Ad rationes. <1.> Quanto aliquid magis recedit etc., concedo. Et dicis quod quanto aliquid est magis unitum <magis> recedit: falsum est. Et dicis: quod est compositum est unitum etc.: potest dici quod in illis separatis unitio illa non dicit compositionem aliquam, set illa unitas dicit magis gradum perfectionis; ulterius dato quod dicat compositionem, adhuc illud quod magis est unitum minus est compositum sic quod pauciores gradus compositionis habet. Et dicis: quod est compositum est unitum, uerum est, set unio non dicit michi compositionem; et ideo non oportet quod si aliquid sit magis unitum, quod sit magis compositum.

<2.> Ad aliam. Quanto ad pauciora se extendit…, uerum est. Et dicis quod tunc ad pauciora etc., in separatis falsum est quia quanto aliquid in separatis est magis simplex et unitum, tanto ad plura se extendit, secus autem est in ipsis inferioribus.

---

3 quod] quorum F 3 uel²] et F 9–10 operando quam … plures] comparando quem … omnes F 12 materia rara] mªta (*sic*) F 13 rara] rata F 18 accedit] -dat F 26 recedit] ratione dicitur F 29 compositionem adhuc] ad hoc compositionem F 34–35 pauciora … pauciora] -res … -res F 36 simplex] -pliciter F

<3.> Ad aliam. Quanto aliquid magis est multiplicatum etc., dico quod quanto aliquod corpus est maius debet habere maiorem uirtutem quam minus corpus idem eiusdem uirtutis, set si accipietis eandem uirtutem in numero, esset maior in paruo corpore quam <in> magno.

<4.> Ad aliam. Quanto sunt plura etc., concedo. Et dicis: quanto sunt multiplicata agentia etc., dico quod uerum est si fiat multiplicatio uirtutis simul cum agentibus et tanto sit de uirtute in singulis partibus, set si sit eadem uirtus et in omnibus illis partibus et in toto illo aggregato, maioris uirtutis erit in aggregato quam in partibus.

<5.> Ad aliam. Quod magis conseruat etc., dico quod uerum est. Et dicis quod uirtus multiplicata etc., dico quod non est eadem uirtus in generatione [set loquebamus de eadem uirtute]; modo in illis particularibus omnibus non est eadem uirtus ut in una parte, set sunt ibi plures uirtutes et in una parte est solum una uirtus et ideo non est tante uirtutis. Et sic ad illud.

<Propositio XXII(XXIII)>

<Questio 25>

<Vtrum res omnes desiderent primam causam>

Consequenter queritur circa illam propositionem: *Omnis intelligentia scit res* etc. Potest queri utrum res omnes desiderent primam causam. Arguitur quod non.

<1.> Quia desiderium siue appetitus consequitur cognitionem; set non omnis res habet cognitionem; quare etc. Maior patet. Minor etiam: quia multa sunt corpora que nullam cognitionem habent.

<2.> Item, dato quod omnia haberent cognitionem, non tamen adhuc cognoscerent primam causam, quia ipsa est ueritas infinita; set omnia ista sunt finita; quare etc.

<3.> Item, desiderium uel appetitus est respectu alicuius non habiti; [set habere] set influentia prime cause non est aliquid non habitum ab omnibus quia habetur a qualibet re, ut patet in quadam propositione: regnum eius est uniuersale; et in commento dicitur quod eius regnum se extendit ad omnes

3 accipietis] accipi[tes] (*sic*) F 12 particularibus] partibus F 22 infinita] in seruire F

15–16 Omnis … res etc. : *Liber de causis*, prop. XXII(XXIII), p. 95-96[167-168]. 27 in commento : *Liber de causis*, prop. VIII(IX), p. 67-68[139-140], l. 54-73; prop. XIX(XX), p. 89[161], l. 3-11; prop. XXII(XXIII), p. 96[168], l. 3-9 (cf. etiam Ps.-Dionysius Areopagita, *De divinis nominibus* xii, 2 [*Dionysiaca*, I, p. 529] laud. a Thoma de Aquino, *Super librum De causis*, XXI, p. 112, l. 6-9).

res; quare aliqua res eius influentiam habet; quare etc.

In oppositum est iste actor in illa propositione.

Dico quod omnes res primam causam desiderant: quia illud quod est finis omnium entium ab omnibus desideratur; set prima causa est huiusmodi; quare etc. Maior patet: quia desiderium est respectu finis. Minor patet de se: ad ipsum enim omnia entia reducuntur.

Item, illud ab omnibus entibus desideratur a quo omnia entia accipiunt bonitates et perfectiones; set a prima causa omnia entia ista recipiunt; quare etc. Maior patet. Minor declaratur: quia prima causa omnes bonitates et perfectiones attribuit ipsis entibus, res ipsas in suis perfectionibus conseruat quasdam mediate et quasdam immediate.

Ad rationes. <1.> Non omnia entia habent cognitionem etc., dico quod est quidam appetitus naturalis et quidam sequens cognitionem; modo omnes appetunt primam causam uel appetitu naturali uel sequenti cognitionem; et ideo non valet, quia licet appetitu cognoscitiuo non appetatur prima causa, tamen appetitur appetitu naturali, que quidem natura ducitur ab alia intelligentia non errante.

<2.> Ad aliam dico quod quamuis nulla res possit cognoscere perfecte primam causam, tamen omnis res se percipit recipere bonitatem a causa prima ut est possibile sue nature, et in quantum hoc cognoscant, oportet quod primam causam desiderent, a qua cognoscunt habere istud totum esse, et loquor de eis que habent cognitionem.

<3.> Ad aliam: desiderium <est> respectu non habiti, dico quod desiderium alicuius uel potest esse ad acquisitionem alicuius non habiti uel ad conseruationem perfectionis habite; modo licet omnes res habeant perfectionem a prima causa, appetunt ipsam in quantum uolunt conseruare suas perfectiones uel in se uel in alio.

16 quidem] quedam F 21 desiderent … cognoscunt] desig^{rent} (*sic*) … cognoscit F 23 habiti] -tu F 24 acquisitionem] -situm F 25 conseruationem] continuatio- F

16–17 natura ... non errante : adagium erutum ex Averroe, *In Metaphysicam* XII, 18, f. 303 I-K et f. 305 D-E.

<Propositio XXIII(XXIV)>

<Questio 26>

<Vtrum prima causa existat in omnibus rebus>

Consequenter queritur circa [aliam] sequentem propositionem utrum prima causa existat in omnibus rebus. Arguitur quod non.

<1.> Quia motor rei non existit in re set ab ipsa separatur. Modo prima causa motrix est omnium rerum. Quare etc. Maior et minor patet.

<2.> Item, uirtus infinita non potest recipi in finito aliquo. Set prima causa est uirtutis infinite, quodlibet ens aliud est uirtutis finite. Quare in eis omnibus non recipitur. Maior patet quia est in proposito. Minor patet.

In oppositum est actor iste qui uult quod est in omnibus secundum unum modum.

Dico quod est in omnibus rebus secundum aliquem modum essendi. Quia illud quod est causa cuiuslibet rei et quod influit bonitates et perfectiones supra quamlibet rem habet esse in illis rebus. Set prima causa est huiusmodi. Ideo etc. Maior patet quia causa efficiens habet esse in rebus ipsis secundum aliquem modum. Et minor patet, aliter non esset causa prima.

Set intelligendum quod prima causa uno modo influit in omnibus rebus, set eodem modo omnes res non recipiunt bonitatem suam, quia secundum potestatem suam recipiunt et secundum quod melius sunt disposita, et ideo quedam magis perfecte et diuinius bonitatem suam recipiunt, quedam minus perfecte et obscurius, ut dicit Commentator *De celo et mundo*.

Ad rationes. <1.> Motor est distinctus etc.: dico quod simpliciter motor rei non est idem <cum re>, tamen habet esse in illa re sicut causa efficiens in effectu. Et dicis: causa prima mouet etc.: concedo, et non aliquo alio modo essendi in illo erit.

Ad aliam. <2.> Infinitum etc.: concedo, secundum suam totam infinitatem, tamen bene aliqualiter et modo finito secundum potestatem recipientium erit in recipientibus, ut tactum est in questione. Et sic ad illud.

---

7 quia est in proposito] *sic* F 11 cuiuslibet] cuili- F 14 et] ī. (*sic*) F 18–19 minus perfecte] no^{9} per fidem F 21 sicut] sunt F

1 circa … propositionem : *Liber de causis*, prop. XXIII(XXIV), p. 97-99[169-171]. 8 actor iste : *Liber de causis*, prop. XXIII(XXIV), p. 97-99[169-171]. 19 Commentator : Cf. Aristoteles, *De caelo* I, 279a28-30.

Le commentaire d'un maître parisien conservé à Erfurt

Iulia Székely
(École nationale des chartes, Paris)
Dragos Calma *
(Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca / École pratique des hautes études, Paris)

1. Description du manuscrit

Le codex Erfurt, Universitätsbibliothek, Dep. Erf. CA 4° 316, qui transmet le commentaire anonyme au *Liber de causis* est un recueil de plusieurs textes copiés à la fin du XIIIe siècle et dans la première moitié du XIVe siècle[1] . On y lit des textes d'astronomie[2], le *De physiognomia* et trois commentaires qui portent sur celui-ci[3], un commentaire au *De celo et mundo* résumé par (« collectum per ») Walter Burley à Oxford, probablement durant ses années de formation au Merton College[4]. Le commentaire sur le *Liber de causis* que nous

*. La description et l'édition du texte ont été accomplies par Iulia Székely; l'identification des sources et leur analyse sont le résultat de la collaboration. Nous remercions Dominique Poirel et Delphine Carron pour leurs corrections et remarques ; ainsi que M. Thomas Bouillon, conservateur en chef, et le personnel de la Bilbliothèque Amploniana pour la collaboration très efficace durant le séjour de recherche (mai 2014).

1. Cf. W. Schum, *Beschreibendes Verzeichnis der Amplonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt,* Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1887, p. 550, n° 316 ; l'information se lit aussi sur internet http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj32205732,T.
2. *Liber ignium de viginti septem mansionibus lune* (f. 24v-26v) ; *Practica novi quadrantis* (f. 34-36) ; *Practica astrolabii* (f. 36-38).
3. *De physiognomia* (f. 27r-34r) ; Averroes, *Commentum in De physiognomia* (f. 38v-42r) ; Egidius Romanus, *De physiognomia cum questionibus* (f. 55v-68r) ; *De physiognomia cum glossa* (f. 69r-76v).
4. Il se lit aux f. 1r-23v ; les mentions importantes sont : « Item commentum bonum et breve super libris *De celo et mundo* (Aristotelis) collectum per Burley » et « Explicit commentum librorum *De celo et mundo* breve collectum in villa Oxoniensi ».

Neoplatonism in the Middle Ages, I. New Commentaries on Liber de causis *(ca. 1250-1350),* ed. by Dragos Calma, SA 42-1 (Turnhout: Brepols, 2016), pp. 359–466
BREPOLS PUBLISHERS DOI: 10.1484/M.SA-EB.5.111562

étudions se trouve aux folios 43r-53v, suivi par deux questions (f. 53v-54v) : « Queritur utrum homo sit minor mundus » et « Queritur utrum nobilior sit qui sola nobilitate ».

Ce manuscrit se trouvait déjà dans la librairie léguée par Amplonius Rating de Berka, vers 1412, au Collège *Porta Celi* qu'il a fondé la même année, le 1er mai ; la bibliothèque comprenait 644 volumes, dont 430 existent toujours à Erfurt[5]. Le manuscrit qui nous intéresse figure au n° 45 (Schum, p. 814) parmi les livres de philosophie naturelle (60 volumes) ; il faut aussi noter que les volumes de métaphysique (Schum, p. 818-819) sont au nombre de 15, dont 4 liés à la tradition néoplatonicienne qui nous intéresse ici : au n° 3 (= F. 20) on fait mention d'un manuscrit contenant dans l'ordre : la *Métaphysique* d'Aristote (« nova translatio bene glosata »), le commentaire d'Albert le Grand sur le *De causis* (« duo libri et optimi rari Alberti Magni de theoreumatibus causarum in quibus ut plurimis diversissima prelucide demonstrat ») et le *Liber de causis* (« Liber Aristotelis de theoreumatibus causarum cum commento Alphorabii ») ; au n° 7 (= Q. 306) on mentionne le commentaire de Thomas (« Item scriptum b. Thome de Aquino super theoreumata de causis Aristotelis et commento Alphorabii ») ; au n° 10 (= Q. 290) un manuscrit avec le commentaire de Gilles de Rome (« Item commentum egregium Egidii Romani cum questionibus mirabiliter bonis super libro Aristotelis de theoreumatibus causarum ») ; au n° 11 (= Q. 290) un manuscrit contenant des ouvrages de Burley et de Proclus, dont les *Eléments de théologie*, les *Eléments de physique*, et les *Tria opuscula* (*De providentia*, *De libertate*, *De malo*).

Le manuscrit CA 4° 316 est dans un état plutôt mauvais : les premiers dix-huit feuillets ont les marges brûlées, mais le corps du texte est peu affecté. Le commentaire au *Liber de causis* n'a pas souffert de dommages ; il est copié sur un parchemin usé, d'une qualité médiocre, comportant des parties rugueuses et différents défauts de la peau. Le commentaire commence au début d'un nouveau cahier ; au f. 50v une réclame indique le changement du cahier. L'encre bistre, assez pâle jusque-là, est d'une apparence plus foncée à partir du f. 51r.

Le texte est écrit sur deux colonnes, par une seule main, dans une écriture *textualis* assez homogène, probablement du début XIVe siècle : module petit, lettres arrondies, apparence assez soignée ; parfois on a l'impression d'une

5. Le catalogue de la bibliothèque d'Amplonius Rating de Berka, écrit en 1412 de sa propre main, est édité par Schum, *Beschreibendes Verzeichnis*, p. 785-867. Voir aussi P. Lehmann, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, *band 2: Erfurt*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1928, p. 38. Schum et Lehmann ont fait le travail d'identification des manuscrits décrits et les correspondances avec les cotes actuelles, lorsque les manuscrits se trouvaient encore dans les fonds de la Bibliotheca Amploniana.

écriture plus hâtive. D'après tous ces éléments, il s'agirait d'une écriture parisienne universitaire, qui comporte aussi des aspects inattendus[6]. Il y a très peu de notes marginales ou interlinéaires ; si elles existent, elles sont très sommaires, un ou deux mots, corrigeant le texte ; elles sont écrites par une autre main.

Le texte, même s'il est généralement très correct, porte quelquesfois la trace visible de l'inattention du scribe ; on trouve quelques problèmes d'accord des cas, des mots qui sont en plus (pour la plupart des conjonctions), des fautes de lecture. Par exemple, au f. 46va, le copiste se trompe de ligne et répète une même séquence de mots[7]. Au f. 48ra, on note un saut du même au même : le copiste s'en rend compte et il barre deux lignes de texte[8]. Enfin, au f. 45rb une ligne et demie sont laissées blanches de façon intentionnelle : soit parce que le copiste n'a pas pu déchiffrer son modèle, soit parce que le même espace blanc était déjà dans le modèle[9].

2. L'auteur

L'auteur de ce commentaire demeure, dans l'état actuel des recherches, anonyme. Toutefois, il est intéressant de remarquer, au fil du texte, le fréquent emploi des formes verbales à la première et à la deuxième personne du singulier et du pluriel, qui semble attester un véritable dialogue entre un maître et des étudiants :

> Sed videte si causa universalis agens per naturam ponatur que agit per secundam.
> Si dicas quod virtus celi unitur sibi mediante substantia, tunc arguo: forma immediate…
> Ad primum (…). Et tu dicis quod singulare est hic et nunc. Dico quod hoc est verum in istis inferioribus et non in superioribus…
> Ad minorem, dico (…). Ad aliud: quod dicis per Commentatorem (…).
> Ad primum (…). Et tu dicis quod intellectus potest sillogizare (...). Concedo (...).

6. Nous remercions vivement M. Marc Smith, professeur de paléographie à l'École nationale des chartes, qui a examiné l'écriture du commentaire ; il a noté qu'elle est d'origine parisienne, mais des éléménts propres à l'écriture italienne ou germanique apparaissent de façon non-systématique. L'abréviation « con- » et celle du mot « quid » sont très particulières aussi.
7. Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 13, p. 424, l. 12-13.
8. *Ibid.*, q. 18, p. 432, l. 31.
9. Cf. *infra*, p. 417, l. 4.

Il est vraisemblable que l'on ait affaire à une *reportatio* d'un commentaire par *questiones* tenu devant les étudiants, manifestement à la Faculté des arts[10]. D'ailleurs, dans la *Questio* 22, l'auteur assume la position d'Aristote et d'Averroès et avoue qu'un théologien défendrait une autre position[11]. Dans la *Questio* 36, il mentionne les théologiens en laissant entendre qu'il n'en faisait pas partie. Le mal n'imite pas l'essence de la cause première, étant en totale discordance avec elle ; c'est la raison pour laquelle les théologiens disent que le mal ne peut pas avoir son origine (*ydea*) dans le premier principe[12]. Dans la *Questio* 32, l'Anonyme rejette l'argument selon laquelle la cause première serait dans les choses selon son essence parce que cela est contraire à la philosophie[13]. Ce sont deux renvois cachés à Thomas d'Aquin, la première étant une référence au *Commentaire aux Sentences*, I, d. 36, q. 2, art. 3, ad. 1 ; et la seconde, à la *Somme de théologie*, I, q. 8, a. 3.

3. Description formelle

Ce commentaire par *questiones* en compte trente-sept qui portent sur seize propositions (des trente-deux) du *Liber de causis*. Il n'est pas possible d'expliquer la raison de son état fragmentaire : témoin manuscrit corrompu ? Choix délibéré de l'auteur ? Sont commentées les propositions : I (q. 3-5), II (q. 6-9), III (q. 10-12), IV (q. 13-17), IV(V) (q. 18), V(VI) (q. 19-21), IX(X) (q. 22-23), X(XI) (q. 24-25), XI(XII) (q. 26), XIII(XIV) (q. 27-28), XIV(XV) (q. 29-30), XVII(XVIII) (q. 31), XVIII(XIX) (q. 32-33), XIX(XX) (q. 34), XX(XXI) (q. 35), XXII(XXIII) (q. 36-37). Chaque question occupe dans le manuscrit une à deux colonnes ; leur structure est très similaire et assez cohérente. Au début, on lit la formulation de la question, suivie généralement de deux arguments contre la thèse et puis un seul en faveur de celle-ci (seulement les questions 17-20, 28, 31 posent d'abord des arguments *pro*) ;

10. Nous montrerons plus loin qu'il a été composé à l'Université de Paris.
11. Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis,* q. 22, p. 440, l. 9-13 : « Verum esset si quereretur a theologo, diceret quod si fieret nova species, tunc Deus de novo immitteret lumen intelligentie per quod intelligeret illam speciem. Sed hoc est contra Philosophum et Commentatorem qui dicunt quod si minima stella adderetur celo, ipsum moveretur cum fatigatione et pena ».
12. *Ibid.*, q. 36, p. 463, l. 27-31 : « (...) mala autem non cadunt per se et directe sub scientia cause prime, quia malum non ymitatur esssentiam cause prime, sed totaliter discordat ab ea. Et quia est eadem disposito rei in entitate et cognitio et malum non est in essentia cause prime, ergo nec in eius cognitione. Ideo dicunt theologi quod malum non habet ydeam in primo, quam materia prima habeat ».
13. *Ibid.*, q. 32, p. 457, l. 16-18 : « Sed aliqui dicunt quod <causa prima> sit in rebus secundum essentiam. Sed hoc est contra philosophiam, quia id quod res per se est potest communicare alteri ; et quod non est per se, sed participative, non potest communicare alteri ».

ensuite la solution du maître et, à la fin de la *questio*, la réfutation des arguments énoncés en premier. En voici un exemple pris de la Question 13 (« Utrum possibile sit aliquid creari ») :

> Queritur circa illam propositionem : prima rerum creatarum est esse. Et primo : utrum possibile sit aliquid creari.
> Et arguitur quod non. Omne quod fit prius possibile...
> Item, si creatio est aliquid...
> Oppositum dicit Auctor et philosophi...
> Dicendum quod non solum est possibile...
> Ad primum, dicendum secundum Avicennam...
> Ad aliud, dico quod creatio...

Il s'agit vraisemableblement d'une *reportatio*, car on trouve souvent des passages qui utilisent les verbes à la deuxième et à la troisième personne du singulier : « Et tu diceres mihi (...). Dico quod (...). Modo dico quod (...). Ad aliud, dico quod bene concludit (...) ». Une fois, le maître anonyme semble s'adresser à toute la classe : « Sed videte : si causa universalis agens per naturam ponatur... » (p. 410, l. 27-28). Vraisemblablement, le maître n'a pas remanié cette *reportatio* en vue de la publication. Cela pourrait expliquer l'absence de la réfutation du deuxième argument contraire de la Question 10, pourtant énoncé au début.

4. Les sources

L'auteur cite explicitement notamment des autorités philosophiques. En voici un tableau synoptique :

> Aristote (= Philosophus) : **41 fois** (cité seul ou avec les ouvrages suivants : *Metaphysica* IV, V, VI, XII ; *Physica* IV, VI, VIII ; *De anima* III ; *De generatione et corruptione* I ; *Ethica* II ; *De interpretatione* I ; *Analytica Posteriora* I ; *De celo et mundo* II)
> Averroès (= Commentator) : **31 fois** (*Metaphysica* V, IX, XI, XII ; *Physica* VIII ; *De anima* II, III)
> Proclus : **19 fois** (*Elementatio theologica*)
> Avicenne : **18 fois** (*Metaphysica* VIII et IX)
> Denys Ps. l'Aréopagite : **3 fois**
> Alexandre d'Aphrodise : **2 fois**
> Platonici/positiones platonicas : **2 fois**
> Simplicius : **2 fois**
> Thémistius : **1 fois**
> Boèce : **1 fois** (*De consolatione philosophie*, V)

La présence massive d'Averroès n'est pas caractéristique de la tradition latine des exégèses au *Liber de causis* ; seulement les commentaires de Siger de Brabant (48 fois) et celui d'Albert le Grand (44 fois) citent abondamment Averroès (Thomas d'Aquin le cite une fois dans le *Super Librum de causis expositio*). Les références à Avicenne sont également nombreuses et intéressantes : parfois l'Anonyme reprend ses thèses, parfois il montre le désaccord avec Averroès. En ce qui concerne l'usage des citations de Proclus, il est possible de démontrer, dans certains cas, que le commentaire de Thomas d'Aquin en est la source parce que l'Anonyme copie aussi le contexte thomasien[14] ; mais il faut noter deux occurrences où les propositions des *Eléments de théologie* sont citées avec le mauvais numéro : la proposition 2 au lieu de 29 (dans la q. 1), et la proposition 46 au lieu de 67 (dans la q. 14). On note les occurrences très peu nombreuses, en comparaison avec les autorités que nous venons de mentionner, du Ps. Denys (cité deux fois par l'entremise de Thomas et une fois par l'entremise de Gilles de Rome), de Boèce (cité par l'entremise de Gilles de Rome), d'Alexandre d'Aphrodise, de Simplicius et Thémistius (connus par Averroès et par Thomas) et des Platonici (cités par l'entremise de Thomas).

Dans la solution de la question 11 sur le thème de l'animation du ciel, on reconnaît une citation de la *Summa contra Gentiles* qui est pourtant attribuée à Avicenne.

Thomas de Aquino, *Summa contra Gentiles*, III, c. 23, 7	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 11, p. 418, l. 26-28
Item. **Omni motui** qui est a **natura** sicut a principio activo, oportet quod, **si accessus ad aliquid est naturalis,** quod **recessus ab** eodem **sit innaturalis** et contra naturam: sicut grave accedit deorsum naturaliter, recedit autem inde contra naturam.	Unde Avicenna sic arguit: in **omni motu** secundum **naturam**, **si accidit ad aliquem** locum, **est naturalis**; **recessus ab** illo **est innaturalis**.

Les références à Simplicius et Alexandre d'Aphrodise utilisées dans les arguments de cette question sont très vraisemblablement puisées dans le commentaire de Thomas au *De celo* : il serait trop long de donner tous les lieux parallèles dans un tableau, mais nous indiquons les références dans l'édition.

Parmi les *moderni*, l'Anonyme cite trois fois le nom d'Albert le Grand et deux fois l'*Expositor*, qui désigne Thomas d'Aquin. Il prend position critique

14. Voir le tableau avec les citations de Thomas.

contre Thomas, en défendant la philosophie, en s'y référant une fois d'une manière générique (*theologi*), et une fois d'une manière encore plus vague (*aliqui*)[15].

L'Anonyme ne montre aucune attention particulière à la question de l'authenticité du *Liber de causis*, mais il attribue les théorèmes à un *Auctor*, et les propositions secondaires soit à un *Commentator* soit au même *Auctor*[16].

4.1. Albert le Grand

Albert le Grand est le seul auteur moderne que l'Anonyme cite par son nom ; pourtant, mis à part les trois citations explicites, nous n'avons pas pu identifier d'autres passages où l'on puisse reconnaître les échos d'Albert.

Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*
Plus ergo **influit primaria** quam secundaria **quattuor de causis**. Quarum una et prima est, quia non influente secundaria influit primaria. **Secunda** est, quia secundaria non substantificatur nisi ex primaria nec virtutem influendi accipit **nisi** a **primaria**. Tertia causa est, quia **quidquid facit secundaria**, **eminentius** et nobilius **facit primaria**, et non convertitur. Quarta **causa** est, quia **secundaria est in primaria substantialiter**, **virtualiter** sive potentialiter et, ut ita dicam, influenter, sive processive, ut alii dicunt philosophi. (lib. 2, tr. 1, c. 5, p. 65, l. 55-64)	Sed secundum Albertum, **causa prima plus influit quatuor de causis**, quia cessante secunda, adhuc influit prima. Item, **secunda** non operatur **nisi** mediante **prima**. Item, **quicquid facit secunda**, **eminentius facit prima**. Item, **causa secunda est in** causa **prima virtualiter** et **substantialiter** ; ergo etc.
Ex omnibus igitur his patet causam primariam plus influere super causatum quam secundariam. Intensius enim influit et pluribus et eminentius et potentius quam secundaria. Et	Advertendum tamen quod licet causa prima plus influat, causa tamen **secunda determinatius influit**, secundum Albertum hic, quia causa secunda accipit determinationem qua

15. Voir *supra*, p. 362.
16. Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 12, p. 421, l. 22 ; *ibid.*, q. 18, p. 432, l. 30.

influxum ea magis ahaeret causato quam influxum a causa secundaria. Sed verum est, quod **determinatius influit secundaria** quam primaria. Magis enim ad formam determinat id quod influit, causa secundaria quam id quod influit, causa primaria. (lib. 2, tr. 1, c. 6, p. 66, l. 23-31)	operatur a causa prima; tamen hec dispositio et virtus recipitur in ea per modum sue substantie que magis est contracta et determinata quam substantia cause prime; ideo etc. (q. 3, p. 407, l. 10-18)
Hoc enim est quod **omnem potentiam conducit ad perfectum**, ut tale alterum possit facere, quale ipsum est. (lib. 2, tr. 4, c. 1, p. 156, l. 6-8) Est igitur **regi** ad esse perfectum et **finem dirigi**, **regere** autem **ad esse perfectum et finem dirigere**. (lib. 2, tr. 4, c. 1, p. 155, l. 56-57)	Unde Albertus dicit quod **omnem potentiam ducit ad perfectum** et **regere** est **dirigere ad esse perfectum** et proprium **finem**; et **regi** est **dirigi** ab alio ad proprium **finem**. (q. 33, p. 459, l. 4-6)

Dans le premier cas présenté dans le tableau, on notera que l'Anonyme ne montre pas la même rigueur qu'Albert le Grand dans l'utilisation des expressions *causa primaria* et *causa prima*. En effet, Albert distingue entre les degrés d'influence selon la noblesse de la cause primaire (*primaria*) et secondaire afin de montrer que toute cause primaire n'est pas cause première (*prima*) et qu'il n'existe qu'une seule cause première. L'Anonyme (ou peut-être un copiste négligeant ?) ne fait aucune distinction entre les deux et utilise *prima* là où Albert utilise *primaria*.

4.2. Thomas d'Aquin

L'Anonyme mentionne deux fois l'*Expositor* qui désigne, dans la tradition exégétique du *Liber de causis*, Thomas d'Aquin. Dans la Question 10 (« Utrum positio de ydeis sit possibilis »), qui discute de la possibilité de l'existence des idées platoniciennes et leur relation avec le monde sublunaire, Platon et Proclus sont explicitement nommés, chacun quatre fois. Au début de la question, on lit que l'auteur du *De causis*, en se référant aux causes premières, semble osciller entre, d'une part, la théorie des idées de Platon, et d'autre part, la structure tripartite intelligences — âmes — corps. Pour l'argument contraire, on lit une référence explicite à Proclus, dont le cosmos très élaboré s'oppose à la fois aux idées de Platon et à la structure de la triade. La solution

fait appel à l'explication de Thomas qui présente la théorie platonicienne et les changements qu'y apporte Proclus. La comparaison entre le texte de Thomas et celui de l'Anonyme montre avec évidence les rapports de dépendance du second envers le premier ; on lit chez l'Anonyme des formules, certes, très brèves, qui n'apparaissent pourtant pas chez Thomas, mais chez Siger de Brabant. Simple coïncidence ou double inspiration ? La question est particulièrement difficile, non seulement dans ce cas, mais dans plusieurs autres que nous aurons l'occasion de traiter plus loin. En effet, il est connu que Siger de Brabant s'inspire dans son commentaire sur le *Liber de causis* de plusieurs textes de Thomas, notamment les commentaires sur le *De causis*, sur la *Métaphysique* et sur la *Physique*, ainsi que la *Somme de théologie* et le *De unitate intellectus*[17]. Il manque cependant des études précises et exhaustives sur l'étendue, l'usage et les buts des emprunts de Siger à Thomas. La question 13 du commentaire de Siger s'inspire manifestement de l'exégèse de Thomas sur la proposition 3 du *Liber de causis* ; un emprunt qui, sauf erreur, n'a pas encore été identifié en tant que tel. Or, l'Anonyme d'Erfurt semble reprendre de Thomas l'essentiel de l'argumentation, et de Siger seulement l'idée que les intelligences sont en acte par la participation aux substances qui leur sont supérieures[18] :

Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 3, ed. H.-D. Saffrey, p. 18, l. 8-19, l. 13	Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*, q. 13, ed. A. Marlasca, p. 71, l. 4-17	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 10, p. 416, l. 28 - 417, l. 9
Ad cuius evidentiam sciendum est quod **Plato posuit** universales **rerum formas separatas per se**	Quia plures propositiones huius *Libri* fundatae sunt supra radices **Platonis**	Est intelligendum secundum Expositorem: **Plato posuit formas rerum separatas**

17. A. Marlasca, *Les 'Quaestiones super Librum de causis' de Siger de Brabant*, Louvain / Paris, Publications Universitaires / Béatrice – Nauwelaerts, 1972, p. 22 ; F.-X. Putallaz, R. Imbach, *Profession : philosophe. Siger de Brabant*, Paris, Cerf, 1997, p. 135-142 et 162-168 ; R. Imbach, « Notule sur le commentaire du *Liber de causis* de Siger de Brabant et ses rapports avec Thomas d'Aquin », dans *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie* 43 (1996), p. 304-323 ; D. Calma, « Siger de Brabant et Thomas d'Aquin : note sur l'histoire d'un *plagiat* », dans *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie* 50 (2003), p. 118-135 ; C. König-Pralong, *Avènement de l'aristotélisme en terre chrétienne. L'essence et la matière : entre Thomas d'Aquin et Guillaume d'Ockham*, Paris, Vrin, 2005, p. 37.

18. En gras sont les mots communs aux trois textes ; les italiques indiquent les synonymes dans les textes de Thomas et de l'Anonyme ; les expressions reprises uniquement par Siger du texte de Thomas sont soulignées ; enfin, les petites capitales indiquent les mots partagés seulement par Siger et par l'Anonyme.

subsistentes. Et, quia huiusmodi formae universales universalem quamdam causalitatem, secundum ipsum habent supra particularia entia quae ipsas participant, ideo omnes huiusmodi formas sic subsistentes **deos vocabat;** nam hoc nomen **Deus** universalem *quamdam providentiam et causalitatem importat*. Inter has autem formas hunc ordinem ponebat quod **quanto** aliqua **forma est** *universalior*, **tanto** *est magis simplex et prior causa*; participatur enim a posterioribus formis, sicut si ponamus **animal participari** ab **homine** et vitam ab animali et sic inde; ultimum autem quod ab omnibus participatur et ipsum nihil aliud participat, est ipsum **unum et bonum** separatum quod dicebat summum **Deum** et primam omnium causam. Unde et in libro **Procli** inducitur propositio CXVI, talis: ***omnis Deus participabilis est, id est participat, excepto uno***. Et, quia huiusmodi formae quas deos dicebant sunt secundum se intelligibiles,	**ponentes formas rerum separatas per se subsistentes** in primo ordine rerum, quas **deos vocabat**, et sub isto ordine **posuit ordinem intelligentiarum** quae PARTICIPATIONE **deorum** de se actu intelligibilium fiebant ACTU INTELLIGENTES, et sub **ordine** intelligentiarum ordinem **animarum** nobilium,	**subsistentes per se,** quas dicebat esse eiusdem rationis cum inferioribus. Et quamlibet ydeam **vocabat deus,** quia **dei** est *influere et creare*. Quelibet autem ydea, secundum eos, habet universalem influentiam super participantia ydeam ; sed in istis est ordo, quia **quanto forma est** *communior*, **tanto** *superior est in ordine nature*. Unde dixit quod per se **homo participat** per se **animal,** et per se animal per se corpus, et per se corpus per se substantia, et per se substantia per se ens, et per se ens per se **bonum et unum** et per consequens **Deum**. Et hoc dicit **Proclus** *** *post* **ordinem deorum posuerunt intelligentias,** ut INTELLIGENTIE essent ACTU INTELLIGENTES per PARTICIPATIONEM intelligentiarum, et post **intelligentias**, **animas**; et post animas, **corporalia;** et hoc dicit Proclus. Et post intellectuales ypostases; et istis ypostasibus superius est unum, quod est Deus. Unde **Proclus**: ***omnis deus participabilis est, excepto uno***.

intellectus autem fit actu intelligens per speciem intelligibilem, sub **ordine deorum**, id est praedictarum formarum, **posuerunt ordinem intellectuum** *qui participant formas praedictas ad hoc quod sint intelligentes*, inter quas formas est etiam intellectus idealis. (...) Unde sub ordine **intellectuum** ponebant tertium ordinem **animarum** quae mediantibus intellectibus participant formas praedictas secundum motum (...). Et sic quartus ordo rerum est ordo **corporum**. Inter intellectus autem, superiores quidem dicebant esse divinos intellectus, inferiores autem intellectus quidem sed non divinos, quia (...) participatur quidem a superioribus intellectibus secundum utrumque (...) ab inferioribus vero intellectibus secundum quod est intellectus tantum. Similiter etiam cum animae applicentus diis etc.	et sub ordine animarum nobilium quae per motum formas ideales explicabant in materiis, et sub ordine animarum ordinem **corporum**, et in ordine intelligentiarum superiores dicebat non tantum intelligentias sed intelligentias divinas, intelligentias autem inferiores tantum intelligentias, et in ordine similiter animarum etc.	

Le copiste du commentaire anonyme n'a pas su déchiffrer son modèle et a laissé vide une ligne et demie : cela correspondrait manifestement à une citation de Proclus. L'Anonyme ne singe pas Thomas : en premier lieu, il

est beaucoup plus court que sa source en retenant seulement l'essentiel de l'argumentation ; en deuxième lieu, l'Anonyme ne rejette pas la position de Proclus en faisant appel à la « correction » apportée par une autre autorité, en l'occurrence Denys Ps. l'Aréopagite (selon la manière habituelle de Thomas), mais en montrant son inconsistance philosophique : « Hec positio implicat inconvenientiam. Primo, quia quidditates rerum separatas ponit. Secundo, quia ponit ydeas esse Deum » (p. 417, l. 9-10).

La seconde référence explicite à Thomas comme *Expositor* concerne un passage de la *Somme théologique* :

Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, I, q. 22, arg. 2, ad 2	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 33, p. 459, l. 24-33
Ad secundum dicendum quod aliter de eo est qui habet curam alicuius particularis, **et de provisore universali**. **Quia provisor particularis excludit** *defectum* ab eo quod eius curae subditur, *quantum potest*, **sed provisor universalis** *permittit aliquem defectum in aliquo particulari accidere*, **ne** *impediatur* **bonum** *totius*. Unde corruptiones et defectus in rebus naturalibus, dicuntur esse contra naturam particularem; sed tamen sunt de intentione naturae universalis, inquantum defectus unius cedit in bonum alterius, vel etiam totius universi; nam **corruptio unius est generatio alterius**, per quam **species conservatur**. Cum igitur Deus sit universalis provisor totius entis, ad ipsius providentiam pertinet ut permittat quosdam defectus esse in aliquibus particularibus rebus, ne impediatur bonum universi perfectum. Si enim **omnia mala** impedirentur, **multa bona** deessent universo, **non** enim **esset vita leonis** si non **esset** *occisio* **animalium**; nec esset patienia martyrium, si non esset persecutio tyrannorum.	Ad aliud, dicendum secundum Expositorem: aliud est **de provisore universali et particulari, quia provisor particularis** *omne malum* **excludit** *prout est ei possibile*. **Sed provisor universalis** *non excludit omne malum* **ne** *forte corrumpatur* **bonum** *universale*. **Conservatio** enim **speciei** a provisore universali attenditur; hec autem non fit per generationem. Sed **generatio unius est corruptio alterius**, et ideo sic privatio et defectus in aliquibus partibus accidit; nisi enim **esset** *interfectio* alicuius **animalis**, **non esset vita leonis** et sic de aliis. Et sic ab universali causa non potest excludi **omne malum**, quia tunc non causaret omnes gradus possibiles in entibus. Unde permittit fieri mala ex quibus eliciuntur **multa bona**; ergo etc.

On peut noter que l'Anonyme reprend la thèse de Thomas sur la nécessité du mal, en empruntant telles quelles des formules ou en les modifiant, ici et là, avec des synonymes. En somme, toute la réponse que l'Anonyme donne à l'un des arguments contraires construit autour d'un renvoi au *Commentaire* d'Averroès au livre XII de la *Métaphysique* est reprise de Thomas ; mais il faut aussi remarquer une différence notable par rapport au passage emprunté à la *Somme théologique* : l'Anonyme préfère de ne pas utiliser le mot *Deus*, mais seulement *provisor* et *causa universalis*.

Les emprunts tacites de Thomas sont plus nombreux que les renvois explicites[19]. D'une manière générale, les références aux *Platonici* et à Proclus démasquent rapidement leur source thomasienne ; de même que deux des trois renvois à Denys. Voici un tableau (sans prétention d'exhaustivité) de ces citations implicites :

Thomas de Aquino	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*
Unde aeternitatem sic acceptam quidam nominant 'aevum', quod ab aeternitate primo modo accepta distinguunt. Sed, si quis recte consideret, **'aevum'** et **'aeternitas'** non **differunt** nisi sicut **'anthropos'** et **'homo'**. In **graeco** enim 'evon' aeternitas dicitur sicut et 'anthropos' homo. (*Super Librum de causis expositio*, p. 12, l. 22-13, l. 4)	**'Eternitas'** et **'evum'** idem significare videntur, ut **'homo'** et **'antropos'** apud **Grecos**, sed tamen **differunt** secundum diversitatem mensuratorum. (q. 8, p. 414, l. 20-21)
Cuius quidem ratio est, **secundum positiones Platonicas**, quia, sicut supra dictum est, **quanto aliquid est communius**, **tanto** ponebant illud esse **magis** *separatum* et quasi prius a posterioribus participatum, et sic esse posteriorum causam. In ordine autem eorum quae de rebus dicuntur, **communissimum** ponebant **unum et bonum**, et communius **etiam quam ens**,	Uno modo **secundum positiones Platonicas**; et sic non habet veritatem, quia isti dixerunt quod **quanto est aliquid communius**, **tanto magis** *est* **abstractum**. Quia per oppositum: quanto magis contrahitur ad materiam, tanto plus limitatur et erit minus communem. Ideo **quanto universalius**, **tanto abstractius**. Sed omnium **communiora**, secundum eos, **sunt**

19. L'identification de certaines citations implicites a été faite en utilisant le logiciel DRAMON conçu pour un usage interne ; les résultats obtenus ne sont pourtant pas exhaustifs en raison des limites inhérentes du logiciel. Nous ne donnons pas l'ensemble des emprumuts dans ces tableaux, mais nous les indiquons, dans la mesure du possible, dans l'apparat des sources.

quia bonum vel unum de aliquo invenitur praedicari de quo **non praedicatur ens**, **secundum eos**, scilicet **de materia** prima quam Plato coniungebat cum non ente, non distinguens inter materiam et privationem, ut habetur in I *Physicorum*, et tamen **materiae** *attribuebat* **unitatem et bonitatem**, in quantum habet ordinem ad formam; **bonum** enim **non solum dicitur de fine sed de eo quod est ad finem**. Sic igitur *summum et primum rerum* **principium** ponebant **Platonici** ipsum **unum et** ipsum **bonum** separatum, sed post unum et bonum nihil invenitur ita commune sicut ens (...). **Sic** igitur summum et **primum** rerum principium ponebant **Platonici** ipsum unum et ipsum bonum separatum, sed post unum et bonum nihil invenitur ita commune sicut ens; et ideo ipsum ens separatum ponebant quidem *creatum*, utpote *participans* **bonitatem et unitatem**, tamen ponebant ipsum primum *inter omnia creata*.	**unum et bonum**, **etiam** magis **quam ens**, quia **ens non predicatur de materia** que idem est cum privatione **secundum eos**. **Bonum** autem **et unum** de **materia** *predicantur*, quia **bonum non solum dicitur de fine**, **sed** etiam **de eo quod est ad finem**, cuius est materia. Ideo **principia** *entium* sunt **unum et bonum**. Et **sic Platonici** dixerunt quod esse **primum** et ydea entis *est primum causatum* ab ydea **unitatis et bonitatis**. Sed hoc non est verum quia, sicut ydee destruuntur, sic et ista positio, quia unumquodque dicitur ens inquantum habet esse et bonum in quantum habet rationem appetibilis; sed esse est prius quam appetibile, ideo et ens <est> prius quam bonum.
Dionysius autem ordinem quidem separatorum abstulit, sicut supra dictum est, ponens **eumdem ordinem quem** et **Platonici** in perfectionibus quae ceterae res participant ab uno principio, quod est Deus. (...) Sed **inter** ceteras **perfectiones** a Deo **participatas** in rebus, **primo** ponit **esse**; sic enim **dicit** V° capitulo *De divinis nominibus*: ***Ante*** *alias* **Dei** *participationes* ***esse*** *propositum* ***est, et est*** *ipsum* ***secundum se esse*** **senius,** ***eo quod est per se vitam esse, et*** *eo quod est per se* ***sapientiam esse, et*** *eo quod est per se divinam* ***similitudinem esse.*** (*Super Librum de*	(...) Aliter exponatur ista propositio: quod **inter perfectiones participatas, prima** perfectio est **esse**, ita ut nos ponamus **eundem ordinem** in eis **quem** posuit **Plato** in ydeis. Ens primum est unum et bonum et perfectio; post ipsum est esse et post esse vivere, et post vivere intelligere. Et hoc **dicit** Dionysius: ***ante*** omnes *perfectiones* **participatas a Deo** prius **est esse; et** quod **est** *per* ***se esse est senius eo quod est per se vitam esse et sapientiam esse et*** sui ***similitudinem esse.*** (q. 15, p. 427, l. 2-24)

causis expositio, prop. 4, p. 27, l. 18-28, l. 23) Proclus enim hanc propositionem inducit **secundum Platonicorum** suppositiones, qui, universalium **abstractionem** ponentes, **quanto aliquid est abstractius** et **universalius tanto** prius esse ponebant. (*Super Librum de causis expositio*, prop. 2, p. 13, l. 16-17)	
Ubicumque autem **diversi ordines** sub invicem *coniunguntur*, **oportet quod** id quod est **supremum inferioris ordinis** propter propinquitatem ad **superiorem ordinem** aliquid participet de **superioris ordinis** perfectione. (...) Inferiores vero intellectus qui non pertingunt ad tam excellentem participationem **divinae** similitudinis sunt **intellectus tantum**, non habentes illam divinam dignitatem. (...) Et eadem ratio est de **ordine corporum** respectu animarum (...) (*Super Librum de causis expositio*, prop. 19, 106, l. 21-107, l. 17)	Modo aliud suppono: quod in **diversis ordinibus** habentibus *commixtionem* **oportet quod suprema inferioris ordinis** attingant infima **superioris** ordinis et non suprema, quia tunc tolleretur ordo inter ista, quia habentia **ordinem** non possint eque primo attingi ab aliquot; sed intelligentie supreme et infime habent ordinem; ergo etc. Modo ita est, quia ordo **corporum** est inferior ordine intelligentiarum; et isti **ordines** habent connexionem adinvicem, quia procedunt a primo. Ergo suprema inferioris ordinis immediate attingunt inferiora superioris ordinis; et similiter intelligentie infime attingunt infimas intelligentias **superioris ordinis**. Sunt igitur intelligentie superiores et inferiores: quedam dicuntur **divine** et intelligentie, quedam **intelligentie tantum**. (q. 16, p. 429, l. 1-11)
Quae (i.e. prima intelligentia), **inquantum** intelligit *Deum*, **producit intelligentiam secundam**; **inquantum** vero **intelligit se** secundum quod est **in actu**, **producit** *animam* **orbis**; **inquantum** vero **intelligit se** secundum quod est **in potentia**, **producit substantiam orbis primi**.	Hec (i.e. prima intelligentia) autem **intelligendo** *primum principium* **producit secundam intelligentiam**; **inquantum** autem **intelligit se** ut entem **in actu**, **producit** *intelligentiam moventem primum* **orbem**; **inquantum** autem **intelligit se** esse ab alio et sic **in potentia** ad esse, **producit substantiam**

(*Summa contra Gentiles*, II, 42, § 11) Cf. Avicenna Latinus, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina*, tr. 9, c. 4, p. 483: Igitur ex prima intelligentia **inquantum intelligit primum** sequitur esse alterius intelligentiae inferioris ea et **inquantum intelligit seipsam** sequitur ex ea forma caeli ultimi et eius perfectio et haec est anima et propter naturam essendi possibile quae est ei et quae est retenta **inquantum intelligit seipsam** est esse corporeitatis caeli ultimi quae est contenta in totalitate caeli ultimi.	**primi orbis**. (q. 17, p. 430, l. 13-15)
Respondeo dicendum, quod **intellectus** *angelicus* **est medius inter intellectum divinum et** *humanum*, et virtute et modo cognoscendi. **In intellectu** enim **divino similitudo rei** *intellectae* **est** ipsa **divina essentia**, quae est rerum causa exemplaris et efficiens; **in intellectu** vero **humano similitudo rei** *intellectae* **est aliud a** substantia **intellectus**, et est sicut forma ejus; unde ex intellectu et similitudine rei efficitur unum completum, quod est intellectus in actu intelligens; **et** hujus **similitudo est accepta a re**. **Sed in intellectu** *angelico* **similitudo rei intellectae est aliud** *a substantia intelligentis*, **non tamen est** acquisita **a re**, cum non sint ex rebus divisibilibus cognitionem congregantes, ut Dionysius dicit. Nec tamen est causa rei secundum fidem, sed *est infusa a Deo ad cognoscendum*. (*In II Sententiarum*, d. 3, q. 3, a. 1)	Dico quod **intellectus** *intelligentie* **est medius inter intellectum** *nostrum* **et divinum**. **In intellectu divino similitudo rei** *cognite* **est essentia divina**. **In intellectu humano similitudo rei** *cognite* **est** aliquid **aliud ab intellectu** humano **et est** hec **similitudo accepta a re**. **Sed in intellectu** *intelligentie* **similitudo rei intellecte est** aliquid **aliud** *ab intelligentia*, sed **tamen non** causatur **a rebus**, sed *a causa prima influente cognitionem et lumen in intelligentias*. (q. 22, p. 439, l. 15-20)
Ita enim procedit ordo rerum ut similia se invicem subsequantur; ea vero **quae sunt penitus** dissi**milia non**	Dicendum quod intelligentie superiores intelligunt per species magis universales quam inferiores intelligentie, quia

subsequuntur se invicem in gradibus rerum, nisi **per aliquod medium**. (*Super Librum de causis expositio*, prop. 30, p. 138, l. 4-6)	**que sunt penitus dissimilia non consecuntur se** immediate, sed **per aliquod medium**, quod est partim simile et partim dissimile, quia talis est ordo nature quod non procedit a dissimilibus ad dissimilia nisi per universalia. (q. 23, p. 440, l. 30 - 441, l. 2)
Et propter hoc formae intelligibiles magis multiplicantur in inferioribus intelligentiis quam in superioribus; ita quod ea quae **intelliguntur** a **superiori intelligentia per unam speciem** intelligibilem, *inferior intelligentia* intelligit *per plures*. (*Super Librum de causis expositio*, prop. 10, p. 71, l. 25-28)	Et ideo **intelligentie superiores intelligunt per unam speciem** et lumen, quod est unitum in intelligentia suprema, in nature *divisum* in *intelligentiis inferioribus*. Quod patet etiam de causa prima in qua sunt omnes perfectiones unite, que sunt divise in istis inferioribus. (q. 23, p. 441, l. 25-29)
Quartam propositionem sumamus XLIVam [propositionem] libri eius: *omne quod* ***secundum operationem*** *ad seipsum est* ***conversivum, et secundum substantiam est*** *ad se conversum*. Et hoc probatur per hoc quod, cum converti ad seipsum sit **perfectionis**, **si secundum substantiam** ad seipsum **non** converteretur quod **secundum operationem** convertitur, sequeretur quod **operatio esset** melior et **perfectior** quam **substantia**. (*Super Librum de causis expositio*, prop. 15, p. 89, l. 6-11)	Et si redit secundum operationem, ergo et ***secundum substantiam***, quia quod ***conversivum est secundum operationem***, redit secundum substantiam, ut dicit Proclus, quia redire **secundum substantiam** est perfectio quedam. **Si** ergo intellectus rediret **secundum operationem** et **non secundum substantiam**, tunc **operatio esset perfectior substantia**, quod falsum est. (q. 27, p. 449, l. 21-26)

L'analyse du *Liber de causis* au moyen de Proclus et de Denys représente l'une des caractéristiques du projet exégétique de Thomas, mais l'Anonyme semble reprendre un renvoi à Denys du commentaire de Gilles de Rome, comme nous le montrerons.

4.3. Thomas d'Aquin ou Siger de Brabant ?

Dans le premier cas de figure analysé auparavant, l'Anonyme semble s'inspirer à la fois de Thomas auquel il emprunte les références à Proclus, absentes chez Siger, mais il semble puiser chez celui-ci des expressions (« actu

intelligentes », « participatio ») qui ne se lisent pas chez Thomas. Ce sont, certes, des similitudes mineures, mais elles peuvent indiquer une source plutôt qu'une autre (sans pour autant exclure la possibilité d'une similitude due au hasard). Nous pouvons encore citer un autre passage où l'Anonyme et Siger utilisent des expressions provenant manifestement de Thomas d'Aquin, mais celui-ci les utilise en parlant de la vertu de la cause (« virtus causae »), alors que les deux autres décrivent l'action de la cause (« actio cause »).

Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*	Sigerus de Brabant, *Questiones super librum de causis*, q. 36, p. 143, l. 48-52.	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 23, p. 440, l. 26-29
Sed **quanto** virtus alicuius causae est perfectior, **tanto ad plura se extendit**; ergo virtus causae primae **ad plura se extendit** *quam virtus causae secundae*. Sed id quod in pluribus est, prius est in adveniendo et ultimum in recedendo; ergo impressio causae primae primo advenit et ultimo recedit. (prop. 1, p. 8, l. 6-11) Et ideo Deus cuius intellectus est excellentissimus, uno solo, scilicet essentia sua, omnia comprehendit; aliorum vero intellectuum separatorum, tanto unusquisque paucioribus speciebus et **ad plura se extendentibus** *rerum notitiam habet*, quanto est altior, ita quod intellectus humanus qui	Et ad hoc etiam est alia ratio, quia intelligentia est agens per intellectum et **quanto** SUPERIOR est intelligentia, **tanto** potentior est, et IN AGENDO <**ad**> **plura se extendit**; quare participant superiores intelligentiae formis universalibus ut sic per intellectum operando ad plura se extendant.	Oppositum arguitur. Cuiuslibet agentis per voluntatem, **quanto** eius actio **ad plura se extendit**, **tanto** et eius cognitio **ad plura se extendit**; sed ACTIO INTELLIGENTIE SUPERIORIS **ad plura se extendit quam inferioris**; ergo et eius cognitio, et per consequens intelligit per species magis universales.

est infimus, rerum scientiam habere non potest nisi singulis speciebus singularum rerum naturas cognoscat. (prop. 10, p. 70, l. 24-30)		

Dans d'autres cas, on peut considérer que la source lointaine de Siger et de l'Anonyme est le commentaire de Thomas ; mais l'Anonyme s'inspire de Siger, comme en témoignent les variations théoriques ou le vocabulaire. Dans la discussion sur les possibilités de connaissance de l'essence de la cause première par l'intelligence supérieure, à laquelle Siger dédie deux questions dans son commentaires, on trouve non seulement des formules identiques, mais aussi l'analogie avec le miroir et avec la couleur du mur (par ailleurs souvent cités dans d'autres contextes). Ces expressions et cette analogie sont utilisées dans le même cadre théorique tant par Siger que par l'Anonyme, mais elles ne sont pas présentes dans le texte de Thomas, qui utilise néanmoins des expressions présentes aussi chez les deux autres.

Thoma de Aquino, *Super Librum de causis expositio*	Siger de Brabant, *Questiones super librum de causis*	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*
(...) **tripliciter** enim aliquid cognoscitur : uno modo sicut effectus per causam, alio modo per seipsum, tertio modo per effectum. Primo ergo ostendit quod causa prima non **cognoscitur** primo modo, scilicet **per causam.** (...) Causa autem prima est actus. (...) Et ex hoc concludit ulterius quod sola causa prima sic est prima quod non potest narrari, **quia non habet causam** superiorem per quam narretur (...).	Praeterea. SI ESSENTIA CAUSAE PRIMAE A NOBIS COGNOSCIBILIS sit, aut hoc erit **per causam** aut per seipsam aut per eius effectum. Per ipsam causam NON, QUIA causa prima est. PER SEIPSAM NON, quia primum intelligibile a nobis **nostro intellectui proportionatum** est ipsum ens quod sic est quod **esse participat**; causa autem prima est super ens, esse purum existens: ergo per seipsam intelligi non potest.	Oppositum arguitur: SI ESSENTIA CAUSE PRIME COGNOSCITUR AB intellectu NOSTRO, hoc autem est **per causam** suam; quod NON est, QUIA supra se CAUSAM NON HABET. Nec PER SE IPSAM, quia essentia cause prime non est **proportionata intellectui nostro**, quia intellectus **participat esse.** Tunc arguitur: quod intelligitur ab intellectu nostro hoc est ei proportionatum; huiusmodi non est causa prima, cum non

Secundo vero ostendit quod non cognoscitur secundo modo, scilicet **per seipsam**; (...) causa prima est supra ens in quantum est ipsum esse infinitum, ens autem dicitur id quod finite **participat esse**, et hoc est **proportionatum intellectui nostro** (...); unde illud solum est capabile **ab intellectu nostro** quod habet quidditatem **participantem esse**; sed Dei quidditas est ipsum esse, unde est supra intellectum (...). Tertio modo quomodo causa prima cognoscitur per effectum. Et dicit quod causa prima *non significatur* in his quae de ipsa dicuntur, *nisi ex causa secunda quae est intelligentia* (...). Sed tamen non sufficienter cognoscitur per eam, quia illud quod est intelligentia est in causa prima altiori modo, causa autem excedens effectum **non** sufficienter **cognosci potest per** suum **effectum**. (...) (prop. 6, p. 45, l. 5 - p. 48, l. 2)	Nec per eius effectum, quia quod est in effectu causae primae est in causa prima eminentius: ergo **per effectum** essentia causae primae **cognosci non potest**: per ea enim quae sunt inferioris ordinis ea quae sunt superioris ordinis, virtutem et naturam eorum praecedentia, cognosci non possunt. (q. 28, p. 118, 11-22) Solutio. Dicendum est quod intelligentia intelligit et cognoscit causam primam. Sed cognoscere aliquid ad minus est **tribus** modis: vel per essentiam rei cognitae, sicut intelligentia seipsam cognoscit; vel per speciem immediate a re acceptam, sicut color parietis videtur; vel per speciem rei non immediate a re acceptam, sed ab aliquo simili ipsi rei, sicut videtur color parietis in speculo per speciem coloris non immediate acceptam a colore sed immediate acceptam a similitudine aliqua coloris. Intelligentia non intelligit causam	participat esse. Item, nec per effectum cognoscitur, quia effectus est inferioris virtutis quam sua causa. Cum igitur quilibet effectus in infinitum distat ab essentia et virtute cause prime, ideo **non potest cognosci per effectum**. (q. 18, p. 431, l. 27 - 432, l. 4) Dicendum quod **tripliciter** cognoscitur aliquid ab alio: vel quod est essentialiter in cognoscente, et sic lumen quod est in positione oculi cognoscitur a visu; alio modo cognoscitur per speciem acceptam immediate a cognito, et sic color videtur a vidente parietem; tertio modo, cognoscitur, non per speciem acceptam immediate a re, sed per speciem acceptam ab alia re cuius species resultat in alio, sicut homo videtur in speculo, non per speciem hominis immediate, sed per speciem que est accepta in speculo. Primo modo non intelligit

	PRIMAM PRIMO MODO PER ESSENTIAM CAUSAE PRIMAE. Cognita enim SUNT IN COGNOSCENTE SECUNDUM MODUM cognoscentis naturae. (...)	INTELLIGENTIA CAUSAM PRIMAM, ita quod essentialiter, quia ESSENTIA CAUSE PRIME EST IN intelligentia COGNOSCENTE PER MODUM intelligentie saltem per suam potentiam (...).
	SED intelligitur CAUSA PRIMA AB INTELLIGENTIA PER SPECIEM *immediate acceptam ab ea*, quae tamen species non *sufficienter* repraesentat essentiam causae primae, suae essentiae sufficientem cognitionem faciens: PER ILLUD enim QUOD EST ORDINIS INFERIORIS NON COGNOSCITUR ILLUD QUOD EST ORDINIS SUPERIORIS *sufficienter*. (q. 48, p. 170, l. 15-43)	SED secundo dico quod INTELLIGENTIA COGNOSCIT CAUSAM PRIMAM PER SPECIEM *cause prime*; per speciem, quia intelligentia cognoscit se ipsam et ipsa est similitudo cause prime. Ergo per speciem et suam similitudinem ipsam cognoscit, sed hoc non est *perfecte*, quia ILLUD QUOD EST SUPERIORIS ORDINIS NON COGNOSCITUR *perfecte* PER ILLUD QUOD EST INFERIORIS ORDINIS. (q. 25, p. 445, l. 23 - 446, l. 7)

Il faut cependant noter que l'exemple de la connaissance de l'homme par l'entremise de son image dans le miroir, qui se lit chez l'Anonyme, n'apparaît pas chez Siger, mais dans la *Somme théologique* de Thomas d'Aquin dans un contexte où celui-ci discute exactement les mêmes thèses des trois types de connaissance de la cause première. Or, mis à part cet exemple, et quelques rares formules communes, on ne peut pas trouver d'autres arguments pour soutenir que la source de l'Anonyme était plutôt la *Somme*, et non pas le commentaire au *De causis* de Siger :

> Respondeo dicendum quod angeli aliquam cognitionem de Deo habere possunt per sua naturalia. Ad cuius evidentiam, considerandum est quod aliquid tripliciter cognoscitur. Uno modo, per praesentiam suae essentiae in cognoscente, sicut si lux videatur in oculo: et sic dictum

> est quod angelus intelligit seipsum. Alio modo per praesentiam suae similitudinis in potentia cognoscitiva, sicut lapis videtur ab oculo per hoc quod similitudo eius resultat in oculo. **Tertio modo per hoc quod similitudo rei cognitae non accipitur immediate ab ipsa re cognita, sed a re alia, in qua resultat, sicut cum videmus hominem in speculo**. Prima igitur cognitioni assimilatur divina cognitio, qua per essentiam suam videtur. Et haec cognitio Dei non potest adesse creaturae alicui per sua naturalia, ut supra dictum est. Tertiae autem cognitioni assimilatur cognitio qua nos cognoscimus Deum in via, per similitudinem eius in creaturis resultantem. (Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, I, q. 56, 3, co.)

Dans d'autres passages, la similitude avec le commentaire au *De causis* de Thomas est plus importante que celle avec le commentaire de Siger (qui s'inspire également du dominicain) :

Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 8, p. 56, 11-21	Sigerus de Brabant, *Quaestiones super Librum de causis*, q. 36, p. 142, l. 5-15	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 24, p. 444, l. 13-20
Unde oportet quod omne cognoscens cognoscat secundum FORMAM quae est COGNITIONIS principium, scilicet secundum SIMILITUDINEM REI COGNITAE, QUAE quidem EST IN COGNOSCENTE SECUNDUM MODUM SUBSTANTIAE EIUS; unde oportet quod omne cognoscens secundum modum suae substantiae cognoscat quidquid cognoscit. Cum ergo **intelligentia secundum modum suae substantiae** sit causa et causatum, erit ipsa quasi quidam terminus vel limes determinans sive distinguens superiora ab	(...) vult Auctor quod intelligentia cognoscit ea quae sunt supra se et ea quae sunt sub se **secundum modum substantiae suae**, ita quod ea quae sunt supra se, ut causam primam, quamvis sint **super intelligentiam**, quia tamen intelligentia <intellectualis> est, **intellectualiter** ea **cognoscit**; inferiora autem quae sunt sub intelligentia, quamquam sint sensualia et corporea, intelligentia ea **cognoscit intellectualiter**, non sensibiliter. Et ratio est ad hoc quod cognitio est secundum quod	Ulterius, intelligentie cognoscunt se secundum modum sue substantie et forme; sed FORMA COGNOSCENTIS est SIMILITUDO REI COGNITE, QUE EST IN COGNOSCENTE SECUNDUM MODUM SUE SUBSTANTIE. Sed **intelligentia secundum modum sue substantie** est aliquid inferius eo quod est supra se, quod COGNOSCIT MODO INFERIORI, et est superius illo quod est infra se. Ergo id cognoscet MODO ALTIORI et sublimiori quam etc. Unde **primam causam cognoscit intellectualiter**, cum

inferioribus, ita scilicet quod superiora COGNOSCIT per modum suae substantiae INFERIORI MODO quam res superior sit in seipsa, inferiora vero cognoscit ALTIORI MODO quam sint in seipsis. Quod quidem est intelligendum ut modus cognitionis accipiatur ex parte cognoscentis, quia scilicet, quamvis **causa prima sit** SUPERINTELLECTUALIS, **intelligentia** non **cognoscit** eam super-intellectualiter sed **intellectualiter**, et similiter, quamvis corpora sint materialia et **sensibilia** in seipsis, intelligentia tamen non **cognoscit** ea sensibiliter et MATERIALITER sed intellectualiter.	cognitum est **in cognoscente**; cognitum autem recipitur **in cognoscente secundum modum** cognoscentis naturae; et ideo intelligentia cognoscit ea quae sunt supra se et ea quae sunt sub se secundum modum suae naturae.	tamen **sit** SUPER-INTELLECTUALITER, et **sensibilia** immaterialiter, cum tamen sint MATERIALITER.

Certaines similitudes présentées auparavant peuvent s'expliquer par l'importante influence du commentaire de Thomas sur Siger ; d'autres, par l'usage d'un vocabulaire commun dans des contextes thématiques similaires. Il est cependant clair que l'Anonyme connaît la tradition parisienne du *Liber de causis* et qu'il utilise à la fois Thomas et Siger. En ce qui concerne ce dernier, les tableaux suivants en sont des preuves supplémentaires.

4.4. Siger de Brabant

Le maître brabançon, pourtant jamais mentionné explicitement, est une source importante pour l'Anonyme. Plusieurs questions dans son commentaire portent le même titre que dans le commentaire de Siger ; elles ont de arguments parfois identiques ou très proches, mais les solutions diffèrent. L'Anonyme ne veut pas imiter Siger, il s'inspire seulement de lui ici et là, tout

en apportant ses propres positions. L'intérêt pour les thèmes abordés par Siger s'explique, vraisemblablement, par le fait qu'ils ont été intégrés dans la tradition exégétique universiaire parisienne, à laquelle l'Anonyme appartient également. D'une manière générale, il n'est pas inhabituel de trouver les mêmes *questiones* chez plusieurs maîtres, souvent même contemporains, de la même faculté. Les similarités signalées dans le tableau suivant ne sont pas donc pas la preuve d'un manque d'originalité de la part de l'Anonyme :

Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*
Q. 1: **Utrum causa primaria plus influat** et magis sit causa effectus cause secundariae **quam** ipsa causa **secundaria**	Q. 3: **Utrum causa primaria plus influat quam secundaria**
Q. 2: **Utrum causa prima** naturaliter **possit** producere **effectum causae secundariae sine causa secundaria**	Q. 5: **Utrum causa prima possit** in **effectum cause secunde absque ea**
Q. 10: **Utrum eternitas differat a tempore**	Q. 8: **Utrum eternitas differat a tempore**
Q. 11: **Utrum eternitas differat** a **nunc temporis**	Q. 9: **Utrum** nunc **eternitatis** et **nunc temporis differant**
Q. 20: **Utrum possibile sit aliquid creari**	Q. 13: **Utrum possibile sit aliquid creari**
Q. 22: **Utrum intelligentia sit composita ex** materia **et forma**	Q. 14: **Utrum intelligentia sit composita ex** esse **et forma**
Q. 29: **Utrum intelligentia habeat magnitudinem**	Q. 19: **Utrum intelligentia habeat magnitudinem**
Q. 33: **Utrum intelligentia movetur secundum locum**	Q. 20: **Utrum intelligentia movetur secundum locum**
Q. 34: **Utrum intelligentia** in suo esse **sit** fixa et immobiliter ens **per causam primam**	Q. 21: **Utrum intelligentia sit** stans **per essentiam suam**
Q. 45: **Utrum species** rerum per quas **intelligit intelligentia sint** a rebus **acquisitae vel** eidem **innatae**	Q. 22: **Utrum intelligentie intelligant** per **species innatas vel acquisitas**
Q. 46: **Utrum in intelligentiis superioribus** sint formae **magis universales**	Q. 23: **Utrum intelligentie superiores** intelligant per species **magis universales** quam inferiores
Q. 47: **Utrum una intelligentia intelligit aliam**	Q. 24: **Utrum una intelligentia intelligit aliam**
Q. 48: **Utrum intelligentia intelligat causam primam**	Q. 25: **Utrum intelligentia intelligat causam primam**

Q. 49: **Utrum anima sciat essentiam suam**	Q. 27: **Utrum** omnis **anima** intellectiva **sciens essentiam suam** redit ad eam reditione completa
Q. 53: **Utrum** causa prima **sit infinita secundum essentiam**	Q. 29: **Utrum** ipsum primum **sit infinitum secundum essentiam**

Il est particulièrement remarquable la manière dont l'Anonyme reprend l'attaque masquée contre Thomas d'Aquin élaborée par Siger dans la *Questio* 2 de son commentaire, où celui-ci cherche à savoir si la cause première peut produire l'effet de la cause seconde sans celle-ci[20]. Siger répond négativement. Il invoque la solution présentée par Averroès dans le commentaire du livre IX de la *Métaphysique*[21] selon laquelle si la cause première produisait tous les effets immédiatement, les causes secondaires seraient privées de leurs actions propres et donc elles auraient été créées en vain.

Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, q. 2, p. 40, l. 25-38	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 4, p. 408, l. 17-24
Solutio. Quidam homines vulgares et populares opinati sunt, sicut recitat **Averroes** super **nono** ***Metaphysicae*** quod causa prima omnia faceret immediate, quod esset agere causam primariam sine secundaria. Et **hi**, sicut dicit, non **habentes cerebrum** ad **bonum naturale tollunt** ab **entibus proprias operationes**; quare et essentia et virtutes.	Dicendum secundum **Commentatorem IX *Metaphysice***: aliqui **habentes cerebrum** male disponitum et inhabile dixerunt quod primum agens agit in agentia secundaria et omnes actiones secundariorum sunt in primo; ita quod ignis non agit secundum veritatem, sed primum agens hoc facit. Sed **hii negant bonum naturale entium, cum tollant entibus operationes proprias** et per consequens formas substantiales. Propter quod Philosophus IV *Metheorum* circa finem dicit: unumquodque habet propriam operationem; in quantum potest, dicitur hoc, et in quantum non potest, non dicitur istud nisi equivoce.

20. Cf. Calma, « Siger de Brabant et Thomas d'Aquin », p. 118-135.

21. Averroes, *Super Metaphysicam*, IX, comm. 7, ed. B. Bürke, *Das neunte Buch (Θ) der lateinischen großen Metaphysik Kommentars von Averroes, Text-Edition und Vergleich mit Albert dem Großen und Thomas von Aquin*, Bern, Franke, 1969, p. 38.

Et **secundum** sic dicentes **entia** causata **omnia essent frustra. Frustra** enim **est quod natum est includere finem** aliquem, *illum non attingens*. **Fines** autem entium causatorum sunt **operationes eorum**, ut sensus sentire et intellectus intelligere. Nam imperfectum ad perfectum sive ad operationem sicut ad magis perfectivum ut ad suum bonum ordinatur, ut sicut materia **propter formam**, sic forma propter operationem et actus primus propter secundum. Et **ideo dicendum quod** *causa primaria effectum causa secundarie non potest producere sine causa secundaria.*	Item, **secundum hanc opinionem, omnia entia essent frustra,** quia **frustra est** illud **quod natum est includere finem** *quam non includit*. Sed entia sunt **propter** suas **formas** et **operationes** que sunt **fines** et perfectiones substantie **eorum**. Sed qui attribuit omnes actiones soli primo, **tollit entibus operationes** suas et formas. **Ideo dicendum quod** primum *agit in omni secundario, ita quod actio que est in secundis agentibus non solum attribuitur primo agenti.*

On peut noter deux aspects particuliers dans le texte de l'Anonyme qui montrent que son rapport avec Siger de Brabant est plus nuancé. En effet, l'Anonyme cite un exemple, absent chez Siger, selon lequel la cause première crée immédiatement le feu; et il donne également une référence au livre IV des *Météores*. Or, l'exemple du feu est cité par Thomas d'Aquin dans la *Somme théologique* dans un contexte où il discute cette même thèse de l'intervention immédiate de Dieu dans le monde et du statut ontologique des causes secondaires dans cette situation précise :

> Respondeo dicendum quod Deum operari in quolibet operante aliqui sic intellexerunt, quod nulla virtus creata aliquid operaretur in rebus, sed solus Deus immediate omnia operaretur; **puta quod ignis non calefaceret, sed Deus in igne**, et similiter de omnibus aliis. Hoc autem est impossibile. Primo quidem, quia sic subtraheretur ordo causae et causati a rebus creatis. Quod pertinet ad impotentiam creantis, ex virtute enim agentis est, quod suo effectui det virtutem agendi. Secundo, quia virtutes operativae quae in rebus inveniuntur, frustra essent rebus attributae, si per eas nihil operarentur. (Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, I, q. 105, a. 5, co.)

Si c'est effectivement ce passage de Thomas qui a inspiré l'Anonyme, alors nous avons une preuve supplémentaire qu'il a connu la *Somme théologique* et qu'il a su l'intégrer dans un argument qui remonte à Siger.

L'Anonyme reprend une autre thèse discutée par Siger toujours dans les questions 1 et 2 de son commentaire, selon laquelle si la cause secondaire ne

reçoit pas de la cause primaire le principe d'action (la forme), alors elle reçoit l'attachement à l'œuvre et à la matière (« applicatio ad opus et ad materiam »). Mais la substance et la puissance d'agir (« substantia et potentia operandi ») reçues par la seconde ne sont pas selon la même façon dans la première parce qu'elles existent dans chacune selon leur mode propre, c'est-à-dire : dans la cause première d'une manière plus noble que dans la seconde. La cause secondaire produit un effet selon les possibilités qu'elle possède et celui-ci ne peut pas être l'effet de la cause primaire, qui agit selon des puissances plus nobles et supérieures. Etant donné que l'effet de la cause première doit nécessairement être supérieur à l'effet de la cause seconde, la cause première, bien que supérieure et antérieure dans l'opération par rapport à la cause seconde, ne peut pas agir dans l'effet d'une cause seconde sans l'intervention de celle-ci. On lit la même thèse chez l'Anonyme qui semble s'adresser à des étudiants (« sed videte ») :

Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis,* q. 5, p. 410, l. 27-36
Tertio modo, ita quod causa **secundaria non accipiat formam** et **substantiam** que est operationis principium a primaria, nihilominus tamen **applicationem ad opus** et ad materiam in quam agere debet, et universaliter dispositionem secundum quam agere debet, accipit a causa primaria. Exempli causa, ut quamvis **orbis ab intelligentia substantiam** a qua est potentia quae est operationis principium in his inferioribus, non accipiat, nihilominus tamen applicationem ad materiam et situm in quo debet agere caeleste sidus ad intelligentia accipit movente. (q. 1, p. 38, l. 61-69) Et ideo dicendum quod **causa** primaria **effectum causae secundariae non potest** producere **sine causa secundaria**. Et causa huius est quia causa **secundaria** aliquando formam quae est operationis principium **non accipit** a primaria, **sed tantum applicationem ad opus** et ad	Sed videte: si **causa** universalis agens per naturam ponatur, que agit per secundam, **si secunda** accipit totam **substantiam** a prima et etiam virtutem a prima, tamen **prima non potest in effectum cause secunde nisi per secundam** causam, quia secunda causa est similior effectui. Si autem **secunda** causa **non accipit substantiam**, sed solum **applicationem ad opus**, adhuc hoc non convenit esse, sicut patet de martello qui non accipit substantiam a fabro, tamen non potest in opus sine fabro. Similiter, **orbis** primus non accipit **substantiam ab intelligentia** et intelligentia non producit aliquod novum opus nisi mediante orbe. Ergo **causa prima agens per naturam non potest in effectum nisi mediante causa secunda.**

materiam; et tunc non oportet quod causa primaria possit effectum producere sine secundaria, cum tunc in primaria non sit actu nec virtute forma, quae est operationis principium a qua procedit effectus causae secundariae. (q. 2, p. 40, l. 38-40)	

Si dans un premier temps (q. 4) l'Anonyme reprend telle quelle la solution de Siger, il revient ensuite sur le sujet (q. 5) en nuançant légèrement sa position. Il distingue entre deux types de cause première (« duplex est causa universalis prima ») : l'une qui agit *per intellectum* et l'autre qui agit *per naturam*. La cause universelle première agissant par l'intellect peut agir *immediate* sur l'effet de la cause seconde sans l'intervention de celle-ci ; la raison en est le bon vouloir de la cause première : si celle-ci veut agir immédiatement, elle le fera ainsi, parce qu'elle ne dépend pas dans son action des autres causes secondaires, contrairement à ce qu'affirmerait Averroès[22]. L'Anonyme corrige sa réponse initiale en introduisant la thèse de la volonté divine qui agit librement, une attitude très prudente qui peut laisser deviner derrière ce geste l'écho des interventions ecclésiastiques dans le milieu parisien durant le dernier quart du XIIIe siècle. D'ailleurs, l'un des arguments *pro* (énoncé vraisemblablement par un bachelier) est une reprise quasi littérale de l'article 39 censuré en 1277 par Etienne Tempier et sa commission, et qui a un rapport direct avec le thème de l'éternité du monde. On pourrait même supposer que le maître Anonyme a été provoqué dans la q. 5 à clarifier la position exposée précédemment, dans la q. 4 :

> Item, secundum Commentatorem super VIII Phisicorum, primum antiquum nichil facit sine secundo antiquo, quod est intransmutabile secundum substantiam et transmutabile secundum ubi. Sed voluntas antiqua comparatur ad secundum antiquum, sicut causa prima et

22. Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 5, p. 410, l. 5-15 : « Dico quod duplex est causa universalis prima : agens per intellectum vel per naturam. Primo modo loquendo, dico quod causa prima potest in quemlibet effectum cause secunde absque ea; quod patet, quia si non hoc, non esset nisi quia ipsa de se non potest determinari. Illa igitur causa que se potest determinare ad quodcumque potest in effectum quemcumque; et quod determinate vult, hoc potest determinate producere. Si ergo causa prima vult hunc effectum producere, ergo potest determinate ad determinatam productionem talis effectus; ideo etc. Item, causa illa universalis prima, que nec in agendo nec in essendo ex aliquo dependet, potest in effectum quemcumque absque alio determinate. Sed causa prima a nullo dependet, nec in agendo, nec in essendo, quamquam oppositum dicat Commentator ».

> universalis ad effectum particularem qui fit per causam secundam particularem; ergo etc. (Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis,* q. 5, p. 409, l. 29 - 410, l. 2)[23]

> Quod a voluntate antiqua non potest nouum procedere absque transmutatione precedente. (*Articuli condempnati anno 1277*, art. 39[24])

Dans la réponse directe à cet argument, l'Anonyme dénonce ouvertement l'erreur d'Aristote et d'Averroès au sujet de la volonté conditionnée de la cause première, donc il dénonce indirectement l'erreur au sujet de l'éternité du monde :

> Ad aliud, 'voluntas antiqua', dico quod Philosophus erravit et suus Commentator, quia dixerunt quod voluntas antiqua primi non fuit libera et sic ageret necessitate nature, quod non est verum. (Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis,* q. 5, p. 411, l. 8-10)[25]

L'Anonyme insiste pourtant sur le fait que la cause première qui agit *per naturam* ne peut pas produire son effet sans l'intervention des causes secondes ; il renforce cette dernière idée par la proposition 28 des *Eléments de théologie* de Proclus[26] :

> Si autem loquamur de causa prima universali agente per naturam, dico quod non potest in effectum nisi per secundam causam mediam, quia *omne producens similia ante dissimilia substituit*, ut dicit Proclus. Sed causa prima agens per naturam magis dissimilis est effectui secunde cause quam ipsamet secunda causa; ergo non potest producere secundum ordinem nature effectum cause secunde nisi mediante ea; ergo etc. (Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis,* q. 5, p. 410, l. 22-27)

A la suite de ce paragraphe, l'Anonyme introduit la thèse de Siger déjà discutée sur la cause secondaire qui, si elle ne reçoit pas la substance et la forme de la

23. Averroes, *Super Physicam*, VIII, apud Iunctam, vol. IV, f. 349 K-L. Le thème de la « voluntas antiqua » avec une référence explicite à ce passage d'Averroès est discuté par Henri de Gand dans *Quodl.* XV, q. 1. Voir à ce sujet G. Wilson, « Henry of Ghent on Fatalism and Naturalism », dans P. d'Hoine, G. Van Riel (eds.), *Fate, Providence and Moral Responsability in Ancient, Medieval and Early Modern Thought. Studies in Honour of Carlos Steel*, Leuven, Leuven University Press, 2014, p. 591-604.

24. D. Piché, *La condamnation parisienne de 1277*, Paris, Vrin, 1999, p. 90.

25. Voir aussi Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 5, p. 411, l. 4-7 : « Unde Philosophus et sui sequentes erraverunt, cum dixerunt primum principium agere quadam necesitate nature vel per intellectum necessitatum per modum nature. Et hoc est error, quia tunc primum vellet aliquid aliud a se, quod non est verum ».

26. Proclus, *Elementatio theologica*, prop. 28, 1, p. 19 : « Omne producens similia ad se ipsum ante se dissimilia substituit ».

cause première, en reçoit cependant l'attachement à l'œuvre (« applicationem ad opus »).

Est-ce que l'on a deux causes ou deux causalités différentes? Si l'on considérait rigoureusement le vocabulaire de l'Anonyme, force est de constater qu'il parle chaque fois d'une « duplex causa universalis prima », mais il décrit en réalité deux actions distinctes chacune étant considérée selon un autre mode d'expression : « primo modo loquendo (i.e. agens per intellectum) », respectivement « si loquamur de causa prima universali agente per naturam ». Il est alors manifeste que l'Anonyme décrit l'action de la cause première selon deux modes différents en fonction du type de causalité présenté, que le XIVe siècle analyse plus souvent par les concepts de *potentia ordinata* et *potentia absoluta*. Dans les *questiones* 4 et 5, on voit que l'Anonyme prend une position plus nuancée que celle de Siger, en refusant notamment de nier *simpliciter* la possibilité de l'intervention directe dans le monde.

Un autre témoignage remarquable de la position de l'Anonyme par rapport aux tensions institutionnelles du milieu parisien se lit dans la q. 11 sur l'union de l'âme et du corps céleste. L'Anonyme s'inspire, comme nous l'avons mentionné, de plusieurs passages du commentaire au *De celo* de Thomas et de la *Summa contra Gentiles*. Il cite ensuite deux positions qu'ils attribuent respectivement à Alexandre d'Aphrodise et à Averroès. Selon la première position, l'âme appétitive serait unie au corps céleste comme la perfection au perfectible. Selon la deuxième, l'intelligence supérieure n'est pas unie au corps selon l'être, mais seulement selon l'opération. Les deux thèses ont été explicitement interdites en 1277 par Etienne Tempier :

Articuli condempnati anno 1277, ed. D. Piché	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 11, p. 419, l. 23-28
art. 92: Quod corpora **caelestia** mouentur a principio intrinseco, quod est anima; et quod **mouentur** per **animam** et per uirtutem **appetitiuam**, sicut animal. Sicut enim animal appetens mouetur, ita et caelum. (p. 106)	Alexander dicit quod **celum movetur** ab **anima appetitiva**, que sibi est coniuncta sicut perfectio.
art. 13: Quod ex sensitiuo et intellectiuo in homine non fit unum per essentiam, nisi sicut ex intelligentia et orbe, hoc est, unum **per operationem**.	Averroys etiam ponit sic, sed non ponit intelligentia esse coniunctam secundum esse, sed **secundum operationem** solum, sicut etiam posuit de

	intellectu nostro. Sequamur igitur Commentatorem, quod anima celi est coniuncta celo non secundum esse, sed **secundum operationem.**

L'Anonyme refuse l'idée attribuée à Alexandre de l'union entre l'âme et le corps céleste comme perfection parce que l'âme ne dépend pas de celui-ci pour son opération, comme c'est le cas pour l'âme humaine qui dépend du corps comme d'un objet. L'Anonyme conclut que l'âme céleste dépend du corps céleste comme le moteur du mobile. La description de la dépendance de l'âme humaine du corps comme d'un objet se lit chez Siger de Brabant qui l'élabore notamment dans le *De anima intellectiva* ; celui-ci montre, en faisant toujours une comparaison avec l'union des corps célestes, que l'intellect dépend du corps humain comme d'un objet qui lui permet de penser par les phantasmes, et non pas comme d'un sujet, c'est-à-dire comme d'un support qui subit l'intellection. La thèse du corps humain en tant qu'objet de l'intellect ne se trouve pas chez Averroès, mais elle a été élaborée par Siger pour insister plus sur le rôle actif du corps dans la production de la pensée et montrer ainsi les différences entre l'union 'intellect — corps céleste' et l'union 'intellect — corps humain' ; sur la base de cette analogie, Siger introduit la célèbre théorie de l'*operans intrinsecum*[27], qui est rejetée par l'Anonyme de Giele, mais qui est reprise par Jean de Jandun et Thomas Wylton[28]. L'Anonyme d'Erfurt reprend la théorie de la dépendance à trois reprises : deux fois dans la q. 11 et une fois dans la q. 26 :

Sigerus de Brabantia	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*
Sunt igitur unum anima intellectiva et corpus in opere, quia *in unum opus* conveniunt; et cum **intellectus dependeat ex corpore** quia dependet **ex phantasmate** in intelligendo, **non dependet** ex eo **sicut ex subiecto** in quo sit intelligere, sed **sicut ex obiecto**, cum phantasmata sint intellectui sicut sensibilia sensui. (*De anima intellectiva*,	**Intellectus** propter hoc unitur corpori, quod, licet **non dependet ab organo corporeo, sicut a subiecto dependet,** tamen **a corpore, sicut ex obiecto**. Primo enim indiget, quia non est in aliqua parte determinata corporis. Secundo indiget, quia nichil intelligit nisi **ex fantasmate**, et ideo quantum *ad agere* **dependet a corpore**, propter

27. A ce sujet voir D. Calma, *Études sur le premier siècle de l'averroïsme latin. Textes et approches inédits*, Turnhout, Brepols, 2011, p. 281-284.
28. *Ibid.*, p. 352-353.

p. 85, l. 67-72) Et ita videtur quid iudicandum sit de anima secundum apparentia de ipsa: cum enim in opere eius **non dependeat ex hoc corpore sicut ex organo corporeo** in quo habeat esse, intelligere non debet corrumpi, hoc corpore corrupto, sed manere; quia tamen non habet opus sine corpore, nec manet sine corpore nec totaliter videtur a corpore separari. (*De anima intellectiva*, p. 98, l. 60-65) Averroes enim non posuit corpus communicare in hoc quod est intelligere ita quod esset **subiectum** eius, sed magis **sicut obiecto**, cui naturaliter intellectus unitur. (*Quaestiones super Librum de causis,* q. 27, p. 112, l. 136-139)	quod illa primo intelligit que per sensus corporis acquirit, et hec sunt materialia. Et ideo prius intelligit illa et postea se per species illorum. (q. 26, p. 448, l. 4-10) Quod patet: si corpora celestia sunt animata aliqua anima, illa non habet sensum nec ymaginationem. Hec igitur erit appetitus vel intellectus. Tunc arguitur: anima numquam coniungitur corpori sicut perfectio perfectibili nisi **dependeat ex corpore** quantum ad suam operationem, sicut patet de anima nostra; sed anima celi a nullo dependet, quia solum habet potentiam intellectivam vel appetitivam, que sunt in materiales penitus; ideo etc. (...) Hoc etiam est impossibile dicere, quia tunc celum fatigaretur. (...) Tunc arguitur: omnis motor qui in movendo **dependet ex** virtute **corporea** est fatigabilis, quia cum **dependet a corpore**, ideo corpus non est natum moveri illo motu quo anima nata est movere, et ideo est ibi repugnantia et per consequens fatigatio. Si igitur anima celi dependet ex virtute corporea, ergo fatigari videtur, quod est inconveniens; ergo etc. (q. 11, p. 420, l. 1-36)

L'Anonyme insiste plus que Siger sur cette différence entre les deux types d'union, astrale et humaine, qui remonte à Aristote (*De celo*, II, 1, 284a) : si l'union était essentielle, le ciel serait fatigué dans la mesure où l'âme dépendrait de ce qui est d'ordre matériel dans le corps céleste ; l'âme du ciel n'est pas censée parfaire le corps, mais seulement le bouger par l'appétit et l'intellect. Ce n'est pas le corps du ciel qui désire et qui aime, parce qu'il ne dispose pas de facultés sensitives (contrairement à l'opinion de Simplicius), mais l'âme qui lui est unie comme moteur.

A la suite de cette hypothèse, l'Anonyme défend une position noétique à partir d'un double rapport entre la substance, la puissance et le corps. Dans certains cas, la puissance s'unit au corps par la médiation de la substance,

comme la puissance intellective qui s'unit à l'individu par la substance de l'âme ; l'union opérative succède à et découle de l'union substantielle. Dans d'autres cas, c'est la substance qui s'unit par la médiation de la puissance, comme le fœtus qui s'unit à la puissance génératrice de la semence du mâle permettant ainsi la naissance de l'enfant. Une théorie pour le moins curieuse qui semble supposer l'existence du fœtus avant et indépendamment de la participation génératrice de la semence[29] ; elle a pour but d'expliquer la possibilité de l'antériorité et de l'autonomie de l'union opérationnelle par rapport à l'union substantielle. L'âme s'unit au corps céleste en vue de l'opération, sans que leurs substances respectives connaissent une union essentielle. La solution de l'Anonyme semble être un compromis entre la position cosmologique d'Averroès et la position noétique de Thomas : l'union du moteur au mobile, propre aux astres, correspond au premier cas de figure ; l'union substantielle, propre aux hommes, correspond au second cas de figure. Dans la lumière de cette théorie, comment faut-il comprendre l'affirmation de l'Anonyme selon laquelle l'âme humaine est une substance séparée distincte de l'intelligence ?[30] Si l'on entend que l'âme humaine est une substance séparée du corps au même titre que les intelligences supérieures, alors l'union substantielle avec le corps n'est pas décrite d'une manière satisfaisante ; mais si l'on entend que l'âme humaine est une substance séparée de la matière, donc une substance immatérielle, alors la thèse de la conjonction semble convenir.

L'Anonyme est manifestement familier avec le milieu philosophique parisien dont il s'inspire pour plusieurs idées, mais il est aussi prudent et choisit soit de nuancer les propos qui ont été censurés ou peuvent paraître dangereux (comme ceux sur la volonté de la cause première et sur l'intervention immédiate de celle-ci dans le monde) ; soit de ne reprendre qu'une partie de la doctrine (celle de la dépendance *sicut ex obiecto*), en renonçant d'adopter toutes ses conséquences (en l'occurrence la thèse de

29. Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 11, p. 420, l. 11-21 : « Suppono quod anima celi est immaterialis et habet virtutem consequentem ipsam. Item, substantia et virtus habent naturalem ordinem et ista non uniuntur eque uni, sed unum alicui mediante alio. Videmus quandoque virtutem uniri mediante substantia, sicut patet de substantia anime nostre, qua mediante virtus potentie intellective unitur nobis. Aliquando substantia unitur mediante virtute, sicut fetus unitur semini viri et fit productio alicuius. Ista igitur non eque uniuntur alicui corpori. Istud igitur oportet dicere in corpore celesti, ita quod substantia anime celi unitur mediante virtute, et tunc anima non est perfectio celi, quia, quandocumque ex forma et materia fit unum per essentiam, tunc forma immediate pertingit materiam, quod interimit consequens ».

30. *Ibid.*, q. 12, p. 422, l. 2-4 : « Ex hoc arguitur : due substantie separate non differunt nisi secundum speciem ; sed intelligentia et anima humana sunt substantie separate ».

l'intellect comme *operans intrinsecum*). La reprise tacite de plusieurs passages de Gilles de Rome confirme cette même familiarité avec le milieu parisien.

4.5. Gilles de Rome

La proposition IX(X) du *Liber de causis* introduit une différence entre les formes intelligibles plus universelles et moins universelles dont disposent respectivement les intelligences supérieures et les intelligences inférieures. Thomas d'Aquin explique dans son commentaire que cette différence existe même entre les individus car certains sont doués d'un bon intellect permettant la compréhension de l'universel, alors que d'autres, moins doués intellectuellement, comprennent seulement le singulier[31]. Comme l'a montré R. Imbach, Siger copie ce passage de Thomas[32]. Gilles de Rome discute le thème deux fois dans son commentaire au *De causis* en renvoyant chaque fois au Ps. Denys. Gilles introduit surtout une différence par rapport à Thomas (et implicitement par rapport à Siger), les gens intelligents comprennent rapidement et en peu de mots, alors que les gens moins intelligents ont besoin de plus de temps et d'explications plus amples. Il n'est pas question de la compréhension de l'universel et du particulier, comme chez Thomas. Or, chez l'Anonyme on trouve non seulement la citation provenant du Ps. Denys, mais aussi la distinction entre les intelligents et les faibles d'esprit qui se

31. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis*, prop. 10, p. 70, l. 15-71, l. 2 : « Quanto enim aliquis intellectus est superior, tanto id quo intelligit est universalius. (...) Et hoc etiam experimento in nobis percipimus : videmus enim quod illi qui sunt excellentioris intellectus ex paucioribus auditis vel cognitis totam veritatem alicuius quaestionis vel negotii comprehendunt, quod alii, grossioris intellectus existentes, percipere non possunt nisi manifestetur eis per singula ; ratione cuius oportet frequenter inducere. Et ideo Deus cuius intellectus est excellentissimus, uno solo, scilicet essentia sua, omnia comprehendit ; aliorum vero intellectuum separatorum, tanto unusquisque paucioribus speciebus et ad plura se extendentibus rerum notitiam habet, quanto est altior, ita quod intellectus humanus qui est infimus, rerum scientiam habere non potest nisi singulis speciebus singularum rerum naturas cognoscat ; materia vero corporalis et sensus corporeus omnino ab universali participatione specierum deficere invenitur ».

32. Imbach, « Notule », p. 306-307. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*, q. 46, p. 164, l. 41-54 : « In hominibus intelligentibus sic contingit quod qui sunt fortioris et excellentioris intellectus, ex paucioribus auditis vel cognitis, ex universalibus, totam veritatem alicuius questionis vel negotii comprehendunt. Alii autem homines intellectum habentes magis debilem et grossiorem percipere non possunt, nisi eis inducatur per singula, ratione cuius frequenter inducere oportet. Deus autem cuius intellectus est excellentissimus uno solo intelligibili, ut essentia sua, omnia comprehendit, sicut prius visum est. Quare videtur quod intellectuum separatorum, tanto unusquisque paucioribus speciebus et ad plura se extendentibus rerum notitiam habet, quanto est altior, ita quod intellectus humanus qui est infimus, rerum scientiam habere non potest nisi singulis speciebus singularum rerum naturas cognoscat ; materia vero corporalis et sensus corporeus omnino ab universali participatione specierum deficere inveniuntur ».

caractérisent respectivement par la compréhension rapide (« ex paucioribus principiis ») ou lente (« ex pluribus principiis ») des choses.

Egidius Romanus, *Super Librum de causis*, ed. apud Iacobum Zoppinum, Venetiis, 1550, f. 38R-S	Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 23, p. 441, l. 27-33
Notandum autem quod (ut supra diximus) unus homo subtilis, et perspicax in uno verbo intelligit multa: et si vellet ipse homo subtilis omnia illa, que intelligit in uno verbo docere rusticum, vel grossum hominem oportet eum dicere multa verba. *Quilibet enim subtilis homo experitur, quod non potest docere grossos et rusticos nisi multiplicet verba, et per multas circumloqutiones exprimat conceptum suum*. Et si est tanta diversitas **in hominibus**, que sunt unius et eiusdem speciei, ita quod unus intelligat uno verbo plura quam possit alius intelligere multis verbis, multo magis est ita in intelligentiis que sunt diversarum specierum. Notandum etiam quod **Dionysius** tertio *De angelica hierarchia* in istam eandem sententiam incidit cum Authore huius libris, volens quod angeli metaphorice habeant dentes, id est habeant quandam virtutem divisam qua dividiunt et **frangunt species intelligibiles**.	Quod patet etiam de causa prima in qua sunt omnes perfectiones unite, que sunt divise in istis inferioribus. Unde **Dionysius :** intelligentie inferiores **frangunt species**, quia dividuntur in eis. Unde et videmus **in hominibus** *quibusdam: quanto habent intellectum potentiorem, tanto ex paucioribus principiis conclusiones eliciunt. Et quanto sunt rudiores, tanto indigent pluribus principiis per que inducantur in eis cognitiones conclusionum.*

Dans la *Questio* 6, l'Anonyme s'inspire d'un passage qui provient du *Commentaire aux Sentences* (*Ordinatio*) de Gilles de Rome peu étudié dans le contexte de la réception du néoplatonisme gréco-arabe dans le monde latin, et pourtant très important aussi bien par le nombre des citations de Proclus, que par les thèmes abordés, souvent les mêmes que dans la tradition des commentaires au *Liber de causis*. Par rapport au texte de Gilles, la *questio* de l'Anonyme est plus synthétique et il préfère utiliser des concepts philosophiques (« intelligentia », « causa prima ») à la place des notions

avec une connotation plus théologique (« angeli » ou « Deus »). L'Anonyme renonce aussi à toutes les autorités citées par Gilles (à une exception près : le *De consolatione* de Boèce), et recompose le texte de celui-ci en changeant l'ordre des arguments.

Egidius Romanus, *In Primum Sententiarum*, d. VIII, q. 3, art. 1, apud Lazarum de Risquez, 1699, f. 168ra-169rb	Anonymus Erffordeneis, *Questiones super Librum de causis*, q. 6, p. 411, l. 22 - 412, l. 12
Circa queritur utrum diffinitio data a **Boetio** de aeternitate **V *De consolatione***, scilicet, quod ***aeternitas est interminabilis vitae, tota simul et perfecta*** *possessio* sit bona vel non. (...)	Dicendum quod sicut Deus, **Boetius V *De consolatione*, *eternitas est interminabilis vite possesio, tota simul et perfecta***.
Respondendo dicendum quod secundum Proclum 87 propositione: *Omne quidem eternum ens est, non autem omne ens aeternum*. Ex quo apparet quod **esse** quolibet modo sumpti **non est mensura aeternita<ti>s**: quia cum quolibet ens habeat aliquo modo esse, si quolibet **esse mensuraretur aeternitate**, quolibet ens esset aeternum. (...) Ut autem hoc appareat notandum quod secundum Commentatorem XII *Metaphisice*: hoc enim nomen, scilicet vita, **dicitur** de **comprehensione**; res autem dicitur se comprehendere ex eo quod habet operationem aliquam, quae terminatur in se ipsam. Nam tunc res se comprehendit cum **ad se convertitur** (...) cum habet operationem aliquam, quae in ipsa terminatur. Et ideo res **moventes se ipsas dicuntur vivere**, ex eo quod ex eo quod ista actio, quae est motus, aegreditur a huiusmodi rebus inquantum movent; et secundum istum modum **actio intellectus est vita**, ut dicitur XII *Metaphysice* (...) **tanto** autem **magis** vita **dicitur** de actione intellectus quam de aliis, quanto intellectus **magis**	Et bene dicit, quia **si eternitas** est <**mensura**> **actus alicuius**, hec est maxime **vite**, quia eternitas est maxime mensura **invariabilium** et tales res maxime sunt **conversive** supra se propter sui simplicitatem, ut patet de Deo et anima celi. Et quanto res **magis** redeunt supra essentiam suam, **tanto magis dicuntur vivere**; et tales sunt que **moventur** ex **se ipsis** et non motu imperfecto, sed perfecto, qui **dicitur comprehensio** et intelligentia.

est ad se conversivum.	
Quoniam igitur **aeternitas** invariabilitatem importat, ut potest patere per Dionysium X *De Divinis nominibus* et per Proclum LI propositione sui libri. Cum actio ad se **conversiva** potissime sit rerum **simplicium** et **invariabilium**: nam et corporalia, quia sunt composita et variabilia non proprie sunt ad se conversiva, ut probat Proclus XV proposione libri sui; per hanc igitur **invariabilitatem aeternitas**, si debet esse **mensura alicuius actus**, **erit mensura vitae**. (...)	Tunc dicitur **eternitas** est mensura **simplicium**. Et quanto simpliciores, tanto magis **conversive** supra se ipsas; et tales dicuntur maxime habere vitam. Unde **eternitas non mensuratur esse** secundum se, quia tunc quod licet esset sempiternum, ideo bene dicitur quod **eternitas est mensura vite**.
Vita autem **quadruplex est**: una **corruptibilium**, alia **supercaelestium corporum**, tertia **intelligentiarum**, quarta **Dei**.	Sed **quadruplex est vita**, scilicet vita **Dei**, vita **intelligentiarum**, vita generabilium et **corruptibilium** et vita **corporum supercelestium**.
(...) Super**caelestia corpora vivunt, quia a motore** appropriato qui dicitur eorum anima licet non recipiant esse, **recipiunt** tamen **motum**, ut **dicit Commentator** in *De substantia orbis*; et motus est quaedam operatio vitae, **motus**, scilicet **ex se**, quia solum viventa seipsa movent et huiusmodi motum caelo tribuimus, cum sit corpus primum et si aliquid debet **moveri ex se,** primum mobile decens est, ut moveatur.	**Corpora celestia vivunt, quia recipiunt motum a** suis **motoribus**. Idem videntur moveri **ex se** ipsis propter quod et vivere dicuntur.
Intelligentiae autem **et Deus** dicuntur vivere, **quia actio intellectus est vita**, ut dictum est, et huiusmodi actio maxime substantiis separatis competit.	**Deus enim et intelligentia** vivunt, **quia actio intelligentie vita est, ut dicit Commentator**.
Differunt autem hae vitae ad invicem, quia **vita generabilium terminabilis est utroque termino**. **Quia** a non esse progreditur in esse, ab esse in non esse; unde eorum vita **incipit et desinit** (...).	**Vita generabilium terminabilis est utroque termino, quia incipit et desinit.**
Vita super**caelestium**, dato quod esset **terminabilis** etiam utroque termino, ut possuerunt philosophi qui posuerunt	**Vita** autem corporum **celestium terminabilis**, sed **non est tota simul**, quia **moventur**; **in motu** autem **est**

motum semper esse, et numquam desinere; tamen cum huiusmodi ratio vitae ex motu sumatur et **in motu fit prius et posterius**, oportet huiusmodi vitam **non esse totam simul**.	**prius** et **posterius**.
Tertia **vita**, ut Angelorum, et si est interminabilis saltem quantum ad unum terminum, quia numquam desinent et non **est tota simul** quantum ad ipsum esse, quia in eorum esse non est successio, **non** tamen **est** in eis vitae **perfecta** possessio, **quia esse non habet perfecte**. (...) Cum igitur intelligentiae **participent esse**, quia non sunt ipsum esse, **non perfecte possident** esse.	**Vita** intelligentiarum est **tota simul**, sed non est **perfecta**, quia vivere et esse idem est in eis, sed **perfecte non habet esse**, quia **perfecte non possidetur** ab aliquo quod participatur ab eo, sed **esse participatur** ab intelligentiis et similiter vivere; ergo etc.
Sola autem **vita** divina **est interminabilis**, quia sine initio et absque fine; **est tota simul**, quia absque variatione habet esse; est **perfecta**, **quia** Deus non participat esse, sed **est ipsum esse**. Ex quo apparet quod aeternitas, prout hic sumitur, est mensura solum esse divina. (...) Prout annectitur perfecta possessio removetur a vita Angelorum **et** ideo **aeternitas** hic **diffinita** soli Deo **convenit** (...).	Sed **vita** cause prime **est interminabilis** et **est tota simul** et **perfecta, quia est ipsum esse** per essentiam; ergo verissime **convenit** ei illa **diffinitio eternitatis** …

Dans le texte de l'Anonyme, l'énoncé de la thèse (« Utrum causa prima sit eterna ») est suivie par deux arguments contre et un argument en faveur de cette proposition. Gilles s'interroge « Quid sit eternitas », et plus précisément si la définition de Boèce (« eternitas est interminabilis vite, tota simul ») est juste ou non (« sit bona vel non »). L'Anonyme reprend la citation, mais il choisit de ne pas reprendre les autres autorités mentionnées par Gilles : Aristote, Nicolas de Damas, Averroès, Ps. Denys. D'ailleurs, il faut souligner que l'Anonyme ne reprend pas non plus les abondants renvois aux *Eléments de théologie* qui apparaissent dans la solution de Gilles, mais seulement une citation du commentaire d'Averroès au livre XII de la *Métaphysique*. Les arguments de Gilles ne sont pas toujours suivis dans le même ordre par l'Anonyme, certaines expressions étant réaménagées selon la structure générale de son propre discours. Ainsi, au début de sa solution, l'Anonyme

résume Gilles qui considère l'éternité comme acte de la vie dans la mesure où elle est dite mesure des choses invariables (« mensura invariabilium »). Celles-ci sont les substances les plus simples, comme Dieu et l'âme noble, qui possèdent la vie au plus haut et noble degré, et qui effectuent un retour sur elles-même (« conversive supra se propter sui simplicitatem »). Ce mouvement réflexif est décrit comme parfait et il est appelé compréhension et intellection. L'étant n'est pas la mesure de l'éternité, parce que si c'était le cas, alors tout étant serait éternel. S'il faut déterminer quelque chose d'invariable qui correspond à la mesure de l'éternité, c'est la vie[33] ; or la vie est de quatre manières : la vie des choses soumises à la génération et à la corruption, la vie des corps célestes, la vie des intelligences et la vie de Dieu. Chacun des quatre modes de vie se mesure à sa manière par rapport à l'éternité, mais c'est seulement à Dieu, dont l'être est identique à l'essence, que convient au maximum la définition de l'éternité. L'explication de l'Anonyme n'est pas toujours évidente et il faut se référer au texte de Gilles pour comprendre les détails de l'argumentation.

Notons enfin que cette théorie de Gilles a été prise pour cible par Robert d'Orford dans son *Contra dicta Egidii*[34] composé entre 1288 et 1291. L'Anonyme s'inspire de Gilles et non pas de Robert d'Orford parce qu'on peut identifier des arguments et des expressions qui n'apparaissent pas chez le thomiste anglais.

5. Datation et origine du commentaire anonyme

Les citations implicites sont des témoins importants pour toute hypothèse sur la datation du commentaire de l'Anonyme. En effet, les ouvrages de Gilles de Rome sont les plus tardifs parmi ceux des auteurs que nous avons pu identifier comme sources : Siger de Brabant, Thomas d'Aquin et Albert le Grand. En effet, le commentaire de Gilles sur le *Liber de causis*, postérieur au commentaire sur les *Sentences I*, a été composé après 1289 et avant septembre 1291[35]. Le seul élément qui nous permet de déterminer le terminus *ante quem* est l'écriture qui, nous l'avons déjà précisé, semble caractéristique des premières années du XIVe siècle.

33. Voir aussi Thomas de Aquino, *In I Sententiarum*, d. 8, q. 2, a. 1, ad 2.
34. A. Vella, *Les premières polémiques thomistes : Robert d'Orford, Reprobationes dictorum a fratre Egidio in Primum Sententiarum*, Paris, Vrin, 1968, p. 90 ; pour la datation voir p. 15-17.
35. S. Donati, « Studi per una cronologia delle opere di Egidio Romano. I : Le opere prima del 1285. I commenti aristotelici », dans *Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale*, I, 1, 1990, p. 1-112, ici p. 10 et 65-70. C. Luna, *Reportatio lecturae super libros I-IV Sententiarum, reportatio monacensis, excerpta Godefridi de Fontibus*, Firenze, SISMEL-Edizioni del Galluzo, 2003.

En faisant le point, on peut affirmer que l'usage des sources parisiennes et l'écriture sont des indices importants pour situer l'origine de ce commentaire dans le milieu de la Faculté des arts de Paris dans la dernière décennie du XIIIe siècle, certainement après le commentaire de Gilles de Rome sur le *Livre des causes*, ou au tout début du XIVe siècle. Cet ouvrage anonyme est un témoin original et, nous semble-t-il, important du milieu philosophique parisien imprégné du néoplatonisme. Parmi les thèses qui ont retenues notre attention, mentionnons encore celle de la création immédiate de la matière première.

6. La création de la matière première

Selon le *Liber de causis* (prop. IV), la première des choses créées est l'être (« ens primum creatum »), qui est le seul effet créé immédiatement par la cause première. Lorsque l'Anonyme interprète cette proposition, il distingue deux types de création : active (propre à Dieu) et passive. La création passive est décrite comme un *habitus* de la chose créée par rapport au créateur dans la mesure où elle reçoit l'être d'un tiers ; la création est, de ce point de vue, un accident dans la chose créée[36], mais l'accident est de l'ordre de la relation. La création est donc un accident existant dans la chose créée par rapport au créateur, et un tel *habitus* est un *modus essendi*[37]. La création active est la production *ex nihilo* qui caractérise l'action de Dieu. L'Anonyme distingue aussi entre la causalité par intellect et volonté, et la causalité selon l'ordre de la nature ; dans le premier cas de figure, l'effet peut ne pas être similaire à la cause, alors que dans le deuxième cas, l'effet est nécessairement similaire à la cause. Sur la base de ce raisonnement, l'Anonyme détermine que la matière première est à la fois créée *ex nihilo* et immédiatement par la cause première par volonté et par intellect. La matière première précède toutes les créations : cela est évident pour les choses soumises à la génération et à la corruption,

36. Thèse qui rappelle la position de Thomas : Thomas de Aquino, *Responsio ad lectorem Vercellensem de articulis 108*, q. 95.

37. Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 13, p. 424, l. 15-23 : « Ad aliud, dico quod creatio, active accepta, est operatio divina, que est sua essentia, quia solius Dei est creare ; et hec creatio, que est operatio, refertur ad essentiam divinam sub ratione effectus. Si creatio accipitur passive, ut est habitudo rei create ad creans secundum quod habet esse ab alio, sic creatio est accidens existens in creato ; quod accidens est de genere relationis, sicut patet de filiatione, que est accidens existens in Sorte, ut recipit formam humanam a patre. Ita in proposito, creatio est quodam accidens existens in creato per relationem ad creans, ut habet esse ab illo ; et ista habitudo rei create ad creans non est res aliqua, sed est quidam modus essendi ».

mais cela est également vrai par rapport aux substances supérieures qui sont produites (*producta*) à partir de la matière première[38].

La thèse de la création immédiate de la matière première a suscité, comme l'a montré Silvia Donati[39], des opinions diverses dans le milieu parisien. La création médiate a été soutenue par plusieurs commentateurs anonymes et par Siger de Brabant[40], mais elle a été condamnée par Etienne Tempier en 1277[41]. Dans le contexte de l'interprétation de la proposition IV du *Liber de causis*, la position de l'Anonyme est inhabituelle. Si l'effet premier, donc immédiat, de la cause première est l'être assimilé à l'intelligence, selon la doctrine du *Liber de causis*[42], comment faut-il comprendre que l'effet immédiat est la matière première ? Dans un commentaire anonyme à la *Physique*, cette question est tranchée en faveur de la thèse du *Liber de causis*[43]. Mais la position de

38. *Ibid.* : « Et si anima producitur ab intelligentia, tunc assimilatur ei in quibusdam perfectionibus ; et hoc patet in materia prima que immediate producitur » (q. 12, p. 422, l. 23-25) ; « Sed omne ens aliud a primo habet esse imperfectum, cum sit participatum. Ubi autem solum est pars, ibi est imperfectio aliqualis ; ergo causatum est omne ens a primo quantum ad totam sui substantiam. Et de inteligentiis et animabus celorum non est dubium — si habeant animam —, nec etiam de anima intellectiva. Et similiter, hoc patet de generabilibus et corruptibilibus, quia hec non habent esse nisi inquantum preexistunt in potentia materie. Sed materia, quantum ad omnes suas potentias, producta est ex nichilo ab ipso primo ; ergo et anima producta ex materia prima respiciendo ad primum ens est etiam producta ex nichilo. Sed materia, quantum ad omnes suas potentias, producta est ex nichilo ab ipso primo ; ergo et anima producta ex materia prima respiciendo ad primum ens est etiam producta ex nichilo. (...) Ergo relinquitur quod materia prima sit ex causa prima. Tunc arguitur : nullum agens presupponit suum effectum ; sed materia prima est effectus cause prime, ergo non presupponitur ; immo ex nichilo producitur ; sed talis productio est creatio ; ergo etc. » (q. 13, p. 423, l. 19-37).

39. S. Donati, « Wissenschaft und Glaube bei der Frage nach dem Ursprung der Materie in einigen ungedruckten Physikkommentaren aus dem 13. bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts », dans I. Craemer-Ruegenberg, A. Speer (eds.), '*Scientia' und 'ars' im Hoch- und Spätmittelalter* (Misc. Med. 22.1), Berlin / New York, Walter de Gruyter, 1994, p. 399-420. Nous remercions S. Donati qui a attiré notre attention sur ce débat.

40. Siger de Brabant montre dans plusieurs paragraphes que la matière première ne peut pas être l'effet immédiat (et unique) de la cause première. Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones in Metaphysicam* (rep. Cantabrigiensis), ed. A. Maurer, Louvain-la-Neuve, Institut supérieur de philosophie, 1983, p. 207-208. Pour les commentaires anonymes, voir Donati, « Wissenschaft und Glaube », p. 412-417.

41. *Articuli condempnati anno 1277*, ed. D. Piché, art. 38, p. 90 : « Quod Deus non potuit fecisse primam materiam, nisi mediante corpore celesti ». Voir aussi R. Hissette, *Enquête sur les 219 articles condamnés à Paris le 7 mars 1277*, Louvain / Paris, Publications Universitaires / Vander-Oyez, 1977, p. 176-177.

42. *Liber de causis* IV, 43, p. 55, l. 54-56 : « Quod est quia omne quod ex eo sequitur causam primam est intelligentia, completa et ultima in potentia et reliquis bonitatibus » ; 44, p. 55, l. 64-65 : « (…) et esse quidem creatum primum est intelligentia totum ».

43. Cité d'après Donati, « Wissenschaft und Glaube », p. 414 : « Ab eodem secundum quod idem non procedit nisi idem immediate ; modo certum est quod a prima causa, quae

l'Anonyme est plus élaborée.

Il explique d'abord que le premier causé (« causatum ») ne peut être que l'intelligence qui a par soi son existence et que l'être (« esse ») n'est pas le premier créé (« creatum ») parce que l'être est soit par essence soit par acquisition (« per acquisitionem »). L'être par essence ne reçoit pas l'être d'un autre ; or, il est évident qu'un être premier créé reçoit l'être du premier principe. L'être par acquisition est participé par les autres, mais il ne peut pas être le premier créé parce qu'il ne subsiste pas par soi : seulement la substance subsiste par soi ; or cet être par acquisition n'est pas une substance mais un accident, parce que la substance ne se dit pas de qui est participé par les autres choses. L'Anonyme en déduit que, selon le *Liber de causis*, l'être est créé afin que l'étant soit dans un autre[44]. L'Anonyme soutient dans la q. 14 que le premier causé qui subsiste par soi est l'intelligence, alors que le premier causé, simultané à l'intelligence mais qui ne subsiste pas par soi, est l'être[45]. Dans la q. 15, il nuance encore ses propos en soutenant explicitement que la cause première peut créer immédiatement plusieurs effets *ex nihilo* (sans s'exposer, une fois de plus, à la censure de l'évêque Tempier)[46], en l'occurrence l'intelligence, la matière première et l'être.

La lecture de la quatrième proposition du *Liber de causis* en relation avec la matière première[47] rappelle celle de Wyclif. Selon la démonstration de Zénon

est eadem et invariabilis, procedit immediate prima intelligentia ; ergo a prima causa immediata non procedit materia prima ».

44. Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, q. 15, p. 427, l. 25 - 428, l. 2 : « Unde considerandum est quod duplex est esse, scilicet esse per essentiam et esse acquisitum, scilicet participatum. Modo esse per essentiam non est a primo creatum, quia omne creatum esse habet ab alio ; et hoc est in potentia ad esse et ideo omne creatum est in potentia ad esse. Tunc arguo : primum creatum est in potentia ad esse ; sed esse per essentiam non est in potentia ad esse ; ergo etc. Esse igitur creatum est esse acquisitum ; sed adhuc vel est primo creatum per se subsistens, vel in alio. Non primo modo, quia per se subsistens est substantia ; sed hoc esse est accidens, quia nichil quod pertinet ad essentiam rei dicitur de re per participationem de entibus creatis ; ergo non pertinet ad essentiam rei, ita quod per se subsistat ; ergo est creatum esse, ita quod in alio sit ens, et hoc innuit Auctor ».

45. *Ibid.*, q. 14, p. 426, l. 20-26 : « Ad aliud, 'omne compositum est resolubile' etc., verum est. Ad minorem dico quod secundum ordinem nec esse et essentia sunt priora intelligentia, sed simul sunt secundum durationem, quia esse non est nisi in participante esse. Unde concedo quod secundum ordinem nec esse est primum causatum, sed tamen prima intelligentia est primum causatum quod per se habet existere ; esse autem est primum causatum non per se existens. Sed hoc forte voluit Auctor quando dixit *prima rerum creaturarum est esse* etc. ».

46. *Ibid.*, q. 17, p. 430, l. 27-31 : « Si ergo a primo possunt plura intelligi (…) non igitur est necesse quod solum immediate producatur unum a primo, sicut dixit Avicenna, immo omnia creata ex nichilo immediate sunt a primo ». *Articuli condempnati anno 1277*, ed. D. Piché, art. 64, p. 100 : « Quod effectus immediatus a primo debet esse unus tantum et simillimus primo ».

47. Elle ne correspond pas aux solutions de Roger Bacon, Ps. Henri de Gand, Albert le Grand,

Kaluza[48], la doctrine de Wyclif sur la matière première connaît une évolution : dans un premier temps, il lui a donné une interprétation inspirée par le *Timée* de Platon, mais la lecture combinée du *De Genesi ad litteram* d'Augustin et du *Liber de causis* le font conclure que la matière première est le premier être créé *ex nihilo*[49].

Les différences entre les exégèses de l'Anonyme et de Wyclif sont plus importantes que les similitudes, mais celles-ci méritent d'être soulignées, nous semble-t-il, en raison de leur singularité dans la tradition latine du *Liber de causis*.

7. Principes d'édition

Les renvois aux textes d'Aristote donnent les divisions classiques (livre, chapitre, numérotation d'après Bekker) et les lignes correspondantes de l'édition *Aristoteles latinus*. Deux traductions latines de Guillaume de Moerbeka ne sont pas encore imprimées, mais on peut les consulter sur *Aristoteles Latinus Database* : le *De celo et mundo* et le *De generatione et corruptione* ; par conséquent, les renvois à ces textes n'ont aucune indication de page et de ligne. Les renvois aux trois traductions du *De anima* sont faites d'après les éditions suivantes : la traduction de Michel Scot a été publiée par F. S. Crawford ; les traductions de Jacques de Venise et Guillaume de Moerbeka ont été publiées par R.-A. Gauthier[50].

Thomas d'Aquin, Henri de Gand et Gilles de Rome ; voir P. Porro, « *Prima rerum creatarum est esse* : Henri de Gand, Gilles de Rome et la quatrième proposition du *De causis* », dans V. Cordonnier, T. Suarez-Nani (eds.), *L'aristotélisme exposé. Aspects du débat philosophique entre Henri de Gand et Gilles de Rome*, Fribourg, Academic Press Fribourg, 2014, p. 55-81 ; Id., « The University of Paris in the thirteenth century », dans S. Gersh (ed.), *Interpreting Proclus. From Antiquity to the Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, p. 264-299.

48. Z. Kaluza, « La notion de matière et son évolution dans la doctrine wyclifienne », dans Id., *Études doctrinales sur le XIVe siècle. Théologie, logique, philosophie*, Paris, Vrin, 2013, p. 333-369.

49. Cf. Iohannes Wycliff, *De universalibus*, VII, 189-207 (cité d'après Kaluza, « La notion de matière », p. 361, n. 3) : « Item quod universale creatur videtur esse planius quia pure fit ex nihilo, quod supponitur esse creatio. Unde Auctor *De causis*, propositione 4a, sic loquitur : *Prima omnium rerum creatarum est esse, et ante ipsum non est creatum aliud. Quia,* secundum glossam, *esse est supra sensum et supra animam et supra intelligentiam, et non est post primam causam prius ipso*. Et certum videtur quod loquitur de esse creato analogo. Ipsum enim est immediate post Deum sic quod non poterit esse extra Deum aliquid ipso prius, quia — ut alias ostendi (i.e. Thomas de Aquino) — nihil potest esse communius ente ».

50. Averroes, *Commentarium Magnum in Aristotelis De anima libros*, ed. F. S. Crawford, Cambridge (Mass.), Medieval Academy of America, 1953; *Lectura in librum De anima a quodam discipulo reportata*, ed. R.-A. Gauthier, Grottaferrata / Rome, Editiones Collegii

Conspectus siglorum

Er = Erfurt Universitätsbibliothek, Dep. Erf. CA 4° 316

< >	–	addenda censeo
add.	–	addidit
del.	–	delevit
exp.	–	expunxit
in marg.	–	in margine
iter.	–	iteravit
lin.	–	linea
scrip.	–	scripsit
sup.	–	supra

S. Bonaventurae, 1985; Thomas de Aquino, *Sentencia Libri de Anima*, ed. R.-A. Gauthier, Rome / Paris, Commissio Leonina / Vrin, 1984.

<Anonymus Erffordensis>

<Questiones super *Librum de causis*>

<Prohemium>

<Questio 1. Utrum contingat substantias separatas ponere que sint cause prime in entibus>

|**43ra**| Primo queritur circa *Librum de causis* utrum contingat substantias separatas ponere que sint cause prime in entibus. Et arguitur quod non. Sicut actus est per naturam forme, ita potentia per naturam materie; sed sicut omnes alie res sunt composite ex materia et forma, ita etiam intelligentie ex actu et potentia; ergo etc.

Item, corruptibilia sunt materialia, sed entia sunt corruptibilia, ergo sunt materialia. Minor patet, quia entia causata sunt vel ex aliquo vel ex nichilo. Si sunt ex aliquo, sicut ex materia et forma, tunc corrumpuntur. Si ex nichilo, tunc in nichilum vertuntur, ut dicit Plato; ergo etc.

Oppositum: omne movens non motum separatum est a materia; sed preter causam primam adhuc sunt multe substantie huiusmodi, quia ex opposito consequentis sequitur oppositum antecedentis. Minor patet, quia substantie moventes sunt non mote, ut dicit ; quelibet spera movetur a substantia eterna immobili.

Dicendum est quod necesse est ponere substantias separatas a materia. Proclus dicit secunda propositione: *omnis processus* entium est a causa prima, quia *omne producens similia ante dissimilia* constituit. Quod patet: unumquodque productum appetit uniri principio producenti; ipsum autem quod appetit uniri alicui, appetit sibi similari propter quod aliquo modo sibi est simile. Unde omnis producentium natura similia ante dissimilia substituit. Quale igitur primum producens, tale est illud quod est secundo post ipsum; sed primum est separatum et ideo est et secundum, quia etc. Sed ad perfectionem universi pertinet processus entium et hoc contingit

5 queritur] Sancti Spiritus assit nobis gratia *in marg.* Er 22–23 autem quod] quod autem Er

13 Plato : Cf. Chalcidius, *Commentarius in Platonis Timaeum*, II, 292, ed. J.H. Waszink, Leiden, Brill, 1962, p. 296, l. 1. 15–16 ex opposito … antecedentis : Cf. *Auctoritates Aristotelis, Priora analytica*, ed. J. Hamesse, Louvain / Paris, Publications Universitaires / Béatrice-Nauwelaerts, 1974, p. 309, n° 21. 16–17 substantie … non mote : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 1072a (AL XXV 3.2, p. 256, l. 245) 20–21 omnis processus … prima : *Non invenitur ibi sed* Proclus, *Elementatio theologica*, 29, p. 19, l. 1-3. 21 omne producens … constituit : Proclus, *Elementatio theologica*, 28, p. 19, l. 1-2.

per quandam assimilationem, et ideo processus pertinet ad primum; et hec etiam assimilatio est perfecta et hoc contingit quando suam causam ymitatur effectus ipse.

Et ille substantie que maxime assimilantur sunt intellectuales, que sunt separate a materia que duplex est: 'ex qua' et 'in qua'. Unde iste substantie separate non sunt a materia 'ex qua'. Unumquodque autem sicut est, ita operatur. Intelligere autem abstractum est; ideo et substantia separata intellectualis immaterialis est. Nec etiam sunt <separate> a materia 'in qua' ita quod sint perfectiones materie. Unde hoc exigit conclusio quod illud superioris ordinis quod aliquid participat de ordine inferioris, est infimum in ordine superiorum. Nunc autem substantie intellectuales unite materie sicut perfectio perfectibili cum aliquo comunicant quod est inferioris, sicut est in corporibus. Ideo sunt imperfectissime tales substantie in genere substantiarum intellectualium causatarum a causa prima. Ideo in tali ordine, qui est superior, requiritur quod non sint coniuncte materie ut 'in qua'. Et iste substantie dicuntur intelligentie et sunt cause prime in genere entium causatorum, quia omnis bonitas et influentia proveniens a primo principio provenit ad animatum et corpora mediantibus ipsis. Et adhuc est aliud aliquid quod est causa et non causatum, et hoc nec materia est, nec in materia.

Ad primum in contrarium, "sicut omnis actus" etc., dicendum quod duplex est actus: quidam emanens absque motu et transmutatione, alius productus in esse per motum |**43rb**| et transmutationem; et nomen forme utrumque importat. Et similiter duplex est potentia: quedam habens respectum ad actum primum, quedam ad secundum. Nomen materie est potentia corruptionis actu producto per motum. Hec autem materia notificatur nobis per motum; propter quod, licet omnis actus sit per naturam forme, non tamen omnis potentia est per naturam materie; propter quod ratio non concludit. Non enim omnis substantia est composita ex materia et forma. Unde in ipsis intelligentiis non solum est actus, sed etiam receptio esse a primo; sed hoc non contingit per transmutationem; ideo etc.

Ad aliud, concedo maiorem. Etenim sunt habentia materiam partem et educta de potentia materie. Ad minorem per interemptionem. Ad probationem dico quod entia corrumpuntur in materiam si componantur ex materia. Et sicut entia habent esse a primo, ita per subtractionem influentie rediguntur in non esse et nichil. Ex hoc tamen non sequitur quod intelligentie sint corruptibiles, quia in se non habent principium corruptionis.

6 non] *sup. lin.* Er

5 materia … in qua : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, VIII, 10, 1035b (AL XXV 3.2, p. 149, l. 477-490).

<Questio 2. Utrum omne agens agat influendo>

Omnis causa primaria. Queritur circa hanc primam propositionem utrum omne agens agat influendo. Et arguitur quod non. Influere est intus fluere, sed hoc non contingit sine motu locali. Et sic fieret decisio ab agente in passum, quod est contra Philosophum, I *De generatione*, capitulo de activis et passivis.

Item, arguitur similiter de primo agente ille intelligentiarum, quia in illis nichil influitur in quibus nichil innovatur, cum influxio sit nova immissio. In eternis autem nichil innovatur; et intelligentie eterne sunt, ut dicitur in secunda propositione huius libri; ideo etc.

Oppositum arguitur: hoc agit influendo quod causat similitudinem sue forme in alio; sed omne agens suam similitudinem causat in passo, quod probat Proclus, quia *omne producens similia ante dissimilia substituit* et producit; ideo etc.

Dicendum quod omne agens agit influendo aliqualiter. Quod patet de agente primo, quia influit in intelligentias, quia hoc videtur agere influendo in aliud quod dat sibi esse et unitatem per quam conservatur in esse. Huiusmodi virtutem dat primum agens intelligentiis; influit enim eis bonitates et virtutes, ut dicitur in hoc libro.

Sed advertendum de modo influxus quod non sic influit eis, quod eadem virtus in numero existens in primo agente transferatur in intelligentias, sed per solam voluntatem, quia sola voluntas, qua vult intelligentias esse et in esse conservari, dicitur influentia; et causa sufficiens esse in intelligentiis et significat<ur>. Dicitur primum agere influendo, quia humida fluunt; non autem sicca. Humida sunt male terminabilia termino proprio, bene autem alieno. Sic bonitas primi interminabilis est et comunicabilis omnibus et terminatur per id in quod infunditur; propter quod maxime convenit primo principio influere intelligentias.

Agentia etiam superiora influunt in inferiora mediantibus radiis quibus vehitur lumen, quod est delationem virtutis. Nam mediante lumine virtus diffunditur ab orbe et sic transmutatur materia ad susceptionem formarum generabilium et corruptibilium quod contingat mediantibus corporibus celestibus. Et sic potentia materie reducitur per virtutem corporum superiorum; et hec dicitur influentia.

21 voluntatem] virtutem Er 22 intelligentiis] inteligentiarum Er 28 inferiora] quia *add.* Er

5 I De generatione : Aristoteles, *De generatione et corruptione*, I, 7, 324b5-13 (AL IX.1, p. 35, l. 18 — p. 36, l. 9). 9 secunda … libri : *Liber de causis*, II, p. 21, p. 50, l. 76-77. 12 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, 28, p. 19, l. 1. 18 in hoc libro : *Invenitur in pluribus locis*: cf. *Liber de causis*, IV, 48, p. 56, l. 83-84; VI(VII), 70, p. 63, l. 93-94; VII(VIII), 72, p. 64, l. 8-9. 25–26 bonitas primi … infunditur : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, p. 161, l. 75-76.

Agentia etiam inferiora agunt influendo non quod virtus eadem in numero, que est a principio activo vel in principio activo, defluat in passum, quia tunc continue minueretur virtus agentis. Sed quia passum est in potentia tale quale agens in actu est, |**43va**| ideo agens per approximationem ad passum facit ipsum esse in actu quale est ipsum agens, quod contingit calefaciendo et infrigidando materiam. Unde prius agens alterat materiam passi materia alterata, tunc in ultima dispositione introducitur virtus et similitudo agentis in passum.

Ad primum. Ad maiorem dicendum quod hoc est verum loquendo de influxu proprie accepto; sed agens solum agit in passum influxu transumptione dicto; ideo etc.

Ad aliud. Ad maiorem dicendum quod verum est de influxu dicto proprie loquendo qui dicitur nova immissio. Et hic fit cum motu locali. Tunc dico quod in eterna nichil influitur sic quod nova dispositio immittatur in ea que prius non erat in eis, quia dispositionem omnem quam habet habuit ab eterno. Nam intelligentie parificantur eternitati. Sed primum influit in intelligentiam, quia dat eis esse et conservat eas in esse. Et hec influentia est sola voluntas primi et non dat eis aliter esse nisi quia vult eas esse. Et sic patet solutio ad istam questionem.

<Propositio I>

<Questio 3. Utrum causa primaria plus influat quam secundaria>

Consequenter queritur utrum causa primaria plus influat quam secundaria. Et arguitur quod non. Causa non influit in causatum nisi quia assimilat eum sibi; ergo illa plus influit que magis assimilat sibi effectum. Sed hec est causa secunda proxima, quia homo magis assimilatur homini quam soli; ergo etc.

Item, illa causa plus influit que influit propria principia quam illa que influit communia; sed causa secunda influit propria principia et est distinctiva effectus ab aliis; non autem causa prima nisi solum communia <influit>; ergo etc.

Oppositum vult Auctor et Proclus, quia *quod producitur a secundis*, *a prioribus et causalioribus eminentius* producitur quam a secundis; ergo prima causa plus influit.

Dicendum quod causa primaria et secundaria debeant quantum ad duo. Primo, quia causa secunda accipit virtutem a causa prima et est de causatis

10 influxu] *p. corr.* Er 24 influit] que magis influit *add. sed exp.* Er

16 intelligentie … eternitati : *Liber de causis*, II, 25, p. 51, l. 91-92. 30 Auctor : *Liber de causis*, I, 1, p. 46, l. 1-2. 30 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, 56, p. 30, l. 1-3; cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 1, p. 5, l. 16-20.

cause prime, quia respectu prime est causatum, respectu secunde est causa et non causatum. Secundo, quia causa primaria est magis universalis quam secundaria, quia influit in causam ultimam et in omnes medias. Tunc ad propositum dicendum quod causa primaria plus influit quam causa secundaria, quod patet per Proclum. Causa secunda accipit virtutem et substantiam qua operatur a prima et ideo cessante priori cessant omnes intermedie, sed secunde cause producunt suum effectum. Ergo causa prima est causa illius productionis; ergo causa prima plus influit quam causa secunda.

Sed secundum Albertum, causa prima *plus influit quatuor de causis*, quia cessante secunda, adhuc *influit* prima. Item, secunda non operatur *nisi* mediante prima. Item, *quicquid facit* secunda, *eminentius facit* prima. Item, causa secunda *est in* causa *prima virtualiter* et *substantialiter*; ergo etc.

Advertendum tamen quod licet causa prima plus influat, causa tamen secunda *determinatius influit*, secundum Albertum hic, quia causa secunda accipit determinationem qua operatur a causa prima; tamen hec dispositio et virtus recipitur in ea per modum sue substantie que magis est contracta et determinata quam substantia cause prime; ideo etc. Sed quia in causa secunda recipitur virtus cause prime modo determinato, ideo effectus determinatur ad aliquid per causam secundam, |**43vb**| quod non contingit per causam primam. Unde si causa prima posset se ipsam determinare, tunc influeret plus et determinatius; sed non est determinata ad unum, sed ad omnia extendit, quod sue potentie et virtuti magis ascribitur quam impotentie.

Ad primum argumentum: "causa non influit" etc., dicendum quod duplex est causa: univoca et equivoca. Univoca non influit effectum nisi assimilando ipsum sibi secundum speciem et formam, quod non contingit de causa equivoca, que influit in effectum faciendo ipsum esse in actu quod prius erat in potentia. Modo causa secunda, loquendo simpliciter, minus influit, quia cum influit per assimilationem supra effectum comunicat cum effectum. Et quanto magis cum eo comunicat, tanto magis recedit a ratione cause et ad rationem causati accedit. Et ideo minus habet de ratione cause influentis et in pauciora influit et ex *pluribus causis producitur* ante se et *est* aliquid *compositius*, ut dicit Proclus. Et quanto est compositius, tanto minus influit; ergo, quanto magis causa secunda influit in effectum per assimilationem, tanto minus influit in effectum simpliciter.

14 tamen] prima *add. sed exp.* Er

10 secundum Albertum : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 5, p. 65, l. 55-64. 15 secundum Albertum : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 1, c. 5, p. 66, l. 23-31. 33 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, 58, p. 32, l. 1-2.

Ad aliud, "illa causa plus influit que influit principia propria" etc., verum est si non influit in virtute alterius. Modo causa secunda influit in virtute cause prime et hoc dico in essentialiter ordinatis. Unde quod causa prima influit secunde cause operationem et virtutem, hoc habet a causa prima. Quod autem hec virtus est limitata, hoc habet a se; et hec limitatio magis ascribitur impotentie eius quam potentie; ideo etc.

<Questio 4. Utrum sit necesse agens primum agere in omnia agentia secundaria>

Consequenter queritur utrum sit necesse agens primum agere in omnia agentia secundaria. Et arguitur quod non, quia si sic, operaret in operante alterium, et sic de aliis, quod est inconveniens.

Item, nulla insufficientia attribuenda est agenti primo; sed hoc contingeret si primum agens in secundaria ageret, in quibus sunt multe imperfectiones; ergo etc.

Contra: causa prima agit in omni secunda causa. Unde actio secunde cause non separatur ab actione cause prime, ut dicit Auctor; sed primum agens ad agentia secundaria comparatur, sicut causa prima ad secundam; ergo etc.

Dicendum secundum Commentatorem IX *Metaphisice*: aliqui habentes cerebrum male dispositum et inhabile dixerunt quod primum agens agit in agentia secundaria et omnes actiones secundariorum sunt in primo, ita quod ignis non agit secundum veritatem, sed primum agens hoc facit. Sed hii negant bonum naturale entium, cum tollant entibus operationes proprias et per consequens formas substantiales. Propter quod Philosophus IV *Metheorum* circa finem dicit: *unumquodque* habet propriam *operationem*; *inquantum potest*, *dicitur* hoc, et *inquantum non potest*, *non dicitur istud nisi equivoce*. Item, secundum hanc opinionem, omnia entia essent frustra, quia frustra est illud quod natum est includere finem quam non includit. Sed entia sunt propter suas formas et operationes, que sunt fines et perfectiones substantie eorum. Sed qui attribuit omnes actiones soli primo, tollit entibus operationes suas et formas. Ideo dicendum quod primum agit in omni secundario, ita quod actio que est in secundis agentibus non solum attribuitur primo agenti.

Primum patet, quia causa secunda esse et substantiam accipit a causa prima;

12 quibus] quo Er 24 et] non *add. sed exp.* Er 26 includit] finem p *add. sed del.* Er 27 perfectiones] perfectio Er

2–3 modo causa … ordinatis : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 1, p. 10, l. 9-10. 15 Auctor : *Liber de causis*, I, 4-5, p. 46, l. 10 – 47, l. 15. 17–30 dicendum secundum … agenti : Cf. Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, q. 2, p. 40, l. 25-38; 17 secundum … Metaphysice : Averroes, *Super Metaphysicam*, IX, comm. 7, ed. B. Bürke, p. 38. 22 IV Metheorum : *Auctoritates Aristotelis, Metheora IV*, p. 173, n° 67; Aristoteles, *Metheora*, IV, 390a.

ergo et virtutem accipit ab eadem. Sed ubi est virtus, est et operatio illi virtuti correspondens; ergo etc. Ulterius est advertendum quod ista actio non solum attribuitur primo agenti, quia virtus |**44ra**| cause prime est in re secundaria secundum *suum modulum*, ut dicit Avicenna. Si igitur primum agens sic agit in agente secundario secundum modum substantie secundarii, tunc est sibi attribuenda aliqua actio et non primo principio. Et hoc, virtus cause prime recipitur in agente secundario secundum modum sue substantie.

Ad primum in contrarium dicendum, scilicet 'primum agens' etc. In II *Ethycorum* dicitur quod *quedam* sunt operationes que statim, cum *nominate* sunt, *involute sunt cum malicia*, quamvis aliquid sit ibi de bono naturali, ut patet de fornicatione et huiusmodi. Quicquid autem est ibi de malicia et inordinatione non operatur ibi primum, quia talis deordinatio voluntatis est effectus privativus, cui non inest nisi causa privativa que est deordinatio voluntatis. Quicquid autem est ibi de bono et ordinatione attribuendum est ipsi primo. Ratio igitur non concludit.

Ad aliud, 'nulla insuficientia' etc., verum est. Ad minorem dico quod, licet actiones secundariorum agentium sint insufficientes, tamen non est aliqua insufficientia in Deo sive in causa prima, quia virtus cause prime recipitur in secundario agente secundum modum substantie illius. Et sic virtus cause prime aliquo modo contrahitur in hoc agente secundo, nec propter hoc est defectus ex parte primi, sed magis ex parte agentis secundarii, quia non recipit totam virtutem et actionem cause prime.

<Questio 5. Utrum causa prima possit in effectum cause secunde absque ea>

Quia Auctor vult quod causa secunda accipit virtutem et substantiam a causa prima, ideo queritur utrum causa prima possit in effectum cause secunde absque ea. Arguitur quod non, quia causa universalis non determinatur ad effectum particularem, nisi per aliquid determinans ipsam. Sed causa prima se habet sicut causa universalis respectu cause secunde; ergo etc.

Item, secundum Commentatorem super VIII *Phisicorum*, *primum antiquum nichil* facit *sine secundo antiquo*, quod est intransmutabile secundum substantiam et transmutabile secundum ubi. Sed voluntas antiqua

8 primum] et *add.* Er

4 Avicenna : Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, tr. 8, c. 6, ed. S. Van Riet, Leiden, Brill, 1980, p. 412, l. 67. 6–7 virtus … substantie : Cf. *Liber de causis*, XIX(XX), 161, p. 92, l. 44-47. 8–9 II Ethycorum : Cf. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, II, 6, 1107a (p. 404, 10). 24 Auctor : Cf. *Liber de causis*, I, 14, p. 48, l. 48-49, 51. *Sed vide* Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, q. 2, p. 38, l. 57-59. 29 secundum Commentatorem … Physicorum : Averroes, *Super Physicam*, VIII, apud Iunctam, vol. IV, f. 349 K-L; *Auctoritates Aristotelis*, *Super Physicam*, p. 159, l. 87; cf. Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, p. 39, l. 12-40, l. 17.

comparatur ad secundum antiquum, sicut causa prima et universalis ad effectum particularem qui fit per causam secundam particularem; ergo etc.

Contra: in quemcumque effectum potest virtus minor; <ergo> potest et maior; sed virtus cause prime est maior quam virtus cause secunde; ergo etc.

Dico quod duplex est causa universalis prima: agens per intellectum vel per naturam. Primo modo loquendo, dico quod causa prima potest in quemlibet effectum cause secunde absque ea; quod patet, quia si non hoc, non esset nisi quia ipsa de se non potest determinari. Illa igitur causa que se potest determinare ad quodcumque potest in effectum quemcumque; et quod determinate vult, hoc potest determinate producere. Si ergo causa prima vult hunc effectum producere, ergo potest determinate ad determinatam productionem talis effectus; ideo etc. Item, causa illa universalis prima, que nec in agendo nec in essendo ex aliquo dependet, potest in effectum quemcumque absque alio determinate. Sed causa prima a nullo dependet, nec in agendo, nec in essendo, quamquam oppositum dicat Commentator; ergo etc. Et confirmatur ratione: nullum agens quod in agendo aliquid presupponit est virtutis infinite; et quanto aliquid est maioris virtutis, tanto pauciora presupponit, sicut patet de natura respectu primi celi et de anima celi respectu nature, que pauciora supponit. Si ergo causa prima non potest producere effectum absque causa secunda, tunc aliquid presupponit de necessitate |**44rb**| et sic esset virtutis finite; cum tamen sit virtutis infinite, <ergo etc.>

Si autem loquamur de causa prima universali agente per naturam, dico quod non potest in effectum nisi per secundam causam mediam, quia *omne producens similia ante dissimilia substituit*, ut dicit Proclus. Sed causa prima agens per naturam magis dissimilis est effectui secunde cause quam ipsamet secunda causa; ergo non potest producere secundum ordinem nature effectum cause secunde nisi mediante ea; ergo etc. Sed videte: si causa universalis agens per naturam ponatur, que agit per secundam, si secunda accipit totam substantiam a prima et etiam virtutem a prima, tamen prima non potest in effectum cause secunde nisi per secundam causam, quia secunda causa est similior effectui. Si autem secunda causa non accipit substantiam, sed solum applicationem ad opus, adhuc hoc non convenit esse, sicut patet de martello qui non accipit substantiam a fabro, tamen non potest in opus sine fabro. Similiter, orbis primus non accipit substantiam ab intelligentia et intelligentia non producit aliquod novum opus nisi mediante orbe. Ergo causa prima agens per naturam non potest in effectum nisi mediante causa secunda.

14 dependet] ai *add. sed exp.* Er 25 agens] *sup. lin.* Er

24 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica,* 28, p. 19, l. 1. 27–36 sed videte … secunda : Cf. Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, q. 1, p. 38, l. 61-69 et q. 2, p. 40, l. 38-40.

Ad primum: 'causa universalis' etc., patet solutio ex dictis. Duplex est causa agens: per naturam, que non determinatur nisi per causam particularem; causa autem prima agens per intellectum potest in effectum cause secunde immediate. Unde Philosophus et sui sequentes erraverunt, cum dixerunt primum principium agere quadam necessitate nature vel per intellectum necessitatum per modum nature. Et hoc est error, quia tunc primum vellet aliquid aliud a se, quod non est verum.

Ad aliud, 'voluntas antiqua', dico quod Philosophus erravit et suus Commentator, quia dixerunt quod voluntas antiqua primi non fuit libera et sic ageret necessitate nature, quod non est verum.

<Propositio II>

<Questio 6. Utrum causa prima sit eterna>

Queritur circa secundam propositionem: *omne esse superius*. Et primo queritur utrum causa prima sit eterna. Et arguitur quod non. Nullum causatum predicatur de causa prima; eternitas est causatum cause prime, ut dicitur in littera; ergo etc.

Item, quod est supra tempus non est temporale; ergo quod est supra eternitatem non est eternum. Sed primum est supra eternitatem, ut dicitur in littera. Maior patet: quod est supra tempus non mensuratur tempore.

Oppositum dicit Commentator in fine XII *Metaphisice*, quod Deus est unus et eternus et infinite nobilitatis existens.

Dicendum quod sicut Deus, Boetius V *De consolatione*, *eternitas est interminabilis vite possessio tota simul et perfecta*. Et bene dicit, quia si eternitas est <mensura> actus alicuius, hec est maxime vite, quia eternitas est maxime mensura invariabilium; et tales res maxime sunt conversive supra se propter sui simplicitatem, ut patet de Deo et anima celi. Et quanto res magis redeunt supra essentiam suam, tanto magis dicuntur vivere; et tales sunt que moventur ex se ipsis et non motu imperfecto, sed perfecto, qui dicitur comprehensio et intelligentia. Tunc dicitur: eternitas est mensura simplicium. Et quanto simpliciores, tanto magis conversive supra se ipsas; et tales dicuntur maxime habere vitam. Unde eternitas non mensuratur esse secundum se, quia tunc esset sempiternum; ideo bene dicitur quod eternitas est mensura vite. Sed quadruplex est vita, scilicet vita Dei, vita intelligentiarum, vita

19 patet] quod *scrip. sed del.* Er 32 tunc] quod licet *add.* Er 33 quadruplex] quaduplex Er

16 in littera : *Liber de causis*, II, 20, p. 50, l. 74-75. 18–19 in littera : *Liber de causis*, II, 24, p. 51, l. 88-90. 20 Commentator … Metaphisice : Averroes, *Super Metaphysicam*, XII, comm. 51, f. 335E. 22 V De consolatione : Boethius, *De consolatione philosophiae*, V, 6, l. 8.

generabilium et corruptibilium et vita corporum supercelestium.

Corpora celestia vivunt, quia recipiunt motum a suis motoribus. |**44va**| Idem videntur moveri ex se ipsis propter quod et vivere dicuntur. Deus enim et intelligentia vivunt, quia actio intelligentie vita est, ut dicit Commentator. Vita generabilium terminabilis est utroque termino, quia incipit et desinit. Vita autem corporum celestium terminabilis, sed non est tota simul, quia moventur; in motu autem est prius et posterius. Vita intelligentiarum est tota simul, sed non est perfecta, quia vivere et esse idem est in eis, sed perfecte non habet esse, quia perfecte non possidetur ab aliquo quod participatur ab eo; sed esse participatur ab intelligentiis et similiter vivere; ergo etc. Sed vita cause prime est interminabilis et est tota simul et perfecta, quia est ipsum esse per essentiam; ergo verissime convenit ei illa diffinitio eternitatis: non solum causa prima est eterna, sed supereterna. Eternitas potest accipi quantum ad id quod significat, et sic convenit cause prime. Si autem accipiatur quantum ad modum significandi, sic eternitas sibi non convenit, sed supereternitas, quia modus significandi sequitur modum intelligendi; sed omnis modus intelligendi deficit a divina essentia; ergo et modus significandi. Ergo nichil possumus significare de divina essentia nisi modo inferiori quam est in causa prima. Et ideo dicitur quod est supra eternitatem, et ideo dicitur suprasciens, supraintelligens, supereterna. Unde eorum que sunt quedam eternitatem non attingunt; quedam attingunt, sed non parificantur; quedam attingunt et parificantur; quedam omnino excedunt. Primum genus est generabilia et corruptibilia; secundum, anime celorum, ut dicit Auctor, quorum substantia est eterna et operatio temporalis; tertium genus est intelligentia; ultimum, causa prima que excedit eternitatem et sibi non parificatur. Sic igitur causa prima est eterna et supereterna.

Ad primum, 'nullum causatum' etc., verum est. Ad minorem, dicendum quod eternitas, ut causatum est, non predicatur de causa prima, nec sic causa prima est eterna, sed supereterna. Eternitas est quid causatum prout importat indeficientiam causatam ab aliquo primo immutabili; sed prout importat immutabilitatem non participatam, sic convenit cause prime et de ea predicatur.

Ad aliud, 'quod est supra tempore' etc., dicendum quod, accipiendo eternitatem quantum ad modum significandi, sic causa prima non est eterna.

---

6 celestium terminabilis] celestiam interminabilis Er 20 supereterna] supraeterna Er

4 Commentator : Averroes, *Super Metaphysicam*, XII, comm. 39, f. 322vH. 22–13 dicendum quod … supereterna : Cf. Egidius Romanus, *In Primum Sententiarum*, d. VIII, q. 3, art. 1, apud Lazarum de Risquez, 1599, f. 168ra-169rb. 16 modus significandi … intelligendi : Cf. Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, I, q. 45, a. 2, ad. 2. 23 Auctor : *Liber de causis*, II, 22, p. 50, l. 80-82.

Sed si accipiatur quantum ad id quod significat, sic est eterna.

<Questio 7. Utrum intelligentia mensuretur eternitate>

Queritur utrum intelligentia mensuretur eternitate. Et arguitur quod non. Omne quod habet existentiam finitam habet virtutem finitam et hoc habet durationem finitam; sed virtus intelligentie et essentia est finita; ergo etc.

Item, illud de quo predicatur aliquid temporale est temporale et non eternum; sed de intelligentia predicatur hodie, eri, cras; ergo etc.

Oppositum dicit Auctor.

Dico quod intelligentia est in eternitate: id quod non subiacet variationi orbis et habet virtutem indeficientem non est in tempore, sed in eternitate. Intelligentia est huiusmodi. Ipsa enim est supra tempus propter quod non subiacet orbi et perfecta est immediate a causa prima, quia creata est ex nichilo; et indeficiens est quantum ad suam virtutem, substantiam et operationem; et non generatur nec corrumpitur. Sed nota quod intelligentia non est in perfecta possesione vite, quia est in eternitate participata et imperfecta, quia deficit sibi una conditio eternitatis.

Ad primum, 'cuius essentia' etc., verum est quantum est ex se, sed ex alio bene potest sua virtus et duratio esse infinita. Propter quod dicit Auctor quod intelligentia est composita |**44vb**| ex esse finito et potentia infinita, quia habet potentiam ad omne per tempus infinitum. Unde Proclus : *omne ens infinitum est, non secundum multitudinem nec secundum magnitudinem, sed secundum potentiam solam*. Non secundum multitudinem perfectionum, nec secundum magnitudinem virtutis in agendo, sed secundum potentiam, intelligentia est infinita quantum est in essendo. Ergo intelligentia est infinita quantum ad esse sibi influxum; unde et celum est infinitum in recipiendo non in agendo, ut dicit Commentator. Similiter est in proposito.

Ad secundum, dicendum quod verbum 'temporalia' non *significat tempus*, sed *consignificat*, ut dicit I *Periermeneias*. Et sic de intelligentiis possunt predicari verba trium temporum quantum ad id quod significant; quantum tamen ad modum significandi verborum, qui est aliquid imperfectum, non predicantur de intelligentiis, quia illis non competit temporale secundum quod temporale est. Quamquam enim sint intelligentie *in tempore*, non tamen mensurantur *tempore*, ut dicitur IV *Physicorum*. Et sic patet solutio.

22 solam] solum Er 27 verbum] verba Er

8 Auctor : *Liber de causis*, II, 21, p. 50, l. 76-79. 18 Auctor : *Liber de causis*, IV, 42, p. 54, l. 50-53. 20 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, 86, p. 44, l. 1-2. 26 Commentator : Cf. Averroes, *Super De celo et mundo*, II, comm. 71, ed. F.J. Carmody, R. Arnzen, Louvain, Peeters, 2003, p. 410-411. 28 I Periermeneias : Aristoteles, *De interpretatione*, 3, 16b (AL II.1-2, p. 42, l. 17). 33 IV Phisicorum : Aristoteles, *Physica*, IV, 12, 221a (p. 181, l. 3-4).

<Questio 8. Utrum eternitas differat a tempore>

Queritur utrum eternitas differat a tempore. Et arguitur quod non. Due mensure diverse quarum una non continet aliam non sunt simul; sed tempus et eternitas possunt simul esse; ergo sunt una mensura.

Item, quod continetur a tempore mensuratur ab eo; ergo quod continetur ab eternitate mensuratur ab ea. Sed omnia temporalia mensurantur ab eternitate; ergo etc.

Contra: ille mensure sunt diverse que sunt in substantiis diversis; huiusmodi sunt tempus et eternitas, quia eternitas est in Deo, tempus autem non, sed in re temporali.

Dicendum quod tempus et eternitas sunt mensure diverse, quia mensure differunt secundum diversitatem mensuratorum. Modo ita est quod tempus mensurat motum et eternitas mensurat esse, sed motus est aliquid successivum, et esse permanens, que sunt diversa mensurata; ergo etc. Immo eternitas in infinitum tempus excedit, quia tempus est mensura temporalium existentium in motu; et eternitas mensurat esse divinum, quod in infinitum distat ab aliis rebus. Propter quod tempus est mensura adequata rebus; eternitas autem in infinitum extenditur.

Sed notandum quod tres sunt mensure: eternitas, evum et tempus. 'Eternitas' et 'evum' idem significare videntur, ut 'homo' et 'antropos' apud Grecos, sed tamen differunt secundum diversitatem mensuratorum. Id quod mensuratur tempore est subiectum transmutationi et motui. Evum est esse permanens, non subiectum motui; tamen est terminatum esse et hoc est esse intelligentie, quia hoc esse est participatum a primo principio. Propter quod dicitur quod intelligentie sunt finite superius et infinite inferius. Esse permanens interminatum quod non est ab alio est esse divinum, cuius mensura est eternitas. Ex quo patet quod tempus differt ab eternitate tripliciter: quia tempus motum mensurat, eternitas esse divinum; motus autem quid successivum est, esse autem permanens; ideo eternitas est permanens, tempus autem <mensura> successiva. Alia diferentia: tempus est in successione, in qua est prius et posterius, que sunt de ratione numerum. Ideo tempus dicitur numerus motus, eternitas rationem unitatis habet. Tertia differentia est: cum tempus habet rationem numeri, tunc habet esse numeri numerati ad cuius esse actuabile facit anima, ut dicit Commentator. Ad esse autem eternitatis nichil facit anima; tempus igitur est successivum |**45ra**| et habet rationem numeri et ad esse eius facit anima; eternitas autem nullum istorum habet.

20–21 eternitas et … Grecos : Cf. Thomas d'Aquin, *Super Librum de causis expositio*, prop. 2, p. 12, l. 22 - 13, l. 4. 32 tempus dicitur … habet : Cf. Aristoteles, *Physica*, IV, 11, 219a (AL VII 1.2, p. 175, 15-17). 34 Commentator : Cf. Averroes, *Super Physicam*, IV, comm. 131, f. 202 C-E.

Item, differt eternitas ab evo, quia mensuratum ab evo non habet esse a se, nec per se, quia mensuratum evo habet esse participatum; nec est esse secundum se totum. Sed mensuratum eternitate habet esse ex se, per se et secundum se totum.

Ad primum, dicendum quod maior est vera de hiis que sunt mensure eiusdem generis; huiusmodi non sunt tempus et eternitas. Ulterius dico quod eternitas est causa temporis, sicut esse divinum est causa rerum temporalium.

Ad aliud, 'omne quod continetur a tempore' etc., dicendum quod, adhuc quod aliquid mensuretur ab alio, non sufficit quod contineatur ab eo, sed oportet esse equalitatem inter ea. Modo dico quod temporalia que excellentiam <habent> continentur ab eternitate; unde et tempus reducitur ad eternitatem sicut causatum ad causam vel sicut mensura continens ad mensuram superexcellentem. Sic igitur iste due mensure differunt, sicut causa et causatum, sicut continens et contentum; et dato quod tempus sit eternum, tamen eternitas est causa temporis.

<Questio 9. Utrum nunc eternitatis et nunc temporis differant>

Queritur utrum nunc eternitatis et nunc temporis differant. Et arguitur quod non. Illa duo quorum unum non addit super aliud non differunt; huiusmodi sunt ista duo. Nunc, cum sint imparticipabilia, ergo etc.

Item, ydemptitas mensurarum attenditur penes ydemptitatem mensuratorum; sed idem mensuratur a nunc temporis et eternitatis, quia Deus. Probatio: quia de quo verum est dicere 'nunc' esse mensuratur, nunc temporis huiusmodi est primum, ergo etc.

Contra: sicut se habent tempus et eternitas, ita se habet nunc eorum; sed tempus et eternitas differunt; ergo etc.

Dicendum quod ista duo differunt, quia tempus et eternitas differunt. Modo sicut tempus mensurat motum et nunc est mensura alicuius indivisibilis, nunc igitur eternitatis mensurat substantiam divinam, sicut nunc <temporis mensurat> tempus mobile et instans substantiam rei mobilis. Similiter est suo modo de eternitate et nunc eius, que mensurat substantiam divinam. Sed notandum quod tripliciter differunt nunc eternitatis ab aliis nunc, quia nunc eternitatis adequatur substantie divine. Item, non compatitur secum aliam mensuram. Item, illud nunc adequatur eternitati.

Primum patet, quia causa quare nunc non adequatur mensure eius cuius est, est quia nunc est indivisibile, mensura divisibilis; sed nunc eternitatis et eternitas sunt eque indivisibilia, quia utrumque pertinet ad esse divinum.

Item, nunc eternitatis non compatitur secum aliam mensuram; una enim mensura aliam secum compatitur, quia sunt ibi res diverse; ut eadem res existens gravis mensuratur uncia, secundum quod colorata albo. Si

autem sit res permanens et successiva, mensuratur diversis actibus; sed in nunc eternitatis istud non convenit, quia sicut nunc eternitatis mensurat substantiam primi, ita eternitas mensurat eius esse. Et sic per istas conditiones differunt nunc eternitatis et nunc temporis et etiam <nunc> evi, quo mensurantur anime nobiles; que aliquo modo mensurantur nunc temporis, cum operatio eorum sit in tempore †quamquam nunc substantia†. Et hoc dicit Auctor |**45rb**| inferius quod inter primum principium et inferiora est aliquod medium, ut intelligentia.

Ad primum, dicendum quod verum est de imparticipabili eiusdem rationis; et hec non sunt huiusmodi.

Ad aliud, per interemptionem minoris.

Ad probationem, dicendum quod aliquid verum est dicere ipsum nunc esse, vel quia est in nunc temporis, vel quia est dum nunc temporis est. Modo dico quod primum et intelligentie sunt quia sunt quando nunc temporis est vel tempus. Nunc autem sunt in tempore et nunc eius sicut res temporales quia tempore mensurantur.

<Propositio III>

<Questio 10. Utrum positio de ydeis sit possibilis>

Queritur circa illam partem: *omnis anima nobilis* etc. Quia enim Auctor ille determinando de causis primis sequitur quandoque Platonem, quandoque ad ordinem intelligentiarum, animarum et corporum et non quantum ad ydeas, ideo queritur utrum positio de ydeis sit possibilis. Et arguitur quod non. Ideo non ponuntur nisi propter generationem vel scientiam, sed ad ista non valent, ut probat Philosophus.

Item, I *Posteriorum* dicitur: *gaudeant species*, quia *monstra sunt*; sed monstra sunt frustra; ergo et ydee.

Oppositum dicit Proclus.

Est intelligendum secundum Expositorem: *Plato posuit formas rerum separatas subsistentes per se*, quas dicebat esse eiusdem rationis cum inferioribus. Et quamlibet ydeam *vocabat deus*, quia *dei* est influere et creare. Quelibet autem ydea, secundum eos, habet universalem influentiam super participantia ydeam; sed in istis est ordo, quia *quanto forma* est communior, *tanto* superior est in ordine nature. Unde dixit quod per se

7 Auctor : Cf. *Liber de causis*, XXX(XXXI), 210, p. 110, l. 43-48 et 211, p. 111, l. 59-61. 19 omnis anima nobilis : *Liber de causis*, III, 27, p. 51, l. 98-00. 24 Philosophus : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 1070a 25-30. 25 I Posteriorum : Aristoteles, *Analytica Posteriora*, I, 22, 83a (AL IV, 1-4, transl. Iacobi, p. 46, l. 22-23). 27 Proclus : Cf. Proclus, *Elementatio theologica*, 22, p. 15-16. 28 secundum Expositorem : Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 3, p. 18, l. 8-19, l. 13; cf. Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, q. 13, p. 71, l. 4-17.

homo participat per se *animal*, et per se animal per se corpus, et per se corpus per se substantiam, et per se substantia per se ens, et per se ens per se *bonum et unum* et per consequens *deum*. Et hoc dicit Proclus. ********** post *ordinem deorum posuerunt intelligentias*, ut intelligentie essent actu intelligentes per participationem intelligentiarum, et post *intelligentias*, *animas*; et post animas, *corporalia*; et hoc dicit Proclus. Et post intellectuales ypostases; *et* istis *ypostasibus superius* est *unum*, quod est deus. Unde *Proclus*: *omnis deus participabilis est, excepto uno*. Hec positio implicat inconvenientiam. Primo, quia quidditates rerum separatas ponit. Secundo, quia ponit ydeas esse Deum.

Primum patet, quia quidditas non est separata ab eo cuius est. Item, Deus est in quo sunt omnes perfectiones; sed in ydea hoc non convenit. Possumus tamen sic ponere ydeas: movens motum reducitur ad movens immobile. Prius non est causa sufficiens motus, sed omne agens per naturam est movens motum, quia natura est instrumentum intelligentie. Ergo omne agens reducitur ad movens immobile, et hoc est agens per conclusionem et intellectum. Et hoc habet se penes species rerum quas producit. Cum igitur primum producit res, habet species earum et cognitionem, quia aliter eas non produceret nisi a casu. Tales autem species active non dicuntur nisi ydee que existunt in mente divina. Immo etiam generabilia et corruptibilia existunt in mente divina; res autem habent esse in materia, in se ipsis, in suis causis, in anima, in intelligentia, in intellectu divino. Primum patet, quia producuntur a materia; ergo sunt in materia.

Item, sunt in se ipsis et sunt in suis causis, quia omnia sunt in omnibus et propria in unoquoque, quia in ente est vita et intellectus, in vita est esse et vivere.

|**45va**| Item, sunt in anima, quia anima quodammodo est omnia.

Item sunt in intellectu intelligentiarum, quia ex motibus orbium et ex intelligentiis moventibus proveniunt proportiones in istis inferioribus, ut dicit Commentator: *natura non agit nisi rememorata ab intelligentiis*.

Item, sunt in intellectu primi. Sunt enim res in anima, quia sunt in esse actuali extra; et sunt in esse extra, quia prius habent esse in materia. Et prius sunt in materia, quia habent esse in orbibus secundum virtutem. Et sunt in orbibus, quia prius sunt in intelligentiis moventibus orbes. Et sunt in intelligentiis et orbibus, quia prius habent esse in intellectu primi principii. Et sic omnia generabilia et corruptibilia sunt in primo principio. Et hoc contingit,

3 Proclus : Cf. Proclus, *Elementatio theologica*, 112, p. 56, l. 16. 7 Proclus : Cf. Proclus, *Elementatio theologica,* 20, p. 13, l. 1-4. 8 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica,* 116, p. 58, l. 1. 24–26 omnia sunt … vivere : Cf. Proclus, *Elementatio theologica*, 103, p. 52, l. 1-4. 27 anima[1] … omnia : Cf. *Auctoritates Aristotelis, De anima*, p. 188, n° 161, l. 74; Aristoteles, *De anima*, III, 8, 431b 20. 30 Commentator : *Auctoritates Aristotelis, In Metaphysicam*, XII, p. 138, n° 281.

quia sunt apud ipsum species active rerum, et iste sunt ydee et iste non sunt aliquid distinctum a sua natura. Immo sunt comprehensio divine essentie a se ipsa secundum quod est ymitabilis diversimode a diversis rebus; et sic habet diversas species rerum apud se. Et sic, quia iste diverse rationes rerum sunt relationes quedam et relationes non faciunt aliquam compositionem, ideo primum non est eo compositius, sicut nec materia prima propter relationem ad diversas formas.

Ad primum, dicendum quod ydee ponuntur propter generationem et scientiam, quia primum producit omnia; sed Platonis ydee non valent secundum quod Plato posuit, quia sic monstra sunt, nec valent ad generationem et scientiam.

<Questio 11. Utrum corpora celestia habeant animam>

Queritur utrum corpora celestia habeant animam. Et arguitur quod non. Omne quod est animatum vel est animatum anima sensitiva vel nutritiva vel intellectiva; quarum nullam habent corpora celestia; nec sensitivam et nutritivam, cum sint in corporali solum, nec intellectivam, quia ipsa presupponit sensitivam; ergo etc.

Item, nullum corpus simplex est animatum; celum est corpus simplex, cum non sit elementum nec elementatum.

Contra: quod movetur appetitu et desiderio, ipsum est animatum; corpora celestia sunt huiusmodi, ut dicit Commentator; ergo etc.

Dico, secundum intentionem Philosophi, quod corpora celestia sunt animata. Hoc enim vult in II *Celi et mundi*, et Commentator in *De substantia orbis* et multis aliis locis; et Simplicius, Alexander et Avicenna hoc dicunt. Nullus enim posuit quod celum moveatur a natura vel ab intelligentia. Patet quod non movetur a natura. Unde Avicenna sic arguit: in omni motu secundum naturam, si accidit ad aliquem locum, est naturalis; recessus ab illo est innaturalis. Si ergo motus celi ab oriente in occidens est naturalis, tunc recessus ab occidente in oriens esset violentus; quod non est verum, quia tunc celum esset corporale.

Item, omne agens a natura determinatur ad unum; quod igitur habet diversitatem a se vel in se non determinatur a natura, nec est terminus motus

21 Commentator : *Auctoritates Aristotelis, In Metaphysicam*, XII, p. 139, n° 285. 23 II Celi et mundi : Aristoteles, *De caelo et mundo*, II, 2.2, 285a (AL VIII 1-2). 23–24 De substantia orbis : Cf. Averroes, *De substantia orbis*, 2, (apud Junctam, v. 9) f. 6rC-D. 24 Simplicius : Cf. Simplicius, *In De caelo*, II, comm. 5, apud Hieronymum Scotum, Venetia, 1544, f. 6r-v; cf. Thomas de Aquino, *In De caelo*, II, 2, lec. 3, (ed. Leon., III) p. 130, n. 2. 24 Alexander : Cf. Thomas de Aquino, *In De caelo*, II, 8, lec. 13, n. 4, p. 171. 24 Avicenna : Cf. Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, tr. 10, c. 1, p. 524, l. 47. 26 Avicenna : Cf. Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, tr. 9, c. 2, p. 447, l. 61; *sed vide* Thomas de Aquino, *Summa contra Gentiles*, III, c. 22, 7.

naturalis; sed omnis motus habet diversitatem; ergo etc. Tunc arguitur: omnis motus naturalis ordinatur ad quietem; sed motus celi non ordinatur ad quietem; ergo etc. Unde dico quod est naturalis naturalitate principii passivi et non activi. Unde omnes concesserunt quod celum movetur phisice ab anima, propter quod dixerunt corpora celestia esse animata.

Quidam dixerunt, sicut Simplicius, corpora superiora habere tactum et visum, cum sint nobiliora inferioribus que habent hec. Unde dixit quod, cum tangant, oportet quod habeant virtutem directivam tangendi, et hic est tactus. Sed hoc est falsum, quia tactus consistit in media ratione qualitatum tangibilium, que media ratio non est in celo; ergo etc. Nec per consequens visus.

Avicenna dixit ea esse animata anima ymaginativa, quia, cum celum movetur ad diversa ubi, rationabile est ut moveatur anima tali que comprehendit diversa ubi distincte, ad que movetur celum secundum diversas revolutiones. Sed hec est anima ymaginativa et non intellectiva, que est universalium; ergo corpora celestia sunt animata anima ymaginativa. |**45vb**| Sed hoc non est verum, quia corpora supercelestia non habent sensum, ergo nec ymaginationem.

Et quod dicit corpora celestia non posse habere intellectum, falsum est, quia quanto virtus est superior, tanto magis colligitur in se, et quanto inferior, tanto magis dividitur. Unde omnia sensibilia comprehenduntur a sensu communi et sic, omnia que cognoscit anima humana per diversa principia, illa cognoscit intelligentia per unum principium intellectivum. Alexander dicit quod celum movetur ab anima appetitiva, que sibi est coniuncta sicut perfectio. Averroys etiam ponit sic, sed non ponit intelligentia esse coniunctam secundum esse, sed secundum operationem solum, sicut etiam posuit de intellectu nostro. Sequamur igitur Commentatorem, quod anima celi est coniuncta celo non secundum esse, sed secundum operationem.

Unde notandum est quod corpora celestia animata esse potest intelligi dupliciter: vel quod sint animata anima que coniungitur sicut perfectio perfectibili, vel sicut motor mobili appropriatus. Primo modo non sunt

7 unde dixit] *iter*. Er 29 corpora… esse] *p. corr. ex* corpora animata esse celestia Er

6 Simplicius : Cf. Simplicius, *In De caelo*, II, 10, f. 8r-v; cf. Thomas de Aquino, *In De caelo*, II, 8, lec. 13, 4, p. 171. 12 Avicenna : Cf. Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, tr. 9, c. 2, p. 454; cf. Thomas de Aquino, *In De caelo*, II, 8, l. 13, p. 172, n. 8. 20–21 quanto virtus … dividitur : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 3, c. 8, p. 146, l. 51-53. 23 Alexander : *Locus non inventus, sed vide* Averroes, *De substantia orbis*, II, comm. 5, f. 10rF-vH; cf. *Articuli condempnati a Stephano episcopo anno 1277*, art. 92, (ed. D. Piché) p. 106. 24 Averroys : Cf. Averroes, *De substantia orbis*, II, comm. 2, f. 6vI et comm. 5, f. 10rD-vG; Id., *Super Metaphysicam*, XII, comm. 41, f. 323r-325v; cf. *Articuli condempnati a Stephano episcopo anno 1277*, art. 13, (ed. D. Piché) p. 82.

animata corpora celestia. Quod patet: si corpora celestia sunt animata aliqua anima, illa non habet sensum nec ymaginationem. Hec igitur erit appetitus vel intellectus. Tunc arguitur: anima numquam coniungitur corpori sicut perfectio perfectibili nisi dependeat ex corpore quantum ad suam operationem, sicut patet de anima nostra; sed anima celi a nullo dependet, quia solum habet potentiam intellectivam vel appetitivam, que sunt in materiales penitus; ideo etc. Unde, cum anima celi movet corpus celeste secundum appetitum et intellectum et iste potentie sint abstracte, ideo non est necesse quod uniatur celo sicut actus et perfectio. Hoc etiam est impossibile dicere, quia tunc celum fatigaretur.

Suppono quod anima celi est immaterialis et habet virtutem consequentem ipsam. Item, substantia et virtus habent naturalem ordinem et ista non uniuntur eque uni, sed unum alicui mediante alio. Videmus quandoque virtutem uniri mediante substantia, sicut patet de substantia anime nostre, qua mediante virtus potentie intellective unitur nobis. Aliquando substantia unitur mediante virtute, sicut fetus unitur semini viri et fit productio alicuius. Ista igitur non eque uniuntur alicui corpori. Istud igitur oportet dicere in corpore celesti, ita quod substantia anime celi unitur mediante virtute, et tunc anima non est perfectio celi, quia, quandocumque ex forma et materia fit unum per essentiam, tunc forma immediate pertingit materiam, quod interimit consequens.

Si igitur ponis quod mediante virtute celi unitur celo, tunc ex anima celi et celo non efficitur unum per essentiam.

Si dicas quod virtus celi unitur sibi mediante substantia, tunc arguo: forma immediate adiuncta corpori movet ipsum virtute media, sicut patet de substantia anime rationalis que movet per virtutem mediam, sicut per numeros et huiusmodi. Si igitur substantia anime celi unitur celo sicut forma materie et ipsa movet celum, ergo hoc erit per virtutem mediam; sed hec non est virtus immaterialis, quia illa virtus magis attingit ad esse celi quam ad motum. Ergo oportet quod substantia anime movet celum per virtutem mediam in corpore existentem. Tunc arguitur: omnis motor qui in movendo dependet ex virtute corporea est fatigabilis, quia cum dependet a corpore, ideo corpus non est natum moveri illo motu quo anima nata est movere, et ideo est ibi repugnantia et per consequens fatigatio. Si igitur anima celi dependet ex virtute corporea, ergo fatigari videtur, quod est inconveniens; ergo etc. Hoc inconveniens non accidit si dicamus: quod substantia celi |**46ra**| iungitur celo per virtutem, tunc non accidit fatigatio, sed est motus sempiternus in corpore celesti. Si autem anima celi uniretur celo, tunc esset eius perfectio et per consequens accideret lassitudo corpori celi, quod falsum

9 hoc etiam] etiam hoc Er 18 quod] vel *add.* Er

est. Et hoc dicit Commentator, quod corpora celestia moventur a formis eorum separatis. Item, dicit super XII *Metaphisice* quod *in separatis non differunt finis et efficiens*. Quod igitur est finis appropriatus celo, est etiam efficiens appropriatum; sed intelligentia est finis motus celestis; ergo motus cuiuslibet orbis est efficiens appropriatum aliqua intelligentia. Ergo non est ponere aliquam animam moventem, sed ipsam intelligentiam. Corpora igitur celestia sunt animata anima aliqua, que non est coniuncta celo sicut perfectio et actus.

Ad primum patet; Concedo: non est animatum anima sicut actu et perfectione.

Ad argumentum in oppositum, 'quecumque moventur', verum est aliquo quod in eis est. Tunc ad minorem dico quod corpora celestia moventur appetitu et desiderio, non quod in eis est, sed hoc contingit propter motorem appropriatum, ratione cuius corpora celestia dicuntur moveri per appetitum et desiderium.

<Questio 12. Utrum anima et intelligentia sint eiusdem speciei>

Queritur utrum anima et intelligentia sint eiusdem speciei. Et arguitur quod sic. Operatio arguit formam et una unam; sed una est operatio intelligentie et anime humane; ergo etc.

Item, arguitur de anima celi quod sit eiusdem speciei cum intelligentia. Omnis productio entium est per assimilationem nature producantis ad productum; sed intelligentia producit animam celi, ut dicit commentator: anima causata est a primo *mediante intelligentia*. Cum igitur anima et intelligentia sint unum in forma et non in materia, quia materiam non habent, ergo etc.

Contra: talia duo quorum unum constituit per se speciem et aliud non, differunt in specie; sed intelligentia per se constituit speciem, anima autem non; ergo etc.

Dico quod intelligentia et anima non sunt unius speciei. Hoc patet de anima humana et intelligentia, quia nulla forma multiplicatur secundum numerum nisi per id in quo recipitur, quia si esset albedo abstracta et separata non multiplicaretur, sed esset una secundum numerum et speciem. Sed intelligentia non recipitur in aliquo, sed est separata; ergo substantia separata manens eadem secundum speciem non potest multiplicari

5 appropriatum] appropriatus Er

1 Commentator : Cf. Averroes, *De substantia orbis*, II, comm. 5, f. 10vG. 2 super XII Metaphisice : Cf. *Auctoritates Aristotelis, In Metaphysicam,* XII, p. 139, n° 286. 18 operatio arguit … unam : Cf. *Auctoritates Aristotelis, De substantia orbis*, p. 231, n° 22. 23 anima causata … intelligentia : *Liber de causis*, III, 32, p. 52, l. 13-15.

secundum numerum; ergo et omnis substantia separata differt ab alia secundum speciem. Ex hoc arguitur: due substantie separate non differunt nisi secundum speciem; sed intelligentia et anima humana sunt substantie separate; ergo etc.

Item, supposito quod anima humana et intelligentia sint composita ex materia et forma, quero an differant secundum formam, an secundum materiam. Si differunt secundum formam, adhuc differunt secundum speciem; si secundum materiam, ergo hoc erit ratione divisionis quantitatis. Quod non est verum, quia in eis non est quantitas, ergo hoc erit ratione forme; sed diversitas forme arguit diversitatem in specie; ergo etc.

Item, nec anima celi et intelligentia sunt eiusdem speciei. Quod patet, quia quamlibet speciem consequitur modus essendi proprius illi speciei. <Si> est diversus modus essendi, est etiam species diversa. Sed anime celi et intelligentie est ratio essendi diversa, quia anima celi communicat se corpori, intelligentia autem non; ideo etc.

Ad primam rationem, 'operatio una arguit formam unam', verum est. Ad minorem per interemptionem. Ad probationem dico quod intelligere anime est operatio quedam accipiendo ex fantasmatibus; intelligentia autem accipit ex fantasmatibus; ideo etc.

Ad aliud, 'omnis productio' etc., dicendum quod est quedam productio entium per naturam, quedam per intellectum et voluntatem; et hoc non fit per assimilationem |**46rb**| producentis ad productum. Unde intelligentia non producit ex necessitate nature, sed ex voluntate. Et si anima producitur ab intelligentia, tunc assimilatur ei in quibusdam perfectionibus. Et hoc patet in materia prima que immediate producitur a Deo. Materia nullam habet assimilationem cum causa prima in natura, cum ipsa sit pura potentia et causa prima actus purus.

<Propositio IV>

<Questio 13. Utrum possibile sit aliquid creari >

Queritur circa illam propositionem: *prima rerum creaturarum est esse*. Et primo: utrum possibile sit aliquid creari. Et arguitur quod non. Omne quod fit prius possibile <fuit> fieri, quod, si non possibile fieri, tunc impossibile fieri et tunc necesse non fieri et tunc non fit. Ergo ex opposito consequentis sequitur oppositum antecedentis. Si fit prius, fuit possibile fieri, sed quod possibile est

13 si] quorum Er

20–21 productio entium … voluntatem : Cf. *supra*, q. 5, p. 410, l. 5sq. 30 prima rerum … esse : *Liber de causis*, IV, 37, p. 54, l. 37-38. 33–34 ex opposito … antecedentis : Cf. *Auctoritates Aristotelis, Analytica Priora*, p. 309, n° 14.

prius fieri habet potentiam passivam per quam fit. Sed potentia passiva non est nisi in ente in potentia; sed ens in potentia non separatur ab ente in actu; ergo quod possibile est prius fieri fit ab ente in actu. Sed hoc repugnat huic quod est creari et produci ex nichilo; ergo etc.

Item, si creatio est aliquid, aut est substantia aut accidens. Non est substantia, quia nec forma, nec materia, nec compositum; nec accidens, quia tunc vel est in creante vel in creato. Non in creato, quia cum sit terminus creationis non potest esse subiectum eiusdem, quia terminus et subiectum factionis non sunt unum. Nec in creante sicut in subiecto, quia creatum est ex creante effective. Ergo est in aliquo sicut <in> subiecto vel materia; sed hoc repugnat ipsi creationi que ex nichilo est; ergo etc.

Oppositum dicunt Auctor et philosophi: substantie enim separate sunt producte ex nichilo.

Dicendum quod non solum est possibile creari aliquid, immo aliqualiter necesse est omne ens esse creatum a primo principio. Cuius ratio est: omne quod est imperfectum in aliquo genere est creatum ab eo quod perfecte participat naturam illius generis, sicut videmus de mixtis que sunt calida per participationem, quod calidum est in eis a primo calido quod est ignis. Sed omne ens aliud a primo habet esse imperfectum, cum sit participatum. Ubi autem solum est pars, ibi est imperfectio aliqualis; ergo causatum est omne ens a primo quantum ad totam sui substantiam. Et de inteligentiis et animabus celorum non est dubium — si habeant animam —, nec etiam de anima intellectiva. Et similiter, hoc patet de generabilibus et corruptibilibus, quia hec non habent esse nisi inquantum preexistunt in potentia materie. Sed materia, quantum ad omnes suas potentias, producta est ex nichilo ab ipso primo; ergo et anima producta ex materia prima respiciendo ad primum ens est etiam producta ex nichilo. Sed hoc quod possibile sit creare ex nichilo in aliquibus sic patet: quandocumque aliqua duo habent ordinem adinvicem, oportet quod vel unum sit ab altero, vel ambo ex tertio. *Omnis* enim *ordinis multitudo reducitur ad* unum, ut dicit Proclus. Si igitur materia sit proportionata prime cause secundum ordinem, oportet quod vel unum sit ab alio, vel ambo ex tertio. Sed primum agens non est effectus materie, quia causat omnia. Nec ambo sunt ex tertio, quia causa prima est causa effectiva omnium aliorum. Ergo relinquitur quod materia prima sit ex causa prima. Tunc arguitur: nullum agens presupponit suum effectum; sed materia prima est effectus cause prime, ergo non presupponitur; immo ex nichilo producitur; sed talis productio est creatio; ergo etc.

20 est[1]] *iter.* Er 27 est] sunt Er

12 Auctor : *Non inveni.* 30 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, 21, p. 14, l. 2-3.

Ad primum, dicendum secundum Avicennam: duplex est agens, scilicet movens <cum motu> et sine motu; et cum motu similiter est duplex actum. Modo, quod fit mediante motu, si fit, prius est possibile fieri, quia requirit potentiam passivam et activam. Sed quod fit absque motu et per emanationem simplicem, prius fuit possibile fieri non potentia passiva, sed activa. Id autem quod creatur fit sine motu, quia in creatione non est successio, quia quod creatur possibile est fieri, quia fit ex potentia activa creantis; et in ista actione nichil presupponitur |**46va**| de essentia rei, sed creatur res et quicquid est in substantia rei; et ideo nullum principium passivum presupponitur in creatione in actu creandi; et ideo ponimus quod creatio differt ab aliis mutationibus. Causa ipsa nichil presupponit, sed alie aliquid presupponunt, ut generatio materiam, alteratio subiectum. Unde ipsum generans non se extendit ad totum illud quod pertinet ad generationem, nec virtus alterantis ad totum quod est in alteratione, sed causalitas creantis ad totum se extendit.

Ad aliud, dico quod creatio, active accepta, est operatio divina, que est sua essentia, quia solius Dei est creare; et hec creatio, que est operatio, refertur ad essentiam divinam sub ratione effectus. Si creatio accipitur passive, ut est habitudo rei create ad creans secundum quod habet esse ab alio, sic creatio est accidens existens in creato; quod accidens est de genere relationis, sicut patet de filiatione, que est accidens existens in Sorte, ut recipit formam humanam a patre. Ita in proposito, creatio est quoddam accidens existens in creato per relationem ad creans, ut habet esse ab illo; et ista habitudo rei create ad creans non est res aliqua, sed est quidam modus essendi.

<Questio 14. Utrum intelligentia sit composita ex esse et forma>

Auctor dicit in littera: quamquam *primum creatum*, quod *est intelligentia*, sit simplicissimum, tamen est compositum ex *esse* et *forma*. Ideo queritur utrum hoc sit verum. Et arguitur quod intelligentia non sit composita ex esse et essentia, quia omne compositum est divisibile; sed intelligentia est indivisibilis; ergo etc. Minor patet, quia intelligentia est substantia que non dividitur.

Item, omne compositum habet priora, ex quibus compositum est et in que est resolubile. Si igitur intelligentia prima est composita, resolvitur in illa

12–13 ad totum illud quod pertinet] *iter. et del.* Er 21 a] so *add. sed exp.* Er 31 priora] prioea Er

1 secundum Avicennam : Cf. Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, tr. 6, c. 4, p. 325; cf. Thomas de Aquino, *In II Sententiarum*, d. 1, q. 1, a. 2, (ed. R.P. Mandonnet) p. 18. 17–19 si creatio … relationis : Cf. Thomas de Aquino, *Responsio ad lectorem Vercellensem de articulis 108*, q. 95. 25 Auctor : *Liber de causis*, IV, 37 et 42, p. 54, l. 37-38 et 50-53; *vide et* VI(VII), 70, p. 63, l. 98-100; XV(XVI), 130, p. 80, l. 75-81, l. 78; XXII(XXII), 173, p. 95, l. 97-99; VIII(IX), 90, p. 69, l. 98-100.

priora, scilicet esse et essentia.

Quero igitur de istis principiis <an> sint composita vel non. Si simplicissima, tunc esse est prius intelligentia, et sic aliquid est creatum prius prima intelligentia, quod est contra Philosophum et Auctorem.

Contra: intelligentia est composita ex forma et esse, sed forma est essentia; ergo etc.

Dicendum quod intelligentia est composita ex esse et essentia, et universaliter omne creatum vel causatum, quia quod est causatum habet esse ab alio, et quod est huiusmodi est in potentia ad esse; et quod est in potentia ad esse non est ipsum esse, ergo est habens esse; et si sic, tunc omne ens est compositum ex esse et habente esse; ergo etc.

Et confirmatur ratio. Si causatum sit ipsum esse, tunc erit actualitas pura essendi. Si aliquid habet de potentialitate, tunc non est pura actualitas esse. Et ideo si causatum est esse, tunc non habet potentiam ad esse, et tunc non indiget aliquo ducente ipsum ad esse et tale non est causatum. Ponere ergo quod sit causatum quod non producitur ad esse per aliud, est ponere non esse causatum; et sic idem est causatum et non causatum; ergo etc. Et intelligo compositum ex ente et essentia quod per se non existit.

Hic considerandum est. Dicit Proclus XLVI propositione: *omnis totalitas* vel *est ex partibus* vel *in parte* vel *ante partes*. Quecumque distinguntur, talis distinctio est in rebus: quedam participant esse et quedam sunt esse participatum, quedam est res que est ipsum esse imparticipabile, quod non commiscetur aliis entibus <et> est primum. Res participans esse est totum compositum ex partibus. Res que est esse participatum est totum in parte. Quod patet, quia quod recipitur in aliquo recipitur per modum illius; sed esse participatum recipitur in omnibus entibus per modum particularem et non secundum totum ambitum. Ideo illud esse est in entibus |**46vb**| secundum partem.

Et hoc dicit Auctor: aliud est totum ante partes, quod est esse divinum, quia unitate comprehendunt omnes perfectiones que sunt divise in aliis entibus; et istud esse non dependet a partibus: ideo dicitur totum ante partes. Sic igitur triplex est totum esse. Quod est totum ante partes est simplicissimum. Esse participatum non est omnino simplex, quia secundum diversum modum in entibus recipitur, et ideo recedit aliqualiter ab unitate vera. Et ideo est

15 ducente] ducante Er 20 in parte] in partibus *in marg. a. m.* Er

4 contra Philosophum et Auctorem : Cf. *Liber de causis*, IV, 37, p. 54, l. 37-38. 5 intelligentia est … et esse : Cf. *Liber de causis*, VIII(IX), 90, p. 69, l. 98-100. 19 XLVI propositione : Proclus, *Elementatio theologica,* 67, p. 36, l. 1. 25 quod recipitur… illius : *Locus communis;* cf. *Liber de causis*, XXIII(XXIV), 177, p. 97, l. 24-26. 29 Auctor : Cf. *Liber de causis*, IV, 47, p. 56, l. 78-81. *Sed vide* Proclus, *Elementatio theologica*, 67, p. 36, l. 1.

compositum ex potentia et actu ex quo venit in compositionem aliorum. Totum quod est ex partibus est compositum ex esse et habente esse. Omne igitur causatum vel est esse participatum vel participans esse, et tale est compositum; ideo omne causatum aliqualem habet compositionem. Et intelligentia est composita non ex materia et forma, sed saltem est composita illa compositione que requiritur ad omne causatum, quod est ex esse et essentia, ita quod esse participatum ex actu et potentia est compositum. Intelligentie autem componuntur ex esse et essentia. Res autem generabiles sunt composite ex potentia et actu, esse et essentia, materia et forma; et hoc contingit quia maxime recedit a primo simplicissimo.

Ad primum in contrarium dicendum: 'omne compositum est divisibile' etc., concedo. Ad minorem. Dicendum quod intelligentia non est divisibilis, nec secundum materiam, nec secundum durationem, nec secundum multitudinem, nec secundum magnitudinem. Primum patet, quia sua natura est simplex, quia illa est sola forma: nec dividitur secundum durationem, quia suum esse simul habet; nec secundum multitudinem, quia ibi non inveniuntur plura sub una specie; nec secundum magnitudinem, quia incorporea; nec secundum motum, quia non cadit sub tempore. Est tamen divisibilis, quia est composita ex finito et infinito.

Ad aliud, 'omne compositum est resolubile' etc., verum est. Ad minorem dico quod secundum ordinem nec esse et essentia sunt priora intelligentia, sed simul sunt secundum durationem, quia esse non est nisi in participate esse.

Unde concedo quod secundum ordinem nec esse est primum causatum, sed tamen prima intelligentia est primum causatum quod per se habet existere; esse autem est primum causatum non per se existens. Sed hoc forte voluit Auctor quando dixit *prima rerum creaturarum est esse* etc.

<Questio 15. Utrum esse sit primum creatum>

Queritur utrum esse sit primum creatum. Arguitur quod non. Primum creatum oportet esse aliquam substantiam, sed esse non est substantia; ergo etc. Maior probatur. Quicquid pertinet ad nobilitatem et perfectionem alicuius, pertinet ad substantiam; sed esse primum creatum pertinet ad nobilitatem et perfectionem, quia appropinquat primo enti. Minor patet per Philosophum IV *Posteriorum*, <*omne*> *quia est* scitur *per demonstrationem nisi esse sit substantia*; et correctio greca habet: *esse non est substantia*.

Item, quod presupponitur ante omnem creationem non est creatum. Esse est huiusmodi, quia omnis creatio presupponit creantem et creans presupponit virtutem et virtus <presupponit> esse; ergo esse non est creatum.

26 Auctor : *Liber de causis*, IV, 37, p. 54, l. 37-38. 33 IV Posteriorum : Aristoteles, *Analytica Posteriora*, II, 7, 1192b (AL IV 1-4, transl. Guillelmi, p. 327, l. 3-4).

Oppositum dicit Auctor.

Ista propositio potest dupliciter intelligi. Uno modo secundum positiones platonicas; et sic non habet veritatem, quia isti dixerunt quod quanto est aliquid communius, tanto magis est abstractum. Quia per oppositum: quanto magis contrahitur ad materiam, tanto |**47ra**| plus limitatur et erit minus communem. Ideo quanto universalius, tanto abstractius. Sed omnium communiora, secundum eos, sunt unum et bonum, etiam magis quam ens, quia ens non predicatur de materia que idem est cum privatione secundum eos. Bonum autem et unum de materia predicantur, quia bonum non solum dicitur de fine, sed etiam de eo quod est ad finem, cuius est materia. Ideo principia entium sunt unum et bonum. Unde Proclus: *omnia* qualitercumque *entia procedunt ab* uno primo bono; et post unum et bonum est ens, et post ens est ydea vite. Et sic Platonici dixerunt quod esse primum et ydea entis est primum causatum ab ydea unitatis et bonitatis. Sed hoc non est verum quia, sicut ydee destruuntur, sic et ista positio, quia unumquodque dicitur ens inquantum habet esse et bonum inquantum habet rationem appetibilis; sed esse est prius quam appetibile, ideo et ens <est> prius quam bonum.

Item, distinctio est inter materiam et privationem, quod tamen ipse non posuit. Aliter exponitur ista propositio quod, inter perfectiones participatas, prima perfectio est esse, ita ut nos ponamus eundem ordinem in eis quem posuit Plato in ydeis. Ens primum est unum et bonum et perfectio; post ipsum est esse et post esse vivere, et post vivere intelligere. Et hoc dicit Dionysius: *ante* omnes *perfectiones* participatas a Deo prius est esse; et quod est *per se esse est* senius *eo quod est per se vitam esse et sapientiam esse et* sui *similitudinem esse*.

Unde considerandum est quod duplex est esse, scilicet esse per essentiam et esse acquisitum, scilicet participatum. Modo esse per essentiam non est a primo creatum, quia omne creatum esse habet ab alio; et hoc est in potentia ad esse et ideo omne creatum est in potentia ad esse. Tunc arguo: primum creatum est in potentia ad esse; sed esse per essentiam non est in potentia ad esse; ergo etc. Esse igitur creatum est esse acquisitum; sed adhuc vel est primo creatum per se subsistens, vel in alio. Non primo modo, quia per se subsistens est substantia; sed hoc esse est accidens, quia nichil quod pertinet ad essentiam rei dicitur de re per participationem de entibus creatis; ergo non pertinet ad

11 unum] ens Er 12 bono] bonum Er 15 unumquodque] unumquodquia Er 19 exponitur] exponatur Er

1 Auctor : *Liber de causis* IV, 37, p. 54, l. 37-38. 2–11 secundum positiones … et bonum : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 4, p. 27, l. 14-28, l. 9; cf. *ibid*., prop. 2, p. 13, l. 16-17. 11 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica,* 11, p. 8, l. 1. 22 Dionysius : Dionysius Ps. Areopagita, *De divinis nominibus*, IV, 3 (PG 3, 697A; *Dionysiaca* I, 158-159). 13–24 et sic Platonici … similitudinem esse : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 18, p. 103, l. 16-19.

essentiam rei, ita quod per se subsistat; ergo est creatum esse, ita quod in alio sit ens, et hoc innuit Auctor.

Ad primum, 'quod est primum creatum' etc., verum est quod est primo secundum se subsistens; esse autem participatum non est per se subsistens; ideo etc.

Ad aliud, 'illud non est' etc., verum est. Esse autem per essentiam non est ab alio, sed esse participatum <est ab alio>, quod non est per se subsistens etc.

<Questio 16. Utrum sit ponere intelligentias plures>

Queritur circa illam propositionem: *intelligentie superiores* etc. Et primo: utrum sit ponere intelligentias plures. Et arguitur quod non. Illud cuius principium est omnino unum, non diversificatum, non est diversum nec multiplicatum. Principium intelligentie est huiusmodi; ergo etc.

Item, diversitas in effectu vel est in materia vel in causa activa. Diversitas intelligentie non est ex materia, quia producitur absque materia, nec ex causa prima vel activa, quod est primum ens omnino unum, non diversificatum; ergo etc.

Oppositum vult Philosophus XII *Metaphisice*, |**47rb**| ubi ex numero sperarum concludit numerum intelligentiarum.

Dicendum quod rationabile est ponere plures intelligentias, immo est necessarium. Primum patet. Illud quod agens primum principalius intendit, a se est bonum et perfectio universi; et quanto sunt perfectiora, tanto sunt in maiori numero causata a primo; sed intelligentie sunt create perfectiores a primo; ergo et plures erunt, et forte plures sunt species intelligentiarum quam hominum.

Item, sicut est in corporalibus, ita est in spiritualibus. Sed in corporalibus videmus quod corpora superiora sunt maiora quam inferiora. Sic etiam spiritualia superiora excedunt spiritualia inferiora; sed non in magnitudine; ergo in multitudine; ergo plures sunt intelligentie quam intellectus humani.

Item, patet per Philosophum XII *Metaphisice* quod est necessarium ponere numerum intelligentiarum penes numerum motuum. Et sic Auctor iste et Plato dissonant ab Aristotele, quia ipsi posuerunt intelligentias superiores intelligentiis habentibus ad motum ordinem. Aristoteles autem non: in

29 ponere] ubi ponitur Er 30 numerum[1]] numerus Er

2 Auctor : *Liber de causis* IV, 37, p. 54, l. 37-38. 17 XII Metaphisice : Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 8, 1073a (AL XXV 3.2, p. 260, l. 331-261, l. 335). 29 per Philosophum XII Metaphisice : Cf. *supra* p. 428, l. 17. 32 Aristoteles : Aristoteles, *Metaphysica*, X, 11052b, (AL XXV 3.2, p. 196, l. 42-43); cf. *Auctoritates Aristotelis, Metaphysica*, p. 135, n° 239.

quolibet genere est unum supremum ponere. Modo aliud suppono: quod in diversis ordinibus habentibus commixtionem oportet quod suprema inferioris ordinis attingant infima superioris ordinis et non suprema, quia tunc tolleretur ordo inter ista, quia habentia ordinem non possint eque primo attingi ab aliquot; sed intelligentie supreme et infime habent ordinem; ergo etc. Modo ita est, quia ordo corporum est inferior ordine intelligentiarum; et isti ordines habent connexionem adinvicem, quia procedunt a primo. Ergo suprema inferioris ordinis immediate attingunt inferiora superioris ordinis; et similiter intelligentie infime attingunt infimas intelligentias superioris ordinis. Sunt igitur intelligentie superiores et inferiores: quedam dicuntur divine et intelligentie, quedam intelligentie tantum. Et hoc dicit et quodammodo salvatur dictum Philosophi.

Dicendum quod non est ponere intelligentias abstracte que habent rationem intelligentie abstracte, quin habeant ordinem ad motum. Vel dicendum quod intelligentie inferiores sunt motores appropriati, superiores non, sed tamen motum tribuunt et vitam intelligentiis inferioribus. Sunt igitur intelligentie plures et distincte, quarum distinctio accipitur secundum diversos gradus permixtionis actus cum potentia, ita quod prima intelligentia plus habet de actu quam de potentia, et secunda plus de potentia quam prima et sic deinceps usque ad potentiam intellectivam, que est anima humana, que plus habet de potentia et minus de actu inter cetera.

Ad primum concedo maiorem. Ad minorem, dicendum quod est omnino unum secundum suam essentiam abstracte, quia tamen sua essentia diversimode est ymitabilis a diversis rebus. Ideo sunt producte diverse intelligentie, quia causa prima cognoscit suam essentiam diversimode ymitabilem, non tamen ita quod in ea sit aliqua diversitas.

Ad aliud, concedo maiorem. Sed diversitas potest esse in causa agente vel sicut in differente diversitatem vel sicut in cognoscente. Tunc dico quod diversitas intelligentiarum non est sicut ex materia, sed contingit ex causa agente, non quod ibi sit diversitas formaliter, sed cognoscitiva. Et sic patet solutio.

7 adinvicem] *p. corr. ex* adinsvicem Er 14 habeant] habent Er 15 tamen] autem *sup. lin.* Er 16 tribuunt] tribuant 19 actu] actum Er

1–11 quod in diversis … tantum : Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 19, p. 106, l. 21-107, l. 17; cf. Siger de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, Lemma et commentum, p. 71, 11-13.

<Questio 17. Utrum anima rationalis sit producta ab intelligentia>

|**47va**| Queritur utrum anima rationalis sit producta ab intelligentia. Et arguitur quod sic. Intelligentie superiores prime influunt formas stantes, et inferiores influunt formas declines, cuius est anima; ergo etc.

Item, operatio consequitur formam rei, a quo igitur sortitur operationem et naturam; sed anima sortitur operationem que est intelligere ab intelligentia; ergo et naturam, quia etc.

Contra: quod producitur ex nichilo non producitur nisi ex eo quod est infinitum, quia tale est ex infinita distantia; sed anima rationalis est ex nichilo producta, quia etc. In hoc conveniunt omnes philosophi quod immediate a primo principio plura non procedunt, sed prima intelligentia solum; que, quia est ab alio, secundum Avicennam et suos sequentes, ideo est composita ex esse et essentia. Hec autem intelligendo primum principium producit secundam intelligentiam; inquantum autem intelligit se ut entem in actu, producit intelligentiam moventem primum orbem; inquantum autem intelligit se esse ab alio et sic in potentia ad esse, producit substantiam primi orbis. Et intelligentia secunda, inquantum intelligit intelligentiam primam, producit intelligentiam tertiam; inquantum autem intelligit se ut entem ab alio producit substantiam secundi orbis. Et ita dicebant continue fieri usque ad intelligentiam producentem orbem ultimum, quam vocabant intelligentiam agentem. Ex hac procedere dicebant animas rationabiles, et ab orbe dicebat Avicenna creari materiam, et a motu orbis variationes dixit contingere circa materiam.

Hec opinio Avicenne reprobatur a Commentatore sic: actio agentium naturalium procedit ex forma, et actionis unitas consequitur unitatem forme. Sed actio divini agentis non procedit ex forma vel ex forme actione, sed ex dispositione divini intellectus, quia primum intelligendo agit. Si ergo a primo possunt plura intelligi — quare non et produci, cum non producat nisi intelligendo — non igitur est necesse quod solum immediate producatur unum a primo, sicut dixit Avicenna, immo omnia creata ex nichilo immediate sunt a primo. Sed tamen est advertendum, ut salvetur dictum Auctoris, quod,

13 hec] *p. corr. ex* unde (?) Er 21 dicebat] dicebant Er

3–4 intelligentie superiores … anima : Cf. *Liber de causis*, (V), 49, p. 57, l. 86-91. 5 operatio consequitur formam : Cf. *Auctoritates Aristotelis, Metaphysica VIII*, p. 133, n° 216; *De substantia orbis*, p. 231, n° 22. 10–11 omnes philosophi … solum : *Locus communis;* cf. Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, tr. 9, c. 4, p. 481; cf. Sigerus de Brabantia, *Questiones in Metaphysicam* (rep. Cantabrigiensis), V, q. 11, ed. A. Maurer, p. 207, l. 57-59. 13–16 hec autem … orbis : Cf. Thomas de Aquino, *Summa contra Gentiles*, II, 42, § 11. 22 Avicenna : Avicenna, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina*, tr. 9, c. 4, p. 483. 30 Avicenna : Avicenna, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina*, tr. 9, c. 4, p. 481. 31 Auctoris : *Liber de causis*, III, 34, p. 52, l. 19-53, l. 23.

licet anima accipiat substantiam a primo, tamen intelligentia aliquid confert ut anima uniatur corpori, quia corpora superiora celestia disponunt corpus ad susceptionem anime, sed corpora celestia sunt instrumenta intelligentiarum. Ideo dicit Auctor quod anima est ex impressione corporum celestium.

Ad primum patet solutio, quia pro tanto influunt secunde intelligentie in animas, quia aliquid conferunt adhuc quod anima uniatur corpori, non tamen ita quod creant eas.

Ad aliud, concedo maiorem. Dico ad minorem quod, si intelligatur quod anima rationalis sortiatur potentiam intelligendi et operationem ab intelligentia, ille intellectus est falsus. Si autem intelligas quod anima sortitur operationem intelligendi ab intelligentia, quia per influxum intelligentiarum limpidius speculatur et intelligit, tunc verum est. Tamen non concluditur propositum, quod anima sit producta a secundis intelligentiis; et sic patet solutio conclusionis.

<Propositio V(VI)>

<Questio 18. Utrum causa prima possit intelligi ab intellectu nostro >

Causa prima superior est omni narratione. |**47vb**| Queritur circa istam propositionem, ubi dicit Auctor quod causa prima *supra intelligentiam et supra sensum est*. Ideo queritur utrum causa prima possit intelligi ab intellectu nostro. Arguitur quod sic. Felicitas hominis est bonum sibi possibile; sed felicitas hominis consistit in perfecta cognitione Dei et intelligentiarum; ideo etc.

Item, Philosophus dicit VI *Metaphisice* quod ignorantia de Deo quid ipsum est, non est talis qualis est cecitas, que privat actum et potentiam; sed ignorantia de Deo non privat potentiam, quamquam actum non habet; ergo homo <habet> potentiam ut Deum cognoscat.

Oppositum arguitur: si essentia cause prime cognoscitur ab intellectu nostro, hoc autem est per causam suam; quod non est, quia supra se causam non habet. Nec per se ipsam, quia essentia cause prime non est proportionata intellectui nostro, quia intellectus participat esse. Tunc arguitur: quod intelligitur ab intellectu nostro hoc est ei proportionatum; huiusmodi non est

11 per] *sup. lin.* Er 25 privat] actum *add. sed exp.* Er

17 causa prima … narratione : *Liber de causis*, V(VI), p. 59, l. 22. 18–19 supra intelligentiam … est : *Liber de causis*, IV, 38, p. 54, l. 39-40. 21 felicitas hominis … intelligentiarum : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, *Prohemium*, p. 2, 6-7. 23 VI Metaphisice : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, V, 22, 1022b, (AL XXV 3.2, p. 117, l. 719-721). 431.27–432.4 si essentia … per effectum : Cf. Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, q. 28, p. 118, l. 11-22; cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 6, p. 45, 5 - p. 48, 2.

causa prima, cum non participat esse. Item, nec per effectum cognoscitur, quia effectus est inferioris virtutis quam sua causa. Cum igitur quilibet effectus in infinitum distat ab essentia et virtute cause prime, ideo non potest cognosci per effectum.

Dicendum quod causa prima secundum suam essentiam est maxime intelligibilis; minime autem ab intellectu nostro. Ratio primi est, quia secundum Avicennam, VIII sue *Metaphisice*: quod prohibet rem intelligi est materia vel eius appendicie; et quod liberum est ab istis est maxime intelligibile. Cum igitur essentia cause prime est maxime liberata a materia, ideo est summe intelligibile. Quicquid autem est annexum materie est perfectio materie; et quod habet materiam partem sui est in potentia ad esse; et quod dependet ad esse est in potentia ad esse. Sed prima causa non est in potentia ad esse, sed ipsum suum esse; ergo omnino non habet materiam. Ergo maxime est intelligibile. Unde Auctor in commento: deus *non* habet *yliatim*, id est materiam, quia *est esse tantum*.

Item, Avicenna in eodem VIII: *quidditates ceterarum rerum*, *prout sunt considerate in se ipsis*, non in habitudine ad causam primam, *non merentur* habere esse, sed non esse, et *sunt false*. Et nichil est intelligibilitatis in eis nec certitudinis. Ergo causa prima est causa certitudinis in eis.

Modo arguitur quod est causa aliorum in rebus; et maxime tale est causa prima veritatis et intelligibilitatis in eis. Ergo ipsa est maxime intelligibilis secundum suam naturam. Est tamen minime intelligibilis ab intellectu nostro, quia quod est intelligibile ab intellectu nostro est proportionatum sibi et non excedit ipsum, quia tunc lateret intellectum nostrum. Sed essentia cause prime excedit intellectum nostrum, quia infinita <est> secundum perfectionem. Unde Avicenna: quicquid est *minimum in celo et in terra non deest* sibi, *et hoc est* unum *de mirabilibus*, *quod* qui non est subtilis ingenii, *non potest ymaginari*. Cum igitur intellectus nostrum est finitus, non potest intelligere essentiam divinam secundum totalitatem perfectionum; et hoc est quod dicit Auctor: |**48ra**| quod causa prima est *supra sensum et supra* intellectum.

Sed dico ulterius quod essentia cause prime intelligitur tota, quia ipsa est simpliciter; sed non totaliter, quia non omnes eius perfectiones cognoscuntur, sicut patet de ista propositione: 'omnis triangulus habet tres' etc., cognoscitur

10 materie] vel *add.* Er 16 ceterarum] creaturarum Er 27 subtilis] substantialis Er 31 tota] sed non totaliter quia non demonstrative, sed ulterius dico quod si comprehendas essentiam divinam et cum hec eius, comprehendis perfectiones *add. sed del.* Er

7 secundum Avicennam … Metaphisice : Avicenna, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina*, tr. 8, c. 5, p. 411. 14 Auctor : *Liber de causis*, VII(VIII), 90, p. 69, l. 00-2. 16 in eodem VIII : Avicenna, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina*, tr. 8, c. 6, p. 413. 30 Auctor : *Liber de causis*, IV, 38, p. 54, l. 39-40. 432.33–433.1 omnis triangulus … demonstrative : Cf. Aristoteles, *Analytica posteriora*, I, 1, 71a (AL IV 1-4, transl. Guillelmi, p. 285, l. 17-24).

tota ab opinante, sed non totaliter quia non demonstrative.

Sed ulterius dico: quod si comprehendas essentiam divinam, etiam cum hoc comprehendis eius perfectiones; sed hec est quadam confusa et indistincta apprehensione. Et si forte potest cognosci prima causa a nobis, hoc erit cognoscendo quid non est. Cognitiones enim aliarum rerum accipimus per differentias effectus. Et illa facit plus differre que distinguit a pluribus, sicut rationale respectu aliarum differentiarum se habet in homine. Similiter est in causa prima: cum dico Deum non esse accidens, distinguitur ab accidentibus; cum dico non esse corpus, distinguitur ab aliis substantiis; et cum dico quod non intelligit alia a se, distinguitur ab intelligentiis. Sed adhuc non habetur cognitio de Deo; et Dionysius dicit quod tunc homo *secundum melius* sue cognitionis *unitur* Deo quando fatetur se Deum ignorare.

Ad primum, 'felicitas hominis' etc., verum est. Ad maiorem dico quod felicitas hominis, id est homini possibilis, non consistit in perfecta Dei cognitione cognoscendo quid est, sed magis cognoscendo quid non est; et loquor de felicitate possibili homini in hac vita.

Ad aliud, 'ignorantia de Deo non est sicut cecitas' etc., verum est, quia cecitas totum privat, scilicet actum et potentiam; sed ignorantia hec non privat potentiam cognitionis de Deo quid Deus non est. Sed qui naturaliter cecus est nec scit quid est color nec scit quid non est. Unde quamquam non habemus cognitionem de Deo quid est, habemus tamen quid non est; ergo etc.

<Propositio VI(VII)>

<Questio 19. Utrum intelligentia habeat magnitudinem>

Queritur utrum intelligentia habeat magnitudinem. Et arguitur quod sic, quia intelligentia est singularis etc. hic et nunc; et omne tale habet magnitudinem; ergo etc.

Item, arguitur quod est coniuncta magnitudini quamvis non habeat magnitudinem, quia perfectius est vivere et vitam alteri tribuere quam vivere solum; sed vivere intelligentie est perfectius quam vivere anime et anima tribuit alteri vitam; ergo et intelligentia, et sic coniungitur magnitudini.

In oppositum est Auctor.

Dico quod intelligentia non habet magnitudinem. Ista tria sunt ordinata: substantia, virtus et operatio. Et cuius operatio immaterialis est et virtus immaterialis est, quia virtus non est ignobilior operatione. Et si virtus est

4 prima causa] *sup. lin.* Er 20 habemus] habens Er

11 Dionysius : Dionysius Ps. Areopagita, *Mystica Theologia*, I, 3 (PG 3, 1001 A, Dyonisiaca I, 578); cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 6, p. 43, 6-10. 31 Auctor : *Liber de causis*, VI(VII), 65, p. 61, l. 66-68.

immaterialis, ergo et substantia; sed intelligere est immateriale, quia patet ex suo obiecto, quia unumquodque intelligitur inquantum abstrahitur a materia, quia per formam rei res intelligitur et non per materiam. Ergo et virtus intelligendi immaterialis est et per consequens substantia. Modo arguitur: omnis substantia intellectualis immaterialis est; intelligentia est substantia intellectualis; ergo etc.

Item, non est coniuncta magnitudini. Et hoc patet: nulla substantia que est coniuncta magnitudini, sicut actus et perfectio, potest facere motum continuum sine fatigatione et pena. Si igitur intelligentia |**48rb**| esset coniuncta magnitudini, tunc in suo motu fatigaretur et tandem deficeret; et sic motus celi quandoque cessaret, quod est contra Philosophum. Propter quod dicendum quod intelligentia coniungitur celo non secundum substantiam, sed secundum operationem et agere.

Ad primum, 'intelligentia est singularis', concedatur, quamquam non sit individua. Et tu dicis quod singulare est hic et nunc. Dico quod hoc est verum in istis inferioribus et non in superioribus, quia superiora, sicut intelligentie, sunt supra tempus et motum; ideo nec est hic et nunc, saltem per se; per accidens tamen convenit hoc secundum quod applicatur loco non per contactum quantitatis, sed per contactum virtutis. Et ita intelligentia applicatur orbi; unde intelligentia est in loco, non quod continuatur loco, sed quia continet locum influendo ei virtutem et perfectionem.

Ad aliud, 'perfectius est vivere' etc., dicendum quod vitam tribuere est dupliciter: efficaciter et formaliter. Modo dico quod anima vitam tribuit formaliter; sed intelligentia vitam tribuit excellentiori, quia effective; propter quod ratio soluta est vel sophistica est, et non concludit.

<Questio 20. Utrum intelligentia movetur secundum locum >

Auctor probat in littera quod *intelligentia* indivisibilis est et *non movetur*. Ideo queritur utrum intelligentia movetur secundum locum. Arguitur quod sic. Intellectus noster est in genere intellectualis nature, sicut intelligentia; sed intellectus noster movetur secundum locum, quia separatur a corpore; et hec separatio videtur esse motus; cum ergo intellectus noster movetur secundum locum, et intelligentia movetur.

Item, quod est in loco movetur secundum locum; sed intelligentia est in loco, quia in loco operatur; ergo etc.

11 contra Philosophum : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 7, 1072a, (AL XXV 3.2, p. 256, l. 239-244). 12–13 intelligentia coniungitur … agere : Cf. *supra*, p. 419, l. 27. 27 in littera : *Liber de causis*, VI(VII), 64, p. 61, l. 65; X(XI), 101, p. 72, l. 54. 31–32 intellectus noster … movetur : Cf. Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, q. 33, p. 127, l. 3-6.

Item, videmus quod punctum corporis sperici tangit spatium planum in puncto. Si tunc movetur per spatium, aliquid indivisibile movebitur; ergo et intelligentia, licet sit indivisibilis, movebitur secundum locum.

Oppositum probatur Philosophus VI *Phisicorum*: omne quod movetur est partim in uno termino et partim in alio, et hoc est divisibile. Si igitur intelligentia movetur, erit divisibilis. Hoc autem falsum est; ergo etc.

Dicendum quod aliquid moveri secundum locum potest intelligi per se vel per accidens. Per se non movetur intelligentia secundum locum, quia quod per se movetur secundum locum commensuratur partibus spatii quousque spatium sit per transitum. Sed intelligentia sic non potest commensurari partibus spatii, quia nullum imparticipabile potest sic commensurari partibus diversis spatii. Intelligentia est imparticipabilis et indivisibilis; ergo etc.

Maior patet, quia quod commensuratur spatio alicui, prius pertransit spatium equale sibi quam maius se. Si igitur aliquod mobile movetur supra totum, oportet quod sit compositum ex partibus equalibus composito, sed nullum indivisibile |**48va**| acceptum aliquotiens potest reddere equalem nisi sit compositum ex impartibilibus; sed hoc est impossibile, quod aliquid sit compositum ex impartibilibus.

Item, si spatium est compositum ex impartibilibus, tunc motus est ex mutatis et tempus ex instantibus. Et hoc sequitur, quia in nullo spatio est aliud quam mutatum esse. Cum spatium secundum se sit ex impartibilibus, et per consequens motus erit ex mutatis et tempus ex instantibus, intelligentia igitur non potest moveri secundum locum commensurando se partibus spatii, quia sic actu numeraret infinita in transeundo quodlibet minimum spatialis, quia oporteret quod, cum ipsa sit indivisibilis, quod mensuraret se puncto et sic puncta infinita numeraret; quod est impossibile.

Si queras utrum per accidens potest moveri secundum locum, dico quod sic. Sicut convenit alicui esse in loco, ita et moveri; sed intelligentia est in loco per accidens, quia operatur in loco; unde Deus est in circumferencia celi, non secundum determinationem sue substantie, que non recipit aliquam determinationem, sed secundum efficientiam motus, quem facit ibi velocius.

20 mutatis] momentis Er 22 mutatis] momentis Er

1–2 punctum corporis … in puncto : *Locus communis*; cf. S. Rommevaux, « La sphère touche le plan en un point seulement : un problème mathématique ? », dans *Revue d'histoire des sciences* 60 (2007/1), p. 151-166. 4 VI Phisicorum : Cf. Aristoteles, *Physica*, VI, 4, 234b, (AL VII 1.2, p. 228, l. 15-22); *Auctoritates Aristotelis*, *Physica*, p.154, n° 174. 13–14 commensuratur spatio … maius se : Cf. Aristoteles, *Physica*, IV, 8, 216a - 216b (AL VII 1.2, transl. Iacobi, p. 165, l. 4-8). 19–22 spatium est … instantibus : Cf. Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, q. 33, p. 128, l. 36 - l. 37. 29–30 Deus est … celi : Cf. *Liber XXIV philosophorum*, ed. F. Hudry, Grenoble, Millon, 1983, prop. 2; Alanus ab Insulis, *Regulae de sacra theologia*, PL 210, 627; *Auctoritates Aristotelis*, *Empedocles*, p. 299, n° 2.

Similiter intelligentia est in loco secundum operationem quam facit, et sic est in parte orientali sui orbis. Ab oriente enim primo incipit motus et terminatur ad occidens vel per se vel raptu primi mobilis, et sic per applicationem sue virtutis ad locum movetur intelligentia. Et iste motus est continuus quando intelligentia successive dimittit aliquem locum in quo prius erat secundum contactum sue virtutis et posterius successive ingreditur alium locum. Quandoque motus intelligentie est discontinuus, quia videntur esse duo nunc sibi invicem; succedentia, ut quando dimittit totum locum unum et simul accipit locum subsequentem. Sed quodammodo intelligentia movetur absque medio cum motus est ab extremo in extremum. Hoc est verum de corporibus que comensurantur partibus spatii; sed intelligentia applicat virtutem suam mobili secundum voluntatem; ideo hoc convenit cum medio et sine medio. Sic igitur intelligentia <movetur> secundum locum per accidens, scilicet secundum applicationem sue virtutis ad aliquem locum, et hoc est determinatio Philosophi in VIII *Phisicorum*.

Ad primum, "intellectus noster" etc., concedo. Ad minorem per interemptionem. Tu probas quod intellectus noster separatur a corpore. Verum est, sed hec separatio non est secundum locum, quia non ingreditur aliquod corpus, nec commensurat se loco. Unde recedit a corpore propter improportionem sui ad corpus. Et si queras ubi sit post separationem a corpore, dico quod sibi tunc non competit aliquod ubi.

Ad aliud dico: quod est in loco per applicationem sue virtutis, movetur per accidens. Huiusmodi est intelligentia; sed se non movetur nec determinatur ad locum. Unde corpus est in loco, quia circumscribitur a loco diffinitive, quia locum sibi determinat per |**48vb**| applicationem sue virtutis ad hunc orbem; ita quod non.

Ad alium: prima causa nec circumscribitur a loco sicut corpus, nec diffinitur a loco sicut intelligentia; sed applicatio sue virtutis se extendit generaliter ad omnia vel potest dici in loco esse pro tanto, quia efficacius operatur in circumferentia celi.

Ad aliud, dico quod intelligentia est in loco per suam operationem sive virtutem, quam applicat ad locum aliquem.

Ad aliud, "indivisibile corporis sperici" etc., dicendum quod indivisibile potest moveri per accidens, nec hoc est contra Philosophum. Quando corpus spericum movetur in plano, tunc movetur punctum existens in eo; sed

25 per] intelligentia autem *add. inf. pag. alia manu* Er

15 VIII Phisicorum : Cf. Aristoteles, *Physica*, VIII, 2, 253a, (AL VII 1.2, p. 286, l. 3-6). 24 corpus est … diffinitive : Cf. Aristoteles, *Physica*, IV, 2, 209b, (AL VII 1.2, p. 140, l. 6-10). 436.33–437.5 indivisibile corporis … aliam : Cf. Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, q. 33, p. 129, l. 85-130, l. 91.

hoc est per accidens. Unde divisibile causari a puncto per fluxum suum quem habet per accidens, non est inconveniens. Similiter, quod intelligentia imparticipabilis existens moveatur secundum locum, qui est divisibilis, non est inconveniens, cum moveatur per accidens, scilicet per applicationem sue virtutis, tangendo modo unam partem, modo aliam.

<Questio 21. Utrum intelligentia sit stans per essentiam suam>

Queritur utrum intelligentia sit stans per essentiam suam, ita quod ad sui fixionem alio non indiget. Et arguitur quod non, quia quod non potest non esse, non indiget alio; sed intelligentia non potest non esse, quia potentia ad non esse est per materiam; sed intelligentia non habet materiam; ergo etc.

Item, quod ex se necesse est esse ad sui fixionem non indiget alio. Huiusmodi est intelligentia, quia si intelligentia ex se non est necesse esse, ergo ex se possibile est non esse; et quod de se possibile est non esse, potest de se non esse. Et sic habet principium ad non esse, et sic habet materiam, quod non est verum. Ergo intelligentia ad sui fixionem non indiget alio.

Oppositum dicit Auctor.

Dicendum quod intelligentia ad sui fixionem indiget causa prima, quia omnis effectus secundum quod effectus dependet a sua causa, ita quod si est effectus quantum ad fieri vel quantum ad esse, dependet ad suam causam proportionaliter; sed intelligentia est effectus cause prime quantum ad esse, igitur intelligentia indiget causa prima quantum ad sui fixionem et quantum ad esse in suo esse.

Item, illuminatio maxime dependet a corpore luminoso quantum ad suum fieri et quantum ad esse; sed omnia entia sic se habent ad primum ens, sicut aër se habet ad corpus illuminans, ut dicit Avicenna; ergo etc.

Item, nichil unum et idem potest dici de duobus secundum quod ipsum, quia quod dicitur de aliquo secundum quod ipsum non excedit ipsum, sicut patet de habere tres respectu trianguli; sed quod dicitur de duobus excedit utrumque; ergo non dicitur de eis secundum quod ipsum et saltem alterum etsi non utrumque. Si ergo secundum quod ipsum denotat privationem causalitatis cuiuscumque alterius, ideo cum unum et idem dicatur de duobus per causam alteram vel cum unum illorum est causa alterius vel ambo habent causam tertiam. Sed esse dicitur de causa prima et intelligentia; et hoc non potest esse ita quod ambobus sit causa tertia, quia primo non est alia causa, nec

23 maxime] *coni. ex* mēii(?) Er 33 et²] item Er

15 intelligentia ad sui … alio : Cf. *Liber de causis*, XIV(XV), 128, p. 80, l. 67. 16 Auctor : *Liber de causis*, VIII(IX), 79, p. 66, l. 47-48. 25 Avicenna : Cf. Avicenna, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina*, tr. 2, c. 4, p. 99.

intelligentia est causa cause prime; ergo causa prima est causa intelligentie. Sed aliquis diceret contra hoc quod, quando dicitur aliquid univoce de duobus, tunc dicitur per causam aliam; sed esse dicitur equivoce de causa prima et intelligentia; ideo non oportet quod vel ambobus sit causa una vel quod unum sit causa alterius.

Dicendum quod intelligentia et omne ens causatum dependet a causa prima quantum ad sui fixionem. Si enim dicamus quod esse equivoce dicitur |**49ra**| de intelligentia et causa prima, adhuc valet ratio. Esse enim dicitur analogice de intelligentia et causa prima et de aliis causatis, et sic dicitur per attributionem ad primum quod est maxime ens, sicut finis et efficiens et forma est principium et primum et causa aliorum. Et ideo quamvis esse dicatur analogice de entibus, tamen primum ens est maxime ens et causa aliorum.

Ad primum, dicendum: quod non potest ex se non esse non indiget fixione alterius.

Ad minorem, dico quod intelligentia potest ex se non esse, sed ex se non potest non esse, quia habet causam sufficientem sui esse, quia esse intelligentie est participatum, quia si non, tunc intelligentia effective necesse esset esse. Hoc est impossibile secundum Avicennam, quia tale est tantum unum ens, scilicet primum. Intelligentia igitur quantum est de se potest non esse, sed non potest non esse quia in se habeat principium corruptionis.

Ad aliud, dico quod aliquid esse ex se necesse esse formaliter et effective ab alio non repugnat; sed intelligentia ex se formaliter necesse est esse, cum non includat materiam; sed tamen effective non est necesse eam ex se esse, sed est ab ente primo, quod dat omnibus esse; ergo etc.

<Propositio IX(X)>

<Questio 22. Utrum intelligentie intelligant per species innatas vel acquisitas>

Queritur circa illam propositionem: *omnis intelligentia plena est formis*. Duo innuit Auctor in parte illa: dicit quod in intelligentia sunt species intelligibiles ab eterno per quas cognoscit res. Innuit etiam quod differentia est intelligentiarum adinvicem, quia quedam habent *formas magis universales*, quedam *minus universales*. Ideo queritur utrum intelligentie intelligant per species innatas vel acquisitas. Et arguitur quod non intelligunt per species innatas, quia si sic, aliquid posset fieri quod non posset ab eis intelligi. Consequens est falsum; ergo et antecedens. Probatio consequentie, quia tunc

22 repugnat] repugnant Er

2 aliquis : *Non invenitur.* 18 secundum Avicennam : Avicenna, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina*, tr. 8, c. 1, p. 376. 27 omnis intelligentia … formis : *Liber de causis*, IX(X), 92, p. 70, l. 8.

non possent plures species in eis esse quam iam sunt; sed tamen possent plures res generari. Sed consequens est falsum, quia intelligentia est potentior in cognoscendo quam anima; sed anima intellectiva cognoscit omnia que fiunt; ergo et intelligentia.

Item, potentior est intelligentia quam intellectus humanus; sed anima humana abstrahit species a rebus et sic intelligit; ergo et intelligentia intelligit per species acquisitas.

Oppositum dicit Commentator. Primum non intelligit per receptionem, quia tunc esset aliquid nobilius. Ex hoc arguitur. Quando aliquid intelligitur per receptionem, id intellectum est nobilius quam intelligens. Si igitur inferiora intelligerentur ab intelligentia per receptionem, tunc essent nobiliora quam intelligentia; quod falsum est; ergo etc.

Item, nobiliori virtuti debet attribui nobilior modus intelligendi; talis est intelligere per species innatas.

Dico quod intellectus intelligentie est medius inter intellectum nostrum et divinum. In intellectu divino similitudo rei cognite est essentia divina. In intellectu humano similitudo rei cognite est aliquid aliud ab intellectu humano et est hec similitudo accepta a re. Sed in intellectu intelligentie similitudo rei intellecte est aliquid aliud ab intelligentia, sed tamen non causatur a rebus, sed a causa prima influente cognitionem et lumen in intelligentias. Et patet quod hec similitudo est alia ab intelligentia, quia non potest esse perfecta ratio intelligendi alia nisi ea comprehendat. Si igitur essentia intelligentie esset perfecta ratio intelligendi alia, tunc comprehenderet omnia alia perfecte; sed hoc competit cause prime. Et ideo similitudo rei cognite est aliud a substantia intelligentis. Intelligit igitur intelligentia per species innatas, quia qualis est ordo in corporalibus, talis est in immaterialibus. Modo in materialibus |**49rb**| quibusdam forma semper manet in materia, nec umquam materia privatur illa forma, ut patet in celo; sed in istis materialibus non est ita, quia materia in eis dimittit unam formam et accipit aliam. Similiter est in substantiis immaterialibus: iste forme inferiores non sunt complete formis, sed acquirunt sibi species de novo, sicut patet de animabus nostris. Sed aliter est in intelligentiis supremis que sunt replete a principio omnibus speciebus rerum intelligibilium, que sibi sunt influxe a prima causa. Sunt igitur intelligentie intelligentes per species innatas, influxas ei a causa prima et a suo lumine.

Item, si intelligentia intelligeret per species acquisitas a rebus, tunc formas

36 intelligeret] intelligit Er

8 Commentator : Cf. Averroes, *In De anima*, III, comm. 20, p. 450, l. 101-106. 15–20 dico quod … in intelligentias : Cf. Thomas de Aquino, *In II Sententiarum*, d. 3, q. 3, a. 1.

rerum indivisibilium abstraheret a conditionibus materie et tunc oporteret quod forme rerum prius ymaginate essent ab intelligentiis quam abstracte; et tunc esset in eis ymaginatio. Et quia ymaginatio est motus factus a sensu, haberent sensum et sic tactum et per consequens essent corporalia, quod inconveniens; ergo etc.

Ad primum, 'si intelligentie' etc., dicendum ad hoc per interemptionem. Et ad probationem, dico quod ponis impossibile, quia plures res secundum substantiam non possunt <aliter> fieri quam sunt; quia si possibilis, esset additio universi <et> ipsum esset imperfectum, quod non est verum. Verum esset si quereretur a theologo, diceret quod si fieret nova species, tunc Deus de novo immitteret lumen intelligentie per quod intelligeret illam speciem. Sed hoc est contra Philosophum et Commentatorem qui dicunt quod si minima stella adderetur celo, ipsum moveretur cum fatigatione et pena.

Ad aliud, concedo maiorem. Ad minorem, dico quod non est perfectio et nobilitas intellectus humani quod acquirat species a rebus, sed magis pertinet ad eius imperfectionem; ideo etc.

<Questio 23. Utrum intelligentie superiores intelligant per species magis universales quam inferiores>

Queritur utrum intelligentie superiores intelligant per species magis universales quam inferiores. Et arguitur quod non. Cognitio rei quanto est magis propria et minus universalis, tanto est magis perfecta; sed intelligentie superiores perfectius intelligunt quam inferiores; ergo etc.

Item, cognoscens universalia non habet cognitionem propriam nisi acquirat aliquid de propriis rei. Si igitur intelligunt intelligentie superiores per species magis universales quam inferiores, tunc recipiunt aliquid ab inferioribus intelligentiis, quod est inconveniens dicere; ergo etc.

Oppositum arguitur. Cuiuslibet agentis per voluntatem, quanto eius actio ad plura se extendit, tanto et eius cognitio ad plura se extendit; sed actio intelligentie superioris ad plura se extendit quam inferioris; ergo et eius cognitio, et per consequens intelligit per species magis universales.

Dicendum quod intelligentie superiores intelligunt per species magis universales quam inferiores intelligentie, quia que sunt penitus dissimilia non consequntur se immediate, sed per aliquod medium, quod est partim

1 oporteret] oportet Er 2 essent] sint Er 3 a sensu] assensu Er 10 esset] est Er

10 a theologo : *Non invenitur*. 12 contra Philosophum et Commentatorem : *Vide supra*, p. 419-422. 26–29 cuiuslibet agentis … universale : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 1, p. 8, l. 6-11 et prop. 10, p. 70, l. 24-30. 31–32 que sunt … medium : Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 30, p. 138, l. 4-6.

simile et partim dissimile, quia talis est ordo nature quod non procedit a dissimilibus ad dissimilia nisi per universalia. Quanto igitur aliquid est alteri immediatius, |**49va**| tanto est ei similius participans de eius bonitate et cognitione. Et tanta est similitudo cause prime intelligentiis supremis quanta est possibilis. Perfecta autem assimilatio est intelligentie quando, sicut Deus intelligit omnia entia sub ente tamquam sub uno genere, sic intelligentia omnia distincte intelligit per unam speciem intelligibilem que sunt sub uno genere, ut per speciem animalis comprehendit omnes species animalis. Stat igitur ratio in hoc quod tanta est assimilatio cause prime ad intelligentias quanta est possibilis. Et ideo convenit quod, sicut causa prima omnia sub ente, sicut sub quodam generali, intelligit per suam essentiam, similiter intelligit intelligentia omnia que sunt sub uno genere. Quod sic patet: causa prima intelligendo essentiam suam intelligit eam diversimode ymaginabilem a rebus diversis secundum diversos modos perfectionum in ea. Et sic intelligit omnia similiter intelligentia, convertendo se ad unam speciem que est in ea, sicut ad speciem animalis, et hec species sibi representat omnes modos perfectionum que possunt inveniri in homine et asino etc., et tunc intelligit hominem quando speciem animalis intelligit, et similiter asinum et bovem; et hoc contingit propter diversos modos perfectionum existentes in intelligentia. Unde Commentator: secundum ordinem intelligentis ad intellectum est multitudo intellectorum.

Nunc autem planum est quod in intellectu prime intelligentie est minor compositio quam in intellectu intelligentie inferiores, quia minus habet de potentialitate et plus de actu; et ideo cognitio rerum est sibi magis generalis. Ideo est ibi minor multitudo specierum intelligibilium. Et ideo intelligentie superiores intelligunt per unam speciem et lumen, quod est unitum in intelligentia suprema, †in nature† divisum in intelligentiis inferioribus. Quod patet etiam de causa prima in qua sunt omnes perfectiones unite, que sunt divise in istis inferioribus. Unde Dionysius: *intelligentie inferiores frangunt species*, quia dividuntur in eis. Unde et videmus in hominibus quibusdam: quanto habent intellectum potentiorem, tanto ex paucioribus principiis conclusiones eliciunt. Et quanto sunt rudiores, tanto indigent pluribus principiis per que inducantur in eis cognitiones conclusionum. Similiter est de intellectibus separatis: quanto sunt superiores, tanto minus indigent speciebus et paucioribus, et quanto inferiores sunt, tanto pluribus indigent.

32 conclusiones] conclusione Er

20 Commentator : Cf. Averroes, *In De anima*, III, comm. 5, p. 409, l. 661 - 410, l. 663. 25–27 et ideo … inferioribus : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 10, p. 71, l. 21-28. 27–33 quod patet … conclusionum : Cf. Egidius Romanus, *Super Librum de causis*, ed. apud Iacobum Zoppinum, Venetiis, 1550, f. 38, R-S.

Et hoc patet de intellectu nostro qui distinctis speciebus intelligit. Similiter est de aliis. Unde sensus omnino deficit a speciebus universalibus et solum est particularium. Et forte potest poni talis ordo, quod intelligentia suprema per unam speciem intelligit omnia que sunt sub uno genere; et intelligentia inferior intelligit individua concausata sub una specie; sed intellectus noster saltem distincte non intelligit omnia individua eiusdem speciei, propter quod tenet ordinem infimum in genere substantiarum intellectualium.

Ad primum dicendum quod cognitio |**49vb**| potest attendi ex parte rei cognite vel ex parte cognoscentis. Primo modo dico quod quanto magis res cognoscitur per propriam speciem, tanto magis cognoscitur. Si intelligatur propositio ex parte cognoscentis, tunc est falsa. Si enim aliqua species universalis talis sit quod sit sufficiens ratio cognoscendi omnia propria sub distinctis rationibus, tunc plus intelligit qui intelligit per speciem magis universalem quam qui intelligit per speciem minus universalem, sicut si cognosceret per rationem entis omnia entia distincte, perfectius cognosceret hominem per speciem universalem entis quam qui cognosceret hominem per speciem hominis. Et hoc patet de prima causa. Ad minorem dico quod species universalis, per quam cognoscit intelligentia superior, est sufficiens ratio cognoscendi hominem et asinum, et ideo verius sic cognoscuntur species quam si cognoscerentur sub rationibus propriis.

Et tu diceres mihi: animal est aliquid confusum ad hominem et ad asinum, et ergo sua species est confusa: quomodo per ipsam intelligit?

Dico quod quanto aliquid est magis abstractum secundum rationem, tanto per ipsum habetur minor cognitio, sicut patet de animali respectu hominis, et sic habet <se> corpus respectu animalis. Et ideo est incompletius et facit minorem cognitionem quam facit animal vel homo, et sic habet se substantia respectu corporis. Si autem cognoscit abstractum secundum rem, completius cognoscit. Modo dico quod animal abstractum, prout est in anima mea, est abstractum secundum rationem, et ideo est ibi incomplete. Sed <in> intelligentia est species animalis abstracta non secundum rationem, sed secundum rem, propter quod species illa existens in intelligentia representat ei omnes species existentes substantialiter, quod convenit propter diversos modos perfectionum existentes in intelligentia.

Ad aliud, dico quod bene concludit, quoniam est ex parte modi intelligendi in nobis, sed aliter oportet dicere in proposito, quia non cognoscitur conclusio per medium universale nisi addatur minor determinans, quia universale interminatum est. Sed forme universales que sunt in intelligentiis superioribus sunt indeterminate et distincte, et ideo non est necesse quod species universales que sunt in intelligentiis superioribus contrahantur per species minus universales existentes in intelligentiis inferioribus.

<Propositio X(XI)>

<Questio 24. Utrum una intelligentia intelligit aliam>

Queritur circa illam propositionem: *omnis intelligentia intelligit res sempiternas*. Et queritur primo utrum una intelligentia intelligit aliam. Et arguitur quod non. Auctor dicit in IX propositione: *intelligentia* intelligit *quod est supra se*, quia est causata ab eo et *scit quod est sub se, quoniam est causa ei*. Quicquid igitur scit intelligentia, scit aliquo istorum modorum; sed intelligentia una ad aliam non comparatur in ratione cause nec in ratione causati; ideo una aliam non intelligit.

Item, si una aliam cognoscit, hec aut erit per essentiam intelligentie cognite vel cognoscentis, vel per speciem illius intelligentie. Non potest dici quod cognoscat aliam per essentiam, quia omnis intelligentia differt ab alia secundum speciem; et que sunt huiusmodi, unum non est ratio et principium intelligendi aliud nisi unum sit privatio et alterum habitus, quia una intelligentia non est principium intelligendi aliam. Nec hoc convenit per essentiam illius intelligentie, quia tunc essentia esset intelligentia intelligentie, tunc una esset alia. Nec hoc convenit per speciem, quia species est magis abstracta quam id cuius est species. Si igitur una intelligentia aliam cognosceret, contingeret ita quod species illa esset magis abstracta quam illa intelligentia; |**50ra**| sed hoc non est verum cum utrumque sit immateriale; ergo etc.

Item, Philosophus dicit XII *Metaphisice*: si intellectus divinus intelligeret alia a se que sunt inferiora se, tunc converteret ad aliquid *indignius* se. Si igitur intelligentia superior intelligeret intelligentiam inferiorem se, tunc converteret ad aliquid indignius se; quod est inconveniens dicere; ergo etc.

Oppositum arguit Commentator super III *De anima*: substantie abstracte cognoscunt se invicem, excepto intellectu primo qui penitus est in actu et nichil extra se cognoscit.

Dicendum quod intelligentie cognoscunt se et cognoscunt se invicem. Primum patet, quia si esset calor per se subsistens, non esset minus calor quam alteri inherens, immo magis. Si igitur forma per se subsistens est magis intelligibilis quam alteri inherens, sed forma per se inherens alteri est intelligibilis, ergo multo fortius per se subsistens, cuius est intelligentia. Ergo

6 causata] causatum Er

3–4 omnis intelligentia … sempiternas : *Liber de causis*, X(XI), 100, p. 72, l. 50. 5 IX propositione : *Non invenitur ibi, sed Liber de causis*, VII(VIII), 72, p. 64, l. 6-7. 22 XII Metaphisice : Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 9, 1074b, (AL XXV 3.2, p. 265, l. 435-438). 26 Commentator super III De anima : Cf. Averroes, *In De anima*, III, comm. 14, p. 429, l. 36-40; *sed vide et* Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, q. 47, p. 167, l. 40-42.

ipsa est magis intelligibilis quam alia forma; ergo est intelligibilis secundum naturam et omne tale presens alicui virtuti cognoscitive cognoscitur ab illa. Et intelligentia est presens sue virtuti cognoscenti et ipsa intelligit, ideo magis se intelligit. Sed aliter convenit hoc intellectui divino qui se intelligens intelligit alia a se. Intellectus humanus, intelligendo alia, intelligit se et alia, et hoc dicitur in III *De anima*. Unde oppositus modus est in intellectu divino et humano. Intellectus intelligentie medio modo se habet, qui se cognoscit per se et alia cognoscit et intelligit per species et similitudines; et sic cognoscunt intelligentie seipsas et se adinvicem, et cognitio fit per assimilationem. Ergo quanto aliqua sunt similiora in natura, tanto magis se cognoscunt; sed intelligentie sunt similiores aliis intelligentiis quam substantiis corporalibus; sed istas cognoscunt, quia cognoscunt substantias orbium; ideo etc.

Ulterius, intelligentie cognoscunt se secundum modum sue substantie et forme; sed forma cognoscentis est similitudo rei cognite, que est in cognoscente secundum modum sue substantie. Sed intelligentia secundum modum sue substantie est aliquid inferius eo quod est supra se, quod cognoscit modo inferiori, et est superius illo quod est infra se. Ergo id cognoscet modo altiori et sublimiori quam etc. Unde primam causam cognoscit intellectualiter, cum tamen sit superintellectualiter, et sensibilia immaterialiter, cum tamen sint materialiter.

Ad primum, 'omnis intelligentia scit' etc., ista propositio, intellecta secundum quod verba sonant, videtur esse falsa, quia intelligentia causat quia scit et non econverso. Causat enim per scientiam et nobilitatem; non autem scit quia causat. Unde propositio sic exponitur: *intelligentia scit* illud *quod est sub se* modo altiori quam illud quod est in se, quia *est causa ei*, ita quod Auctor intelligit. Non ideo intelligentia intelligit illud quod est sub se quia causat, sed scit altiori modo quod est sub se quam illud quod est in se, quia est causa ei. Unde scit modo |**50rb**| altiori superior intelligentia.

Et tu dicis quod una intelligentia non comparatur ad aliam in ratione cause et causati. Dico quod hoc est verum pro tanto quia inferior intelligentia recipit perfectiones additas sue essentie ab intelligentia superiori.

Ad aliud, 'si una intelligentia cognoscit aliam aut hoc est per essentiam etc.', dicendum quod una intelligentia cognoscit aliam per speciem intelligentie cognite.

---

25 quod[2]] est sub se Er

6 III De anima : *Non invenitur*. 7–8 intellectus intelligentie … similitudines : Cf. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, VI, 2, 1139a (AL XXVI 1-3, p. 479, l. 3-4) 13–20 ulterius … materialiter : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 8, p. 56, 11-21; cf. Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, q. 36, p. 142, l. 5-15. 26 Auctor : *Liber de causis* VII(VIII), 72, p. 64, l. 6-9.

Et tu dicis quod 'species debet esse magis abstracta' etc. Dico quod hec species est magis abstracta quam intelligentia, quia intelligentia habet esse reale in se; species autem intelligentie alterius habet esse intentionale, et hoc est esse magis abstractum. Unde esse reale est esse impressum rei, per quod subsistit. Esse autem intentionale est esse impressum rei sic ut aliquid aliud ipsam cognoscat, ita quod esse intentionale est propter cognitionem, esse reale propter essentiam. Unde species existens in intelligentia cognoscente non est causa essentie intelligentie intellecte cuius est species, sed hec species est causa intelligentie ut intelligatur inferior intelligentia a superiori.

Ultimo notandum quod intelligentia est composita ex materiali et formali, id est simili materie et forme, ut dicit Commentator: *nulla forma* intelligibilis *est simpliciter* abstracta nisi causa *prima*. Est igitur intelligentia composita aliquo modo; species autem non, sed est aliquod lumen derivatum a causa prima. Per id patet ad aliud.

<Questio 25. Utrum intelligentia intelligat causam primam>

Queritur utrum intelligentia intelligat causam primam. Et arguitur quod non. Infinitum non capitur ab finito. Causa prima est infinita; intelligentia finita; ergo etc.

Item, Commentator II *De anima*: ex intellectu et intelligibili verius fit unum quam ex forma et materia. Si igitur intelligentia intelligeret causam primam, tunc intelligentia fieret unum cum causa prima, quod falsum est.

Oppositum arguitur: appetitus naturalis non est frustra, sed intelligentia naturaliter appetit causam primam; ergo etc.

Dicendum quod tripliciter cognoscitur aliquid ab alio: vel quod est essentialiter in cognoscente, et sic lumen quod est in positione oculi cognoscitur a visu; alio modo cognoscitur per speciem acceptam immediate a cognito, et sic color videtur a vidente parietem; tertio modo cognoscitur non per speciem acceptam immediate a re, sed per speciem acceptam ab alia re cuius species resultat in alio, sicut homo videtur in speculo, non per speciem hominis immediate, sed per speciem que est accepta in speculo.

Primo modo non intelligit intelligentia causam primam, ita quod essentialiter, quia essentia cause prime est in intelligentia cognoscente per modum intelligentie saltem per suam potentiam, quamquam non per essentiam, sed intelligentia <non> per modum inferiorem est in causa prima.

6 intentionale] *sup. lin.* reale Er 11 est] simile vel *add.* Er 17 est] *iter.* Er 20 si] tunc Er

11 Commentator : Averroes, *In De anima*, III, comm. 5, p. 410, l. 663-667. 13–14 species autem … prima : Cf. Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, I, q. 12, a. 2, sol. 19 Commentator II De anima : *Non invenitur ibi, sed* Averroes, *In De anima*, III, comm. 5, p. 404, l. 503-508.

Ergo causa prima est modo inferiori in intelligentia quam sit in se ipsa; ergo ipsam non cognoscit.

Sed secundo dico quod intelligentia cognoscit causam primam per speciem cause prime; |**50va**| per speciem, quia intelligentia cognoscit se ipsam et ipsa est similitudo cause prime. Ergo per speciem et suam similitudinem ipsam cognoscit, sed hoc non est perfecte, quia id quod est superioris ordinis non cognoscitur perfecte per id quod est inferioris ordinis. Modo ita est quod causa prima est aliquid purum et impermixtum; ideo ab intelligentia non perfecte cognoscitur.

Tertio modo, dicendum quod causa prima cognoscitur ab intellectu nostro per cognitionem effectuum, in quibus resultat aliqualiter similitudo cause prime, cum ipsa sit causa inferiorum. Et ideo intellectus noster intelligens inferiora per aliquam similitudinem ea intelligit; et propter hoc dicit Commentator quod intellectus humanus perfecte non cognoscit Deum et intelligentias, donec habuerit perfectam cognitionem omnium inferiorum; et cum perfectus fuerit noster intellectus per scientias speculativas, tunc cognoscit causam primam.

Ad primum, dico quod infinitum secundum virtutem capitur a finito modo finito et non modo infinito. Ad minorem, dico quod causa prima non capitur totaliter ab intelligentia, sed secundum aliquem modum. Unde intelligentia intelligens causam primam non intelligit partem et partem, sed totam ut possibile est; sed non totam <simpliciter>, quia eius perfectiones singulas non comprehendit.

Ad aliud: quod dicis per Commentatorem: per intelligibile intelligitur species et similitudo rei intellecte; modo ex intellectu et specie rei intelligibilis fit verius unum quam ex materia et forma, quia ex materia et forma fit aliquod tertium, scilicet compositum quod est aggregatum ex diversis, existens tertium a materia et forma, sed quod resultat ex unione intellectus et specie<i> intelligibili<s> non est vere compositum, quia species intelligibilis non unitur intellectui sicut res rei. Et ideo non est ibi vere compositum, quia ex intellectu et intelligibili specie resultat intellectus in actu qui fit ex hoc quod intellectus possibilis <in> actu perficitur specie intelligibili, et tunc fit intellectus in actu. Unde primus est intellectus recipiens; secundus perficiens;

3 secundo] *sup. lin.* Er 13 similitudinem] similitudine Er

23–7 dicendum quod … ordinis : Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, q. 48, p. 170, l. 15-43; cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 6, p. 45, l. 5 - 48, l. 2. 14 Commentator : Cf. Averroes, *In De anima*, III, comm. 36, *passim*. 24 per Commentatorem : Averroes, *In De anima*, III, comm. 3, p. 382, l. 24-32. 25–30 ex intellectu … rei : Cf. Averroes, *In De anima*, III, comm. 5, p. 404, l. 503-508. 31–33 ex intellectu … in actu : Cf. Averroes, *In De anima*, III, comm. 5, p. 411, l. 699-702.

tertius est intellectus factivus, id est agens qui est respectu possibilis sicut lumen respectu dyaphani. Sic igitur patet ad rationem ex intellectu et specie intelligibili, quod fit unum in essentia quod est intellectus in actu. Et sic patet conclusio.

<Propositio XII(XIII)>

<Questio 26. Utrum intellectus humanus intelligat suam essentiam>

Queritur circa illam propositionem: *omnis intelligentia intelligit essentiam suam* etc. Sed quia dubium non est utrum intelligentia intelligat essentiam suam, sed dubium est de intellectu humano, ideo queritur utrum intellectus humanus intelligat suam essentiam. Et arguitur quod non, quia quod est in genere nature intelligibilis pura potentia non intelligit suam essentiam. Intellectus est huiusmodi, ut dicit Commentator super III *De anima*, sicut materia prima est pura potentia in genere nature sensibilis; et quicquid intelligit hoc est cum fantasmate, et sic intelligit id quod cadit sub sensu nostro; sed intellectus non cadit sub sensu; ergo etc.

Oppositum dicit Philosophus III *De anima*.

Dicendum quod intellectus intelligit se non per se, sed per species intelligibilium, et hoc sic patet. |**50vb**| Omne quod est intelligibile per essentiam suam, si sit presens virtuti cognoscitive, cognoscitur ab illa virtute semper, quia existente activo et passivo de necessitate prime fit actio, ut dicitur I *De generatione*; sed intellectus semper est presens sibi ipsi. Si ergo est maxime cognoscibilis a se ipso et est presens sibi ipsi, ergo se maxime intelligit, quod non est verum. Experimur enim quod aliquando intelligit, aliquando non.

Item, omne quod est intelligibile per suam essentiam debet esse ens actu in genere intelligibilium. Sed intellectus noster est potentia pura in genere intelligibilium. Est tamen in actu respectu sui ipsius, quia est in actu id quod est; et sic se cognoscit non per speciem, sed per se ipsum.

Dico quod quantum ad esse suum, <intellectus noster> non est in potentia, sed est substantia in actu. Quantum tamen ad suum agere, quod est intelligere,

1–2 intellectus factivus … dyaphani : Cf. Themistius, *De anima*, VI, ed. G. Verbeke, Louvain, Publications Universitaires de Louvain, 1957, p. 225, l. 5-19; *vide et* Thomas de Aquino, *De unitate intellectus contra Auerroistas*, c. 2, ed. Leonina t. XLIII, 1976, p. 301, l. 12 ; Averroes, *In De anima*, III, comm. 5, p. 410, l. 688 - 411, l. 702. 7–8 omnis intelligentia … suam : *Liber de causis*, XII(XIII), 109, p. 74, l. 91. 12 super III De anima : Cf. Averroes, *In De anima*, III, comm. 20, p. 449, l. 184 - 450, l. 188. 16 III De anima : Cf. Aristoteles, *De anima*, III, 429b (transl. Guillelmi, p. 208). 21 I De generatione : Cf. Aristoteles, *De generatione et corruptione*, I, 5, 320a 1 - 320b 10. 23–24 aliquando intelligit … non : Cf. Averroes, *In De anima*, III, comm. 20, p. 448, l. 136-144.

est in potentia. Intellectus enim noster est in potentia ad omnia intellectiva que prius intelligit quam se, et propter hoc est in potentia magis respectu sui ipsius quam respectu aliorum.

Item, alia prius intelligit quam se, quod probatur. Intellectus propter hoc unitur corpori, quod, licet non dependet ab organo corporeo sicut a subiecto, dependet tamen a corpore sicut ex obiecto. Primo enim indiget, quia non est in aliqua parte determinata corporis. Secundo indiget, quia nichil intelligit nisi ex fantasmate, et ideo quantum ad agere dependet a corpore, propter quod illa primo intelligit que per sensus corporis acquirit, et hec sunt materialia. Et ideo prius intelligit illa et postea se per species illorum.

Item, hoc patet sensibiliter: potentie per actus cognoscuntur et actus per obiecta; sed intellectus est pars anime et ideo nobis non innotescit nisi per suam oppositionem; et intellectus est in genere intelligibilium, sicut materia in genere sensibilium. Sed a materia non egreditur operatio nisi informata forma aliqua. Similiter est de intellectu a quo non egreditur operatio intelligendi nisi prius fuerit informatus specie intelligibili; et tunc non fit unum ex intellectu et intelligibili. Unde primo: intelligentia intelligit alia et sic percipit actum suum qui est intelligere, et per consequens devenit in cognitionem sui ipsius. Et propter hoc dicit Philosophus quod intellectus intelligit <se> sicut et alia; quia sicut alia intelliguntur per suas species, similiter intellectus se intelligit per species et similitudines aliorum. Unde eadem ratione quam intellectus intelligit alia et intelligit se, quia hoc contingit per species rerum.

Ad primum, dico quod nichil quod est in genere nature intelligibilis, ut pura potentia, intelligit se per se, sed potest se per alia intelligere per que actuatur et fit actu ens. Propter quod intellectus se intelligit per illud per quod fit actu ens, scilicet per species rerum.

Ad aliud, dico quod verum est: quicquid intelligit, primo accipit a sensu. Sed ex cognitione sensati devenit in cognitionem non sensatorum et intelligibilium; et hoc contingit, quia intellectus est |**51ra**| virtus discursiva. Et hoc patet de ove que cognoscit lupum, non quia lupum, sed quia inimicus. Inimicitia autem est quedam intentio, propter quod species substantie non se

19 intelligit] intelligibilis Er 21 ratione] ratio Er

1–3 intellectus enim … aliorum : Cf. Aristoteles, *De anima*, III, 429b (transl. Guillelmi, p. 208); cf. Averroes, *In De anima*, III, comm. 5, p. 387, l. 23-26. 4–10 intellectus propter … illorum : Cf. Sigerus de Brabantia, *De anima intellectiva*, p. 85, l. 67-72 et p. 98, l. 60-65; Id., *Questiones super Librum de causis*, q. 27, p. 112, l. 136-139. 13–14 intellectus est … sensibilium : Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*, q. 39, p. 149, l. 34-45. 19 Philosophus : Cf. Aristoteles, *De anima*, III, 4, 430a (transl. Guillelmi, p. 214); cf. Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, I, q. 87, co. 25 actu ens : Cf. Aristoteles, *De anima*, III, 4, 430a (transl. Guillelmi, p. 218). 30 de ove … inimicus : *Locus communis*; cf. Albertus Magnus, *In III Sententiarum*, q. 23G, a. 14 (ed. A. Borgnet, t. XXVIII, 1894, p. 430B, l. 22); cf. Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, I, q. 78, a. 4, sol.

multiplicant in intellectu, sed species accidentium ibi multiplicantur et ex illis devenit in cognitionem substantie anime.

<Propositio XIV(XV)>

<Questio 27. Utrum omnis anima intellectiva sciens essentiam suam redit ad eam reditione completa>

Queritur circa illam propositionem: *omnis sciens scit essentiam suam*. Et queritur utrum omnis anima intellectiva sciens essentiam suam redit ad eam reditione completa. Et arguitur quod non, quia quod redit ad essentiam suam primo exit ab ea; sed intellectus non exit a sua essentia; ergo etc.

Item, Auctor dicit quod illud redit reditione completa quod non indiget aliquo subiecto sustentante et est forma per se subsistens; sed intellectus non est forma per se subsistens cum in suo esse corpore indigeat; ergo etc.

Oppositum dicit Auctor: quod *sciens essentiam suam redit* ad eam etc; intellectus est huiusmodi; ergo etc.

Item, dico quod redit reditione completa. Redire reditione completa est redire ad suam essentiam secundum substantiam et operationem; sed hoc contingit intellectui; ergo etc. Unde redit secundum operationem, quia scire est operatio intellectus. Ubi ergo fit reditio ab eodem in idem in sciendo, ibi fit reditio in sciente; sed intellectus in sciendo redit, quia idem est intellectus, intellectum et intelligens. Ergo redit supra suam operationem, cum idem sit sciens et scitum. Et si redit secundum operationem, ergo et *secundum substantiam*, quia quod *conversivum est secundum operationem*, redit secundum substantiam, ut dicit Proclus, quia redire secundum substantiam est perfectio quedam. Si ergo intellectus rediret secundum operationem et non secundum substantiam, tunc operatio esset perfectior substantia, quod falsum est.

Item, dicit: quod est sui ipsius cognoscitivum est sui omniquaque conversivum; sed intellectus est sui ipsius cognoscitivum, ergo et conversivum.

Item, illa forma redit secundum substantiam que est forma per se subsistens, non indigens aliquo, quia cum non est in subiecto sustentante, ideo esse suum non exit a se in aliud, ut imprimatur alteri tamquam sibi inherens. Sed

28 conversivum] conversativum Er

6 omnis sciens … suam : *Liber de causis*, XIV(XV), 124, p. 79, l. 50-51. 10 Auctor : *Liber de causis*, XIV(XV), 128, p. 79, l. 65 - 80, l. 69. 15 reditione completa : Cf. *Liber de causis*, XIV(XV), 124, p. 79, l. 50-51. 21–25 et si redit … substantia : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 15, p. 89, l. 6-11; cf. Proclus, *Elementatio theologica*, 44, p. 26, l. 1-2. 23 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, 15, p. 11, l. 21.

intellectus est forma per se subsistens, non indigens aliquo sustentante, et non indiget corpore quantum ad esse, cum sit incorporalis; et ideo intellectus redit supra suam essentiam secundum suam substantiam que est fixa et per se stans.

Ad primum, 'omne quod redit' etc., dico quod sicut redit, ita exit et econverso. Intellectus autem redit et exit, sed hoc est improprie, quia cum intelligit se et est sciens, scientia est ab eo; et inquantum est scitum, aliquid scientia est ad eum, et sic est ibi quidam reditus. Unde intellectus Dei sciens extendit se ad rem scitam; scientia autem redit ad intellectum inquantum est quid scitum; et sic est ibi exitus et reditus improprie.

Ad aliud, 'nichil redit' etc., verum est. Non indiget alio quantum |**51rb**| ad esse. Intellectus autem non indiget alio corpore, scilicet quantum ad esse, sed quantum ad operari. Propter quod dicitur substantia per se stans et fixa. Et sic redit supra essentiam suam reditione completa; ergo etc.

<Questio 28. Utrum intelligentia sit dare intellectum agentem et possibilem>

Queritur utrum intelligentia sit dare intellectum agentem et possibilem. Arguitur quod sic. Philosophus dicit III *De anima* quod *in omni natura est aliquid* quo est omnia fieri et aliquid quo est omnia facere. Ergo hoc erit in intelligentia; sed quo est omnia facere est intellectus agens, quo omnia fieri intellectus possibilis; ergo etc.

Item, cuilibet potentie passive correspondet potentia active; sed in intelligentiis est potentia intelligendi passiva, quia sunt receptive specierum intelligibilium que non sunt in intelligentia; ergo huic potentie passive correspondet potentia activa, et hoc nichil aliud est quam intellectus agens; ergo etc.

Oppositum arguitur: in illo non est dare intellectum possibilem in quo nichil invenitur quod sit intelligibile in potentia pura. In intelligentia autem nichil est tale, quia quicquid est in ea est actu intelligibile; ergo non est in ea intellectus possibilis et agens, quia refertur ad possibilem.

Dicendum quod in eis non est dare intellectum possibilem et agentem. In anima nostra sunt possibilis et agens intellectus, quia nos quandoque sumus in potentia intelligentes, quandoque in actu. Et omne tale prius est in potentia quam in actu, ideo prius intelligimus in potentia quam in actu; sed hec potentia est intellectus possibilis; ergo etc.

Item, intellectus agens est nobis necessarius, quia quidditates rerum que

10 indiget] indigens Er

11–12 intellectus autem … operari : Cf. *supra*, q. 26, p. 448, l. 4-6. 16 III De anima : Aristoteles, *De anima*, III, 5, 430a (transl. Guillelmi, p. 218). 30–31 in anima … in actu : Cf. Averroes, *In De anima*, III, comm. 20, p. 448, l. 145-154 34 intellectus agens … necessarius : Cf. Thomas de Aquino, *Questiones disputatae de anima*, q. 4, arg. 4.

sunt obiecta intellectus nostri non sunt intelligibiles de se nisi in potentia; et quod est in potentia non movet. Ergo hec quidditas non movet. Ergo oportet esse virtutem moventem et abstrahentem res a conditionibus materialibus; ideo etc. Unde Commentator dicit super III *De anima* quod Plato non indiguit ponere intellectum agentem, qui posuit res separatas et abstractas a materia et sic actu intelligibiles; et propter hoc possent immutare intellectum. Sed hoc non est verum. Aliter tamen est de obiectis sensuum que actualiter movent de se.

Item, arguitur per rationem Themistii: unumquodque naturalium non existit in suo bono vel fine, sed necesse est unumquodque consequi actum et bonam dispositionem, quia aliter frustra esset potentia et bona dispositio. Sed anima est de genere entium naturalium, ergo habet potentiam et habitudinem ad intelligendum; sed in hoc non sistit, sed ulterius vadit sive tendit ad perfectionem et actum. Si reducit intellectum possibilem ad actum, est intellectus agens cuius proportio ad possibilem est sicut proportio lucis ad dyaphanum. Sed ista non invenitur in intelligentiis, ideo in eis non est intellectus possibilis et agens; unde ipsa intelligentia semper intelligit et ab eterno; ideo etc. Nec etiam <intellectus> agens, quia in anima nostra non est intellectus agens, |**51va**| nisi quia abstrahimus cognitionem universalium a sensibilibus. In intelligentia autem hoc non facit, cum habeat species intelligibiles sibi innatas. Unde intellectum speculativum habet sibi in actu et iste in ea est incorruptibilis, quamquam in nobis sit *corruptibilis*, ut dicit Philosophus III *De anima*.

Ad primum, dico quod in omni natura que est quandoque in actu, quandoque in potentia, est quo contingit omnia fieri et quo contingit facere. Intelligentia autem semper est in actu; ideo non valet.

Ad aliud, 'cuilibet potentie' etc., verum est. Ad minorem, dico quod intelligentia passiva <est> receptiva specierum que non sunt de eius essentia; sed hec potentia non est intellectus possibilis, qui est sicut tabula rasa. Intellectus enim intelligentie habet species per participationem luminis intellectualis a causa prima et has habuit ab eterno; unde potentiam habet pro tanto quia istas species non habuit a natura. Et ulterius dico quod potentie passive intelligentie correspondet potentia activa, que est primum principium,

11 bonam] bonum Er 21 in actu] innatum *add. sed exp*. Er

4 Commentator ... III De anima : Cf. Averroes, *In De anima*, III, comm. 20, p. 452, l. 260-264. 9 rationem Themistii : Cf. Themistius, *De anima*, III, p. 132, l. 38 - p. 133, l. 43. 14–16 si reducit... ad dyaphanum : Cf. Averroes, *In De anima*, III, comm. 20, p. 450, l. 196-198. 23 III De anima : Aristoteles, *De anima*, III, 5, 430a (transl. Guillelmi, p. 218). 29 hec potentia … rasa : Averroes, *In De anima*, III, comm. 5, p. 395, l. 240-242. 30–31 intellectus enim … ab eterno : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 9, p. 63, l. 22-27.

quod comparatur ad intelligentiam sicut intellectus agens ad possibilem, quia sicut agens illuminat possibile, ita primum ipsam intelligentiam; ideo etc.

<Propositio XV(XVI)>

<Questio 29. Utrum ipsum primum sit infinitum secundum essentiam >

Consequenter queritur circa propositionem istam: *omnes virtutes pendentes sunt* etc. Quia Auctor hic innuit quod *virtus* primi est *infinita*, ideo queritur utrum ipsum <primum> sit infinitum secundum essentiam. Arguitur quod non, quia quod hic est ita quod non ibi, non est infinitum secundum locum; ergo quod est hoc ita quod non aliud, non est infinitum secundum essentiam. Causa prima ita est hoc ita ut non sit hoc, scilicet lapis; ergo etc.

Item, si ponatur infinitum secundum quantitatem, non compatitur aliam quantitatem; ergo infinitum secundum essentiam non compatitur secum aliquam aliam essentiam; sed causa prima secum compatitur aliam; ergo etc.

Item, infinitum rationem materie et imperfecti habet, sed primum principium est perfectum; ergo etc.

Contra: nullus effectus se extendit ultra suam causam, sed intellectus noster est effectus cause prime, et ideo omnino finito potest aliquid maius; ergo etc.

Dicendum quod causa prima est infinita secundum essentiam, quia virtus infinita non est in essentia finita, quia virtus est immediatum principium actionis. Actio autem est a virtute et virtus a forma, que vel est essentia vel pars essentie; ergo actio est ab essentia. Si igitur virtus est infinita, cum procedat ab essentia, et essentia erit infinita. Sed virtus cause prime est infinita, quia causa sufficiens ut sit temporalium et eternorum. Unde Commentator: si ab eterno pes esset in plus, vere tamen esset causa vestigii et prius natura, quamvis simul duratione. Unde eternis non repugnat hec causa. Unde cum causa prima mundum produxit ex nichilo, sive de novo sive ab eterno, hoc arguit quod virtus eius sit infinita. Ergo est infinita secundum essentiam, non privative, sed negative. Materia prima est infinita privative, quia de se est indeterminata, potens per omnes formas determinari; sed causa prima per nichil aliud determinatur, ideo est infinita per essentiam negative et in ea invenitur perfectio omnis cuiuslibet rei. Est igitur causa prima infinita secundum essentiam, quia ad nullam speciem entis determinatur,

23 sit] sint Er 25–26 hec causa] hinc causam Er

5–6 omnes virtutes … sunt : Cf. *Liber de causis*, XV(XVI), 129, p. 80, l. 70-74. 20 actio autem … forma : Cf. Avicebron, *Fons vitae*, III, 44, ed. C. Baeumker, Münster, Aschendorf, 1895, p. 179, l. 9-10. 24 Commentator : *Non invenitur, sed vide* Thomas de Aquino, *De aeternitate mundi*, ed. Leon., p. 88. 452.28–453.8 materia prima … forma : Cf. Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, q. 53, p. 183, l. 22 - 184, l. 45.

sed in se omnium entium perfectiones includit. Infinitas diversimode invenitur in causa prima et in causatis. Infinitas enim in entibus causatis est a materia |**51vb**| et finitas a forma, quia per formam unumquodque causatum constituitur in determinato genere entis; non autem per materiam. Et ideo materia determinatur per formam, de se autem est indeterminata. Infinitas in ente primo est a sua forma, que non est contracta ad aliud inferius se, nec particulata ab aliquo alio ut a materia, quia non est composita ex materia et forma.

Item, infinitas in ente causato est, quia eius quantitatem accipienti semper est aliquid accipere extra, sicut patet de continuo; sed infinitum in causa prima est cuius quantitatem accipientibus nichil est accipere extra. Comprehendens causam primam quantum ad perfectionem, nichil comprehendit extra eam, immo totum quod est ad rei perfectionem. Unde III *Phisicorum* dicitur quod infinitum est *omne* esse *habens* et *omnia continens*, et hoc est primum ens in quo reperiuntur omnes perfectiones.

Ad primum, "quod est hic ita, quod non ibi" etc., dicendum quod aut per li 'hic' denotatur locus finitus, aut infinitus. Si finitus, verum est quod tale est finitum secundum locum. Si autem denotatur locus infinitus, tunc est infinitum secundum locum, quia supposito quod li 'hic' omnem locum comprehendit, et tunc, sicut quod comprehendit omnem perfectionem est infinitum secundum perfectionem, sic illud infinitum secundum locum.

Ulterius, cum dicitur hoc: "quod est hoc, ita quod non aliud" etc., si per li 'hoc' demonstretur substantia finita, tunc verum est. Si substantia infinita, tunc est infinitum secundum substantiam. Huiusmodi autem est causa prima; sed quomodo potest primum esse infinitum secundum substantiam, et tamen adhuc erit alia substantia, sicut homo et asinus et huiusmodi? Dico quod primum est infinitum secundum substantiam, quia ab alio vel per aliud non determinatur nec ab aliquo superiori participatur. Et ideo est ita hoc quod non aliud, ut si esset albedo per se subsistens, esset infinita, quia <nec> participata ab aliquo alio nec recepta in alio; et ideo hec albedo esset hoc ita quod non aliud. Simpliciter primum dicitur ens infinitum, quia non determinatur ad aliud et est ens per se subsistens.

Ad aliud, "si esset infinitum secundum quantitatem, non compateretur" etc., dicendum quod si est quantum infinitum secum, quantum aliud non compatitur, quia continet partes quantas infinitas quarum quelibet habet

22 hoc] est *add. sed exp.* Er 22 aliud] illud Er

10–11 infinitum … extra : Cf. Aristoteles, *Physica*, III, 6, 207a (p. 128, l. 9-11). 13 III Phisicorum : Cf. Aristoteles, *Physica*, III, 6, 207a (AL VII 1.2, transl. Iacobi, p. 128, l. 4-5). 26–31 dico quod … non aliud : Cf. Sigerus de Brabantia, *Questiones super Librum de causis*, q. 9, p. 59, l. 24-31.

locum determinatum, ita quod sicut totum est infinitum, ita et locus ei correspondens est infinitus, et propter hoc secum non compatitur aliquod infinitum. Similiter, si esset infinitum secundum substantiam, ita quod in illo esset perfectio cuiuslibet substantie distincta, tunc omnis substantia esset in illa quasi quedam pars compositiva illius. Unde concedo similitudinem, si substantia esset infinita eo modo sicut infinitum primum. Modo dico quod in causa prima sunt omnes perfectiones unite et modo supremo, que divise sunt in aliis; sed non est distincte, quia in primo principio substantia hominis non est distincta a substantia asini, sed in eo sunt unite et modo supremo; ideo etc.

<Questio 30. Utrum primum sit perfectum>

Queritur utrum primum sit perfectum. Arguitur quod non, quia omne perfectum est perfectum quia est totaliter factum; sed primum non est factum; ergo etc.

Item, perfectum est extra quod nichil est; sed extra primum sunt multa entia; ergo etc.

Contra: omni imperfecto est aliquid prius; primo nichil est prius; ergo etc. |**52ra**| Sicut patet V *Metaphisice*: omnes modi perfectionum reducuntur ad tres. Uno modo dicitur perfectum cui nichil deest de bonitate que sibi competit secundum suam speciem, sicut medicus perfectus dicitur qui id habet quod requiritur ad medicinam, et sic perfectum transfertur ad mala, ut dicitur aliquis perfectus latro. Alio modo dicitur quod nichil sui habet extra se. Tertio modo dicitur perfectum quod habet omnes perfectiones possibiles in entibus. Primo modo dicitur primum ens <perfectum>, quia habet omnia que conveniunt sue speciei. Unde Avicenna VIII sue *Metaphisice*: *necesse est esse perfectum*, quia *sibi nichil* deficit; contrarium est in *homine* cui multa deficiunt de suis perfectionibus. Primum est perfectum <secundo modo>, quia nichil sui extra se est, sicut humanitas invenitur in Sorte et Platone; substantia autem primi in nullo alio invenitur. Primum est perfectum tertio modo, quia in se habet omnes perfectiones, ut dicit Commentator super V *Metaphisice*. Videmus enim quod virtus effectus est a sua causa; sed omne causatum est a primo; ergo perfectio cuiuslibet entis recipietur a primo perfecto et est in illo. Sicut si calor esset separatus per essentiam, ei nichil deesset de calore, similiter est in proposito: quod omnis perfectio essendi que reperitur in aliis

12 perfectum quia … factum : Cf. Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, I, q. 4, a. 1, ag. 1. 14 perfectum est … est : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, V, 16, 1021b (AL XXV 3.2, transl. Guillelmi, p. 114, l. 630-631); *Auctoritates Aristotelis, Metaphysica*, p. 126, n° 138. 17 V Metaphisice : Cf. Aristotes, *Metaphysica*, V, 16, 1021b10 - 1022a 5; cf. *Auctoritates Aristotelis*, *De caelo et mundo*, p. 160, n° 2 *et* n° 4. 24 Avicenna VIII sue Metaphisice : Avicenna, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina* tr. 8, c. 6, p. 412 ; tr. 9, c. 1, p. 434. 29 Commentator … Metaphisice : Averroes, *In librum V (Δ) Metaphysicorum*, ed. R. Ponzalli, Francke, Bern, 1971, p. 183, l. 83-86.

est perfectius in ente primo. Et hoc dicit Avicenna: quod *omnis* perfectio entium *est exuberans* ex ente primo perfectissimo.

Ad primum, dicendum quod inspiciendo ad originem impositionis nominis perfecti, primum non dicitur perfectum, quia perfectum dicitur quod procedit de potentia ad actum; et per actionem agentis totaliter reducitur ad actum, et tunc in fine actionis dicitur perfectum; et propter hoc perfectum primo convenit istis que reducuntur de potentia ad actum. Sed tamen illud nomen posterius impositum est illis que per se subsistunt; et hoc maxime convenit primo principio. Considerando igitur quantum ad rationem significandi perfecti, primum non est perfectum. Considerando autem ad id quod consequitur hoc nomen, scilicet ad actum, tunc convenit primo principio.

Ad aliud, dicendum quod ad hoc quod aliquid sit perfectum simpliciter, oportet quod extra ipsum nichil sit quod non contineatur in ipso aliqualiter. Tunc ad minorem dico quod nichil est quin contineatur in primo sub esse nobiliori quam sit in esse ipso. Unde omnia entia causata nobiliori modo sunt in primo principio quam in se ipsis.

<Propositio XVIII(XIX)>

<Questio 31. Utrum intelligentia intelligat aliquid discurrendo>

Queritur circa illam propositionem: *ex intelligentiis est que est intelligentia divina* etc., utrum intelligentia intelligat aliquid discurrendo. Et arguitur quod sic. Potentior est intellectus intelligentie quam noster; sed noster potest sillogizare discurrendo a premisssis ad conclusionem; ergo etc. Arguitur etiam quod intelligat componendo et dividendo, quia ubi invenitur multitudo intelligibilium, ibi invenitur compositio et divisio; sed in intelligentia hoc invenitur, quia ipsa *est plena formis*, ut dicitur in quadam propositione; ergo etc.

Contra: omnis intellectus intelligens componendo et dividendo prius cognoscit rem imperfecte quam perfecte, quia ante cognoscit subiectum quam aliquid possit affirmari de subiecto. Sed intelligentia non prius cognoscit imperfecte quam perfecte, quia in ea non est processus de imperfecto ad perfectum, sed omnem perfectionem habet a principio que sibi est possibilis.

Dicendum quod non intelligit discurrendo, nec componendo et dividendo. Eadem est comparatio intelligentiarum superiorum ad inferiores substantias

19 est] et *add.* Er

1 Avicenna : Avicenna, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina*, tr. 4, c. 3, p. 216 ; tr. 8, c. 6, p. 412. 19–20 ex intelligentiis … divina : *Liber de causis*, XVIII(XIX), p. 86, l. 63-65. 21–24 noster potest … divisio : Cf. Aristoteles, *Anaylitica priora*, 1, 32, 47a (AL III 1-4, transl. Boethii, p. 72, l. 18-22). 25 in quadam propositione : *Liber de causis*, IX(X), 92, p. 70, l. 8.

intellectuales, que est comparatio corporum superiorum ad inferiora. Sed corpora superiora ab inferioribus differunt, quia inferiora corpora |**52rb**| per motum et mutationem accipiunt suam perfectionem. Superiora autem non, quia ab eterno habuerunt formam in materia. Similiter dico quod inferiores substantie intellectuales acquirunt suam cognitionem per motum et discursum. Sed intelligentie superiores ex cognitione principiorum habent cognitionem omnium conclusionum que ex illis principiis possunt elici. Et hoc contingit ex perfectione luminis intellectualis quod est in eis, quia multum appropinquat primo principio, quod eis lumen intellectus infundit et ita non intelligit discurrendo, ita quod procedat ex ignoto ad notum vel econverso. Nec intelligit componendo vel dividendo, quia ille intellectus non intelligit componendo vel dividendo, qui<a> cognoscendo quidditatem subiecti, cognoscit omnia que possunt affirmari de subiecto. Sic est de intelligentia; ergo etc. Unde sicut videmus quod causa prima cognoscendo suam essentiam cognoscit omnia alia, ita intelligentia intelligendo hominem per speciem hominis intelligit omnes perfectiones hominis que ei representantur per speciem hominis. Et ideo species sunt virtuosiores in intelligentiis quam in intellectibus humanis.

Ad primum, 'potentior est intellectus intelligentie quam humanus', verum est. Et tu dicis quod intellectus potest sillogizare; ergo etc. Concedo. Non tamen intelligit discurrendo; non enim devenit ex priori cognito in cognitione ignoti. Unde licet sillogizet, non tamen intelligit discurrendo, cum sibi non acquirat cognitionem alicuius ignoti ex priori cognito.

Ad aliud, 'in quocumque invenitur multitudo' etc., dico quod non oportet, quia ex hoc causatur compositio quod intellectus intelligens subiectum non intelligit omnia que de subiecto possint affirmari. Sed ista simul stant, quod in ipsa sit multitudo intelligibilium et tamen non componat et dividat. Ulterius dico quod intelligit enuntiabile, non tamen enuntiabiliter. Similiter intelligit composita, non tamen composite, quia non primo intelligit subiectum et postea predicatum, sed totum simul. Et sic patet solutio.

<Propositio XIX(XX)>

<Questio 32. Utrum causa prima sit in omnibus rebus>

Queritur circa illam propositionem: *causa prima regit omnes res* etc. utrum causa prima sit in omnibus rebus. Et arguitur quod non, quia quod est superius omnibus rebus non est in eis. Causa prima est huiusmodi; ergo etc.

19 intellectus] humanus *add. sed exp*. Er

33 causa prima … res : *Liber de causis*, XIX(XX), 155, p. 89, l. 97-98.

Item, quod est in aliquo continetur ab illo; sed causa prima non continetur ab aliquo; ergo etc.

Contra: secundum Proclum, *omnia* sunt *in omnibus*: cause in effectibus et effectus in causis; ergo causa prima est in illis ad que se extendit sua causalitas; sed ipsa se extendit ad omnia entia; ergo etc.

Dicendum quod causa prima non est in omnibus rebus, ita quod sit pars quedam veniens in compositionem earum. Cuius ratio est, quia pars veniens in compositionem alicuius non agit per se, sed totum compositum agit. Sed calor proprie non calefacit, sed ignis mediante calore; et manus non percutit, quia homo percutit. Sed causa prima per se agit in omnibus entibus, ergo etc.

Item, pars veniens in compositionem alicuius non est per se ens; sed causa prima est per se ens; ergo etc. Unde ipsa est in rebus, sicut agens est in eo in quo agit, et hoc est per virtutem et potentiam, quia causa prima est in eo ad quod sua virtus se extendit; sed causalitas et virtus activa cause prime est in omnibus; ergo est in omnibus causaliter |**52va**| et secundum virtutem.

Sed aliqui dicunt quod <causa prima> sit in rebus secundum essentiam. Sed hoc est contra philosophiam, quia id quod res per se est potest communicare alteri; et quod non est per se, sed participative, non potest communicare alteri. Sed unaqueque res per se habet suam essentiam et illam potest communicare alteri. Sed esse communicare non potest nisi in virtute cause prime; et ideo nullum ens potest dare alteri esse nisi in virtute cause prime. Et ideo causa prima est in omnibus entibus prout sunt entia. Et hoc dicit Auctor in littera. Unde Sortes per eandem naturam est homo et animal; sed quod habet esse est a causa prima; ergo causa prima est in omnibus entibus secundum virtutem et potentiam.

Ad primum, patet ex dictis. Quod enim superest aliis secundum dignitatem, non est in eis secundum essentiam, sed secundum potentiam et virtutem; et ideo dicitur quod est superior aliis in cuius virtute alia sunt et agunt.

Ad aliud, dico quod secundum perfectionem nature causa prima est superior aliis; et ideo non est in eis secundum essentiam, sed secundum virtutem et potentiam, sicut agens est in eo quod agitur. Unde causa prima dicitur habere triplex esse: esse essentie, esse activum et cognoscitivum. Secundum esse essentie in nullo est nisi in se, quia nichil sui est extra ipsum. Secundum esse cognoscitivum est in quolibet habente virtutem cognoscitivam intellectivam, et sic est in intellectibus humanis et in intelligentiis. Secundum esse <activum> est in omnibus entibus, et hoc secundum potentiam et virtutem.

Ad aliud, "quod est in aliquo continetur ab eo" etc., verum est quod est in

3 secundum Proclum : Proclus, *Elementatio theologica*, 103, p. 52, l. 1. 16 aliqui : Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, I, q. 8, a. 3, ad 1. 22 in littera : Cf. *Liber de causis*, XVII(XVIII), 143, p. 85, l. 38.

alio, sicut pars. Causa autem prima est in entibus sicut activum in passivo et causa in effectu. Causa autem continet effectum et non continetur. Similiter causa prima continet omnes res et ab eis non continetur. Et sic patet solutio.

<Questio 33. Utrum regimen cause prime ad omnia entia se extendit>

Queritur utrum regimen cause prime ad omnia entia se extendit. Et arguitur quod non, quia non ad casualia et fortuita, cum non sint propter finem aliquem; sed multa sunt casualia et fortuita; ergo etc.

Item, causa prima habet curam de omnibus ad que regimen suum se extendit; sed multa sunt de quibus non habet curam, ut dicit Commentator XII *Metaphisice*: non est fas divine bonitatis ut curam habeat de singularibus.

Item, si sic, tunc in entibus non invenietur malum nec privatio; sed malum in entibus invenitur; ergo etc.

In oppositum est Auctor, quia dicit quod *causa prima regit* omnes *res*. Dicendum quod regimen eius se extendit ad omnia entia, quia quod agitur ab aliquo, agitur propter finem et maxime si agat per intellectum. Et quod sic agitur, sortitur directionem in finem suum et tot agens ad finem dirigit ad quot sua causalitas se extendit. Sed causalitas cause prime se extendit ad omnia entia, ergo et suum regimen. Et dicitur 'regimen' ratio qua cognoscit et dirigit in finem; et sic causa prima est regimen universale entium; ergo etc.

Item, omnia que ordinantur ad finem unum cadunt sub regimine illius ad quem pertinet finis ille, sicut patet de exercitu respectu ducis qui habet regere exercitum in suum finem et de scientiis architectonicis que inferiores dirigit, sicut militaris frenifactiva dirigunt et ei imperat. Similiter est de aliis, quia in suum finem ordinantur; sed omnia entia ordinantur in finem, scilicet ut participent perfectionem divine bonitatis quantum possibile est. |**52vb**| Sed bonitas divina pertinet principaliter ad causam primam, quia ab ipsa est nata; ergo etc.

Sed notandum quod causa prima quodammodo immediate regit omnes res, quia ad regimen pertinet cognitio directa et productio ad proprium finem. Hoc enim sufficienter regit quod scit ipsum regere et ad proprium finem producere. Primo modo causa prima immediate regit omnes res, quia cognoscit qualiter unaqueque res debet deduci et ordinari in finem proprium. Secundo autem modo non regit eas immediate, quia non producit immediate

21 exercitu] excercitu Er 22 exercitum] excercitum Er 22 scientiis] scienties *add. sed del.* Er

9–10 Commentator XII Metaphisice : Averroes, *In Metaphysicam*, XII, comm. 37, f. 321vI-K, *sed vide et* Thomas de Aquino, *In I Sententiarum*, d. 39, q. 2, a. 2. 13 Auctor : *Liber de causis*, XIX(XX), 155, p. 89, l. 97-98. 20–23 omnia que … imperat : Cf. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, I, 1, 1094a (AL XXVI 1-3, transl. Grosseteste, p. 375, l. 14-19) ; *sed vide et* Thomas de Aquino, *Sententia libri Ethicorum*, lib. I, lec. 1 (ed. Leon., p. 6).

ad fines proprios, quia sic producit sicut conservat et causat; sed causat et conservat non immediate, sed per alia, quia corporalia causat et conservat per incorporalia; ergo etc. Unde Albertus dicit quod omnem potentiam ducit ad perfectum et regere est dirigere ad esse perfectum et proprium finem; et regi est dirigi ab alio ad proprium finem.

Ad primum, "regimen cause prime" etc., falsum est, quia casualia et fortuita non sunt preter intentionem cause universalis, quia ab eterno hoc scivit quod casualia evenirent. Et cum hoc, scivit ita sic evenire quod potentia erat non evenire quantum est de natura eorum, ut sciunt quod potest currere in hoc instanti et etiam quod hoc erat possibile non evenire et impediri. Et hoc fuit forma sue voluntatis, quia vult quod sint omnes gradus entium possibiles; quod non est nisi aliqua eveniant casualiter. Quia si non, tunc nichil ageretur in pluribus. Nisi enim deficeret in paucioribus, nichil contingeret in pluribus, immo ex accidente. Et ideo quamquam casualia et fortuita sint preter intentionem cause particularis, non tamen sunt preter intentionem cause universalis.

Ad aliud, "causa prima" etc., concedo maiorem. Minorem cum dicto Commentatoris nego, quia causa regit illa ad que extendit<ur> sua causalitas. Et hec se extendit non solum ad species, sed etiam ad individua; et hec etiam voluit quod Deus curam haberet de singularibus mediate. Unde Deus providet toti universo, primo tamen speciei; et quia aliqua durare non possunt in se, ideo per generationem multiplicantur.

Ad aliud, dicendum secundum Expositorem: aliud est *de provisore universali et particulari, quia provisor particularis* omne malum *excludit* prout est ei possibile. *Sed provisor universalis* non excludit omne malum, *ne* forte corrumpatur *bonum* universale. Conservatio enim speciei a provisore universali attenditur; hec autem non fit per generationem. Sed *generatio unius est corruptio alterius*, et ideo sic privatio et defectus in aliquibus partibus accidit; nisi enim *esset* interfectio alicuius *animalis*, *non esset vita leonis*, et sic de aliis. Et sic ab universali causa non potest excludi *omne malum*, quia tunc non causaret omnes gradus possibiles in entibus. Unde permittit fieri mala ex quibus eliciuntur *multa bona*; ergo etc.

8 scivit] *p. corr. ex* sicivit Er 8 erat] erant Er 20 haberet] habet Er

3 Albertus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. 4, c. 1, p. 155, 56-57 et 156, l. 6-8. 23 secundum Expositorem : Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, I, q. 22, arg. 2, ad. 2.

<Propositio XX(XXI)>

<Questio 34. Utrum primum sit pura bonitas>

Queritur circa illam propositionem: *primum est dives per seipsum* etc., et queritur utrum sit pura bonitas. Et arguitur quod non. Pura bonitas non est causa mali; sed primum est causa mali, quia |**53ra**| est causa entis in quo malum invenitur; ergo etc.

Item, omnis cognitio fit per assimilationem quamdam cognoscentis ad cognitum, quia cognoscens hominem quodammodo est homo; et sic de aliis; sed primum cognoscit malum; ergo est malum, ergo non est pura bonitas.

Oppositum: dicit Auctor in commento quod primum *replet* omnia *bonitatibus* suis.

Dicendum quod causa prima est pura bonitas, quia, secundum Proclum, *omne productivum* alicuius *est melius* producto; ergo quanto est productivum plurium, tanto melius est et excellentius; quod igitur est productivum infinitorum est optimum. Talis est causa prima; ergo etc. Causa igitur prima est optima in omni perfectione, continens omnes bonitates possibiles et nullum habet malum, quia unum contrariorum reliquum expellit. Si igitur causa prima est bonum infinitum, ergo malum totaliter corrumpit. Tale autem dicitur pura bonitas; ergo etc. Et hoc dicit Avicenna, IX sue *Metaphisice*: malum est defectus rei ex sua perfectione et amissio illius quod res *naturaliter habebat*. Unde in quo illud non invenitur, nec ratio mali; sed in ente primo illud non invenitur, quia nulla perfectio sibi deest, quia ab eterno habuit omnes perfectiones que sunt in aliis entibus et alias infinitas.

Item, unumquodque quantum habet de ente, tantum habet de bonitate. Quod igitur est pura entitas est pura bonitas. Sed causa prima est pura entitas, quia si non, tunc esset composita ex ente, esse et habente esse, et tunc esset in potentia ad esse. Et quod est tale, ex se non est necesse esse. Quod falsum est de primo; ergo etc.

Item, Proclus: *omnia* qualitercumque *entia procedunt a primo* bono preter quod nichil est bonum.

Idem alibi: *omnium* entium *perfectissimum* est primum bonum.

---

26 est] esset Er

3 primum est … seipsum : *Liber de causis,* XX(XXI), 162, p. 92, l. 48-49. 7–8 omnis cognitio … cognitum : *Locus communis*: Alexander Halensis, *Summa theologica*, lib. 2, 1, 4, tr. 1, 1, q. 3, c. 5, a. 4, ed. PP. Collegii S. Bonaventurae 1928, p. 411B ; Thomas de Aquino, *In I Sententiarum*, d. 3, q. 1, a. 1, arg. 3. 10 Auctor : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 173, p. 95, l. 96-97. 12 Proclum : Proclus, *Elementatio theologica*, 7, p. 6, l. 1-2. 19 Avicenna … Metaphisice : Avicenna, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina*, tr. 9, c. 6, p. 501. 29 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, 11, p. 8, l. 1. 31 alibi : Proclus, *Elementatio theologica*, 37, p. 23, l. 1-3.

Ad primum, dicendum quod aliquid esse causam mali est dupliciter: vel propter defectum in eo existentem, vel quia est causa boni per se, quod tamen non evenit nisi fiat malum aliquod. Primo modo causa prima non est causa mali, quia in ea nulla est imperfectio. Secundo modo est <causa> boni per se, quod tamen evenire non potest nisi accidat malum, quia est causa huius generationis; sed hec generatio non accidit nisi per corruptionem alterius. Unde primum non est causa mali propter imperfectionem in eo existentem; sed est causa boni, quod non evenit sine malo. Unde Avicenna VIII sue *Metaphisice*: Deus est *expers* omnis *mali*.

Ad aliud, dicendum quod omnis cognitio eius quod per se habet cognitionem fit per assimilationem cognoscentis ad cognitum; sed malum secundum se non natum cognosci, cum sit privatio, que per se non cognoscitur, sed per aliud. Unde primum malum non cognoscit per hoc quod malum in eo sit, sed per hoc quod malum in eo non est. Unde cognoscit malum, quia cognoscit illud quod caret omni malo, et hoc est sua essentia a qua malum omnino deficit. Et ideo cognoscendo malum non est malum, sed cognoscendo hominem quodammodo est homo, quia in eo est ydea hominis et lapidis.

<Propositio XXI(XXII)>

<Questio 35. Utrum causa prima sit a nobis nominabilis>

Queritur circa illam partem: *causa prima est super omne nomen*, utrum causa prima sit a nobis nominabilis. Arguitur quod non, |**53rb**| IV *Metaphisice*: *ratio* quam *nomen* significat *diffinitio* est; id ergo nominatur quod diffinitur. Sed primum diffiniri non potest, quia non terminatur ad aliquod genus entis nec ad aliquam speciem; ergo etc.

Item, Auctor: quod est super omne nomen et rationem et sensum et fantasiam non potest nominari; primum est huiusmodi; ergo etc.

Oppositum dicit Commentator XII *Metaphisice*: scientia et vita Deus est, ergo potest nominari scientia et vita; ergo etc.

Dicendum quod in omni nomine est considerare rem significatam et modum significandi inspiciendo ad modum significandi ipsorum nominum.

6 generationis] generalis Er 15 hoc] hec Er 23 quam] dicitur *add. sed exp.* Er

8–9 Avicenna … Metaphisice : Avicenna, *Liber de philosophia prima siue scientia diuina*, tr. 9, c. 6, p. 501. 10–16 ad aliud … deficit : Cf. Thomas de Aquino, *In I Sententiarum*, d. 36, q. 1, a. 2, ad. 4. 21 causa prima … nomen : *Liber de causis*, XXI(XXII), 166, p. 93, l. 68-69. 22 IV Metaphisice : Aristoteles, *Metaphysica*, IV, 7, 1012a (AL XXV 3.2, transl. Guillelmi, p. 90628-630). 28 Commentator … Metaphisice : Cf. Averroes, *In Metaphysicam*, XII, comm. 39, f. 322vH-J. 30–31 in omni … nominum : *Locus communis*; cf. Thomas de Aquino, *In I Sententiarum*, d. 22, q. 1, a. 2.

Nullum nomen convenit prime cause. Cuius ratio est, quia modus significandi sequitur modum intelligendi. Quod igitur omnem modum intelligendi nostrum excedit, etiam excedit omnem modum significandi nostrum. Sed prima excedit omnem modum intelligendi nostrum, quia comparatur ad intellectum nostrum, sicut infinitum ad finitum; sed infinitum excedit finitum; ergo etc.

Ulterius, quia omnis effectus est improportionatus cause prime, non potest nos ducere in quod quid est cause prime. Nomen igitur non potest significari tali modo quod competere possit cause prime. Unde Proclus: nullum nomen debet dici de causa prima nisi addendo hoc quod est 'super', quia *Deus supersubstantialis est et superintellectualis*. Si autem consideremus ad rem significatam, tunc aliqua nomina competunt cause prime. Sunt enim aliqua nomina significantia perfectionem simpliciter, sicut sapiens, iustus et huiusmodi. Et hec possunt dici de causa prima. Alia sunt nomina significantia perfectionem particularem, scilicet hanc vel illam. Et hec non dicuntur de Deo, quia non est leo vel bos; ergo etc. Unde causa prima est nominabilis nominibus perfectionum simpliciter significantibus.

Ad primum, dicendum quod primum non potest diffiniri diffinitione qua sciatur quid est ipsum, sed diffinitione quia est et quid ipsum non est. Ideo nec perfecte diffinibilis, nec nominabilis est a nobis.

Ad secundum patet, quia inspiciendo ad modum significandi nominis non est nominabilis a nobis quid sit. Ideo etiam dicitur quod intelligentia est eterna et causa prima supraeterna, quia est supra omne nomen quod a nobis sibi imponitur; ergo etc.

<Propositio XXIII(XXIV)>

<Questio 36. Utrum omnes res existant in causa prima>

Queritur circa illam partem: *causa prima existit in omnibus rebus secundum dispositionem unam*, utrum omnes res existant in causa prima. Arguitur quod non. Si omnia entia existant in causa prima, hoc est quia fiant ab ea; sed mala fiant ab ea, ergo existant in ea, quod falsum est.

Item, si existant in causa prima, aut hoc erit per suas essentias, quod non est verum, quia differunt ab ea et quia causa prima est simplicissima; nec existant in ea secundum suas similitudines, quia unumquodque verius ubi existit secundum suam essentiam quam ubi existit secundum suam similitudinem. Sed cum res sint in se ipsis secundum suas essentias et non in causa prima,

9 Proclus : Proclus, *Elementatio theologica*, 115, p. 57, l. 1-2. 12–17 sunt enim … significantibus : Cf. Iohannes Scotus Eriugena, *Periphyseon*, ed. E.A. Jeauneau (CM 161), 1, p. 96. 27–28 causa prima … unam : *Liber de causis*, XXIII(XXIV), 176, p. 97, l. 20-21.

verius esse haberent in se quam in causa prima, quod est contra Auctorem.

Oppositum arguitur: effectus existit in sua causa, sed causa prima causalitatem habet super omnia entia; ergo etc.

Dicendum quod aliqua sunt vel possunt esse in causa prima vel in eius essentia vel potentia vel scientia, que differunt in causa prima secundum rationem. Modo dico quod aliqua sunt in eius scientia vel potentia, quamquam non sunt in eius essentia, cuius sunt causata essentia. Cuius ratio est quia, sicut materia prima est in potentia passiva omnia generabilia et corruptibilia, ita primum agens est in potentia activa omnia entia. Sed omnia generabilia et corruptibilia que fiunt ex materia dicuntur esse in potentia passiva materie et non in eius essentia. Ergo omnia entia sunt in potentia causa prime, |**53va**| quamvis non in eius essentia et, quia omnia potest, ideo etiam scit omnia. Unde sicut se habet potentia ad posse, ita scientia ad scire; et ideo omnia scit, quia omnia potest. Sed non omnia entia sunt in eius essentia. Cuius ratio est quia, sicut scientia ad scire et potentia ad posse, ita essentia ad esse. Unde sunt in potentia cause prime, quia potest illa. Ergo que sunt in eius essentia. Sunt ibi essentialiter sicut velle, intelligere, quia sunt eius substantia; sed entia causata solum sunt in causa prima, quia sunt in eius potentia vel scientia. Et quia realiter ista sunt eadem, ideo sunt essentialiter in causa prima; sed tamen hec differunt secundum rationem, ideo dicimus quod sunt in eius potentia vel scientia, quamvis non in eius essentia. Et hoc contingit secundum modum imponendi a nobis. Unde sicut homo est in sua scientia, ita etiam in sua essentia; et similiter de asino. Sed tamen secundum modum loquendi non est hoc dicendum quod sunt in eius essentia, quamquam in eius potentia vel scientia.

Ad primum, quod nichil est in causa prima vel eius scientia nisi per se cadat sub eius scientia: mala autem non cadunt per se et directe sub scientia cause prime, quia malum non ymitatur esssentiam cause prime, sed totaliter discordat ab ea. Et quia est eadem disposito rei in entitate et cognitio et malum non est in essentia cause prime, ergo nec in eius cognitione. Ideo dicunt theologi quod malum non habet ydeam in primo, quam materia prima habeat.

Ad secundum, "si res existant in causa prima" etc., dico quod non existunt in ea secundum suas essentias. Et tu probas quod nec secundum similitudines, quia unumquodque verius est etc. Distingo de similitudine: quedam est causata a re, quedam autem est causa rei. Loquendo de prima similitudine,

13–14 omnia scit … potest : *Locus communis*: Guillelmus de Conchis, *Glosae super Platonem*, 1, c. 38, ed. E.A. Jeauneau, 2006 (CCCM 203), p. 70, l. 2 ; Albertus Magnus, *In I Sententiarum*, d. 45D, a. 5, ed. A. Borgnet, v. 26, p. 408A, l. 29. 15 sicut scientia … ad esse : *Locus communis*: Alexander Halensis, *Summa theologica*, lib. 2, 1, 1, tr. 2, q. 1, c. 1, p. 54A ; Rogerus Bacon, *Questiones supra undecimum Primae philosophiae Arstotelis, secundae questiones*, ed. R. Steele, F.M. Delorme (v. VII) p. 144. 31 theologi : Thomas de Aquino, *In I Sententiarum*, d. 36, q. 2, a. 3, ad. 1 et 2.

unumquodque verius est ubi est per suam essentiam qua<m> ubi est per suam similitudinem. Si autem loquamur de secunda, tunc verius est ubi est per suam similitudinem quam in se, quia verius est in sua causa. Modo dico quod res sunt in prima causa secundum suas similitudines et similitudo in causa prima non distinguitur ab eius essentia, ideo in causa prima verius sunt secundum similitudinem quam sunt in se ipsis.

<Questio 37. Utrum causa prima existat in se ipsa >

Queritur utrum causa prima existat in se ipsa. Et arguitur quod non. Aliquid non existit in se ipso nisi quia aliqua pars sua existit in alia parte, ut patet ex IV *Phisicorum*. Quod igitur caret omni participabilitate non est in se ipso; sed causa prima est huiusmodi; ergo etc.

Item, causa prima non existit in se nisi quia est idem sibi; sed unaqueque res est eadem sibi; ergo unaqueque res existit in se ipsa. Hoc autem est contra Philosophum, IV *Phisicorum*.

Contra: hoc existit in se ipso quod non recipitur in alio et per se subsistit; talis est causa prima; ergo etc.

Dico quod causa prima existit in se ipsa. Unde est considerare in illo quod existit in se ipso, scilicet esse, substantiam, virtutem et operationem. Et istis quatuor causa prima differt a quolibet ente causato, quoniam ab esse differt, quia esse eius ab alio non dependet. Esse autem cuiuslibet causati ab alio dependet. Item, substantia cause prime differt a substantia cuiuslibet, quia sua substantia est auferibilis a quolibet, quia quod factum est ex nichilo vertitur in nichilo, ut dicit Plato. |**53 vb**| Sed a substantia cause prime nichil est auferibile. Item, sua operatio differt ab operatione aliorum, quia operatio cuiuslibet est propter aliud; operatio autem cause prime non. Item, sua virtus est infinita. Virtus autem cuiuslibet alterius est finita et limitata. Modo dico quod causa prima est in se ipsa quantum ad suum esse, quia suum esse habet in se et ab alio non dependet. Item, quantum ad suam operationem, quia hoc quietat in se quantum ad operationem, cuius finis non est extra se; sed finis cause prime non est extra se; ergo etc. Hoc etiam patet de sua virtute. Sed dico ulterius quod non est in se ipsa sicut in loco, sed est in se ipsa quia non in alio; sed omnia sunt in ipsa et ipsa indigent quantum ad suam substantiam, virtutem esse et

10 participabilitate] partecipabilitate Er 19 4] quator Er 19 ab] ad Er

2–6 si autem … in se ipsis : *Locus communis* : Isidorus Hispalensis, *Sententiae*, 1, 5, sent. 6bis, ed. P. Cazier, 1998 (CCSL 111), p. 15, l. 47; Petrus Lombardus, *Liber sententiarum*, III, d. 13, c. 1, 2. 10 IV Phisicorum : Aristoteles, *Physica*, IV, 3, 210a (AL VII 1.2, transl. Iacobi, p. 142, l. 16 - p. 143, l. 19). 17–21 causa prima … dependet : Cf. Thomas de Aquino, *Questiones disputatae de potentia*, q. 7, a. 2, ad 4. 23 Plato : Calcidius, *Commentarius in Platonis Timaeum*, II, 313, ed. B. Bakouche, Vrin Paris, 2011, p. 538, l. 26.

operationem. Ideo causa prima existit in se ipsa. Per hoc patet ad rationes, quia vadunt viis suis, et sic patet ad rationes et solutiones que ponuntur in isto libro. Explicit.

A Theological Reading of the *Liber de causis* at the Turn of the Fourteenth Century: The Example of William of Leus

Delphine Carron *
(Universität Zürich-FNS Ambizione)

1. The *Liber de Causis* in the Dominican *studia* in the Province of Provence (Toulouse)

The manuscript BAV, Cod. Borgh. 352 (= *V*)[1] contains an invaluable record of a reading of the *Liber de Causis* in the Dominican setting in the Province of Provence (which would become the Province of Toulouse in 1303) at the turn of the fourteenth century. This codex of 87 folios contains the *Expositio in Librum de Causis* of William of Leus (Guillelmus de Lieus or de Levibus), active as lector, then master, of theology in the Provençal *studia* of the order between 1283 and 1313 (Béziers, Castres, Narbonne, Carcassonne, Montpellier, Toulouse[2]), except for his two years at the *studium generale* of

*. We would like to give heartfelt thanks to Dragos Calma for his support, his encouragement and his careful rereading of our article and our edition, to Vicki-Marie Petrick for the English translation of this contribution, and to William Duba for his advice on the spirit and the letter of the article. Special thanks to Ruedi Imbach for having introduced me to the work of William of Leus.

1. For more details on this manuscript and its history, see D. Carron-Faivre, "Guillaume de Leus, commentateur du *Liber de causis*", in *Bulletin de philosophie médiévale* 54 (2012), p. 310-312.
2. The intellectual career of William of Leus can be summed up as follows: theology student in Béziers (1281-1282), under-lector in Toulouse (1283-1284), lector in Castres (1285), student in Paris (1286-1287), lector in Narbonne (1288-1289), lector in Carcassonne (1290-1291, in 1291 as head preacher), lector in Narbonne (1292), under-lector in Montpellier (1293-1294), *lector Biblie* in Toulouse (1295), lector in Narbonne (1296-1300), lector in Carcassonne (1300-1302, in 1302 as head preacher), lector in Toulouse (1303-1308), master in Toulouse

Neoplatonism in the Middle Ages, I. New Commentaries on Liber de causis *(ca. 1250-1350),* ed. by Dragos Calma, SA 42-1 (Turnhout: Brepols, 2016), pp. 467–550
BREPOLS PUBLISHERS DOI: 10.1484/M.SA-EB.5.111563

Paris (1286-1287)[3].

As we have demonstrated elsewhere[4], the commentary stems from William's period teaching theology in the *studia*, between 1290/1291 and 1308[5]. We know, according to the Acts of the Provincial Chapters, that, in 1330, the *lectio* of the *Liber de Causis* was an obligatory part of a course in moral philosophy (alongside the *Ethica*, the *Magna moralia* and the *Economica*)[6]. So we know that lectors commented on this text, particularly in the year 1330-1331, when Arnold of Monassuco, assigned to the convent of Carcassonne, and Peter of Maricalmo, sent to Cahors, did so[7]. Unfortunately we have no indications about the teaching of moral philosophy (and therefore the *Liber de Causis*) for the surrounding years[8], but we do know that the Acts of the Provincial Chapters are often lacunary. Regardless, although the reading of the *Liber de Causis* in the Dominican *studia naturarum* can only be proven for 1330, it seems to have already been part of the curriculum thirty or forty years earlier, as witnessed by the *Expositio* of William of Leus who, as lector in theology, could also offer courses in philosophy[9].

(1309-1313). It will be remarked that the convents which he frequented are at the peak of the hierarchy organized by M.-H. Vicaire, "La province dominicaine de Provence (1215-1295)", *Les mendiants en pays d'Oc. Cahiers de Fanjeaux* 8 (1973), p. 35-77, in part. 66-68, which numbers ten categories, and forty-nine convents arranged from the most to the least important: in the category I, Montpellier (1); in the category II, Toulouse (2) and Narbonne (4); in the category IV, Carcassonne (10) and Béziers (12); in the category VI, Castres (23).

3. For more details on the career of William of Leus and for the fundamental bibliography about this author see Carron-Faivre, "Guillaume de Leus", p. 297-303.
4. Cf. Carron-Faivre, "Guillaume de Leus", p. 307-310, with some amendments.
5. The *terminus post quem* being defined by the composition date of Giles de Rome's commentary (which is an important source). See on that subject A. Pattin, "Introduction", in Id., "Le *Liber de causis*. Edition établie à l'aide de 90 manuscrits", *Tijdschrift voor Philosophie* 28 (1966), p. 134-203, in part. 136 and F. Del Punta, S. Donati, C. Luna, "Egidio Romano", in *Dizionario biografico degli Italiani*, Roma, Treccani, vol. 42, 1993, p. 319a-341a, in part. 322b and 331b-332a); le *terminus ante quem* is determined by the date that William of Leus was accorded the title of Master of Theology. Below, we will return to this matter and to specifics concerning the dating.
6. Cf. C. Douais, *Essai sur l'organisation des études dans l'ordre des frères prêcheurs au treizième et au quatorzième siècle (1216-1302)*, Paris/Toulouse, Picard/Privât, 1884, p. 72. Cf. Carron-Faivre, "Guillaume de Leus", p. 305-306.
7. Cf. Douais, *Essai*, p. 202, 207-208, 221.
8. We would have liked to find indications concerning other places where Moral Philosophy might have been taught in the Province, as well as other lectors assigned to these convents. Indeed, it is enough to read the Acts to perceive that there was a constant change of personnel between the *studia* of the Province in order to accommodate the different teachings and that the lectors were regularly transferred in order to pursue their career.
9. Cf. A. Maierù, "Formazione culturale e techniche d'insegnamento nelle scuole degli Ordini mendicanti", in *Studio e* studia: *le scuole degli Ordini mendicanti tra XIII e XIV secolo*, Spoleto, Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, 2002, p. 23-24.

William probably brought his interest in the *Liber de Causis*, back with him from Paris, since it was studied in there in the Faculty of Arts from the 1240s. Thus, Roger Bacon's commentary on the *Liber de Causis* bears witness to this study, as does the famous "student handbook" (v. 1245)[10], which states that metaphysics is studied in three books, the *Metaphysica vetus*, the *Metaphysica nova* and the *Liber de Causis*, which it describes as "de substantiis divinis, in quantum sunt principia essendi et influendi unam in alteram, secundum quod ibidem habetur quod 'omnis substantia superior influit in suum causatum' "[11]. Furthermore, the charter of March 19, 1255, regulating the status of the Faculty of Arts, declares the *Liber de Causis* as one of the Aristotelian texts to be taught, for a duration of seven weeks[12]. We also know that Thomas Aquinas certainly wrote his own commentary at Paris during the first half of the year 1272, before leaving for Naples[13]. Further, the *Expositio* of the Hermit of Saint Augustin, Giles of Rome, dedicated to Benedetto Caetani, the future Boniface VIII, was written before September 1291, while Giles was *magister regens* at the Parisian *studium* (between 1287 and 1291)[14], which more or less coincides with William's student years at the Saint-Jacques convent (1286-1287).

Attempts to reconstruct medieval Dominican libraries in the South of France[15], and more particularly those of Toulouse, remain an "if not impossible, at least very complex"[16] project. This is due to the absence of old catalogues, the destruction of volumes, and the breaking up and a dispersal of collections. Above all, however, it is due to the fluid and decentralized economy of medieval books. Further complicating matters, the Dominicans expressed less of an interest in books as objects to be curated in collections than as tools to be used, borrowed, lent, replaced, etc. Thus, from the information currently available concerning the library of the Toulouse

10. Cf. Rogerus Baconus, *Quaestiones super Librum de Causis*, ed. R. Steele, F.M. Delorme, in *Opera hactenus inedita Rogeri Baconi*, Oxford, Clarendon Press, fasc. XII, 1935.
11. Anonymous, "Guide de l'étudiant", ed. C. Lafleur and J. Carrier, Québec, Presses de l'Université Laval, 1992, I. *Prima species: Philosophia naturalis, sectio I: Metaphysica*, p. 33.
12. Cf. H. Denifle, A. Chatelain, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, Paris, Delalain, t. I, 1889, p. 278.
13. Cf. H.D. Saffrey, "Introduction", in Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, Paris, Vrin, 2nd edition, 2002, p. xxxv-xxxvi.
14. Cf. del Punta, Donati, Luna, "Egidio Romano", p. 322b and p. 331b-332a. The commentary was finished, however, at Bayeux where Giles seems to have had several short sojourns in the years 1287-1290.
15. Cf. J. Verger, "Les bibliothèques dominicaines du Midi", in *Cahiers de Fanjeaux* 36 (2001), p. 383-394.
16. M. Morard, "La bibliothèque évaporée. Livres et manuscrits des dominicains de Toulouse (1215-1840)", in *Entre stabilité et itinérance. Livres et culture des ordres mendiants, XIIIe-XVe*, ed. N. Bériou, M. Morard, D. Nebbiai, Turnhout, Brepols, 2014, p. 73-128, in part. 103. This recent detailed and highly instructive study presents conclusions that we succinctly take up.

convent, it is not possible to prove that the *Liber de Causis* was extensively read and studied there, although it certainly could be the case. It should be remarked, however, that among the Toulouse manuscripts available today, only one thirteenth-century codex contains the *Liber de Causis*, and this copy, originally owned by the Augustinians of Toulouse, today survives in the collection of the Bibliothèque Municipale of Toulouse[17].

William of Leus taught at the Dominican *studium* of Toulouse numerous times between 1283 and 1313[18], and this is where he certainly finished his commentary on the *Liber de Causis*. It seems to have been a particularly dynamic *studium*, accommodating secular students and never isolating itself from the University[19]. Its teaching body consisted of a lector in theology (tasked with ordinary lessons and disputes), an under-lector or sententiary bachelor (offering cursory lessons), a biblical lector (by 1290), and of another sententiary bachelor (by 1293). While William of Leus served there as lector in theology (1303-1308), the convent was promoted to the rank of *studium generale* of the new province of Toulouse (1304). This led to new construction between 1306 and 1308, particularly of schools and a new wing of the library[20]. Thus, when he was named directly by the pope as master in theology (1309), partly due perhaps to the competence shown in the *Expositio in Librum de Causis*[21], William of Leus found himself at the head of a renowned center of learning.

2. The *Expositio in Librum de Causis* and its particularities

The *Expositio* of William of Leus in *V* has a two-part structure, namely, for each proposition, it provides a literal commentary with a *divisio textus* and follows with a *questio*[22]. This manner of studying the *Liber de Causis* is rather rare. The first commentaries from before 1260, such as those of Roger Bacon

17. Cf. *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements*, Paris, Imprimerie nationale, t. VII, p. 424, ms. 733, fol. 39-44: *Liber de causis sive de intelligenciis sive de essentia pure bonitatis*. On this subject Morard, "La bibliothèque évaporée", p. 93, hypothesizes that Dominicans, less damaged than the Augustinians by a fire in 1463, could have partially contributed to the reconstitution of the library of their fellow monks.
18. See on that subject note 2.
19. See on that subject Y. Dossat, "L'université de Toulouse, Raymond VII, les Capitouls et le roi", in *Les Universités du Languedoc au XIIIe siècle, Cahiers de Fanjeaux* 5 (1970), p. 58-91, in part. 68-69.
20. Cf. M.-H. Vicaire, "Roland de Crémone ou la position de la théologie à l'Université de Toulouse", in *Les Universités du Languedoc au XIIIe siècle, Cahiers de Fanjeaux* 5 (1970), p. 145-178, in part. 172-173 and Morard, "La bibliothèque évaporée", p. 95.
21. We will come back to this question *infra* p. 471-472.
22. Fore more details, see Carron-Faivre, "Guillaume de Leus", p. 312-314 and 327.

and those attributed to Henry of Ghent, as well as later commentaries by Siger of Brabant (1275-1276) favor an analysis by questions, asking several questions of each proposition. It is true that among these first commentaries those of Ps. Adam of Bocfeld pair running commentary with questions, but they do so irregularly. Eight propositions have only the literal commentary, others have only questions, which are often multiple questions for the same proposition[23]. Preceding commentaries, such as Albertus Magnus's *De Causis et processu universitatis a Prima Causa* (1264-1268), Thomas Aquinas's *Super Librum de Causis expositio* (1272) and Giles of Rome's *Super Librum de Causis* (1289-1291) proceed respectively as a paraphrase (as for Albertus's second book), an *expositio* of the totality of each proposition[24], and a *commentum* on different parts of the propositions. The unpublished commentaries can take the form of commentary by *lemmata* (for example the MS Augsburg, SSB, 4°68[25]), or of a question-commentary (for example the MSS Erfurt, UFB, Amplon, CA 4°316[26]; Wien, ÖNB, 2330; Paris, BNF, lat. 15819 et 15815[27]). Alone amongst those known today, the commentary of John of Mallinges (v. 1274-1291), found in the MS Worcester, CL, Q. 90, mixes the literal commentary with questions, but in an irregular fashion[28].

The version of William's *Expositio* that can be read in the Borghese codex was certainly composed in the years 1305-1308, while William was lector in theology at the Toulouse convent, and while Peter de la Chapelle-Taillefer was cardinal[29], as William dedicated some of his works[30] to Peter, who was also the former Bishop of Toulouse. This relationship seems to have allowed

23. See on that subject C. D'ANCONA COSTA, *Recherches sur le 'Liber de Causis'*, Paris, Vrin, 1995, p. 195-228, in part. 206-207.
24. For the specific qualification of the interpretation of these two authors, see A. DE LIBERA, "Albert le Grand et Thomas d'Aquin interprètes du *Liber de Causis*", in *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 74 (1990), p. 347-378.
25. See in the present volume the partial edition of this commentary by A. BANEU, D. CALMA, "The Glosse super *Librum de Causis* and the Exegetical Tradition", p. 137-152.
26. See the edition by D. CALMA, I. SZÉKELY in second volume, "Cause and Causality in Henry of Geismar's *Questio de Quolibet*", p. 181-224.
27. This commentary survives in three manuscripts, and is edited by M. MAGA in this volume, "Remarques sur le commentaire au *Liber de causis* attribué à Pierre d'Auvergne", p. 53-135.
28. See on that subject the article and the edition of this commentary proposed by BANEU, CALMA, "Le commentaire sur le *Liber de causis* de Jean de Mallinges", in the present volume, p. 153.
29. For more details, see CARRON-FAIVRE, "Guillaume de Leus", p. 302 and 307-310.
30. Besides the *Explication of the Book of Causes* (BAV, ms. Borgh. 352), William of Leus also offered to the cardinal, at the very least, his *Explication of the six Decretals*, paired with his *Explication of the Mass* and a *History of the Passion of the Christ*, which can be read in the manuscript BAV, ms. Borgh. 156. See on that subject CARRON-FAIVRE, "Guillaume de Leus", p. 304-305.

him to obtain admittance to the *licentia ubicumque docendi* in theology (as in so doing bypass the University of Paris) from Clement V, during the pope's stay in Toulouse in January 1309[31]. These clues, which will be further analyzed below, allow us to hypothesize that the two sorts of commentary (literal and by questions) were not done with the same goal in mind or in the same conditions. Indeed, if the literal commentary was certainly elaborated during his teaching years in the *studia* (1290-1308), the question-commentary seems to be a purely personal endeavor created for the sole purpose of the "dossier" dedicated to the Cardinal de la Chapelle-Taillefer, in order to serve as proof of his competence in theology as a candidate to the title of master. The two commentaries are in fact quite heterogeneous, as much by the themes discussed as by the vocabulary and the proportions of the sources used.

The work of William of Leus, as it can be read in *V*, is composed of different parts: a dedicatory epistle to the Cardinal de la Chapelle-Taillefer, an exposition of the method, a prologue, then the commentary as such, that is to say each proposition of the *Liber de Causis* in its entirety (from the first to the thirtieth), explained by a literal commentary and paired with a question (except for proposition 21 which leads to two questions). The text ends with an *explicit* which, besides the usual invocations to God, recapitulates the characteristics of the commented text, the work done, and the objective sought.

a. The dedicatory epistle and the exposition of the method

The dedicatory epistle and the exposition of the method, which we publish here in a new edition, can be read in the seminal work of Auguste Pelzer on William of Leus, as well as in our article in the *Bulletin de philosophie médiévale*[32]. With regard to our preceding work, we have since corrected the name of the Dominican to *Guillelmus de Lieus*[33]. We have modified a couple

31. Cf. Clement IV's letter addressed to the Cardinal de la Chapelle-Taillefer, BAV, Cod. Regin. lat. 56, f. 4v; Denifle, Chatelain, *Chartularium Universitatis Parisiensis* II, Paris, Delalain, 1891, p. 137, n° 674.
32. Cf. A. Pelzer, "Guillaume de Leus (de Levibus) frère prêcheur de Toulouse", in *Aus der Geisteswelt des Mittelalters. Studien und Texte Martin Grabmann zur Vollendung des 60. Lebensjahres von Freuden und Schülern gewidmet*, ed. A. Lang, J. Lechner, M. Schmaus, Münster, Aschendorff, 1935, p. 1065-1079, reprinted in A. Pattin, E. van de Vyver, *Études d'histoire littéraire sur la scolastique médiévale*, Louvain / Paris, Publications universitaires / Béatrice-Nauwelaert, 1964, p. 392-410, in part. 400-401 and Carron-Faivre, "Guillaume de Leus", p. 328.
33. As he twice calls himself in the other manuscript containing his works: BAV, Cod. Borgh. 165, f. 1r: "ego frater Guillelmus de Lieus" and f. 42v "que edita sunt a fratre Guillelmo de Lieus". See on that subject Pelzer, "Guillaume de Leus (de Levibus)", p. 406 and 409.

variant readings and added another. With regard to Pelzer's work, we have corrected the punctuation, specified a few supplementary variants not retained in the final version, and finally we have made reference to the liturgical echo of the formula *Deus, a quo bona cuncta procendunt*.

The dedication to the cardinal, worded as "frater Guillelmus de Lieus, ordinis fratrum predicatorum, natione Tolosanus", evokes some observations on the nature of the text and its author. First of all the tone seems to go above and beyond the traditional compliments, hinting at a personal connection between the former bishop and the Dominican — the term *affectus* is repeated three times: *ex affectu, affectum meum*, *non solum affectum*. Furthermore, that William did not include the title *lector* suggests that, at the time of composition, he might not yet have been principal lector in the Dominican convent of Toulouse, but either only the lector of a less important *studium*, or under-lector in Montpellier or Toulouse. This would reduce the composition period of the double commentary to the years 1289-1303. In fact, in contrast to the first dedication, a second dedication, which can be read in the Manuscript BAV, Cod. Borgh. 165, specifies William's status: "frater Guillelmus de Lieus, natione Tholosanus, ordinis fratrum predicatorum, et Tholose lector fratrum prefati ordinis"[34]. In this second dedication William also mentionnes explicitly the connection between the lector in theology and the Faculty of Law at the University of Toulouse, as well as of a connection between the latter and the cardinal: "Ad quod etiam me induxit instantia universitatis iuristarum venerabilis et Deo amabilis studii Tholosani, cuius prefatus reverendus pater pastor bonus [cardinalis venerabilis dominus Petrus de Capella] extitit"[35]. Finally, this *Expositio* comments on the *Liber de Causis*, which William compares to a *liber sapientialis* treating questions *de causis celestibus et divinis*. So, from the very start, the Dominican brings his commentary into the realm of theology.

William's exposition of his method presents how he will treat each proposition in four parts. 1. Reproduce in emphatically-large letters what the medievals call specifically the *propositio*[36], that is to say the first sentence of the propositions of the *Liber de Causis*; 2. Follow with a copy of the *commentum* of the *propositio*, that is the rest of the proposition; 3. Explain in continuous order the proposition ("per ordinem") according to a division into parts ("cum propriis divisionibus") and presenting certain remarks ("cum multis

34. BAV, Cod. Borgh. 165, f. 1r. See on that subject Pelzer, "Guillaume de Leus (de Levibus)", p. 406.
35. *Ibidem*.
36. We use the Latin *propositio* to signify the first sentence of a proposition, as distinguished from the proposition in its entirety.

necessariis notabilibus"); 4. Ask a *questio* which deals with a particularly difficult or useful theme contained in the propositions. This is indeed what is found faithfully carried out in the manuscript.

b. The Prologue

The prologue's text, which surprisingly appears between the first proposition and its literal commentary, was previously edited and discussed in the *Bulletin* article[37]. Since then, the text has been revised and modified in several ways, especially regarding the choice of readings[38] and punctuation, as well as with respect to its implicit and explicit sources.

The prologue is composed of eight paragraphs. The first serves as introduction, the next six take up the traditional model of the *accessus ad auctorem* mixed with the scheme of Aristotelian causes[39] (*materia*, *cui parti philosophie supponitur*, *causa efficiens*, *modus agendi*, *causa finalis* and *titulus*), and the final paragraph serves as a conclusion. These sections represent an erudite combination of personal reflection and the use of "modern" sources, that is the commentaries on the *Liber de Causis* by Giles of Rome, Thomas Aquinas, and Albertus Magnus.

1. The prologue begins by presenting a thesis that William of Leus attributes to Aristotle's *Physics*. According to this thesis, there are two causes of all beings: intellect and nature. Yet it is difficult to find a formulation of this kind by the Philosopher[40], at least with as much clarity and universality. Furthermore, the Dominican infers a second thesis from this first, which he also attributes to Aristotle, confirming

37. Carron-Faivre, "Guillaume de Leus", p. 321-325 and 329-331.
38. As concerns the readings studied here, the proposed text diverges from that of the *Bulletin* article in eight places, all in the paragraph concerning the *causa efficiens* or the author, except for the first which can be found right before this paragraph: "<XX>VII°", rather than "VII°", "omnia elementa<ta>" rather than "omnia elementata" paired with the variant in the note, " 'maxima' virtute", rather than "maxima virtute", "licet minimis quantitate" rather than "licet maxima quantitate", "*Elementatio theologica*" rather than "elementatio theologica", "inquam, ex huiusmodi primis elementis" rather than "in quantum ex huiusmodi primis elementis", "per physicos theologicos [?]" rather than "per physicos theologicos [?] divinitatis", "in illo [libro Procli]", rather than "in illo [libro]".
39. The *accessus* diagrams have been presented in the works of E.A. Quain, "The Mediaeval *accessus ad auctores*", in *Traditio* 3 (1945), p. 215-264, R.W. Hunt, "The Introductions to the *Artes* in the XIIth Century", in *Studia Mediaevalia R.J. Martin*, Bruges, De Tempel, 1948, p. 84-112 and A.J. Minnis, *Medieval Theory of Authorship*, London, Scolar Press, 1984, p. 40-58.
40. We have proposed a passage in *Physica* (II, 5, 196b21-22) but, unlike that passage, the remark here discusses the question of chance and spontaneity.

that the work of nature is the work of intelligence ("opus nature est opus intelligentie"[41]). This means, according to William of Leus, that "nature draws its efficacy and its productive virtue from the influence of the intelligence" and that "the entire work of nature is founded upon the influence of intelligence." The Dominican gives two reasons for this statement. Firstly, what is inferior depends upon what is superior; intelligence is superior to nature; therefore the work of nature can be reduced to that of intelligence. Secondly, nature acts towards an end; given that corporal agents cannot by themselves know the order towards that end, therefore they must be directed by an intellectual agent. "Opus nature est opus intelligentie" is certainly a phrase from Albert the Great[42], even if the Universal Doctor extrapolated it from the Aristotelian corpus[43]. Albert quotes this thesis, among others, in the second book of his commentary on the *Liber de Causis*[44] when he presents the four primary causes (*causae primariae*) — the first cause, the intelligence, the noble soul, and nature — in order to underline the intelligible character of the work of nature. As for William of Leus, he expresses in his prologue the dependence and the inferiority of nature upon "intellectual" causes.

2. From this premise, William can, following Giles of Rome and Thomas Aquinas, define the subject or matter of his treatise, that is separated primary causes. Let us note that William uses the term *causae primariae* (rather than *primae*), as Giles of Rome and Albert the Great use it. These primary causes are analyzed in the treatise according to their order, their relationships and their characteristics, after the author, in his first

41. William of Leus uses this maxim at least once more, in the literal commentary of the ninth proposition: Guillelmus de Levibus, *Expositio libri de causis*, BAV, cod. Borgh. 352, f. 23ra.
42. See on that subject L. Hödl, "*Opus naturae est opus intelligentiae*. Ein neuplatonisches Axiom im aristotelischen Verständnis des Albertus Magnus", in F. Niewöhner, L. Sturlese (ed.), *Averroismus im Mittelalter und in der Renaissance*, Zürich, Spur, 1994, p. 132-148 and J. Weisheipl, "The Axiom *Opus naturae est opus intelligentiae* and its Origins", in G. Meyer, A. Zimmermann (ed.), *Albertus Magnus. Doctor universalis (1280/1980)*, Mainz, M. Grünewald, 1980, p. 441-463.
43. This sentence is found in the *Auctoritates Aristotelis*, ed. J. Hamesse, Louvain / Paris, Peeters, 1974, p. 139, n°282, under *Commentator, Metaphysica*, but it is a *locus non inventus*.
44. All references, implicit and explicit, are supplied in the edition which follows, p. 521-549. For the three principal commentaries cited in the *apparatus fontium* of William of Leus's commentary, the editions are as follows: Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, ed. W. Fauser, in *Opera omnia* XVII, 2 [ed. Colon.], Münster, Aschendorff, 1993; Thomas de Aquino, *Super librum de causis expositio*, ed. H.-D. Saffrey, Paris, Vrin, 2nd ed., 2002 and Egidius Romanus, *Super librum de causis*, Venezia, J. Zoppin, 1550, Francfort, 1968.

proposition, shows the existing hierarchy between primary causes and the second universal cause, nature.

3. Having established the subject of the *Liber de Causis* to be separated primary causes, he comes to the question of to which part of philosophy does the treatise belong. To answer this, William follows Albert the Great, and Giles of Rome after him, quoting from Aristotle *Metaphysics*, VI, 1. He thus distinguishes three theoretical philosophies or "essential modes of philosophy", to wit, physics, mathematics, and metaphysics. Obviously the *Liber de Causis* would fall under metaphysics, or divine science, since it deals with immobile and immaterial objects. More specifically, the book handles the "noblest" part of metaphysics[45], the "flower of this part" as Giles put it and William after him, referring to one of the titles of the book[46]. This is the part that studies God and separate substances[47]. The Dominican specifies that the latter will be a particular topic in the last part of the treatise, that is, the six last propositions (25 to 30) of the manuscript, even if, he adds, proposition 27 briefly goes over the case of sensible substances[48].

4. In order to define the author of the book (or its efficient cause) — a still-unresolved question that was particularly debated in his time — William of Leus draws from all the sources he seems to know. From Albertus Magnus he gives the name of David the Jew, alias Avendauth. The German Dominican, however, did not consider him as a true author but rather as a compiler who had added a commentary to excerpts from Aristotle's *Letter on the Principle of the Universe* (*Epistola de Principio Universi Esse*)[49] demonstrating these theorems

45. The *Aristoteles latinus* has in *Metaphysica* VI, 1, ed. G. Vuillemin-Diem, translationis 'mediae' recensio, Turnhout, Brepols (AL, XXV 3.2), 1995, p. 127: "Non enim immanifestum quia si alicubi divinum existit, in tali natura existit; et honorabilissimam scientiam oportet circa honorabilissimum genus esse. Ergo theorice aliis scientiis desiderabiliores sunt, hec [theologia] autem theoricis".
46. See *infra* p. 478, n° 7.
47. It is the third and fourth ways of defining metaphysics according to Albertus, in his commentary.
48. See on that subject chart 3, p. 490-493.
49. This letter attributed by Albertus Magnus to Aristotle, following a reading of a difficult passage of *Avicenna latinus*, is in fact the work of Alexander of Aphrodisias, *The Epistle of the Principles of Everything According to the Opinion of Aristotle the Philosopher.* A. de Libera has explained the history of this mistake in *Albert le Grand et la philosophie*, Paris, Vrin, 1990, p. 55-72.

from theses by Avicenna, Algazel and Alfarabi[50]. From Albertus Magnus and Giles of Rome, William takes up the hypothesis that Alfarabi was the author. Finally, in reading Giles of Rome together with Thomas Aquinas, he elaborates the long development (partially personal) concerning the Arabic origin of the treatise translated into Latin, but especially its Greek source, namely the *Elements of Theology* by Proclus. After having claimed that the *Liber* was written in Arabic and not in Greek, William observes that its contents can be found more completely and thoroughly in the 211 propositions of Greek text entitled *Elementatio theologica* by the Platonist Proclus. The Dominican then proposes an explanation by analogy with Proclus's title. With regard to theological knowledge in general, these 211 propositions, and hence the 31 propositions of the *Liber de Causis*, play a role comparable to the four corporal elements with regard to the *elementata*, logical premises with regard to deductions, or the principles of science with regard to conclusions. According to William, all the theology of the philosophers is therefore virtually contained in these propositions. The Dominican adds that these propositions, just like the *Metaphysics* or the natural treatises of Aristotle, have undergone two translations into Latin, one old and one new, the latter by one of his fellow Dominicans. In mentioning the two translations, William completely confuses two works, the *Kitāb* of the anonymous Arab translated by Gerard of Cremona in 1187 and the Στοιχείωσις Θεολογική of the Greek Proclus, translated by the Dominican William of Moerbeke in 1268, since William of Leus even says that it is upon this new translation that he has composed his commentary!

5. The form of the treatise is defined, in accordance with Albertus Magnus and Giles of Rome, as an organization by theorems or universal maxims, followed by their demonstration or their exposition in a commentary, according the axiomatic-deductive method of Euclid and Proclus.

6. The aim (or the final cause), presented rapidly following Giles of Rome,

50. About David the Jew and of his possible identification with the philosopher Avendauth and with Abraham, see M.Th. d'Alverny, "Avendauth ?", in *Homenaje Millàs Vallierosa*, Barcelone, Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, 1954, p. 19-43; A. de Libera, "Albert le Grand et le platonisme", in E.P. Bos, P.A. Meijer, *On Proclus and His Influence in Medieval Philosophy*, Leiden / New York / Köln, Brill, 1992, p. 89-119, in part. 91; M. Zonta, "Jewish Mediation in the Translation of Arabo-Islamic Science and Philosophy to the Latin Middle Ages. Historical Overview and Perspectives of Research", in A. Speer, L. Wegener, *Wissen über Grenzen. Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*, Berlin, Walter de Gruyter, 2006, p. 89-105, in part. 91 and 101.

consists of acquiring knowledge of these realities presented in the *Liber de Causis.*

7. The title of the work takes four forms, as Albertus Magnus first claimed and Giles of Rome later simplified; Giles' version in turn serves as model for William. Albertus Magnus associated these four titles with four authors from whom David the Jew drew, namely Alfarabi, Algazel, Avicenna, and Aristotle. Giles of Rome reduces these differences to various ways of naming the treatise, in relation to its content: *Liber de Causis*, by antonomasia, since it deals with primary causes upon which secondary causes depend; *Flores divinorum*, since it deals with the noblest part of theology; *Lumen luminum*, since, as all science is defined as a light of the soul, a work dealing with primary causes might be named light of lights; *De pura bonitate* — which is closed to the original Latin title of Gerard of Cremone's translation: *Liber de expositione bonitatis pure* — since it deals with that which is immaterial, pure, and unmixed with bodies and which possesses therefore an indestructible goodness.

8. William of Leus then concludes, in accordance with Giles[51] and Thomas, that knowledge of these separate primary causes, which is the content of the *Liber de Causis*, leads to ultimate happiness, according to the philosophers. These primary causes, however, given their excellence, are only known to us "quia" and not "propter quid," that is by their equivocal and deficient effects and not by their causes, since they themselves are the highest causes. The Dominican ends by attributing the name of wisdom, according to the Aristotelico-Thomistic tradition[52], to the doctrine presented in this book.

c. The Explicit

Finally, the explicit on folio 87va of *V*, for which we follow without modification the reading proposed by Pelzer[53], confirms and corroborates this

51. See, on the subject of the notion of felicity in the prologue of the commentary of Giles of Rome, J.-L. Solère, "Néoplatonisme et rhétorique: Gilles de Rome et la première proposition du *De causis*", in L.G. Benakis (ed.), *Néoplatonisme et philosophie médiévale*, Turnhout, Brepols, 1997, p. 163-196.
52. Cf. Aristoteles, *Metaphysica* I, 1, 981b29, which affirms that wisdom deals with first causes and first principles and Thomas de Aquino, *Summa Theologiae* I-II, q. 57, a. 2, who interprets wisdom (*sapientia*) as an intellectual virtue which considers first causes.
53. Pelzer, "Guillaume de Leus (de Levibus)", p. 401-402.

image of how William understands the structure of the *Liber de Causis* and of his purpose in producing the commentary. First of all, it confirms that William knows that the *Liber de Causis* contains 32 propositions ("Explicit igitur Liber de causis [...] continens in se xxxii[as] propositiones"), even if the manuscript that has come down to us contains only 30. Since the text ends with "Here finishes the text and exposition of the whole of the *Liber de Causis*", and since the Dominican claimed that he was able to conclude his work ("opus consummavi"), it is possible that the Dominican did indeed comment on the entirety of the propositions, even if, in this codex, the end of the commentary is missing. Next, the explicit takes up what William considers to be the most important elements presented in the prologue, namely, that this text is divided into theorems and that it was composed by an author who wrote these theses and their demonstrations in Arabic — later translated into Latin — drawing upon the 211 of the *Elementatio theologica* by Proclus. Implicitly or explicitly, then, the whole of the Proclus's propositions can be found in the *Liber de Causis*. Last of all, it reminds the reader of William's project and method. He has explained the text of the *Liber* with his own commentary ("propria commenta") by furthermore pairing each proposition with a unique question of his own devising ("singula et propria questio"), adapted both to the subject and to difficulties encountered.

d. The Propositions and their Commentaries (Literal Commentary and Question-commentary)

The body of the text contained in *V* alternates regularly between a proposition from the *Liber de Causis* (30 of the 32 propositions with the last two missing), a literal commentary, and a question. There are two exceptions to this rule. In the first exception, the first proposition is placed before the prologue rather than after it[54]. So the prologue separates the proposition from its commentary and associated question. In the second exception, William of Leus asks two questions rather than one with regard to proposition 21.

The 30 propositions of the *Liber de Causis* present in *V* scrupulously follow the form that William presented in his exposition of the method: the *propositio*, that is the first sentence or the thesis, is reproduced in large letters, while the *commentum*, that is the rest of the proposition, is found in a normally sized text. The text of the version copied by William of Leus, at least as far as it appears in this codex, is fairly different from the text of Pattin's critical edition,

54. See on that subject *infra* p. 494.

but it also differs from the texts used by Thomas Aquinas or by Giles of Rome. We will illustrate this by the example of the first proposition[55].

The literal commentary, or the *expositio littere*, of the different propositions follows the classic process of division of the text ("divisio textus"), exposition of its meaning ("expositio textus") and argumentative reconstruction ("sententia"). This leads to a very close analysis of the text interspersed with paragraphs of invaluable remarks ("notanda") on doctrine which begin with *attende* or *attendendum*. This literal commentary borrows a great deal of material from Giles of Rome[56] who seems particularly adapted to a didactic exercise since he organizes his text in different parts and sub-parts, paraphrasing the reasoning, before discussing certain doctrinal problems. William of Leus's exposition certainly bears witness to his teaching in the *studia* of Provence[57]. Indeed this literal commentary expresses less the specific positions and interests of the *lector theologiae* and more the doctrine of the *Liber* as it relates to its sources, both (Neo-) Platonist (Proclus and Plato) and Peripatetic (Aristotle, Averroes) and as it relates to the fundamental thematics of "Neoplatonising" Christian philosophy (Pseudo-Dionysius, Boethius, Augustinus). For example, all of the citations of Proclus (22 occurrences) are found in the literal commentary (and were taken from the commentary of Giles of Rome). Likewise, the literal commentary contains 8 of the 14 mentions of Plato, 68 of the 123 citations of Aristotle, 11 of the 14 of Averroes, 9 of the 26 of Pseudo-Dionysius, and 4 of the 11 of Boethius[58]. For more clarity, the following chart presents the sources quoted in the literal commentary (except the commentaries on propositions 8 and 11, which quote no authority)[59].

55. See *infra*, p. 495-500.
56. C. d'Ancona Costa, "L'uso della *sententia Dionysii* nel commento di s. Tommaso e Egidio Romano alle proposizioni 3, 4, 6 del *Liber de Causis*", in *Medioevo* 8 (1982), p. 18-19 and 29, had already remarked upon the dependence of the commentary of William of Leus upon that of Giles of Rome, at least concerning the commentaries of propositions three, four and six.
57. The hypothesis of M.M. Mulchahey (*'First the Bow is Bent in Study'. Dominican Education before 1350*, Turnhout, Brepols, 1998, p. 263), namely that Albertus's commentaries on the work of Aristotle (including the *Liber de Causis*) might have formed the basis for a "program" for the newly founded *studia naturarum* by Humbert of Romans, although interesting, seems to be contradicted here by the fact that the teaching of William of Leus — that is his literal commentary — is based more specifically on the commentary of Giles of Rome.
58. The other occurrences are to be found in the question-commentary.
59. We base our findings in part on the investigation made in our preceding article, more precise, though with some errors: Carron-Faivre, "Guillaume de Leus", p. 317-321.

Chart 1: Authorities in the literal commentary

Propositions	Sources cited in the literal commentary
1	Philosophus, *Analytica posterior*
2	Proclus
3	**Philosophus, with no other reference** ***De anima*** *Metaphysica*
	Dionysius, with no other reference
4	**Philosophus, with no other reference**
	Commentator, with no other reference
	Proclus (2x)
	Tholomeus
5	**Philosophus, with no other reference**
6	**Philosophus, with no other reference (2x)**
	secundum Apostolum
	Dionysius, *De divinis nominibus, De celestia hierarchia*
7	Philosophus, *Physica*
	Dionysius, *De celestia hierarchia*
9	**Philosophus, with no other reference** *De generatione* ***De celo et mundo*** *Metaphysica*
	Plato
	Augustinus, *Confessiones*
10	Commentator, *Super III De anima*
	Plato
12	**Philosophus, with no other reference**
	Commentator, *Super XII Metaphysicam*
	Proclus (2x)
	Plato (2x)
13	**Philosophus, with no other reference (2x)** *De anima* (2x)
	Commentator, with no other reference *Super I Metaphysicam* (2x)
14	Proclus
15	Philosophus, with no other reference *De anima*
	Proclus (4x)

	Augustinus, *De Trinitate* (2x)
16	Philosophus, *Physica* *Metaphysica* (2x)
	Boethius
	Augustinus, *De Trinitate*
	Damascenus
17	**Philosophus, with no other reference** *Metaphysica*
	Proclus
18	Philosophus, with no other reference *De anima* *Physica* *Metaphysica*
	Plato (3x)
	Dionysius, *De divinis nominibus*
	Boethius, *De consolatione*
19	Philosophus, *De anima* *Ethica*
	Commentator, with no other reference
	Ysaac (Isaac Israeli)
	Proclus
	Plato
	Dionysius, with no other reference
20	Epicurei
21	Philosophus, with no other reference *Topica* *Metaphysica* (3x) *Politica* (2x)
	Proclus
	secundum Apostolum
22	Philosophus, with no other reference (3x)
	Proclus (3x)
	Plato
	Damascenus
23	**Philosophus, with no other reference** *De anima* *Physica* *Metaphysica* (2x) *Politica*

	Proclus
	Dionysius, *De divinis nominibus*
24	**Philosophus, *De generatione*** *De anima*
	Ethica
	Commentator, *Super Metaphysicam*
	Proclus
	Plato
	Genesis ***Psalmi* (2x)**
	Anselmus, with no other reference (2x)
	Dionysius, *De divinis nominibus*
	Anselmus
25	Philosophus, *De anima* *Physica* *Metaphysica* (2x)
	Commentator, *Super Metaphysicam* (2x)
	Ysaac (Isaac Israeli)
	Proclus
	Boethius
26	Philosophus, *De generatione* *De anima* *Physica* (2x) *Metaphysica*
	Commentator, *Super Physicam*
	Proclus (2x)
	Plato
27	Philosophus, *De anima*
28	Proclus
29	Philosophus, *Topica* *De generatione* *Physica* (2x) *Metaphysica*
	Proclus
	Boethius, with no other reference
30	Philosophus, *Physica* (3x) *Metaphysica*
	Commentator, *Super Metaphysicam*
	Proclus

	Ad Hebreos
	Augustinus, *De Trinitate*
	Dionysius, with no other reference

William borrowed extensively from Giles of Rome. Out of the 148 cited authorities in William's literal commentary, only 27 (in bold in the chart) do not come directly from the Giles's *Super librum de Causis* (or, more precisely, from Giles' commentary on the same proposition). Three of these 27 citations — one of Pseudo-Dionysius in the commentary on proposition 3, and two references to the *Philosophus* in the commentary on the proposition 13 — might be linked to the Thomas Aquinas's exposition on the same propositions[60]. The citation of Isaac Israeli (found in the commentaries on propositions 19 and 25) appears in the *De Causis* of Albertus Magnus[61]. Outside of these references found in other works, there remain six biblical references (which are, as we will see, specific to the William of Leus), eight general Aristotelian references (with no specification of a given work), three citing Aristotelian works (*De generatione, De anima, De celo*), one concerning the Platonic theory of separate ideas, two referring to *philosophi* or *astrologi* (Averroes and Ptolemy[62]) and two to *theologi* (John of Damascus and Boethius[63]).

From the work of Cristina d'Ancona Costa[64], we know the strategy followed by the predecessors of William of Leus in their commentaries on the *Liber de Causis.* On one hand, Thomas Aquinas's exegesis aims at

60. Thomas de Aquino, *Super librum de causis expositio*, prop. 3, p. 24: "unde et Dionysius dicit IV° capitulo De divinis nominibus quod animae *per angelos fiunt participes illuminationum* a Deo *emanantium*"; prop. 13, p. 83: "Quia vero secundum sententiam Aristotelis [...] non ponimus multas formas supra intellectus sed unam solam quae est causa prima".

61. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, II, 2, 35, p. 128: "Et hoc est, quod dicit Isaac, quod anima creatur in umbra intelligentiae, umbram vocans diminutionem potestatis".

62. Guillelmus de Levibus, *Expositio libri de causis*, prop. 4, f. 11r: "stelle non sunt fixe in spheris suis sed habent motum seorsum a motu spherarum, sicut dicit Tholomeus" and prop. 19, f. 47rb: "licet anima nostra quantum ad intellectum se habeat in genere intellectualium sicut se habet materia prima in genere entium, secundum Commentatorem, non propter hoc non est quin anima que est potentia intellectualis, sicut materia prima materia est in potentia actuali".

63. *Ibid.*, prop. 16, f. 40ra: "Deus [...] habet in se perfectiones omnium entium que fuerunt, sunt, erunt et possunt esse et ideo est pelagus substantie infinitum, secundum Damascenum [...] actus ut actus non recipit aliquid aliud a se, nec alteri adheret nec recipit, ut dicit Boethius, admixtionem actus extranei".

64. Cf. d'Ancona Costa, "L'uso della *sententia Dionysii*".

correcting the Platonic positions by Pseudo-Dionysius, and so to widen the gap separating the *Liber de Causis* from the *Elementatio* in order to finish with a reconciliation of the *Liber* with the *Sententia Dionysii*. On the other, Albertus Magnus proposes a complete exposition of Peripatetic theology which associates Neoplatonic procession and the metaphysics of flux. For his part, Giles uses all these sources, distinguishing between *philosophi* and *theologi*. For example, he uses Pseudo-Dionysius not to rectify the *positio platonica* but to complete his remarks on angelology and gnoseology. Though we will see that his question-commentary is another matter[65], William of Leus's literal commentary follows this last approach, since it stays close to Giles's commentary, citing, as does Giles, the Peripatetics and the Platonists to clarify the *Liber*'s propositions. If necessary, he compares the doctrines of the Neoplatonists to the truths of theologians rather than reinterpreted them in the light of such Christian Platonists as Pseudo-Dionysius or Boethius. William does wish to distance himself from certain positions of the *Liber de Causis*, or at least from a too strict interpretation of its theses. His way of distinguishing between the points of view of philosophers (or astrologers) on one hand and theologians on the other leads him[66], for example, to bring up the *error Commentatoris* regarding the unity of the Intellect. He also mentions the errors of the philosophers regarding the eternal movement of the stars, the impression of forms by superior intelligences upon inferior intelligences, and the errors of the Platonists regarding separate ideas[67].

With the help of indications found in the literal commentary, it is possible to broadly outline the structure of the *Liber de Causis* as expressed by William of Leus and which follows Giles of Rome. After proposition 1, which serves as introduction, defining the relationship between primary causes and the secondary universal cause, that is nature, proposition 2 presents the three primary causes. These are the souls, the intelligences, and the first cause. Proposition 3 explains the connections between them while propositions 4 and 5, respectively, explain the distinctions between the different intelligences and the different souls. From proposition 6 to proposition 15, each of the three primary causes is presented of itself: the first cause (prop. 6); the intelligences (prop. 7-13; according to their quiddity (7); according to their universality (8-9) and according to their own operation (10-13)); the souls

65. Cf. *infra* p. 488-489 and 518-519.

66. Cf. for example Guillelmus de Levibus, *Expositio libri de causis*, prop. 3, f. 7va: "cognitio supernaturalis non habet hic nisi per fidem; ista non pertinet ad doctrinam philosophorum"; prop. 23, f. 62ra: "que a philosophis etiam denominantur anime celorum et a theologis denominantur angeli".

67. Cf. for example respectively Guillelmus de Levibus, *Expositio libri de causis*, prop. 4, f. 10vb; prop. 5, f. 13va; prop. 5, f. 12vb and prop. 12, f. 28vb or prop. 18, f. 44rb.

(prop. 14-15). Starting with proposition 16, the author of the *Liber* proposes a comparison between these causes according to their operations: first, how inferior causes depend upon superior ones (16-19), according to power (16-17) and according to essence (18-19); then, how superior causes rule inferior ones (20-24), first in a general way (20), then in a specific way (21-24), according to abundance, excellence, universality, and unity; finally he compares them in a general way (25-30), according to incorruptibility (25-27), according to simplicity (28-29), and according to temporality and eternity (30). For greater clarity, the following chart recapitulates the above division, with references to the numerous mentions of the outline which William makes in his literal commentary.

Chart 2: Plan of the *Liber de Causis* from the literal commentary

Plan of the *Liber de Causis*			***V***
Prop. 1: Introduction: hierarchy of primary causes, second universal cause			Prologue (1rb), 1st prop. (1vb), 2nd prop. (5rb)
Prop. 2: Presentation of and distinction between the three primary causes: first cause, intelligences, souls			2nd prop. (5va), 3rd prop. (7ra)
Prop. 3: Connections between the three primary causes			3rd prop. (7ra), 6th prop. (14va)
Prop. 4-5: Distinctions in the primary causes			3rd prop. (7ra), 4th prop. (9va), 6th prop. (14va)
	Prop. 4: Between the different intelligences		4th prop. (9va), 5th prop. (12va)
	Prop. 5: Between the different souls		4th prop. (9va), 5th prop. (12va)
Prop. 6-15: Presentation of each of the primary causes, of itself			2nd prop. (5va), 3th prop. (7ra), 6th prop. (14va), 16th prop. (38ra)
	Prop. 6: First cause		6th prop. (14va), 7th prop. (16va), 14th prop. (32rb)
	Prop. 7-13: Intelligences		6th prop. (14va), 7th prop. (16va), 14th prop. (32rb)
		Prop. 7: According to their quiddity	7th prop. (16va), 8th prop. (19vb), 10th prop. (24rb)
		Prop. 8-9: According to their universality	7th prop. (16va), 8th prop. (19vb), 10th prop. (24rb)
		Prop. 10-13: According to their own operation	7th prop. (16va-b), 10th prop. (24rb)

	Prop. 14-15: Souls		6th prop. (14va), 14th prop. (32rb)
Prop. 16-30: Comparison between the primary causes, according to their operations			3rd prop. (7ra), 16th prop. (38ra)
	Prop. 16-19: Dependence of the inferior causes upon superior causes		16th prop. (38ra), 20th prop. (50rb), (68ra)
		Prop. 16-17: According to power	16th prop. (38ra), 18th prop. (44rb), 20th prop. (50rb)
		Prop. 18-19: According to essence	18th prop. (44rb), 20th prop. (50rb)
	Prop. 20-24: The superior causes' direction of the inferior ones		16th prop. (38ra), 20th prop. (50rb), (68ra)
		Prop. 20: In general	20th prop. (50rb), 21st prop. (54ra)
		Prop. 21-24: In particular (abundance, excellence, universality, unity)	20th prop. (50rb), 21st prop. (54ra)
	Prop. 25-30: General comparison of primary causes		16th prop. (38ra), 25th prop. (68ra)
		Prop. 25-27: According to incorruptibility (and corruptibility)	25th prop. (68vb), 28th prop. (78ra), 30th prop. (83vb)
		Prop. 28-29: According to simplicity (and composition)	25th prop. (68vb), 28th prop. (78ra), 30th prop. (83vb)
		Prop. 30: According to eternity and the temporality	25th prop. (68vb), 30th prop. (83vb)

It might therefore be interesting to see if the question-commentary respects the plan presented in the *expositio littere*, since it seems to differ from the literal commentary in its use of sources and its objective, while also certainly post-dating the literal commentary[68]. Before responding to this question, however, let us look at the broad outlines of these *questiones*. Each of the 31 questions (one for each of the 30 propositions present in *V* except for proposition 21 which has two) are introduced by the phrase *Queritur utrum*. The author addresses themes based on the material of the proposition they are associated

68. We will return to the pertinence of this difference in objectives and in the times of composition as concerns the two commentaries in the conclusion, *infra*, p. 518-519. Concerning the difference in sources, see *infra*, p. 489.

with, and he treats them like *questiones disputate*[69]. Thus they are made up of the title of the question, followed by the statement *et videtur quod sic/non*, then some arguments *quod sic/non,* which are contraposed by an authority in favor of the thesis to be defended (introduced by *in contrarium*); the body of the question follows, that is its *determinatio*, which ends with the responses to the arguments.

What stands out most strongly on a first reading of these *questiones* is that the perspective which William of Leus adopts to question the propositions of the *Liber de Causis* is not only philosophical but also theological, and in the Christian sense of the word. This can be deduced from the titles of the questions[70] as much as in the interest that they reveal as in the vocabulary. In the titles we find: unicity and divine simplicity (q. 1, q. 18, q. 20, q. 24); primacy of the being (q. 2); the non-existence of the souls of spheres (q. 3, q. 14); the creation of the world (q. 4); the eternity of the world (q. 5); the knowledge of angels (q. 8); the immediacy of divine action (q. 16); human knowledge of God (q. 6, q. 21a, q. 22): the gratuity of grace (q. 21b), and the universality of divine government (q. 23). In the vocabulary, we find some consistent uses: *Deus* (q. 16, q. 18, q. 21a and b, q. 24) rather than *causa prima*; *angelus* (q. 7, q. 8, q. 10) rather than *intelligentia*[71], etc. Let us remark that in the commentary which we might call the most "theological" of those known besides this one, that is to say the commentary of Thomas Aquinas, if the term *Deus* is also used fairly regularly (52 occurrences), the word *angelus* is rare (8 occurrences, 4 of which are in connection with citations of Pseudo-

69. See on that subject O. Weijers, *'Queritur utrum': recherches sur la 'disputatio' dans les universités médiévales*, Turnhout, Brepols, 2009. According to the different types of questions described by this same researcher in her article, "L'enseignement du trivium à la Faculté des Arts de Paris: la *questio*", in J. Hamesse (ed.), *Manuels, programmes de cours et techniques d'enseignement dans les Universités médiévales*, Louvain-la-Neuve, Publications de l'Institut d'études médiévales, 1994, p. 57-74, in part. 73, we are here near to "questions constituing in themselves a commentary (they relate to the content of the text or at least to its subject; they are disputed according to the dialectic method)", although indeed they are not a commentary in themselves, since they are paired with an *expositio*.

70. For the titles of the questions, see *infra*, chart 3, p. 490-493.

71. See on that subject the article of S. Piron, "Deplatonising the Celestial Hierarchy. Peter John Olivi's Interpretation of the Pseudo-Dionysius", in I. Iribarren, M. Lenz (ed.), *Angels in Medieval Philosophy Inquiry. Their Function and Significance*, Aldershot, Ashgate, 2008, p. 29-44 and 67, who presents the different strategies of theologians (Albertus Magnus, Thomas Aquinas, Peter John Olivi) concerning the relationships between angels of the Christian tradition and the intellectual substances of philosophical, and particularly Neoplatonic, tradition. It would seem — first of all in simply noting the hesitation in vocabulary — that the path chosen by William of Leus, as opposed to those of Albertus Magnus and Peter John Olivi, allows for a partial identification between angels and intelligences — when this does not contradict the truths of faith.

Dionysius and 2 with citations of Augustine)[72]. More clearly still than in the literal commentary, William of Leus's use of authorities illuminates his project for a theological exposition of the *Liber de Causis*. Here we find 38 biblical citations, 30 occurrences of the name Augustine, 26 of Pseudo-Dionysius[73], as well as references to Gregory the Great (8), Boethius (7), John of Damascus (6), Anselm of Canterbury (2), Basil of Caesarea (1), Isidore of Seville (1), or Jerome (1)[74]. For comparison, if Thomas cites Pseudo-Dionysius 25 times, his commentary contains only four references to Augustine, one to Boethius, and none to other theologians or to the Bible. This theological reading stands out also in the distinctions that he proposes, more regularly still than in the literal commentary, between theses of philosophers and those of theologians[75]. It stands out also from the use of phrases such as "in contrarium est fides nostra, nos instructi per fidem nobis traditam in scriptura sacra", or again "hoc enim derogat catholice fidei"[76]. As we will see in the more detailed analysis of the *questio* paired with the first proposition[77], even if William borrows part of his material from previous commentaries of the *Liber de Causis*, he does so much less systematically than in the literal commentary; this reinforces not only the personal character of his interpretation and the aim of his reading, but also gives a stronger meaning to his choice of authorities.

We will end this general presentation of William of Leus's commentary with a chart of the thematic structure of the *Liber de Causis*, as it appears from the reading in William's 31 *questiones*.

72. For the occurences of *angelus*, see Thomas de Aquino, *Super librum de causis expositio*, prop. 3, 24 (Dionysius), 25 (Augustine, Dionysius); prop. 5, 39; prop. 10, 68 (Dionysius, Augustine); prop. 11, 74; prop. 19, 107 (Dionysius).
73. Differently than in the literal commentary, Ps. Dionysius plays the role here more precisely of hermeneutical instrument allowing the correction of the errors of the Platonists, as is the case in the commentary of Thomas. See on that subject, *infra*, p. 509-518, the question of the first proposition.
74. For the detail of these quotations, see Carron-Faivre, "Guillaume de Leus", p. 318-321.
75. See for example Guillelmus de Levibus, *Expositio libri de causis*, q. 3, f. 8rb: "fuerunt due opiniones, philosophorum et theologorum"; q 14, f. 34ra: "huic sentencie philosophorum concordat sentencia theologorum". See also q. 4, f. 11ra-b; q. 5, f. 12vb, 13va, 14ra.
76. See respectively Guillelmus de Levibus, *Expositio libri de causis*, q. 1, f. 3vb; q. 5, f. 14rb; q. 10, f. 26ra. Let us remark that this type of expression is not absent from the commentary of Thomas. We can read, for example, in his commentary on the second proposition (16) concerning the soul of the world: "quia hoc catholica fides non asserit", in his commentary on the fifth proposition (41) concerning the eternal life not only of souls but of bodies (glorious): "hoc fides catholica confitetur"; in his commentary on the eleventh proposition (74), concerning the eternity of the world: "multa fundamenta catholicae fidei tollerentur"; finally in his commentary on the thirteenth proposition (83), concerning the fact that there is only one superior form above the intellect to wit, the first cause "secundum sententiam Aristotelis quae in hoc catholicae doctrinae concordat".
77. See *infra*, p. 509-518.

Chart 3: Plan of the *Liber de Causis* from the *questiones*

Plan of the *Liber de Causis*			Questions present in *V*
Prop. 1: Unicity of the first cause			1. Queritur utrum sit dare tantum unam causam et unum principium omnium rerum (f. 3vb-5rb)
Prop. 2: Primacy of the being			2. Queritur de hoc quod dicit actor hic, quod esse est plus quam eternitas et per consequens plus quam intelligentia (f. 6va-6vb)
Prop. 3-5: Determination of some cases where the philosophers diverge from Church doctrine with respect to the primary causes			
	Prop. 3: Do the souls of spheres exist?		3. Queritur utrum corpora celestia sint animata (f. 8rb-9va)
	Prop. 4: Is being created ?		4. Queritur de hoc quod dicit hic actor, scilicet utrum esse sit per creationem (f. 11va-12va)
	Prop. 5: Is the movement of the heavens perpetual?		5. Queritur utrum motus celorum sit perpetuus vel cesset aliquando naturaliter (f. 13vb-14rb)
Prop. 6-15: Presentation of each primary cause, of itself			
	Prop. 6: The first cause		6. Queritur utrum prima causa possit hic sciri a nobis (f. 15va-16va)
	Prop. 7-13: Intelligences or angels		
		Prop. 7: Their quiddity	7. Queritur utrum angeli sint compositi ex materia et ex forma (f. 17vb-19va)
		Prop. 8: Their knowledge	8. Queritur utrum angeli cognoscant res per species rerum vel per essentiam suam (f. 20va-21vb)
		Prop. 9: Their incorruptibility	9. Queritur <utrum> omnes intelligentie per naturam sint ita fixe et stabiles, quod sunt incorruptibiles (f. 23vb-24ra)
		Prop. 10-15: The relationships between them and with the rest of creation	

			Prop. 10: Knowledge of the higher angels with regard to the lower	10. Queritur utrum angeli superiores intelligant per species magis universales quam inferiores (f. 25va-26vb)
			Prop. 11: Their action upon the material world	11. Queritur utrum intelligentia possit aliquo modo agere in ista corporalia vel corruptibilia inferiora (f. 27ra-28rb)
			Prop. 12: The relationships between intelligence, life and being (triad according to Proclus)	12. Queritur utrum, sicut dicitur hic, omnia sint in omnibus (f. 29rb-29vb)
			Prop. 13: Their knowledge of themselves and of the world	13. Queritur utrum intelligentia, ex hoc quod intelligit se, intelligat omnia alia (f. 31vb-32ra)
			Prop. 14: Their action upon the spheres	14. Queritur utrum intelligentia superior possit immediate movere orbem (f. 33vb-34va)
			Prop. 15: Their ability to know	15. Queritur utrum sola res intellectualis convertat se supra se per operationem intelligibilem (f. 36vb-37vb)
Prop. 16-30: Comparison between the primary causes				
	Prop. 16-24: Relationship of the first cause with its creation			
			Prop. 16: Can God act immediately on his creation?	16. Queritur utrum Deus immediate agat in omnibus rebus (f. 40va-41rb)
			Prop. 17: The greatest simplicity implies the greatest perfection in primary causes, but not necessarily in all things	17. Queritur utrum res quanto sunt simpliciores tanto sint perfectiores (f. 43ra-44ra)

		Prop. 18: Divine simplicity (as relating to its attributes)	18. Queritur utrum attributa divina, cuiusmodi sunt esse, vivere et intelligere et quecumque alia attributa, differant in Deo realiter (f. 45vb-46va)
		Prop. 19: Intelligences receive more divine goodness than souls	19. Queritur utrum intelligentiis sint gradus secundum sub et supra, sic quod superiores recipiant plus de bonitatibus divinis et per consequens sint perfectiores quam inferiores (f. 48vb-50rb)
		Prop. 20: Divine simplicity (as relating to its creation)	20. Queritur utrum prima causa se habeat uniformiter et equaliter ad omnia, ita quod tota causa diversitatis sit solum ex diversitate recipientium (f. 53rb-53vb)
		Prop. 21a: Knowledge of God by creatures Prop. 21b: Divine generosity regarding creatures	21a. Queritur utrum ex creaturis possimus devenire perscrutando ad cognitionem Dei (f. 55va-56rb) 21b. Queritur utrum quicquid Deus facit in creatura faciat ex nimia sui gratia vel ex debito vel ex merito creature (f. 56rb-56va)
		Prop. 22: Divine eminence regarding creatures	22. Queritur utrum prima causa possit hic a nobis aliquo modo proprie nominari (f. 59ra-59vb)
		Prop. 23: Divine universal direction of His creation	23. Queritur utrum prima causa habeat universale regimen omnium rerum (f. 62va-63rb)
		Prop. 24: God's mode of existing in His creation and mode of existing of creation in God	24. Queritur utrum Deus existat in omnibus rebus secundum dispositionem unam et omnia existant in Deo secundum variam dispositionem (f. 66va-68ra)
	Prop. 25-29: Separated substances and their characteristics		
		Prop. 25: Ingenerability	25. Queritur utrum in substantiis separatis sit generatio (f. 70va-71vb)
		Prop. 26 et 27: Incorruptibility (as opposed to non-separated substances)	26. Queritur utrum substantie separate sint aliquo modo destructibiles (f. 75va-76rb)

			27. Cum omnis forma in quantum forma adhereat materie sue et faciat unum cum materia secundum esse, ex quo largo modo omnis forma est delata super materiam suam, queritur ex hoc utrum omnis forma sit corruptibilis (f. 77rb-77vb)
		Prop. 28: Simplicity (as opposed to non-separated substances)	28. Queritur utrum, sicut omnis substantia per se stans est simplex et indivisibilis, ita etiam omnis substantia non stans per se sit divisibilis (f. 79vb-80rb)
		Prop. 29: Eternity	29. Queritur utrum substantia simplex stans per se cadat sub tempore (f. 82vb-83va)
	Prop. 30: Connection of parts of the universe amongst themselves		30. Queritur utrum omnes partes universi sint connexe ad invicem inter se (f. 87ra-87va)

This chart makes evident the commonalities and differences between the question-commentary's presentation of the *Liber de Causis* and that expressed in the literal commentary. The points in common concern above all the most general structure of the treatise, to wit, the large sections 1-5, 6-15, 16-30 (or rather 29[78]). The differences are principally expressed by the question-commentary's interest in the divergences of opinion between philosophers and theologians and about the first cause, as well as the negligible place of souls (as compared to intelligences and the first cause) which can be explained by the negation of the existence of the souls of spheres.

3. Proposition I and its commentaries

The *Liber de Causis* marked an important step in medieval thought on the nature of divine action *ad extra*, and on the existence, the hierarchy

78. Let us remark the specific, particular, as well as more "general" placing of the question linked to proposition 30, playing the role of a "conclusion." This would put into doubt the thesis of the lacunary character of the text to which the manuscript seems to bear witness, as compared to a complete apographe. While we know that propositions 25 to 32 are considered by Giles of Rome (whom William of Leus follows, as we have seen, in his literal commentary) as belonging to the same section (concerning the general comparison between primary causes), the particularity of detaching the question relative to proposition 30 from preceding questions seems even more significant.

and the form of separate causes. It is one of the sources, or perhaps more precisely, one of the textual *loci* particularly important for the development of the discourse on the relationship between God and creation in the Middle Ages. The interpretation of the *Liber de Causis* by William of Leus follows this hermeneutical tradition, while emphasizing its more specifically (Christian) theological scope. In fact, it can be read as a project of translating and correcting the Plotino-Proclian procession into something monotheistic and creationist with the aid of doctrine from both ancient and contemporary Christian theologians, as William de Leus' commentary on the first proposition of the *Liber de Causis* illustrate.

a. Proposition I

The text of the first proposition is repeated twice over. The first time it is given in its entirety, before the prologue (rather than following it). The second time it appears by *lemmata* within the confines of the literal commentary. This position before the prologue could be explained by its role as "quasi prohemium respectu totius operis" which William attributes to this first proposition, following Giles of Rome and Thomas Aquinas[79]. This first text presents readings that vary both from the Pattin[80] edition and with that the same passage as separated into *lemmata* in the literal commentary. The following chart shows the significant differences, leaving aside simple cases of inversion[81]. The numbering (1a, 1b, 2a, 2b, etc.) corresponds to that used in our edition[82] to distinguish between the divisions of the text proposed by William of Leus. Manuscripts B and C are two codices close to *V*, compiled by Pattin in his edition.

79. See the discussion *infra* about the literal commentary of the first proposition, p. 500.
80. Pattin, "Introduction", in "Le *Liber de causis*", p. 134-203.
81. We don't insert in the chart the insignificant cases such as: *universalis secunda* ed.] *secunda universalis* V (1a); *vehementius est causa homini* ed.] *causa est vehementius homini* V (2a); *efficit secunda* ed.] *efficit secunda* V (3a); *ab eo causa prima* ed.] *causa prima ab eo* V (3c); *maioris et vehementioris* ed.] *vehementioris et maioris* V (3c); *est vehementius* ed.] *vehementius est* V (3e).
82. See *infra*, p. 522-523.

Chart 4: Comparison of editions of the first proposition of the *Liber de Causis*

Case	Place of the text	Pattin Edition, p. 46-48	Our edition (from *V*, f. 1ra-b), whole text	Our edition (from *V*, f. 1vb-3vb), text by *lemmata*	Mss. B (Bruges, Bibl. de la Ville 478, 14th c.) and C (Bruxelles, Bibl. Royale II, 2314 (2839), end of 13th c.)
1	I	causa universalis secunda	causa universalis	causa universalis secunda	causa universalis secunda
2	II.1.a	Cum ergo	Cum ergo	Cum enim	Cum enim
3	II.1.b	cum ergo agit causa secunda, quae sequitur, causatum, non excusat ipsius actio a causa prima que est supra ipsam	cum ergo causa secunda in causatum, quod ipsam se<quitur>, non excusatur ipsius actio a causa prima que est supra ipsam	cum ergo causa secunda in causatum, quod ipsam sequitur, non excusatur ipsius actio a causa prima que est supra ipsam	cum ergo causa secunda (*inv*. C) in causatum, quod ipsam sequitur, non excusatur ipsius actio a causa prima que est supra ipsam
4	II.2.a	oportet ut sit res	oportet ut sit res	oportet quod sit res	oportet ut sit res
5	II.2.a	causa eius longinqua	causa perlonguinqua	causa est longuinqua	causa est longuinqua
6	II.2.a	Esse ergo	Esse igitur	Esse igitur	Esse igitur
7	II.2.a	quando ponis rationalitatem causam homini, est esse vehementius causa homini	quando ponis rationale causam homini esse est vehementius causa homini	quando ponis rationale causam homini esse est vehementius causa homini	quando ponis rationabile causam homini est esse vehementius causa

		quam rationalitas	quam rationabilitas	quam rationabilitas	hominis quam rationalis
8	II.2.b	Et illius quod dicimus significatio est Et illius quidem signum est (corr. T)	diximus signum est	dicimus signum est	dicimus signum est
9	II.2.b	virtutem rationale	virtutem rationabilem	virtutem rationalem et	virtutem rationalem
10	II.2.b	removes ab eo vivum, non remanet vivum sed remanet esse	removes vivum ab illo, non remanet vivum, remanet tamen esse	removes vivum ab illo, non remanet vivum, remanet tamen esse	removes ab illo vivum, non remanet vivum, remanet tamen esse
11	II.2.b	causati sui, remanet ergo homo esse	causati sui, scilicet cause secunde, id est vivi, remanet ergo hominis esse	causati sui, scilicet cause secunde, id est vivi, remanet ergo hominis	causati sui, scilicet cause secunde, id est vivi, remanet ergo hominis esse
12	II.2.c	causa prima longinqua	causa prima et longuinqua	causa prima et longuinqua	causa prima et longuinqua
13	II.2.c	Et hoc quidem non fit secundum hoc, nisi quia res in primis non patitur nisi a virtute longuinqua; deinde patitur secundo a virtute quae est sub prima	Et hoc non fit nisi secundum hoc quod in primis res non patitur nisi a virtute longuinqua; deinde patitur a virtute que est sub prima	Et hoc non fit nisi secundum hoc quod in primis res non patitur nisi a virtute longuinqua; deinde patitur a virtute que est sub prima	Et hoc non fit nisi secundum hoc quod in primis res non patitur nisi a virtute longuinqua; deinde patitur a virtute que est sub prima
14	II.3.b	quoniam omnem	quoniam operationem	quoniam operationem	B: quoniam operationem

		operationem quam causa efficit secunda, et prima causa efficit	quam secunda efficit, et prima efficit	quam secunda efficit	quam efficit secunda, et prima efficit C: quoniam operationem quam efficit secunda in prima causa efficit
15	II.3.d	Quod est quia causa secunda quando facit rem, influit causa prima quae est supra eam super illam rem de virtute sua, quare adhaeret ei adherentia vehementi et servat eam	Quod est quia causa secunda non efficit rem, sed influit a causa prima, que est supra ipsam, super illam rem de virtute sua, qua adheret ei adherentia vehementi et servat eam	Quod est quia causa secunda non efficit rem, sed influit a causa prima, que est supra ipsam, super illam rem de virtute sua, qua adheret ei adherentia vehementi et servat eam	B: Quod est quia causa secunda animal quando efficit, influit a causa prima non efficit rem, sed influit a causa prima quae est supra ipsam super illam de virtute sua, qua adhaeret ei adherentia vehementi et servat eam C: Quod est quia causa secunda non efficit rem quando efficit, influit a causa prima quae est supra ispam super illam rem de virtute sua, qua adhaeret ei adherentia

					vehementi et servat eam
16	II.3.e	Iam ergo	Iam ergo	Iam igitur	Iam igitur
17	II.3.e	super eam	super rem illam	super rem illam	super eam
18	II.3.e	immo remanet in ea et adhaeret ei adhaerentia vehementi	immo remanet in ea hec adherentia vehementi	immo remanet hec adherentia vehementi	immo remanet in ea hac adhaerentia vehementi

According to this comparative chart, it seems that the version of the *Liber de Causis* used by William of Leus belongs to the same family as those of manuscripts B and C, both of which are of Cistercian and Belgian provenance[83]. The differences with the Pattin edition are fairly numerous, while the variations between the two occurrences of the text cited by the Dominican are minimal. Where they exist, the *lemmata* are more often similar to the manuscripts B and C than the text given at the beginning (cases 1, 2, 5, 8, nearly 9 et 16, counter-case 4, 11, and nearly 18). Some of these variants, which we translate in the following chart, are decisive for the meaning of the proposition.

Chart 5: Differences of meaning in the 1st proposition, between the Pattin edition and the version of William of Leus

Case	Translation of the Pattin text	Translation of the text of William of Leus
3 (II.1.b)	When therefore the second cause, which follows, produces the effect, its action does not escape the first cause which is above it	When therefore the second cause acts upon the effect that follows it, its action is not absolved from the first cause, which is above it

83. B seems to have a provenance from the Dunes Abbey and C from that of Aulne, two Cistercian monasteries respectively close to Bruges and to Charleroi. For the description of the manuscripts, see J. van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, Bruxelles, Lamertin, 1904, p. 329 (C); Pattin, "Introduction", in "Le *Liber de causis*", p. 13 (B and C); G. Lacombe, *Aristoteles latinus: codices*, Roma, Libreria dello Stato, vol. 1, 1939, n° 174 (C).

11 (II.2.b)	since the cause is not removed by the removal of its effect, man remains therefore a being	since the cause is not removed by removing its effect, namely the second cause, namely life, the being of man remains
15 (II.3.d)	The reason for this is that when the second cause produces a thing, the first cause, which is above it, influences this thing by its own power. This is why it adheres to it with a stronger adherence and keeps it	The reason for this is that the second cause does not make the thing, but rather, by the first cause, which is above it, the second cause influences that thing, and it does so of its own power, through which it adheres with a stronger adherence and tends to it

In the first case (3), the analysis of Richard Taylor[84] shows that the Latin text should be that established by Pattin, but without the comma preceding *causatum*, although Pattin's infelicitous solution is due in part to an error by the Latin translator, translating *waliya* with *sequor*, where, in this context, it would have been better to translate it with "is adjacent". Taylor therefore proposes that the text be read: "when the second cause which is adjacent to the effect acts, its action [the action of the second cause] cannot do without the first cause which is above it [the second cause]". William of Leus's version is even further from the Arabic text, but the translation of the verb with *sequor* makes it somehow more coherent. Indeed the second cause acts upon its effect more than it follows it ("sequitur"). Furthermore, it is rather the effect that follows the second cause, as the same passage affirms, or the second cause that follows the first, as the text says in that same paragraph (1b)[85]. The second case (11) might be one where explicative, supra-literal notes ended up integrated into the text ("scilicet cause secunde, id est vivi"). The last case (15) leads, at the same time, to an additional meaning as well as a semantic ambiguity. Indeed, the text initially seems to affirm that the second cause, contrary to the first, does not create things, but influences them by means of the first cause (which the Pattin text does not say, but which agrees with the meaning of the theses propounded by the *Liber de Causis*). Subsequently it produces confusion

84. R.C. Taylor, "Remarks on the Latin Text and the Translator of the *Kalam fi mahd al-kair / Liber de causis*", *Bulletin de Philosophie médiévale* 31 (1989), p. 75-102, in part. 81, 86-88 and Id., "A Note on Chapter 1 of the *Liber de causis*", *Manuscripta* 22 (1978), p. 169-172.

85. See our edition, p. 522: "Quod est quia causa universalis prima agit in causatum cause secunde, antequam agat in ipsum causa universalis secunda que sequitur ipsam". Nevertheless, here there is also a modification of the Arabic text (which says that the second cause is adjacent to the effect (*sequitur ipsum*) and not that the second cause follows the first cause) in both Pattin's edition and the version of William of Leus.

with the expression "by its own power" which should, according to the logic of syntax, relate to the second cause, but which, according to the meaning of the rest of the sentence, must relate to the first cause.

b. The Literal Commentary

In the first proposition, the *Liber de Causis* affirms, following propositions 56, 57, and 70 of Proclus[86], that the primacy of all primary causes depends on it being closer to each of its effects than the second cause can be. William of Leus, faithful to Giles of Rome and Thomas Aquinas[87], presents the organization of the treatise such that the first proposition, which deals with primary causes in general, serves as a preface ("quasi quoddam prohemium") to the entire work. He divides the first proposition as follows: first, the *propositio:* "omnis causa primaria plus est influens super causatum suum quam causa universalis <secunda>" (I), then its *commentum* (II)[88]. William then adds that under the term "causa primaria", the *Liber*'s author includes three causes: the first cause ("prima causa"), which is God, the intelligence ("intelligentia"), and the soul of the sphere ("anima orbis"). Furthermore, under the term "causa secunda universalis", the author means the natural corporeal cause of the sublunary world, that of generation and corruption, producing material effects. Supposing that all effects proceed from these four, hierarchically ordered causes, the author of the *Liber de Causis* means to prove that, in this chain of causality, the three primary causes influence the effect more than the second universal cause, which is the fourth cause, does.

According to William, the *propositio* "omnis causa primaria plus est influens super causatum suum quam causa universalis <secunda>" is demonstrated by the author of the *Liber de Causis* by a triple proof. This allows for an organization of the *commentum* of the first *propositio* into three principal

86. Proclus, *Elementatio theologica, translata a Guillelmo de Morbecca*, ed. H. Boese, Leuven, Leuven University Press, 1987, prop. 56 ("Omne quod a secundis producitur et a prioribus et a causalioribus producitur eminentius, a quibus et secunda producebantur"), 57 ("Omnis causa et ante causatum operatur et post ipsum plurium est substitutiva") and 70 ("Omne totalius in primordialibus et ante partialia in participantia irradiat et secundum ab illis deficit aliquid participans"), p. 30-32 and 37-38.

87. Egidius Romanus, *Super Librum de Causis*, Propositio prima, f. 1r, and Thomas de Aquino, *Super Librum De Causis Expositio, Prooemium*, p. 3, l. 14-16. To avoid overloading this article, in the footnotes, we cite the sources without the complete bibliographical details; these can be found in the notes to the *apparatus fontium*. Furthermore, we will not systematically refer to Giles of Rome, since a great part of the literal commentary of William of Leus is taken from that of the Augustinian, as can be observed by sources quoted in the *apparatus fontium* of the edition of the text, *infra*, p. 528-539.

88. The numbers refer to those used in the edition of the text.

parts, according to three causal relationship, namely those between the primary cause, on one hand, and ("comparando causam primariam ad"):

1. the effect of the second cause, in the first part beginning with "Cum enim removet"

2. formal and material causes, in the second part beginning with "Et nos quidem exemplificabimus"

3. the second cause, in the third part beginning with "Et causa prima adiuvat causam secundam".

Before going any further, let us remark upon two imprecise elements of the terminology and the objects studied. First, in the proposition of the *Liber de Causis* and thus in the work of its commentators (including William), the phrase often goes from "any primary cause" to "the first cause", which allows for a better focus on God, as the *questio* will make explicit. Second, although he does not state the idea that the first proposition of the *Liber de Causis*, by speaking of *influere*, speaks above all about the efficient cause — as it was presented by Giles of Rome and as Thomas had already remarked[89] —, William does however imply it by affirming that the second part of his argument consists of presenting the relationship between the primary cause and the formal and material causes. This in turn implies that the primary cause being considered is either efficient or final. Since, as will be seen below (in II.2a), the final cause plays a merely ancillary role to that of the efficient cause in William's subsequent discussion of its relationship to the formal and material causes, he likely has the efficient cause in mind here[90].

In the first part (II.1), according to William and his sources[91], the author argues in two different manners: he proves that the primary cause influences the effect more than does the second universal cause. The reason is, first of all, that the influence of the primary cause is the last to leave the effect ("ultimo recedit") (II.1a); the second reason is that the primary cause happens

89. Cf. Egidius Romanus, *Super librum de Causis*, Propositio prima, f. 1v: "Declarat propositionem praemissam propter quod sciendum quod influere proprie pertinet ad causas efficientes et productivas" and Thomas de Aquino, *Super Librum de Causis Expositio*, lectio 1, p. 8: "Inveniuntur igitur praedicta tria quae tacta sunt, primordialiter quidem in causis efficientibus et ex hoc manifestum est quod derivatur ad causas formales: unde et hic ponitur verbum influendi et Proclus utitur verbo productionis quae exprimit causalitatem causae efficientis".

90. Cf. *infra*, p. 503.

91. Egidius romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima*, f. 1v. Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum De Causis Expositio, Prima propositio*, p. 8.

to the effect first ("primo advenit") (II.1b). Thus, the second universal cause influences the effect after the first cause does and ceases to influence the effect before the first cause ceases.

William formalizes the first proof. Of two causes hierarchically ordered (one above, the other below) and acting on an effect, the cause that acts more is the one that recedes and ceases to influence last of all. The influence of the primary cause recedes last. Therefore, the primary cause influences more. William then remarks that the author only posits the middle term of the syllogism, in affirming that when the second universal cause withdraws its power from the effect, the first universal cause does not. This is founded on the fact what is first, or anterior, does not depend on what is second, or posterior, and therefore that the first cause is independent of the actions of the second cause.

Following Giles of Rome (who is perhaps himself inspired by Thomas Aquinas)[92], William remarks that the author of *De Causis* proceeds here by a corollary ("modum corelarii"), since this argument proceeds from that which is posterior absolutely (that is, the effects, which permit the demonstration of causes) while being indeed first for us ("non procedit ex prioribus, sed ex posterioribus simpliciter, licet ex prioribus quoad nos"). This manner of proceeding is the one chosen for this work (demonstration by "quia"), which as William reminds us, was specified in the prologue. Indeed, the primary cause acts more upon its effect than the second cause, and is first with regard to lingering on the effect after the influence of the second cause has ceased. It is this last affirmation which serves here as proof, and works in the way of a corollary.

Concerning the second proof (II.1b), the Dominican proposes once more a syllogistic formalization — this time without directly following Giles of Rome. This formalization might not seem valid because of superfluous information in the major premise[93], but it is possible to read it as follows: given two causes, the cause that exerts a prior influence on the effect exerts a greater influence than does the other cause. The first cause exerts its influence on the caused before the second cause does. Therefore, the influence of the first cause is greater than the influence of the second cause. According to William, this proof is founded on the fact that the first cause, preceding the second in power and in efficacy, also precedes it according to influence.

92. Egidius romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima*, f. 1v. Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum De Causis Expositio, Prima propositio*, p. 5.

93. Indeed, the notions of first cause and second cause already appear in the major premise, while they should only figure in the minor. Is this the copyist's addition? (we have not, however, corrected the text, for lack of proof) or must we understand in this case the terms "prima" and "secunda", as a first or second cause, distinct from one another, as was stated in the first formalization: "quandocumque duo cause ordinate" ?

William follows Giles of Rome in calling this second proof[94] a support (*fulcimentum*) of the first, added according to the manner "giving reason why" ("causa dans propter quid"). According to him, it can be affirmed that the influence of the first cause recedes last from the effect, because it also occurs first, for what is first in composition is last in decomposition. This is the case with the foundations of a house in relation to other parts of the house, with the four elements in relation to the *elementata*, and with the essential form in relation to accidental dispositions. As for this last example, the Dominican specifies that this is the case for perfect dispositions, but not for incomplete ones (which are present before the form in the subject, but leave when the form arrives). William concludes that, since what is second is caused by what is first, the influence of the first cause, which is the cause of the influence of the second cause, comes first to the effect. Hence, it recedes later[95].

According to William, in the second part of the proof (II.2), the author of *De causis* attempts to show by means of formal and material causes that the primary cause has more influence upon the effect of the second cause than the second cause does. He shows this in three ways: with formal causes ("Et nos quidem exemplificabimus", II.2a), with material causes ("Et illus quod dicimus signum est", II.2b), and with a conclusion ("Iam igitur manifestum est", II.2c).

Once more, William provides his own formalization of the proof ("posset formari ratio") (II.2a): what is true in formal causes is also true in efficient causes; in formal causes, the first formal cause, remote and universal, influences more strongly than the second cause, which is particular and close; therefore, the same is true for efficient causes. For formal causes, William then takes up again Proclus's triad as presented in the *Liber de Causis*, that is to say the triad of being, living and man, to which he joins the rational. Being, which is the first formal cause, influences man more strongly ("vehementius influit") than living (or than the rational); being therefore influences earlier and recedes later. The same holds for the primary efficient cause. William, following Giles[96], founds this proof on the authority of Aristotle. Indeed, as the Philosopher says in *Posterior Analytics* I, 2, 72a29: "That because of which a thing is such and such is itself more such and such" ("quod propter unumquodque tale et illud magis"). In turn, in both efficient and formal causes, the first cause gives to the second cause what it is and what it does, as is the case respectively of intelligence with regard to nature and of being with

94. Egidius romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima*, f. 1v.

95. For the English translation « it recedes later », see Thomas Aquinas, *Commentary on the Book of Causes*, trans. V.A. Guagliardo, C.R. Hess, R.C. Taylor, Washington, The Catholic University of America Press, 1996, p. 7 and 9.

96. Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima*, f. 3r.

regard to living. Therefore, all primary efficient or formal causes influence more than the second cause.

Thomas Aquinas had observed that this thesis could be applied to each of the four Aristotelian causes, particularly to the final cause, which is the last with respect to the others[97]. Likewise, William completes Thomas's observation by noting that there are four causes, according to a definite order: the final cause, on which depends the efficient cause (since it is moved by the ends), from which proceeds the formal cause, which gives being to the material cause. Since the formal and material causes depend in a certain way upon the efficient cause, the order of efficient causes is repeated for formal and material causes. One might say the same for final causes, as it is because of the ultimate universal end that all other ends are desired, ends for which the appetite arises after and ceases before that for the universal end. The order observed in the final cause reduces, then, to that of efficient causes, since the ultimate end is a cause insofar as it moves the agent to act.

As for material causes more specifically (II.2b), William has to explain why the anonymous author proves the primacy of the first material cause by appealing to the concepts of being, of living, of rational and of man. Following Giles[98], he explains that even if the same terms are used, the first argument deals with the order in which matter receives its forms, while the second focuses on what remains of the substrate once the form is taken away. If one takes rationality away from the substrate of man, living remains, and if one takes away the life, being remains. From this premise it is proven that being influences man more, and more strongly, than does life, and life more than the rational.

Thus the first proof is built upon the order of reception, which relates to formal causes, and the second upon the order of withdrawal, relating here to material causes. Given this, the author can conclude (II.2c), William says, that the primary cause, which he describes as remote ("longinqua"), influences preeminently and more strongly the effect of the second cause than the second cause, the proximate cause, does itself.

Concerning the third part of the proof (II.3), William of Leus states that the author of *De Causis* aims to study the relationship between the two causes in order to demonstrate that the first cause influences the effect of the second cause more than the second cause does. According to William, the author considers the first cause-second cause relationship according to four perspectives: first, with regard to the help that the first cause brings to the operation of the second cause ("Et causa prima adiuvat causam secundam",

97. Thomas de Aquino, *Super Librum De Causis Expositio, Prima propositio*, p. 8-9.
98. Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima*, f. 3v.

II.3a); second, concerning the more eminent action of the first cause with regard to the second cause ("quoniam operationem", II.3b); third, the stronger and closer action of the first cause with regard to the second cause ("Et quando removetur causa secunda", II.3c); fourth, the first cause's conservation and the confirmation of the action of the second cause ("Et non figitur causatum", II.3d). Finally, the author adduces a conclusion ("Iam igitur manifestum est", II.3e).

As is his wont, William of Leus reformulates each of the four arguments in the form of a syllogism, while adding doctrinal remarks when he finds it useful. He expresses the first argument (II.3a) as follows: any primary cause helping the second cause in its operation influences the effect of the second cause more than does the second cause itself. In turn, the primary cause of which the author speaks is precisely a cause that helps the action of the second cause. Therefore, it influences more than the second cause, which acts by the action of the first cause. William adds that the author of the *Liber de Causis* only states the minor premise of this reasoning; then, borrowing from Giles of Rome[99], he specifies the three foundations of this proof: 1. the first cause gives to the second cause the power to act ("virtus agendi"); 2. its operation serves as the support and the foundation ("fulcimentum et fundamentum") of the operation of the second cause; 3. the first cause controls and directs ("regulat et dirigit") the operation of the second cause. It can be deduced from this that the first cause helps the second cause in its operation and consequently influences the effect more than the second cause does.

William formalizes the second argument (II.3b) as follows: what acts upon something in an eminent and principal manner brings more to the being of this thing and acts more upon it than that which does not act in an eminent manner. In turn, the first cause acts each time that the second cause acts, but in a more eminent and sublime way. Therefore it influences the effect more than the second cause does. William notes, following Giles of Rome[100], that this argument serves as a support ("fulcimentum") of the first and acts as its continuation. Indeed, that the first cause helps the second cause in its operation is supported and confirmed by the fact that the first cause does what the second cause does, but in a more eminent way. William concludes therefore that the principal agent, the first cause, helps the instrumental agent, that is the second cause, in its action and thus influences the effect more than the second cause.

William presents the third argument (II.3c) as follows: what acts more strongly and is more attached influences more; the first cause acts more strongly upon the effect and is more attached to it than the second cause;

99. Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima*, f. 4r.
100. *Ibid.*, f. 4v.

therefore it influences the effect more. The Dominican explains that this proof is founded on the fact that the first cause reaches further into the internal heart of the effect than the second cause. Since the action of the second cause presupposes the action of the first cause — in the same way that in formal causes, living supposes being —, the action of the second cause does not reach the effect without the mediation and the action of the first cause. Therefore the first cause influences more than the second cause.

The fourth proof (II.3d) is summed up as follows: what not only gives a thing the ability to act but also confirms and preserves its action influences more than the thing in question does; the first cause not only gives to the second cause the ability to act, but also confirms and preserves its action; therefore it influences more than the latter. This argument is founded, according to William, upon a distinction between two ways of being of an efficient cause. Indeed, the second cause (natural or artificial) is cause of its effect only *ad fieri* (as to its movement, its transformation) while the primary cause is so *ad esse et conservari* (with respect to being and being conserved in being). The Dominican then gives two examples. If a father dies, his death does not bring about the death of the son, just as the builder of a house does not bring about its destruction at his death. On the other hand, heaven allows the preservation of things of the world below. Therefore, it is indeed the first cause that preserves the action of the second cause and thus influences more than it does.

The author of the *De Causis* then concludes by addressing the final arguments presented. For his part, William sums up the thesis and the three large parts of his demonstration, to wit, the study of the relationships between the primary cause and its effect, between the primary efficient cause and the formal and material primary causes, as well as between the primary cause and the second cause[101]. The Dominican ends his commentary, however, with four (fairly original) remarks of general scope concerning this first proposition.

The first remark notes that the relationship between the first cause, the second cause, and the effect can be described in two ways: according to their substrates ("secundum supposita") or according to their powers ("secundum virtutes"). In the first case the first cause acts upon the effect by means of the second cause. In the other case, the opposite occurs. Thus, according to the first case, the first cause acts by means of the substrate of the second cause, as when the Sun generates man by means of the substrate of his parents.

101. See our edition, p. 537: "Sic igitur actor iste probavit per tres vias — scilicet comparando causam primariam ad causatum, et comparando eam ad causas formales et materiales et comparando eam ad secundam causam —, quod omnis causa primaria plus est influens super causatum cause secunde quam causa secunda universalis".

Inversely, in the second case, the second cause acts by means of the first, namely by its power, when, for example, a man generates another man by means of the power of the Sun. Indeed, among the ordered causes, the more a cause is first, common, and perfect, the more immediate it is to the effect according to power, although this is not the case according to substrate. And yet, William adds, God is an exception to the rule since, as he is everywhere and in everything by his essence, his presence and his power ("per potentiam"), he is most immediate to effects, not only according to power ("secundum virtutem"), but also according to substrate ("secundum suppositum") and essence[102].

The second remark specifies that primary causes have degrees of perfection, influence, and operation ("gradus quantum ad perfectionem et etiam quantum ad influentiam et operationem"). Indeed, the first cause, God, is more perfect in being and in influence than the other primary causes. Thus, influence of the first cause produces and preserves all things, while the influence of the intelligence or of the soul of the sphere does not. After all, these causes are not involved in the causation of matter or of the rational soul: God alone is. This is why, since Proposition 1 holds for the three primary causes mentioned above, it must be understood that the effect spoken of must be drawn from the power of matter and therefore common to the three primary causes and the second natural cause[103].

The third remark notes, following Thomas Aquinas[104], that a double order is found in the causes: *per se* et *per accidens*, according to whether the influence of the primary cause attains the effect by the mediation of second causes, as is the case *per se*, or does not attain the effect, as is the case *per accidens*. This first proposition of *De Causis* is true for causes ordered *per se*, hierarchically organized, in which the first cause moves all the intermediary causes leading up to the effect, as opposed to an order of causes by accident, in which it is not the first cause that moves the following and in which the effect is produced outside of the intention of the agent[105].

102. See our edition, p. 538: "In causis enim ordinatis, quanto causa prior et communior et perfectior, tanto secundum virtutem est causato immediator, licet non semper quantum ad suppositum, sicut patet quod sol distat ab istis inferioribus secundum suam substantiam, quibus tamen est immediatus secundum virtutem suam. Deus tamen, qui ubique et in omnibus est per essentiam, presentiam et potentiam est immediatus omnibus effectibus, non solum secundum virtutem, sed etiam secundum suppositum et essentiam suam in quo differt ab aliis primariis causis".

103. See our edition, p. 538: "Et ideo illa propositio que includit tres causas primarias supradictas non se extendit ad effectus causationis, sed solum ad effectus qui educuntur de potentia materie, qui sunt communes cause secunde naturali et aliis tribus causis".

104. Thomas de Aquino, *Super Librum De Causis Expositio, Prima propositio*, p. 9-10.

105. See our edition, p. 538-539: "Ita quod, sicut in causis per se ordinatis, hec propositio

The fourth and last remark allows William of Leus to recapitulate the causal chain of the four causes in question, that is the three primary causes and the second universal cause. This last can be named universal, even if the universality of the causality of primary causes is more important still. Furthermore, these primary causes influence the effect more than the second universal cause, not only intensively, that is more strongly, more perfectly and more efficaciously, but also more extensively, that is, in extending to more objects than does the second universal cause ("non solum intensive", "quasi vehementius", "perfectius et efficatius", "sed etiam extensive", "quasi ad plura se extendentes"), since they extend to all the effects as well as to the second universal cause itself. The author then compares the influence of these four causes according to their order: the first cause which directly influences intelligence, which directly influences the soul of the sphere, which in turn directly influences, by means of its sphere, the material nature as a principal agent acts on its instrument. Thus, the influence of all these causes contributes in an ordered manner to the same particular effect, which proceeds from the second universal cause, but as regards its being, from the power of the three primary causes, particularly the first cause[106].

In conclusion, we would like to define, from what has been studied above, the *modus agendi* specific to the literal commentary of William of Leus. The Dominican begins by stating the principal thesis then he presents a first general division of the proposition. Inside of each principal part a further and finer division is made. The different sub-parts are seen as proofs ("probat hoc, ratio"), which William expresses by syllogisms ("posset formari ratio", "ratio talis est", "ratio est ista"), in specifying at times which premise is explicit ("non ponit nisi virtutem medii"). He then explains upon what the proof is founded ("hec ratio fundatur in") and proposes an explicative paraphrase ("dicit ergo", "cum dicit", with the help of words such as a "scilicet", "id est", "supple") illustrating the passage in question. Finally he adds, when necessary, a certain number of doctrinal remarks introduced by the phrases "attende" or "attendendum".

This very precise method possesses an obvious didactic character and could be specifically adapted to "beginning" students. This seems to be shown by the painstaking paraphrase, the syllogizing of the proofs of the *Liber de Causis* in designating which part of the reconstructed syllogism is found in the authoritative text, as well as the explanation of arguments allowing for an

veritatem habet, in quibus causa prima movet omnes causas medias ad effectum".

106. See edition, p. 539: "Et ita influentia omnium causarum predictarum ordinate simul concurrit circa eumdem effectum particularem, qui procedit a causa secunda universali et ente in virtute causarum primarium predictarum".

affirmation of the premises. The tendency toward doctrinal simplification (as compared to Giles of Rome) and the systematic nature of the structure seem also to confirm this usage.

c. The Question-commentary

The *questio* that the Dominican formulates from the first proposition concerns the unicity of the first cause or of the first principle of all things ("Queritur utrum sit dare tantum unam causam et unum principium omnium rerum"), allowing that "cause" and "principle" are used (quasi-) synonymously. If the first proposition of the *Liber de Causis* deals with relationships between the four principal causes (first cause, intelligence, soul, and nature) as well as their effects, William of Leus decides, in his question, to focus his attention solely on the first cause. Thus, to begin the commentary he sets out a demonstration of the rational character of the monotheistic thesis. Let us note that he is not the only commentator to ask an analogous question of the first proposition of the *Liber de Causis*. Siger of Brabant (1275-1276) wondered, for example, but in an entirely philosophical manner, if there was a first cause to place at the summit of the chain of efficient causes, while John of Mallinges (end of the 13th century) uses two *questiones* to develop a series of arguments that are found in part in the Dominican's work[107].

As we have already stated, William systematically constructs his *questiones*, just as he does with his literal commentary. This first question is composed of an "et videtur quod non" followed by five arguments "quod non" and by an "in contrarium". After this, he places a response divided into two parts, with its synthesis. He ends with answers to the five arguments.

The five arguments "quod non" are presented in the traditional form of a syllogism, based on a thesis taken from an authority of the first rank that William considers particularly pertinent to the *Liber de Causis*. These authorities are Pseudo-Dionysius, Aristotle (or rather the Peripatetic tradition) and the Bible, where he cites the same passage used by Thomas Aquinas in this context.

107. Cf. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super librum de causis*, ed. A. Marlasca, Louvain/Paris, Publications universitaires/Béatrice-Nauvelaerts, 1972, q. 3, p. 42-45: "Utrum in causis agentibus et moventibus sit ponere causam primam simpliciter aut possint causae moventes et agentes in infinitum abire"; Johannes de Mallingiis, *Reportationes de causis*, ed. A. Baneu, D. Calma, in this volume, q. 2, p. 214: "Utrum in entibus reperiatur causa prima"; q. 3, p. 218: "Utrum sint plures cause prime". John of Mallinges, for example, in order to prove the existence of a first cause, uses the ways of causality and of eminence (q. 2); and in order to prove divine unicity uses reasoning by the absurd, starting with the hypothesis of the two equal first causes (q. 3).

The first argument is based on a famous statement of Pseudo-Dionysius, even if he is not specifically cited. It affirms that "the good is communicable of itself" ("bonum est sui ipsius diffusivum")[108] which implies that the higher and more perfect good is the most communicable of itself, for the more perfect a thing is, the more it will be communicable. The minor premise adds that the first principle is the highest and most perfect. Therefore the first principle will be the most communicable of itself, and there will consequently be many first principles.

The second argument, an incomplete syllogism, also bases its major premise on the doctrine of Pseudo-Dionysius, who is this time named explicitly: the more perfection there is in a caused species, the more is found there a great number, or a multitude, such as is the case with angels[109]; yet — as must be added, in completing William's text — the first principles are the species which contains the most perfection, even more than the angels; therefore there are a multitude of first principles.

The third argument starts with a statement associated with the Peripatetic tradition, namely "from a simple thing proceeds only a simple thing" ("ab uno simplici non procedit nisi unum simplex")[110]. William's minor premise by declares that the first cause is totally simple. Therefore, composed things and the multiplicity of things do not proceed from this, but from another cause. Thus there are several first causes.

The fourth, more elliptical, argument can nevertheless also be reconstructed under the form of a syllogism. Its major premise, citing Ecclesiastes 3, 14, affirms that all the works of God (of the biblical God) are eternal ("quod omnia opera que fecit Deus perseverant in eternum"). The minor premise seems to say that there are works which are not eternal. Therefore, there are works

108. Ps. Dionysius, *De divinis nominibus* IV, 4, taken up by Thomas de Aquino, for example in *Summa Theologiae* I, q. 5, a. 4. About the interpretation of this these by Thomas Aquinas, taken up by William of Leus, see the article of J.-P. Jossua, "L'axiome *Bonum diffusivum sui* chez s. Thomas d'Aquin", in *Revue des sciences religieuses*, 40 (1966), p. 127-153, who sums up the results as follows, 150-152: 1. Divine Goodness, final cause of all, can be considered as "diffusing;" 2. The creating "diffusion" is the free work of the Divine Good Will which diffuses Goodness itself, simple Perfection; 3. The Good God has, by his very superabundance, a disposition to efficient and exemplary communication, which is only realized *mediante voluntate*.

109. Ps. Dionysius, *De caelesti hierarchia*, XIV, quoted by Thomas de Aquino, for example in *Summa Theologiae* I, q. 112, a. 4, ad 2.

110. For example, Averroes, *Metaphysica*, XII comm. 44. For the origins and unforeseen developments of this sentence, see the article of A. de Libera, "*Ex uno non fit nisi unum*. La lettre sur le principe de l'Univers et les condamnations parisiennes de 1277", in B. Mojisch, O. Pluta (eds.), *Historia Philosophiae Medii Aevei*, Amsterdam/Philadelphia, B.R. Grüner, 1991, p. 543-560.

which are not the works of God, but of another (first) cause. Consequently, there are several first causes.

The fifth argument starts with a thesis inspired by Pseudo-Dionysius, according to which all that proceeds from something is in some way in it and like it ("omne quod procedit ab aliquo est aliquo modo in ipso et similis ei")[111]. Yet, as William remarks, corruptible things are not like God and evil is not in God. Therefore corruptible things and evil do not proceed from God, but from another principle. Consequently, there are several first principles.

To counter these arguments ("in contrarium"), William presents only one theological element, that is the monotheist affirmation of the Christian faith. Then he begins his answer by reformulating and honing the thesis he wishes to defend. Although there are several second causes and several principiates (*principiata*), there is, however, only one first principle, which depends upon nothing, and upon which all beings depend. He supports this with a biblical authority (Rm 11, 36). The Dominican then uses a twofold proof for his demonstration. First he analyses the relationships between the first principle and its effects, then between the first principle and other first principles.

With regard to the first (I) comparison (first principle-effects / *principium-principiata*) William, following Pseudo-Dionysius as communicated by Thomas[112], explains that we can know about God through creatures and his effects, through three ways, which prove the unity of the first principle. First, we can know through causality ("via causalitatis"), since creatures have one being in common (*entitas*, the being of a thing, its total reality) of which God is the cause. Second, we can know through eminence ("via eminentie"), from the fact that creatures have something in common that achieves a certain perfection ("perfectio"), of which God is the source. Third, we can know through negation or removal ("via negationis sive remotionis'), that is, from a certain common imperfection which reveals itself in creatures and is, through its negation or removal, ultimately reduced to divine perfection.

Furthermore, the causal way has two modes (I, 1). In the first mode, God is the unique cause of the *entitas* in which all creatures participate and which unites them, because an effect is not caused by several causes *per se*, but can only be so caused *per aliud* or *per accidens*. That is, an effect is not caused by several causes as such, but as they reduce to one, and therefore it is caused by

111. Ps. Dionysius, for example in *De divinis nominibus* IX, §6, taken up by Thomas de Aquino, for example in *Summa Theologiae*, I, q. 44, a. 3, arg. 1, *ad* 1 and resp.; *Quaestiones disputatae, De potentia* q. 2, a. 1, resp. and q. 3, a. 15, arg. 2.

112. For example, Ps. Dionysius, *De divinis nominibus* VII, §2-3. Cf. Thomas de Aquino, *In Primum Sententiarum*, d. 3, Prooemium; *Summa Theologiae* II-II, q. 27, a. 4; *Ad Romanos*, c. 1, l. 6; *Expositio super Librum Boethii De Trinitate*, q. 1, a. 2; *In Librum Beati Dionysii De divinis nominibus*, C. I, l. iii, n°83-104; etc. See the notes to the *apparatus fontium*.

that which makes those causes one, that is to say by the unity of the *entitas* in which all beings are united. In the second mode, the unicity of the first principle can also be proven from the unity of order and of the connection of the whole universe, according to the universal structure of the causal chain. Indeed, all beings are ordered and connected amongst themselves. Bodies are ruled by spirits, inferior bodies by heavenly bodies. Superior bodies and inferior bodies are hierarchically ordered within their species so that they influence or are influenced by each other, acting and receiving, according to a definite order which allows us to go back to a unique first principle, as both Aristotle and Plato defined it.

As for the way of eminence (I, 2), it leads to the knowledge of a single God by the fact that creatures possess in diverse degrees, some more and some less, a caused perfection. This diversity of degrees of perfection in which they participate requires us to refer to a first principle, wholly, essentially, and by itself perfect, above any degree of perfection of creatures, which leads to a unity of the first cause.

Finally, the way of negation or remotion (I, 3) allows for the affirmation of the unicity of God, since there are different and unequal degrees of imperfection in creatures, some more and some less, represented by their perishability and their mutability. So, all disparity, inequality, mutability, mutation, or movement proceeds, according to Aristotle[113], from an immobile and uniform principle, since all imperfection depends upon perfection, in which it dissolves and to which it reduces, and which is the single God, invariable and immutable. William of Leus proceeds to confirm this with three scriptural passages (Mal 3, 6; Jas 1, 17; Ps 101, 27-28).

For the second comparison (II), between the first principle and other first principles ("ipsum primum principium - alia prima principia"), William considers two examples that can be found in part in Thomas Aquinas[114].

If one supposes two first principles equal in perfection (II, 1), then one is not the cause of the other and they are distinct. That is to say, all that is in the one is not completely in the other. If, in turn, something which is in the one, by which it distinguishes itself from the other, partakes of perfection, it follows that this perfection is missing in the other, and thus that this other will not then be equal to the first, but will be deficient in comparison to it. Therefore, this other will not be totally perfect in itself. And if this something that distinguishes it from the other partakes instead of imperfection, the first will not be entirely perfect, which is repugnant to the definition of the first principle, since all imperfect

113. Aristoteles, *Physica* VIII, 6; XII, 10.
114. Thomas de Aquino, *Contra Gentiles*, I, c. 42; *Summa Theologiae*, I, q. 11, a. 3.

elements proceed from a perfect element, as Boethius stated[115].

If one imagines then that the two first principles are unequal (II, 2), it follows that the one which is more perfect destroys the other. Indeed, the connection between two things is created by the fact that one is cause of the other or that they proceed from the same cause. These first principles, however, cannot be caused by another cause and cannot be cause of each other. They are, therefore, discordant and in struggle, which brings the more perfect to destroy the other. This option, which also leads to an absurd conclusion, seems however more legitimate. For if there were many gods, they could not be equal, since they could differ only formally, being pure forms. Nevertheless, God, pure act, detached from all potentiality, cannot in himself be distinguished and be multiplied (by the division of the potentiality, because he would need to be mixed with potentiality). He is therefore one in himself, undivided and simple, existing by himself and distinct from all other beings.

Thus, through the three ways of causality, eminence, and negation, with regard to the relationships between creatures and the first cause, as well as through comparing the first cause to another first cause, William proves that there is only one principle of all things[116]. He then states, as a guiding synthesis, three manners of distinguishing the first principle from its creatures. First, the principle is the cause of all creatures, which receive their being from it and depend upon it. Second, the fullness of infinite perfection exists only in God. This perfection is not found in the creature except in a finite and participated manner. Third, God is its being and its perfection, all that is in God is God[117]. This is because of His simplicity, while the creature is in act by His being. The creature differs from this being, and is accomplished by His perfection in which it participated, which means that the perfectible differs from its perfection. From this triple definition of God, William once more draws the conclusion of divine unicity, which he qualifies here more specifically with notions of simplicity and indivisibility ("Deus est omnino simplex et indivisibilis"). From this, he infers yet another difference between God and creatures; with God, there is identity as an individual substance

115. Boethius, *Philosophiae Consolatio*, III, pr. 10, 5.

116. See our edition p. 545-546: "Patet ergo per tres vias, causalitatis, eminentie et remotionis, comparando creaturas ad primam causam, et etiam comparando primam causam ad aliam causam primam, esse solum unum principium, quod a nullo alio est et a quo sunt omnia alia".

117. See our edition, p. 546: "Unum est, quia est causa omnium creaturarum non dependens ab alia causa creature; vero omnes per se nihil sunt, sed habent esse a Deo et dependent ab ipso. Secundum est, quod in solo Deo, qui est primum principium, est plenitudo indefficiens infinite perfectionis; non autem in creatura, sed solum finita et participata. Tertium est quod Deus est sua perfectio et suum esse, ita quod quicquid est in Deo est Deus, et ipse Deus est quicquid est in eo".

between the nature and the substrate ("suppositum"), which is not the case for creatures[118]. Thus, both the expression "this god", which refers to the substrate ("suppositum"), as well as the expression "god", which refers to the nature, are incommunicable. On the other hand if "this man" is incommunicable, the nature "man" is communicated to all men. To support this conclusion William cites two passages from Scripture (Deut 6, 4; Isa 45, 6-7), as well as Proclus and Pseudo-Dionysius[119].

Finally, he presents his answers to the five initial arguments.

The first argument is based upon Pseudo-Dionysius's axiom which states that the good is communicable of itself and that, since God is perfect and the sovereign good, he is communicated to the highest degree. William recognizes the truth of this proposition in illustrating it with the divine processions in the heart of the Trinity: the Father communicates all his substance to the Son, and the Father and the Son to the Holy Spirit — and with the communication by God of perfection and of being to creatures. Nevertheless, the Dominican adds, following Thomas Aquinas[120], neither essence nor divine power are multiplied or divided by the fact that God is communicated, for a power which is infinite and the most perfect is totally one and undivided. Thus, with God, the fact of being communicated — in the procession of divine persons and in creation — attests not only to the infinity, the immensity, and the fullness of divine perfection, but above all to his unity and his simplicity[121], as Boethius affirms — even if in reality it was Bernard of Clairvaux who said so; for Thomas Aquinas, whom Guillaume follows, had already himself made this mistake[122].

The second argument under consideration, according to the teaching of Pseudo-Dionysius, is that the more perfect a species is, the more elements it contains, as with angels. William, however, makes a correction: what is a sign of perfection in an inferior nature (the angels) is not necessarily so in a

118. See our edition, p. 546: "quod est idem suppositum et natura, ita quod per idem est Deus et hic Deus; et ideo sicut hic Deus dicit suppositum incommunicabile alteri supposito, ita etiam Deus dicit naturam incommunicabilem alteri nature et alteri Deo".

119. Proclus, *Elementatio theologica*, 1; Ps. Dionysius, *De divinis nominibus*, XIII, §2.

120. Thomas de Aquino, *Librum Beati Dionysii De divinis nominibus*, C. XIII, l. i, n° 965-968.

121. See our edition, p. 547: "Unde quod in divinis sit predicta communicatio et processio personarum divinarum et etiam creaturarum a Deo, hoc attestatur infinitati divine bonitatis, que, sicut est infinita, sic etiam infinite communicat se in personis divinis. Sed quod hoc fiat absque divisione et multiplicatione essentie virtutis et potentie divine — et per consequens absque pluralitate priorum principiorum —, hoc attestatur infinitati, immensitati et plenitudini divine perfectionis, que quanto magis perfectior est, tanto unitior et simplicior est".

122. Bernardus Claraevallensis, *De consideratione*, V, viii, 19; Thomas de Aquino, *Summa Theologiae* I, q. 11, a. 4.

superior nature (the first cause). The multiplication of natures that is seen in angelic perfection does not suit divine perfection which, in one sole and simple perfection, contains all the fullness of divine perfection. With angels, this is not the case. For all that exists of angelic perfection cannot be contained in one sole and simple angelic perfection. As for divine perfection, which is infinite and highest, it contains the fullness of divine perfection, in which there is no degree and cannot be divided. It is therefore one and simple.

The third argument rests on a Peripatetic statement that from a simple thing only a simple thing can proceed. William answers, following Thomas Aquinas[123], that although only a single simple thing can proceed by natural necessity form a single agent, this is not the case for willed actions. Indeed, a voluntary agent can produce numerous composite things. This is because the will is the principle of things that can be other than what they are, for the form by which the will acts is not unique. There are as many forms as ideas conceived by the intellect, as Thomas says. So it is thus for the first cause, which produces creatures by will and not by natural necessity. As for the specific case of processions within the Trinity, these are produced not by the will as defined above, but naturally (by natural will, one might say), for it involves Being necessary in itself. Thus the processions of the generation of the Son by the Father, and of the spiration of the Holy Spirit by the Father and the Son, are distinct — even if William surprisingly only mentions the Father's active spiration[124].

The fourth argument, in citing a passage from Ecclesiastes, posits that divine works remain eternally. This is true, says William, not according to number but according to species, or more exactly, according to type, if they are corruptible, according to species, if they are incorruptible, or according to substance, if they are uncorrupted. Thus "the figure of the world is passing away" (1Cor 7, 31), that is to say that all the works of God will become corrupted, all the while persevering eternally according to a certain mode.

The fifth argument bears on the principle inspired from Pseudo-Dionysius according to which all that proceeds from God was in Him and was like Him. Yet, as William remarks with Thomas Aquinas[125], corruptible things and

123. Thomas de Aquino, *Summa Theologiae* I, q. 41, a. 2; q. 27, a. 2, 3, 4.

124. See our edition, p. 548: "Et inde ab uno simplici agente per necessitatem nature possunt plura procedere per distinctas processiones, licet non per eandem processionem, sicut Filius procedit in divinis ab uno Patre simplici per generationem et Spiritus Sanctus ab eodem per spirationem, que sunt distincte processiones et diversarum rationum". The *Filioque* dogma was indeed unilaterally accepted in the West at this period, as shown by Thomas de Aquino, *In Primum Sententiarum*, d. 12, q. unica, a. 3 and another time, with a new argument, in *Summa theologiae* I, q. 36, a. 2.

125. Thomas de Aquino, *In Primum Sententiarum*, d. 2, q. 1, a. 3, sed contra 3.

all caused beings are like God, not in an unequivocal way but rather in an analogous way. As for the evil of sin, it is not in God as He would then be its efficient cause but only insofar as He knows it, punishes it and orders a punishment for the sin committed. Moreover, any evil act is not truly a being, but more a privation of being. Nor does it have an agent cause, but rather only a deficient cause. Therefore it is not reduced to the first cause and nor proceeds from it[126].

Thus ends the first *questio* of the *Expositio in Librum de Causis* of William of Leus, which fully illustrates its theological characteristic. This theological bent can be seen in the choice of sources and authorities and in the selection of the themes addressed. William uses, in addition to the expected philosophical sources[127], the argument of Christian faith (in the *in contrarium*) as well as "ancient" theological authorities, most often explicitly mentioned. In the first question, the Bible[128] is quoted as well as Pseudo-Dionysius[129] and Boethius[130]. He also makes tacit use of contemporary sources, primarily Thomas Aquinas. Here, Pseudo-Dionysius plays the role of provider of arguments and proofs in favor of the Christian faith, and this seems to differ from how is used in the literal commentary. Concerning the selection of themes, the first question addresses the procession of the divine persons, the relationships between God and evil, the analogy of being between God and his creatures, and the identity in God of the nature and the substrate.

If these different characteristics have already been illustrated above, before concluding we would like to return to one point in detail, that is William's use of the theological corpus of Thomas Aquinas. As mentioned several times above, and as can be further seen in the notes to the study and the edition, William of Leus bases a significant proportion of his discussion on texts drawn from the theological works of Thomas Aquinas, especially the *Summa*

126. See our edition, p. 548: "Mala autem culpe non sunt in Deo, sicut in causa efficiente, sed solum sicut in cognoscente et puniente, et culpam et penam ordinante. Ita tamen quod omnis actus malus inquantum est actus et ens a Deo, quia sic non est ens, sed magis privatio, nec sic habet causam aliquam agentem, sed solum deficientem, et ita non oportet quod sit aliquod ens, quod non reducatur ad primam causam nec procedat ab ea".

127. Namely Aristotle (quoted four times and used once more), Plato (quoted once) and Proclus (quoted once).

128. Quoted eight times: Ecclesiast 3, 14; Epistle to the Romans, 11, 36; Malachi 3, 6; Epistle to James 1, 17; Psalm 101, 27-28; Deuteronomy 6, 4; Isaiah 45, 6-7; First Epistle to the Corinthians 7, 31.

129. Quoted three times (*De caelesti hierarchia* XIV, *De divinis nominibus* VII, 2-3; XIII, 2), but used two times more (*De divinis nominibus* IV, 4; IX, 6). About the corpus of the medieval Dionysius, see H.-F. Dondaine, *Le corpus dionysien de l'université de Paris au XIIIe siècle*, Rome, Edizioni di Storia e Letteratura, 1953.

130. Quoted two times, but once wrongly, following Thomas Aquinas (Boethius, *Consolatio philosophiae* III, pr. 10. 5; Bernardus Claraevallensis, *De consideratione* V, viii, 19).

Theologiae, but also the *Commentary on the Sentences of Peter Lombard, Disputed Questions on the Power of God, Commentary on Dionysius's Book On the Divine Names*[131], *Commentary of the Epistle to the Romans, Commentary on Boethius's Book On the Trinity*, and the *Summa contra Gentiles.* Without treating systematically the implicit uses of texts from the Angelic Doctor, we would like to emphasize a few of the central elements of these borrowings. First, four out of the five *quod non* arguments and three of the responses to these arguments find their direct source in Thomas's works. Next, Thomas uses several times the notion of the three ways we can reason back to God according to Pseudo-Dionysius (*De divinis nominibus* VII, 3). William of Leus cites it, however, to prove the unicity of the first principle, while Thomas, in his *Commentary on the Epistle to the Romans* (c. 1, lectio 6), specifies the different responses that each of these ways brings: the *via causalitatis* serves to affirm that God exists; the *via eminentie* that He is above all things; the *via negationis* that He is infinite or immobile or any other like attribute.

Nevertheless, the two passages from Thomas Aquinas that seem the most relevant to the *questio* of William of Leus are an article from the *Summa Theologiae* (Ia, q. 11, a. 3) and a question disputed in *De potentia Dei* (q. 3, art. 5). In the question taken from the *Summa*, which deals expressly with the unicity of God ("is God one?") Thomas, after having also cited Deuteronomy 6, 4, responds with a triple proof: 1. From divine simplicity it is shown that with God there is identity between the nature and the substrate; which William presents in his final remarks. 2. From the infinity of His perfection, it is affirmed that if there were several gods, they would necessarily differ among themselves and therefore one would not be purely perfect. This argument was used by William in the second part of his response. 3. From the unity of the world, it is explained that all beings are ordered amongst themselves by virtue of one organizer; which is a proof that William had presented in the second part of the first way, the way of causality. The text of *De potentia Dei*, in turn, asks whether it is possible that something could not be created by God. Thomas, after having also cited Romans 11, 36, responds with three reasons. 1. If there is found something common to several beings, this must be caused in them by one sole cause, a reasoning which corresponds to the first mode of the *via causalitatis.* 2. When a thing is found to be participated in by other things according to different ways, some more some less, that thing must be the

131. Concerning this commentary, we have identified in the catalogue of the Library of Toulouse a Thomas Aquinas's commentary on *The divine Names* from the 13th century, with a provenance of the Dominican convent: *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements*, t. VII, p. 136: ms. 215, *Expositio fratris Thome super librum Dyonisii de divinis nominibus.*

most perfect of all the things, which corresponds to the *via eminentie*. 3. What exists through another is brought, as though to its cause, to what exists in itself, which corresponds to the second mode of William's *via causalitatis*.

Thus if William of Leus puts Giles of Rome's *Super Librum de Causis* to particularly great use for his literal commentary, with a specifically didactic intention, he builds the discourse of his *questio* by compiling numerous theological texts, in particular those of Thomas Aquinas, in order, it would seem, to interest an audience of (future) Dominican theologians, but even more so to exhibit his competence in the subject.

4. Conclusion: a theological reading of the *Liber de Causis* ?

This close reading of the text of William of Leus's *Expositio in Librum de Causis* has shown how a Dominican at the beginning of the fourteenth century interprets a work arising from an adaptation of Proclus's *Elements of Theology* as reworked by a ninth century Arabic philosopher then translated into Latin in the twelfth century, in which it is possible to find some points of convergence with the theses of Pseudo-Dionysius and which was long considered a work of Aristotle.

Although William's literal commentary and his question-commentary share many common, even convergent elements, nevertheless, they also have some significant differences. The literal commentary is above all based on the commentary of Giles of Rome, but the questions represent more of a reading *ad mentem theologi Thomae*. The authorities cited are not distributed uniformly between the two commentaries. Philosophical sources are for the most part associated with the literal commentary (the entirety of Proclus, 11 out of 14 citations from Averroes, 9 out of 14 from Plato, 68 out of 123 from Aristotle). Theological sources, on the other hand, are more strongly represented in the question-commentary (31 out of 38 citations from the Bible, 25 out of 30 from Augustine, 17 out of 26 from Pseudo-Dionysius, 7 out of 11 from Boethius, 7 out of 8 from John of Damascus, the entirety of those from Gregory the Great). The same can be said of the vocabulary which is for the most part theological (angel, God) in the question-commentary. The literal commentary offers an especially didactic explication of the *Liber de Causis* without the presence of the *lector* being strongly felt and was certainly intended for the Dominican students of the *studia*. Contrary to the literal commentary, the questions allow for a greater expression of the theologian's interests, positions and references. As we have seen, this commentary addresses several questions specific to Catholic theology, the goal of which must precisely be that of demonstrating his competence in this subject (that

is, his capacity, as a theologian, to reply to philosophical questions). In recalling the specific manner in which William of Leus obtained the title of master in theology, by papal bull and through the intercession of Cardinal Taillefer sometime after writing this commentary dedicated to the Cardinal, the hypothesis that the two commentaries were composed at two different points in time with different aims for each does not seem without basis.

Notes on the transcription

We have kept the classical Latin spelling for the hesitation between *c*/*t*, before the vowels *e* and *i*, thus choosing the *t*. On the other hand we have noted, in medieval fashion, the diphthong *ae* in the genitive or the dative with the sole vowel *e*. Throughout the manuscript we have standardized hesitations in spelling the adjectives *propinqua* et *longinqua.* We have not corrected the text of the *Liber de Causis* according to the edition referred to, leaving it as cited by William of Leus.

<Guillelmus de Lieus (de Levibus)>

<Expositio Libri de causis>
<Epistula nuncupatoria ad dominum Petrum de Capella>

[1ra] Reverendo et in cultu christiane religionis fideli devotione eximio, non tam generis nobilitate quam morum honestate, preclaro domino Petro de Capella largiente Deo, a quo bona cuncta procedunt, sacrosancte et romane Ecclesie venerabili cardinali devotus sibi in Christo frater Guillelmus de Lieus, ordinis fratrum predicatorum, natione Tolosanus, fructum aliqualem laboris sui studii sibi offerens ex affectu vitam bonam et exitum beatum.

Quia, sicut notum est universis rectis ecclesiasticis vitam et statum vestrum intuentibus, vos estis sapientie amator verus et sincerus, Dei dulcor necnon et studiosorum et studii fruens et diligens sublimator, idcirco attentius ego, considerans has non modicas gratiarum distributiones in vobis divinitus positas, destinavi in corde meo et operi mancipavi offerre sanctitati vestre de penuria studii mei exiguum munus, scilicet expositionem *Libri de causis*, in quo, quasi in libro omnino sapientiali, principaliter immo totaliter agitur de causis celestibus et divinis, super quo dominationi vestre supplico magis pensare affectum meum quam censum, licet vos erga pauperes Christi non solum affectum, immo et censum quamplurimum laxando in sancta misericordie pietate solita incessanter et infatigabili clementia impendatis.

<Processus expositionis>

Circa expositionem autem supradicti *Libri de causis* sic procedo: primo premitto totam propositionem de grossa littera textuali; secundo immediate adiungo totum commentum illius propositionis; postea vero expono per ordinem propositionem et commentum cum propriis divisionibus et multis adhuc etiam necessariis notabilibus; ultimo vero adnecto unam questionem cum argumentis de difficiliori et utiliori puncto, quod tangitur in illa propositione vel commento eius, et sic deinceps prosequendo et continuando a prima propositione libri huius usque ad ultimam propositionem.

---

4 generis] gravis V 6 lieus] liues V 7 ordinis] ordinum V 7 tolosanus] tolosano V 9 ecclesiasticis] ecclesiis V 9 vestrum] nostrum V 12 vobis] nobis V 14 penuria] penu ac V 15 sapientiali] spatiali *sed corr.* V 16 vestre] nostre V 17 erga] igitur *sed corr.* V 21 de] et *sed exp.* V 23 commentum] convinctum V

5 a quo … procedunt : *Collecta dominicae quintae post Pascha*, in *Corpus orationum* II, ed. E. Moeller, J.-M. Clément, B. Coppierters't Wallant, Turnhout, Brepols (CCSL 150A), oratio 1085.

Incipit scriptum et expositio totius *Libri de causis*.

<**Propositio prima**>

<I.>
Omnis causa primaria plus est influens super causatum suum quam causa universalis <secunda>.

<II.>
<1.>
<1a.> *Cum ergo removet causa secunda universalis virtutem suam a re, causa universalis prima non aufert virtutem suam ab ea.*
<1b.> *Quod est quia causa universalis prima agit in causatum cause secunde, antequam agat in ipsum causa universalis secunda que sequitur ipsam.*
Cum ergo agit causa secunda in causatum, quod ipsam se<quitur>, non excusatur ipsius actio a causa prima que est supra ipsam.
Et quando separatur secunda a causato, quod sequitur ipsam, non separatur ab eo prima que est supra ipsam, quoniam est causa ei.
<2.>
<2a.> *Et nos quidem exemplificabimus illud per esse et vivum et hominem.*
Quod est quia oportet ut sit res esse in primis, deinde vivum, postea homo.
Vivum ergo causa hominis est propinqua; et esse, causa perlonginqua.
Esse igitur causa est vehementius homi<ni> quam vivum, quoniam est causa vivo quod est causa homini.
Et similiter, |**1rb**| *quando ponis rationale causam homini, esse est vehementius causa homini quam rationabilitas, quoniam esse est causa eius.*
<2b.> *Et illius quod diximus signum est quod quando tu removes virtutem rationabilem ab homine, non remanet homo et remanet vivum, spirans, sensibile. Et quando removes vivum ab illo, non remanet vivum, remanet tamen esse, quoniam esse non removetur ab eo, sed removetur vivum; quoniam causa non removetur per remotionem causati sui, scilicet cause secunde, id est vivi, remanet ergo hominis esse. Cum ergo non est individuum homo, est animal et, si non est animal, est esse tantum.*
<2c.> *Iam igitur manifestum est et planum quod causa prima et longinqua est plus comprehendens et vehementius causa rei quam causa propinqua.*
Et propter illud fit eius operatio <vehementioris adherentie cum re quam

8 causa] *mg. alia manu* (?) V 10 causa] et *add.* V 14 secunda] actio *add. sed exp.* V 17 exemplificabimus] *post corr. ex* exemplificabimimus V 22 similiter] qua *add.* V 24 est] quoniam *sed exp.* V 28 non … remotionem] *post corr. ex* non removetur vivum quantum causa non removetur per remotionem ab eo, sed removetur vivum V

operatio> cause propinque. Et hoc non fit nisi secundum hoc quod in primis res non patitur nisi a virtute longinqua; deinde patitur a virtute que est sub prima.

<3.>

<3a.> *Et causa prima adiuvat secundam causam super operationem suam,* <3b.> *quoniam operationem quam secunda efficit, et prima efficit; verumptamen efficit eam per modum alium, altiorem et sublimiorem.*

<3c.> *Et quando removetur causa secunda a causato suo, non removetur causa prima ab eo, quoniam causa prima est vehementioris et maioris adherentie cum re quam causa propinqua.*

<3d.> *Et non figitur causatum cause secunde nisi per virtutem cause prime.*

Quod est quia causa secunda non efficit rem, sed influit a causa prima, que est supra ipsam, super illam rem de virtute sua, qua adheret ei adherentia vehementi et servat eam.

<3e.> *Iam ergo manifestum est et planum quod causa longinqua vehementius est causa rei quam causa propinqua que sequitur eam, et quod ipsa influit virtutem suam super rem illam et servat eam, et non separatur ab ea separatione cause sue propinque, immo remanet in ea hec adherentia vehementi, secundum quod ostendimus et exposuimus.*

17 non] sequitur *add. sed exp.* V

<**Prooemium**>

Sicut dicit Philosophus in libro *Physicorum*, due sunt cause entium, scilicet intellectus et natura, ita quod, secundum Philosophum, opus nature est opus intelligentie, id est quod natura habet totam efficaciam suam et virtutem productivam ex influentia intelligentie. Quod quidem oportet propter duo. Primo quia, cum inferius dependeat et recipiat a superiori, et intelligentia sit superior omni corporali natura, oportet opus nature reduci ad opus et virtutem intelligentie, quia quicquid potest inferior, potest virtus superior. Secundo quia, secundum Philosophum, natura agit propter finem, quod patet ex hoc, quia illa que conveniunt in natura specifica conveniunt etiam in fine naturali et in operatione per quam pertinguunt ad finem, sicut patet quod omnes aranee eodem modo faciunt telam et omnes yrundines eodem modo faciunt nidum ex eodem fine ab eis intento, scilicet propter pullos ibi generandos et nutriendos. Quia igitur ista agentia corporalia intellectu carentia non possunt cognoscere ordinem nec proportionem sui ad finem, indigent moveri et dirigi ad fines suos per agens intellectuale, sicut sagitta mittitur et dirigitur ad lignum a sagittante. Ex |**1va**| quo patet quod oportet totum opus nature fundari in influentia in<telligentie>.

Actor ergo *Libri de causis* hoc intelligens comparat hic, in prima propositione, influentiam intelligentie ad virtutem nature, cum enim intendat hic agere de substantiis separatis et de primis causis. Que quidem cause non solum habent ordinem inter se, sed etiam respectu nature. Ideo, ut descendat ad principale intentum, scilicet ad causas primarias separatas, comparat hic primo illas ad secundam causam universalem, que est natura, ut est ostensa

15 possunt] et *add.* V 15 cognoscere] cognosce V 17 lignum] sagitte *add. sed exp.* V 17 quo patet] quorum V 19 ergo] de *add. sed exp.* V 21 primis] et *add.* V

2 in libro Physicorum : Aristoteles, *Physica* (translatio vetus), II, 5, 196b21-22, ed. F. Bossier et J. Brams, Turnhout, Brepols (Aristoteles Latinus VII.1, fasc. secundus), 1990, p. 86 : "Sunt autem propter hoc quecumque ab intellectu utique agentur et quecumque a natura". 3–4 opus … intelligentie : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa* II, 1, 2, p. 62, l. 30-33: "Propter quod totum opus naturae est opus intelligentiae, a qua totum opus naturae accipit rectam intentionem et finem et appetitum perfectionis". 9 secundum Philosophum : Aristoteles, *Physica* II, 8, 199a25-30, p. 87: "[…] utrum intellectu aut quodam alio operentur araneeque et formice et huiusmodi paulatim autem sic procedenti et in plantis apparent proficientia facta esse propter finem, ut folia propter fructus cooperimentum. Quare si naturaque faciunt et propter hoc yrundo nidum et aranea telam et plante folia gratia fructuum et radices non sursum sed deorsum causa vegetandi, manifestum est quod causa huiusmodi est in his que natura fiunt et sunt. Et quoniam natura dupliciter, alia quidem sicut materia alia vero sicut forma, finis autem hec est, propter autem finem alia sunt, hec utique erit causa cuius gartia sunt". 524.22–525.4 ideo … subiectum : Egidius Romanus, *Super librum de causis, Prohemium*, M: "Nam materia, sive subiectum alicuius doctrinae est illud quod principaliter intenditur in illa scientia, et per quod scientia digna et honorabilis dicitur. Cause ergo primarie […] erunt subiectum huius libri". Cf. Thomas de Aquino, *Super librum de causis expositio, Prooemium*, p. 3, l. 11-14.

differentia inter causas primarias separatas et causam secundam naturalem. Relicta causa secunda, convertat se ad tractandum de causis primariis separatis in sequentibus propositionibus, ex quo patet materia huius operis sive subiectum.

Intendit enim actor hic tractare de causis primariis, ex quo patet cui parti philosophie supponatur, cum enim sint tres modi essentiales philosophie, ut dicitur VI *Metaphysice*, videlicet physici, qui tractat de hiis que sunt subiecta motui et materie; et mathematici, qui tractat de hiis que sunt abstracta a motu, sed non a materia; et metaphysici, qui tractat de hiis que sunt abstracta a motu et a materia. Patet quod doctrina ita supponitur illi parti philosophie que dicitur divina sive metaphysica, et est quasi flos illius partis. Nam illa nobilissima pars metaphysice est consideratio de Deo et substantiis separatis, de quibus agit versus finem libro, licet in <XX>VII determinet de substantia sensibili.

Causa vero efficiens huius operis ignoratur, licet dicatur fuisse David Iudeus a quibusdam, et ab aliis Alpharabius Arabs. Hic enim liber non fuit inventus in greco, sed fuit translatus de arabico. Unde Alpharabius Arabs dicitur fuisse actor huius libri a multis. In greco autem habentur propositiones Procli platonici CCXI, que intitulantur *Elementatio theologica*. Que quidem propositiones dicuntur esse elementatio per quandam similitudinem ad elementa corporalia. Ita quod sicut in huiusmodi elementis corporalibus, quasi in quibusdam principiis et causis primitivis et simplicibus, quodammodo virtualiter continentur omnia elementa<ta>, quasi ab ipsis elementis derivata, sic etiam tota theologia philosophorum virtualiter

8 mathematici] mathematice V 12 substantiis separatis] suppositis V 16 Alpharabius] Alpharabiisus *sed corr.* V

5–12 intendit … separatis : Egidius Romanus, *Super librum de causis, Prohemium*, Y-Z: "Ulterius forte dubitaret aliquis cui parti philosophie supponatur hec scientia. Dicendum quod cum tres sint modi essenciales philosophie, ut dicitur sexto Metaphysice, videlicet physicus, mathematicus, et divinus seu methaphysicus, scientia tradita in hoc libro supponitur illi parti philosophie que dicitur divina sive methaphysica, et est quasi flos illius partis. Nam nobilissima pars methaphysice est considerare de Deo et de substantiis separatis". Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, II, 1, 1, p. 59, l. 20-37. 7 VI Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica* VI, 1, 1026a1-30, p. 126-127. 13 <XX>VII : Guillelmus de Levibus, *Expositio libri de causis*, f. 76rb-77vb. 15–16 David Iudeus : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, II, 1, 1, p. 59, l. 9-14: "Accipiemus igitur ab antiquis, quaecumque bene dicta sunt ab ispis, quae ante nos David Iudaeus quidam ex dictis Aristotelis, Avicennae, Algazelis et Alfarabii congregavit, per modum theorematum ordinans ea quorum commentum ipsemet adhibuit". 16–19 Alpharabius … Elementatio theologica : Egidius Romanus, *Super librum de causis, Prohemium*, M: "Causa vero efficiens ignoratur, sed creditur a multis fuisse Alpharabium. Dicitur enim quod hic liber non habetur apud Graecos, sed de Arabico dicitur esse translatus. Unde aliquis Arabs creditur fuisse author huius libri. In greco autem habentur propositiones Procli, a quibus hee propositiones emanaverunt et fuerunt accepte. Ut enim apparet scientibus: hic liber emanavit ab illo".

continetur in predictis propositionibus, quasi in quibusdam theologie maximis, quod dico "maxima" virtute, licet minimis quantitate. Ad instar elementorum ex quibus constant elementata, sicut etiam resolvuntur ad ipsa, quasi ad quedam illorum minima et simplicia, dicuntur ergo esse *Elementatio theologica,* quasi quedam elementalis actio et productio. Iuxta nomen suum, inquam, ex huiusmodi primis elementis theologie, cetera, tradita per physicos theologicos [?], ad illa, quasi ad quasdam maximas, resolvuntur, sicut conclusiones ad premissas. Sicut etiam in aliis scientiis, omnes conclusiones ad principia suarum scientiarum resolvuntur, sicut ab ipsis derivantur, inferuntur et per ipsa probantur, sic et in proposito, de quibus iste propositiones sunt accepte, que multo plenius et diffusius continentur in illo <libro Procli>. Hee autem propositiones cum commentis suis |**1vb**|, sicut et *Metaphysica* Aristotelis et libri naturales eiusdem, fuerunt translate antiqua translatione, postea vero translatione nova per unum fratrem ordinis fratrum predicatorum. Supra qua nova translatione, ego feci istud scriptum et expositionem.

Modus autem agendi et forma tractandi est per modum theorematum: ibi proponuntur distincta theoremata quasi quedam maxime universales, et postea exponuntur per commentum factum ab eodem qui fecit propositiones. Forma autem tractatus est ordinatio theorematum.

Causa finalis est cognitio eorum que hic traduntur.

---

1 continetur] continentur V 9 sicut] in aliis scientiis *add. sed exp.* V 10 ipsa] ipsum V

18–12 in greco … <libro Procli> : Thomas de Aquino, *Super librum de causis expositio, Prooemium*, p. 3, l. 3-10: "Et in graeco quidem invenitur sic traditus liber Procli Platonici, continens ccxi propositiones, qui intitulatur *Elementatio theologica*; in arabico vero invenitur hic liber qui apud Latinos *De causis* dicitur, quem constat de arabico esse translatum et in graeco penitus non haberi: unde videtur ab aliquo philosophorum arabum ex praedicto libro Procli excerptus, praesertim quia omnia in hoc libro continentur, multo plenius et diffusuis continentur in illo". 17–20 modus … theorematum : Egidius Romanus, *Super librum de causis, Prohemium*, N: "Modus autem agendi sive forma tractandi huius libri est per modum theorematum, quia primo proponuntur theoremata, et quasi quedam maxime universales, et postea datur intellectio illorum theorematum, sive illarum propositionum. Forma autem tractatus est ordinatio theorematum ad invicem". Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, II, 1, 1, p. 59, l. 13-14. 21 causa … traduntur : Egidius Romanus, *Super librum de causis, Prohemium*, N: "Causa autem finalis est cognitio eorum, que hic tractantur".

Titulus libri est quadruplex. Vocatur enim communiter *Liber de causis*, quia hic agitur de causis primariis, a quibus dependent cause secundarie et ideo anthonomastice dicitur *Liber de causis*. Dicitur etiam esse *Flores divinorum*, quia, sicut dictum est, tractat de hiis de quibus tractat nobilissima pars metaphysice, que est scientia divina. Intitulatur etiam *Lumen luminum* ; cum enim quelibet scientia sit lumen anime, scientia primarum causarum potest dici lumen luminum, eo quod est scientia scientiarum per excellentiam, inquantum facit ad declarationem omnium scientiarum. Intitulatur etiam *De pura bonitate*, quia determinat de hiis que sunt abstracta et pura et inmixta corporibus et habent bonitatem indeffectibilem.

Ita quod etiam in cognitione eorum que traduntur, hii philosophi ponunt ultimam felicitatem; que quidem hic propter suam excellentiam non sunt nobis nota per causas, sed solum per effectus materiales; propter quod de eis non sit demonstatio propter quid sunt, sed quia sunt, cum non sint demonstrabilia per causas, sed solum per effectus equivocos et defficientes ab eis. Et ideo non possit facere sciri de causis suis de quibus agitur hic quid sunt, sed solum quia

3 dicitur] de *add. sed exp.* V

1–10 titulus … indeffectibilem : Egidius Romanus, *Super librum de causis, Prohemium*, O-P: "Titulus autem huius libri quadrupliciter ponitur. Nam uno modo intitulatur, quod est de pura bonitate. Alio modo intitulatur, quod hic liber vocatus est flores divinorum. Tertius titulus est, quod vocatus est lumen luminum. Quartus autem titulus eius est communis, quod dictus est liber de causis; qui tituli forte ex dignitatibus, quas assignavimus huic libro sumpserunt originem. [...] Aspicientes ergo ad ipsum scire, vocaverunt ipsum de causis, eo quod scire sit per causas. Et vocaverunt ipsum lumen luminum, ut intelligamus, quod quelibet scientia est quasi quoddam lumen anime, sed scientia primarum causarum, et primorum principiorum (eo quod sit scientia scientiarum, et eo quod talis scientia faciat ad scire omnium scientiarum) huiusmodi scientia non solum debet vocari lumen, sed etiam lumen luminum. Sed aspicientes ad hanc doctrinam, prout habetur felicitas illa, quam posuerunt phylosophi, vocaverunt ipsum de pura bonitate, qui in bonitate pura, id est in bonitate abstracta, non autem in bonitate materiali, et corporali est ponenda felicitas. Sic etiam tales vocaverunt hunc librum Flores divinorum, qui in talibus vel in cognicione talium contemplativa felicitas (de qua hic loquimur) est ponenda". Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa* II, 1, 1, p. 59, l. 21-60, l. 25. 527.11–528.1 ita quod … primariis causis : Thomas de Aquino, *Super librum de causis expositio, Prooemium*, p. 2, l. 2-9: "[…] quamvis huiusmodi primae causae sint minus et posterius notae quoad nos: habet enim se ad ea intellectus noster sicut oculus noctuae ad lucem solis quam propter excedentem claritatem perfecte percipere non potest. Oportet igitur quod ultima felicitas hominis quae in hac vita haberi potest, consistat in consideratione primarum causarum, quia illud modicum quod de eis sciri potest, est magis amabile et nobilius omnibus his quae de rebus inferioribus cognosci possunt". Cf. Egidius Romanus, *Super librum de causis, Prohemium*, B, S: "Possumus autem dicere, quod haec doctrina sortitur duplicem dignitatem ex eo quod est de primis causis: quarum prima est, quia facit maxime ad scire, secunda vero est, quia speculari secundum hanc scientiam est ultima felicitas, quam posuerunt Phylosophi […]. Dicendum quod de primis principiis et de primis causis non habemus scientiam, accipiendo scientiam sctricte, nec habemus scientiam simpliciter, et a priori, sed a posteriori, et per effectus tantum, de talibus enim habemus sapientiam et intellectum, que sunt cognitio potior, et altior quam scientia et demonstratio". 11 philosophi : Aristoteles, *Ethica Nicomachae* (*'recensio pura' — translatio Roberti Grosseteste*), X, 7, 1077a11-18, ed. R.A. Gauthier, Turnhout, Brepols (Aristoteles Latinus XXVI.1-3, fasc. tertius), 1972, p. 358-359.

sunt, quia tamen agitur hic de altissimis et primariis causis. Ideo hec doctrina merito ascribit sibi nomen sapientie.

Hiis visis ad expositionem littere accedamus.

<Expositio propositionis prime>

Hinc autem in libro quo XXXII propositiones cum commentis suis continentur, premittit actor hanc primam propositionem tractantem de primariis causis, quasi quoddam prohemium respectu totius operis. Cum enim liber iste sit de causis, ideo in principio incipit a primariis causis, in hoc explicans suam intentionem et operis conditionem.

Duo ergo facit actor, quia primo premittit hanc propositionem proximo generalem, quasi prohemium totius sequentis operis; secundo exsequitur de aliis propositionibus que sunt quasi exsecutio et tractatus huius operis. Secunda pars incipit in secunda propositione ibi: *omne esse superius*.

Circa primam duo facit, quia primo premittit hanc propositionem, secundo annectit ei commentum et expositionem, ibi: *cum enim removet*.

Dicit ergo quod *causa primaria plus est influens super causatum suum quam causa secunda universalis*, supple influat super illud causatum.

Ad intellectum huius propositionis sciendum est quod nomine cause primarie actor iste implicat tres causas, scilicet primam causam, que est Deus,

6 propositionem] quasi quoddam prohemium respectu totius operis *add. sed del. cum signis vacat.* V 14 primam] primum V

6–7 premittit … operis : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 1r, A: "Author huic libro praemittit quandam propositionem quae est quasi prophaemium [*sic*] respectu totius operis". Thomas de Aquino, *Super Librum De Causis Expositio, Prooemium,* p. 3, l. 14-16: "Intentio igitur huius libri qui de causis dicitur, est determinare de primis causis rerum. Et, quia nomen causae ordinem quemdam importat et in causis ordo ad invicem invenitur, praemittit, quasi quoddam principium totius sequentis operis, quamdam propositionem ad ordinem causarum pertinentem, quae talis est". 10–13 duo ergo … superius : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 1r, A-B: "Duo ergo facit Author, quia primo praemittit hanc propositionem primam, que se habet quasi prohaemium respectu totius operis. Secundo exequitur de propositionibus aliis, quae se habent quasi exequutio, et tractatus. Secunda pars incipit in secunda propositione ibi (Omne esse superius)". 14–17 circa primam … causatum : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 1r, B: "Circa primum duo facit, quia primo praemittit hanc propositionem primam, secundo annectit ei commentum et expositionem eius, ibi (Cum ergo removet). Dicit ergo quod (Omnis causa primaria plus est influens super causatum suum quam causa secunda universalis) supple influat super causatum illud". 528.18–529.4 ad intellectum … passivorum : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 1r, C-D: "Primae tamen tres causae, videlicet Deus, intelligentiae et animae coelorum sunt causae primariae respectu naturae, quia natura est quasi organum et instrumentum respectu omnium causarum predictarum […]. Cum ergo quatuor sint cause universales, et Author in hoc libro non intendat agere nisi de tribus, quia non intendit agere de natura sive de substantia coroporea: quia omnes alie tres sunt causae primarie respectu naturae, natura vero est causa universalis secunda". Albertus Magnus, *De Causis et processu universitatis a prima Causa*, II, 1, cap. 2, p. 62, l. 1, 11-14, 34-38. Thomas de Aquino, *Super Librum De Causis Expositio, Secunda propositio,* p. 11, l. 8-10.

intelligentiam et animam orbis simul correlative, quia est instrumentum eius per quod agit in ista inferiora. Per quod dicit quod omnis exigit tria appellata. Sed per causam secundam universalem intelligit causam naturalem corpoream, contentam infra spheram activorum et passivorum. Per effectum vero |**2ra**| cause secunde intelligit hic omnes effectus materiales qui contingunt hic in istis inferioribus. Supponendo igitur quod omnes isti effectus procedant a quatuor causis supradictis, auctor iste probat, quod tres cause primarie supradicte plus influant super causatum cause secunde — que est quarta ab eis — quam illa secunda causa.

Et hoc probat tripliciter in commento: primo, comparando causam primariam ad effectum cause secunde, ibi: <1> *cum enim removet* etc.; <2> secundo, comparando causam primam efficientem ad causas formales et materiales, ibi: *et nos quidem exemplificabimus*; <3> tertio, comparando causam primam ad causam secundam, ibi: *et causa prima adiuvat causam secundam*.

<1> Primo ergo: auctor hic in commento probat quod omnis causa primaria plus influit super causatum suum quam causa secunda universalis, et hoc dupliciter. Primo, quia influentia cause prime respectu causati secunde cause ultimo recedit, ibi: *cum enim removet*. Secundo, quia primo advenit, ibi: *quod est quia causa universalis*.

Prima ergo ratio est ista: quandocumque due cause ordinate, secundum 'sub' et 'supra', agunt in aliquem effectum, illa causa plus agit que ultimo recedit et cessat influere in effectum; sed cause primarie influentia ultimo recedit ab effectu cause secunde; igitur plus influit. De predicta autem ratione non ponit

1 animam] animarum V 1 correlative] *conieci* c'or ve (?) V 3 naturalem] materialem V 8 influant super] influantum simpliciter V 18 causati] causatei *sed corr.* V 21 est] *iter.* V 22 agit] id est *add.* V

10–15 et hoc probat … causam secundam : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 1v, F: "Tria ergo facit Author in declarando propositionem tractam. Nam primo ostendit quod causa primaria productiva plus influat comparando huiusmodi causam ad rem productam. Secundo ostendit hoc idem comparando huiusmodi causam ad causas in alio genere, ut ad formales, et materiales. Tertio declarat hoc idem comparando huiusmodi causam ad causas in eodem genere, ut ad causas secundas efficientes. Secunda pars incipit ibi. (Et nos quidem) tertia ibi. (Et causa prima adiuvat) ubi presens lectio poterit terminari". 18–20 primo … universalis : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 1v, F-G: "Primo ergo probat quod causa prima plus influat, quia ultima recedit. Secundo probat hoc idem ex eo quod primo advenit, ibi (quod est quia causa universalis)". Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum De Causis Expositio, Prima propositio*, p. 8, l. 5-11. 529.24–530.6 de predicta … cesset : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 2r, H: "De hac autem ratione non ponit nisi virtutem medii, videlicet quod causa prima ultimo recedit a causando et influendo, ideo ait. (Cum ergo removet causa universalis secunda virtutem suam a re: causa universalis prima non aufert virtutem suam ab ea) quasi dicit quod recedente causa secunda ab influendo non recedit causa prima, et quia prius intelligitur recedere causa secunda quam prima, causa prima plus influit, quia ultimo ab influendo recedit".

actor nisi virtutem medii, scilicet quod causa prima ultimo recedit a causando et influendo, dicens: *cum enim removet causa secunda universalis virtutem suam a re, causa universalis prima non aufert virtutem suam ab ea*, quasi dicat quod recedente causa secunda ab influendo, non recedit causa primaria; ex quo primo recedit causa secunda quam prima, oportet quod causa prima plus et diutius influat, cum ultimo ab influendo cesset.

Attendendum quod actor ponit hanc rationem per modum corelarii, ad ostendendum quod ista ratio non procedit ex prioribus, sed ex posterioribus simpliciter, licet ex prioribus quoad nos, iuxta modum procedendi in hac doctrina, ubi cause probantur per effectus, sicut enim in proposito. Esse enim causam primariam et magis influere in causatum est prius <quam ultimo recedere>; quare influentia cause prime remanet in causato cause secunde, cessante influencia cause secunde. Et ideo ista ratio ponitur hic per modum corelarii.

Hic primo fundatur in hoc quod primum non dependet a posteriori, sed econverso. Et ideo cum causa secunda que dependet a prima, cessat ab influentia, non propter hoc tollitur influentia cause prime.

Postea probat hoc per aliam rationem, ibi: *quod est quia causa universalis.* Est etiam ratio talis: causa prima, cuius influentia primo advenit in causatum cause secunde quam influentia cause secunde, plus influit quam causa secunda; sed influentia cause prime primo advenit causato quam influentia cause secunde; ergo maior est ibi influentia cause prime quam secunde. Hec ratio fundatur in hoc quod sicut prima precedit secundam in virtute et efficacia, ita etiam <in> influentia.

Et attendendum quod ista secunda ratio est fulcimentum |**2rb**| prime

1 medii] modum V 3 ea] eo V 11 prius] et causa *add.* V 22 ergo] et *add.* V 23 fundatur] refundatur *sed corr.* V

7–14 attendendum … corelarii : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 1v, G: "Prima est, quia quod inducitur ad manifestandum propositionem propositam inducitur per modum correlarii, ut apparet hic in proposito, quia cum deberet manifestare quod causa prima plus influit, infert quasi per modum correlarii, dicens (cum ergo removet causa secunda) quod si quaeratur quare Author hunc modum tenet, quod aliquando per modum correlarii proponit rationem quam aducit ad manifestandum propositum. Dici potest quod aliquando ratio adduca est ex prioribus simpliciter et tunc illa sic est ratio, quod non proprie est correlarium. Aliquando vero est ex prioribus quo ad nos, ex posterioribus vero simpliciter et sic est in proposito, quia esse causam primam et magis influere in causatum est prius simpliciter, quam ultimo recedere ab ipso. Probare ergo esse causam primariam, quia ultimo recedit, est incedere quasi per modum correlarii". Thomas de Aquino, *Super Librum De Causis Expositio, Prima propositio,* p. 5, l. 3-9. 530.25–531.1 attendendum … rationis : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 1v, G-H : "Secunda ratio est ista quod multotiens ratio sic est adducta ad principale propositum, quod tamen est flucimentum rationis precedentis et inde est, quod multotiens adducitur ratio nova, et tamen non adducitur tanquam ratio distincta a priori, sed tanquam continuata cum ipsa, ut innuatur eam esse fulcimentum eius".

rationis, et ideo adiungitur sibi per modum cause dantis propter quid, cum dicitur *quod est quia causa universalis*. Quia enim influentia cause prime primo advenit effectui quam influentia cause secunde, ideo etiam ultimo recedit, sicut patet quod illa que sunt priora in compositione sunt ultimo in resolutione, sicut videmus de fundamento domus respectu aliarum p<ar>tum domus et de elementis respectu element<ta>orum. Sicut enim videmus quod naturaliter forma essentialis precedit dispositiones suas proprias accidentales, sic causa precedit effectus suos consequentes in constitutione rei: et tamen in destructione rei naturali ordine prius corrumpuntur dispositiones forme et subiecti quam forma, sicut alteratio precedit corruptionem. Ita quod istud secundum causatur ex primo, sic etiam influentia cause prime, que est causa influentie cause secunde, primo advenit causato: ex quo ultimo recedit ab eo.

Attende tamen quod, licet proprietates imperfecte precedentes formam causate in subiecto prius adveniant quam forma et abiciantur adveniente forma, tamen proprietates perfecte et disponentes sufficienter ad formam et remanentes cum forma adveniunt posterius secundum naturam, sicut effectus forme qui causa producuntur simul tempore cum forma, non quidem per adiectionem successivam, sed per generationem instantaneam, licet in corruptione sit ordo prepositus, ubi non potest abici forma nisi per abiectionem dispositionum suarum.

Dicit ergo: *Quod est,* supple quod causa prima magis influat et ultimo ab influendo recedat, *quia causa universalis prima agit in causatum cause secunde, antequam agat in ipsum* supple causatum, *causa universalis secunda que sequitur ipsam,* supple <causam primam>. *Cum ergo agit causa secunda*

8 sic] sicut V 9 ordine] ordinum V 15 et] perfecte *add. sed exp.* V 17 producuntur] et *add.* V 18 adiectionem] abiectionem V 18 instantaneam] instanteneam V

1 modum … quid : Thomas de Aquino, *Super Librum De Causis Expositio, Prima propositio,* p. 5, l. 4-9. 13–20 attende … dispositionum suarum : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 2v, N: "Nam licet dispositiones incompletae praecedant formam substantialem in materia: simul tamen est materia complete disposita et informata: sicut etiam in corruptione, licet incomplete prius amoveantur dispositiones accidentales que sunt annexae, et consequentes substantiali forma. […] Nam prius informatur forma substantiali quam informetur complete qualitatibus eius; quia licet dispositiones incomplete vel qualitates incomplete precedant formam substantialem in materia, complete tamen sequuntur". 531.21–532.11 dicit ergo … non econverso : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 2r, K-L: "(Quod est) supple quod causa prima magis influat et quod ultimo ab influendo recedat (quia causa universalis prima agit in causatum cause secundae antequam agat in ipsum) causatum, (causa universalis secunda quae sequitur ipsam) causam primam. (cum ergo agit causa secunda in causatum quod sequitur ipsam, non excluditur ipsius actio a causa prima quae est supra ispam) quasi dicat, quod actio causa secundae non excludit immo praesupponit actionem causae primae (et) subdit, quod (quando separatur causa secunda a causato quod sequitur ipsam non separatur ab eo,) idest a causato illo. (Causa prima que est supra ipsam) causam secundam (quoniam est causa ei,) quasi dicat quod quia causa prima, est causa causae secundae, ideo plus influit quam illa, et cum illa recedit ab influendo, non recedit ista".

in causatum, quod ipsam, scilicet causam secundam, *sequitur, non excusatur ipsius*, scilicet cause secunde, *actio a prima causa que*, scilicet causa prima, *est supra ipsam*, scilicet causam secundam, quasi dicat quod actio cause secunde non excusat, id est non excludit, immo presupponit actionem cause prime. Et subdit: *Et quando separatur secunda*, scilicet causa, *a causato*, *quod sequitur ipsam,* supple causam, *non separatur ab eo,* id est causato illo, *prima que est supra ipsam*, scilicet causam secundam, *quoniam*, supple causa prima, *est causa ei*, scilicet cause secunde, quasi dicat quod quia causa prima est causa cause secunde. Ideo causa prima plus influit quam secunda, qua recendente ab influendo non recedit causa prima, quia sicut ultimo recedit, ita primo advenit, non econverso. Et per consequens longe plus et diutius influit, scilicet causa prima quam secunda, quod autem scribitur in ista ratione secunda, ibi: *cum ergo agit causa secunda, quod ispam sequitur, non excusatur ipsius actio a causa prima que est supra ipsam.* Accipi<tur> ibi *non excusatur*, id est non excluditur, per quod datur intelligi quod actio cause |**2va**| secunde in causatum non excluditur actionem cause prime, immo supponit eam, sicut illam que primo advenit et ultimo recedit ab effectu.

<2> Deinde cum dicit: *et nos quidem exemplificabimus*, manifestat hoc idem, scilicet causa principalis prima plus influat quam causa secunda per simile in causis formalibus et materialibus. Circa quod tria facit: primo, probat hoc per simile in causis formalibus; secundo, in materialibus, ibi: *et illius quod dicimus signum est*; tertio, epilogat et concludit predicta, ibi: *iam igitur manifestum est*.

Et nos quidem exemplificabimus illud, scilicet quod causa prima primo et per consequens magis influat quam secunda, *per esse et vivum et hominem. Quod est quia oportet quod sit res esse in primis, deinde vivum, postea homo. Vivum ergo causa hominis est propinqua; et esse causa est longinqua. Esse igitur causa est vehementius homini quam vivum, quoniam est causa vivo, quod*, scilicet vivum, *est causa homini*. Deinde ponit ad exemplum eodem in causis formalibus dicens: *et similiter, quando ponis rationale causam homini, esse est vehementius causa homini quam rationabilitas, quoniam esse est causa eius,* scilicet rationabilitatis.

Posset ergo sic formari ratio: sicut est in causis formalibus, sicut et in efficientibus; sed in formalibus sic est quod causa formalis prima, longinqua et

9 prima] prime V 10 primo] prima V 22 dicimus] et *add.* V 33 sic] et *add.* V

18–23 manifestat … est : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 3r, P: "Manifestat hoc idem videlicet quod causa prima plus influat per simile in causis formalibus, et materialibus. Circa quod tria facit, quia primo probat hoc per simile in causis formalibus. Secundo in materialibus, tertio epilogat circa determinata, secunda ibi Et illius quod dicimus), tertia ibi (iam ergo manifestum est)".

universalis vehementius influit quam causa secunda particularis et propinqua; ergo idem erit in causis efficientibus. Secundo sic ergo primo probat hoc per simile in causis formalibus, scilicet per esse, vivum et hominem, que se habent per informationem ad esse, sicut enim esse, quod est causa primaria formalis respectu hominis, plus influit homini quam vivum et prius advenit et ultimo recedit, sic etiam est de causa efficiente primaria respectu secunde. Hec ratio fundatur in hoc quod habetur in I *Posteriorum*, *quod propter unumquodque tale et illud magis*. Et ideo cum in causis efficientibus et etiam formalibus causa prima det cause secunde quod sit et quod agat, sicut patet de intelligentia respectu nature et de esse respectu vivi, patet quod omnis causa primaria efficiens vel formalis plus influit quam causa secunda.

Et attende quod quatuor sunt cause que se habent per ordinem, scilicet finis a quo dependet causa efficiens, mota a fine. Quam causam efficientiem sequitur forma procedens ab ea, que quidem forma dat esse materie. Quia igitur forma et materia aliquo modo dependent ab efficiente, ita quod forma producitur secundum exigentiam efficientis in similitudinem eius, prout omne agens agit sibi simile, et quod materia ita habitur ad gradum specificum a forma. Inde est quod ordo in causis efficientibus declaratur per ordinem in causis formalibus et materialibus. Licet sit probatio a posteriori, sicut forma et materia sunt posteriora efficiente causa, hoc idem etiam posset declarari in causis finalibus: nam propter ultimum |**2vb**| finem qui est universalis, alii fines appetuntur. Quorum appetitus advenit post appetitum ultimi finis et ante ipsum cessat. Cuius quidem ordinis ratio ad genus cause efficientis reducitur; nam finis ultimus est causa inquantum movet efficiens ad agendum.

17 quod] quia V 17 habitur] et *add.* V

6–11 hec ratio … causa secunda : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 3r, Q: "Notandum autem vim rationis huius in hoc consistere, quia (ut habetur in primo posteriorum) propter quod unumquodque tale, et illud magis. Cum ergo causa det suo causato, quod sit et quod agat, in ordinatis per se quicquid facit causatum, quod faciat illud habet a sua causa, ergo facit propter suam causam, ergo sua causa vehementius facit illud, cum propter illam faciat causatum. Si ergo esse est primus quam vivum, et est causa vivi, quia quod est prius est causa eorum que sunt post: cuiuscumque est causa vivum vehementius est causa illius ipsum esse, quod est causa vivi". 7 I Posteriorum : Aristoteles, *Analytica posteriora* I, 2, 72a29, ed. L. Minio-Paluello, B.G. Dod (recensio Guillelmi de Moerbeka), Turnhout, Brepols (Aristoteles Latinus IV.1-4), 1968, p. 287. 12–18 et attende … a forma : Thomas de Aquino, *Super Librum De Causis Expositio, Prima propositio,* p. 8, l. 12-19. Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 3r, R. 21–24 in causis … agendum : Thomas de Aquino, *Super Librum De Causis Expositio, Prima propositio,* p. 9, l. 18-25: "In causis etiam finalibus manifestum est verificari omnia praedicta, nam propter ultimum finem, qui est universalis, alii fines appetuntur, quorum appetitus advenit post appetitum ultimi finis et ante ipsum cessat; sed et huius ordinis ratio ad genus causae efficientis reducitur, nam finis in tantum est causa in quantum movet efficientem ad agendum, et sic, prout habet rationem moventis, pertinet quodammodo ad causae efficientis genus".

Cum dicit: *et illius quod dicimus*, declarat hoc idem in causis materialibus in eis determinis in quibus probaverat hoc per simile in causis formalibus, accipiens quatuor terminos sicut prius, scilicet esse, vivere, rationale et hominem, dicens quod si removeatur a supposito humano rationale, remanet vivum, et si tollatur vivum remanet esse, et non econverso. Ex quo videtur quod esse plus et vehementius influat homini quam vivere, et vivere quam rationale.

Dicit ergo: *et illius quod dicimus signum est quod quando tu removes virtutem rationalem ab homine, non remanet homo et remanet vivum, spirans, sensibile. Et quando removes vivum ab illo, non remanet vivum, remanet tamen esse, quoniam esse non removetur ab eo, sed removetur vivum; quoniam causa non removetur per remotionem causati sui, scilicet cause secunde, id est vivi, remanet ergo hominis <esse>. Cum ergo non est individuum homo, est animal et, si non est animal, est esse tantum.*

Licet autem hec ratio sit in eisdem terminis in quibus est prima, tamen ista pertinet ad causas materiales et alia ad formales. Sic enim illud quod recipitur in re est formale respectu eius in quod recipitur et illud quod remanet de re est materiale respectu eius quod removetur ab ipsa, sicut patet quod forma recipitur in materia et a materia removetur forma. Sic etiam prima ratio que accipitur secundum ordinem receptionis pertinet ad causas formales et hec secunda que accipitur secundum ordinem remotionis pertinet ad causas materiales.

Deinde, cum dicit: *iam igitur manifestum est*, epilogat et concludit omnia. Predeterminatur concludens quod causa prima — quam dicit longinquam — plus, prius et vehementius influit etiam in causatum cause secunde quam secunda causa universalis. Dicit ergo: *iam igitur manifestum est et planum quod causa prima et longinqua est plus comprehendens et vehementius causa rei quam causa propinqua. Et propter illud fit eius operatio vehementioris adherentie cum re quam operatio cause propinque. Et hoc non fit nisi secundum hoc quod in primis res non patitur nisi a virtute longinqua;*

9 rationalem] et *add.* V 14 tantum] materialiter V 25 etiam] in V 28 causa] cause V 29 et] in V 30 fit] secundum *add. sed exp.* V 30 virtute] secunda propinqua *add. sed exp.* V

1–2 declarat … formalibus : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 3v, S: "Probat hoc idem per simile quod videmus in causis materialibus". 15–22 licet autem … materiales : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 3v, T: "Dicendum quod sicut illud quod recipitur, in re dicitur esse formale respectu eius in quod recipitur, et illud quod remanet de re dicitur esse materiale respectu eius quod removetur ab ipso. […] Ratio ergo precedens quia arguebat via receptionis procedebat modo formalis quia semper illud quod recipitur est forma. Hec autem ratio quia procedit modo remotionis procedit quasi modo materiali, quia semper illud quod remanet se habet modo materiali".

deinde patitur a virtute que est sub prima, id est a virtute secunda propinqua, quasi dicat quod, quia causa prima prius attingit rem, ideo est magis causa et vehementius agit quam causa secunda.

<3> Deinde probat hoc idem, comparando causam primariam ad secundam, ibi: *et causa prima adiuvat causam secundam.* Et hoc per quatuor rationes, quarum secunda incipit, ibi: *quoniam operationem*; tertia, ibi: *et quando removetur causa secunda*, quarta, ibi: *et non figitur causatum.* Post quas rationes ultimo epilogat et concludit |**3ra**| intentum, ibi: *iam igitur manifestum est*.

Prima ratio talis est: omnis causa prima adiuvans causam secundam in sua operatione plus influit causato cause secunde quam ipsa causa secunda; sed causa primaria de qua ille actor intendit, adiuvat actionem cause secunde; ergo plus influit quam ipsa que habet a prima causa quod agat. Deinde hac ratione non ponit actor nisi virtutem medii, dicens: *et causa prima adiuvat causam secundam super operationem suam*, supple dando ei quod agat. Ex quo sequitur quod ipsa causa prima plus agat et influat quam secunda. Hec ratio fundatur in hoc quod causa prima dat cause secunde virtutem agendi; et operatio cause prime est fulcimentum et fundamentum operationis cause secunde; et quod causa prima regulat et dirigit operationem cause secunde. Ita quod ex hiis tribus fundamentis patet quod causa prima adiuvat causam secundam quantum ad operationem suam et per consequens plus influit in causatum.

Secunda ratio est ista: id quod agit aliquid eminenter et principaliter magis facit ad esse illius et magis influit in ipsum quam id quod non facit hoc ibi ita eminenter; sed causa prima agit quicquid agit causa secunda, eminentius et sublimius quam ispa; ergo magis influit in causatum causa prima quam causa secunda.

17 secunde] sive V 20 tribus] cause prime *add. sed exp.* V

1–3 deinde … secunda : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 3v, V: " […] (deinde patitur a virtute que est sub prima) id est a virtute propinqua et secunda, quasi dicat quod causa prima prius attingit rem, idea est magis causa, et vehementius agit". 4–9 deinde … est : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 4r, X: "Duo ergo facit Author in lectione praesenti. Quia primo adducit has quatuor rationes. Secundo epilogat circa determinata ibi (Iam igitur manifestum est). Circa primum quatuor facit, secundum quod has quatuor rationes adducit. Secunda incipit ibi (quoniam omnem operationem). Tertia ibi (et quando causa secunda). Quarta ibi (et non figitur causatum)". 16–19 hec … secunde : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 4r, Y: "Dicendum quo hoc possumus triplici via ostendere. Primo ex eo quod causa prima dat causae secundae virtutem agendi. Secundo ex eo quod operatio causae primae est fulcimentum, et fundamentum operationis causae secundae. Tertio ex eo quod causa prima regulat & dirigit operationem causae secundae".

Attende tamen quod ista ratio secunda est fulcimentum prime, ideo auctor inducit eam quasi continuam et unam cum illa et quasi causam illius, dicens: *quoniam operationem quam secunda efficit, <et prima efficit>; verumptamen efficit eam per modum alium, altiorem et sublimiorem.* Quod enim causa prima adiuvat causam secundam in sua operatione, fulcitur et confirmatur ex hoc quod causa prima facit quicquid facit secunda, et hoc eminentius et principalius. Et ideo cum agens instumentale iuvetur in operatione sua a principali agente, patet quod causa prima adiuvat causam secundam que est intrumentum eius. Unde ista ratio fundatur in hoc quod causa prima est agens principale et causa secunda instrumentale. Ex quo sequitur quod causa prima plus influit effectum quam causa secunda.

Tertio ratio est ista: id quod vehementius et fortius agit et adheret plus, magis influit; sed causa prima fortius et vehementius agit in effectum et magis adheret sibi quam causa secunda; ergo plus influit causa prima in causatum quam causa secunda. Et ideo ait: *et quando removetur causa secunda a causato suo, non removetur causa prima ab eo, quoniam causa prima est vehementioris et maioris adherentie cum re quam causa propinqua.* Hec ratio fundatur in hoc quod causa prima magis profundat se et intimat et attingit ad intima rei quam causa secunda. Cum actio cause secunde presupponat actionem cause prime, sicut vivere presupponit esse, et ideo actio cause secunde non pertingit ad effectum nisi mediante actione cause prime. Ex quo patet quod causa prima magis influit.

Quarta ratio est ista: illud quod non solum dat rei quod agat, sed etiam firmat et conservat eius actionem magis influit; sed prima causa non solum dat cause secunde quod agat, sed etiam firmat et conservat eius actionem; ergo magis |**3rb**| influit quam ipsa. Dicit ergo: *et non figitur,* id est non

1 ista] quia *add.* V 11 influit] et *add.* V

1–10 attende … instrumentale : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 4v, Z: "Notandum autem quod licet hec ratio nova a precedenti, tamen quia est fulcimentum praecedentis, ideo Author inducit eam quasi continuam cum illa. Nam quod causa prima addiuuet causam secundam in operationem suam fulcitur, & roboratur ex hoc: quia causa prima facit id quod facit causa secunda, sed facit illud eminenter, id est principaliter, & sic constat quod per virtutem agentis principalis iuvatur in actione sua agens instrumentale". 12–15 tertio … secunda : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 4r, X: "Tertio causa prima agit fortius et vehementius quam causa secunda". 17–21 hec … prime : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 5v, GG: "Dicendum quod illud quod se magis profundat in re, et magis attingit ad intima rei, fortius agit in re, quam causa quae se non ita profundat. Sed causa prima magis se profundat in re quam causa secunda: cum cause secundae actio presupponat actionem causae primae. Sicut vivere praesupponit esse. Igitur ex quo actio cause secunde non attingit rem nisi presupposita actione causae primae, oportet actionem cause primae magis attingere rem, et magis se profundare in ea quam faciat causa secunda". 23–26 quarto … ipsa : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 4r, X: "quarto et ultimo causa prima non solum dat causae secunde quod agat, sed etiam conservat eam in actione sua".

conservatur, *causatum cause secunde nisi per virtutem cause prime. Quod est,* supple in causa, *quia causa secunda non efficit rem,* supple propria virtute, *sed influit a causa prima,* id est mediante causa prima, *que,* scilicet causa prima, *est supra ipsam,* scilicet causam secundam, *super illam rem,* scilicet causatam, *de virtute sua*, scilicet cause prime, *qua*, scilicet virtute, *adheret,* supple causa prima, *ei,* scilicet cause secunde, *adherentia vehementi et servat eam*, supple causam secundam in actione sua. Hec ratio fundatur in hoc quod causa secunda naturalis vel artificialis est causa effectus sui solum quantum ad fieri, non autem quantum ad esse et conservari, sicut patet quod filius vivit mortuo patre suo et domus stat mortuo suo edificatore. Causa vero primaria est causa effectus et etiam cause secunde et eius operationis, non solum quantum ad fieri, sed etiam quantum ad esse et conservari, sicut patet de celo, cuius influentia conservat ista inferiora. Et sic patet quia causa prima habet conservare actionem cause secunde, et per consequens magis influit quam ipsa.

Postea auctor concludit sententiam premisse propositionis epilogando divisiones: *Iam igitur manifestum est et planum quod causa longinqua vehementius est causa rei quam causa propinqua que sequitur eam, et quod ipsa influit virtutem suam super rem illam et servat eam, et non separatur ab ea separatione cause sue propinque immo remanet hec,* scilicet causa prima, *adherentia vehementi*, *secundum quod ostendimus et exposuimus.*

Sic igitur actor iste probavit per tres vias — scilicet comparando causam primariam ad causatum, et comparando eam ad causas formales et materiales et comparando eam ad secundam causam —, quod omnis causa primaria plus est influens super causatum cause secunde quam causa secunda universalis.

Attende tamen quod causa prima et causa secunda possunt comparari ad effectum duobus modis: uno modo secundum supposita, alio modo secundum virtutes suas; ita quod secundum istas diversas habitudines, uno modo causa prima agit in causatum mediante causa secunda, alio modo e converso. Causa enim prima agit in causatum mediante causa secunda, sicut per medium suppositum, sicut sol generat hominem mediante supposito primis generantis. Sed causa secunda agit mediante prima, id est mediante

21 secundum] scilicet V

7–12 hec ratio … conservari : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 5v, II: "Differentia est inter causas in actu, et causas in potentia, quia cause in actu simul sunt, et non sunt cum his quorum sunt causae. Non sic autem est de causis in potentia, ut edificator est causa fieri domus in actu, quam quamdiu in actu aedificat, actu fit domus, et quando non est in actu edificandi, non actu fit domus. Etiam ipsius domus non est causa ut est in actu, sed est magis ut est in potentia quia non est causa domus, nisi in quantum est causa fieri domus, dum autem domus est in fieri, non est in actu, sed in potentia. Et ideo non fit domus nisi actu edificator edificet domum, potest tamen remanere domus postquam iam est constituta in esse ipso edificare corrupto".

virtute cause prime, sicut homo generat hominem mediante virtute solis et motoris celi. In causis enim ordinatis, quanto causa prior et communior et perfectior, tanto secundum virtutem est causato immediator, licet non semper quantum ad suppositum, sicut patet quod sol distat ab istis inferioribus secundum suam substantiam, quibus tamen est immediatus secundum virtutem suam. Deus tamen, qui ubique et in omnibus est per essentiam, presentiam et potentiam est immediatus omnibus effectibus, non solum secundum virtutem, sed etiam secundum suppositum et essentiam suam in quo differt ab aliis primariis causis.

Attende etiam quod gradus sunt in causis primariis quantum ad perfectionem et etiam quantum ad influentiam et operationem, quia prima causa, que est Deus, perfectior est in essen|**3va**|do et influendo quam alie cause primarie. Ita quod productum producitur et conservatur per influentiam cause prime, non autem omne per influentiam intelligentie vel anime orbis, vel etiam celi, quia iste cause non pertingunt ad causationem materie nec anime rationalis, sed solus Deus. Et ideo illa propositio que includit tres causas primarias supradictas non se extendit ad effectus causationis, sed solum ad effectus qui educuntur de potentia materie, qui sunt communes cause secunde naturali et aliis tribus causis.

Attende ergo quod duplex ordo invenitur in causis. Unus per se, sicut patet in predictis quatuor causis per se et inter gradatim ordinatis, et in illis causis verum est quod prima et longinqua plus influit quam causa secunda propinqua, descendendo gradatim a prima causa usque ad primam causam universalem, et sic deinceps descendendo. Alius est per accidens, sicut cum aliquis accendit candelam, ubi, preter intentionem eius, est quod illa candela accensa accendat aliam et illa aliam. Quod enim preter intentionem agentis est, per accidens se habet. Ita quod, sicut in causis per se ordinatis, hec propositio veritatem habet, in quibus causa prima movet omnes causas

2 celi] dei V 13 conservatur] producitur et con- *add. sed exp.* V 15 non] sunt *add.* V

538.20–539.6 attende … se : Thomas de Aquino, *Super Librum De Causis Expositio, Prima propositio,* p. 9, l. 28 - p. 10, l. 1; 3-15: "Invenimus enim causas ordinari dupliciter: uno modo per se, alio modo per accidens. Per se quidem quando intentio primae causae respicit usque ad ultimum effectum per omnes medias causas [. . .]. Per accidens autem quando intentio causae non procedit nisi ad proximum effectum; quod autem ab illo effectu efficiatur iterum aliud, est praeter intentionem primi efficientis, sicut cum aliquis accendit candelam, praeter intentionem eius est quod iterum accensa candela accendat aliam et illa aliam; quod autem praeter intentionem est, dicimus esse per accidens. In causis igitur per se ordinatis haec propositio habet veritatem, in quibus causa prima movet omnes causas medias ad effectum; in causis autem ordinatis per accidens est e converso, nam effectus qui per se producitur a causa proxima, per accidens producitur a causa prima, praeter intentionem eius existens. Quod autem est per se potius est eo quod est per accidens, et propter hoc signanter dicit: causa universalis, quae est causa per se".

medias ad effectum, ita in causis ordinatis per accidens est e converso. Effectus enim qui per se producitur a causa proxima, per accidens producitur a causa prima et non e converso, quasi preter intentionem eius existens et perveniens. Quod autem est per se potius est eo quod est per accidens, et propter hoc signanter dicit quod causa universalis et omnis causa primaria — que scilicet sunt cause per se. Dicta enim propositio debet intelligi secundum ordinem causarum eiusdem generis, scilicet comparando causam primam efficientem ad efficientem secundam, et formalem ad formalem, et materialem ad materialem.

Et attende quod actor iste vocat hic causam universalem secundam causam naturalem materialem et elementarem que habet causalitatem universalem respectu istorum corporalium inferiorum, per quod tamen <nec> excluditur nec negatur universalitas causalitatis a causis primariis, que sunt magis universales in causando. Sed vult dicere actor iste quod cause primarie plus influunt quam cause secunde, non solum particulares, sed etiam universales. Ita quod predicte cause primarie plus influunt — non solum intensive, quasi vehementius, perfectius et efficatius, sed etiam extensive, quasi ad plura se extendentes — quam causa secunda universalis, quia se extendunt ad ipsam et non e converso, ultra hoc quod se extendunt ad omnes effectus eius, sic et ipsa. Sic ergo actor iste ordinat comparando ad invicem quatuor causas, scilicet causam primam in primo gradu, intelligentiam in secundo, animam orbis cum orbe suo in tertio, et naturam materialem inferiorem in quarto. Ita quod tres causas superiores vocat primarias ex hoc quod tenent primatum respectu ultime cause, quam actor hic vocat causam universalem |**3vb**|, que recipit influentiam a causa prima mediantibus causis mediis. Sic quod intelligentia immediate recipit influentiam cause prime, anima vero orbis simul cum orbe suo recipit influentiam intelligentie; que anima orbis influat cause universali inferiori mediante orbe suo, sicut agens principale agit instrumentum suum. Et ita influentia omnium causarum predictarum ordinate simul concurrit circa eumdem effectum particularem, qui procedit a causa secunda universali et ente in virtute causarum primarium predictarum.

1 effectum] non e contrario *add. sed exp.* V 2 causa] prima *add. sed exp.* V 6 cause] prime *add. sed exp.* V 17 etiam] est V 25 causis] secundis *add. sed exp.* V 26 intelligentia] intelligenciea *sed corr.* V

10–31 attende … predictarum : Egidius Romanus, *Super Librum de Causis, Propositio prima,* f. 1r, C-D.

<Questio prima: Utrum sit dare tantum unam causam et unum principium omnium rerum>

Queritur utrum sit dare tantum unam causam et unum principium omnium rerum.

Et videtur quod non, igitur <etc.>.

<1> Quanto enim res est perfectior, tanto magis est communicabilis et multiplicabilis, cum enim bonum sit sui ipsius diffusivum, summum et perfectissimum bonum erit sui ipsius maxime diffusivum; sed ratio primi principii est ratio summi et perfectissimi boni; ergo huiusmodi principium erit sui ipsius diffusivum, et per consequens erunt plura prima principia.

<2> Item maior numerus et multitudo invenitur in angelis quam in quibuscumque aliis speciebus causatis, quod quidem convenit eis, secundum Dionysium, propter maiorem existentiam sue perfectionis pre omnibus speciebus causatis; ergo multo magis huius multitudo invenietur in primis principiis perfectioribus angelis.

<3> Item ab uno simplici non procedit nisi unum simplex; sed prima causa est omnino simplex; ergo composita et etiam plura non procedunt ab ea, sed ab alia causa que non est predicta prima causa, et sic erunt plures prime cause.

<4> Item dicitur Ecclesiastes 3 *quod omnia opera que fecit Deus perseverant in eternum* ; ergo non sunt opera Dei, sed alterius cause, et per consequens erunt plures prime cause.

---

6 res] tres *sed corr.* V 11 maior] et *add.* V 13 omnibus] causis *add.*V 18 est] a V

7 cum enim … diffusivum : Ps. Dionysius, *De divinis nominibus*, IV, §4, in *Dionysiaca*, Bruges, Desclée de Brouwer & Cie, t. I, 1937, p. 168. Thomas de Aquino, *Summa Theologiae* I, q. 5, a. 4, ed. Leonina, Paris, 1888, arg. 2, p. 61 : "Preterea bonum est diffusum sui esse, ut ex verbis Dionysii accipitur [IV], quibus dicit quod *bonum est ex quo omnia subsistunt et sunt*. Sed esse diffusivum importat rationem causae efficientis. Ergo bonum habet rationem causae efficientis". 12–13 secundum Dionysium : Ps. Dionysius, *De caelesti hierarchia*, XIV, in *Dionysiaca*, Bruges, Desclée de Brouwer & Cie, t. II, 1937, p. 981-982. Thomas de Aquino, *Summa Theologiae*, I, q. 112, a. 4, ad 2, ed. Leonina, 1889, p. 524 : "Sed Dionysius ponit, xiv cap. *Cael. Hier.*, quod multitudo angelorum transcendit omnem materialem multitudinem". Egidius Romanus, *Super librum de causis*, *Propositio tertia*, f. 11r, O: "multae bonae sunt militiae supercaelestium intellectuum superantes infimam et coartatam materialium multitudinem […] videtur omnino velle Dionysius quod plures sint species angelorum quam corporalium rerum". 16 item … simplex : *Locus communis, vide Articuli condempnati a Stephano Episcopo Parisiensi anno 1277,* 64, in *La condamnation parisienne de 1277*, tr. D. Piché, Paris, Vrin, 1999, p. 100: "Quod effectus inmediatus a primo debet esse unus tantum et similimus primo". 19 Ecclesiastes 3 : Ecclesiastes 3, 14.

<5> Item omne quod procedit ab aliquo est aliquo <modo> in ipso et similis ei; sed corruptibilia non sunt Deo similia et mala etiam non sunt in Deo; ergo non procedunt a Deo, sed ab aliquo alio principio et per consequens erunt plura prima principia.

In contrarium est fides nostra.

Ad quod dicendum, quod, quamvis sit dare plures secundas causas et plura principiata, tamen non est dare nisi unum primum principium, quod a nullo alio est et a quo sunt omnia alia entia, secundum id, Rom. 11: *ex ipso et per ipsum et in ipso sunt omnia*, quod quidem patet dupliciter.

<I> Primo comparando ipsum primum principium ad sua principiata. Secundum enim Dionysium per creaturas devenimus in notitiam Dei, qui est primum principium omnium, secundum tres vias, scilicet per viam causalitatis, eminentie, negationis vel remotionis, et hoc secundum tria, que sunt in omni creatura. Quelibet enim creatura habet communem entitatem, habet etiam aliquid quod pertinet ad perfectionem et aliquid quod sonat imperfectionem. Ita secundum quod omnis |**4ra**| creatura habet communiter aliquam entitatem, sic devenimus ex <ea in> notitiam Dei, que est causa per viam causalitatis. Secundum autem quod in omni est aliquid quod sonat aliquam perfectionem, sic devenimus ex ea in notitiam Dei per viam eminentie. Sed secundum quod in omni creatura est aliquid pertinens ad imperfectionem, sic ex ea devenimus in notitiam Dei per viam negationis et remotionis. Ex quibus tribus viis probatur unitas primi principii, quod est Deus.

<I, 1> Primo, per viam causalitatis, que sumitur ex communi entitate,

1 procedit] probat *sed corr.* V 7 principiata] principata V 19 sonat] in *add.* V

1–2 omne … ei : Cf. Ps. Dionysius, *De divinis nominibus* IX, §6, p. 457-461. Thomas de Aquino, *In Primum Sententiarum*, d. 2, q. 1, a. 3, sed contra 2, p. 65: "Dionysius, ix, cap. *De div nom.*, §6, dicit, quod creaturae dicuntur Deo similes, inquantum imitantur Deum, qui perfecte imitabilis non est a creatura. Ista autem imitatio est secundum participationem attributorum. Ergo creaturae sunt Deo similes, secundum sapientiam, bonitatem et huiusmodi. Sed hoc non posset esse, nisi praedicta essent in Deo secundum proprias rationes. Ergo ratio sapientiae et bonitatis proprie in Deo est"; *Summa Theologiae*, I, q. 44, a. 3, arg. 1 et *ad* 1 et resp.; *Quaestiones disputatae, De potentia Dei,* q. 2, a. 1, resp.; q. 3, a. 15, arg. 2. 8 Rom. 11 : Ad Romanos 11, 36. 11–23 secundum … Deus : Thomas de Aquino, *Ad Romanos*, c. 1, l. 6, in *Super epistolas S. Pauli Lectura*, ed. P.R. Cai, Roma, Marietti, 1953, p. 22; *In Primum Sententiarum*, d. 3, q. 1, a. 3, resp., p. 96; d. 35, q. 1, a. 1, resp., p. 808-809; *Expositio super Librum Boethii De Trinitate*, q. 1, a. 2, ed. B. Decker, Leiden, Brill, 1955, p. 66; *In primum Sententiarum*, d. 2, q. 1, a. 3, p. 67-69; *In Librum Beati Dionysii De divinis nominibus*, C. I, l. iii, n° 83-104, ed. C. Pera, Roma, Marietti, 1950, p. 28-32. 11 Dionysium : Ps. Dionysius, *De divinis nominibus* VII, §2-3, p. 402-406. *E. g.* Thomas de Aquino, *In Primum Sententiarum*, d. 3, Prooemium, p. 88: "Harum autem diversitas sumitur secundum vias deveniendi ex creaturis in Deum, quas Dionysius ponit, vii cap. *De div. nom.*, §3. Dicit enim quod ex creaturis tribus modis devenimus in Deum: scilicet per causalitatem, per remotionem, per eminentiam"; *Summa Theologiae* II-II, q. 27, art. 4, ed. Leonina, 1895, resp., p. 227.

quam participant et in qua conveniunt omnes creature. Omnes enim, quantumcumque sint diverse, distantes et opposite, conveniunt et uniuntur in communi entitate. Impossibile <est> autem quod aliquid unum participetur a multis communiter, nisi illud unum commune sit causatum ab uno principio et reductum ad ipsum. Quantumcumque enim aliquid participatur communiter a multis, illud convenit eis per unam causam communem omnibus illis participantibus hoc, sicut patet quod omnia illuminata reducuntur ad unum illuminans, quod est sol, et omnes motus ad unum primum motum, qui est causa omnium motuum; et sic etiam omnia entia reducuntur ad unum primum ens, quod est prima causa omnium entium.

Causatum enim unum non causatur a pluribus per se et inquantum huiusmodi, sed per aliud. Non enim causatur ab eis, ut sint plura, sed ut sunt unum, et ita accidit pluribus, quod sint causa unius in quantum aliquo modo sunt unum. Et ideo, cum prima causa sit causa per se et non per accidens, sic enim non esset prima causa, quia omne per accidens reducitur ad per se. Oportet quod huiusmodi unitas entitatis — in qua uniuntur omnia entia et totum universum, ex qua unitate denominatur universum, quasi unum in multis versum — reducatur ad unum primum principium omnium entium.

Ultra hanc etiam unitatem et con<ven>ientiam omnium entium in communi entitate invenitur alia unitas ordinis et connexionis totius universi, que etiam attestatur unitati prime cause, secundum quod omnia corpora reguntur per spiritus et omnia corpora inferiora per corpora celestia. Corpora etiam superiora inter se, et etiam inferiora inter se, mutuo se uniant et sibi deserviunt, ita quod nulla creatura potest se subtrahere ab huiusmodi ordine et connexione, que est in toto universo; immo etiam omnis creatura influit vel recipit, agit vel patitur vel etiam habet utrumque respectu alterius creature, ita quod sicut, secundum Philosophum, ordo, unitas et connexio totius exercitus dependet ab unitate principii, sic etiam ordo totius universi dependet ab uno primo principio et causa totius universi. Et hoc idem videtur sensisse et Plato, cum diceretur quod omnem multitudinem precedit unitas non solum in numeris, sed etiam in omnibus creaturis.

1 participant] participans V 10 reducuntur] et *add.* V 23 inter] *iter.* V 23 se] et etiam spiritus inter esse *add.* V 28 principii] principis V

17–18 quasi … versum : Cf. Guillelmus Wheatley (dubium), *In Boethii De scholarium disciplinis,* I, in Thomas de Aquino, ed. Parmensis, t. XXIV, 1869, p. 158: "Notandum, quod universale est quid unum versum in multis". 27 secundum philosophum : Aristoteles, *Metaphysica* XII, 10, 1075a11, p. 221: "Aut utroque modo sicut exercitus? Et enim in ordine ipsum bene et dux exercitus, et magis iste; non enim iste propter ordinem sed ille propter hunc est". 30 Plato : Ps. Dionysius, *De divinis nominibus*, XIII, 2, p. 540-542. Aristoteles, *Metaphysica* I, 6, 987b1-18, p. 27. Thomas de Aquino, *Quaestiones disputatae, De potentia Dei,* q. 3, a. 5, p. 19: "Et ista videtur ratio Platonis, qui voluit, quod ante omnem multitudinem esset aliqua unitas non solum in numeris, sed etiam in rerum naturis".

Ex |**4rb**| quo patet, quod unitas totius mundi duplex — scilicet convenientie in communi entitate et connexionis in ratione causati et cause — attestatur unitati primi principii. Unde, quamvis aliqua inter se opposita et diversa — quod attendentes aliqui reduxerunt illa ad diversa prima principia —, tamen, quia omnia huiusmodi opposita conveniunt ad invicem in communi entitate et habent etiam aliquam connexionem et ordinem ad invicem in aliquo, ideo oportet quod omnia reducantur ad unam primam causam.

<I, 2> Secundo, hoc idem patet per viam eminentie, que sumitur ex creaturarum perfectione, in quibus sunt diversi gradus perfectionum, secundum quod una creatura est perfectior alia, ita, quod creatura potest esse absque aliqua perfectione, nec etiam potest habere omnem perfectionem, sed participat, id est partem capit, causate perfectionis secundum magis et minus. Et ideo, cum ubicumque est diversitas graduum participate perfectionis, oporteat quod huiusmodi gradus distribuantur et attendantur per ordinem et respectum ad unum summum et perfectum principium, quod eminet omnibus aliis gradibus perfectionum participatarum secundum magis et minus. Patet quod per viam eminentie devenitur ad unitatem prime cause.

Cum enim nihil participetur a pluribus secundum magis et minus, nisi ex influentia alicuius principii, in quo illud, quod a pluribus semiplene et imperfecte participatur, plenarie, essentialiter et per se invenitur. Per quod oportet omnes perfectiones a creaturis universis participatas semiplene et imperfecte reduci ad plenitudinem perfectionis unius perfecte cause, a qua omnis perfectio derivatur, ita quod secundum quod creature plus vel minus accedunt ad huiusmodi primam causam, sic etiam secundum hoc sunt magis vel minus perfecte, sicut etiam patet in luminaribus celi, que quanto plus vel minus accedunt ad lumen solis, tanto etiam sunt plus vel minus luminosa.

<I, 3> Tertio hoc idem patet per viam negationis et remotionis, que sumuntur ex creaturarum inequali et dispari imperfectione. Licet enim omnis creatura de se sit imperfecta, non tam equaliter, sed secundum etiam magis et minus, sicut patet quod corruptibilia sunt imperfectiora <in>corruptibilibus et corpora spiritibus, spiritus etiam inferiores sunt imperfectiores superioribus, ita quod, sicut omnes creature habent aliquid

1 unitas] intas *sed corr.* V 21 et] ut V 24 omnis] omnes V

8 primam causam : Thomas de Aquino, *Quaestiones disputatae, De potentia Dei,* q. 3, a. 5, p. 19; *Summa Theologiae*, I, q. 11, a. 3, resp., p. 111; I, q. 65, a. 1, resp., p. 148; I, q. 103, a. 3, resp., p. 455-456. 9–27 secundo … luminosa : Thomas de Aquino, *Quaestiones disputatae, De potentia Dei,* q. 3, a. 5, p. 19; *Summa Theologiae*, I, q. 2, a. 3, resp., p. 32. 543.28–544.16 tertio … causa : Thomas de Aquino, *Contra Gentiles*, III, c. 49, ed. Leonina, 1926, p. 134-135; I, c. 14, ed. Leonina, 1918, p. 40; *In Librum Beati Dionysii de divinis nominibus*, C. XIII, l. 3, n° 995-996, p. 369-370.

perfectionis, sic etiam habent aliquid imperfectionis et mutabilitatis; sicut enim omnis creatura est ex nihilo, sic etiam est adnihilabilis et mutabilis. Et quia, secundum Philosophum, omnis disparitas, inequalitas, mutabilitas, motus et mutatio ab aliquo principio immobili et uniformi procedit, fundatur in eo et reducitur ad ipsum. Patet, quod oportet devenire sic per viam negationis et remotionis omnis mutabilitatis et inequalitatis et omnis imperfectionis ad unum primum principium, |**4va**| quod est omnino uniforme, immobilis et invariabilis et inmutabilis, secundum illud Malachie I: *ego Deus et non mutor* ; et Iacobi I: apud quem *non est transmutatio nec vicissitudinis obumbratio*; et secundum illud Psalmum: *mutabis eos et mutabuntur. Tu autem idem ipse es*. Cum enim, quicquid est citra primam causam sit imperfectum et ultra omne imperfectum oporteat aliquid esse perfectum, cui nulla imperfectio admisceatur, patet quod oportet devenire ad unam primam causam perfectam, a qua dependeant omnia alia entia, sicut omne imperfectum dependet a perfecto, et sicut omnia causata dependent ab eo quod est solum causa.

Cum enim, quicquid est sit vel solum causa vel solum causatum vel utrumque simul, oportet omnia causata et etiam omnes causas causatas reducere ad id quod est solum causa, cuiusmodi est prima causa, a qua depende<n>t omnia alia et resolvuntur ad ipsam, sicut omnes conclusiones resolvuntur ad unum principium, quod est de quolibet affirmatio vel negatio, et omnes perfectiones et conceptiones ad conceptionem et perfectionem entitatis.

Patet ergo unitas primi principii ex comparatione ipsius ad sua principiata.

<II> Secundo hoc idem patet comparando ipsum primum principium ad alia prima principia.

<II, 1> Si enim ponantur duo prima principia eque perfecta, quorum unum non sit causa alterius, ex quo erunt duo, oportet quod sint distincta, et sic, quod quidquid sit in uno quod non est in altero: aliter enim non essent duo distincta immo essent unum, si quidquid est in uno, esset in altero. Si ergo illud quod est in uno per quod distinguitur ab altero pertineat ad perfectionem,

1 sic] sicut V 10 mutabis] mutationibus V 14 unam] viam V 21 negatio] de et *add. sed exp.* V

3 secundum philosophum : Aristoteles, *Physica* VIII, 6, 259a20-25, p. 308-309; XII, 10, 1076a, p. 269. 8–9 Malachie I : Malachia 3, 6. 9 Iacobi I : Iacob I, 17. 10 Psalmum : Psalmi, 101, 27-28. 21 negatio : Aristoteles, *Metaphysica* IV, 3, 1005b19-24, 73. *Auctoritates Aristotelis*, n° 97, p. 123. 25–26 secundo … principia : Thomas de Aquino, *Contra Gentiles*, I, c. 42, ed. Leonina, 1918, p. 119: "Ostensum est Deum esse omnino perfectum, cui nulla perfectio desit. Si igitur sunt plures dii, oportet esse plura huiusmodi perfecta. Hoc autem est impossibile: nam si nulli eorum deest aliqua perfectio, nec aliqua imperfectio admiscetur, quod requiritur ad hoc quod aliquid sit simpliciter perfectum, non erit in quo ad invicem distinguantur. Impossibile est igitur plures deos ponere"; *Summa Theologiae*, I, q. 11, a. 3, resp., p. 111.

sequetur, quod aliqua perfectio deficiat alteri, et ita illud non erit equale isti, sed deficiens ab illo, nec etiam erit omnino perfectum in se ipso. Si autem illud pertineat ad imperfectionem, ergo aliqua imperfectio erit in isto, et sic non erit equale illi, nec etiam in se erit omnimode perfectum, quod repugnat rationi primi principii, quia omne imperfectum procedit a perfecto; et secundum Boethium: *natura sumpsit initium a perfectis*.

<II, 2> Si autem ponatur, quod illa duo prima principia sint inequalia, ex quo non possunt esse equalia, sequetur quod id quod est perfectius principium destrueret aliud. Cum enim nulla res habeat amicitiam nec convenientiam cum alia, nisi quia est causa illius vel causata ab ea vel nisi ambo procedant ab eadem causa, oportet quod ex quo illa duo principia prima non causantur ab alia causa, nec etiam unum est causa alterius nec e converso, quod sint contraria dissimilia et discordantia, et per consequens quod sint pugna et lis inter ipsa; et sic, quod fortius et perfectius principium destruat aliud. Si enim essent plures dii, non possent esse equales, quia non possent differre nisi formaliter, cum essent omnino formales. Forme autem, secundum quod habetur IV *Metaphysice*, *sunt sicut numeri*, et ideo, sicut numeri formaliter differentes non possent habere equales unitates secundum solitum cursum nature, et sic sequeretur quod unus deus esset perfectior altero deo, a quo formaliter differret.

Et si arguatur |**4vb**| quod distinctio et multiplicatio sit per actum et non per potentiam, ut dicitur IX *Metaphysice*, et Deus sit actus purus, non propter hoc erunt multi dii. Illud enim intelligitur de actu admixto potentie, qui dividendo potentiam in qua recipitur, per consequens distinguitur ab alio actu secundum divisionem potentie, sicut materia distinguitur per formam; que distinctio extendit se usque ad formam. Et ideo, quia Deus est actus purus, separatus ab omni potentia, inde est quod in se ipso unus, indivisus et simplex, existens per se ipsum, distinguitur ab omnibus aliis entibus. Cum enim non habeat admixtam potentiam, non potest in se ipso distingui et multiplicari per divisionem potentie, sed solum manens in se ipso in quid distinguitur ab aliis cunctis se ipso formaliter.

Patet ergo per tres vias, causalitatis, eminentie et remotionis, comparando creaturas ad primam causam, et etiam comparando primam causam ad aliam causam primam, esse solum unum principium, quod a nullo alio est et a quo

6 Boethium] vee^{m} V 9 destrueret] destruere V 13 sint] sit V 23 intelligitur] intelligit V

5–6 secundum Boethium : Boethius, *Philosophiae Consolatio*, III, pr. 10, 5, ed. L. Bieler, Turnhout, Brepols (CCSL 94), 1957, p. 53: "Neque enim ab deminutis inconsummatisque natura rerumcepit exordium, sed ab integris absolutisque procedens in haec extrema atque effeta dilabitur". 17 IV Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica* IV, 2, 1004b, p. 70. 22 IX Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica* IX, 8, 1050a-b (?), p. 189-190.

sunt omnia alia.

Quod quidem principium differt ab omnibus creaturis in tribus. Unum est, quia est causa omnium creaturarum non dependens ab alia causa creature; vero omnes per se nihil sunt, sed habent esse a Deo et dependent ab ipso. Secundum est, quod in solo Deo, qui est primum principium, est plenitudo indefficiens infinite perfectionis; non autem in creatura, sed solum finita et participata. Tertium est quod Deus est sua perfectio et suum esse, ita quod quicquid est in Deo est Deus, et ipse Deus est quicquid est in eo, quod oportet sic esse propter omnimodam et summam eius simplicitatem; non autem est sic de creatura, que non est suum esse nec sua perfectio, sed etiam est actu per suum esse, a quo differt, et perficitur sicut per suam perfectionem participatam, ubi differt perfectibile a sua perfectione. Ex quo etiam patet, quod ex quo Deus est omnino simplex et indivisibilis, quod est idem suppositum et natura, ita quod per idem est Deus et hic Deus; et ideo sicut hic Deus dicit suppositum incommunicabile alteri supposito, ita etiam Deus dicit naturam incommunicabilem alteri nature et alteri Deo. Per consequens non potest esse nisi unus Deus, Deuteronomii VI: *Audi Israel, Dominus Deus meus, Deus unus est*. Non autem est ita de creaturis, ubi differt realiter suppositum a natura. Et ideo, licet hic homo, qui dicit suppositum, sit incommunicabile, tamen homo est multis hominibus communicabilis. Non autem Deus est communicabilis multis diis, secundum illud Ysaiam 45: *Ego Dominus, et non est alter Deus formans lucem et creans tenebras, faciens pacem et creans malum, ego Dominus faciens omnia hec*. Hoc idem etiam patet ex auctoritate Procli, qui dicit quod *omnis multitudo participat aliqualiter uno*. Hoc idem etiam patet per Dionysium XIII° capitulo *De divinis nominibus*, qui dicit: neque enim *est multitudo non participans uno*, quia, secundum eumdem ibidem: *et que sunt multa accidentibus, sunt unum subiecto; que sunt multa numero, sunt unum specie;* |**5ra**| *que sunt multa speciebus*, sunt *unum genere;* que sunt multa generibus, sunt unum analogia; que autem sunt unum analogia dicuntur *unum principio*, scilicet primo, quod est omnium causa et

13 indivisibilis] indivisibile V 17 consequens] et ideo *add.* V 18 dominus] domine V 26 uno] immo V 27 et que] *inv.* V 28 que … speciebus] *iter.* V

7–17 tertium … nisi unus Deus : Thomas de Aquino, *Summa Theologiae*, I, q. 11, a. 3, resp., p. 111: "Manifestum est enim quod illud unde aliquod singulare est hoc aliquid, nullo modo est multis communicabile. Illud enim unde Socrates est homo, multis communicari potest, sed id unde est hic homo, non potest communicari nisi uni tantum. Si ergo Socrates per id esset homo, per quod est hic homo, sicut non possunt esse plures Socrates, ita non possent esse plures homines. Hoc autem convenit Deo, nam ipse Deus est sua natura, ut supra ostensum est. Secundum igitur idem est Deus, et hic Deus. Impossibile est igitur esse plures deos". 17 Deuteronomii VI : Deuteronomium VI, 4. 21 Ysaiam 45 : Isaias 45, 6-7. 24 Procli : Proclus, *Elementatio theologica*, 1, p. 3. 25 De divinis nominibus : Ps. Dionysius, *De divinis nominibus*, XIII, §2, p. 542-543. Thomas de Aquino, *Summa Theologiae* I, q. 11, a. 1, ad 2, p. 108.

a nullo causatum. Sicut enim omnis pluralitas nascitur ex unitate, sic etiam omnem multitudinem precedit et causat unitas primi principii.

Sic ergo patet rationibus et auctoritatibus unitas primi principii.

Quomodo autem intelligentia et anima orbis et causa secunda universalis habeant virtutem causativam ex influentia prime cause et ad que se extendat eorum causalitas, patebit inferius, cum agetur de eis in speciali in sequentibus propositionibus.

<Ad 1> Ad obiecta dicendum quod, sicut Deus est summe perfectus et summum bonum, sic etiam est summe communicativus, sicut patet ex hoc quod Pater communicat totam substantiam suam Filio, et Pater et Filius Spiritui Sancto, et etiam quicquid perfectionis et entitatis est in creaturis totum communicatur eis a Deo. Ita tamen, quod ex nulla communicatione divina multiplicatur nec dividitur essentia Dei nec potentia, quia hec cederet in preiudicium et detrimentum immensitatis virtutis divine — sic enim quanto virtus est magis unita, tanto perfectior est —, sicut etiam ordinatam virtutem, que infinita et perfectissima est, esse omnino unam et indivisam. Unde quod in divinis sit predicta communicatio et processio personarum divinarum et etiam creaturarum a Deo, hoc attestatur infinitati divine bonitatis, que, sicut est infinita, sic etiam infinite communicat se in personis divinis. Sed quod hoc fiat absque divisione et multiplicatione essentie virtutis et potentie divine — et per consequens absque pluralitate priorum principiorum —, hoc attestatur infinitati, immensitati et plenitudini divine perfectionis, que quanto magis perfectior est, tanto unitior et simplicior est. Unde dicit Boethius quod *inter omnia que unum dicuntur, arcem tenet unitas divine Trinitatis*.

<Ad 2> Ad secundum dicendum quod, sicut illud quod est perfectionis in natura inferiori non est quandoque perfectionis in natura superiori. Sicut, si furibundum sit laudabile in cane, non est laudabile in homine, sic etiam multiplicatio nature que attestatur perfectioni angelice non convenit perfectioni divine que sub una et simplici perfectione continet in se totam plenitudinem divine perfectionis: quod non est sic de angelis, in quibus non potest contineri quicquid est angelice perfectionis sub una et simplici perfectione angelica, cum quelibet perfectio angelica sit finita, propter quod

15 ordinatam] ordinam V

20–23 sed quod … est[2] : Thomas de Aquino, *Librum Beati Dionysii De divinis nominibus*, C. XIII, l. i, n° 965-968, p. 360. 24 Boethius : *Non invenitur ibi, sed* Bernardus Claraevallensis, *De consideratione*, V, viii, 19, in *Opera omnia*, ed. H. Rochais, J. Leclercq, Roma, Editiones cistercienses, vol. 3, 1963, p. 483: "Igitur inter omnia quae recte unum dicuntur, arcem tenet unitas Trinitatis". Cf. Thomas de Aquino, *Summa Theologiae* I, q. 11, a. 4, p. 112: "Sed contra est quod dicit Bernardus [*Boetius* P*ab*], quod *inter omnia quae unum dicuntur, arcem tenet unitas divinae Trinitatis*".

non continet in se omnem angelicam perfectionem, sed magis huiusmodi perfectio habet gradus multiplices in angelis, sicut divina perfectio infinita et summa una et simplex existens continet in se totam plenitudinem divine perfectionis, et ideo non habet gradus nec dividitur nec multiplicatur.

<Ad 3> Ad tertium dicendum quod, quamvis ab uno simplici agente per necessitatem nature non procedat nisi unum simplex, tamen non est sic, si agat per voluntatem. Sic enim potest multa et composita producere, sicut etiam potest multa composita concipere et velle producere, et per consequens actu producere, cum sit agens voluntarium. Et sic prima causa, |**5rb**| que producit creaturas non necessitate nature, sed magis per voluntatem, potest multa et composita producere. Et inde ab uno simplici agente per necessitatem nature possunt plura procedere per distinctas processiones, licet non per eandem processionem, sicut Filius procedit in divinis ab uno Patre simplici per generationem et Spiritus Sanctus ab eodem per spirationem, que sunt distincte processiones et diversarum rationum.

<Ad 4> Ad quartum dicendum quod opera Dei *perseverant in eternum*, non secundum numerum, sed secundum speciem, vel ad minus secundum genus si sint corruptibilia, vel etiam secundum speciem si sint incorruptibilia, vel etiam secundum substantiam si sint incorrupta, licet non secundum modum essendi. *Preterit enim figura huius mundi*, ut dicitur 1 Cor. 7, et ita corrupta omnia sunt opera Dei, sicut etiam aliquo modo perseverant in eternum.

<Ad 5> Ad quintum dicendum quod corruptibilia et etiam omnia entia causata sunt Deo similia, non similitudine univoca, sed magis analoga, secundum quod Deus producit omnia ad sui similitudinem, sicut quelibet causa intendit producere effectum suum ad sui similitudinem. Mala autem culpe non sunt in Deo, sicut in causa efficiente, sed solum sicut in cognoscente et puniente, et culpam et penam ordinante. Ita tamen quod omnis actus malus inquantum est actus et ens a Deo, quia sic non est ens, sed magis privatio, nec sic habet causam aliquam agentem, sed solum deficientem, et ita non oportet quod sit aliquod ens, quod non reducatur ad primam causam nec procedat ab ea.

---

1 omnem] *iter.* V 7 et] etiam V 10 sed magis] *iter.* V 11 et] etiam V 11 composita] et *add.* V

13–15 sicut Filius … rationum : Thomas de Aquino, *Summa Theologiae* I, q. 41, a. 2, resp.; q. 27, a. 2, 3, 4. 16 perseverant … eternum : Ecclesiastes 3, 14. 20 1 Cor. 7 : I ad Corinthos 7, 31. 22–25 corruptibilia … similitudinem : Thomas de Aquino, *In Primum Sententiarum*, d. 2, q. 1, a. 3, sed contra 3, p. 65: "Praeterea, sapientia non dicitur aequivoce de Deo et creatura; alias sapientia creata non duceret in cognitionem sapientiae increatae; et similiter est de potentia et bonitate et de aliis huiusmodi. Sed ea quae praedicantur de pluribus secundum rationes omnino diversas, aequivoce praedicantur. Ergo aliquo modo ratio sapientiae, secundum quod de Deo dicitur et de creaturis, est una, non quidem per univocationem, sed per analogiam: et similiter est de aliis". 27–28 omnis actus … privatio : Thomas de Aquino, *Summa Theologiae* I, q. 48, a. 1.

<Explicit>

|**87va**| [...] Explicit igitur *Liber de causis*, divisus per theoremata, continens in se XXXII^as^ propositiones cum totidem commentis iuxta numerum dictarum propositionum, quarum quidam fuit actor et commentator, que quidem propositiones cum commentis suis abstracte et collecte fuerunt a propositionibus et commentis Procli Dyadochy Licii, Platonici philosophi intitulatis *Elementatio theologica*, quarum quidem propositionum cum commentis in greco scriptarum et de hinc in latino translatarum, numerus est CC^us^ et XI^us^, que omnes explicite vel implicite aliquo modo continentur in dictis propositionibus commentatis et editis ab actore *Libri de causis* translatis de arabico in latinum, quas ego cum auxilio et gratia Dei cum propriis commentis exposui, apponens singulis propositionibus et commentis singulas et proprias questiones iuxta numerum et materiam et exigentiam dictarum propositionum, quod quidem opus consummavi non propriis viribus, quin imo proprio et humano auxilio destitutus. Sicut incepi ex confidentia Christi, sic etiam auxiliante eius gratia feliciter consummavi ad |**87vb**| laudem et gloriam eius, cui est honor et imperium quasi cause primarie et universali cum Patre et Spiritu Sancto in secula seculorum. Amen. Explicit scriptum et expositio totius *Libri de causis*.

4 quidam] quidem V 12 exposui] expoui V 15 destitutus] distinctus V

INDEX

INDEX OF MANUSCRIPTS

Aosta,
Seminario Maggiore,
71, 18
Augsburg,
Staats- und Stadtbibliothek,
4° Cod. 68, 28, 137–141, 143, 144, 146, 471
Berlin,
Staatsbibliothek, Preußischer Kulturbesitz,
theol. lat. qu. 606, 35
Bruges,
Bibliothèque de la Ville,
478, 495
Bruxelles,
Bibl. royale de Belgique,
II. 2314(2839), 495
Eichstätt,
Universitätsbibliothek,
Cod. st 469, 35
Erfurt,
Universitätsbibliothek,
Dep. Erf., CA. 2° 006, 35
Dep. Erf., CA. 4° 316, 359, 360, 402, 471
Erlangen-Nürnberg,
Universitätsbibliothek,
532, 35
Firenze,
Biblioteca Nazionale Centrale, Conv. Sopp.
E.1.252, 287, 288, 291, 292, 295, 297
Kraków,
Biblioteka Jagiellońska,
1252, 35
2088, 20
2524, 36
Leipzig,
Universitätsbibliothek,
1355, 35
1686, 35
London,
British Museum,
Arundel 4, 295
München,
Universitätsbibliothek,
2° Cod. ms. 49, 35
Mainz,
Wissenschaftliche Stadtbibliothek,
I. 610, 20
Naumburg (Saale),
Domstiftsbibliothek,
67, 35
New Haven,
Yale University Beinecke Library,
768, 35
Olomouc,
Vědecká knihovna v Olomouci,
48.757, 35
Osimo,
Collegio Campana,
39 (18.L.38), 288
Paris,
Bibliothèque nationale de France,
lat. 12951, 42
lat. 12971, 295
lat. 14698, 42

lat. 14705, 295
lat. 15805, 288
lat. 15815, 53, 54, 58, 59, 61, 63, 66–71, 471
lat. 15819, 20, 54, 57–59, 61–63, 66–71, 471
lat. 16097, 25
Praha,
Knihovna Metropolitni Kapituly u svatého Vita,
M.LV (1411), 20, 36
O.XV (1599), 36
Národní knihovna České republiky,
I.F.25 (257), 20
III.A.13 (398), 35
IV.G.26 (758), 35
Sangerhausen,
Kirchenbibliothek St. Ulrich,
B 88, 35
Vaticano (Città del),
Bibl. Apostolica Vaticana,
Borgh. lat. 156, 471
Borgh. lat. 165, 472, 473
Borgh. lat. 352, 467, 471, 475, 478, 479, 486, 487, 490, 494, 495
Pal. lat. 1059, 295
Regin. lat. 56, 472
Vat. lat. 3061, 288
Vodňany,
Městské muzeum a galerie Vodňany,
G 11 R (1206), 20, 35
Wien,
Österreichische Nationalbibliothek,
Pal. Lat. 2330, 20, 53–56, 59–63, 66–71, 471
Wolfenbüttel,
Herzog August Bibliothek,
Cod. 90-7-theol-3, 36
Worcester,
Cathedral Library,
Q. 90, 153–156, 158, 164–166, 170, 172, 174–178, 210, 471
Wrocław,
Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu,
IV.Q.20, 36
Zakład Narodowy im. Ossolińskich Biblioteka,
734, 20, 36

INDEX OF NAMES (BEFORE 1800)

Adam de Bocfeld (Pseudo-), 20, 38, 166, 167, 171, 471
Alanus ab Insulis, 15, 435
Albertus Magnus, 12, 15, 16, 25, 27–31, 33, 34, 36–38, 66, 94, 96, 97, 109, 139–141, 144, 146–152, 159, 164–166, 172, 179–184, 186, 211–213, 215–217, 222, 223, 232–234, 236, 237, 241, 242, 249, 256, 264–266, 269, 274, 296, 360, 364–366, 383, 397, 400, 405, 407, 419, 448, 459, 463, 471, 474–478, 480, 484, 485, 488, 524–528
Alexander Aphrodisiensis, 177, 363, 364, 388, 389, 418, 476
Alexander Halensis, 460, 463
Alfarabi, 31, 32, 48, 145, 165, 179, 212, 300, 303, 477, 478, 525
Algazel, 145, 165, 179, 180, 212, 477, 478, 525
Amplonius Rating de Berka, 37, 360
Anonymus,
  Augsburgensis, 23, 27, 28
  de Giele, 389
  Erffordensis, 21, 23, 37–39, 72, 121, 139–141, 143, 144, 146, 176, 361, 362, 364–367, 370, 371, 375–377, 379–394, 396–401, 403, 469
  Sapiencie V°, 21, 24, 34
  Sectator philosophie, 23, 28, 42–44, 46, 47
  Super Libellum, 23
Anselmus Cantuariensis, 483, 489
Aristoteles, 14, 15, 23, 26, 29, 31, 39, 40, 57, 58, 60, 61, 66, 72, 74–80, 82–88, 92, 94–99, 102, 104, 105, 111–115, 117–119, 121–126, 133, 142, 145, 147, 148, 156, 165, 173, 174, 179, 181, 185, 211, 214, 218, 219, 225, 228, 230, 235–238, 252, 253, 257, 261, 268, 270, 271, 274, 297, 300–308, 310–313, 315, 319, 321, 324–328, 332–336, 339, 342, 344–346, 348, 349, 351, 352, 357, 359, 360, 362, 363, 387, 390, 396, 401, 403–405, 408, 409, 413, 414, 416–418, 426, 428, 431, 432, 434–436, 443, 444, 447, 448, 450, 451, 453–455, 458, 461, 464, 469, 474–478, 480, 484, 489, 498, 503, 504, 509, 512, 516, 518, 524–527, 533, 542, 544, 545
Arnoldus de Monassuco, 468
Auctoritates Aristoteles, 96, 121, 129, 150, 211, 215, 217, 403, 408, 409, 417, 418, 421, 422, 428, 430, 435, 454, 475, 544
Augustinus Hipponensis, 401, 480–482, 484, 489, 500,

518
Avempace, 176
Avendauth, 476, 477
Averroes, 16, 38, 44, 46, 67, 72, 73, 76, 83, 84, 100, 101, 108, 110, 114, 116, 118, 147, 151, 158–163, 173, 176, 211, 226, 227, 243, 257, 261, 270, 296, 297, 300, 302, 305, 306, 313, 322, 324, 325, 328, 333–336, 342, 348–351, 362–364, 371, 383, 386–391, 396, 401, 408, 409, 411–414, 418, 419, 421, 439, 441, 443, 445–448, 450, 451, 454, 458, 461, 480, 484, 510, 518
Avicebron, 67, 107, 108, 336, 452
Avicenna, 14, 31, 40, 67, 72, 73, 84, 96, 99, 108, 117, 129, 130, 144, 145, 148, 165, 179, 180, 217, 219, 230, 276, 295–297, 300, 314, 325, 331, 337, 363, 364, 374, 400, 409, 418, 419, 424, 430, 432, 437, 438, 454, 455, 460, 461, 476–478, 525
Basilius Cesarensis, 489
Benedictus Caetanus, 469
Bernardus Clarevallensis, 514, 516, 547
Bertholdus de Mosburch, 13, 14, 16, 24, 25, 30
Boethius (A.M.T. Severinus), 30, 68, 80, 94, 232, 234, 317, 363, 394, 411, 455, 480, 482–485, 489, 513, 514, 516–518, 545, 547
Boethius de Dacia, 38, 58
Calcidius, 403, 464
Chrysostomos Javelli Canapicius, 15
Claudius Ptolemaeus, 484
Clemens V (papa), 472
David Iudeus, 144, 145, 148, 164, 165, 179, 216, 476–478, 525
Democritus, 68
Dionysius Ps. Areopagita, 12, 15, 17, 68, 90, 96, 139, 300, 355, 363, 370–372, 374, 375, 392, 393, 395, 396, 427, 433, 480–485, 488, 489, 509–511, 514–518, 540–543, 546, 547
Eckhardus de Hocheim (Meister Eckhart), 24, 25
Egidius Aurelianensis, 288
Egidius Romanus, 15, 16, 19, 33, 35, 37, 57, 58, 60, 139–141, 144–150, 164, 165, 297, 300, 303, 322, 336, 342, 344, 359, 360, 364, 375, 392, 393, 396–398, 401, 412, 441, 468, 469, 471, 474–478, 480, 484, 485, 493, 494, 500–505, 509, 518, 524–530, 540
Epicurei, 482
Euclidus, 145, 179, 477
Gerardus Cremonensis, 477, 478
Giordano Bruno, 37
Godefridus de Fontibus, 54, 57–62, 121, 397
Gregorius Magnus, 489, 518
Gualterus Burleus, 20, 359, 360
Guillelmus de Conchis, 102, 463

Guillelmus de Lieus (de Levibus), 19, 21, 28, 36, 37, 166, 171, 467, 468, 470–480, 484, 485, 488, 489, 493, 494, 498–500, 504, 505, 508–510, 512, 516–520
Guillelmus de Moerbeka, 12, 13, 147, 173, 211, 300, 401, 477, 533
Guillelmus de Ockham, 17, 27
Guillelmus Wheatley, 542
Henricus de Geysmaria, 24, 38
Henricus Gandavensis, 15, 16, 140, 387, 400, 401, 471
Henricus Gandavensis (Pseudo-), 15
Heymericus de Campo, 32, 33, 36
Humbertus de Romanis, 480
Iacobus de Gostynin, 15, 30
Iacobus Duacensis, 42
Iohannes Damascenus, 482, 484, 489, 518
Iohannes de Ianduno, 389
Iohannes de Mallingys, 21, 23, 27–29, 37, 43, 153–156, 158–160, 162–164, 170–172, 174–176, 179, 184, 186, 187, 192, 211, 471, 509
Iohannes de Nova Domo, 26, 30, 32–34, 36
Iohannes Duns Scotus, 418
Iohannes Hus, 17
Iohannes Krosbein, 20, 21, 23–25, 29, 30
Iohannes Rüdiger de Creußen, 34
Iohannes Scotus Eriugena, 462
Iohannes Tauler, 24
Iohannes Wenck (?), 19–21, 24–26, 30, 36
Iohannes Wyclif, 17, 400, 401
Isidorus Hispalensis, 464, 489
Jacobus de Venetiis, 147, 173, 401
Joane Petrizi, 14
Lactantius, 259
Ludovicus de Ferraria, 20
Michael Scotus, 147, 173, 401
Nicholaus Cusanus, 12
Nicolaus Damascenus, 396
Paulus, (apostolus), 541
Petrus Abelardus, 102
Petrus Comestor, 102
Petrus de Alvernia, 22, 39, 53–56, 62, 72
Petrus de Capella, 473, 521
Petrus de Maricalmo, 468
Petrus Iohannis Olivi, 488
Petrus Lombardus, 464, 517
Petrus Steinbeck, 26
Plato, 12, 13, 16, 17, 64, 68, 85, 86, 88, 128, 140, 142, 150, 180, 188, 252, 366, 367, 372, 401, 403, 416, 418, 427, 428, 451, 464, 480–483, 512, 516, 518, 542
Plotinus, 12, 13, 494
Proclus, 11–14, 16, 24–27, 30, 37, 40, 41, 69, 77, 88, 90, 109, 140, 143, 144, 150, 165, 166, 175–177, 187, 190, 192–207, 213, 214, 216–219, 221, 223, 232, 241, 248, 249, 254, 257, 258, 260–263, 266–269, 271, 273–283, 285, 303, 360, 363, 364, 366–371, 373, 375, 387, 393, 395, 401, 403, 405–407, 410, 413, 416, 417, 423, 425, 427, 449, 457, 460, 462,

477, 479–483, 491, 500, 501, 503, 514, 516, 518, 546
Radulfus Brito, 23, 28, 36, 38, 39, 163, 287, 288, 292, 294–297, 299, 300, 302, 305, 307, 340
Robertus de Orford, 397
Robertus Grosseteste, 527
Rogerus Bacon, 15, 102, 236, 400, 463, 469, 470
Sigerus de Brabantia, 15, 16, 24, 27–29, 36–38, 42, 44, 46, 47, 53, 55, 56, 62, 90, 93, 95, 129, 158–164, 170, 221, 225, 226, 235, 237, 251, 252, 364, 367, 375–377, 379–390, 392, 397, 399, 408–410, 416, 429–431, 434–436, 443, 444, 446, 448, 452, 453, 471, 509
Simplicius, 300, 325, 339, 363, 364, 390, 418, 419
Stephanus Tempier, 47, 386, 388, 399, 400
Themistius, 176, 447, 451
Theodoricus Teutonicus de Vriberg, 14, 24, 25, 166
Thomas de Aquino, 11–13, 15, 16, 18, 25, 27–29, 33, 36–38, 42, 43, 62, 76–79, 95–98, 112, 121, 123, 124, 129, 133, 137, 140, 143, 144, 146–151, 158, 159, 164–166, 171, 173, 182–184, 186, 187, 190, 192, 211, 212, 217, 232, 241, 242, 248, 256–258, 262, 263, 265, 268, 269, 271, 273, 274, 276, 277, 294, 295, 297, 301–303, 314, 321, 322, 325, 328, 336, 342, 344, 345, 348, 355, 360, 364, 367, 370, 371, 376, 377, 380, 384, 392, 397, 398, 401, 402, 406, 408, 412, 416, 418, 419, 424, 427, 429–431, 433, 439–441, 444–452, 454, 457–461, 463, 464, 469, 471, 474, 475, 477, 478, 480, 484, 488, 489, 494, 500–504, 507, 509–512, 514–518, 524, 526–531, 533, 538, 540–544, 546–548
Thomas Wylton, 389

INDEX OF NAMES (AFTER 1800)

Aersten, J.A., 33, 47
Aiello, A., 54, 55, 57, 58
Alexidze, L., 14
Amerini, F., 297
Angotti, C., 43, 156
Antolic, P.A., 15
Anzulewicz, H., 16, 34
Arnzen, R., 300, 413
Baeumker, C., 452
Bakouche, B., 464
Baneu, A., 21, 23, 28, 29, 137, 139, 143, 153, 471, 509
Bardenhewer, O., 14
Bataillon, L.-J., 53, 55, 56
Bauer D.R., 15
Baumgarten, A., 20, 21, 24, 33, 34, 36, 37, 153
Beierwaltes, W., 12
Benakis, L.G., 15, 17, 478
Bergemann, L., 14
Bériou, N., 469
Bianchi, L., 38, 42, 43, 156–158
Bieler, L., 545
Boese, H., 77, 166, 500
Bonin, Th., 16
Borgo, M., 21, 23, 39, 163, 287
Bos, E.P., 12, 16, 477
Boss, G., 12, 24
Bossier, F., 214, 524
Boulnois, O., 14, 30
Bourgerol, J.G., 155
Brams, J., 524
Brewer, D.S., 153
Brînzei, M., 43, 156
Brumberg-Chaumont, J., 146
Burger, M., 16
Bürke, B., 159, 226, 383, 408
Cai, P.R., 541
Calma, D., 11, 16, 17, 21, 23–25, 27–30, 33, 36–39, 53, 137, 139, 143, 153, 158, 166, 287, 359, 367, 383, 389, 467, 471, 509
Carmody, F.J., 300, 413
Carrier, J., 469
Carron, D., 19, 21, 23, 37, 153, 166, 171, 359, 467, 468, 470–472, 474, 480, 489
Casagrande, C., 163
Catana, L., 37
Cazier, P., 464
Chatelain, E., 156, 469, 472
Chevallier, Ph., 96, 300
Chiesa, C., 14
Cordonnier, V., 16, 140, 401
Costa, I., 21, 23, 39, 163, 287, 288, 292, 294, 295, 297, 299, 300, 340
Craemer-Ruegenberg, I., 399
Crawford, F.S., 100, 108, 118, 147, 173, 300, 401
D'Alverny, M.Th., 15, 477
D'Ancona, C., 14, 15, 17, 40, 41, 164, 166, 167, 471, 480, 484
D'Hoine, P., 387
de Libera, A., 12, 16, 30, 43, 471, 476, 477, 510
De Rijk, L.M., 213
De Wulf, M., 57, 58
Decker, B., 541
Del Punta, F., 35, 468, 469
Delorme, F.M., 236, 463, 469
Denifle, H., 156, 469, 472
Dod, B.G., 533

Donati, S., 16, 47, 397, 399, 468, 469
Dondaine, A., 53, 55, 56
Dondaine, H.-F., 516
Dossat, Y., 470
Douais, C., 468
Duba, W., 467
Duin, J.J., 54, 57, 58, 62
Ebbesen, S., 297
Endress, G., 14, 300
Faes de Mottoni, B., 35
Fattori, M., 13
Fauser, W., 15, 29, 139, 165, 288, 295, 300, 305, 307, 340, 475
Fidora, A., 13
Fioravanti, G., 42
Flasch, K., 25
Floyer, J.K., 153, 155
Fournier, G., 54, 55, 58
Freuler, L., 14
Füllenbach, E.H., 13
Galluzzo, G., 297, 397
Gambino, R., 13
Gauthier, R.-A., 147, 173, 211, 401, 527
Gehrt, W., 137
Genest, J.F., 155
Gersh, S., 12, 14, 16, 40, 41, 140, 401
Gora, W.P., 30
Goulet, R., 14
Grabmann, M., 472
Guagliardo, V.A., 503
Hamesse, J., 13, 14, 58, 155, 403, 475, 488
Hamez, H.J., 13
Hamilton, S.G., 153, 155
Haneberg, D.B., 14
Herold, V., 17
Hess, C.R., 503
Hissette, R., 47, 54, 399
Hocedez, E., 35
Hödl, L., 475
Hoenen, M.J.F.M., 12, 30
Holeton, D.R., 17
Holtz, L., 155, 156
Horn, C.B., 13
Hudson, A., 17
Hunt, R.W., 474
Ijsewijn, J., 17
Imbach, R., 11, 16, 27, 158, 159, 367, 392, 467
Iremadze, T., 14
Iribarren, I„ 488
Jeauneau, E.A., 17, 462, 463
Jossua, J.-P., 510
Kaluza, Z., 17, 25, 30, 38, 401
King, E., 41, 137, 287
Klibansky, R., 12
König-Pralong, C., 27, 367
Köpf, U., 15
Kraye, J., 15
Kristeller, P.O., 12
Kuksewicz, Z., 288
Lafleur, C., 469
Lang, A., 472
Lechner, J., 472
Leclercq, J., 547
Lehmann, P., 360
Lenz, M., 488
Lenzi, M., 287
Lohr, Ch., 15
Lopez-Farjeat, L.X., 14
Luna, C., 35, 57, 58, 60, 397, 468, 469
Luscombe, D.E., 17, 102
Maga, M., 20–22, 38, 39, 53, 153, 176, 471
Maierù, A., 287, 468
Mandonnet, R.P., 424

Marlasca, A., 15, 27, 28, 44, 53, 55, 56, 158, 367, 509
Massa, E., 13, 102
Maurer, A., 399, 430
Meersseman, G., 30, 33
Meijer, P.A., 12, 16, 477
Meliadò, M., 20, 21, 24, 30, 32, 33, 36
Meyer, G., 475
Meyer, R., 16
Milazzo, S., 16
Miletto, G., 13
Minio-Paluello, L., 533
Minnis, A.J., 474
Miolo, L., 25
Möhle, H., 16
Mojisch, B., 510
Morard, M., 469, 470
Moreschini, C., 317
Morrison, D., 153, 176
Mulchahey, M., 480
Musatti, C.A., 287
Musco, A., 13
Nebbiai, D., 155, 469
Niewöhner, F., 475
Nutsubidze, T., 13
Oudaimah, S., 13
Pacquet, J., 17
Pagnoni-Sturlese, M.R., 16
Pattin, A., 17–19, 29, 54, 57, 137, 143, 300, 468, 472, 479, 494, 495, 498, 499
Pelzer, A., 472, 473, 478
Pepi, L., 13
Pépin, J., 12
Perfetti, S., 42
Petrick, V.-M., 467
Piché, D., 47, 387, 388, 399, 400, 419, 540
Piltz, A., 156
Pinborg, J., 288
Piron, S., 488
Pluta, O., 510
Poirel, D., 53, 137, 153, 359
Ponzalli, R., 454
Porro, P., 16, 140, 401
Putallaz, F.-X., 27, 367
Quain E.A., 474
Rapava, M., 13
Resnick, I.M., 16
Retucci, F., 21, 24
Ricklin, Th., 15
Robichaud, D., 12
Rochais, H., 547
Rommevaux, S., 435
Rothschild, J.-P., 13, 14
Ryan, W.F., 15
Saffrey, H.D., 12, 15, 18, 27, 28, 143, 165, 301, 367, 469, 475
Sajó, G., 58
Schmaus, M., 472
Schmitt, C.B., 15
Schmutz, J., 14
Schreiber, I., 14
Schum, W., 359, 360
Schwartz, Y., 13
Seel, G., 12, 24
Sharpe, R., 153, 155
Solère, J.-L., 14, 15, 478
Spallino, P., 13
Speer, A., 32, 33, 47, 399, 477
Steel, C., 12, 14, 387
Steele, R., 15, 236, 463, 469
Steinschneider, M., 14
Sturlese, L., 13, 24, 25, 27, 475
Suarez-Nani, T., 16, 140, 401
Sweeney, L., 16
Székely, I., 27, 38, 359, 471

Taylor, R., 14, 17, 18, 20, 21, 54, 57, 137, 499, 503
Teeuwen, M., 43, 156
Thillet, P., 13
Thomson, R.M., 153, 154, 174
Twetten, D., 16

Valente, L., 287
Van de Gheyn, J., 498
Van de Vyver, E., 472
Van Riel, G., 387
Vassallo, M., 13
Vella, A., 397
Verbeke, G., 447
Verger, J., 156, 157, 469
Vernet, A., 155
Vicaire, M.-H., 468, 470
Vuillemin-Diem, G., 211, 476

Wakelnig, E., 13, 14
Wegener, L., 477
Weijers, O., 43, 155–157, 488
Weisheipl, J., 475
Wielockx, R., 54, 55, 57, 58
Wilks, M., 17
Wilson, G., 387
Wippel, J.F., 58
Włodek, S., 16, 33

Zimmermann, A., 33, 475
Zonta, M., 477
Zwaenepoel, J.P., 15

Studia Artistarum
Etudes sur la faculté des arts dans les universités médiévales

42-2

Neoplatonism in the Middle Ages
II. New Commentaries on *Liber de causis* and *Elementatio theologica* (ca. 1350-1500)

Studia Artistarum
Études sur la faculté des arts dans les universités médiévales

Directeurs honoraires
Olga Weijers
Louis Holtz

Sous la direction de
Luca Bianchi
(Università di Studi di Milano)

Dominique Poirel
(Institut de Recherche et d'Histoire des Textes)

Secrétaire de rédaction
Dragos Calma (Cambridge)

Comité de rédaction
Henk Braakhuis (Nijmegen)
Charles Burnett (London)
Anne Grondeux (Paris)
Jean-Pierre Rothschild (Paris)
Cecilia Trifogli (Oxford)

Studia Artistarum

Études sur la faculté des arts dans les universités médiévales

42-2

Neoplatonism in the Middle Ages

II. New Commentaries on *Liber de causis* and *Elementatio theologica* (ca. 1350-1500)

edited by

Dragos Calma

BREPOLS

© 2016, BREPOLS PUBLISHERS N.V., Turnhout, Belgium.
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced
stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means,
electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise,
without the prior permission of the publisher.
D/2016/0095/183
ISBN 978-2-503-55474-7 (2 volumes)
ISBN 978-2-503-56650-4 (online version)
DOI 10.1484/M.SA-EB.5.111556

Printed on acid-free paper

Mise en page
Paul Brînzei

Contents

Dragos Calma, Acknowledgements 9

Dragos Calma, A Medieval Companion to Aristotle : John Krosbein's Paraphrase on *Liber de causis* 11

Fiorella Retucci, *Sententia Procli alti philosophi*. Notes on an Anonymous Commentary on Proclus' *Elementatio theologica* 99

Dragos Calma / Iulia Székely, Cause and Causality in Henry of Geismar's *Questio de quolibet* 181

Mario Meliadò, Le *Questiones super Librum de causis* attribuite a Johannes Wenck. Concezione, fonti e tradizione manoscritta del commento 225

Alexander Baumgarten, *Theologia philosophorum parcialis*. Un commentaire sur le *Liber de causis* 271

Laure Miolo, *Liber de causis in libraria*. Pour une mise en perspective du *Liber de causis* dans la bibliothèque du collège de Sorbonne 337

INDEX 401

INDEX OF MANUSCRIPTS 403

INDEX OF NAMES (BEFORE 1800) 407

INDEX OF NAMES (AFTER 1800) 413

Acknowledgements

This is a collection of witnesses to the Latin legacy of the *Book of Causes* and the *Elements of Theology*. They are the first results of a collective project undertaken between October 2011 and September 2016 at "Babeş-Bolyai" University in Cluj-Napoca (Romania). The project, directed by Dragos Calma, has been funded by the National Research Council of Romania (CNCS: PN-II-ID-PCE-2011-3-0058). Comprising the team are Alexandra Baneu, Alexander Baumgarten, Mihai Maga and Iulia Székely, with the occasional participation of Andrei Bereschi and Adinel Dincă. Researchers from other institutions have joined and shared their work with the Cluj-Napoca team: Marta Borgo (Leonine Commission), Iacopo Costa (CNRS, LEM — Leonine Commission), Delphine Carron (Université Zürich — FNS Ambizione), Mario Meliadò (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg), Laure Miolo (Université Lumière Lyon 2), Fiorella Retucci (Università del Salento, Lecce).

Work on these volumes has greatly benefited from the 'LIBER' project (ANR-13-PDOC-0018-01), directed by Dragos Calma within the École pratique des hautes études (Paris) and financed by The French National Research Agency (October 2013 – March 2017). The members of this team are Pascale Bermon, Julie Brumberg-Chaumont, Olivier Boulnois, Irene Caiazzo, Marc Geoffroy, Ruedi Imbach, Zénon Kaluza, Adriano Oliva, Dominique Poirel, Jean-Luc Solère, Olga Weijers. Thanks to this project, we were able to purchase new digital reproductions of manuscripts, work in various libraries, acquire books and organise scholarly meetings.

The administrative side of each project was effectively managed by Amalia Soos (Cluj-Napoca) and Félicia Yuste (Paris) respectively.

During these five years of research, friends and colleagues have

participated upon request in various discussions, revisions and corrections of these articles: Henryk Anzulewicz, Luca Bianchi, Olivier Boulnois, Julie Brumberg-Chaumont, Irene Caiazzo, Delphine Carron, Jean Ceylerette, Marc Geoffroy, Ruedi Imbach, Fiorella Retucci, Colette Sirat, Olga Weijers. Dominique Poirel and Zénon Kaluza have actively collaborated in these diverse endeavours from the beginning, and have reviewed several studies published here with precision and generosity. Elizabeth Curry and Evan King, with equal constancy in work and in friendship, have translated or reviewed all of the English texts. Ota Pavlíček has shown the same kindness in establishing contacts with the libraries of Prague. Many curators and librarians from Austria, Germany, France, Italy, the Czech Republic, Poland, the United Kingdom and Sweden have contributed to this collective work by sending information, facilitating access to manuscripts and, above all, by preparing dozens of digital copies of manuscripts; personal thanks are scattered throughout the volume. Once again, Paul Brînzei has managed the technical aspects of its layout with great competence.

It would have been impossible to see this lengthy work to completion without the unfailing support of Iulia, Zénon, Olga and Maria, Livia, (Fr.) Nicolae.

My heartfelt gratitude to them all.

Le Pecq, Dragos Calma
January 30, 2016

A Medieval Companion to Aristotle: John Krosbein's Paraphrase on *Liber de causis*

Dragos Calma *
(Universitatea "Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca / École pratique des hautes études, Paris)

The paraphrase of the *Liber de causis* which is the object of this study is part of a remarkable exegetical project completed by John Krosbein, probably at the end of the 14th century, which has been for the most part ignored by historians of medieval philosophy. John commented, in a synthetic way, on all of Aristotle's works, on pseudepigraphal works such as the *Liber de causis* and on the *Elements of Theology* of Proclus.

1. The Manuscript Tradition

The paraphrase – commentary on the *Liber de causis* is transmitted in five[1] manuscripts known at the present state of research.

*. I thank Zénon Kaluza for his patient reading, his numerous and valuable suggestions, and for procuring images of the manuscript Kraków, Biblioteka Jagiellońska, cod. 622; Olga Weijers and Ruedi Imbach for their remarks and corrections; Dominique Poirel for discussions on the manuscript tradition; Mrs. Lucyna Nowak from the Jagiellonian Library for her valuable collaboration; Elizabeth Curry and Evan King for the English translation. I am responsible for any errors. The tacit borrowings from Albert the Great were identified with the DRAMON software, which was developed in collaboration with Mr. Nicolae Mihalache-Ciurdea and Ms. Ramona Anton, for private use.

1. The manuscript København, Kongelige Bibliotek, Ny Kgl. S. 26 fol., f. 50r could not be taken into account for the establishment of the edition of the text; cf. *infra*, p. 16.

Neoplatonism in the Middle Ages, II. New Commentaries on Liber de causis *and* Elementatio theologica *(ca. 1350-1500),* ed. by Dragos Calma, SA 42-2 (Turnhout: Brepols, 2016), pp. 11–98
BREPOLS PUBLISHERS DOI: 10.1484/M.SA-EB.5.111564

1) Aberystwyth, National Library of Wales, MS. 2050B (*olim* Panton 85)[2], f. 60r-67v (= Ab)

The entry for this codex in the catalogue of manuscripts[3] is very brief and, unfortunately, I have been unable to obtain more information regarding its contents. According to the entry, this manuscript of the 15th century contains "scholastic tracts including disputations on Aristotle's *De Anima* said to have been collected by Master Benedict and pronounced by the Master Regent of 'Fragfordie' [sic] in 1418; treatises on *Ars algoristica*, physiology, and astronomy; *Liber de causis*, (...) *Comptus norembergensis*; and fragments of other texts, including a sheet containing verses beginning - *lumina lauas surgens gelida manus vnda* (cf. Schola Salerni)". According to the information received from Martin Robson Riley, the Panton collection of manuscripts, of which this manuscript is part, "was purchased by the Library in 1914. Indeed, the Library's Annual Report for 1913-14 has the following to say on the matter: 'The Council have purchased the Panton Collection of MSS consisting of 91 volumes mostly in the handwriting of Ieuan Brydydd Hir, i.e. Rev Evan Evans, MA, a good Welsh scholar'"[4].

2) Halle(Saale), Universität- und Landesbibliothek, MS. Wernigerode Za 27, f. 90v-91v (= Hw[5])

This manuscript is no longer in the collection of the library of Halle: it was returned with many other manuscripts to the royal house of Stolberg-Wernigerode[6]. The Stolberg family is a cadet branch of the Wernigerode

2. R. Taylor mentions this manuscript in "The *Liber de causis:* A Preliminary List of Extant Mss", in *Bulletin de philosophie médiévale*, 25 (1983), p. 81, without specifying that the same commentary is also found in the Venice manuscript (see below p. 14) which he mentions on p. 83.
3. *Handlist of Manuscripts in the National Library of Wales*, Aberystwyth, National Library of Wales, 1943-1986, 4 vol.
4. Martin Robson Riley is Senior Enquiries Assistant at The National Library of Wales; I thank him for this valuable collaboration. The information was received by correspondence, October 24, 2013.
5. I follow the abbrevations introduced by H. Boese for the manuscripts which he studied in his *Wilhelm von Moerbecke als Übersetzer der Stoicheiosis theologike des Proclus*, Heidelberg, Druckerei und Verlag Bitsch-Birkenau, 1985, p. 9; and in his *Elementatio theologica translata a Guilelmo de Morbecca,* Leuven, Leuven University Press, 1987, p. XI-XXVIII. An incomplete description of the manuscript Hw is found in R. Schipke, K. Heydeck, *Handschriftencensus der kleineren Sammlungen in den östlichen Bundesländern Deutschlands*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2000, p. 161-162 (one must correct the information regarding the present location of the manuscript as it appears on p. 162). A more detailed list of works contained in this manuscript is found in F. Retucci's contribution, published in this volume.
6. Information received by correspondence, June 13, 2015 from Dr. Marita von Cieminski, director of the Manuscripts Department at Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg

family, extinct in 1492; their former estate was integrated into the *Land* of Saxe-Anhalt, to which the city of Halle belongs.

Among other texts, the manuscript contains a commentary on the *Elements of Theology* of Proclus (edited by F. Retucci in this volume), two commentaries on the *Metaphysics*, a commentary on the *Liber de causis* and one on the *De hebdomadibus* of Boethius (f. 111va-119vb)[7]. The copy of the commentary on the *Liber de causis* has a double numbering scheme and is incomplete: it lacks the end of the commentary at chapter IV (the last words are "...influunt super intelligentias secundas bonitates", at the bottom of f. 72r), the commentary on chapters (V) to XXV(XXVI), and the beginning of the commentary on chapter XXVI(XXVII) up to the words "senectute vel destruuntur res..." (f. 76v).

Two commentaries on the *Metaphysics* are found at the beginning of the manuscript: the first is written with larger letters and darker ink (= CM1). *Inc.*: "Omnes homines scire desiderant. Cuius ratio est quia perfectio naturalis..."[8]. The copy was completed on the eve of the feast of St. Matthew, September 20, 1435: "et sic est finis liber (!) *Metaphisice* sub anno domini M CCCC XXXV in vigilia sancti Mathei de vespere hora quarta". The text of CM1 is accompanied by interlinear glosses (= G) and by a commentary contained in the margins (= CM2); the same hand copied CM1, CM2 and G. For CM2, the *incipit* reads: "Iste liber correspondens libro *Metaphysice* Aristotelis dividitur communiter in duodecim libros".

Hw gathers texts completed by (at least) two copyists who have left their names in the colophons. The copyist of the *De causis* commentary specifies (f. 77r): "Finitus est *Liber de causis* sub annis domini M CCCC XXXVI sabatina die ante Reminiscere per Hinricum in schola Frankenvordis; non videat Cristum qui librum subtrahit istum". The copy was made by a certain Henricus, in the school of Frankfurt, the Saturday before the Second Sunday in Lent in 1436, thus the 10th of March. In the present state of research, I cannot add anything more to the biography of this Henricus, active in the school of Frankfurt. The phrase "schola Frankenvordis" probably refers to a cathedral school or to a conventual school which offered advanced philosophical teaching[9].

Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Halle. I thank Ms. von Cieminski for her valuable assistance.

7. Cf. M. Meliadò, "Axiomatic Wisdom: Boethius' *De hebdomadibus* and the *Liber de causis* Late-Medieval Albertism", in *Bulletin de philosophie médiévale* 55 (2013), p. 71-131.
8. It is found also in Warszawa, Biblioteka narodowa, MS. II 8057 (f. 1v-88v), which one may consult online: http://polona.pl/item/12464185/2/ . Cf. *infra*. p. 15
9. Frankfurt am Oder or Frankfurt am Main? Without any argumentation, the first hypothesis was adopted by Schipke, Heydeck, *Handschriftencensus*, p. 161-162; the second by Meliadò, "Axiomatic Wisdom", p. 121 and by F. Retucci, "*Sententia Procli alti Philosophi*.

3) Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, VI.99, f. 111va-119va (= Ve)

This manuscript contains several commentaries explicitly attributed to Johannes Krosbein: "Incipit philosophia fratris Iohannis Cronisbeni ordinis fratrum Predicatorum cum *Methaphysica*. Primus *Phisicorum*" (f. 1ra)[10]. The same copyist is responsible both for the attribution and for the copy of all texts in the manuscript. These commentaries span the whole Aristotelian corpus, as well as some pseudepigraphal treatises[11]: *Physica*, *De generatione et corruptione*, *De anima*, *Meteororum libri quatuor*, *De sensu et sensato*, *De memoria et reminiscentia*, *De celo et mundo*, *De proprietatibus elementorum*, *De vegetabilibus et plantis*, *De somno et vigilia*, *De causa longitudinis et brevitatis vitae*, *De iuventute et senectute*, *De respiratione et expiratione*, *De morte et vita*, *De motu cordis*, *De mundo*, *De motu animalium*, *Liber de causis* (f. 111v-119v), *Metaphysica*[12] (= CM1). The Ve manuscript is written by a fine, orderly hand from the 15th century; its origins are indicated by a note: "iste liber est monasterii sancti Salvatoris de Venetiis" of the Canons Regular of St. Augustine.

Notes on an Anonymous Commentary on Proclus' *Elementatio theologica*", in this volume, p. 99-179. Attempting to provide arguments in favour of one of these hypotheses, one might consider the centre of the text's diffusion and the second known copyist of Hw, *magister* Johannes Happe of Jüteborg, who copied the *De intellectu et intelligibili* of Albert the Great (f. 92ra-110vb): "explicit liber Alberti Magni scriptum per Johannem Happe de Juteborg minimum doctorem miserrimum peccatorem (...)" (f. 110vb). In 1436, a Johannes Happe, *canonicus*, gave alms to the poor in Gotha (according to Johann Michael Heusinger (1690-1751) who studied theology and philosophy at the University of Halle before becoming librarian in Gotha in 1710); it is likely that the same Johannes Happe copied Albert's *De intellectu*. Jüterborg is a small city roughly 150km from Frankfurt am Oder. The cities of Halle, Gotha, Jüterborg and Frankfurt am Oder are situated in East Germany where recently founded universities, like Erfurt (1392) and Leipzig (1409), were notable intellectual centres. The University of Frankfurt am Oder was founded in 1506, and the University of Frankfurt am Main in 1914. Cf. Johann Michael Heusinger, *Opuscula Minora varii argumenti*, Nordlingae, 1773, v. 1, p. 281; cf. *Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte und Altertumskunde*, 5 (1863), Jena, p. 52-53; A. Beck, *Geschichte des gothaischen Landes*, Gotha, Thienemann's Hofbuchhanlung, 1870, v. 2, p. 303-304.

10. I thank Mrs. Susy Marcon, conservator at the Manuscripts Department of the Biblioteca Nazionale Marciana, Venice, for this information.
11. G. Valentinelli, *Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum, Codices MS. Latini*, t. V, Venezia, Ex Typographia Commercii, 1872, p. 26-27. On the attribution to Johannes Krosbein see *infra* p. 16.
12. On this *Metaphysics* commentary, see the contribution of F. Retucci in this volume, "*Sententia Procli*", p. 99.

4) Warszawa, Biblioteka Narodowa, MS. II. 8057, f. 107r-142v (= Wa)[13]

This manuscript has already received the attention of scholars[14]. It contains, in order: the text of CM1 (f. 1v-88v); the commentary on the *Liber de causis* (f. 89r-104v) which is the object of this study; the commentary on the *Elements of Theology* (f. 107r-142v) published by F. Retucci in this volume; the *De ente et essentia* of Thomas Aquinas (f. 143r-159v), the *Liber yconomicorum* of Aristotle, the *De summo bono* of Boethius of Dacia (f. 169v-174r), the *De uno et unitate* of Gundissalinus (f. 174r-176v), the *Fons vitae* of Avicebron (f. 177r-178v), the *Liber de pomo et morte* (f. 178v-188v), a *Tractatus complexionum* (f. 188v-193); a *Recapitulatio circa librum Metaphysice* of Buridan's commentary on the *Metaphysics* (f. 217v-221v), published by De Rijk, who has also provided a detailed description of the manuscript; finally, a very brief summary of Aristotle's *Metaphysics* (f. 217v-221v) followed by a very short entry on the themes of each book of the *Metaphysics* (f. 221v)[15].

The manuscript was entirely copied by a certain Hermanus of Heyda; it belonged to the library of the Chapter of Kammin, in Pomerania (present-day Kamień Pomorski, in Poland), before entering into the possession of the library of Warsaw in 1945[16].

The history of this manuscript is linked to the intellectual and religious life of Kammin: the dates of death of many prominent figures of the city are noted in the manuscript, such as Petrus Garyn, "medicus et decanus ecclesie", deceased in 1465; Wedego of Ramin, "prepositur ecclesie", deceased in 1457; Georrius (!) Bandemer, cantor, deceased in 1462. Peter Garyn leaves the manuscript in trust to Iacobus Stymeken, who donates it, by testament, to the city's school ("scola Caminensis")[17]. Thus the manuscript is returned to its place of origin, for its only copyist, Hermannus of Heyda, was the school's rector. According to the colophon, the copy of the *De ente et essentia* of Thomas Aquinas (f. 143r-159v) was completed on September 20, 1432: "Explicit liber fratris (!) Thome de Aquino ordinis predicatorum. Deo gracias. Anno Domini M CCCC XXXII, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini Eugenii Pape quarti anno secundo, in vigilia beati Apostoli et Evangeliste Mathei in Scola Caminensis per manum domini Hermanni de Heyda, rectoris

13. I would like to thank Mr. Sławomir Szyller of the Manuscripts Department of the National Library in Warsaw for his very efficient collaboration. One may consult the manuscript online: http://www.polona.pl/item/12464185/178/
14. Boese, *Wilhelm von Moerbeke als übersetzer*, p. 26; Id., *Proclus, Elementatio theologica*, p. XVII. de Rijk, *Johannes Buridanus*, *Lectura Erfodiensis in I-VI Metaphysicam together with the 15th-century Abbreviatio Camiensis*, Turnhout, Brepols, 2008, p. XXII-XXXIX,
15. The text is edited by de Rijk, *Johannes Buridanus*, p. 169-221.
16. *Ibid.*, p. XXIII.
17. Cf. *Ibid.*

parvulorum tunc ibidem". For more than 20 years, *Magister Hermannus* was rector of the dependent schools of the church in Kammin ("ultra 20 annos rexit scolas ecclesie Caminensis"). Between May 5, 1440, and June 3, 1451, a Hermannus of Heida is listed as counselor of the city of Wismar (in western Pomerania, nearly 300km east of Kammin)[18]. This is likely the same person as the copyist of the manuscript Wa. Hermannus died on October 14, 1453[19]; the necrologue gives a laudatory description of him: "vir fundatus et apertus in multis sciencis (…), homo gravis in moribus, in scientiis eruditus", and: "fuit homo sicut pauci mortales"[20]. Hermannus had to have completed his studies at a university where he obtained the title of *magister* and could have familiarised himself with the philosophical texts for which he showed such interest[21].

5) København, Kongelige Bibliotek, Ny Kgl. S. 26 fol., f. 50r (= Ka).

The manuscript contains only the theorems of the *Elementatio theologica* and of the *Liber de causis*. It contains marginal notes on the Proclus' theorems; these come from the commentary edited by F. Retucci in the present volume. Similar notes, but fewer in number, written by the same hand, are found in the margins of the proposition XXXI(XXXII) of the *Liber de causis;* these notes are a very short passage taken from the commentary edited here.

2. Authenticity and Date

A note in the Ve manuscript attributes the commentary on the *Liber de causis* to Johannes Krosbein, as well as the other commentaries on Aristotle's works. In the current state of research, this is the sole manuscript attribution. H. Boese offers, with hesitation, the hypothesis that the same author composed CM1 and the commentaries on the *Elements of Theology* and on the *Book of Causes*[22]. F. Retucci has taken up this hypothesis and has strengthened it in the case of the latter two texts; I share the positions of Boese and Retucci, and retain, on the basis of the attribution in Ve, that at least the latter two exegeses belong to Johannes Krosbein. I am not aware of any strong counter-arguments to cast doubt upon the authenticity of these works.

18. F. Crull, *Die Rathslinie der Stadt Wismar*, Halle, Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1875, p. 65-68.
19. On Hermanus de Heyda, see also Boese, *Wilhelm von Moerbeke*, p. 98-100.
20. Boese, *Wilhelm von Moerbeke*, p. 99, n. 6.
21. H. Boese admits not to have found the name of Hermannus of Heyda among the registers of the universities at the beginning of the 15th century; cf. Boese, *Wilhelm von Moerbeke*, p. 99.
22. Boese, *Wilhelm von Moerbeke*, p. 105.

Furthermore, many texts attributed to Krosbein in Ve are also attributed to him in other manuscripts, namely the commentaries on the *Metaphysics*, *De anima*, the *Physics*, the *De celo*, the *De motu animalium*, the *De sensu et sensato* and the *De somno et vigilia*. Since the authorship of these commentaries is confirmed by two manuscripts, it is highly probable that the other attributions to Krosbein in Ve are equally accurate.

We have only brief and often ambigous information about Johannes Krosbein[23]. A manuscript in Munich, which contains his commentaries on Aristotle's practical philosophy, presents him as a German Dominican[24]. At the beginning of the commentary on the *Ethics* likewise preserved in a manuscript in Basel (Universitätsbibliothek, F.II.6)[25], which also contains Krosbein's commentaries on the *Parva naturalia*, one reads: (f. 1r) "*Libri parvorum naturalium* cuiusdam Magistri Parisiensis qui ex libris Aristotelis de Greco in Latinum transtulit cum commento"; and the colophon (f. 128rb): "item notandum causa efficiens istorum librorum <...> quidam magister Parisiensis qui ex libris Aristotelis illos libros transtulit de Greco in Latinum". These two pieces of information are not contradictory. Krosbein could have obtained the title of *magister in artibus* at the University of Paris[26], where he could have studied especially the works of Aristotle; subsequently, he could have commented on them as a Dominican of the Teutonic province[27]. In other manuscripts[28], one finds the same curious statements about a

23. Cf. Ch. Lohr, "Medieval Latin Aristotle Commentaries. Authors: Johannes de Kanthi - Myngodus", in *Traditio* 27 (1971), p. 253-254. Th. Kaeppeli, *Scriptores Ordinis Praedicatum Medii Aevi*, Roma, Ad S. Sabina, 1975, vol. II, p. 464-465.
24. MS. München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 26868, f. 1r: "Compendium moralis philosophie librorum scilicet Aristotelis *Ethicorum*, *Yconomie*, *Politice* et *De bona fortuna* secundum fratrem Johannem dictum Kronsbein (!) ordinis fratrum predicatorum theutonicum". Cf. K. Halm, G. von Laubmann, W. Meyer, *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, v. 2.4, *Codices num. 21406 - 27268*, München, 1881 (repr. Wisebaden, Otto Harrassowitz, 1969), p. 222.
25. The description can be found at this address: http://www.ub.unibas.ch/digi/a100/kataloge/mscr/mscr_f/BAU_5_000117011_cat.pdf
26. There is no mention of Krosbein at the Faculty of arts from the University of Cologne in G.-R. Tewes, *Die Bursen der Kölner Artisten-Fakultät bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*, Köln / Weimar / Wien, Böhlau, 1993.
27. He is not mentioned in H. Denifle, E. Chatelain (eds.), *Liber procuratorum nationis Anglicanae (Allemaniae) in Universitate Parisiensi. I. 1330-1406*, Paris, a. Fratres Delalain, 1893. A quick search in *Acta Capitulorum Generalium*, vol. II (1304-1378) and III (1380-1498), didn't provide any information about Krosbein. G.M. Löhr, *Die Kölner Dominikanerschule vom 14. bis zum 16. Jahrhundert. Mit einer Übersicht über die Gesamtentwicklung*, Köln, Pick, 1948.
28. For example, the MS. Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 704, f. 78r-90v, has the *explicit* for CM1 (f. 90v): "Explicit translatio *Metaphisice* utilis per manus etc.". An incunabulum published in Paris in 1500 by André Bocard is entitled *Textus Ethicorum Aristotelis ad*

new translation of the entire Aristotelian corpus which was completed by Krosbein; for the most part, as here, this claim refers to his paraphrase which, because of its method of imperceptively integrating Aristotle's text into his own explanations, could escape the attention of the medievals and pass for a new translation. L.M. De Rijk fell, as I shall discuss, into the same "trap" and considered the paraphrase of the *Liber de causis* as a new translation.

Although his works are still unedited and little-known to scholars, already Krosbein has been labelled as a "Thomist"[29]; however, as F. Retucci has shown, the commentary on the *Elements of Theology* and the commentary on the *Metaphysics* are strongly influenced by Albert the Great. The commentary on the *Book of Causes* is equally inspired by Albert, most of all by the *De causis et processu universitatis*, both for specific doctrines (notably for "the metaphysics of light") and for the use of certain authorities in the exegesis of theorems[30]. His choice to use paraphrase as a model of exegesis is another possible Albertine influence.

One should also note that Krosbein's commentary on the *Physics* is published by Kachelofen in Leipzig in 1495 as an anonymous treatise, under the title: *Sententie uberiores ex scriptis beati Thome et venerabilis Alberti super octo libros Physicorum Aristotelis in studio Coloniensi Summatim congeste*. Could it be that the editor had some information (albeit unreliable, since he did not know the name of the author) regarding the origin of the text? Or did he emphasise this reference in accord with a manuscript tradition

Nicomachum iuxta antiquam translationem cum familiarissimo commentario eundem et compendiosis questionibus ac dubiis circa litteram emergentibus ad mentem doctissimorum virorum et magistrorum Martini magistri et Johannis Buridani; the colophon (f. 121v) reads: "Finit liber *Ethicorum* Aristotelis ad Nicomachum interprete (ut nonnulli astruunt) fratre Henrico Krosbein ordinis fratrum predicatorum quem et omnes textus eiusdem philosophi traduxisse dicunt: adiuncta familiari explanatione litterali per totum ac per primos sex libros ad singulos tractatus interjectis questionibus et dubiis non minus fructuose quam succinte discussi. Ex Parisiis, vi kal. oct. 1500". According to A. Pelzer, this change of name is inexplicable; the idea that he translated Aristotle's works takes up the curious manuscript tradition mentioned already. I was unable to identify Johannes Krosbein's commentary on the *Ethics* in this incunabulum; I cannot explain why his name is associated with this work. See also P. de Leemans, "Medieval Latin Commentaries on Aristotle's *De motu animalium*. A Contribution to the *Corpus Commentatorum Medii Aevii in Aristotelem Latinorum*", in *Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales* 67,2 (2000), p. 404-408. See also *infra*, n. 34.

29. Cf. Lohr, "Medieval Latin Aristotle Commentaries", p. 253; Cf. M. Markowski, "Die wissenschaftlichen Verbindungen zwischen der Kölner und der Krakauer Universität im Mittelalter", in A. Zimmermann (ed.), *Die Kölner Universität im Mittelalter: Geistige Wurzeln und soziale Wirklichkeit*, Berlin / New York, W. de Gruyter, 1989, p. 279.

30. These borrowings are indicated both in the Appendix and in the edition's apparatus of sources.

like that attested by Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV Q. 55[31]? It is very probable that this text, published as a compilation, much in vogue at that time, of ideas coming from Thomas and Albert, was considered within the lineage of disputes and convergences between *thomistae* and *albertistae* of the University of Cologne[32]; it also recalls the *Tractatus preclarissimi viri studii Coloniensis artium ac sacre theologie professoris eximii magistri Gerhardi de Monte Rocherii ostendens sanctum Thomam et venerabilem Albertum in questionibus inibi contentis non esse contrarios finit feliciter* (printed some years before Kachelofen's impression in 1489). In any case, these various episodes between Thomists and Albertists in Cologne are later than Krosbein's active period.

In the present state of research, the oldest dated copy of Krosbein's works was carried out before 1400 in the Abbey of St. Wiperti (near Quedlinburg, in Saxe-Anhalt), now preserved in Halle(Saale), Universität- und Landesbibliothek, Qu. Cod. 123[33]. This transmits the *Compendium moralis philosophie* (commentaries on the *Ethica,* the *Politica,* the *Economica,* the *De bona fortuna* and the *Magna moralia*)[34]. The oldest dated copy of the *Physics* commentary is from 1404, according to the colophon of the MS. Erfurt, Universitätsbibliothek, Dep. Erf. CA, 4° 240, f. 140v-170r; f. 170r: "et sic est finis anno Domini 1404"[35]. The oldest known copy of the *De anima* commentary, according to the colophon, is 1405 (Erfurt, Universitätsbibliothek, Dep. Erf. CA, 4° 240, f. 103r-139r (f. 139r: "amen. et sic est finis in vigilia sancti Erhardi,

31. See *infra*, p. 22.
32. This polemic is well-known to scholars: Z. Kaluza, "Les débuts de l'Albertisme tardif (Paris et Cologne)", in M.J.F.M. Hoenen, A. de Libera (eds.), *Albertus Magnus und der Albertismus. Deutsche philosophische Kultur des Mittelalters*, Leiden / New-York / Köln, Brill, 1995, p. 207-295; M.J.F.M. Hoenen, "Comment lire les grands maîtres? Gérard de Monte, Heymeric de Campo et la question de l'accord entre Albert le Grand et Thomas d'Aquin (1465)", in *Revue thomiste* 108 (2008), p. 105-130. See also M. Meliado, S. Negri, "Neues zum Pariser Albertismus des frühe 15. Jahrhunderts. Der Magister Lambertus de Monte und die Handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS. 760", in *Bulletin de philosophie médiévale* 53 (2011), p. 349-384.
33. J. Fliege, *Die Handschriften der ehemaligen Stifts- und Gymnasialbibliothek Quedlinburg in Halle*, Halle(Saale), Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, 1982, p. 206-214.
34. Other manuscripts of the same commentary are indicated by A. Pelzer, "Les versions latines des ouvrages de morale conservés sous le nom d'Aristote en usage au XIIIe siècle (suite et fin)", in *Revue néo-scolastique de philosophie*, 92 (1921), p. 378-412. In the MS. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, lat. 4823, f. 210r-212v, there is a fragment of his commentary on *Economica* explicitely attributed to Krosbein: "Incipit liber *Yconomicorum* secundum fratrem Johannem dictum Kronsbein (!) ordinis predicatorum". Cf. M. Grabmann, *Methoden und Hilfsmittel des Aristotelesstudiums im Mittelalter*, München, Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1939, p. 92-93. See also *supra*, n. 28
35. The description is found here: http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj32205653,T

amen, anno Domini 1405")[36].

It is therefore likely that Johannes Krosbein had completed his project of commenting on the authentic and pseudepigraphal works of Aristotle, as well as on the *Elements of Theology*, before 1410. It is certain that the *Compendium moralis philosophie* was completed before 1400; according to a hypothesis of P. de Leemans, the commentaries on the *Parva naturalia* were finished before 1396[37]. Pieces are missing which would help date the works of Krosbein with greater precision, but a dating before 1400 does not seem impossible to me. According to F. Retucci, the *Book of Causes* commentary is prior to that on the *Elements of Theology*; the latter is situated beteen 1335/1340 and 1432, but it seems possible to move the *terminus ante quem* back to 1400[38].

At the present time, I know nothing about the career of Krosbein. If he taught in a university, it is unlikely that he would have been active at the University of Kraków (where many manuscript copies of his works are conserved): although it was founded in 1364, it underwent numerous, mostly financial difficulties up to 1400. Krosbein, however, had probably completed many of his commentaries before this date. Taking into account the diffusion of manuscripts, both the origin of the copies and their present location, one could legitimately suppose that Krosbein's career unfolded in the Holy Roman Empire. One notes above all their large presence in Central Europe (East Germany, Austria, Bohemia, Poland).

3. The Diffusion of (Some) Works of Krosbein

The commentary which I have called CM1 is preserved in many manuscripts: it is explicitly attributed to Krosbein in Ve. Fiorella Retucci, in preparing an edition of this text, has identified other copies[39]: Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Ms Lat. qu. 13, f. 26r-149v; Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 622, f. 1r-102v; Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 702, f. 1v-77r; Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 704, f. 78r-90v; Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 736, f. 201r-230r. Another witness can be added: Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV Q. 55, f. 204r-242v. The texts of CM1 and CM2 are transmitted together in three manuscripts: Hw (mentioned

36. For the description of the manuscript, see: http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/hsko495. Four manuscripts (those conserved at Venice, Wrocław, Erfurt and Berlin) were known to J. de Raedemaeker who transcribed fragments of the commentary in "Informations concernant quelques commentaires du *De anima*", in *Bulletin de philosophie médiévale*, 8-9 (1966-1967), p. 87-110, here p. 104-106.
37. Leemans, "Medieval Latin Commentaries", p. 342, n. 153.
38. Cf. Retucci, "*Sententia Procli alti philosophi*", p. 113.
39. *Ibid.*, p. 116, n. 45.

above); Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 622 (f. 1r-102v) — CM2 is copied in 1430; and Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 702 (f. 2r-77r)[40].

The commentary on *De anima* has the *incipit* "*Bonorum honorabilium* copiam scientia hominibus comministrat actum vite" and the *explicit* "ut sibi alterius intentio innotescat linguam autem habet ut significet alteri vocem suam". In two manuscripts it has an explicit attribution to Krosbein: Ve, f. 23v-38va and Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV Q. 55, f. 181r-203v (f. 203v: "Et sic est finis tertii libri *De anima* Cronisbensis"). The text is anonymous in the following manuscripts: Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, theol. lat. qu. 289, f. 89r-98v; Heidelberg, Universitätsbibliothek, Pal. Lat. 1032, f. 130r-155v[41]; Erfurt, Universitätsbibliothek, Dep. Erf. CA, 4° 240, f. 103r-139r, copied in 1405; Innsbruck, Universitäts- und Landesbibliothek Tirol, Cod. 1039, f. 29r-87r, copied in 1411 (f. 87r: "explicit liber *De anima* sub anno CCCC XI ")[42]; Mainz, Wissenschaftliche Stadtbibliothek, Cod. I 527, f. 140v-190r[43]; München,

40. See the description in M. Kowalczyk *et al.* (eds.), *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, vol. IV (1988) for BJ 622 and vol. V (1993) for BJ 702 (now online: http://jbc.bj.uj.edu.pl/publication/296810). Incomplete and imprecise descriptions of these manuscripts are found online, for BJ 622: http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj90616567,T; and for BJ 702: http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj90622704,T. The *incipit* of the aforesaid CM2 resembles in its style that of the commentary on the *De anima* (= CMA1) transmitted also by BJ 622 (f. 103r-163v) and BJ 702 (78v-135r), as well as by BJ 503 (157r-182r). Further studies on CM2 and CMA1 would be very useful for understanding the debates in metaphysics and noetics in Central Europe in the 15th century. CM1 is written in the margins of Aristotle's text copied in the centre of the page; between the lines of Aristotle's text, one finds numerous glosses, probably copied by the hand which copied the *De anima*. The ink of CMA1 differs from that of Aristotle's text and the interlinear glosses; at folio 135r, the ink changes and the writing becomes smaller and more cursive. It is therefore not a commentary written spontaneously in the margin, but a copy made in two stages by two copyists from a model (the same for both copyists?). The date found in the colophon of CMA1 concerns only the second stage of the copy: "Et sic est finis huius libri per me Iohannem alias Golanka cognominatum succentorum Gnesnensem. Explicit liber *De anima* anno Domini M CCCC XXX II" (f. 163v). The copy of CM2 on the *Metaphysics*, in the same manuscript, was completed two years earlier: f. 102v "... vivere et intelligere omnibus, qui sit in secula seculorum benedictus. Amen. M CCCC XXX". The shift in handwriting was not mentioned in the description of the manuscript, published in 1988. One should also note that, from the first folio of CMA1 (f. 103r) until the end, there is a short commentary written by a third and more recent hand (16th century?); this later commentary (= CMA2) usually consists in one or two paragraphs and it cites various authorities (f. 111r, "Egidius glossat: unde sicut se habet subiectus visus (!) ad oculum..."; f. 135r, Albert). Both CMA1 and CMA2 are commentaries by lemma.

41. See http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/walz1999/0251

42. According to the description found at the following address: http://manuscripta.at/m1/hs_detail.php?ID=31077.

43. See the description (still unedited): http://www.manuscripta-mediaevalia.de/hs/projekt-

Bayerische Staatsbibliothek, Clm 18800, f. 27r-75r[44].

The commentary on the *Physics* has the *incipit*: "Quoniam ista/illa per que entia materie (in esse)…" and the *explicit*: "… motus continuus cum tamen sit compositum ex pluribus successivis". It is attributed to Krosbein in Ve, f. 1r-18r and Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV Q. 55, f. 96r-118r[45]. In the latter, the attribution occurs several times: (f. 96r) "1444 in octava die corporis Christi incepi hunc sexternum Cronsybeyn"; (f. 118r) "Explicit liber *Phisicorum* reverendi magistri Cronisbeyn. Scriptus per me f<ratrem> P<aulum> M<eysner> ordinis pre<dicatorum> Colonie 1444 anno ab incarnacione domini ubi tunc eram studens generalis[46], et finivi sequenti die sancte Margarete virginis. Amen"; (f. 119v) "finita est tabula super libros *Phisicorum* anno domini 1444 in die divisionis apostolorum (= July 15) per me fratrem P<aulum> M<eysner> Colonie ubi tunc studens eram"; (f. 120r) "Cosme et Damiani (= November 27) 1444. Nota in isto sexterno continentur notabilia quedam super libros *Phisicorum* ex capitula multis libris autorum autenticorum et etiam aliquando ponuntur aliqua que per me ipsum punctavi, intellige que non expresse continentur in Cronisbeyn"; (f. 130r) "Tabula super libros Crusbin (!) *Phisicorum* computate per fratrem Matthiam Hayn ordinis predicatorum et finite in die Primi et Feliciani (= June 9) sanctorum martirum anno domini M CCCC XLV". The same commentary is also found in Heidelberg, Universitätsbibliothek, Pal. Lat. 1032,

Mainz-pdfs/Hs%20I%20527.pdf

44. I thank Dr. Juliane Trede of the Bayerische Staatsbibliothek who verified the *incipit* and the *explicit* of Krosbein's works in this manuscript. It would be interesting to verify whether the *De anima* commentary in the MS. Aberystwyth, National Library of Wales, MS. 2050B is that of Krosbein.

45. A fine, detailed manuscript description prepared by Willi Goeber can be consulted at http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/docmetadata?id=19191&from=publication; I thank Mrs. Mariola Łoś and MM. Jan Marian Przytulski, Michal Broda, of the University Library of Wrocław, for their kind assistance.

46. The term *studium generale* is used often in Germany, the Netherlands and Bohemia through the second half of the 14th century to designate the university. It could also designate the advanced schools belonging to the religious orders. In this case, it is likely the Dominican *studium* in Cologne. On this matter, see O. Weijers, *Terminologie des universités au XIIIe siècle*, Roma, Ed. dell'Ateneo, 1987, p. 34-40; N. Şenocak, "The Franciscan *Studium generale*: a New Interpretation", in K. Emery Jr., W.J. Courtenay, S.M. Metzger (eds.), *Philosophy and Theology in the Studia of the Religious Orders and at Papal and Royal Courts*, Turnhout, Brepols, 2012, p. 221-236; W. Senner, "Die rheinischen *studia* der Dominikaner im Mittelalter: Alternative und Vorläufer der *universitates studiorum*", in L. Cesalli, N. Germann, M.J.F.M. Hoenen (eds.), *University, Council, City. Intellectual Culture on the Rhine (1300-1550)*, Brepols, Turnhout 2007, p. 3-46; M. Mulchahey, "The Dominican Studium System and the Universities of Europe in the XIIIth Century", in J. Hamesse (ed.), *Manuels, programmes de cours et techniques d'enseignement dans les universités médiévales*, Louvain-la-Neuve, Université catholique de Louvain, 1994, p. 277-324.

f. 16r-63v[47]; Erfurt, Universitätsbibliothek, Dep. Erf. CA, 2° 338, f. 85r-102v[48]; Erfurt, Universitätsbibliothek, Dep. Erf. CA, 4° 240, f. 140v-170r; Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 736, f. 232r-236v (this manuscripts also contains the commentary CM1); Innsbruck, Universitäts- und Landesbibliothek Tirol, Cod. 1039, f. 132r-178r; Mainz, Wissenschaftliche Stadtbibliothek, Cod. I 527, f. 98r-138r; München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 18800, f. 14r-26v[49]. The same manuscript from Wrocław also contains Krosbein's commentary on the *De caelo*, copied also in Cologne; the colophon reads: "... et de ipsorum accidentibus tot sint dicta. Quarta ferie ante f(estum) Dyonisii (= October 2[50]). Explicit quartus liber *De celo et mundo* per me fratrem Mathiam Hayn tunc existens studens in Colonia anno domini M CCCC XL III" (f. 166r).

As I have mentioned above, this commentary on the *Physics* was printed in Leipzig by Konrad Kachelofen in 1495 under the title: *Sententie uberiores ex scriptis beati Thome et venerabilis Alberti super octo libros Physicorum Aristotelis in studio Coloniensi Summatim congeste*[51]. It is likely that the printer Konrad Kachelofen (one of the major figures at the beginning of print in Germany, who held a good fortune and enjoyed a certain notoriety[52]) selected this text to address the needs of the masters and students at the University of Leipzig. One should note, therefore, that Krosbein's *Physics* commentary was read for more than a century in several schools throughout the cities of the Holy Roman Empire, since the oldest copy of the text, as mentioned above, is that of MS. Erfurt, Universitätsbibliothek, Dep. Erf. CA, 4° 240, in 1404. If Konrad Kachelofen decided to print it 95 years later, this indicates that the text still was successful among the masters and the students of philosophy. Below, I shall note that not only the *Physics* commentary, but other works of Krosbein received a wide readership.

The commentaries on the *Parva naturalia* preserved in Ve have drawn attention of Pieter de Leemans[53] who has identified 10 other witnesses

47. See http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/walz1999/0250
48. The description of the manuscript is found at: http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/hsko495
49. I thank Dr. Juliane Trede of the Bayerische Staatsbibliothek who checked the *incipit* and *explicit* of Krosbein's works in this manuscript.
50. I thank Zénon Kaluza who helped me to determine the dates of these feasts.
51. I thank Dr. A. Mitchell Fraas, Curator at the University of Pennsylvania Libraries who sent me photographs of the incunabulum, shelfmark Folio Inc S-444. This copy belonged to Petrus Sutor (known for his views on reading the Bible, and for having been targeted by Erasmus) according to the autograph on f. 1r: "Petrus Sutoris septem ingenuarum artium magister iuris sum<m>i pontificis bac<calaureus>".
52. See the entry made about him by H. Lülfing in *Allgemeine deutsche Biographie. Neue deutsche Biographie*, t. 10, Berlin, Duncker & Humblot, 1974, p. 718b-719b.
53. De Leemans, "Medieval Latin Commentaries", p. 341-351. I adopt here the descriptions

transmitting either the entirety or long fragments of these exegeses. Most of these manuscripts are conserved today in libraries in the East or South of Germany and in Central Europe. The MS. Aschaffenbourg, Hoftbibliothek, 44 is conserved today in Baveria, but was copied, at least in part, at the Abbey of St. Benedict in Brilon, North Rhine-Westphalia: (f. 290r) "expliciunt *Parva naturalia* anno 1438 in vespere Sancti Benedicti abbatis in Brylon"; the manuscript also contains a commentary which makes reference to Krosbein[54]. The MS. Bad Windsheim (in Bavaria), Stadtbibliothek, 104, was copied in Magdeburg (north of Halle): (f. 249r) "et sic est finis huius totius operis omnium *Parvorum naturalium* pro quo Deus gloriosissimus sit benedictus in secula seculorum. Amen. Anno Domini 1414 in scola Sancti Odolrici in Medeburch etc. a magistro Hermanno"[55]; it also contains glosses. The MS. Basel, Universitätsbibliothek, F.II.6 holds a copy of *De morte et vita* made in 1473 (f. 194v: "... quam vita nobis concedat qui sine fine vivit et regnat. Amen 1473"); it is accompanyed by an anonymous commentary on this work. The codex preserved at Erfurt, Universitätsbibliothek, Dep. Erf. CA, 2° 338 only contains the *De motu* commentary, along with marginal and interlinear notes. Abundant notes are also found in Erfurt, Universitätsbibliothek, Dep. Erf. CA, 4° 323 (f. 144r: "Explicit liber *De sensu et sensato* sub anno Domini 1411 in Vigilia Sixti Pape"). In Austria, the manuscript preserved at Graz, Universitätsbibliothek, 966, has interlinear glosses for the portions containing Krosbein's exegeses. Glosses and marginal comments on the commentaries of Krosbein are found also in the MS. Kiel, Universitätsbibliothek, MS. Bord 35 and in the MS. Kraków, Biblioteka Jagiellońska, 1982[56]; the MS. Praha, Národní knihovna České republiky III.G.2 (527) contains Krosbein's commentaries on the *Parva naturalia* and on the *Ethics*[57].

I add to this list two other manuscripts, one of which was already mentioned regarding the commentaries on the *De anima* (f. 29r-87r) and *Physics* (f. 132r-178r), namely the MS. Innsbruck, Universitäts- und Landesbibliothek Tirol, Cod. 1039[58]. It also contains Krosbein's exegeses of

made by P. de Leemans. See also P. de Leemans, "Lire Aristote au Moyen Age et à la Renaissance: enjeux et problématiques", in J. Ducos, V. Giacomotto-Charra (eds.), *Lire Aristote au Moyen Age et à la Renaissance. Réception du traité 'Sur la génération et la corruption'*, Paris, Honoré Champion, 2011, p. 7-53, here p. 35-36.

54. Cf. De Leemans, "Medieval Latin Commentaries", p. 347.
55. I thank M. Michael Schlosser, Stadtarchivar / Stadtbibliothekar Bad Windsheim, for information concerning this manuscript.
56. Unfortunately, Pieter De Leemans does not specify whether the codices transmit the same commentary in the margins or whether it is a different exegesis each time.
57. See the description on the website, www.manuscriptorium.com/index.php.
58. According to the description which is found here: http://manuscripta.at/m1/hs_detail.php?ID= 31077.

De sensu et sensato (f. 1r-14r) and *De somno et vigilia* (f. 14v-28v). The other codex which must be mentioned is found in the Bibliothèque nationale de Luxembourg, MS. 53[59]. This witness is very valuable since it gives many details about the copyists, the place and the date of the copy (just like the manuscript Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV Q. 55, mentioned already). The Luxembourg manuscript was copied entirely by Leonhard of Nuremberg, who has written his name on several folios. Often he mentioned the cities and dates corresponding to the completion of different copies. On the basis of his testimonies, one can reconstruct his intellectual itinerary with striking precision: he copied texts in Zwickau between May 29, 1467 and March 17, 1468; he copied texts in Großenhain (near Dresden) between June 29 and September 17, 1468; next, he travelled to Erfurt to begin his studies at the University on September 24, 1469; he matriculated at the Faculty of Arts on October 12, 1469; he passed his Bachelor's examination on March 29, 1471[60]. Krosbein's commentaries on the *Parva naturalia*, the *De motu animalium* and the *De mundo* (placed at the end of the manuscript)[61], were copied in Zwickau during the year 1467; thus he had studied these texts before entering the Faculty of arts at the University of Erfurt.

This last piece of information is very valuable since, along with the notices presented above, it gives us a clearer idea of the diffusion of Krosbein's writings. The oldest copy of the *Compendium moralis philosophie* was made in the Abbey of St. Wiperti. The manuscript of Ve belonged to the library of St. Saviour's of the Canons Regular of St. Augustine. The *Parva naturalia* commentaries of the Aschaffenbourg manuscript were copied at the Abbey of St. Benedict in Brilon and the same works, preserved in the manuscript Bad Windsheim, Stadtbibliothek, 104, were copied in Magdeburg in the school of St. Odolric (at the cathedral school?). Hermannus of Heyda copied in Wa the *De ente et essentia* of Thomas Aquinas, at the school of Kammin; it is likely he also copied the works of Krosbein[62] in the same location. A certain

59. Th. Falmagne, L. Dietz (eds.), *Die Echternacher Handschriften bis zum Jahr 1628 in den Beständen der Bibliothèque nationale de Luxembourg, sowie der Archives diocésaines de Luxembourg, der Arches nationales, der Section historique de l'Institut grand-ducal und des Grand Séminaire de Luxembourg*, Wiesbaden, Harrasowitz, 2009, v. 2, p. 177-188.

60. Cf. Falmagne, Dietz (eds.), *Die Echternacher Handschriften*, p. 178.

61. The texts are not presented in the manuscript according to the chronology of their being copied.

62. H. Boese expressed strong doubts on the possibility that the commentaries on Proclus and on the *Metaphysics* could have circulated in a place as remote (*so abgelegenen*) as Pomerania and supposed that Hermannus of Heyda copied them during his studies and brought them with him back to Kammin (p. 99). Taking account of the other witnesses to the diffusion of Krosbein's works, I do not share his opinion. Furthermore, Rostock (where the University was founded in 1419) is around 250 km from Kammin. This is also the same university where

Henricus copied the *De causis* exegesis in the school of Frankfurt (am Oder?). Dominican novices in the *studium generale* of Cologne copied Krosbein's commentaries, among them the *Physics* commentary, in the manuscript Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV Q. 55.

From these assembled witnesses, one can deduce that the exegeses of Krosbein were read and copied in many German cities, both in the religious schools (Dominicans in Cologne; Benedictines in Brilon; Augustinians in Venice) as well as in the *scolae pauperum* (like that of Kammin); however I have been unable to determine precisely in which schools of Frankfurt, Magdeburg and Zwickau the works of Krosbein were available. It is known that several universities in Central Europe grew from these higher schools like, for example, the Universities of Prague (1348), Kraków (1364), Vienna (1365), Erfurt (1392), Leipzig (1409)[63]. The level of these schools was sometimes quite advanced, as one can deduce from the writings in noetics (Averroist) and in speculative grammar coming from the schools of Erfurt prior to the founding

Petrus Garyn (to whom Hermannus bequeaths his manuscripts) enrolls in 1421 (Boese, *Wilhelm von Moerbeke*, p. 99, n. 5). Already before them, Johannes Grotkow, rector of the city school of Świdnica, in Lower Silesia, copied and commented upon, around 1352-1353, many works of philosophy including the *De ente et essentia* of Thomas Aquinas and the *Liber de causis* (two texts also copied by Hermannus). Cf. D. Calma, "Du néoplatonisme au réalisme et retour. Parcours latins du *Liber de causis* aux XIIIe-XVIe siècles", in *Bulletin de philosophie médiévale* 54 (2012), p. 270-273.

63. The role of these advanced schools in the creation of universities has been studied by historians, especially in the case of Erfurt. For a fine overall account of these "new" universities, see A. Vetulani, "Les origines et le sort des universités de l'Europe centrale et orientale fondées au cours du XIVe siècle", in J. Ijsewijn, J. Pacquet (eds.), *The Universities in the Late Middle Ages*, Leuven, Leuven University Press, 1978, p. 148-167; for the University of Prague, see F. Šmahel, *Die Prager Universität im Mittelalter. Gesammelte Aufsätze / The Charles University in the Middle Ages*, Leiden / Boston, Brill, 2007; J. Miethke, *Studieren an mittelalterlichen Universitäten. Chancen und Risiken. Gesammelte Aufsätze*, Leiden / Boston, Brill, 2004, especially p. 1-39. For Erfurt, see the indispensable works of S. Lorenz, *'Studium Generale Erfordense': zum Erfurter Schulleben im 13 und 14. Jahrhundert*, Stuttgart, Hiersemann, 1989; Id., "Dar Erfurter *Studium generale artium* — Deutschlands älteste Hochschule", in U. Weiss (ed.), *Erfurt 742-1992: Stadtgeschichte — Universitätsgeschichte*, Weimar, Hermann Böhlaus Nachfolger, 1992, p. 123-134; E. Kleineidam, *Universitas Studii Erffordensis. Überblick über die Geschichte der Universität Erfurt. I. Spätmittelalter 1392-1460*, Leipzig, St. Benno, 1985; K. Böhmer, "Die Universität Erfurt", in E. Kleineidam, H. Schürmann (eds.), *Miscellanea Erfordiana*, Leipzig, St. Benno, 1962, p. 233-246. See also J. Pinborg, "Nochmals die Erfurter Schulen im 14. Jahrhundert", in *Cahiers de l'Institut du moyen-âge grec et latin* 17 (1976), p. 79-80; Id., "The 14th century schools of Erfurt. *Repertorium Erfordiense*", in *Cahiers de l'Institut du moyen-âge grec et latin* 41, 1982, p. 171-192. For the University of Leipzig, see the remarkable work made by E. Bünz, "Gründung und Entfaltung. Die spätmittelalterliche Universität Leipzig 1409-1539", in E. Bünz, M. Rudersdorf, D. Döring (eds.), *Geschichte der Universität Leipzig 1409-2009. I. Spätes Mittelalter und Frühe Neuzeit 1409-1830/1831*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2009, p. 21-325.

of the University[64]. It is now clear that in some of these higher schools Aristotle was known through the commentaries of Krosbein, and that this was the case throughout the 15th century. Krosbein's commentaries represented not only a useful introduction to the work of the Stagirite as well as other metaphysical texts (like the *Book of Causes* and the *Elements of Theology*), but were themselves interpreted as CM2 proves, and the marginal and interlinear notes indicate. Furthermore, Pieter de Leemans has shown that a commentary which may have been written by Marsilius of Inghen makes reference to Krosbein's exegesis of the *Parva naturalia*[65].

Another important aspect regarding the legacy of Greek and Islamic Neoplatonism in the Latin world is the fact that the *Book of Causes* and the *Elements of Theology* not only were known in the universities, but also in the various religious *studia*, especially those of the Dominicans (Krosbein himself belonging to the Order) and in the city schools. William of Leus, commenting on the *Liber de causis* in the Dominican convent at Toulouse after 1290 and before 1313, is not an isolated case[66]. One may thus legitimately regard Krosbein's commentaries as having contributed to the diffusion of Neoplatonism in the German milieu[67], and even beyond (in Prague and

64. Z. Kuksewicz has done much work on what he calls "the Averroist school of Erfurt", bringing together authors who defended noetic theories in diverse places of learning prior to the creation of the university. For a summary of findings regarding this "school" and the list of articles published on this topic, see Z. Kuksewicz, "La découverte d'une école averroïste inconnue: Erfurt", in J.-B. Brenet (ed.), *Averroès et les averroïsmes juif et latin*, Turnhout, Brepols, 2007, p. 299-306; A long polemic concerning the identity of Peter (Wysz?) of Poland, a member of this "Averroist school" of Erfurt, has occupied Z. Kuksewicz, M. Markovski and Z. Kaluza: Z. Kuksewicz, "Theodoricus of Magdeburg and the Erfurt Averroistic *Conclusiones*", in *Studia Mediewistyczne* 31 (1994), p. 111-119; Id., "Once more on Erfurt *Conclusiones* and Peter Wysz — a response to Markowski's Polemics", in *Acta Mediaevalia* 13 (2000), p. 219-235; Z. Kaluza, "Czy Wysz był 'filozofem o znaczeniu europejskim'?", in *Kwartalnik Filozoficzny* 22 (1994), p. 133-163; M. Markowski, *Die Philosophischen Anschauungen und Schriften des Peter Wysz von Polen*, Lublin, Wydawnictw Katolickiego Universytetu Lubelskiego, 1992. The major figure of the group of *modistae* is Thomas of Erfurt, edited and studied (among others by M. Heidegger who wrote his doctorate on one of his treatises, published at that time under the name of Duns Scotus): G.L. Bursill-Hall, *Thomas of Erfurt: Grammatica Speculativa, The Classics of Linguistics*, 1, London, Longmans, 1972; S. Grotz, *Thomas von Erfurt, Abhandlung über die bedeutsamen Verhaltensweisen der Sprache. Tractatus De modis significandi*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins, 1998.

65. De Leemans, "Medieval Latin Commentaries", p. 350-351.

66. Cf. D. Carron, "A Theological Reading of the *Liber de causis* at the Turn of the Fourteenth Century : The Example of William of Leus", in D. Calma (ed.), *Neoplatonism in the Middle Ages*, Turnhout, Brepols, vol. I, p. 467-549; Ead., "Guillaume de Leus, commentateur du *Liber de causis*", dans *Bulletin de philosophie médiévale*, 54 (2012), p. 312-313 et 325-327.

67. On this topic see R. Imbach, "Le (néo-)platonisme médiéval, Proclus latin et l'école dominicaine allemande", in *Revue de théologie et de philosophie* 110 (1978), p. 427-448,

Krakow), well before Nicholas of Cusa showed his interest in Proclus and the *Liber de causis*. At the present state of research it is difficult to determine if and when Krosbein's commentaries were gradually introduced into the university curricula.

How can one explain the success of Krosbein's commentaries[68]? His undertaking is characterised by a concise and very synthetic explication of the text, unlike the endeavours of Albert the Great and Thomas Aquinas which were far too detailed to function as brisk introductions to Aristotle's works, the pseudepigraphal treatises (*Liber de causis*, *De proprietatibus elementorum*) and the *Elements of Theology*. Krosbein's method for reducing the length of his commentary consists mainly in selecting passages which seem important to him; in the case of the *Book of Causes* and the *Elements of Theology*, he comments chiefly on the theorems and rarely appeals to secondary propositions. Within the academic system Krosbein's paraphrases played a very useful role. Suitable for propaedeutic instruction in philosophy, they familiarised students with texts and doctrines which could be further developed over the course of their studies at the university. These commentaries likely functioned as successful introductory volumes, similar to the *Handbook of* or *Companion to* of our time. This may well be why, in MS. München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 26868, the group of paraphrases on Aristotle's works of practical philosophy bears the title: *Compendium moralis philosophie* (f. 1r). Indeed, all of Krosbein's commentaries, made on nearly[69] the whole of the Aristotelian corpus, can be gathered into a single manuscript, as in the case of Ve. These commentaries often are grouped together and arranged into consistent sets, each with their own textual tradition. The group of commentaries on the *Ethics*, the *Politics* and the *Economics* is known as the *Compendium moralis philosophie*. The commentaries on the *Parva naturalia* also are transmitted together, sometimes even in the same order[70]. One should also note that the commentary on the *Liber de causis* is transmitted together with CM1 by Hw, Ve and Wa[71]. If, moreover, these commentaries were presented either

reprinted in Id., *Quodlibeta. Ausgewählte Artikel*, Freiburg (Schweiz), Universitätsverlag Freiburg, 1996, p. 129-152; M.J.F.M. Hoenen, "Neuplatonismus am Ende des 14. Jahrhunderts. Die Prinzipien zum *Sentenzkommentar* des Marsilius von Inghen", in S. Wielgus (ed.), *Marsilius von Inghen: Werk und Wirkung*, Lublin, Redakcja Wydawnictw KUL, 1993, p. 165-194.

68. Another proof of its success: the colophon of the Parisian incunabulum, cited above, presents it as a familiar exegesis: "adiuncta familiari explanatione litterali".
69. I have found no trace of evidence about an exegesis on the *Organon* and the *Rhetoric*.
70. Cf. De Leemans, "Medieval Latin Commentaries", p. 342-346.
71. A more complete examination of the manuscript tradition of Krosbein's commentaries

as new translations of Aristotle or as collections of arguments drawn from the commentaries of Albert and Thomas, their successful diffusion was guaranteed.

4. Notes on the present edition

4.1. A problematic transcription

In 2009, L.M. de Rijk published a transcription (= henceforth dR)[72] of the commentary on the *Liber de causis* on the basis of a single manuscript, Wa. His transcription is highly questionable.

Comparing De Rijk's transcription with Wa, one finds important differences that can be grouped into six categories: (i) erroneous readings (or deliberate modifications?); (ii) omissions and (iii) additions which are not noted in the apparatus; (iv) misinterpretation or failure to incorporate the corrections of the copyist; (v) faulty corrections; (vi) false information about the text in the manuscript. The last two categories are not systematic. De Rijk only sometimes notes his deviations from Wa — an arbitrary choice which is difficult to understand.

Some examples include[73]:

Wa	dR	Text retained in the edition
Operatio autem intellectualis est in ea quoniam causa prima creavit esse anime mediante intellectiva, et posuit eam quasi stramentum intelligentie **ut** scit** **res** per virtutem	Operatio autem intellectualis est in ea quoniam causa prima creavit esse anime mediante intellectiva <*opera*>tione*, et posuit eam quasi stramentum intelligentie **ut rem** per	Operatio autem intellectualis est in ea, quoniam causa prima creavit esse anime mediante ***intelligentia***, et posuit eam quasi stramentum intelligentie. ***Unde scit res*** per virtutem

would be very useful.

72. L.M. De Rijk, "*Liber Camiensis de Causis*. Another Version of *De causis* found in MS. Warsaw Narodowa II 8057", in *Acta Mediaevalia* XXIII (2009), p. 463-486. De Rijk has published an *abbreviatio* of Buridan's *Metaphysics* from the same manuscript: L.J. de Rijk, *Johannes Buridanus* (cf. n. 14).

73. The words differing between Wa, the transcription made by De Rijk and the text published below are in **boldface**; *italics* indicate the deviations from Wa noted by De Rijk; in ***boldface and italics*** are words which, in the edition below, diverge both from Wa and dR. A single asterisk * indicates words added by De Rijk without any indication of his intervention and which are absent from the manuscript; a double asterisk ** indicates words found in the manuscript but missing from De Rijk's transcription.

intelligentie que in ipsa est. Et** quia anima suscipit impressionem **intelligentie agentis** actum intellectus in ea, ideo ipsa secundum **essentiam** suam est inferioris **operis** ex seipsa. Unde scientia** est in ipsa operatio animalis: quoniam ipsa est principium vite et motus corporibus, **per** hanc causam ipsa movet corpus. **Risibilis** enim anima potest imprimere sine **motu**. (f. 89v-90r)	virtutem intelligentie que in ipsa est, quia anima suscipit impressionem **intelligentis** actum intellectus in ea, ideo ipsa secundum **naturam** suam est inferioris **operis** ex seipsa. Unde est in ipsa operatio animalis. Quoniam ipsa est principium vite et motus corporibus, **per** hanc causam ipsa movet corpus. **Animalis** enim anima <*non*> potest imprimere sine **illa**. (p. 468)	intelligentie, que in ipsa est. **Et** quia anima suscipit impressionem **intelligenti** et **agentis** actum intellectus in ea, ideo ipsa, secundum **essentiam** suam, est inferioris ***operationis*** ex seipsa. Unde ***facta*** est in ipsa operatio animalis, quoniam ipsa est principium vite et motus corporibus; ***propter*** hanc causam ipsa movet corpus. ***Nihil*** enim potest anima imprimere sine **motu**. (p. 69, l. 23 - 6)
Prima rerum creatarum est esse et non est ante ipsum creatum **aliquid.** Latitudine **communitatis sue** ambit omnia, quoniam omne sensibile habet esse et non** econverso, omne **est** (!) est sensibile. (...) Unde maxime est simplex et unitum et propinquius primo, uni**, vero. Et est superius creatis omnibus et causatis**. Et quia primo et immediate procedit a prima causa, est **completum** in potentia et intelligentia et reliquis **bonitatibus**, quoniam imitatur formam et ydeam primam a** qua producitur et formatur. Per ipsam enim perficitur	Prima rerum creatarum est esse et non est ante ipsum creatum. **Aliquod** <*maiori*> latitudine **quoniam** <*esse*> **sui** ambit omnia. Quoniam omne sensibile habet esse et econverso, omne **ens** est sensibile. (...) Unde maxime est simplex et unitum et propinquius primo vero et est superius creatis omnibus. Et quia primo et immediate procedit a prima causa, est **determinatum** in potentia et intelligentia et reliquis **veritatibus**, quoniam imitatur formam et ydeam primam qua producitur et formatur. Per ipsam	Prima rerum creatarum est esse et non est ante ipsum creatum **aliquid**. Latitudine ***enim*** **communitatis sue** ambit omnia, quoniam omne sensibile habet esse, ***sed*** non econverso: omne ***esse*** est sensibile. (...) Unde maxime est simplex et unitum et propinquius primo, **uni**, vero. Et est superius ***rebus*** creatis omnibus et causatis. Et quia primo et immediate procedit a prima causa, est **completum** in potentia et intelligentia et reliquis **bonitatibus**, quoniam imitatur formam et ydeam primam a qua producitur et formatur.

et **formatur**. (90r-v)	enim perficitur et **determinatur**. (p. 468)	Per ipsam enim perficitur et **formatur.** (p. 70, l. 8-16)
Essentia enim sua est causatum **superioris** et est principium **activum** et ratio et exemplar et finis constitutionis inferiorum. (…) Sunt enim ista tria res una, scilicet intellectus et intellectum et intelligentia solummodo differentia ratione. (95v)	Essentia enim sua est causatum **superioris** et est principium **actu** et ratio et exemplar et finis constitutionis inferiorum. (…) Sunt enim ista tria res una, scilicet intellectus et intellectum, <*intellectus et intelligens*> et intelligere et intelligentia, solummodo differentia ratione. (p. 474)	Essentia enim sua est causatum ***superiorum*** et est principium **activum** et ratio et exemplar et finis constitutionis inferiorum. (…) Sunt enim ista tria res una, scilicet intellectus et intellectum et intelligere, ***in*** intelligentia solummodo differentia ratione. (p. 80, l. 5-10)

For the most part, De Rijk does not take the corrections made by the copyist into account and transcribes the manuscript as such, with more or less coherence. For example: the codex has "... per bonitatem suam, potentiam **excedentem** (*p. corr. ex* potentiam extendentem(!) excedentem), agentis ipsius intellectus lumine in esse constituitur et formatur" (Wa, f. 101v), and De Rijk transcribes: "... potentiam **extendente**(!) excedentem..." (dR, p. 481). Or elsewhere the manuscript reads: "... esse eius et essentia et actio **idem sunt** (*p. corr. ex* eius sunt idem sunt)" (Wa, f. 99r), but De Rijk transcribes: "... et actio **eius sunt de se**" (dR, p. 479). Or again: the manuscript gives "sed substantia stans per essentiam suam (non habet partes *add. sed exp.*) nulla indiget ut esse habeat" (Wa, f. 103r), and De Rijk publishes: "sed substantia stans per essentiam suam **non habet partes** <**et**> nulla indiget ut esse habeat" (dR, p. 483). Elsewhere he does not correct clear faults: "esse vero quod est cum eternitate et **pacificatur** (*lege*: parificatur) ei est esse intellective" (Wa, 89r; dR, p. 467). Or again: "sed unitas et simplicitas est causa fixionis et **mutabilitatis** (*lege*: immutabilitatis)" (Wa 94r, dR p. 472). The list of De Rijk's transcription errors is particularly long[74]; they are indicated in the apparatus of variants in the edition published below.

74. I count 175 places where De Rijk departs from Wa, even though this manuscript has the least number of unique variants (133) in comparaison with the other three.

4.2. Discussion of the stemma

Each of the five manuscripts contain unique readings, but only four were considered for the *stemma* (the fifth, Ko, as shown above, contains only two marginal notes). The Latin text common to the four manuscripts numbers 2,137 words. The number of individual variants is as follows: 69 for Ab, 70 for Hw, 7 for Ko, 59 for Ve and 41 for Wa. The portion shared by three manuscripts (Ab, Ve, Wa) counts to 6,100 words; the individual variants for this part are divided as follows: 295 for Ab, 106 for Ve and 92 for Wa.

4.2.1. The Ab manuscript

The *Book of Causes* defends the thesis that the first cause has, in relation to its effect, an operation more intimate ("intimioris operationis") and stronger than the more proximate cause. The copyist of Ab has made an effort to interpret the words of his model, but he obscures the meaning and one reads that the first cause is intimately within each operation ("intime omnis operationis"):

Ab, f. 60r	Text retained in the edition, p. 68, l. 14-15
propter quod [causa prima] est **intime omnis operationis** et vehementioris adhesionis cum re quam causa propinqua.	propter quod [causa prima] est **intimioris operationis** et vehementioris adhesionis cum re quam causa propinqua.

The copyist is twice mistaken about the same abbreviation: the noble soul prepares nature for the being of life through divine power ("per virtutem"), and knows by way of the intellective power ("per virtutem"); in both cases, the copyist writes "principatam":

Ab	Text retained in the edition
operatio autem divina est quoniam preparat naturam ad esse vite **principatam** divinam. (f. 60v)	operatio autem divina est quoniam preparat naturam ad esse vite **per virtutem** divinam. (p. 69, l. 21-22)
Unde scit res **principatam** intelligentie que in ipsa est. (f. 60v)	Unde scit res **per virtutem** intelligentie que in ipsa est. (p. 70, l. 1)

Finally, the copyist introduces some ambiguity into the description of the being of the lowest separate substance which is named "causa" instead of "anima": "esse vero quod est post eternitatem est esse anime (cause Ab)" (p. 69, l. 8).

4.2.2. The Hw manuscript

The definition of the circle, taken up tacitly from Euclid, as a plane figure characterised by the fact that all straight lines going forth ("exeuntes") from the centre to the circumference of the shape are equal to one another. By the copyist's error, it becomes a statement about lines existing ("existentes") toward the circumference:

Hw, f. 71v	Text retained in the edition, p. 69, l. 6-7
circulus est figura plana una linea contenta a cuius medio linee **existentes** ad circumferentiam sunt equales.	circulus est figura plana una linea contenta a cuius medio linee **exeuntes** ad circumferentiam sunt equales.

The commentary on the theory of the three operations of the noble soul, mentioned already, is modified twice in Hw. Firstly, the copyist makes a grammatical error which renders the explanation of the divine operation of the noble soul incomprehensible:

Hw, f. 72r	Text retained in the edition, p. 69, l. 21-22
operatio autem divina est, quoniam **participat** naturam ad esse vite per virtutem divinam.	operatio autem divina est, quoniam **preparat** naturam ad esse vite per virtutem divinam.

Secondly, the conclusion of the argument is made redundant by the copyist: the soul would not exercise a divine, intellectual and animate power (according to each of its operations), but a divine, intellectual and rational power: "Habet igitur in se virtutem divinam et intellectualem et animalem (rationalem Hw)" (p. 70, l. 6-7).

The text transmitted by Hw includes some unnecessary additions. (1) In some cases, it is clear that the copyist was unable to interpret an abbreviation and gave both possible readings, either one followed by the other or the one above the other:

> ... est superius rebus creatis omnibus et **creatis** causatis (p. 70, l. 13)
> ... destruitur cui res **innectitur vel** innititur (p. 92, l. 16)
> ... additio alicuius perfectionis nec (nec] **ut** *add. sup. lin.*) aliquid subtrahi (p. 96, l. 6)

At one point the copyist does not understand a word in the model and leaves a blank space where he should have read *separata*: "sicut in radice post mortem in anima ***" (p. 93, l. 2-3).

(2) Elsewhere, he adds words or explanations intended to clarify the text, even in passages where it is not obscure, as when he justifies the superiority and nobility of the action of the first cause in comparison to the second cause, or when he distinguishes between God (the eternal father) and the bodily father:

Hw	Text retained in the edition
et causa prima adiuvat causam secundam in actione sua, **quia quidquid potest causa secunda et inferior, potest et prima et superior**, quoniam omne quod efficit causa secunda hoc efficit causa prima, verumptamen per modum subtiliorem et nobiliorem. (f. 71v)	et causa prima adiuvat causam secundam in actione sua, quoniam omne quod efficit causa secunda hoc efficit causa prima, verumptamen per modum subtiliorem et nobiliorem. (p. 68, l. 12-14)
homo creatur a Deo, sed aliter et aliter a corporibus celestibus; **etiam** a patre **carnali** mediantibus corporalibus generatur. (f. 76v)	homo creatur a Deo, sed aliter et aliter a corporibus celestibus **et** a patre mediantibus corporalibus generatur. (p. 92, l. 26 - 93, l. 1)

(3) At the beginning of the commentary, the copyist adds an explicit reference to book XII of Aristotle's *Metaphysics*, immediately following the first proposition of the *Book of Causes*: "Omnis causa primaria plus est influens super causatum cause secunde quam ipsa causa secunda, **12 Metaphysice**". (p. 68, l. 1-2)

4.2.3. The Ve manuscript

The proposition cited already concerning the operation of the first cause which is more intimate than the second cause contains an error in Ve: the copyist replaces the comparative adverb "quam" with the preposition "cum":

Ve, f. 11va	Text retained in the edition, p. 68, l. 14
propter quod [causa prima] est intimioris operationis et vehementioris adhesionis **quam** re quam causa propinqua.	propter quod [causa prima] est intimioris operationis et vehementioris adhesionis **cum** re quam causa propinqua.

The relation between the terms of the triad being – life – intellect is discussed by way of the extent of the effect: the more an effect is shared by many substances, the higher is the cause. We see that everything which is intelligent has life, but not everything that has life is intelligent. The copyist of Ve is mistaken in his reading and gives an incorrect text:

Ve, f. 116rb	Text retained in the edition, p. 85, l. 1-2
omne enim intelligens et sciens vivit, sed non **esse unum** intelligit.	omne enim intelligens et sciens vivit, sed non **omne vivum** intelligit.

Elswhere, the copyist is again mistaken in his reading of a passage concerning the inferior intelligences' mode of reception. Higher intelligences are purer and simpler, having a more perfect power which is more similar to the first cause. Lower intelligences, however, do not have the same degree of nobility since the illuminations they receive have less purity and perfection than those received by the superior intelligences. In Ve, twice one finds "priora" instead of "puriora"; the reading of "priora" is incorrect because the argument bears on the type of perfection (simplicity, power, conformity to the first cause) which differentiates them from one another according to their place in the hierarchy, the higher being purer than the lower. In the context of a description of the hierarchy of intelligences, "priora ... quam inferiora" and "superiora" are equivalent, thus rendering the text of Ve redundant:

Ve, f. 116rb	Text retained in the edition, p. 85, l. 11-15
Huius rei est causa, quia superiora sunt **priora** et simpliciora et perfectioris virtutis et conformitatis ad causam primam quam inferiora. Quamvis enim intelligentia infima recipiat perfectiones superiorum, dicitur tamen non tota intelligibilis, quia non in tanta **prioritate** et perfectione tales illuminationes participat infima ut suprema.	Huius rei est causa, quia superiora sunt **puriora** et simpliciora et perfectioris virtutis et conformitatis ad causam primam quam inferiora. Quamvis enim intelligentia infima recipiat perfectiones superiorum, dicitur tamen non tota intelligibilis, quia non in tanta **puritate** et perfectione tales illuminationes participat infima ut suprema.

The copyist of Ve sometimes intervenes in the text by adding explanations in order to emphasise an idea only barely expressed, or to highlight certain

words. Thus in chapter VI(VII), devoted to the indivisibility of the intellect which is neither a body nor a substance possessing magnitude, the copyist decides literally to repeat the same idea: "Quod est quia nichil dividitur nisi *corpus* et habens *magnitudinem* et motum. Sed hec non sunt intelligentia; igitur non *dividitur*. **Quod autem hec non sunt intelligentia**, patet.[75]" (p. 73, l. 17)

4.2.4. The Wa manuscript

The errors specific to Wa are due to misreadings of the model; for instance, one reads the claim that each thing ("omnia") is connected to eternity, although the *Book of Causes* (from which the expression is derived) describes only the noble soul ("anima") in these terms; with "omnia" the proposition is rendered grammatically incoherent:

Wa, f. 89v	Text retained in the edition, p. 69, l. 17-18
Et **omnia** annexa est cum eternitate inferius et supra tempus quoniam est causa temporis.	Et **anima** annexa est cum eternitate inferius et supra tempus quoniam est causa temporis.

The copyist is mistaken regarding another proposition in the *Liber de causis*, according to which the first cause creates the noble soul with the mediation of the intelligence, not — as Wa reads — with the mediation of the intellective soul:

Wa, f. 90r	Text retained in the edition, p. 69, l. 23-24
causa prima creavit esse anime mediante **intellectiva**.	causa prima creavit esse anime mediante **intelligentia**.

According to the text of Wa, the risible soul ("risibilis anima") cannot imprint anything (on its effect) without movement; in fact, "risibilis" is a misreading of "nihil", and the proposition maintains that the soul cannot imprint anything on its effect without movement:

75. The words in boldface are found only in Ve.

Wa, f. 90r	Text retained in the edition, p. 70, l. 5-7
risibilis enim anima potest imprimere sine motu.	**nihil** enim anima potest imprimere sine motu.

Taking stock of these differences, I propose a first conclusion: since each of the four witnesses contains unique errors, it follows that none of them is a model for the other three.

5. The groups of manuscripts

The analysis of the relations between the manuscripts will have two stages: first, the comparison will involve the section which is common to the four manuscripts, then the hypothesis which arises from this will be verified for the portion common to three manuscripts (Ab, Ve and Wa).

5.1. The text shared by four witnesses

An error shared by the four manuscripts suggests that their model is not the original. It appears in the commentary on proposition XXVII(XXVIII) where Krosbein shows that the substance which subsists by its essence is immutable ("esse immutabile"), because it is one and indivisible. Part of the argumentation consists in proving that if the substance subsisting by itself were divisible, each of its parts would also subsist by itself. If so, however, the substance would not subsist by its essence at all, but by the essence of each of its parts, which is a contradiction in terms. If the parts are not subsistent of themselves, then their being would be mutable, and consequently the being of the entire substance — by virtue of each and all of its parts — would be mutable; this is also a contradiction of the definition of a substance subsisting by its essence. In the second part of the argument, the four manuscripts read "esse ipsarum (i.e. partium) est mutatum", even though the past participle is clearly incorrect: there must be an adjective, in this case "mutabilis", to describe the being of the parts and the substances, as is the case throughout the argument. The copyist of Ab, alone among the four, seems to have taken notice of the error and, further on, uses the adjective, but he places it with "substantia" and reads "est mutabilis", even though its substantive is "esse [substantie]" and so it should read "est mutabile":

Ab, f. 66v; Hw, f. 76v; Ve, f. 118va; Wa, f. 102v	Text retained in the edition, p. 93, l. 12-16
Si enim (autem Ve) dicatur, quod partes eius non stant per essentiam suam, est impossibile. Partibus enim non stantibus (enim non *om.* Ab*;* non stantibus *om.* Hw) per essentiam suam (non stantibus *add.* Hw), esse ipsarum (ipsorum Ve) est **mutatum** ac esse totius substantie partibus omnibus mutatis vel quibus (quibusdam Ve, quibuscumque Wa) totum (esse *add.* Ab) est **mutatum** (mutabilis Ab). Sed substantia stans per essentiam suam est immutabilis; igitur non habet partes mutabiles.	Si enim dicatur, quod partes eius non stant per essentiam suam, est impossibile. Partibus enim non stantibus per essentiam suam, esse ipsarum est **mutabile** ac esse totius substantie partibus omnibus mutatis vel quibus totum est **mutabile**. Sed substantia stans per essentiam suam est immutabilis; igitur non habet partes mutabiles.

Given that the archetype of the four manuscripts contains errors and that two of the four copyists (Hw and Ve) obviously intervene on the text, it is more difficult to determine the original text with complete rigour. Indeed, it is not always easy to clarify — especially if there is no manifest error — whether the variants common to a group of manuscripts are proper to them, or whether they were found already in the model and were modified by another manuscript.

For the portion common to the four manuscripts (2,078 words), I count nine variants shared by AbHw, six of which are in chapter XXXI(XXXII). There is a single, minor error which is repeated three times in the same context; it is the result of a faulty reading of the model: "perficio" instead of "proficio". Generation is regarded as a progression ("proficio") of one disposition to another and corruption the defection ("deficio") of one disposition in relation to another:

Ab, f. 67r; Hw, f. 77r	Text retained in the edition, p. 96, l. 10-20
Et sequitur: ut continue **perficiat** vel deficiat alterare, generatio enim unius est corruptio alterius, et econverso. Unde continue ab alia dispositione corrumpitur et deficit et ad aliam **perficit**, quod alteratum continue generatur. (...) Corpus autem et omnis actus anime in corpore continue	Et sequitur: ut continue **proficiat** vel deficiat alterare, generatio enim unius est corruptio alterius, et econverso. Unde continue ab alia dispositione corrumpitur et deficit et ad aliam **proficit**, quod alteratum continue generatur. (...) Corpus autem et omnis actus anime in corpore continue

generatur et corrumpitur, **perficit** et deficit alterationibus successivis.	generatur et corrumpitur, **proficit** et deficit alterationibus successivis.

The manuscripts Ve and Wa share three variants, two of which are errors. The first occurs amid the description of the being of the intelligence ("esse intelligentie") which is both in eternity and similar in being to the first cause:

Ve, f. 111vb; Wa, f. 89v	Text retained in the edition, p. 69, l. 4-5
Esse vero, quod est cum eternitate et parificatur ei, est esse **intellective** et forme…	Esse vero, quod est cum eternitate et parificatur ei, est esse **intelligentie** et forme…

In order to preserve the agreement of the adjective "intellectivus, -a, -um" with its substantive "esse", one should have written "intellectivum"; but as it appears in these two manuscripts, the expression implies a feminine substantive "esse <anime> intellective", which would modify the doctrine of the *Book of Causes* and would differ from the rest of the commentary: "esse vero, quod est cum eternitate et parificatur ei, est esse <anime> intellective".

The second minor error is found in chapter XXX(XXXI), during an account of the separate beings ("entia separata") of time and movement which, in order to communicate with superior and inferior substances, must be contained by things ("continentur per res") similar to both the superior and the inferior. These are things such as the noble soul, the substance of which is separated from time and in eternity, while its operation is measured by time and motion: "Tales autem sunt, quarum (quorum Ve, Wa) *substantia* esse habeat in *eternitate* uniformiter sine tempore" (p. 95, l. 17). The relative pronoun "quarum" agrees with "tales", which refers to the "res" mentioned in the previous proposition, and not with the "entia separata" named in an earlier context; the form "quorum", attested by VeWa, is erroneous.

Manuscripts Ab and Ve share no errors.

Manuscripts Hw and Wa share two variants which are not errors: a "sed" replaced by "et", and the use of the indicative instead of the subjunctive. These two readings are possible, supposing that the author is not careful with modal coherence.

Manuscripts Ab and Wa share four variants of which two are errors. Both manuscripts show an important omission in the enunciation of proposition XXX(XXXI) of the *Liber de causis* which is due to skipping from one identical word to another: without the final part of the text, the proposition

is grammatically incomplete and doctrinally inconsistent. Hw gives a version which does not correspond to the *Liber de causis*, but contains a predicate likely added by the copyist who, as we have seen, frequently intervenes upon the text. Ve alone gives the entire proposition from the *Liber de causis*:

Hw, f. 76v	Ab, 67r; Wa, f. 103v	Ve, f. 119ra
Inter rem cuius substantia et actio sunt in momento eternitatis, et inter rem cuius substantia et actio sunt in momento temporis **est differentia**.	Inter rem cuius substantia et actio sunt in momento eternitatis, et inter rem cuius substantia et (et] *om*. Ab) actio sunt in momento temporis.	Inter rem cuius substantia et actio sunt in momento eternitatis, et inter rem cuius substantia et actio sunt in momento temporis **est medium et est esse illud cuius substantia est in momento eternitatis et operatio in momento temporis.**

The other error is found in chapter III where it is shown that the soul receives divine power from the first cause and intellective power from the intelligence; the *Liber de causis* then concludes: "since the soul receives the impression of an intelligence, it came to have an activity inferior (*inferioris operationis*) to [that of] an intelligence in its impression upon what is under it"[76]. Manuscripts AbWa read "operis" instead of "operationis", placing the emphasis on the result and not on the action: "*Et quia anima suscipit impressionem intelligentie agentis* actum intellectus in ea, ideo ipsa, secundum essentiam suam, *est inferioris operationis* (operis AbWa) ex seipsa *facta*"[77]. Certainly this difference does not represent a major error; nevertheless, we note that the word "operis" never appeared in the version of the *Liber de causis* published by A. Pattin or in the apparatus of sources, whereas the word "operatio*" occurs 33 times in the *Liber de causis*, 16 of which are in chapter III.

The errors common to AbWa lead one to suppose that they share the same model, whereas manuscripts Hw and Ve have different models; the *stemma* has three branches with a model that is corrupt in relation to the original. Manuscript Ve, in many places, has a more polished text, with a more elegant grammatical style, but it is not clear whether this is the result of the copyist's personal interventions or if he completed and corrected certain parts of the

76. The English translation is quoted from Thomas Aquinas, *Commentary on the Book of Causes*, transl. by V.A. Guagliardo, Ch.R. Hess, R. Taylor, Washington, The Catholic University of America Press, p. 19.
77. Words coming literally from the *Liber de causis* are in italics.

text with another model, as is the case for the enunciation of proposition XXX(XXXI). The *stemma* would be:

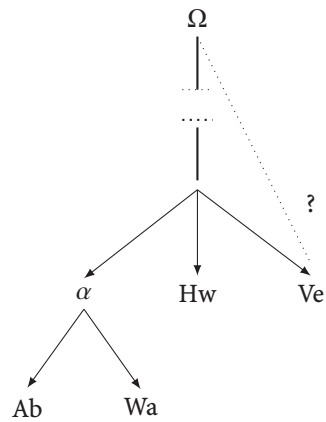

5.2. The text shared by three witnesses

An analysis of the relations between the manuscripts for the part which is common to three witnesses (6,165 words) confirms the results presented above. There are eight variants shared by the manuscripts AbVe, the first of which is a minor error: "que" instead of "qui" ("sed in Deo, qui (que Ab, Ve) est causa prima").

Manuscripts VeWa have in common two minor errors regarding the agreement between the substantive and the demonstrative pronoun:

> Inferiores [i.e. intelligentie] autem, quia distant a prima causa simplici, plus ingrossantur; et dividitur virtus earum (eorum Ve, Wa).
>
> Sed diversificatur eius influxus secundum merita recipientium diversorum, sicut et eadem (idem Ve, Wa) simplex virtus eiusdem radii solaris.

Manuscripts AbWa share twenty-one individual errors. One may note the following:

(i) According to the discussion of chapter XIII(XIV), the noble soul is caused by the superior intelligence and itself causes inferior bodies. Manuscripts AbWa, however, read: the soul is caused from the intelligences ("causa ab intelligentiis") which are above ("supra eam sunt"):

Ab, f. 63r; Wa, f. 95v	Text retained in the edition, p. 80, l. 18-20 and Ve, f. 115ra
Quoniam anima medium est inter intelligentiam et corpus, **causa** est ab **intelligentiis**, que **sunt** supra eam, et causa est corporum, que sunt infra eam.	Quoniam anima medium est inter intelligentiam et corpus, **causata** est ab **intelligentia**, que **est** supra eam, et causa est corporum, que sunt infra eam.

The text does not refer to the powers received by the soul, such as that of being a cause, from the substances superior to it, but rather to the fact that the soul is both caused, in relation to what is above, and is a cause, in relation to what is below. Both the *Liber de causis* and Krosbein (elsewhere in his commentary) do not describe hierarchical levels by using the plural ("[ab] intelligentiis"), but the singular ("[ab] intelligentia"), as in the famous phrase: the soul is created by the first cause "mediante intelligentia" (XV(XVI), 137). One should note that the copyist of Ve initially wrote "ab intelligentiis" before correcting it to "ab intelligentia", which is proof of a likely contamination of his model with the model of AbWa.

(ii) Another error is found in chapter X(XI) where Krosbein insists repeatedly on the real continuity between the spiritual light by which the divine intellect creates all things and the material light by which the sun impresses the forms of things upon corporeal matter:

Ab, f. 62v; Wa, f. 94v	Text retained in the edition, p. 78, l. 7-9 and Ve, f. 114rb
Huius simile est in radiis solaribus, qui formas omnium rerum unitas in essentia solis per radios luminis **imprimit in re** corporali.	Huius simile est in radiis solaribus, qui formas omnium rerum unitas in essentia solis per radios luminis **imprimunt materie** corporali.

Krosbein often returns to this idea. It is clear that the light of the sun is not a metaphor, but has an active role in the production of the things of this world. For this argument, manuscripts AbWa have the verb in the singular, while the subject (here, the rays of the sun) is in the plural; furthermore, they share a faulty reading, where the abbreviation for "materie" is read "in re".

(iii) We can also quickly mention the following errors. One of the arguments which recalls Albert the Great proves that the first form and substance in which the operation of the first intellect perfectly terminates is the intelligence. Because of this, the intelligence is similar ("similis") in all respects to the first intellect, except in that it occupies a lower level in the ontological hierarchy. According to manuscripts AbWa, the intelligence

would be simultaneous ("simul") with its cause. This is not entirely wrong, but the context of the discussion concerns similitude. Besides, Krosbein gives three major arguments in order to explain what the similitude between the intelligence and its cause consists in:

Ab, f. 61r; Wa, f. 91r	Text retained in the edition, p. 72, l. 3-5 and Ve, f. 112va)
Prima autem forma et substantia, ad quam ipsius intellectualis luminis actio terminatur primo perfecte, **simul** est, preterquam (preter Wa) quod ab alio (eterno Wa) est (est] *om.* Ab).	Prima autem forma et substantia, ad quam ipsius intellectualis luminis actio terminatur primo perfecte, **similis** est, preterquam quod ab alio est.

Elsewhere, Krosbein replies to an (hypothetical?) objection regarding the difference between the powers which are found in the superior intelligence ("suprema") and in the inferior intelligence ("infima"), respectively. Manuscripts AbWa read "in fine":

Ab, f. 64r; Wa, f. 97v	Text retained in the edition, p. 83, l. 21 and Ve, f. 115vb
quod eque infinita est virtus **in fine** intelligentie et supreme.	quod eque infinita est virtus **infime** intelligentie et supreme.

(iv) Finally, there are two important omissions in AbWa. In the first example, the text is neither grammatically complete nor doctrinally clear enough to convey the idea that the simple substance achieves self-return by itself, without the assistance of something exterior to its essence which makes it active. In the second example, the minor premise of the argument is lacking; this premise proves that the substance which subsists by its essence is not corruptible since it does not separate itself from the cause of its being. This omission is the result of skipping from one identical term to another:

Ab, f. 63v; Wa, f. 96v	Text retained in the edition, p. 82, l. 11-14 and Ve, f. 115va
Et non significo (significatur Wa) *per reditionem ad essentiam suam nisi, quia est fixa* formaliter *per se stans* ad actum suum, *re non indigens* extrinseca *aliena* (alie Ab) *ipsam* extrahente, *quoniam* (item Ab) *est substantia simplex*...	*Et non significo per reditionem ad essentiam suam nisi, quia est fixa* formaliter *per se stans* ad actum suum, *re non indigens* extrinseca *aliena ipsam* **ad actum de potentia** extrahente, *quoniam est substantia simplex*...

Omne enim, quod corrumpitur, propter (semper Ab) hoc corrumpitur, quod separatur ab eo, quod est sibi causa essendi. Igitur non corrumpitur.	Omne enim, quod corrumpitur, propter hoc corrumpitur, quod separatur ab eo, quod est sibi causa essendi. **Sed substantia stans per essentiam suam non separatur ab eo, quod est sibi causa essendi.** Igitur non corrumpitur.

On the basis of these errors, we can confirm that manuscripts Ab and Wa have a common model, distinct from that of Ve. The *stemma* proposed above is confirmed regarding the text common only to three manuscripts:

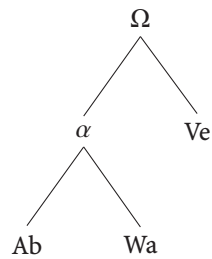

6. Stylistic differences

The copyist of manuscript Ab uses the following orthographic variants: "subportantur" for "supportantur", "distruere" for "destruere", "quoeterne" for "coeterne", "fictio" for "fixio", "abinficem" for "abinivicem", "figor" for "vigor". The last two examples suggest a German copyist. He constantly makes grammatical errors on certain words, such as "ex precedente (!) propositione". The copyist of the Ve manuscript writes "dyafanum", while the copyists of manuscripts Ab and Wa write "dyaphonum". In Ve, the same abbreviation is used for "sed" and for "secundum". The copyist of Wa tends to use the same abbreviation for "per-" and "pro-" at the beginning of words. The same copyist underlines in red the names of authorities cited explicitly, and also indicates them in the margins (for example, in the proximity of an explicit citation of Averroes, f. 95r, one reads in the margins, in red, "motus secundum averroym"). In manuscript Hw, we often find the forms "scat" for "stat" or "scans" for "stans", arising from a simple confusion between *c* and *t*. I have not considered it opportune to indicate these cases in the apparatus of variants.

7. A commentary or a new translation?

The question is evidently rhetorical, but less absurd than it initially appears. I have already indicated that some of Krosbein's commentaries were considered by the medievals as a new translation of Aristotle. De Rijk shares to some extent this same viewpoint regarding the commentary on the *Liber de causis*, but his position is rather confused.

Indeed, De Rijk describes Krosbein's text as an "adaptation" of the *Liber de causis*, but also as an "alternative text", finding support in Pattin's vague affirmation that the *De causis* was sometimes "paraphrased and summarized". According to De Rijk, "the present *Liber de causis* (sic!) only comments on the 32 *propositiones* themselves, not on the *commentum* as added in the standard text"[78]. An alternative version, an adaptation, or a paraphrase-commentary? One notices the same hesitation in the introduction of his transcription: "another version of *De causis*" (p. 463); "an anonymous adaptation of the well-known *Liber De causis*" (p. 464), although the *commentum* (i.e. the secondary propositions) "is not that of the standard text" and presents "a slight doctrinal deviation" (p. 465)[79]. The expressions mentioned above are used once again: "alternative text", "paraphrased and summarized" (p. 466). Furthermore, De Rijk chooses to correct and compare the commentary of Krosbein with the *Liber de causis*: "there are some textual omissions (due to haplography) and other mistakes, which most of them can be corrected by comparing our text (= Krosbein's commentary, n.n.) to the standard text edited by Pattin" (p. 466). Then, before concluding, he writes: "as the reader will see there are remarkable differences from the standard text which cannot all be explained as just insignificant variants of the wording of the basic 32 *propositiones.* In particular, the different version of the commentary (and accordingly the different composition of the treatise as a whole) deserves further investigation" (p. 466). One might be surprised by De Rijk's hypothesis: the explicit references to Augustine, Averroes and Boethius should have convinced him that this can not be another version of the *Liber de causis*, but a commentary.

Nor do I subscribe to the very brief doctrinal interpretation proposed by De Rijk regarding the thesis of the unicity of the intellect. In the last chapter of his paraphrase the anonymous commentator defends the idea that the intellect is a substance separated from every corporeal organ; this intellect is simple and unique to the human species and is eternal:

78. De Rijk, *Johannes Buridanus*, p. XXVI-XXVII.
79. Id., "*Liber Camiensis de Causis*", *passim*.

> Quod autem una substantia sit, que secundum quasdam dispositiones cadit sub eternitate et secundum quasdam sub tempore, apparet in homine. Cuius intellectus separatus est ab omni organo corporali, simplex et immixtus, nulli habens aliquid commune et per consequens uniformis et immortalis per essentiam et eternus. Corpus autem et omnis actus anime in corpore continue generatur et corrumpitur, proficit et deficit alterationibus successivis. (p. 96, l. 14-20)

Krosbein concludes his commentary just after this paraphrase with a rhetorical formula, asking his readers to look kindly upon his modest approach; he allows them to make the necessary corrections, and above all to take account of the fact that he has brought nothing of his own, limiting himself solely to the exposition of the author's opinion:

> Unde rogo lectorem pium, ut ubicumque utile iudicaverit, erratum meum corrigat et emendet. Ego nam nihil ponere intendi nisi autoris sententiam, meliori relinquens improbationem erronee rationis, ad laudem veritatis infallibis et amorem. (p. 97, l. 16-20)

According to De Rijk, with this conclusion the author of this new version of *De causis* attests to the need to nuance what might seem a "bold adherence" (p. 465) to the noetics of Averroes: "likewise, some incidental remarks seem to have been added by the author (or the scribe?) by which he distances himself from a foregoing statement or argument" (p. 466). Yet Krosbein does not talk about the possible intellect as being eternal, and thus does not promote the famous thesis of Latin Averroism. There is no reason to interpret this final rhetorical formulation concerning on the whole of the commentary as a *retractatio* of the noetic theory defended therein.

8. The Influence of Albert the Great

The relation between Krosbein and Albert the Great[80] is both interesting and complex. The difficulty in comparing the two authors arises from the type of exegesis which they practice: their paraphrases follow the text of the *Liber de causis* in such a way that a true borrowing from Albert is not easily distinguished from a likeness owing to the commented text itself. Furthermore, Krosbein takes inspiration from many passages in Albert which he transforms and reconfigures by using synonyms, as in the following case[81]:

80. I have not found significant literal borrowings from Thomas Aquinas's *Super Librum de causis expositio* in Krosbein's *Super Librum de causis*.

81. Words taken from the *Liber de causis* are in italics; underlined words, although they differ, convey the same idea; the words in boldface are identic in both texts.

Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*	Iohannes Krosbein, *Super Librum de causis*
Cuius causa est, quia ***scientia*** talis principii non ***est*** nisi ***actio intelligibilis*** **et non passio vel receptio aliqua**. (...) In talibus enim scientia scientis scientiam suam sive essentiam et ex sciente est et ad scientem. Ex sciente quidem, quia ipse est sciens, hoc est secundum scientiam agens. ***Et est ad eum, quia*** **ipse idem est** ***scitum***. **Id** enim **quod scitur, in sciente** acceptum **secundum modum scientis** est in ipso et **non secundum modum sciti.** Et hoc *est propterea, quod* **in talibus** ***est scientia*** *scientia scientis*, hoc est, **a sciente** procedens in scitum et non e converso. (lib. 2, tr. 2, c. 45, p. 138, l. 23-38)	Hoc autem contingit, quia ***scientia*** eius ***est actio intelligibilis*** **et non passio neque receptio aliqua**.
	Cum vero **scitum** sit **in sciente per modum scientis et non per modum sciti** et non receptum ab extra, necesse est, ut idem cum essentia **scientis** sit. **In talibus** enim **scientia a sciente est**,
In talibus enim **scire agere est** et non pati, et scientia actio est et non passio. Scire enim est formam sciti emittere et scitum in esse constituere. Scientia vero est luminis intellectualis emissio et eiusdem luminis in re scita diffusio. Quae **scientia perfectissima** est et felicissima; **perfectissima**, **quia nihil recipit**, **sed** suam **perfectionem** diffundit et **largitur**; **felicissima** autem, **quia** est propriae et **naturalis** potestatis **operatio non impedita**. Nec potest esse in aliquo nisi in quo sciens et scitum et id per quod scitur, unum est. In talibus enim id per quod scitur, propria essentia est scientis. Scitum autem forma scientis constitutum, prout in sciente acceptum est, idem scienti est. (...) Et ideo in **I** ***De anima*** **dicit Aristoteles, quod 'practicae scientiae stant ad opus'**. Dictum autem *iam* est, quod id quod per seipsum est, semper	cuius **scire est** per scientiam **agere**. ***Et est ad eum, quia*** **ipse idem est** *cum* **scito**, quia **scitum** in essentia sua **per modum** essentie sue est. (...) Dicit enim **Aristoteles in I** ***De anima*****, quod practice scientie stant ad opus**. Redit ergo ad essentiam suam reditione completa, quia formam sciti actio intelligentis in essentia luminis sui format. Est autem hec **scientia perfectissima**, **quia nichil** ab extra **recipit, sed perfectionem largitur** rei constitute **usque ad actum ultimum** in materia diffundendo. Est etiam **felicissima**, **quia** est perfecta eius et **naturalis operatio in nullo penitus impedita**.

stat in opere et continue suas exserit actiones et lumine suae cognitionis extenditur **usque ad ultimum actum**, quod sic agitur quod nihil agit ulterius. (lib. 2, tr. 2, c. 43, p. 136, l. 66-89) Ex omnibus autem inductis colligitur, qualiter **formae** a prima causa procedentes **per lumen intelligentiae** procedunt **in animam et per animae** praeparationem et motum procedunt in naturam et per naturam universalem in omnibus **corporibus caelestibus** diffusam in sphaeram procedunt activorum et passivorum et per illam tandem procedunt in subiectam generatorum et corruptorum **materiam**. (lib. 2, tr. 2, c. 42, p. 135, l. 25-32)	Sicut enim **per lucem forme** rerum a **corporibus celestibus** usque ad ultimum actum ipsorum in **materia** deducuntur, sic **per lumen intelligentie et anime** nobilis forme omnes materie imprimuntur. (p. 82, l. 1-4)
Et cum prima causa per scientiam suam causa sit, patet, quod scientia primi, quae est divina, nec intelligibilis est neque animalis neque naturalis. Scientiam autem dico **formam scientiae** practicae, quae est **intellectus universaliter agentis**. (lib. 2, tr. 2, c. 17, p. 110, l. 23-27)	Hec autem est finis et principium movens virtutem luminis intellectus agentis sicut producendo omnia et formando per **formam scientie**, que virtute activa **intellectus agentis universaliter** in ipsius lumine sunt formata. (p. 75, l. 15-17)
Hoc autem esse, quod sic a primo fonte esse procedit in omne quod est, eo modo quo procedit a prima causa, **continuus fluxus** est ipsius esse et, ut ita dicatur, continuum fieri in omni eo quod est, **sicut dies continuus fluxus luminis solis** est in hemisphaerium. (lib. 2, tr. 3, c. 10, p. 147, l. 71 — 148, 3) **Scientia** etiam **primi** causa est esse et ordinis universorum. (...) Et ideo primum erit universaliter esse causans et **fontale** ad esse existentium omnium. (lib. 1, tr. 2, c. 8, p. 33, l. 40-51)	**Prima** enim **scientia** est activa scientia intelligentie, que non est in potentia et nihil recipit ab extra, sed habet **fontalem** originem intellectualis luminis in seipsa, cuius diffusione omnia scibilia actu efficit in scientibus omnibus, **sicut fluxus continuus luminis solaris** in aerem facit **diem**. (p. 84, l. 17-21)

Generationes enim et **corruptiones** semper cum motu sunt, 'qui est **forma post formam' et actus post potentiam**. (lib. 2, tr. 5, c. 5, p. 172, l. 64-66) *Si ergo hoc ita* se habent ***substantiae stantes per essentiam suam***, *inseparabiles sunt* a *causis* suis formalibus et servantibus eas. (...) Huius exemplum est, quod **stellae** in eadem oppositione diametri relatae **ad solem** semper stant uno modo formatae in lumine, cum tamen secundum 'id quod sunt' formatae in lumine non sint. (lib. 2, tr. 5, c. 7, p. 174, l. 22-34)	**Corruptio** enim est opposita **generationi**; sed in generatione fit actio et additio **forme post formam et actus post potentiam**. (...) ***Substantia*** vero ***stans per essentiam suam*** est sibi ipsi ad esse sufficiens. (...) Sicut enim **stelle** fixe manentes in ordine et situ suo, eodem respectu se habentes **ad solem**, sunt sibi ipsis causa permanentie eiusdem luminis et virtutis, sic et substantie simplices eandem habentes comparationem eiusdem distantie et respectu ad Deum, sunt causa formaliter sibi ipsis. (p. 91, l. 4-26)

Elsewhere the literal borrowings are fewer and less obvious, but the context of the discussion (the same proposition of the *Liber de causis*), the argumentation and the examples recall Albert's paraphrase:

Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*	Iohannes Krosbein, *Super Librum de causis*
Quod si obiciendo *aliquis dixerit*, quod necesse est, quod prima causa habeat ***hyliatin*** propter hoc quod est suppositum quoddam, *dicemus*, quod ***hyliatin* sive suppositum** primae causae est infinitum nullo se determinante nec ab aliquo distinctum, sed seipso. Et hoc est ideo, quia **suppositum** *suum*, quod quidam ***individuum*** dicunt, ***est bonitas pura*** et simplex ***influens*** super intelligentiam omnes **bonitates** et easdem bonitates influens *super res reliquas mediante intelligentia*. (lib. 2, tr. 2, c. 20, p. 113, l. 16-24)	Item, prima causa est superior intelligentia et omni alia re, quia in alia re aliquid est natura et individuum **seu suppositum**, ad quod determinatur natura per aliquid materiale, quod vocatur ***yliatym***; sed in Deo, qui est **causa prima**, idem est natura et suppositum, nec est in eo aliquid materiale; igitur esse suum est communius et prius esse intelligentie. Si autem dicatur, quod in natura divina est **individuum** et **suppositum** et materiale aliquod per quod esse eius contrahitur et artatur, *dicemus*, quod hoc ***est bonitas pura, influens*** intelligentie et omnibus entibus **bonitates**. (p. 76, l. 18-25)

Et huius *quidem significatio* est **per inductionem** in omni *virtute divisa*. ***Quanto*** enim **virtus** *magis* in unum *aggregatur et unitur*, eo magis *magnificatur et fit vehementior* et **fortior** *et* eo magis *efficit operationes mirabiliores* et fortiores. ***Et quanto magis*** *partitur et dividitur*, **tanto** *magis* ***minoratur*** *et debilitatur et efficit operationes viliores.* **Quanto plus distat ab uno** puro, **tanto virtus eius** est occultior et operationes eius **debiliores** et ignobiliores. (lib. 2, tr. 3, c. 9, p. 147, l. 19-30)	Hoc probatur **per inductionem**, quia omnis intelligentia ***quanto*** vicinior est uni, vero et primo, tanto **virtus** eius **fortior** et intimior est; et **quanto** aliquis motor **plus distat ab uno** primo, **tanto virtus eius** magis est divisa et **debilior**. ***Et*** universaliter, ***quanto*** *virtus* est ***magis*** *unita*, **tanto** plus est vigorata et fortificata; et *quanto* plus *partitur et dividitur*, ***minoratur.*** Apparet enim, quod maior est **virtus** in **humero** quam in **digito**, quia virtus humeri virtuti prime cordis plus est vicina et plus unita, et digitis plus divisa. (p. 83, l. 14-20)
Virtus enim motiva, quae in **digiti** extremitate est, fortior est in articulo quam in digiti extremitate. (...) Propter quod digitis, manu, bracchiis aliquid movere non valentes supponimus humerum; **humero** vero non valentes apponimus renes. (...) Quo ergo *virtus* motiva *magis* in unum immobile colligitur, eo magis fortificatur; *et* quo *magis* in plura *dividitur*, quae moventur, eo magis *debilitatur* (lib. 2, tr. 3, c. 8, p. 146, l. 33-47)	

In other cases, we notice that the same sources are cited explicitly both by Albert and Krosbein. Indeed, Krosbein may have known these through other intermediaries but, given his familiarity with Albert's paraphrase, these similarities are not trivial. An explicit reference to Aristotle's *De anima* was mentioned above, to which we can add these citations:

Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*	Iohannes Krosbein, *Super Librum de causis*
Et omnis talis substantia immixta est materiae et communicat cum materia mobilium omnium. Habitum autem est,	… cuius **intellectus** separatus **est** ab omni organo corporali, simplex et **immixtus**, **nulli habens** aliquid

quod '**intelligentia immixta est nulli nihil habens commune**'. Et hoc quidem ab Anaxagora est dictum et in priori capitulo a nobis probatum. Intelligentia igitur moveri non potest. Adhuc autem, nec motus esse potest. **Motus** enim, ut dicit Avicenna, est **forma** fluens vel ubi fluens; sive, ut **dicit Averroes** super III *Physicorum*, '**motus est forma post formam** vel ubi post ubi in fluxu continuo'. (lib. 2, tr. 2, c. 3, p. 96, l. 34-43)	**commune** et per consequens uniformis et immortalis per essentiam et eternus. (p. 96, l. 16-18) In **motu** enim generationis est processus a causa formali imperfecta ad perfectam et a **forma** indeterminata ad determinatam. Unde **dicit Averroys**, quod in omni motu formali **motus** nichil aliud **est** nisi **forma post formam**. (p. 79, l. 11-14)

Krosbein likely adopted from Albert the expression "lumen intellectus agentis" as well as the theory of the continuity between this light of the first agent intellect and the corporeal light of the sun. The latter receives and transmits to corporeal matter the forms of things contained in the first. Albert[82] develops this claim in order to explain the three states of the universal ("ante rem", "in re", "post rem") which, however, is not taken up by Krosbein.

The tacit borrowings indicated in these tables are probably not the only ones in Krosbein's commentary. They are nevertheless sufficiently numerous to consider that Albert the Great's paraphrase was one of the important sources for Krosbein's exegetical work. One cannot exclude the possibility that even the literary form which Krosbein choses for commenting on all the works of Aristotle, as well on the *Elements of Theology* and on the *Book of Causes*, betrays the same Albertine inspiration.

Krosbein's commentaries might constitute a new treasury for the study of Albertism. The presence of Albert in Krosbein's commentary on the *Liber de causis* is clear; F. Retucci has also noticed similarities between the *Metaphysics* commentaries of Albert and Krosbein. Berthold of Moosburg's commentary on the *Elements of Theology* is known to Krosbein and used by him in his

82. Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, ed. W. Fauser, Münster, Aschendorff, 1993, lib. 2, tr. 1, c. 21, p. 85, l. 17-34: "Hinc est etiam quod Plato in lumine intellectus universaliter agentis formas ideales rerum posuit, ex quibus sicut ex quodam sigillo res materiales imprimuntur. (...) Et has dixit esse universalia ante rem existentia, ex quibus omnis res secundum formam accipit principium. Lumen enim agentis intellectus primi, quod extenditur in omne quod est, vehit eas in omnem rerum multitudinem. (...) Manent igitur in principiis se constituentibus, quae sunt processus luminum et lumen intellectus agentis, quod est universaliter agens omnes res. Quia enim sunt lumen intellectus primi, ideo sunt lumen et ratio omnis rei". See also *Ibid.*, lib. 2, tr. 2, c. 22, p. 116, l. 44-62.

own commentary on Proclus's text. It would hardly be surprising to find the same significant inspiration of Albert the Great or of his first German disciples in Krosbein's other works. To judge by the diffusion and number of his manuscripts, we could regard Krosbein as having had an important, but as yet neglected, role in the reception of Albertism and Neoplatonism in Germany and Central Europe throughout the 15th century and even later, especially by way of the incunabulum which prints his commentary on the *Physics*. It would be valuable to study his relation to Parisian Albertism[83] (from the beginning of the 15th century, with John of Nova Domo and Heymeric of Campo).

9. Giles of Rome?

During his explication of proposition IX(X) of the *Liber de causis,* Krosbein draws a parallel between the superior intelligences which know by means of the most universal and least numerous forms ("formas magis universales"), and men endowed with an exceptional intellect, capable of grasping what is essential in an idea in only a few words; the inferior intelligences know by means of less universal, imperfect and more numerous forms, like dull-witted men who understand with difficulty and require much explanation. The source of this example is Thomas Aquinas's commentary on the same proposition IX(X), and it is quickly adopted by the Latin exegetical tradition: we find it in Siger of Brabant's commentary[84] and in the Anonymous of Erfurt[85]. It

83. See especially Z. Kaluza, "Les débuts de l'Albertisme tardif (Paris et Cologne)", in M.J.F.M. Hoenen, A. de Libera (eds.), *Albertus Magnus und der Albertismus. Deutsche philosophische Kultur des Mittelalters*, Leiden / New York / Köln, Brill, 1995, p. 207-295.

84. The thesis appears in a *contra* argument (probably put forward by a bachelor); Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super 'Librum de causis'*, ed. A. Marlasca, Louvain / Paris, Publications Universitaires / Béatrice-Nauwelaerts, 1972, p. 164, l. 41-52. "In hominibus intelligentibus sic contingit quod qui sunt fortioris et excellentioris intellectus, ex paucioribus auditis vel cognitis, ex universalibus, totam veritatem alicuius quaestionis vel negotii comprehendunt. Alii autem homines intellectum habentes magis debilem et grossiorem percipere non possunt, nisi eis inducatur per singula, ratione cuius frequenter inducere oportet. Deus autem cuius intellectus est excellentissimus uno solo intelligibili, ut essentia sua, omnia comprehendit, sicut prius visum est. Quare videtur quod intellectuum separatorum tanto unusquisque paucioribus speciebus et ad plura se extendentibus rerum notitiam habet quanto est altior, ita quod intellectus humanus, qui est infimus, rerum scientiam non potest habere nisi singulis speciebus singulas rerum naturas cognoscat; materia vero corporalis et sensus corporeus omnino ab universali participatione specierum deficere inveniuntur."

85. Anonymus Erffordensis, *Questiones super Librum de causis*, ed. I. Székely, D. Calma, in D. Calma (ed.), *Neoplatonism in the Middle Ages,* vol I, p. 441, l. 30sq: "Unde et videmus in hominibus quibusdam: quanto habent intellectum potentiorem, tanto ex paucioribus principiis conclusiones eliciunt. Et quanto sunt rudiores, tanto indigent pluribus principiis per que inducantur in eis cognitiones conclusionum. Similiter est de intellectibus separatis:

is discussed twice by Giles of Rome[86] who introduces two original nuances which appear also in Krosbein: (1) the man who is endowed with a more lively intellect has a clearer comprehension (a claim absent in Thomas); (2) simple men require a more ample discourse in order to comprehend what others understand in a few words, while Thomas insists on the difference between the comprehension of the universal and that of the particular:

Thomas de Aquino, *Super 'Librum de causis' expositio*, prop. 10, p. 70, 15-71, 2	Egidius Romanus, *Super Librum de causis*, f. 17AA-BB	Iohannes Krosbein, *Super Librum de causis*
Et hoc etiam experimento in nobis percipimus: videmus enim quod illi qui sunt excellentioris intellectus ex paucioribus auditis vel cognitis totam veritatem alicuius quaestionis vel negotii comprehendunt, quod alii, grossioris intellectus existentes, percipere non possunt nisi manifestetur eis per singula; ratione cuius oportet frequenter inducere. Et ideo Deus cuius intellectus	Dicendum quod intelligentie superiores perspicaciores sunt quam inferiores, quia plus habent de actualitate, et minus de potentialitate, sicut videmus quod homo perspicax et subtilis plus intelligit in uno verbo quam grossus unus *in multis verbis*, et quod sunt verba in voce, sunt species, et conceptus in intellectu, ita quod homo subtilis plura intelliget in uno principio et	Et quia intelligens intelligit rem per modum essentie sue, superiores <intelligentie> autem magis sunt simplices et virtutes magis habent unitas, ideo per magis simplices formas superiorum informatur et perficitur intellectus, sicut oculus CLARIOR formam habet rei visibilis magis CLARAM. Grossiores autem et debilioris virtutis habent formas debiles imperfectas.

quanto sunt superiores, tanto minus indigent speciebus et paucioribus, et quanto inferiores sunt, tanto pluribus indigent. Et hoc patet de intellectu nostro qui distinctis speciebus intelligit. Similiter est de aliis. Unde sensus omnino deficit a speciebus universalibus et solum est particularium".

86. Once in the fragment quoted in the table, and once in the following fragment: EGIDIUS ROMANUS, *Super Librum de causis*, apud Iacobum Zoppinum, Venetiis, 1550, f. 38R: "Notandum autem quod (ut supra diximus) unus homo subtilis, et perspicax in uno verbo intelligit multa: et si vellet ipse homo subtilis omnia illa, que intelligit in uno verbo docere rusticum, vel grossum hominem oportet eum dicere multa verba. Quilibet enim subtilis homo experitur, quod non potest docere grossos et rusticos nisi multiplicet verba, et per multas circumloqutiones exprimat conceptum suum. Et si est tanta diversitas in hominibus, que sunt unius et eiusdem speciei, ita quod unus intelligat uno verbo plura quam possit alius intelligere multis verbis, multo magis est ita in intelligentiis que sunt diversarum specierum".

est excellentissimus, uno solo, scilicet essentia sua, omnia comprehendit; aliorum vero intellectuum separatorum, tanto unusquisque paucioribus speciebus et ad plura se extendentibus rerum notitiam habet, quanto est altior, ita quod intellectus humanus qui est infimus, rerum scientiam habere non potest nisi singulis speciebus singularum rerum naturas cognoscat; materia vero corporalis et sensus corporeus omnino ab universali participatione specierum deficere invenitur.	UNO CONCEPTU, quam grossus in multis. (...) Unus enim homo subtilis non solum plura intelligit in uno verbo quam unus grossus in multis, sed et illa plura intelligit CLARIUS et lucidius. Ita species superiorum intelligentiarum non solum sunt universaliores, quia sunt plurium representative (...).	Intelligentie autem superiores, quia magis vicine uni, vero, puro sunt, virtutes habent magis puras et simplices et unitas. Inferiores autem, quia distant a prima causa simplici, plus ingrossantur; et dividitur virtus earum. Sicut quoque UNO CONCEPTU intelligit homo acuti intellectus, oportet simplicibus particulariter *explicari*; formas autem universales intelligit hic, magis puras et perfectas, non formas universales, que speciem habent in potentia et scientiam faciunt imperfectam.

Must one then conclude that Giles of Rome had an influence on Krosbein? The similarities, although they are real, do not seem to me to be sufficient to endorse such a conclusion. More in-depth studies could eventually reveal other similarities which together will have enough strength to establish the relation between Krosbein and Giles of Rome. We can however note Krosbein's familiarity with this Parisian exegetical tradition, which he recovers and adapts in his own way.

10. Doctrines

Krosbein's commentary closely follows the text of the *Liber de causis*; his exegesis principally concerns the theorems and only rarely uses expressions taken from the secondary propositions. Krosbein defends several positions which would deserve more in-depth studies, above all concerning the role of the intelligences in the production of the sublunary world, of the reflexive understanding of separate substances and of the metaphysics of light. These

three theoretical aspects are fundamentally linked to one another, so one cannot discuss a single aspect without mentioning the others.

Krosbein's commentary accords a particular place to the superior intelligence, so that even the theorems of the *Liber de causis* which do not describe it directly are interpreted in relation to it. The reason for this is that intelligence, for Krosbein, has a major role in the cosmic order inasmuch as it ensures the passage of divine perfection to other levels of perfections. Indeed, Krosbein accepts without reserve the thesis according to which God immediately creates the intelligence, which is similar to him:

> Et *quia* primo et immediate procedit a *causa prima*, est *completum in potentia* et intelligentia *et reliquis bonitatibus*, quoniam imitatur formam et ydeam primam a qua producitur et formatur. (p. 70, l. 13-16)[87]

The *Book of Causes* allows him to argue that the first cause produces all the other effects according to an essential order, through the mediation of its immediately produced first effect. All the goodnesses of the first cause descend immediately upon intelligence and, through mediation of intelligence, upon all other things[88]; and, further, that the soul is created through the mediation of intelligence and the heavenly bodies through the mediation of soul[89]. Krosbein deduces from this that the first cause produces and governs all things through intermediaries (with the exception of intelligence), while the intelligence causes and governs all things immediately through divine power[90]. This is a very bold claim which is open to a dangerous interpretation which would diminish the role and power of the first cause. Krosbein avoids this difficulty by adding a doctrinal dimension borrowed from the New Testament: the intelligence is *virtus divina* and *verbum Dei* by which God creates all

87. See also the following passages: "Omnis intelligentia est immediatum *causatum prime cause* et per hoc *in esse figitur*, quod ad ipsam per intellectum suum convertitur et unitur" (p. 74, l. 7-9); "Sed intelligentia, quia est immediate <a> Deo, propter quod divinas virtutes recipit, super alia excellenter et ad similitudinem Dei sublimis, bonitates divinas influit inferioribus iam perceptas" (p. 88, l. 14-16). The italics correspond to words taken from the *Liber de causis*.

88. Iohannes Krosbein, *Super Librum de causis*, p. 83, l. 9-12: "Esse igitur et *vita et lumen* et *relique bonitates* a causa prima in intelligentia prima sunt causata immediate, et differenter secundum ordinem *descendunt super reliqua causata intelligibilia* et *corporea*, *intelligentia mediante*".

89. *Ibid.*, p. 86, l. 21-22: "Videtur autem ex superioribus, quod anima producta est mediante intelligentia, et corpora mediante anima".

90. *Ibid.*, p. 76, l. 12-15: "Item, causa prima causat et regit omnes res per causas medias, sed intelligentiam causat et regit virtute divina immediate. Igitur virtus divina est intelligentia. Causat autem et regit intelligentiam et omnes res inferiores, quia est superior et prior omnibus".

things[91]. Producing and governing through the mediation of intelligence does not mean, in this context, acting through another separate substance because of the divine power's weakness, but rather acting through the divine word which is this first intelligence. In the *Prologue* of John's *Gospel* Krosbein finds material which he associates with the *Liber de causis*: that everything is made by the Word, and without Him not anything was made that was made; that in the Word was life and that the life was the life of men[92]. The *Liber de causis* equally affirms this, especially in chapter XI(XII): that life is in intelligence, just as intelligence is in life, each according to its proper mode[93], and that through the mediation of intelligence, God creates and rules the world.

Krosbein's interpretation is far distant from the polemical Parisian context which, in 1277, saw the condemnation of the thesis that the first cause produces only one immediate, unique and similar effect: "Quod effectus immediatus a primo debet esse unus tantum et similimus primo" (art. 64)[94]. Before 1277, Siger of Brabant maintained the thesis of the immediate creation of a single effect in his *De necessitate et contingentia causarum*[95] and defended the notion of its similitude with the cause in the commentary on the *Metaphysics*[96]. In the

91. *Ibid.*, p. 72, l. 1-2: "Primus enim intellectus universaliter agens constituit entia, verbo suo creando omnia et formando, ad que lumen sui intellectus terminatur"; p. 72, l. 20: "Sed melius dicitur quod omnia per verbum suum in sapientia fecit Deus". See Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, p. 13, l. 21-26: "et agens primum sive factor primus non est nisi paternus intellectus, ut dicit Plato, omnium per intellectuale lumen formativus; et actus primus non est nisi verbum intellectus influxum primae matriculae, per quod ipsa in effectu conficitur et in esse constituitur".

92. *Io. 1, 1-5*: "In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum. Hoc erat in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt: et sine ipso factum est nihil, quod factum est. In ipso vita erat, et vita erat lux hominum: et lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt".

93. Iohannes Krosbein, *Super Librum de causis*, p. 79, l. 3-8: "Hoc est, ut illud quod est in alio, sit in eo per modum illius cui inest. Cuius exemplum est esse, vita et intelligentia. Esse igitur est in vita per modum vite, et esse est in intelligentia per modum intelligentie. Et vita est in intelligentia per modum intelligentie, et econverso: intelligentia est in vita per modum vite. Similiter intelligentia est in esse per modum esse, et vita est in esse per modum esse".

94. According to D. Piché, *La condamnation parisienne de 1277*, Paris, Vrin, 1999, p. 101. R. Hissette, *Enquête sur les 219 articles condamnés à Paris le 7 mars 1277*, Louvain / Paris, Publications universitaires / Vander-Oyez, 1977, p. 70-72. See also Thomas de Aquino, *In II Sententiarum*, d. 14, q. 1, a. 3.

95. Sigerus de Brabantia, *De necessitate et contingentia causarum*, ed. J.J. Duin, *La doctrine de la Providence dans les écrits de Siger de Brabant*, Louvain, Editions de l'Institut supérieur de philosophie, 1954, p. 19, l. 29 - p. 21, l. 57.

96. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones in Metaphysicam*, ed. W. Dunphy, Louvain-la-Neuve, Editions de l'Institut supérieur de philosophie, 1981, p. 256, l. 68-70: "et cum prima causa non sit causa immediata nisi unius, oportet quod eius effectus immediatus sit causa omnium aliorum entium". Id., *Quaestiones in Metaphysicam*, ed. A. Maurer, Louvain-la-Neuve, Editions de l'Institut supérieur de philosophie, 1983, p. 208, l. 3-7: "(...) nam effectus eius

latter text, above all, he maintains that the first and immediate effect of the first cause is the cause of all other beings and that this orders all the other effects by giving a hierarchical structure to the universe. On the basis of these claims, R. Hissette and historians after him have held that the texts of Siger of Brabant could have inspired the redaction of article 64. Yet Siger's source, and probably Tempier's also, is the *Liber de causis* which openly maintains:

> et intelligentia est primum creatum et est plus similis deo sublimi et propter illud regit res quae sub ea sunt et sicut deus benedictus et excelsus influit bonitatem super res similiter intelligentia influit scientiam super res quae sunt sub ea. (*Liber de causis* XXII(XXIII), 173, ed. A. Pattin, p. 95, l. 97-99)

It is important to recall that the 219 articles censured by Tempier, circulated widely within the German milieu; they were even revived in the statutes of the Faculties of Theology at Cologne and Erfurt[97].

One should note that, although the theme of the similitude between the intelligence and the first cause appears just once in the *Liber de causis* (in the proposition cited above), for Krosbein it has a much more important place. Krosbein maintains that intelligence imitates the first form and idea because it immediately comes from them[98]. As the immediate effect of the first cause, the intelligence is similar to it in all respects, with the exception of its inferior position in the hierarchy[99]. In receiving the causality of the first cause, the

immediatum ordinat ulterius in causalitatem alterius effectus, et mediante illo ordinat effectum alium in causalitatem alterius effectus, ita quod, sicut omnia procedunt ab eo ordine quodam, ita et ordinata sunt ab eo ordine quodam".

97. F. Gescher, "Die Statuten der Theologischen Fakultät an der alten Universität Köln", in H. Graven (ed.), *Festschrift zur Erinnerung an die Gruñdung der alten Universität Köln im Jahre 1388*, Köln, Schröder, 1938, p. 73; L. Meier, "Die Statuten der Theologischen Fakultät der Universität Erfurt", in *Scholastica ratione historico-critica instauranda. Acta congressus scholastici internationalis Romae 1950*, Roma, Pontificium Athenaeum Antonianum, 1951, p. 108. On the influence of the Parisian condemnation see especially L. Bianchi, *Censure et liberté intellectuelle à l'Université de Paris (XIIIe-XIVe siècles)*, Paris, Les Belles Lettres, 1999, p. 217-223. See also H. Anzulewicz, "Eine weitere Überlieferung der *Collectio errorum in Anglia et Parisius condemnatorum* im MS. lat. fol. 456 der Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz zu Berlin", in *Franziskanische Studien* 74 (1992), p. 379-399. W. Courtenay, *The Preservation and Dissemination of Academic Condemnations at the University of Paris in the Middle Ages*, in B. Bazán, E. Andújar, L. Sbrocchi (eds.), *Les Philosophies morales et politiques au Moyen Age / Moral and Political Philosophies in the Middle Ages*, Legas, New York / Ottawa / Toronto, 1995, vol. III, p. 1659-1667.

98. Iohannes Krosbein, *Super Librum de causis*, p. 70, l. 15-16: "(...) quoniam imitatur formam et ydeam primam a qua producitur et formatur".

99. *Ibid.*, p. 72, l. 3-8: "Prima autem forma et substantia, ad quam ipsius intellectualis luminis actio terminatur primo, perfecte similis est, preterquam quod ab alio est; igitur inferioris ordinis est".

intelligence constitutes itself in being and knows the first cause. In knowing the first cause the intelligence resembles it in three ways: (1) it receives the first cause as a mirror receives the rays of the sun and forms itself after its cause in the most similar way it can, just as the mirror reproduces the form of the sun; (2) the intelligence imitates the first cause's mode of action in constituting and forming the inferior intelligences, like a mirror which reflects the light (of the sun) into another mirror; (3) the intelligence constitutes (*constituit*) the inferior substance which is the soul or the mover of the first celestial body. All the substances are formed by similitude, but all are created by the word of God (*verbum Dei*)[100].

The converse is valid as well: by acting in this way, the intelligence acquires the resemblance of unity and of the divine simplicity[101]. The proximity to and similitude with God gives a superior status to the intelligence in relation to the other substances, both by its nobility and by its action; it is through the intelligence that the other substances receive the divine goodnesses and it is through it that God produces and governs the world[102]. Certainly, all things have a kind of similitude with God, but some, which are closer to him in the hierarchy of beings, are more similar to him, while others, being more distant, are less similar to him[103].

100. *Ibid.*, p. 72, l. 5-20: "In hoc autem quod ab alio est, triplicem habet comparationem. Secundum enim quod convertitur ad formam lucis intellectualis primi principii, per quam in esse constituitur, ad similitudinem ipsius formatur recipiendo ipsum et intelligendo se per ipsum constitui et formari; sicut in speculo recipiente radios constituitur forma solis. Secundum autem quod similitudinem primi habet, similiter operatur. Unde sicut per formam speculi radii reflexi in speculo secundo formam similem operantur, sic habet similitudinem primi sequentis ordinis intelligentiam constituere et formare. Secundum autem quod intelligit seipsam, secundum id quod in se est, succumbit in ea lumen intellectus primi; ad similitudinem tamen primi, radios suos emittens, constituit substantiam inferioris modi, que anima vel motor coniunctus orbi dicitur. Secundum autem quod intelligit se in potentia esse et formari ab alio, a quo accipit esse, sic constituit corpus primi orbis, quod de se est in potentia ad formam spericam et ad motum. Et sic multiplicantur substantie ulterius procedendo. Sed melius dicitur quod omnia per verbum suum in sapientia fecit Deus".

101. *Ibid.*, p. 76, l. 25 - 77, l. 4: "Cum igitur *intelligentia* habeat in se *virtutem divinam* et per hanc causet et *regat* omnia inferiora, hoc agit, ut per hoc assimiletur virtuti bonitatis et perfectionis divine. Sed bonitas et perfectio virtutis consistit in puritate et unitate et simplicitate. Causando igitur et regendo inferiora acquirit conformitatem unitatis et simplicitatis divine".

102. *Ibid.*, p. 88, l. 14-20: "Sed intelligentia, quia est immediate <a> Deo, propter quod divinas virtutes recipit, super alia excellenter et ad similitudinem Dei sublimis, bonitates divinas influit inferioribus iam perceptas. Igitur per virtutem divinam regit sibi subiecta, eis perfectiones bonitatum divinarum a Deo perceptarum influendo ac per hoc ea ad ampliorem perfectionem divinorum bonorum recipiendam efficaciter disponendo. Reguntur igitur res ab intelligentia et a Deo (…)".

103. *Ibid.*, p. 85, l. 11-12: "(...) quia superiora sunt puriora et simpliciora et perfectioris virtutis et

Not all substances participate in the divine goodnesses in the same way — each one participates according to the mode proper to it — but all the levels of reality are constituted according to this principle of similitude or resemblance: the intelligence imitates God; the noble soul which moves the stars imitates the intelligence[104]; matter imitates the stars[105]; consequently, the sensible things carry in them the image of the noble soul[106], and its divine operation is an image and copy of God[107]. Each substance participates in God according to its own mode by imitating its exemplary cause. This reproduction of the superior model on a lower level occurs all the way up to the absolute level of simplicity and unity which is the origin of all. Every goodness leads to the divine goodness, every simplicity leads to the divine simplicity; in pouring out upon others that which is good, one imitates and resembles God[108].

The model proposed by Krosbein reproduces itself according to a perfect symmetry: God (absolute unicity and simplicity), the intelligence which has the three degrees of perfection at its disposal[109], the soul which also has three levels of perfection, equally the celestial bodies distributed in three levels. The intelligences of the highest level are called divine, since their effect carries a divine splendour; they are inflamed ("inflammate") and rise toward the divine and rest fixed in it by love. The intelligences of the second level are not characterised by this ravishing ("raptus"), but rather contemplate ("contemplantes") God in their essence. The intelligences of the third level

conformitatis ad causam primam quam inferiora".

104. *Ibid.*, p. 80, l. 5-6: "Essentia enim sua [i.e. intelligentie] est causatum superiorum et est principium activum et ratio et exemplar et finis constitutionis inferiorum".

105. *Ibid.*, p. 86, l. 19-20: "(...) per dispositiones impressionum celestium <materia> aptata sepius talia [i.e. corpora nobilia] imitatur".

106. *Ibid.*, p. 80, l. 25 - 81, l. 1: "*Res* autem *corporee* sunt in anima per modum cause, sicut ymago est in exemplari et sigillo, a quo exprimitur".

107. *Ibid.*, p. 69, l. 21-23: "*Operatio autem divina est, quoniam preparat naturam* ad esse vite per *virtutem* divinam, quam habet *a prima causa*, cuius est exemplar et ymago, per quam dat ei esse".

108. *Ibid.*, p. 74, l. 1-5: "Omnis enim bonitas assimilatur perfectioni et bonitati prime cause; prime autem cause per se convenit unitas et simplicitas. Omnis enim puritas ducit ad simplicitatem, sicut lumen additum lumini et calor additus calori, ipsius puritatem augmentando".

109. *Ibid*, p. 85, l. 16-25: "Prime igitur intelligentie dicuntur divine in causando rem divine claritatis, perfectissime transformate, ut inflammate ad divina eleventur et figantur in eis uniformiter per amorem. Alie autem inferiores eis, non tamen rapte extra se ad divina, sed in se et per suam essentiam Deum contemplantes in ipsius gloria consolantur. Et in istis plus viget naturalis vigor et intimius intellectus, per quam divinam gloriam contemplantur. Iste autem inferiores, in hiis deficientes, nituntur se magis conformare Deo in hoc, quod perfectiones acceptas a superioribus inferioribus, quasi quidam iudices et officiales differunt, distribuunt et dispensant. Sic igitur ex diversis modis receptis intelligentiis ipsarum cognoscitur triplex status".

endeavor to resemble God by distributing the perfections received from the superior substances to the inferior ones, as judges or officials[110].

This model is found again at an inferior but perfectly symmetrical degree, in the three levels of the noble soul. Divine power and the power of the intelligences rule completely in the superior souls, so that the life of the soul is caught up ("rapiatur") to the height of the intelligence. The souls of the second level consider ("speculantur") the divine origin of all things by their natural light. The souls of the third level govern the inferior things by the power received from the superior causes[111].

The same tripartite structure is found in the hierarchy of the celestial bodies and their influences (which recalls in some sense the *Liber quadripartitus*, lib. II, c.3). In the noblest heavenly bodies, the impression of the intelligences and the souls predominates such that the excellence of their power produces miracles in nature, such as the birth of prophets and powerful kings, the apparition of comets, and giants or men with six digits on their hands and feet. The heavenly bodies of the second level govern kingdoms and climates, for in certain regions are born people both strong and tall, while in others the small and wise; in some climates there is dryness, in others abundance; certain climes are conducive to a long life, others less so. The less noble heavenly bodies preside over individuals, both humans and animals, to which they give periods of health, prosperity, wisdom and prudence, without however imposing necessity on matter, for the action of the stars manifests itself according to the material possibilities of accomplishment of each individual[112].

110. Krosbein uses the word "officiales", which has several senses; it can signify a monk or nun charged with a service in the monastery, a diocesan judge, a minister who administers the sacrament, a priest, an official or judiciary porter. Cf. A. Blaise, *Lexicon latinitatis medii aevi praesertim ad res ecclesiasticas investigandas pertinens. Dictionnaire latin-français des auteurs du moyen-âge*, Turnhout, Brepols, 1975.

111. Iohannes Krosbein, *Super Librum de causis*, p. 85, l. 26 - 86, l. 7: "Similiter ex parte animarum oritur triplex modus. Sunt quedam anime, in quibus virtus divina et intelligentiarum plenarie dominatur, ut animalis vita ad sublimitatem intellectualis claritatis per infusam ipsis sapientiam rapiatur. Sunt et alie, que naturali suo lumine omnia perfecte in suis causis et principiis speculantur et quomodo ex suis principiis producuntur et qualiter regantur a superioribus, que per divinarum legum principia inferioribus principantur. Sunt et alie, quarum potestas in hoc stat, quod inferiora per collatam ipsis potestatem regunt secundum ordinem rebus a principio inditum perseverantia perpetua et uniforma. Sic igitur, quantum est ex parte animarum nobilium, invenitur distinctio graduum tripartita".

112. *Ibid.*, p. 86, l. 8-20: "Similiter sunt quedam corpora nobilia, in quibus impressio intelligentie et anime prevalet, ut ipsorum virtutis excellentia per modum cuiusdam ebulitionis aliquando quedam miracula faciet in natura: sicut est ortus prophetarum, nativitas regum potentum, apparitio cometarum; sicut aliquando nati sunt gigantes, digitos in manibus et pedibus sex habentes. Sunt et alia corpora nobilia infra ista, que super quedam regna

This model of three degrees in the supralunary world ordered according to their proximity in relation to God, each being composed of three levels of perfection, does not appear in the *Liber de causis*. It seems to be patterned on the model of Dionysius the Ps.-Areopagite's angelic orders, which are arranged in a tripartite triad. Moreover, the idea of similitude, which has its origin in the Old and New Testaments[113], is central to the thought of Dionysius, who shows that the hierarchy is meant to imitate God[114]. The highest degree in the celestial hierarchy of Dionysius is represented by the Seraphim, "incedentes vel calefacientes", who encircle God; the second level by the Cherubim, who abound in knowledge ("multitudinem cognitionis") and who contemplate God; finally, the Thrones who know the divine operations and receive his gifts[115]. Krosbein distinguishes the *inflammate* intelligences, the *contemplantes* intelligences and the intelligences which receive the divine gifts.

The analogies for the two other hierarchic levels are less evident between Dionysius and Krosbein, but they are present all the same: in Dionysius the Powers have the role of keeping good order among the inferior substances; the less noble souls have the same function in Krosbein. According to Dionysius the Archangels have charge of the nations; the celestial bodies of the second level rule, according to Krosbein, the kingdoms. The angels, in turn, are divine messengers because their ministry concerns daily life more directly; the stars of the lowest level are, according to Krosbein, responsible for the periods of life of each invididual. Finally, Dionysius and Krosbein insist that the actions of the superior substances do not presuppose a world constrained by necessity[116].

Procession by similitude is discussed frequently by Proclus in the *Elements of Theology,* notably in proposition 25 on the production of effects as the imitation of the producer, and proposition 29 which establishes that procession

et climata specialiter dominantur, in quibus nascuntur homines communiter fortes et magni, in aliis autem sapientes et modesti; istis regionibus conferentes fertilitatem, aliis sterilitatem, hos longevos procreantes, alios brevis vite. Sunt et alia infra ista, que cuilibet individuo hominum et animalium dant periodos vite sue: in sanitate et in firmitate, in scientia et prudentia et decore, preter hoc tamen, quod necessitatem in materiam inferant, sed per dispositiones impressionum celestium <materia> aptata sepius talia imitatur".

113. Cf. *Lev. 19, 2; Mat. 5, 48; Luc. 6, 36; Eph. 5*; *1 Cor. 11, 1.*

114. Dionysius Ps. Areopagita, *De caelesti hierarchia*, ed. Ph. et al., *Dionysiaca. Recueil donnant l'ensemble des traductions latines des ouvrages attribués au Denys de l'Aréopage*, Bruges, Desclé de Brouwer, 1937, trad. R. Grosseteste, III, 1: "Est quidem hierarchia, secundum me, ordinatio sacra et scientia et operatio, ad deiforme, ut possibile, assimilata, et ad inditas ipsi diuinitus illuminationes analogice ad dei imitatiuum reducta" (p. 785. col. 4); "Est enim unicuique hierarchiam sortitorum perfectio secundum propriam analogiam ad dei imitatiuum reduci" (p. 791, col. 1).

115. Dionysius Ps. Areopagita, *De caelesti hierarchia*, VII, 1.

116. *Ibid.*, VIII-IX.

is accomplished by the principle of similitude; the principle is explicated in diverse ways in the propositions 28 and 38[117]. Krosbein, as commentator on the *Elements of the Theology*, accords more importance to this principle than Albert the Great in his *De causis et processu universitatis* and Thomas Aquinas in his *Super Librum de causis expositio.* Further, in his commentary on the *Elements of Theology,* Krosbein returns to this subject a number of times and presents a fuller theory than he could while commenting on the *Book of Causes*[118].

In the system which Krosbein inherits from Greek and Islamic Neoplatonism, procession by similitude holds a major place because all separated substances are produced by the reflexive knowledge of the cause: in knowing its essence, a separate substance knows both its cause, itself and what it produces. The essence which the separate substance receives from its cause is conformed to the cause; in acting, the separate substance acts according to its essence, and thus by its resemblance to the first cause. The imitation of the cause is a process inherent in the essence of every separate substance, resulting from the reflexive knowledge which is at the origin of the operation by which the substance causes in its turn. The imitation of the cause according to the mode proper to each substance at the same time represents a more and more imperfect multiplication, one more and more dissimilar to the model: the heavenly bodies at the inferior hierarchical level are less similar to the first cause than the immediately created intelligence. However, the chain of this reproduction is made by a gradual degradation of the perfection in so that the connection between the various levels of realities is at once guaranteed and seamless. For this reason, it is necessary to have three degrees for each hierarchical level because the intermediary level ensures the communication of the extremes and the essential connection between the levels of the hierarchy.

Indeed, the conjunction of parts among themselves yields the structure of the universe and ensures the communication between all the stages, procession and conversion. The conjunction is both the result of successive

117. Proclus, *The Elements of Theology*, ed. E.R. Dodds, Oxford, Clarendon Press, 1964, p. 29, 33, 35. This thesis is found in Plotinus, *Enneads*, V, 1, 7 (similitude between Intelligence and the Good and the example of light and the sun); V, 3, 16 (Intellect is an image of the Good); V, 4, 2 (similitude by proximity). For the presence of this topic in Islam, see D. De Smet, *La quiétude de l'intellect: néoplatonisme et gnose ismaélienne dans l'œuvre de Ḥamîd ad-Dîn al-Kirmânî (X^e^/XIe s.)*, Leuven, Peeters, 1995, p. 102-110. For its reception in the West, see P. Rosemann, '*Omne agens agit sibi simile*'. *A 'Repetition' of Scholastic Metaphysics*, Leuven, Leuven University Press, 1996.

118. Krosbein develops this idea in his commentaries on propositions 29(28), 30, 33(34), 35(36), 37(38), 49(55), 55(63), 56(64), 95, 97, 123, 129, 136, 137, 149, 160, 194, 195. I cite the numeration proposed by F. Retucci in the edition published in this volume.

causality — a superior cause produces an inferior cause, all being created by the first cause, the giver of being — and of the imperfect reproduction of the same model, that of the first cause. Communication is possible only between substances which resemble one another; "communicatio fit per similitudinem", Krosbein says[119]. Yet in order for the extremes of a hierarchical level to be able to communicate with the other neighbouring levels they must be distinguished amongst themselves: the superior intelligence is different from the inferior intelligence because the former communicates with God, while the latter communicates with the soul; the two "extremes" communicate with each other through the mediation of the middle intelligence which is neither totally similar nor entirely different from them[120].

The tripartite triad is a symmetrical, perfect model of the universe which ensures the uninterrupted fluidity of procession and conversion. Krosbein introduces into this system a thesis which is absent from the *Liber de causis* but found in the *Elements of Theology* (prop. 174)[121]: the effect of the intelligence is the result of its reflexive intellection[122]. Krosbein explicitly maintains the essential and complete reflexive intellection of the intelligence ("reditio completa") because he accepts the ontological identity[123] between

119. Iohannes Krosbein, *Super Librum de causis*, p. 94, l. 11-16: "Partes universi essentiali ordine sunt connexe, quia superiora inferioribus suas largiuntur virtutes et communicant bonitates. Omnis autem coniunctio et communicatio fit propter similitudinem. Cum igitur omnia dissimilia sunt distantia, non possunt sibi communicare bonitates suas nisi per media connectantur <at>que habeant similitudinem cum extremis, ita quod in aliquibus conveniant cum utrisque".

120. *Ibid*., p. 94, l. 16-25: "Cum igitur sit ostensum, quod sint quedam substantie eterne et supra tempus, et quedam substantie generabiles et corruptibiles in tempore, et hee sint dissimiles in omnibus condicionibus et distantes, necesse est, ut connectantur ad invicem per medias substantias, que sint in tempore secundum durationem et secundum permanentiam sint eterna. (...) Igitur per tales coniunguntur extrema. Et continue virtutes et bonitates superiorum inferioribus influuntur". On the relation between communication and the essential order of the hierarchical levels, see also Krosbein's commentary on the *Elements of Theology*, according to the edition of F. Retucci in this volume, especially prop. 21, 29 (28), 56 (64), (120), (122), (165), (176).

121. Krosbein does not comment on this proposition in the version of the text known to and published by F. Retucci.

122. Iohannes Krosbein, *Super Librum de causis*, p. 77, l. 10-14: "Iam ostensum est, quod intelligentia, et intellectus, intelligendo est causa rerum; et intelligendo causam suam formatur et conservatur in esse. Et quia omne quod intelligitur, per formam et quiditatem suam intelligitur, ideo patet, quod formas omnium intelligibilium in se habet. Non enim est in potentia intellectus, sed agens; et agendo constituit sua causata".

123. The distinction between the noetic identity (Aristotelian) and the ontological identity (Neoplatonic) of the intellect, the intelligible and the essence of intellect is borrowed from J. Jolivet, "Etapes dans l'histoire de l'intellect agent", in A. Hasnawi, A. Elmarni-Jamal, M. Aouad (eds.), *Perspectives arabes et médiévales sur la tradition scientifique et philosophique grecque*, Peters / IMA, Leuven / Paris, 1997, p. 569-582; Id., "Intellect et

the essence of the intelligence, its intellection and the object of its intellection. He affirms that the intelligence knows nothing outside itself ("operatio intra manens"[124]).

> Et quia esse intelligentie est intelligere, intelligendo se per essentiam suam esse, per intelligentiam suam intelligit se intelligere. Sunt enim ista tria res una, scilicet intellectus et intellectum et intelligere, in intelligentia solummodo differentia ratione. *Quando* igitur intelligentia intelligit alias *res*, intelligit *essentiam suam, et quando* intelligit *essentiam suam*, intelligit alias *res* per *essentiam suam*. (p. 80, l. 7-12)

Krosbein's doctrine is atypical in the Latin world, with few exceptions such as Ps. Adam of Bockfeld in his commentary on the *Liber de causis* and Dietrich de Freiberg[125], because this ontological identity is reserved by the majority of authors for the intellect of God.

Thomas Aquinas, for example, criticises the position of Proclus and specifies that intelligences cannot know by their essence, for they know by participating in the first cause[126].

Albert the Great, in his *De causis et processu universitatis*, presents the thesis of the *reditio completa* in terms of a constitutive process, where self-intellection is a purely active, essential operation which consists in the intellection *of* the principle and in the reduction *to* the principle. However, says Albert, this is proper only to the intellect of the first agent, God, whose

intelligence. Note sur la tradition arabo-latine des 12e-13e siècles", in S.H. Nasr (ed.), *Mélanges offerts à Henry Corbin*, Téhéran, Institute of Islamic Studies, McGill University, 1977, p. 681-702.

124. Iohannes Krosbein, *Super Librum de causis*, p. 73, l. 20-27: "Substantia, cuius actio est rediens super essentiam suam reditione perfecta, est simplex et indivisibilis. Sed intelligentia est talis, quia perfecte comprehendit intelligendo essentiam suam. Igitur est indivisibilis. Quod autem sit rediens super essentiam suam probatur. Actus enim intellectus non extenditur super res, quas intelligit, sed est operatio intra manens. Intelligere enim est vivere; vivere autem viventibus est esse; esse autem est actus intelligentie in essentia eius manens. Est igitur intelligere rediens super essentiam intelligentie in ipsa formaliter fixe manens".

125. Cf. D. Calma, "La connaissance réflexive de l'intellect agent. Dietrich de Freiberg et le 'premier averroïsme'", in J. Biard, D. Calma, R. Imbach (eds.), *Recherches sur Dietrich de Freiberg*, Turnhout, Brepols, 2009, p. 63-105.

126. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, ed. H.D. Saffrey, Paris, Vrin, 2002, prop. 10, p. 68, l. 513: "Ipse enim Deus est ipsa bonitas et ipsum esse, in seipso virtualiter comprehendens omnium entium perfectiones. Nam ipse solus per essentiam suam omnia cognoscit absque participatione alicuius alterius formae; inferiores vero intellectus, cum eorum substantiae sint finitae, non possunt per suam essentiam omnia cognoscere, sed ad habendum rerum cognitionem necesse est quod, ex participatione causae primae, speciebus intelligibilibus receptis res intelligant".

essence is identical with his being. For other intelligences, this kind of intellection occurs by analogy to the first[127].

Giles of Rome defends the idea that the essence of the superior intelligence is identical to its operation ("essentia intelligentie est suus intellectus"), and thus that it achieves an eternal and essential knowledge of itself ("semper intelligit seipsam")[128]. Giles, however, introduces a caveat: God alone knows all things by his essence when he knows his essence, whereas the superior intelligence knows only itself by its essence and knows other intelligibles by intelligible species which differ from its essence[129]. The superior intelligence is filled with intelligible species ("est plena formis") distinct from its essence which descend from the first cause; by its self-return, the intelligence knows at once both its essence and all that is deposited and stored away within, which content it can think at will ("secundum quod sue voluntati placebit").

According to Siger of Brabant, the propositions from the *Liber de causis* on the *reditio completa* describe an intellection which is proper only to God ("in solo intelligente primo quod est causa prima verum est ipsum esse suum intelligere et non in aliquo alio"). The first created intelligence is distinguished from the divine intellect by the act of perfect intellection itself: when the intelligence knows, it knows something other than its proper essence. Siger explicitly refuses to identify the operation of the intellect with the essence of the intellect ("intellectus non est suum intelligere")[130].

In relation to these writers, therefore, Krosbein's theory of self-knowledge and the knowledge of God occupies a singular place. And it is very important in his cosmological and metaphysical perspective. The relation of similitude between the substances and the first cause (or God) implies at once each substance's constitution in being and the operation of the first cause which is essentially intellective: the substances are constituted in being by similitude to the first cause because of its reflexive knowledge[131]. But the identity between essence, operation and the being of a superior intelligence makes possible the awareness of this similitude, the knowledge of the first cause and the formation of the secondary effects.

127. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, lib. 2, tr. II, c. 43.
128. Egidius Romanus, *Super Librum de causis*, f. 42v H-I.
129. *Ibid.*, f. 43r-v M-N.
130. Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*, ed. A. Marlasca, Louvain / Paris, Publications Universitaires / Béatrice-Nauwelaerts, 1972, p. 145, l. 18-26.
131. Iohannes Krosbein, *Super Librum de causis*, p. 72, l. 5-10: "Secundum enim quod [i.e. intelligentia] convertitur ad formam lucis intellectualis primi principii, per quam in esse constituitur, ad similitudinem illius formatur recipiendo ipsum et intelligendo se per ipsum constitui et formari. (…) Secundum autem quod similitudinem primi habet, similiter operatur".

This reflexive knowledge guarantees the order of the cosmos precisely because it is not a narcissistic act. In knowing itself, every intelligible knows its cause and its effect; thus, it knows its place in the universe as caused by a cause and as cause of an effect. Self-knowledge at once signifies the knowledge of the order of the universe, the knowledge of God and the knowledge of one's proper status in the hierarchy; in knowing itself, the intelligible knows itself at its proper place in the hierarchy and conforms its activity to its position. Self-knowledge is not egocentric, but an opening towards the world and towards the creating principle. In knowing oneself, one knows oneself both in the world and in relation to one's principle.

Man knows God by his noblest intellective part, that is to say by the part which is the most similar to God, the agent intellect[132]. According to Krosbein, man does not have a direct knowledge of God, but only by analogy, through his most perfect effect which can be known in us: the agent intellect. Here Krosbein takes up a path forged by Averroes and followed by Dietrich of Freiburg[133]; another Albertist filiation which should be studied further.

11. Notes on the Latin edition

For references to Aristotle's texts, I have chosen to mention both Bekker's edition (for the book and the chapter) and the edition of *Aristoteles latinus* (the page and the lines). Two of William of Moerbeke's Latin translations (*De celo et mundo* and *De generatione et corruptione*) have not yet appeared in print but can be consulted on the *Aristoteles Latinus Database*. All references

132. *Ibid.*, p. 73, l. 4-11: "Amplius: omne, quod a nobis cognoscitur, est proportionatum virtutibus apprehensivis, que in nobis sunt intelligentia, ratio, cogitatio, ymaginatio et sensus. Causa vero prima non est proportionata istis virtutibus, quia non est obiectum alicuius istorum. Igitur non est directe obiectum cognitionis nostre. Et per consequens a nobis eius quiditas non potest exprimi nec narrari. Quia autem causa alicuius rei cognoscitur per effectum, perfectior autem effectus eius nobis notus est intellectus agens in nobis; igitur per intellectum nostrum agentem cognoscimus causam primam".

133. According to Dietrich, the true *imago Dei* in man is the agent intellect through which the beatific vision is accomplished; the doctrinal similarities between Krosbein and Dietrich, which are not the object of this contribution, can be explained by an intellectual genealogy in the German Dominican milieu. Theodoricus de Vriberg, *De visione beatifica*, ed. B. Mojsisch, Hamburg, F. Meiner, 1977, 1.4.(2), p. 61, l. 11-16: "Et quia hoc sibi competit per suam essentiam, homini autem, qui est imago, per participationem, quia videlicet insignitus est ea, quae est essentialiter imago, necessarium est praedicta tria magis et principalius competere saepe dicto intellectui et per consequens, quod ipse sit per prius et formalius et principalius imago et capax Dei"; and also *ibid.*, Prooemium (4), p. 14, l. 32-37, 1.3.3.(16), p. 61, l. 173, 1.5.(7), p. 63, l. 64-70. On the agent intellect as image of God in Dietrich, see O. Boulnois, *Au-delà de l'image. Une archéologie du visuel au Moyen Age V^e^-XVIe siècle*, Paris, Seuil, 2008, p. 290-299.

to these translations are without specific page and line numbers. References to the three translations of the *De anima* accord with the following editions: the translation of Michael Scot, published by F.S. Crawford; the translations of James of Venice and William of Moerbeke, published by R.-A. Gauthier[134].

Conspectus siglorum

Ab	=	Aberystwyth, National Library of Wales, MS. 2050B (*olim* Panton 85)
Ko	=	København, Kongelige Bibliotek, Ny Kgl. S. 26 fol.
Hw	=	Halle(Saale), Universität- und Landesbibliothek, MS. Wernigerode Za 27
Ve	=	Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, VI.99
Wa	=	Warszawa, Biblioteka Narodowa, MS. II. 8057
dR	=	L.M. De Rijk, "*Liber Camiensis de Causis*. Another Version of *De causis* found in MS. Warsaw Narodowa II 8057", in *Acta Mediaevalia* XXIII (2009), p. 463-486

< >	–	addenda censeo
add.	–	addidit
del.	–	delevit
exp.	–	expunxit
in marg.	–	in margine
iter.	–	iteravit
lin.	–	linea
scrip.	–	scripsit
sup.	–	supra

134. Averroes, *Commentarium Magnum in Aristotelis De anima libros*, ed. F.S. Crawford, Cambridge (Mass.), Medieval Academy of America, 1953; *Lectura in librum De anima a quodam discipulo reportata*, ed. R.-A. Gauthier, Grottaferrata / Rome, Editiones Collegii S. Bonaventurae, 1985; Thomas de Aquino, *Sentencia Libri de Anima*, ed. R.-A. Gauthier, Rome / Paris, Commissio Leonina / Vrin, 1984.

<Iohannes Krosbein>

<Super Librum> de causis

|**Ab 60r; Hw 71v; Ve 111va; Wa 89r**| <I.> *Omnis causa primaria plus est influens super causatum cause secunde quam ipsa causa secunda. Cum igitur removet causa secunda virtutem suam a re, causa universalis prima non aufert virtutem suam ab ea.*

Cuius ratio *est, quia causa prima universalis prius agit in causatum cause secunde antequam agat in ipsum causa secunda, que sequitur*. Et *non excluditur actio* cause secunde a causato suo per actionem cause prime. Secunda enim causa non agit sine actione cause prime, sed actione cause secunde cessante, non cessat actio cause prime, quia uniformiter agit et a secundis et posterioribus ipsius actio non dependet.

Et causa prima adiuvat causam secundam in actione sua, *quoniam* omne quod *efficit causa secunda,* hoc *efficit causa prima, verumptamen per modum sublimiorem* et nobiliorem. Propter quod est intimioris operationis et *vehementioris* adhesionis cum re *quam causa propinqua*; et non separatur ab ipsa, sed uniformiter conservat effectum suum, quamvis mutetur secundum mutationem cause secunde mutabilis actionis. Huius rei *exemplum* est *esse*, vivere et intelligere, que sunt cause constitutive hominis: et esse quidem est causa prima formalis |**Ve 111vb**| hominis, vivere autem secunda causa, intelligere autem causa ultima est et immediata. Et |**Wa 89v**| *esse* quidem *vehementius est* et intimius *causa hominis quam* vivere, et hoc plus quam intelligere. Et quando cessat homo esse intelligens, *remanet* adhuc *vivus*. Et quando cessat vivere, nec cessat neque destruitur simul esse.

---

1 de causis] *om.* Ab, Hw; incipit liber de causis Wa 2 est] *om.* Ab 3 secunda] 12 Met<aphysice> *add.* Hw 4 causa secunda virtutem sua a re] *om.* Ab; virtutem] virtute Hw; causa secundaria universalis a re virtutem suam Ve 5 suam] *om.* dR 6 cuius] huius dR 7 ipsum] idipsum Hw 7 causa] universalis *add.* Ve 7 sequitur] <ipsum> *add.* dR 8 causato suo] suo causato Hw 9 secunda] quia Hw 11 et] in *add.* Ab 12 actione sua] quia quidquid potest causa secunda et inferior, potest et prima et superior *add.* Hw 14 sublimiorem et nobiliorem] nobiliorem et subtiliorem Wa, dR 14 intimioris] intime omnis Ab 15 vehementioris] et *add.* Ab 15 quam] cum Ve 15 separatur] separata dR 16 suum] *om.* Hw 17 est] de *add.* Hw 18 et[2]] ut dR 19 prima] *add. inf. lin.* Ve 19 autem] secunda *add. sed del.* Ab 19 secunda causa] causa secunda Hw, Ve 20 et[1]] *om.* Ve 20 et[2]] est dR 20 esse] omne Ab 20 quidem] quidam Hw 21 vehementius est] est vehementius Ve; est *om.* dR 21 causa hominis quam] qua (!) Hw 22 quando] homo *add.* Wa, dR 22 esse] *om.* Hw 22 intelligens] intellectus Ve, Wa, dR 23 esse] *add.* et simpliciter Ab, Wa; *add.* et simpliciter sequitur Hw

2–5 omnis … ab ea : *Liber de causis*, I, 1, p. 46, l. 1-5. 6–8 est … actio : *Liber de causis*, I, 3-4, p. 46, l. 6-11. 12–14 et causa … sublimiorem : *Liber de causis*, I, 14, p. 48, l. 48-49, l. 52. 15 vehementioris … propinqua : *Liber de causis*, I, 12, p. 48, l. 39-41. 17–18 exemplum … intelligere : Cf. *Liber de causis*, I, 6, p. 47, l. 17-18. 20–22 et esse … vivus : *Liber de causis*, I, 9-10, p. 47, l. 23 - p. 48, l. 31.

<II.> *Omne esse aut est superius eternitate et ante ipsam, aut est cum eternitate, aut est post eternitatem et supra tempus.*

Esse vero, quod est supra eternitatem, est esse cause prime, quod est causa esse creati eterni. Esse vero, quod est cum eternitate et parificatur ei, est esse intelligentie et forme intelligibilis, quod non patitur nec destruitur nec mutatur; |**Ab 60v**| sicut cum dicimus: circulus est figura plana una linea contenta a cuius medio linee exeuntes ad circumferentiam sunt equales. Esse vero quod est post eternitatem est esse anime, per quod efficitur forma corporis et forma ymaginationis, per quam movetur corpus. Quia inquantum esse <corporis> procedit ab anima, continuatur cum esse immutabili et eterno; inquantum autem recipitur in corpore, est mutabile <et> temporale. Unde *est in orizonte eternitatis* et temporis continuatum cum *eternitate inferius, <et> supra tempus*.

Quod autem esse sit ante eternitatem, patet, quia omnis|**Hw 72r**| eternitas habet esse, sed non omne esse habet eternitatem. Unde latius et communius est esse quam eternitas. Intelligentia autem extenditur cum eternitate, quia non destruitur nec mutatur. *Et anima annexa est cum eternitate inferius et supra tempus, quoniam est causa temporis.*

<III.> *Omnis anima nobilis tres habet operationes. Nam ex eius operatione, est operatio* |**Ve 112ra**| *animalis* |**Wa 90r**| *et operatio intellectualis et operatio divina.*

Operatio autem divina est, quoniam preparat naturam ad esse vite per *virtutem* divinam, quam habet *a causa prima*, cuius est exemplar et ymago, per quam dat ei esse. Operatio autem intellectualis est in ea, quoniam *causa prima creavit esse anime mediante intelligentia, et posuit eam quasi stramentum*

4 esse] *add. ill. sed del.* Hw 4 eternitate] est *add.* Wa, dR 4 parificatur] pacificatur dR 5 intelligentie] intellective Ve, Wa, dR 5 intelligibilis] intelligentialis Ab; intellectualis Hw 5 quod] que Ve 6 mutatur] minuatur Ab 7 exeuntes] existentes Hw 8 anime] cause Ab 8–9 forma corporis] esse corporis Wa; esse corporum dR 9 forma] forme Wa 10 anima] alia Hw 10 immutabili] immutabilis Hw; universali dR 11 eterno] eterna Ab 12 continuatum cum] cum *om.* Ab, Hw; continuativum cum dR 15–16 unde … esse] quia esse latius est et communius Ve 15 communius] communi Ab 17 nec] neque Hw 17 mutatur] minuatur Ab 17 anima] omnia Wa 20 intellectualis] intelligibilis Ve 21 quoniam] quando Ab 21 preparat] participat Hw 21 naturam] materiam Ve 21 ad] *om.* dR 21 per virtutem] principatem Ab 23 autem intellectualis] intellectualis autem Hw; autem intelligibilis Ve 23 causa prima] prima causa Hw 24 intelligentia] intellectiva Wa; intellectiva <opera>tione dR 24 et posuit] *iter.* Wa

1–2 omne … tempus : *Liber de causis*, II, 19, p. 50, l. 71-73. 6–7 circulus … equales : Euclidius, *Elementa*, I, 15, ed. H.L.L. Busard, M. Folkerts, *Robert of Chester's (?) Redaction of Euclid's Elements, the so-called Adelard II Version*, v. 2, Basel, Birkhäuser, 1992 12–13 est in orizonte … tempus : *Liber de causis*, II, 22, p. 50, l. 81-82. 17–18 et anima … temporis : *Liber de causis*, II, 26, p. 51, l. 94-97. 19–20 omnis … divina : *Liber de causis*, III, p. 51, l. 27-29. 21–22 operatio … prima : *Liber de causis*, III, 28, p. 51, l. 1-3. 69.23–70.1 causa … intelligentie : *Liber de causis*, III, 33, p. 52, l. 16-17.

intelligentie. Unde *scit res per virtutem intelligentie, que in ipsa est*. *Et quia anima suscipit impressionem intelligentie agentis* actum intellectus in ea, ideo ipsa, secundum essentiam suam, *est inferioris operationis* ex seipsa. Unde facta est in ipsa *operatio animalis*, *quoniam ipsa* est principium vite et *motus corporibus*; propter hanc causam *ipsa movet corpus*. Nihil enim anima potest imprimere sine motu. Habet igitur in se virtutem divinam et intellectualem et animalem.

<IV.> *Prima rerum creatarum est esse et non est ante ipsum creatum aliquid*.

Latitudine enim communitatis sue ambit omnia, quoniam omne sensibile habet esse, sed non econverso: omne esse est sensibile; omne animatum habet esse, sed non econverso; et omne intelligibile habet esse, sed non econverso. Unde maxime est simplex et unitum et propinquius primo, uni, vero. Et est superius rebus creatis omnibus et causatis. Et *quia* primo et immediate procedit a *causa prima*, est *completum in potentia* et intelligentia *et reliquis bonitatibus*, quoniam imitatur formam et ydeam primam a qua producitur et formatur. |**Ab 61r**| Per ipsam enim perficitur et formatur. Unde secundum sui superius est finitum, secundum autem inferius sui est infinitum et indeterminatum, quia ad formas intelligibiles multiplices contrahitur et for|**Ve 112rb**|matur. *Sicut* enim *in mundo inferiori ex una forma* proveniunt secundum |**Wa 90v**| multiplicationem *individua infinita*, sic *ex esse primo creato, propterea* quia *diversificatur*, *apparent forme intelligibiles infinite*. Sicut enim in oculo plures forme uniuntur sine corruptione et distinguuntur

1 unde] ut Wa, dR 1 scit] sicut Hw; *om.* dR 1 res] rem dR 1 per virtutem] principatam Ab 1 ipsa] ea Ab 1 et] et *om.* dR 2 intelligentie agentis] intelligentis dR 2 ideo] omnino Ab 3 essentiam] naturam dR 3 operationis] operis Ab, Wa, dR 3 unde] *om.* Hw 4 facta] *om.* dR 5 propter] per Wa, dR 5 hanc] ergo *add.* Ve 5 ipsa] *om.* Ve 5 nihil] risibilis Wa; animalis dR 5 anima potest] potest anima Ve; anima <non> potest dR 6 imprimere] *add. ill. sed del.* Ab 6 motu] illa dR 6 et[1]] *om.* Ab, Hw 6 intellectualem] intelligibilem Ve 6–7 et animalem] *om.* Ab; rationalem Hw 8 creatarum] creaturarum dR 8 *aliquid*] aliud Hw; aliquod <maiori> dR 9 enim] *om.* Wa, dR 9 communitatis sue] quoniam <esse> sui dR 10 sed] *om.* Ab; et Hw, Wa 10 non] *om.* dR 10–11 omne … econverso] *om.* Ve 10 esse] est Wa; ens dR 10 sensibile] similiter *add.* Hw 11 omne] non Hw; esse Wa 12 propinquius] esse *add.* Ve 12 uni] *om.* dR 13 rebus] *om.* Wa, dR 13 et causatis] et creatis causatis Hw; *om.* dR 14 immediate] mediate Ab 14 completum] determinatum dR 15 bonitatibus] veritatibus dR 15 a] *om.* dR 16 per] ad Ab 16 formatur] determinatur dR 17 sui] *om.* Hw 18 quia ad] <et> in dR 18 multiplices] multi res *add.* Ab 18 contrahitur] con- *iter. sup. lin.* Wa 19 una] se *add. sed del.* Wa 21 propterea] propriata (?) Wa; appropriato dR 21 quia] *om.* Hw 22 distinguuntur] distinguibile Hw

1 scit … in ipsa est : *Liber de causis*, III, 29, p. 51, l. 5-6. 1–3 et quia … operationis : *Liber de causis*, III, 34, p. 52, l. 20-53, l. 23. 4–5 operatio … corpus : *Liber de causis*, III, 30, p. 52, l. 7-10. 8 prima … aliquid : *Liber de causis*, IV, 37, p. 54, l. 38-39. 14–15 causa … bonitatibus : *Liber de causis*, IV, 43, p. 55, l. 54-57. 19–21 sicut … infinite : *Liber de causis*, IV, 45, p. 56, l. 69-74.

abinvicem sine separatione, sic in esse primo creato sunt forme infinite simul unite sine distantia differentes. *Et intelligentie prime influunt super intelligentias secundas bonitates*, *quas recipiunt a causa prima*, quousque *consequantur ultimam* perfectionem suam, sicut anima influit corpori, et corpus solis radiis, radii autem dyaphono, dyaphonum vero semini et radici.

<(V).> *Intelligentie superiores*, *que secuntur causam primam*, *imprimunt formas secundas stantes*, *que non destruuntur*, *ita ut sit necesse iterare eas vice alia*. *Intelligentie autem secunde imprimunt formas declines separabiles, sicut est anima*. *Ipsa namque est ex impressione intelligentie secunde, que sequitur esse creatum inferius. Et non multiplicantur anime nisi per modum quo intelligentie multiplicantur*.

Quod est, *quia esse anime* est terminatum et finitum superius, quia per causam suam formatur et determinatur et conservatur. Sed quod est ex causa inferius, hoc est per respectum, quem habet ad inferiora et posteriora, et sic habet esse interminatum et infinitum. Sicut forma domus in lumine intellectus est terminata, in comparatione vero ad materiam est interminata et infinita et multiplicabilis.

Et *anime, que sequuntur intelligentias, sunt complete et perfecte, pauce de*|**Wa 91r**|*clinationis et separationis. Et anime,* |**Ve 112va**| *que sequuntur esse creatum inferius secundum quod est infinitum, sunt in complemento et declinatione sub animabus superioribus. Et anime superiores influunt bonitates, quas recipiunt ab intelligentia, super animas inferiores*. Sicut enim intelligentia superior se habet ad inferiorem, ita anima superior ad inferiorem. Unde *impressio anime* superioris est fortis, *stans et fixa et motus eius* uniformis et *equalis continuus;* sed impressio anime inferioris est debilis, *destructibilis*, *evanescens*, *verumptamen permanet per generationem*. Modus autem productionis et multiplicationis rerum taliter ponitur a philosophis.

---

2 unite] unita Ab 3 bonitates] *om.* Ve; *hic deficit Hw* 4 sicut] ona (?) *add. sed del.* Wa; autem *add.* dR 4 anima] omnia Wa, dR 4 influit] influunt dR 5 solis radiis] radiis solis Ab 5 radici] radia etc. Ab 6 secuntur] consequuntur Wa 6 primam] et *add.* Ab 8 intelligentie autem secunde] intelligentia autem secunda Ab 9 impressione] cause secunde *add. sed del.* Wa 10 sequitur] sequatur dR 12 est] patet dR 12 finitum] suprarius (!) *add. sed exp.* Wa 13 causa] ea Ab 14 per] *om.* Ab 14 et sic] *om.* Ve 15 in lumine] *om.* Ab 16 terminata] termina Ve 16 vero] autem Wa, dR 18 et[2]] *add. inf. lin.* Wa 19 declinationis] inclinationis Ve 23 intelligentia] *p. corr. ex* intelligentias Ab 23 ad[1]] animam *add.* Ab 26 destructribilis] et *add.* Ab, Wa, dR 26 verumptamen] unitum dR 27 taliter] talium dR 27 philosophis] phisica dR

2–4 et intelligentie … ultimam : *Liber de causis*, IV, 48, p. 56, l. 82-85. 6–11 intelligentie … multiplicantur : *Liber de causis*, (V), 49-51, p. 57, l. 86-95. 12 quod est … anime : *Liber de causis*, (V), 51, p. 57, l. 95-96. 18–22 anime … inferiores : *Liber de causis*, (V), 52-53, p. 57, l. 98-58, l. 2. 24–26 impressio … per generationem : *Liber de causis*, (V), 54-55, p. 58, l. 6-15.

Primus enim intellectus universaliter agens constituit entia verbo suo creando omnia et formando, ad que lumen sui intellectus terminatur. Prima autem forma et substantia, ad quam ipsius intellectualis luminis actio terminatur primo, perfecte similis est, preterquam quod ab alio est; igitur inferioris ordinis est. In hoc autem quod ab alio est, triplicem habet comparationem. Secundum enim quod convertitur ad formam lucis intellectualis primi principii, per quam in esse constituitur, ad similitudinem ipsius formatur recipiendo ipsum et intelligendo se per ipsum constitui et formari; sicut in speculo recipiente radios constituitur forma solis. Secundum autem quod similitudinem primi habet, |**Ab 61v**| similiter operatur. Unde sicut per formam speculi radii reflexi in speculo secundo formam similem operantur, sic habet similitudinem primi sequentis ordinis intelligentiam constituere |**Wa 91v**| et formare. Secundum autem quod intelligit seipsam, secundum id quod in se est, succumbit in ea lumen intellectus |**Ve 112vb**| primi; ad similitudinem tamen primi, radios suos emittens, constituit substantiam inferioris modi, que anima vel motor coniunctus orbi dicitur. Secundum autem quod intelligit se in potentia esse et formari ab alio, a quo accipit esse, sic constituit corpus primi orbis, quod de se est in potentia ad formam spericam et ad motum. Et sic multiplicantur substantie ulterius procedendo. Sed melius dicitur quod omnia per verbum suum in sapientia fecit Deus.

<V(VI).> *Causa prima superior est omni narratione. Et non deficiunt lingue a narratione eius nisi propter narrationem* esse *eius, quoniam ipsa est super omnem causam et non narratur nisi per causas secundas, que illuminantur a lumine cause prime.*

Quod est, quia nihil narratur, nisi secundum quod cognoscitur. Nihil autem cognoscitur cognitione dicenti quid est, nisi per lumen et causam seu principia

1 verbo] vere dR 1 suo] *om.* Ab, Wa; omnia *add.* Ve 2 et] *om.* Ab 2 ad que lumen] atque lucem Ab 4 similis] simul Ab, Wa, dR 4 preterquam] preter Wa, dR 4 alio] eterno Wa, dR 5 est[1]] *om.* Ab 7 primi principii] primum principium dR 7 quam] quod dR 8 ipsius] illius Ab, Wa, dR 8 se per ipsum] seipsum Wa, dR 9 formari] formans Ab; formatum Wa, dR 9 speculo] esse *add.* Ab 9 recipiente] recipiendo dR 9 radios] radius Ab 11 speculi] quod oculi Ab 11 radii reflexi] radii <habent> reflecti dR 11 secundo] secundum dR 11 similem] et similitudinem Wa, dR 12 operantur] operantis dR 12 habet] *sup. lin.* Ve 12 similitudinem] *om.* Wa, dR; purus (?) *add. sed del.* Wa 12 primi] primum Ab 14 ea] eo Wa, dR 15 similitudinem] insimilitudinem (!) Ab 15 tamen] *sup. lin.* Ve 15 primi] sequentes *add. sed del.* Ve 15 radios suos] radius suus Ab 15 emittens] emittentes Wa, dR 15 constituit] *om.* Ab 16 modi] mundi dR 17 accipit] accipitur dR 19 sic] *om.* Wa, dR 21 non] *om.* Ab, Wa 21 lingue] ligor (!) Ab 22 esse] eius Ve 23 narratur] enarratur Ab 25 nihil[1]] nec Ab, Wa, dR 25 nisi] per causas secundas *add. sed del.* Ve 26 cognoscitur] cognoscatur Ab 26 seu principia] sive principium dR

21–24 causa … prime : *Liber de causis*, V(VI), 57, p. 59, l. 22-27.

quibus in esse constituitur. Primum autem lumen et prima causa nullum habet lumen et causam ante se, quia primo non est prius, igitur *non narratur nec cognoscitur* quid sit ipsa.

Amplius: omne, quod a nobis cognoscitur, est proportionatum virtutibus apprehensivis, que in nobis sunt intelligentia, ratio, cogitatio, ymaginatio et sensus. Causa vero prima non est proportionata istis virtutibus, quia non est obiectum alicuius istorum. Igitur non est directe obiectum cognitionis nostre. Et per consequens a nobis eius quiditas non potest exprimi nec narrari. Quia autem causa alicuius rei cognoscitur per effectum, perfectior autem effectus eius nobis notus est intellectus agens in nobis, igitur per intellectum nostrum |**Wa 92r**| agentem |**Ab 113ra**| cognoscimus causam primam. Quoniam autem omnis perfectio reperta in causato nobiliori modo et eminentiori modo est in causa, ideo dicimus primam causam intellectum universaliter omnia agentem et omnia continentem.

<VI(VII).> *Intelligentia est substantia, que non dividitur.*

Quod est quia nichil *dividitur* nisi *corpus* et habens *magnitudinem* et motum. Sed hec non sunt intelligentia. Patet. Omne enim corpus et habens magnitudinem et motum, habet esse *in tempore*. Intelligentia autem est supra tempus et in eternitate, ut superius est ostensum. Igitur non est divisibilis.

Preterea. Substantia, cuius actio est rediens super essentiam suam reditione perfecta, est simplex et indivisibilis. Sed intelligentia est talis, quia perfecte comprehendit intelligendo essentiam suam. Igitur est indivisibilis. Quod autem sit rediens super essentiam suam probatur. Actus enim intellectus non extenditur super res, quas intelligit, sed est operatio intra manens. Intelligere enim est vivere; vivere autem viventibus est esse; esse autem est actus intelligentie in essentia eius manens. Est igitur intelligere rediens super essentiam intelligentie in ipsa formaliter fixe manens.

Nec potest dici, quod esse intelligentie multiplicetur vel dividatur propter

4 est] se *add.* Ab 5 intelligentia] que sunt intellectiva Wa, dR 8 quiditas] a nobis *add.* Ab 9 causa] *om.* dR 10 eius] *om.* Ab 10 intellectus] ac (?) *add. inf. lin.* Ve 12 eminentiori] evidentiori Ab 13 universaliter] *sup. lin.* Ab; omnia *add.* Ve 13 omnia] *om.* Ab, Wa 13 agentem] agente Ab 16 quod] et dR 17 sunt] in *add.* Wa, dR 17 intelligentia] igitur non dividitur; quod autem hec non sunt intelligentia *add.* Ve 17 corpus et habens] habens corpus Ab, Wa, dR 18 supra] super dR 19 et] *om.* Ve 21 simplex] insimplex (!) Ab 21 sed] et Ab 24 super] extra Ve 27 in] et Ab 27 formaliter] scientia dR 27 fixe] fixa Ab

2–3 non narratur nec cognoscitur : *Liber de causis*, V(VI), 60, p. 60, l. 35. 15 intelligentia … dividitur : *Liber de causis*, VI(VII), 64, p. 61, l. 65. 16–18 corpus … tempore : *Liber de causis*, VI(VII), 65, p. 61, l. 66-68. 19 superius : Cf. *supra* p. 69. 23–24 intellectus … intelligit : Cf. *Liber de causis*, VI(VII), 68, p. 62, l. 81-84. 24 operatio intra manens : Cf. *Auctoritates Aristotelis*, *Metaphysica* X, ed. J. Hamesse, Louvain / Paris, Publications universitaires / Béatrice-Nauwelaerts, p. 134, n° 226.

multiplices bonitates, quas recipit a causa prima. Omnis enim bonitas assimilatur perfectioni et bonitati prime cause, prime autem cause per se convenit unitas et simplicitas. Omnis enim puritas ducit ad simplicitatem, sicut lumen additum lumini et calor addi|**Ve 113rb**|tus calori, ipsius puritatem augmentando. Primo simplici illius generis coniungit, cui imponitur illud nomen.

Preterea. Omnis intelligentia est immediatum *causatum prime cause* et per hoc *in esse figitur*, quod ad ipsam per intellectum |**Wa 92v**| suum convertitur et unitur. Cum igitur prima |**Ab 62r**| causa perfecte sit simplicitatis et unitatis, ab ipsa participat unionem, per quam omnis divisio removetur.

<VII(VIII).> *Omnis intelligentia scit, quod est supra se et, quod est sub se. Verumptamen scit, quod est sub se, quoniam est causa ei, et scit, quod est supra se, quoniam acquirit bonitates ab eo.*

Quod est, quia receptum omne recipitur a recipiente secundum naturam recipientis. Sed intelligentia est substantia vitalis intellectiva. Igitur influxus formarum, quas recipit a superioribus, recipit vitaliter et intellectualiter. Sed intellectualiter recipere est intelligere et scire. Superiora autem, cum sint cause inferiorum, virtutem suam inferioribus influunt, quoniam causa virtutem suam imprimit in causatum. Superiora igitur scit imperfecte. Et quia sic sunt, causa cognoscitur per effectum, sicut sol videtur in speculo et in aqua.

Quod autem sub se est intelligentia scit formaliter et perfecte, quoniam principia quiditatis effectus sui, per que in esse constituitur, in se habet; et per consequens <scit> materiam, cui imprimitur, et omnia per se consequentia causatum positum in effectu, sicut carpentarius scit formam domus eiusque materiam atque finem. Et quia effectus non imprimit aliquid in causam

1 multiplices bonitates] multiplicitatem bonitatis Ve 2 cause[2]] esse Ab 4 sicut] enim *add.* Ab 4 additum lumini] lumini additum Ab 4 calor additus calori] color colori Ab; additus *om.* Wa, dR 5 simplici] simplicis Ab 5 imponitur] imprimitur dR 7 preterea] propterea Ab 7 prime cause] cause prime Ab 8 quod] *om.* Ab 8 ipsam per] ipsam et Ab; ipsum per Wa, dR 9 cum igitur] queritur (?) Ab 9 perfecte sit] sit perfecte Ab 11 est[2]] *om.* Wa 12 ei] eius Wa, dR 15 substantia vitalis intellectiva] substantia vitalis intelligentia Ab; intelligentia Wa; substantia intelligibis dR 15 igitur] ergo dR 16 vitaliter] virtualiter dR 17 cause] causa Wa, dR 19 imprimit] influit dR 19 sic sunt] sicut Ab, Wa, dR 20 sicut] sic dR 21 se est intelligentia] est *om.* Ab; intelligentia est Ve 22 principia] puritia dR 22 que] que<m> dR 24 scit formam] *om.* Ab 24 eiusque] eius Ab 25 atque] et Wa, dR

7–8 causatum … figitur : *Liber de causis*, I, 16, p. 49, l. 57-58. 11–13 omnis … ab eo : *Liber de causis*, VII(VIII), 72, p. 64, l. 6-9. 14–15 receptum … recipientis : *Locus communis*; vide Albertus Magnus, *In IV Sententiarum*, d. 33A, a. 3, ed. A. Borgnet, t. 30, Paris, Vivès, 1894, p. 294a; Rogerus Bacon, *Quaestiones supra libros prime philosophie Aristotelis* (*Metaphysica* I, II, V-X), VII, ed. R. Steele, F.M. Delorme, (*Opera hactenus inedita*, t. X), Oxford, Oxford Clarendon Press, 1930, p. 230; cf. *Liber de causis*, XIX(XX), 161, p. 92, l. 44-47. 74.25–75.2 et quia … se ipsis : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 8, p. 55, l. 28-32.

suam, sed causatum suum causa nobiliori modo in se habet, ideo intelligentia causata inferiora nobiliori modo scit, quam cause habeant in se ipsis. Et quia per essentiam suam est causa rerum inferiorum et essentia |**Ve 113va**| sua est intellectualis, essentialiter et intellectualiter scit causata. Unde secundum modum substantie sue scit tam superiora quam inferiora, non secundum modum rerum; ex quo sequitur, quod formas intelligibiles non recipit a rebus. Unde et scientia eius neque |**Wa 93r**| universalis est, neque particularis, quia universale et particulare dicunt quosdam modos posteriores quiditatibus et additas formis rerum. Scit igitur tam superiora quam inferiora corporalia intelligibilia uno modo.

<VIII(IX).> *Omnis intelligentie fixio et essentia est per bonitatem puram, que est causa prima.*

Bonitas pura dicit completam perfectionem virtutis in causa prima, que est communicativa et diffusiva sui ipsius super omnia, que sunt capacia bonitatis. Hec autem est finis et principium movens virtutem luminis intellectus agentis sicut producendo omnia et formando per formam scientie, que virtute activa intellectus agentis universaliter in ipsius lumine sunt formata. Unde Boetius: *Quem non externe pepulerunt fingere cause / verum insita summi / forma boni, / pulchrum pulcherrimus ipse / mundum mente gerens similique ymagine formans*. Per virtutem autem per quam aliquid in esse producitur et perficitur, in esse conservatur; sicut videmus, quod eadem virtus solis lumen in aere generat et conservat. Virtute autem verbi primi intellectus activi sunt creata omnia et formata. Igitur virtute ipsius figuntur in esse omnia et ne deficiant supportantur. Fit ergo essentia intelligentie et eius fixio hac virtute. Hec autem virtus est perfectio et bonitas prima, que est causa prima. Hec autem virtus est in intelligentia vehementioris unionis quam in omnibus, que sunt sub

1 suum] nc (?) *scr. sed del* Wa; ut *add.* dR 1 causa] *om.* Ve 2 causata] causa et Ve 2 modo] *om.* Ab 2 cause] esse Ab 6 modum] *om.* Ab, Wa 6 quod] quia Ve 8 dicunt] dicant Ab; dicit Ve 9 corporalia] et *add.* Ab 10 intelligibilia] intelligibilitatis Ve 10 modo] modorum sequitur Ab 11 puram] per naturam Ab 14 capacia] capacis Ab, Wa 15 finis et principium] principium et finem Ab 15 luminis] rationis Ab 16 sicut producendo] ad producendum Ab 16 formando] formandum Ab 17 lumine] lucem Ab 19 mente] *om.* Ab 20 virtutem] virtute Ab 20 producitur et perficitur] constituitur et producitur Ab, Wa, dR 22 generat] et esse *add. sed del.* Ab 22 et] e Ab 22 activi] *om.* Ab, Wa, dR 23 igitur] sed Ab 24 supportantur] subpretantur (?) Ab; subpertantur Ve 24 ergo] in *add. sed del.* Ab 24 hac] ac Ab 24–25 hec … prima] *om.* Ab, Wa, dR 26 in[1]] *om.* Ab, Wa

11–12 omnis … prima : *Liber de causis*, VIII(IX), 79, p. 66, l. 47-48. 13–14 bonitas … ipsius : *Locus communis*; cf. Dionysius Ps. Areopagita, *De divinis nominibus*, 4, 1; Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, Ia, q. 5, a. 4, ad 2. 15–17 hec autem … formata : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 2, tr. 2, c. 17, p. 110, l. 23-27. 17 Boetius : Boethius, *De consolatione philosophie*, III, m. 9, 4-8.

ipsa. Cuius ratio est |**Ve 113vb**| quia inferiora perfecte hanc non percipiunt nec cognoscunt, ut superius est probatum.

Item quia <intelligentia> per virtutem divinam est causa rerum, que sunt sub ipsa, regens illa omnia et conservans, sicut natura est causa rerum et conservationis earum, que naturaliter generantur, ymmo est causa rerum |**Wa 93v**| et conservationis earum plus et intimius quam natura. Quia intelligentia est prior et superior quam anima et natura, similiter causa prior et superior virtutem suam plus et intimius influit in causatum quam inferior et secunda. Propter quod Aristoteles in libro *De animalibus* opus nature opus intelligentie dicit esse. Cum igitur |**Ab 62v**| natura virtute divina causet naturalia et conservet, magis per virtutem divinam intelligentia illud agit.

Item, causa prima causat et regit omnes res per causas medias, sed intelligentiam causat et regit virtute divina immediate. Igitur virtus divina est intelligentia. Causat autem et regit intelligentiam et omnes res inferiores, quia est superior et prior omnibus. Quod autem sit superior, patet quia nulla intelligentia nec aliqua creatura perfecte cognoscit eam neque virtutem eius 'quid sit', sed solum 'quia est', ut superius est ostensum.

Item, prima causa est superior intelligentia et omni alia re, quia in alia re aliquid est natura et <aliquid> individuum seu suppositum, ad quod determinatur natura per aliquid materiale, quod vocatur *yliatym*; sed in Deo, qui est causa prima, idem est natura et suppositum, nec est in eo aliquid materiale; igitur esse suum est communius et prius esse intelligentie.

Si autem dicatur, quod in natura divina est individuum et suppositum et materiale aliquod per quod esse eius |**Ve 114ra**| contrahitur et artatur, *dicemus*, quod hoc *est bonitas pura*, *influens intelligentie et omnibus entibus bonitates*. Cum igitur *intelligentia* habeat in se *virtutem divinam* et per hanc causet

1 percipiunt] perficiunt Ab 5 conservationis] conservans Ab, Wa, dR 5 earum] eorum dR 6 earum] eorum Ab 7 et[1]] *om.* Wa 10 igitur] virtute *add.* Ab 10 causet] causat Ab 10 naturalia] *om.* Ab, Wa, dR 11 conservet] conservat Ab 12 causat et regit] regit et causat Ab, Wa, dR 13 intelligentiam] intelligentia Ab 16 eam] causam dR 18 omni] omnia dR 18–19 quia … est] aliquid est Ab; aliquid enim est Wa, dR 19 seu] et Ab 20 determinatur] terminatur Ab; suppositionem *add. sed del.* Wa 20 aliquid] aliquod Ab, Wa, dR 20 yliatym] uliã (!) secunde cause Ab; ylia cause Wa, dR 21 qui] que Ab, Ve 21 idem] id Wa 21 nec] ut Ab 21 aliquid] aliquod Ab, Wa, dR 23 est] sit Ab, Wa, dR 24 eius] *om.* Ab , Wa, dR 24 artatur] et *add.* Ab 25 pura] prima Ve 26 intelligentia habeat] intelligentie habeant Ab 76.26–77.1 causet et regat] causat et regit Ab, Wa, dR

2 superius : Cf. *supra*, p. 74. 9 De animalibus : Cf. Aristoteles, *De partibus animalium*, IV, 10, 686a; *Auctoritates Aristotelis*, *Commentator super XIII Metaphysice*, p. 139, n° 282; Albertus Magnus, *In II Sententiarum*, d. 7F, a. 7, ed. A. Borgnet, Paris, Vivès, 1983, p. 152b. 17 superius : Cf. *supra*, p. 72, l. 25 - 73, l. 14. 18–21 prima … suppositum : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 2, tr. 2, c. 20, p. 113, l. 16-20. 20 yliatym : Cf. *Liber de causis*, VIII(IX), 90, p. 69, l. 98-2. 24–25 dicemus … bonitates : *Liber de causis*, VIII(IX), 91, p. 70, l. 4-6. 76.26–77.1 intelligentia … regat : *Liber de causis*, VIII(IX), 82, p. 67, l. 67.

et *regat* omnia inferiora, hoc agit, ut per hoc assimiletur virtuti bonitatis et perfectionis divine. |**Wa 94r**| Sed bonitas et perfectio virtutis consistit in puritate et unitate et simplicitate. Causando igitur et regendo inferiora acquirit conformitatem unitatis et simplicitatis divine. Sed unitas et simplicitas est causa fixionis et immutabilitatis. Igitur *omnis intelligentie fixio et essentia est per bonitatem puram, que est causa prima*.

<IX(X).> *Omnis intelligentia est plena formis. Verumptamen ex intelligentiis sunt, que continent formas minus universales, et ex eis sunt, que continent formas plus universales.*

Iam ostensum est, quod intelligentia est intellectus, quoniam intelligendo est causa rerum; et intelligendo causam suam formatur et conservatur in esse. Et quia omne quod intelligitur, per formam et quiditatem suam intelligitur, ideo patet, quod formas omnium intelligibilium in se habet; non enim est in potentia intellectus, sed agens, et agendo constituit sua causata. Et quia intelligens intelligit rem per modum essentie sue, superiores autem magis sunt simplices et virtutes magis habent unitas, ideo per magis simplices formas superiorum informatur et perficitur intellectus, sicut oculus clarior formam habet rei visibilis magis claram. Grossiores autem et debilioris virtutis habent formas debiles imperfectas. *Intelligentie* autem superiores, quia magis vicine *uni*, *vero*, *puro* sunt, |**Ve 114rb**| virtutes habent magis puras et simplices et unitas. Inferiores autem, quia distant a prima causa simplici, plus ingrossantur; et dividitur virtus earum. Sicut quoque uno conceptu intelligit homo acuti intellectus, oportet simplicibus particulariter explicari; formas autem universales |**Wa 94v**| intelligit hic, magis puras et perfectas, non formas universales, que speciem habent in potentia et scientiam faciunt imperfectam.

1 agit] erit (?) Ab 1 virtuti] virtute Ab 2 virtutis] divine *add.* dR 3 et[1]] *om.* Wa 3 et[2]] *om.* Ab 4 unitatis et simplicitatis] simplicitatem unitatis Ab 5 fixionis] fictionis Ab 5 immutabilitatis] mutabilitatis Wa, dR 5 fixio] fictio Ab 8 minus] plus dR 9 plus] minus dR 10 quod] quam Ab 10 est intellectus quoniam] et intellectus Ab, Wa, dR 11 formatur] format dR 11 conservatur] conservat dR 13 intelligibilium] in- *om.* Ab 13 non] natura dR 14 et agendo] et agens *add.* Ab; *om.* Wa, dR 15 intelligens] intellectus Ab, Wa, dR 15 autem] intelligentie *add.* dR 16 ideo] igitur dR 18 formam habet] habet formam Wa, dR 18 rei] *om.* Wa, dR 18 grossiores] grossicens Wa; grossiscens dR 18 debilioris] debiliores Ab 20 vicine] vicini Ab 20 uni vero] uni vo Ab 20–21 puras et simplices] puritas et simplicitas Ab 22 earum] eorum Ve, Wa 22 quoque] que Ab, Wa, dR 23 acuti] inacuti Ab 24 autem] *om.* Ab 24 perfectas] hic *add.* Wa, dR 25 non] nam Wa 25 potentia] potentiam Ab 26 imperfectam] etc. *add.* Ab

5–6 omnis … prima : *Liber de causis*, VIII(IX), 79, p. 66, l. 47-48. 7–9 omnis … universales : *Liber de causis*, IX(X), p. 70, l. 8-11. 10–11 intelligentia … rerum : Cf. Proclus, *Elementatio theologica*, 174, ed. H. Boese, Leuven, Leuven University Press, 1987, p. 85, l. 1-10. 19–20 intelligentie … puro : *Liber de causis*, IX(X), 96, p. 71, l. 29-30.

<X(XI).> *Omnis intelligentia scit res sempiternas, que non destruuntur neque cadunt sub tempore.*

Huius rei causa est, quia substantia intelligentie est incorruptibilis et eterna. Omne autem, quod intelligit intelligentia, per formas intelligit intellectuales, per quas est causa rerum. Que scilicet forme non sunt accepte a rebus, sed in substantiali eius lumine constitute procedentes ab eius essentia per radios intellectualis luminis in res extra. Huius simile est in radiis solaribus, qui formas omnium rerum unitas in essentia solis, per radios luminis imprimunt materie corporali. Et eodem modo, virtus formativa simplex existens in corde, procedens ex ipso per venas et arterias, singula membra format. Unde, cum essentia et virtus eius et actus eius sit immutabilis uniformis, sicut a sole radii procedentes uniformiter operantur, sic lux intellectualis intelligentie effectum suum format uniformiter et producit, constituens essentias causatorum suorum per principia sua formalia intenta quiditati. Unde: cum eius causalis operatio non mutetur, *est causa rebus sempiternis, que non destruuntur vel per*|**Ab 63r**|*mutantur neque cadunt sub generatione et corruptione*.

Cum igitur hoc sit ita, dicimus, quod res destructibiles |**Ve 114va**| *sunt ex corporeitate* et *ex causa corporea temporali*, *non ex causa intelligibili eterna*. Idem enim quod producitur a causa primasine motu; producitur a corporibus celestibus et a virtute generativa corporaliter et cum motu secundum esse, quod habet in partibus posterioribus toto. Posterioribus autem corruptis |**Wa 95r**| non corrumpitur necessario, quod est prius; et propter hoc non destruitur anima destructo corpore vel partibus detruncatis.

3 huius] cuius dR 6 procedentes] procedens Ab 7 huius] cuius dR 7 in²] *om.* Ab 8 rerum] *om.* Ab 8–9 imprimunt materie] imprimit in re Ab, Wa, dR 10 ex] ab Wa 10 per venas] pervenias Ab 11 immutabilis] <et> *add.* dR 12 procedentes] procedens Ab 13 format uniformiter] uniformiter format Ab 14 suorum per] *om.* Ab 16 generatione] sub *add. sed del.* Ab 17 hoc] *om.* Ab 17 destructibiles] distruibilies (!) Ab; destruibiles Wa, dR 18 temporali] temporalia Ab 18 ex²] est Ab 18 intelligibili] et *add.* Ab 20 a] *om.* Wa, dR 20 corporaliter] corpori (?) Ab; corrumpitur Wa, dR 20 motu] et *add.* Ve 20 secundum] in *add.* Ab 22 non corrumpitur] *iter.* Wa 23 anima] *om.* Ab

1–2 omnis … tempore : *Liber de causis*, X(XI), p. 72, l. 50-52. 15–16 est causa … corruptione : *Liber de causis*, X(XI), 101, p. 72, l. 53-73, l. 56. 17–18 cum igitur … eterna : *Liber de causis*, X(XI), p. 73, l. 60-63.

<XI(XII).> *Primorum omnium, quedam sunt in quibusdam per modum, quo licet, ut sit unum eorum in alio.*

Hoc est, ut illud quod est in alio, sit in eo per modum illius cui inest. Cuius exemplum est esse, vita et intelligentia. Esse igitur est in vita per modum vite, et esse est in intelligentia per modum intelligentie. Et vita est in intelligentia per modum intelligentie, et econverso: intelligentia est in vita per modum vite. Similiter intelligentia est in esse per modum esse, et vita est in esse per modum esse. Posteriora enim sunt in prioribus secundum esse illimitatum et indeterminatum; econverso autem priora sunt in posterioribus secundum esse determinatum et limitatum. Huius autem causa est, quia quodlibet istorum vel est causa vel causatum. In motu enim generationis est processus a causa formali imperfecta ad perfectam et a forma indeterminata ad determinatam. Unde dicit Averroys, quod in omni motu formali motus nichil aliud est nisi forma post formam. Unde et Aristoteles dicit II *De anima*, quod eadem est *ratio anime et figure*, sicut enim *trigonum* est in *tetragono*, sic est *vegetativum in sensitivo* et sensitivum in rationali. Similiter *intellectus est in anima per modum animalem et in sensu per modum sensibilem*; |**Ve 114vb**| et econverso: *sensus est in intellectu per modum intelligibilem.*

<XII(XIII).> *Omnis intelligentia intelligit essentiam suam.*

Quod est, quia quando *intelligens et intellectum sunt simul*, tunc intelligens intelligit. Sed omnia simul sunt in intelligentia per modum intelligentie: sive sint causa intelligentie sive causata ab ea, |**Wa 95v**| que per essentiam suam

1–2 quo licet] quemlibet Ab; in Wa, dR 2 alio] alia Ab 3 hoc] autem *add.* Wa 3 ut] *om.* Ab 3 sit in] sic Ab 4 est[2]] *om.* Ab 5 in[2]] *om.* Ab 6 et] *om.* Ab 7 similiter … modum esse] *om.* Wa, dR 8 posteriora] *p. corr. ex* posterioribus Wa 8–9 illimitatum et indeterminatum] illuminatum et determinatum Ab 9 autem] enim Ab 9 in] prioribus *add. sed exp.* Ve 10 limitatum] illumitatum Ab 11 est[1]] *om.* Ab 11 enim] autem Ab, Wa, dR 14 et] *om.* Ab 14 dicit] in *add.* Ab 15 anime] *om.* Wa, dR 15 figure] forme Ab 15 trigonum] in *add. sed del.* Ab 16 similiter] sic igitur Wa 16 intellectus] intellectum Ve 17 sensibilem] sensibile Ab 18 est] *om.* Ab 20 quando] *sup. lin.* Wa 20 intelligens et] intellectus Ab; intellectus et Wa, dR 20–21 intelligens intelligit] intelligens intelligens (!) Ve; intellectus intelligit Wa 21 in] *om.* Ab 22 causa] cause Ab, Wa, dR 22 sive] sint *add.* Ab, Wa, dR 22 ea que per] eis Ab

1–2 primorum … in alio : *Liber de causis*, XI(XII), 103, p. 73, l. 64-66. 3 illud … inest : Cf. *supra* p. 74, l. 14-15. 13 Averroys : Cf. Averroes, *Physica*, I, 3, comm. 4, apud Juncta, f. 87C-D; *sed vide et* Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 2, tr. 2, c. 4, p. 96, l. 42-43. 14 II De anima : Aristoteles, *De anima*, II, 3, 414b (ed. Thomas de Aquino, *Sentencia Libri de Anima*, ed. R.-A. Gauthier, Roma / Paris, Commissio Leonina / Vrin, 1984 p. 87); *vide et* Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 2, tr. 2, c. 29, p. 123, l. 9-15. 16–18 intellectus … intelligibilem : *Liber de causis*, XI(XII), 107, p. 74, l. 81-87. 19 omnis … essentiam suam : *Liber de causis*, XII(XIII), 109, p. 74, l. 91. 20 quod est … simul : *Liber de causis*, XII(XIII), 110, p. 74, l. 92-75, l. 93.

est intelligens. Igitur intelligit omnia tam superiora quam inferiora. Superiora autem intelligit per effectum, qui est essentia sua, inferiora per causam, que est essentia sua. Igitur essentia sua est principium et ratio intelligendi tam causas suas quam causata. Unde, cum intelligit alia, principaliter intelligit essentiam suam. Essentia enim sua est causatum superiorum et est principium activum et ratio et exemplar et finis constitutionis inferiorum. Intelligendo igitur alia intelligit essentiam suam. Et quia esse intelligentie est intelligere, intelligendo se per essentiam suam esse, per intelligentiam suam intelligit se intelligere. Sunt enim ista tria res una, scilicet intellectus et intellectum et intelligere, in intelligentia solummodo differentia ratione. *Quando* igitur intelligentia intelligit alias *res*, intelligit *essentiam suam, et quando* intelligit *essentiam suam*, intelligit alias *res* per *essentiam suam*.

<XIII(XIV).> *In omni anima res sensibiles sunt per hoc, quod sunt exemplum ei. Et res intelligibiles in ea sunt, quia scit eas. Et non est facta ita nisi, quia ipsa est expansa inter res intelligibiles, que non moventur, et inter res sensibiles, que moventur. Et quia anima sic est* facta, *quod imprimit res corporeas, quapropter facta est causa corporum, et facta est causata ex intelligentia, que est ante eam.*

Quoniam *anima* |**Ve 115ra**| medium est inter intelligentiam et corpus, *causata* est ab *intelligentia*, que est supra *eam*, et *causa est corporum*, que sunt infra eam. Superiora enim et priora causa sunt inferiorum et posteriorum. Quia autem causa est in effectu per modum effectus, forme, que ab intelligentia imprimuntur in animam, sunt in anima |**Wa 96r**| per modum acquisitum. Et res indivisibiles, ut intelligentia, sunt *in anima* secundum esse divisibile animale. Et *intelligibiles unite* et immobiles *sunt in anima per modum*, |**Ab 63v**| qui multiplicatur *per motum*. *Res* autem *corporee* sunt in anima per

1 tam] in *add. sed del.* Ab 1 inferiora] sed *add. sed del.* Ab 2 inferiora] autem *add.* Ab, Wa, dR 3 sua²] *add. in marg.* Wa 4 intelligit alia] *om.* Ab 4 principaliter intelligit] intelligit principaliter Ab, Wa, dR 5 superiorum] superiora Ab; superioris Wa, dR 6 activum] actu dR 7 quia esse] esse quia Ab 7 intelligere] et *add.* dR 8 per²] *om.* Wa, dR 9 intellectus] intelligens Ab 9 intellectum] <intellectus et intelligens> *add.* dR 10 in] et Ab, Wa, dR 10 differentia] de Ab 10 quando] cum dR 12 intelligit] essentiam *add. sed del.* Ab 13 res] *om.* Ab 15 que²] non *add. sed exp.* Wa 16 facta] *om.* Ab; <fit> *add.* dR 17 eam] animam Ab 18 quoniam] cum dR 18 intelligentiam] intelligentia Ab 18 causata] causa Ab, Wa 19 intelligentia] intelligentiis Ab, Wa, dR; *p. corr. sup. lin. ex* nintelligentiis (!) Ve 19 que est supra eam] que supra ea sunt Ab; *p. corr. in marg. ex* que est ante eam Ve; que supra eam sunt Wa, dR 23 et] ut Ab 23–24 divisibile animale] animalem Ab; *p. corr. ex* individibile animale Ve 24 immobiles] immobilis Wa

10–12 quando … per essentiam suam : *Liber de causis*, XII(XIII), 114, p. 75, l. 3-6. 13–17 in omni … ante eam : *Liber de causis*, XIII(XIV), 115-117, p. 76, l. 11-77, l. 16. 18–19 anima … corporum : *Liber de causis*, XIII(XIV), 117, p. 77, l. 17-20. 23–24 res indivisibiles … animale : Cf. *Liber de causis*, XIII(XIV), p. 78 (n. ad lin. 39). 80.24–81.3 intelligibiles … sine dimensione : Cf. *Liber de causis*, XIII (XIV), 122, p. 77, l. 121-78, l. 42; *ibid.*, 117, p. 77, l. 17-18.

modum cause, sicut ymago est in exemplari et sigillo, a quo exprimitur. Unde *virtus efficiens* et forme exprimentes formas materiales et dimensionatas et divisibiles sunt *in anima immaterialiter*, *sine dimensione* et per modum indivisibilem. Et sicut species numerorum et figurarum se sine medio essentialiter consequuntur, sic intelligentias sequuntur anime et animas corpora, et sine medio coniunguntur. Et eodem modo virtutes et forme active, que sunt cause rerum, per radios luminis intellectualis et spiritualis a primis causis per medias usque ad causata ultima in materiam transportantur, in qua sunt per modum potentie secundum esse solummodo inchoatum etc.

<XIV(XV.)> *Omnis sciens essentiam suam est rediens ad essentiam suam reditione completa.*

Hoc autem contingit, quia *scientia* eius est *actio intelligibilis* et non passio neque receptio aliqua. Cum vero scitum sit in sciente per modum scientis et non per modum sciti et non receptum ab extra, necesse est, ut idem cum essentia scientis sit. In talibus |**Ve 115rb**| enim scientia a sciente est, cuius scire est per scientiam agere. *Et est ad eum*, *quia* ipse idem *est* cum scito, quia scitum in essentia sua per modum essentie sue est. Hoc autem ideo intelligentie et anime nobili convenit, quia tota essentia est sciens, intelligentia quidem per se, anima autem nobilis participative; non sicut anima humana, que intelligit per intellectum, qui est pars anime et non essentia eius |**Wa 96v**| tota. Scit nichilominus rem in propria rei natura et materia, secundum quod actus eius intellectus per intelligere procedit a formali principio rei, quod in se habet, usque ad materiam, in qua actus eius ultimus terminatur. Dicit enim Aristoteles in I *De anima*, quod practice scientie stant ad opus. Redit ergo ad essentiam suam reditione completa, quia formam sciti actio intelligentis in essentia luminis sui format. Est autem hec scientia perfectissima, quia nichil ab extra recipit, sed perfectionem largitur rei constitute usque ad actum ultimum in materia diffundendo. Est etiam felicissima, quia est perfecta eius

1–2 et sigillo … exprimentes] *om.* Ab 5 sic] et Ab 7 luminis] actualis *add. sed del.* Wa 9 sunt] solum Ve 9 solummodo inchoatum etc.] *om.* Ab; etc. *om.* Wa, dR 12 hoc] quod dR 13 vero] ergo Ab 16 est²] idem *add.* Ab 21 rei] re Ab 24 in] *om.* dR 24 ergo] igitur Ab, Wa, dR 25 sciti] est *add.* Ab 25 intelligentis] intelligentie Wa, dR 27 rei] ei Ab 27 constitute] *om.* dR

10–11 omnis … completa : *Liber de causis*, XIV(XV), 124, p. 79, l. 50-51. 12–17 hoc … essentie sue est : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 2, tr. 2, c. 45, p. 138, 23-38. 12 scientia … intelligibilis : *Liber de causis*, XIV(XV), 125, p. 79, l. 52-53. 16 et est … scito : *Liber de causis*, XIV(XV), 126, p. 79, l. 58-59. 81.23–82.1 dicit … impedita : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 2, tr. 2, c. 43, p. 136, l. 66-137, l. 1. 24 I De anima : Cf. Aristoteles, *De anima*, I, 3, 407a (p. 37).

et naturalis operatio in nullo penitus impedita. Sicut enim per lucem forme rerum a corporibus celestibus usque ad ultimum actum ipsorum in materia deducuntur, sic per lumen intelligentie et anime nobilis forme omnes materie imprimuntur. Et magis fit hoc perfectius et intimius, quia cause prime agunt effectus causarum secundarum intimius quam cause secunde. Unde sicut lumen, si esset sciens, sciendo scitum, quod ageret, simul essentiam suam sciret, hoc in intelligentia et in anima nobili est necesse <esse>. Sicut enim est aliquod lumen primum, per quod omnia corporalia |**Ve 115va**| videntur, quod est lumen solis, sic necesse est esse aliquod lumen activum intellectuale, per quod videntur alia et formantur. Lumen autem tam corporale quam spirituale expansum, sine sui permixtione et corruptione, alteri applicatur. *Et non significo per reditionem ad essentiam suam nisi*, *quia est fixa* formaliter *per se stans* ad actum suum, *re non indigens* extrinseca *aliena ipsam* ad actum de potentia extrahente, *quoniam est substantia simplex*, sibi *sufficiens per se ipsam*, sicut est sufficiens actus luminis sibi ipsi.

<XV(XVI).> *Omnes virtutes, quibus non est finis, sunt pendentes per infinitum primum, quod est virtus virtutum.*

|**Ab 64r**| Virtus enim infinita non potest esse in re finita. Omne autem |**Wa 97r**| ens post primum est secundum essentiam finitum. Igitur virtus infinita in eis esse non potest, ut sit in eis fixa et sicut in subiecto participata. *Quod si dicat aliquis, quod ens primum creatum*, quod est *intelligentia*, sit virtutis infinite — quia motum causat infinitum, infinitum autem non recipit magis et minus, igitur est virtus infinita, que est in ea sicut in subiecto, sicut et in causa prima —, *dicimus quod non*, quia non est in ea virtus simpliciter omnipotens infinita, sed *virtus quedam* determinata; quia non potest agere sine virtute cause prime, nec potest movere corpus maius vel minus nec

1 sicut enim] sciendum Ab 1 per lucem] *om.* Ve 1–2 forme rerum] rerum forme Ab 3 deducuntur] deducantur Ab 4 agunt] acquirunt dR 6 esset] essent Ab 7 in[1]] et Ab 7 in[2]] *om.* Ab 7 enim] causa Ab 8 primum] corporale *add.* Wa, dR 8 omnia] comunia Ab 9 activum] ad *add.* Ab 10 alia] omnia Ab, Wa, dR 11 expansum] penetrando *add.* Ve 11 alteri] alterius Wa; ulterius dR 12 significo] significatur Wa, dR 13 aliena] alie Ab 13–14 ipsam … potentia] *om.* Ab, Wa, dR 14 quoniam] item Ab 14–15 per se … ipsi] etc. *add.* Ab; *om.* Wa, dR 17 virtutum] et *add.* Ab 18 autem] enim Ab, Wa, dR 19 est secundum essentiam] secundum essentiam suam est Ab; secundum essentiam est Wa, dR 19 finitum] *p. corr. ex* infinitum Ab 20 in eis[1]] est eius Ab 20 eis[2]] *om.* Ab 22 non] *om.* Ab 23 que] quia Ve 23 est in ea] in ea est Ab 23 sicut] *om.* Ab, Wa, dR 24 virtus simpliciter] simpliciter virtus Ab 25 omnipotens] *om.* Wa, dR 25 quia] que Ab 26 maius] magis Ab, Wa, dR

1–4 sicut … imprimuntur : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 2, tr. 2, c. 42, p. 135, l. 25-32. 11–15 et non significo … per se ipsam : *Liber de causis*, XIV(XV), 128, p. 79, l. 65-80, l. 69. 16–17 omnes … virtutum : *Liber de causis*, XV(XVI), 129, p. 80, l. 70-72. 20–25 quod si … quedam : *Liber de causis*, XV(XVI), 130, p. 80, l. 75-78.

velocius vel tardius, sed suo corpori est proportionata. Unde *virtus eius non est infinita superius* secundum quantitatem vigoris, sed *infinita inferius* quantum ad infinitatem motus uniformis corpori inferiori uniformiter continue influendo. Est ergo eius virtus finita, quia |**Ve 115vb**| deficit a virtute prime cause, que est virtus pura simpliciter infinita, quoniam est causa et principium omnis virtutis. Quia omnis virtus est participata ab ipsa, et <ista> est mensura omnis virtutis et entis, quoniam secundum comparationem vicinitatis et distantie ad primum magis vel minus omnis virtus plus vel minus est pura et fortis et perfecta. Esse igitur et *vita et lumen* et *relique bonitates* a causa prima in intelligentia prima sunt causata immediate, et differenter secundum ordinem *descendunt super reliqua causata intelligibilia* et *corporea*, *intelligentia mediante*.

<XVI(XVII).> *Omnis virtus unita plus est infinita quam virtus multiplicata.*

Hoc probatur per inductionem, quia omnis intelligentia quanto vicinior est uni, vero et primo, tanto virtus eius fortior et intimior est; et quanto aliquis motor plus distat ab uno primo, tanto virtus eius magis est divisa et |**Wa 97v**| debilior. *Et* universaliter, *quanto virtus* est *magis unita*, tanto plus est vigorata et fortificata; et *quanto* plus *partitur et dividitur*, *minoratur*. Apparet enim, quod maior est virtus in humero quam in digito, quia virtus humeri virtuti prime cordis plus est vicina et plus unita, et digitis plus divisa.

Sed obicitur, quod eque infinita est virtus infime intelligentie et supreme, quia utreque equaliter manent tempore infinito. Sed dicendum, quod virtus

1 vel²] nec Ab, Wa 1 corpori] corpore Ab 2 sed] est *add.* Ab, Wa, dR 4 continue] continuo dR 4 quia] non *add.* Ab 5 que] quia Wa, dR 5 quoniam] quando Ab 6 participata] preparata (?) Wa; importata dR 8 vicinitatis] vicisstitudinis Wa, dR 8 omnis virtus plus vel minus] *om.* Ve; vel minus *om.* Wa, dR 9 igitur] ergo Ab, Wa, dR 10 in] *om.* Ab 10 prima] postea dR 10 causata] creata Wa, dR 10 differenter] *p. corr. ex* indifferenter Ab; deinde Ve 11 reliqua] aliqua Ab, Wa, dR 11 causata] et *add.* Ab; creata dR 12 mediante] etc. *add.* Ab 14 hoc] hic Ab 14 vicinior est] plus est vicinior Ab, Wa, dR 15 eius] est *add.* Ab 17 est magis] magis est Ab 17–18 vigorata et fortificata] vigorosa Ab, Wa, dR 18 dividitur] et *add.* Ab, Wa; <tanto plus debilitatur> *add.* dR 19 est virtus] virtus est Ab 19 humeri] homini Ab 19–20 virtuti prime cordis] virtute primi cordi Ve; virtuti prime corporis dR 20 plus unita et] in Ab; sic *add.* Wa, dR 21 obicitur] ut dicitur Ab 21 infime] in fine Ab, Wa, dR 22 utreque] utraque Ab 22 equaliter manent] manet equaliter Wa, dR 22 sed] *om.* Ab, Wa, dR 22 dicendum] est *add.* Ab, Wa, dR

1–2 virtus … inferius : *Liber de causis*, XV(XVI), 131, p. 81, l. 79-80. 6 virtus … ab ipsa : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, prop. 3, p. 21, l. 9. 9–12 esse … mediante : *Liber de causis*, XV(XVI), 137, p. 83, l. 6-14. 13 omnis … multiplicata : *Liber de causis*, XVI(XVII), 138, p. 83, l. 15-16. 14–17 per inductionem … debilior : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 2, tr. 3, c. 9, p. 147, l. 18-23. 17–18 quanto … minoratur : *Liber de causis*, XVI(XVII), 141, p. 84, l. 26-30. 18–20 apparet … divisa : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 2, tr. 3, c. 8, p. 146, l. 32-47.

supreme intelligentie magis est simplex et unita et plura movet quam inferiora et magis intime, quoniam omnia movet, que inferior, |**Ve 116ra**| sed non econverso; unde intimius et profundius causa superior in suis effectibus operatur.

<XVII(XVIII).> *Omnes res habent essentiam per ens primum. Et res vive omnes sunt mote per essentiam suam propter vitam primam, et res intelligibiles omnes habent scientiam per intelligentiam primam.*

Quod est quia illud, quod est causa per se et per essentiam suam et non per accidens, formalem essentie sue similitudinem efficit in effectu, sicut calor efficit calorem et lux lucem. Que autem formalem suam perfectionem non efficiunt in effectu, per accidens operantur, sicut cum per calorem solis facies hominis denigratur. Cum igitur ens primum sit causa posteriorum per se, in omnibus causat esse. *Similiter*, *vita* prima in omnibus causat vitam, et vita est principium motus ex seipso; vivum enim a non vivo distinguitur in hoc quod habet motus principium ex seipso. Igitur prima vita est causa motus omnibus vitam habentibus, quia omnia per essentiam suam sunt mota. Eodem autem modo prima scientia est causa omnis scientie. Prima enim scientia est activa scientia intelligentie, que |**Wa 98r**| non est in potentia et nihil recipit ab extra, sed |**Ab 64v**| habet fontalem originem intellectualis luminis in seipsa, cuius diffusione omnia scibilia actu efficit in scientibus omnibus, sicut fluxus continuus luminis solaris in aerem facit diem. Quia autem esse est primum quod nichil habet ante se, ex nulla re priore, que sit in potentia ad ipsum, est ipsum possibile generari. Unde per actum creationis ipsum fieri est necesse. Vita autem fit per modum informationis, unde recipitur in esse. |**Ve 116rb**| Vivere enim est esse quoddam, quia vivere viventibus est esse. Similiter intelligere et scire est quedam informatio et determinatio vite, quia intelligere

1 inferiora] inferior Ab 2 quoniam] quam dR 2 movet que] que est Ab 4 operatur] etc. *add.* Ab 5 essentiam] suam *add. sed del.* Ab 5 ens] *p. corr. ex* enes Wa 5 primum] primam Ab 5 vive] *om.* Wa, dR 5 omnes] non Ab 7 scientiam] suam *add.* Ab 7 per intelligentiam] propter vitam Ab; per scientiam Wa; propter scientiam dR 8 illud] id Ab 8 et[1]] *om.* Wa, dR 9 formalem] formale dR 9 efficit] sufficit Ab 9 in] hoc *add. sed del.* Ve 10 que] sive dR 10 suam perfectionem] perfectionem suam Wa, dR 11 efficiunt] perficiunt Ab, Wa, dR 11 operantur] apperantur Ab 12 causa] esse Ab 13 similiter] et *add.* Ab 13 in[2]] *om.* Ab 14 vita] nuita(?) *add. sed del.* Ab 15 in] per dR 16 omnia] viva sunt *add.* Ab, Wa, dR 16 sunt] *om.* Ab, Wa, dR 19 habet] habent Ve 19 fontalem] for<t>e talem dR 20 seipsa] seipso Ve 22 ex nulla] existente Wa, dR 24 esse] materie *add.* Ab, Wa, dR 25 vivere[1]] unicum dR 26 et[1]] *sup. lin. p. corr. ex* est Wa

5–7 omnes … primam : *Liber de causis*, XVII(XVIII), 143, p. 85, l. 38-41. 13–16 similiter … motus : Cf. *Liber de causis*, XVII(XVIII), 145, p. 85, l. 45. 17–21 prima … diem : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 1, tr. 1, c. 10, p. 24, l. 3-14 et lib. 1, tr. 2, c. 8, p. 33, l. 40-51. 24 vita … informationis : Cf. *Liber de causis*, XVII(XVIII), 148, p. 86, l. 57-59.

et scire est vivere. Omne enim intelligens et sciens vivit, sed non omne vivum intelligit.

<XVIII(XIX).> *Ex intelligentiis est, que est intelligentia divina, quoniam recipit ex bonitatibus primis, que procedunt a causa prima, receptionem multam; et de eis est, que est intelligentia tantum, quoniam non recipit ex bonitatibus primis nisi mediante intelligentia. Et ex animabus est, que est anima intelligibilis, quoniam ipsa est pendens per intelligentiam; et ex eis est, que est anima tantum. Et ex corporibus naturalibus est, cui est anima regens ipsum et faciens directionem super ipsum; et de eis sunt, que sunt corpora naturalia tantum, quibus non est anima.*

Huius rei causa est, quia superiora sunt puriora et simpliciora et perfectioris virtutis et conformitatis ad causam primam quam inferiora. Quamvis enim intelligentia infima recipiat perfectiones superiorum, dicitur tamen non tota intelligibilis, quia non in tanta puritate et perfec|**Wa 98v**|tione tales illuminationes participat infima ut suprema.

Prime igitur intelligentie dicuntur divine in causando rem divine claritatis, perfectissime transformate, ut inflammate ad divina eleventur et figantur in eis uniformiter per amorem. Alie autem inferiores eis, non tamen rapte extra se ad divina, sed in se et per suam essentiam Deum contemplantes in ipsius gloria consolantur. Et in istis plus viget naturalis vigor et intimius intellectus, per quam divinam gloriam contemplantur. Iste autem inferiores, in hiis deficientes, nituntur |**Ve 1116va**| se magis conformare Deo in hoc, quod perfectiones acceptas a superioribus inferioribus, quasi quidam iudices et officiales differunt, distribuunt et dispensant. Sic igitur ex diversis modis receptis intelligentiis ipsarum cognoscitur triplex status.

Similiter ex parte animarum oritur triplex modus. Sunt quedam anime, in quibus virtus divina et intelligentiarum plenarie dominatur, ut animalis vita ad sublimitatem intellectualis claritatis per infusam ipsis sapientiam rapiatur.

---

1 omne vivum] esse unum Ve 2 intelligit] econverso *add.* Ve 3 ex] hiis *add. sed del.* Ab 3 quoniam] <ipsa> *add.* dR 4 a] ex dR 4 prima] <per> *add.* dR 7 intelligentiam] intellectum Wa, dR 7 et] *om.* Wa 8 anima²] omnia Ab 9 que sunt] *om.* Ve 10 anima] omnia etc. Ab 11 huius] cuius dR 11 causa est] est causa Ab, Wa, dR 11 sunt puriora et simpliciora] et simpliciora sunt puriora Ab; sunt priora et simpliciora Ve 13 infima] infinita Ab; *om.* Ve 13 recipiat] recipiunt Ab 14 tanta] causata Ab 14 puritate] prioritate Ve 15 infima] in fine Ab 16 rem] *om.* Ab 18 autem] sunt *add.* Wa, dR 18 eis] *om.* Ab, Wa, dR 18 tamen] tantum Ve 19 sed] ut Ab; et Wa, dR 19 et] *om.* dR 20 consolantur] -solantur *om.* Ve 20 istis] hiis Ab, Wa, dR 21 quam] quem Ab; qua dR 21 iste] istis Ve 22 Deo] et *add.* dR 23 superioribus] et *add.* dR 23 inferioribus] inferedibus Wa 24 dispensant] ex *add. sed del.* Ve 28 infusam] infusivam Wa, dR

3–10 ex intelligentiis … anima : *Liber de causis*, XVIII(XIX), 149, p. 86, l. 63-87, l. 74.

Sunt et alie, que naturali suo lumine omnia perfecte in suis causis et principiis speculantur et quomodo ex suis principiis producuntur et qualiter regantur a superioribus, que per divinarum legum principia inferioribus principantur. Sunt et alie, quarum potestas in hoc stat, quod inferiora per collatam ipsis potestatem regunt secundum ordinem rebus a principio inditum perseverantia perpetua et uniformi. Sic igitur, quantum est ex parte animarum nobilium, invenitur distinctio graduum tripartita.

Similiter sunt quedam corpora nobilia, in quibus |**Ab 65r**| impressio intelligentie et anime prevalet, ut ipsorum virtutis excellentia per modum cuiusdam ebulitio|**Wa 99r**|nis aliquando quedam miracula faciat in natura: sicut est ortus prophetarum, nativitas regum potentum, apparitio cometarum; sicut aliquando nati sunt gigantes, digitos in manibus et pedibus sex habentes. Sunt et alia corpora nobilia infra ista, que super quedam regna et climata specialiter dominantur, in quibus nascuntur homines communiter fortes et magni, in aliis autem sapientes et modesti; istis regionibus conferentes fertilitatem, aliis sterilitatem, hos longevos procreantes, alios brevis vite. |**Ve 116vb**| Sunt et alia infra ista, que cuilibet individuo hominum et animalium dant periodos vite sue: in sanitate et in firmitate, in scientia et prudentia et decore, preter hoc tamen, quod necessitatem in materiam inferant, sed per dispositiones impressionum celestium <materia> aptata sepius talia imitatur.

Videtur autem ex superioribus, quod anima producta est mediante intelligentia, et corpora mediante anima. Unde videntur tot anime et corpora, quot sunt intelligentie separate, ut videtur sentire propositio tertia huius libri.

<XIX(XX).> *Causa prima res creatas regit omnes, preter quod commisceatur cum eis.*

Huius ratio est, quia est unitatis simplicis invariabilis, excellens omnia et

1 suo] sue Ab 4 alie] anime dR 4 quarum] quorum Ve 4 stat quod] constat quia Ve 4 collatam] colanta Ab; collativi dR 4 ipsis] temporis Wa, dR 5 regunt] reguntur Ab, dR 5 perseverantia] perseverentiam Ab 6 et] *om.* Ve 6 uniformi] uniforma Ab 7 tripartita] virtutum dR 8 sunt quedam corpora nobilia] quedam corpora nobilia sunt Ab; quedam corpora sunt nobilia Wa, dR 8 impressio] impressis Ab 10 faciat] faciet Ve 11 nativitas] necessitas Ab 13 sunt] simul dR 13 et[1]] autem Ab, Wa, dR 13 nobilia] naturalia Ab 13 que] et dR 13 super] sunt Ab, Wa, dR 13 regna] regiones dR 13 et climata] inclimata Ab 14 specialiter dominantur] specialiter dominalis (!) Ab; sperarum diversarum dR 16 fertilitatem] confertilitatem in Ab 16 aliis] autem *add.* Wa 16 hos] nos Ab, dR 16 longevos] longenus Ab 16 procreantes] ibi *add.* dR 16 alios] istos Ab, Wa, dR 16 brevis] breviores Ab; brevioris Wa 16 vite] sicut *add. sed del.* Ab 17 que] quedam esse Ab 18 in firmitate] infirmitate et dR 18 et[2]] *om.* Ab, Wa, dR 19 hoc] hec Wa, dR 19 quod] que dR 22 corpora] corpore Ve 23 propositio tertia] tertia propositio dR 23 libri] etc. *add.* Ab 24 creatas] *corr. sup. lin. ex* creas Ve 26 huius] cuius dR

21 superioribus : Cf. *supra*, p. 69, l. 24 and p. 85, l. 6. 24–25 causa … cum eis : *Liber de causis*, XIX(XX), 155, p. 89, l. 97-98.

transcendens. Propter quod virtus ipsius non et simplicitatem, sed secundum inferiorum recipitur ab inferioribus secundum suam puritatem capacitatem, secundum quod ipsis est possibile plus vel minus. Ipsa vero, *quoniam est in fine simplicitatis*, esse eius et essentia et actio idem sunt. Propter quod, sicut actio et regimen eius immediate extenditur ad omnia, sic et bonitas eius omni perfectione capacitatem omnium rerum implet. Sed diversificatur eius influxus secundum merita recipientium diversorum, |**Wa 99v**| sicut et eadem simplex virtus eiusdem radii solaris diversos in differentibus seminibus causat fructus.

<XX(XXI).> *Primum est dives per seipsum, et non est dives maius.*

Cuius ratio est: qui dives est, cui nichil deest et cui non potest addi aliqua perfectio. Omne autem simplex tale est; sed prima causa est *in fine simplicitatis*; igitur immutabilis nichil de novo recipit neque perdit.

|**Ve 117ra**| Item, quia omnis perfectio nobiliori modo est in causa quam in causato, primum autem est causa omnium, igitur omnem perfectionem in se continet causatorum cum excellentia et excessu. Omne autem compositum, quia seipsum non componit, componente et causante se indiget et conservante, et indiget partibus, ex quibus componitur, ut permaneat et consistat. Primum autem priorem causam non habet, et perfecta eius unitas et simplicitas et puritas parte caret; igitur nullo eget.

<XXI(XXII).> *Causa prima est super omne nomen, quo nominatur.*

Cuius ratio patet ex precedenti propositione. Quia enim primum est causa productiva omnium et creatrix, ideo necesse est, ut sint omnia infra ipsum et imperfecte ipsius recipiant bonitates. Quoniam igitur eius bonitas et perfectio ab omni intelligentia incomprehensibilis est, sequitur quod sit innominabilis immensurabilis infinita. Igitur replet omnia preterita, presentia et futura bonitatum suarum perfectionibus et excellit.

2 inferiorum] inferiorem dR 2 suam] *om.* Ab 4 actio idem sunt] *p. corr. ex* actio eius sunt idem sunt Wa; actio eius sunt de se dR 4 propter quod] propterea Ab, Wa, dR 5 sicut] *sup. lin.* Ab 5 ad] et Ab 5 sic] sicut Wa 6 omni] cum Ab, Wa, dR 7 eadem] idem Ve, Wa 10 per] propter dR 10 dives[2]] magis *add. sed del.* Wa 11 qui … deest] quia primum nihil est Ab 13 nichil] *om.* Ab; numquam dR 16 causatorum] creatorum dR 17 quia] non *add.* Ab 17 se] te Ab 18 permaneat] permoveat Ab 22 precedenti] precedente Ab 22–23 est … creatrix] productum omnium et causatorum Ab; productiva omnium] omnium productiva Wa, dR 23 sint] sicut Ve 24 ipsius recipiant] recipiant ipsius Ab, Wa, dR 24 eius] *om.* Ab 25 quod] ut Ab, Ve 25 innominabilis] et *add.* Ab, dR 26 immensurabilis] et mensurabilis mensurata Ab 27 excellit] excellentia dR

3–4 quoniam … simplicitatis : *Liber de causis*, 163, p. 92, l. 52-53. 10 primum … maius : *Liber de causis*, XX(XXI), 162, p. 92, l. 48-49. 12–13 in fine simplicitatis : *Liber de causis*, XX(XXI), 163, p. 92, l. 52-53. 21 causa … nominatur : *Liber de causis*, XX(XXI), 166, p. 93, l. 68-69.

<XXII(XXIII).> *Omnis intelligentia divina scit res per hoc, quod est intelligentia, et regit eas per hoc, quod est divina.*

Huius ratio est, quoniam actus proprius et perfectus, quem habet ex forma sua, est intelligere, sicut actus lucis proprius est lucere. Vivere enim est esse; intelligere autem intelligentie est vivere; igitur intelligere intelligentie |**Ab 65v**| est eius esse; igitur scientia convenit intelligentie secundum |**Wa 100r**| formam suam propriam et naturam. Regere autem est proprie Dei, quia rem in finem ultimum ordinare, ut perfectionem suam ultimam consequatur, hoc est regere. Sed ordinare in finem ultimum est illius solum, qui perfecte finem ultimum precognoscit; finis autem ultimus omnium est divinam in se recipere bonitatem. Deus autem solus |**Ve 117rb**| perfecte cognoscit suam bonitatem et eam, secundum capacitatem cuiuslibet, omnibus dat et influit habundanter. Igitur *Deus sublimis et benedictus* omnia *regit*, attingens a fine usque ad finem, suaviter disponendo. Sed intelligentia, quia est immediate <a> Deo, propter quod divinas virtutes recipit super alia excellenter et ad similitudinem Dei sublimis bonitates divinas influit inferioribus iam perceptas. Igitur per virtutem divinam regit sibi subiecta, eis perfectiones bonitatum divinarum a Deo perceptarum influendo ac per hoc ea ad ampliorem perfectionem divinorum bonorum recipiendam efficaciter disponendo. Reguntur etiam res ab intelligentia et a Deo, sed regimen Dei intimius rebus omnibus inest *quam regimen intelligentie*, et *est sublimius et ordinis altioris*. Nichil enim *ex rebus refugit regimen* divinum, *quoniam* omnia a supremo usque ad ultimum divinas desiderant bonitates, quas secundum possibilitatem suam attingunt, quia nullius rei naturale desiderium est possibile esse frustra. Perfectiones autem intelligibiles nec omnia appetunt nec attingunt.

5 intelligentie[1]] *om.* Wa, dR 5 intelligentie[2]] intelligentia Ab 7 proprie Dei] proprium Deo dR 7 quia] qui Ab, Wa, dR 8 ultimum] debitum intendit Ab, Wa, dR 8 consequatur] et *add.* Ab, Wa, dR 9 finem[1]] fine Ab 9 illius] rerum sequatur (?) *add. sed del.* Ab 10 precognoscit] *corr. sup. lin. ex* cognoscit Wa; cognoscit dR 10–11 finis … bonitatem] *om.* Ve 10 ultimus] est *add. sed del.* Wa 11 solus] *add. in marg.* Wa, *sed om.* dR 11 perfecte] perfecte *om.* Ab 12 eam] solus *add.* dR 14 suaviter] fortiter Ab 14 immediate] immediata Wa, dR 15 ad similitudinem] similem Ab 17 eis] eus (!) Ab 18 ac] et Ab 19 divinorum] divinarum Ab 19 etiam] igitur Ab, Wa, dR 20 res] et *add.* Ab 20 rebus omnibus] omnibus rebus Ab, Wa; rebus *om.* dR 22 refugit] p refugit(!) Ab 22 regimen] regnum Ab 22 quoniam] quia dR 23 suam] *om.* Ab 24 naturale] naturali Ab; nature dR 24 frustra] frustrari Wa, dR 25 attingunt] accipiunt dR

1–2 omnis … divina : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 172, p. 95, l. 90-92. 7–10 rem … precognoscit : *Locus communis*; cf. Radulphus Brito, *Questiones super Libros Ethicorum*, ed. I. Costa, Turnhout, Brepols, 2008, p. 456, l. 24-25; p. 559, l. 29-32; Iohannes Hus, *Quaestiones, Quaestio IX: De supremo rectore*, ed. J. Kejr, Turnhout, Brepols, 2004, p. 174, l. 95-99. 13 Deus … regit : *Liber de causis*, 173, p. 95, l. 95-96. 13–14 attingens … disponendo : *Sap*. 8,1. 20 regimen Dei intimius : Cf. Augustinus, *Confessiones*, III, 6. 21 quam regimen … altioris : *Liber de causis*, XXII(XXIII), 174, p. 96, l. 4-7. 21–23 ex rebus … bonitates : Cf. *Liber de causis*, XXII(XXIII), 175, p. 96, l. 12-17.

<XXIII(XXIV).> *Causa prima existit in rebus omnibus secundum dispositionem unam, sed res omnes non existunt in prima causa secundum dispositionem unam.*

Huius rei ratio est, |**Wa 100v**| quia prima causa est perfecte simplicitatis et unitatis. Propter quod indivisibilis et immutabilis exitens, se totam et uniformiter omnibus exhibet per essentiam et potentiam et presentiam habundanter, nulli diminuens vel subtrahens dona sua. Res autem uno modo non recipiunt dona sua. Nam superiora recipiunt dona cause prime sublimiter et unite; inferiora autem, secundum |**Ve 117va**| modum sue distantie a primo, ipsa dona plus vel minus participant diminute. Nam quedam *recipiunt* participationes *eternas* et alia *temporales*; quibusdam dantur perfectiones *spirituales* et intellectuales, et aliis *corporales*. Sicut videmus, quod radius solaris irradiat omnia uno modo, sed diversimode recipitur a diversis, sicut patet in coloribus yridis, et in diversis et differentibus, que in terris diversis per virtutem solaris radii oriuntur. Et simile est de virtute vitali, que per cor omnibus membris equaliter derivatur, sed aliter recipitur in epate et vesica, aliter in renibus, ossibus et in carne. Cum autem delectatio in rebus fiat ex receptione perfectionis convenientis, a primo autem omnia perfectiones sibi convenientes recipiunt, sequitur, quod a primo delectationes omnibus largiantur. Hoc autem consistit in operatione perfecta, non impedita et contrario non permixta. Hec autem, quantum est ex parte Dei, datur cuilibet in summo et ultimo complementi, qui totam bonitatem suam omnibus exhibet essentialiter et potentialiter omnia penetrans, super omnia se diffundens, omnia continendo et ne deficiant conservando. Res autem non equaliter sunt in Deo, quamvis ab ipso omnia sint contenta, quia quedam sunt aliis a Deo magis |**Wa 101r**| distantia et alia plus propinqua, quedam econverso plus divisa et dissimilia, alia vero ipsi plus similia et unita. Unde et ab ipsius intellectu diversis formis exemplaribus producuntur.

2 non] *om.* Ab, Wa, dR 2 causa] non *add.* Ab, Wa, dR 4 huius] cuius dR 4 est] sed Wa 5 indivisibilis] indivisibiles Ab 6 exhibet] exhibens Ab, Wa, dR 7 dona sua] sua dona Wa; sua bona dR 7 res] *iter.* Ab 7–8 uno modo non recipiunt] non recipiunt uno modo Wa, dR 10 participant] *om.* Ab 11 alia] *p. corr. ex* alias Ve 12 et[1]] in Ab 13 irradiat] radiat dR 15 solaris radii] radii solaris Ab, Wa, dR 15 oriuntur] uriuntur Ab 16 vesica] et *add.* Ab 17 ossibus et in carne] in carne et ossibus Ab 19 convenientes] sibi *add.* Ab, Wa 20 largiantur] largientur Ab 21 contrario] contraria Ab; contraria (?) Ve 21 ex] a dR 21 datur] dantur Wa, dR 24 non equaliter] equaliter non Ab 25 ab ipso omnia] ab ipsa anima Wa, dR 26 econverso] etiam Ab, Wa, dR 27 vero] *om.* Ab, Wa, dR 27 intellectu] *om.* Ab 28 exemplaribus] sic *add.* Ab

1–3 causa … unam : *Liber de causis*, XXIII(XXIV), 176, p. 97, l. 20-23. 10–12 recipiunt … corporales : *Liber de causis*, XXIII(XXIV), 178, p. 97, l. 30-34.

<XXIV(XXV.)> *Substantie unite intelligibiles non sunt generate ex re alia*, et *omnis substantia stans per essentiam suam non est generata ex re alia*.

|**Ab 66r**| Huius causa est, quia intelligentia unita nihil est recipiens ab extra, sicut intellectus noster possibilis, sed immutabilis et simplex existens omnes perfectiones et formas intelligibiles in se habet. Similiter autem omnis substantia stans per essentiam suam perfectionem suam essentialem formaliter in se habet. Propter quod semper est stans per suam essentiam uno modo. Res autem, que generatur ex aliquo, non habet esse uniformiter uno modo. Primo modo enim est in potentia et postea in actu: *generatio enim est via* et exitus ex potentia ad actum, adducens rei imperfecte perfectionem, quam antea non habebat.

Omne autem, quod habet partes, ex quibus componitur, non est simplex substantia et unita. Nec stat talis substantia per essentiam suam, sed per formam, per quam perficitur essentia sua, que imperfecta et in potentia prius erat. Omnis ergo substantia simplex et unita stans per essentiam suam in formatione sua re non indiget aliena. Unde omnem perfectionem et formationem suam et fixionem formaliter in se habet integraliter et complete. Per formam enim divine similitudinis, per quam sub tali gradu distantie divinam bonitatem participat et eius pulchritudinem representat, essentia sua constituitur et formatur. Unde dicit |**Wa 101v**| Augustinus: *Hoc est menti fieri agnoscere verbum Dei, per quod fit*. Quando enim mens intuetur divine perfectionis pulchritudinem, ad gradum sue essentie se, per bonitatem suam potentiam excedentem, agentis ipsius intellectus lumine in esse constituitur et formatur. Sicut visus videndo colorem in actu suo constituitur et formatur, sic et gustus per saporem plus vel minus acutum, et auditus per sonum magnum vel parvum ad actum educitur plus vel minus.

---

1 re alia] alia re Ab 2 substantia] res Ab, Wa, dR 2 re alia] alia re Ab 3 huius] cuius dR 5 formas] per formes Ab 5 autem] *om.* Ab, Wa, dR 6 essentialem] per essentiam Ab, Wa, dR 7 suam essentiam] essentiam suam Ab 9 modo enim] enim modo Wa, dR 10 ad] et Ab; *om.* Ve 10 imperfecte] prius et *add.* Ve 11 antea] ante Ab, Wa, dR 11 habebat] habebit Ab 14 perficitur] efficitur Ab 15 ergo] igitur Ab, Wa, dR 16 re non] non re Ab 16–17 et formationem] *om.* Ab, Wa, dR 17 fixionem] fictionem Ab 17 habet] et *add.* Ab 18 tali gradu distantie] graduali distantiam Ab; graduali distantia Wa, dR 19 participat] percipiat Ab; preparat Wa; apparat dR 20–21 menti fieri] mente figere Ab 21 agnoscere] cognoscere Ab, Wa, dR 21 per] hoc *add.* Ab 22 ad] et *p. corr. ex* ad(?) et Ab 22 se] *om.* Wa, dR 22 bonitatem suam] bonitatis sue Ve 23 potentiam excedentem] *p. corr. ex* potentiam extendentem excendetem Wa, *sed* dR *non correxit*.

1–2 substantie … alia : *Liber de causis*, XXIV(XXV), 181, p. 99, 60-62. 9–10 generatio … via : *Liber de causis*, XXIV(XXV), 184, p. 99, l. 70. 20 Augustinus : Augustinus, *De Genesi ad litteram*, III, 20.

<XXV(XXVI).> |**Ve 118ra**| *Omnis substantia stans per seipsam non est cadens sub corruptione.*

Huius rei causa est, quia in omni eo quod corrumpitur, fit separatio alicuius ab aliquo. Corruptio enim est opposita generationi; sed in generatione fit actio et additio forme post formam et actus post potentiam. Sed in substantia stante per essentiam suam non potest fieri separatio alicuius ab aliquo, quia non habet partes compositas per generationem. Igitur talis substantia non corrumpitur. Omne enim, quod corrumpitur, propter hoc corrumpitur, quod separatur ab eo, quod est sibi causa essendi. Sed *substantia stans per essentiam suam non separatur* ab eo, quod est sibi *causa* essendi. Igitur non corrumpitur.

Illud enim, quod est sibi ipsi causa essendi, non separatur a sua causa, quia nichil separatur a seipso. Substantia autem stans per essentiam suam, est sibi ipsi causa essendi. Hoc enim est stare aliquid per essentiam suam: esse sibi ipsi per essentiam suam causam essendi. Igitur substantia stans per essentiam suam est incorruptibilis.

Omne enim simplex est immutabile et incorruptibile. Omne enim *stans per essentiam suam* est simplex. Igitur est incorruptibile. Nullum enim compositum est sibi ipsi sufficiens ad esse, quia esse accipit a partibus, per quarum compositionem in esse constituitur. *Substantia* vero *stans per essentiam suam* est sibi ipsi ad esse sufficiens. Igitur non est corruptibilis nec separabilis a seipsa. Sicut enim corpus luminosum est |**Wa 102r**| sibi ipsi causa luminis, ita substantie simplices esse suum habent formaliter a se ipsis. Sicut enim stelle fixe manentes in ordine et situ suo eodem respectu se habentes ad solem, sunt sibi ipsis causa permanentie eiusdem luminis et virtutis, sic et substantie simplices eandem habentes com|**Ve 118rb**|parationem eiusdem distantie et respectum ad Deum, sunt causa formaliter sibi ipsis. Idem enim est sibi causa permanentie, quod et esse. Luna vero et cetera specula, quia

1 non est] est non Ab, Wa, dR 3 huius] cuius dR 3 causa] esse Ab 6 quia] et Ab 8 propter] semper Ab 9–10 sed substantia … essendi] *om.* Ab, Wa, dR 11 sibi ipsi] ipsi *om.* Ve; sub ipsa dR 11 causa[2]] essentia Ve 12–13 sibi ipsi] esse *add. sed del.* Ab; sub ipsa dR 13 enim] quod *add.* dR 13 stare aliquid] *om.* Ab; aliquid stare Ve 14 ipsi] *om.* Ab, Wa 14 causam] causa Ab, Wa, dR 15 incorruptibilis] corruptibilis Ab 16 enim[1]] autem Ve 16 enim[2]] autem Ve 17 suam] *om.* Ab, Wa 17 igitur est] et Ab 18 ad] et Ab 18 quia] que Ab 20 est[2]] *sup. lin.* Ab 22 habent formaliter] formaliter habet Ab 24 causa] cause Ab, Wa, dR 26 et respectum] comparationis Ve 26 ad Deum] adeum Ab 27 quod] *om.* Ab 27 esse] vero *add. sed del.* Ab 27 cetera specula] specula cetera Wa; spera dR

1–2 omnis … corruptione : *Liber de causis*, XXV(XXVI), 187, p. 100, l. 83-84. 4–5 corruptio … potentiam : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 2, tr. 5, c. 5, p. 172, l. 64-66. 9–10 substantia … causa : *Liber de causis*, XXV(XXVI), p. 101, l. 98-00. 19–26 substantia … ipsis : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 2, tr. 5, c. 7, p. 174, l. 22-34. 91.27–92.2 luna … diffundente : Cf. *De causis et proprietatibus elementorum*, ed. Averroes, *Opera omnia*, apud Juncta, v. 7, 208rF.

in se mutabilia, sunt causa mutabilis influxus sibi luminis, scilicet a corpore solis lumen suum omnibus uniformiter diffundente. Sic generabilia ex sui mutabilitate sunt causa, quod largitionis divine eis mutabiliter tribuuntur, quamvis virtus bonitatis divine equaliter super omnia expandatur.

<XXVI(XXVII).> *Omnis substantia destructibilis non sempiterna aut est composita aut super aliam rem delata.*

|**Ab 66v**| Causa huius est, quia omne quod corrumpitur, vel ex corruptione partium corrumpitur, ex quibus componitur, et ex separatione ipsarum abinvicem. Sicut quando propter actiones qualitatum activarum et passivarum elementa corrumpuntur, que sunt partes, ex quibus componitur corpus, ipsum corrumpitur elementis corruptis et abinvicem separatis; sicut et domus corrumpitur partibus suis corruptis et abinvicem separatis. Vel quando virtus ipsius rei cessat et deficit ex seipsa propter defectum influentie virtutis cause superioris, ex qua virtutem permanentie habuit et vigorem; sic omnia deficiunt suis periodis terminatis, sicut homines, qui deficiunt |**Hw 76v**| senectute. Vel destruuntur res, quando subiectum destruitur, cui res innititur; sicut domus cadit, quando destruitur fundamentum, sic destruitur omnis forma compositioni contingens, secundum quod actus corporis corruptibilis |**Wa 102v**| naturalis corrumpitur; sicut visus destruitur oculo corrupto, et vita anime in corpore deficit, quando corpus eius organicum destruitur vel tabescit.

Quamvis autem anima corrumpatur secundum actum, quem habet in corpore naturali secundum esse, quod habet a corporibus celestibus et a patre, remanet tamen |**Ve 118va**| incorruptibilis secundum esse, quod habet a Deo per creationem, quod a qualitatibus corporalibus non dependet. Idem enim homo creatur a Deo, sed aliter et aliter a corporibus celestibus et a

1 causa] causa<m> dR 1 influxus] influxa Ab; influxi Ve 1 sibi] et Wa, dR 1 scilicet] sunt Ve; quod communicant Wa, dR 2 omnibus] *om.* Ab 2 diffundente] diffundante Wa; recipiunt *add.* dR 2–3 sui mutabilitate] sua materialitate Ab 3 largitionis] largitiones Ab 6 aliam rem] rem aliam Ab 7 corrumpitur] <corrumpitur> *add.* dR 8 corrumpitur] *om.* Ab, Wa, dR 9 abinvicem] adinvicem Ve 9 propter] *sup. lin.* Ab 10 corrumpuntur] *om.* Ab, Ve 11 elementis] elementatis Ab 12–13 vel quando] vel quoniam Wa; vel *om.* dR 13 deficit] propter se ipsum *add. sed del.* Ab 13 seipsa] seipso Ve 14 virtutis] *ill.* Ab 14 virtutem] virtute Ab 14 sic] sicut Ab, Wa, dR 16 senectute] *Hic de novo legitur* Hw 16 destruuntur] deformantur dR 16 res²] innectitur vel *add.* Hw 18 compositioni] compositi Hw; corporum dR 18 quod] est *add.* Ve 18 corruptibilis] et secundum quod actus *add.* Hw 19 corrumpitur] *om.* Ve 19 sicut] sic Ve 19 corrupto] destructo Hw 20 deficit] desita dR 22 anima] *add. in marg. p. corr. ex* omnia Wa 22 corrumpatur] corrumpitur dR 24 remanet … habet] tamen remanet incorruptibilis quia secundum tale esse dependet Hw 25 qualitatibus corporalibus] corporalibus qualitatibus Hw; qualitatibus corruptibilibus dR 26 creatur] creator Ab 26 et²] etiam Hw

5–6 omnis … delata : *Liber de causis*, XXVI(XXVII), 191, p. 102, l. 14-16.

patre mediantibus corporalibus generatur. Unde omnes vires et potentie, que per mortem corrumpuntur, manent sicut in radice post mortem in anima separata.

<XXVII(XXVIII).> *Omnis substantia stans per essentiam suam simplex est et non divitur*.

Causa huius est, quia stare aliquid per essentiam suam est esse immutabile; immutabile autem secundum substantiam est esse unum, uno modo se habens et indivisibile; igitur stans per essentiam suam est indivisibile. Si enim detur, quod sit divisibile, sequitur impossibile. Partes enim ipsius divise et quelibet ipsarum stat per essentiam suam, non tamen per essentiam totius. Sed substantia stans per essentiam suam stat per esse totius essentie sue. Igitur stans per essentiam suam non habet partes. Si enim dicatur, quod partes eius non stant per essentiam suam, est impossibile. Partibus enim non stantibus per essentiam suam, esse ipsarum est mutabile ac esse totius substantie partibus omnibus mutatis vel quibus totum est mutabile. Sed substantia stans per essentiam suam est immutabilis; igitur non habet partes mutabiles.

Preterea. In omni composito necesse est partes esse adinvicem ordinatas. Sed inter partes ordinatas sunt alique nobiliores. *Substantia* autem per essentiam suam *stans*, si habet partes, quelibet *essentia partis* stat per esse alterius. Sed essentia |**Wa 103r**| nobilioris partis non potest stare per esse *vilioris*, nec econverso. Igitur stans per essentiam suam non habet partes.

Preterea. Omnis substantia composita indiget partibus, ut esse habeat. Sed substantia stans per essentiam suam nulla indiget, |**Ve 118vb**| ut esse habeat; per se enim est stans per essentiam suam. Igitur substantia stans per essentiam suam non habet partes; igitur est indivisibilis.

---

1 patre] carnali *add.* Hw 1 vires] virtutes Hw 3 separata] *lacuna in contextu verborum* Hw 4 substantia] *om.* Hw 7 esse] *om.* Ve 7 unum] et *add.* Ve 8 detur] dicetur Ab, Hw 9 divisibile] *p. corr. ex* indivisible Wa 9 ipsius divise] divise ipsius Ab; ipsius divisi (!) Ve 10 ipsarum] istarum Ve 10 stat] sunt dR 12 enim] autem Ve 13 enim non stantibus] enim non *om.* Ab; non stantibus *om.* Hw 14 suam] non stantibus *add.* Hw 14 ipsarum] ipsorum Ve 14 mutabile] mutatum Ab, Hw, Ve, Wa; mutatum sed substantia stans per essentiam suam *add. sed del.* Ab 15 quibus] quibusdam Ve; quibuscumque Wa, dR 15 totum] esse *add.* Ab 15 mutabile] mutabilis Ab; mutatum Hw, Ve, Wa, dR 17 necesse … esse] est necesse esse partes Hw 18 nobiliores] nobiles Ab; alique viliores *add.* Ve 20 essentia] no- *add. sed exp.* Wa 20 partis] p *add. sed del. (?)* Ve 20 esse] simul *add.* Ab 22 substantia composita] composita substantia Wa, dR 23 stans] sed *add. sed del.* Ab 23 suam] non habet partes *scr. sed exp.* Wa 23 nulla] ullo Hw 24 stans[1]] ens Ab 25 suam] *om.* Ab

4–5 omnis … dividitur : *Liber de causis*, XXVII(XXVIII), 194, p. 103, l. 25-26. 18–19 substantia … partis : *Liber de causis*, XXVII(XXVIII), 195, p. 103, l. 27-30.

<XXVIII(XXIX).> *Omnis substantia simplex est stans per seipsam, hoc est per essentiam suam.*

Huius ratio est, quia nullum simplex habet partes. Omne autem generatum habet partes. Omne enim generatum generatur ex aliquo, quia generatur in tempore et mutatur. Igitur nullum generatum est simplex. Omne autem ingenitum est stans per essentiam suam. Sed cum omne simplex sit ingenitum, sequitur quod omne simplex est stans per essentiam suam.

<XXIX(XXX).> *Omnis substantia creata in tempore aut est semper in tempore et tempus non superfluit ab ea, quoniam est creata et tempus equaliter; aut superfluit tempus ab ea, quoniam est creata in quibusdam horis temporis.*

Causa huius rei est ista: partes universi essentiali ordine sunt connexe, quia superiora in|**Ab 67r** |ferioribus suas largiuntur virtutes et communicant bonitates. Omnis autem coniunctio et communicatio fit propter similitudinem. Cum igitur omnia dissimilia sunt distantia, non possunt sibi communicare bonitates suas nisi per media connectantur, que habeant similitudinem cum extremis, ita quod in aliquibus conveniant cum utrisque. Cum igitur sit ostensum, quod sint quedam substantie eterne et supra tempus, et quedam substantie generabiles et corruptibiles in tempore, et hee sint dissimiles |**Wa 103v**| in omnibus condicionibus et distantes, necesse est, ut connectantur ad invicem per medias substantias, que sint in tempore secundum durationem et secundum permanentiam sint eterna. Hee enim conveniunt cum substantiis eternis, que sunt supra tempus et duratione perpetua et per|**Ve 119ra**|manentia uniformi. Et conveniunt cum inferioribus, quia motu et tempore mensurantur. Igitur per tales coniunguntur extrema. Et continue virtutes et bonitates superiorum inferioribus influuntur. Sunt autem

3 huius ratio] causa huius Ve 3 nullum] ullum Hw 4 enim] *om.* Ab 5 in] ex Ab 5 mutatur] motu dR 6 ingenitum[1]] ingeneratum dR 6 omne] *om.* Hw 6 ingenitum[2]] genitum Wa 10 tempus] <super tempus et tempus superfluit> dR 11 causa huius rei] cuius ratio dR 11 essentiali ordine] ordine naturali Wa; ordine nature dR 12 suas largiuntur] largiuntur suas Wa, dR; bonitates *add. sed del.* Wa 13 et communicatio] *om.* Hw 14 sunt] sicut Ve; sint dR 14 non] potest *add. sed del.* Wa 14 possunt] potest Ab 15 bonitates suas] potestates Ab 15 connectantur] connectentia dR 15 habeant] habent Hw, dR 15 similitudinem] similem Ab 17 sint] sunt Ve 18 quedam substantie] substantie quedam Ve 18 et[1]] *om.* Hw 18 corruptibiles] et *add.* Hw 20 connectantur ad] communicantur ad Ab; coniungantur ad *p. corr. ex* coniungantur in Hw; coniungantur in Wa, dR 20 substantias] s *add. sed del.* Ve 21 et secundum permanentiam] convenientiam Ab 21 sint] sunt Hw, Wa, dR 22 et[1]] in Ve 23 uniformi] uniforme Ab 24 quia motu] per motum Hw 24 igitur] maior Ab 25 superiorum inferioribus] superiori ordini inferius Ab; superiores inferioribus Ve 25 influuntur] imprimuntur Ve; influunt dR

1–2 omnis … suam : *Liber de causis*, XXVIII(XXIX), 199, p. 104, l. 52-53. 8–10 omnis … temporis : *Liber de causis*, XXIX(XXX), 203, p. 105, l. 66-106, l. 71.

substantie supra tempus, intelligentie abscise autem a tempore †et contente generabilia et corruptibilia†. Substantie autem duratione eterne sunt anime nobiles. Et corpora celestia operatione temporales et tempore coeterne, quia movent et moventur uniformiter tempore infinito.

<XXX(XXXI).> *Inter rem, cuius substantia et actio sunt in momento eternitatis, et inter rem, cuius substantia et actio sunt in momento temporis, est medium et est* esse *illud, cuius substantia est in momento eternitatis et operatio in momento temporis.*

Huius ratio patet ex dictis. Quia enim species rerum se habent sicut numeri et omnes partes universi essentiali ordine sibi invicem sine medio copulantur, ideo entia separata a tempore et motu, que sunt secundum substantiam separate — intelligentie simplices ab omni corpore separate, habentes esse et actiones perpetuas uniformes, super conditiones temporis elevatas a rebus, que sub tempore continentur —, secundum omnes conditiones suas propter dispositiones contrarias sunt seiuncta. Propter quod necesse est, ut continentur per res, que similitudinem habent cum ambobus. Tales autem sunt, quarum *substantia* esse habeat in *eternitate* uniformiter sine tempore et *actio* eius *tempore* mensuretur, sicut anima nobilis, que participat intellectum. Unde dicit Boetius: *Tu triplicis mediam nature cuncta moventem* / |**Hw 77r**| *connectens animam per consona membra resolvis*. Non enim potest |**Wa 104r**| dici, quod sit aliqua substantia media inter istas, cuius esse et substantia tempore mensuretur, et operationem eternam habeat uniformem, quia operatio, que egreditur a substantia, non potest esse perfectior et nobilior |**Ve 119rb**| quam ipsius essentia et subiectum.

1 supra] super Ve 1 intelligentie] intelligentia Hw 1 a tempore et contente] ut tempus et a continente Ab; a tempore et continentes dR 2 substantie] substantia Ab 2 eterne] eterna Ab 3 tempore] tempori Ve 4 movent et] *om.* Wa, dR 5 inter] interest inter Wa, dR; - est inter *add. et sup. lin. et in marg.* (!) Wa 5 et] est Ab 7–8 est medium … temporis] est differentia Hw; *om.* Ab, Wa; <existens est medium; et est illud cuius substantia est ex momento eternitatis et operatio ex momento> temporis dR 9 dictis] predictis Hw 9 enim] *om.* Ab 10 copulantur] opulantur (?) Hw 12 separate] *om.* Ve 13 actiones perpetuas] perpetuas actiones Ve 15 seiuncta] seiuncte Wa, dR 16 per res] partes Hw 16 habent] habet Ab; habeant Ve 17 quarum] quorum Ve, Wa, dR 17 habeat] habet Hw 17 sine tempore] sive motu *add.* Ve 18 tempore mensuretur] tempus mensure Ab; tempore mensuratur Wa 18 participat] preparat Wa, dR 19 moventem] movente Ab 20 non] nam Wa 21 esse et substantia] substantia et esse Hw 22 tempore] temporis Ab 22 et] quem *add.* Hw 22 eternam habeat] habeat eternam Wa 23 substantia] subiecto Ve 23 potest] *p. corr. ex* pert Ve 24 quam] quoniam Ab

5–8 inter rem … temporis : *Liber de causis*, XXX(XXXI), 210, p. 110, l. 43-48. 17–18 substantia … tempore : *Liber de causis*, XXX(XXXI), 212, p. 111, l. 62-65. 19 Boetius : Boethius, *De consolatione philosophie*, III, m. 9, 13-14.

<XXXI(XXXII).> |**Ko 50r**| *Omnis substantia cadens in quibusdam dispositionibus sub eternitate et cadens in quibusdam dispositionibus sub tempore est ens et generatio simul.*

Omnis enim substantia *cadens sub eternitate est ens* immutabile et per consequens est carens privatione et potentia. Unde non potest ipsi fieri additio alicuius perfectionis nec aliquid substrahi. Igitur in suo genere est perfecta. Tale autem est, quod a prima causa fit uniformiter et causatur |**Ko 50r**|. Substantia autem *cadens* in *quibusdam dispositionibus sub tempore*, quia in tempore alteratur, in se habet privationem et potentiam et esse per consequens imperfectum. Et sequitur: ut continue proficiat vel deficiat alterare, generatio enim unius est corruptio alterius, et econverso. Unde continue ab alia dispositione corrumpitur et deficit et ad aliam proficit, quod alteratum continue generatur. Secundum autem quod tale est imperfectum, et a causis mutabilibus generatur. Quod autem una substantia sit, que secundum |**Ab 67v**| quasdam dispositiones cadat sub eternitate et secundum quasdam sub tempore, apparet in homine, cuius intellectus separatus est ab omni organo corporali, simplex et immixtus, nulli habens aliquid commune et per consequens uniformis et immortalis per essentiam et eternus. Corpus autem et omnis actus anime in corpore continue generatur et corrumpitur, proficit et deficit alterationibus successivis. Et secundum hoc esse variabile mutabiles causas habet. Hoc autem ostenditur ratione.

Omne enim quod habet diversitatem in partibus, |**Wa 104v**| oportet quod ab aliquo simplici participet unitatem. Non enim est processus in infinitum tam in causis formalibus quam efficientibus, sicut in II *Metaphisice* est ostensum.

---

1 omnis … quibusdam] quia ab una dispositione deficit et ad aliam proficit *sup. lin.* Ko*; vide et infra l. 12* 4 ens immutabile] immutabile ens Ko 5 est] *om.* Ko 5 ipsi] *om.* Ab, Ko 6 perfectionis] comperfectionis Wa 6 nec] ut *sup. lin.* Hw 6 aliquid substrahi] aliqua subtractio dR 6 suo] sua Ab 6 genere] genera Hw 6–7 est perfecta] *om.* Ko 7 autem est] autem *iter.* Ab; est autem Ve 7 prima causa] causa prima Ko 7 et causatur] etc. Ko 8 substantia] hic deficit Ko 8 cadens] sic *add.* Hw 9 alteratur] *p. corr. ex* alterantur Wa 9 et²] *om.* Ab 10 imperfectum] *om.* Hw 10 et] unde Ve 10 ut] *om.* Ab 10 proficiat] perficiat Ab, Hw; proficiatur Wa; perficiatur dR 10 vel] ut Ab 11 alterare] alterata Ve 11 enim] autem Ab 11 est corruptio] corruptio est Wa, dR 12 alia] illa Ve 12 aliam] illam Ve 12 proficit] perficit Ab, Hw 13 autem] ergo Ve 15 cadat] cadit Wa 16 tempore] patet *add. sed del.* Wa 17 nulli habens aliquid] ulli habens aliquid Hw; null (!) habent aliquid Ve 17 et²] quod Ab 19 omnis] omnes Ab 19 proficit] perficit Ab, Hw 22 in] *om.* Hw 22 quod ab] *add.* Ve 23 participet] participat Ab 23 unitatem] unitative dR 23 enim est] est enim Wa, dR 24 quam] in *add.* Ab

1–3 omnis … simul : *Liber de causis*, XXXI(XXXII), 214, p. 112, l. 73-76. 4 omnis … ens : *Liber de causis*, XXXI(XXXII), 215, p. 112, l. 77-79. 11 generatio enim … alterius : Cf. *Auctoritates Aristotelis*, *Metaphysica II*, p. 118, n. 45; Aristoteles, *Metaphysica*, II, 994b (p. 45, l. 71-72). 16–17 intellectus … commune : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 2, tr. 2, c. 3, p. 96, l. 35-39. 24 II Metaphysice : Aristoteles, *Metaphysica*, II, 2, 994a (p. 45, l. 54).

Unde unitas formalis in entibus compositis oportet, quod reducatur in aliquod primum, quod sit formaliter in se unum, |**Ve 119va**| quod aliis sit causa entitatis et unitatis formaliter, quia ab eodem, a quo habet aliquid formaliter entitatem, ab ipso habet simpliciter unitatem. Idem enim est realiter ens et unum. Necesse est igitur, ut sit aliquod primum, quod sit causa formalis unitatis aliis partibus in composito ordinatis et non participat ab alio formaliter unitatem. Si enim esset aliquod aliud ante ipsum, vel esset simile in omnibus dispositionibus vel dissimile. Si est in omnibus dispositionibus unum simile alteri, neutrum est ante alterum, neutrum prius; superfluit igitur alterum, quia sufficit unum solum. Si autem unum alteri est dissimile, unum est perfectius altero; participabit igitur alterum unitatem et perfectionem ab altero, et erit unum posterius, unum prius. Igitur ex uno primo puro simplici in omnibus posterioribus unitas est causata.

Hec autem que consignavi, non scripsi ut docens, sed ut intellectum meum exercens, nichil pertinaciter asserens, sed in spe future veritatis et immutabilis scientie me per desiderium erigens et extendens. Unde rogo lectorem pium, ut ubicumque utile iudicaverit, erratum meum corrigat et emendet. Ego nam nihil ponere intendi nisi autoris sententiam, meliori relinquens improbationem erronee rationis, ad laudem veritatis infallibis et amorem.

1 reducatur in] reducat Hw 2 primum] principium Wa, dR 3 entitatis et unitatis] unitatis et entitatis Hw 4 simpliciter] similiter Ve, dR 4 enim] *om.* Wa, dR 5 realiter] est *add.* Ab 6 et] ut Ab, Hw 6 participat] participet Ve 7 esset] ei *add.* Ve 9 prius] sed *add.* Hw; p<oste>rius dR 9 igitur] ergo Ve 11 est] *om.* Ab 11 perfectius] perfaciens Ab; perfectum Hw 11 participabit] participat Ab 11 igitur] *om.* dR 11 alterum unitatem] unitatem alterum Ve 12 erit] *om.* Ab, Hw, Wa, dR 12 primo] *om.* Wa, dR 14 que] *om.* Ab, Hw 14 scripsi] *iter. et del.* Ab 14 ut[1]] nec Wa 14 sed ut] *om.* Ab 15 spe] specie Ve 16 erigens] urgens dR 16–17 rogo lectorem pium] rogo pium lectorem Ab, Wa; pium rogo lectorem Hw 17 utile] inutile Wa, dR 17 iudicaverit] indicaverit Ab 18 nam nihil] vero Ab, Hw; non Wa, dR 18 ponere] pandere Hw 18 nisi] ava *add. sed del.* Ab 18 meliori] lectori *add.* Hw; auditori Ve 19 ad] et Ve 19 infallibis] ineffabilis Hw 19 et] ad Ab 20 amorem] explicit expliciunt et[ths] *add.* Ab; finitus est liber de causis sub annis domini M° CCCC° ✠ XXXVI° sabatina die ante Reminiscere per Hinricum in schola Frankenvordum, non videat Cristum qui librum subtrahit istum *add.* Hw; Amen. Explicit Liber de causis *add.* Wa

Sententia Procli alti philosophi. Notes on an Anonymous Commentary on Proclus' *Elementatio theologica*

Fiorella Retucci *
(Università del Salento, Lecce)

Introduction

The Latin translation of Proclus' Στοιχείωσις Θεολογική by William of Moerbeke was not a complete editorial failure. As recent studies clearly prove, Berthold of Moosburg's death did not conclude Proclus' adventure in the Latin West[1]. The *Elementatio* continued, indeed, to be read in Neoplatonism-inspired circles and to crowd the pages of Commentaries on *De Causis* until the 16th-century[2].

Yet, despite its continual readership, only three works devoted to the *Elementatio* itself have survived. In addition to the extensive Exposition by the German Dominican Berthold of Moosburg[3], and a rather short anonymous paraphrase in the Vatican Library (Cod. Vat. lat. 4567), we have an anonymous commentary on the *Elementatio*, datable to the first half of the 15th-century. This commentary is the subject of the present study.

*. I would like to express my deep gratitude to Dragos Calma for constantly and competently supporting this work. I am also grateful to Guy Guldentops, Evan King and Loris Sturlese for carefully revising this study. Digitized copies of the manuscripts were purchased by the project ANR "LIBER" (ANR-13-PDOC-0018-01) conducted by Dragos Calma (EPHE).

1. On the contrary L. Sturlese, "Il dibattito sul Proclo latino nel medioevo fra l'Università di Parigi e lo Studium di Colonia", in G. Boss, G. Seel (eds.), *Proclus et son Influence. Actes du Colloque de Neuchatel, Juin 1985*, Zürich, Éditions du Grand Midi, 1987, pp. 262-285.
2. See e.g. D. Calma, "Du neoplatonisme au realisme et retour, parcours latins du *Liber de causis* aux XIIIe-XVIe siècles", in *Bulletin de philosophie médiévale*, 54 (2012), pp. 217-276.
3. On Berthold of Moosburg, see M. Führer, S. Gersh, "Dietrich of Freiberg and Berthold of Moosburg", in S. Gersh (ed.), *Interpreting Proclus. From Antiquity to the Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, pp. 299-317 with relative bibliography.

Neoplatonism in the Middle Ages, II. New Commentaries on Liber de causis *and* Elementatio theologica *(ca. 1350-1500),* ed. by Dragos Calma, SA 42-2 (Turnhout: Brepols, 2016), pp. 99–180
BREPOLS PUBLISHERS DOI: 10.1484/M.SA–EB.5.111565

1. The manuscript tradition

The anonymous commentary on Proclus' *Elements of Theology*, brought to public attention for the first time in 1985 by Helmut Boese[4], is transmitted in three manuscripts of the 15th-century.

— *Hw* = Halle / Saale, Universitätsbibliothek, Ms. Wernigerode Za 27, (ff. 90v-91v).

North of Germany (probably Frankfurt), 1435-1436, Paper, 124 folios, 295x215 mm[5].

It contains the anonymous commentary on Proclus' *Elementatio* from prop. 1 to prop. 15. Of the commentary on Proclus' 16th proposition only a few words are preserved (*Huius ratio est quia substantia* ...). Each proposition is numbered on the margin by the main copyist.

Content:

1. f. 1r-71r: Anonymus, *Commentarius in Metaphysicam*[6]. *Inc.*: "Omnes homines naturaliter (*s.v.*) scire desiderant. Cuius ratio est quia perfectio naturalis est scire; omnis autem homo naturaliter suam perfectionem desiderat; igitur omnis homo scire desiderat. Signum autem huius est sensuum delectatio". — *Expl.*: "Est igitur necessario unus princeps, qui pro fine huius in secula seculorum cum virgine intemerata Maria sit semper benedictus. Amen". *Colophon*: "Et sic est finis liber (*sic*) Metaphisice sub anno domini MCCCCXXXV in vigilia sancti Mathei de vespere hora quarta".

4. H. Boese, *Wilhelm von Moerbeke als Übersetzer der Stoicheiosis theologike des Proclus*, Heidelberg, Druckerei und Verlag Bitsch-Birkenau, 1985 (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse 1985,5), p. XVI.
5. Cf. H. Herricht, *Die ehemalige Stolberg-Wernigerödische Handschriftenabteilung — Die Geschichte einer kleinen feudalen Privatsammlung*, Halle (Saale), Univ.- u. Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, 1970 (Schriften zum Bibliotheks- und Büchereiwesen in Sachsen-Anhalt, Vol. 31), p. 27; R. Schipke, K. Heydeck, *Handschriftencensus der kleineren Sammlungen in den östlichen Bundesländern Deutschlands*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2000, pp. 161-162; H. Boese, "Einleitung" zu: *Proclus, Elementatio theologica, translata a Guilelmo de Morbecca*, Leuven, University Press, 1987 (Ancient and Medieval Philosophy, Series 1, Vol. V), pp. XVIII-XIX; M. Meliadò, "Axiomatic Wisdom: Boethius' *De Hebdomadibus* and the *Liber de causis* in Late-Medieval Albertism", in *Bulletin de philosophie médiévale* 55 (2013), pp. 71-131, esp. p. 121.
6. The Manuscript transmits a Commentary on Aristotle's *Metaphysics* and not the text of the *Metaphysics*, as erroneously described by Schipke, Heydeck, *Handschriftencensus der kleineren Sammlungen*, pp. 161-162. About this Commentary, see below § 3. To the text of the Commentary are added several long annotations written on the margin of each folio.

2. f. 71v-77r: Anonymus, *Commentarius in librum De causis*[7]. *Inc.*: "Omnis causa primaria plus est influens super causatum cause secunde quam ipsa causa". — *Expl.*: "Ego non ponere intendi nisi auctoris sententiam meliori relinquens lectori (*dub.*) improbationem erronee rationis ad laudem veritatis infallibilis et amorem". — *Colophon*: "Finitus est liber de causis sub annis domini MCCCCXXXVI sabatina die ante Reminiscere per Henricum in schola Franckenvordensis. Non videat Cristum (*sic*) qui librum subtrahit istum".

3. f. 78r-90v: Adam Pulchre Mulieris, *Memoriale rerum difficilium*[8]. *Inc.*: "Incipit rerum memoriale difficilium Ade Pulchre Mulieris. Summa in hoc capitulo nostre intentionis est rerum naturalium difficiliora breviter colligere". — *Expl.*: "… ideo de se non est mensura determinata, sed sicut nunc est principium mensure et non est mensura, ideo inter species quantitatis non est enumerata".

4. f. 90v-91v: Anonymus, *Commentarius in Elementationem theologicam Procli*. *Inc.*: "Omnis multitudo unitate participat aliqualiter". — *Expl.*: "Omne conversivum ad se ipsum substantiam habet separabilem a corpore omni. Huius ratio est, quia substantia …".

5. f. 92ra-110vb: Albertus Magnus, *De intellectu et intelligibili*[9]. *Inc.*: "Sicut a principiis huius operis dictum est …" — *Expl.*: "… altissimum enim est huiusmodi negotium et prime philosophie egens inquisitione". *Colophon*: "Explicit liber Alberti Magni scriptum per Johannem Happe de Juteborg minimum doctorem miserrimum peccatorem qui Deus propicietur altissimus hic et in futuro".

7. For the edition of this text, see the contribution by Dragos Calma in this volume. L.M. De Rijk, "*Liber Camiensis De causis*. Another version of *De causis* found in Ms. Warsaw, Narodowa II 8057. Text edition with introduction", in *Acta Mediaevalia* 22, Lublin, Wydawnictwo, 2009 (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II), pp. 463-486 published the critical edition of the same text on the basis of Ms. Warszawa, Biblioteka Narodowa, Ms. II. 8057.
8. The edition of this text is in C. Baeumker, *Witelo, ein Philosoph und Naturforscher des XIII. Jahrhunderts*, Münster, Aschendorff, 1908 (Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters, Vol. III,2), pp. 1-126. See also E. Guidubaldi, *Dal 'De luce' di R. Grossatesta all'islamico 'Libro della scala'. Il problema delle fonti arabe una volta accettata la mediazione oxfordiana*, Firenze, Olschki, 1978 (Testi medievali di interesse dantesco, Vol. 2), pp. 103-160. For the manuscript tradition of this text, see A. Birkenmajer, *Études d'histoire des sciences en Pologne*, Wrocław, Ossolinskich, 1972 (Studia Copernicana, Vol. IV), pp. 323-335; H. Boese, *Wilhelm von Moerbeke als Übersetzer der Stoicheiosis theologike des Proclus*, pp. 102-104.
9. Cf. W. Fauser, *Die Werke des Albertus Magnus in ihrer handschriftlichen Überlieferung, Teil I: Die echten Werke*, Münster, Aschendorff, 1982 (Alberti Magni Opera omnia, Editio Coloniensis, Tomus subsidiarius I), p. 106.

6. f. 111va-119vb: Anonymus, *Questiones super Ebdomadas*[10]. *Inc.*: "Sapientia est dea scientiarum scribitur ab Aristotele I Prime Philosophie. Siquidem qui modicum transgressus fuerit ..." — *Expl.*: "… simile huius est in luce exercita a sole corporali que in colore concurrentibus qualitatibus".

— *Ko* = København, Kongelige Bibl., Ny Kgl. S. 26 fol. (f. 44r-49r)[11].

North of Germany, 1480, Paper, 125 folios, 295x206 mm.

This manuscript transmits just the titles of 147 selected propositions. Some marginal annotations, written in a smaller hand but probably by the same copyist (see the chart below, Appendix 1), bequeath short extracts from the anonymous commentary on the first 6 propositions and on the last one (prop. 202). The propositions are not numbered. In the top margin of f. 43v is written: *Incipiunt maxime ipsius Proculi doctoris famosissimi.*

Content:

1. f. 1r-25v: Nicolaus Weygel, *Clavicula indulgentialis et absolutionis sacerdotalis, abbreviatum latissime summe venerabilis Nicolai Weygel*[12]. *Inc.*: "Indulgentia dicitur ab indulgeo". — *Expl.*: "… dehinc super ethera".

2. f. 26v-35v: Anonymus, *Quedam excerpta brevisima ex speculo ecclesiastice ierarchie*[13]. *Inc.*: "Ecclesie sancte a primevo due fuerunt persecutiones". — *Expl.*: "… pigritia et negligentia etc. a qua nos custodiat Jesus Christus".

3. f. 35v-41r: Alanus de Insulis, *Regule sive maxime magistri Alani in totam theologiam* (cum glossis interlinearis)[14]. *Inc.*: "Omnis scientia suis utitur regulis". — *Expl.*: "… est alius".

10. Cf. M. Meliadò, "Axiomatic Wisdom: Boethius' *De Hebdomadibus*", pp. 71-131.
11. Cf. E. Jørgensen, *Catalogus Codicum Latinorum Medii Aevi Bibliothecae Regiae Hafniensis*, Hafniae, Gyldendal, 1926, pp. 166-167; H. Boese, *Wilhelm von Moerbeke als Übersetzer der Stoicheiosis theologike des Proclus*, p. 22; H. Boese, "Einleitung", p. XVIII.
12. Cf. N. Paulus, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter*, Dritter Band, Paderborn, Schöningh, 1923, pp. 30-37.
13. For the edition of this text, see N. Wilckens, *Leben des berühmten D. Alberti Crantzii, welchem beygefüget ist sein Defensorium Ecclesiae*, Hamburg, Felginer, 1722, p. 59-128. On Albert Krantz, see U. Andermann, *Albert Kantz. Wissenschaft und Historiographie um 1500*, Weimar, Böhlau, 1999 (Forschungen zur Mittelalterlichen Geschichte, Vol. 38).
14. Cf. N. M. Häring, "Magister Alanus de Insulis *Regulae caelestis iuris*", in *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age* 56 (1981), pp. 97-226.

4. f. 41r-43v: Adam Pulchre Mulieris, *Maxime Ade Pulchre Mulieris Parisiensis*[15]. *Inc.*: "Si est causam et causatum …" — *Expl.*: "… ideo inter species quantitatis non est enumerata. Explicit Memoriale rerum difficilium Ade Pulchre Mulieris sacre theologie professoris eximii Parisiensis".

5. f. 44r-49r: Anonymus, *Maxime ipsius Proculi doctoris famosissimi*. *Inc.*: "Omnis multitudo participat unitatem aliqualiter". — *Expl.*: "… superexpanse autem sunt particularibus animabus. Sequitur magister De causis".

6. f. 49r-50r: Anonymus, *De causis*. *Inc.*: "Omnis causa primaria plus est influens super suum causatum quam causa secunda". — *Expl.*: "… ens et generatio similis".

7. f. 57r-109r: Anonymus, *Collecta ex Michele de Bononia*. *Inc.*: "Multi dicunt anime mee …" — *Expl.*: "… macula et pollutione".

8. f. 115r-125r: Ps.-Bernardus, *Sermo in Iohannem*[16]. *Inc.*: "Sicut christiane religionis defectus ex ariditate …" — *Expl.*: "… ut illa tandem te sumat in gloriam suam ubi regnat".

— *Wa* = Warszawa, Biblioteka Narodowa, Ms. II. 8057 (f. 107r-142v)[17].

Cammin (Pommern), 1432. Paper, 221 folios of one column, 207x145 mm[18]. This collectaneous manuscript was written in 1432 by Hermannus de Heyda, as the *subscriptio* to the *Libellus de ente et essentia fratris Thome de Aquino* at f. 159v testifies[19].

The manuscript transmits the anonymous commentary on 147 selected propositions of Proclus' *Elementatio* (see the chart below, Appendix 1)[20].

15. This text corresponds to the text transmitted in Ms. Hw, n. 3 (see above, p. 101).
16. Cf. J.M. Canal, "Dos homilías de Odón de Morimond", in *Sacris erudiri* 13 (1962), pp. 394-437.
17. H. Boese, *Wilhelm von Moerbeke als Übersetzer der Stoicheiosis theologike des Proclus*, p. 26; H. Boese, "Einleitung", p. XVIII.
18. For a detailed codicological description see: L.M. De Rijk, "Introduction" to: Johannes Buridanus, *Lectura Erfordiensis in I-VI Metaphysicam together with the 15th-century Abbreviatio Caminensis*, ed. L.M. De Rijk, Turnhout, Brepols 2008 (*Studia artistarum*, Vol. 16), pp. XXII-XXXIX; L.M. De Rijk, "Liber Camiensis de causis", pp. 463-486.
19. On Hermanus de Heyda, see H. Boese, *Wilhelm von Moerbeke als Übersetzer der Stoicheiosis theologike des Proclus*, pp. 98-99. On some paleographical characteristics of this scribe, see L.M. De Rijk, "Introduction", p. LXXXIII.
20. H. Boese, *Wilhelm von Moerbeke als Übersetzer der Stoicheiosis theologike des Proclus*, p. 97 mistakenly counts just 146 commented propositions, since he did not note the

Just a small group of propositions (prop. 1 to prop. 66) are numbered in the margin of the manuscript. Since the manuscript provides only a selection of propositions from Proclus' text, the numbering of a proposition in the manuscript does not correspond to that found in the standard text, as edited by H. Boese (see the chart at Appendix 1)[21].

In the top of the margin of folio 107r is written: *Sententia Procli alti philosophi*.

Content:

1. f. 1v-88v: Anonymus, *Commentarius in Metaphysicam*[22]. *Inc.*: "Omnes homines naturaliter scire desiderant. Cuius ratio est, quia perfectio naturalis est scire; omnis autem homo naturaliter suam perfectionem desiderat; igitur omnis homo scire desiderat. Signum autem huius est sensuum delectatio". — *Expl.*: "Est igitur necessario unus princeps qui pro fine huius in secula seculorum cum virgine intemerata Maria sit semper benedictus". — *Colophon*: "Expliciunt XII libri Metaphisice, sed non sunt textus Aristotilis in forma, licet a sensu non discrepant, et alicubi dicta Commentatoris et aliorum doctorum sunt inserta".

2. f. 89r-104v: Anonymus, *Commentarius in Librum de causis*[23]. *Inc.*: "Omnis causa primaria plus est influens super causatum cause secunde quam ipsa causa secunda". — *Expl.*: "Ego non ponere intendi nisi auctoris sententiam meliori relinquens improbationem erronee rationis ad laudem veritatis infallibilis et amorem. Amen. Explicit liber de causis".

3. f. 107r-142v: Anonymus, *Commentarius in Elementationem theologicam Procli*. *Inc.*: "Omnis multitudo participat aliqualiter unitate". — *Expl.*: "… superexpanse sunt partialibus animabus que non secundum totalitates nec semper intellectualiter operantur, sed obediunt et participant quodammodo intellectu. Amen".

4. f. 143r-159v: Thomas de Aquino, *De ente et essentia*. *Inc.*: "Quia parvus error in principio magnus est in fine secundum Philosophum

commentary on proposition 149 at the f. 134r-134v. L.M. De Rijk, "Introduction", p. XXVII incorrectly counts 150 commented propositions. The ms. *Wa* actually omits the commentary on proposition 48 (as numbered by Boese in the critical edition of the *Elementatio*), which is transmitted in *Ko*, and testifies the commentary on prop. 76, which *Ko* omits.

21. In the introduction as well in the critically edited text, the bracketed numeral refers to Boese's numbering. The numeral without brackets indicates the marginal numbering of ms. *Wa*.

22. This text corresponds to the text transmitted in Ms. Hw, n. 1 (see above, p. 100).

23. This text corresponds to the text transmitted in Ms. Hw, n. 2 (see above, p. 101).

in principio Celi et mundi …". — *Expl.*: "… in quo est finis et consummatio sermonis". — *Colophon*: "Explicit liber fratris Thome de Aquino ordinis Predicatorum. Deo gratias. Anno domini MCCCCXXXII, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini Eugenii Pape quarti anno secundo, in vigilia beati Apostoli et Evangeliste Mathei in Scola Caminensis per manum domini Hermanni de Heyda, rectoris parvulorum tunc ibidem".

5. f. 160r-169r: Aristoteles, *Liber Yconomicorum*. *Inc.*: "Yconomica et politica differunt non solum sicut domus et civitas …". — *Expl.*: "… propter que et nobis communiter decet iuste considerantes ad omnes deos ac homines eum qui vitam habet et multum ad suam uxorem et filios et parentes. Explicit liber yconomicorum".

6. f. 169v-174r: Boethius de Dacia, *De summo bono*. *Inc.*: "Cum in omni specie entis sit aliquod summum bonum possibile …". — *Expl.*: "Primum principium de quo sermo factus est est deus gloriosus et sublimis qui vivit et regnat in secula seculorum. Amen. Explicit tractatus Boethii de summo bono".

7. f. 174r-176v: Dominicus Gundissalinus, *Tractatus de uno et unitate*[24]. *Inc.*: "Incipit de uno et unitate tractatus. Unitas est qua unaqueque res una dicitur". — *Expl.*: "Unitas ergo est qua unaqueque res una est et est illud quod est. Deo gratias. Explicit tractatus de unitate et uno".

8. f. 177r-178v: Anonymus, *Fragmentum*: *Inc.*: "Quoniam vitam in multis esse differenter distinguit …". — *Expl.*: "Quocirca generatio et corruptio in omnibus semper esse nec umquam deficiet excepta sui auctoris auctoritate. Explicit liber fontis vite".

9. f. 178v-188v: Ps.-Aristoteles, *Liber de pomo et morte*[25]. *Inc.*: "Incipit de pomo et morte Aristotilis. Cum homo creaturarum dignissima similitudo sit omnium ad ymaginem dei factus …". — *Expl.*: "… sicut dignum est hominis animam directi felicis et perfecti sicut tu es. Explicit liber de pomo Aristotilis".

24. For the edition, see P. Correns, *Die dem Boethius fälschlich zugeschriebene Abhandlung des Dominicus Gundisalvi De unitate*, Münster, Aschendorff, 1891 (Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters, Vol. I, 1).

25. Cf. M. Plezia, *Aristotelis qui ferebatur Liber de pomo versio latina Manfredi*, Warszawa, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960 (Auctorum Graecorum et Latinorum opuscola selecta, Fasc. II).

10. f. 188v-193v: Anoymus, *De complexionibus*[26]. *Inc.*: "Incipit tractatus complexionum. Complexionum varietas sequitur varietatem causarum". — *Expl.*: "… tamen per ea que dicta sunt multorum complexiones diligens inquisitor concipiet iudicando".

11. f. 194r-217v: *Questiones breves circa metaphisicam cum conclusionibus*[27]. *Inc.*: "Utrum metaphisica sit omnium habituum intellectivorum habitus dignissimus". — *Expl.*: "Et sic est finis metaphisice questionum cum conclusionibus Biridani. Expliciunt questiones Biridani cum conclusionibus circa metaphisicam".

12. f. 217v-221v: *Recapitulatio circa librum Metaphisice*[28]. *Inc.*: "Circa metaphisicam Philosophus tractat de ente et de passionibus que conveniunt enti absolute". — *Expl.*: "Et sic concludit unum esse".

2. The text

As Helmut Boese already noted in his excellent study on William of Moerbeke's Latin translation, these manuscripts do not transmit the integral text of Proclus' *Elementatio*, but rather an anonymous commentary which treats only the propositions themselves and not the *commentum* accompanying each proposition in the standard text. Only on few occasions in the course of his own commentary does the author include excerpts from Proclus' *commentum* at all[29].

2.1. Proclus' text

As mentioned above, the commentary considers 147 of the 211 original propositions, and neglects the other 64. Moreover, Proclus' text, as transmitted in manuscripts *HwKoWa*, shows certain textual pecularities which are not attested in Boese's standard edition of the *Elementatio*. These remarkable differences from the standard text cannot simply be due to a

26. The *Liber complexionum* is variously attributed to Pseudo-Aristoteles or Jean de Paris. Cf. W. Seyfert, "Ein Komplexionentext einer Leipziger Inkunabel (angeblich eines Johann von Neuhaus) und seine handschriftliche Herleitung aus der Zeit nach 1300", in *Archiv für Geschichte der Medizin* 20 (1928), pp. 272-285; pp. 372-389; O. Weijers, *Le travail intellectuel à la Faculté des arts de Paris: textes et maîtres (ca. 1120-1500)*, Turnhout, Brepols, 2003 (*Studia artistarum*, Vol. 11), pp. 152-153.
27. For the edition of this text, see L.M. De Rijk, *Johannes Buridanus*, pp. 175-221.
28. For a transcription of this text, see L.M. De Rijk, "Introduction", p. XXXIII-XXXIX.
29. See for example, the commentary on the propositions 10, 14, 22, (35)-(44), (51), (54), (55), (57), (63), (64), (86), (166).

copyist's error, but are rather the commentator's deliberate modifications of Proclus' text. Since the commentary probably belonged within an academic milieu and served a pedagogical purpose, the Anonymous preferred to rework the *Elementatio*, clarifying the meaning of some words and translating Greek terms into Latin, in order to make the text more comprehensible to students.

Some examples of these modifications are the following:

— prop. 9

Elementatio, ed. Boese, p. 7,1-3	*HwKoWa*
Omne *autarkes* vel secundum substantiam vel secundum operationem melius est eo quod *non est autarkes*, sed in aliam causam remittitur perfectionis.	Omne *sibi sufficiens* vel secundum substantiam vel secundum operationem melius est eo quod *sibi non est sufficiens*, sed in aliam causam remittitur perfectionis.

— prop. 10

Elementatio, ed. Boese, p. 8,1	*HwKoWa*
Omne *autarkes* simpliciter bono deterius est.	Omne *sibi sufficiens* simpliciter bono deterius est.

— prop. 14

Elementatio, ed. Boese, p. 10,1-4	*HwKoWa*
Omne ens aut motum aut *immobile est*; et si motum, aut a se *ipso* aut ab alio; et si quidem a se ipso, *autokinetum est*, *si autem ab alio, alterokinetum est. Omne ergo ens aut immobile est aut autokinetum aut alterokinetum*.	*Ko*: Omne ens aut *est* motum, aut *non est mobile*. *Hw*: Omne ens aut *est* motum, aut *non est mobile*; si motum, aut *per se* aut ab alio; et si quidem a se ipso *est mobile*, *naturaliter per se primo habens principium in se sui motus*. *Wa*: Omne ens aut *est* motum aut *est non mobile*; et si motum, aut a se aut ab alio; et si quidem a se ipso *est mobile*, *naturaliter per se primo habens in se principium sui motus*.

— prop. 31

Elementatio, ed. Boese, p. 20,1-2	*KoWa*
Omne procedens ab aliquo secundum *essentiam* convertitur ad illud a quo procedit	Omne quod procedit ab aliquo secundum *quod procedit* convertitur ad illud a quo procedit.

— prop. 43

Elementatio, ed. Boese, p. 26,1	*KoWa*
Omne quod ad se *ipsum* conversivum est *authypostatum est*.	Omne ad se conversivum *per se subsistens est*.

— prop. 55

Elementatio, ed. Boese, p. 30,1-2	*KoWa*
Omne quod *secundum tempus* subsistit aut eo quod semper tempore est aut aliquando *in parte temporis* ypostasim habens.	Omne quod *in tempore* subsistit aut eo quod semper *in* tempore est aut aliquando *in tempore est* ypostasim temporis habens.

— prop. 60

Elementatio, ed. Boese, p. 32,1-3	*KoWa*
Omne quod plurium causa melius est habente virtutem ad pauciora et partes producente, quorum alterum totum ypostaticum est.	Omne quod plurium causa *est* melius est habente virtutem ad pauciora et partes producente, quorum alterum totum ypostaticum est (*idest per se subsistens*).

— prop. 64

Elementatio, ed. Boese, p. 34,1-3	*KoWa*
Omnis primordialis unitas duplicem *substituit* numerum, hunc quidem per se perfectam ypostaseon, hunc autem illustrationum in aliis ypostasum habentium.	Omnis primordialis unitas duplicem *instituit* numerum: hunc quidem per se perfectarum ypostaseon (*idest substantias per se entes*), hunc autem illustrationum in aliis ypostasim habentium (*idest qui actus sunt et perfectio subiectorum*).

— prop. 80

Elementatio, ed. Boese, p. 42,1-5	*KoWa*
Omne corpus pati *secundum se* natum est, omne autem incorporeum agere, hoc quidem *operosum* ens secundum se, hoc autem *passionale*; patitur autem et incorporeum propter communionem ad corpus, ut possunt agere et *corpora,* propter *incorporeorum coexistentiam*.	Omne corpus pati *aptum* natum, omne autem incorporeum agere, hoc quidem *operatur* ens secundum se, hoc autem *passive*; patitur et incorporeum propter communionem ad corpus ut possunt agere et *corporeum* propter *incorpoream existentiam*.

— prop. 97

Elementatio, ed. Boese, p. 49,1-3

Omnis secundum unumquemque ordinem primordialis causa universo ordini suam proprietatem tradit, et quod est illa primo, hoc est hic secundum submissionem.

KoWa

Omnis secundum unumquemque ordinem primordialis causa universo ordini suam proprietatem tradit, et quod est illa primo, *post* hoc est *posterius et inferius* secundum submissionem.

— prop. 115

Elementatio, ed. Boese, p. 57,1-2

Omnis deus supersubstantialis et supervitalis et *superintellectus*.

KoWa

Omnis deus supersubstantialis et supervitalis et *superintellectualis*.

— prop. 123

Elementatio, ed. Boese, p. 62,1-4

Omne quod divinum ipsum quidem propter supersubstantialem unionem indicibile est et incognoscibile omnibus secundis, a participantibus autem capibile est et cognoscibile; propter quod solum primum penitus ignotum tamquam amethectum ens.

KoWa

Omne *ens* divinum ipsum quidem propter *substantialem* unionem indicibile est et incognoscibile omnibus secundis, a participantibus autem capibile est et cognoscibile; propter quod solum primum penitus est ignotum tamquam ametectum ens (*hoc est principium ordinis sui primum*).

— prop. 124

Elementatio, ed. Boese, p. 62,1-4

Omnis deus impartibiliter quidem partibilia cognoscit, intemporaliter autem temporalia, non necessaria autem necessarie et transmutabilia intransmutabiliter, et universaliter omnia eminentius quam secundum ipsorum ordinem.

KoWa

Omnis deus impartibiliter partibilia cognoscit et intemporaliter temporalia, *contingentia* autem *necesse* et transmutabilia intransmutabiliter et universaliter omnia eminentius quam secundum ipsorum ordinem.

— prop. 157

Elementatio, ed. Boese, p. 77,1-5

Omnis quidem paternalis causa ipsius esse *omnibus est* largitiva et existentias entium instituit; omne

KoWa

Omnis quidem paternalis causa ipsius esse *est omnibus* largitiva et existentias entium instituit; omne autem quod

autem quod conditivum *specificationi* compositorum prestat et ordini et divisioni ipsorum secundum numerum et est eiusdem paternali coelementationis in *particularioribus generibus*.	conditivum *est specificationem* compositorum prestat et ordini et divisioni ipsorum secundum numerum et est eiusdem paternali coelementationis in *particularibus ordinibus*.

— prop. 177

Elementatio, ed. Boese, p. 87,1-5	*KoWa*
Omnis intellectus plenitudo ens specierum, hic quidem universaliorum, hic autem particulariorum est contentivus specierum; et superiores quidem intellectus *universaliorem quanto particulariorem* qui post *ipsos*, inferiores autem *particulariorem* quanto *totaliorem* qui ante *ipsos*.	Omnis intellectus plenitudo ens specierum, hic quidem universaliorum, hic *quidem* particulariorum est contentivus specierum; et superiores quidem intellectus *universaliores quam particulariores* qui post *ipsas*, inferiores autem *particulariores* quanto *totaliores* qui ante *ipsas*.

Some textual variants are nevertheless to be considered as mechanical errors attributable to the exemplar of the *Elementatio*, which our author had at his disposal (see for example the text of propp. 8, 12 and 142). These cases have been kept in the text of our edition, since the commentary seems to be closer to the wrong than to the right readings of Proclus' text.

As Boese has already noted[30], only once does the Anonymous improve the translation, where Moerbeke's Greek manuscript was probably corrupt and the Latin had been left incomplete (see prop. 56 [64]). The interpretation which the Anonymous offers of the fragmentary Latin is noticeably similar to Berthold of Moosburg's own correction to proposition 64:

Elementatio, ed. Boese, p. 35,18-21	*Wa*	Berthold of Moosburg, *Expositio*, prop. 64[31]
Ex hoc itaque manifestum, quod unitates que quidem per se perfecte ab uno	Ex hiis itaque manifestum quod unitates que ab uno primo simplici oriuntur	Ex hoc itaque manifestum, quod unitates que quidem per se perfecte ab uno

30. Cf. H. Boese, *Wilhelm von Moerbeke als Übersetzer der Stoicheiosis theologike des Proclus*, p. 101.

31. Cf. Bertholdus de Mosburch, *Expositio super Elementationem theologicam Procli*, prop. 35-65, ed. A. Sannino, Hamburg, Meiner Verlag, 2000, p. 198, 197-201.

processerunt, que autem illustrationes unitatum; et *intellectus hee quidem sunt substantie per se perfecte, hee autem* <—> *animatorum, indalmata* (<id est> simulacra) solum existentes animarum.	substantie sunt per se perfecte, ultime autem irradiationes sunt et ymagines et similitudines mediarum. Unde *in ordine intellectus <sunt> qui per se substantie sunt perfecte et infra hos sunt intellectus qui sunt actus et perfectio animarum.* Similiter sunt *anime que per se sunt substantie perfecte, sed infra illas sunt que sunt quedam illustrationes et ydola animarum.*	processerunt, que autem illustrationes unitatum, *et intellectus hee quidem sunt substantie perfecte, hee autem illustrationes, et animarum hee quidem sunt substantie perfecte, hee autem animatorum similantur indalmata,* solum existentes animarum.

2.2 The commentary

Far being an independent philosophical work like the *Expositio super Elementationem theologicam Procli* by Berthold of Moosburg, the anonymous *Sententia Procli* offers no more than a clear explanation of the contents of each Proclian proposition: the commentaries on the single propositions are constructed in a syllogistic way and merely clarify what is implied by Proclus' text.

Only in a few instances does the anonymous author reveal his personal opinion on a precise philosophical topic. A case in point is the commentary on proposition 115, where the commentator admits his own uncertainty about the meaning of the Proclian doctrine of the plurality of gods and attempts a more straightforwardly monotheistic integration of Proclus' system, by interpreting the divine, self-complete henads as the primordial causes and the divine ideas united in God's wisdom:

> Quid vero velit in hoc loco dicere deos ordinum singulorum, me fateor ignorare, nisi forte velit hos esse primordiales causas et ydeas singulorum, que in sapientia dei supersubstantialiter et supervitaliter et superintellectualiter sunt unite, per quas producuntur singula et formantur[32].

Adopting the terminology of Saint Augustine, the commentator argues that the individual beings which proceed forth in time are eternally preconceived

32. See below, p. 156.

(*sunt preconcepta*) in seminal reasons which determine not only the existence but also the dispositions of each being:

> Omnia causata a divinis principiis essentialibus preexistunt eis que in singulis generibus et ordinibus producuntur in numero, pondere et mensura, prout sunt preconcepta in suis rationibus seminalibus et formata; propter quod propter virtutes principiorum predictorum tam ipsa entia quam dispositiones ipsorum ligantur immutabiliter et salvantur, ita ut sint omnes capilli capitis numerati et in statura cuiuslibet non sit possibilis additio quantitatis[33].

The same Augustinian inflection of the Proclian doctrine on the plurality of gods also characterizes the commentary on proposition 162, where Proclus' name is for the first and only time mentioned explicitly: "Primo sciendum quod Proclus deos vocat prima principia ordinum precedentia existentiam ordinum singulorum"[34].

On this particular matter, the commentator was perhaps aware of the position regarding the plurality of gods adopted in Berthold of Moosburg's *Expositio*. Unlike Dietrich of Freiberg, who identified Proclus' gods with intellectual substances, Berthold regarded them as the primordial causes or ideas, by which the visible and invisible world is arranged and ruled[35]:

> Sunt enim causae primordiales, quas ideas vocant, hoc est species vel formas sive deos superaeternae et incommutabiles rationes, secundum quas et in quibus visibilis et invisibilis mundus formatur et regitur[36].

For Berthold and for the Anonymous, the gods are the first and primordial principles of everything[37]. As primordial causes they are responsible for not only for the substance but also the dispositions of each singular being:

> Ex praemissis colligitur, quod non solum entia quantum ad eorum substantialitatem, verum etiam omnes entium dispositiones sive

33. See below, p. 165.
34. See below, p. 170.
35. On this topic, see also L. Sturlese, "Einleitung" in Bertholdus de Mosburch, *Expositio super Elementationem theologicam Procli*, prop. 136-159, ed. F. Retucci, Hamburg, Meiner Verlag, 2007, pp. IX-XV.
36. Cf. Bertholdus de Mosburch, *Expositio super Elementationem theologicam Procli*, prop. 108-135, ed. F. Retucci, Hamburg, Meiner Verlag, 2011, p. 166,21-22.
37. Cf. Bertholdus de Mosburch, *Expositio super Elementationem theologicam Procli*, prop. 136-159, p. 10,213-214: "Isti sunt dii post prime Deum et sub ipso primordialia rerum principia"; p. 52,21-22: "Dii autem sunt primordialia rerum principia".

> secundum ordinatorum totalitatem sive secundum cuiuslibet entis singularitatem processerunt ab ipsis diis sicut a primordialibus causis[38].

On this topic, Berthold and the anonymous commentator look at the same problem with the same eyes. One should not, however, place too great an emphasis on this doctrinal similarity. The approaches and interpretative frameworks of the two authors differ more substantially. Berthold's interpretation is more than a Christian appropriation of the Platonic doctrine: his exposition is very complex, and aims at a complete reconstruction of the metaphysical principles of reality - a project realized only with recourse to his encyclopaedic philosophical learning. The Anonymous, on the contrary, attempts a merely didactic explanation of Proclus' within a more explicitly Christian perspective. His preferred authorities are more theological than philosophical: apart from unattributed references to Aristotle (1 quotation from the *Categoriae*, 3 from *Physica*) and from the best-selling *Auctoritates Aristotelis* (4 quotations), most citations come from Anselm (1 quotation from *Proslogion*), Dionysius (*De divinis nominibus* and *De mystica theologia*), Nicholas of Amiens and the Bible.

3. The authorship

The doctrinal adjustments to Proclus' teaching, as well as the sources employed in the commentary, suggest that the Anonymous had received theological training and was probably himself a theologian[39]. The text was surely written between 1335/1340, when Berthold probably composed his *Expositio*, and 1432, when the oldest manuscript (*Wa*) was copied.

It is, however, impossible to come closer to the personal identity of the commentator. Nevertheless, some conjectures about him can be made by considering the 'Mitüberlieferung', the texts which circulated together with the commentary on Proclus' *Elementatio theologica* in the manuscript tradition.
a. In two manuscripts, i.e. *Hw* and *Wa*, our text is transmitted together with an anonymous commentary on *Liber de causis*, brought to public attention by Lambert Marie De Rijk in 2009 and presented in a new, revised critical edition by Dragos Calma in this volume.

At first glance, the two Commentaries not only share a similar doctrinal point of view, surely due to the affinity between the *Elementatio* and the *Liber*

38. Cf. Bertholdus de Mosburch, *Expositio super Elementationem theologicam Procli*, prop. 136-159, p. 78,116-119.

39. The same conclusion is presented in H. Boese, *Wilhelm von Moerbeke als Übersetzer der Stoicheiosis theologike des Proclus*, p. 105.

de causis, but show some formal correspondences in the structure of their comments, as well as a clear terminological and stylistic similarity, as the examples below suggest:

Example 1

Super librum de causis, 17 (ed. Calma, 83)	*Sententia Procli*, prop. 126, p. 160
Hoc probatur per inductionem, *quia omnis intelligentia quanto vicinior est uni, vero et primo, tanto virtus eius fortior et intimior est, et quanto aliquis motor plus distat ab uno primo, tanto virtus eius magis est divisa et debilior*. Et universaliter, quanto virtus est magis unita, tanto plus est vigorata et fortificata, et quanto plus partitur et dividitur, et minoratur.	Huius ratio est quoniam *omnis virtus que amplius est unita et fortior est totalior quam divisa*; *sed vicinior uni primo amplius est unita et elongata ab uno simplici primo amplius est divisa; igitur omnis causa divina quanto magis fuerit vicinior uni primo, perfectior et totalior est distante*.

Example 2

Super librum de causis, 24 (ed. Calma, 89)	*Sententia Procli*, prop. 142, p. 165
Huius ratio est, quia prima causa est perfecte simplicitatis et unitatis. Propter quod indivisibilis et immutabilis existens, se totam et uniformiter omnibus exhibet per essentiam et potentiam et presentiam habundanter, nulli diminuens vel subtrahens dona sua. Res autem uno modo non recipiunt dona sua. Nam superiora recipiunt dona cause prime sublimiter et unite; inferiora autem secundum modum sue distantie a primo ipsa dona plus vel minus participant diminute. Nam quedam recipiunt participationes eternas et alia temporales; quibusdam dantur perfectiones spirituales et intellectuales, et aliis corporales. Sicut videmus quod *radius solaris irradiat omnia uno modo, sed diversimode*	Huius ratio est quoniam diversitates participationum vel sunt ex diversitate principiorum divinorum vel principiatorum et effectuum causatorum; sed non sunt ex diversitate principiorum, quoniam sunt simplicia nec temporibus subdita neque locis, unde ad omnia ipsis subdita et causata se uniformiter semper habent, unde presentialiter et equaliter omnibus omnia semper influunt sua dona. Propter quod sequitur quod diversitas participationum ex diversitate capacitatis participantium oriatur, sicut *lux solis presens est omnibus uno modo, sed in diversis coloribus et figuris et speculis recipitur differenter*. Unde quedam de divinis bonitatibus multum recipiunt et quedam parum, quedam spiritualiter et perpetualiter sine motu,

recipitur a diversis, sicut patet in coloribus yridis et in diversis et differentibus, que in terris diversis per virtutem solaris radii oriuntur.	quedam secundum qualitates et diversitates terminatas, quedam secundum qualitates corporum limitatas.

Both expositions on Proclus' text and on *De causis* are structured by alternating propositions and commentaries, each of which is arranged in syllogistic argumentation. In many cases the very beginning of each argument is the same in both texts: *Huius ratio est quia …* (Cf. *Super librum de causis*, prop. 1, ed. Calma, p. 60 and *Sententia Procli*, prop. 1, p. 126); *Cuius ratio est quoniam...* (cf. *Super librum de causis*, prop. 23, ed. Calma, p. 88 and *Sententia Procli*, prop. 73, p. 147).

Both texts are, moreover, characterized by the same theological and philosophical preferences. In one case, neglected by De Rijk, the anonymous commentator on *De causis* summarizes in an incisive statement a long passage from the *Auctoritates Aristotelis*. Although this short assertion does not seem to have had any fortune in other medieval writings, apart in Berthold's *Expositio*[40], it appears in the same form in our commentary on *Elementatio theologica*.

Auctoritates Aristotelis[41]	*Super librum de causis*, 7, (ed. Calma, p. 73)	*Sententia Procli*, prop. (123), p. 158-159
Duplex est actio: quedam est transiens in materiam extra ut edificatio et illa dicitur factio vel operatio factiva, quedam est imminens sive intra manens in operante et est visio vel intellectio et illa dicitur actio activa.	*Actus* enim *intellectus* non extenditur extra res quas intelligit, sed *est operatio intra manens*.	Ratio est quoniam omne quod cognoscitur a cognoscente comprehenditur et tenetur, quoniam *operatio intellectus est operatio intra manens*.

Another formal resemblance, finally, can strenghten my suggestion for the attribution of the commentary on Proclus to the anonymous commentator on *De causis*, namely an intertextual reference common to both works. In commenting the 88th proposition of the *Elementatio*, the anonymous author

40. Cf. Bertholdus de Mosburch, *Expositio super Elementationem theologicam Procli*, prop. 160-183, ed. U. Jeck, I. Tautzt, N. Bray, Hamburg, Meiner Verlag, 2003, p. 76, 549-550: " … tum quia intelligere est operatio intra manens".

41. *Auctoritates Aristotelis*, 1, 226, ed. J. Hamesse, Louvain / Paris, Publications Universitaires-Béatrice-Nauwelaerts, 1974 (Philosophes Médiévaux, Vol. XVII), p. 134, 96-99.

declares that the treatment of a precise topic has been already developed (*esse ante eternitatem iam superius ostensum est*). A clear explanation about the being before eternity is not, in fact, found in the commentary on Proclus. There is, however, a suitable passage in the commentary on *De causis*, where this problem is explicitly discussed ("Quod autem esse sit ante eternitatem patet, quia omnis eternitas habet esse, sed non omne esse habet eternitatem. Unde latius et communius est esse quam eternitas"[42]).

b. Together with the commentary on Proclus and that one on *De causis*, the manuscripts *Hw* and *Wa* also transmit an anonymous commentary to Aristotle's *Metaphysics*[43].

The latter is not an abbreviation of Aristotle's text, as commonly believed[44], but an independent commentary on the *Metaphysics*, which knew quite a significant circulation, since it survives in at least 8 manuscripts[45]. This

42. See *Liber Camiensis de causis*, ed. L.M. De Rijk, p. 467; *Super librum de causis*, ed. D. Calma, p. 69.

43. This fact has been already noted by H. Boese, *Wilhelm von Moerbeke als Übersetzer der Stoicheiosis theologike des Proclus*, p. 104-105.

44. This opinion is shared not only by the editors of manuscript calalogues, but also by the editors of *Aristoteles latinus* (cf. G. Vuillemin-Diem, *Praefatio, Wilhelm von Moerbekes Übersetzung der aristotelischen Metaphysik*, Leiden / New York / Köln, Brepols, 1995 [A.L. XXV,3.1], p. 37). Also H. Boese, *Wilhelm von Moerbeke als Übersetzer der Stoicheiosis theologike des Proclus*, p. 104, defines the text as "kurze Bearbeitung der aristotelischen Metaphysik in 12 Büchern".

45. I was able to identify the following extant manuscripts: 1. Halle / Saale, Universitätsbibliothek, Ms. Wernigerode Za 27, ff. 1r-71r, a. 1435-1436. 2. Warszawa, Biblioteka Narodowa, Ms. II. 8057, ff. 1v-88v, a. 1432 (cf. J.-P. Rothschild, *Biographie Annuelle du Moyen-Âge tardif. Auteurs et textes latins*, 19 [2009], n. 312). 3. Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Ms Lat. qu. 13, f. 26r-149v, a. 1428 (cf. V. Rose, *Verzeichniss der Lateinischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin, Zweiter Band: Die Handschriften der Kurfürstlichen Bibliothek und der Kurfürstlichen Lande*, – Dritte Abteilung – [Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin, Dreizehnter Band], Berlin, Asher, 1905, pp. 1225a-1227a). 4. Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Lat. VI.99, ff. 120r-167r, 15th Century. (cf. C. Lohr, "Medieval Latin Aristotle Commentaries", in *Traditio* 27 [1971], pp. 253-254; id., *Latin Aristotle Commentaries,* Vol. I,1: Medieval Authors, Firenze, Olschki, 2012, pp. 305-307; G. Valentinelli, *Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum*, Codices Ms. Latini, Tomus V, Venetiis, 1872, pp. 26-27). 5. Krakow, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 622, ff. 1r-102v, a. 1430 (cf. M. Kowalczyk, A. Kozłowska, M. Markowski, S. Włodek, G. Zathey, M. Zwiercan, *Catalogus codicum manuscriptorum Medii Aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, Volumen IV, Wroclaw, Ossolińskich, 1988, pp. 333-336; L. Minio-Paluello, *Aristoteles Latinus, Codices.* Suppl. altera, Bruges / Paris, Desclée, 1961, n. 1678). 6. Krakow, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 702, ff. 1v-77r, ca. 1442 (cf. M. Kowalczyk, A. Kozłowska, M. Markowski, S. Włodek, M. Zwiercan, *Catalogus codicum manuscriptorum Medii Aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, Volumen V, Wroclaw, Ossolińskich, 1993, pp. 95-98; L. Minio-Paluello, *Aristoteles Latinus*, Codices. Suppl. altera, n. 1678). 7. Krakow, Biblioteka Jagiellońska,

underappreciated text testifies to the anonymous author's familiarity with Albertine metaphysical doctrine and Albert's own work: not only is Albert the Great often mentioned by name, but the text quotes lengthy passages from Albert's own commentary on Aristotle's *Metaphysics*, as in the following example:

> Unde in hoc dicit Albertus: 'Si aliqua forma est que nullam recipit huius alterationem per accidens, videtur illa esse separata et una esse. Intellectus autem immixtus et separatus videtur taliter esse separatus et ideo idem esse omnium. A simili dixit Plato ydeas esse separatas et formas que sunt in individuis dixit etiam ymagines ydearum. Sicut enim unus dicitur intellectus per suum lumen agens ambiens omnes intellectus continuo et tempore coniunctos, ita dixit unam ydeam ut radium quendam agentis intellectus in ipso intellectu existentem ambientem omnes formas sensibiles eorum quorum est una communitas. Et forte non omnino dixit falsum'. Hec Albertus[46].

As Helmut Boese already noted, the commentary on the *Metaphysics* has in common with the commentary on Proclus and with the commentary on *De causis* the same stylistic peculiarities, since all these texts proceed in an ordered series of theorems and commentaries articulated in a syllogistic demonstration, often introduced by the formula, 'Cuius ratio est quia'.

Further studies (such as the critical edition of this *Metaphysics* commentary which I shall prepare) will be able to establish definitively the attribution of these three commentaries to one author.

In the meantime, the following elements should not be neglected: the three texts survived in the same manuscripts; they share the same literary genre and philosophical didactic method, characterized by the alternation of theorems and commentaries. This aligns the three commentaries with trends in later medieval Albertism[47], since "the didactic and doctrinal project of one major school, namely the so-called 'Albertists', was elaborated precisely along the lines of Proclus' and Boethius' method"[48]. The frequent presence of Albert

Cod. 704, ff. 78r-90v, ca. 1370-1380 (cf. M. Kowalczyk, A. Kozłowska, M. Markowski, S. Włodek, M. Zwiercan, *Catalogus codicum manuscriptorum Medii Aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, Volumen V, Wroclaw, Ossolińskich, 1993, pp. 101-113). 8. Krakow, Biblioteka Jagiellońska, Cod. 736, ff. 201r-230r, ca. 1370 (cf. M. Kowalczyk, A. Kozłowska, M. Markowski, S. Włodek, M. Zwiercan, *Catalogus codicum manuscriptorum Medii Aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, Volumen V, Wroclaw, Ossolińskich, 1993, pp. 236-245).

46. Cf. Albertus Magnus, *Metaphysica*, VII, 5, 3, ed. B. Geyer, Münster i.W., Aschendorff, 1964, Vol. II, p. 378,26-40.
47. On this topic, see M. Meliadò, "Axiomatic Wisdom", with relative bibliography.
48. M. Meliadò, "Axiomatic Wisdom", p. 77.

the Great through the whole commentary on the *Metaphysics* corroborates this hypothesis. The geographical diffusion of the three commentaries is well defined: they survived principally in manuscripts preserved in Poland (the ms. *Wa* from Warsaw transmitted the commentary on Proclus as well as the commentary on *De causis* and on the *Metaphysics*, whereas 5 mss. from Krakow bequeath only the commentary on the *Metaphysics*). This last fact places the readership of our texts near to the University of Krakow, which was a "fertile center for the Albertist school"[49] in the second half of the 15th Century[50]. Nevertheless, it remains unclear whether the text was also composed in the Polish milieu. The doctrinal affinity with Berthold's *Expositio*, as well as the provenience of manuscript *Hw*, suggest a German origin.

4. Editorial Principles

The following critical text relies on the three extant manuscripts mentioned above. Since the ms. *Hw* is incomplete and *Ko* transmits just the titles of the propositions, the edition is based on mss. *Hw*, *Ko* and *Wa* for the text of Proclus' propositions 1-16, on mss. *Ko* and *Wa* for the propositions 17-202, on *Hw* and *Wa* for the text and the commentary on the first 15 propositions and on *Wa* alone for the commentary on propositions 16-202.

With reference to Proclus' text, the manuscript *Hw* is linked to *Ko* by two errors, due to the common antigraph (β):

Prop. 3: Omne (enim *add. HwKo*) quod fit unum …

Prop. 6: Omnis multitudo aut ex unitis (unitate *HwKo*) aut ex unitatibus.

With reference to the text of the commentary itself, the manuscripts *Hw* and *Wa* depend on an antigraph (α), which is responsible for a long list of common errors, such as:

Prop. 1: Si autem *infinita, erit* (*om. codd.)* infinities infinita.

Prop. 7: quia gradus entium et dispositiones universi *tolluntur* (tollitur *codd.*) et pulchritudo.

49. M. Meliadò, "*Scientia peripateticorum*: Heymericus de Campo, the Book of Causes, and the debate over universals in the fifteenth century", in *Recherches the Théologie et Philosophie médiévales* 79/1 (2012), pp. 195-230, esp. p. 224.

50. Cf. M. Markowski, "Albert und der Albertismus in Krakau", in A. Zimmermann (ed.), *Albert der Große. Seine Zeit, sein Werk, seine Wirkung*, Berlin / New York, de Gruyter 1981 (Miscellanea Mediaevalia 14), pp. 177-192; Z. Kuksewicz, "Die Einflüsse der Kölner Philosophie auf die Krakauer Universität im 15. Jahrhundert", in A. Zimmermann (ed.), *Die Kölner Universität im Mittelalter*, Berlin, de Gruyter, 1988 (Miscellanea Mediaevalia 20), pp. 287-298.

Prop. 12: sed per bonum prime cause omnia conformantur, per appetitum *boni* (bonum *codd.*) ad primam causam trahuntur omnia et moventur.

Prop. 13: sed bonum est salvativum, *quia* (sed *codd.*) omnia bonum appetunt ut salventur.

α is also responsible for the common errors between *Ko* and *Wa* in Proclus' text from prop. 17[51].

Moreover, since the ms. *Hw* only transmits the commentary on propositions 1-15 and the ms. *Ko* just Proclus' propositions, a huge part of the commentary has been edited only on the basis of ms. *Wa*. This ms. is far from being a reliable witness. Therefore, in order to give a more correct text, a huge number of emendations and conjectures have been introduced by the editor. Every editorial intervention has been clearly specified in the text or in the critical apparatus.

Literal quotations from *Elementatio theologica* have been written in small capital typeface, whereas other literal citations are italicized in the text. The sources are extensively mentioned in the apparatus.

51. See for example prop. 46 (52), (70), (165).

Abbreviations

add.	addidit
adn.	adnotavit/adnotatio (-nes etc.)
a.m.	alia manu
coni.	conieci
corr.	correxit, correctio (-ne)
del.	delevit, deletum
dub.	dubium
exp.	expunxit
ill.	illegibilis, -le
i.m.	in margine
inf.	inferior
inv.	invertit
iter.	iteravit
om.	omisit
praem.	praemisit
Ps.-	Pseudo
sup.	supra, superior, superius
s.v.	supra versum
v.	versus

Symbols

| indicates the beginning of a new column in the manuscript;

< > indicate the addition of letters or words which, according to the editor, are necessary for the comprehension of the text;

[ ] indicate words added in the manuscript which, according to the editor, should be regarded as inauthentic.

Appendix

List of the commented propositions transmitted in the mss. *Hw*, *Ko* and *Wa*[52].

Hw	Ko	Wa
1 + comm.	(1) + comm.[53]	1 (1) + comm.
2 + comm.	(2) + comm.[54]	2 (2) + comm.
3 + comm.	(3) + comm.[55]	3 (3) + comm.
4 + comm.	(4)	4 (4) + comm.
5 + comm.	(5) + comm.[56]	5 (5) + comm.
6 + comm.	(7)	6 (6) + comm.
7 + comm.	(6) + comm.[57]	7 (7) + comm.
8 + comm.	(8)	8 (8) + comm.
9 + comm.	(9)	9 (9) + comm.
10 + comm.	(10)	10 (10) + comm.
11 + comm.	(11)	11 (11) + comm.
12 + comm.	(12)	12 (12) + comm.
13 + comm.	(13)	13 (13) + comm.
14 + comm.	(14)	14 (14) + comm.
15 + comm.	(15)	15 (15) + comm.
16 + comm.[58]	(16)	16 (16) + comm.
	(17)	17 (17) + comm.
	(18)	18 (18) + comm.
	(19)	19 (19) + comm.
	(20)	20 (20) + comm.
	(21)	21 (21) + comm.
	(22)	22 (22) + comm.
	(23)	23 (23) + comm.

52. The numerals between brackets refer to Boese's numbering. The numerals without brackets indicate the marginal numbering as testified by the manuscript tradition.

53. "Quia in essentialiter ordinatis nec actu nec intellectu potest esse posterius sine priori. Omne enim cuius esse dependet ab alio esse suum participat; sed quelibet pars multitudinis participat unitatem; ergo et tota multitudo dependet ab uno; ergo …".

54. "Omne enim quod participat unitatem est in potentia ut recipiat unitatem; est igitur tale unum actualiter, sed non unum potentialiter".

55. "Nam in omnibus susceptivis in quibus dispositio ultima est perfecta inducitur perfectio in istanti, etc.".

56. "Quia multitudo sine uno nec est actu nec intelligi potest, quia non est dicere quod nec in partibus nec in toto non sit unum".

57. "Quia quelibet pars multitudinis vel est simpliciter unitas vel ex simplicibus unitatibus coniuncta; deveniendum est igitur ex omni multitudine ad simplices unitates ex quibus primo oritur multitudo".

58. "Huius ratio est quia substantia…".

(24)	24 (24) + comm.
(25)	25 (25) + comm.
(26)	27 (26) + comm.
(27)	28 (27) + comm.
(28)	29 (28) + comm.
(30)	30 (30) + comm.
(31)	31 (31) + comm.
(33)	32 (33) + comm.
(34)	33 (34) + comm.
(35)	34 (35) + comm.
(36)	35 (36) + comm.
(37)	36 (37) + comm.
(38)	37 (38) + comm.
(43)	38 (43) + comm.
(44)	39 (44) + comm.
(45)	40 (45) + comm.
(46)	41 (46) + comm.
(47)	42 (47) + comm.
(48)	
(49)	43 (49) + comm.
(50)	44 (50) + comm.
(51)	45 (51) + comm.
(52)	46 (52) + comm.
(53)	47 (47) + comm.
(54)	48 (54) + comm.
(55)	49 (55) + comm.
(56)	50 (56) + comm.
(57)	51 (57) + comm.
(58)	52 (58) + comm.
(59)	53 (59) + comm.
(60)	54 (60) + comm.
(63)	55 (63) + comm.
(64)	56 (64) + comm.
(66)	57 (66) + comm.
(67)	(67) + comm.
(68)	(68) + comm.
(69)	(69) + comm.
(70)	(70) + comm.
(71)	(71) + comm.
(72)	64 (72) + comm.

(73)	(73) + comm.
(74)	(74) + comm.
(75)	(75) + comm.
	(76) + comm.
(78)	(78) + comm.
(79)	(79) + comm.
(80)	(80) + comm.
(84)	(84) + comm.
(85)	(85) + comm.
(86)	(86) + comm.
(87)	(87) + comm.
(88)	(88) + comm.
(89)	(89) + comm.
(90)	(90) + comm.
(91)	(91) + comm.
(92)	(92) + comm.
(93)	(93) + comm.
(94)	(94) + comm.
(95)	(95) + comm.
(97)	(97) + comm.
(98)	(98) + comm.
(103)	(103) + comm.
(104)	(104) + comm.
(105)	(105) + comm.
(113)	(113) + comm.
(114)	(114) + comm.
(115)	(115) + comm.
(116)	(116) + comm.
(117)	(117) + comm.
(120)	(120) + comm.
(121)	(121) + comm.
(122)	(122) + comm.
(123)	(123) + comm.
(124)	(124) + comm.
(125)	(125) + comm.
(126)	(126) + comm.
(127)	(127) + comm.
(129)	(129) + comm.
(131)	(131) + comm.
(133)	(133) + comm.

(134)	(134) + comm.
(135)	(135) + comm.
(136)	(136) + comm.
(137)	(137) + comm.
(139)	(139) + comm.
(140)	(140) + comm.
(141)	(141) + comm.
(142)	(142) + comm.
(143)	(143) + comm.
(144)	(144) + comm.
(145)	(145) + comm.
(146)	(146) + comm.
(148)	(148) + comm.
(149)	(149) + comm.
(150)	(150) + comm.
(151)	(151) + comm.
(152)	(152) + comm.
(154)	(154) + comm.
(156)	(156) + comm.
(157)	(157) + comm.
(160)	(160) + comm.
(162)	(162) + comm.
(165)	(165) + comm.
(166)	(166) + comm.
(169)	(169) + comm.
(170)	(170) + comm.
(171) + comm.[59]	(171) + comm.
(172)	(172) + comm.
(173)	(173) + comm.
(176)	(176) + comm.
(177)	(177) + comm.
(178)	(178) + comm.
(179)	(179) + comm.
(181)	(181) + comm.
(182)	(182) + comm.
(185)	(185) + comm.
(186)	(186) + comm.
(188)	(188) + comm.
(194)	(194) + comm.

59. “Ratio huius . . . ”.

(195)	(195) + comm.
(198)	(198) + comm.
(199)	(199) + comm.
(200)	(200) + comm.
(201)	(201) + comm.
(202) + comm.[60]	(202) + comm.

60. "Quia divine anime propter sue nature convenientiam cum divina bonitate (cum … bonitate] *suppl. i.m. inf.*) excellenter colligantur divine pulchritudini, superexpanse animabus partialibus que non totaliter nec semper intellectualiter operantur, licet obediant et participent intellectu".

SENTENTIA PROCLI ALTI PHILOSOPHI

Hw 90v; Ko 44r; Wa 107r

1. Omnis multitudo participat aliqualiter unitate.

Huius ratio est quia in essentialiter ordinatis nec actu nec intellectu potest esse posterius sine priori; omne igitur cuius esse dependet ab alio esse suum participat ab eodem; multitudo autem est posterior unitate; ergo multitudo ab unitate dependet et participat esse suum.

Hoc etiam sic ostenditur: quelibet pars multitudinis vel est unum vel non unum. Si non unum, vel est multa finita vel infinita vel nichil. Si multa finita, horum quodlibet erit unum. Si autem <infinita, erit> infinities infinita; hoc intellectus refugit et natura: non enim potest ex infinities infinitis finita fieri multitudo. Similiter ex nichilo non potest finita fieri multitudo. Necesse est igitur dicere ut sit quelibet pars multitudinis in se una. Participat igitur quelibet pars multitudinis unitate et tota similiter multitudo.

2. Omne quod participat uno unum est et non unum.

Omne enim quod participat unitatem est in potentia ut recipiat unitatem; sed quod in potentia est unum, actualiter non est unum: nichil enim in se recipit quod iam habet; non enim est idem secundum idem in potentia et in actu; secundum autem quod participat et recipit actualiter unitatem, stat sub esse unitatis actualiter et est unum.

3. Omne quod fit unum participatione unius fit unum; secundum autem quod sustinet participationem unius unum est.

Huius ratio est quia in omnibus susceptivis in quibus dispositio ultima est perfecta, |**Wa 107v**| inducitur perfectio in instanti. Nam quando aliquid a dispositione contraria ad contrariam non mutatur, est factum esse et fieri semper simul, sicut aer simul fit lucidus et factus est lucidus in instanti. Unde simul semper fit unum quod participat unitatem et est unum secundum quod

---

1 Sententia … philosophi] *om.* HwKo *i.m. sup.* Wa 3 participat aliqualiter unitate] unitate participat aliqualiter Hw participat unitatem aliqualiter Ko 5 igitur] enim Ko autem ens Wa 6 posterior] posterius Hw 6 ergo] igitur Wa 8 hoc … ostenditur] Secunda ratio *i.m. adn.* Wa 8 ostenditur] probatur Wa 8–9 vel² … nichil] vel multa finita vel infinita vel nichil Hw 9 Si] est *add.* Wa 14 pars multitudinis] *inv.* Hw 14 unitate] unitatem Wa 15 unum²] quod est *add.* Hw 16 recipiat unitatem] *inv.* Hw 17 in potentia] *post* unum Hw 18 enim est] *inv.* Wa 21 Omne] enim *add.* HwKo 22 participationem] *dub.* Wa 22 unum est] *inv.* Hw 23 huius ratio est] Nam Ko 23 Huius ratio] *inv.* Wa 23 in omnibus] *om.* Hw 24 quando aliquid] aliquod Hw 25 est factum] perfectum Hw 25 fieri] est *add.* Hw

sustinet unitatem participans iam receptam. Ubi enim motus non admittitur, nulla successio temporis potest esse nec differentia preteriti et futuri.

4. Omne unitum est alterum a per se uno.

Quod enim rebus unitis causa ponitur unitatis, vel est unum simpliciter per se primo vel ab alio participat et recipit unitatem. Unde cum in causis et causatis in infinitum impossibilis est processus, erit aliquid primum per se unum quod non sit unitum ex aliis nec ab alio recipit unitatem.

5. Omnis multitudo secunda est ab uno.

Si enim est multitudo ante unum, non participabit unum, quia non est ipsum participari possibile, quando non est. Non enim possunt esse coequeva et ab invicem simpliciter divisa sicut genera disparata: tunc enim possibile esset multitudinem sine uno sicut unum sine multitudine esse. Nunc |**Hw 91r**| autem multitudo sine uno nec intelligi potest nec est actu. Si enim esset multitudo non participans unitatem, non esset aliquod unum nec in partibus nec in toto, sed tam in partibus quam in toto infinities infinita. Si autem dicatur quod non sunt ab invicem separata aut disparata, sed unum convenit cum multitudine, quia omne unum multitudinem in se habet et similiter econverso omnis multitudo est unum tam in partibus quam in toto, sub aliquo communi pariter continentur. Hoc autem vel erit unum vel non unum. Si non unum, vel multa vel non ens. |**Wa 108r**| Sed non ens non potest esse commune ad unum et ad multa, quia nichil continet sub se non ens. Nec multitudo potest esse commune ad unum et ad multa, quia [sicut] ostensum est quod multitudinem possibile est non esse ante unum vel possibile non est esse multitudinem ante unum. Igitur ab uno multitudo est posterior et secunda. Et potest modo

2 potest esse] esse posset Hw 2 futuri] etc. *add.* Hw 3 unitum] unitatum Hw alteri *s.v. add.* Ko 4 Quod] Quod est *praem.* Hw 4 unitis] unitatis Hw 4 causa ponitur] componitur Wa 7 unitum] unitatum Hw 7 alio] aliquo Wa 7 recipit unitatem] *inv.* Hw 9 Si … multitudo] Huius ratio: si multitudo enim est Hw 10 ipsum] *om.* Hw 10 quando] quin *dub.* Hw 10 enim] *om.* Wa 10 possunt] *coni.*: potest HwWa 11 divisa] *coni.*: diversa HwWa 11 disparata] disperata Hw 12 esse] potest *praem.* Wa 13 autem] enim Hw 13 sine] secluso Hw 13 esset] est Wa 15 autem] *om.* Hw 16 ab … disparata] invicem disparata Wa 16 disparata] disperata Hw 18 tam] tamquam *sed s.v. corr.* Hw 18 in toto] *om.* Hw 19 continentur] continetur Hw 20 ens[1]] est Wa 20 Sed] Si Wa 21–22 esse … ad[1]] commune esse aliquod ad Hw 22 ad[2]] *om.* Wa 23–24 possibile[2] … unum] ante unum possibile est non esse Wa 24 posterior et] *inv.* Hw

22 quia … est : cf. *supra*, prop. 1 comm. (p. 126).

usitata fieri de hoc talis ratio plana: *prius* est *a quo non convertitur* subsistendi *consequentia* et essendi; nunc autem si est multitudo, sequitur quod sit unum, sed si est unum, non sequitur quod sit multitudo econverso; igitur prius est unum et posterius multitudo.

6. Omnis multitudo aut ex unitis aut ex unitatibus.

Pars enim quelibet multitudinis vel est simpliciter unitas vel ex simplicibus unitatibus coniuncta: si enim dicatur quod quelibet pars multitudinis ex compositis sit collecta, sequitur esse processum in infinitum et tollitur esse primum, quod intellectus refugit et natura; necesse est igitur devenire in omni multitudine ad simplices unitates, ex quibus primo oritur multitudo.

7. Omne productivum alterius melius est natura illius quod producitur.

Hoc ostenditur isto modo: si enim productum equale ponitur producenti, per impossibile quod ex hoc sequeretur, destrueretur. Nam si productum equale ponitur producenti, vel ipsum producit aliud vel non. Si aliud non producit, debilius comprobatur ex virtute sterili defectiva. Si autem a producto aliud producitur, vel hoc erit nobilius vel infirmius vel equale. Non potest esse nobilius, quia equale est positum producenti, unde virtus equalis erit ipsius et ab equali virtute |**Wa 108v**| equalia producuntur. Sed nec producta equalia producentibus possunt esse, quia gradus entium et dispositiones universi tolluntur et pulchritudo. Nec ab equali infirmius producetur, cum neque virtus deficiat neque voluntas. Necesse est igitur ut productum sit debilius producenti natura pariter et virtute.

---

2 sequitur … unum] quod unum sit sequitur Hw 3 est … non] non unum Hw 3 quod … multitudo] esse multitudinem Wa 3 econverso igitur] et econverso ut Hw 4 posterius] posterior Wa 5 Omnis] igitur *add.* Hw 5 unitis] unitate HwKo 6 Pars … quelibet] quia quelibet pars Ko 6 enim] autem Wa 6 quelibet] cuiuslibet Hw 6 vel[2]] est *add.* Wa 7 coniuncta] profusa Hw 7 multitudinis] *om.* Wa 7 ex] est *praem. sed del.* Wa 8 collecta] collita Hw 10 primo] prima Wa 10 multitudo] omnis multitudinis infineitas (infineitas *dub. i.m.*) Hw 11 alterius] natura et virtute *s.v. add.* Ko 11 illius] illo Ko 13 productum] *post* producenti Hw 13 equale] equaliter Wa 14 sequeretur destrueretur] sequitur destruetur Hw 14 equale] equaliter Hw 16 autem] vero Wa 17 hoc] *om.* Hw 17 equale] equaliter Hw 17 esse] dici Hw 18 equale … producenti] positum est equale (equale *i.m.* Hw) producenti Hw 20 possunt esse] *inv.* Hw 20 et dispositiones] predistinctos Hw 21 tolluntur] *coni.*: tollitur HwWa 22 neque] nec Wa 22 ut … sit] productum ut fiat Hw

1–2 prius … consequentia : Aristoteles, *Categoriae* 12, 14a34-35: transl. Boethii, ed. L. Minio-Paluello, Bruges / Paris, Desclée de Brouwer, 1961 (Aristoteles Latinus, I,1-5) p. 37, 19-20.

8. Omnia qualitercumque participata bono precedit quod primo bonum et quod nichil est aliud quam bonum.

Si enim omne participatum ab alio est receptum et hoc iterum ab alio, vel erit in participantibus processus in infinitum vel status in simplici primo bono; si autem aliquid opponitur tali bono, erit bonum aliquod minoratum; necesse est igitur ut primum bonum sit simpliciter bonum et perfectum et nichil aliud preter bonum.

9. Omne sibi suffficiens vel secundum substantiam vel secundum operationem melius est eo quod sibi non est sufficiens, sed in aliam causam remittitur perfectionis.

Quia enim omnia bonum appetunt, appetitus autem ostendit indigentiam et defectum, sequitur ut magis sibi sufficiens minus deficiat et quod sit propinquius primo bono, |**Hw 91v**| et per consequens est melius et perfectius tam in operatione quam in substantia et virtute, minus autem sibi sufficiens est plus indigens et plus distans a simplici primo bono et perficitur per plures medias causas.

10. Omne sibi sufficiens simpliciter bono deterius est.

Omne sibi sufficiens indigentiam in se habet, cui sufficientiam dat et prestat aliud; ergo est bonum quod sufficit et aliud cui sufficit illud bonum; |**Wa 109r**| non est igitur bonum simplex, sed inferius simplici primo bono, a quo necesse est ut participet quod sufficit sibi bonum.

11. Omnia entia procedunt ab una causa prima.

Vel enim nullum entium habet causam vel erunt cause entium infinite, per quod entium ordo et ornatus et generatio et scientia tollitur et aufertur. Per causas enim suas generantur, producuntur et perficiuntur omnia et sciuntur, causis autem ignoratis scientia nulla erit. Infinita enim impossibile est esse nota. Causis etiam existentibus infinitis extremis perfectiva et generativa nichil generat neque format, quia a nullo incipiat et ad nichilum similiter terminatur. Nec circulariter alterum alterius erit causa. Sic enim idem melius et deterius

1 participata] participantia *Procl.* 3 omne] bonum *add.* Wa 4 processus in infinitum] processio infinita Wa 4 vel] erit *add.* Wa 5 autem aliquid] *inv.* Hw 6 igitur] *om.* Hw 6–7 et[1] … bonum] *om.* Hw 9 est[2]] *om.* Hw 11 enim omnia] omnia igitur Hw 11–12 appetitus … defectum] appetitus enim indigentiam et affectum Hw 12 sufficiens] et *add.* Hw 12 quod] *om.* Hw 15 plus[2]] *om.* Hw 15–16 plures medias causas] medias causas plures Wa 18 sibi] est *add. sed del.* Wa 23 entium[2]] *om.* Wa 24 entium ordo] *inv.* Wa 24 et[2]] *s.v.* Hw 25 generantur] et *add.* Hw 26 enim] autem Hw 26–27 impossibile … causis] impossibile esse noto. Cause Wa 27 extremis] exterticiis *dub.* Wa 28 generat] generatur Hw 28 similiter] simpliciter Hw 29 erit] erat Wa 29 idem] *om.* Hw

est se ipso, cuius contrarium superius ostensum est: omne enim producens melius est producto. Necesse est igitur ut sit causa omnium una prima. Omnis enim multitudo secunda et posterior est ab uno.

12. Omnium entium primum et causa prima bonum est.

Illud enim per quod prime cause omnia conformantur, illud est prima causa, a qua radicaliter oriuntur et formantur omnia; sed per bonum prime cause omnia conformantur, per appetitum boni ad primam causam trahuntur omnia et moventur; quia igitur naturale desiderium non est frustra, bonum est causa prima omnium entium per se primo.

13. Omne bonum unitivum est participativum ipso, et omnis unitio bonum, et bonum uni idem.

Nam salvativum est unitivum substantie singulorum, quia per unionem continentur et salvantur omnia et formantur et per divisionem et dispersionem et separationem omnia corrumpuntur; sed bonum est salvativum, quia omnia bonum |**Wa 109v**| appetunt ut salventur; bonum igitur est unitivum et bonitas est unitio et unitio bonitas; est igitur unum bonum per se simpliciter bonum et simpliciter per se unum.

14. Omne ens aut est motum aut non est mobile; et si motum, aut a se aut ab alio; et si quidem a se ipso est mobile, naturaliter per se primo habens in se principium sui motus.

Quia enim terminata sunt principia motuum et finita et quodlibet ab aliquibus non movetur, quia movens est illo valentius quod movetur, unde necesse est esse aliquod immobile primum movens et similiter ultimum mobile solum motum, quod ulterius nichil movet. Et quia extrema coniunguntur per media, inter primum movens immobile et ultimum solum motum necesse est esse medium, quod ex se naturaliter movetur habens in se principium sui motus. Prius enim naturaliter et perfectius est habens sui

1 ostensum est] *inv.* Hw 1 enim] ergo Hw 6 omnia] et per divisionem et dispersionem *add. sed exp.* Hw 7 boni] *coni.*: bonum HwWa 8 igitur] *om.* Hw 8–9 causa prima] *inv.* Wa 10 est] et Hw 12 est] et Hw 12 per] *om.* Hw 13 per] *om.* Hw 14 quia] *coni.*: sed HwWa 15 igitur est] *inv.* Wa 16 est[1]] *om.* Wa 16 bonum[1]] *om.* Hw 17 et] *om.* Wa 17 per … unum] prime (unum *praem. sed del.*) unum Wa 17 unum] etc. *add.* Hw 18 non est] *inv.* Wa 18–20 et … motus] *om.* Ko 18 et … a] si motum per Hw 19 ipso] ipse Hw 20 in se] *post* principium Hw 21 terminata] est *add.* Hw 21 ab] *om.* Wa 22 est] in *add.* Hw 23 esse] *post* mobile Hw

1 cuius … est : cf. *supra*, prop. 7 comm. (p. 128). 24–25 extrema … media : cf. Ps.-Dionysius, *De divinis nominibus*, 11, in: *Dionysiaca*, recueil donnant l'ensemble des traductions latines des ouvrages attribués au Denys de l'Aréopage, Bruges, Desclée de Brouwer, 1937, vol. I, p. 506, 1.

motus principium in se ipso quam illud cuius motus principium est ab extra, et hec tria oportet esse in omni ordine naturali.

15. Omne quod ad se ipsum conversivum est incorporeum est.

Huius ratio est quia omne quod ad se ipsum totum convertitur et unitur, incorporeum est; nullum autem corpus vel corporeum totum super se ipsum convertitur et unitur: non enim possunt uniri convenienter partes ab invicem separate; nullum igitur corporeum convertitur ad se ipsum. Unde sequitur ex opposito consequentis quod omne quod convertitur ad se ipsum est incorporeum necessario.

16. Omne conversivum ad se ipsum habet substantiam separabilem ab omni corpore.

Huius ratio est quia omnis substantia que non potest a corpore separari caret operatione a corpore separata (non est enim operatio supra substantiam |**Wa 110r**| elevata), unde ex opposito consequentis omne habens operationem a corpore separatam secundum substantiam potest a corpore separari; omne autem ad se conversivum habet operationem a corpore separatam; [igitur omne conversum ad se habet operationem a corpore separatam] igitur omne conversivum ad se habet substantiam separabilem ab omni corpore [et a predicato].

17. Omne se ipsum movens primo ad se ipsum conversivum est.

Omne enim agens super id quod agit per operationem convertitur; sed movens se ipsum primo est agens in se ipsum primo; igitur omne movens primo necessario conversivum est ad se ipsum. Si autem est pars una movens et alia que movetur, non est idem se ipsum movens primo. Si autem pars movet totum <et> per consequens movet partem, non est illud se ipsum movens primo, quia ablata alia parte remanet pars que primo movere conceditur semet ipsam.

---

1 illud] id Wa 1 motus principium est] principium est motus Hw 4 huius … omne] cuius ratio est: omne Hw 4–5 totum … est] convertitur totum ad se ipsum convertitur et unitur Wa 5 ipsum] *om.* Hw 6 et] vel Wa 6 unitur] igitur etc. *add.* Hw 6 uniri convenienter] convenire et uniri Wa 6 ab] ad *praem. sed del.* Wa 8 quod[2]] *om.* Hw 8–9 est … necessario] incorporeum est etc. Hw 10–11 habet … corpore] substantiam habet separabilem a corpore omni Hw 12 omnis] *om.* Hw 12 caret] *corr. ex* careat Wa 15 separatam] elevatam *praem. sed exp.* Wa 16 conversivum] *coni.*: conversumWa 18 conversivum] *coni.*: conversum Wa 20 conversivum] conversum Wa 23 conversivum] *coni.*: conversum Wa

|**Ko 44v**| 18. Omne derivans esse aliis ipsum primo est hoc quod tradit recipientibus derivationem.

Huius ratio est quoniam omnis effectus cause naturalis <qui> originatur ex agentis substantia profluit et naturatur et terminatur ad formam et substantiam profluentis; quod autem formatur et producitur est perfectius in agente et submissius in producto: prius enim in entibus perfectius est secundo (primum enim quod ex se tribuit primo habet nec recipit aliunde; secundum autem recipit hoc a primo); necesse est igitur vel secundum unam rationem sit equaliter in utrisque vel non habeant quid commune differentia nec ratione aut hoc prius et perfectius et hoc posterius minus tale. Si autem sit eadem ratio utrisque, non erit hoc faciens et hoc factum. Neque enim erit hoc quidem tale proprie |**Wa 110v**| per se primo, hoc autem tale, quia participat et recipit in se tale. Si autem nichil habeat in se commune, cum ratio sit diversa, non erit quidem profluens nec hoc participans et recipiens quid ab alio. Relinquitur ergo hoc prius et perfectius, hoc autem posterius et remissius in natura.

19. Omne quod primo inexistit alicui nature entium omnibus adest hiis que secundum eandem naturam ordinantur et eodem modo.

Si enim eodem modo in omnibus non existit, sed aliis inest, [in] aliis autem non, fit palam quod illi nature non inerat illud primo, sed aliis pro prius, aliis vero pro posterius illud inest. Quibus autem primo non inest, necesse est ut illis superveniat aliunde.

20. Omnibus corporibus superior est anime substantia, et omnibus animabus superior est intellectualis natura, et omnibus intellectualibus ypostasibus est superius ipsum unum.

Hoc sic patet: illud a quo datur aliquid alteri, illud convenit illi primo et illo cui datur est superius in natura; sed per presentiam anime datur corpori quod movetur; igitur anima substantiam habet per se mo[ta]bilem primo et est superior corporibus in natura. Cum autem non recipiat esse mobile ab alio, sed habeat a se ipsa, est primo mobilis a se ipsa. Unde omnia que motum participant habent moveri per animam consequenter: omnia enim inferiora a primo mobili participant et recipiunt et moventur. Anima autem est mobilis ex se primo.

Cum igitur immobile sit ante mobile, est superius in natura; intellectus autem omnis est immobilis; igitur intellectus est ante animam et est illa

2 derivationem] divinatione Ko 7 nec] *coni.*: et Wa 17 primo inexistit] existit Ko 18 et] *om.* Ko 26 illo] *coni.*: illi Wa 30 ipsa[1]] *coni.*: ipso Wa

superior per naturam. Quia igitur intellectui cognitio convenit per se primo, ab ipso omnia cognitionem participant consequenter, sicut participant |**Wa 111r**| ab anima quod moventur: non enim convenit anime per se intellectus, quia non habent omnia animalia intellectum. Intellectus simpliciter non est unum, quia intelligendo se ipsum convertitur ad se ipsum; unde est in ipso aliud intelligens et aliud intellectum; ergo unum est prius et superius intellectu: OMNIA enim PARTICIPANT unum, sed NON participant OMNIA intellectum; est igitur principium omnium unum bonum.

21. OMNIS ORDO AB UNITATE INCIPIENS PROCEDIT IN MULTITUDINEM UNITATI COELEMENTALEM, ET OMNIS ORDINIS MULTITUDO AD UNAM REDUCITUR UNITATEM.

Huius ratio est: quoniam enim primum principium in unoquoque ordine est fecundum, naturam suam inferioribus omnibus sui ordinis communicat et transmittit, et propter hoc omnia que sunt eiusdem ordinis conveniunt in natura que a principio illius ordinis est assumpta; sed una et simplex natura in ordine unoquoque omnium posteriorum principium est et causa; igitur per fecunditatem suam est causa constituens sibi connaturalem ordinem consequenter. Quia enim unum est principium atque finis, eandem naturam omnia participant et conveniunt in eam. Ex hac enim natura communi colligantur essentialiter ad suum principium et ad invicem et ad ordinem simul totum. Si autem hiis que sunt sub una colligatione convenit aliquid quod omnibus inest, nichil huius potest esse alia causa. Ex hiis itaque manifestum est quod in natura corporum est una natura corporis prima simplex et multe nature corporum consequenter. Et in ordine animarum ex una simplici est devenire in multitudinem animarum et in unam animam reducere multitudinem animarum. Similiter in ordine intellectualis essentie necesse est esse intellectualem unitatem ex qua est intellectuum multitudo, que ad illam |**Wa 111v**| conversa reducitur ad unum principium omnium quod est bonum. Post unum igitur primum plures unitates et post intellectum plures intellectus et post primam animam plures anime et post primam naturam plures alie nature corporales.

22. OMNE PRIME ET PRINCIPALITER ENS SECUNDUM UNUMQUEMQUE ORDINEM UNUM EST NEC DUO NEC PLURA DUOBUS, SED UNICUM esse.

Ratio huius patet. Si enim sunt duo quorum alterum est de natura illius ordinis et alterum alterius ordinis est nature, hoc quod aliene nature illius ordinis non

1 cognitio] *coni.*: communicatio Wa 2 cognitionem] *coni.*: communicatione Wa 26 intellectualis] *coni.*: intellectus Wa 27 que] *coni.*: et Wa 32 prime] primum Ko 33 duobus] *om.* Ko

est primum. Si autem ambo in uno conveniant et unum fiant ex utrisque, illud ordinis principium est illius. Item si ambo differant que sunt ordinis non illius et conveniunt in eo quod ordinis est illius, non ambo equaliter erunt prima, sed illud principium eque participabile quod commune pariter est utrisque. Ex hiis itaque manifestum quod primum est in unoquoque ordine unum solum. Est igitur primus intellectus unus solus et prima anima una sola et ita in qualibet specie, puta quod prime bonum et prime equale et similiter in omnibus, sicut in animalis specie et hominis una prime semper aliqua est natura.

23. Omne imparticipatum instituit a se ipso participata, et omnes participate ypostases ad imparticipatas essentias eriguntur.

Omne enim <im>participatum vel est infecundum vel fecundum. Si infecundum, stabilis per se solum non existens principium ordinis alicuius. Si enim est fecundum, naturam suam diffundit instituens omnia que ordinis sunt illius. Unum enim in quo conveniunt que sunt ordinis alicuius ante omnia est que sunt ordinis illius. Quod est autem ante omnia est causa omnium instituens illa que sunt ordinis illius. Unde ad illud per naturale desiderium omnia eriguntur, quia per ipsum perficiuntur et in suo ordine |**Wa 112r**| conservantur. Quod autem imparticipatum sit ante omnia que ordinis sunt illius, sic ostenditur: vel enim est in omnibus vel in aliquo vel ante omnia. Sed si est in aliquo, non in omnibus illius ordinis, non est de natura illius ordinis que omnibus est communis. Si autem est in omnibus, est iam participatum existens secundum prius et posterius in eisdem. Est igitur ut imparticipatum sit unum ante omnia in quo omnia uniuntur et ad quod omnia eriguntur.

24. Omne participans participato remissius est et participatum imparticipato. Participans enim ante participationem imperfectum ens est.

Huius ratio est quoniam perfectibile imperfectum est respectu perficientis; sed participans est perfectibile a participato; igitur participans remissius est participato. Igitur limitatum et terminatum minus est ente simpliciter et communi; sed participatum limitatur et terminatur secundum diversitatem graduum illorum a quibus participatur, imparticipatum autem in quolibet genere vel specie est illimitatum ab inferioribus habens ens absolutum ab inferioribus simplex et commune; igitur <im>participatum est

1 conveniant] *coni.*: conveniunt Wa 4 eque participabile] *coni.*: a qua participabilis Wa 7 prime[2]] quia *add. sed del.* Wa 10 imparticipatum] participatum Wa 18 in] *s.v.* Wa 27–28 participans … est] *om.* Ko 27 participationem] *coni.*: participatum Wa

dignius [im]participato.

25. Omne perfectum in generationes procedit ut potest producere imitans omnium principium.

Huius ratio est quoniam primum in unoquoque ordine habet in se collectas perfectiones omnis sui ordinis proportionabiliter, sicut primum principium ordinis universi habet fecunditatem productivam omnium entium ordinis universi; igitur omne perfectum in ordine suo habet fecunditatem generativam proportionabiliter, sicut principium ordinis universi. Quanto igitur aliquod longius est a primo, tanto potest producere pauciora. Unde necesse ultimum sterile permanere.

|**Wa 112v**| 27 (26). Omnis causa productiva aliorum manens ipsa in se ipsa producit quod post se et que deinceps.

Omne quod est unum simplex impossibile est minui vel mutari; sed primum principium omnis ordinis et motus est unum simplex et immobile, sicut superius est ostensum, ne in infinitum procedatur in motoribus et motis; igitur causa omnium productiva producendo alia permanet immobilis in se ipsa. Si autem causa et principium ordinis immutabiliter non maneret, non posset ordo ille totus immobilis permanere, qui, sicut a primo principio producitur, servatur.

28 (27). Omne producens propter perfectionem suam et potentie circumstantiam productivum est secundorum.

Huius ratio est quia agens propter melius operatur; sed perfectio et circumstantia proprie potentie producentis est melius et optimum producentis; igitur omne producens propter perfectionem suam et propter potentie sue permanentiam est productivum secundorum. Omne enim agens agit propter hoc ut maneat que producitur; sed per potentiam et perfectionem producentis conservatur substantia productorum; igitur propter propriam perfectionem et propriam dignitatem et potentie proprie circumstantiam ab ipso alia producuntur. Si enim propter imperfectionem primam et defectum sue potentie ageret, ipsum se ipsum destrueret et deficerent que produxit.

2 potest] possit Wa 3 omnium principium] *om.* Ko 12 quod … deinceps] *om.* Ko 28 circumstantiam] *coni.*: constantiam Wa 29 propter] impfm *add. sed del.* Wa

14–15 sicut … ostensum : cf. *supra*, prop. 21 comm. (p. 133).

29 (28). Omne producens similia ad se ipsum ante dissimilia substituit.

Ab omni enim producente prius ordine nature producitur propinquum quam remotum; sed similitudo naturalis est propinquitatis causa naturalis, dissimilitudo autem est causa distantie naturalis; igitur similia producenti ante dissimilia producuntur. Que enim plus perfectionis participant a primo illi amplius sunt propinqua; sed similia magis et plus perfectionis participant a primo <et> prius aliis producuntur; hec autem |**Wa 113r**| sunt magis similia; igitur similia ante dissimilia producuntur.

30. Omne quod ab aliquo producitur immediate manet in producente et procedit ab ipso.

Huius ratio est quoniam omne simile manet in suo simili et in eo naturaliter confermatur; sed essentia procedentis immediate ab aliquo est naturaliter similis essentie producentis; igitur essentia procedentis et producti immediate manet in essentia producentis. Omnia enim quibus est aliquod commune manent in illo communi ab invicem distincta; producto autem cum producente similitudo essentie est communis; igitur essentia producti manet indivisa in essentia producentis. Si vero manet solum non procedens, non differt causa a causato nec a producente aliud est productum. Item enim productum est inferius producente; procedit ergo ab ipso secundum quod habet esse debilius et distinctum et manet cum ipso secundum quod cum illo habet similitudinem indistinctam; secundum esse ergo suum superius in eo propter similitudinem semper manet, secundum autem esse suum inferius ab ipso distinguitur et procedit.

31. Omne quod procedit ab aliquo secundum quod procedit convertitur ad illud a quo procedit.

Huius ratio est quoniam omnia que bonum appetunt appetunt causam sui boni, per quam bonum participant; sed omne procedens ab alio appetit bonum et perfectionem; igitur omne procedens ab alio appetit causam sui boni et perfectionis, per quam bonum suum et perfectionem suam participat; hoc autem est illud a quo procedit; igitur omne quod procedit appetit illud a quo procedit; sed appetere aliquod est converti per appetitum ad id quod appetit; igitur omne inferius et secundum a primo convertitur ad id a quo procedit.

1 ad se ipsum] *om.* Ko 16 autem] *coni.*: aut Wa 26 illud] id Ko

|**Wa 113v**| 32 (33). Omne procedens ab aliquo et conversum circularem habet operationem.

Quoniam enim finis principio continuatur, fit unus motus continuus circularis; sed quando procedens ab aliquo convertitur ad id a quo procedit, finis principio copulatur; igitur omne procedens ab aliquo conversum ad id a quo procedit circularem habet operationem. Maiores autem fiunt circuli et minores secundum quod a causis ad causata et econverso a causatis ad causas per plura vel per pauciora media fit conversio et processus. A primo enim principio omnia producuntur et ad ipsum omnia convertuntur.

33 (34). Omne quod secundum naturam convertitur ad illud facit conversionem a quo et processum proprie subsistentie habet.

Omnis enim similitudo est causa conversionis et unionis unius ad alterum; sed similitudo essentie et nature est maxima similitudo; igitur similia in essentia et natura fortius uniuntur et ad invicem maxime convertuntur; sed inter causans et causatum, producens et productum est similitudo essentie et nature; ideo essentia procedentis naturaliter et maxime convertitur ad essentiam producentis.

34 (35). Omne causatum manet in sua causa et procedit ab ipsa et convertitur ad ipsam.

Si enim manet in causa, ab ipsa non distinguitur procedendo. Item si procedit a sua causa et non manet in eadem, non convertitur nec communicat sue cause. Item si solum ad ipsam convertitur non procedens secundum substantiam ab eadem, ad alienum convertitur et unitur. Item si maneat et procedat, non autem convertatur ad ipsam, non erit cause extensio, sed unio ad causatum. Item si procedat et convertatur, sed non maneat, aliena distantia uniuntur. Item si maneat et convertatur, sed non procedat, non segregatum |**Wa 114r**| impossibile est converti. Omne enim quod convertitur assimilatur illi a quo secundum substantiam est distinctum. Relinquitur igitur in causa sua omne remanere et procedere ab eadem et converti ad ipsam denuo et redire.

1 aliquo] ad *add. sed exp.* Wa 1 et] *om.* Wa 1 conversum] ad id a quo procedit *i.m. sup. add.* Wa 1 circularem] *s.v. rescr.* Ko *a.m.* 2 operationem] comparationem *sed corr.* Wa 11 subsistentie] substantie *add.* Ko 18 34] 33 *sed corr.* Wa *a.m.* 18 manet … causa] in sua causa manet Wa 29 omne] *coni.*: omnino Wa

|**Ko 45r**| 35 (36). Omnia que secundum processum multiplicantur prima sunt perfectiora secundis et secunda hiis que post ipsa, et consequenter eodem modo.

Si enim submissiora sunt producentibus producta, propinqua sunt magis similia producentibus quam remota. Unde plus perfectionis a causis suis participant propinqua plus similia quam remota.

36 (37). Omnium secundum conversionem subsistentium prima sunt imperfectiora secundis et secunda hiis que deinceps, et ultima sunt perfectissima.

Si enim conversiones fiunt secundum circulum, et in illud a quo est processus in hoc est conversio; in primo autem et perfectissimo fit processus; igitur conversio fit ad perfectissimum et ad primum. Et si id ad quod fit processus est ultimum, ab ultimo fit conversio ad primum; sed ultimum ad quod fit processus est imperfectissimum; igitur ab imperfectissimo et ultimo fit conversio ad perfectissimum et ad primum. Prima igitur in hiis que sunt secundum conversionem sunt imperfectissima, ultima autem perfectissima.

37 (38). Omne procedens ab aliquibus pluribus causis per quot procedit per tot convertitur, et omnis conversio per ipsa fit per que et processus.

Quoniam enim per similitudinem fit tam conversio quam processus, quod immediate ab aliquo procedit immediate convertitur ad ipsum: similitudo enim immediata erat. Quod enim mediis indiget in procedendo, in convertendo mediis oportet egere. Quare primo ad medium convertitur, deinde autem ad melius et ad prius. Per quot ergo esse accipiunt procedendo, per tot econverso singula |**Wa 114v**| accipiunt bene esse per conversiones ad sua principia.

38 (43). Omne ad se conversivum per se subsistens est.

Si enim conversivum est ad se ipsum secundum naturam et est perfectum in conversione ad se ipsum, substantiam habebit utique a se ipso. Ad quod enim est conversio naturalis, ab hoc est processus substantie singulorum. Quod enim sibi exhibet bene esse, exhibet etiam

1 35] 34 *sed corr.* Wa 8 imperfectiora] perfectiora Ko 9 perfectissima] imperfectissima Ko 21 conversio] *ex corr. s.v.* Wa 21 quam] conversa *add. sed del.* Wa 26 accipiunt] *coni.*: accidunt Wa 28 conversivum] conversum ad se Wa 29 conversivum] *coni.*: conversum Wa 30 in] ad *praem. sed del.* Wa

similiter sibi esse. Igitur per se subsistens EST QUOD SE POTEST CONVERTERE AD SE IPSUM.

39 (44). OMNE QUOD SECUNDUM OPERATIONEM AD SE IPSUM EST CONVERSIVUM ET SECUNDUM SUBSTANTIAM EST conversivum AD SE IPSUM.

SI ENIM OPERATIONE quoddam posset CONVERTI substantia inconvertibili existente, MELIUS ESSET SECUNDUM OPERATIONEM QUAM SECUNDUM SUBSTANTIAM. Conversivum enim ad se ipsum est sui ipsius salvativum; sed melius et perfectius est salvari solummodo a se ipso quam habere opus ad salutem suam adiutorio alieno; non potest igitur operatio a se ipsa salvari per conversionem, nisi per conversionem salvari possit et perfici ipsius substantia a se ipsa.

40 (45). OMNE per se subsistens INGENERABILE EST.

Huius ratio est quoniam omne generabile est imperfectum indigens generante ut esse accipiat ex non ente: GENERATIO ENIM EST VIA EX IMPERFECTO AD PERFECTUM ut ex ente in potentia ad ens in actu; nullum autem per se subsistens est imperfectum, quoniam se ipsum producit SEMPER CAUSE SUE inseparabiliter COEXISTENS, non indigens aliquo existente alieno; igitur |**Wa 115r**| nullum per se subsistens generabile potest esse.

41 (46). OMNE per se subsistens INCORRUPTIBILE EST.

Huius ratio est quoniam omne corruptibile separatur ab esse suo et a causa conservante ipsum; [quoniam] per se ipsum <autem> est causa propria sui esse, unde non potest ab esse proprio suo separari; igitur nullum per se subsistens corruptibile potest esse.

42 (47). OMNE per se subsistens impartiale EST ET SIMPLEX.

Huius ratio est: nulllum partiale potest instituere se ipsum: nullum enim partiale convertitur ad se ipsum, quia totum non potest esse totaliter in se ipso; sed omne subsistens convertitur ad se ipsum totum totaliter ens in toto; igitur nullum per se subsistens partiale potest esse. Item omne compositum habet partes cuius altera melior, altera peior erit; sed nullum per se subsistens habet partes aliquas peiores, quoniam totum convertitur super totum et similiter totum producitur a se toto (pars autem deterior non potest producere meliorem); igitur nullum per se subsistens potest esse compositum,

1 esse] bene *praem. sed exp.* Wa 4 conversivum ad se ipsum] ad se ipsum conversivum Ko 4 conversivum[2]] conversum *Procl.* 5 posset] *coni.*: possit Wa 9 adiutorio] *dub.* Wa 19 incorruptibile est] *inv.* Ko 24 impartiale] impartibile *Procl.*

sed est simplex. Adhuc autem omne compositum suis partibus indiget quibus constat; nullum autem simplex habet partes aliquas vel subiectum; igitur nullum simplex dissolubile vel corruptibile potest esse.

43 (49). Omne per se subsistens perpetuum est.

Duo enim sunt modi secundum quos aliquid perpetuum non potest esse: vel quia compositum <est> vel quia in alio habet esse; sed |**Wa 115v**| nullum per se subsistens est compositum nec in alio habet esse, quoniam indivisile est et simplex habens esse immutabile in se ipso.

44 (50). Omne quod tempore mensuratur aut secundum substantiam aut secundum operationem generatio est hac qua mensuratur secundum tempus.

Huius ratio est quoniam omne quod ab esse uno fluit in aliud continue et mutatur, generatur accipiens esse novum; sed omne quod tempore mensuratur sive secundum substantiam sive secundum operationem est tale; igitur continue generatur aut secundum substantiam aut secundum operationem secundum quod a tempore mensuratur. Sicut enim aliud et aliud est nunc temporis propter fluxum, sic esse extensum in tempore habet esse similiter et non esse: quod enim fit, quando est in fieri, adhuc non est; generatio igitur est, quando in fieri est ipsum ens.

45 (51). Omne per se subsistens exemptum est ab hiis que secundum substantiam a tempore mensurantur.

Generatio enim fit secundum naturam entis que tempore mensuratur. Nichil ergo per se subsistens in tempore est subsistens.

46 (52). Omne eternum totum simul est; sive substantiam habeat solum eternam, totam presentem ipsam habens, et non hoc quidem ipsius sistens iam, autem hoc in posterum substituitur quod nondum est, sed quantumcumque esse potest, tantum totum sine diminutione et sine ordine; sive operationem cum substantia, et hanc simul totam habens et in eadem mensura perfectionis stantem et velud fixam secundum unum et eundem terminum immobiliter et intransmutabiliter.

---

13 novum] motum *praem. sed del.* Wa 17 esse] *dub. s.v.* Wa 18 quando] quandoque *sed corr.* Wa 21 a] *om.* Wa 21 mensurantur] mensuratur Ko 24 sive] sine Ko 25 eternam] *coni.*: eternitatem KoWa 26 ipsius] ipsis Wa 26 sistens] existens Ko 26 hoc] est *add.* Ko 26 substituitur] substituturum *Procl.* 28 sive operationem] *coni.*: sine operatione KoWa 30 fixam] fixum Ko 30–31 immobiliter et intransmutabiliter] immutabiliter et transmutabiliter et intransmutabiliter Wa

Huius ratio est |**Wa 116r**|: nullum ens cuius esse est in fieri secundum prius et posterius est semper ens; omne eternum est semper ens; igitur nullum eternum habet esse in fieri secundum prius et posterius, sed habet totum esse suum simul presens. Cum igitur omne eternum habeat esse suum non in fieri secundum prius et posterius, igitur omne eternum habet esse suum totum simul et presens; sive igitur secundum substantiam sit eternum sive secundum substantiam et operationem, secundum quod est eternum, sic est semper presens totum simul.

47 (53). Omnibus eternis preexistit eternitas, et omnibus hiis que secundum tempus sunt tempus preexistit eis.

Huius ratio est quoniam omnium que sunt in aliquo uno genere ordinata necesse est esse aliquod primum quod omnibus illius generis et ordinis sit principium commune. Cum igitur omnia eterna sint in genere et ordine eternorum, habent unum principium quod est per se et primo eternitas ex se ipso, quod eternis omnibus principium est commune, a quo omnia que sunt eterna participant suas eternitates. Similiter ante omnia temporalia est primum tempus quod omnibus temporalibus est commune.

|**Ko 45v**| 48 (54). Omnis eternitas mensura est eternorum et omne tempus temporalium; et hee due mensure sunt solum in entibus vite et motus.

Omne enim mensurans aut secundum partem mensurat aut secundum totum simul adaptatum ei quod mensuratur. Quod quidem igitur secundum totum mensurat, eternitas est, quoniam *eternitas est tota simul*. Quod autem secundum partes tempus, quoniam *tempus secundum prius et posterius* |**Wa 116v**| partes habet. Due igitur sole sunt mensure, scilicet eternitas eternorum et tempus temporalium in tempore contentorum.

49 (55). Omne quod in tempore subsistit aut eo quo semper in tempore est aut aliquando in tempore est ypostasim temporis habens.

Huius ratio est quoniam a primis ad ultima et extrema per media fit processus;

8 presens] *coni.*: *ill.* Wa 9 hiis] *om.* Ko 10 sunt tempus] *om.* Ko 11 omnium] *coni.*: omnia Wa 14 et] *s.v.* Wa 15 quod] *coni.*: quam Wa 22 adaptatum] *coni.*: adoptatum Wa 22 mensuratur] *coni.*: mensurat Wa

23–24 eternitas … simul : *Auctoritates Aristotelis*, 25, 86, éd. J. Hamesse, Louvain / Paris, Publications Universitaires / Béatrice-Nauwelaerts, 1974 (Philosophes Médiévaux, Vol. XVII), p. 293, 64. 24–25 tempus … posterius : *Ibid.*, 2, 137, p. 151, 28. 30 a primis … media : cf. Ps.-Dionysius, *De mystica theologia*, 2, p. 581,3-4.

ultima autem primis sunt dissimilia ex defectu, quoniam secundum ordinem nature sunt a principiis elongata; necesse est igitur ut media sunt magis primis similia quam extrema. Prima autem principia in omni essentiali ordine sunt simplicia et immobilia et eterna; ultima autem in tempore quandoque continentur existentia et non existentia aliquando; igitur necesse est ut media sunt amborum que in tempore semper manent: hec enim semper manentia per continuationem temporis similia sunt eternis. Illis autem que sunt in tempore aliquando, similia sunt que in tempore semper manent secundum quod per prius et posterius semper extenduntur. Ex HIIS ITAQUE MANIFESTUM QUOD DUPLEX eternitas est in rebus: hec QUIDEM ETERNALIS, alia vero temporalis, HEC QUIDEM STANS PERPETUITAS, HEC AUTEM habens fines; ET HEC QUIDEM COLLECTUM HABENS ESSE SIMUL, HEC AUTEM PROFUSA ET EXPANSA SECUNDUM TEMPORALEM EXTENSIONEM; ET HEC QUIDEM TOTA SECUNDUM SE IPSAM, HEC AUTEM EX PARTIBUS, QUARUM UNAQUEQUE SECUNDUM PRIUS ET POSTERIUS EST SEORSUM.

50 (56). OMNE QUOD A SECUNDIS PRODUCITUR ET A PRIORIBUS ET A CAUSALIORIBUS PRODUCITUR EMINENTIUS, A QUIBUS ET SECUNDA PRODUCEBANTUR.

Huius ratio est quoniam omne quod immediate a substantia rei oritur et natura, |**Wa 117r**| a principiis et causis substantie producitur et causatur; igitur a prioribus et superioribus hec potentia productiva producitur in secundis; sed omne quod per causam producitur in causato eminentius est in causa; igitur productiva potentia secundorum eminentius est in causis superioribus et in primis. Quod enim est *causa cause est causa* per consequens et *causati*; omne ergo quod secunda a primis accipiunt perfectius est in primis; omnia ergo que a secundis causis producuntur a causis secundorum prioribus eminentius producuntur.

51 (57). OMNIS CAUSA ET ANTE CAUSATUM OPERATUR ET POST IPSUM PLURIUM EST SUBSTITUTIVA.

Huius ratio est quia quod est perfectius et sublimius ordine naturali prius est et simplicius et plus durans; sed causa perfectior et sublimior est causato: sicut enim se habet causa ad causatum, sic effectus cause ad effectum causati; unde CAUSA ANTE CAUSATUM OPERATUR et simplicius ET POST IPSUM.

15 est] *coni.*: et Wa 16 Omne] omnis Ko 17 a[1]] *om.* Ko 25 primis[1]] a princ *add. sed del.* Wa

24 quod … causati : *Auctoritates Aristotelis*, 11, 3, p. 231, 80; ex NICOLAUS AMBIANENSIS, *De arte seu articulis catholicae fidei*, 1, ed. M. DREYER, Münster, Aschendorf, 1993 (Beiträge, Vol. 37), p. 79, 20.

Deficientibus autem virtutibus et effectibus secundorum primorum virtutes non deficiunt, sed remanent cum effectu. Ex hiis est itaque manifestum quod quorumcumque anima est causa illorum causa est intellectus, sed non sequitur econverso ut quorumcumque causa sit intellectus quod anima similiter horum causa sit, sed intellectus ante animam operatur et illa que anima dat secundis eadem dat intellectus eminentius primis. Ergo intellectus prius quam anima operatur. Nam inanimatum, secundum quod speciem participat, operatione et illustratione participat intellectus. Et quorumcumque intellectus est causa bonum similiter existit causa, non autem sequitur econverso. Et enim participant aliquid bonitatis. Ens enim indicat diminutum |**Wa 117v**| quod simpliciter non est non ens. Intellectus autem privationis causa non est, quia nichil agit, nisi per speciem sit in actu.

52 (58). Omne quod a pluribus causis producitur compositius est eo quod a paucioribus producitur.

Ratio huius est quoniam omnis causa producit et efficit aliquid in creato, fiunt igitur effectus plures et maiores a causis pluribus et maioribus et a paucioribus pauciores. Omnia igitur compositiora sunt que a pluribus causis fiunt, simpliciora autem que a causis paucioribus producuntur.

53 (59). Omne simplex secundum substantiam aut melius est aut deterius compositis.

Ratio huius est quoniam extrema a causis paucioribus, media autem a causis pluribus producuntur; superiora autem ante se paucas causas habent, media autem plures; unde extrema superiora sunt mediis meliora. Quia autem virtus superiorum extenditur in longinqua, ubi virtus deficit mediorum, extremum inferius est simplicissimum sicut primum; hec autem sunt mediis viliora, quia plus distantia sunt a primis.

54 (60). Omne quod plurium causa est melius est habente virtutem ad pauciora et partes producente, quorum alterum totum ypostaticum est (idest per se subsistens).

Huius ratio est quoniam qualis est proportio virtutis ad virtutem, talis ipsius cause proportio est ad causam; sed virtus perfectior ostenditur que est plurium productiva et inferior et imperfectior pauciorum; igitur perfectior est causa habens virtutem plurium productivam quam habens virtutem

3 quod] *coni.*: per Wa 7 prius] *coni.*: primis Wa 14 eo] *ex corr. s.v.* Wa 18 Omnia] *dub.* Wa 18 compositiora] *coni.*: composita Wa 28 causa est] *inv.* Ko

productivam solummodo pauciorum. Virtus enim perfectior est omnium et plurium productiva quam que |**Wa 118r**| a virtute debiliori eiusdem ordinis producuntur. Sed econverso virtus debilis imperfecta et que producit aliquam rei partem non potest omnia producere que producit eminentius virtus superior plus perfecta. Nam perfectior est virtus producens totum quod subsistere per se potest quam producens per se subsistere non potentem.

55 (63). Omne imparticibabile duplices instituit participatorum ordines: hunc in hiis que quandoque participant, hunc in hiis que semper et connaturaliter participant.

Huius ratio sic formatur: omne quod similius est ad primum est prius in omni ordine naturali quam quod minus simile est ad illud; sed quod semper participat in ordine participantium similius est primo imparticipabili quam quod in illo ordine participat aliquando; igitur in ordine participantium prius est naturaliter quod semper participat quam quod participat aliquando. Extrema enim in omni ordine essentiali per media colligantur. Media enim ex utraque parte similia sunt extremis. Ex hiis itaque manifestum quod duplices sunt irradiationes a prima simplici unitate omnis ordinis naturalis, quorum quedam participant uniformiter atque semper, alie aliquando. Unde et intellectuales participationes quedam fiunt semper, quedam autem aliquando. Similiter duplices sunt animarum animationes et aliarum similiter specierum: et enim pulchritudo et similitudo, statio et ydemptitas, imparticipata existentia a semper participantibus participantur et ab hiis que quandoque secundario secundum ordinem illustrationes recipiunt mediorum.

|**Wa 118v**| 56 (64). Omnis primordialis unitas duplicem instituit numerum: hunc quidem per se perfectarum ypostaseon (idest substantias per se entes), hunc autem illustrationum in aliis ypostasim habentium (idest qui actus sunt et perfectio subiectorum).

Huius ratio sic formatur: a primis et perfectis per media et similia usque ad imperfecta et dissimilia et distantia fit processus in omni ordine naturali; unitates autem simplices sunt prima et perfecta principia cuiuslibet ordinis naturalis, ultima autem nature eiusdem ordinis sunt entia defectiva indigentia materiis et substantia ad actum et ad esse suum non sufficientia sibi ipsis; necesse est igitur ut media ordinis cuiuslibet, a quibus hec defectiva infima oriuntur, primis sint magis similia et perfectis, ut esse habeant in se ipsis

15 essentiali] naturali *praem. sed del.* Wa 22 existentia] *coni.*: ex alia Wa 27 illustrationum] illustrationem Wa 27 habentium] habentia Ko 28 subiectorum] subditorum *praem. sed del.* Wa

nullo extrinseco indigentes. Ex hiis ITAQUE MANIFESTUM QUOD UNITATES QUE AB UNO primo simplici oriuntur SUBSTANTIE SUNT PER SE PERFECTE, ultime autem irradiationes sunt et ymagines et similitudines mediarum. Unde in ordine intellectus <sunt> qui per se substantie sunt perfecte et infra hos sunt intellectus qui sunt actus et perfectio animarum. Similiter sunt anime que per se sunt substantie perfecte, sed infra illas sunt que sunt quedam illustrationes et ydola animarum. Unde nec UNITAS OMNIS DEUS, SED QUE PER SE UNITAS est perfecte; nec EST OMNIS INTELLECTUALIS PROPRIETAS INTELLECTUS, SED SUBSTANTIALIS solus; nec OMNIS ILLUSTRATIO ANIME EST ANIMA, SED sunt quedam YDOLA ANIMARUM.

57 (66). OMNIA QUE AD INVICEM sunt AUT TOTA SUNT AUT PARTES AUT EADEM AUT ALTERA.

Huius ratio est quoniam vel sunt continentes et alia et se habent (et SI QUIDEM CONTINENT [aut] UTIQUE TOTA ERUNT) vel ab aliis continentur et habent |**Wa 119r**| modum partium contentarum. Si autem plura participant quodam uno, secundum illud in quo conveniunt eadem sunt et unum. Si autem plura sunt non habentia aliquid commune, sunt altera ab invicem disparata.

(67). OMNIS TOTALITAS AUT ANTE PARTES EST AUT EX PARTIBUS AUT IN PARTE.

Totum dicitur tribus modis. Primo totum dicitur ante partes, secundum quod tota rei substantia et species est in eadem. Secundo dicitur res esse IN PARTIBUS suis OMNIBUS SIMUL sumptis, quando ex diversis partibus integratur. Tertio modo totum dicitur esse in parte in quibus sunt similia pars et totum.

(68). OMNE QUOD IN PARTE TOTUM PARS EST EIUS QUOD EX PARTIBUS est TOTIUS.

Ratio huius hec est: omnis pars est minor toto suo; sed pars in qua est totum est equalis illi toti quod est in parte; igitur non est pars illius totius quod est in parte, sed est pars totius cuiusdam alterius quod est maius parte illa que continet in se totum; sed totum quod est maius una parte ex pluribus partibus est completum; igitur omne quod est in parte totum est pars alterius quod est maius, quod ex partibus pluribus est completum, quod est maius qualibet sua parte.

8 perfecte] perfecta *Procl.* 11 aut[1] … partes] *post* eadem Ko 13 continentes] *coni.*: continente Wa 13 quidem] *coni.*: quod Wa 18 ante partes est] est ante partes Ko 23 quod[2]] est *add.* Wa

(69). Omne quod ex parte est totum participat ea que est ex partibus totalitate.

Huius ratio est quoniam omnis totalitas que [est] in partibus est subsistens est totalitas participata a partibus quibus est; sed omnis totalitas que ex partibus est collecta in suis partibus est subsistens, quia est partibus egens; igitur est totalitas participata. Similiter si partes ille |**Wa 119v**| sint quedam tota, que ex partibus aliis sint collecta, et sic in infinitum ulterius procedendo, omnis totalitas ex partibus constituta est quedam totalitas participata. Sed ante totalitatem participatam, que est in partibus limitata, est totalitas non participata, que per se totalitas est et totum primum illius generis absolute, a qua participat omnis totalitas in partibus limitata.

(70). Omne totalius in primordialibus et ante partialia in participantia irradiat et secundum ab illis deficit aliquid participans.

Huius ratio est quoniam causa prima universalis perfectius operatur quam particularis et secunda in totum, unde et prius et intimius et diutius operatur in effectibus quam secunda. Et quia prima causa intimius operatur, deficiente secunda causa remanet operatio prime cause. Unde primo fit ens, deinde animal, post hoc homo. Et cum desinit esse homo, animal adhuc manet, et cum animal cessat esse, ens solum remanet in postremo: ordinem enim essentialem causarum ordo sequitur in agendo posterior; igitur et inferior in causando, cum primo perficit et producit, sed deficit a prima imperfectius hoc agens.

|**Ko 46r**| (71). Omnia que in primordialibus causis totaliorem et superiorem habentia ordinem in effectibus secundum eas <que> illustrationes supposita aliqualiter fiunt partialior<um> traditionibus; et que quidem a superioribus illustrationes suscipiunt eas que a secundis processus, ille autem in hiis locantur; et ita procedunt participationes alie alias, et illustrationes alie super alias desuper ad idem pertingunt subiectum, totalioribus preoperantes, |**Wa 120r**| partialibus autem supra illorum operationes sui ipsius traditionibus largientibus participantibus.

6 Similiter] Item *sed del. et i.m. inf. corr.* Wa 10 absolute] absolutum *sed s.v. corr.* Wa 12 partialia] *coni.*: participata Ko participalia *dub.* Wa 13–14 aliquid participans] *coni.*: participationis Ko ad participationis Wa 24 Omnia] omnibus Ko 26 aliqualiter fiunt] *inv.* Ko 28 suscipiunt] recipiunt Ko 31 partialibus] particialibus Ko 31 autem] aut Wa

15–20 causa … postremo : cf. *Liber de causis*, 1, 1-18, ed. A. Pattin, Leuven, Tijdschrift voor Filosofie, 1966, p. 46,1-50,70.

Huius ratio est quoniam causa essentialis rei causat et producit essentiam rei totam. Quando autem eadem res habet plures causas essentialies, a pluribus causis producitur eadem essentia rei tota; sed materia et forma ambe sunt totius essentie rei causa; quando igitur eiusdem rei sunt plures cause essentiales, quarum alie superiores et alie inferiores, quelibet est causa essentie rei tota. Quoniam autem superiores cause sunt perfectiores quam inferiores, igitur operantur prius et perfectius et totalius et eminentius quod cause inferiores posterius et imperfectius et infirmius operantur. Totum enim et perfectum idem est. Idem igitur ens numero totum et perfectum tam superior tamquam inferior operatur, sed superior, cum sit prior et perfectior, prius et perfectius et totalius operatur. Unde effectus prioris et superioris cause est sicut fundamentum et subiectum, et inferioris cause effectus quasi per modum compositionis additur precedenti.

64 (72). Omnia que in participantibus subiectorum habent rationem ex perfectioribus procedunt et totalioribus.

Huius ratio est quoniam omnis causa quanto vicinior est prime cause, tanto prius et simplicius efficit quod producit. Unde primo aliquid fit in materia prima, postea fit corpus inanimatum et postea animatum, postea vero homo et sic mediantibus formis universalibus et simplicibus particulares et individue producuntur, quorum quelibet est essentia rei tota.

(73). Omne quod totum simul enti est et participat ente; non omne autem ens totum existit |**Wa 120v**| ens.

Cuius ratio est quoniam ens prius et communius est quam totum. Prius enim sine posterioribus potest esse, sed non potest esse posterius sine primo. Nunc autem totum sine ente nullatenus potest esse. Omne enim totum necessario est ens esse, sed non sequitur econverso: ens enim esse est possibile sine toto. Pars enim est ens et non dicitur esse totum. Prius est igitur ens quam totum. Cum igitur sit communissimum ens, necessario erit primum; sed primum est perfectissimum; igitur necesse est similiter esse totum. Cum toto enim est essentiale quod perfectum. Primum enim ens omnibus partibus entis inest. Hoc autem est totum quod omnibus partibus inest.

4 ambe] sunt *praem. sed exp.* Wa 14 subiectorum] substantiarum Wa 21–22 omne autem] *inv.* Ko

8–9 totum … est : Aristoteles, *Physica*, III, 6, 207a13-14.

(74). Omnis quidem species totum quoddam est: ex pluribus enim consistit, quorum unumquodque complet speciem; non omne autem totum species.

Huius ratio est quoniam totum est communius quam species et est prius: ad omnem enim speciem sequitur esse totum, quoniam omnis species est ex partibus constituta, sed non sequitur econverso quod omne totum species possit esse, quoniam nullum individuum est species; sed quoddam totum est individuum; igitur quoddam totum non est species. Totum igitur inter ens et speciem medium locum tenet. Ens enim, ut est, communius est quam totum et similiter est specie plus commune. Nulla enim privatio est species; sed quoddam ens labile est privatio; igitur quoddam ens non est species. Quamvis enim privationes sint opposite speciebus, tamen opposite non sunt enti: propter unitivam potentiam enim ad ens, quamvis omnino tenues, tamen radios suscipiunt in se entis.

|**Wa 121r**| (75). Omne quod prima causa dicitur exaltatur ab effectu.

Huius ratio est quoniam quod est in effectu vel est pars ipsius vel organum facientis; causa autem non est pars effectus, quoniam pars effectus imperfectior est effectu; sed causa non est imperfectior suo effectu; igitur causa non est pars effectus. Nec causa potest esse organum virtutis generationis: organum enim determinatum est ad virtutem per quam agat nec potest agere per se ipsum; cum igitur agit essentialiter per se ipsam, igitur causa non est organum limitatum.

(76). Omne quod fit ab immutabili causa intransmutabilem habet existentiam; omne autem quod a mota transmutabilem.

Huius ratio est quoniam ab operatione immutabili uniformi effectus producitur immutabilis uniformis; sed a causa per se essentialiter operante cuius essentia non mutatur oritur operatio immutabilis uniformis; igitur quod fit ab immutabili causa illius existentia non mutatur. Unde cause immutabilis effectum <necesse est> esse immutabilem. Mutata enim causa operatio transmutatur et effectus; <si …> et per consequens produceret et causaret, effectus esset nobilior sua causa; sed hoc [non] esset impossibile; unde necesse est, quando causa est mutabilis, quod similiter mutabilis sit effectus.

---

3 species] est *add.* Ko 8 individuum] species *praem. sed del.* Wa 10 specie] *coni.*: species Wa 11 labile] *coni.*: dabile Wa 13 unitivam] *coni.*: vicinam Wa 15 prima] prime ens Ko 24 existentiam] essentiam *sed s.v. corr.* Wa 24 mota] *coni.*: *om.* Ko media Wa

9 ut ostensum est : cf. *supra*, prop. 73 comm. (p. 147).

(78). Omnis potentia aut est perfecta aut imperfecta.

Huius ratio est quoniam quedam est perfecta potentia per se sufficiens ad producendum effectum perfectum, alterius non indigens opere nec virtute, alia est potentia imperfecta que non sufficit ad producendum effectum perfectum sine adiutorio alieno.

(79). Omne quod fit ex duplici potentia fit.

Huius ratio est quoniam unum relativorum sine alio nequit esse; unde potentia activa esset frustra, si non esset potentia |**Wa 121v**| passiva actus agentis suscipiens et virtutem. Actus enim activorum ad passiva disposita extenditur. Item potentia passiva similiter esset frustra, si non esset activa potentia per quam ad actum et ad perfectionem reducitur quod latebat in potentia imperfectum.

(80). Omne corpus pati aptum natum est, omne autem incorporeum agere, hoc quidem operatur ens secundum se, hoc autem passive; patitur et incorporeum propter communionem ad corpus, ut possunt agere et corporeum propter incorpoream existentiam.

Huius ratio est quoniam omne divisibile est passibile; sed corpus est [in]divisibile; igitur omne corpus est passibile. Incorporeum autem omne incompositum et indivisibile est et simplex, propter quod nec patitur nec mutatur. Cum igitur nullum corporeum sit activum inquantum corporerum, necesse est autem esse aliqua principia activa, igitur necesse est ut incorporea sint que sunt principia activa inquantum incorporea. Incorporea autem coniuncta corporibus et unita participant passionibus corporum et incorporea per corpora sua agunt. In talibus enim actio et passio est coniuncta, cum neutrum distinctum <ab> altero sit in actu.

(84). Omne semper ens infinite potentie <est>.

Huius ratio est quoniam a substantia infinita oritur potentia infinita; sed omne semper ens habet essentiam duratione infinitam; igitur semper ens habet potentiam infinitam.

(85). Omne quod semper fit ipsius fieri habet potentiam infinitam.

Huius ratio est quoniam omne cuius substantia numquam deficit est potentie infinite secundum durationem; sed quod <semper> fit illius substantia

1 est] *om.* Wa 10 extenditur] disponuntur *praem. sed del.* Wa 10 activa] *coni.*: passiva Wa 13 est] *om.* Ko 14 passive] passione Ko 16 possunt] possit Wa 19 incompositum et indivisibile] indivisibile et incompositum *sed corr.* Wa 22 ut] quod *praem. sed del.* Wa 30 potentiam] *om.* Ko

numquam deficit; igitur quod semper fit secundum durationem habet potentiam infinitam.

|**Wa 122r**| (86). Omne enter ens infinitum est non secundum multitudinem nec secundum magnitudinem, sed secundum potentiam solam.

Hoc sic patet: omne infinitum aut est secundum multitudinem aut secundum magnitudinem actualiter infinitum aut secundum solam potentiam infinitam; sed nullum ens quod est unum simplex est secundum multitudinem vel secundum magnitudinem actualiter infinitum; igitur si tale est aliquid infinitum, est secundum potentiam infinitum; sed omne enter ens, hoc est per se subsistens et sibi ipsi sufficiens, quia unitatem et simplicitatem participat a sui generis simplici uno primo, [quod] est essentialiter unum simplex; igitur nec secundum multitudinem est nec secundum magnitudinem actualiter infinitum. Omne autem simplex essentialiter et per se ens, quia incorruptibile et immutabile habet duratione potentiam infinitam, <est ut> habens existentiam indeficientem et operationem imminorabilem et vitam inextinguibilem eternam. Quanto enim plus est potentia vicina, tanto [enim] est amplius infinita. <Partitio> omnino enim debilitat potentiam et dissolvit. Unde omne ens secundum magnitudinem vel multitudinem infinitum non est potentie infinite; <sed est potentie infinite>; non est <ergo> secundum magnitudinem vel multitudinem infinitum.

(87). Omne eternum ens est, non autem omne ens eternum.

Ratio est quoniam eterna et non eterna sicut generabilia et corruptibilia participant entitatem. Quod enim generatur et corrumpitur simpliciter non est non ens. Simpliciter enim non est ens, nec habet in se fieri et corrumpi. Modo non omnia entia sunt eterna, sicut generabilia et corruptibilia, que tantummodo sunt quandoque, |**Wa 122v**| sunt autem simpliciter non entia aliquando ante generationem et post corruptionem tempore infinito.

(88). Omne enter ens aut ante eternitatem est aut in eternitate aut participans eternitate.

Hoc sic patet: ens esse ante eternitatem iam superius ostensum est. Ens autem esse in eternitate patet, quoniam ens in eternitate semper permanet, cum

3 enter] *s.v.* Wa 4 secundum[1]] *om.* Ko 16 existentiam] *coni.*: essentiam Wa 16 imminorabilem] *coni.*: immortalem Wa 17 potentia] finita *add. sed del.* Wa 22 est] *om.* Wa 28 generationem] generatione Wa 29 enter] inter Ko 30 eternitate] eternitatem Ko

31 iam … est : *Super Librum de causis* (f. 89v, ed. Calma, p. 69).

immutabile sit et simplex. Ens autem participare eternitate constat, quia aliud est ens et aliud eternitas, quoniam non omnia entia sunt eterna; igitur participantia eternitate quedam e[sse]ntia sunt eterna.

(89). Omne enter ens ex fine est et infinito.

Cuius ratio est: quoniam enim est unum indivisibile, secundum essentiam est [in]finitum; sed virtus unita est infinita; igitur est secundum potentiam infinitum; ex infinito igitur constant omnia per se entia et finito.

|**Ko 46v**| (90). Omnibus ex finitate et infinitate constantibus preexistit secundum se prima finitas et prima infinitas.

Huius ratio est quoniam ante mixtum simplicia preexistunt; sed finitum et infinitum mixta sunt in ente, sicut superius est ostensum, quoniam omnis simplex essentia formaliter est finita et secundum potentiam infinitam; unde necesse est preexistere primam simplicem infinitatem et primam simplicem finitatem.

(91). Omnis potentia infinita aut finita est; sed finita est que ex infinita potentia subsistit, infinita autem potentia ex prima infinitate.

Huius ratio est quoniam inferius et dimissius a superiori et nobiliori participat esse suum; sed ens quandoque potentie est finite et ens semper est potentie infinite; imperfectius est autem ens potentie finite quam |**Wa 123r**| ens potentie infinite; igitur finita potentia esse suum participat ex potentia infinita. Similiter potentia infinita, que pluribus est communis, participatur ex infinitate simplici una prima.

(92). Omnis multitudo infinitarum potentiarum ab una prima infinita exorta est, que non ut participata potentia est neque in potentibus subsistit, sed secundum se ipsam, non alicuius participantis potentia, sed omnium creatorum ens.

Huius ratio est quoniam omne ens participat potentiam, unde potentia est ante ens. Potentia autem finita participatur a potentia infinita. Ante autem potentiam infinitam est prima infinitas, que est subsistens infinitas per se

4 enter] inter Ko 6 unita] *an* unica *scribendum est?* 7 finito] *coni.*: finita Wa 8 finitate et infinitate] infinitate et finitate Ko 9 prima[2]] *om.* Ko 15–16 ex infinita] de finita Wa 16 autem potentia] *inv.* Ko 18 inferius] et *add. sed del.* Wa 25 est[2]] *om. et* sed omnium creatorum ens *add. sed del.* Ko 26 non] est *add.* Wa

11 sicut … ostensum : cf. *supra*, prop. (89) comm. (p. 151).

ipsam, nec est recepta nec participata ab infinito aliquo vel potente, sed ab ipsa participant omnes res create. Est igitur prima infinitas intermedia inter ens et unum primum bonum, quod est mensura omnium aliorum.

(93). Omne infinitum in entibus <neque> supraposits infinitum est nec sibi ipsi.

Huius ratio est quoniam omne ens in gradu terminato per sua principia essentialia constituitur et formatur in quibus conservatur sua perfectio et salvatur. Unde quia sua principia essentialia sunt finita, sibi ipsi nulla essentia est infinita. Quoniam autem omne inferius continetur a suis superioribus et salvatur, apprehensum in superiorum potentia est finitum. Sed quoniam omne superius sentit inferiorum potentiam et extollit, omnibus inferioribus comprehensibile |**Wa 123v**| est perfecte et per consequens infinitum. Quantumcumque enim inferius alteratur, et superioribus conformatur. Aliquod tamen secretum incomprehensibile in superioribus occultatur, quod inferiorum virtus et potentia non attingit. Infinitiora igitur et perfectiora sunt superiora prime infinitati propinquius ordinata.

(94). Omnis perpetuitas infinitas quedam est, non omnis autem infinitas est perpetuitas.

Huius ratio est quoniam infinita dicuntur tam entia in actu quam in potentia, ut entia privativa. Nam deus dicitur infinitus et magnitudo divisibilis in infinitum et motus durabilis in infinitum et numerus augmentabilis in infinitum et tota terra immobilis in tempore infinito. Perpetuitas autem dicitur de entibus solum actu, sicut vita per se sibi ipsi sufficiens, indeficiens, mutationibus non subiecta. Infinitas igitur est ante perpetuitatem sive eternitatem. Quod autem a pluribus participatur causis est totalius et causalius et superius atque prius ante eternitatem. Igitur ante perpetuitatem est infinitas et ante infinitatem omnium participativa est infinitas per se prima.

(95). Omnis potentia unitior existens est infinitior quam plurificata.

Huius ratio est quoniam in omni ordine necesse est esse aliquod primum quod sit perfectissimum in se ipso quod sit causa omnium aliorum: quanto enim aliquid primo perfecto est vicinius, tanto est ei similius; sed quanto est aliquid

4 in] est *sed del. et s.v. corr.* Wa 4 est] sibi ipsi *add. sed del.* Ko 8 nulla] essentia *praem. sed exp.* Wa 9 infinita] finita *sed s.v. corr.* Wa 10 superiorum] *coni.*: superior Wa 13 inferius] *coni.*: inferus Wa 17 infinitas] ininitans *sed corr.* Wa 17 non] nam Ko 29 unitior] vicinior Wa 29 est] *om.* Ko

simplicius et unitius, tanto est primo vicinius; |**Wa 124r**| igitur quanto est potentia plus unita, tanto est similior prime potentie infinite, unde confortatur et vigoratur collecta omnis potentia et unita, econverso autem diversa deficit et languescit.

(97). Omnis primordialis causa secundum unumquemque ordinem universo ordini suam proprietatem tradit, et quod est illa primo, post hoc est posterius et inferius secundum submissionem.

Huius ratio est quoniam omnis causa essentialis influit et producit suam similitudinem in causatis; sed prima causa cuiuslibet ordinis est causa essentialis illius ordinis; igitur prima causa cuiuslibet ordinis influit suam similitudinem omnibus que in illo ordine ordinantur. Constat enim quod primum quod producitur in causato est ipsius essentia et natura; prima autem causa causat primum quod producitur in causato; igitur prima causa primo producit essentiam et naturam omnium illorum que ad ipsam in quolibet ordine ordinantur ad suam similitudinem et naturam. Quoniam autem in omni ordine essentiali effectus est posterior et inferior sua causa, secundum quendam descensum et submissionem suam similitudinem dat causatis. Forma enim ordinis secundum prius et posterius et secundum superius et inferius ordinatur. Unde magis distantia et dissimilia sunt ultima quam media sunt a primis.

(98). Omnis causa prima ubique simul est et nusquam.

Ratio huius est quoniam omnis causa essentialis quanto prior est et superior, tanto presentialior |**Wa 124v**| et intimior essentie est causati; sed omnis causa separata quanto magis fuerit separata, tanto magis est causa essentialis; igitur omnis causa separata quanto magis fuerit separata, tanto presentialior et intimior essentie est causati. Cum autem omnis causa separata immutabilis sit et simplex, perfectiones virtutum et bonitatum suarum sine invidia profluit et uniformiter dat suis omnibus causatis. Unde suis causatis presens est ubique uniformiter per essentiam et virtutem. Causata autem omnia non equaliter recipiunt ipsius essentiam et virtutem, quando ipsorum capacitas est inequalis. Quoniam autem omnis causa separata super omnia causata est in suis perfectionibus elevata et a quolibet effectu seu causato suo est incomprehensibilis et ab omnibus ipsis simul, igitur simul in omnibus est

1 est[2]] *s.v.* Wa 5 secundum unumquemque] primum unumqueque Ko 6 primo] *om.* Wa 11 que] *coni.:* qui Wa 12 primum] p *add. sed del.* Wa 12 essentia] *post corr.* Wa 18 Forma] *dub.* Wa 21 causa prima] *inv.* Ko causa separata *Procl.* 21 nusquam] fuit separata tanto magis est causa essentialis separata tanto presentialior et intimior essentie est causati *add. sed exp.* Wa 33 ab] q *add. sed del.* Wa 33 ipsis] ipsi *praem. sed del.* Wa

et nusquam nec est presens suis causatis per partem suam aliquam essentie et virtutis et per partem aliam exaltata, ut per unam sit ubique, per partem vero aliam nusquam, sed tota ubique est pariter et nusquam, quoniam caret partibus, cum sit simplex.

(103). Omnia in omnibus, proprie autem in unoquoque: et enim in ente vita et intellectus, et in vita esse et intelligere, et in intellectu esse et vivere; sed alicubi quidem intellectualiter, alicubi autem vitaliter, alicubi vero enter entia omnia.

Huius ratio est quoniam omne quod est in ordine entium vel est causa vel causatum. Omnis autem causa essentialis per se et immediate in essentia est causati et quanto superior et simplicior ex[is]tat, tanto intimior et intranior est causato |**Wa 125r**| et econverso causatum essentialiter est in causa. Ens autem quodlibet in se ipso est formaliter substantive. Quoniam autem omnis rei essentia indivisibilis est et simplex, secundum totam essentiam causatum est in causa et similiter causa secundum totam suam essentiam est in causato. Cuius exemplum ponitur in ente, vita et intellectu. Vita enim et intellectus essentialiter sunt in ente, et in intellectu sunt intellectualiter ens et vita, et ens et intellectus vitaliter sunt in vita. Sunt igitur inferiora in superioribus nobiliori modo et superiora in inferioribus submissiori modo quam sint formaliter in se ipsis.

(104). Omne prime eternale substantiam et operationem eternalem habet.

Huius ratio est quoniam omne quod convenit enti per se ex suis principiis essentialibus inest ipsi. Unde cum ab ente quolibet sua principia essentialia nequeant separari <…>. Si enim esset operatio eternalis et substantia temporalis, nobilior esset operatio quam subiectum et non existente subiecto operatio remaneret. Si autem esset substantia eternalis et operatio temporalis, non per se esset operatio in subiecto et esset substantia quedam in actu in qua operatio nulla esset.

(105). Omne quod immortale perpetuum, non autem omne quod perpetuum immortale.

Huius ratio est quoniam immortalitas est proprietas vite indefectibiliter permanentis, perpetuitas autem est proprietas entis uniformiter consistentis. Sicut igitur ens communius est quam unum, sic perpetuitas consequenter est communior quam immortalitas.

5 Omnia] enim *add.* Ko 7–8 autem vitaliter] *inv.* Ko 8 enter] *dub.* Wa 21 prime] primum Wa

(113). Omnis divinus numerus unialis est.

Huius ratio est: quoniam summa unitas, simplicitas et bonitas |**Wa 125v**| et deitas idem sunt (non est enim aliqua superior), unitas seu simplicitas et bonitas et deitas in dei essentia unum fiunt. Quoniam igitur omnis numerus intellectuum divinorum summam et primam participat bonitatem, consequenter divinam participa[n]t unitatem et similiter deitatem. Idem enim prima bonitas est et deus a quo procedunt omnia et ad quem omnia convertuntur. Unde sicut participatione bonitatis dicuntur boni et beatificati, ita participatione unitatis dicuntur unificati et participatione deitatis deificati seu sanctificati. Summa enim beatitudo est summum bonum; deus autem est summa beatitudo; igitur deus est summum bonum. Igitur participatione beatitudinis participatur summa bonitas atque deus. Propter quod adherentes deo *unus spiritus* sunt effecti, *a claritate in claritatem tamquam a domini spiritu* transformati.

(114). Omnis deus unitas est per se perfecta, et omnis unitas per se perfecta deus.

Huius ratio est quoniam illud *quo nichil* est *melius* nec *cogitari potest* bonum est per se perfectum; sed deo nichil est melius nec cogitari potest; igitur deus est bonum per se perfectum. *Bonum* autem *et unum* est *idem*, ut superius est ostensum; igitur deus et unum per se perfectum idem est. Unde sequitur quod omnis unitas per se perfecta deus est. Videtur autem dicere deos substantias intellectuales per se perfectas. Est enim unus deus principium divinum per naturam, participatione autem divinitatis videntur |**Wa 126r**| dicere plures deos, sicut sunt duplices unitates: est enim ex necessitate unitas omnium una prima, sunt <autem> multe alie unitates que sunt divinationes et illustrationes prime et maxime unitatis. Que enim ad alterum ordinantur, sive illud alterum sit unitas sive bonum, non sunt perfecta simpliciter per se ipsa.

(115). Omnis deus supersubstantialis et supervitalis et superintellectualis.

Huius ratio est quoniam substantia, vita et intellectus quodlibet istorum non

1 est] *om.* Ko 12 beatitudinis] bonitatis *praem. sed del.* Wa 13 a domini] *coni.*: ad deum Wa 15 per² se²] *om.* Wa 25 divinationes] *an* derivationes *scribendum est?* 28 et²] sub *add. sed del.* Wa 29 superintellectualis] superintellectus *Procl.*

12–13 adherentes … effecti : I *Cor.* 6,17. 13–14 a claritate … transformati : II *Cor.* 3,18. 17 quo … potest : Anselmus Cantuarensis, *Proslogion*, 14, ed. F.S. Schmitt, Stuttgart-Bad Cannstat, Friedrich Frommann Verlag, 1968, Vol. 1, p. 111, 9. 19–20 ut … ostensum : cf. *supra*, prop. (113) comm. (p. 155). 22–24 est … deos : cf. Boethius, *De consolatione philosophiae*, 3, 25, ed. C. Moreschini, München-Leipzig, Saur, 2000, p. 84, 85-86.

est unitas sed unum, quoniam quodlibet istorum est in alio et sibi invicem sunt unita. Nam substantia et vita in intellectu sunt intellectus, unde sunt unum cum intellectu: sunt enim intellectualiter in intellectu et intellectui sunt unita. Similiter vita et intellectus sunt in substantia substantialiter et sunt unum cum substantia et invicem sunt unita. Similiter substantia et intellectus sunt in vita vitaliter et cum vita pariter sunt unita. Sed omnis deus per se unitas est perfecta que non est unum, sed prius et naturaliter et supersubstantialiter super unum. Igitur deus est substantia, vita vel intellectus, sed prius et naturaliter et super substantiam et super vitam et super intellectum. Adhuc autem quod primum est in unoquoque ordine, per quod producuntur omnia et formantur et ex quo pullulant omnia et procedunt et in quo radicantur omnia et firmantur et ad quod convertuntur omnia et recurrunt, illud est supersubstantiale principium ordinis illius in illo ordine non conclusum; sed omnis deus est |**Wa 126v**| talis respectu totius ordinis qui per ipsum producitur et formatur; igitur omnis deus est supersubstantialis et supervitalis et superintellectualis. Unitas enim est ante substantiam et super substantiam; sed omne primum ordinis cuiuscumque est supersubstantiale; cum igitur deus sit principium cuiuscumque ordinis, sequitur ut sit supersubstantialis. Si enim principium est, est illud excellentius quod dat toti ordini contractum; deus autem est quod est principium omnium substantiarum ordinis cuiuscumque; igitur deus supersubstantialis est cuilibet ordini. Si autem primus et summus deus est supersubstantialis toti ordini universi, cuius est principium et factor, quilibet deus particularis supersubstantialis ordini suo erit. Si<cut> enim substantia per se simplex producitur a substantia per se prima, ita singulares substantie ordinis limitati producuntur a substantia ordinis sui prima. Quid vero velit in hoc loco dicere deos ordinum singulorum, me fateor ignorare, nisi forte velit hos esse primordiales causas et ydeas ordinum singulorum, que in sapientia Dei supersubstantialiter et supervitaliter et superintellectualiter sunt unite, per quas producuntur singula et formantur.

(116). Omnis deus participabilis est excepto uno.

Huius ratio est quoniam prima simplex unitas a nullo est participata penitus vel recepta, sed est incomprehensibilis super omnia exaltata, ut superius est ostensum. Quod autem omnes unitates post primam sunt participate, evidens fit hoc modo: omne enim quod est unum et non unum habet in se unitatem

13 et] rec *add. sed del.* Wa 15 qui] *coni.*: que Wa 27 velit] vellet *praem. sed exp.* Wa 29 unite] *coni.*: unita Wa 31 (116)] propositio de deo *rubr.* Wa 34 Quod] *coni.*: quoniam Wa

33–34 ut … ostensum : cf. *supra* prop. (98) comm. (p. 153).

participatam; sed omne unum post primam unitatem est unum et non unum; igitur omne |**Wa 127r**| unum post primam unitatem habet in se unitatem participatam. Omne enim unum posterius primo vel differt a primo in aliquo vel in nullo. Si in nullo, non est hoc posterius et illud prius. Si autem in aliquo, hoc necessario est non unum quod ipse participans ab ipso accipit unitatem. Igitur in omni uno post primum est participata unitas a non uno. Cum igitur omnis deus sit prima unitas ordinis cuiuscumque, omnis deus est participabilis preter unum.

(117). Omnis deus mensura est entium.

Ratio huius est quoniam prima et simplicissima in omni genere sunt mensura entium omnium aliorum; sed omnis deus est primum e[s]t simplicissimum entium sui generis et ordinis; igitur omnis deus est mensura entium. Omnis perficiens e<s>t continens et determinans rei essentiam et potentiam et mensuram; sed prima in omni genere sunt simplicissima et perfectissima que perficiunt et continent omnem essentiam illius; ergo et potentiam limitatam deo. Cum igitur deus faciat hoc in suo genere, omnium est mensura. Tunc enim perfecte cognoscitur rei quidditas et mensura, quando per causam propriam substantie, virtutis et operationis quidditas cognoscitur sub terminis limitari.

(120). Omnis deus in sua existentia totis habet providere, et in diis est primitus providere.

Huius ratio est quoniam communicare et derivare bonitatem in omnia inferiora est omnibus inferioribus providere; sed bonitas per se et maxime est communicativa sui ipsius et inferioribus diffusiva; omnis autem deus secundum existentiam suam est bonitas per se prima; igitur omnis deus omnibus |**Wa 127v**| sui ordinis inferioribus habet per se et maxime providere, aliis autem secundum quod plus et minus participant bonitatem plus vel minus convenit aliis providere.

|**Ko 47r**| (121). Omne divinum essentiam quidem bonitatem habet, potentiam autem unialem et communicationem occultam et incomprehensibilem simul omnibus secundis.

Huius ratio est quoniam nullum ens simplex habet essentiam limitatam inquantum simplex, quoniam omne limitatum est compositum et non

1 participatam] omne enim unum posterius primo *add. sed del.* Wa 9 mensura est] *inv.* Ko 12 omnis[2]] *an* omne *scribendum est?* 29 essentiam] existentiam *Procl.* 29 quidem] quedam Ko 29 habet] *om.* Wa 30 communicationem] *an* cognitionem *cum Procl. scribendum est?* 31 secundis] *om.* Ko

simplex; omne autem primum ordinis cuiuscumque est simplex; igitur nullum primum habet essentiam limitatam inquantum simplex; sed omne ens divinum est primum in ordine entium que producit; igitur nullum ens divinum habet essentiam limitatam; sed omne ens est bonum et essentia bonitas simili ratione; nullum igitur ens divinum habet bonitatem in aliquo limitatam, sed simpliciter absolutam omnia sibi subdita excedentem. Simili ratione habet potentiam unialem simplicem non contractam, sed omnia sui ordinis continentem simpliciter. Intelligen<te>s infimos et secundos superant et obumbrant supremi intellectus radii, fulgescentes attenuant flammam ignis. Unde a comprehensione perfecta inferiorum superiorum notitia occultatur.

(122). Omne divinum et providet secundis et exemptum est ab hiis quibus providetur, neque providentia submittente suam immixturam et excellentiam unialem, neque unitione providentiam exterminante.

Huius ratio est quoniam essentie bonorum sunt simplices bonitates ipso suo esse bona |**Wa 128r**| omnibus inferioribus sine invidia largientes, propter quod non secundum rationem seu volutantem aliquibus plus quam aliis largiuntur, sed equaliter et ad omnes expandunt radios largiflue bonitatis. Recipitur tamen diversimode a diversis uniformis emanatio et sincera secundum cuiusque recipientis qualitatem. Nec ex [cum] providentia nova aliqua habitudo oritur vel respectus inter provisum et essentiam providentis: est enim providentia et communicatio bonitatis formalis proprietas bonitatis et essentie provisorum. In istis autem communicatio et confusio simplicitatem non minuit unionis nec econverso communicationem provisivam impedit simplicitas unialis: ex hoc enim quod est maxime simplex bonum, est maxime bonificum communicans aliis proprias bonitates, sic<ut> lux solis quanto purior tanto efficacius lumen spargit et penetrat omnes radios corporum celestium et stellarum sine corruptione sui aliqua vel mixtura.

(123). Omne ens divinum ipsum quidem propter substantialem unionem indicibile est et incognoscibile omnibus secundis, a participantibus autem capibile est et cognoscibile; propter quod solum primum penitus est ignotum tamquam ametectum ens (hoc est principium ordinis sui primum).

Ratio est quoniam omne quod cognoscitur a cognoscente comprehenditur et

---

7 omnia] *coni.*: omnis Wa 21 vel] sive *praem. sed del.* Wa 21 provisum et essentiam] *coni.*: provisus et essentia Wa 29 ipsum] quoniam *add.* Ko

tenetur, quoniam operatio intellectus est operatio intra manens; sed a sensu et a ratione et ab intellectu ens divinum et primum non comprehenditur nec tenetur, quia simplicitate et communitate ipsius essentia excellit omnia et precellit; igitur nec sensu nec ratione nec intellectu cognoscitur ens divinum. Omne |**Wa 128v**| autem superius secundum quod participatur et capitur a secundis, secundum illud cognoscitur ab eisdem; sed omne superius participatur ab inferioribus et secundis per quasdam proprietates et similitudines diminutas a superioribus derivatas; igitur omne superius cognoscitur ab inferioribus et secundis non per essentiam et quod quid est, sed quia sit et quale sit per similitudines diminutas. Sensibile igitur proportionatum sensui est cognoscibile a sensu, ens autem enter ens proportionatum intellectui simplicitate sua ab intellectu cognoscitur seu a mente simplici intuitu, cum sit simplex. Ens autem simplex, quod effectus et proprietates aliquas in corpore operatur, cognoscitur opere rationis non quid sit, sed quia sit, causam ex effectibus inquirendo, procedendo a posterioribus ad priora.

(124). Omnis deus impartibiliter partibilia cognoscit et intemporaliter temporalia, contingentia autem necessarie et transmutabilia intransmutabiliter, et universaliter omnia eminentius quam secundum ipsorum ordinem.

Huius ratio est quoniam omne quod est in diis de natura inferiorum, quorum principia sunt et cause, secundum quod exigit eorum perfectio et proprietas in eis <est>. Non enim patiuntur superiora et fortiora ab inferioribus et infirmis, sed potius econverso debilia et infirma perficiuntur a fortibus et mutantur. Cum igitur sit in diis cognitio infimorum, necesse est ut in eis sit cognitio eorum non secundum condiciones infimas defectivas, sed secundum divinas proprietates immutabiles et sublimes. Unde omnis deus |**Wa 129r**| partibilia impartibiliter, temporalia intemporaliter, contingentia necessario et transmutabilia intransmutabiliter intelligit et cognoscit. Item universaliter omnia eminentius quam sit ipsorum perfectio in se ipsis.

(125). Omnis deus, a quocumque ordine se ipsum inceperit emicare, procedit per omnia secunda, semper plurificans suas derivationes et partiens, servans autem proprietatem proprie ypostaseos.

---

11 enter] *dub.* Wa 19 intransmutabiliter] transmutabiliter Wa 20 ipsorum] eorum Wa 28 partibilia] *coni.*: participalia Wa 31 se ipsum] *om.* Wa 32 semper] *om.* Wa 32 plurificans] pluralificans Ko 33 proprietatem] proprietates Ko

1 operatio[1] … manens : *Auctoritates Aristotelis*, 1, 226, p. 134, 96-99.

Huius ratio est quoniam omnia que sunt unius ordinis sunt similia in natura, quamvis dimissiora et debiliora sicut magis distantia a supremis, propter quod omne principium sive causa ordinis cuiuscumque per omnia emicat descendendo ad infima per media a supremis. Cum autem sint simplices essentie et perfecte, perfectiones suas in se immutabiliter semper servant ab inferioribus et debilioribus nichil lese.

(126). Omnis deus totalior quidem est qui uni est propinquior, particularior autem qui remotior.

Huius ratio est quoniam omnis virtus que amplius est unita et fortior est totalior quam divisa; sed vicinior uni primo amplius est unita et elongata ab uno simplici primo amplius est divisa; igitur omnis causa divina quanto magis fuerit vicinior uni primo, perfectior et totalior est distante. Perfectior enim et totalior est causa omnia producens quam producens quedam vel particulariter unum solum; sed propinquior uni primo est plurium productiva; <igitur . . . >: inferiora enim a superioribus producuntur. Omnes tamen cause essentiales |**Wa 129v**| sunt simplices indivise, sed maior est potentia supremarum.

(127). Omne divinum simplex prime est et maxime per se sufficiens.

Huius ratio est quoniam nullius indigens est maxime sufficiens sibi ipsi; sed omne simplex indigens est nullius: nichil enim ab aliis recipit, cum sit prima bonitas ex se ipso, nec indiget partibus, cum sit maxime simplex; omne autem divinum est prime simplex et maxime; igitur est maxime sufficiens sibi ipsi.

(129). Omne corpus divinum per animam est divinum, omnis autem anima divina est propter intellectum divinum, omnis autem intellectus divinus est propter participationem divine unitatis; et si quidem unus est ex se deus, intellectus autem divinissimum, anima autem divina, corpus autem deiforme.

Huius ratio est quoniam omne debile et infirmum virtute vincitur fortioris et ad uberiores effectus suaviter convertitur et fortiter trahitur transformatum. Et hoc secundum quod per maiorem similitudinem vel minorem plus vel minus supremarum capax fuerit bonitatum. Unde intellectus, qui est immediatum speculum et ymago totalium divinarum et simplicium bonitatum, a claritate intellectualis luminis in candorem divini fulgoris transformatur adherentialem unialem bonitatis supremi spiritus et totalem.

6 lese] *coni.*: lesis Wa 7 totalior] est *add. sed del.* Wa 9 et fortior] *an* perfectior *scribendum est?* 13 quam] *coni.*: vel Wa 24 propter] per Ko 25–26 anima autem] *inv.* Wa 32 intellectualis] intellectualis *praem. sed exp.* Wa 33 adherentialem] *an* per adherentiam *scribendum est?*

Anima vero per intellectum et corpus per animam pari forma divinas participant bonitates. Inferiorum autem virtutes, quia sunt respectu superiorum debiles et infirme, superiora non possunt vincere nec mutare, sed sicut naturaliter perfectionem omne appetit imperfectum, ita inferiora |**Wa 130r**| defluxiones largifluas bonitatum sitiunt supremarum. Hec autem emanatio bonitatum potenter defluit et uberrime per media ad infima a supremis, ut infima fecundata redivivo germine supremorum sursum pull<ul>ata convertantur ad principium ortus sui. Sic igitur egredientes et regredientes motu continuo circulari fervens ipsarum desiderium <possunt> figere in quieta possessione sui principii atque finis.

(131). Omnis deus a se ipso propriam operationem ordinat.

Huius ratio est: quoniam quanto magis aliquid est unitum, tanto est fecundius bonitate et excellentius in virtute, propter quod suprema non sunt sufficientia sibi solum, sed exuberantia bonitate fecundantia imperfecta ipsa ad omnem perfectionem eis possibilem extollendo. Nisi enim ante potentiam ex se ipso pullulans esset actus, non expanderentur copiosa beneficia bonitatis super omnia defectiva saciantia ipsorum potentiam sitibundam.

(133). Omnis deus unitas est bonifica aut bonitas unifica et hanc habet existentiam secundum quod unusquisque deus; sed primus quidem simpliciter bonum et simpliciter unum, eorum autem que post primum unusquisque quedam bonitas est et quedam unitas.

Huius ratio est quoniam omne primum principium ordinis cuiuscumque est in se ipso pura et simplex perfectio bonitatis que per omnes gradus illius ordinis est expansa. Primum autem principium omnium entium ordinis universi fecunditatem omnis |**Wa 130v**| bonitatis totaliter et perfecte affluenter omnibus universaliter et communiter communicat et infundit. Singula autem principia ordinum singulorum omnibus que in suis ordinibus continentur bonitatis sue fecunditatem sine invidia proiciunt[ur], ut unumquodque secundum genus suum et speciem suam sementem generis sui et speciei sue habeat in se ipso.

(134). Omnis divinus intellectus intelligit quidem ut intellectus, providet autem ut deus.

Huius ratio est quoniam intelligere est propria operatio intellectus, singulariter autem convenit deo omnibus providere bonis omnia adimplendo. Sicut autem

6 ad] *coni.*: et Wa 8 igitur] ed *add. sed del.* Wa 11 ordinat] ordinatur Wa oritur *Procl.* 26 et[2]] fecunditatem omnis bonitatis *add. sed del.* Wa 28 unumquodque] *coni.*: unumquemque Wa 30 habeat] *coni.*: habent Wa 31 quidem] *om.* Ko

perficitur operatio intellectus per hoc quod intellectus conformatur intelligibilibus et unitur, sic divina providentia adimpletur, cum bonis omnia adimplentur. Quod fit, cum omnia conformata fuerint divinis bonitatibus et unita. Quoniam autem hoc fit per summam bonitatem, qua cogitari melius non potest, que singulariter deo convenit inquantum deus, igitur singulariter et proprium est hoc dei providere in bonis omnibus habundanter. Bonum enim omne desiderabile in se habet et ad se convertit omnia et quietat. Unde bonum nobilius est intellectu. Unde omnis divinus intellectus habet intelligere inquantum intellectus, providere autem inquantum divinus.

|**Ko 47v**| (135). Omnis divina unitas ab uno participatur immediate, et omne deificatum in unam extenditur unitatem; et quot sunt participate unitates |**Wa 131r**|, tot sunt participata genera entium.

Huius ratio potest esse, licet a nobis per speculum et in enigmate videatur, quoniam ab uno simplici non potest immediate procedere nisi solummodo unum simplex, nec plura simplicia possunt participare divisim et per partes unam simplicem unitatem, cum sit indivisibilis et careat omni parte, sed quoniam prima et summa bonitas, que est una simplex unitas, est fecundans omnes bonitates entium singulorum, que in ipsa collecte sunt totaliter et unite, secundum rationes suas singule sunt fecunde; [et] propter quod a prima et summa et simplici bonitate, que est principium omnium entium totius ordinis universi, omnia prima principia ordinum singulorum secundum genera sua et species sunt producta, quas divinas nominat unitates, quia sunt simplicia principia et sementiva, ex quibus alia in suis ordinibus producuntur, hec conversa et extensa ad idem suum principium, a quo primitus profluxerunt, per amorem in esse deificum transmutantur. Et hec et tot sunt prima genera entium principia, quot sunt tales nature et simplices unitates, que a primo omnium principio sunt producta, et sunt entium in generibus et speciebus ordinum singulorum, quod in hiis primordialibus sunt concepta, que suis temporibus oriuntur, secundum quod in sua disposita sunt radice.

10 omnis] omnia Ko 12 participata] participantia *Procl.*

13 per speculum … enigmate : I *Cor.* 13,12.

(136). Omnis deus, totalior quidem existens, propinquius primo ordinatus a totaliori genere entium |**Wa 131v**| participatur, particularior autem a particulariori; et ut ens <ad ens>, sic unitas ad unitatem.

Huius ratio est: quoniam in omni genere est principium unum simplex, cui antiquitas attribuit nomen dei, necesse est ut sicut se habet genus ad genus, ita se habet principium ad principium; sed unum genus est totalius et communius quam aliud; igitur unitas et simplicitas unius principii est totalior et communior quam alia, quamvis sint omnia talia principia simplices unitates, sicut superius est ostensum. Unde communius genus participat communius principium et genus plus contractum participat principium plus contractum. Et sicut ens magis totale et commune est propinquius primo principio universi, ita unitas, que est principium generis plus communis, est propinquior eidem primo principio <in> ordine naturali. Similitudo enim proportionis que in generibus invenitur ex principiis generum est causata, unde magis in ipsis principiis dicitur esse ut similia similibus coniungantur.

(137). Omnis unitas simul constituit unum participans ipsa.

Huius ratio est quoniam ab omni unitate divina producitur per se primo simplex natura inferioris gradus similis producenti. Inter hanc autem et primam nulla est distantia naturalis, quoniam in omni ordine naturali ad dissimilia per similia fit processus, unde producta conversa ad producentem per modum subiecti ipsam participant sicut formam, propter quod unum compositum fit ex duobus. Hoc autem quoniam simile est ad primam |**Wa 132r**| et ad propriam suam causam, similiter est fecundum et alterius productivum. Hoc autem quod in tertio ordine est productum magis est compositum quam secundum, quoniam <secundum> ab uno simplici est productum, tertium vero producitur a secundo, quod est compositum ex duobus, et sic deinceps crescit compositio et descensus.

(139). Omnia participantia divinis unitatibus incipientia ab ente in corporalem terminantur naturam.

Huius ratio est quoniam est ens primum divina participans unitate, ultimum autem corpus. Etenim corpora deiformia divinis et divina, sicut superius est ostensum. Huius causa est quoniam secundum proprietatem priorum

1 totalior] totaliter Wa 3 a] *om.* Ko 9 sint] *coni.*: sunt Wa 24 suam] *s.v.* Wa 24 causam] primam *add. sed del.* Wa

10 sicut … ostensum : cf. *supra*, prop. (135) comm. (p. 162). 32–33 sicut … ostensum : cf. *supra*, prop. (129) comm. (p. 160).

posteriora omnia sunt in primis. Et econverso prima totaliter et perfecte secundum capacitatem inferiorum sunt in qualibet parte sui ordinis et in toto et propter hoc ex divina proprietate, quam a primo participant, omnia sunt fecunda, quoniam primum est in omnibus inferioribus et in ipsis et per ipsa operatur producendo sequentia et salvando. Unde ab ente usque ad naturam corporum nullus gradus nature possibilis vacuus est relictus. Omnia igitur in suis ordinibus et gradibus sunt producta et divinis bonitatibus sunt dotata, scilicet entia, vita, intellectus, anima et corpora, quia sunt, vivunt omnia et moventur.

(140). Omnes deorum potentie desursum inchoantes vel per proprias procedentes medietates usque ad extrema devenerunt et ad loca circa terram.

Huius ratio est quoniam nullum incorporeum potest ad loci differentias comparari. Unde |**Wa 132v**| longa vel brevis distantia earundem respectu eorundem, <que> in aliquo comparantur, circa ipsarum presentiam vel absentiam nichil mutat. Unde simul cum disposita fuerint receptiva, cause incorporales ipsis essentaliter sunt presentes tam supremis <quam> mediis et infimis secundum cuiuscumque aptitudinem sua beneficia conferentes. Semper enim superiora inferioribus et inferiora superioribus sunt presentia essentialiter uno modo. Triplicem enim modum essendi omnis incorporalis substantia semper habet. Nam presentialiter et essentialiter est in causa et in essentia propria in causato, sicut superius est ostensum.

(141). Omnis providentia deorum hec quidem est exempta ab hiis quibus providetur, hec autem coordinata.

Huius ratio est quoniam cause superiores et nobiliores prius operantur et intimius in causatis quam inferiores que ordinis sunt eiusdem. Unde secunde cause dona prima causarum primarum perficiunt quantum possunt. Exempte enim et universales cause dona exempta et universalia dant causatis, proprie autem et immediate formas et proprias perfectiones largiuntur. Unde mediantibus universalibus perfectionibus et formis dantur entibus proprie singulares.

19 sunt] presentes *add. sed del.* Wa 21 et[1]] *s. v.* Wa 21 in[1]] *s.v.* Wa 22 propria] *an* proprie *scribendum est?* 23 hiis] aliis Ko

22 sicut … ostensum : cf. *supra*, prop. 103 comm. (p. 154).

(142). Omnibus dii assunt eodem modo, non autem omnia eodem modo diis assunt, sed singula secundum ipsorum ordinem et potentiam transumunt illorum presentiam, hec quidem uniformiter, hec autem multiplicatim, hec autem corporaliter.

Huius ratio est quoniam diversitates participationum vel sunt ex diversitate principiorum |**Wa 133r**| divinorum vel principiatorum et effectuum causatorum; sed non sunt ex diversitate principiorum, quoniam sunt simplicia nec temporibus subdita neque locis, unde ad omnia ipsis subdita et causata se uniformiter semper habent, unde presentialiter et equaliter omnibus omnia semper influunt sua dona. Propter quod sequitur quod diversitas participationum ex diversitate capacitatis participantium oriatur, sicut lux solis presens est omnibus uno modo, sed in diversis coloribus et figuris et speculis recipitur differenter. Unde quedam de divinis bonitatibus multum recipiunt et quedam parum, quedam spiritualiter et perpetualiter sine motu, quedam secundum qualitates et diversitates terminatas, quedam secundum qualitates corporum limitatas.

(143). Omnia deteriora presentia deorum subsistunt; et si ydoneum sit participans, omne quidem quod alienum a divino lumine fit, illustratur autem subito a diis.

Huius ratio est quoniam participantium ydoneitas causa est diversitatis illustrationis divini luminis plus vel minus. Sequitur consequenter quod, cum aliquod ens non sit capax perfectionis et luminis generum altiorum, recipiat illustrationem secundum perfectionem nature generis subsequentis secundum proportionem sue potentie obumbrate.

(144). Omnia entia et omnium entium dispositiones in tantum processerunt inquantum deorum |**Wa 133v**| ordinationes.

Huius ratio est quoniam omnia causata a divinis principiis essentialibus preexistunt <eis> que in singulis generibus et ordinibus producuntur in *numero, pondere et mensura*, prout sunt preconcepta in suis rationibus seminalibus et formata; propter quod propter virtutes principiorum predictorum tam ipsa entia quam dispositiones ipsorum ligantur immutabiliter et salvantur, ita ut sint *omnes capilli capitis numerati* et

1 dii … modo[1]] eodem modo sunt assunt Ko 1 omnia] *post* modo Wa 3 hec[2]] est *add.* Ko 4 multiplicatim] hec quidem incorporee *add. Procl.* 4 corporaliter] comp *praem. sed del.* Wa 5 diversitate] *coni.*: diversorum Wa 18 participans] est *add.* Ko 25 omnium] omnes *Procl.* 25 tantum] causatum Ko 26 inquantum] quantum Wa

29 numero … mensura : *Sap*. 11,21. 32 omnes … numerati : *Matth*. 10,30, cf. etiam *Luc*. 12,7.

in statura cuiuslibet non sit possibilis additio quantitatis.

(145). Omnis divini ordinis proprietas per omnia secunda pertingit et dat se ipsa<m> omnibus demissioribus generationem.

Huius ratio est quoniam omnis divinorum principiorum proprietas et potestas per omnes vultus expanditur subiectorum et extenditur usque ad ultima et extrema; propter quod et divinarum beneficia bonitatum recipiunt universa secundum capacitatem sue potentie et virtutis. Et ideo proportionabiliter se habet omnis perfectio et potestas in divinis principiis et extremis effectibus entium ordinis universi. Nam provisura fecunditas per omnia a primis usque ad ultimum est transfusa, propter quod sicut in divinis principiis prefinita est omnis ratio seminalis omnium effectuum productorum, ita ultima particularia et subiecta habent in se rationes seminales particularium que producunt. Unde non solum animalia generant, sed et lapides pullulant et ad capacitatem vite omnia elementa continuis transmutationibus disponuntur, quasi omnia diis sint plena et divinis virtutibus fecundata.

|**Wa 134r**| (146). Omnium divinorum procesuum fines ad sua principia assimilantur, circulum sine principio et sine fine salvantes per conversionem ad principia.

Huius ratio est: quoniam ostensum est quod omnia ad suum principium convertuntur, sicut hoc est necessarium in ordine universi, ita hoc proportionabiliter est verum in quolibet genere terminato et specie limitata, <ita quod> et ad media infima et media ad suprema convertantur, ut unius multitudinis conformate salus et perfectio sit communis. Conversio enim finis ad principium unum efficit et commune quod est proprium singulorum, <sicut> multitudinis colligate diversorum organorum singule potentie et virtutes sunt communes in uno corpore et salubres.

|**Ko 48r**| (148). Omnis divinus ordo sibi ipsi tripliciter est coniunctus: a summitate sui ipsius et <a> medio et a fine.

Huius ratio est: quoniam suprema infimis per media colliguntur, suprema mediorum infimis supremorum et infima mediorum superioribus infimorum similitudinibus glutinantur, propter hoc donationes largiflue supremorum continue usque <ad> infimorum infima diffunduntur et rursum per

2 ordinis … omnia] proprietas ordinis per nomina Ko 16 fines] ad fines et *add.* Ko 17 salvantes] calvantes Ko 22 media[1]] *coni.*: suprema Wa 22 media[2]] *coni.*: infima Wa 27 ipsi] *om.* Wa 32 infima] *coni.*: intima Wa

19 ostensum est : cf. *supra*, prop 32 (33) comm. (p. 137); (115) comm. (p. 155); (129) comm. (p. 160).

conversiones ad suprema principia et divina infima eriguntur. Ex quo sequitur quod suprema descendentia inferioribus ascendentibus occurrentia in mediis invicem uniantur. Et quoniam simplices sunt essentie singulorum, est in omnibus et singulis triplex totus ordo.

(149). Omnis multitudo divinarum unitatum est finita secundum numerum.

Huius ratio est quoniam |**Wa 134v**| similia naturaliter sunt propinqua; divine autem essentie sunt propinque naturaliter prime et simplicissime unitati; igitur unitates divinarum essentiarum sunt similes et propinque simplici unitati; sed finita sunt magis similia et propinqua simplici unitati quam illa que sunt numero infinita; divine igitur unitates numero sunt finite.

(150). Omne procedens in divinis ordinibus omnes producentis potentias suscipere non est natum, nec universaliter secunda eorum que sunt ante ipsa, sed habent illa quasdam ab inferioribus exemptas potentias et incomprehensibiles hiis que sunt post ipsa.

Huius ratio est quoniam superiora sunt digniora suis inferioribus que producunt, ideo habent magis perfectas potentias et totales, inferiora autem potentias diminutas. Unde in superioribus aliquid manere est necesse quod ab inferioribus est incomprehensibile et exemptum. Superiora enim sunt inferioribus incomprehensibilia et quodammodo infinita.

(151). Omne paternale in diis preoperosum est et in boni ordine prestans secundum omnes divinas dispositiones.

Huius ratio est quoniam possibile non est [esse] quod sit idem activum et productivum principium et formale, productivum autem seu activum necessario a producto distinguitur et passivo, formale autem principium intra essentiam est subiecti. Primum autem productivum seu activum principium vocat principium paternale, quod est fecunditatis productive principium et origo et ratio seminalis omnium productorum, |**Wa 135r**| que in primi intellectus activi lumine est formata, per quam secundum diversitatem generum et specierum singulorum essentie et potentie producuntur. Principium autem divinum est eadem ratio seminalis per lucem intellectus divini profluens in producta, ipsa formans, perficiens et conservans. Hec autem principia, quoniam sunt essentie intellectuales simplices per se stantes, dii a veteribus nominantur, <qui> cuilibet generi et speciei unam

7 quoniam] *iter.* Wa 8 unitati] *coni.*: unitates Wa 13 universaliter] universalia Ko 21 boni] bonum Ko

intelligentiam imponebant, que excellentia potestatis super omnia ferebatur et fecunditate sua intima omnia formabat illius generis et fovebat, sicut intellectus principium hominis est formale, qui nullius potest corporis esse actus. Unde dicit quod omnium principium PATERNALE PREOPEROSUM EST <IN> DIIS, in generibus et ordinibus entium singulorum, quoniam prius excellentius in entibus operatur et secundum numerum et dignitatem deorum proportionalis est numerus et dignitas paternalium principiorum fecundorum.

(152). OMNE GENERATIVUM DEORUM SECUNDUM INFINITATEM DIVINE POTENTIE PROCEDIT, MULTIPLICANS SE IPSUM ET PER OMNIA incedens ET INDEFICIENTIAM IN SECUNDORUM PROCESSIBUS DIFFERENTER OSTENDENS.

Huius ratio est quoniam prima et divina fecunditas paternalis aut multiplicat se ipsam incedens per omnia que producit secundum habundantiam et virtutem divine potentie infinite, aut unaquaque secundorum habet generationem potentiam infinitam tribuens generato semper secundum successionem temporis infiniti aliud et aliud generandi; sed nullum generatum |**Wa 135v**| habet potentiam infinitam, cum essentie sint finite et potentia infinita non possit esse in aliquo cuius essentia sit finita; necesse est <igitur> ut prima fecunditas potentie paternalis, per quam generatio fit, adeo per omnia se diffundat distribuens generativam potentiam pro singulorum meritis differenter.

(154). OMNE CUSTODITIVUM IN DIIS UNUMQUODQUE CONSERVAT IN PROPRIO ORDINE A SECUNDIS UNIFORMITER EXEMPTUM ET primo ILLOCATUM.

Huius ratio est quoniam per eandem potentiam conservantur omnia et salvantur per quam producuntur primitus et creantur, quando uniformiter coniunguntur tali potentie et subduntur; sed per divinam potentiam producuntur omnia et creantur; igitur conversa ad hanc ipsi coniuncta per reditum et unita ipsarum essentialis puritas immaterialiter et incessabiliter conservatur. Super omnia <enim> mutabilia exaltantur illocata dei principiis et unita.

(156). OMNIS puritas tam IN CUSTODITIVO CONTINETUR ORDINE, NON AUTEM ECONVERSO OMNE CUSTODITIVUM PURIFICATIVO GENERI IDEM.

Huius ratio est quoniam virtus purificativa entis ab inferiorum mixtura separat et nocivis, virtus autem custoditiva conservat entia in puritate sui

1 excellentia] *coni.*: excellentie Wa 9 secundum] di *add. sed del.* Wa 9 infinitatem] est *add.* Ko 11 in] et *praem.* Ko 28 immaterialiter et incessabiliter] *coni.*: in materia cessabiliter Wa 31 puritas tam] *an* puritatis causa *cum Procl. scribendum est?*

gradus et ordinis a mixtura omnium nocivorum. Virtus igitur custoditiva continet in se purificationem, cum sit dignior et precellens. Non enim possunt inquinari entia nec mutari, quoniam in puritate sui ordinis non marcescunt, sed permiscentur et inquinantur posteriora entibus et purgantur. Aliquando enim et quantitas nichil habet contrarium nec recipit plus vel |**Wa 136r**| minus, licet maius et minus recipiat compositum et subiectum, unde qualitas et quedam alia accidentia habent contrarium et recipiunt plus et minus.

(157). Omnis quidem paternalis causa ipsius esse est omnibus largitiva et existentias entium instituit; omne autem quod conditivum est specificationem compositorum prestat et ordini et divisioni ipsorum secundum numerum et est eiusdem paternali coelementationis in particularibus ordinibus.

Huius ratio est quoniam omne quod producitur in ordine aliquo terminato ad genus et ad speciem aliquam limitatur. Cum igitur prior sit naturaliter natura generis et superior et posterior et inferior sit formatio speciei, pari modo paternale principium, quod est esse et essentie largitivum, constat naturaliter esse prius principio conditivo formalis principii generis distinctivi secundum species et numeros differentes. Simul autem omnia que sunt eiusdem elementationis hec principia duo agunt, quia neutrum sine altero potest esse nec actiones ipsorum tempore mensurantur. Verumtamen existentia generis precedit ordine dignitatis formationem et existentiam speciei. Similiter operatio paternalis precedit operationem conditivi et formativi principii speciei. Omne enim quod unialius est et totalius est et nobilius in natura, quia primo principio similius et vicinius appropinquat.

(160). Omnis divinus intellectus uniformis est et perfectus et prime intellectus, a se ipso alios intellectus producens.

Huius ratio est quoniam omnis |**Wa 136v**| divinus intellectus divinis bonitatibus uniformiter est repletus; propter quod simpliciter est perfectus et primo et per se et perfectissime intellectus, quoniam deo totaliter et simpliciter est unitus. Unde et divine perfectionis et fecunditatis similitudinem in se habet, per quam alios constituit intellectus. Omne enim primum in ordine unoquoque causa est existentie secundorum.

8 quidem] *om.* Ko 9 existentias entium] *inv.* Ko 10 conditivum] conditum Wa 11 divisioni] *coni.*: divisim Ko dimensioni Wa 11 paternali] paternalis Wa 12 coelementationis] coelementatio Ko 24 similius] nobilius *praem. sed del.* Wa

(162). Omne illustrans enter entem multitudinem unitatum <occultum> et intelligibile est: occultum quidem ut uni coniunctum, intelligibile autem ut ab ente participatum.

Primo sciendum quod Proclus deos vocat prima principia ordinum precedentia existentiam ordinum singulorum, tum quia Deo principio omnium benedicto immediate et totaliter omnia sunt unita, tum quia ab omnibus posterioribus sunt incognita et ignota. Omne enim divinum est incognitum ut divinum. Est autem entium duplex ordo: prior enim est vita et intellectu altior entium ordo primus; secundus autem ordo entium est ad singula genera limitatus, quorum participat principiis et formatur, que coniugata sunt participatorum suorum existentie et coeva. Non est enim vita et intellectus et anima sine ente aliquo neque corpus: quod enim connatum est ipsis naturaliter est coevum. Cum autem inter entia participantia et participata proportio sit equalis, sequitur quod sicut se habent participantia ad participata, similiter participata ad invicem se habent. Nunc autem vita et intellectus et cetera principia ab entibus participata entia ipsis participantia perficiunt et informant et ab ipsis |**Wa 137r**| cognita sunt et scita. Igitur et principia separata et supra suos ordines exaltata entia primi ordinis vitam et intellectum precedentia illuminant suis bonitatibus et illustrant. Et sicut entia illa enter entia sunt super omnia elevata et omnibus incognita et occulta, ita principia separata et super omnes ordines sublimata sunt omnibus incognita et occulta et maxime horum prima apud quos manet inferiorum principiorum sive deorum potentia perfectiva.

(165). Omnis multitudo participatarum unitatum ab aliquo sensibili corpore mundana est.

Huius ratio est quoniam multitudo unitatum et simplicium quidditatum illustrat quamlibet partem mundi et intima intellectus et anime secundum quod receptibilis est ab ipsis. Nec enim intellectus sine anima adest alicui corporum mundanorum nec anime sine intellectu adest deitas aliquando. Distantia enim per similia coniunguntur. Nec intellectus omnis secundum quod intellectus divinas recipit quidditates, sed solum secundum sui supremum adheret uni deo sine medio et unitur, non autem secundum sui inferius in quo anime copulatur. Cum igitur corpora nec per animam nec per intellectum divinas recipiunt quidditates, mundane et corporales sunt unitates et quidditates quas recipit totus mundus. Unde nec corpora celestia illustrata sunt divina propter animam vel intellectum,

2–3 uni coniunctum] unus Wa 7 enim] est *add. sed del.* Wa 11 coeva] *coni.*: coeve Wa 25 mundana] *coni.*: mundata KoWa 27 et intima] *an* per media *cum Procl. scribendum est?* 32 supremum] *coni.*: supremi Wa

sed ab anima habent motus sui principium ex se ipsis, ab intellectu autem habent motum continuum uniformem. Intellectus enim est simplex, propter quod ad verum et bonum uniformiter |**Wa 137v**| semper <se> habet, unde efficit motum optimum uniformem, divinam autem naturam participat per essentie simplicis invariabilem unitatem et potentiam provisivam, per quam generabilia et vegetabilia successive continue conservantur.

(166). Omnis intellectus imparticipabilis est aut participatus; et si participatus, aut <a> supermundanis animabus participatus est aut a mundanis.

Scias quod supermundanus et imparticipabilis nominatur qui anime essentie vel corporis non unitur. Cum igitur participatio et receptio fiat per similia et procedat a supremis per media ad extrema, sequitur quod intellectus prius participatur a supermundana anima separata quam ab anima que corpori est unita, siquidem anima imparticipabilis super corpora elevata media est inter intellectum supermundanum et animam animato corpori sociatam. Siquidem per similia fit processus, similius imparticipabili quod separatum <a> mundo magis quam quod divisum circa ipsum. Quoniam autem multitudinem precedit imparticipabilis intellectus (est enim unum naturaliter ante multa) nec solum supermundana subisistit multitudo, sed sunt et mundiales, siquidem et deorum mundanorum multitudo et ipse mundus animatus est simul et intellectum habens, et participatio mundanis animabus supermundanorum intellectuum est per[me] mundanos medios intellectus .

|**Ko 48v**| (169). Omnis intellectus in eternitate substantiam habet et potentiam et operationem.

Ratio huius est quoniam superius est ostensum quod intellectus per operationem suam, |**Wa 138r**| que est intelligentia, primo et per se convertitur ad se ipsum intelligens se ipsum; propter quod sequitur ut idem sit secundum rem intelligens <et> intellectu<m>; sed intelligentia est operatio media inter intelligentem et intellectum, medium autem idem naturaliter est cum extremis, quia continetur et includitur ab extremis; cum igitur sit eterna simul tota substantia intellectus, intelligentia et intelligere est operatio eterna et immutabilis tota simul. Si autem substantia et operatio est eterna et nullo

7 imparticipabilis] participabilis Ko 7–8 et … participatus] *om.* Wa 10 qui] *coni.*: que Wa 12 procedat] *coni.*: procedit Wa 12 intellectus] *coni.*: intellectu Wa 22 mundanis] *coni.*: mundana Wa 27 que] *coni.*: qui Wa 32 substantia] et operatio *add. sed del.* Wa

26 superius est ostensum : cf. *supra*, prop. 20 comm. (p. 132).

tempore mensuratur, potentia ipsius similis necessario est nature, quia inter substantiam et operationem potentiam mediam esse constat.

(170). Omnis intellectus simul omnia intelligit; sed qui quidem imparticipabilis simpliciter omnia, eorum autem qui post illum unusquisque secundum unum omnia.

Ratio huius est quoniam ostensum est quod idem est substantia et operatio sive intelligentia et intellectus et quod utrumque uniformiter est eternum nulla successione temporis transmutatum; propter quod de ignorantia ad scientiam non transfertur, sicut anima que post ignorantiam sapiens fit et prudens, vel igitur intelligit unum solum vel <in uno omnia vel> omnia uno modo, cum ipsius intelligentia et operatio non mutatur. Si vero intelligit unum solum omnia alia ignorando, deterius ignorabit quam anima que acquirit scientiam omnium <secundum> successum. Igitur in uno omnia intelligit, sicut in centro circuli linee uniuntur infinite vel sicut in semine simul omnia continentur que ex ipso pullulant |**Wa 138v**| successive; vel intelligit omnia uno modo radio intellectus omnia illustrando, sicut uno radio solis videntur omnes colores et facies et figure. Si autem omnium intellectuum intelligentia est equalis, cum intellectus et intelligentia et intelligibile idem realiter sint sicut et unum, nec intellectus unus est ab aliis diversus nec erunt res intelligibiles differentes; sed hoc impossibile constat esse; unde est necessarium quod ponatur intellectus unus purior et nobilior alio, intellectus et intelligentia clarior in altero et in altero minus clarus.

(171). Omnis intellectus imparti[cipa]bilis est substantia.

Ratio huius est quoniam incorporeum est imparti[cipa]bile, cum careat quantitate. Intellectum autem esse incorporeum manifestat ipsius conversio ad se ipsum: nullum enim corporeum convertitur ad se ipsum; simplicitatem autem intellectus esse ipsius propinquitas ad divina, que maxime sunt simplicia et unita: simplicia enim compositis sunt priora et omni multitudine prius unum.

(172). Omnis intellectus perpetuorum proxime et intransmutabilium secundum substantiam substi<tu>tivorum.

Huius ratio est quoniam omnis intellectus immutabilis est et simplex, idem semper et uniformiter operatur et omne quod in esse constituit et producit

23 substantia] ratio huius *add. sed del.* Ko 29 multitudine] *coni.*: multitudini Wa 31 substitutivorum] substitutor *Procl.*

6 ostensum est : cf. *supra*, prop. (169) comm. (p. 171).

secundum substantiam non mutatur. Ex quo sequitur quod intelligentia necessario sit verorum. Intelligentia enim operatio est intellectus. Operatio enim intellectus est idem cum essentia intellectus. Cum igitur essentia intellectus sit immutabilis et eterna, sequitur quod |**Wa 139r**| intelligentia veritatis in ipso sit immutabilis et eterna. Omne enim verum est immutabile et eternum, quia veritatem participat a prima veritate immobili et eterna.

(173). Omnis intellectus intellectualiter est et que ante ipsum et que post ipsum.

Ratio huius est quoniam essentia intellectus indivisibilis est et simplex, unde omne quod in ipso est uniformiter illi inest et cum ipso eiusdem simplicis est nature; propter quod tam superiora quam inferiora intellectualiter ei insunt. Superiora autem omnia ei insunt, quoniam esse ab ipsis participat ut a causis, posteriora autem ei insunt, quia ipsorum principium est et causa. Effectus autem essentialiter est in causa. Unde intellectus intellectualiter omnia sensibilia in se habet: omne enim receptum est in recipiente secundum naturam essentie continentis. Quamvis enim intellectualiter omnia in se habeat intellectus, differenter tamen ipsa habet secundum rationes proprias singulorum.

(176). Omnes intellectuales species et <in> invicem sunt et secundum se unaquaque.

Huius ratio est quoniam sicut omnis intellectus imparti[cipa]bilis est et simplex, ita quelibet species imparti[cipa]bilis est et simplex et similiter simul omnes. Cum autem omnes species sint <in> quolibet intellectu, nulla potest esse distantia inter illas, cum imparti[cipa]bilis intellectus propter simplicitatem unitatis sue in se nullam distantiam patiatur. Unde necesse est ut mutuo se penetrent et contineantur invicem omnes simul. Cum autem nullum imparti[cipa]bile, |**Wa 139v**| quod est simplex, corrumpi valeat vel mutari, nulla species per aliam vel in aliam corrumpitur vel mutatur vel alteri permiscetur. Unde necesse est quod quelibet conservet esse incorruptum suum proprium et distinctum secundum cuiuslibet propriam rationem inseparabiliter commanen[te]s. <…> Unde intellectus ordinate singula intelligit et producit, sicut ex propositionibus per se notis educuntur multe conclusiones et consequentie ordinate et sicut ex parvo semine pullulant multa membra in arboribus, in animalibus et in plantis.

10 omne] quod *praem. sed del.* Wa 12 ut] et *sed exp. et s.v. corr.* Wa 19 sunt] *om.* Ko 24 illas] *ex corr. s.v.* Wa 33 consequentie] *an* commune *legendum?* 34 membra] *scr.*: me[a] Wa

(177). Omnis intellectus plenitudo ens specierum, hic quidem universaliorum, hic quidem particulariorum est contentivus specierum; et superiores quidem intellectus universaliores quam particulariores qui post ipsas, inferiores autem particulariores quanto totaliores qui ante ipsas.

Huius ratio est quoniam omnis intellectus primi et divini intellectus est speculum et ymago et totius per consequens universi, cuius omnes species in se habet simul naturaliter concreatas. Intellectus enim et intelligibilis et intelligentie una essentia est et esse, sicut superius est ostensum. Intellectus autem secundum proprietatem et proportionem essentie sue species in se habet. Cum igitur intellectus superiores pluribus sint communes, universaliores species in se habent. Inferiores autem, cum sint magis particulares, particulariores species in se habent. Non autem estimo hoc universale esse quod ad potentiam plus accedit et quod plures secundum potentiam in se habet species intelligibiles et non actu (quanto enim intellectus est superior et <uni> vicinior, est plus actu et <a> potentia elongatus, |**Wa 140r**| et similiter species quas in essentia sua tenet), sed magis universales credo plus limpidas et unitas et per plus a particularitate et a potentia elongatas. Multiplicantur autem species in inferioribus intellectibus per modum compositionis et determinationis, quo quelibet species deprimitur et artatur secundum quod ab actualitate et a simplicitate superiorum specierum deficit per descensum.

(178). Omnis intellectualis species perpetuorum est subiectiva.

Huius ratio est quoniam omnis causa immobilis et eterna uniformiter operatur et effectum producit immobilem et eternum; omnis autem species intellectualis est immobilis et eterna; igitur omnis species producit uniformiter effectum immobilem et eternum. Ex quo patet quod generabilia et corruptibilia non immediate ab intellectuali specie producuntur, inquantum generabile et corruptibile habent esse.

(179). Omnis intellectualis numerus est finitus.

Ratio huius est quoniam omne quod distat ab aliquo principio uno plus vel minus illud secundum numerum est finitum: infinitum enim non distat ab aliquo principio plus vel minus; sed omnis intellectualis substantia distat in

1 ens] est *add.* Ko 2 est] *om.* Ko 3 superiores quidem] *inv.* Ko 8 simul] *coni.*: simili Wa 11 sint] sicut Wa 17 sua] *s.v.* Wa 23 subiectiva] substitutiva *Procl.* 24 immobilis] *coni.*: immutabilis Wa 29 habent] *coni.*: habet Wa

9 sicut … ostensum : cf. *supra*, prop. (170) comm. (p. 172).

comparatione ab uno omni principio plus vel minus; igitur omnis intellectualis numerus est finitus.

(181). Omnis participatus intellectus aut divinus est tamquam diis extraiunctus aut intellectualis solum.

Quoniam primo in ordine intellectuum est imparticipabilis intellectus qui immediate divinis bonitatibus est coniunctus, unde multas divinas participat bonitates; sed quoniam ad differentia et extrema per media fit |**Wa 140v**| [fit] descensus, imparticipabili intellectui et divino necesse est coniungi participabilem et divinum et post hunc inferius descendentem necesse est participabilem esse, solum in solis naturalibus suis perfectionibus subsistentem, divinis bonitatibus non dotatum. Unde medius intellectus convenit cum extremis: cum divinis enim et superioribus est divinus, cum participabili autem similiter et non divino convenit in eo quod est participabilis intellectus.

(182). Omnis divinus intellectus participatus ab animabus divinis participatur.

Propter quod anima recipiens in se divinum intellectum dotatur divinis bonitatibus et repletur.

(185). Omnes quidem divine anime dii sunt animaliter, omnes autem que intellectuali intellectu participant deorum contemplatrices sunt, omnes autem transmutationis susceptive deorum contemplatrices sunt quandoque.

Ratio est quoniam tria sunt genera animarum, scilicet divina aut transmutabilis ab intellectu aut intermedia est istarum. Divine autem perfectiones non perveniunt animabus nisi per medios intellectus. Unde anime que divinos participant intellectus secundum proportionem capacitatis sue divine pulchritudinis bonitatibus dotantur [aliter consolate]. Que autem intellectu solum secundum esse participant naturale ipsis continue inherentes divinas pulchritudines uniformiter contemplantur. Que autem non semper participant intellectu, sed quandoque, secundum modum illustrationis et participationis sue divinas pulchritudines speculantur.

3 est] aut *add.* Ko 4 intellectualis] intellectus Ko 6 divinas] *coni.*: divinarum Wa 8 est] *coni.*: esse Wa 15 animabus] omnibus Ko 28 secundum] habent esse *praem. sed del.* Wa

(186). Omnis anima est incorporea substantia et separabilis a corpore.

Ratio huius est quoniam nullum corporeum |**Wa 141r**| convertitur ad se ipsum; anima autem convertitur ad se ipsam; unde animam incorpoream constat esse. Amplius quoniam convertitur super se ipsam, notitiam sui habet maxime, quia per cognitionem convertitur ad superiora a quibus producitur, ut a causis per causarum suarum notitiam se cognoscit. Cum igitur hec operatio sit a corpore separata, ipsam a corpore separabilem constat esse.

(188). Omnis anima et vita est et vivens.

Ratio quoniam anima, que participantis vita <est, viva> vivunt et privata anima per consequens vita sunt privata. Aut igitur vivunt propter animam aut propter aliquid aliud anime quod non vivit. Sed non vivunt propter aliquid aliud quod non vivit. Anima autem est quod per se et immediate vivificat id quod vivit: est enim anima actus vivi. Vel igitur est per se anima simplex vita, vel est ex vita composita et non vita. Si autem aliquid quod sit vita habeat partem sui, non cognoscit se ipsam nec convertitur ad se ipsam nec habet esse incorruptibile permanens in se ipsa: non enim est cognitio in non vivo. Est igitur anima per se vita. Quoniam autem anima participat intellectu vitam, intellectum recipit in se ipsa. Unde constat quod est per animam vita et vita participat et est vivens. Quod enim est solum vita simplex ab alio imparticipabile est omnino; sed anima participatur ab eo quod vivificat; non est igitur vita solummodo, sed est vivens. Est igitur anima vita vivens.

(194). Omnis autem anima omnes habet species quas intellectus prime habet.

|**Wa 141v**| Ratio quoniam omne quod ab alio producitur et procedit per se et immediate <in> ordine naturali procedit essentialiter et producitur ad similitudinem essentie producentis; ostensum autem est quod anima ab intellectu sine medio producitur et procedit; igitur omnem similitudinem intellectus anima naturaliter in se habet. Ostensum est etiam supra quod species per quas intelligit intellectus idem sunt cum essentia et esse intellectus; igitur omnes species quas in se prime continet intellectus omnis anima in se habet.

---

1 et] *om.* Ko 6 per[1]] co *praem. sed del.* Wa 9 vita] unita Wa 18 vivo] *coni.*: uno Wa 23 omnes] autem *add.* Ko 27 quod] *coni.*: quoniam Wa 29 quod] *coni.*: quoniam Wa

27 ostensum autem est : cf. *supra*, prop. 56 (64) comm. (p. 144); (129) comm. (p. 160); (166) comm. (p. 171). 29 ostensum … supra : cf. *supra*, prop. (170) comm. (p. 172); (177) comm. (p. 174).

(195). Omnis anima est omnis res, exemplariter autem sensibilia, yconice autem intelligibilia.

Ratio autem huius est: quoniam anima ab omnibus sibi superioribus producitur et causatur <in> essentiali ordine et causali, omnium superiorum suorum similitudinem in se habet; propter quod ipsis sine medio est unita: similitudo enim essentialis immediatam copulam operatur. Anima etiam est causa omnium corporalium productiva, propter quod omnia corporalia exemplar<iter> in se habet; habet igitur rationes materialium immaterialiter et corporalium incorporaliter, distantium indistanter et unitatum divisive et mobiliter que sunt in intellectu et in superioribus sine motu. Est autem 'ycos' signum rei quod ostenditur per effectum.

|**Ko 49r**| (198). Omne quod tempus participat, semper autem movetur, periodis mensuratur.

Ratio quoniam omne quod transmutatur in tempore et movetur ab uno termino ad alium est procedens; omne autem quod semper et continue transmutatur, transibit per terminos infinitos, si secundum rectitudinem sit procedens; sed neque secundum multitudinem neque secundum magnitudinem est in actu aliquod infinitum; igitur quod semper |**Wa 142r**| movetur in tempore et mutatur non secundum rectitudinem est procedens, sed sub periodis et circulis transmutatur suos reditus sepius renovando ad principium sui motus.

(199). Omnis anima mundana periodis utitur proprie vite et restitutionibus.

Ratio est: quoniam esse anime mundane in corpore transmutatur, necessario tempore mensuratur: proprium est enim motus quod tempore mensuratur; sed esse anime est perpetuum et eternum, sicut superius est ostensum; igitur sub periodis et circulis motu suo revolvitur et restituitur ad principium sui motus.

2 yconice] ytonomice Wa eikonice *Procl.* 5 est] *coni.*: sunt Wa 13 semper] *om.* Ko 13 movetur] et *add.* Ko 23 proprie] proprio Ko 23 vite] *om.* Ko

(200). Omnis anime periodus tempore mensuratur; sed periodus aliarum animarum quodam tempore mensuratur, que autem mensurate prime a tempore toto tempore.

Ratio huius est quoniam omnis motus secundum prius et posterius tempore mensuratur; periodi autem animarum sunt motus circulares; igitur tempore mensurantur. Cum igitur omnis anima vite sue propriis periodis transmutetur, tempore vita omnis anime mensuratur. Sed differentiarum animarum constat periodos esse differentes et per consequens diversa tempora et distincta. Motus enim uniformis prior naturaliter est difformi. Tempus autem continuum sequitur motum uniformem et motus per se prior est motu per accidens ordine naturali. Propter quod necesse est in quolibet ordine essentiali et per se moventium et motorum ante animas inferioris ordinis partiales, quarum vita per se particularibus periodis mensuratur, esse superiores animas et totales, quarum vita |**Wa 142v**| per se motu continuo uniformi toto tempore continuo mensuretur, omnes partiales periodos continens et concludens.

(201). Omnes divine anime triplices habent operationes: has quidem ut anime, has autem ut suscipientes intellectum divinum, has autem ut diis extraiuncte; et providentquidem totis ut dii, cognoscunt autem <secundum> intellectualem vitam, movent autem cetera secundum per se mobilem existentiam.

Huius ratio sic formatur, quoniam omnis essentia inferiorum perfectiones bonitatum sup<er>positarum sibi naturarum suscipit et participat in se ipsa. Omnis autem anima divina per virtutem divinam existentem in ea fecunditatem in sua essentia est sortita, animarum quarundam latitudinem secundum propagationis ordinem operando, quarum esse communicatur corporibus et confertur et secundum successionem continuam conservatur. Et quia per individualem substantiam intellectualibus <substantiis> sunt substrate, naturam intellectualem participant ab eisdem, per quam intellectualiter operantur. Tertia vero operatio anime est motiva insuper et vivificativam vitam habentium superductiva, que operatio naturalis in sua essentia proprie est fundata. Alias autem duas, que sunt in intelligentia et

1 periodus[1] … mensuratur] periodi tempore mensurantur Wa 3 mensurate] mensurat Wa 5 circulares] *dub.* Wa 6 anima] *coni.*: anime Wa 7 anime] transmutatur *add. sed del.* Wa 18 autem[1]] quidem Wa 18–19 has[2] … extraiuncte] has ut diis extraiuncti Ko 19 quidem totis] quidditatis Wa 19 ut[2]] *om.* Ko 20 cetera] corpora *Procl.* 30 motiva] intellectiva *praem. sed del.* Wa 31 vivificativam … superductiva] vivificativa superadductam habentium vitam *Procl.* 32 essentia] *an* existentia *cum Procl. scribendum est?*

4–5 omnis … mensuratur : Cf. Aristoteles, *Physica*, IV, 11 (220a24-26).

providentia, a superioribus sunt sortite.

(202). Omnes deorum anime et semper assequentes diis inferiores quidem sunt divinis, superexpanse autem sunt partialibus animabus.

Ratio huius est quoniam divine anime propter nature sue convenientiam cum excellentia divinas participant bonitates, conformitate sua continue divini pulchritudini colligantur, superexpanse <autem> sunt partialibus animabus, que non secundum totalitates nec semper intellectualiter operantur, sed obediunt et participant quodammodo intellectu. Amen.

3 partialibus] particularibus Ko 7 totalitates] totales *praem. sed del.* Wa

Cause and Causality in Henry of Geismar's *Questio de quolibet*

Dragos Calma
(Universitatea "Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca / École pratique des hautes études, Paris)

Iulia Székely *
(École nationale des chartes, Paris)

In a *Questio de quodlibet* disputed at the University of Erfurt in 1414, Henry of Geismar[1] proposes an interpretation of the first theorem of the *Liber de causis*, according to the Aristotelian model of causality.

*. In light of new information, we have completed and corrected the article D. Calma, I. Székely, "Henri de Gheysmaria auteur d'une *disputatio* sur le *Liber de causis* (Erfurt, 1414)", in C. Angotti, M. Brinzei, M. Teeuwen (eds.), *Portraits des maîtres. Mélanges en honneur d'Olga Weijers*, Turnhout / Porto, Brepols – FIDEM, 2013, p. 203-215. A research stay at Erfurt, and the digital copies of the manuscripts containing Henry's testament and his sermon on the Immaculate Conception, have been funded by the project ANR 'LIBER' (ANR-13-PDOC-0018-01), directed by Dragos Calma (EPHE). We thank Dominique Poirel for his remarks, Elizabeth Curry and Evan King for the revision of the English text.

1. The other forms of his name are: Henrycus de Geysmaria, de Geismar, de Gheismaria, de Geismaria. Geismar is a German municipality situated in the Eichsfeld district in Thuringia; Geismar belonged to the Mayence Electorate until 1802 when it was incorporated into the province of Saxony in the Kingdom of Prussia. In the manuscript preserved in Uppsala, which contains the question we are editing below, he is named Henricus de Geysmaria de Lubek, probably after his birthplace. On Henry of Geismar, see: L. Schmugge (ed.), *Repertorium Poenitentiariae Germanicum*, t. V, Tübingen, Max Niemeyer, 2002, p. 481 (n° 4137). *Allgemeine Deutsche Biographie* 9 (1879), p. 143 or http://www.deutsche-biographie.de/pnd100942792.html?anchor=adb. H. Steenweg, *Göttingen um 1400. Sozialstruktur und Sozialtopographie einer mittelalterlichen Stadt*, Verlag für Regionalgeschichte, Bielefeld, 1994, p. 317. The most important work on the reconstitution of his career has been conducted by E. Kleineidam who dedicated several pages to him in his work on the history of the University of Erfurt. Our author should not be confused with another Henricus de Gheysmaria, a priest mentioned in a document of 1287/1288 (*Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven*, t. III, Leipzig, S. Hirzel, 1879, p. 349). Another Henricus de Geysmaria appears in

Neoplatonism in the Middle Ages, II. New Commentaries on Liber de causis *and* Elementatio theologica *(ca. 1350-1500),* ed. by Dragos Calma, SA 42-2 (Turnhout: Brepols, 2016), pp. 181–224
BREPOLS PUBLISHERS DOI: 10.1484/M.SA-EB.5.111566

1. The Author

Henry of Geismar studied at the Faculty of Arts of the University of Prague. He sat for his bachelor's exams on May 20, 1388[2], and became *Magister in artibus* at this same faculty in 1390. After his studies in Prague, his trace disappears for twenty years[3]. During the summer semester of 1410, he is enrolled in the Faculty of Arts of the University of Erfurt (founded in 1392)[4]. In 1411, he is admitted to the Faculty's board[5]. In the following year he is successively vice-rector (11th February, to 1st May, 1412), then rector (1st May, to 18th October, 1412) of the University of Erfurt[6]. In 1413, Henry studied

documents dated 1320 and 1323, respectively (M. von Boetticher, *Urkundenbuch des Stifts Hilwartshausen (Göttingen – Grubenhangener Urkundenbuch, 4. Abteilung)*, Hannover, Hahnsche Buchhandlung, 2001, p. 131, n. 155 et p. 138, n. 165).

2. *Monumenta historica universitatis Carolo-Ferdinandeae Pragensis. I, Liber decanorum facultatis philosophiae ab anno Christi 1367 usque ad annum 1585*, 1 (1367-1418), Prag, Joan Spurny, 1830, p. 258.
3. Kleineidam, *Universitas studii Erffordensis*, p. 78.
4. Cf. J. Kadenbach, *Philosophie an der Universität Erfurt im 14/15. Jahrhundert. Versucht einer Rekonstruction des Vorlesungsprogramms*, in U. Weiss (ed.), *Erfurt 742-1992. Stadtgeschichte Universitätsgeschichte*, Weimar, Hermann Böhlaus Nachfolger, 1992, p. 167. Kleineidam, *Universitas studii Erffordensis*, p. 78: "Anno Domini MCCCCX die XXX mensis Novembris receptus fuit ad facultatem artium et ad consortium Magistrorum facultatis eiusdem honorabilis Vir Mgr. Henricus de Geismaria ad Magistrum in artibus in studio Pragensi promotus, facta super hoc plena Congregatione Magistrorum de Consilio Facultatis et nullo penitus contradicente in decanatu Mgri Ludolphi Meysterman. Anno eodem die XII mensis Decembris facta plena congregatione facultatis sub hac forma. Reverendi Magistri! Sitis hodie hora 2da post prandium in stuba facultatis ad assignandum locum Mgro Henrico de Gheismaria; si hoc notum fuerit expedire sub pena contradicendi ... omnibus de Consilio. Concorditer ab omnibus tunc presentibus deputati fuerunt Mgr. Johannes Wartbergh et Mgr. Johannes Hamborch ad locandum predictum Mgrum Henricum honeste nomine facultatis et predicti Magistri predictum Mgrum Henricum anno Domini 1411 die 3 mensis Januarii in presentia Magistrorum tunc presentium in Congregatione Facultatis locaverunt sibi locum immediate post Mgrum Joannem Wolffhagen assignando".
5. *Ibid*., p. 79: "Anno eodem (i.e. 1411) 22 die mensis Augusti facta plena Congregatione Magistrorum de Consilio Facultatis omnibus consentientibus admissus fuit ad consilium Facultatis Honorabilis Vir Mgr. Henricus de Gheismaria simpliciter et cum obligatione quacumque".
6. J.C.H. Weissenborn, *Acten der Erfurter Universität*, I (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete), Halle, O. Hendel, 1881, p. 94: "Anno Domini millesimo quadringentesimo duodecimo, tertio ydus februarii electus est in vicerectorem huius alme universitatis Erffordensis Heinricus de Gheismaria magister in artibus; sub quo infrascripti sunt intitulati: Magister Nycolaus Baghus Parisiensis, Thidericus Syveke de Honnover etc."; p. 95: "Eodem anno Domini M°CCCC°XII° (idem) magister Henricus de Gheismaria in die Philippi et Iacobi apostolorum electus est in rectorem Universitatis eiusdem; sub quo infrascripti sunt intitulati: Iohannes Wayl de Lutra, Henricus Rysche de Lutra etc.". He is mentioned on the list of professors during the rectorate of Iacobus Rodewicz, elected in 1410 (*Ibid*., p. 90).

theology and in autumn of the same year he was elected dean of the Faculty of Arts[7]. A year later he is mentioned at this same faculty for his *Metaphysical questions* which he presents in the form of *quodlibeta* (quite probably the dispute *de quolibet* studied in this article)[8]. In 1418, he is once again rector of the University of Erfurt. In 1419, Henry is among the masters who participate in the foundation of the University of Rostock as "magister in artium et in sacra theoloya"[9], the first rector of this university being Petrus Steinbeck. Around 1420, Henry is charged with the following functions "sacre theologie professor et canonicus ecclesie beate Marie Hamburgensis"[10]. In the *tabula contentorum* of the manuscript containing a sermon attributed to him on the Immaculate Conception, we find another trace of his presence in Hamburg[11]; his testament is also conserved in the archives of the same city (512-1 Dom Nr. 3[12]). He was falsely ascribed authorship of a brief text, *Appellatio de praebenda in ecclesia*

7. Kleineidam, *Universitas studii Erffordensis*, p. 81. R.C. Schwinges, K. Wriedt (eds.), *Das Bakkalarenregister der Artistenfakultät der Universität Erfurt 1392-1521*, Jena / Stuttgart, Gustav Fischer Verlag, 1995, p. 21: "herbst 1413: Sequitur examen XXXIX de VIII personis celebratum anno Domini M°CCCC°XIII° in 4^{or} temporibus equinoxii autumpnalis in decanatu magistri magistri Henrici de Geysmaria: Petrus de Amsterdam, Johannes Bruning de Smalkaldia, Johannes de Lippia, Henricus Treber de Northusen, Wynandus de Lippia, Johannes de Francfordia, Johannes Swaen de Tremonia, Andreas de Trecht".
8. Kadenbach, *Philosophie an der Universität Erfurt im 14/15. Jahrhundert*, p. 167.
9. A. Hofmeister, *Die Matrikel der Universität Rostock I. (Mich. 1419 – Mich. 1499)*, Rostock, Schwerin, 1891; E. Schnitzler, *Die Gründung der Universität Rostock 1419*, Köln / Wien, Böhlau, 1974, p. 29: "In nomine Domini amen. Anno Domini millesimo quadrigentesimo decimonono duodecima die mensis Novembris incepta est universitas Rozstokcensis et electus est in rectorem universitatis eiusdem Petrus Stenbeke magister in artibus et sacre theoloye baccalarius formatus per dominos reverendos videlicet per venerandum in Christo patrem et dominum dominum Hinricum episcopum Zwerinensem, dominum Hermanum abbatem de Dobran, magistrum Iohannem Meynesti archidiaconum Rozstokcensem, dominum Nicolaum Turchowen plebanum ecclesiae beatae Mariae in Rozstok et dominum Hinricum Catzowen proconsulem, coram quibus praestitit iuramentum. Et in rectoratu ipsius sunt inscripti: Petrus Stenbeke mgr. in artibus et baccalaurius formatus in sacra theoloya. Dns. Hinricus de Gheysmaria mgr. in artibus et in sacra theoloya. etc.".
10. Th. Muther, *Zur Geschichte der Rechtswissenschaft und der Universitäten in Deutschland*, Amsterdam, Schippers, 1961, p. 96.
11. Ms. Kiel, Universitätsbibliothek, 4 CCIII, f. Ir: "Sermones de concepcione Beate Marie Virginis: (1) De institucione hujus festi nota tria exempla. (2) Sermo doctoris Hinrici de Gheysmaria qui fuit in Hamborch"; the *sermo* is at f. 3r-9v. See also *Schriften der Universität zu Kiel aus dem Jahre 1863*, t. X, Kiel, C.F. Mohr, 1864, p. 98.
12. The former shelfmark of the testament is quoted by Kleineidam, *Universitas Studii Erffordensis*, p. 79, n. 467. Iulia Székely is currently studying Henry's sermon and testament.

Lubicensi (1425)[13]. He died on October 3rd, 1431[14].

2. The manuscripts

The question studied below is transmitted by two manuscripts. One is preserved at Erfurt, Universitätsbibliothek, Dep. Erf., CA 4° 236, f. 29r-33v, the other at Uppsala, Universitetsbibliotek, C 639, f. 111r-114r[15].

2.1. Erfurt, Universitätsbibliothek, Dep. Erf., CA 4° 236 (= E)

The Amploniana library of Erfurt[16] preserves the manuscript 4° 236 which contains several quodlibetal questions on *Liber de causis:* at f. 29r-33v there is Henry of Geismar's *Questio*[17]; at f. 47v-49r one finds a question *de quolibet* which discusses the proposition IX(X), 92 of the *Liber de causis,* disputed in Erfurt in 1417 by Petrus Steinbeck[18]; the topic of the proposition XII(XIII), 114 of the *Liber de causis* is also commented at f. 35r-36r[19]. The presence of topics from *Liber de causis* in the *questiones de quolibet* of the fifteenth century is invaluable to the study of the Latin fortune of the work; indeed, the *Liber de causis* is also at the heart of a *questio de quodlibet* disputed in 1416 in Prague.

13. R. Schipke, K. Heydeck, *Handschriftencensus der kleineren Sammlungen in den Östlichen Bundesländern Deutschlands*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2000, p. 148. We have taken up this information without verifying the manuscript in Calma, Székely, "Henri de Gheysmaria", p. 204; we correct here this false attribution.
14. *Allgemeine Deutsche Biographie* 9 (1879), p. 143 or http://www.deutsche-biographie.de/pnd100942792.html?anchor=adb.
15. The catalogues of both libraries are on-line; for Erfurt, see: http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj32205649,T; for Uppsala, see: http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/hsk0506f. M. Andersson-Schmitt, H. Hallberg, M. Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C Sammlung*, t. 6, C 551-935, Stockholm, Almqvist u. Wiksell International, 1993, p. 189.
16. We would like to thank Mr. Thomas Bouillon, curator of the Amploniana library as well as the personnel of the same library for their assistance during the research conducted in May 2014.
17. Cf. O. Weijers, *La 'disputatio' dans les Facultés des arts au Moyen Âge*, Turnhout, Brepols, 2002, p. 308-309. The text from Erfurt is mentioned by L. Meier, "Die Rolle der Theologie im Erfurter Quodlibet", in *Recherches de théologie ancienne et médiévale* 17 (1950), p. 286; M. Markowski, *Repertorium commentariorum medii aevi in Aristotelem Latinorum quae in Bibliotheca Amploniana Erffordiae asservantur*, Wrocław / Warszawa / Kraków / Gdansk / Lódz, Zaklad Narodowy im. Ossolinskich / Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987, p. 159. The Uppsala manuscript is not mentioned by either Weijers or Meier.
18. Mentioned by Weijers, *La 'disputatio' dans les Facultés des arts*, p. 309-310. Meier, "Die Rolle der Theologie", p. 286. Schnitzler, *Die Gründung der Universität Rostock 1419*, p. 29.
19. Iulia Székely is studying them in her dissertation for the Ecole nationale des chartes.

2.2. Uppsala, Universitetsbibliotek, C 639, f. 111r-114r (= U)

The Uppsala manuscript is a collection of questions. All begin with the formulation typical of a disputed question, that is, *queritur utrum* or simply *utrum*. On f. 108v it reads: "Utrum ad cognitionem primi entis omnes homines naturaliter sint inclinati. Et arguitur quod non, quia non omnes homines naturaliter sint inclinati ... In oppositum arguitur per Boetium III *De consolatione*, prosa 2a ubi dicit: est enim ... Ad primum argumentum noto quod per primam questionem in proposito...". The text presents *conclusiones* and *corollaria* according to the quodlibetal model of the universities of Central Europe in the fifteenth century. Lastly one can read (f. 109v): "Corollarium ultimum: questio ut supponitur est vera. Et sic est finis huius questionis". The copyist, who rejoices in finishing his work ("Opere completo saltat scriptor pede leto", f. 109v), does not seem to intervene in the copy of the texts. The question edited below is isolated from the dispute *de quodlibet* of which it was a part. We have then two versions of the same text, one (*E*) being more complete and the other (*U*) less complete.

3. *Quodlibeta* in Central Europe

According to the statutes of the University of Erfurt, any disputes *de quolibet* are specific to the Faculty of Arts and are not held at the Faculties of Theology, Law, or Medicine[20]. The bachelors are only meant to dispute *quodlibeta* which pertain to grammar, rhetoric and the *Parva naturalia*[21]. The possibility to discuss other subjects linked to natural or moral philosophy or metaphysics was reserved exclusively for the masters[22]. The interest in the *Liber de causis*, along with the fact that the statutes of the University of Erfurt explicitly indicate that the questions assigned to masters must be connected to subjects dealt with at the Faculty of Arts[23], are both important indications that this treatise was held in high regard by both masters and students. And yet it does not explicitly figure in the list of works studied at the Faculty of Arts of Erfurt[24]. It might have been considered as part of metaphysics, which was studied for six months. Indeed, as we have already noted, Henry is mentioned

20. J.C.H. Weissenborn, *Acten der Erfurter Universität*, II, O. Hendel, Halle, 1884, § 89, p. 139.
21. *Ibid.*, § 98-100, p. 141.
22. *Ibid.*, § 94, p. 140: "Item quodlibetarius colliget unam communem et utilem questionem moralem, naturalem vel metaphisicalem, quam disputet in principio quotlibeti, et ad quam respondeat unus baccalarius sibi et consequenter aliis magistris secundum ordinem, nec non doctoribus et prelatis, si qui rogantur adesse, et arguere volentibus".
23. Cf. *infra* note 26.
24. Weissenborn, *Acten der Erfurter Universität*, II, § 60, p. 134.

in the registers of the Faculty as having discussed *Metaphysical questions* in the form of *quodlibeta* in 1414, which is likely a reference to the *questio* on the *Liber de causis* edited below.

In Central Europe, quodlibetal disputations occurred annually and represented the most important academic event of the year. All masters and students attended and several masters actively participated in the dispute. The statutes of Erfurt determined the sequence of the quodlibetal disputes[25]. They began the day following the feast of Saint Bartholomew, August 25[26]. The person presiding over the dispute was called *quodlibetarius*, and was elected as such by the other masters on January 2[27]. He was by necessity a Master of Arts[28]. The *quodlibetarius* was obliged to prepare the dispute beforehand, write the opening and closing discourses, as well as the questions for each of the masters in attendance. These were given to the masters two to three weeks before the event, each according to his specialty[29]. Finally the *quodlibetarius* needed to prepare his own argumentation for a single question ("unam communem et utilem questionem") which he would address at the beginning of the ceremony. This question was called the *questio principalis* and was introduced by a bachelor expressing the preliminary arguments, to whom the master responded at the end of his demonstration. Afterwards, the other masters could intervene, in the order of their academic seniority, and argue with the *quodlibetarius*[30]. The quodlibetal dispute was held in the *Collegium Maius*, facing the *Michaeliskirche*.

In both manuscripts one can find the indication *questio principalis*. In *E*, it is explicitly attributed to Henry ("Questio principalis magistri Heinrici de Geysmaria disputata tempore quotlibeti anno domini MCCCXIIII", f. 29r). In *U*, it is noted that the question was discussed in a *disputatio* during which Henry was *quodlibetarius* ("Ista questio fuit principalis quotlibeti

25. *Ibid.*, p. 139-140.
26. *Ibid.*, § 89, p. 139-140: "Item quolibet anno die feriata proxima post festum Bartholomei debet disputari de quolibet in artibus in lectorio ordinariarum disputacionum, pulsu primarum relicto incipiendo et continuando usque ad horam prandii et facto prandio usque ad horam vesperorum, quousque singuli magistri responderunt presidenti".
27. *Ibid.*, § 90, p. 140: "Item eleccio quotlibetarii debet celebrari crastina die Circumcisionis Domini".
28. *Ibid.*, § 93, p. 140: "Item pro quotlibetario deputetur magister in artibus non licentiatus in alia facultate [...]".
29. *Ibid.*, § 95, p. 140: "Item quotlibetarius disponat pro quolibet magistrorum in artibus et pro nullis aliis unam pulchram questionem cum probleumate annexo de materia facultatis arcium distribuendo huiusmodi magistris per duas vel per tres septimanas ante inicium quotlibeti, dando unicuique quod suum est, scilicet uni in grammatica, alteri in loyca etc.". Cf. Weijers, *La 'disputatio' dans les Facultés des arts*, p. 287 and 308.
30. Cf. *supra*, note 22.

Erffordensis assignata a reverendo magistro Heinrico de Geysmaria de Lubek prout quotlibetario", f. 114r). As Olga Weijers has pointed out, these phrases seem to "indicate that we have here a composition written after the dispute, and not its preparation"[31].

4. Differences between the texts transmitted by the two manuscripts

The two manuscripts transmit two versions of the same *questio* by Henry of Geismar. There are several important differences, which are as follows.

(1) In *E* the *Questio* begins (f. 29r) with two arguments *contra* ("et arguitur quod non..."; "secundo arguitur ad idem...") and with one argument *pro* ("in oppositum arguitur sic..."). It ends (f. 33v) with responses to each argument ("sed ad rationes in oppositum questionis...; ad secundum dico...; argumentum vero probans pro parte affirmativa..."). Perhaps these arguments sum up the intervention of the bachelor or bachelors and Henry's responses, respectively. *U* is lacking both arguments and responses. Indeed, preliminary arguments and their responses are often absent in the manuscripts which contain fifteenth century *disputationes* and it is often difficult to ascertain whether certain isolated questions make up a part of a *disputatio*[32]. It is not impossible, however, that Henry made these changes, since, as Olga Weijers notes, masters in the fourteenth and fifteenth centuries are quite interested in transmitting their solutions, once written, in a carefully worded form[33].

(2) An important difference should be noted concerning their internal logical structure: in *E* one reads (f. 29v), in the following order, (1) an argument on the difference between the heat of the sun and the heat of fire, which aims to clarify the types of causality specific to a universal cause and to a particular cause. (2) Next comes a discussion concerning the title of the question ("sed ulterius in tytulo questionis queritur comparatio causarum"), which compares the genera of causes in pairs (the final cause with the efficient cause, the material cause with the formal cause) and then considers the relation between cause and effect within each genus (for example the first efficient cause with the second efficient cause). (3) Finally, a reasoning which begins with: "ex quo infero corrolarium quod non convertitur idem causa primaria et causa principalis, similiter causa secundaria et causa

31. Weijers, *La 'disputatio' dans les Facultés des arts*, p. 309.
32. Cf. *Ibid.*, p. 306.
33. O. Weijers, "The Development of the Disputation between the Middle Ages and Renaissance", in Ch. Burnett, J. Meirinhos, J. Hamesse (eds.), *Continuities and Disruptions between the Middle Ages and the Renaissance*, Louvain-la-Neuve, FIDEM, 2008, p. 140.

instrumentalis et minus principalis". The illustration of this argument once again uses the example of the heat of fire and of the type of causality it exerts. In *U*, the logical framework is more structured: (1) the argumentation concerning the heat of fire and of the sun is followed by (3) the corollary which deals with the same subject and then by (2) the discussion that refers to the title of the question.

The same type of logical confusion can be found further on, again in the text contained in manuscript *E* (f. 33r). After the demonstration of the fifth conclusion there follows a first corollary ("opinio Avicenne et Themistii est vera..."), then the sixth conclusion ("quod ille dator formarum est Deus gloriosus qui est ens...") which is followed by a second corollary ("quod primum ens, id est Deus gloriosus, est ubique presens..."). In *U*, the order is more coherent: the demonstration of the fifth conclusion is followed by the exposition of the sixth conclusion from which both the first and second corollaries follow.

Furthermore, the fifth conclusion is not presented in either of the two manuscripts. The texts only provide the corollaries and the demonstration of the conclusion. Quite probably the two manuscripts stem from the same model which, with regard to the archetype, must have been incomplete and imperfect.

(3) A third difference between the two texts concerns their verbal forms. Where the Erfurt text uses the first person singular (*noto,* which form is sometimes reinforced with the pronoun: *ego noto*), the Uppsala text usually uses the impersonal form, *notandum.* In only two cases do both *E* and *U* have the form of the first person singular. (1) The first example is when, after having tacitly copied the arguments of the commentary on the *De causis* of Pseudo-Adam, Henry introduces his own argumentation ("ex quo infero corollarium quod non convertitur idem causa primaria et causa principalis", *U*, f. 111r; *E*, f. 29v). (2) The second example occurs when a thesis is deduced from Book II of the *Metaphysics* ("sed quia in simplicibus non est transire in infinitum, sed in ipsis est status, ut suppono ex II *Metaphysice*", *U*, f. 111v; *E*, f. 30v). (3) Finally, it occurs when Henry clearly says that he wishes to avoid prolonging the demonstration of a conclusion and no longer brings all the arguments coming from the *Liber de causis* ("ad probationem illius conclusionis autor *De causis* apponit media diversa que non adduco, ut evitem prolixitatem", *U*, f. 114r; *E*, f. 33r). These cases indicate specific personal choices which have direct bearing on Henry's position. It is not unusual, however, to find the form *noto* in *quodlibeta* of this period[34]. In the hypothesis that Henry reworked the version transmitted by *U* with a view to publication, these more formal verbal structures are more appropriate to an

34. Cf. Weijers, *La 'disputatio' dans les Facultés des arts*, p. 295.

officially composed version. Furthermore, the verbs used in the responses to preliminary arguments are always in first person singular, in accord with the other situations found in *E: ad rationes in oppositum questionis... dico quod...; ad secundum dico quod ...*

(4) Finally, another difference between the two versions appears in their use of explicit references. In *U* there can be counted four supplementary citations in comparison with *E* as well as a more correct reference:

> *U*, f. 111r / *om. E*: Illa consequentia tenet ex VIII *Ethicorum* et V *Topicorum*...
>
> *E*, f. 30v: prima pars probatur per Philosophum II *Celi* ubi dicit sic...
> *U*, f. 111v: prima pars probatur per Philosophum I *Celi* ubi dicit sic...
>
> *E*, f. 32r: quia actus activorum sunt in patiente predisposito...
> *U*, f. 113r: quia actus activorum sunt in passiente (*sic* !) predisposito, II *De anima*...
>
> *E*, f. 32v: quod agens est dator formarum...
> *U*, f. 113v: quod agens est dator formarum, secundum Platonem in *Tymeo*...

In only one case can we observe the inverse situation: in *E*, there is a reference to Aristotle's *Metaphysics* which is absent in *U*:

> *E*, f. 30v: Antecedens pro prima parte probatur et per Philosophum II *Physicorum* et V *Metaphysice,* ubi Philosophus expresse dicit...
> *U*, f. 112r: Antecedens pro prima parte probatur per Philosophum II *Physicorum* ubi Philosophus expresse dicit...

If it is Henry who reworked the text contained in *U*, it might then be supposed that, in the first instances, he added (or corrected) these supplementary references. In the last case, it is possible that he removed a citation which did not correspond to the thesis he was presenting. In our transcription, we take into account the corrections made in *U* and consequently we also choose the impersonal form of *notandum.*

Finally a last reference must be noted. The copyist of the Erfurt manuscript writes out all letters of *au(c)tor* and abbreviates *maior* according to the classic form of a^{or}. This is not the case for the Uppsala copyist who makes no distinction between *autor* et *maior*, abbreviating the two words in the same manner of a^{or}.

The text we are editing here takes into account both versions transmitted in the manuscripts. We have chosen to take up the complete text according to the manuscript of Erfurt since the preliminary arguments and final responses

correspond to the usual structure of a *questio de quolibet*. We have, however, corrected and completed the text using the Uppsala manuscript particularly concerning the displaced arguments and the authorities cited. In some situations, described below, we have corrected the variants of *E* or *U* according to the meaning and the Latin. Generally, the variants in *U* are less numerous and less faulty than the variants in *E*. To this can be added a certain number of inversions which we indicate in the critical apparatus.

Copy variants:

Copyist errors appearing in *E*	Text retained in the transcription (corrected according to *U* or the meaning)
causa universalis sicud calor ignis	causa universalis sicud calor solis (p. 214, l. 16)
secundo enim dicitur II *Phisicorum*	sicud etiam dicitur II *Phisicorum* (p. 214, l. 24-25)
adhuc ponitur adhuc illud	propono illud (p. 214, l. 27)
in finibus non est transire in infinitum	in simplicibus non est transire in infinitum (p. 216, l. 21)

Let us consider a few examples.

In an argument taken from Pseudo-Adam of Bocfeld one finds two explicit references, one to the *Liber vegetabilium* of Nicolas of Damascus and the other to Aristotle's *Physics*. Henry introduces this second authority without announcing any enumeration beforehand, yet the Erfurt copyist writes "secundo enim dicitur II *Physicorum*" instead of "sicut etiam dicitur II *Physicorum*".

Another difference occurs in the demonstration of the fourth conclusion, which presents several types of generation, in which that of man takes up most of the argumentation. Next the case of birds and fish is discussed, with the examples of ducks and geese. The Uppsala copyist speaks of the generation of ships (*in navibus*) rather than of birds (*in avibus*), an obvious fault in the copy.

Text retained in the transcription (corrected according to *E*)	Copyist errors appearing in *U*
experientia habetur in avibus et piscibus	experientia habetur in navibus et piscibus (p. 220, l. 17-18)

Other examples:

Copyist errors appearing in *E*	Text retained in the transcription (corrected according to *U* or the meaning)
ut effectu primarium ad efficiens secundarium	ut efficiens primarium ad efficientem secundarium (p. 214, l. 23-24)
per virtutem stellarum fit forma in materia sive dispositive	per virtutem stellarum fit forma in materia scilicet dispositive (p. 213, l. 22-23)
naturaliter non est pasibile (!) quod ab eodem ente	naturaliter non est possibile quod ab eodem ente (p. 218, l. 9)
alia est efficiens que inducit	alia est perficiens que inducit (p. 219, l. 12)
primus motor movet sicud animatum et desideratum	primus motor movet sicud amatum et desideratum (p. 216, l. 24-25)
Deus est finis non tantum aliorum evenire sed etiam sui ipsius	Deus est finis non tantum aliorum entium sed etiam sui ipsius (p. 217, l. 7)
ergo omnis causa efficiens est efficiens propter finem	ergo omnis causa efficiens est efficiens propter finem; et per consequens omnium causarum causalitas a fine est propter finem (p. 216, l. 10-11)

Let us discuss the last five examples.

According to the argument presented by Henry, it is not possible by nature that from the same simple and invariable being there should come a diversity of effects and of contrary effects, today one thing and tomorrow something else. It is clear that the Erfurt copyist was mistaken in writing that it is not

naturally susceptible (*pas<s>ibile*) instead of possible (*possibile*).

In the following example Henry demonstrates the third conclusion in distinguishing two types of efficient cause, *disponens* and *perficiens.* The first prepares matter and, from this preparation, matter is determined with a view to its specific form. The second perfects and produces the proportionate form in the predisposed matter. In both manuscripts one finds the initial distinction between "causa disponens" and "causa perficiens." In the course of the arguments, however, the Erfurt manuscript, having defined the "causa disponens", presents the "causa efficiens" instead of "causa perficiens", as required by the structure of the context and the division planned in the beginning. This is a copyist's error and not a variant of the author, since the words "causa efficiens" and "perficiens" follow one another in the sentence.

The Aristotelian thesis expounded in Book XII of *Metaphysics* (1072b1-5) is that the prime mover moves all the other celestial spheres, while itself remaining immobile, since it moves as an object of love and desire. According to the *translatio media*, the expression is "movet quasi desideratum", while in William of Moerbeke's revision, the Latin reads "movet ut amatum". The Erfurt copyist clearly does not know this thesis and does not understand what he is reading in the model, since he innocently transforms the abbreviation for *amatum* into *animatum*, writing: "movet ut animatum".

The fourth example in the table is less easily explained as a mistaken reading of an abbreviation. Indeed, the Erfurt copyist does not understand the thesis that God is the end not only of all other beings (*entium*), but also of himself insofar as he acts with a view to himself by a first intention. The copyist reads *evenire* instead of *entium,* and thereby removes the doctrinal meaning.

Finally, the last example is a typical case of homoioteleuton: the Erfurt copyist stops at the first *propter finem* without noticing that the sentence continues until the next *propter finem*.

It should be noted that there are several omissions of words in *E* which are necessary for the meaning of a sentence. Here are a few examples:

Copyist errors appearing in *E*	Text retained in the transcription (corrected according to *U* or the meaning)
convertitur idem causa primaria principalis	convertitur idem causa primaria et causa principalis (p. 214, l. 4-5)
esse causam causalitatis ut aliquid sit causa	esse causam causalitatis est esse causam ut aliquid sit causa (p. 215, l. 2)

inter causas sive causalitates est una causalitas ... suprema causa omnium aliarum	inter causas sive inter causalitates sive invenitur una causalitas ... suprema causa sive ratio causalitatis omnium aliarum (p. 215, l. 11-12)
esse rationale presupponit esse finem; esse finem presupponit esse quo remoto	esse rationale presupponit esse vivum; esse vivum presupponit esse quo remoto (p. 219, l. 2-3)

In the second example, Henry distinguishes between the cause of a thing and the cause of a causality of a thing. The Uppsala manuscript gives a symmetrical structure of the explication which clarifies the argument: "esse causam rei est esse causam alicuius rei ut sit aliquod ... esse causam causalitatis est esse causam ut aliquid sit causa secundum aliquod". The Erfurt manuscript, in the second part of the definition, lacks the repetition of the expression "est esse causam", leaving the phrase with a certain syntactic inconsistence.

The third case presented in the table is rather interesting. Henry distinguishes a certain hierarchy in the order of causes or causalities by insisting on the fact that there will always be one that is anterior, that is first and supreme, in comparison to the others. The Erfurt manuscript relates this reasoning without consistently distinguishing between "causa" and "causalitas" or "ratio causalitatis". In the Uppsala manuscript, on the other hand, this distinction is put forth more clearly, especially at the end of the sentence in which the difference is emphasised ("causa sive ratio causalitatis"), whereas this is absent in the Erfurt manuscript. These absences cannot be explained by homoioteleuton or by mistaken readings.

Finally, the last example discusses a thesis in the *Liber de causis* according to which rational being presupposes first of all living being and the latter in turn presupposes being itself. According to Neoplatonic argumentation, the first cause gives the "esse", while other secondary causes add diverse perfections ("vivere" and "ratiocinari"). Rather surprisingly, in the Erfurt manuscript can be read a thesis which replaces "esse vivum" with "esse finem": "esse rationale presupponit esse finem, esse finem presupponit esse".

We have not identified obvious copyists' errors common to both *E* and *U*. The only error common to both, which we have already presented above, is the absence of the fifth conclusion. Its exposition is missing; however, its demonstration is given after the corollaries. The two manuscripts derive from the same model which, in comparison to the original, is corrupted. Between this shared model and *E* one must place another manuscript that

would explain the major differences between *E* and *U*, both in terms of variant readings and the logical internal structure itself.

5. Structure of the question

As mentioned already, the text edited above is certainly part of a *de quolibet* dispute. The preliminary arguments and their refutations (in the Erfurt manuscript) as well as the personal forms of verbs (*noto*, *suppono*) are also clear signs of a dispute that actually took place. The most important part of the text, the *solutio,* is fairly long and complex and represents Henry's *determinatio* to the problem already set forth. As with numerous other questions of the period, it contains *notanda*, four of them, and *conclusiones*, seven of them, which are followed by *correlaria*. In the two manuscripts, Henry's responses to the initial arguments are not in the correct order. The first response corresponds to the second argument and the second response to the first argument.

In the Erfurt manuscript, the structure of the text is marked by red pied-de-mouche and clearly delineated by new paragraphs. In the Uppsala codex the text is written continuously, but the first letters of each new phase of an argument are perceptibly larger. This is the schema of the *questio*:

Utrum omnis causa primaria plus influat super effectum suum quam secundaria

<Argumenta pro>
1. *finis est causa causarum sive prima causarum...*
2. *in eodem genere cause in quo multe ponuntur cause...*

<Argumentum contra>
omnis causa que aliis causis tribuit causalitatem...

Ad tytulum questionis:

Notanda

1. causa: *notandum quod causa, secundum Boetium, est ad cuius esse...*
2. primaria: *notandum quod secundum commentatores Libri de causis...*
3. plus influit: *notandum quod influentia est diffusio cause ...*

} =Ps. Adam of Bocfeld

Correlaria
1. *quod non convertitur idem causa primaria...*
2. *omnis causa secundaria est essentialiter subordinata...*

4. quam secundaria: *comparatio causarum...*

A. <Prima comparatio>
causa unius generis comparetur ad causam alterius generis...

B. <Secunda comparatio>
causa unius generis comparetur ad causam eiusdem generis...

Conclusiones
A. Conclusiones de prima comparatione

I. Prima conclusio
sicud in entibus universi est unum primum ens...

Correlaria
1. *licet in genere causarum quatuor sunt cause primarie...*
2. *causa simpliciter prima non est activa neque passiva...*
3. *primevitas causalitatis prime per prius, secundum rationem, convenit primo enti...*
4. *quisquis furatur vel adulteratur vel quidquid operis facit...*

II. Secunda conclusio
comparando causam primariam unius generis ad causam secundariam alterius generis...

Correlaria
1. *aliqua causa primaria minus influit super causatum suum ...*
2. *comparando adinvicem causas diversarum rationum...*

B. Conclusiones de secunda comparatione

III. Tertia conclusio
licet aliquando causa secundaria secundum quid plus influit...

IV. Quarta conclusio
ad generationem substantiarum compositarum quantumcumque perfectarum...

Corellarium
ignis non dicitur generare ignem...

V. Quinta conclusio (deest sententia)

Corellaria
1. *ad generationem substantialem preter agentia corporea...*
2. *agens est dator formarum, secundum Platonem in Tymeo...*

VI. Sexta conclusio
quod ille dator formarum est Deus gloriosus qui est ens primum et causa prima...

Corellaria
1. *opinio Avicenne et similiter Themistii est vera...*
2. *primum ens, id est Deus gloriosus, est ubique presens essentialiter...*

VII. Septima conclusio
quod prima causa efficiens plus influit super causatum...

Corellaria
1. *omnis causa secunda est essentialiter subordinata cause prime...*
2. *omne causatum vel omnis effectus cause secunde est causatum...*
3. *omnis actio bona vel mala, virtuosa vel vitiosa magis principaliter...*
4. *in eodem genere causarum questio universaliter, ut proponitur, est vera...*

<Ad rationes>

<Ad primum>
argumentum quod (...) arguit de fine secundario sive de fine ...

<Ad secundum>
argumentum quod (...) procedit in causis accidentaliter ordinatis...

<Ad oppositum>
argumentum (...) arguit in causis essentialiter subordinatis in eodem genere cause...

6. Sources

Henry tacitly copies several passages from the commentary of the *Liber de causis* attributed to Adam of Bocfeld. This text is contained in two manuscripts (Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Conv. Sop. G. 4, 355, f. 90rb-98vb, noted hereafter as *F* - incomplete; Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Lat. VI, 1 (2821), f. 1ra-53va, noted hereafter as *V*). In all likelihood, it was written shortly after 1251. The attribution to Adam of Bocfeld has been disputed by several scholars[35]. It is more likely that this commentary belongs to the author

35. M. Grabmann attributed the text to Adam of Bocfeld: M. Grabmann, "Die Aristoteleskommentatoren Adam von Bocfeld und Adam von Bouchermefort", in *Mittelalterliches Geistesleben* 2 (1936), p. 138-182. This attribution was challenged by F. Pelster, "Adam von Bocfeld (Bockingfold), ein Oxforder Erklärer des Aristoteles um die Mitte des 13. Jahrhunderts. Sein Leben und seine Schriften", in *Scholastik* 11 (1936), p. 197-201. D. Salman, "Note sur la première influence d'Averroès", in *Revue Néoscolastique de Philosophie* 40 (1937), p. 203-212. D.A. Callus, "Two Early Oxford Masters on the Problem of Plurality of Forms: Adam of Buckfield – Richard Rufus of Cornwall", in *Revue Néoscolastique de Philosophie* 42 (1939), p. 414-415. Grabmann revised his position in 1939: "Mitteilungen über Werke des Adam v. Bocfeld aus Ms. Lat. Quart. 906 der Preussischen Staatsbibliothek in Berlin. Ein Beitrag zur Geschichte der vorthomistischen Aristoteleserklärung im 13. Jahrhundert", in *Divus Thomas* 17 (1939), p. 16. On this issue, see S.H. Thomson, "A Note on the Works of Magister Adam of Bocfeld (Bochermerfort)", in *Medievalia et Humanistica* 2 (1944), p. 56-60; Id., "A Further Note on Master Adam of Bocfeld", in *Medievalia et Humanistica*, 12 (1958), p. 23-32. L.J. Bataillon, "Adam of Bocfeld. Further Manuscripts", in *Medievalia et Humanistica* 13 (1960), p. 35-39. P. Glorieux, "Maître Adam", in *Recherches de théologie ancienne et médiévale* 34 (1967), p. 262-270. S. Donati, "Il commento alla *Fisica* di Adamo di Bocfeld e un commento anonimo della sua scuola. Parte I and Parte II", in *Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale* 9 (1998), p. 111-178 and 10 (1999), p. 233-297. Ch. Burnett, "The Introduction of Aristotle's Natural Philosophy into Great Britain: a Preliminary Survey of

of the exegesis of Book XII of *Metaphysics*, attributed until recently to Roger Bacon[36]. The following are the passages tacitly copied:

Ps. Adam de Bocfeld, *Super Librum de causis*, *F*, f. 102rb-va; *V*, f. 1ra	Henricus de Geysmaria, *Questio de quolibet*, *E*, f. 29r; *U*, f. 111r; p. 213
Sequitur *causa* a qua sumpsit exordium: **est** autem **causa** per quam **aliquid habet esse**, quod dicit causatum, ut dicit in libro *De articulis fidei*; **secundum Boetium, causa est ad cuius esse sequitur aliud.** (...)	Ad declarandum tytulum questionis: primo **est** notandum quod **causa, secundum Boetium, est ad cuius esse sequitur aliud,** id est **causa est** id a quo aliquid **aliud habet esse.**
Sequitur ***primaria.*** Et considerandum est quod causa prima et primaria diversantur in hoc quod causa prima est unica, sicut scribitur in XI *Metaphysice*: unica est prima et unicus motor primus, sicut unum est celum primum tantum, ut in libro *Celi et mundi*: causa prima movet causatum primum (...). Est igitur causa unica, primo et suprema. Causa vero **primaria nec unica est**, sed plures, **nec suprema** (prima *F*) **est simpliciter, sed prima in genere.** Quatenus ergo **plures causas** quarum esse superius est, in dicto theoremate ad invicem posset comparare et conferre proposuit: *omnis causa primaria* etc.	Tunc ponitur in tytulo questionis ***primaria***. Pro illo notandum quod, secundum commentatores *Libri de causis*, causa prima dicitur per superhabundantiam, igitur uni soli convenit. Illa consequentia tenet ex VIII *Ethicorum* et V *Topicorum*. **Sed primaria non est unica nec est simpliciter suprema, sed prima in genere.** Et ideo autor *Libri de causis* dicit *omnis causa primaria* ad servandum **pluralitatem**.
Sequitur ***plus influit*** etc. Sed tunc verisimilis videtur afferri instantia: **quia calor solis est causa primaria, calor ignis secundaria;**	Tunc dicitur in tytulo questionis ***plus influit.*** Pro illo **notandum quod influentia est diffusio cause super causatum.** Ideo sciendum ulterius quod

the Manuscript Evidence", in J. Marenbon (ed.), *Aristotle in Britain during the Middle Ages*, Turnhout, Brepols, 1996, p. 21-49. H. Powell, *The Life and Writings of Adam of Buckfield, with Special Reference to his Commentary on the De anima of Aristotle*, Diss. for the Degree of Bachelor of Letters in the University of Oxford, 1964. R.J. Long, *Adam of Bockenfield, Glossae super De vegetabilibus et plantis*, Leiden, Brill, 2013, p. 2.

36. See D. Calma, "The Commentary on the *Book of Causes* attributed to Adam of Bockfeld", in Ch. Burnett, D. Calma, O. Weijers (eds.), *Reading Aristotle in Britain in the Middle Ages*, London, Warburg Institute, forthcoming; see also S. Donati, "Pseudoepigrapha in the Opera hactenus inedita Rogeri Baconi? The Commentaries on the *Physics* and on the *Metaphysics*", in J. Verger, O. Weijers (eds.), *Les débuts de l'enseignement universitaire à Paris (1200-1245 environ)*, Turnhout, Brepols, 2013, p. 153-203.

tamen plus influit calor ignis quam calor solis. Ad cuius intelligentiam notandum est: quoniam **plus vel minus influere** dupliciter est: vel secundum **completionem et incompletionem aut secundum intensionem et remissionem. Calor vero solis completius influit** quia, **sicut dixit Expositor super II *Physicorum*: generans particulare relinquit generatum antequam compleatur sua generatio; generans vero universale**, sicut sol et relique stelle **complet, suplet et perficit** generationem. **Unde in II *Physicorum* : sol et homo generant hominem**; et in ***Libro vegetalium*: per virtutem stellarum fit forma in materia**. **Calor vero ignis intensius influit** sicut patet in combustione. **Sed plus et minus dicunt completionem et incompletionem, magis vero et minus intensionem et remissionem.** Unde dixit: *plus influit* etc. nec expressit magis.	differentia **est inter plus influere et magis influere, quia plus dicit completionem et minus dicit incompletionem, magis vero et minus** ut opponuntur **dicunt intensionem et remissionem.** Unde **calor solis est causa primaria respectu caloris ignis,** quia causa universalis, sicud calor solis, dicit virtutem influxivam caloris. Et **calor ignis intensius influit** quam calor solis, **calor vero solis completius, sicud** dicit **Commentator super II *Phisicorum*: generans particulare relinquit generatum antequam compleatur sua generatio; generans vero universale complet, supplet et perficit. Calor enim ignis tantum influit ad esse naturale.**
Preterea, **calor solis non tantum ad esse naturale, sed etiam ad influentiam eius quod est vivere, cause disponit; calor vero ignis ad esse naturale tantum, et ideo causa primaria que est calor solis plus influit sive completius**, et sic 'plus' significavit. (...) Et **notandum est quod influentia est diffusio** virtutis **cause super causatum** per modum spiritualem. Et hoc modo plus influit causa primaria super causatum suum quam secundaria quia, sicut proponitur in *De articulis fidei*, quidquid est causa cause est causa causati.	**Calor vero solis disponit etiam ad esse quod est vivere, igitur completius influit**; ideo dicitur **in *Libro vegetabilium*: per virtutem stellarum fit forma in materia**, scilicet dispositive, quia profundius agit inducendo ultimam dispositionem pro forma generanda, sicud etiam dicitur **II *Phisicorum*: homo generat hominem et sol**. Causa secundaria dicitur respectu primarie cause a qua recipit virtutem et operationem. Sic enim autor *Libri de causis* exprimit causam primariam et secundariam.

Henry rearranges Pseudo-Adam's text by moving certain sentences, eliminating certain explicit references (*De articulis fidei* — because it was

too theological?). In Henry of Geismar's *Questio*, the fragment copied from Pseudo-Adam is presented as being the true intention of the author of the *Liber de causis*.

> Sic enim auctor *Libri de causis* exprimit causam primariam et secundariam. Ex quo infero correlarium quod non convertitur idem causa primaria et causa principalis etc. (cf. *infra*, p. 214, l. 1-2).

In presenting Pseudo-Adam's exegesis as a neutral account of the theses of the text he is commenting upon, Henry can maintain that his own position conforms to the *Book of Causes*. He choses to summarize this particular exegesis, and not another, in order to use it as a discreet passe-partout beneath which he presents his own position. His choice is extremely interesting in the context of an academic ceremony as sumptuous as a *questio de quolibet* at the University of Erfurt where he was rector: the commentary of Pseudo-Adam had an established authority, even two centuries later.

Elsewhere, Henry uses a "recours général"[37] in order to attribute a citation to the commentators on the *Book of Causes* whom the entire Middle Ages cited abundantly: "causa prima dicitur per superhabundantiam, igitur uni soli convenit"[38]. The paragraph following this citation in Henry's text seems to be borrowed from Albert the Great: a primary cause is not necessarily the absolutely supreme first cause; a primary (*primaria*) cause is the first cause in a group, while the absolutely supreme first (*prima*) cause is the principle of the universe.

Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, lib. 2, tr. 1, c. 5, p. 65, l. 82-85	Henricus de Geysmaria, *Questio de quolibet*, *E*, f. 29v; *U*, f. 111r; p. 213, l. 5-10.
Et ex hoc ulterius patet, quod non omnis primaria est causa prima. Prima enim una sola est, quae nec comparem habet nec contrarium. Primariae	Tunc ponitur in tytulo questionis primaria. Pro illo notandum quod, secundum commentatores *Libri de causis*, causa prima dicitur per

37. For this appellation see D. Calma, *Le poids de la citation. Etude sur les sources grecques et arabes dans l'œuvre de Dietrich de Freiberg*, Fribourg, Academic Press Fribourg, 2010, p. 8 and 12-13.

38. Cf. *infra*; p. 213, l. 6-7; the citation is found in Aristoteles, *Topica*, transl. Boethii, 5, 134b (*Aristoteles Latinus*, V.1-3, ed. L. Minio-Paluello, p. 102, l. 2): "nam secundum superhabundantiam uni soli inerit, ut ignis levissimum". *Auctoritates Aristotelis,* ed. J. Hamesse, Louvain / Paris, Publications Universitaires / Béatrice-Nauwelaerts, 1974, *Super Topica V*, p. 327, n° 78; Thomas de Aquino, *Quaestiones disputatae de malo*, q. 8, art. 8, sed contra; Albertus Magnus, *In I Sententiarum*, d. 2A, art. 2, ed. A. Borgnet, 1893, vol. 25, p. 56, l. 31.

autem multae sunt secundum omnem ordinem causarum.	superhabundantiam, igitur uni soli convenit. Illa consequentia tenet ex VIII *Ethicorum* et V *Topicorum*. Sed primaria non est unica nec est simpliciter suprema, sed prima in genere. Et ideo autor *Libri de causis* dicit omnis causa primaria ad servandum pluralitatem .

Albert introduces this distinction after having explained Boethius's definition of causality. Albert is particularly attentive and rigorous with this distinction, while Thomas uses first cause (*causa prima*) and primary cause (*causa primaria*) indistinctly. In Thomas's commentary, the expression *causa primaria* appears once (and once in citing the first proposition of the *Liber de causis*) while the expression *causa prima* appears 84 times and applies both to the first principle, often named *Deus*, and to the first causes in a causal chain[39].

Some expressions from Henry's *Questio* recall Thomas's commentary, even if it is difficult to specify if that is due to real borrowings or because of similarities in vocabulary and theme.

Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*	Henricus de Geysmaria, *Questio de quolibet*, p. 222, l. 15-23
Proclus autem expressius hoc sic probat: causa enim secunda, cum **sit effectus causae primae**, **substantiam** suam habet a causa prima; sed a quo	Sed minor probatur quia quelibet causa secunda, cum sit ens aliquid a primo, ab ipso est dependens et secundum sui **substantiam**, virtutem et operationem

39. Thomas de Aquino, *Super librum De causis expositio*, ed. H.-D. Saffrey, Paris, Vrin 2002: "In causis igitur per se ordinatis haec propositio habet veritatem, in quibus **causa prima** movet omnes causas medias ad effectum; in causis autem ordinatis per accidens est e converso, nam effectus qui per se producitur a causa proxima, per accidens producitur a **causa prima**, praeter intentionem eius existens. Quod autem est per se potius est eo quod est per accidens, et propter hoc signanter dicit: *causa universalis*, quae est causa per se" (prop. 1, p. 10, l. 9-15); "Quia enim anima est inferior quam intelligentia utpote *suscipiens intelligentiae impressionem*, consequens est ut *inferiori* modo operetur *in ea quae sunt sub ipsa* quam intelligentia imprimat in subiecta sibi, quia **causa primaria** plus influit quam secunda, ut ex 1 propositione patet" (prop. 3, p. 24, l. 22-26); "Causae autem universales rerum sunt trium generum, scilicet **causa prima quae est Deus**, intelligentiae et animae, unde circa primum tria facit: primo enim distinguit haec tria genera quorum primum est indivisum, quia **causa prima** est una tantum" (prop. 2, p. 11, l. 8-12).

habet **aliquid substantiam**, ab eo habet **potentiam** sive virtutem operandi. (p. 7, l. 5-7) (...) ergo et causatum non procedit a causa secunda nisi per virtutem causae primae; sic igitur virtus causae primae dat **effectui ut attingatur** a virtute causae secundae; prius ergo **attingitur a virtute causae primae**. (p. 7, l. 24 - p. 8, l. 1)	**est effectus cause prime.** Igitur habet se sicud instrumentum respectu artificis, qui est causa principalis. Igitur totus influxus cause secunde est influxus cause prime, et ultra hoc causa prima propria operatione et **virtute attingit effectum** immediate, ut probatum est in probatione conclusionis prime.

It is striking that in this brief *questio* that Henry does not once mention Proclus. He clearly knows the difficulties with regard to the authenticity of the *Liber de causis* since he always speaks neutrally of the *auctor*, without giving a name; nevertheless, he once refers to *Liber de causis* as a text written by Aristotle ("item, per eundem [i.e. per Aristotelem] in *Libro de causis* etc."). He explicitly cites Aristotle, Averroes, Avicenna, Themistius, Boethius, and Nicholas of Damascus.

7. Doctrine

The text of the *questio* can be divided into three distinct parts: first, the arguments *pro* and *contra* with their respective responses; then the explication of the first part of the first proposition of the *Liber de causis* ("causa primaria plus influit") according to the commentary (wrongly) attributed to Adam of Bocfeld; and finally the explication of the second part of this same proposition. This third part of the *questio* is not only the most original, but also the longest.

In the fragments derived from Pseudo-Adam one finds an interesting discussion on the meaning of the words "causa," "primaria," and "plus influens." Significantly, a similar tripartite division is found in the paraphrase of Albert the Great. Firstly, Albert quotes the same definition of causality as Boethius[40], followed by the distinction between first cause and primary cause[41], and finally he provides an explanation concerning the comparative "plus"[42]. Nevertheless, the main point of the theses comes in Henry's *questio* from Pseudo-Adam and cannot be found in Albert.

Henry takes up Pseudo-Adam's definition of "influence" as the diffusion of the cause upon its effect ("diffusio cause super causatum"). Henry seems

40. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 4, p. 64, l. 48-53.
41. *Ibid.*, p. 65, l. 82-85.
42. *Ibid.*, p. 66, l. 23-55.

to ignore the ample discussion presented by Albert in the first treatise of *De causis et processu universitatis* and follows instead the model of the first Latin commentaries on the *Liber de causis*.

Roger Bacon, for example, distinguishes two definitions of influence. According to the stricter definition, influence is an "immissio virtutis" and produces an effect essentially similar to its cause[43]. In order for this kind of action to occur, the substance of the cause must be distinct and distant (*distat*) from the substance of the effect. Otherwise, the cause would act by its substance (as when elements enter into the composition of matter) and such an action is not instance of "influence"[44]. According to the broader definition, influence is the diffusion of the essence of the cause[45]. Bacon concludes therefore that the commentator of the *Book of Causes* (that is, the author of the secondary propositions, which are also named commentary of theorems) uses the word *influentia* according to a common and broad understanding while the author of the principal theorem (Aristotle in this case) uses it according to its strict or proper meaning[46].

Pseudo-Henry of Ghent has a similar approach. He mentions the thesis concerning the influence which requires distance between the substances of the cause and what is caused[47]. But contrary to Bacon, Pseudo-Henry distinguishes three kinds of influence: in the act of generation, in the completion of the being generated, and in the conservation of the effect in the being[48].

The paraphrase of Albert the Great introduces a conceptual innovation into this nascent tradition of commentaries on the *Book of Causes*. He dedicates an entire treatise to the question of influence when discussing the light of the first intellect, and especially emphasises the fact that flux, the bearer of universals, follows from the first and flows upon all effects that are inferior to it in the ontological hierarchy[49]. Albert resituates the *Liber de causis* within

43. Rogerus Bacon, *Quaestiones super Librum de causis*, ed. R. Steele, Oxford, Clarendon Press, 1935, p. 4, l. 12-29.
44. *Ibid.*, p. 4, l. 36-5, l. 4.
45. *Ibid.*, p. 8, l. 35-9, l. 5: "(...) extendendo nomen influentie virtutis dici potest quod diffundit sue essentie".
46. *Ibid.*, p. 9, l. 2-5: "Commentator tamen loquitur de causa influentie ut manifestet, quomodo una magis influit quam alia, neque curandum de exemplo; set quod dicit Commentator intelligi potest de influentia communiter dicta, non propria".
47. Ps. Henricus Gandavensis, *Quaestiones in Librum de causis*, ed. J.P. Zwaenepoel, Louvain / Paris, Publications Universitaires / Béatrice-Nauwelaerts, 1974, p. 31, l. 169-170: "non autem fit actio per influxionem virtutis nisi ubi agens non potest approximari secundum substantiam"; see also p. 30, l. 146-147.
48. *Ibid.*, p. 36, l. 78-80.
49. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 1, tr. 4, c. 2, p. 44-45.

a Neoplatonic context by discussing flux and the first cause in relation to the hierarchy of beings.

Henry of Geismar chooses to go back to the tradition predating Albert and to treat the first theorem according to the model of Aristotelian causality. Should this gesture be understood in the doctrinal framework of its time and be considered as a refusal of realism? Such an hypothesis is tempting, especially given that in his *questio* Henry never mentions separated substances (intelligences and the noble soul). Decisive proof is not available in the present state of our research. Further study of Erfurt's philosophical culture, of Henry's thought, and of the other *questiones* connected to the *Liber de causis* written in the same setting, would be necessary. It is not, however, impossible that this *questio de quolibet* is an example of a more nominalist interpretation of the first theorem of the *Book of Causes*, one of the few theorems which lend themselves to such an exegesis.

In the fragments that Henry of Geismar takes up from Pseudo-Adam, the central point of the argumentation is the distinction between "plus influere" and "magis influere." The first expression denotes the accomplishment of an action while its opposite, "minus influere" the incompleteness of an operation. The second expression "magis influere" indicates the intensity or force of an action and its opposite "minus influere" the attenuation of an operation. The essence of his demonstration bears on the relationship between the universality of a cause and the extent or the state of accomplishment of its action. The example is revealing. The sun heats a greater number of objects and participates in the generation of living things, but fire heats more intensely although it heats less objects than the sun[50]. According to Pseudo-Adam, and Henry, the role of the stars in the generation of living beings consists in the preparation of matter to receive form. The sun is a first cause and acts *dispositive*, while the father and the soul are secondary causes which act more directly upon the generation of man[51]. This theme is

50. The example, albeit less developed, of the sun acting as a universal cause and of fire as a particular or secondary cause appears also in Roger Bacon, *Quaestiones super Librum de causis*, p. 7, l. 10-11.

51. Henricus de Geysmaria, *Questio de quolibet*, *E*, f. 29v; *U*, f. 111r; p. 213, l. 12 - p. 214, l. 2: "Ideo sciendum ulterius quod differentia est inter plus influere et magis influere, quia plus dicit completionem et minus dicit incompletionem, magis vero et minus ut opponuntur dicunt intensionem et remissionem. Unde calor solis est causa primaria respectu caloris ignis, quia causa universalis, sicud calor solis, dicit virtutem influxivam caloris. Et calor ignis intensius influit quam calor solis, calor vero solis completius, sicud dicit Commentator super II *Phisicorum*: generans particulare relinquit generatum antequam compleatur sui generatio; generans vero universale complet, supplet et perficit. Calor enim ignis tantum influit ad esse naturale. Calor vero solis disponit etiam ad esse quod est vivere, igitur completius influit; ideo dicitur in *Libro vegetabilium*: per virtutem stellarum fit forma in

not uncommon in the tradition of commentaries on the *Liber de causis*. Roger Bacon discusses it briefly, and Pseudo-Henry of Ghent also mentions it[52].

In the *Questio*, Henry of Geismar introduces an additional distinction between the primary (*primaria*) and the principal (*principalis*) cause, respectively between the secondary (*secundaria*) cause and the instrumental (*instrumentale*), or less principal cause. The fire that heats water is the principal cause of the heating, and its heat is the instrumental cause by which the fire heats the water. But this heat is not essentially subordinate to the fire since an incandescent metal can also transmit the operative force which heats the water[53]. The fire acts *dispositive* by means of the heat in order to generate and conserve the species. The heating of the water is an accidental effect, auxiliary with regard to the proper operation of fire; thus, if the principal cause is taken away, the instrumental cause continues to act upon the effect[54]. The first theorem of the *Liber de causis*, which deals with the primary cause, does not concern this particular case.

The vocabulary Henry uses to describe the relationships between causes is the same as Aquinas's. There are, however, important distinctions. In the commentary on the first theorem of the *Liber de causis*, Thomas considers a relationship of essential subordination between the art of the blacksmith and his hands, then between his hands and the iron which is worked by the hammer, thus tracing an essential relationship between the craftsman's intention and the iron which is worked[55]. Roger Bacon discusses the same

materia, scilicet dispositive, quia profundius agit inducendo ultimam dispositionem pro forma generanda, sicud etiam dicitur II *Phisicorum*: homo generat hominem et sol. Causa secundaria dicitur respectu primarie cause a qua recipit virtutem et operationem. Sic enim autor *Libri de causis* exprimit causam primariam et secundariam".

52. Rogerus Bacon, *Quaestiones super Librum de causis*, p. 17, l. 26-36; Ps. Henricus Gandavensis, *Quaestiones in Librum de causis*, p. 57, l. 84-97.

53. Henricus de Geysmaria, *Questio de quolibet*, *E*, f. 29v; *U*, f. 111r; p. 214, l. 4-11: "Ex quo infero correlarium quod non convertitur idem causa primaria et causa principalis, similiter causa secundaria et causa instrumentalis vel minus principalis. Probatur quia ignis in calefaciendo aquam est causa principalis, ratione sue forme cuius est agere pro igne generando pro conservatione sue speciei; et calor est agens instrumentale quia ignis mediante calore agit dispositive pro forma ignis vel pro igne generando. Et tamen forma ignis vel ipse ignis non est ibi agens primarium et calor secundarium quia calor sine forma ignis habet virtutem calefaciendi, ut in fero vel in aqua".

54. *Ibid.*, *E*, f. 29v; *U*, f. 111v; p. 214, l. 12-16: "Correlarium secundum: omnis causa secundaria est essentialiter subordinata cause primarie, sed non omne agens minus principale vel instrumentale est essentialiter subordinatum agenti suo principali, quia sublata causa principali adhuc potest causa instrumentalis aliqua in effectum suum, id est operationem".

55. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, p. 9, l. 28 - 10, l. 3: "Invenimus enim causa ordinari dupliciter: uno modo per se, alio modo per accidens. Per se quidem quando intentio primae causae respicit usque ad ultimum effectum per omnes medias causas, sicut cum ars fabrilis movet manum, manus martellum qui ferum percussura extendit, ad quod

example, but emphasizes the fact that the relationship between the smith and the hammer is accidental (the smith does not depend upon the hammer). The craftsman imposes no necessity upon his instrument, hence the first cause is not essentially dependant upon the second cause[56]. Let us note, first of all, that Bacon and Thomas use the expressions "causa prima" and "causa secunda" which, according to Pseudo-Adam, should be applied solely to the principle of the universe and to suprasensible causes. Thomas emphasises the fact that the essential relationship between causes is guaranteed by the intention of the cause which first triggers an operation in order to produce the desired effect. Thomas's example is taken up in the perspective of finality or intentionality. All intermediary causes are essentially subordinated to the art of the smith. According to Thomas, the accidental relationship supposes an immediate proximity, because the intention of the cause proceeds no further than its closest effect. A lit candle can light others, without the intention of the person who lit the first one. There is merely an accidental relationship between candles that light one another without the intention of a first agent. Bacon, using these same terms, defines the essential and accidental relationship between causes by virtue of the necessity which is imposed, or not, by the first cause upon the second cause.

Henry of Geismar seems to pursue a third path. This can be deduced from his argument that a cause (= C2) is essentially subordinate to another (= C1) only if the action of C2 ceases at the moment in which the action of C1 ceases[57]. It must be added that a relationship of essential subordination is possible between causes only insofar as C2 receives the operating force from C1. According to Henry, a principal cause does not give an operative force to its instrumental cause. This type of relationship occurs only between the first cause and the second cause, and between the primary cause and the secondary cause.

The most ample part of the Henry's *Questio* is dedicated to the analysis of the validity of the first theorem of the *Liber de causis* according to the Aristotelian causal system. This approach, rather unusual amongst the commentators of the *Liber* in the fifteenth century, is more reminiscent of the early Latin exegetical tradition prior to the discovery of its origins in Proclus by Aquinas. Indeed, Roger Bacon, Pseudo-Henry of Ghent, and Pseudo-Adam

fertur intentio artis".

56. Cf. Rogerus Bacon, *Quaestiones super Librum de causis*, p. 10, l. 32-11, l. 1: "Respondeo ad minorem, cum dicit 'nullum innobilius', dico duplex est dependentia; essentialis, et de hac est hoc verum, quia hec imponit necessitatem rei; si loquamur de dependentia accidentali, non est hoc verum, et sic sint in proposito, licet enim causa non dependeat essentialiter, dependet tamen accidentaliter a causa secunda, sicut artifex ab instrumento".

57. Cf. *supra*, n. 51.

of Bocfeld explain the *Liber de causis* according to an Aristotelian model, making a distinction, notably, between intrinsic or constitutive causes and extrinsic causes (according to *Metaphysics* V, 1013a18-30)[58]. Above all, they analyse the validity of the first theorem with regard to the four causes.

The essence of Roger Bacon's demonstration consists in examining which of the causes exerts an action which belongs within the order of causal influence as set out in the first theorem. He determines with precision that the definition of the influence does not apply to formal, material, or final causality. He does not display the same clarity of expression in the case of the efficient cause. Nevertheless, in Bacon's exegesis the first theorem seems to correspond to the efficient cause[59].

The approach of Pseudo-Henry of Ghent, because of the weight given to the definition of influx, is similar to that of Bacon. He expresses his position more clearly, however. The first theorem is valid for the efficient cause and for the other causes insofar as they act as efficient causes; for example, the final cause that moves the efficient with a view to action acts as an efficient[60].

Albert the Great adopts a unique standpoint. He explicitly rejects the idea that the first theorem of *De causis,* and indeed the work as a whole, bears upon the four Aristotelian causes, which Albert calls material causes, that is to say, causes of matter ("causae materiales"). The four causes allowed by Albert to explain the *Liber de causis* belong to the supra-sensible world; they are the first cause, the intelligence, the noble soul, and nature[61].

Thomas Aquinas disregards Albert's method and takes up the analysis of the first Latin commentators. He has, nevertheless, an original position, and holds that each cause which is first in a genus has more influence than the other causes of the same genus[62].

Henry of Geismar engages this same tradition in comparing the different causes within a genus to each other (as does Thomas). Henry, however, introduces a new analysis by comparing the causes of different genera to one another (for example the formal cause to the material, the efficient cause to the final). Contrary of his predecessors, he does not make his analysis conditional upon the definition of influx, like Roger Bacon and Pseudo-Henry of Ghent, and he uses such verbs as "agere," "producere," "generare," and "attingere" indistinctly.

58. Rogerus Bacon, *Quaestiones super Librum de causis*, p. 11-17; Ps. Henricus Gandavensis, *Quaestiones in Librum de causis*, p. 28-31.
59. Rogerus Bacon, *Quaestiones super Librum de causis*, p. 6, l. 34-9, l. 5.
60. Ps. Henricus Gandavensis, *Quaestiones in Librum de causis*, p. 33, l. 51-56 et p. 32, l. 30-38.
61. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis*, lib. 2, tr. 1, c. 3, p. 62, l. 2-14.
62. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, p. 8, l. 12 - 9, l. 25.

The interpretation that Henry of Geismar gives to the first theorem of the *Liber de causis* is deeply rooted in the Aristotelian model, even more so than the exegeses which we have just mentioned. Henry defends the thesis that the final cause is the cause of causes, as demonstrated by Aristotle in *Physics* II, 7, 198a 15-22 and in *Metaphysics* V, 1013b 25-27[63]. From Avicenna's *Metaphysics* (VI, c. 5, p. 337), he takes up the view, though it is not explicitly quoted, that the final cause is the cause of causality ("causa causalitatis") insofar as the other causes always act with a view to an end[64]. Matter acts with a view to form. Form, because of its composition with matter, leads back to the efficient cause. And any efficient cause acts with a view to an end. Consequently, given that the final cause is desired, it acts as an efficient cause upon all the others[65]. Roger Bacon and Pseudo-Henry of Ghent do not accept this view. Bacon contends that it is simply metaphorical to speak of the final cause as an efficient cause[66]. He furthermore emphasises that the final cause is not a cause by influence. For

63. Explicitly cited by Henry (*Questio de quolibet*, *E*, f. 30v; *U*, f. 111v-112r; p. 215, l. 20 - p. 216, l. 4): "causalitas finis est singulis aliis causis ratio causalitatis. Sed quia in simplicibus non est transire in infinitum, sed in ipsis est status, ut suppono ex II *Metaphisice*, igitur datur unus finis optimus, gratia cuius omnia fiunt, qui est ratio causalitatis omnibus aliis causis, et hic finis est causa prima et suprema omnium aliarum causalitatum. Igitur conclusio vera. Antecedens pro prima parte probatur per Philosophum II *Phisicorum* (et V *Metaphysice* — *add*. E), ubi Philosophus expresse dicit quod finis est causa causarum. Quod sic ostenditur ratione: omne enim agens agit propter finem, ut dicitur in locis allegatis, et per consequens propter finem omnis causa efficiens agit et est efficiens".

64. *Ibid.*, *E*, f. 30r; *U*, f. 111v; p. 214, l. 27 - p. 215, l. 6: "Propono illud notabile quod non est idem convertibiliter dicere aliquid esse causam rei et aliquid esse causam causalitatis alicuius rei. Patet quia esse causam rei est esse causam alicuius rei diverse ut sit aliquod vel aliquale. Sed esse causam causalitatis est esse causam ut aliquid sit causa secundum aliquod genus vel modum causandi, quia sic idem est sibi ipsi causa causalitatis: ut homo qui propter se ipsum facit domum, ipse homo, ut finis domus faciendi, est causa causalitatis sive secundum rationem cause efficientis, quia propter se edificat". Cf. Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, VI, 5, ed. Van Riet, Leuven / Leiden, Peeters / Brill, p. 337: "Causa vero finalis, inquantum ipsa est causa, causa est ut ceterae causae sint causae in effectu. Igitur causalitas causae finalis est causa esse aliarum. (...) Non est autem causa causae finali in sua causalitate, nisi causa alia praeter causam quae movetur ad eam vel ad quam ipsa per se movetur". And *ibid*., p. 340: "Cum autem ita eveniret ut unus homo simul sit habitator et fabricator, tunc suus finis, inquantum est habitator, alius erit a suo fine inquantum ipse est fabricator".

65. Henricus de Geysmaria, *Questio de quolibet*, *E*, f. 30v; *U*, f. 112r; p. 216, l. 4-12: "Similiter materia non suscipit formam nec appetit nisi propter finem, nec forma recipit materiam nisi propter finem. Ergo secunda pars conclusionis est vera. Et confirmatur quia II *Phisicorum* dicitur quod materia est propter formam; unde oportet quod materia sit talis qualem exigit forma. Et omnis forma reducitur in efficientem causam. Necesse enim est talem esse formam qualem est efficiens actu vel virtute. Sed quia omne agens vel efficiens agit propter finem, ergo omnis causa efficiens est efficiens propter finem et per consequens omnium causarum causalitas a fine est propter finem. Igitur conclusio vera".

66. Rogerus Bacon, *Quaestiones super Librum de causis*, p. 7.

Pseudo-Henry of Ghent, if the final cause influences the effect, then it would do so by putting it in motion. But, in this case, it would be acting more as an efficient than a final cause. Consequently, influence is an action which most closely matches efficient causality[67]. Henry of Geismar doesn't share these views and declares that the final cause is superior to the others. He also adds an onto-theological dimension in identifying the final cause as a principle of the universe with the first being, explicitly called God.

It is well-known that the *Liber de causis* is at the origin of a major doctrinal shift in relation to the *Elements of Theology*. The One which is at the summit of Proclus's hierarchy is assimilated to the first degree of being, absolute being or the being of God[68]. Considering this first being as final cause of the universe, Henry must explain the process of creation from this principle, all the while conserving the status of the end which moves the others as loved or desired. The solution is to distinguish two types of final causality: (1) an end in and for itself and (2) an end which supposes intermediary causes. (1) God is the end in and for himself insofar as he acts for himself without being his own principle or his own efficient cause. He does not act to achieve an external goal, as other beings do, but rather acts for himself and by goodness. He communicates this goodness to others, conserving it all the while. (2) God is an end for the others insofar as he is loved and desired, therefore he causes the movements of others. He is the final cause which gives rise to the efficient cause. From this point of view he is the principle of other beings[69]. Like Avicenna[70], Henry defends the

67. Ps. Henricus Gandavensis, *Quaestiones in Librum de causis*, p. 32, l. 30-38 et 33, l. 51-56.
68. Cf. Cristina d'Ancona, *Recherches sur le Liber de causis*, Paris, Vrin, 1994, p. 54; Ead., "The *Liber de causis*", in S. Gersh (ed.), *Interpreting Proclus. From Antiquity to the Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, p. 147-148.
69. Henricus de Geysmaria, *Questio de quolibet*, *E*, f. 31r; *U*, f. 112r-v; p. 216, l. 6 - p. 217, l. 9: "Patet correlarium quia cause finalis ut talis est movere per modum appetibilis et desiderabilis et non per modum efficientis, quia agere convenit tantum effective cause, sicud pati convenit materie. Ex illo correlario patet intentio Commentatoris XII *Metaphisice* super illa verba Philosophi: primus motor movet sicud amatum et desideratum, ubi dicit quod primum ens attingit suam perfectionem sine actione, quia perfectius est attingere suam perfectionem sine actione quam per actionem; et perfectius est attingere suam perfectionem unica actione quam pluribus. Et ibidem dicit quod finis non movet nisi mediante, scilicet per efficiens. Tamen idem dictum Commentatoris potest sic intelligi quod primum ens non attingit neque conservat suam perfectionem agendo, sicud alia entia, sed agit tantum propter se et propter suam bonitatem aliis communicando, id est ut alia perficiat; et conservat suam bonitatem eis communicando. Correlarium tertium: primevitas causalitatis prime per prius, secundum rationem, convenit primo enti ut est finis omnium aliorum quam prout est causa efficiens eorundem. Patet correlarium ex dictis. Et probatur aliter quia Deus est finis non tantum aliorum entium sed etiam sui ipsius, inquantum propter se agit primaria intentione; sed Deus non est principium sui ipsius vel causa efficiens, sed aliorum tantum".
70. Avicenna, *Liber de philosophia prima*, VI, 5, p. 338.

priority of the final cause with regard to the others. He also validates therefore the first theorem of the *Liber de causis*: the first cause, which acts before the others and upon which others depend, is the final cause.

Henry also considers the possibility of a primary cause in a genus which influences more (*plus*) than a secondary cause of another genus. The rational soul (*anima rationalis*), as a form added to matter (and therefore the second cause with regard to the compound), completes the body in giving it being[71]. There is no question here of the first cause as *prima*, which is the final cause, but of the first cause as *primaria*. Henry of Geismar develops the theme by showing also that the secondary cause in the generation of the individual has more influence than the first or remote cause[72]. This problematic is addressed in similar terms by Roger Bacon and Pseudo-Henry of Ghent, but it is absent in Thomas Aquinas[73].

Henry does not observe his distinction between *plus influere* and *magis influere* either here or in the arguments that follow. He often uses the expression *plus influere* for the secondary cause, while, according to the definition that he borrows from Pseudo-Adam, the action of this cause is typified by the expression *magis influere*. Nonetheless, Henry's conclusion is clearly expressed: if one is comparing the causes of one genus to those of another, the first theorem of the *Liber de causis* is not always true. The reason for this is that a primary cause can exert less influence upon the effect than a secondary cause[74]. Considered absolutely (*simpliciter*), however, the primary cause influences more (*plus*) than the secondary[75].

The discussion proposed by Henry on the subject of the comparison of causes of the same genus is similar to that of Thomas[76]. The majority

71. Henricus de Geysmaria, *Questio de quolibet*, *E*, f. 30r; *U*, f. 112v; p. 217, l. 17-24: "(...) comparando causam primariam unius generis ad causam secundariam alterius generis, non oportet quamlibet causam primariam plus influere super suum effectum quam causam secundariam. Conclusio probatur quia, comparando materiam primam ad ultimam formam completivam hominis vel animalis vel alicuius compositi, non est verum quod materia prima plus confert et influat ad esse quam forma substantialis rei, que tamen est causa formalis secundaria completiva, ut anima rationalis".
72. *Ibid.*, *E*, f. 31v; *U*, f. 112v; p. 218, l. 14-20.
73. Cf. Rogerus Bacon, *Quaestiones super Librum de causis*, p. 8, l. 1-9, l. 5; p. 15, 1-24. Ps. Henricus Gandavensis, *Quaestiones in Librum de causis*, p. 36, l. 92-101.
74. Henricus de Geysmaria, *Questio de quolibet*, *E*, f. 31v; *U*, f. 112v; p. 217, l. 25-28: "Correlarium primum: aliqua causa primaria minus influit super causatum suum quam aliqua causa secundaria. Correlarium secundum : comparando adinvicem causas diversarum rationum, questio non est universaliter vera".
75. *Ibid.*, p. 218, l. 1-4: "licet aliquando causa secundaria secundum quid plus influit super causatum suum quam causa primaria, tamen simpliciter causa primaria plus influit super causatum suum quam causa secundaria".
76. *Ibid., E*, f. 31v-32r; *U*, f. 112r; p. 217, l. 30-31. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis*

of Henry's argumentation is about the efficient cause. Like Thomas, he distinguishes between two types of action of the efficient cause: one which perfects the effect and the other which disposes the effect with a view to its completion. Several universal and particular causes (terminology commonly used by Roger Bacon) participate in preparing or disposing matter to receive the substantial form which renders the production of a compound substance perfect. However, no cause gives more to its effect than it itself possesses. In the generation of a child, the sun and the father both have, each in its way, the role of preparing the body to receive the soul. The soul is not transmitted to the child by the sun or by the father, and even less by the mother, who has a passive role[77]. According to Henry we have a clear knowledge of this thesis by the experience of the generation of fish and birds. Chickens incubate eggs of ducks or geese, and vice versa, without perceiving that they are not the same species[78]. The substantial form is given by the first and absolute cause of the universe, the first being, giver of all the forms (*dator formarum*)[79]. On the basis of this reasoning, Henry concludes: "prima causa efficiens plus influit super causatum quam causa secunda universalis vel particularis"[80].

Henry's *Questio*, despite its brevity, contains an original reflection on the question of causality. In fifteenth-century Erfurt, he rejoins the problematic and vocabulary of the Parisian commentators of the first half of the thirteenth century, while also remaining aware of the interpretations of Thomas. The choice is interesting, especially in the context of the massive influence of the respective commentaries of Albertus and Giles of Rome upon Henry's contemporaries.

8. Notes on the Latin edition

For references to Aristotle's texts, we have chosen to mention both Bekker's edition (for the book and the chapter) and the edition of *Aristoteles latinus*

expositio, p. 8, l. 12-9, l. 25.

77. Henricus de Geysmaria, *Questio de quolibet*, *E*, f. 32r-v; *U*, f. 113v; p. 220, l. 4-10.

78. *Ibid*., p. 220, l. 14-18: "Simili modo probatur de cunctis animalibus perfectis: cuius clarissima experientia habetur in avibus et piscibus, quorum nullum sua forma substantiali umquam amplius attingit materiam seminalem, et pullus incubat ova annate vel auce, et econverso".

79. *Ibid*., *E*, f. 32v-33r; *U*, f. 113v-114r; p. 221, l. 8-21: "Correlaria que infero sunt ista: quod ad generationem substantialem preter agentia corporea et preter causas particulares univocas et equivocas necesse est concurrere agens incorporeum separatum a magnitudine, id est non extensum; quod agens est dator formarum, secundum Platonem in *Tymeo*. (...) Conclusio sexta est illa quod ille dator formarum est Deus gloriosus qui est ens primum et causa prima. Ista conclusio patet quia illi et nulli alteri conveniunt huiusmodi proprietates que datori formarum attribuuntur".

80. *Ibid*., *E*, f. 33r; *U*, f. 114v, p. 222, l. 11-12.

(the page and the lines). Two of William of Moerbeke's Latin translations (*De celo et mundo* and *De generatione et corruptione*) have not yet appeared in print but can be consulted on the *Aristoteles Latinus Database*. All references to these translations are without specific page and line numbers. References to the three translations of the *De anima* accord with the following editions: the translation of Michael Scot, published by F.S. Crawford; the translations of James of Venice and William of Moerbeke, published by R.-A. Gauthier[81].

Conspectus siglorum

< >	addenda censeo
add.	addidit
del.	delevit
exp.	expunxit
in marg.	in margine
iter.	iteravit
lin.	linea
scrip.	scripsit
sup.	supra
E	Erfurt, Universitätsbibliothek, Dep. Erf., CA 4°236, f. 29r-33v
U	Uppsala, Universitetsbibliotek, C 639, f. 111r-114r

81. Averroes, *Commentarium Magnum in Aristotelis De anima libros*, ed. F.S. Crawford, Cambridge (Mass.), Medieval Academy of America, 1953; *Lectura in librum De anima a quodam discipulo reportata*, ed. R.-A. Gauthier, Grottaferrata / Rome, Editiones Collegii S. Bonaventurae, 1985; Thomas de Aquino, *Sentencia Libri de Anima*, ed. R.-A. Gauthier, Rome / Paris, Commissio Leonina / Vrin, 1984.

Henricus de Geysmaria

Questio de quolibet

|**E 29r**| Questio pulchra

Questio principalis magistri Heinrici de Geysmaria disputata tempore quotlibeti anno domini M°CCCC°XIIII°: Utrum omnis causa primaria plus influat super effectum suum quam secundaria.

Et arguitur quod non, quia finis est causa causarum sive prima causarum; et finis non plus influit super causatum quam effectus, forma vel materia, que sunt cause secundarie respectu finis. Et questio falsa. Consequentia est nota. Antecendens pro prima parte est Philosophi II *Phisicorum* et V *Metaphisice*. Sed minor probatur quia finis magis recipit influentiam aliarum causarum, quia est terminus et effectus efficientis, ut sanitas est effectus deambulationis, ut habetur II *Phisicorum*. Que tamen sanitas est causa finalis deambulationis. Et per consequens minor est vera, igitur questio falsa.

Secundo arguitur ad idem — in eodem genere cause in quo multe ponuntur cause secundum unam rationem causandi, ut gratia exempli in genere cause finalis in qua capitur finis ultimus vel remotus et fines medii — quod, licet agens consequitur finem ultimum vel remotum, et tunc finis ultimus est causa primaria respectu finium mediorum, tamen constat quod finis ultimus accipit esse per fines medias, et non econverso.

In oppositum arguitur sic: omnis causa que aliis causis tribuit causalitatem sive rationem causandi super effectum, et non econverso recipit a causa, magis influit super causatum quam illa que ab ea recipit rationem causandi vel causalitatem. Sed in omni genere causarum, causa prima est huiusmodi. Igitur etc. Et per consequens questio est vera. Maior videtur esse nota ratione influxus vel maioris influentie. Minor probatur quia ex hoc provenit ratio primevitatis inter causas diversas ad unum causatum concurrentes sub ratione causandi. Et per consequens questio est vera.

212.1–213.2 Questio pulchra ... primo est] *deest* U; queritur utrum omnis causa primaria plus influat super effectum suum quam secundaria U 10 effectus] *scrip. sed del. et add.* efficiens E 20 a] ab E 24 hoc] probatur ratio *add. sed del.* E

8 II Phisicorum : Aristoteles, *Physica*, II, 3, 194b, (AL VII, 1.2, p. 57, l. 4-10). 8 V Metaphisice : Aristoteles, *Metaphysica*, V, 2, 1013a, (AL XXXV, 3.2, p. 93, 32-39).

<Ad tytulum questionis: notanda>

Ad declarandum tytulum questionis: primo est |**U 111r**| notandum quod causa, secundum Boetium, est ad cuius esse sequitur aliud, id est causa est id a quo aliquid aliud habet esse.

Tunc ponitur in tytulo |**E 29v**| questionis *primaria*. Pro illo notandum quod, secundum commentatores *Libri de causis*, causa prima dicitur per superhabundantiam, igitur uni soli convenit. Illa consequentia tenet ex VIII *Ethicorum* et V *Topicorum*. Sed primaria non est unica nec est simpliciter suprema, sed prima in genere. Et ideo autor *Libri de causis* dicit *omnis causa primaria* ad servandum pluralitatem

Tunc dicitur in tytulo questionis *plus influit*. Pro illo notandum quod influentia est diffusio cause super causatum. Ideo sciendum ulterius quod differentia est inter plus influere et magis influere, quia plus dicit completionem et minus dicit incompletionem, magis vero et minus ut opponuntur dicunt intensionem et remissionem. Unde calor solis est causa primaria respectu caloris ignis, quia causa universalis, sicud calor solis, dicit virtutem influxivam caloris. Et calor ignis intensius influit quam calor solis, calor vero solis completius, sicud dicit Commentator super II *Phisicorum*: generans particulare relinquit generatum antequam compleatur sui generatio; generans vero universale complet, supplet et perficit. Calor enim ignis tantum influit ad esse naturale. Calor vero solis disponit etiam ad esse quod est vivere, igitur completius influit; ideo dicitur in *Libro vegetabilium*: per virtutem stellarum fit forma in materia, scilicet dispositive, quia profundius agit inducendo ultimam dispositionem pro forma generanda, sicud etiam dicitur II *Phisicorum*: *homo generat hominem et sol*. Causa secundaria dicitur

5 tytulo] volentes hanc veritatem interimere etc. *add. inf. fol.* E 5 notandum] ego noto E 7–8 illa consequentia .... sed] scilicet E 10 pluralitatem] et *add.* U 11 dicitur … questionis] dicit E 11 notandum] noto E 13 plus] influere *add.* E 14 ut] prout U 16 solis] ignis U 18 completius] completior U 21–22 quod est] quoddam E 23 scilicet] sive E 23 dispositive] dispoccive U 24 sicud etiam] secundo enim U

213.2–214.2 ad declarandum … secundariam : Ps. Adam de Bocfeld, *Super Librum de causis*, Firenze, BCN, Conv. Sopp. G. 4, 355, f. 102rb-va; Venezia, Marciana, Lat. VI, 1 (2821), f. 1ra. 3 secundum Boetium : *Non invenitur ibi sed vide* Petrus Hispanus, *Summule logicales*, ed. L.M. de Rijk, Van Gorcum, Assen 1972, tr. 5, n. 19, 67, 6. 6 secundum commentatores Libri de causis : *Locus non inventus*, *sed vide Auctoritates Aristotelis*, ed. J. Hamesse, Louvain / Paris, Publications Universitaires / Béatrice-Nauwelaerts, *Super Topica V*, p. 327, n° 78; Thomas de Aquino, *Quaestiones disputatae de malo*, q. 8, art. 8, sed contra; Albertus Magnus, *In I Sententiarum*, d. 2A, art. 2, ed. Borgnet, 1893, vol. 25, p. 56, l. 31. 7–8 VIII Ethicorum : Aristoteles, *Ethica*, VIII, 13, 1161a (Al XXVI 1-3, p. 535, l. 14). 8 V Topicorum : Aristoteles, *Topica*, V, 2, 134b (AL V 1-3, p. 102, l. 4). 18 Commentator … Phisicorum : *Locus non inventus*. 22 Libro vegetabilium : Nicolaus Damascenus, *De plantis*, II, 3, 171, ed. H.J. Drossaart Lulofs, E.L.J. Poortman, North-Holland, Amsterdam / Oxford / New York, 1989. 25 II Phisicorum : Aristoteles, *Physica*, II, 2, 194b (AL II, 1.2, p. 55, l. 8-9).

respectu primarie cause a qua recipit virtutem et operationem. Sic enim autor *Libri de causis* exprimit causam primariam et secundariam.

<Correlaria>

Ex quo infero correlarium quod non convertitur idem causa primaria et causa principalis, similiter causa secundaria et causa instrumentalis vel minus principalis. Probatur quia ignis in calefaciendo aquam est causa principalis ratione sue forme, cuius est agere pro igne generando pro conservatione sue speciei; et calor est agens instrumentale quia ignis mediante calore agit dispositive pro forma ignis vel pro igne generando. Et tamen forma ignis vel ipse ignis non est ibi agens primarium et calor secundarium, quia calor sine forma ignis habet virtutem calefaciendi, ut in fer<r>o vel in aqua.

Correlarium secundum: omnis causa secundaria est essentialiter subordinata cause primarie, sed non omne |**U 111v**| agens minus principale vel instrumentale est essentialiter subordinatum agenti suo principali, quia sublata causa principali adhuc potest causa instrumentalis aliqua in effectum suum, id est operationem.

<Ad tytulum questionis: comparatio causarum>

Sed ulterius in tytulo questionis queritur comparatio causarum. Pro illo est sciendum quod cause dupliciter possunt comparari adinvicem: (A) uno modo quod causa unius generis comparetur ad causam alterius generis, ut causa finalis ad efficientem vel materialis ad formalem; (B) secundo comparantur cause adinvicem sic quod causa unius generis comparetur |**E 30r**| ad causam eiusdem generis respectu causati, ut efficiens primarium ad efficientem secundarium, et sic de aliis.

<A. Conclusiones de prima comparatione>

Primo ergo ponam conclusiones de prima comparatione et ratione illius. Propono illud notabile quod non est idem convertibiliter dicere aliquid esse causam rei et aliquid esse causam causalitatis alicuius rei. Patet quia esse

2 secundariam] causam *add.* E 4 non] est *add.* U 4–5 et causa] *om.* E 10 est] *om.* U 12 secundaria] secunda E 16 est] in *add.* E 18–24 sed ulterius … aliis] cf. *supra*, p. 187 18 sed] tunc *add.* U 18 est] *om.* U 19 dupliciter possunt] possunt dupliciter U 19 modo] causa ut *add. et* causa *del.* E 22 cause] *om.* E 22 sic] *iter.* E 22 unius] alicuius U 23 efficiens] effectu E 23 efficientem] efficiens U 26 ponam] ponatur U 27 propono] adhuc ponitur adhuc U

9–11 et tamen … aqua : Cf. Ps. Adam de Bocfeld, *Super Librum de causis*, Firenze, BCN, Conv. Sopp. G. 4, 355, f. 102va; Venezia, Marciana, Lat. VI, 1 (2821), f. 1rb.

causam rei est esse causam alicuius rei diverse ut sit aliquod vel aliquale. Sed esse causam causalitatis est esse causam ut aliquid sit causa secundum aliquod genus vel modum causandi, quia sic idem est sibi ipsi causa causalitatis: ut homo qui propter se ipsum facit domum, ipse homo, ut finis domus faciendi, est causa causalitatis sive secundum rationem cause efficientis, quia propter se edificat. Et id est quod dicit Commentator in *De substantia orbis*, dicens: *finis significat agens significatione necessaria*; nec propter hoc sequitur quod idem sit causa sui ipsius.

<I. Prima conclusio>

Tunc sit prima conclusio ista: sicud in entibus universi est unum primum ens, quod est primum et principium omnium aliorum et causa, sic inter causas sive inter causalitates est sive invenitur una causalitas, |**E 30v**| que est prima et suprema causa sive ratio causalitatis omnium aliarum causalitatum.

Ista conclusio habet duas partes. Prima pars probatur per Philosophum I *Celi* ubi dicit sic: a primo quidem ente singulis communicatum est esse et vivere, hiis quidem clarius, hiis vero obscurius. Similiter XII *Metaphisice* ubi dicit: a primo quidem ente *dependet celum* et tota *natura*. Item, per eundem in *Libro de causis* propositione XVIII, ubi dicit sic: omnes res habent essentiam propter primum ens. Igitur ista prima pars conclusionis est vera.

Secunda pars probatur quia causalitas finis est singulis aliis causis ratio causalitatis. Sed quia in simplicibus non est transire *in infinitum*, sed in ipsis est status, ut suppono ex II *Metaphisice*, igitur datur unus finis optimus, gratia cuius omnia fiunt, qui est ratio causalitatis omnibus aliis |**U 112r**| causis, et hic finis est causa prima et suprema omnium aliarum causalitatum. Igitur conclusio vera.

Antecedens pro prima parte probatur per Philosophum II *Phisicorum* et V

1 aliquod] aliquid U 2 est esse causam] *om.* E 3 sic] sicud E 4 facit] faceret E 5 causa] *add. sed exp.* E 10 prima conclusio] conclusio prima E 11 et²] omni *add. sed exp.* U 12 inter] *om.* E 12 sive invenitur] *om.* E 13 sive ratio causalitatis] *om.* E 14 I] II E 16 vero] quidem U 17 ente] eundem (?) *add. sed del.* U 18 dicit sic] sic dicit E 19 primum ens] ens primum E 19 ista] *om.* U 19 est] *om.* E 20 ratio] causam *add. sed del.* U 21 simplicibus] finibus U 22 ut] *om.* U 26 probatur] et *add.* E 215.26–216.1 et V Metaphisice] *om.* U

3–6 ut homo … edificat : Cf. Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, VI, 5, p. 337 et 340. 6 De substantia orbis : Averroes, *De substantia orbis*, ed. Juncta, vol. 9, c. 2, f. 6M. 14–15 I Celi : *Auctoritates Aristotelis, In De celo et mundo*, I, p. 161, l. 33; Aristoteles, *De caelo*, I, 9, 279a. 16 XII Metaphisice : Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 7, 1072b (AL VII, 1.2, p. 258, l. 271). 18 XVIII : *Liber de causis*, XVII(XVIII), 14. 22 II Metaphisice : Aristoteles, *Metaphysica*, II, 2, 994b (AL VII, 1.2, p. 45, l. 69). 26 II Phisicorum : Cf. Aristoteles, *Physica*, II, 7, 198b (AL XXV, 3.2, p. 81, l. 7). 215.26–216.1 V Metaphisice : Aristoteles, *Metaphysica*, V, 1013b (AL VII, 1.2, p. 94, l. 58-59).

Metaphisice, ubi Philosophus expresse dicit quod finis est causa causarum. Quod sic ostenditur ratione: omne enim agens agit propter finem, ut dicitur in locis allegatis, et per consequens propter finem omnis causa efficiens agit et est efficiens. Similiter materia non suscipit formam nec appetit nisi propter finem, nec forma recipit materiam nisi propter finem. Ergo secunda pars conclusionis est vera. Et confirmatur quia II *Phisicorum* dicitur quod materia est propter formam; unde oportet quod materia sit talis qualem exigit forma. Et omnis forma reducitur in efficientem causam. Necesse enim est talem esse formam qualem est efficiens actu vel virtute. Sed quia omne agens vel efficiens agit propter finem, ergo omnis causa efficiens est efficiens propter finem et per consequens omnium causarum causalitas a fine est propter finem. Igitur conclusio vera. Ideo dicitur II *Phisicorum* quod necessitas in naturalibus provenit propter finem et quod finis imponit omnibus aliis causis necessitatem.

<Correlaria>

Correlarium primum: licet in genere causarum quatuor sunt cause primarie, tamen unica est causa simpliciter prima, suprema et optima propter quam omnia entia circa primam sunt, fiunt, agunt vel patiuntur; et hec est causa principalis totius boni et universi.

Correlarium secundum |**E 31r**| sequitur ex secunda parte conclusionis: quod causa simpliciter prima non est activa neque passiva sub ratione causalitatis prime. Patet correlarium quia cause finalis ut talis est movere per modum appetibilis et desiderabilis et non per modum efficientis, quia agere convenit tantum effective cause, sicud pati convenit materie. Ex illo correlario patet intentio Commentatoris XII *Metaphisice* super illa verba Philosophi: primus motor *movet sicud amatum* et desideratum, ubi dicit quod primum ens attingit suam perfectionem sine actione, quia perfectius est attingere suam perfectionem sine actione quam per actionem; et perfectius est attingere suam perfectionem unica actione quam pluribus. Et ibidem dicit quod finis non movet nisi mediante, scilicet per efficiens. Tamen idem dictum Commentatoris potest sic intelligi quod primum ens non attingit neque

2 quod] etiam *add.* E 6 est] *om.* U 8 enim est] est enim E 9 sed] et U 11 et per consequens … finem] *om.* E 12 igitur] dicitur *add. sed del.* U 13 aliis causis necessitatem] necessitatem causis U 15 quatuor sunt] sunt quatuor E 17 entia] *om.* U 18 et] vere(?) *add. sed del.* U 19 secundum] quod *add.* E 19 sequitur] *om.* U 19 parte] particula E 19 quod] *om.* U 22–23 convenit tantum] tantum convenit E 24 illa verba] illud verbum U 25 amatum] animatum E

6 II Phisicorum : Aristoteles, *Physica*, II, 8, 199a (p. 87, l. 9-10). 12 II Phisicorum : Aristoteles, *Physica*, II, 9, 200a-b (AL VII, 1.2, p. 94, l. 8-955). 24 XII Metaphisice : Averroes, *In Metaphysicam*, XII, f. 321v G-K. 24 verba Philosophi : Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 7, 1072b (AL XXV, 3.2, p. 257, l. 259-260).

conservat suam perfectionem agendo, sicud alia entia, sed agit tantum propter se et propter suam bonitatem aliis communicando, id est ut alia perficiat; et conservat suam bonitatem eis communicando.

Correlarium tertium: primevitas causalitatis prime per prius, secundum rationem, convenit primo enti ut est finis omnium aliorum quam prout est causa efficiens eorundem. Patet correlarium ex dictis. Et probatur aliter quia Deus est finis non tantum aliorum entium sed etiam sui ipsius, |**U 112v**| inquantum propter se agit primaria intentione; sed Deus non est principium sui ipsius vel causa efficiens, sed aliorum tantum.

Correlarium quartum: quisquis furatur vel adulteratur vel quidquid operis facit, ipsum agit propter primam causam tamquam propter finem. Patet ex dictis quia omne agens agit propter finem; vel ergo ille finis est ultimus simpliciter vel est finis secundarius. Si primo modo, habetur propositum. Si secundarius, tunc habet ordinem essentialem ad finem primarium; igitur intentus est propter ipsum. Igitur correlarium verum.

<II. Secunda conclusio>

Secunda conclusio: comparando causam primariam unius generis ad causam secundariam alterius generis, non oportet quamlibet causam primariam plus influere super suum effectum quam causam secundariam. Conclusio probatur quia, comparando materiam primam ad ultimam formam completivam hominis vel animalis vel alicuius compositi, non est verum quod materia prima plus confert et influat ad esse quam forma substantialis rei, que tamen est causa formalis secundaria completiva, ut anima rationalis. Antecedens notum est de se cum consequentia.

<Correlaria>

|**E 31v**| Correlarium primum: aliqua causa primaria minus influit super causatum suum quam aliqua causa secundaria.

Correlarium secundum: comparando adinvicem causas diversarum rationum, questio non est universaliter vera.

<B. Conclusiones de secunda comparatione>

Conclusiones sequentes intelliguntur comparando causas eiusdem generis

1 alia entia] aliqua agentia E 2 communicando] communicandam U 2 id est] sed U 2 alia] aliqua U 3 communicando] etc. *add.* U 4 prime] *om.* E 5 quam] quod E 6 aliter] *om.* U 7 finis] et *add. sed del.* E 7 aliorum] et *add.* U 7 entium] evenire E 9 causa] es *add. sed del.* U 10 quisquis] quicumque U 10 adulteratur] adulator E 14 tunc] sed finis secundarius E 17 conclusio] conclusia E 17 primariam] primam E 19 effectum] causatum E 26 primaria] prima E 28 corrolarium secundum] secundum corrolarium E

adinvicem.

<III. Conclusio tertia>

Conclusio tertia: licet aliquando causa secundaria secundum quid plus influit super causatum suum quam causa primaria, tamen simpliciter causa primaria plus influit super causatum suum quam causa secundaria. Ista conclusio habet duas partes.

Prima probatur sic quia causa primaria et prima simpliciter est una et simplicissima respectu omnium causatorum; est autem diversitas in causatis et simplicitas in causa prima. Modo constat quod naturaliter non est possibile quod ab eodem ente simplici et invariabili proveniat diversitas effectuum et effectus contrarii, et nunc tales et cras alii, nisi concurrant diverse cause secundarie in differentiam prime cause determinantes quia, ut probatur in II *De generatione*, *idem inquantum idem aptum natum est facere idem*, id est consimilem effectum, et nunquam diversa vel dissimilia nisi aliunde proveniat diversitas vel dissimilitudo. Ergo sequitur quod cause secundarie et particulares plus concurrunt ad assimilandum causatum diversis speciebus, ut alibi dicitur: natura est vis insita rebus ex similibus similia procreans, et sic virtus seminalis in semine asini concurrit ad determinandum effectum pro specie asini et sic in similibus. Patet ergo prima pars conclusionis quod ad determinandum effectum individuum certe speciei plus influunt cause secunde quam causa prima.

Secunda pars probatur in commento prime propositionis *Libri de causis* diversis rationibus, et maxime ideo quia omnis causa secundaria |U 113r| habet virtutem et operationem a prima, ita quod quecumque cause posteriores essentialiter ordinate, de quibus est hec intentio nostre conclusionis, influunt in virtute primarie cause. Et potest inductive probari in omni genere causarum: ordo causarum materialium sic declaratur quia posteriores non habent virtutem salvandi nisi a prima sive in virtute prime, ut mixtum subicitur corpori organico per elementa, elementa subiciuntur per materiam

3 aliquando causa] causa aliquando E 3 quid] quod U 8 causatis] *scrip. sup. lin. p. corr. ex* causis U 9 prima] primaria E 9 possibile] pasibile E 10 ente] esse E 11 cause] esse E 12 cause] *add. sed del.* E 17 insita] instita U 18 sic] vis *add. sed del.* E 19 asini] asina E 19 in similibus] prius *add. sed del.* E 19 quod] quia U 20 effectum] ad *add.* U 20 certe speciei] speciei certe E 21 causa prima] prima causa E 23 quia] cum E 25 conclusionis] quod *add.* E, U 27 materialium] *om.* E

13 II De generatione : *Auctoritates Aristotelis, In De generatione et corruptione*, II, p. 170, n° 43. Cf. Aristoteles, *De generatione et corruptione*, II, 10, 336a (AL IX, 1, p. 74, l. 16-17). 17 alibi dicitur : Cf. Guillelmus de Conchis, *Glosae super Platonem*, I, 37, 69, l. 8; cf. Albertus Magnus, *Physica*, II, tr. 1, c. 7, ed. P. Hossfeld, Münster, Aschendorff, 1987, p. 85, l. 29.

primam qua remota removentur posteriora, et sic patet de aliis causa brevitatis. In formalibus enim esse rationale presupponit esse vivum; esse vivum presupponit esse, quo remoto nichil aliorum manet. Item de fine: quia unus finis est appetibilis propter |**E 32r**| alium, ut finis quo qui est secundarius finis propter primarium, et sic unus habet rationem appetibilis propter alium, quousque devenitur in causam primam, gratia cuius omnes fines medii appetuntur.

Sed ad probandum conclusionem illam de efficientibus causis noto primo quod multiplex est causa efficiens, scilicet alia disponens, alia perficiens. Disponens preparat materiam, propter quam preparationem materia determinatur ad formam specificam, quia *actus* activorum sunt *in patiente* predisposito, II *De anima*. Alia est perficiens que inducit et producit formam proportionatam materie disposite.

<IV. Conclusio quarta>

Pro quarta conclusione primo suppono: licet multa agentia particularia vel etiam universalia dispositive concurrant ad productionem substantie composite vel forme substantialis, tamen nullum agens producit et inducit formam nisi sit aut maioris gradus in perfectione essentiali vel equali<s>, attingens immediate formam generandam. Ista suppositio patet quia videmus ex eadem aqua fieri terram vel aerem, sicud diversimode disponitur materia aque. Ergo prima pars vera. Secunda pars probatur quia nulla causa potest effectui plus dare quam habet in se et in sua propria essentia. Tertia pars patet quia, si illud agens producens formam attingeret formam per accidens medium, illud accidens non haberet in se tantam perfectionem bonitatis sicud forma generanda debet habere; ergo deficeret ab eius productione, licet non deficeret in completa dispositione subiecti pro forma introducenda, formam autem producere non posset. Igitur suppositio illa videtur esse probata vel declarata secundum suas tres partes.

Tunc sit quarta conclusio ista: ad generationem substantiarum

1 qua remota] quam remotam U 1 aliis] causis *add. sed del.* E 2 vivum] finem E 3 vivum] finem E 4–5 secundarius finis] finis secundarius U 6 in] ad U 8 conclusionem] *in marg. p. corr. ex* causam U 8 efficientibus causis] causis efficientibus E 8 noto] *om.* U 10 propter] secundum U 10 preparationem] proparationem U 11 patiente] passiente U 12 II De anima] *om.* E 12 perficiens] efficiens E 15 quarta conclusione] conclusione quarta E 16 dispositive] disponite U 17 vel] et E 18 sit] alie *add. sed del.* E 22 effectui] effectum E 22 plus] *om.* U 24 accidens[2]] illud *add. sed del.* E 24 haberet] habet E 27 esse] *om.* E 29 quarta conclusio] conclusio quarta E

12 II De anima : *Auctoritates Aristotelis*, *De anima* II, p. 179, n° 55. Cf. Aristoteles, *De anima*, II, 2, 414a 11-12 (ed. Thomas de Aquino, *Sentencia Libri de anima*, ed. R.-A. Gauthier, Roma / Paris, Commissio Leonina / Vrin, 1984, p. 82).

compositarum quantumcumque perfectarum non est necesse perfective concurrere, licet dispositive, substantias compositas corporeas maioris vel equalis perfectionis, tamquam causas particulares, aut influentias corporum celestium.

Probatur conclusio inductive |**U 113v**|: primo quia *homo generat hominem et sol*, II *Phisicorum*; sed neutrum istorum concurrit nisi dispositive, quia sic ostenditur quia pater ministrat semen in quo est virtus seminalis, sive sit substantia sive accidens. Tamen minoris gradus est |**E 32v**| quam anima filii; et ultra non concurrit pater ad generationem, quia ipso mortuo anima pueri producitur, nec concurrit anima matris producens animam pueri, sicud nec in aliis animalibus perfectis, quia mater non principalius concurrit ad generationem filii quam pater, quod nullus negat. Igitur patet primum declarandum. Sed quod sol sua influentia non attingit ad productionem anime, patet ex suppositione, cum omnis influentia est accidens; quorum nullum in se defert perfectionem equalem perfectioni anime. Ergo non latius concurrit nisi ad preparandum materiam. Simili modo probatur de cunctis animalibus perfectis: cuius clarissima experientia habetur in avibus et piscibus, quorum nullum sua forma substantiali umquam amplius attingit materiam seminalem, et pullus incubat ova annate vel auce, et econverso; in animalibus generatis ex putrefactione, clarissimum est. De mixtis constat in generatione metallorum auri et argenti. In elementis patet quia, sicud generatur ignis ex igne, sic generatur ignis ex radiis solaribus et ex percussione lapidum. Universaliter ergo verum est quod agentia particularia non concurrunt ad immediatam productionem forme substantialis, sed tantum dispositive. Unde naturaliter ita est quod materia disposita, completa dispositione alicuius forme, ipsa forma producitur in esse, nullo particulari agente concurrente; et hoc est de intentione Commentatoris super II *Phisicorum* in auctoritate preallegata in qua dicit: generans particulare relinquit generatum antequam compleatur sui generatio; generans vero universale complet, supplet et perficit generationem.

Alia pars conclusionis, quod influentia corporum celestium non inducit formam ipsam producendo in esse, sed aptant materiam, patet ex suppositione premissa.

---

1 compositarum] *om.* E 7 ministrat] amministrat U 10 nec] anima *scr. sed del.* U 10 anima] mir *add. sed del.* E 13 productionem] perfectionem U 16 probatur] patet U 17 cunctis] *om.* U 17 perfectis] profectis U 18 avibus] navibus U 18 amplius] *sup. lin.* U 19 annate vel] *om.* U 20 ex putrefactione] per putrefactionem U 21 et] vel U 22 generatur[2]] ex *add. sed del.* E 23 lapidum] lapidis E 23 est] videtur U 31 influentia] influentie E 31 inducit] inducunt E

6 II Phisicorum : Aristoteles, *Physica*, II, 2, 194b (AL VII, 1.2, p. 55, l. 8-9). 28 preallegata : Cf. *supra*, p. 213, l. 19.

<Correlarium>

Ex isto sequitur correlarium quod ignis non dicitur generare ignem quia formam producit, sed quia materiam complete pro forma ignis generanda disponit; et sic de aliis substantiis.

<V. Conclusio quinta>

Conclusio quinta.

<Correlaria>

Correlaria que infero sunt ista: quod ad generationem substantialem preter agentia corporea et preter causas particulares univocas et equivocas necesse est concurrere agens incorporeum separatum a magnitudine, id est non extensum; quod agens est dator formarum, secundum Platonem in *Tymeo*.

Ista conclusio probatur ex quarta conclusione et suppositione premissa, quia nunquam producitur novus effectus nisi concurrat aliquod |**U 114r**| agens |**E 33r**| equalis gradus perfectionis aut maioris immediate attingens ipsum effectum qui per generationem accipit esse. Sed ex conclusione sequitur quod sub celo nullum est agens huiusmodi corporeum attingens immediate formam que generatur, igitur oportet concurrere agens incorporeum.

<VI. Conclusio sexta>

Conclusio sexta est illa quod ille dator formarum est Deus gloriosus qui est ens primum et causa prima. Ista conclusio patet quia illi et nulli alteri conveniunt huiusmodi proprietates que datori formarum attribuuntur. Secundo patet ex hoc quia omnino superfluum est ponere ad huiusmodi generationem cum causis secundis sufficientibus pro determinatione materie dispositione completa aliam causam ultra vel infra causam primam. Igitur conclusio vera.

---

4 de] in U 6 conclusio quinta] Cf. *supra* p. 188. 6 conclusio] sexta *add. sed del.* E 8 que] *inf. lin.* E; quam U 8 sunt ista] est illud U 11 secundum … Tymeo] *om.* E 12 premissa] immediate attingens ipsum effectum *add. sed del.* E 19 quod ille] *om.* E 19 qui] quia E 20 ista] illa U 20 conclusio] et probatur *scrip. sed* probatur *del.* E 20 conveniunt] convenit U 21 proprietates] proprietas U 22 est] esset U

11 agens est … in Tymeo : Cf. Albertus Magnus, *De homine*, *Opera omnia*, t. XXVII/2, ed. Colon., p. 131, l. 65-67.

<Correlaria>

+Correlarium primum: opinio Avicenne et similiter Themistii est vera, qui posuerunt datorem formarum esse substantiam separatam a magnitudine nec aliquem locum in mundo determinantem, sed toti mundo et cuilibet parti mundi sine distantia principaliter assistentem. Et propter illud idem dixit Commentator XII *Metaphisice* quod natura agit perfecte et ordinate tamquam rememorata et directa a superiori causa cognoscente.+

Correlarium secundum: primum ens, id est Deus gloriosus, est ubique presens essentialiter, scilicet toti mundo et cuilibet parti mundi.

<VII. Conclusio septima>

Conclusio septima et ultima: quod prima causa efficiens plus influit super causatum quam causa secunda universalis vel particularis. Ista conclusio probatur primo sic: omnis causa efficiens vel concurrit ut disponens vel ut perficiens, et utroque modo causa prima efficiens plus influit super causatum. Igitur conclusio vera. Consequentia est nota. Maior patet ex notabili posito. Sed minor probatur quia quelibet causa secunda, cum sit ens aliquid a primo, ab ipso est dependens et secundum sui substantiam, virtutem et operationem est effectus cause prime. Igitur habet se sicud instrumentum respectu artificis, qui est causa principalis. Igitur totus influxus cause secunde est influxus cause prime, et ultra hoc causa prima propria operatione et virtute attingit effectum immediate, ut probatum est in probatione conclusionis prime. Igitur conclusio vera. Ad probationem illius conclusionis autor *De causis* apponit media diversa que non adduco, ut evitem prolixitatem.

<Correlaria>

|**E 33v**| Correlarium primum: omnis causa secunda est essentialiter subordinata cause prime. Patet ex dictis quia nulla causa secunda habet agere virtute propria, sed tantum in virtute cause prime influentis et cooperantis et ipsam principaliter ad actionem moventis.

2–7 correlarium … cognoscente] Cf. *supra*, p. 188. 2 primum] secundum E 2 similiter] *om.* E 3 posuerunt] possunt E 4 locum] situm U 6 quod] *om.* E 8 secundum] est quod *add.* E 9 mundi] mundo E 11 quod] est illa U 12 secunda] secundaria U 13 causa] dispone *add. sed del.* U 15 consequentia] prima consequentia E 16 primo] et *add. sed del.* E 17 est] *sup. lin.* E 19 influxus] fluxus E 20 operatione] actione E 21 est] *om.* E

6 Commentator XII Metaphisice : *Auctoritates Aristotelis, In Metaphysicam*, XII, p. 138, n° 281. 8–9 ubique presens … mundi : Cf. *Liber viginti quattuor philosophorum*, prop. 2, ed. F. Hudry, Turnhout, Brepols, 1997.

Correlarium secundum: omne causatum vel omnis effectus cause secunde est causatum vel effectus cause prime et principalius quam cause secunde.

Correlarium tertium: omnis actio bona vel mala, virtuosa vel vitiosa, magis principaliter est effectus cause prime quam cause secunde.

Correlarium ultimum: in eodem genere causarum questio universaliter, ut proponitur, est vera.

<Ad rationes>

Sed ad rationes in oppositum questionis laborantes in principio questionis motas dico quod primum argumentum arguit de fine secundario sive de fine quo ille non est proprie causa finalis nisi mediate. Sed finis primarius est finis propter quem omnia fiunt et ipse non est propter alterum.

Ad secundum dico quod illud argumentum procedit in causis accidentaliter ordinatis, ut patet intuenti illa que dicta sunt.

Argumentum vero probans pro parte affirmativa questionis arguit in causis essentialiter subordinatis in eodem genere cause, et probat verum.

3 tertium] *post. corr. ex* secundum U 3 omnis] *om.* E 4 cause[2]] *om.* E 8–15 sed ad rationes … verum] *deest* U; Ista questio fuit principalis quotlibeti Erffordensis assignata a reverendo magistro Henrico de Geysmaria de Lubek prout quotlibetario U 9 motas] *conieci* motis E 10 quo] et *add.* E 10 primarius] et gratia cuiusque *add.* E

Le *Questiones super Librum de causis* attribuite a Johannes Wenck. Concezione, fonti e tradizione manoscritta del commento

Mario Meliadò *
(Albert-Ludwigs-Universität Freiburg)

I. Un commento al *De causis* sotto la guida di Alberto

1. Wenck e le Questiones*: sulla tesi di Rudolf Haubst*

La figura di Johannes Wenck († 1460), professore di teologia a Heidelberg a partire dal 1432, è perlopiù nota alla storiografia per via della polemica contro Nicola Cusano († 1464) inaugurata con il suo *De ignota litteratura*[1].

*. Le ricerche presentate in questo contributo sono state in gran parte svolte presso il Medieval Institute dell'University of Notre Dame (USA, Indiana) nella primavera del 2014, con il supporto della Gabriel-Fellowship in History of Medieval Education. Il progetto di studio e edizione delle *Questiones super Librum de causis*, di cui quest'articolo offre un saggio preparatorio, è in corso presso l'Albert-Ludwigs-Universität di Freiburg a cura di Zornitsa Radeva e mia. Il confronto con Zornitsa Radeva sugli esiti del nostro lavoro preliminare all'edizione è stato prezioso per l'analisi offerta della tradizione manoscritta. Dragos Calma ha incoraggiato e atteso con pazienza questo lavoro; a lui devo anche il ritrovamento di una copia del commento conservata a Vodňany. Desidero infine ringraziare altri studiosi con cui ho avuto occasione di discutere questi risultati: Carla Compagno, Lenka Jiroušková, Silvia Negri, Michela Pereira, Dominique Poirel e Alessandra Saccon.

1. Cf. E. Vansteenberghe (ed.), *Le 'De ignota litteratura' de Jean Wenck de Herrenberg contre Nicolas de Cuse*, Münster, Aschendorff, 1910; e J. Hopkins (ed.), *Nicholas of Cusa's Debate with John Wenck*, Minneapolis, Arthur J. Banning Press, 1981. Sul dibattito tra Wenck e Cusano resta di riferimento R. Haubst, *Studien zu Nikolaus von Kues und Johannes Wenck*, Münster, Aschendorff, 1955. Sui contenuti dottrinali della controversia, cf. F.B. Stammkötter "*Hic homo parum curat de dictis Aristotelis*. Der Streit zwischen Johannes Wenck von Herrenberg und Nikolaus von Kues um die Gültigkeit des Satzes vom zu vermeidenden Widerspruch", in J.A. Aertsen, M. Pickavé (eds.), *Herbst des Mittelalters?*, Berlin / New York, Walter de Gruyter, 2004, p. 435-444; e più di recente K.M. Ziebart, *Nicolaus Cusanus on Faith and the Intellect. A Case Study in 15th-Century*

Neoplatonism in the Middle Ages, II. New Commentaries on Liber de causis *and* Elementatio theologica *(ca. 1350-1500),* ed. by Dragos Calma, SA 42-2 (Turnhout: Brepols, 2016), pp. 225–270
BREPOLS PUBLISHERS DOI: 10.1484/M.SA–EB.5.111567

La formazione filosofica di Wenck, d'altronde, deve essere collocata a Parigi in un ambiente influenzato dalla tradizione albertina, negli anni in cui presso la facoltà delle Arti insegnava Johannes di Nova Domo († 1418) e il suo allievo, Eimerico di Campo († 1460), conseguiva il titolo di *magister artium*. Stando agli atti parigini, infatti, Wenck fu baccelliere della *natio anglicana* almeno dal 1413 e ottenne la licenza l'anno successivo sotto la direzione di Guglielmo Lochem, esercitandola probabilmente sino al 1426[2]. In un articolo pubblicato nel 1951, Rudolf Haubst attribuiva a Wenck un commento al *Liber de causis* tramandato anonimo nel codice di Mainz, Wissenschaftliche Stadtbibliothek, Hs. I. 610[3]. Secondo la tesi proposta da Haubst, le *Questiones super Librum de causis* sarebbero state redatte, assieme a una serie di commenti filosofici trasmessi nel medesimo manoscritto (al *De hebdomadibus* di Boezio, al terzo libro del *De anima* e alla *Fisica* di Aristotele), proprio nel periodo parigino dell'autore e testimonierebbero una giovanile adesione di Wenck alla scuola albertista. Il commento al *De causis* è ricopiato in apertura del codice e si estende per 37 *folia* (f. 2r-38r); esso prende in esame tutte le proposizioni del *De causis* e sviluppa un'analisi scandita lungo venti questioni che esibisce una significativa dipendenza dalla parafrasi di Alberto Magno su un piano dottrinale.

Gli argomenti portati da Haubst a sostegno dell'attribuzione poggiavano, tuttavia, solo sull'affinità stilistica e teorica tra le *Questiones* e un commento al terzo libro del *De anima* di Aristotele che è ricopiato più avanti, ai f. 72r-84r, ed è accostato esplicitamente nel colophon al nome di Wenck[4]. In una pubblicazione successiva, Haubst rettificava la sua tesi circa la data e il luogo

Fides-Ratio Controversy, Leiden, Brill, 2014. Quanto alla presunta prossimità di Wenck, almeno nella fase matura della sua produzione, ad alcune posizioni tomiste, si veda R. Haubst, "Die Rezeption und Wirkungsgeschichte des Thomas von Aquin im 15. Jahrhundert, besonders im Umkreis des Nikolaus von Kues (gest. 1464)", in *Theologie und Philosophie* 49 (1974) p. 252-273.

2. Cf. H. Denifle, E. Chatelain (eds.), *Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis* II, Paris, Didier, 1937, p. 143, 26 (Wenck è menzionato nel 1413 tra i baccellieri *determinantes*); p. 175, 20 (nel 1414 Wenck ottiene la licenza "sub magistro Willelmo Lochem"); p. 175, 42 (tiene l'*inceptio* nelle Arti durante lo stesso anno). A Parigi Wenck rimase probabilmente sino al 1426, anno in cui cominciò gli studi teologici a Heidelberg. Presso l'Università di Heidelberg lesse le *Sentenze* nel 1431 e divenne professore di teologia nel 1432, cf. A.L. Gabriel, "*Via antiqua* and *via moderna* and the Migration of Paris Students and Masters to the German Universities in the Fifteenth Century", in A. Zimmermann (ed.), *Antiqui und Moderni. Traditionsbewußtsein und Fortschrittsbewußtsein im späten Mittelalter*, Berlin / New York, Walter de Gruyter, 1974, p. 439-483, in part. 451.

3. Cf. R. Haubst, "Johannes Wenck aus Herrenberg als Albertist", in *Recherches de théologie ancienne et médiévale* 18 (1951), p. 308-324.

4. Si veda a tal proposito la nota critica di Z. Kaluza, "Les débuts de l'Albertisme tardif (Paris et Cologne)", in M.J.F.M. Hoenen, A. de Libera (eds.), *Albertus Magnus und der*

di composizione (fondata su un'errata lettura del colophon del commento al *De anima*)[5], ma tentava di rafforzare l'idea di una paternità wenckiana del corpus alla luce di riferimenti intertestuali fra tre dei commenti tramandati in Mainz Hs. I. 610: un presunto rimando nel commento al *De anima* verso le *Questiones super Librum de causis* e tre rimandi presenti in quest'ultime verso il commento al *De hebdomadibus*[6]. Poiché ho dicusso nel dettaglio in altra sede il plesso di queste tracce intertestuali, mi limito qui a riepilogarne gli esiti[7]: l'attribuzione avanzata da Haubst, pur essendo plausibile, non può essere dimostrata in maniera soddisfacente. Nel commento al *De anima* si trova infatti solo l'allusione a una futura trattazione sul *De causis*, ma non vi è prova che quella trattazione sia stata svolta e che, se svolta, corrisponda a quella testimoniata nelle *Questiones* di Mainz. Di contro, l'intertestualità rinvenuta da Haubst tra i commenti al *De hebdomadibus* e al *De causis* è precisa e affidabile, e permette di concludere che i due scritti siano stati redatti dal medesimo autore e di dedurre, secondo una cronologia relativa, l'anteriorità dell'esposizione boeziana rispetto alle *Questiones*. Se le due opere siano poi riconducibili a Wenck, non è un problema risolvibile allo stato attuale delle nostre conoscenze e non sarà qui discusso ulteriormente[8].

Albertismus. Deutsche philosophische Kultur des Mittelalters, Leiden / New York / Köln, Brill, 1995, p. 207-295, qui 213.

5. Del colophon Haubst proponeva inizialmente la seguente lettura: "Et sic finitur tertius de anima in u<n>i<versitate> P<arisiens>e (sic!) per m<agistrum> Jo<annem> Wenck col<lectus> questionatim etc", cf. Haubst, "Wenck als Albertist", 316. La stessa lettura è ripresa da C.H. Lohr, "Medieval Latin Aristotle Commentaries, Authors: Johannes de Kanthi-Myngodus", in *Traditio* 27 (1971), p. 302; ora in Id., *Latin Aristotle Commentaries* (Medieval Authors: M-Z), Firenze, L. Olschki, 2010, p. 354-5. Su suggerimento di Josef Koch, Haubst rileva poi come il riferimento all'Università di Parigi identificato nel colophon si fondasse sullo scioglimento errato delle abbreviazioni, cf. Haubst, *Studien zu Nikolaus von Kues und Johannes Wenck*, p. 85-88. A tal proposito si rimanda anche alle osservazioni di K.D. Kuhnekath, *Die Philosophie des Johannes Wenck im Vergleich zu den Lehren des Nikolaus von Kues*, Köln, Inaugural-Dissertation, 1975, p. 247, n. 91. Sembra più plausibile una lettura dell'abbreviazione nel senso di un dettaglio cronologico, quale ad esempio, "in vigilia Petri", "in vigilia Pasche", o "in vigilia Pentecostes".
6. Cf. Haubst, *Studien zu Nikolaus von Kues und Johannes Wenck*, p. 85, n. 9. In quella sede Haubst non discute però i riferimenti intertestuali; tale analisi si ritrova in K.D. Kuhnekath, *Die Philosophie des Johannes Wenck*, p. XIV-XXIII.
7. Cf. M. Meliadò, "Axiomatic Wisdom: Boethius' *De hebdomadibus* and the *Liber de causis* in Late-Medieval Albertism", in *Bulletin de philosophie médiévale* 55 (2013), p. 71-131, in part. 87-93.
8. Di certo il codice Mainz Hs. I. 610 appare legato alla figura di Wenck: il manoscritto appartiene ad una collezione di testi della Biblioteca della Certosa di Mainz assemblata dal monaco Marcellus Geist, il quale entrò nella certosa nel 1453 dopo aver studiato a Heidelberg, tra gli altri, sotto la direzione di Wenck. La mano di Geist copiò molte opere di Wenck conservate nella biblioteca e glossò a più riprese i commenti del manoscritto di Mainz, Hs. I. 610, cf. H. Schreiber, *Die Bibliothek der ehemaligen Mainzer Kartause. Die*

Del resto, l'analisi di Haubst si basava su una conoscenza della tradizione manoscritta limitata al solo esemplare di Mainz. Il commento al *Liber de causis* è conservato però in altri cinque codici risalenti al XV secolo: Erlangen-Nuŕnberg, Universitätsbibliothek, Hs. 498; Praha, Knihovna Metropolitni Kapituly u svatého Vita, Cod. M.55 (= cat. nr. 1411); Praha, Národní Knihovna České Republiky, Cod. I F.25; Tübingen, Universitätsbibliothek, Mc 103; Vodňany, Městské muzeum a galerie Vodňany, Inv. Nro. 1206 (= sub Sign. G 11 R)[9]. Il codice di Erlangen trasmette contestualmente anche il commento al *De hebdomadibus*, così come avviene nell'esemplare di Mainz. Il commento a Boezio ebbe peraltro una diffusione notevole, documentata complessivamente in sedici manoscritti tardomedievali[10]. Entrambe le opere sono sempre trasmesse anonime, senza che si possa rinvenire alcun riferimento a Wenck. Del commento al *De anima*, invece, non si conoscono ad oggi altre copie.

Il presente contributo intende proporre uno studio preliminare sulle *Questiones super Librum de causis*: ci si soffermerà, in primo luogo, sul metodo, sulle fonti e sulla dottrina del commentatore; nella seconda sezione, si esaminerà la tradizione manoscritta dell'opera e si delineeranno i prolegomeni all'edizione critica che, infine, sarà offerta nella terza parte limitatamente al prologo e alla questione sulla prima proposizione. Quanto alla domanda sull'autore e sul suo milieu di provenienza, ci si limita a formulare un'ipotesi sulla base delle indicazioni che provengono dal manoscritto Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Pal. lat. 1058. In questo codice la mano di un "frater Petrus" trascrive il commento al *De hebdomadibus* insieme a un esemplare del *De ente et essentia* di Tommaso, la cui copia, secondo le informazioni del colophon, è realizzata a Parigi attorno al 1417[11]. Tale circostanza suggerisce plausibilmente che l'esposizione

Handschriften und ihre Geschichte, Leipzig, O. Harrassowitz, 1927, p. 62s. e 82s. Su Geist si vedano anche J. Koch, H. Teske (eds.), *Die Auslegungen des Vaterunsers in vier Predigten*, Heidelberg, Winter, 1940, p. 188-196; e con particolare riferimento alle glosse del codice Hs. I 610 Haubst, "Wenck als Albertist", p. 309 n. 5.

9. Ringrazio Dragos Calma per avermi segnalato l'esistenza del manoscritto di Vodňany e avermi messo a disposizione le riproduzioni digitali mediante i fondi del progetto ANR "LIBER" (ANR-13-PDOC-0018-01).

10. Per una descrizione dettagliata della trasmissione manoscritta dei due commenti cf. Meliadò, "Axiomatic Wisdom", p. 116-127. Ad un'analisi preliminare, il commento al *De hebdomadibus* sembra testimoniato secondo due differenti versioni, di cui una pare costituire un'abbreviazione più tarda. Solo nella versione più ampia, di cui ad oggi si conoscono nove esemplari, si rinvengono tuttavia le intertestualità con il commento al *Liber de causis*.

11. Il codice è descritto nel dettaglio in D. Walz, *Die historischen und philosophischen Handschriften der Codices Palatini Latini in der Vatikanischen Bibliothek* — Cod. Pal. Lat. 921-1078, Wiesbaden, Reichert Verlag, 1999, 230-236. La mano di *frater Petrus* copia diverse parti di testo, nell'ordine: il commento al *De hebdomadibus* (f. 84v-100r); una *Quaestio de*

anonima dell'opera boeziana sia stata redatta prima della morte di Johannes di Nova Domo. Se è lecito dunque assumere una datazione anteriore agli anni Venti, il manoscritto vaticano potrebbe fornire anche un forte indizio a favore di una composizione parigina del commento al *De hebdomadibus*, poiché prima di quel periodo l'albertismo di scuola era confinato al milieu parigino e i documenti sono concordi nel situare in quel contesto la rinascita d'inizio secolo dell'interesse per Alberto[12]. Di rimando, è possibile pensare che l'autore delle *Questiones* al *De causis* sia stato attivo in quegli anni a Parigi, mentre sulla stesura del commento, certo successiva all'esposizione boeziana, non è possibile fornire riferimenti cronologici più precisi[13].

2. Il piano del commento: temi e modello interpretativo

Il metodo esegetico dell'autore non riflette lo schema parafrastico di Alberto, ma discute la fonte concentrandosi su specifici nodi teorici sviluppati secondo la forma classica della *quaestio*. Una struttura piuttosto omogenea caratterizza l'andamento delle questioni. Alla formulazione del problema (*queritur utrum*) seguono in genere gli argomenti *contra*, talvolta preceduti dall'esame critico di alcuni *supposita* inerenti alla domanda. Agli argomenti contrari si oppone sempre (*in oppositum*) la lettera del *De causis*. Il corpo dell'articolo è poi costituito dalla risposta, introdotta di frequente da una serie di *notabilia*, in cui l'autore espone la propria soluzione precisando la corretta interpretazione e la validità dottrinale delle proposizioni del *Liber*. Secondo un procedimento consueto nella prassi esegetica del XV secolo, la *responsio* viene cristallizzata in una sequenza di *conclusiones* da cui dipendono spesso alcuni corollari. Al

rationibus seminalibus in materia di Giacomo da Viterbo (100v-107v); un anonimo *Tractatus de differentia formarum et potentiarum animae* (109r-118v); e infine il *De ente et essentia* di Tommaso (121r-132v). Soltanto il *De ente* tuttavia è datato dal copista con il seguente colophon: "Explicit tractatus de ente et essencia beati Thome de Alquino [*sic!*] fratris ordinis Iacobitarum sub anno domini 1417 feria quarta ante festum pasche per me Petrum fratrem Parisius pro tunc studio vacantem. Laudetur Deus etc". Nella descrizione del codice, Walz propone l'identificazione del copista con Petrus de Rupella, che fu lettore biblico nel 1421 presso il convento domenicano di Parigi e baccelliere sentenziario presso la facoltà di Teologia nel 1427. Non vengono però esplicitate le ragioni di questa ipotesi. Le copie del commento al *De hebdomadibus* e del *De ente* esibiscono le medesime caratteristiche scrittorie e sembrano riconducibili a una medesima concezione editoriale.

12. Sulle origini parigine del tardo albertismo cf. Kaluza, "Les débuts de l'Albertisme tardif", e G. Meersseman, *Geschichte des Albertismus* I, *Die Pariser Anfänge des Kölner Albertismus*, Paris, Lutetlae Parisiorum apud R. Haloua, 1933.

13. Come si è tentato di argomentare altrove, i due commenti paiono redatti entro un programma esegetico congiunto. Le frequenti intertestualità sembrano l'esito di una stretta sinergia, teorica e disciplinare, tra le due opere, cf. Meliadò, "Axiomatic Wisdom", in part. p. 94-112. Tale circostanza potrebbe suggerire anche l'idea di una prossimità cronologica.

termine della *quaestio*, l'autore giunge alla refutazione degli argomenti *quod non* e alla discussione delle autorità ad essi connesse.

Sebbene la trattazione si concentri sempre su un aspetto o un problema particolare della dottrina del *Liber*, il commentatore non rinuncia a proporre una visione organica della fonte che espone. Su una prospettiva d'insieme, il commentatore raggruppa le proposizioni del *Liber* secondo la suddivisione in trattati che aveva scandito la parafrasi di Alberto[14]: il primo trattato *de vi et potentia primariarum causarum* si estende dalla prop. 1 sino alla prop. 5 (6)[15]; il secondo *de intelligentiis* muove dalla prop. 6 (7) sino alla prop. 14 (15); il terzo illustra "come le intelligenze siano causa di un moto infinito" e copre l'intervallo dalla prop. 15 (16) alla prop. 18 (19); il quarto *de regimine universorum a causa prima* inizia con la prop. 19 (20) e si chiude con la prop. 23 (24); l'ultimo trattato *de primorum principiorum incorruptibilitate* si estende dalla prop. 24 (25) sino alla fine[16]. In breve, l'architettura espositiva del secondo libro del *De causis et processu universitatis* di Alberto diviene, nel prologo delle *Questiones*, la *divisio textus* applicata allo stesso *Liber de causis*.

Nel corso del commento, inoltre, l'autore delinea l'organizzazione interna di ciascun trattato e specifica la funzione di ogni singola proposizione entro il plesso tematico cui appartiene. Raccogliendo i passaggi riepilogativi proposti al termine delle *quaestiones* n. 6, 15, 17, 18 e 20 si può ottenere in compendio la griglia interpretativa sottesa all'intero commento.

> Tractatus primus: Prima [*scil.* proposicio] enim manifestat eminenciam causalitatis cause prime super alias. Secunda manifestat esse quo prima causa influit alijs et alie primarie suis inferioribus. Tercia declarat quomodo influencie cause prime et intelligencie reluceant in anima nobili, et influencie anime nobilis reluceant in universali natura. Quarta clarificat discensum a primo causato primi, quod est esse, usque ad consecucionem ultimi, quod est esse in materia. Et quinta reascendit et assurgit ab influentijs causatorum ad cognitionem prime cause[17].

14. A tal proposito cf. A. de Libera, *Métaphysique et noétique: Albert le Grand*, Paris, Vrin 2005, p. 151-155.
15. Si adotta di seguito la doppia numerazione delle proposizioni del *Liber* proposta nell'edizione di A. Pattin, "Le Liber de causis. Édition établie à l'aide de 90 manuscrits", in *Tijdschrift voor Philosophie* 28 (1966), p. 90-203. Tale oscillazione nella numerazione, dovuta allo sdoppiamento della quarta proposizione, era nota peraltro allo stesso autore delle *Questiones*.
16. Per il testo del prologo cf. *infra*, p. 260, l. 4-13.
17. Cf. *Questiones super Librum de causis*, Mainz Hs. I. 610, q. 6, f. 12v. Di seguito, cito il testo delle *Questiones* sulla base del manoscritto di Mainz, correggendolo tacitamente laddove necessario alla luce degli altri testimoni. Fanno eccezione i passaggi tratti dal prologo e dalla prima *quaestio* che sono citati dall'edizione critica offerta *infra*.

> Tractatus secundus: In primo theoremate ostensa est natura intelligencie. In secundo ostensum est quod intelligencia id quod est supra se et sub se intelligit. In tercio declaratum est quomodo intelligencia stabilitur in esse per puram bonitatem cause prime. In quarto declaratum est quomodo plenitudo formarum, quibus intelligencia intelligit, est ipsa intelligencia. In quinto ostensum est quomodo unumquodque intellectum intelligencie est sempiternum et perpetuum. In sexto declaratum est quomodo alie tres bonitates essenciales, scilicet sentire, vivere et esse, sunt in ipsa intelligencia per modum intelligencie. In septimo declaratum est quomodo omnis intelligencia intelligit suam essenciam. In octavo declaratum est qualiter lumen in anima nobili efficit intellectionem rerum intelligibilium et sensibilium. In nono declaratum est quod sciencia intelligencie completissima est et perfecta[18].
>
> Tractatus tercius: Primum [*scil.* theorema] declarat dependenciam rerum quo ad virtutem a causa prima. Secundum declarat ordinem rerum inter se a causa prima quo ad virtutem. Tercium declarat dependenciam rerum a causa prima quo ad substanciam. Et quartum declarat dependenciam rerum a causa prima quo ad ordinem, quem habent inter se[19].
>
> Tractatus quartus: In primo [*scil.* theorematum] declaratur modus divini regiminis. In secundo habundantissima fecunditas diviciarum ex qua habet regere. In tercio superexcellencia ex qua effundere habet bonitates ad regendum. In quarto declaratur regimen intelligencie derivari a regimine cause prime. In quinto declaratur diversus gradus regiminis encium a causa prima participati, qui secundum unam disposicionem sunt in causa prima[20].
>
> Tractatus quintus: Tria prima [*scil.* theoremata] ostendunt diversitatem substanciarum in varietate generacionis et corruptionis aut harum oppositarum; duo sequencia ostendunt diversitatem substanciarum in simplicitate et composicione; tria ultima ostendunt diversitatem substanciarum ex parte mensure et durabilitatis[21].

I teoremi del primo trattato, ad esempio, descrivono un percorso circolare che definisce dapprima l'eminenza della causa prima (prop. 1), poi esplicita, dalla prop. 2 sino alla 4 (5), la gerarchia discendente dell'influenza causale sino all'essere materiale e, infine, dagli effetti torna nuovamente alla conoscenza della causa prima con la prop. 5 (6). Si noti come questa concezione quasi triadica delle prime sei proposizioni non si ritrovi in Alberto. Pur muovendosi

18. *Ibidem*, q. 15, f. 25r-v.
19. *Ibidem*, q. 17, f. 28v-29r.
20. *Ibidem*, q. 18, f. 32v.
21. *Ibidem*, q. 20, f. 37v.

entro un orizzonte tracciato dall'ermeneutica albertina, le *Questiones* suggeriscono una propria specifica rivisitazione del *De causis*. Più in generale, l'idea di "provare" l'ordine dei teoremi che si realizza in ogni trattato (*ordinem theorematum probare*) e di ricostruire il sistema interno all'assiomatica del *Liber* sembra rappresentare un'attenzione peculiare dell'autore.

La tavola delle questioni offre una prospettiva sinottica sulla struttura dell'opera. Il fulcro della trattazione è rappresentato senz'altro dai primi due trattati, che raccolgono più della metà delle questioni (rispettivamente sei e otto); al terzo e al quinto trattato sono dedicate appena due questioni, mentre i cinque teoremi che costituiscono il quarto trattato sono discussi all'interno di un'unica *quaestio*. Ciascuna delle *quaestiones* è legata esplicitamente all'esposizione di uno o più teoremi del *Liber*.

Tavola delle questioni	
	Preambulus
[Tractatus primus]	
[prop. 1]	**q. 1:** *Utrum cause primarie vniversales sint eminencioris influencie causis secundis vniversalibus*
[prop. 2]	**q. 2:** *Utrum omne esse superius aliud ab esse cause prime eternitatem participet*
[prop. 3]	**q. 3:** *Utrum nobili anime conveniant operaciones tres, videlicet animalis, intelligibilis et divina*
[prop. 4]	**q. 4:** *Utrum ex esse causato primo sit multiplicacio formarum intelligibilium*
[prop. 4 (5)]	**q. 5:** *Utrum anime nobiles multiplicentur ad multiplicacionem intelligenciarum*
[prop. 5 (6)]	**q. 6:** *Utrum causa prima sit cognoscibilis*
[Tractatus secundus]	
[prop. 6 (7)]	**q. 7:** *Utrum humanus intellectus pertingere possit ad cognicionem intelligencie*
[prop. 7 (8)]	**q. 8:** *Utrum intelligencia intelligat omnia*
[prop. 8 (9)]	**q. 9:** *Utrum intelligencia sit solum forma*
[prop. 9 (10)]	**q. 10:** *Utrum intelligencia, que est plena formis, transmutare habeat materiam ad susceptionem formarum, que sunt in ea*
[prop. 10 (11)]	**q. 11:** *Utrum intelligencia, per esse suum substanciale intelligens intellecta, intelligat ea infallibiliter sempiterna*

[prop. 11 (12)]	**q. 12:** *Utrum bonitates essenciales, que sunt quattuor, et tres precedentes ultimam, in ultima faciant composicionem essencialem et econtra*
[prop. 12 (13)]	**q. 13:** *Utrum intelligencia intelligendo quodcumque intelligibile intelligat propriam essenciam suam*
[prop. 13 (14)]	**q. 14:** *Utrum anima nobilis sit causa omnis dimensionis corporee*
[prop. 14 (15)]	**q. 15:** *Utrum motus intellectus sit circularis*
[Tractatus tertius]	
[prop. 15 (16); 16 (17)]	**q. 16:** *Utrum omnis virtus infinita in agendo pendeat a pura et superinfinita virtute cause prime, que est virtus virtutum*
[prop. 17 (18); 18 (19)]	**q. 17:** *Utrum singule res dependeant a causa prima immediate quo ad earum substanciam et naturam*
[Tractatus quartus]	
[prop. 19 (20); 20 (21); 21 (22); 22 (23); 23 (24)]	**q. 18:** *Utrum vniversale regimen rerum impediat summam unitatem cause prime*
[Tractatus quintus]	
[prop. 24 (25)]	**q. 19:** *Utrum omnis substancia unita lumine cause prime sit ingenerabilis*
[prop. 25 (26); 26 (27); 27 (28); 28 (29); 29 (30); 30 (31); 31 (32)]	**q. 20:** *Utrum in ordine rerum primum a quo omnes bonitates essenciales descendunt sit tantum unum*

I temi del commento rispecchiano, da un lato, le principali scelte interpretative del secondo libro del *De causis et processu universitatis* di Alberto e, più in generale, alcuni tratti distintivi del pensiero albertino[22]; dall'altro, l'orientamento teorico dell'autore lascia intravedere l'urgenza dei dibattiti filosofici su cui si decideva l'appartenenza e la distinzione tra le scuole d'inizio XV secolo[23].

22. Sebbene Alberto sia citato esplicitamente soltanto in due circostanze, la sua opera, e in particolare il secondo libro del *De causis et processu universitatis*, costituisce la fonte spesso letterale delle argomentazioni del commentatore, come risulterà chiaro *infra* dagli apparati all'edizione del prologo e della prima *quaestio*. La lettura dello stesso *Liber* sembra mediata dalle riformulazioni terminologiche o dalle perifrasi tipiche di Alberto.

23. Sull'utilizzo del *Liber de causis* nei dibattiti di scuola con particolare riferimento al tardo albertismo mi permetto di rinviare a M. Meliadò, "*Scientia peripateticorum*. Heymericus de Campo, the *Book of Causes* and the debate over universals in the fifteenth century", in *Recherches de Théologie et Philosophie médiévales* 79 (2012), p. 195-230. Per un quadro complessivo della diffusione del *Liber* verso la fine del medioevo cf. D. Calma, "Du néoplatonisme au réalisme et retour, parcours latins du *Liber de causis* aux XIIIe-XVIe siècles", in *Bulletin de philosophie médiévale* 54 (2012), p. 217-276.

Almeno tre problemi dottrinali vengono intrecciati in maniera ricorrente all'indagine sul *Liber*. La domanda sul principio di individuazione e moltiplicazione delle sostanze immateriali attraversa, ad esempio, la traccia delle questioni 4, 5 e 9 e viene sviluppata sullo sfondo della teoria albertista dell'essere e dell'essenza e del rifiuto ad essa correlato della distinzione reale[24]. Assume inoltre particolare rilievo l'interrogativo circa la possibilità e i modi della conoscenza umana delle sostanze separate, che è indagato nelle questioni 6 e 7 in riferimento alla causa prima e poi alle intelligenze[25]. Rispetto alla parafrasi di Alberto, le *Questiones* sono percorse dalla preoccupazione esplicita di collocare l'intelletto umano entro la gerarchia metafisica esposta nel *Liber* (*animam nostram esse in horizonte intelligenciarum*) e di definirne parimenti la specificità noetica. Un altro tema tipico della tradizione albertina, quello della *inchoatio* delle forme nella materia, viene sviluppato a margine di diverse proposizioni del *Liber* e rappresenta un contrappunto permanente all'esposizione della cosmologia delle intelligenze e alla comprensione della loro influenza sul mondo sensibile (ciò emerge in particolare nelle questioni 8, 10 e 19)[26].

24. Cf. A. Speer, "*Yliathin quod est principium individuandi*. Zur Diskussion im Anschluß an prop. 8[9] des *Liber de causis* bei Johannes de Nova Domo, Albertus Magnus und Thomas von Aquin", in J. Aertsen, A. Speer (eds.), *Individuum und Individualität im Mittelalter*, Berlin, Walter de Gruyter, 1996, p. 266-286. Con particolare riferimento ai dibattiti di scuola attorno al principio di individuazione, cf. M.J.F.M. Hoenen, "The Thomistic Principle of Individuation in 15th-Century Thomistic and Albertist Sources", in *Medioevo. Rivista di Storia della Filosofia Medievale* 18 (1992), p. 327-357; e Id., "*Aliter autem dicunt Thomistae*. Das Prinzip der Individuation in der Auseinandersetzung zwischen den Albertisten, Thomisten und Scotisten des ausgehenden Mittelalters", in Aertsen, Speer (eds.), *Individuum und Individualität im Mittelalter*, p. 338-352.

25. Sulla rilevanza della questione entro la scuola albertista di Colonia, da Eimerico sino alla fine del xv secolo, e sulle differenze rispetto alla posizione originaria di Alberto, si rimanda allo studio fondamentale di A. Saccon, *Il dibattito sull'anima intellettiva nell'albertismo coloniense del xv secolo*, Tesi di dottorato, Università di Torino, 2014. Riguardo alle tesi sull'intelletto come elemento caratterizzante della tradizione albertista si veda anche M.J.F.M. Hoenen, "Heymeric van de Velde (gest. 1460) und die Geschichte des Albertismus: auf der Suche nach den Quellen der albertistischen Intellektlehre des *Tractatus Problematicus*", in Hoenen, de Libera (eds.), *Albertus Magnus und der Albertismus*, p. 303-331.

26. Per la dottrina in Alberto si rimanda allo studio classico di B. Nardi, "La dottrina di Alberto Magno sull'*inchoatio formae*", in Id., *Studi di filosofia medievale*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1960, pp. 69-101; a tal proposito si veda anche S.C. Snyder, "Albert the Great, *Inchoatio formae*, and the Pure Potentiality of Matter", in *American Catholic Philosophical Quarterly* 1/70 (1996), p. 63-82. Per un quadro più ampio del problema, cf. C. Wagner, *Materie im Mittelalter. Edition und Untersuchung zur Summa (l. II,1) des Nikolaus von Strassburg OP*, Freiburg (CH), Universitätsverlag, 1986. Sulla questione dell'*inchoatio* nel dibattito tra le scuole filosofiche tardo-medievali, cf. P. Rutten, "*Duae opiniones probabiles*: Der Kölner Wegestreit und seine Verbreitung an den Universitäten des 15. Jahrhunderts", in

3. Le fonti esplicite

Il quadro delle fonti esplicite menzionate dal commentatore evidenzia il ricorso massiccio all'autorità aristotelica. Su un totale di 64 riferimenti rinvenuti nel testo, ben 33 riguardano le opere dello Stagirita. Tra gli scritti più richiamati notiamo la *Fisica* con 12 citazioni, il *De anima* con 8 e la *Metafisica* con 6. Per il resto, si segnalano 7 rimandi a Boezio (includendo anche le intertestualità con il commento al *De hebdomadibus*), e 6 rimandi ad Averroè. In 5 occasioni figura poi il nome di Platone o un più generico richiamo ai platonici. Non è banale rilevare come l'autore citi quasi esclusivamente fonti filosofiche e si muova entro una costellazione testuale che sembra direttamente legata all'insegnamento delle Arti. Può stupire, ad esempio, la completa assenza dello pseudo-Dionigi, che pure nei commenti di Alberto e Tommaso (entrambi ben noti all'autore[27]) aveva giocato un ruolo di primo piano[28].

L'unica citazione "teologica" risale all'*Epistola de origine animae* di Agostino e viene introdotta proprio come autorità estranea al ragionamento filosofico, evocata piuttosto per stabilire la non decidibilità di un problema in sede di commento[29].

Altrettanto interessante è rilevare la mancanza di qualsiasi riferimento a Proclo. Come si avrà modo di sottolineare, questo aspetto potrebbe esser legato, non da ultimo, all'adesione del commentatore all'ipotesi albertina circa l'origine del *De causis*. Vale la pena di segnalare, infine, un duplice richiamo agli *articuli Parisienses* condannati nel 1277 nell'ambito della discussione del problema dell'infinità del movimento affrontato nella *quaestio* 16[30].

L. Cesalli, N. Germann, M.J.F.M. Hoenen (eds.), *University, Council, City. Intellectual Culture on the Rhine (1300-1550)*, Turnhout, Brepols, 2007, p. 113-134, in part. p. 125-129.

27. L'unica ricorrenza del nome di Tommaso si riferisce implicitamente al suo commento al *Liber de causis*; l'*expositio* dell'Aquinate è poi utilizzata tacitamente in diverse occasioni nel corso della trattazione.

28. Sul ruolo dello pseudo-Dionigi nella tradizione dei commenti del xiii secolo si veda C. D'Ancona, "L'uso della *sententia Dionysii* nel commento di s. Tommaso e Egidio Romano alle proposizioni 3, 4, 6 del *Liber de causis*", in *Medioevo. Rivista di Storia della Filosofia Medievale* 8 (1982), p. 1-42.

29. Il riferimento si ritrova nella *quaestio* 5, allorché il commentatore discute la moltiplicazione delle anime nobili rispetto alle intelligenze. Riguardo al problema specifico della moltiplicazione delle anime razionali, l'autore lascia la domanda *sub dubio*: "Quomodo autem anime racionales multiplicentur, ut omnes prodiant ex una anima rationali primo creata vel singule de novo creentur a causa prima, relinquit beatus Augustinus sub dubio in Epistola sua de origine anime ad Hieronimum", *Questiones super Librum de causis*, Mainz Hs. I. 610, f. 11r.

30. *Ibidem*, f. 26v: "Contra secundam partem suppositi arguitur: virtus infinita in agendo principiat motum infinitum et perpetuum. Sed non est ponendus motus infinitus et

Di seguito, si fornisce una tavola delle citazioni esplicite rinvenute nel commento basandosi sulla notizia offerta dallo stesso autore durante la trattazione. Le fonti sono elencate in ordine decrescente di frequenza: si riporta dapprima, se menzionato, il numero del libro dell'opera citata con numero romano, poi il riferimento alla *quaestio* dove compare la citazione e da ultimo il rimando alla pagina del manoscritto secondo la foliazione dell'esemplare trasmesso nel codice Hs. I. 610 di Mainz[31].

Aristoteles — 33 occorrenze	
Physica (12):	*I*: **pr.**, 3r; **q. 11**, 19r; **q. 11**, 19v; *II*: **q. 3**, 7r; **q. 5**, 10v; **q. 13**, 22r; **q. 14**, 23v; *VIII*: **q. 1**, 4v; **q. 3**, 7v; **q. 3**, 8r; **q. 14**, 24r; **q. 16**, 26v.
De anima (8):	*I*: **q. 15**, 24v; *II*: **q. 3**, 7v; *III*: **pr.**, 2r; **pr.**, 2r; **q. 5**, 10v; **q. 7**, 13v; **q. 8**, 15r; **q. 13**, 21v.
Metaphysica (6):	*I*: **q. 4**, 10r; *III*: **pr.**, 2r; *VII*: **q. 10**, 18r; *IX*: **q. 12**, 20v; *XII*: **q. 10**, 18r; *XIII*: **q. 10**, 18r.
De caelo et mundo (3):	*I*: **q. 1**, 5r; *II*: **q. 1**, 4v; **q. 14**, 23v.
De generatione et corruptione (1):	*II*: **q. 10**, 18r.
Meteora (1):	*I*: **q. 10**, 18r.
De essentia primae bonitatis (1):	**q. 20**, 37v.
senza riferimento (1):	**pr.**, 2v.

Boethius — 7 occorrenze	
senza riferimento (4):	**q. 1.**, 4v; **q. 2**, 6r; **q. 2**, 6r; **q. 9**, 16v.
De hebdomadibus (3):	**q. 4**, 10r; **q. 12**, 20v; **q. 17**, 28r.

perpetuus, et igitur non erit ponenda virtus infinita. Assumptum patet ex articulo Parisiensi qui allegatur circa VIII Physicorum"; e più oltre al f. 27r: "hereticum esset dicere motum non incepisse, ut clare elicitur ex articulis Parisiensibus circa materiam illam". Sull'attenzione riservata agli articoli parigini nel contesto della scuola albertista, cf. H. Wels, *Aristotelisches Wissen und Glauben im 15. Jahrhundert. Ein anonymer Kommentar zum Pariser Verurteilungsdekret von 1277 aus dem Umfeld des Johannes de Nova Domo*, Amsterdam, B.R. Grüner, 2004.

31. Per motivi di spazio si riporta solo il riferimento al manoscritto cui, come si dirà in seguito, si riconosce una certa priorità in sede di edizione. Si noti come dalla tavola delle fonti esplicite sono esclusi i rimandi al testo dello *Liber de causis* e le ricorrenze del nome di "David Iudaeus" che è considerato, in linea con l'ipotesi albertina, l'assemblatore dei teoremi e l'autore della relativa spiegazione. Quanto alla presentazione grafica delle fonti, si accoglie qui, con lievi modifiche, il modello proposto in D. Carron Faivre, "Guillaume de Leus, commentateur du *Liber de causis*", in *Bulletin de philosophie médiévale* 54 (2012), p. 297-331; in part. 317-321.

Averroes — 6 occorrenze	
Super Physicam (2):	*I*: **pr.**, 3r; **q. 7**, 13r.
In De anima (1):	*II*: **q. 14**, 24r.
Super De caelo et mundo (1):	*II*: **q. 1**, 4v.
Super Metaphysicam (1):	*XII*: **q. 1**, 5r.
senza riferimento (1):	**q. 13**, 22r.

Plato — 3 occorrenze	
senza riferimento (2):	**q. 9**, 16v; **q. 19**, 33r.
Timaeus (1):	**q. 17**, 28r.

Albertus Magnus — 2 occorrenze	
senza riferimento (2):	**q. 5**, 10v; **q. 12**, 20v.

Articuli parisienses — 2 occorrenze	
senza riferimento (2):	**q. 16**, 26v; **q. 16**, 27r.

Avicenna — 2 occorrenze	
senza riferimento (2):	**pr.**, 2v; **q. 13**, 22r.

Platonici — 2 occorrenze	
senza riferimento (2):	**q. 1.**, 5r; **q. 17**, 28r.

Alpharabius — 1 occorrenza	
senza riferimento (1):	**pr.**, 2v.

Algazelis — 1 occorrenza	
senza riferimento (1):	**pr.**, 2v.

Augustinus — 1 occorrenza	
Epistola de origine animae (1):	**q. 5**, 11r.

Epicurei — 1 occorrenza	
senza riferimento (1):	**q. 18**, 32r.

Seneca — 1 occorrenza	
senza riferimento (1):	**q. 20**, 37v.

Thomas de Aquino — 1 occorrenza	
senza riferimento (1):	**q. 5,** 10v.

4. I titoli del Liber *e la scienza delle cause primarie*

Il prologo e la prima *quaestio* illustrano il paradigma interpretativo d'insieme e tracciano i confini disciplinari e teorici dell'intera trattazione. Da un lato, il prologo presenta il *libro* oggetto di commento soffermandosi sulla spiegazione del titolo, della struttura e della materia; d'altro lato, la *quaestio* d'esordio, muovendo dalla lettera della prima proposizione, definisce la gerarchia metafisica e i principi generali della dottrina che verrà enucleata in dettaglio nelle sezioni successive.

L'*incipit* dell'opera, "sine lumine nichil est videre", riprende un adagio aristotelico tratto dal terzo libro del *De anima* (III, 3, 429 a4): la vista non procede dall'oggetto se questo non è illuminato dalla luce, spiega l'autore, ma la luce giunge a sua volta dalla fonte (il *lumen*), che è la vera causa della visione senza la quale l'oggetto resterebbe inattingibile[32]. Secondo un'analogia con la luce fisica, tutto ciò che illumina l'intelletto e rende possibile la conoscenza viene definito *lumen*. Così accade — prosegue il testo del prologo — per le forme delle cose, nella misura in cui manifestano le realtà da esse informate e le rendono intelligibili; similmente, la causa prima è definita *lumen luminum*, in quanto supera tutte le forme per attualità e conferisce a queste l'essere[33]. Il *De causis* dispiega in tal senso una scienza dei lumi poiché

32. Cf. *infra*, prol., p. 257, l. 3-13.

33. Il prologo delle *Questiones* esibisce una corrispondenza letterale sorprendente con il testo di un anonimo commento al *De ente et essentia* di Tommaso d'Aquino tramandato nel codice di Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV. Q. 16, f. 1v-41r. Il prologo non muove soltanto dalla stessa sentenza aristotelica, ma si sviluppa in maniera del tutto speculare rispetto a quello del commento al *De causis*. La circostanza è di particolare interesse e meriterebbe un approfondimento autonomo. Di seguito si riporta un brano del prologo (f. 1v) evidenziando in corsivo la lettera che si rinviene anche nelle *Questiones*: "*Circa inicium* Tractatus de esse et essencia allegatur *illa proposicio*: '*Sine lumine nichil est videre*', quam scribit Aristoteles *tractatu primo III De anima*. Proposicio licet vera et nota sit, tamen *sic ostenditur. Quia cum videre sit quidam actus, ipse non a visu nisi visu afficiatur luce et specie lucis. Lux autem non est sine lumine, ergo sine lumine nichil est videre*. Ratio probatur sic. Quia visus est potencia passiva ut dicit II De anima, modo potencia passiva non ducit se ipsam ad actum sed requiritur obiectum actuans et movens potenciam. Tale autem obiectum non est color, modo color non movet visum, id est non ducit visum de potentia ad actum nisi superfundatur lumine. Dicit enim Aristoteles II De anima, color est motivus visus secundum actum lucidi, ergo *sine lumine nichil sit videre*. [...] *Et quia*

indaga l'essere delle forme secondo il loro flusso dalle cause primarie e prima della contrazione nella realtà materiale. L'autore non esita a definire questa scienza *pars metaphysice*. Ricorrendo ad una prospettiva di lettura che ha illustri precedenti nel XIII secolo[34], il *subiectum* del *Liber* è esplicitamente connesso a quello della *Metafisica* aristotelica: l'ente in quanto ente a partire da cui lo Stagirita stabiliva l'unità della filosofia prima è indagato qui secondo la derivazione dalle cause universali e divine. In altre parole, nelle pagine del *Liber* la filosofia prima giunge a perfezione e compimento (*perfectio et complementum*) mutando in una teologia filosofica, in una scienza delle cose divine[35].

Il commentatore non affronta in maniera diretta la domanda circa la paternità del *Liber*, ma sembra assumere tacitamente la proposta di Alberto Magno allorché si riferisce a David Iudaeus come a colui che avrebbe raccolto e commentato (*commentator et etiam collector*) i teoremi del *De causis*[36]. Se tuttavia si prende in considerazione il commento al *De hebdomadibus*, qui l'autore sembra attingere a una corrente di pensiero in parte alternativa e attribuisce il *De causis* ad al-Farabi[37] lungo una sequenza di citazioni dalla quarta proposizione[38].

> *a sensu ascendimus ad noticiam intellectus, hinc est quod* sicut corporaliter sine lumine extrinseco non videmus, ita spiritualiter sine lumine nichil est videre. Unde *per quandam similitudinem ad lucem corporalem omnia manifestativa intellectus lumina appellamus.* […] *Ibi fundatur formas rerum rationabiliter dici lumina, cum manifestent res quarum sunt forme. Causa autem prima omnis actus et forma rerum excedit in actualitate, hinc est quod rationabiliter appellata est lumen luminum et etiam nominatur lumen primum et sincerum*". Il parallelismo continua e riguarda anche la stessa struttura del prologo, sebbene i riferimenti al *De causis* vengano poi sostituiti con riferimenti al *De ente et essentia* di Tommaso.

34. Per un orientamento cf. A. DE LIBERA, "Structure du corpus scolaire de la métaphysique dans la première moitié du XIIIe siècle", in C. LAFLEUR, J. CARRIER (eds.), *L'enseignement de la philosophie au XIIIe siècle. Autour du Guide de l'étudiant du ms. Ripoll 109*, Turnhout, Brepols, 1997, p. 61-88.
35. Sulla concezione albertista della metafisica, con riferimento anche al prologo delle *Questiones*, cf. MELIADÒ, "Axiomatic Wisdom", p. 94-98.
36. Il nome di David Iudaeus ricorre più volte nel corso della trattazione. Sull'ipotesi albertina circa la composizione del *Liber* cf. A. DE LIBERA, "Albert le Grand et Thomas d'Aquin interprètes du *Liber de causis*", in *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 74 (1990), p. 347-78.
37. La tradizione incline ad attribuire il *De causis* ad al-Farabi è notoriamente anteriore ad Alberto, anche se non necessariamente in contraddizione con la sua soluzione. A tal proposito cf. C. D'ANCONA, *Recherches sur le 'Liber de causis'*, Paris, Vrin, 1995, p. 215-216. Si veda anche il quadro delle posizioni medievali circa l'attribuzione del *Liber* discusse nel commento anonimo conservato nella biblioteca Augsburg, cf. A. BANEU, D. CALMA, "Notes sur un commentaire inedit au *Liber de causis* (Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek, 4° Cod 68)", in *Bulletin de philosophie médiévale* 54 (2012), p. 277-296, in part. 284.
38. Cf. *Questiones super Ebdomades*, in Mainz, Stadtbibliothek, Hs. I. 610, f. 53v-54r.

In perfetta simmetria con la parafrasi di Alberto, il prologo delle *Questiones* lascia spazio alla discussione dei titoli che sarebbero stati conferiti all'opera da diversi autori. Se la costellazione dei titoli è speculare a quella di Alberto[39], la loro giustificazione invece si discosta dalla lezione albertina risultando più succinta e sistematica[40].

I cinque titoli che la tradizione ha conferito al *Liber* corrispondono a punti di vista distinti da cui è possibile osservare il suo oggetto. David Iudaeus assegnò all'opera il titolo di *Liber metaphysice* nella misura in cui le realtà che vengono prese in considerazione sono separate dalla materia; al-Farabi le diede il titolo di *Liber de pura bonitate* perché considerò le stesse realtà secondo la loro subordinazione al principio finale di tutte le cose; il titolo attribuito da al-Gazali, *Liber de floribus divinorum*, porta ad espressione invece la bellezza (*venustas*) dei lumi, la cui conoscenza è coronamento delle altre scienze; Avicenna conferì il titolo di *De lumine luminum* perché nel libro si indaga la fonte di tutti lumi; i seguaci di Aristotele, infine, denominarono il trattato *Liber de causis* nella misura in cui l'essere dei lumi deriva dalla causalità esercitata dalle cause primarie.

Proprio alla dottrina delle cause primarie universali è dedicata, a mo' di introduzione teorica, la prima delle venti questioni di commento. La domanda mette a tema l'eminenza delle cause primarie rispetto a quelle secondarie e offre l'occasione per fornire una definizione e classificazione delle cause. L'autore descrive così un ordine quadripartito di principi — causa prima, intelligenza, anima nobile e natura universale — dove l'inserimento della natura nel novero delle cause primarie rappresenta un elemento precipuo dell'interpretazione albertina. Rispetto ad Alberto, l'autore pone però particolare enfasi sul fatto che tra l'intelligenza e l'anima sussista una differenza relativa solo all'esercizio della causalità (*causaliter*), senza che vi sia una distinzione secondo la sostanza (*substantialiter*)[41].

La dipendenza da Alberto risulta in ogni caso molto stretta e non si limita alla mera filiazione dottrinale. L'autore riprende infatti con fedeltà letterale una serie di argomenti e di *auctoritates* che incontra nel *De causis et processu* e li riorganizza entro un ordine funzionale al genere letterario della *quaestio*. L'esposizione della prima proposizione viene condotta quasi integralmente su una base testuale tratta dai capitoli 2-5 del primo trattato nel secondo libro[42]. Si propone qui un breve esempio per mostrare come un singolo brano di Alberto

39. Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, II, 1, 1, p. 59-61.

40. Cf. *infra* p. 259, l. 1 - p. 260, l. 3. I motivi addotti dall'autore, pur essendo in qualche modo correlati alla proposta di Alberto, non evidenziano una dipendenza diretta.

41. Cf. *infra* p. 268, l. 4. Su questa precisazione cruciale l'autore tornerà nel prosieguo dell'opera, in particolare nella q. 3.

42. Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*., II, 1, 2-5,

venga estratto dal suo contesto e sdoppiato rispettivamente in un argomento *quod non*, enunciato appena dopo la formulazione del problema, e nella sua soluzione, riportata al termine dello svoglimento della *quaestio*.

Albertus Magnus *De caus. et proc.*, II, 1, 5, p. 66, l. 5-10:	*Questiones super Librum de causis, q. 1* (cf. *infra*, p. 266, l. 4-5; p. 269s, l. 19-2)
Nec iterum sequitur, si causa secundaria ex se et ex antecedentibus influit et sic ex pluribus quam primaria influit, quod plus influat quam primaria. Omnia enim ex quibus influit causa secundaria, habet a causa primaria, et in ipsa sunt potentius et vehementius.	Arguitur primo quod non, quia secunda causa vniversalis ex se et antecedentibus influit, ergo plus. [...] Prima faciliter solvitur quia illud quod ex se influit hoc habet a primaria a qua causatur, modo constat quod omne quod est in causato et in causa nobilius esse in causa quam in causato.

Qualcosa di molto simile accade anche per ciascuno dei *notanda* e delle *conclusiones*. La corrispondenza letterale getta luce sulla tecnica compositiva: un lavoro di trasposizione e ridisposizione della parafrasi Alberto in direzione di uno specifico problema e al servizio della forma disputativa della *quaestio*. Con buona probabilità, si tratta di un riadattamento ai fini dell'insegnamento.

Studi ulteriori dovranno chiarire la collocazione specifica della dottrina delle *Questiones* nel panorama della letteratura albertista e la natura precisa del loro rapporto, da un lato, con i testi di Alberto e, dall'altro, con quelli dei maestri della scuola, quali Johannes di Nova Domo, Lamberto di Monte o Eimerico di Campo. Di certo, nel panorama del XV secolo le *Questiones* rappresentano uno dei documenti più significativi della storia degli effetti del *Liber de causis*, non da ultimo per la loro ricezione e circolazione manoscritta.

II. Prolegomeni all'edizione critica delle *Questiones*[43]

1. La lista dei testimoni e lo scenario stemmatico

La tradizione manoscritta delle *Questiones* consta di sei testimoni risalenti alla seconda metà del Quattrocento e conservati oggi in Germania e in Repubblica Ceca. Di seguito, si propone la lista dei manoscritti con la rispettiva sigla e una

p. 59-61. Si rimanda *infra* all'apparato delle fonti dell'edizione parziale per un quadro sulle dipendenze letterali tra la parafrasi di Alberto e le *Questiones*.

43. In questa sezione si offre uno studio preliminare sulla tradizione manoscritta in vista di un'edizione critica integrale del commento. A quella sede si rimanda per un'analisi dettagliata degli esemplari, dei loro rapporti, nonché del contesto di preparazione e diffusione dei codici.

presentazione sommaria del loro contenuto. Per la descrizione codicologica si rimanda in nota, laddove disponibili, ai cataloghi bibliotecari.

E = Erlangen-Nuŕnberg, Universitätsbibliothek, Hs. 498 (20.8 x 15 cm., 130 f.), XV secolo[44].

> *Questiones super Librum de causis* (f. 1r-25r); *Questiones super Ebdomades* (f. 25v-40v); <Gerardus de Monte>, *Commentarius in De ente et essencia Thome de Aquino* (f. 41r-107v); Gilbertus Porretanus, *Liber sex principiorum* (f. 116r-130v).

M = Mainz, Wissenschaftliche Stadtbibliothek, Hs. I 610 (21 x 25 cm., 268 f.), XV secolo.

> *Questiones super Librum de causis* (f. 2r-38r); *Conclusiones de intellectu et intelligibili* (f. 38v-45v); *Questiones super Ebdomades* (f. 46r-71r); *Proposiciones Trismegisti* (f. 74v); Johannes Wenck, *Questiones in tercium De anima*; <Heymericus de Campo>, *Compendium divinorum* (f. 89v-95v; 120r-176v); *Questiones super octos libros Physice* (f. 180v-268v).

Pk = Praha, Knihovna Metropolitni Kapituly u svatého Vita, Cod. M. 55, cat. nr. 1411 (22.1 x 16 cm., 119 f.), XV secolo[45].

> *Questiones super Librum de causis* (f. 1ra-13va); *Disputatio super differenciam inter esse et essenciam secundum Egidium Romanum* (f. 14r-17v); <Heymericus de Campo>, *Tractatus problematicus* (f. 18r-87v); *Tractatus de universalibus* (f. 89r-110v).

Pu = Praha, Národní Knihovna České Republiky, Cod. I F.25 (22 x 16 cm., 307 f.), XV secolo[46].

> <Johannes Versor>, *Questiones XII librorum Metaphysice Aristotelis* (f. 1r-128v); Egidius Romanus, *Theoremata de esse et essencia* (f. 129r-129v); Albertus Magnus, *Summa naturalium* (f. 130r-224v); *Memoriale rerum difficilium* (f. 246v-261r); <Johannes de Nova Domo (?)>, *Capitulum de universali reali* (f. 260r-261r); *Tractatus de universalibus* (f. 262r-282r); *Liber de causis* (f. 284r-290v); *Questiones super Librum de causis* (f. 290v-302v).

44. Cf. H. Fischer, *Katalog der Handschriften der Universitätsbibliothek Erlangen 2: Die Lateinischen Papierhandschriften*, Erlangen, 1936, p. 100-1.
45. Cf. A. Podlaha, *Soupis rukopisů knihovny Metropolitní Kapitoly Pražské* II, Praha, 1922, p. 302, nr. 1411.
46. Cf. J. Truhlář, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum, qui in c.r. Bibliotheca Publica atque Universitatis Pragensis asservantur* I, Praha, 1905, p. 105-16 nr. 257; A. Birkenmajer, *Études d'histoire des Sciences en Pologne*, Wrocław, 1972, p. 328-30.

T = Tübingen, Universitätsbibliothek, Mc 103 (20 x 14 cm., 228 f.), XV secolo[47].

> *Tractatus obligacionum* (f. 3r-11v); *Tractatus insolubilium* (11v-14v); *Tractatus de consequenciis* (f. 14v-26v); *Rudimenta logicalia* (f. 27r-54v); *Tractatus contra universalia realia negantes* (f. 65r-66v); *Tractatus contra ineptos et falsissimos modernos negantes* (f. 66v); Johannes de Nova Domo, *Tractatus de natura universali* (f. 67r-74v); <Dominicus Gundisalvi>, *Tractatus de unitate* (f. 74r-78r); *Tractatus de universalis natura* (f. 103r-108v); *Liber de causis* (f. 108v-113v); *Questiones super Librum de causis* (f. 114v-122v); Gualterus Burleus, *De intencione et remissione formarum* (f. 122v-150v).

V = Vodňany, Městské muzeum a galerie Vodňany, inv. nro. 1206, sub sign. G 11 R (280 f.), XV secolo (ca. 1450-54)[48].

> *Tractatulus excerptus ex Metaphysica Boneti* (f. 1r-10r); <Johannes Versor>, *Questiones in de ente et essencia beati Thome* (f. 11v-33v); *Questiones super Librum de causis* (f. 34v-46v); <Franciscus de Mayronis>, *Questio quodlibetalis VIII, Vinculum* (f. 47r-54r); <Johannes Versor>, *Questiones XII librorum Metaphisice Aristotelis* (f. 59r-148r); Antonius Andrea, *Questio difficillima dulcis doctoris* (f. 149v-152r); Antonius Andrea, *Questiones super libros Metaphisice Aristotelis*, (f. 157r-264r); <Egidius Romanus>, *Theoremata de esse et essencia* (f. 264v-266v); Magister Mangotus Erfordiensis, *Determinacio de principio indiuiduacionis* (f. 269r-273v); Johannes Datus, *Questio subtilis de pluralitate formarum* (f. 274r-277v); Johannes de Pizano, *Questio de essencijs rerum et universali* (f. 277v-280r).

La diffusione del testo delle *Questiones* è documentata anche dalla tradizione più tarda dei commenti al *Liber de causis*. Giacomo di Gostynin († 1506), che fu uno dei maestri di spicco presso la facoltà delle Arti di Cracovia alla fine del XV secolo, compose una esposizione al *De causis* di ispirazione albertista che contiene ampi estratti dalle *Questiones*[49]. Il commento è conservato in due codici (Kraków, Biblioteka Jagiellonska, cod. 505, f. 155r-190v; Wien, Österreichischen Nationalbibliothek, Cod. 5141, f. 69r-107v) e fu stampato

47. Cf. H. Röckelein, *Die lateinischen Handschriften der Universitätsbibliothek Tübingen* 1, beschrieben von H. Röckelein unter Mitwirkung von G. Brinkhus, H. Weigel und U. Hascher-Burger; unter Benutzung der Vorarbeiten von E. Neuscheler, Wiesbaden, 1991, p. 217-219.
48. Cf. K. Pletzer, *Knihovna M. Havla Gelasta Vodňanského*, Vodňany, Městské muzeum a galerie, 1987, p. 33. Dello stesso autore è consultabile una descrizione più dettagliata del manoscritto presso le carte d'archivio della Biblioteca del Museo cittadino di Vodňany. Ringrazio Pavla Stuchlá (Městské muzeum a galerie) per avermi gentilmente messo a disposizione una copia della descrizione e una riproduzione parziale del codice.
49. A tal proposito, si rimanda a Meliadò, "Axiomatic Wisdom", p. 127-130.

a Cracovia nel 1507 con il titolo di *Theoremata seu propositiones Auctoris Causarum David Judei cum annotationibus ac luculenta expositione*[50].

L'esame del rapporto tra i diversi testimoni è basato su una collazione integrale del prologo e di quattordici *quaestiones* distribuite lungo tutto l'arco del testo: le qq. 1-11, 15, 17 e 20. Nel corso dell'analisi farò riferimento a una casistica tratta perlopiù dalla sezione di testo che è oggetto precipuo dell'edizione — il prologo e la prima *quaestio* — anche se, dove necessario, argomenti più limpidi saranno accolti da altre parti dell'opera[51]. Ecco la rappresentazione grafica dei rapporti di derivazione tra i manoscritti che i paragrafi seguenti andranno a illustrare nel dettaglio.

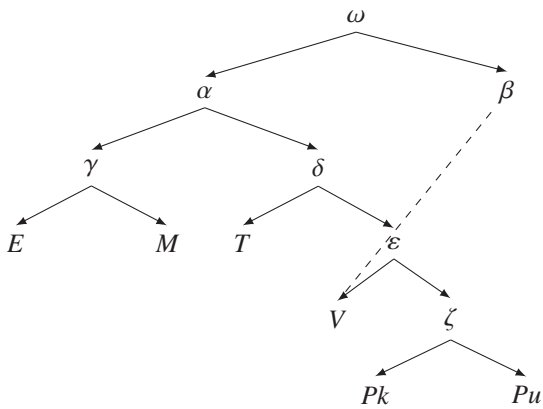

2. Due tipologie redazionali

La collocazione del testo del *Liber de causis* all'interno del commento offre un criterio preliminare ai fini di una classificazione della trasmissione manoscritta. I manoscritti *E* e *M*, infatti, riportano le proposizioni del *Liber* prima di ogni *quaestio* relativa di commento, mentre negli altri esemplari il commento si trova ricopiato senza interruzioni. Tra questi, i testimoni *T* e *Pu* conservano il *Liber de causis* appena prima delle *Questiones*, mentre *Pk* e *V* omettono il testo del trattato.

E e *M* sono accomunati da un'altra caratteristica legata al contesto di trasmissione: entrambi i manoscritti tramandano, con le *Questiones super*

50. L'edizione parziale che si offrirà di seguito non terrà conto di questi *excerpta*.
51. Per gli esempi tratti dalla porzione di testo qui edito si menziona il riferimento *infra* al presente articolo, corredato dal numero di pagina e di linea; per tutti gli altri passaggi testuali si fornisce il rimando al foglio di ogni singolo manoscritto.

Librum de causis, anche il commento agli assiomi del *De hebdomadibus* composto dal medesimo autore. Il commento a Boezio presenta una struttura affine: riporta per esteso l'assioma boeziano e poi sviluppa una *quaestio* su un tema correlato. Questa articolazione è testimoniata in ciascuno dei sedici esemplari che ci sono noti.

L'utilizzo di specifiche formule introduttive, connettive o riepilogative dell'argomentazione costituisce un ulteriore elemento associativo tra questi due gruppi di testimoni. *E* e *M* presentano uno schema espositivo omogeneo e abbreviato, che si differenzia dalle formulazioni attestate in *T*, *Pu*, *Pk* e *V*, di solito più estese. Questa divergenza è di tipo formale e si verifica, in particolare, quando l'autore propone una serie di *notanda* preliminari alla soluzione o in conclusione alla *responsio*.

	E, *M*	*Pk*, *Pu*, *T*, *V*
prol., *infra*, p. 258, l. 11	ad primum dicitur quod	ad primum ponitur ista conclusio
q. 1, *infra*, p. 267, l. 1	Notandum igitur primo	In presenti questione primo declarabitur quid nominis terminorum.
q. 1, *infra*, p. 269, l. 7	Prima conclusio	Istis premissis quantum ad… est prima conclusio
q. 1, *infra*, p. 269, l. 18	…	Ex quibus omnibus patet responsio affirmativa ad quesitum
q. 2, *E* f. 3r, *M* f. 6 r, *Pk* f. 2va, *Pu* f. 293r, *T* f. 115v, *V* f. 36r	Notandum quod	In presenti materia primo (primum *T*) videbitur (de *add. Pk*, *Pu*) quid nominis terminorum. Secundo videbitur de quesito. (Pro *add. V*) primo sciendum quod
q. 3, *E* f. 4r, *M* f. 8r, *Pk* f. 3rb, *Pu* f. 293v, *T* f. 116r, *V* f. 37r	Advertendum tamen (tamen *om.* M) quod	Diligenter tamen commendandum est memorie quod

Questa tipologia di esempi ricorre con regolarità lungo tutto il commento. I manoscritti *T*, *Pu*, *Pk* e *V* consegnano una redazione apparentemente più curata su un piano stilistico rispetto a quella di *E* e *M* e rimandano a uno stadio d'elaborazione contraddistinto da una maggiore attenzione verso la scansione delle diverse parti di cui si compone la *quaestio*.

La distinzione preliminare tra due linee di trasmissione che emerge dagli elementi sopra menzionati sembra confermata da una lunga serie di varianti

di genere diverso, tra cui inversione, aggiunta e riformulazione. Ecco una selezione di esempi:

	E, *M*	*Pk*, *Pu*, *T*, *V*
prol., *infra*, p. 257, l. 4	actus quidam	quidam actus
prol., *infra*, p. 258, l. 4	vero aut	vero modicum aut
prol., *infra*, p. 258, l. 8-9	de diuisione materie	de diuisione tocius materie
prol., *infra*, p. 259, l. 5	collectore earundem	collectore earundem proposicionum
prol., *infra*, p. 259, l. 16	in posse et operari	in posse et in operari
q.1, *infra*, p. 266, l. 13	uerbi gracia	ut patet
q. 1, *infra*, p. 267, l. 9-10	causa prima sic describitur: causa prima est causa in qua sicut in fonte	causa prima sic describitur (dicitur *T*): est causa in qua sicut in fonte

3. Gli esemplari di Mainz ed Erlangen: il ramo γ

Alcuni errori congiuntivi permettono di definire l'appartenenza di *E* e *M* a uno stesso ramo della tradizione e di ipotizzare la loro derivazione da un modello comune (cui ci si riferirà con la sigla *γ*). L'argomento più limpido a tal proposito si ritrova nella seconda questione, dove *E* e *M* condividono un omeoteleuto:

	E, *M*	*Pk*, *Pu*, *T*, *V*
q. 2, *E* f. 3r, *M* f. 6r, *Pk* f. 2va, *Pu* f. 293r, *T* f. 115r; *V* f. 36r	Arguitur quod non, quia eternitas est interminabilis.	Arguitur quod non, quia eternitas *soli cause prime convenit. Ergo nulla intelligencia, nec anima nobilis habebit esse eternitatis sibi participatum. Assumptum ostenditur ex diffinicione eternitatis data a Boecio, que est eternitas* est interminabilis.

Una lunga omissione di *M* per omeoteleuto nel testo della prima *quaestio* (cf. *infra*, q. 1, p. 266, l. 6-7) offre inoltre un argomento per escludere la dipendenza diretta di *E* da *M*. Casi analoghi si rinvengono nel prologo, così come nelle

quaestiones 8 e 17. Similmente, un omeoteleuto di *E* nella *quaestio* 4 (cf. *E* f. 4v, *M* f. 9v) permette di ritenere che *E* non sia stato il modello di *M*.

4. I manoscritti di Praga e Vodňany

I due manoscritti conservati oggi a Praga appartengono a una stessa famiglia, ma sono reciprocamente indipendenti: nessuno sembra costituire l'antigrafo dell'altro. Il primo punto si lascia illustrare, oltre che da una serie di errori comuni (cf. ad es. *infra*, q. 1, p. 266, l. 9), da un caso significativo che si incontra nella *quaestio* sulla proposizione 9:

Pk, f. 6v	*Pu*, f. 297r
In oppositum arguitur, quod dicitur in textu, quod intelligencia est composita ex yliatim et forma *et constituta in esse distinctis principiis patet consequencia cum composicio.* Et dicitur eciam, quod est esse et forma. Secundo sic. Intelligencia susceptiva est influenciarum accidentalium, ergo *constituta in esse distinctis principiis. Patet consequencia, cum composicio* secunda presupponit ex ordine eius ad ipsam primam composicionem.	In oppositum arguitur, quia dicitur in textu, quod intelligentia est composita ex yliatim et forma ~~et constituta in esse distinctis principiis patet consequencia cum composicio~~. Et dicitur eciam, quod est esse et forma et hoc. Secundo sic·. Intelligencia susceptiva est influenciarum accidentalium, ergo *constituta in esse distinctis principiis. Patet consequencia, cum composicio* secunda presupponit ex ordine eius ad ipsam primam composicionem.

I due manoscritti riprendono pedissequamente il medesimo errore di ripetizione contro tutto il resto della tradizione. Essi ricopiano due volte la frase "*constituta… compositio*" (la prima occorrenza della quale è fuori luogo), anche se nel manoscritto *Pu* l'errore viene identificato e il passaggio cancellato in un secondo momento.

Quanto al secondo aspetto menzionato, vale a dire la reciproca indipendenza dei due esemplari di Praga, *Pu* presenta un omeoteleuto e una lunga omissione nella prima *quaestio*, laddove *Pk* trasmette il testo completo (cf. *infra*, q.1, p. 268, l. 4; e q.1, p. 268, l. 15-16). Similmente, *Pk* esibisce una serie di omissioni individuali (cf. ad es. *infra*, prol., p. 260, l. 12-13; e prol., p. 260, l. 23-24) e un omeoteleuto (cf. *infra*, q.1, p. 270, l. 6-8) che non ha corrispondenza in *Pu*. Nessuno dei due manoscritti è pertanto una copia dell'altro, ma entrambi derivano, direttamente o indirettamente, da un modello comune (da questo momento indicato con la sigla *ζ*)[52].

52. Sullo stretto legame tra i due manoscritti di Praga, cf. i prolegomeni all'edizione

Il manoscritto di Vodňany, che fu confezionato presso la facoltà delle Arti di Praga verso la metà del XV secolo, evidenzia alcuni errori congiuntivi con *ζ* tali da supportare l'idea di una discendenza da una famiglia comune. Un brano tratto dalla *quaestio* 3, che concerne la natura intermedia dell'anima umana, mette bene in luce questo aspetto:

	E, *M*, *T*	*Pk*, *Pu*, *V*
q. 3, *E* f. 3v, *M* f. 7v-8r, *Pk* f. 3ra-b, *Pu* f. 293v, *T* f. 115v, *V* f. 37r	Ibi est videre animam nostram esse in orizonte intelligenciarum, quarum influentijs illuminatur, et accedere ad proprietatem ignobilium animarum ex hoc quod est principium motus progressiui.	Ibi est videre animam nostram esse in orizonte intelligenciarum, quarum influentijs illuminatur et accedit ad proprietatem ignobilium animarum ex hoc quod est principium motus progressiui.

L'utilizzo del modo indicativo *accedit*, chiaramente decifrabile nei tre testimoni, costituisce una lezione scorretta alla luce del contesto argomentativo. La prossimità stemmatica di *ζ* e *V*, che rappresenteremo mediante la comune appartenenza al ramo *ε*, risulta anche visibile in un'ampia serie di varianti, quali ad esempio:

	E, *M*, *T*	*Pk*, *Pu*, *V*
prol., *infra*, p. 258, l. 2	de formis simplici lumine intellectus vniversaliter agentis constitutis in esse	de formis simplici lumine intellectus vniversaliter agentis constituentis in esse
q. 5, *E* f. 6r, *M* f. 11r, *Pk* f. 4va, *Pu* f. 295r, *T* f. 116v, *V* f. 38r	Ibi fundatur, quod corpora impressiones capiunt ab animabus, et corruptibilitas (corruptio *T*) corporum quo ad conservari in esse oritur ex debilitate impressionum (impressionis *M*) animarum	Ibi fundatur, cum corpora impressiones capiunt (capiant *V*) ab animabus, quod corruptibilitas corporum quo ad conservari in esse oritur ex debilitate impressionum (impressione *Pu*) animarum.

del *Tractatus problematicus* di Eimerico a cura di P. Rutten, "Een onderzoek naar de literaire en intellectuele context van de receptie van de *Tractatus problematicus* aan de hand van de tekstgetuigen", p. 30-32, disponibile sul web alla pagina: https://sites.google.com/site/tractatusproblematicus/editions/about-editions.

Il testimone *V* non costituisce tuttavia il modello di *ζ* o viceversa: *V* non eredita molti degli errori comuni a *Pk* e *Pu*, né trasmette a questi ultimi gli omeoteleuti che il suo testo presenta nella *quaestio* 4 (cf. *V* f. 37r, *Pk* f. 3va, *Pu* f. 294r) e 5 (cf. *V* f. 38r, *Pk* f. 4va, *Pu* f. 295r).

5. Il manoscritto di Tübingen

Come si è accennato in precedenza, il manoscritto *T* è assimilabile per caratteri tipologici e varianti specifiche ai testimoni del gruppo *ε*, sebbene occupi rispetto ad essi una posizione indipendente. Un breve sguardo all'apparato dell'edizione parziale rivela come *T* riporti un numero molto elevato di lezioni individuali; e ciò accade in maniera costante lungo tutto l'arco del testo. Un omeoteleuto in *T* nella *quaestio* 6[53] certifica l'indipendenza di *ε* da *T*, così come le lezioni comuni di *ε* menzionate appena sopra ci permettono di escludere la discendenza di *T* da *ε*. Tuttavia, errori congiuntivi di *T* con *ε* confermano l'aderenza a un medesimo ramo della tradizione (il gruppo *δ*), come si vedrà meglio nel paragrafo successivo.

6. Il ramo δ: contaminazioni e correzioni

La classificazione sinora proposta della tradizione manoscritta poggia sulla distinzione di due famiglie: alla prima (*γ*) appartengono i testimoni *E* e *M*; alla seconda (*δ*) si possono ricondurre *T* e gli esemplari che afferiscono al ramo *ε*, vale a dire *V* e i due manoscritti che abbiamo raccolto nella sottofamiglia *ζ* (*Pk* e *Pu*). All'interno del ramo *δ*, tuttavia, merita particolare attenzione la copia *V*, poiché rivela diverse tracce di contaminazione da una linea alternativa di trasmissione del testo.

In primo luogo, *V* presenta una serie di revisioni (perlopiù a margine) di mano del copista che intervengono a correggere errori o omissioni risalenti a *δ*. Un esempio:

	V	*δ* (*T*, *Pk*, *Pu*)	*γ* (*E*, *M*)
q. 11, *E* f. 12r, *M* f. 19r, *Pk* f. 7va, *Pu* f. 298r, *T* 118v, *V* f. 43v	Cum ergo esse substanciale intelligencie differatur (*corr. in marg. ex* dicatur) ab esse substanciali	Cum ergo esse substanciale intelligencie dicatur ab esse substanciali	Cum ergo esse substanciale intelligencie distinguatur ab esse substanciali

53. Cf. *Questiones super Librum de causis*, q. 6, *E* f. 7r, *M* f. 12v, *Pk* f. 5ra, *Pu* f. 295v, *T* f. 117r.

Sebbene le lezioni di δ risultino grammaticalmente sostenibili, esse comportano un'inconsistenza su un piano argomentativo. L'esempio mostra come *V* abbia copiato il testo da un modello che eredita da δ un errore e come rettifichi successivamente la lezione a margine, forse servendosi di un altro testimone.

Le revisioni che si rinvengono in *V* riguardano talvolta anche errori che si situano in ε — e che quindi il modello di *V* condivide solo con *Pk* e *Pu* — o errori individuali che derivano dal suo antigrafo o che sono stati commessi dallo stesso copista di *V*. In altri frangenti, tuttavia, le correzioni marginali di *V* rettificano le lezioni attestate da tutto resto della tradizione, persino quelle del gruppo γ:

	V	ζ (*Pk*, *Pu*)	δ (*T*) , γ (*E*, *M*)
prol., *infra*, p. 267, l. 2	Ex quo patet primarias causas (<n>ulli subiacere varietati *add. in marg.*) cum vno modo influant	Ex quo patet primarias causas cum vno modo influant	Ex quo patet primarias causas esse causas cum vno modo influant
	V	δ (*T*, *Pk*, *Pu*), γ (*E*, *M*)	
q. 11, *E* f. 12r, *Pk* f. 7vb, *Pu* f. 298r, *T* 119r, *V* f. 43v	sicut est esse corporis celestis quod motv (de ubi *add. in marg.*) ad ubi distenditur	sicut est esse corporis celestis quod motv ad ubi distenditur	

Nel primo esempio, il copista di *V* integra un'omissione che il suo testo ha in comune con *Pk* e *Pu* (e che dunque deriva da ε) con una inserzione a margine che si pone in conflitto con la lezione verificabile in *T* e γ[54]. Similmente, il passaggio dalla *quaestio* 11 mette in rilievo come *V* sia in grado di colmare una lacuna, verosimilmente per omeoteleuto, che si ritrova negli altri manoscritti del ramo δ e γ.

L'analisi di questa casistica suggerisce che *V* sia stato sottoposto a un procedimento di correzione sulla base di un secondo modello, il quale rispecchia uno stadio di trasmissione anteriore o estraneo alla divaricazione tra δ e γ. Il fenomeno di contaminazione nel manoscritto *V* non pare però

54. L'argomento deriva peraltro da un brano di Alberto, cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, II, 1, 4, p. 64, l. 62-67: "Sed prima causa et intelligentia et anima nobilis nulli ex parte sui vel ex parte suorum mobilium subiacent varietati. Et ideo formas suas uno ordine influunt sibi subiectis mobilibus".

limitato alle revisioni a margine. Una ristretta selezione di varianti specifiche supporta l'ipotesi secondo cui il copista abbia trascritto singole lezioni già in corpo di testo da un secondo esemplare di copia, producendo così una alterazione della linea verticale di trasmissione. In questa sede ci limitiamo alla discussione di due brani particolarmente significativi:

	V	δ (*T*, *Pk*, *Pu*), γ (*E*, *M*)
prol., *infra*, p. 257, l. 9-10	fos enim grece, latine lux dicitur	fons enim grece (grece *om. M*), latine lux dicitur
q. 3, *E* f. 3v, *M* f. 7v, *Pk* f. 3ra, *Pu* f. 293v, *T* f. 115v, *V* f. 36v	anima nobilis non habet operacionem intellectualem	anima nobilis non habet operacionem intelligibilis (intellectualis *M*)

Nella frase tratta dal prologo, *V* rappresenta l'unico esemplare a proporre la corretta traslitterazione della parola greca φῶς, che i testimoni di γ e δ rendono con la parola latina *fons*. Il secondo esempio mostra invece come in *V* venga scongiurato un errore grammaticale comune a tutta la tradizione. Questi casi, e altri simili disseminati lungo il commento, offrono lo spunto per due ordini di considerazioni: γ e δ, sebbene tramandino il testo secondo una duplice redazione, discendono da un unico archetipo (α) contenente errori congiuntivi; la copia *V*, pur essendo redatta principalmente sulla base dell'antigrafo ε, è in grado di attingere a singole lezioni o di apportare correzioni a margine che risalgono a un testimone (β) indipendente dall'archetipo α[55].

7. "Liber de causis dupliciter"

Una questione centrale in vista della definizione dei criteri d'edizione riguarda la comprensione dei rapporti tra γ e δ e la loro maggiore o minore prossimità rispetto all'archetipo. L'interpretazione della loro relazione è legata, non da ultimo, al problema della collocazione originaria del testo del *De causis* rispetto al commento: se prima del commento (come nei testimoni che derivano da δ: *T* e *Pu*), dentro il commento (come in γ) o assente come in *Pk* e *V*.

55. Le correzioni di *V* non sono sistematiche, né è possibile escludere che per singole lezioni il copista emendi autonomamente gli errori tramandati da α. Tuttavia, il quadro statistico dei casi riscontrati in sede di collazione sembra supportare l'ipotesi di una contaminazione da un testimone che, pur non essendo l'originale, è distinto da α. Al testimone *V* e al metodo di lavoro adottatto dal suo copista sarà dedicato ampio spazio nello studio che accompagnerà l'edizione integrale delle *Questiones*.

La collazione del testo del *De causis* preservato nei quattro manoscritti ha confermato l'esistenza di due distinte famiglie (γ e δ), ma ha evidenziato un aumento esponenziale delle varianti tra γ e δ rispetto alla collazione del testo del commento. Se ci si attiene ad un campione di 15 righe di testo — rispettivamente dalla prima proposizione del *Liber* e dalla prima *quaestio* di commento — si può rilevare come le differenze tra γ e δ contino nel primo caso almeno 19 varianze testuali, mentre nel secondo caso soltanto 8. Questa tendenza è confermata largamente dalla collazione delle sezioni successive. Se si confrontano, ad esempio, le prime 15 righe della seconda proposizione e della relativa questione, il rapporto è di 10 a 4. Inoltre, le varianti più significative nel testo del commento sono di tipo "redazionale", mentre i sei testimoni presentano, ad un livello generale, una certa omogeneità di lettura. Di contro, la tipologia di varianti nel testo del *Liber* sembra suggerire che le differenze tra γ e δ, sotto questo rispetto, non discendano da un medesimo processo di copiatura da α, ma che uno dei due rami della tradizione si sia servito di una copia del *Liber* indipendente da quella testimoniata nell'archetipo. In altre parole, la "distanza stemmatica" del testo del *Liber* in γ e δ non corrisponde alla distanza stemmatica tra γ e δ quanto al testo del commento. Non disponendo di una edizione critica del *Liber de causis*, né di studi specifici sulla sua trasmissione nel XV secolo, non ci è possibile corroborare questa ipotesi alla luce dello stemma, né di collocare le due "versioni" nel rispettivo stadio della tradizione del testo.

A margine dell'argomento di natura statistica, tuttavia, un'indicazione di rilievo giunge da un altro codice appartenuto, come *M*, alla biblioteca della certosa di Mainz. Il manoscritto Mainz, Wissenschaftliche Stadtbibliothek, Hs. I. 560, conserva in sequenza due esemplari dell'opera copiati dalla stessa mano ("Liber de causis dupliciter", f. 255r-270r; e f. 276v-284v)[56], che ad un'analisi preliminare sembrano corrispondere, nell'ordine, ai rami della tradizione del testo trasmessi in δ e γ. Il codice fa parte della stessa collezione legata alla figura di Marcellus Geist e tramanda, tra gli altri, un trattato a lui attribuito e due scritti di Johannes Wenck, il *De consequentiis* e i *Paradigmata ingeniorum artis*[57]. Sul significato di questo manoscritto, che è fondamentale per ricostruire la circolazione del *Liber* nel XV secolo, si tornerà con un'analisi dettagliata in sede di edizione integrale delle *Questiones*. Per il momento è sufficiente osservare che il commentatore delle *Questiones* potrebbe aver lavorato con due versioni del *Liber* o, in alternativa, che nel manoscritto γ o in δ sarebbe riportato un testo inserito solo in seguito, diverso da quello

56. La seconda copia del *Liber*, che sembra risalire alla medesima linea di trasmissione del testo in α, è incompleta poiché comincia dalla proposizione 15 (16).
57. Cf. Schreiber, *Die Bibliothek der ehemaligen Mainzer Kartause*, 64.

utilizzato dall'autore. L'esempio del manoscritto di Mainz, Hs. I. 560, sembra dar corpo a queste due ipotesi e suggerire come nel XV secolo venissero distinte in maniera più o meno consapevole due versioni del *Liber de causis*[58].

8. Criteri dell'edizione parziale

Nell'edizione del prologo e del commento alla prima proposizione si prenderà come punto di riferimento la tipologia redazionale testimoniata in γ, assumendo la sua anteriorità rispetto a δ. La tesi di una priorità di γ è difesa, tuttavia, sulla base di argomenti *di probabilità*, senza che sia peraltro possibile escludere che entrambe le concezioni redazionali risalgano al commentatore o siano circolate con il suo benestare. Il primo argomento si fonda sul confronto stilistico con l'esposizione al *De hebdomadibus* attribuibile allo stesso autore. Il commento al *De hebdomadibus* tramanda sempre, all'interno il commento, anche il testo integrale dell'assioma boeziano. È presumibile, in tal senso, che si tratti di una scelta stilistica da parte dell'autore o che tale conformazione editoriale corrisponda più da vicino alla sua prassi esegetica[59]. Il secondo argomento poggia sulla storia del manoscritto *M* e sulla prossimità al contesto accademico di Johannes Wenck, che potrebbe essere l'autore del commento o, quantomeno, costituisce una figura di congiunzione con l'ambiente parigino dell'autore. Il manoscritto *M* appartiene infatti a una collezione di codici conservata nella certosa di Mainz che è stata predisposta da Marcellus Geist[60]. Quest'ultimo ottenne il titolo di *magister artium* a Heidelberg nel 1448 e, nello stesso anno, fu studente di Wenck presso la facoltà di Teologia della stessa città. Nel 1452, in seguito a una violenta disputa con la scuola nominalista, Geist abbandonò l'università ed entrò nella certosa l'anno successivo. Molti dei manoscritti che Geist copiò o fece copiare a Mainz sono riconducibili alla sua esperienza accademica a Heidelberg. La stesura della copia di *M* (da lui glossata), e quindi γ, può considerarsi contemporanea a Wenck.

58. Ai fini dell'edizione, sarebbe rilevante poter stabilire, attraverso l'analisi testuale del commento, quale versione del *De causis* l'autore abbia utilizzato durante la scrittura dell'opera. Si tratta però di una prospettiva che non offre risultati affidabili per due ordini di motivi: il commentatore cita raramente *verbatim* il testo del *Liber*; e la parafrasi di Alberto Magno svolge un ruolo determinante nella mediazione e riformulazione della lettera del *De causis*, tale da rendere impossibile un'ipotesi solida circa il testo del *Liber* in uso all'autore.

59. Si noti peraltro come la formula "circa hoc theorema", con cui vengono introdotte molte delle questioni in γ (perlopiù assente invece in δ) e che sembra presuppore la *contiguità spaziale* della proposizione da commentare, ricorra anche nel commento al *De hebdomadibus*.

60. Su Marcellus Geist si veda la bibliografia citata *supra* alla n. 8. Sulla collezione della certosa si rimanda anche a G. Powitz, *Handschriften und frühe Drucke. Ausgewählte Aufsätze zur mittelalterlichen Buch- und Bibliotheksgeschichte*, Frankfurt a. M., Vittorio Klostermann, 2005, p. 134-158.

Al manoscritto *M* si conferirà per tali motivi una certa priorità in sede di edizione[61].

L'edizione del prologo e della prima *quaestio* è orientata dunque al testimone γ e si serve di δ laddove γ presenti evidenti errori, inconsistenze o omeoteleuti. Nei casi di divergenza tra *E* e *M*, si segue l'esemplare di γ in accordo con la lezione tramandata in δ[62]. Questo criterio è filologicamente efficace in quasi tutti i passaggi testuali. Laddove non sia stato possibile scegliere tra *E* e *M* sulla base di δ, ci si orienta sulla lezione di *M*, privilegiando questo testimone per la storia del manoscritto e la sua prossimità al milieu dell'autore. In due specifiche circostanze (cf. *infra*, p. 258, l. 5; p. 260, l. 21[63]) si recepiscono le varianti individuali di *E*, perché si è ritenuto, alla luce del contesto argomentativo, che *E* conservasse la lezione dell'archetipo. Similmente, si segue *E* in due luoghi del prologo (cf. *infra*, p. 259, l. 3; p. 259, l. 6) rispetto alla coniugazione al modo congiuntivo del verbo "considero" per motivi di correttezza e omogeneità con altri passaggi analoghi ("si vero considerentur…"). Per la traslitterazione della parola greca φῶς (cf. *infra*, p. 257, l. 9) si accoglie invece la lezione corretta tramandata in *V*, che rimedia a un errore di copiatura risalente ad α. In un solo frangente (cf. *infra*, p. 260, l. 17) si è emendato il testo del prologo con una congettura che poggia su una intertestualità con la *quaestio* 7[64].

L'edizione del testo della prima proposizione del *Liber de causis* viene proposta prima della *quaestio* relativa di commento in conformità con γ. Non si è però ritenuto giustificato l'utilizzo congiunto di γ e δ per ricostruire un testo unico del *Liber*, poiché si è assunto che il testo del *Liber* in δ fosse indipendente, quanto alla trasmissione materiale del commento, da quello in γ. Per tale motivo, si offre l'edizione della prima proposizione su due colonne, mettendo in risalto anche su un piano grafico la differenza tra le due versioni: sulla sinistra si edita il testo di γ, sulla destra quello di δ. La versione γ è resa sulla base del testimone *M*, mentre in apparato sono riportate le (poche)

61. Se l'ipotesi che si accoglie è corretta, le caratteristiche redazionali di δ potrebbero corrispondere a una revisione successiva del testo, più curata su un piano formale. Poiché non vi è prova che le revisioni e le integrazioni in δ siano di mano dell'autore, si assume che γ corrisponda ad uno stadio di trasmissione più vicino alla originaria concezione dell'opera.

62. Qualora all'interno del gruppo δ, il manoscritto *T* e ε non presentassero una lezione univoca, si adotta il testo conservato in ε (il modello di *V* e ζ), poiché *T* riporta un alto numero di varianti individuali.

63. In questo caso, la lezione di *E* si trova supportata dal manoscritto *V*, la cui variante "affectum" è probabilmente frutto di contaminazione da β.

64. Si tratta di un riferimento ad Averroè che è ripreso letteralmente nella q. 7: "sensus est principium fidei et assercionis nostre, ut dicit Commentator super primo Physicorum", *Questiones super Librum de causis*, q. 7, *E* f. 7v, *M* f. 13r; *Pk* f. 5r; *Pu* f. 295v; *T* f. 117v; *V* f. 39r.

divergenze rispetto a *E*. La versione δ è ricostruita alla luce dell'esemplare *Pu*, corretto contro *T* solo in pochi casi d'evidente errore di copiatura. Non si è scelto *T* per il numero elevato di lezioni individuali, nonostante la sua posizione più alta nello stemma.

Il testo critico rispecchia di regola l'ortografia del manoscritto *M*, anche nelle sue irregolarità. Nell'apparato critico le varianti di lettura sono rese in accordo con l'ortografia del manoscritto che si menziona ogni volta per primo. Le divergenze ortografiche non sono registrate nell'apparato, a meno che non si tratti di nomi propri di persona. La punteggiatura è stata introdotta dall'editore per facilitare la lettura. Similmente, risalgono all'editore l'utilizzo delle lettere maiuscole e la divisione in periodi e paragrafi. Si introducono, inoltre, i numeri romani per il riferimento alla numerazione dei libri citati dall'autore, anche quando nel manoscritto sono adoperate le lettere. La foliazione fa riferimento a *M*: il cambio di foglio è segnalato nel corpo di testo con una doppia barra verticale | all'interno della quale viene indicata la numerazione dei fogli.

In apparato vengono inoltre utilizzate le seguenti abbreviazioni:

add.	=	*addidit*
cf.	=	*confer*
coni.	=	*conieci*
del.	=	*delevi*
dub.	=	*dubium*
in marg.	=	*in margine*
iter.	=	*iteravit*
superscrip.	=	*superscripsit*

Il secondo apparato registra le fonti esplicite ed implicite. Le citazioni esplicite corrispondenti vengono riportate in corsivo nel corpo di testo.

<Questiones super *Librum de causis*>

<Preambulus>

|**M, 2r**| *Sine lumine nichil est videre* scribitur tractatu primo III *De anima*. Hec proposicio sic ostenditur quia, cum videre sit actus quidam, ipse non procedit a visu nisi visus afficiatur luce et specie lucis. Lux autem non est sine lumine, palam ergo quod sine lumine nichil est videre. Et quia a sensu ascendimus in noticiam intellectus, hinc est quod per quandam similitudinem ad lucem corporalem manifestativa intellectus lumina appellamus. Ibi fundatur ab Aristotele fantasiam nomen accepisse a lumine, fos enim grece, latine lux dicitur. Ibi fundatur formas rerum racionabiliter dici lumina, cum manifestent res quarum sunt forme. Cum autem causa prima omnes actus et formas rerum excedat in actualitate, hinc est quod racionabiliter appellata est lumen luminum, et aliquando nominatur lumen purum et sincerum. Ex

1 Questiones super Librum de causis] *om.* EMT; sequuntur *add.* Pu; Collectorium negocij altissimi de causis primarijs fecundissimis et nobilis puta causa prima, intelligencia, anima nobili et natura etc. V 2 Preambulus] Circa inicium Libri de causis assumitur talis proposicio PkPu; Assumitur proposicio T 3 scribitur] conscribitur T 4 actus quidam] quidam actus PkPuTV 4 non] vero E 6 sine lumine] lumen E; lumine M 6 palam] patet T 7 in] ad E 8 corporalem] investigancia (?) *add. sed del.* T 8 manifestativa] manifestanciam T 8 intellectus lumina] lumina intellectus V 9 fundatur] as *add. sed del.* V 9 fantasiam] fantasia Pk 9 lumine] et *add.* E 9 fos] fons EMPkPuT 9 grece] *om.* M 10 latine … dicitur] latine lumen dicitur M; lux dicitur latine T 10 ibi] fo *add. sed del.* V 10 formas] res *add. sed del.* M 10 lumina] lumen M 10 cum] enim *add. sed del.* V 11 manifestent] manifestetur E; manifestant T 12 rerum] *om.* V 13 est] *om.* T 13 aliquando] alij V

3 sine … videre : Aristoteles, *De anima*, III, 3, 429a 4. Cf. Albertus Magnus, *De anima*, III, 1, 9, p. 176: "et hoc est ideo, quia sine lumine non contingit videre: ideo phantasia derivatum nomen habet a visu, quia phantasia dicitur visio vel apparitio Latine". 9–10 fos … dicitur : Cf. Thomas de Aquino, *In Aristotelis libros De anima*, III, 6, 668, l. 3-4, p. 162: "Circa quod sciendum est, quod phos in Graeco, idem est quod lux; et inde venit phanos quod est apparitio, vel illuminatio et phantasia". 10–11 fundatur … forme : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 1, p. 61, l. 24-28. 13 lumen luminum : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 1, p. 61, l. 9-88. 13 lumen … sincerum : Cf. *Liber de causis*, prop. V[VI], 58. Cf. Albertus Magnus, *Ethica*, I, 6, c.7, p. 94b.

hijs fundatur nobilitas huius sciencie tractantis de formis simplici lumine intellectus vniversaliter agentis constitutis in esse. Intendens ergo vere illuminari toto conatu accedere habet ad hanc scienciam. Cuius racio est: in luce namque quod videmus cognoscimus, in tenebris vero aut omnino nichil aut incerto uisu caligamus.

Vt autem sermo mentibus audiencium ordinate ingerat scienciam, quattuor in hoc preambulo tractabuntur secundum ordinem: primum erit de subiecto sciencie huius; secundum erit de nomine huius libri; tercium erit de diuisione materie huius libri in tractatus; quartum de ordine huius sciencie ad alias sciencias humanitus adinuentas.

Quantum ad primum dicitur quod ens secundum influenciam causarum primarum acceptum siue secundum racionem causalitatis primariarum causarum est subiectum huius sciencie. Probatur quia hec sciencia pars est metaphysice, eo quod tractat de separatis a materia secundum rem et racionem. Dicitur enim III *Metaphysice* quod ipsius metaphysice est encia simpliciter accepta sine contractione ad materiam contemplari, ergo ex ordine |**M, 2v**| partis ad totum. Si ens in communitate causalitatis acceptum subiectum est tocius prime philosophie, ens acceptum sub causalitate primariarum causarum erit subiectum huius sciencie, que perfectio et complementum est tocius prime philosophie. Ideo completorium philosophie appellatur. De passionibus autem, proprietatibus et principijs huius subiecti videri habet in processu.

---

1 huius] *om.* T 1 tractantis] tractatis M; tractans T 2 constitutis] constituentis PkPuV 3 illuminari] illuminare M 3 conatu] conaton (?) Pk 3 habet] *om.* EM; quod *add.* Pk 3 racio] probacio hec PkPuT; probacio V 4 vero] modicum *add.* PkPuTV 5 aut incerto] igitur merito T 5 caligamus] colligamus MPkPu; collegamus T; colligimus V 7 preambulo] preambulo seu prohemio E; prohemio PkPuTV 7 tractabuntur … ordinem] secundum ordinem tractabuntur E; tractabuntur PkPuTV 7–8 subiecto … huius] huius sciencie subiecto E; subiecto huius sciencie PuT 8 diuisione] tocius *add.* PkPuTV 9 quartum] quarto Pk; erit *add.* Pu 10 adinuentas] inuente T 11 dicitur quod] ponitur ista conclusio PkPuTV 12 primarum] primariarum PuV 12 primariarum] primarum M 13 probatur] Probacio PkPuTV 15 metaphysice] metaphysici PkPuTV 16 ordine] ordinacione E 17–18 ens … philosophie] *om.* M (*hom.*) 18 est] ipsius *add.* T 18 primariarum] primarum M 20 tocius] ipsius T 20 completorium] completio T 21 autem] et *add.* PkPuTV 21 et principijs] *add. in marg.* Pu 21 et] eciam T 21 subiecti] sciencie E, M

3–5 in luce … caligamus : Cf. Gregorius Magnus, *Moralia in Iob*, lib. 4, par. 16, l. 4: "In luce namque quod uidemus agnoscimus; in tenebris uero aut omnino nihil cernimus aut incerto uisu caligamus". 15 III Metaphysice : Cf. Aristoteles, *Metaphysica* IV, 1003a 21-26.

Quantum ad secundum dicitur quod liber iste a philosophis diuersis racionabiliter quinque titulis inscriptus est. Patet quia, si ea que hic considerantur considerentur ea parte qua nec secundum esse nec secundum racionem materiam concipiunt, tunc inscribitur a Dauid Iudeo, commentatore proposicionum et eciam collectore earundem, *Liber metaphysice* quasi de transcendentibus materiam. Si uero considerentur ea parte qua stant sub influencia finali, qua reducuntur in finale omnium principium, tunc racionabiliter inscribitur liber iste ab Alphorabio *Liber de pura bonitate*, cum bonum dicat super ens habitudinem ad finem. Si uero lumina hic considerata considerentur secundum venustatem, videlicet secundum quod scibilia aliarum scienciarum ipsis sicut floribus venustantur, tunc racionabiliter inscribitur ab Algazele *Liber de floribus diuinorum*. Si uero considerentur ea que hic considerantur in simplici lumine intellectus vniversaliter agentis, non sub esse propriarum naturarum, tunc racionabiliter inscribitur ab Auicenna *De lumine luminum* liber iste, quia in ipso traditur noticia luminis omnia constituentis in esse, in posse et operari secundum triplicem influencie racionem. Si uero considerentur ea que hic considerantur ea parte qua esse proprie nature habent ex causalitate primariarum causarum causancium

1 dicitur quod] ponitur ista conclusio PkPuTV 1 a philosophis] *om.* M 2 racionabiliter] que *add. sed del.* Pu 2 quia] secundum ea que dicta sunt *add.* T 3 considerentur] considerarentur M; considerantur Pk, T 3 esse] rem PkPuV 4 concipiunt] accipiunt T 4 inscribitur] scribitur Pu 5 earundem] proposicionum *add.* PkPuTV 6 transcendentibus] contra *add.* Pk 6 materiam] naturam T 6 considerentur] considerantur MPkPuTV 6 ea] sub eadem T 7 finale] in *add.* Pk 7–8 tunc racionabiliter] rationabiliter tunc PkPuTV 8 Alphorabio] Amphorabio M 8 liber] lieber (?) T 9 super] sicut M; ipsum *add.* PkPuTV 9–10 considerata considerentur] considerantur T 10 videlicet … scibilia] secundum quam stillantia (?) T 11 sicut] for (?) *add. sed del.* Pk 12 Algazele] Allagazele M; Algazaele V 12 considerentur] considerantur PkPuT 14 naturarum] virtutum T 14–15 tunc … iste] liber iste ab Avicenna de lumine luminum intitulatur E; tunc racionabiliter inscribitur ab Avicenna liber de lumine luminum PkPuTV 16 esse] et *add.* PkPuV 16 et] in *add.* PkPuTV 17 considerentur] considerantur PkPuTV 17 ea … considerantur] *om.* Pk 18 causalitate] qualitate T 18 primariarum] primarum E; *iter. sed del.* M 18 causancium] causantia T

2–6 si ea … materiam : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 1, p. 59, l. 19-p. 60, l. 5. 8–9 Alphorabio … finem : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 1, p. 60, l. 6-50. 10–12 scibilia … diuinorum : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 1, p. 60, l. 50-p. 61, l. 8. 13–17 simplici … racionem : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 1, p. 61, l. 9-38; in part. l. 9-23: "Avicennam autem secuti magis proprie 'De lumine luminum' appellaverunt quattuor huius nominis assignantes rationes. Quarum prima est, quia cum prima causa agat lumine intellectuali et agatur hic de constitutis a prima causa, prout sunt in lumine intellectuali, sic autem sunt lumina illuminantia naturam omnem, placuit hunc tractatum 'De lumine luminum' intitulari. Secunda ratio est subtilis et bona. Quia cum lumen primae causae tripliciter influat rebus, scilicet influentia constitutionis ad esse et influentia irradiationis ad perfectionem virtutis et operis et influentia reductionis ad primum fontem ut ad boni principium, et huius influentia luminis omnis illuminationis principium sit et lumen, erit ipsum lumen luminum". 259.18–260.2 ex causalitate … causis : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 1, p. 61, 39-64.

simplici influencia luminis, tunc racionabiliter a sequacibus Aristotelis inscribitur *Liber de causis*. Causa enim ingerere et influere habet effectum esse, ergo etc.

Qvantum ad tercium dicendum quod materia huius libri que est de determinacione primariarum causarum habet quinque tractatus parciales. Primus est de vi et potencia primariarum causarum et durat usque ad proposicionem septimam. Secundus est de intelligencijs et durat |**M 3r**| a septima proposicione usque ad sedecimam. Tercius tractatus ostendit intelligencias esse causas infiniti motus et durat a proposicione sedecima usque ad vigesimam. Quartus est de regimine vniversorum a causa prima et durat a vigesima usque ad vigesimam quintam. Quintus est de primorum principiorum incorruptibilitate et durat a vigesima quinta proposicione usque ad finem libri. Ex quibus patent materie huius libri.

Quantum ad quartum dicitur quod inter sciencias humanitus adinventas sciencia huius libri est ultima. Patet quia logica est prima, ex eo quod docet modum innotescendi vnumquodque incognitum. Physica vero secunda, eo quod apprehenditur ab intellectu reflexo ad sensum, a quo sensus secundum Commentatorem est principium fidei et assercionis nostre. Tercia est mathematica, que habituat intellectum reflexum ad ymaginacionem, que supra sensum eleuata est. Quarta est moralis, que perficit intellectum per habitudinem ad affectum siue voluntatem. Cum ergo presens sciencia complementum sit tocius prime philosophie perficientis racionem siue intellectum in se, relinquitur quod sit vltima. Ultima dico quo ad nos, quia ipsa est prima quo ad rei naturam. Ergo ultima quo ad nos, cum ordo nature

1 influencia luminis] luminis influencia T 1–2 Aristotelis … causis] Aristotelem Liber de causis inscribitur T 2 ingerere … effectum] ingerere habet et influere effectum E; ingerere et influere habet officium PkPuV; officium habet ingerere et influere T 3 etc.] conclusio vera PkPuTV 4 de] *om.* EM 8 septima proposicione] proposicione septima T 8 ad] *om.* V 9 infiniti motus] in simplici motu T 9 et] et *iter.* E 10 ad] *om.* V 10 quartus] Tractatus quartus PkPuV; Quartus tractatus T 11 vigesima] proposicione *add.* PkPuTV 11 quintus] Tractatus quintus et finalis PkPuV; Tractatus finalis et quintus T 12–13 et … huius] *om.* Pk 13 quibus … materie] hijs patet materia PuTV 14 dicitur quod] ponitur ista conclusio PkPuT; ponitur conclusio ista V 15 sciencia] est *add.* T 15 prima] *om.* E 16 vero] *om.* PkPuTV 16 secunda] ex *add.* PkPuTV 17 ab] *om.* PkPuV; ad T 17 intellectu reflexo] intellectum reflexum T 17 intellectu] et *add. sed del.* M 17 sensus] *coni.*; sensu EMPkPuTV 18 et] *om.* Pk 18 assercionis nostre] assercionis materia sive nostre (astn *add. sed del.*) assercionis T 18 tercia] encia Pk 19 mathematica] metaphysica M 19 habituat] habitualiter T 19 ymaginacionem] possidet qua *add.* T 20 que] quidem ymaginacio *add.* PkPuTV 20 eleuata est] est eleuata PkPuTV 20 moralis] philosophia *add.* T 21 affectum] effectum MPkPuT 21 siue] uel T 21 sciencia] complet (?) *add. sed del.* T 22 prime] *om.* M 22–23 racionem … intellectum] intellectum siue racionem T 23 se] non perspectum (?) *add.* T 23–24 ultima … nos] *om.* Pk 24 ipsa] *om.* M 24 prima] quo ad res vel *add.* T

18 secundum Commentatorem : Averroes, *Physica* I, comm. 4.

euersus sit ordini nostro. Natura enim, ut patet I *Physicorum*, a principijs ad principiata procedit, nos vero e converso. Et hec de prelibandis ante hanc scienciam sufficiant.

1 euersus sit] sit inuisus Pk; sit euersus Pu; sit econversus (?) T 1 ordini] ordine E 2 e converso] a principiatis ad principia PkPuV; a principiatis a principia T 2 hec] *om.* T 2 prelibandis] prelibantis Pk; prelibatis Pu 2 ante] ad T 3 scienciam] hec *add.* T

1 I Physicorum : Aristoteles, *Physica* I, 184a 16-21.

<*Liber de causis*, proposicio prima>

γ

|**M 3r**| Omnis causa primaria plus influit in suum effectum quam causa secundaria vniversalis.

Cum ergo remouet secunda causa vniversalis virtutem suam a re, causa vniversalis prima non auffert virtutem ab ea. Quod est quia causa vniversalis prima prius agit in causatum secunde cause antequam agat in ipsum |**M 3v**| causa vniversalis secunda, que sequitur ipsam. Cum ergo agit secunda causa in causatum, quod ipsam sequitur, non excusatur ipsius actio a causa prima, que est supra ipsam. Et quando separatur secunda actio, que sequitur primam, non separatur ab ea causa prima, que est supra ipsam, quoniam est causa eius. Et nos quidem exemplificamus illud per esse et uiuum et hominem. Quod est quia oportet ut sit rei esse in primis, deinde uiuum, postea homo. Viuum est causa hominis propinqua et esse causa est longinqua. Esse ergo est causa hominis vehemencius quam uiuum, quoniam est causa uiuo, quod est causa hominis. Et similiter quando ponis racionalitatem causam homini, est esse causa hominis vehemencius quam racionabilitas, quoniam est causa eius esse. Et huius quidem signum est quod quando remoues virtutem racionalem ab homine, non remanebit homo, sed remanebit uiuum, spirans, sensibile. Et quando remoues ab eo uiuum, non remanebit uiuum sed esse, quoniam esse non remouetur ab illo, sed remouetur uiuum. Quoniam causa non remouetur per remocionem sui causati, remanet ergo adhuc esse. Cum ergo non est indiuiduum, homo est animal et, si non est animal, retinet esse tantum. Iam ergo manifestum est et planum quod prima causa et longinqua est plus comprehendens esse et est vehemencius causa quam causa propinqua. Et propter hoc est operacio eius vehemencioris adherentie cum re quam cause propinque. Et hoc quidem non fit nisi secundum hoc quia res in primis non patitur nisi a uirtute longinqua, deinde patitur a uirtute secunda, que est

5 remouet] remanet E 5 secunda causa vniversalis] causa vniversalis secunda E 5 causa] *corr. ex* causata M 7 ipsum] ipsam E 8–9 secunda causa] causa secunda E 12 quidem] autem E 13 ut] quod E 15 uiuo] uiui E 16 racionalitatem] racionabilitatem E 26 adherentie cum re] *scr. in marg.* M; *om.* E

<***Liber de causis*, proposicio prima**>

δ

|**Pu 285r**| Omnis causa primaria vniversalis plus est influens super suum causatum quam secunda causa vniversalis.

Cum ergo remouet causa secunda vniversalis virtutem suam a re, causa 5R
prima universalis non auffert virtutem suam ab ea. Quod est quia causa vniversalis primaria agit in causatum cause secunde antequam agat in ipsum causa vniversalis secunda, que sequitur ipsam. Cum ergo causa secunda agat in causatum, quod sequitur ipsam, non excluditur ipsius accio a causa prima, que est super eam, quoniam est ei causa. Et quando separatur causa secunda 10R
a causato quod sequitur ipsam, non separatur ab eo prima causa, que est supra ipsam, quoniam est ei causa. Et nos quidem exemplificamus illud per esse, vivum et esse hominem. Quod est quia oportet quod sit res in primis et oportet primo esse, deinde uiuum et deinde hominem. Viuum igitur est causa hominis propinqua et esse eius causa longinqua. Esse ergo vehemencius 15R
est causa hominis quam viuum, quoniam est causa vivo, quod est causa homini. Et similiter quando ponis racionalitatem causam homini esse, esse est vehemencius causa homini quam racionalitas, quoniam esse est causa ei. Et illius quidem significacio est quia, quando tu remoues virtutem racionalis ab homine, non remanet homo, sed remanet viuum, spirans, sensibile. Et quando 20R
remoues ab eo viuum, non remanebit viuum sed esse, quoniam esse non remouetur ab illo, sed remouetur vivum. Quia causa non remouetur propter remocionem causati sui, remanet ergo homini esse. Cum ergo non est viuum, homo non est animal, est tantum esse. Iam igitur manifestum est et planum quod causa prima longinqua plus et vehemencius causa est quam propinqua. 25R
Et ideo fit operacio vehemencioris adherencie circa rem quam <operacio> cause propinque. Et hoc quidem non fit nisi secundum hoc quia in primis res patitur a virtute longinqua, deinde vero patitur a virtute, que est sub

4 *δ* secunda causa] causa secunda T 5 R secunda] secunda *superscrips.* T 6 R universalis] *om.* T 6 est] causa *add.* Pu 6 quia] que Pu 7 universalis primaria] primaria universalis T 7 cause secunde] secunde cause T 7 agat] agit T 7 ipsum] ipsam T 8 sequitur] prosequitur T 8 agat] agit T 10 super eam] supra ipsam T 11 quod] que Pu 11 ipsam] et *add.* T 11 prima causa] causa prima T 12 nos] *om.* T 12 illud] *om.* T 13 quod est quia] quia quicque est T 13 res] *om.* T 14 et] sic *add.* T 14 et] *om.* T 15 longinqua] hominis est *add.* T 16–17 vivo … homini] (quod *add. sed del.*) quod vivum est causa T 17 ponis] ponimus T 17 racionalitatem] racionabilitatem T 18 homini] hominis T 18 racionalitas] racionabilitas T 18 ei] eius T 20 vivum, spirans, sensibile] sensitiua (?) et sensibile T 21 removes ab eo] *coni.*; removet ab eo Pu; ab eo removes T 22 quia causa] quoniam esse T 23 homini] hominis T 23 viuum] indiuiduum T 24 homo] et si *add.* T 24 tantum esse] esse tantum T 24 igitur] ergo T 24 manifestum … planum] planum est T 25 prima] et *add.* T 25 longinqua] longa T 25 est] rei T 26 operacio] operacionis T 27 cause propinque] propinqua T 27 nisi secundum hoc] secundum hoc nisi T 27–28 in primis res] res in primis non T 28 longinqua] *coni.* propinqua PuT 28 vero] secunda *add.* T 28 sub] *corr. ex* super Pu

sub prima causa. Et causa prima iuuat secundam super operacionem suam, quoniam omnem operacionem quam secunda causa efficit, et causa prima |**M 4r**| efficit, uerumtamen efficit eam per modum altiorem et sublimiorem. Et quando remouetur causa secunda a causato suo, non remouetur causa prima ab eo, quoniam causa prima est vehemencioris et maioris adherencie cum re quam causa propinqua. Et non figitur causatum cause secunde nisi per virtutem cause prime. Quod est quia causa secunda, quando efficit rem, influit causa prima, que est supra eam, super illam rem de virtute sua et quoniam adheret ei adherencia vehementi et seruat eam. Iam igitur manifestum est quod causa longinqua vehemencius est causa rei quam causa propinqua, que sequitur eam, et quod ipsa influit virtutem suam super eam et seruat eam et non separatur ab ea separacione sue cause propinque, immo remanet in ea et adheret ei adherencia vehementi secundum quod ostendimus.

2 secunda causa] causa secunda E 7 secunda] est *add.* E 8 prima] *superscrips.* M 8 sua] vehementi *add. in marg.* M 11 sequitur] consequitur E 11 eam] *iter.* E

ipsa. Et causa prima quidem adiuuat causam secundam super operacionem
suam, quoniam omnem operacionem quam secunda causa efficit prima causa 30R
efficit, verumtamen confit eam per modum alciorem et sublimiorem. Et
quando remouetur secunda causa a causato suo, non remouetur prima causa
ab eo, quoniam causa prima vehemencioris et forcioris est adherencie cum
re quam causa propinqua. Et non figitur causatum cause secunde nisi per
virtutem prime cause. Quod est quia causa secunda, quando facit rem, influit 35R
in eam causa prima, que est super ipsam rem, de virtute sua et adheret illi
rei adherencia vehementi et conservat eam. Iam igitur manifestum et planum
est quod causa longinqua vehemencius est causa rei quam causa propinqua,
que sequitur eam, et quod influit ipsa virtutem suam et conservat eam et non
separatur ab ea separacione sue cause propinque, ymmo remanet in ea et 40R
adheret ei adherencia vehementi secundum quod ostendimus et exposuimus.

29 ipsa] prima Pu 29 adiuvat] actuat T 30 operacionem] suam *add.* T 30 quam … efficit] causa secunda quam efficit T 30 prima causa] prima etiam T 30 prima] secundum *add.* Pu 31 confit] efficit T 31 sublimiorem] *corr. ex* sublimioremque T 32 secunda causa] causa secunda T 32 non] *iter.* T 32 prima causa] causa prima T 34 figitur] signatur T 34 causatum cause secunde] causa secunda T 35 prime cause] cause prime T 35 quia] *om.* T 35 causa] cum Pu 36 super] supra T 36 rem] et T 38 est] *om.* Pu 38 quod] quoniam T 39 eam et] ipsam T 40 propinque] propinqua T

<Questio super primam proposicionem>

Circa hoc theoreuma queritur vtrum cause primarie vniversales sint eminencioris influencie causis secundis vniversalibus.

Arguitur primo quod non, quia secunda causa vniversalis ex se et antecedentibus influit, ergo plus. Nisi enim ex se influeret, destitueretur ab essenciali eius operacione, et nisi ex antecedentibus influeret, iam non coadiuuaretur in operacione eius a causa prima.

Secundo: secundarie cause vniversales propinquiores sunt effectibus primarijs causis vniversalibus, ergo magis influunt. Patet consequentia, quia ex hoc demonstracio dicitur esse potior que ex proximis et immediatis principijs magis procedit.

Tercio: influxus a causa secunda comparatus ad influxum cause prime habet se sicut actus ad potenciam, uerbi gracia viuere est actus respectv esse. Cum ergo actus plus faciat ad esse causati quam potencia, sequitur secundam causam esse eminencioris influencie causa prima. In oppositum est Dauid Iudeus.

---

1 questio … proposicionem] Primi tractatus questiones contenentes theoremata quinque vel sex *add. in marg.* Pu 2 circa … queritur] Queritur primo PkPu; *om.* T; Queritur V 3 eminencioris] eminenciores ET 3 causis secundis] secundarijs causis PkPuTV 4 arguitur … non] Quod non arguitur primo PkPuV 4 secunda] *om.* E; secundaria PkPuTV 4 et] ex *add.* V 5 enim] *om.* M 6 essenciali eius] eius essenciali V 6–7 et … operacione] *om. (hom.)* M 7 coadiuuaretur] coordinaretur E; quomodo adiuuaretur Pk 7 operacione] ordinacione E 7 prima] sive operacione *add.* E 8 secundo] sic arguitur *add.* PkPu; sic *add.* TV 9 primarijs causis] causis primarijs PkPu, TV 9 vniversalibus] effectibus PkPu 10 dicitur] dicit T 10 potior] potissima T 10 proximis] proprijs EM 12 tercio] sic *add.* PkPuTV 12 secunda] secundaria PkPuTV 12 prime] primarie PkPu, TV 13 uerbi gracia] ut patet PkPuT; ut patet pote V 13 est actus] *om.* M 14 ergo] quo Pu 14 actus … faciat] plus actus efficiat M 14 sequitur] quod *add.* PkPuTV 14–15 secundam causam] causam secundam E; causa secundaria PkPu, TV 15 esse] est PkPuTV; emen (?) *add. sed del.* T 15 influencie] quam *add.* T 15 causa prima] primaria causa PkPuV; causa primaria T 15 in] *om.* EM

4–5 quia secunda … plus : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 5, p. 66, l. 5-8: "Nec iterum sequitur, si causa secundaria ex se et ex antecedentibus influit et sic ex pluribus quam primaria influit, quod plus influat quam primaria". 10–11 ex proximis … procedit : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 5, p. 66, l. 11-17: "Nec valet, quod quidam obiciunt, quod causa secundaria influit ex proximis, ex quibus fit rei diffinitio et demonstratio, causa autem primaria ex remotis non convertibilibus cum re, quod propter hoc causa secundaria plus influat quam primaria. Causa enim secundaria rei proxima non influit essentialia et convertibilia nisi virtute primariarum causarum, quae sunt in ipsa". 14–15 actus … prima : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 5, p. 66, l. 32-38: "Propter quod quidam instabant contra ea quae dicta sunt, dicentes, quod influxum a causa secundaria comparatum ad id quod influxum est a causa primaria, se habet sicut actus ad potentiam, sicut vivere se habet ad esse, et sentire ad vivere. Et quia actus plus confert ad esse quam potentia, propter hoc dicebant, quod secundaria plus influit quam primaria".

|**M, 4v**| Notandum igitur primo quod causa secundum Boecium est ad quam de necessitate sequitur aliud. Ex quo patet primarias causas esse causas, cum vno modo influant, scilicet simplici influencia luminis, que est ordo necessitatis.

Secundo notandum quod cause primarie sunt ille que vniversaliter influunt omnibus sequentibus ipsas. Ibi fundatur quod quattuor sunt cause primarie vniversales, scilicet causa prima, intelligencia, anima nobilis et vniversalis natura. Quelibet enim illarum omnibus sequentibus influit, quod ex descripcionibus earum colligitur. Nam causa prima sic describitur. Causa prima est causa in qua sicut in fonte effectiuo, formali et finali sunt omnia. Et ex hoc patet causam primam influere rebus in triplici genere cause. Sed intelligencia est substancia que ex se et non ex acquisicione uel possessione est intellectus, et per hoc amouetur intellectus noster, qui non est intelligencia, ut patet consideranti. Sed anima nobilis est anima sumendo animam ut est

1 notandum igitur] In presenti questione primo (primo *om.* T; *superscrip.* V) declarabitur quid nominis terminorum. Secundo subiungentur conclusiones. Sciendum igitur 2 de … sequitur] sequitur de necessitate E 2 esse causas] *om.* PkPu; ulli subiacere varietati *add. in marg.* V 3 cum] *add. in marg.* M 3 scilicet] in *add.* M; sed Pk 5 secundo notandum] sciendum igitur secundo Pk; sciendum secundo Pu 6 ipsas] ipsam M 6–7 cause primarie] primarie cause PkPuV 7 prima] primaria M 7–8 intelligencia … natura] anima nobilis et vniversalis natura et intelligencia T 8 enim] *om.* M 9 describitur] dicitur T 9–10 causa prima] *om.* PkPuTV 10 effectiuo] effective T 11 et … hoc] Et ex quo PuT; Ex quo PkV 11 causam primam] primam causam V 11 cause] esse T 12 intelligencia] sic describitur *add.* PkPuV; sic dicitur *add.* T 12 vel possessione] vel passione E; *om.* T 12–13 est intellectus] apprehendit omnia T; est intelligens V 13–14 et … consideranti] qua propter intellectus noster non est intelligencia T 14 ut … consideranti] *om.* PkPuTV 14 sed … anima] sed est anima T 14 est] *iter.* PkPu

1 secundum Boecium : Boethius, *In Topica Ciceronis*, II, 1078 D: "Efficiens vero causa est, qua praecedente aliquod effectum est"; Id., *De topicis differentiis* III, 1198 B: "Antecedentia vero sunt, quibus positis statim necesse est aliud consequatur". Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 4, p. 64, l. 50-52: "Cum autem causa sit, quam de necessitate sequitur aliud, ut dicit Boethius"; Id., *Super Dionysium De divinis nominibus*, c. 1, p. 23, l. 30-31. 2–4 primarias … necessitatis : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 4, p. 64, l. 62-67: "Sed prima causa et intelligentia et anima nobilis nulli ex parte sui vel ex parte suorum mobilium subiacent varietati. Et ideo formas suas uno ordine influunt sibi subiectis mobilibus. Qui ordo, quia uno modo se habet, ordo necessitatis dicitur. Propter quod et illae causae proprie vocantur". 5–6 cause … ipsas : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 2, p. 62, l. 71-73: "Istae igitur sunt causae primariae, quarum quaelibet virtute suae causalitatis influit et infundit omnibus sequentibus se". 6–8 quattuor … natura : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 2, p. 62, l. 11-12: "Quattuor autem sunt: causa prima, intelligentia, anima nobilis et natura". 10 causa … omnia : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 2, p. 62, l. 15-16: "Et causa quidem prima est, in qua sicut in fonte effectivo et formali et finali sunt omnia". 12–13 intelligencia … intellectus : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 2, p. 62, l. 21-24: "Intelligentia vero est substantia, quae ex se et non ex acquisitione vel possessione intellectus est sive substantia intellectualis".

principium ex se motiuum, ut Aristoteles capit II *Celi*, celestium orbium, mouens celum, vt lumen intelligencie ab ipsa desideratum et sibi influxum per motum celi explicet et producat ad effectum. Ibi potest videri opus anime nobilis, que non substancialiter, ut posterius declarabitur, differt ab intelligencia sed causaliter. Habet enim racionem finis et intelligencia racionem forme. Cum ergo mouens debet esse proporcionatum suo mobili, relinquitur animam nobilem esse proporcionatam mobili suo, scilicet corpori celesti, intellectum ut dicit Auerroys II *Celi*, quod talis est adequacio motoris ad mobile celeste, quod motor non sufficeret mouere maius mobile. Sed natura primaria sic describitur: natura primaria est forma diffusa in naturantibus naturarum principijs omnia constituentibus in inchoacione motu et perfecto esse naturali. De motu huius nature Aristoteles loquens in principio VIII *Physicorum* sic inquit: *Et hoc immortale et sine quiete existit in* |**M, 5**| *hijs que sunt, ut uita quedam ens natura omnibus substistentibus*. Hec enim natura causans motum talem est causa inquietudinis in omni motu nature et hec natura, ut ait Commentator XII *Metaphysice*, non agit nisi rememorata a superioribus causis, scilicet a primarijs causis prenumeratis.

Tercio sciendum quod cause ille dicuntur vniversales, ut vniversale

2 celum] movens lumen ut celum ab ipsa *add. sed del.* V 2 vt] et T 2 et] ut T 3 explicet] explicit EM 3 producat] producit EM 4 posterius] postea PkPuT 5 sed causaliter] sed anima T 6 suo mobili] mobili suo PkPuTV 7 relinquitur … suo] *om. (hom.)* Pu 8 ut] sicut PkPuTV 8 quod] quia PkPuV 9 ad … celeste] et mobilis celestis PkPuTV 9 mobile] quam mouet *add.* PkPuTV 9–10 natura … describitur] *om.* E; sed natura primaria sic dicitur T 10 est forma] *iter.* M 11 in] et T 11 et] ex M 12 Aristoteles loquens] loquens Aristoteles E 12 VIII] octa quiete existit vi M 13 et] *om.* E; est M 14 quedam] qua ET 14 ens] existens *add.* E 15 est] esset M 15–16 in … rememorata] *om.* Pu 15 in] de T 15 motu nature] mouetur ipse (?) T 16 agit] ait Pk 16 rememorata] reminorata T 18 tercio sciendum] Sciendum tercio PkPu

1 II Celi : Aristoteles, *De caelo et mundo* II, 285 a 29-30; *Auctoritates Aristotelis*, *De caelo et mundo* II, p. 163 (47): "Caelum est animatum et habet principium sui motus in se". 1 celestium orbium : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 2, p. 62, l. 34-40. 2–3 vt lumen … effectum : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 2, p. 62, l. 43-46: "Haec autem anima lumen intelligentiae desiderans ad intelligentiam movet caelum motu, qui secundum situm ubique est et semper, ut lumen intelligentiae sibi influxum per motum caeli explicet et producat ad effectum". 7–9 animam … mobile : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 3, p. 63, l. 35-49; Averroes, *De caelo et mundo* II, comm. 71. 10–12 natura … naturali : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 2, p. 62, l. 12-14: "prout natura forma diffusa est in primis naturantibus principiis omnia constituentibus in incohatione et motu et perfecto esse naturali". 12–13 VIII Physicorum : Aristoteles, *Physica* VIII, 250b 14-15. Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 2, p. 62, l. 65-67. 16 Commentator … Metaphysice : *Auctoritates Aristotelis*, *Metaphysica* XII (Commentator), p. 138 (281): "Natura nihil facit, nisi rememorata a causis superioribus quae sunt deus et intelligentiae". 268.18–269.2 cause … influunt : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 5, p. 65, 50-54: "Hoc enim est secundum dicta Platonis universale, quod est ante rem, ex quo simplici et impermixto existente esse, nomen et rationem omnia sequentia recipiunt. Et hoc modo etiam secundaria dicitur universalis ad ea quae sequuntur ipsam".

acceptum est apud Platonicos, scilicet quia ex simplici et impermixta existencia earum esse, nomen et racionem omnibus sequentibus influunt. Est autem influere fluxum receptaculo immittere. Ibi fundatur quod celum et materia prima, similiter elementum, non possunt esse primarie cause. Patet quia ex se non habent influere sed a motoribus suis. Per causatum vero intelligitur illud quod per processum surrexit in esse.

Prima conclusio. Esse, quod primo ipsi causato influitur, procedit a causa prima. Patet quia, cum ante se nichil habet, procedit ex nichilo. Inter nichil autem et aliquid est infinita distancia, quam nulla creaturarum valet attingere propter eius limitatam virtutem.

Secunda conclusio responsiua quesiti quod sic. Patet quia perfectio rei sistit in tribus I *Celi*, scilicet in substancia, uirtute et opere, modo ut deducitur in commento textus. Cause primarie sunt cause secundariarum quo ad esse, virtutem et operacionem, igitur. Ibi fundatur causam secundam habere illud quod est, virtutem et opus a causa prima, nichilominus tamen opus quod suscipit a causa prima sibi appropriatur. Ideo a propria et essenciali operacione non destituitur, eo quod sine illa finem eius attingere non valeret et sic esset frustra. Deus autem et natura nichil faciunt frustra.

Ad raciones. Prima faciliter soluitur, quia illud quod ex se influit hoc habet

1 quia] secundum quod T 1 ex] in T 1 et] ex *add.* V 1 impermixta] essencia *add. sed del.* V 3 receptaculo] receptibili PkPuTV 4 similiter] et *add.* M 4 elementum] elementa PkPuTV 5 habent] possunt M 5 a … suis] ab eorum motoribus PkPuTV 6 illud] id T 7 prima conclusio] Istis premissis quantum ad tercium est prima conclusio Pk; Istis premissis quantum ad secundum est prima conclusio PuV; Istis premissis quantum ad secundum ponitur prima conclusio T 7 primo ipsi] ipsi primo V 7 causato] *iter. sed del.* M; creato Pu 7–8 causa prima] prima causa T 8 patet] Probacio PkPuTV 9 autem] antecedens Pk 9 distancia] distanciam E 9 creaturarum] creatura T 10 limitatam] limitatem Pk 11 responsiua … sic] Cause primarie vniversales eminencie sunt influencie supra causata quam secundarie cause vniversales Pk, Pk; Cause primarie vniversales eminencioris sunt influencie supra causata quam secundarie cause vniversales V; Causae primarie universales eminencioris sunt influencie circa causata quam omnino cause vniversales secundarie T 11 sistit] resistit M; consistit V 12 opere] operacione PkPuT 13 textus] proposicionis PkPuTV 13 secundariarum] causarum *add.* T 14 igitur] etc. *add.* PkPuTV 15 tamen] hoc *add.* PkPuV; hoc habet *add.* T 16 suscipit] suscepit EPkPuV 16 sibi appropriatur] quod appropriatur sibi T 17 eius] idem T 18 faciunt frustra] frustra faciunt T 18 frustra] I Celi. Ex quibus omnibus patet responsio affirmativa ad quesitum *add.* PkPuTV 19 raciones] ante oppositum *add.* T 19 prima] ad primam T 19 quia] eo quod T

3 influere … immittere : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, I, 2, p. 44, l. 5-6: "Influere autem est fluxum talem alicui receptibili immittere". 5 ex se … suis : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 3, p. 64, l. 35-39: "Non tamen omnes sunt primariae, sed potius secundariae sunt caelum et elementum eo quod non causant nisi motae a causis primariis et non causant nisi secundum formam motus motorum suorum". 12 I Celi : Aristoteles, *De caelo et mundo* I, 268a 9-24. *Auctoritates Aristotelis*, *De caelo et mundo* I, p. 160, n° 2: "Nihil est perfectu<m> nisi trinitas". 13–14 primarie … operacionem : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 5, p. 65, l. 62-63: "secundaria est in primaria substantialiter, virtualiter sive potentialiter". 18 Deus … frustra : Cf. Aristoteles, *De caelo et mundo* I, 271 a 33.

a primaria, a qua causatur, modo constat quod omne quod est in causato et in causa nobilius est et eminencius in causa quam in causato. Ad secundam negatur consequencia, eo quod proxima principia demonstracionis vim demonstrandi |**M, 5v**| non habent nisi a primarijs principijs. Ad terciam dicitur quod actus ex se non est potencia, nec habet se ut potencia, sed ex hoc quod est actus imperfecti. Esse ergo potest referri ad causam primam et sic est actus perfecti et non habet se ut potencia respectu uiuere. Potest eciam referri ad causatum recipiens esse quod est imperfectum et tunc habet se ut potencia respectu viuere. Sed quia ille secundus respectus accrescit sibi ex posteriori ipso, scilicet ex causato, ideo nichil capit ab ipso de priori. Et sic cum consideracio hic cadat super esse in processu a primarijs causis, quia influencia primariarum causarum est esse omnium rerum sequencium, ideo secundum consideracionem presentem esse ad uiuere non habet se sicut actus ad potenciam.

1 primaria] causa *add.* T 1 quod] *om.* PkPuT 1 causato] creato Pu; causante T 2 causa] causato T 2 est … eminencius] esse EM; esse et eminencius habet T 2 secundam] dicitur *add.* PkPu 3 proxima] propria M 3 principia] dem *add. sed del.* T 4 primarijs] proprijs T 4 principijs] *om.* E 5 dicitur] *om.* T 5 nec] ut Pk 5 hoc] *om.* EM 6 quod] quo M 6–8 esse … imperfectum] *om. (hom.)* Pk 6 esse] Ens EM; sequitur quod *add.* T 6 ergo] igitur PkPuTV 6 primam] primariam PkPuTV 7 ut] in PkPuV, T 8 recipiens] suscipiens M 8 quod] quo T 8 imperfectum] imperfecti EM 8 tunc] *om.* M; non *add.* Pk 8 ut] puta *add.* M; in Pk; sicut Pu; *del.* V 9 secundus] sensus T 9 respectus] sub respectu T 10 scilicet] *iter.* T 10 ex causato] causatum T 10 capit] minuit PkPuTV 10 de] a Pk 11 cum] tunc M; *om.* T 11 consideracio] consilio E; consideratum T 11 hic] hec PkPuV 11 cadat] cadit MT 11 processu] concessu PuT 13 ad] et T 13 habet] habent T 13 sicut] ut V 14 ad] et T

1–2 omne … causato : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 5, p. 66, l. 8-10: "Omnia enim ex quibus influit causa secundaria, habet a causa primaria, et in ipsa sunt potentius et vehementius". 3–4 proxima … principijs : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 5, p. 66, l. 20-22: "Demonstratio enim est aut ex primis et veris aut ex his quae per prima et vera fidem acceperunt". 5–6 actus … imperfecti : Cf. Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, II, 1, 5, p. 66, l. 39-41: "Nullus enim actus potentia est nisi per hoc quod est imperfectus. Imperfectus autem est non ex se, sed ex eo quod est imperfecti".

Theologia philosophorum parcialis. Un commentaire sur le *Liber de causis*

Alexander Baumgarten *
(Universitatea « Babeş-Bolyai », Cluj-Napoca)

Les collections de manuscrits de bibliothèques telles que celles de Prague, Wrocław ou Cracovie, héritières de la production philosophique de quelques universités d'Europe centrale de la fin du XIVe et du XVe siècle, contiennent un ensemble de textes apparentés en quelque sorte sous l'aspect du thème et des sources utilisées. Ils peuvent être rattachés au genre commun de l'éloge de la philosophie à valeur protreptique. En voici quelques exemples révélateurs. Le manuscrit 2605 (XIV.F.20), f. 130r-132v de la Bibliothèque Nationale de Prague contient un éloge de la philosophie qui sert d'introduction à un traité

*. Je tiens à remercier le professeur Zénon Kałuza pour la bibliographie mise à ma disposition et de m'avoir initié à l'étude de l'histoire de la philosophie en Pologne au XVe siècle ; le professeur Dominique Poirel, de m'avoir initié à la paléographie philosophique latine, à l'exercice — très passionnant pour ma part, très patient et pédagogique de la sienne — de rédaction du *stemma codicum* dans la présente édition et à l'exégèse patristique et médiévale du passage de *Proverbes*, 25, 4 ; le professeur Juliusz Domański pour nos discussions sur la source possible du commentaire présenté ici ; Madame Lucyna Nowak et Monsieur Jarosław Zuppa, bibliothécaires à la Bibliothèque Jagellonne, pour leur précieuse collaboration ; l'écrivain et professeur Kazimierz Jurczak d'avoir éclairci pour moi les références en polonais ; Pavel Blažek et Ota Pavlíček, chercheurs à l'Académie des Sciences de la République tchèque, de m'avoir initié aux fonds des manuscrits de Prague ; Monica Brînzei et Claire Angotti pour la lecture attentive de ce texte et toutes leurs suggestions. Toute ma gratitude à Madame Joëlle Masson et à Madame Liana Lăpădatu, pour la révision de la version en français. Et non moins chaleureusement en dernier lieu, je remercie mon collègue, le Dr. Mihai Maga, pour les bibliographies qu'il m'a procurées et les discussions que nous avons eues en marge du thème abordé. Cette étude a été réalisé dans le cadre du programme de recherche « Doctrines, idées, manuscrits. De nouveaux instruments de recherche pour l'étude de la perception du *Liber de causis* dans la philosophie médiévale occidentale » dirigé par Dragos Calma (programme de recherche CNCS PN-II-ID-PCE-2011-3-0058). Je remercie l'expert en aveugle désigné par le comité de rédaction de la collection *Studia artistarum* et Dragos Calma pour leurs remarques très utiles.

Neoplatonism in the Middle Ages, II. New Commentaries on Liber de causis *and* Elementatio theologica *(ca. 1350-1500)*, ed. by Dragos Calma, SA 42-2 (Turnhout: Brepols, 2016), pp. 271–336
BREPOLS PUBLISHERS DOI: 10.1484/M.SA-EB.5.111568

de philosophie naturelle. Le manuscrit 1990 (X.H.12), f. 68r-v de la même bibliothèque recèle une *recommendacio philosophiae* adressée à des licenciés de la faculté des arts. Le manuscrit I.Q.381, f. 63r-73v de la Bibliothèque de l'université de Wrocław compte plusieurs discours universitaires qui renvoient au même thème. Le manuscrit 2088, f. 1r-8v de la Bibliothèque Jagellone contient un tel éloge en tant qu'introduction au *Commentaire sur la Physique* de Jean de Glogow, dans l'avant-dernière décennie du XVe siècle. Cependant l'une des plus intéressantes collections de discours universitaires, qui réunit plusieurs textes à topique commune et révélatrice d'une tradition universitaire recélant des sources et un vocabulaire communs, est le manuscrit 2215 de la Bibliothèque Jagellone. C'est à partir de ce manuscrit que Juliusz Domański et Jacek Soszyński ont édité le discours à l'occasion du baccalauréat de Jan Voldner et du magistère de Stanisław de Uścia, prononcé par Lucas de Magno Cosmin pendant la période de son rectorat à l'université de Cracovie en 1411 (f. 251r-255v)[1]. Pour ne rappeler que deux contributions significatives, en 1970, Maria Kowalczyk a rédigé un précieux répertoire commenté des discours universitaires médiévaux prononcés à Cracovie[2], alors qu'en 1996, Juliusz Domański offrait des suggestions importantes pour la compréhension de ce phénomène dans son ouvrage dédié à l'idéal de la vie philosophique au Moyen Âge[3].

L'unité de ce genre littéraire relève, premièrement, du thème qu'il propose : faire l'éloge de la philosophie, répudier l'ignorance et rédiger, parfois même sous une forme étendue, un protreptique philosophique qui comporte au moins un thème récurent : la convergence de la formation théorique et l'acceptation d'un horizon éthique[4]. Deuxièmement, elle tient aux sources communes citées, directement tirées, parfois de manière évidente, de florilèges : *Éthique à Nicomaque* d'Aristote, X, *Lettres à Lucilius* de Sénèque,

1. J. Domański, J. Soszyński, « Łukasza z Wielkiego Koźmina mowa pochwalna na bakalaureat Jana Voldnera z Tarnowa i magisterium Stanisława z Uścia (BJ 2215, f. 251r-255v) », dans *Przegląd Tomistyczny*, tom XVI (2010), p. 391-420.
2. M. Kowalczyk, *Krakowskie mowy universyteckie z pierwszej połowy* XV *wieku*, Wrocław / Warszawa / Krakow, Zaklad Narodowy Imienia Ossolinskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970.
3. J. Domański, *La philosophie, théorie ou manière de vivre ? Les controverses de l'Antiquité à la Renaissance*, avec une préface de Pierre Hadot, Paris, Editions Universitaires Fribourg Suisse, Editions du Cerf, coll. Vestigia, 18, 1996, p. 79-84.
4. Analysant le cas d'un discours de Francois de Brzeg de 1425, S. Włodek a montré la présence de cet idéal déjà dans la première moitié du XVe siècle à Cracovie : S. Włodek, « Pourquoi étudiait-on la philosophie à l'université de Cracovie au Moyen Age ? Témoignage d'un maître de la première moitié du XVe siècle », dans J. Aertsen, A. Speer (eds.), *Was ist Philosophie im Mittelalter ? Akten des X. Internationalen Kongresses für Mittelalterliche Philosophie der Société Internationale pour l'Etude de la Philosophie Médiévale*, *Miscellanea Mediaevalia* 26 (1998), p. 334.

Consolation de Philosophie de Boèce, l'apocryphe aristotélicien *De pomo et morte*, *De summo bono* de Boèce de Dacie, ainsi que des anecdotes philosophiques provenant de Valère Maxime, Alexandre Neckham, Gautier Burleigh (puisées souvent dans le *Compendiloquium* de Jean de Galles[5]). Cependant le genre a deux fonctions différentes : d'une part, ce sont des *recommendationes* prononcées à différentes occasions du calendrier universitaire, parfois directement adressées à des licenciés ou à de futurs maîtres. D'autre part, ce sont des introductions à des exposés sur différentes parties de la philosophie, tel que le manuel de philosophie naturelle du manuscrit 2605 (XIV.F.20) susmentionné. C'est là que l'exposition des divisions de la philosophie offre une bonne occasion de clarifier le statut et la place qu'occupe parmi les domaines philosophiques la science faisant l'objet de l'ouvrage.

Le même procédé est visible dans un commentaire anonyme sur le *Liber de causis*, figurant dans quatre manuscrits conservés respectivement dans les bibliothèques de Wrocław, Cracovie et Prague, et qui fait l'objet de l'étude présente. Ici encore, un éloge protreptique préface un ouvrage dédié à un domaine bien délimité de la philosophie, qu'il se propose d'éclaircir. Le commentaire, qui ne concerne que les propositions principales du *Liber de causis*, présente une structure intéressante : il choisit, selon des critères constants, plusieurs passages du commentaire de Thomas d'Aquin sur le *Liber de causis*, sans en citer l'auteur, et y ajoute des parties personnelles consistantes, puisées parfois chez d'autres auteurs, dont quelques-uns plus proches de la période de rédaction (Albert le Grand, Gilles de Rome, Jean Buridan, Jean de Maisonneuve). Quelques ajouts personnels de l'auteur anonyme prennent la forme de *quaestiones* et font référence à des thèmes communs du XVe siècle : la pluralité des facultés de l'âme, la distinction entre *ens* et *essentia*, la nature des universaux, la connaissance des idées divines durant cette vie etc. Leurs structures de composition sont variables, et leur insertion dans un commentaire sur un texte faisant l'objet d'une étude universitaire pourrait suggérer une similitude avec l'organisation d'une *expositio cum quaestionibus*, où Olga Weijers reconnaît une caractéristique des universités d'Europe centrale de la seconde moitié du XVe siècle[6].

Le prologue de ce commentaire illustre le genre littéraire déjà mentionné, celui des éloges protreptiques de la philosophie. Nous avons pour objectif

5. Z. Kałuza, « *Topos* Translatio studii *w Krakowie po odnowieniu universytetu* », dans *Przegląd Tomistyczny*, t. XI (2005), p. 123.
6. O. Weijers, *La* 'disputatio' *dans les Facultés des arts au Moyen Age*, Turnhout, Brepols (coll. *Studia Artistarum*, 10), 2002, p. 321.

dans ce qui suit[7] de présenter les sources manuscrites de ce commentaire, de discuter leur degré de parenté, de proposer un *stemma codicum*, une discussion doctrinale et une tentative d'identification de la date possible de rédaction de cet ouvrage. L'annexe offre l'édition du prologue et du commentaire à la première proposition du *De causis*, comme premier fragment d'une édition du commentaire dans son ensemble.

1. Les manuscrits

1.1. Wrocław, Ossolineum, 734, f. 1r-30v (=W1)

Le manuscrit W1, conservé à Wrocław, présente un intéressant recueil de textes philosophiques et de mnémotechnique[8]. Parmi les textes philosophiques, il y a deux commentaires sur le *Liber de causis*, dont le second est interlinéaire, le *De esse et essentia* de Jean de Maisonneuve, un commentaire anonyme sur le *De intellectu et intelligibili* d'Albert le Grand, et un commentaire anonyme sur le *De esse et essentia* de Gilles de Rome. Le volume contient également un commentaire sur le *De hebdomadibus* de Boèce, connu actuellement pour figurer dans plusieurs manuscrits, que R. Haubst[9] attribuait autrefois à Johannes Wenck de Herrenberg, mais Zénon Kałuza a sérieusement mis en doute cette paternité[10].

Ce recueil de textes a été étudié par Z. Kuksewicz en 1963[11] et W. Seńko en 1970[12]. Z. Kuksewicz étudie ce manuscrit en le comparant au manuscrit

7. Le numéro 15 de *Chôra, revue des études anciennes et médiévales* sera dedié au thème du protreptique à la philosophie comme genre littéraire antique et médiéval et réunira plusieurs éditions des textes illustratifs.
8. Pour la description de ce manuscrit, cf. W. Kętrzyński, *Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae Ossolinianae Leopoliensis*, t. III, Lwów, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1898.
9. R. Haubst, « Johannes Wenckaus Herrenberg als Albertist », dans *Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale*, 18 (1951), p. 308-323.
10. Z. Kałuza, « Les débuts de l'albertisme tardif (Paris et Cologne) », dans M. Hoenen, A. de Libera (eds.) *Albertus Magnus und der Albertismus, Deutsche philosophische Kultur des Mittelalters*, Leiden / New York / Köln, Brill, 1995, p. 235, note 25. Pour la liste des manuscrits contenant ce commentaire anonyme *cf. ibid.*, note 28. Cette liste est enrichie par M. Meliadò, « Axiomatic Wisdom : Boethius' De hebdomadibus and the Liber de causis in Late-Medieval Albertism », dans *Bulletin de philosophie médiévale,* 55 (2013), p. 71-131.
11. Z. Kuksewicz, « Contribution au problème de l'influence de l'albertisme sur l'université de Cracovie au XVe siècle », dans *Mediaevalia Philosophica Polonorum*, 11 (1963), p. 49-68.
12. W. Seńko, « La caractéristique de l'albertisme à l'université Jagellonne au XVe siècle », dans *Studia Filozoficzne — en traductions* 4 (1970), p. 211-222. (L'article est publié dans une série spéciale de la revue *Studia Filozoficzne* contenant des articles en traduction ; les numéros de cette série, imprimée en peu d'exemplaires, ne correspondent pas aux numéros habituels de la revue).

IV.Q.20, de Wrocław, qui contient le même commentaire sur le *De hebdomadibus*, et remarque le ton albertiste de tout le volume[13] (auquel on peut déjà opposer le fait que le commentaire sur le *Liber de causis* reprend des grands passages du commentaire sur le *De causis* de Thomas). À son tour W. Seńko, en discutant la question de l'albertisme à l'université de Cracovie au fil du XVe siècle, remarque la présence dans le commentaire de Jacques de Gostynin sur le *Liber de causis* de plusieurs citations tirées du *De esse et essentia* de Jean de Maisonneuve.

Le rapprochement avec ce codex de l'enseignement de Gostynin a une importance particulière, étant donné que ce manuscrit du commentaire sur le *De causis* est extrêmement annoté, pourvu de gloses marginales et interlinéaires et souvent de pages d'un format plus petit que le manuscrit, contenant des notes insérées dans le texte. Sans nous proposer d'éditer ces commentaires en annexe à la présente étude — nous le ferons dans l'édition finale du commentaire — nous pouvons toutefois remarquer qu'ils renvoient souvent et de manière comparative aux commentaires que font Albert le Grand et Gilles de Rome sur le *De causis*. Un autre aspect remarquable est que la main qui rédige les gloses marginales diffère de celle du copiste ; en revanche, elle intervient souvent dans le texte en faisant des corrections. Une de ces corrections atteste une bonne connaissance du commentaire thomasien sur le *De causis*. Par exemple, l'auteur anonyme du commentaire reprend intégralement, à la fin de son prologue, le prologue du commentaire thomasien, alors que le manuscrit W1, identique d'ailleurs en cela aux trois autres, retient la leçon « ut patet per Aristotelem, I *Metaphisice* ». La tradition confirmée par l'édition de H. D. Saffrey du commentaire thomasien contenait la leçon « ut patet per Aristotelem, I *De partibus animalium* »[14]. La main qui glose et corrige W1 efface la référence erronée et écrit au-dessus « De animalibus », ce qui montre un certain niveau de connaissances historiques du glosateur. Une particularité de cette copie, qui la distingue des trois autres, c'est qu'elle sépare les parties dédiées aux propositions XXIX(XXX) et XXX(XXXI) du *Liber de causis* en deux commentaires distincts.

Le titre de cette copie est « Liber de causis » ; elle a pour incipit « Sapiencie V scribitur : aufer rubiginem de argento et egredietur vas purissimum » et pour explicit « Iste sol superius qui abscondita cordis illuminat scilicet ipse Ihesus Cristus Marie filius qui trinus et unus semper est benedictus in secula seculorum », avec l'intitulé de fin « finis huius *Libri de causis* ». D'autres textes du même codex transmettent le nom d'un copiste : le maître Valentin

13. Kuksewicz, « Contribution au problème de l'influence », p. 53.
14. Thomas d'Aquin, *Super librum de causis expositio*, éd. H. D. Saffrey, seconde edition corigée, Paris, J. Vrin, 2002, p. 2, l. 10.

de Grunpergk qui signe ses copies, en mentionnant chaque fois Cracovie, et au f. 79v, l'année 1493 pour la copie qu'il a faite du texte du *Memoriale rerum difficilium* d'Adam Pulchrae Mulieris ; au f. 95r, l'année 1494, pour la copie du *De esse et essentia* de Jean de Maisonneuve. Au f. 132 on trouve l'année 1478, mais sans l'indication d'un copiste, à la fin du commentaire anonyme sur le *De esse et essentia* de Gilles de Rome. C'est toujours sans indication de copiste qu'on trouve l'an 1509, à la fin du deuxième commentaire sur le *De causis* (f. 60r). Z. Kuksewicz apporte des informations précieuses sur le parcours de Valentin de Grunpergk[15] : il s'est inscrit à l'université de Cracovie en 1475, a passé le baccalauréat en 1477 et est devenu *magister artium* en 1493. Par conséquent, ce qui est sûr, c'est que cette copie du commentaire anonyme au *De causis* est issue d'un milieu d'études sous influence néoalbertiste, qu'elle a été rédigée à la fin du XVe ou pendant les premières années du XVIe siècle, et qu'elle a appartenu à un maître qui a copié au moins une partie de ce codex.

1.2. Wrocław, BU, 6130, Milich., II, 78, f. 176ra-193va (= W2)

La deuxième copie, conservée toujours à Wrocław, fait partie d'un codex qui réunit plusieurs *quaestiones inter antiquos et modernos*[16] *(*f. 1ra sqq.*)*, quelques opuscules thomistes (*De principio individuationis, De natura accidentis* etc.), des commentaires anonymes sur la *Métaphysique*, le *De generatione et corruptione*, le *De coelo,* des commentaires sur l'opuscule thomasien *De ente et essentia* assortis du texte de ce traité, ainsi que trois séries de propositions condamnées à Paris en 1241, 1277, 1387[17]. Ce codex a été partiellement discuté par Sophie Włodek en 1979, puisqu'il contient (f. 6ra-10vb) le traité de Thomas de Sutton, *De productione formae substantialis*[18], mais il a fait l'objet d'une étude plus longue de Henrik Wels en 2004. Dans une ample note[19], cet auteur remarque l'unité thématique du codex, liée à un intérêt pour la nature des universaux, la distinction réelle *esse/essentia* et quelques listes de propositions universitaires censurées dans le milieu parisien des siècles passés. Il note aussi la composition mixte du présent commentaire sur le *De causis*, empreinte de passages tirés du commentaire thomiste, parsemés de développements

15. Kuksewicz, « Contribution au problème de l'influence », p. 53.
16. L'auteur mentionne l'opinion de Buridan concernant le rapport entre les facultés de l'âme et la nature de celle-ci, sur les universaux etc.
17. Pour la description complète de ce codex, cf. H. Wels, *Aristotelisches Wissen und Glauben im 15. Jahrhundert. Ein anonymer Kommentar zum Pariser Verurteilungsdekret von 1277 aus dem Umfeld des Johannes de Maisonneuve. Studie und Text*, Bohumer Studien zur Philosophie 41, Bohum, B.R. Grüner Publishing Co., 2004, p. XXVIII-XXXIV.
18. S. Włodek, « Thomas Sutton, *De productione formae substantialis* », dans *Archives d'histoire littéraire et doctrinale du Moyen Age*, 46 (1979), p. 135-136.
19. Wels, *Aristotelisches Wissen*, p. XXX, note 34.

de l'auteur et de discussions analogues. Henrik Wels associe cette unité thématique à l'idée que le codex serait l'œuvre d'un seul copiste : Maurice de Dresde.

Le nom de Maurice de Dresde figure plusieurs fois dans les intitulés de fin du volume et du commentaire du volume du commentaire sur le *De causis* il apparaît au f. 193v. Celui-ci date la copie : « Et est finis huius materie scripte per me Mauricium de Dresden sub anno Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo quinto (quarto ?), in die Scolastice virginis 1455 ». La date en lettres est raturée et le copiste la corrige à la fin. Il en ressort que Maurice a rédigé cette copie le 10 février 1455. Il n'indique pas ici le lieu de rédaction, mais, dans l'intitulé de fin du traité *De produccione formae substantialis* de Thomas Sutton (f. 10vb) Maurice note ce lieu : « Et sic est finis tractatus de formae substancialis produccione in vigilia Penthecostes anno mcccclv in Sczerbist Mauricius de Dresden », et H. Wels[20] identifie cette localité comme Zerbst, près de Magdeburg. Étant donné que nous n'avons pas trouvé son nom dans le *Metryka* de l'université de Cracovie, il est pour l'instant impossible de préciser si cette copie a été exécutée dans le milieu cracovien du XVe siècle. Ce nom, qui indique une origine germanique, réapparaît dans un intitulé de fin germanique, toujours cité par Wels[21], dans le manuscrit Clm 24871 de Munich. Ce manuscrit contient des commentaires sur l'*Organon* et a été copié de 1452 à 1453 par le même copiste[22], toujours sans indiquer le lieu d'exécution de la copie. Quoique nous n'ayons pas de témoignage que le modèle de cette copie ait été rédigé à Cracovie, l'hypothèse n'est pas impossible, puisque, comme il résultera de la discussion stemmatique, la copie contient des erreurs évidentes et propres, et ne constitue pas un modèle pour les autres. Par conséquent, nous ne pouvons pas attribuer à Maurice le rôle de transmetteur de ce texte vers Cracovie, même s'il s'agit de la plus vieille copie dont nous disposions, mais on peut retenir qu'en 1455 ce commentaire est copié dans l'Empire germanique.

Cette copie du commentaire sur le *De causis* n'a pas de titre et a pour incipit : « Sapiencie quinto scribitur aufer rubiginem de argento et egredietur vas purissimum » et pour explicit : « Ite sol supernus qui abscondita cordis

20. Wels, *Aristotelisches Wissen*, p. XL.

21. Bénédictins du Bouveret, *Colophons de manuscrits occidentaux des origines au* XVI *siècle*, tome IV : Colophons signés, L-O, Fribourg, 1976, 190, *apud* Wels, *Aristotelisches Wissen*, p. XXIV, note 39.

22. Le manuscrit Clm 24871 contient plusieurs intitulés de fin signés par ce copiste : f. 114 : « Finis a. 1452 : Hew male finivi, quia pulchram puellam non vidi/ Si hanc vidissem multo melius scripsissem » ; f. 235 : « Finis per me Mauricium de Dresden, a. 1453 », f. 295, « Ich bin aus einem lande / Do flewst dy milch aus dem sande / Das golt wechst us dem rore / Dy potter wecken geen ze Kore ». Cf. *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliotheca regiae Monacensis* tomi IV, pars IV, München, 1881, reprint 1969, p. 150.

illuminat scilicet ipse Christus Marie filius trinus et unus semper benedictus in secula seculorum amen », avec l'intitulé de fin déjà mentionné. La copie n'a pas de gloses marginales, mais deux aspects nous semblent dignes d'intérêt : d'une part, le texte est rarement corrigé, toujours d'une même main, mais différente de celle du texte[23] ; et, d'autre part, bon nombre de ses leçons lui sont propres, quelques-unes conférant au texte des cohérences particulières. Ces leçons pourraient être soit une résultante particulière témoignant de l'original, soit le produit d'un remaniement[24].

1.3. Kraków, Bibl. Jagellonne, 2088, f. 300r-322v (= K)

La troisième copie du commentaire se retrouve dans le manuscrit 2088, conservé à la Bibliothèque Jagellone[25], et contient le commentaire sur la *Physique* de Jean de Glogow, une *Nota de impressionibus meteorologicis*, le commentaire de Pierre d'Ailly sur les *Météorologiques*, un traité d'alchimie et le commentaire sur le *De causis*. Ce codex a été décrit par Marian Zwiercan en 1963[26], qui nous avertit qu'au folio IIIv on peut trouver le nom d'un possesseur, Stephan de Olsna. Z. Kuksewicz remarque dès 1963[27] l'identité entre ce commentaire et celui de W1.

Dans le cas présent, le manuscrit K n'a pas de titre et a pour incipit : « Sapiencie (Proverbiorum *add. sup. lin.*) XXV scribitur : aufer de argento rubiginem et egredietur vas purissimum » et pour explicit « Ite sol super qui abscondita cordis illuminat verus ipse Christus Marie filius qui trinus et unus semper est benedictus in secula seculorum amen ». Il n'a pas d'intitulé de fin,

23. Par exemple, f. 182va, 189va, ou 191rb. La correction de la base de la colonne 182va est très intéressante, car elle ajoute un texte qui correspond, en fait, à la collone 182vb, ce qui suggère que la main correctrice a repris, à son tour, ces corrections d'un autre modèle.
24. Par exemple, p. 321, l. 2-4 : « de quibus loquitur Boecius prosa 7^{a} : 'Vos autem nisi in populares aures, ***inanesque rumores*** recte facere nescitis et relicta virtutum prestancia de alienis sermunculis premia postulatis' » (nous soulignons). Le passage cité de Boèce et le manuscrit W2 contiennent la leçon marquée, tandis que les trois autres contiennent des leçons absurdes.
25. W. Wislocki, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, Kraków, 1877-1881. J'ai beneficié aussi, grâce à l'amabilité de Mme Lucyna Nowak, conservateur de la Bibliothèque Jagellone de Cracovie, des pages extraites du nouveau catalogue des manuscrits, actuellement en préparation et qui contient la description de ce manuscrit. Je remercie Mme Nowak d'avoir eu l'obligeance de m'offrir cette information.
26. M. Zwiercan, « Les *Questiones in Physicam Aristotelis* de Jean de Glogow enfin retrouvées », dans *Mediaevaia Philosophica Polonorum*, 11 (1963), p. 86-92, qui se réfère au commentaire sur le *De causis* aux pages 88-89, en citant l' incipit et l' explicit du texte, mais déclarant blanc le f. 299, ce qui n'est pas vrai. Comme on va le voir, ce folio contient une importante indication concernant la réception du commentaire.
27. Kuksewicz, « Contribution au problème de l'influence », p. 53, note 12.

le copiste n'est pas mentionné, mais la même main a noté au f. 264r la date d'achèvement du *Commentaire sur la Physique* de Jean de Glogow : « finis anno Domini 1488 in bursa Alemanorum ». En revanche, trois autres aspects nous semblent tout aussi dignes d'intérêt. Premièrement, les nombreuses gloses marginales et interlinéaires, identiques dans leur majorité à celles de la quatrième copie du texte et placées pour la plupart dans la première partie du commentaire. Qui plus est, elles sont copiées par la même main, mais avec des erreurs propres relevant donc d'un modèle commun. Quelques-unes présentent des signes d'insertion dans le texte, d'autres pas, bien qu'il soit évident que, excepté quelques petits passages à insérer dans le corps du texte, elles sont tout simplement des gloses. Elles renvoient constamment, outre des explications parfois synonymiques du texte, à une comparaison doctrinale avec Albert le Grand, Gilles de Rome et Thomas d'Aquin. Deuxièmement, le manuscrit K, de même que la quatrième copie présentée ci-dessous, contient un texte dans lequel les remaniements[28] sont évidents par rapport à l'original : abréviations, possibles interprétations de quelques passages difficiles à lire etc. Troisièmement, le manuscrit K est précédé, au f. 299, d'une brève glose et d'un tableau de divisions temporelles (f. 299v). Nous présenterons le tableau dans l'édition complète du texte, mais la glose est digne d'intérêt en raison de son statut explicatif concernant le texte dans son ensemble et son titre. Elle contient en fait un résumé de l'opinion de Gilles de Rome et d'Albert sur le titre et la paternité du *De causis*, et apparaît sous une forme plus étendue dans le manuscrit de Prague. Nous présenterons dans ce qui suit la transcription de cette glose sur la base des deux manuscrits.

1.4. Praha, Metrop. 1599 (O.15), f. 63r-81r (= Pr)

La Bibliothèque Métropolitaine de Prague conserve la quatrième copie de ce commentaire sur le *De causis*, dans un recueil contenant le même commentaire sur le *De ente et essentia* que celui de W1, le même commentaire sur le *De hebdomadibus* que celui de W1, le même *Vinculum* de François de Meyronnes que celui de W2, une série de traités de médecine hippocratique, le *Cur Deus homo* d'Anselme, des commentaires sur les *Analytiques*, sur la *Physique*, et diverses questions disputées[29]. Mais le catalogue d'A. Podlaha n'a toutefois pas reconnu l'identité de ce texte, retenant seulement qu'il s'agit d'un « tractatus philosophicus de potentiis animae et intelligencia ». Nous avons

28. Nous nous proposons de présenter ces remaniements dans le paragraphe dedié à la comparaison des quatre copies.

29. A. Podlaha, *Soupis Rukopisú Knihovny Metropolotní Kapitoly Pražské*, vol. 2, Prague, Nákladem České akademie věd a umění, 1922, p. 473-474.

reconnu cette copie grâce à l'incipit commun aux autres copies et après avoir consulté le catalogue rédigé par Markowski concernant la préservation de la tradition aristotélicienne dans cette bibliothèque : Markowski avait reconnu là dès 1995 l'existence d'un commentaire sur le *De causis*[30]. Il est possible que cette omission de Podlaha, de même que le manque d'intérêt systématique pour ce commentaire, puisse expliquer pourquoi aucun des auteurs consultés dans le cas des trois autres manuscrits ne fait référence simultanément aux quatre copies du texte et pourquoi la copie de Prague n'a pas fait jusqu'à présent l'objet d'une étude séparée.

Cette copie, qui manque elle aussi, de titre, a pour incipit : « Sapiencie quinto scribitur : aufer de argento rubiginem et egredietur vas purissimum » et pour *explicit* : « Iste sol super nos qui abscondita cordis illuminat verus ipse Christus Marie filius trinus et unus semper benedictus in secula seculorum amen », ainsi que l'intitulé de fin : « In vigilia sancti Petri, indicione sexta, anno Domini salutis 1488 incompleto, in studio Cracowiensi. Die vero propter vel tales memorare memorare memorare me, o, carrisime, conceptuum tuorum iam preteritorum ».

Markowski note[31], dans le sillage de Podlaha[32], le nom du possesseur : « Alexii baccalarii ». En conséquence, Alexius aurait dû passer le baccalauréat dès 1488, éventuellement toujours à Cracovie, et avoir été engagé dans une étude, ce qui signifie qu'il aurait pu détenir également d'autres livres. C'est une hypothèse qui s'est d'ailleurs confirmée, car en feuilletant le catalogue de Podhala nous y avons découvert deux *codices* remarquables pour cette recherche. Le premier, le manuscrit 1282 (L.39), contient, entre les folios 1r et 99v, la *Physique* de Jean de Glogow (associée déjà dans K au commentaire sur le *De causis*), ainsi que d'autres commentaires, principalement de logique et de psychologie aristotélicienne[33]. Ce qui nous frappe, c'est l'écriture très semblable à celle du manuscrit 1599 (L.15). *In operculo* nous retrouvons le nom du possesseur : « Alexii baccalarii, arcium liberalium »[34], alors qu'au folio 225r, à la fin de quelques commentaires sur le *De anima* et du texte d'Aristote, nous pouvons lire : « et in hoc finitur prosa Aristotelis de anima sub anno 1488, per me Alexium de Trzebon (« de Trzebon » ajouté sur la ligne), baccalarium

30. M. Markowski, « Die Aristotelica in den Mittelalterlichen Handschriften der Bibliothek des Metropolitankapitels zu Prag », dans *Acta Medievalia*, 8 (1995), p. 269.
31. *Ibid.*, p. 268.
32. Podlaha, *Soupis*, p. 473.
33. Chez Podlaha, la description de ce manuscrit est très approximative (il présente le commentaire sur la *Physique* avec plus de 100 folios qu'il n'en existe en réalité), mais Markowski reprend correctement son contenu.
34. Le fait est aussi mentionné par Markowski, « Die Aristotelica in den Mittelalterlichen Handschriften », p. 239.

Cracoviensem in studio eiusdem, 18 Kalendas Septembris ». Par conséquent, nous tenons le possesseur et le copiste des deux manuscrits en la personne du bachelier Alexius de Trzebon. Le second est le manuscrit 1449 (M.92), qui contient généralement des florilèges, mais aussi, comme nous en instruit déjà le catalogue de Podlaha, la liste des livres de la bibliothèque d'Alexius de Trzebon (f. 256r-261v). En examinant cette liste déjà éditée[35], après une section très riche de volumes juridiques et une consistante bibliothèque humaniste (f. 258r-259v, « in studio humanitatis »), nous rencontrons, sur le folio 260r, parmi d'autres volumes porteurs de textes philosophiques, justement le volume que la Bibliothèque Métropolitaine de Prague a catalogué sous la cote O.15. Les titres sont reliés par une accolade, signe d'appartenance au même volume, et il est écrit en marge de l'accolade « in uno volumine », alors que le titre correspondant à notre commentaire est : « Proposiciones auctoris causarum, cum commentario beati Thome ». L'indication est importante, puisqu'elle témoigne de la perception d'Alexius, disposé à reconnaître le commentaire thomiste dans un texte qui en avait vraiment fait usage, même s'il avait un auteur, un contenu et un enjeu intellectuel tout à fait différents. À son tour, Alexius Johannis de Trzebon apparaît dans le *Metrika* de l'université de Cracovie comme étudiant en 1486[36]. Il est cependant difficile de croire qu'il soit la même personne qu'Alexander de Trebovia, commentateur de plusieurs œuvres aristotéliciennes à Prague au milieu du XVe siècle[37]. Par contre, il est plus probable que le jeune copiste et possesseur d'une bibliothèque, ayant

35. I. Hlavacek, « Alexius Trebonsky a katalog Jeho Knihovny z Konce 15 Stol. », dans *Sbornik Historicky*, VI (1959), p. 223-252. Cf. aussi W. Szelinska, « Alexius z Trebone. Cesky student na Krakovske Univerzite v 15. Stoleti », dans *Acta Universitatis Carolinae — Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 27/2 (1987), p. 55-66 ; Michael Baldzuhn, *Schulbücher im Trivium des Mittelalters und der frühen Neuzeit : die Verschriftlichung von Unterricht in der Text- und Überlieferungsgeschichte der "Fabulae" Avians und der deutschen "Disticha Catonis"*, Berlin, Walter de Gruyter, 2006, p. 719-720.

36. A. Gasiorowski, T. Jurek, I. Skierska, (eds.) *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego zlat 1400-1508. Biblioteka Jagiellonska rkp. 258*, tom I-II, Krakow, Societas Vistulana, 2004, p. 453, à la position 29.

37. Je remercie Monica Brînzei pour la possibilité qu'elle m'a offerte de consulter le fichier des auteurs médiévaux de l'IRHT-Paris, qui a été pour moi la source principale d'information concernant la personne d'Alexander de Trebovia. Professeur à Prague autour de 1449, Alexander a composé des commentaires d'inspiration buridanienne sur le *De anima*, la *Métaphysique* (1449), la *Physique*, la *Politique, les Economiques*. Le fichier indique comme sources : J. Korolec, « *Commentaires de Prague sur les Categories, la Physique, la Métaphysique et sur le traité De anima* », dans *Mediaevalia Philosophica Polonorum*, 21 (1975), p. 151 ; C. Flueler, « *Mittelalterlicher Kommentar zur Politik des Aristoteles und zur Pseudo-Aristotelischen Oekonomik* », dans *Bulletin de philosophie médiévale*, 29 (1987), p. 198. Par conséquent, il est très peu probable que cet auteur ait pu à la fois enseigner sur des œuvres d'Aristote à Prague vers 1449 et copier plusieurs ouvrages péripatéticiens comme bachelier à Cracovie vers 1488.

reçu une triple formation, juridique, littéraire et philosophique, ait constitué une partie de sa bibliothèque durant ses études à Cracovie et que, plus tard, ses livres sont arrivée à Prague.

Par conséquent, nous sommes en face de trois copistes connus, d'un commentaire connu au moins pendant plusieurs décennies, dans le milieu de Cracovie, de même que de quatre manuscrits apparentés par au moins six textes : le commentaire sur les *Theoremata de esse et essentia* de Gilles de Rome, qui se trouve dans Pr et W1, le commentaire sur le *De ente et essentia* de Thomas, présent aussi dans Pr et W2, le commentaire sur le *De hebdomadibus*, qui se trouve également dans Pr et W1 (de même que dans Wrocław, IV. Q. 20, un manuscrit sur lequel nous allons revenir), le *Vinculum* de François de Meyronnes, qui se trouve aussi dans Pr et W2, le *De esse et essentia* de Jean de Maisonneuve, présent également dans W1 et IV.Q.20, alors que W2 contient un commentaire sur la *Métaphysique* attribué au même auteur, et que la *Physique* de Jean de Glogow se trouve dans K, mais aussi dans L.39, qui, nous l'avons déjà constaté, doit être rapproché de Pr à cause du copiste et du possesseur communs.

Nous constatons un certain nombre de similitudes entre K et Pr. Parmi la profusion de gloses, un premier passage, qui pourrait servir d'introduction, a déjà été signalé plus haut. Si dans Pr il apparaît sur un folio antérieur à *l'incipit* du commentaire, dans K il est séparé en deux de sorte que sa dernière partie passe sur le folio antérieur à *l'incipit*, tandis que sa première partie clôt la première glose marginale proprement dite. Cependant ce texte, qui a plus de cohérence dans Pr, transmet de manière unitaire un message issu de K et de Pr en ce qui concerne le statut du traité *De causis* et oriente implicitement la perception du commentaire vers une véritable synthèse des opinions d'Albert[38], Gilles[39] et Thomas[40] au sujet du titre et de la paternité du *Liber de causis* :

> |**K, 300r ; P, 62r**| Titulus autem istius libelli secundum eumdem Egidium de Roma quadrupliciter sumitur. Primo enim intitulatur *Liber de causis*. Titulus autem iste sumitur ex hoc quod facit maxime scire et sic Aristotelem sequentes nominaverunt eum sic. Secundo intitulatur *Lumen luminum*, et per hoc ostenditur quod quelibet sciencia est lumen

38. Albert le Grand, *De causis et processu universitatis a prima causa*, ed. W. Fauser, Münster, Aschendorff, 1993, l. II, tr. 1, cap. 1, p. 52-61.
39. Gilles de Rome, *Expositio super authorem De Causis*, Venetiis, apud Iacobum Zoppinum, 1550, *Proemium*, p. [XLIII]-[XLIV].
40. Les références de cette glose renvoient au prologue du commentaire thomasien, qui est repris de manière intégrale dans le prologue du commentaire anonyme (paragraphes 21-23).

quoddam, quod eciam est[a] de rebus aliis, scilicet secundum quod hec sciencia est de primis causis. Et secundum quod prime cause sunt lumina et principia aliarum rerum, secundum hoc eciam sciencia que est de ipsis vocatur *Lumen luminum*. Hec Avicenna. Tercio vocatur *De pura bonitate*, inquantum scilicet in speculacione primarum causarum consistit felicitates que sunt immutabiles, invariabiles, pure et bone. Et hec Alpharabius. Quarto vocatur *De floribus divinorum* hic[b] liber. Inquantum in cognitione talium que ista sapiencia considerat, felicitas contemplativa est ponenda. Hec Algazel. Intencio istius[c] est velle determinare de causis primis. Sub aliqua eciam parte philosophie non continetur, quia sapientis non est ordinari, I *Metaphysicae*, sed hec sciencia sapiencia proprie vel pars sapiencie, id est metaphysice debet nominari. Ergo non comprehenditur sub aliqua parte philosophie. Causa tamen efficiens, ut dicit Egidius, ignoratur. A multis tamen creditur fuisse Alpharabius. Dicitur enim hic liber apud Grecos non haberi, sed de arabico videtur esse translatus. Et aliqui propter hoc dicunt quod arabs fuit auctor istius. In greco autem habentur proposiciones Procli, a quibus proposiciones iste emanaverunt. Et dicit Egidius, ut in scientibus apparet plerisque, hee proposiciones ab eo, id est Proclo, sunt edite. Hec Egidius. Albertus autem Magnus dicit auctorem istius esse David Iudeus, qui collegit ex opusculo quodam Aristotelis quem de principio universi composuerat[1]. |**299v, K**| Egidius in prohemio istius libri : *felicitas tria includit. Primo quod sit quid optimum. Secundo quod sit quid delectabile. Tertio quod nullis aut modicis sit indigens et hec omnia*[d] *sufficienter habentur ex divisione felicitatis posita in I Ethicorum*[e], *ubi dicitur quod felicitas est finis operatorum perfectus per se sufficiens et quid optimum, sed sciencie*[f], *precipue istius que est principaliter*[g] *pars metaphisicae, ut idem dicit ; omnes condiciones pretacte conveniunt ; ergo ipsa est felicitas, et per consequens in speculatione ipsius consistit felicitas. Patet*[h], *quia prout sciencia est finis operatorum et quid optimum, prout autem est bonum*[i] *perfectum et delectabile, sed prout est per se sufficiens et*[j] *nullis aut modicis indigens, ista autem sciencia quae pars metaphisice est nullis indiget. Dicit enim idem quod hec scientia est scientiarum suprema, nullis indigens, alie autem ipsa maxime*. Hec Egi<dii>.

[a] est] om. Pr [b] hic] om. K [c] istius] om. Pr [d] omnia] materia Pr [e] I Ethicorum] principio Ethicis Pr [f] sciencie] sciencia K [g] principaliter] principalis Pr [h] patet] ipsa Pr [i] bonum] obiectum Pr [j] et] om. Pr

[1] Le fragment « titulus autem ... composuerat » est copié aussi en K, après la première glose, qui est présente dans toutes les deux (f. 300r en K et f. 62v en Pr).

Les caractéristiques du texte modèle commun aux manuscrits K et Pr restent intéressantes par les remaniements que nous propose le texte, par les gloses mentionnées, de même que par la possibilité que ce texte ait été corrigé (quoique nous ne sachions pas si le correcteur et le glosateur sont une seule et même personne) par rapport à un modèle antérieur[41].

2. Discussion stemmatique

L'analyse philologique des textes nous a permis de proposer un *stemma codicum*. Si, au début, nous avons travaillé sur un échantillon formé du prologue de l'ouvrage et du commentaire sur la 1re proposition, en étendant l'édition à la suite du texte nous avons en permanence vérifié notre hypothèse de travail et obtenu de nouveaux exemples intéressants, qui l'ont confirmée. L'échantillon de travail a été initialement composé, par une première transcription de W1, sur un passage de 5 710 mots. Ils représentent 19,68% sur un total des 26 264 mots que compte la première version complète de la transcription. Sur la base de ces échantillons, nous avons dénombré les divers clivages opposant nos quatre manuscrits, soit un seul contre trois, soit deux contre deux :

Clivages		Occurrences
K	PrW1W2	110
Pr	KW1W2	113
W1	KPrW2	278
W2	KPrW1	392
PrW2	KW1	11
W1W2	KPr	276
KW2	PrW1	11

Ce qu'on remarque d'abord dans ce tableau, c'est que chaque manuscrit comporte un nombre important de leçons individuelles (de 110 à 392). Il n'est

41. Témoigne en ce sens un passage (W1, f. 14v) d'une insertion marginale et en Pr (70r) et en K (308v), mais qui indique un *homoioteleuton* qu'un des modèles communs de K et de Pr a déjà pu corriger en vérifiant son propre modèle : « (**demonstrat sive ostendit** — in textu, n.n.) esse impossibile nos intelligere res abstractas, sicut non est impossibile ipsius vespertilioni lumen solis inspicere, sed quamdam dificultatem ibi **demonstrat vel ostendit.** » D'ailleurs, le texte est très altéré à cet endroit et W1 omet de ce passage les mots « *sicut ... inspicere* ».

donc pas possible que l'un des quatre manuscrits ait servi de modèle à tout ou partie des trois autres.

Ensuite, parmi les clivages opposant les quatre manuscrits deux contre deux, on observe une forte disproportion entre le clivage W1W2 / KPr, qui apparaît 276 fois, et les deux autres clivages, PrW2 / KW1 d'un côté, KW2 / PrW1 de l'autre, qui ne se rencontrent que 11 fois, et encore sur des variantes faibles. Il est donc clair qu'une césure majeure s'est produite entre W1W2 d'un côté, KPr de l'autre. Toutefois, cette information, à elle seule, ne nous permet pas encore de dessiner un *stemma codicum*, car on ne peut savoir si ce clivage a pour cause :

a) l'existence d'une famille W1 W2, les autres manuscrits remontant directement à l'archétype (stemma trifide)

b) l'existence d'une famille K Pr, les autres manuscrits remontant directement à l'archétype (stemma trifide)

c) l'existence de deux familles symétriques, W1 et W2 d'un côté, K et Pr de l'autre (stemma bifide).

Pour trancher entre ces trois hypothèses, il faut quitter une approche quantitative et considérer le sens des leçons opposant entre eux nos divers manuscrits ou groupes de manuscrits. En attendant, nous pouvons résumer les acquis par le *stemma* non orienté suivant :

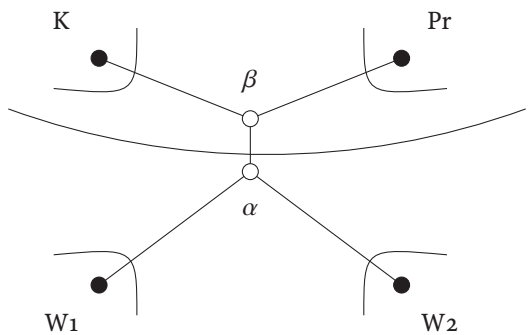

Le manuscrit W1 contient des erreurs qui lui sont propres, dont quelques-unes corrigées, nous l'avons déjà vu, par la main du glosateur. En voici quelques exemples — le premier est le résultat d'une analogie, le deuxième entraîne un remaniement inutile, alors que le troisième modifie complètement le sens du texte[42] :

42. Nous offrons, pour chaque situation, au moins trois exemples pertinents, en laissant de côté les omissions simples, propres ou communes. Les autres situations sont consultables dans l'édition de l'annexe.

p. 310, l. 3 : argentum est in potencia ad omnes formas artificiales / artificiales] argentibiles W1

p. 317, l. 17 : Omitamus igitur, o dilecte, sensualia / omittamus] ymitamus W1 ; sensualia] sensualia *scr. sed del. et add in marg.* intellectualia W1

p. 313, l. 19-20 : non ordinantur immediate in praxim / praxim] proximum W1

Le manuscrit W2 contient également des erreurs propres, dont la première représente un effort pour interpréter un mot incompris dans le modèle, la deuxième et le trisième ont pour effet de créer un nouveau mot :

p. 316, l. 14 : discipulus qui properat fructus uberosos philosophie / fructus uberosos] ubi rosas fructus W2

p. 316, l. 21 : non fontes dulces / fontes dulces] frondeus W2

p. 317, l. 2 : ceteris autem regibus et principibus / regibus] regeribus W2

Le manuscrit K comporte, à son tour, ses propres erreurs, dont la première interprète erronément une préposition, la deuxième crée un sens absurde par le changement d'une lettre, et la troisième est le résultat d'une synonymie avec un mot lu dans le modèle :

p. 325, l. 16-17 : cognicio perficitur in nobis post hanc vitam / post] per K

p. 321, l. 12 : Ardenter enim debemus flagrare/ flagrare] fragare K, laborare W1

p. 314, l. 2 : in scire, sed in operari/ operari] praxim K

Le manuscrit Pr présente également un nombre d'erreurs qui lui sont propres, dont la première ne modifie pas le sens, mais offre une nouvelle forme adverbiale par euphonie avec la forme antérieure, la deuxième change le sens en remplaçant un mot, et la troisième interprète à tort une abréviation probablement rapprochée comme forme de la leçon réelle du modèle :

p. 315, l. 20 : nichil pertinaciter seu frivole teneat / frivole] frivoliter Pr

p. 319, l. 5 : adhuc tamen in Egiptum perrexit / perrexit] porrexit Pr

p. 321, l. 11 : trahamus ergo nos ab occupacione temporalium / occupacione] corrupcione Pr

Par conséquent, chacun des quatre manuscrits contient ses propres erreurs. On peut donc supposer que nul n'est le modèle d'un autre. En revanche, les manuscrits K et Pr présentent un grand nombre de leçons communes. Parmi les exemples mentionnés ci-dessous, les deux premiers sont tout simplement des erreurs, le troisième est un remaniement par l'addition d'une variante de lecture, probablement de la même leçon du modèle, mais abrégée par rapport à

ce que nous pouvons lire dans les deux autres, et le dernier est un remaniement erroné résultant d'une incompréhension du sens :

p. 320, l. 19 - 321, l. 1 : hii solum sunt populares sermones qui tantum aures stultorum saturant / sermones] mores KPr

p. 320, l. 13 : ut vulgo solitum est / solitum] solutum KPr

p. 319, l. 8 : imperatores mundum regentes se ipsos philosophie dederunt / dederunt] vel dediderunt *add.* KPr

p. 331, l. 2 - 3 : In oppositum est Aristoteles II *Phisicorum*, ubi dicit quod si singulares sunt cause] Pro responsione ad dubium sciendum quod Aristoteles V *Phisicorum* videtur esse in oppositum dicens sic : si singularis sit causa KPr

Ce que nous pouvons constater à ce stade, au sens minimal, c'est l'isolement de chaque manuscrit par rapport aux autres et un clivage entre KPr et W1W2, en vertu duquel nous pouvons affirmer l'existence à la fois d'un modèle commun et d'un niveau de rédaction/remaniement propre au modèle de KPr. Les remaniements de KPr contiennent, parfois, des erreurs, ce qui confirme l'hypothèse d'un remaniement dû à quelqu'un d'autre que l'auteur du commentaire.

La question de l'orientation du stemma et, implicitement, de l'établissement de la position de l'archétype, dépend à ce moment des erreurs de KPr, qu'on a déjà montrées, et des erreurs communes à W1 et W2. La question des erreurs communes à W1 et à W2 est cependant plus délicate et doit être envisagée avec beaucoup de prudence, en raison de la forte probabilité que les leçons communes proviennent de l'archétype que le modèle commun de K et de Pr paraît éventuellement remanier, mais surtout parce que l'établissement de ce rapport détermine l'orientation finale du stemma. Nous analyserons dans ce qui suit plusieurs situations problématiques de ce genre, dont quelques-unes sont des erreurs évidentes, tout en suggérant pour chaque cas une possible explication de la source de l'erreur.

- p. 310, l. 1 (W1, 2r, l. 21 ; W2, 176ra, l. 30) : sapientissimus Plato ibi : *Nam sine doctrina* / (Même si le passage est identique dans W1 et W2 — et que K et Pr omettent ces mots — la source de la citation est Caton. Mais ce passage est cité avec la source correcte par Georgius de Chrostów, dans un discours de 1400[43], et par Lucas de Magna Cosmin, en 1410, donc il a été connu correctement à Cracovie, ce qui ne prouve pas encore que l'auteur anonyme n'ait pas pu faire

43. Z. Kałuza, « *Topos* Translatio studii *w Krakowie po odnowieniu universytetu* », dans *Przegląd Tomistyczny*, t. XI (2005), p. 149. Selon la note 61, le passage « Ethicus namque Cato vitam hominis absque doctrina effigiem probat esse mortis » du discours de Georgius renvoie à *Catonis Disticha*, III, 1b.

lui même la confusion[44]).

- p. 317, l. 11-12 : res circa quas versatur nostra intencio sunt mirabiles/ quas] quam W1W2 (erreur explicable par la forme commune du *res*au singulier et au pluriel et sa distance par rapport au verbe)

- p. 317, l. 15-16 : qui enim delectatur circa res materiales statim incurrit quandam impuritatem affectus / affectus] effectus W1W2

- p. 317, l. 19 : Sapientes enim contempnunt delectaciones sensuales et ymitantur intellectuales. Ipse enim sunt que perficiunt animam / ipse] ipsi W1W2, que] qui W2 (erreur explicable par l'attraction de *sapientes*, erreur que W1 prolonge par sa leçon *qui*)

- p. 318, l. 2 : Illorum enim anima non tristabitur, cum recedet a corpore / cum] non *add.* W1W2 (négation absurde, car il s'agit de l'âme des sages après la séparation du corps)

- p. 318, l. 11 : et Seneca : nulli preclusa est virtus sapiencie omnibusque patet / nulli] nullam W1W2 (erreur évidente, à cause du désacord ; d'autre part, le passage de Sénèque confirme la leçon correcte du point de vue grammatical)

- p. 326, l. 7 : constat de arabico esse translatum et in greco penitus non haberi / haberi] habere W1W2 (diathèse erronée du verbe, peut-être, par analogie avec le verbe antérieur)

- p. 330, l. 6 : Sed prius attingitur effectus a virtute cause prime / attingitur] attingatur W1W2 (le subjonctif est inutile dans la phrase)

- p. 330, l. 13-14 : Effectus autem est similitudo sue cause / est] participata *add*. KPr (le passage est issu d'une autorité, et le modèle commun de W1 et de W2 a omis le terme *participata* ; ce qui montre soit que l'erreur était dans l'archétype, mais a été corrigée dans le modèle commun de K et Pr, soit qu'elle était absente de l'archétype, mais le modèle commun de W1 et W2 n'est pas l'archétype).

Ces 9 situations ne constituent pas des exemples d'erreurs communes au groupe W1W2, mais représentent *tous* les cas de situations problématiques que nous avons pu identifier dans l'échantillon choisi (à la différence du groupe KPr, où les erreurs communes étaient beaucoup plus nombreuses). Cette situation témoigne d'une possible existence d'un modèle commun de W1 et de W2. En avançant dans le texte, nous avons identifié cinq autres situations, très rares par rapport à la taille du texte analysé, qui viennent confirmer cette hypothèse :

- W1, 9v, l. 20 ; W2, 180rb, l. 5 : Si enim pes ab inicio stetisset in pulvere, tunc pes esset causa vestigii / esset] est W1W2 (erreur de la concordance des modes

44. Dans l'édition présente, nous avons proposé la leçon "<C>ato" au lieu de "Plato", qui nous semble être une erreur commune à tous les manucrits.

et des temps ou, au moins, une association difficile)

- W1, 9, l. 38, W2, 180rb, l. 29-30 : causa prima est causa qua acquiritur esse sempiternum cuiuscumque rei que semper existit / acquiritur] acquirit W1W2 (erreur de la diathèse)

- W1, 12r, l. 27, W2, 181va, l. 27 : Unde a causa prima anima habet essenciam et eciam intellectualitatem/ anima habet] omnia habent W1W2 (bien que le passage de « anima » à « omnia » soit explicable du point de vue paléographique le pluriel découlant de la confusion, la leçon est toutefois impossible, puisque toutes les réalités n'ont pas d'« intellectualitatem »).

- W1, 13r, l. 5, W2, 182ra, l. 15 : utrum agens universale sit magis causa esse effectus quam agens sensibile seu particulare / causa] racio W1W2 (erreur explicable du point de vue paléographique, mais inacceptable, puisque le sens de la discussion porte sur la nature de la cause universelle)

- W1, 13v, l. 4, W2, 182rb, l. 17 : Igitur causa universalis est simili<or> effectui quam causa specialis. / simili<or>] similis W1W2 ; simili<or> effectui] est magis causa assimilationis talis effectus KPr. L'absence d'une leçon similaire dans KPr et le besoin d'un comparatif nous ont déterminé à corriger l'erreur commune.

De plus, deux situations intéressantes, des corrections différentes sur un supposé modèle commun :

- p. 317, l. 20 (K, 301v, l. 27 ; Pr, 64r, l. 44 ; W1, 4r, l. 32 ; W2, 177rb 19) : Ipse enim sunt que perficiunt animam a scientia creatoris qui (?) / a ... qui] *om.* KPr, *add. in marg.* W1 (absence du prédicat de la proposition, et dans l'addition de W1, nous retrouvons en marge « ex illis enim », qui se répète dans le texte). Une autre lecture possible du passage consisterait à supprimer l'énoncé suivant : « ex ... qui », qui apparaît dans KPrW1 et que nous avons interprété comme un *homoioteleuton* dans W2. Si le passage est supprimé, la phrase retrouve un sens. Il est possible que chaque copiste ait échoué dans la lecture du modèle et qu'il ait essayé une nouvelle interprétation, à chaque fois éloignée de l'original, mais de sens différents).

- K, 306v, l. 47 ; Pr, 68r, l. 52 şi 53 ; W1, 12r, l. 29 ; W2, 181va, l. 29 et 30 : Ulterius sciendum quod tercia operacio ipsius anime est animalis* operacio. Unde animalis** operacio est in hoc quod ipsa anima movet corpus primum et per consequens omnia corpora naturalia / animalis* *et* animalis**] amabilis W1, animabile *scr. sed eras. et corr. in* animalis W2 (ces situations communes, corrigées deux fois, tout comme dans W2, ouvrent la possibilité d'une leçon erronée « animabile » du modèle commun de W1 et de W2)

La question qui surgit après avoir parcouru plus de la moitié du texte concerne le statut de ces éventuelles erreurs communes, au nombre de 17 tout au plus :

proviennent-elles vraiment d'un modèle commun seulement à W1 et à W2 ou bien remontent-elles soit à l'archétype, soit à une copie postérieure, mais ont été remaniées dans le modèle de KPr, dont nous pouvons aisément constater, tant dans les exemples déjà mentionnés que dans les situations signalées dans l'édition de l'annexe, qu'il remanie souvent le texte ? Pour trancher la question de ces variantes, nous devons examiner aussi la situation des erreurs communes à des groupes plus grands de ces manuscrits.

Nous n'avons identifié aucune erreur commune dans le groupe KPrW2. En revanche, en laissant de côté quelques possibles coïncidences, six situations problématiques rapprochent les membres du groupe KPrW1.

p. 321, l. 2 (K, 302r, l. 37-38, Pr, 64v, l. 41 ; W1, 5r, l. 25 ; W2, 177vb, l. 19) : Vos autem nisi in populares aures, inanesque rumores recte facere nescitis/ inanesque rumores] honorisque in aures interidentis W1 honoresque in aures incideritis K, honoresque in aures in eis eritis Pr (Il s'agit d'une citation de Boèce, et on peut remarquer que W2 est en accord avec le texte de Boèce des éditions modernes, mais les autres en sont très éloignées, soit en offrant des leçons inintelligibles, soit en essayant de reconstruire un sens approximatif)

p. 321, l. 20 (K, 302v, l. 4 ; Pr, 64v, l. 55 ; W1, 5v, l. 6 ; W2, 177vb, l. 46) : pennas ergo in altum extendamus / extendamus] extollamus W2 (W2 est en accord avec Boèce, un auteur cité abondamment et avec une bonne connaissance du texte, qui ne peut pas provenir des florilèges).

p. 328, l. 3 (K, 303v, l. 12 ; Pr, 65v, l. 38 ; W1, 7r, l. 17 ; W2, 178vb, l. 23) : ordo essencialis essencialem sibi causat subordinacionem in agendo sive in causando. / causando] asinus enim subordinatur homini, non tamen subordinatur sibi in causando *add.* W2 *(*la portion de texte supplémentaire de W2 peut être considerée un *homoioteleuton* des autres manuscrits*)*

p. 327, l. 20-22 (K, 303v, l. 27 ; Pr, 65v, l. 52 ; W1, 7r, l. 36 ; W2, 179ra, l. 2) : Sed ubi non datur prima, ibi nec dantur media, nec ultima, et per consequens nulla dabitur causa efficiens, quod est impossibile / ultima] ideo de primo ad ultimum, si procederetur in infinitum in causis efficientibus, nec datur prima causa nec media nec ultima *add*. W2 (la portion de texte supplémentaire de W2 peut être considerée un *homoioteleuton* des autres manuscrits).

- K, 305r, l.22 ; Pr, 67r, l. 20 ; W1, 9v, l. 23 ; W2, 180rb, l. 9 : Status autem Dei eternus et* presentativus est cum omne esse divinum eternitate mensuratur. Ergo sciencia Dei erit eterna et** presentativa / et*] *om*. KPrW1 (*Et** manque, mais et** montre qu'il était necéssaire).

- K, 305v, l. 3, Pr, 67r, l. 48, W1, 10r, l.15 ; W2, 180va, l. 5 : utrum ponende sint plures potencie anime / sint] sunt *PrW1* (omission du mode imposé par *utrum*, en K indécidable à cause de l'abréviation).

Sans être décisives, les situations présentées sont problématiques et, comme nous pouvons le constater, elles sont apparues dans la première partie du texte. Les leçons de ces exemples propres à W2 peuvent-elles être tenues pour des remaniements, éventuellement inspirés par une copie de la *Consolation* disponible à l'un des copistes qui ont fourni le modèle de W2, ou même à Mauricius de Dresde ? Ou plus encore, peuvent-elles témoigner d'un archétype qu'aucun des trois autres manuscrits n'a vu ? Quelle que soit l'interprétation, les erreurs communes à W1 et W2 et les six situations signalées conduisent à des interprétations opposées. Il est toutefois plus vraisemblable d'affirmer que soit W1 est contaminé par plusieurs traditions (et il faut alors remanier le *stemma codicum*), soit les erreurs communes à W1 et W2 offrent une interprétation plus solide que ces rapprochements entre K, Pr et W1, soit l'archétype porte des erreurs de copie originelles, corrigées tantôt dans KPr, tantôt dans W1W2, tantôt dans W2 seul. Pourtant, si ces erreurs communes à W1 et W2 étaient présentes dans l'archétype et n'ont été remaniées que dans le modèle commun de K et Pr, alors elles perdent leur valeur d'indice. Pour suivre l'une des voies ouvertes, nous pouvons assumer dans la présente édition, au nom des erreurs communes à W1 et W2, qu'elles ont eu un modèle commun. Cette thèse est appuyée par le fait que les deux premières des six situations susmentionnées peuvent s'expliquer par un éventuel remaniement dans W2, grâce à la connaissance du texte de Boèce, les deux *homoioteleuta* pouvant rester soit un fait accidentel partagé par K, Pr et W1, soit des ajouts de W2 qui, par une coïncidence, s'achèvent par le même mot, la cinquième pourrait être une omission accidentelle, et la dernière une erreur commune accidentelle de W1 et de Pr, alors que dans K nous pourrions lire l'abréviation comme dans W2. Par conséquent, le *stemma codicum*, s'il est vraiment possible, sera le suivant :

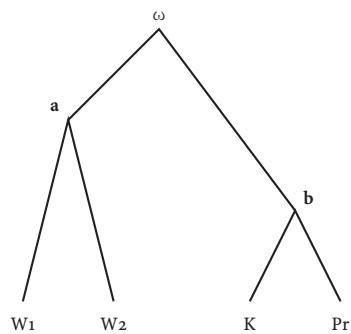

Bien que le stemma soit bifide, son déséquilibre révèle que les rapports entre,

d'une part, W1 et W2, et, de l'autre, K et Pr, ne sont pas symétriques : **a** représente une variante qui est la source de W1 (remanié, comme nous l'avons vu, par une autre main) et de W2, et qui, à son tour, contient aussi bien des remaniements propres que des corrections faites *alia manu*, alors que **b** représente une variante qui remanie très souvent et glose copieusement, au moins dans la première partie du texte.

3. Problèmes de structure et de doctrine

Nous nous proposons de discuter le commentaire dans son ensemble, sous l'aspect des doctrines et des sources, seulement dans son édition complète. Pour l'instant, ce qui nous intéresse, c'est le contenu du texte édité dans l'annexe de la présente étude, en tant qu'il concerne l'intention générale de l'ouvrage et ses rapports avec le thomisme.

Le commentaire s'adresse aux étudiants et compte un Prologue et 20 séquences (21 dans W1, comme nous l'avons déjà remarqué). Ce nombre résulte de l'association, parfois, de deux propositions dans le commentaire. Cet ensemble aurait pu, éventuellement, être enseigné pendant un semestre universitaire, même si nous n'avons pas encore pu établir de correspondance nette entre le calendrier universitaire et la structure du texte. L'intention de l'auteur de rédiger un commentaire à l'adresse des étudiants est toutefois visible, par les fréquentes interppellations de ceux-ci, dans le *Prologue* et les dernières lignes du texte[45]. Tout aussi certaine est l'association du Prologue avec le reste du texte : ce Prologue cite six fois le *Liber de causis*[46], chaque fois dans l'intention de fixer différents aspects qui placent la doctrine du *Liber de causis* parmi les domaines de la philosophie. Il est cependant vrai que le vocabulaire, les sources citées et le style de la phrase du commentaire proprement dit perdent de la spécificité et de la nature rhétorique du Prologue. Ensuite, la structure de toutes les questions disputées (appelées soit *questio*, soit *dubium*) est très variable, tout en contenant, en tant qu'éléments constants, la formulation de la question (*utrum*), des objections (*arguitur quod non*), différentes *probationes*, auxquels s'ajoutent parfois librement diverses insertions (introduites soit par *sciendum*, soit par *notandum*, soit par *sed diceres*, s'il s'agit d'observations régies par la question principale, soit par des séries de *conclusiones*).

Les articulations du commentaire dépendent du commentaire thomiste partiellement et d'une façon particulière. L'auteur anonyme reprend de ce

45. W1, f. 31r, l. 25 : « qui creator omnibus tribuit graciam, studentibus misericordiam et scienciam ».
46. Voir p. 313, l. 11, p. 314, l. 18, p. 317, l. 6, p. 323, l. 8, p. 324, l. 8, p. 326, l. 6, p. 326, l. 12,

commentaire, de manière sélective[47], différents fragments, suivant deux règles qu'il respecte à quelques exceptions près : d'une part, il choisit du texte thomiste, outre l'introduction dans son entier, qu'il place à la fin de son propre *Prologue* des passages qui ne commentent que les propositions principales du *Liber de causis*. Nous manquons d'arguments pour construire une hypothèse qui pourrait expliquer l'absence de commentaires sur les propositions secondaires, à l'exception d'un seul passage qui attribue les propositions secondaires à Avicenne[48]. D'autre part, la sélection opérée dans l'œuvre thomasienne contourne les références à Proclus. Pourtant, cet auteur anonyme n'est pas un thomiste, si on retient qu'il s'inspire largement dans le *Prologue* d'un ouvrage considéré aujourd'hui comme pseudo-thomiste : le *Commentaire sur Consolation de Philosophie* de Guillaume de Wheatley : par exemple, dans le *Prologue*, il soutient la suprématie de la vie philosophique et du bonheur intellectuel, position qui n'est pas thomasienne au sens strict du terme, mais qui s'inspire, entre autres, de l'une de ses sources explicites, Boèce de Dacie, mais cité à travers l'ouvrage de Wheatley. Ensuite, il résout la question du rapport entre l'âme et les facultés de l'âme dans un esprit de concorde entre Thomas et les modernes, et de nombreux passages du commentaire (par exemple, la fin du commentaire sur la 1re proposition ou la *quaestio* concernant le rapport entre *esse* et *essentia*) manifestent une position réaliste.

Que l'auteur anonyme considère le *Liber de causis* comme relevant d' une conception plus large des disciplines philosophiques, cela est visible dans un passage du prologue :

47. Un des problèmes que peut soulever cette reprise des textes de Thomas concerne l'éthique intellectuelle. Loin d'être un « plagiat » au sens moderne du terme, elle relève d'une pratique courante consistant à reprendre des textes d'autorité sous la forme d'une sélection qui fonde un nouveau développement intellectuel. En 1956, Damasus Trapp a baptisé ce type de composition *lectura secundum alium*, mais le débat a continué. Récemment, Monica Brînzei a proposé l'expression « bricolage intellectuel », qui peut bien caractériser aussi le commentaire présent. Cf. D. Trapp, « Augustinian Theology of the Fourteenth Century. Notes on editions, Marginalia and Book-Lore », dans *Augustiniana* 6, (1956), p. 146-274, P.J.J.M. Bakker, C. Schabel, « Sentences *Commentaries of the Later Fourteenth Century* », dans G. R. Evans (ed.), *Medieval Commentaries on the 'Sentences' of Peter Lombard*, I, Leiden / Boston / Köln, Brill, 2002, p. 425-464., Z. Kałuza, « Auteur et plagiaire : quelques remarques », dans J.A. Aertsen, A. Speer (eds.), *Was ist Philosophie im Mittelalter ?*, Berlin, W. de Gruyter, 1998, p. 312-320, M. Brînzei Calma, « *Plagium* », dans I. Atucha, D. Calma, C. König-Pralong, I. Zavattero (eds.), *Mots médiévaux offerts à Ruedi Imbach*, Porto, FIDEM, 2011, p. 559-568.

48. W1, f. 9v, « secundum Avicennam in commento suo, in ipsa eternitate est esse acquisitum ». Le passage se réfère à la proposition II, 23 (A. Pattin, « *Le Liber de causis. Edition établie à l'aide de 90 manuscrits avec introduction et notes* », dans *Tijdschrift voor Filosofie* 1 (1966), p. II, 23, p. 138).

p. 323, l. 11-12 : Ideo presens liber *Theologia philosophorum parcialis* seu *Sciencia divina* ab aliquibus intitulatur.

Le fait que ce traité s'appelle *Sciencia divina* peut être dû, par exemple, au vocabulaire albertiste[49] et thomiste[50]. En revanche, le titre *Theologia philosophorum parcialis* nous renvoie à la manière dont l'auteur anonyme envisageait son propre commentaire parmi les disciplines philosophiques : comme un complément d'une autre étude dédiée à la théologie des philosophes. Nous avons retrouvé le syntagme « theologia philosophorum » chez plusieurs auteurs, comme Jean de Salisbury, Alexandre de Halès ou Roger Bacon[51], de même qu'au début du commentaire sur la *Métaphysique* d'Antonius Andreas (m. 1333)[52], ou même chez l'un des commentateurs du

49. Par exemple, Albert le Grand indique la *divina scientia* comme le domaine propre du traité. Cf. Albert le Grand, *De causis et processu universitatis*, p. 60, l. 59-61, l. 2 : « Secunda ratio est quia hic videtur omnium divinorum tractatuum fructus, qui ut in flore promittitur in principiis in hoc libro consideratis. Propter hoc enim investigamus principia entis, principia demonstrationum, principia deffinitionum et cetera, quae in **divina sciencia** considerantur, ut ad ista quae hic determinantur et in quibus omnia alia florent, tandem perveniamus » (nous soulignons)

50. Thomas d'Aquin, *Summa theologica*, Ia, q. 1, a. 1, *ad 2 :* « Unde theologia quae ad sacram doctrinam pertinet differt secundum genus ab illa theologia quae pars philosophiae ponitur ; Super De trinitate, p. 3, q. 5, a. 4, où Thomas explique le sens de l'expression scientia divina : Sic ergo theologia sive scientia divina est duplex. Una, in qua considerantur res divinae non tamquam subiectum scientiae, sed tamquam principia subiecti, et talis est theologia, quam philosophi prosequuntur, quae ab alio nomine metaphysica dicitur. Alia vero, quae ipsas res divinas considerat propter se ipsas ut subiectum scientiae, et haec est theologia, quae in sacra Scriptura traditur ». Pour une analyse de ces sources, cf. U. Köpf, *Die Anfänge der theologischen Wissenschafttheorie im 13 Jahrhundert*, (Beiträge zur Historischen Theologie, 49) Tübingen, Mohr, 1974, p. 231-232, n. 34.

51. Jean de Salisbury, *Historia pontificalis*, ed. R. L. Poole, Oxford, 1927, pag. 526, l. 41 : « Proprietates figurasque sermonum et in theologia tam philosophorum et oratorum quam poetarum declarabat exemplis Quietus tardior, sed questionum stimulis provocatus et iniuriatus argutiis plenior et planior apparebat » ; Alexander de Hales, *Summa theologica*, I, q. 1, cap. 1 : « prima philosophia, quae est theologia philosophorum, quae est de causa causarum ». Cf. *Summa universis theologiae* (*Summa fratris Alexandri*), ed. B. Klumper, Quaracchi, vol. I. Roma, 1924-1948. Roger Bacon, *Questiones supra libros prime philosophie Aristotelis (Metaphysica, I, II, V-X)*, ed. R. Steele with F. M. Delorme (*Opera hactenus inedita Rogeri Baconi*), 10, Oxford, 1030, II, p. 38, l. 9 : « quia speculatur causas principia omnium aliarum scientiarum particularium, quia hec est theologia philosophorum, et docet considerare philosophos et reges et prelatos in civitate, et hoc pertinet ad primam philosophiam ordinare alias omnes, quare est finis simpliciter aliarum omnium ». Je remercie Dragos Calma pour cette reference et pour la précédente.

52. *Quaestiones Antonii Andreae super duodecim libros Methaphysicae*, Vicenza, 1477, p. 1 : « Secundum doctrinam Aristotelis et eum communiter sequentium scientia metaphysica, quae theologia philosophorum et sapientia nominatur, versatur circa totum ens, et signanter circa substantias separatas, ut circa nobiliores parte sui subiecti primi ».

Liber de causis, à savoir Guillaume de Leus[53] ; à son tour, l'idée d'une partie de la philosophie dédiée à une certaine théologie constitue un *topos* thomiste commun. Pour tous ces auteurs, ce syntagme signifie la métaphysique, à l'exception de Guillaume de Leus, qui l'emploie pour indiquer le *Liber de causis*. Englober le *Liber de causis* dans une « théologie des philosophes » en tant que partie de celle-ci (« parcialis ») est, d'autre part, un fait generalement accepté dans l'école albertiste[54].

De ce point de vue de la perception, il faut mentionner l'analyse que fait Sophie Włodek d'un commentaire anonyme sur la *Métaphysique*, d'origine cracovienne, conservé en quatre copies et dont dépend le commentaire sur la *Métaphysique* de Jean de Glogow. C'est à partir de ce commentaire que W. Seńko a édité la question concernant la distinction entre *esse* et *essentia*, mais en suivant seulement l'une de ses copies[55]. Włodek place ce commentaire anonyme à la fin des années 1470, affirme la parenté entre quelques passages de ce commentaire et d'autres de notre commentaire anonyme sur le *De causis* et formule l'hypothèse d'un auteur commun aux deux commentaires[56]. C'est une hypothèse extrêmement intéressante, d'abord par son caractère problématique : si les deux textes ont un auteur commun, alors la datation du commentaire anonyme sur la *Métaphysique* devrait pointer vers une période antérieure à l'an 1455, date de la plus ancienne des copies du commentaire sur

53. D. Caron Faivre, « Guillaume de Leus, commentateur du Liber de causis », dans *Bulletin de philosophie médiévale*, 54 (2012), p. 330, l. 75-77 : « sic eciam tota theologia philosophorum virtualiter continetur in predictis proposicionibus, quasi in quibusdam theologie maximis ».

54. Albert le Grand fait la même chose : *De causis*, p. 60, l. 1-5 et p. 121, l. 90-92. Le *Liber de causis* complète la *Métaphysique* ; au XIIIe siècle, et plus tard encore, cette complémentarité est très commune : cf. A. de Libera, « Structure du corpus scolaire de la métaphysique dans la première moitié du XIIIe siècle », dans C. Lafleur, « L'enseignement de la philosophie au XIIIe siècle », Turnhout, Brepols, 1997, p. 61-88. Mario Meliadò a montré que le rapprochement entre la *Métaphysique* et le *Liber de causis* est propre à toute l'école albertiste, cf. Meliadò, « Axiomatic Wisdom », p. 94-95.

55. W. Seńko, « Charakeristyka problematyki istoty i istnienia na podstawie wyboru tekstów wystepujacych w polskich rekopisach średniowiecznich » dans *Materiały i studia Zakładu Historii Filozofii Starożytnej i średniowiecznej*, t. IV, serie A, Wrocław / Warszawa / Krakow, 1965, p. 4-75.

56. Il s'agit de Wrocław, BU, IV. Q. 20, f. 155r-208r ; Kraków, BJ 2524, f. 219r-370v, BJ 2085, f. 1r-100r, BJ 2096, f. 1r-74r. Cf. Z. Włodek, *Filozofia bytu. Dzieje Filozofii Średniowiecznej w Polsce*, t. 3, Wrocław, Zakland Narodowy im. Ossolinskich, 1977, p. 14, qui décrit la dépendance d'Albert, de Thomas et de Gilles quant à ce commentaire, et à la page 15, note 57, l'auteur affirme à propos du commentaire anonyme sur le *De causis* que « quelques parties de ce texte sont identiques au texte du commentaire anonyme de 1479-1480. On peut raisonablement penser que les deux commentaires ont le même auteur ». J'ai eu accès à cette information et à la traduction de ce passage en polonais grâce à l'aide de M. Zénon Kałuza, que je remercie pour cette suggestion féconde.

le *De causis*. Si, par contre, la datation de Sophie Włodek est correcte, alors il est plus difficile de concevoir pour ces textes un même auteur et tout au plus le texte antérieur aurait pu inspirer celui d'après. Nous avons pu examiner[57] ce commentaire anonyme sur la *Métaphysique*, dont les *quaestiones* présentent un nombre impressionnant de correspondances avec le commentaire sur le *De causis*. Pourtant, ces correspondances ont un caractère particulier, en raison des nombreuses leçons communes avec le groupe des manuscrits K et Pr. Le rapprochement évident du modèle commun à K et Pr nous fait opter, au regard du résultat contradictoire obtenu à vouloir résoudre simultanément la question de la datation du commentaire anonyme sur la *Métaphysique* et celle de l'identité des auteurs des deux commentaires, plutôt pour la première variante : il est possible que ce commentaire sur la *Métaphysique* ait été rédigé au début des années 1470, mais il est moins probable que les auteurs des deux commentaires aient été identiques. Nous avons choisi trois séquences de texte pour illustrer cette interprétation :

Commentarius anonymi super Metaphysicam, BJ 2524, f. 116v :	*Commentarius anonymi super De causis*, p. 327 l. 3-16 :
Sed hoc vero quia inferior orbis ordinatur in contrario effectu illius superioris orbis, ut luna humectat et Saturnus siccat (...). Est ergo prima conclusio : in causis efficientibus subordinatis non itur ad infinitum. Probatur conclusio et supponitur quia in causis subordinatis reperitur triplex genus. Quedam tantum movent, quedam tantum moventur, quedam movent et moventur, et iste sunt medie, ut si ali*quis* eciam manu vel baculo moveat lapidem, lapis tantum movetur, manus et baculus movent et moventur, anima vero movet non mota. Probatur hec conclusio : si procederetur in infinitum in causis efficientibus, tunc omnes erunt medie, et si omnes erunt medie tunc non datur prima. Sed si prima non datur, tunc non dantur, quia medie non causant nisi mote a prima.	[*comm. in marg.* KPr : Ut patet de luna et Saturno ; luna enim essencialiter ordinatur Saturno, non tamen inter ipsam subordinacio essencialis in agendo quia habent diversas *effectu*s, luna enim humectat, Saturnus vero ex*icat*, ut dicit Albertus]. Sed hic est dubium : ex quo una causa, puta secunda, dependet a sua superiori, et illa iterum ab alia ? (...) Pro responsione ad hoc dubium ponitur conclusio ista : in causis efficientibus essencialiter subordinatis non itur sive proceditur in infinitum. Ista conclusio probatur sic, et supponitur quod in causis subordinatis reperitur triplex genus causarum. Quedam enim tantum movent, quod est proprium cause prime ; quedam vero tantum moventur, et inter istas duas mediant ille que movent et moventur, ut si quis manu vel baculo moveat lapidem, tunc

57. Nous avons consulté seulement le manuscrit BJ 2524 : les références désignent ce manuscrit.

	lapis tantum movetur, manus vero et baculus movent et moventur, anima vero movet et non est mota. Isto sic premisso, ponitur conclusio : si procedatur (procedatur] procederetur KPr) in infinitum in causis efficientibus, tunc omnes efficientes erunt medie, et si omnes sunt medie, tunc non datur causa prima ; sed si non datur causa prima, tunc eciam non dantur medie, quia medie non causant nisi mediante prima.

Toute la question ayant pour titre « Utrum in causis efficientibus sit processus in infinitum » ressemble beaucoup au contenu des paragraphes 20 et 21 du commentaire sur la première proposition du *De causis*. Cependant la *Métaphysique* est commentée en retenant les leçons propres au groupe KPr, parfois même les erreurs de KPr, qui, nous l'avons déjà vu, relèvent d'un niveau plus récent de rédaction et de remaniement du commentaire sur le *De causis*. De plus, la comparaison entre les textes témoigne d'une forme beaucoup plus abrégée dans le commentaire sur la *Métaphysique*. Nous pouvons y remarquer la présence intégrée d'un énoncé qui apparaît sous la forme d'un commentaire marginal seulement dans le groupe KPr.

Commentarius anonymi super Metaphysicam, f. 120v	*Commentarius anonymi super De causis*, W1, f. 27v
Utrum ens et esse nominant disposicionem realiter distinctam ab essencia eis tamen superaddita. Arguitur quod sic auctoritatibus. Prima est Avicenne, in isto loco. Secunda est Sancti Tome et Egidii in libris suis, in *De esse et essencia*. Alia autoritas Boecii dicentis *diversum est* (...). Secundo ad hoc est Averrois, commento III, increpans Avicennam dicens : *Avicenna in hoc multum peccavit quia estimavit quod ens et unum significant disposiciones additas essencie rei, et mirum est de isto homine peccavit tanto errore.* (...)	... utrum ens et esse nominant disposicionem realiter distinctam ab essencia. Et arguitur primo quod sic, et pluribus autoritatibus. Et (et] *om*. KPr) prima est Avicenne super IV *Metaphisice*. Secunda est beati Thome et Egidii de Roma, in libro *De esse et esencia*. Tercia est autoritas Bohecii, in libro de ydeomatibus. Et prima autoritas est hec : *diversum est* (...) Secundo sic est racio Averrois, increpans Avicennam cum dicit (dicit] Avicenna *add*. KPr) *in hoc multum peccavit in hoc quod estimavit quod ens et unum faciunt disposiciones*

Sciendum secundo quod quattuor reperiuntur genera essenciarum. Prima dicitur essencia accidentis, secunda est substancie materialis et corruptibilis, tercia est essencia substancie immaterialis create et anichilabilis, quarta est essencia substancie immaterialis increabilis et eterne. Unde essencia accidentis est imperfectissima et non est sui, sed semper alio, et substancia et est forma simplex ipsius accidentis, sicut albedo et nigredo. Essencia vero substancie composite est illud quod est compositum ex materia et forma, ut patet per theoremam Egidii. Unde Boecius : *usia*, id est essencia, significat compositum. Sed essencia substancie create immaterialis est simplex natura et forma carens materia. Essencia vero substancie perpetue est essencia carens omni composicione et componibilitate.	*separatas essencie rei*. (...) Ulterius sciendum quod quatuor reperiuntur genera encium. Primum est esse encia accidentis. Secundum est essencia substancie materialis generabilis et corruptibilis. Tercium est essencia substancie (substancie] immaterialis *add*. KPr) create et anichylabilis. Quartum est essencia substancie immaterialis increabilis et eterne. Unde essencia accidentis est imperfectissima et non est in se, sed semper est in alio, scilicet in substancia et est forma simplex (simplex] ipsius accidentis *add*. KPr), ut (ut] sicut KPr) albedo nigredo. Essencia vero substancie composite est illud quod est ex materia et forma compositum (ex... compositum] compositum ex materia et forma KPr) ut dicit Boecius. Sed essencia substancie immaterialis create (create] *om*. KPr) est simplex natura et forma carens materia. Essencia vero substancie eterne (eterne] perpetue KPr) est essencia carens omni composicione et componibilitate.

Par cet exemple, tiré de la discussion autour du rapport entre *esse* et *essentia* dans les deux commentaires (qui continue avec un degré remarqauble de similarité), nous avons tenu à illustrer deux aspects. D'une part, les deux auteurs sont distincts : le commentateur de la *Métaphysique* adapte les passages à la spécificité du texte commenté (« super IV *Metaphisice* » / « in isto loco »), il reproduit un passage plus large de la critique averroïste d'Avicenne[58], et il développe la citation de Boèce[59].

58. Averroes, *Commentarium in libros Metaphisicorum,* IV, comm. 3, in *Aristotelis opera cum Averrois commentariis*, Venetiis, apud iunctas, 1562-1574, Frankfurt am Main, Minerva, 1962, t. VIII, 67r B-C.

59. Un aspect important concerne dans ces passages les différences sur la citation des sources : pour l'essence du composé, l'auteur du commentaire sur la *Métaphysique* indique Gilles de Rome, tandis que l'auteur du commentaire sur le *De causis* indique Boèce. Ici nous citons ces passages seulement pour comparer la tradition manuscrite : pour cette analyse des sources il sera besoin d'une examination plus detaillée des textes.

Une brève comparaison entre les textes nous permet d'affirmer pour l'instant leur complémentarité, sans l'hypothèse d'un auteur unique, mais en retenant seulement l'idée de l'assimilation complémentaire des deux textes dans un enseignement commun. Cependant cette complémentarité peut être mise en relation avec la nature « partielle » de « la théologie des philosophes », dans laquelle les deux parties sont la *Métaphysique* et le *De causis* et qui représente l'opinion exprimée par l'auteur anonyme. Par conséquent, il est vrai que l'auteur anonyme du commentaire du *De causis* a exprimé la complémentarité des deux textes, mais il ne faisait pas référence à ce commentaire anonyme sur la *Métaphysique* comme à une *altera pars* de « la théologie des philosophes ».

Le placement du commentaire sur le *De causis* dans cette relation découle d'ailleurs de toute l'articulation des arguments du *Prologue*, qui a en vue des considérations sur la nature de la philosophie, du bonheur intellectuel et du statut de l'ignorance. Quant au développement de cette argumentation, nous nous permettons de faire quelques commentaires et de signaler les sources les plus significatives.

Premièrement, tout le *Prologue* revêt la forme d'un raisonnement : les paragraphes 1 à 4, introduits par un « enim » (l. 2), discutent de la nature de l'ignorance (qui nuit à l'intellect et au bonheur) ; les paragraphes 5 à 11, introduits par un « autem » (p. 313, l. 3), déterminent la nature et les fonctions de la philosophie (qui donne la perfection de l'intellect et produit le bonheur), alors que les paragraphes 12 à 16, introduits par un « ex quibus iam patet » (p. 320, l. 10) concluent à la nécessité de la philosophie, conçue comme un remède contre l'ignorance. Les paragraphes 17 à 19 reprennent le prologue thomasien (que nous avons partagé en trois paragraphes, traitant de la formule de la doctrine du bonheur, de la science des causes et de la détermination philologique du texte commenté), mais ils ne contribuent pas décisivement à la formation du raisonnement, qui est déjà achevé dans le paragraphe 16. L'argumentation des 16 premiers paragraphes du prologue, à la faveur de ses trois moments, porte sur l'idée que le bonheur intellectuel est la forme suprême du bonheur humain, que nous pouvons y parvenir en rejetant l'ignorance et en assimilant (*assimilatio*) l'intellect aux objets intelligibles, et que, pour ce faire, il existe une théologie « partielle » des philosophes. Sans qu'on se propose reparcourir les étapes de cette démonstration, quelques aspects révélateurs méritent d'être remarqués.

Le premier est le *thema* choisi : l'emploi du passage des *Proverbes*, 25, 4 (p. 309, l. 1-2 : « aufer rubiginem de argento et egredietur vas purissimum ») jouit d'une ample histoire exégétique, qui rapproche généralement le thème

de la rouille du péché originel[60], mis à part Bernard de Clairvaux, qui rapproche l'élimination de la rouille de la découverte de « l'intelligence spirituelle »[61] ; à cette exception près, assez équivoque elle aussi, cette histoire exégétique ne témoigne pas d'une préoccupation pour l'analogie avec la problématique de l'intellect. Ici cependant, le *thema* compare l'intellect possible à l'argent, annonçant le problème central du prologue par les substantifs *detestacio, sustentacio* et *depuracio* : la détestation de l'ignorance implique nécessairement la purification, c'est-à-dire l'élimination de l'ignorance, et « l'information (*informatio*) » de l'intellect par des espèces, ce qui signifie la voie vers l'actualisation de l'intellect et le bonheur humain. Le passage se fait remarquer par les termes inhabituels de l'analogie : l'apparition du vase pur, par l'élimination de la rouille, correspond à l'actualisation de l'intellect à l'aide des espèces, alors que l'argent obtenu ne correspond qu'à l'intellect *possible*. Les termes de l'analogie n'expliquent toutefois pas, par un moment d'élimination de la rouille et de purification du vase, « l'information » proprement dite de l'intellect à travers des espèces. Cette asymétrie atteste une éventuelle insistance de l'auteur sur la nature de l'intellect possible, réceptif, auquel est associé le vase (p. 310, l. 3) sous l'autorité du *De anima*, III, 4 429a 21-22. Le « sujet » disposé aussi bien à l'ignorance qu'à la connaissance, peut être conduit vers le bonheur dans la mesure où, par l'autorité de l'*Ethique à Nicomaque*, X, 7, 1177a 26-27, le suprême bonheur consiste dans l'actualisation de l'intellect.

Or, ce bonheur dépend maintenant de la philosophie. C'est le moment où l'auteur offre plusieurs définitions de la philosophie (paragraphe 5), en évoquant des définitions traditionnelles et en discutant de la possibilité qu'elle

60. Je remercie Dominique Poirel de m'avoir signalé plusieurs passages : André de St. Victor, *Expositiones historicae in libros Salomonis*, Parabolae, ed. C. Lohr et R. Berndt, Turnhout, Brepols, 1986, l. 2606 ; Anonymus Bonnensis, *Commentarius super sequentiam "Ave praeclara maris stella"*, ed. R. Huygens, Turnhout, Brepols, 2000, p. 449 ; Bonaventure, *Sermones de diversis, reportationes*, sermo 39, par. 4, in *Opera omnia*, ed. Quaracchi, vol. 9, p. 520 ; Hermannus Werdinensis, *Hortus deliciarum, Parabolae Salomonis* 25, 4, ed. P.G. Schmidt, Turnhout, Brepols, 2005, p. 316 ; Salimbene de Adam, *Cronica*, ed. G. Scalia, Turnhout, Brepols, 1998, vol. I, p. 179 ; Sedulius Scotus, *Collectaneum miscellaneum*, XIII, 38, ed. D. Simpson, Turnhout, Brepols, 1986, p. 43 ; Thomas d' Aquin, *Super Ad Philemonem reportatio*, lectio 2, num. 17, lin. 13, ed. R. Cai, Torino / Roma, 1953, p. 331.

61. Bernardus Claraevallensis, *Sententiae*, III, 111, vol. 6, 2, p. 189 : « Unde Salomon : aufer rubiginem de argento et egredietur vas purissimum. Rubiginem aufert de argento, qui non ex toto superficiei litterae adhaerens, non ipsam, sed sub ipsa, latenter spiritualem amplectitur intelligentiam, qua anima iucunde reficitur ; et in Dei dilectione erecta, pia refectione saginatur ». Bernard est bien connu à Cracovie à l'époque ; par exemple, il est une des autorités les plus citées des *Postillae* de Lucas de Magna Cosmin (cf. ms. Wrocław, BU 2008).

soit une science de la vérité ou de la fausseté. Deux aspects significatifs sont à retenir : d'une part, la définition classique de Cassiodore, *Institutiones*, II, 3, 5, y est mentionnée dans une formule qui trahit qu'elle a été reprise, directement ou par l'intermédiaire d'un florilège, de la citation de la même définition par Hugues de Saint Victor dans le *Didascalicon*, II, 1[62] ; d'autre part, la définition de la philosophie comme science de la vérité restreint la sphère de la philosophie qui conduit au bonheur à la philosophie spéculative, qui a cette mission « ordinative » (p. 313, l. 18). Cette fonction rend possible la série des paragraphes 6 à 11, qui contiennent des buts, des conditions, des fonctions, des exhortations et une anecdote concernant la philosophie et la manière dont on peut devenir philosophe, avec un accent particulier mis sur la figure du roi-philosophe, telle qu'elle découle du *Compendiloquium* de Jean de Galles. Le plus important est, à notre avis, l'argument de la philosophie qui assimile l'intellect aux intelligences et à la nature divine[63], argument puisé chez Sénèque, mais pouvant découler aussi de la thèse aristotélicienne de l'identité entre l'intellect et l'intelligible[64]. Partant de ce but central, le discours associe la philosophie aux conditions de la volonté et de l'intellect, en interprétant dans le paragraphe 13 un passage de *Consolation de Philosophie*, IV, 1, dans le même sens que l'avait fait Guillaume de Conches, pour qui les ailes de l'âme élevée au bonheur suprême sont la vertu et l'intellect[65]. Tout le plaidoyer en faveur de la philosophie contenu dans ce *Prologue* témoigne de deux buts : d'un côté, la formulation d'un idéal éthique et contemplatif dans la philosophie, ayant pour but ultime la connaissance du créateur (ce qui fait implicitement tomber toute cette démarche à l'intérieur de la foi — p. 315, l. 21 : « nullus hereticus est philosophus »), dont les principales sources sont Boèce, *Consolation de Philosophie*, Boèce de Dacie, *De summo bono* (au travers du commentaire sur la *Consolation* de Guillaume de Wheatley, probablement attribué encore à Thomas d'Aquin) et *De pomo et morte* ; de l'autre, l'établissement de quelques divisions à l'intérieur de la philosophie, ce qui découle, au paragraphe 14, de la

62. p. 313, l. 3 : « Philosophia est ars artium et disciplina disciplinarum **ad quam omnes artes et discipline spectant** » (nous soulignons). Les mots soulignés viennent de Hugues de Saint-Victor, *Didascalicon*, II, 1 (cf. Hugo de Saint Victor, *Didascalicon*, text latin stabilit şi introducere de D. Poirel, traducere în limba română de L. Maftei, Polirom, Iaşi, 2013, p. 106).

63. p. 314, l. 23 : « propter assimilari intelligenciis, quia philosophia perficit hominem, et per ipsam assimilatur Deo ».

64. Aristote, *De l'âme*, III, 4, 430a 3.

65. Guillaume de Conches, *Glossae super Boethium*, cura et studio L. Nauta, Turnhout, Brepols, 1999, p. 218, l. 11-12 : « *pennae quas confert alicui Philosophia sapientia et virtus sunt, per quas ascendit homo ad cognicionem creatoris* ». Une autre source probable de cette interprétation est Ps. Guillaume de Wheatley, *In Boethii de Consolatione Philosophiae*, 4, 2, cf. URL : http ://www.corpusthomisticum.org/xbd.html, site consulté en avril 2014.

théorie de la division des sciences d'origine avicénienne, reprise par l'emploi d'une source implicite d'Albert. L'existence, à l'intérieur de cette division, d'un intellect spéculatif divin (p. 323, l. 2 : « qui convenit homini non secundum quod homo, sed secundum quod divinum aliquod in ipso existit ») est la garantie ultime du fait que l'homme peut aboutir à la connaissance du créateur et réaliser l'*assimilatio intelligentiis* par l'intermédiaire de la philosophie.

Une telle présentation, même dans ses termes les plus généraux, peut montrer le lien implicite entre les enjeux théoriques du *Prologue* et la position réaliste de l'auteur de ce commentaire. Elle y apparaît à plusieurs reprises, mais est évidente dans le commentaire sur la 1re proposition. Cette proposition, présente dans le traité *De causis*, envisageait le statut de la cause secondaire et proposait une priorité de la cause première sur l'effet par rapport à la cause secondaire. En revanche, cette priorité est discutée dans ce commentaire avec un résultat en quelque sorte inattendu : au lieu de placer sur un plan secondaire la cause secondaire, en raison de la priorité de la cause primaire, l'auteur insiste sur le besoin d'universaux réels, proposant une position réaliste et soulignant la nécessité et l'importance de la cause secondaire. Ainsi, la discussion commence par la distinction entre les causes ordonnées essentiellement et celles ordonnées accidentellement[66], pour indiquer leur différenciation, ce qui suscite deux *dubia*. Le premier est un lieu commun des commentaires sur cette proposition et vise la question de la régression à l'infini dans la série causale[67], que l'auteur n'accepte que dans l'ordre accidentel des causes (paragraphes 21 et 23) et il conclut, en reprenant des passages correspondant à cette conclusion dans le commentaire thomasien sur le fait que *toute* (« omnis ») cause première a une influence plus grande que la cause secondaire, que son impression disparaît plus tard (« tardius ») et apparaît avant (« prius ») l'impression de la seconde (paragraphe 22). Cette partie est redevable au commentaire thomasien, ce qui n'est pas valable pour le paragraphe 24, qui est une discussion sur la *causa communis* et son existence réelle et correspond au second *dubium* : « utrum causa propria, in eius operacione, semper presupponat causam communem sive universalem ». L'argumentation aboutit à deux conclusions qui soutiennent la nécessité de la cause universelle[68], appliquées *in causando* et *in praedicando*, qui sont fondées principalement sur la nécessité de l'existence de la cause commune, sous l'autorité de la *Physique*, II, 3, 195b 18-19.

66. La source de cette idée est le commentaire à la première proposition du *De causis* de Thomas d'Aquin.

67. Aristote, *Physica*, VIII, 5, 256a (ed. Aristoteles latinus, p. 299). Je remercie Dragos Calma pour cette reference et pour la précédente.

68. p. 331, l. 10 : « inter agencia datur agens universale ».

Les sources dont l'auteur se sert dans le Prologue ne se lisent dans le reste du traité. Elles se retrouvent, partiellement, dans les exemples du genre de composition mentionné au début de notre étude. La plupart d'entre elles sont explicites : Aristote, Sénèque, *De pomo*, Caton (*alias* Platon, par une confusion pouvant appartenir aussi bien aux copies qu'à leur archétype), rarement des passages cités des Évangiles, de même que Boèce, *Consolation de Philosophie*. S'y ajoutent les références implicites, au nombre desquelles Thomas (avec le commentaire sur le *De causis*, mais aussi avec la *Sentencia libri Ethicorum*), ainsi qu'Albert, Avicenne ou Jean de Galles. Plusieurs sources (Boèce de Dacie et, parfois, Sénèque) transparaissent à travers des commentaires sur Boèce de Ps. Guillaume de Wheatley.

Concernant la *Consolation*, il ne s'agit pas seulement de la fréquence des citations de cet ouvrage, mais aussi de la qualité des citations par rapport aux contextes particuliers de l'ouvrage : si bon nombre des autres autorités citées peuvent provenir de florilèges (ce que nous avons parfois indiqué dans l'apparat de sources), il est difficile de croire que la citation de Boèce ait connu le même intermédiaire. La citation de syntagmes, de contextes discursifs et de métaphores dont l'auteur semble parfois connaître l'histoire témoigne d'un connaisseur et d'un interprète de la *Consolation*[69].

4. La question de la datation du commentaire

Pour ce qui concerne le lieu de rédaction de ce commentaire, nous exprimerons notre avis après les arguments présentés dans les paragraphes ci-dessous. Pour ce qui concerne la date de rédaction du texte, nous pouvons parler d'un *terminus a quo* et d'un *terminus ad quem*. Quant à ce dernier, nous assumons pour l'instant l'an 1454 (exceptionnellement le début de l'an 1455) en tant que période de rédaction de ce commentaire : pour avancer cette date, il nous suffit que Mauricius de Dresde achève sa copie le 10 février 1455. La discussion est en revanche plus complexe au sujet du premier aspect (le lieu de rédaction du commentaire) et a comme point de départ les témoignages de l'anonyme sur ses contemporains et les débats philosophiques de son temps. Ce fait et l'absence de sources historiques et littéraires certaines, qui nous permettent de délimiter la discussion temporelle, nous obligent à prolonger, partiellement, la discussion doctrinale des sources de ce commentaire.

D'une part, dans la question du rapport entre l'âme et ses facultés, l'auteur distingue entre *Sanctus Thomas* et *modernos*. Il accepte une distinction relative aux facultés instrumentales, telles que les organes des sens, mais la refuse

69. Nous reviendrons sur notre hypothèse d'attribution de ce commentaire dans son édition finale.

s'agissant des facultés principales. Il tente ainsi une interprétation du texte thomasien (*Summa theologica*, Ia, q. 77, a. 1), qui avait affirmé seulement la distinction entre l'essence de l'âme et ses facultés en général, établissant une position doctrinale et faisant une comparation entre Thomas et Buridan :

W1, 11r, l. 16 : « Sed Sanctus Thomas non dicit videlicet quod anima non est eius potencia. (...) l. 20 Sed secundum modernos dicitur quod potencie principales ipsius anime non sunt aliud nisi ipsa animamet. Sed quid dicendum sit ad Sanctum Thomam ? Respondetur quod loquitur (...) de potenciis instrumentalibus et non principalibus. (...) 11v, l. 34 : Ulterius sciendum quod magister Biridanus tenet quod eadem anima obviat sibi circa diversa obiecta propter diversas operaciones ».

Nous pouvons lier cette attitude conciliatrice entre Thomas (ce qui est intéressant, c'est que l'anonyme ne dit pas *antiquos*, parmi lesquels nous pourrions également comprendre Albert) et les *modernos* (alias Buridan) à une forme de perception particulière du buridanisme, dans laquelle les oppositions sont nivelées jusqu'à suggérer une concordance philosophique. C'est d'un pareil phénomène que parle M. Markowski lorsqu'il décrit le remaniement subi par les thèses buridaniennes dans les universités d'Europe centrale, ce qui le conduit à ne plus s'opposer totalement « à l'extrême réalisme arrivant alors de l'Angleterre »[70]. Ce phénomène, caractéristique des dernières décennies du XIVe siècle pragoises, est importé autour de 1390 par les étudiants polonais à Cracovie, où il provoque, selon les dires de cet auteur, une « audience passive » jusque vers 1415, pour atteindre dans la période ultérieure une « audience active », dans le sens où nous rencontrons, chez Benoît Hesse de Cracovie, Paul de Worczyn ou Petrus de Sienno, une véritable « concordance doctrinale » qui cesse de produire des effets autour du milieu du XVe siècle[71]. Quant au buridanisme de cet auteur, nous y reviendrons à une autre occasion ; ce qui nous paraît essentiel pour l'instant, c'est qu'il peut être rattaché à un phénomène développé dans la première partie du XVe siècle à Cracovie.

Le deuxième repère temporel est représenté par les rapports que cet auteur entretient avec Albert le Grand et avec ses contemporains albertistes. Nous avons déjà vu que des œuvres néoalbertistes figurent dans les *codices* qui reprennent le présent commentaire sur le *De causis* et nous avons constaté que notre auteur avait emprunté à Albert une division des sciences, d'origine

70. M. Markowski, « L'influence de Jean Buridan sur les universités d'Europe Centrale », dans *Preuves et raisons à l'université de Paris : logique, ontologie et théologie au XVe siècle*, Paris, J. Vrin, 1984, p. 150.
71. Markowski, « L'influence de Jean Buridan », p. 153-154.

avicénienne[72]. Cependant, il cite Albert neuf fois dans son commentaire. La première fois, Albert est mentionné comme autorité, avec la définition de l'éternité du *De causis et processu universitatis*[73]. La deuxième occurrence est critique et elle apparaît dans la discussion sur la capacité humaine à connaître la cause première : ici, l'anonyme oppose « Beatus Thoma et multi alii » à « alia opinio », qui réunit Albert et Averroès. La grammaire du texte met en doute le terme qui régit la relative finale :

W1, 15v : « ipse Averois sic dicens secutus est Albertus Magnus qui videtur fuisse de secta peripateticorum qui non fuerunt plene in fide ».

Toutes les autres citations tirées d'Albert se retrouvent dans la discussion autour de la distinction entre *esse* et *essentia*. Bien qu'associé au début à Gilles et à Thomas[74], Albert est ultérieurement relié à ses « successeurs », dont l'auteur conteste par la suite l'opinion sur l'identité entre *esse* et *essentia*[75]. L'opposition à la tradition d'Albert n'est toutefois pas totale, étant donné qu'il fait preuve de la même attitude conciliatrice que par rapport au buridanisme ; ici, l'anonyme présente Albert comme partisan de la distinction réelle entre *esse* et *essentia*[76]. Ce qui nous semble le plus intéressant, c'est que dans la présentation de l'opinion d'Albert nous rencontrons des phrases entières de la première *quaestio* du traité *De esse et essentia* de Jean de Maisonneuve[77], (qui resument le texte de Jean de Maisonneuve, faisant une sélection des ennoncées, ce que peut prouver que ce texte est la source du commentateur annonyme et non l'inverse) dont les suivantes :

72. p. 322, l. 9-10.

73. Cf. W1, 9r : « secundum Albertum super istam proposicionem, aliquid dicitur eternum et est in eternitate et cum hoc ipsa eternitas, aliqua vero sunt eterna et sunt in eternitate, non tamen sunt ipsa eternitas, sicut substancie separate, aliqua vero sunt eterna non in eternitate nec eciam sunt ipsa eternitas, ut sunt motus et tempus, similiter mundus ». Le passage pourrait être une paraphrase à Albert le Grand, *De causis et processu universitatis*, lib. II, 1, 9, p. 71, l. 32 sqq., mais il ne se trouve pas exactement chez Albert.

74. Cf. W1, 27v.

75. W1, 27v, l. : « autoritas Alberti et suo sequencium negancium esse realiter distinctum ab essencia ».

76. Cf. W1, 29r : « que est ipsius Alberti, dicitur quamvis esse et essencia eadem generacione generantur, tamen essencia prius subsistit quam esse eo quod esse habet fluxum ab essencia ». Cf. W1, 29r : « videndum est de responsione ad predictum dubium secundum opinionem Alberti ».

77. Jean de Maisonneuve, *Tractatus de esse et essentia,* dans G. Meersemann, *Geschichte des Albertismus*, t. I, *Die Pariser Anfänge des Kölner Albertismus*, Paris, Halova, 1933, p. 91-200.

Jean de Maisonneuve, *De esse et essentia*, q. 1 :	*Commentarius anonymi super De causis :*
p. 93, l. 5-10 : Notandum primo quod nomen essentiae aequivocum est apud philosophos : apud quosdam enim essentia dicitur a quo fluit esse, est isto modo loquimur de essentia, quando quaerimus utrum in eodem esse essentiae distinguatur ab esse actualis exsistentiae, et ista acceptio est propriissima, et omnes antiqui sic usi sunt nomine essentiae.	W1, 29r : Sciendum igitur quod nomen essencie est equivocum apud philosophos. Quidam enim dicunt quod essencia dicitur illud a quo fluit esse, et hoc modo loquitur Albertus de essencia in presenti loco et ista acceptio est propriissima et omnis antiqui sunt sic usi nomen essencie.
p. 94, l. 1-p. 96, l. 1 : sicut lucere est actus lucis a substantia lucis exercitus, ita esse est actus essentiae ab essentia exercitus. Essentia enim a se exserit esse, et omne esse exercitum est ab essentia, sicut fluxus exseritur a fonte. Intelligendum enim est quod essentia rei creatae, in quod a primo fluit, capit virtutem fontis, a quo omnis essentia et omne esse derivata sunt. (...) Secunda propositio. Quod nullius rei creatae essentia esse ab ea exercitum capere potest in identitate principiorum naturae omnimoda, et secundum rem et secundum rationem, sed in diversitate reali vel rationis. Hinc est quod omnis essentia influit ei quod est, quod diversum est ab eo quod est esse.	W1, 29r : Sicut lucere est actus lucis a luce extractus, ita esse est actus essencie ab essencia extractus. Essencia enim procreat esse a se et esse extractum est ab essencia tanquam a fonte. Intelligendum est enim quod essencia rei create in eo quod influit capit a primo potestatem fontis et virtutem a quo omne esse et omnis essencia derivatur. Secunda proposicio : nullius create rei essencia esse exercitatum dimittere potest et habet inde omnimodam ydemptitatem principiorum secundum rem et racionem, sed in diversitate reali racionis. Patet, quia omnis essencia influit ei quod est illud quod diversum est, igitur.
p. 103, l. 7-8 : res vero, nominaliter significata, habet se per modum Patris, verbaliter Filii, participialiter Spiritus Sancti	W1, 29v : Res autem nominaliter significata habet nomen Patris, verbaliter vero Filii, participialiter Spiritus Sancti.

Laissant le reste des identifications pour l'apparat de sources de l'édition, nous pouvons constater que ce traité a vraiment constitué une source d'inspiration pour le débat sur *esse/essentia* dans ce commentaire anonyme. Quant à l'enseignement de Jean de Maisonneuve, nous savons qu'il a duré de 1400

à 1418[78], à Paris, et que la date probable de composition du traité est l'an 1407[79]. Il reste pour l'instant à proposer comme *terminus a quo* l'an 1407 pour la rédaction de ce traité (tout en tenant compte de la période nécessaire au transfert des textes d'une université à l'autre, si nous supposons que notre texte est rédigé à Cracovie).

5. Conclusions et principes d'édition

Ce commentaire sur le *De causis* atteste certainement deux aspects principaux : la pratique de commenter peut-être à Cracovie pendant la première moitié du XVe siècle le *Liber de causis* et le développement d'un genre protreptique de la philosophie assez répandu à cette époque-là. Le commentaire est attesté à Cracovie jusqu'au moment où Stephanus de Olsna signe en qualité de propriétaire sur l'un des *codices* qui le contiennent. Le commentaire constitue l'un des premiers témoignages sur la pénétration du néoalbertisme à Cracovie, ainsi que la preuve des intentions de concilier cette philosophie avec le thomisme et le buridanisme, et sous couvert d'un accent propre aux gloses marginales de trois manuscrits, avec la doctrine de Gilles de Rome. Bien que le commentaire emprunte un parcours cracovien, ces limites peuvent être élargies : les influences provenant de la connaissance du platonisme médiéval renvoient à Prague, en tant que lieu d'origine de certaines idées de ce texte ; le possible transfert de la bibliothèque d'Alexius de Trzebon dans cette même ville est susceptible d'ouvrir une nouvelle recherche, sur le retour à Prague et le destin pragois du commentaire.

L'édition du *Prologue* suit le principe de la double rédaction établie, la première pour W1 et W2, la deuxième pour K et Pr, privilégiant les leçons de W1 et de W2, éventuellement en commun avec l'un des manuscrits K ou Pr. Dans les cas, très rares, où nous avons été obligés d'accepter des leçons présentes uniquement dans K et Pr, nous avons marqué cette dérogation par un astérisque (*). Nous avons généralement respecté la graphie commune des copistes, transcrivant, par exemple, « *cio* » au lieu de « *tio* », « *e* » au lieu de « *ae* »… En revanche, nous n'avons pas estampillé dans l'apparat critique les tendances propres, et souvent inconséquentes des copistes avec eux-mêmes, notamment celle de l'un d'entre eux d'ignorer la gémination des consonnes (par exemple, W1 écrit « asimilari » au lieu de « assimilari », Pr écrit *auffer* au lieu de *aufer*, W2 écrit parfois *ffinaliter* au lieu de *finaliter* ou *Allexander* au lieu d'*Alexander*), ni la tendance vers la forme aspirée du t de certains manuscrits (*Thopicorum* au lieu de *Topicorum* en Pr, *Ptholomeus* au lieu de Ptolomeus en

78. Kałuza, , «Les débuts de l'albertisme tardif », p. 207-295.
79. Meersemann, *Geschichte des Albertismus*, p. 40.

K et Pr) ni l'oscilation entre *ymmo* et *ymo*, entre *Bohecius* et *Boecius*. Toutes ces décisions ont visé une transcription proche, autant que possible, de la graphie des manuscrits.

<Anonymus>

<Commentarium super Librum de causis>

|**K, 300r ; Pr, 63r ; W1, 2r ; W2, 176ra**| **[1.]** *Sapiencie* V scribitur: *Aufer rubiginem de argento et egredietur vas purissimum.* In hiis enim verbis premissis tria tanguntur. Primo tangitur ignorancie intellectum obscurantis detestacio; secundo subiectum: predicte ignorancie sustentacio; tercio predicte per species depuracio.

Primum tangitur ibi cum premittitur: *Aufer rubiginem*, id est ignoranciam; secundum ibi cum dicitur: *de argento*, id est de intellectu possibili comparabili argento; tercium ibi cum subiungitur: *et egredietur vas purissimum*, id est intellectus per species informatus.

Et quia, secundum Philosophum VI *Topicorum*, *omnes transferentes secundum aliquam similitudinem se transferunt*, ideo, antequam proposicio pretacta declarabitur, similitudinem eius diligenter inquiremus.

Est enim similitudo inter rubiginem et ignoranciam, quia sicut rubigo decorem metallorum tegit et ipsa corrodit, reddendo ipsa inutilia et turpia, sic ignorancia intellectum humanum scelerat et, ipsum deturpendo, reddit inutilem, quia illud quod non potest <pervenire> in suum finem in quem ordinatur est frustra et inutile, II *Phisicorum*. Sed intellectus ignorancie substratus est huiusmodi, quia talis inquantum huiusmodi est privatus speculacione in qua finis hominis consistit, ut patet X *Ethicorum*, ubi dicitur: *Huiusmodi autem operacio secundum propriam virtutem erit utique perfecta felicitas*. Et dicit Seneca quod *homo ignarus est recte sicut ymago mortis*. Sed

1 sapiencie] proverbiorum *add. sup. l.* K. 1 V] XXV KPr 1–2 rubiginem ... argento] de argento rubiginem KPr 2 enim] *om.* KPr 2 premissis] affirmatis KPr 3 tangitur] *om.* W1 3 ignorancie] ignorancia *scr. sed corr.* K, sustentacio michi *add.* W1 3 intellectum] intellectu W1 4 subiectum predicte] *om.* KPr 4 predicte] ignorancie add. W2 intellectus informati *add.* KPr 6 premittitur] dicitur W1, ibi *add.* W2 7 comparabili] comparabile W1 8 tercium] tercia W2 10 philosophum] Aristotelem KPr 10 Topicorum] Ethicorum W1 11 aliquam] aliquem Pr 12 similitudinem] similitudo W1 12 eius] *om.* KPr 12 inquiremus] inquiramus W1 14 decorem metallorum] metallorum decoram W1 14 tegit] aufert KPr 14 et ipsa] *om.* W1 14 ipsa ... et] ea KPr 15 deturpendo] *om.* KPr 16 suum finem] finem suum Pr 16 quem] quam K 17 frustra et] *om.* KPr 17 inutile] ex *add.* KPr 19 patet] habetur circa librum KPr 19 decimo] *add. sup. lin.* K, *om.* Pr 21 recte] *om.* KPr 309.21–310.1 Sed ... etc] *om.* KPr

1 Sapiencie V : *Prov.*, 25,4. 10 secundum ... Topicorum : Aristoteles, *Topica*, VI, 2, 140a 10-11, p. 116; *Auctoritates Aristotelis*, p. 328, n° 87. 17 II Phisicorum : Cf. Aristoteles, *Physica*, II, 6, 197b 22-27, p. 76; *Auctoritates Aristotelis*, p. 147, n° 82. 19–21 ut patet ... felicitas : Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, X, 7, 1177a 12-17, p. 576. 21 Seneca : *Locus non inventus.*

hoc eciam atestatur sapientissimus <C>ato ibi: *Nam sine doctrina etc*.

Secundo in verbis propositis *argentum* translatum est ad intellectum possibilem. Nam sicut argentum est in potencia ad omnes formas artificiales, sic intellectus possibilis est in potencia ad omnes formas intellectuales. Nam secundum Philosophum III *De anima*, intellectus possibilis *non habet aliam naturam nisi quia possibilis vocatus* est propter receptionem specierum intelligibilium.

Tercio in verbis premissis *vas purissimum* comparatur intellectui actuato per species, quia dicitur III *De anima* quod intellectus est *locus specierum* intelligibilium. Et bene dicitur locus methaforice a loco phisice considerato, quia uterque, scilicet intellectus et locus, conveniunt in proprietate continencie. Nam intellectus recipit et conservat species intelligibiles quem-|**W2, 176rb**| admodum locus continet res materiales, ut habetur IV *Phisicorum*.

[2.] Hiis itaque sic intellectis, ad presens accedamus ad propositum nostrum, declarando et primo: quantum ad primum, |**W1, 2v**| videlicet quod ignorancia est detestabilis et fugienda, cuius racio est: illud quod reddit hominem mortuum est fugiendum et detestabile. Sed ignorancia est huiusmodi, igitur etc. Maior patet, quia *omnia appetunt esse et vivere*, II *De anima*. Nam *melius est esse quam non esse*, II *De generacione*. Minor patet per Senecam LXXXVIII *Epistula ad Lucillum*, qui dicit: *Qui sine scienciis vivit est homo sepultus natura*, et quia dicit Philosophus in *De pomo et morte*:

1 hoc eciam] eciam hoc W2 1 <C>ato] Plato W1W2 2 est] *om*. W1W2 3 possibilem] tangitur *add*. W1 3 omnes] *om*. KPr 3 artificiales] argentibiles W1 4 sic] eciam *add*. KPr 4–5 est ... Philosophum] ad species intelligibiles dicitur enim KPr 5 anima] dicitur quod *add*. W1 5 possibilis] est quod *add. sed del*. W2 6 quia] quod KPr 9 species] speciem Pr 10 a loco ... considerato] ad locum phisice consideratum KPr 11 intellectus et] tam intellectus quam KPr 11 conveniunt] convenit Pr 13 continet] *add. in marg*. Pr 13 materiales] naturales W1 14 sic] *om*. K 14 presens] aliud KPr 14 ad] *om*. W2, videlicet KPr 15 declarando] determinando KPr 15 quantum] *om*. KPr 15 videlicet] membrum ubi dicitur KPr 16 cuius] huius KPr 17 et detestabile] *om*. W1 17 sed] *om*. W2 18 igitur] ergo W1 18 etc.] *om*. PrW2 19 nam] intelligendum est *add. sed del*. W2 19 esse] ex *add*. W1 19 generacione] sed *add*. W2 20 LXXXVIII] LXXX W1 20 qui] ubi KPr 20 qui] qui *corr. ex* quid; quis sine *add. sup. lin. sed del*. W1 20 scienciis] est *add. sed del*. W2 20–21 vivit est] est vivit K, vivi W2 21 est ... sepultus] hominis *add. sup. lin. per corr. ex* hominis W1 21 homo sepultus] hominis W2 21 homo ... natura] *om*. KPr 21 quia] ergo W1W2 21 philosophus] Aristoteles KPr

1 <C>ato ... doctrina : Cato, *Dysticha*, III, 1b, p. 226; Ps. Guillelmus Wheatley, *In Boethium De disciplina scholarium*, 1. 5–6 III De anima ... vocatus : Cf. Aristoteles, *De anima*, III, 4, 429a 21-22, p. 201. 9 III De anima ... specierum : Aristoteles, *De anima*, III, 4, 429a 27, p. 201. 13 IV Phisicorum : Cf. Aristoteles, *Physica*, IV, 4, 212a 20-21, p. 150. 18–19 omnia ... De anima : Cf. Aristoteles, *De anima*, II, 4, 415b 1-2, p. 95; Ps. Dionysius Areopagita, *De divinis nominibus*, 4, 23, Saraceni versio, p. 281; Cf. Gundisalinus, *De unitate et uno*, p. 4, l. 16. 19 melius ... De generatione : Aristoteles, *De generatione et corruptione*, II, 10, 336b 29-30, p. 76. 19–21 per Senecam ... natura : Cf. Seneca, *Epistulae ad Lucilium*, 82, 3, p. 242. 310.21–311.1 Philosophus ... seculo : *De pomo et morte*, 23, p. 96.

Qui inveniat philosophiam inveniet vitam in utroque seculo, scilicet tam in presenti quam in futuro. Ergo, ex opposito, |**K, 300v**| ignarus nullum illorum amplectabitur. Tenet consequencia, quia *sicut propositum in proposito, sic oppositum in opposito*, ex *Topicis*.

Secundo probatur sic: hoc maxime est fugiendum per quod homo naturaliter sit servus aliorum. Sed per ignoranciam contingit hoc homini, igitur. Maior patet quia *unumquodque encium appetit illud quod melius est*, I *Ethicorum*. Esse autem liberum est melius quam esse servum. Minor probatur I *Politicorum*, ubi dicitur: *Vigentes racione naturaliter sunt aliorum domini et rectores*. Sed deficientes racione servi eorum sunt.

Tercio probatur sic: illud est maxime detestabile et fugiendum quo imminente homo comparatur bestiis. Sed ignorancia est huiusmodi, ergo. Maior patet, quia homo est creaturarum dignissima, ad Dei ymaginem factus, ut patet in principio libri *De pomo et morte*. Idcirco homo maxime debet fugere illud per quod dissimilis erit Deo et similis bestiis redditur. Sed minor patet I *Ethicorum*, ubi dicitur: *Ventri obedientes loco pecudum, non animalium*, scilicet racionalium, *numerantur*. Idem vult Eustracius, cum dicit: *Ve vobis hominibus qui vivitis loco pecudum et negligitis bonum quod in vobis*

1 inveniat] inveniet KPr 1 inveniet] invenit K, inveniat W2 1 vitam] *add. in marg.* KPr 1 scilicet tam] tam silicet W2 1–2 tam ... quam] in presenti et KPr 2 ergo] quia K 2 ignarus] ignoramus K, ignorans W1 2 nullum illorum] nullam illarum W1 3 amplectabitur] amplexabitur KPr 3 tenet consequencia] consequencia tenet W2 3 quia] *om.* Pr 3 sic] sicut KPr 4 ex Topicis] *om.* KPr 5 probatur sic] sic probatur W2 5 sic] *om.* KPr 5 hoc] illud W1 5 maxime est] est maxime KPr 6 naturaliter sit] sit naturaliter K 6 naturaliter] natura W2 6 contingit ... homini] hoc homini contingit Pr 6 contingit hoc] hoc contingit K 6 homini] *om.* K, esse huiusmodi W1 7 igitur] etc. *add.* W1, *om.* W2 7 illud] *om.* W2 8 esse autem] sed esse KPr 8 melius] nobilius KPr 8 servum] igitur *add.* KPr 8 probatur] patet KPr 9 dicitur] quod *add.* Pr 9 vigentes] fungentes W1 fingentes W2 9 aliorum] *om.* Pr 10 deficientes] deficiente K 10 eorum] aliorum KPr 11 sic] *om.* KPr 11 est maxime] maxime est W1 12 imminente] immentute W1 eminente W2 12 homo ... bestiis] *add in marg.* K 12 ergo] igitur KPr, etc *add.* W1 13–14 dignissima ... factus] nobilissima KPr 13 Dei ymaginem] ymaginem Dei W2 14 in principio] per principium W2 14 idcirco] ideo K 14 homo] *om.* W1 14–15 maxime debet] debet maxime W1 15 illud] id Pr, istud W2 15 dissimilis ... sed] fit ignobilissima creaturarum et hoc fit per ignoranciam KPr 16 obedientes] ignorancie *add. in marg.* KPr 17 scilicet rationalium] sed irationalium W1 17 scilicet] *om.* KPr 17 numerantur] enumerantur W1. 17 idem ... dicit] ibi cum dicitur K, idem intellectus cum dicitur Eustracius (Eustracius *add. in marg.*) Pr 17 cum] qui W1 18 vivitis] patitis W1 18 negligitis] neglitis W1W2

3–4 sicut ... Topicis : Aristoteles, *Topica*, IV, 3, 124a 9, p. 73; *Auctoritates Aristoteles*, p. 326, n° 60. 5–6 maxime … servus : Cf. Aristoteles, *Politica*, I, 2, 1252a 33, p. 4. 7–8 I Ethicorum : Cf. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, I, 1, 1094a 3, p. 375. 9 I Politicorum : Aristoteles, *Politica*, I, 2, 1252a 31-32, p. 3; *Auctoritates Aristotelis*, p. 252, n° 1; Ps. Guillelmus Wheatley, *In Boethium De disciplina scholarium*, Prol. 11–12 illud ... bestiis : Cf. *De pomo et morte*, 20, p. 94. 14 De pomo et morte : *De pomo et morte, Prologus*, a, p. 70. 16 I Ethicorum : *Non invenitur ibi, sed* Seneca, *Epistulae ad Lucilium*, VI, 60, p. 424 (qui allegat ibi Sallustium, *De coniuratione Catilinae*, 1, 1). 17 Eustracius : *Locus non inventus*. Cf. Ps. Guillelmus Wheatley, *In Boethium De consolatione Philosophiae*, II, 10, qui allegat Boethius de Dacia, *De summo bono*.

est.

[3.] Secundo ostenditur secundum premissum, scilicet quod intellectus possibilis sit subiectum et sustentacio ignorancie, cuius racio est quia *privative opposita apta nata sunt esse circa idem*. Sed ignorancia et scientia sunt privative opposita et sciencia est in intellectu. Igitur et ignorancia. Maior patet ex *Postpredicamentis*. Sed pars |**Pr, 63v**| minoris patet ex *Antepredicamentis*, ubi dicitur quod *scientia est in anima ut in subiecto*.

[4.] Tercio ostenditur tercium premissum, videlicet quod intellectus informatus per species, sicut intellectus sapientis, sit omnino purus, cuius racio est quia intellectus qui habet delectacionem cui non est admixta contrarietas, scilicet tristicia, est purus. Sed intellectus actuatus per species, sicut intellectus |**W2, 176va**| sapientis, est huiusmodi, igitur.

Maior patet, quia illud dicitur purum quod non habet quicquam de aliena natura permixtum. Minor patet per Philosophum II *Politicorum*, ubi dicit: *Qui vult delectari sine tristicia non aliunde querat quam a philosophia remedium*. Nam ipsa est *summum solamen animorum lassorum*, ut vult Boecius in III *De consolacione philosophie* prosa 1.

Et hoc patet idem sic. Illud quod est equatum enti purissimo hoc est purum. Sed animus sapientis est huiusmodi, igitur. Minor probatur |**W1, 3r**| quia est adequatus intellectui divino qui est purus, XII *Metaphisice*, ubi dicitur quod intellectus divinus est actus purissimus *sine omni potencia*. Sed prima pars minoris patet per Senecam, qui dicit: *Philosophia est quoddam summum, quam si desideras incipies esse socius Dei*. Et alibi dicit Seneca de homine philosophia inbuto: *Nichil aliud ipsam dico quam Deum in humano corpore*

2 scilicet] videlicet KPr 4–5 opposita ... privative] *hom.* W1 5 igitur] ideo KPr 6 ex] in W1W2 7 quod] *om.* Pr 7 in anima] *add. in marg.* K 8 videlicet] scilicet W1 8 quod] *om.* W1 9 sicut] sic W1 10 non] *om.* K 11 sed] *om.* W1W2 11 actuatus] actualis W1 12 sicut] est *add.* W2 12 est huiusmodi] *om.* W2 12 igitur] etc. *add.* W1 13 dicitur purum] purum dicitur Pr 13 dicitur] est W1 14 permixtum] sed *add.* KPr 14 dicit] dicitur KPr 14–15 qui ... delectari] delectare qui vult K, delectari qui vult Pr 15 aliunde] aliud W1W2 16 ut] quod KPr 16 in III] *om.* W1 16 in] *om.* W2 17 philosophie] *om.* W2 18 hoc patet] patet hoc W2 18 patet idem] idem patet KPr 18 est equatum] convenit K equatur Pr 19 igitur] *add.* W1 19 etc. minor] *om.* KW2 19 probatur] minor sic *add.* K, sic *add.* Pr 20 purus] ut patet *add.* KPr 22 quodam] *om.* K, quidam Pr. 22 summum] bonum *add.* KPr 23 quam] qua W1 23 desideras] optas KPr 23 incipies] incipis KPr, incipias W2. 23 dei] *ill.* Pr 24 inbuto] inbuta W1 inbute W2 24 deum] deo W2

4 privative ... idem : Cf. Aristoteles, *Categoriae*, 5, 4a, 10-11, p. 12; *Auctoritates Aristotelis*, p. 302, n° 15. 6–7 ex Antepredicamentis : Aristoteles, *Categoriae*, 2, 1a 29 - b 2, p. 6; *Auctoritates Aristotelis*, p. 302, n° 7. 14 II Politicorum : Cf. Aristoteles, *Politica*, II, 7, 1267a, 8-13, p. 100; *Auctoritates Aristotelis*, p. 254, n° 42. 16–17 ut vult ... prosa 1 : Boethius, *De consolatione Philosophiae*, III, pr. 1, 2, p. 37; *Auctoritates Aristotelis*, p. 289, n° 31. 20 XII Metaphisice : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, XII, 7, 1072b 7-8, p. 257, *Auctoritates Aristotelis*, p. 137, n° 264. 22 per Senecam : Cf. Seneca, *Epistulae ad Lucilium*, IV, 31, 8, p. 224; *Auctoritates Aristotelis*, p. 277, n° 70. 23 Seneca : Cf. Seneca, *Epistulae ad Lucilium*, IV, 31, 11, p. 228; *Auctoritates Aristotelis*, p. 278, n° 74.

hospitatum; et, quoniam intellectus suam puritatem attingere faciliter nequit nisi per philosophiam, ideo ad eam accedamus.

[5.] Describitur autem philosophia uno modo sic: *philosophia est ars artium et disciplina disciplinarum, ad quam omnes artes atque discipline spectant*, id est ordinantur. Seneca autem diffinit sic: *philosophia est studium virtutis*, videlicet corrigendi vicia mentis et corporis et desideria carnis. Finaliter autem philosophia sic describitur: est sciencia considerans de ente in communi, vel de ente mobili, vel de ente felicitabili. In qua diffinicione triplex tangitur genus philosophie.

Nam per hoc quod dicitur: de ente in communi, tangitur metaphisica, de qua est ad presens. Sed per hoc quod dicitur: vel de ente mobili, tangitur philosophia naturalis, de qua tractatur in libris *Phisicorum* et in libris *De anima*. Sed per hoc quod dicitur vel de ente felicitabili, tangitur philosophia moralis, de qua tractatur in libris *Ethicorum*.

Item nota quod sciencia presentis libri dicitur sciencia veritatis, et hoc dupliciter: uno modo considerative, ut quia considerat veritatem, et sic omnis sciencia et omnis philosophia est sciencia veritatis. Alio modo dicitur sciencia |**K, 301r**| veritatis ordinative, quia ordinatur ad scire verum, et sic proprie solum sciencie speculative dicuntur sciencie veritatis, eo quod non ordinantur immediate in praxim, eo quod finis proprius et ultimatus sciencie speculative est scire verum, ut patet II *Metaphisice*. Et sic tunc prior diffinicio potest intelligi de philosophia speculativa tantum.

Ex quo patet quod, licet quelibet sciencia sit veritatis considerative, non

1 suam] sui W2 1 attingere] contingere Pr 1 faciliter] feliciter K 3 autem] enim W2 3 uno modo] *om.* W1 3 philosophia] *om.* W2 4 quam] quem W1 4 atque] et KPr, *om.* W1 5 diffinit sic] sic dicit W2 5 philosophia] *om.* W1 5 studium] mortis ad perfeccionem *add.* W1 5 virtutis] veritatis KPr 6 videlicet] id est W1, scilicet KPr 6 corrigendi] corrigendo K, corrigenda a W1 6 desideria carnis] et *add.* W1, carnis desideria W2 6 autem] tamen W2 7 philosophia] *om.* W1 7 sic describitur] dicitur vel describitur K, describitur vel diffinitur Pr, diffinitur sic W1 7 in] *om.* W1W2 10–11 in communi ... dicitur] *hom.* W1 11 est] hic *add.* KPr 11 vel] *om.* KPr 12 de qua] quae W2 12 in libris] *om.* W2 15 et hoc] *om.* W1 16 dupliciter] tripliciter W2 16 quia] quando KPr 16 et] h *add. sed. del.* K 16 sic] isto modo W2 16–17 omnis sciencia] omnes sciencie KPr 17 et] *add. sup. lin.* W2 17 omnis] ad *scr. sed del.* W2 17 philosophia] philosophiam *sed. corr.* W2 17 alio modo] secundo KPr 17–18 dicitur ... veritatis] *om.* W2 18 ad] in K 18 scire] rem vel *add. sed del.* W2 18 verum] ut patet secundo metaphisice *add. sed del.* K 18 proprie] *om.* W2 19 dicuntur] philosophia vel *add.* W2 19 eo] sic videlicet W2 20 in] ad Pr 20 praxim] proximum W1 20 et] *om.* W1 21 scire] sciencia W1 21 verum] *om.* W2 21 patet] ex *add.* W2 21 tunc] est *add. sed del.* W1 21 potest] posset W2 23 quod] *om.* KW1 23 considerative] considerativa W2

3–4 philosophia ... spectant : Hugo de Sancto Victore, *Didascalion*, II, 1, p. 106; cf. Cassiodor, *Institutiones*, II, 3, 5. 5 Seneca ... virtutis : Seneca, *Epistulae ad Lucilium*, XIV, 89, 8, p. 381. 21 II Metaphisice : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, II, 993b 20-21, p. 44; *Auctoritates Aristotelis*, p. 118, n° 39.

tamen quelibet sciencia est veritatis ordinative, quia philosophia practica non ordinatur immediate in scire, sed in operari.

Ex quo ulterius sequitur quod, loquendo de sciencia veritatis ordinative, tunc sciencia et veritas non convertuntur, quamvis convertantur |**W2, 176vb**| causando scienciam veritatis considerative.

Sed diceret quis: tamen philosophia est sciencia falsitatis, igitur non veritatis. Tenet consequencia ex oppositis. Sed antecedens patet, quia *eadem sciencia est oppositorum*, ut patet II *De anima*. Sed, si unum oppositorum est verum, reliquum erit falsum. Et sic, scita veritate, faciliter possumus scire falsitatem. Ideo respondetur quod nichil prohibet eandem scienciam esse scienciam veritatis et falsitatis respectu diversorum sive diversimode. Unde philosophia est sciencia veritatis principaliter et immediate, formaliter et directe, tanquam de scibili propinquo, et est sciencia falsitatis virtualiter et mediate, quia scita veritate possumus scire falsitatem. |**W1, 3v**| Et sic philosophia est sciencia falsitatis, non tamen ad eligendum falsitatem, sed ad exstirpandum ipsam et ad eligendum veritatem.

[6.] Sed diceres: quare philosophiam debemus studere? Respondetur quod principaliter propter tria. Primo, propter assimilari intelligenciis, quia philosophia perficit hominem, et per ipsam assimilatur Deo. Unde Seneca: *Hoc michi philosophia promittit quod me parem Deo reddit*. Secundo, ideo quia ipsa est de scire, modo scire est propriissima delectacio, ut patet X *Ethicorum*. Tercio, ideo quia ipsa est sciencia mirabiliorum, eo quod mirabiles prestat delectaciones, ut patebit infra.

---

1 sciencia] *om.* KPr 1 ordinative] ordinative *sed corr. in* ordinativa W2 2 ordinatur immediate] immediate ordinatur W2 2 operari] praxim K 3 loquendo] proprie *add.* K 4 convertuntur] opponuntur W2 5 scienciam] *add. sup. lin.* W2 5 veritatis] veritatem W2 *om.* Pr 5 considerative] notandum *add.* Pr 6 diceret quis] diceres W2 6 philosophia ... sciencia] sciencia est W2 6 igitur] et KPr, ergo W1 7 tenet consequencia] consequencia tenet W2 8 sciencia est] est scientia PrW1 9 erit] fiet KPr 9 veritate] veritatem K 10 respondetur] videtur PrW2 11 scienciam] *om.* W2 12 philosophia ... sciencia] philosophiam esse scienciam K 12 principaliter et] *om.* W2 12 immediate] et *add.* K 13 directe] scilicet *add.* W2 13 falsitatis] p *add. sed del.* K 14 possumus scire] scire possumus KPr, faciliter scimus W2 15 sciencia] *om.* W2 15 tamen] *om.* W2 15 ad] ex *add. sed. del.* W1 16 exstirpandum] exstirpendam K, exstirpandam W1, exquirendum PrW2, *con.* 16 eligendum] eligendam KPr 17 debemus studere] studetur W2 17 debemus] habemus Pr 18 quod] *om.* K 18 principaliter] *om.* Pr 18 assimilari] assimilare KW2 19 philosophia] scientia W2 20 promittit] promisit W2 20 ideo] modo W2 21 est] *add. sup. lin.* W1. 21 de] *om.* W2 21 propriissima] nobilissima W1, potissima KPr 21 X] metaphisice *add. sed del.* K 22 ideo] *om.* W2 22 sciencia] *om.* W2 22 mirabiliorum] mirabilior W1 23 ut ... infra] *om.* KPr. 23 patebit] patet W1

8 II De anima : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, IX, 2, 1046b 10-11, p. 181; *Auctoritates Aristotelis*, p. 134, n° 223. 19 Seneca : Seneca, *Epistulae ad Lucilium*, V, 48, 11, p. 320; *Auctoritates Aristotelis*, p. 278, n° 82; Ps. Guillelmus Wheatley, *In Boethium De consolatione Philosophiae*, Prologus. 21–22 X Ethicorum : Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, X, 7, 1177a 12-27, p. 576. 23 infra : Cf. p. 317, l. 19

[7.] Notandum quod ad verum philosophum requiruntur alique condiciones. Quedam requiruntur ex parte voluntatis et quedam ex parte intellectus.

Ex parte voluntatis requiruntur due. Prima: quod verus philosophus amet sapienciam et querat eam debita et recta racione ad bonum et ad verum finem. Secunda: quod illud quod cognoscit convertat ad vitam moraliter bonam et vivat secundum talem sciencia m.

Sed ex parte intellectus requiruntur quatuor condiciones. Prima: quod nullis credat nisi certa racione cogente. Et hoc est verum in illis que non |**Pr, 64r**| sunt per se nota, quia *primis principiis, que per se nota sunt, debemus assentire sine omni probacione*. Secunda condicio: quod non in omni materia querat demonstraciones mathematicales, id est certissimas, sed querat secundum materiam subiectam ut, si est in loica, querat demonstraciones loicales, si in philosophia, querat demonstraciones philosophicales. Nam sermones sunt interpretandi secundum materiam subiectam, ut patet II *Ethicorum*. Tercia condicio: quod inquirat veritatem, et hoc tripliciter: primo per experigenciam et discursum, procedendo ab effectibus ad causas et e converso; secundo ex Scripturis; tercio ex relatu multorum sapientum. Quarta condicio: quod sit pronus ad mutandum opinionem suam in opinionem magis veram, sic quod nichil pertinaciter seu frivole teneat.

Ex quo patet quod nullus hereticus est verus philosophus. Similiter nullus alter non in fide inbutus |**W2, 177ra**| aut non vivens secundum iudicium recte racionis.

[8.] Occuramus igitur huic divine gratiose philosophie animo composito,

---

1 notandum] nota KPr ulterius sciendum W2 1 alique] aliquod W1. 2 condiciones] que *add*. W2 2 quedam] enim *add*. KPr 2 et] *om*. K 4 amet] scienciam et *add*. W2 5 debita et recta] recte et debita (debite *scr. sed corr.*) W2 4–8 quod verus ... prima] *add. in marg. a.m.* W1 8 nullis] nullus W1W2 9 credat] credit Pr 10 nota] ut utrum astra sint paria *add*. KPr 10 per ... sunt] sunt per se nota W2 11 non] *om*. K, *sup. lin*. W2 11 omni] *om*. K 12 mathematicales] materiales K, mathematicas W1 12 querat] demonstraciones *add*. W1 solum W2 13 materiam] substratam *add. sed del*. W1 13 ut] id est W2 13 in] *om*. W2 13 loica] loico W1 13 loicales] loicas W1 14 demonstraciones] raciones W2 14 philosophicales] philosophicas KPr 14 nam] quia W2 15 interpretandi] interpretande W2 15 subiectam] obiectam W2 15 II] I KPrW1 16 inquirat] acquirat W2 16 experigenciam] experientiam Pr 17 secundo] secunda K 18 ex relatu] relatu ex Pr 18 multorum] multarum et *add*. W1 18 quod sit] *iter*. W1 19 mutandum] imitandum K 19 opinionem suam] suam firmam opinionem *sed del.* firmamW2 20 frivole] frivoliter Pr 21 similiter] nec *add*. W1 22 non ... fide] in fide non KPr 22 non] *om*. W2 22 recte] *om*. KPr 24 occuramus igitur] occuramus enim KPr ergo occuramus W2 24 huic] *om*. W2 24 divine] nostre *add*. W2 24 gratiose] verbis *add*. W1 24 philosophie] philosophie puta K, puta philosophie Pr

10–11 primis ... probacione : Aristoteles, *Analytica Posteriora*, II, 19, 99b 20-21, p. 341. 15 II Ethicorum : Cf. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, II, 2, 1104a 3, p. 398, *Auctoritates Aristotelis*, p. 233, n° 7.

collectis viribus, ipsam salutando: Ave *magistra omnium virtutum* moralium *de summo cardine celi elapsa,* id est de altitudine celi, ut vult venerabilis Boecius, I *De consolacione philosophie*. Ipsa enim *clarificat animam* et *trahit eam ab obscuritate ignorancie ad lucem sapiencie et ad claritatem intellectus*, ut habetur in libro *De pomo et morte*. Sed diceres: quid tamen est premium philosophie? Respondet Seneca: *scio enim neminem posse beate vivere sine studio philosophie*. Nam *beatam vitam sapiencia*, id est philosophia, *efficit*. Quid enim plura dicam? Per philosophiam enim, tanquam per viam, homo pervenit ad cognicionem veri luminis. *Per eam homo cognoscit suum creatorem qui eum de nichilo fecit*, *qui est preceptor omnium <p>receptorum, principium omnium principiatorum*: hoc |**K, 301v**| Philosophus in *De pomo* |**W1, 4r**| *et morte*; et subdit ibidem hoc quod oportuit ut *philosophia* mitteretur propter *instruere ignaros*, qui non *cognoverunt suum creatorem*.

[9.] Surge ergo, piger, et animadverte quam felix sit iste discipulus qui properat fructus uberosos philosophie colligere. Surge ergo, piger qui dormis, sequere philosophiam! Non pauper, sed sapiens eris, *omnis* autem *sapiens dives*, *omnis vero fatuus pauper et impius*, ut inquit venerabilis Tulius. Hoc idem dicit Ptolomeus in *Almagesti*: *non est mortuus qui scienciam invenit*, nec *pauper qui intellectui dominatur*. Quid admiraris sompnolentum dulcem potum philosophie bibere? Erige cor in obsequium dominae Philosophie! Indubitanter si vivus fueris, non fontes dulces, si vis, tibi denegabit, et

1 ipsam] *om.* W2 1 omnium virtutum] virtutum omnium K 2 cardine] ordine W1 2 id est] *om.* W1 2 de ... celi] *om.* KPr 3 Boecius] in *add.* Pr 3 de] *om.* K 3 *philosophie*] *om.* W2 4 eam] eum W2 4 ad] et K 4 ad] *om.* W2 5 libro] *om.* KPr 5 diceres] queso *add.* W2 5 quid] quod W1 5 est premium] premium est W1 6 enim] *om.* KPr 8 per] ad *scr. sed del. et corr. sup. lin.* W2 9 pervenit] venit W2 9 eam] enim *add.* KPr, philosophiam W2 10–11 eum ... hoc] omnium principiatorum est principium et KPr 10 eum ... fecit] de nichilo fecit eum W2 10 qui est] cum quo W1 11 de] *om.* W2 12 et] *om.* KPr 12 ibidem] *om.* KPr 12 hoc] *om.* W2 12 quod] *om.* K 12 ut] quod W1 12 propter] *om.* W2 14 piger et] *om.* KPr 14 et] *iter.* W1 14 animadverte] anima adverte KPr 15 fructus uberosos] fructus uberiosius K fructus uberiosus Pr ubi rosas fructus W2 15 colligere] colligit W2 15 ergo] *om.* W1 15 qui dormis] *om.* KPr 16 sapiens] ex *add. sed del.* W1 16 autem] etenim KPr 17 fatuus] peritus Pr 17 hoc] et *add.* KPr 18 Almagesti] Almageste W2 18 invenit] adinvenit K 19 admiraris] miraris KPr, soli *add. sed. del.* W1 19 sompnolentum] somnolentum K, somnolentem W2 20 philosophie bibere] bibere philosophie W1, philosophum habere K, philosophum bibere Pr 20 bibere] *iter. sed. del.* W1. 20 erige] erigere W2 20 in] *om.* K 20 divinae] scilicet *add.* W2 20 philosophie] *om.* KPr 21 indubitanter] enim *add.* W2 21 fontes dulces] frondes (?) W2 21 si ... denegabit] tibi denegabit si vis W2 21 denegabit] denigabit Pr

3 I De consolatione philosophie : Boethius, *De consolatione Philosophiae*, I, pr. 3, 3, p. 5. 5 De pomo et morte : Cf. *De pomo et morte*, 17, p. 92. 6 Seneca : Seneca, *Epistulae ad Lucilium*, II, 16, 1, p. 102, *Auctoritates Aristotelis*, p. 275, n° 29-30. 9–11 per eam … principiatorum : *De pomo et morte*, 13, p. 88. 12 subdit ibidem : *De pomo et morte*, 20, p. 94. 15 surge ... dormis : Cf. *Proverbia*, 6, 9. 16–17 sapiens dives : Horatius, *Satirae*, I, 3, v. 124, p. 180. 17 Tulius : *Locus non inventus* 18 in Almagesti : Cf. Gualterus Burley, *De vita et moribus philosophorum*, cap. 121, p. 372 ; Albertus Magnus, *Politica*, I, 1, p. 6a.

libertate florebis, iuxta illud Senece: *Philosophie servire et Deo est quedam libertas*, ceteris autem regibus et principibus est calumpnitas. Quid te igitur, dilecte discipule, in altitudinem tante ammiracionis predictorum, que de ipsa domina Philosophia locutus sum, atraxit? Quid in ipsius amorem te avidum excitat et disponit nisi res honore digna?

Nam ipsa presens sciencia non solum de rebus nobilibus, ymmo de altissimis causis pertractat, ut de prima causa, que est Deus gloriosus. De aliis eciam intelligenciis, quarum esse a prima causa depen|**W2, 177rb**|det, subtiliter pertractat. Quas cum speculamur, infallibiliter felicitatem meremur. O quam mirabilis *philosophia* in speculacione sapiencie *habet delectacionem firmitate et puritate*, ut dicitur X *Ethicorum*, quoniam res circa quas versatur nostra intencio sunt mirabiles propter raritatem delectacionum apud multitudinem hominum infirmitatem. Quia huiusmodi delectaciones sunt circa res <a>mmirabiles, ideo sunt firme et pure, quia huiusmodi delectaciones sunt circa res immateriales. Qui enim delectatur circa res materiales statim incurrit quandam impuritatem affectus, ex hoc quod circa inferiora occupatur. Ommitamus igitur, o dilecte, sensualia, si sapientes creatorisque investigatores cupimus nuncupari.

Sapientes enim contempnunt delectaciones sensuales et ymitantur intellectuales. Ipse enim sunt que perficiunt *animam a sciencia creatoris*.

1 servire] servi W1 1 quedam] quidam W2 2 est] *om.* W1 2 calumpnitas] calamitas KPr calumpnites W1 2 quid] qui W1 2 te] *om.* KPr 3 dilecte discipule] *om.* KPr 3 altitudinem] rem *add.* K, re *add.* Pr 3 ammiracionis] immiracionis Pr, admiracionis W1 4 domina] *om.* KPr 4 sum] sive K 4 atraxit] traxit KPr, atraxi W1 4 avidum] *om.* KPr 5 excitat] irritat K, dirigit Pr, *om.* W2 5 disponit] ne disposuit W2 5 nisi] tibi Pr 6 nobilibus] mobilibus W2 6 de] et KPr *om.* W2 7 altissimis] quia *add.* W1, universalibusque *add.* W2 7 deus] *om.* W1 9 quas] quam W2 9 speculamur] speculabimur W2 10 quam] quas KPr, res *add. sup. lin.* W1 10 delectacionem] delectaciones KPr 11 X] IX KPrW1 11 res] *om.* KPr 11 quas] quam W1W2 quos KPr *sed con.* 12–13 raritatem ... apud] caritatem dileccionum propter W1 13 infirmitatem] firmitate W2, *om.* KPr 13 delectaciones] sensuales et immitantur intellectuales ipsi et enim sunt *add. sed del.* W1 14 ammirabiles] immateriales W1, immirabiles KPrW2 14 ideo] immo W2 14 firme] prime KPr 15 sunt ... immateriales] sunt circa res immateriales *add. in marg. a. m.* W1 et immutabiles *add. sed del.* W1 15 immateriales] immateriales *scr. sup. lin* im-. W2 16 quandam] quendam W1 16 affectus] effectus W1W2 17 omnitamus] obmitamus Pr, ymitamus W1, immutamus W2 17 o] *om.* KPr 17 dilecte] *om.* KPr, dilecti W2 17 sensualia] sensibilia Pr, sensualia *scr. sed del. et add in marg.* intellectualia W1 19 contempnunt] contemnant K, qui contempnat W2 19 ymitantur] commitantur KPr 20 intellectuales] intellectualibus W2 20 ipse] ipsi W1W2, et *add.* W1 20 enim] *om.* W2 20 que] qui W2 20 a ... creatoris] *om.* KPr, qui *add.* W1

1 iuxta illud Senece : Cf. Seneca, *Epistulae ad Lucilium*, I, 8, 7, p. 40. *Auctoritates Aristotelis*, p. 277, n° 55, Ps. Guillelmus Wheatley, *In Boethium De consolatione Philosophiae*, Prol. 11 X Ethicorum : Cf. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, X, 7, 1177a 25-26, p. 577; *Auctoritates Aristotelis*, p. 247, n° 206. 11–17 quoniam ... occupatur : Thomas de Aquino, *Sententia Ethicorum*, X, 10, 120-130, p. 584. 20 animam ... creatoris : Cf. *De pomo et morte*, 12, p. 86.

Ex illis enim sapiens creatorem suum cognoscit, qui de nichilo eum creavit, ut scribitur in libro *De pomo et morte* Aristotelis. Illorum enim anima non tristabitur, *cum recedit a corpore*. Nunc igitur, omni formidine postposita, corde sitibundo sequamur philosophiam, iuxta illud Senece: *Omnia impedimenta* |**W1, 4v**| *dimitte et vaca a terreno opere*, *quia nemo ad philosophiam occupatus pervenit*. Et subdit: *Proice omnia scilicet extrema et exteriora a te, si sapis, ymmo ut sapias, ad philosophiam magno cursu totisque viribus tende* reverenter eam percipere. Mittamus igitur in eam supplicaciones. Libens enim audit preces hominum, sic quod pauperi sicut diviti congratulatur, |**Pr, 64v**| ut habetur <II> *De consolacione philosophie* prosa 5. Et Seneca: *Nulla preclusa est virtus sapiencie omnibusque patet*, *omnes invitat*, *omnes ad ubera sui pectoris reclinat et dulcia promittit benigne degustare*. *Non diligit alta pallacia nec censuum exaccionem*, *neque bona accipit ponderosa,* sed *nudo homine contenta est*. Hec ille.

Ex quo tunc sequitur quod omnis ignarus est viciosus, ex II libro *De consolacione philosophie* prosa 5, ubi dicitur: *Omnibus animalibus ex natura ignorare est, hominibus vero ex vicio*. Sic homines carentes philosophia, que debet hominem facere beatum et felicem, assimilantur simeis, ut dicit Philosophus I *Ethicorum*. Qui enim est philosophia carens habet se sicut ebrius sine baculo, qui de facili cadit, sicut dicit Philosophus I et III *Ethicorum*. Habens autem philosophiam potest virtuose vivere et *alias sciencias ordinare*,

1 illis] hiis K 20–1 a sciencia ... enim] *add. in marg. a. m.*, *sed iter. in textu* ex illis enim W1. 1 ex ... qui] *hom.* W2 1 qui] que Pr 1 eum] eas W2 3 cum] non *add.* W1W2 3 recedit] recedet KW1 3 corpore] morte W2 3 formidine] sermone K 4 sequamur philosophiam] immitamur magistram nostram graciosam W2 5 dimitte] dimittere W1 5 vaca] vana W1 5 quia] qui W2 6 pervenit] venit W2 6 extrema] *om.* KPr 7 et] *om.* KPr, vel W2 8–9 percipere ... libens] eam igitur petamus capite cordis inclinante, libenter W2 8 percipere] percipe KPr, *om.* W2 8 in eam] *om.* W1 9 exaudit] exaudit W2 9 sic quod] et KPr, sicut W1 10 diviti] p *add. sed. del.* K, divid *praem. sed. del.* W1, et *add.* W2 10 II] *om.* KPr, in W1, tercio W2 10 philosophie] *om.* KW2 11 5] prima W2 11 nulla] nulli KPr 11 preclusa] seclusa W1W2 11 est] *om.* W2 11 patet] pertinet K, petet W2 12 invitat] invitet W1 12 ubera sui pectoris] sui pectoris ubera W1 12–13 et ... degustare] *om.* KPr 13–14 neque ... accipit] nec dona recipit W1 14 hec ille] *om.* KPr, scilicet Seneca *add.* W2 16 philosophie] *om.* W2 16–17 ex ... ignorare] ignorare ex natura W2 16 ex] a KPr 15–17 de ... vero] *add. in marg. a. m.* W1 18 facere beatum] beatum facere W1 18 et felicem] *om.* W2 18 simeis] viciosis KPr 19 philosophus] Aristoteles KPr 19 est philosophia] philosophia est KW1 20 ebrius] ebreus W1 20 qui] quia W2 20 sicut ... ethicorum] *om.* KPr 21 ordinare] ornare W2

2 De pomo et morte : Cf. *De pomo et morte*, 18, p. 92. 3 cum … corpore : *De pomo et morte*, 19, p. 92. 4 iuxta illud Senece : Seneca, *Epistulae ad Lucilium*, VI, 53, 9, p. 358. 6 subdit : Seneca, *Epistulae ad Lucilium*, I, 17, 1, p. 108. 10–11 II De consolacione .. prosa 5 : Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae*, II, pr. 5, 19-20, p. 31. 11 Seneca : *Auctoritates Aristotelis*, p. 285, n° 30; Cf. Seneca, *De beneficiis*, III, 18, 2, p. 64. 15–16 ex II libro ... prosa 5 : Boethius, *De consolatione Philosophiae*, II, pr. 5, 29, p. 28; *Auctoritates Aristotelis*, p. 288, n° 22. 19 I Ethicorum : *Locus non inventus*. 20 I et III Ethicorum : Cf. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, III, 1, 1110b 25, p. 412. 21 alias ... ordinare : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, I, 2, 982a 17-19, p. 8. *Auctoritates Aristotelis*, p. 116, n° 13.

sicut |**W2, 177va**| habens aurum potest sibi comparare quid vult. Ergo vos, studentes, diligenter et obnixe studeatis eam, quia existit *mater omnium*.

[10.] Considerat enim eius pietatem magnam Valerius Maximus, libro VII, capitulo 9, de Platone, quod ipse, etate maturus existens, in toto seculo sapientissimus reputatus, adhuc tamen in Egiptum perrexit ut a sacerdotibus ibidem philosophantibus |**K, 302r**| sapienciam adipisceretur, post hoc regressus est in Ytaliam, ut ibidem precepta Pitagoris acceptaret. Et ab illis philosophis ymmo reges et imperatores prius philosophie studium amplexabantur, ut Alexander, in libro *De naturis rerum,* sic exclamat: *O felicia antiquorum tempora in quibus imperatores mundum regentes se ipsos philosophie dederunt. Cuiuslibet enim regni gloria immensum crevit. Patet hoc eciam de Iulio Cesare et Ptholomeo rege, quorum regna gloria et honore propter philosophie studium erant circumdata. Victorie namque milicie et philosophie gloria simul concurrunt, quia vera philosophia docet iuste et recte regnare. Pitagoram eciam legimus nymphis petisse poetas, ut quid nesciret discere vellet*, ut dicit autor *Quinque clavium*, et *Plato Socrati referebat dignum honorem, quamvis magnus philosophus et ipse fuerat. Magnus eciam Alexander, cum toto regnaret in orbe, de terra prosiliit quando Socratem vidit ipsum honorando.*

[11.] Sed diceret aliquis: ego cupio esse philosophus, sed procelle paupertatis me prohibent. Quid ergo faciam, ne viciosus videar? Ad hoc |**W1, 5r**| respondet Aristoteles X *Ethicorum* dicens: *Speculativo autem nullo modo talium, scilicet*

1 potest ... comparare] comparare potest KPr 1–2 ergo ... omnium] *om.* KPr 2 studeatis ... existit] studiatis in ea qui existit W2 3 considerat] considerabit PrK 4 quod] *om.* KPr 5 reputatus] deputatus KPr 5 adhuc tamen] tamen adhuc Pr est adhuc W2 5 in ... perexit] rexit in Egypto W2 ; perrexit] porrexit Pr 6 adipisceretur] adipiscetur et W2 7 ut] *om.* W2 7 ibidem] ibi KPr 7 precepta] *om.* W2 7 Pitagoris] pitagoricis KPr Bitagore W2 7 et] *om.* W2 8 ab ... ymmo] iterum KPr 8 illis] illisque W1, aliis W2 8 ymmo] *ad. sup. lin.* W1 8 prius] *om.* KPr 8 philosophie studium] studium philosophie W2 9 libro de] *om.* KPr 10 felicia] felici W2 10 ipsos] habere *add. sed del.* W1 11 dederunt] vel dediderunt KPr 12 Iulio] Tulio K 12 gloria et] *om.* W2 13 victorie] victoria W2 13 et philosophie] philosophie et W2 13 philosophie] stud *add. sed del.* K 13–14 philosophie gloria] philosophia glorie W1 15 Pitagoram] Bitagoram W2 15 nymphis] nymphas KPr 15 petisse] coluisse K, collegisse Pr, petere W1 15 poetas] poeticas KPr 15 quid] que KPr 15 vellet] velit W2 16 ut ... clavium] *om.* KPr 17 magnus] *om.* KPr 17 fuerat] foret KPr 17 magnus eciam] iam magnus, *sed* iam *add. sup. lin.* W2 18 de ... prosilyt] prosiliit de terra W2 18 ipsum] *om.* W2 19 diceret] diceres W2 19 aliquis] quis Pr *om.* W2 19 cupio] desidero W2 19 sed] procep *add. sed del.* W1 20 prohibent] repellunt W2 20 ergo faciam] faciam igitur KPr 20 viciosus videar] michi asserebatur viciositas W2 21 Aristoteles] Philosophus W2 21 decimo Ethicorum] tercio Phisicorum KPr nono Ethicorum W1 21 speculativo] speculative K, speculacio W1 21 modo] *om.* W2

2 mater omnium : Cf. Cicero, *De legibus*, I, 22, 58, p. 401; *Sapientia*, 7, 12. 3–4 Valerius ... capitulo 9 : Cf. Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, VIII, 7, p. 388. 9 De naturis rerum : Alexander Neckam, *De naturis rerum*, c. CLXXIV, p. 288; cf. Johannes Galus, *Compendiloquium*, X, 1, pp. 399-410. 16 autor Quinque clavium : *Quinque claves sapientiae*, p. 16, p. 149-150 et p. 11, v. 93-96. 19–20 ego ... prohibent : Ps. Guillelmus Wheatley, *In Boethium De consolatione Philosophie*, Prol.

exteriorum, ad operacionem necessitas est, sed, ut est dicere, impedimenta sunt ad speculacionem. Et subdit: *Ad speculari oportet corpus esse sanum et cibum*, et iterum subdit: *non tamen magnis et multis quod posset virtuose operari*. Et Boecius II *De consolacione* prosa 5, dicit: *Natura minimis et in paucis, contenta est*. Et idem in eodem libro prosa 4, dicit: *Philosophus non debet deliciose vivere*. Non sit ergo discipulus philosophie ad temporalia avarus, nam *quod nature satis est avaro nichil*. Unde III *De consolacione philosophie*, prosa 3: *Non propria vis sed hominum fallax admittit opinio* temporalia esse bona. Nam *evanescunt illico*, philosophia vero manet.

[12.] Ex quibus iam patet ignoranciam esse detestabilem, unde Boecius metro 8 III libri *De consolacione philosophie*: *O quam multos ignorancia seducit a vero* |**W2, 177vb**| *tramite!* Non ergo debemus humanam felicitatem, *ut volgo est solitum*, in temporalibus collocare. Nam dicit Boecius, prosa 4 II *De consolacione*: *O quam multis amaritudinibus humane felicitatis dulcedo est respersa*, et subdit: *Liquet igitur quam sit mortalium rerum miseria beatitudo*. Videntur enim qui temporalibus, dimisso studio philosophie, implicantur communiter ignari et excecati, rubiginem non curantes tollere de animo, et vivunt more vesanorum. Ideo dicit Seneca: *Fortuna que nimium fovet hominem hunc stultum facit*. Hii nempe sunt populares sermones

1–2 sed ... speculacionem] *om.* KPr 1 est] *om.* W1 2 ad] *add. sup. lin.* W1. 2 subdit] et *add.* W2 2 corpus esse] esse corpus PrW1 3 subdit] *om.* KPr subiungit W2 3 tamen] tantum KPr, tam W1 3 magnis] magnitudinis W2 4 II] in W1 4 consolacione] Philosophie *add.* W1 4 natura] inquit *add.* W1 4 minimis] minime KPr 4 in] *om.* W2 4–5 contenta est] est contenta Pr 5 libro] *om.* W1 7 philosophie] *om.* W2 8 hominum] hominem W1 8 fallax admittit] admittit fallax Pr 8 opinio] *om.* W2 9 vero] *om.* W2 10 iam] *om.* K 10 ignoranciam] ignorancia W1 10 detestabilem] detestibilem W1 11–12 metro ... tramite] o, quam multos ignorancia seducit a vero || tramite miseros metro 8 IIIi libri de consolacione W2 11 IIIi] tercium Pr 13 volgo] vulgo W2 13 est solitum] solitum est W1 13 solitum] solutum KPr 13 collocare] collocari W2 13 prosa] *om.* W1 14 o] *om.* W1 15 miseria] misera *scr. sed corr.* K, misera Pr 16 videntur] videtur W2 16 enim] communiter *add.* W2 16 temporalibus] suo *add.* W1 16 dimisso] dimissio K 17 communiter] *om.* KPr sunt *add.* W2 17 excecati] execari W1 17 non ... tollere] tollere non curantes KPr 17 curantes] curentes W1 18 et ... vesanorum] *om.* KPr 18–19 nimium fovet] minime sanat W1 19 hunc] *om.* KPr 19 nempe] solum W2 que *add.* W1 19 sermones] mores KPr

2 subdit : Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, X, 9, 1178b 33-1179a 5, p. 581; *Auctoritates Aristotelis*, p. 248, n° 216. 4 II De consolacione … prosa 5 : Boethius, *De consolatione Philosophiae*, II, pr. 5, 16, p. 27; *Auctoritates Aristotelis*, p. 288, n° 20. 5 prosa 4 : Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae*, II, pr. 4, p. 23-25. 6–7 quod ... nichil : Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae*, III, pr. 3, 19, p. 42; Ps. Guillelmus Wheatley, *In Boethium De consolatione Philosophiae*, III, 3. 7 III De consolacione ... prosa 3 : Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae*, III, pr. 4, 13, p. 43. 11 metro 8 ... philosophie : Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae*, III, m. 8, 1-2, p. 48. 13 ut volgo ... solitum : Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae*, I, pr. 1, 10, p. 2. 13–14 prosa 4 ... consolacione : Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae*, II, pr. 4, 20-21, p. 24. 18 Seneca : Publilius Syrus, *Sententiae*, F, 8, p. 30; Cf. Ps. Guillelmus Wheatley, *In Boethium De consolatione Philosophiae*, II, 1.

qui tantum aures stultorum saturant, qui premia virtutum non festinant acceptare, de quibus loquitur Boecius prosa 7: *Vos autem nisi in populares aures inanesque rumores recte facere nescitis et relicta virtutum prestancia de alienis sermunculis premia postulatis*. In quibus verbis vult quod ignari dimissa consciencia vanam gloriam pro merito petunt, quos increpat Macrobius, dicens: *Sapiens gloriam suam in conscienciam reponit*, *stultus autem in laudem humanam*. Unde Seneca in *Proverbiis*: *Conscienciam pocius quam famam attende*. Et ergo dicit Aristoteles in *De pomo et morte:* Hii soli qui conscienciam mundam conservant sine tristicia moriuntur. Hoc enim proprium est ipsis philosophis, id est sapientibus.

[13.] Trahamus ergo nos ab occupacione temporalium ad cognoscendum veram felicitatem. Ardenter enim debemus flagrare, contempnentes vanam gloriam, vanas delectaciones. Et tunc vere felices vocabimur. Unde Boecius libro III *De consolacione* metro 12: *Ille felix est qui speculatur fontem boni et qui contempnit delectaciones terenorum*.

|W1, 5v| Properemus igitur ut valeamus efficere **|K, 302v|** quod cupimus. Sed quia hoc solum sapientibus est proprium - nam solum sapientes faciunt quod desiderant, ut dicit Boecius libro IV prosa 2. *Sic igitur, ut racionis participes*, *in cacumine summe intelligencie nos erigamur; illic enim racio videbit quod in se intueri non potuit - pennas* ergo *in altum* extendamus, puta speculacionem

1 qui] quod W2 1 qui] et W2 1 premia] premium W1 2 loquitur Boecius] Boecius loquitur KPr 2 prosa 7[a]] *om.* KPr, septuagesima IIi libri de consolacione *add. sed del.* septuagesima W2 3 inanesque rumores] honorisque in aures incidentis W1 honoresque in aures incideritis K, honoresque in aures in eis eritis Pr 4 alienis] aligenis W1 in *add.* Pr 4 premia] primi W2 4 postulatis] postulant W1 4 vult] Boecius *add.* W2 5 petunt] *om.* W2 5 quos] vos KPr 6 reponit] preponit W1, ponit Pr 8 Aristoteles] Philosophus W2 9 mundam] mundanam Pr 9 conservant] reservant KPr, servant W2 10 id ... sapientibus] *om.* Pr 11 ab] a KPr 11 occupacione] corrupcione Pr 11 temporalium] temporali W2 12 ardenter] attenta W2 12 enim debemus] debemus enim W1 12 flagrare] fragare K, laborare W1 12–13 vanam gloriam] *om.* KPr 13 vanas] et W1, vanam W2 13 delectaciones] dilectacionem W2 13 et] *om.* Pr 13 vere] veri W2 13 vocabimur] vocabuntur K 14–15 libro ... terrenorum] ille felix est qui speculatur fontem boni et qui contempnit delectacionibus terrenorum libro III de consolacione metro 12 W2 14 consolacione] Philosophie *add.* W1 14 fontem] saltem W1 16 properemus] et properamus W1 16 ut] quod *scr. sed del. et add. sup. lin.* ut K 16 quod] quid W2 16 cupimus] cupimus W2 17 solum] solis W2 17 faciunt] hoc *add.* W1 18 ut ... 2] *om.* KPr 18 dicit] vult W2 18 ut] et K 18 racionis participes] participes racionis W2 19 in] *om.* W1 19 intelligencie] eligencie KPr, intelligencia W1, q *add. sed del. W2* 19 erigamur] eligamus KPr 20 pennas] pellas *scr. sed del. et corr. in marg.* pennas; *signum correctionis inseravit post* altum W2 20 ergo] enim KPr 20 extendamus] extollamus W2 321.20–322.1 speculacionem racionis] racionis speculacionem W1

2 prosa 7 : Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae*, II, pr. 7, 19, p. 33. 6 Macrobius : Ps. Guillelmus Wheatley, *In Boethium De consolatione Philosophiae*, I, 8. 7 in Proverbiis : Ps. Guillelmus Wheatley, *In Boethium De consolatione Philosophiae*, I, 4, III, 6. 8 De pomo et morte : Cf. *De pomo et morte*, 9, p. 82. 14 libro III … metro 12 : Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae*, III, m. 12, 1 sqq. p. 63. 18 libro IV prosa 2 : Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae*, V, pr. 5. 11, p. 101. 20 in altum : Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae*, IV, pr. 1, 9, p. 65.

racionis et intellectus, |**Pr, 65r**| ut sunt virtus |**W2, 178ra**| et sapiencia, que merito vocantur penne multum *agiles* exeuntes, ut patet per Boecium 1 metro IV libri *De consolacione*. Sicut enim avis volando in altum deducitur auxilio pennarum, sic mens humana speculacione racionis et intellectus, scilicet *virtute et sapiencia, ad cognicionem* summi boni creditur pervenire. In illo enim recte et vere sola reperitur perfecta delectacio.

[14.] Sed cum sint tres intellectus iuxta triplicem divisionem scienciarum theoricarum, id est speculativarum, de qua ergo parte intellectus est res de qua ad propositum speculari videbitur? Pro quo sit ista conclusio: tantum tres sunt sciencie theorice, id est speculative, reales et principales. Probatur conclusio quia, ex quo omnis sciencia theorica est habitus intellectus speculativi et perfeccio eiusdem, ideo secundum triplicem divisionem intellectus speculativi dividuntur sciencie theorice.

Est enim intellectus speculativus ad sensum reflexus, quia ut sic speculatur cum materia sensibili quorum esse ut sic mensuratur tempore et per consequens motu distrahitur. Licet intellectus perficiatur scienciis naturalibus et illa speculabilia secundum esse et racionem sint concepta cum motu et materia sensibili abstracta, tamen ab hoc et ab illo perficiunt intellectum et sic ab eo concipiuntur, quia *singularium non est sciencia*.

Secundus intellectus speculativus ad ymaginacionem est reflexus et talis speculatur formas cum materia sensibili secundum esse. Sed secundum racionem diffinitivam eam non concipit et per consequens esse illarum formarum tempore non mensuratur nec motu distrahitur. Et iste intellectus scienciis mathematicalibus perficitur, que doctrinales vocantur, quia ex principiis que discipulus a magistro concipit generantur. Et isti duo intellectus

---

1 et] *add. sup. lin.* W1 2 patet] *om.* Pr 3 IVi libri] quarto libro W1 libri quarti W2 3 sicut] sic W1 3 deducitur] seducitur KPr 5 summi boni] summum bonum W1 6 sola] que *add.* W2 8 de] *om.* W2 8 est res] res est KPr; res] *om.* W1 8 est] *om.* W2 8 qua] quo W1 quibus W2 9 speculari] speculamur KPr 9 videbitur] possumus W2 9 sit] *om.* Pr 10 sciencie] *om.* KPr 10 et] *om.* W2 10 probatur conclusio] *om.* KPr 11 quia] *om.* W2 11 ex quo] *om.* KPr 12 divisionem] *om.* W2 13 dividuntur] dividunt KPr et *add.* W2 14 sensum] scienciam KPr 14 quia] qui W2 16 licet] et iste W2 16 perficiatur] perficitur W2 18 materia] anima K 18 et] vel W2 18–19 perficiunt ... quia] eo quod W2 20 et] quia ut sic speculatur cum materia sensibili quorum esse *add. sed. del.* W1 22 non] nam W2 23 nec] et sic W2 23 distrahitur] extrahitur W2 24 mathematicalibus] materialibus K 25 concipit] accipit W2

2–3 1 metro ... consolacione : Boethius, *De consolatione Philosophiae*, IV, pr. 1, m. 1, v. 6, p. 66. 5 virtute ... cognicionem : Guillelmus de Conchis, *Super Boethius*, p. 218, l. 11-12; Ps. Guillelmus Wheatley, *In Boethium De consolatione Philosophiae*, 4, 2. 14 ad sensum reflexus : Albertus Magnus, *Sententiae*, III, dist. 13, art. 10, p. 249b. 19 singularium ... sciencia : Aristoteles, *Metaphysica*, VII, 15, 1039b 27, p. 162, *Auctoritates Aristotelis*, p. 130, n° 182.

conveniunt homini secundum quod homo.

Tercius est intellectus speculativus qui convenit homini *non secundum quod homo, sed secundum quod divinum aliquod in ipso existit*, qui est intellectus purus et distinctus ab omni vilitate materie et continuo separatus. Et huius intellectus divini sunt perfecciones habitus prime philosophie, qui habitus nostrum intellectum sic perficiunt secundum quod divinum aliquod in ipso existit.

Ex quo igitur res de quibus est presens sciencia |**W1, 6r**| sunt maxime separate secundum esse et racionem a materia de quarum numero est Deus gloriosus benedictus, racionabiliter igitur ultima parte intellectus speculativi huiusmodi res intueantur. Ideo presens liber *Theologia philosophorum parcialis* seu *Sciencia divina* |**W2, 178rb**| ab aliquibus intitulatur. Unde secundum hunc intellectum operans et hunc curans et optime dispositus Dei amantissimus esse videtur, ut patet X *Ethicorum*.

[15.] Sed diceres: ex quo nostra cognicio est a posteriori de potencia ad actum procedendo, per quem ergo modum speculacionis tam altarum rerum speculacionem attingere possumus? Respondetur secundum Boecium libro IV, ostendentem qualiter philosophia ostendit viam per quem pervenitur ad cognicionem talium rerum et principaliter ad cognicionem summi boni. Et est per consideracionem creaturarum que gradatim sunt transcendende, quousque inveniatur aliquid quod preeminet omni creature. Et istam viam sub similitudine avis volantis philosophiam tradidit Boecius, dicens quod *mee penne sunt* ita agiles quod, si mens humana eas induat, bona terena et

2 est ... speculativus] intellectus speculativus est W1 3 quod] *om.* W1 3 aliquod] aliquid KPr 3 existit] existat W2 3 qui] quie *scr. sed. corr.* W1 4 distinctus] mundus W2 4 huius] huiusmodi W2 5 intellectus] divinus *add. sed del.* W1 6 nostrum ... sic] sic nostrum intellectum W2 6 sic] *om.* KPr 6 ipso] eo Pr 7 existit] existat W2 10 benedictus] *om.* KPr 10 igitur] quia Pr, ergo W2 11 intueantur] intuentur W1 11 philosophorum] philosophie W1 12 sciencia] *om.* Pr 12–14 unde ... Ethicorum] *om.* KPr 15 diceres] aduc est contra *add., sed del.* est contra W2 16 speculacionis] speculacionem W2 16 tam altarum] tante altitudinis talium W2 17 speculacionem] faciliter W2 17 attingere] attingeret *scr. sed corr.* W2 17 possumus] speculando hic *add.* W2 17 secundum] venerabilem *add.* W2 18 IV] de consolacione metro primo *add.* W2 18 ostendentem] dicentem KPr, *om.* W2 18 qualiter] in quo W2 18 philosophia ostendit] philosophici ostendunt Pr 19 ad cognicionem] ex cognicione W2 20 sunt] simul K 21 preeminet] preeminat K 21 istam] similitudinem *add. sed del.* K 22 sub] *om.* PrW1 22 tradidit] tradit KPr traddit W2 22 Boecius] Boecio W1 22 quod] *om.* KPr, eius W2 23 induat] induet W2

2–3 non secundum ... existit : Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, X, 7, 1177b 26-28, p. 579. 7 existit : Cf. Avicenna, *Philosophia prima*, I, 1, p. 2, l. 20-30; Albertus Magnus, *Summa theologica*, pars I, tr. 3, q. 15, m. 3, art. 3, p. 111b. 11 theologia philosophorum : Cf. Alexander de Hales, *Summa Theologiae*, I, q. 1, c. 1, p. 2; Antonius Andrea, *In Metaphysica*, Prol., p. 1. 12 sciencia divina : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a causa prima*, p. 60, l. 64; Thomas de Aquino, *Super de Trinitate*, III, q. 5, a. 4, p. 151-156. 17–18 libro IV : Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae*, IV, m. 1, p. 66. 22 Boecius : Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae*, IV, m. 1, p. 66.

temporalia non curat, sed volat ultra fulmen aeris et ultra cacumen ignis. Postquam recognoscit ibi non esse suum creatorem, tunc volat altius extra celum transiliendo astra. Et tunc invenit dominum *mundialis machine*, qui regit et gubernat omnia *gubernaculo* sue maiestatis, que sunt bonitas et sapiencia conditorum, quo cognito cognoscitur finis omnium, cum ipse sit alpha et omega, ut dicit Boecius.

[16.] *Hec enim est vita philosophorum:* contemplari primas causas de quibus in presenti libello agitur, sine |**K, 303r**| qua contemplacione nemo vivit *vita recta*, ut vult Boecius in *De summo bono*. Et subdit ibidem: *Philosophum autem voco omnem hominem viventem ordine nature*, tendentem in alta et voventem vitam in bono. Et quia ultimum finem optimum vite humane sine speculacione attingere non possumus nisi suprema virtute anime racionalis, que secundum Senecam nichil aliud est quam pars divini spiritus immersa in corpus humanum, *animus autem rectus est quasi Deus in humano corpore hospitatus*, ut inquit Seneca, quibus sic cognitis, amplius non erit obiciendum nobis de quo Boecius in *De summo bono* sic ait: *Ve vobis hominibus qui de numero bestiarum computati estis* etc. derelinquentes *divinum quod in vobis est*, *per quod ad superiora ascenditis et Deo similes estis*. Divinum autem vocat intellectum, in cuius intellectus operacione humane nature felicitas cernitur locum possidere.

[17.] Unde dicit Aristoteles in *Ethicis* quod ultima felicitas hominis consistit in |**W2, 178va**| *optima hominis operacione*, |**W1, 6v**| que est supreme potencie,

1 ultra fulmen] alta cacuminis W1 1 ultra] fln *add. sed del.* K 1 ignis] et *add.* W2 2 recognoscit ... esse] cognoscit ibi non esse K cognoscit non esse ibi Pr, ibi non agnoscit esse W2 2 tunc] *om.* KPr 3 transiliendo] transiliando W1 3 astra] extra W2 3 invenit] inveniat W2 3 mundialis] mundiales W1 4 sue] suo W1 4 bonitas] bonis K, bonitates W1 5 conditorum] *om.* KPr 5 quo] que W2 5 cognito] *add. in marg.* W2 5 omnium] hominum W1, et finis omnium *add.* W2 8 in ... libello] hic W2, in presenti libro Pr 9 recta] certa W2 9 in] *om.* K 9 summo] et *add.* Pr 11 voventem] finientem KPr 11 quia] querit *add.* W2 11 vite humane] sue humano Pr 11 sine] quam W2 12 speculacione] speculacionem W2 12 suprema] summa W1, supreme W2 13 quam] nisi KPr 13 immersa] mersa PrW1 14 animus] animos W1 14 rectus] rectos W1 14 quasi] quia W1 15 amplius] illud *add.* Pr 15 erit obiciendum] obicietur W2 15 erit] id *add.* K 16 in] *om.* W2 17 bestiarum] bestialium W2 17 computati estis] estis computati W2 17 ei] *om.* W1, *add. in marg.* W2 17 derelinquentes] quod delinquentes KPr, *om.* W2 17–18 divinum ... divinum] *hom.* W1 18 ascenditis] ascenditur KPr 18 deo] *om.* Pr 19 intellectus operacione] operacione intellectus W1 19 felicitas] felicites W1 21 unde] ut KPr, *scr.* ut *sed corr. in marg.* W2 21 Aristoteles] Philosophus W2 22 in] *iter. in seq. fol.* W2 22 optima hominis] *om.* W2 22 *hominis*] *om.* Pr 22 est] *om.* W1 22 supreme] summe W1

6 Boecius : Cf. Boethius, *De consolatione Philosophiae*, III, pr. 12, 14, p. 61. 9 hec ... nature : Boethius de Dacia, *De summo bono*, p. 377, l. 239-241; Ps. Guillelmus Wheatley, *In Boethium De consolatione Philosophiae*, III, 24. 16 De ... intellectum : Boethius de Dacia, *De summo bono*, p. 369, l. 19-370, l. 2; Ps. Guillelmus Wheatley, *In Boethium De consolatione Philosophiae*, 4, 5. 21 in Ethicis : Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, X, 7, 1177a 12-14, p. 576.

scilicet intellectus respectu optimi intelligibilis. Et quia effectus per causam cognoscitur, manifestum est quod causa secundum sui naturam magis intelligibilis est quam effectus, etsi aliquando quoad nos |**Pr, 65v**| effectus sunt nociores causis propter hoc quod ex particularibus sub sensu cadentibus universalium et intelligibilium causarum cognicionem accipimus. Oportet ergo quod simpliciter loquendo de esse rerum scilicet secundum se maxima et optima intelligibilia sunt, eo quod sunt maxime encia et maxime vera, cum sint aliis essencia et veritatis causa, ut patet per Aristotelem, II *Metaphisice*. Et quamvis huiusmodi prime cause sunt minus et posterius note quoad nos, habet se tamen intellectus noster ad manifestissima in natura sicut oculus noctue ad lumen solis, quia propter excellentem claritatem illarum rerum perfecte percipere non possumus. Oportet ergo quod ultima felicitas hominis que in hac vita haberi potest consistat in consideracione primarum causarum: quia illud modicum quod de eis scire possumus est magis amabile et nobilius omnibus hiis que de rebus inferioribus cognosci possunt, ut patet per Aristotelem, I *Metaphisice*. Secundum autem quod haec cognicio perficitur in nobis post hanc vitam, homo perfecte beatus constituitur secundum illud: *Hec est vita eterna ut cognoscant te Christum Deum unum et verum* Dei Filium.

[18.] Et inde est quod philosophorum intencio ad hoc principaliter erat per omnia quod ex cognicione rerum creaturarum perveniebant ad cognicionem primarum causarum. Et ideo scienciam de primis causis ultimo ordinabant, cuius consideracione ultimum tempus sue vite deputaverunt; primo quidem incipientes a loica, que modum scienciarum tradit; secundo

1 respectu] *om.* W1 1 effectus] intellectus W2 1–2 per ... cognoscitur] cognoscitur per causam Pr 2 causa] causas W2 2 sui] suam W2 4 causis] tunc *add.* W1W2 4 quod ... particularibus] *om.* W1 4 ex] *om.* W2 4 cadentibus] *om.*W1W2 5 oportet] omnem W1 6 quod] ut W1 7 sunt] ea *add.* K 7 et] id est W2 7 vera] et quamvis huiusmodi prime cause sunt minus et posterius note quoad nos habet se *add. sed del.* W1 8 essencia] essencialis K 8 causa] cause W1W2 8 Aristotelem] Philosophum W2 9 nos] quia *add.* KPr 10 habet se] se habet W1 10 tamen] *om.* KPr 10 intellectus noster] noster intellectus KPr 11 noctue] nocticoracis KPr 11 solis] p *add.* K 11 quia] qua K, quare Pr 11 rerum] esse *add.* KPr s *add. sed del.* W1 12 possumus] valemus KPr possemus W2 13 consistat] consistit KPrW2, consistit *scr. sed corr.* W1 14 illud] id KW2 14 scire] scire *sed corr. a. m. in* sciri W1 14 possumus] potest W2 14 magis] maius W2 16 Aristotelem] Philosophum W2 16 Metaphisice] De animalibus *add. sup. lin. a. m.* W1. 16–17 perficitur ... nobis] in nobis perficitur W2 17 post] per K 17 illud] id KPr 18 cognoscant] cognosce *sed corr. a. m. in* cognoscant W1, cognoscunt W2 18 te] ite *scr. sed corr.* W1, Ihesum *add.* W2 18 Deum] *om.* W2 18 unum et] *om.* W2 18 verum] vere W1 18 Dei filium] *om.* KPr 19 ad ... principaliter] principaliter ad hoc Pr 20 erat] *add.* quod KPr 20 per ... ex] *om.* KPr 20 cognicione] cognitionem KPr 20 creaturarum] creatarum KPr 20 perveniebant] perveniebat K 21 de] pluris *add. sed del.* W2 22 ordinabant] pro *add.* W1 22 consideracione] consideracionem Pr

8 II Metaphisice : Aristoteles, *Metaphysica*, II, 1, 993b 26-31, p. 43. 10–12 habet ... possumus : Cf. Aristoteles, *Metaphysica*, II, 1, 993b 9-11, p. 43; *Auctoritates Aristotelis*, p. 118, (n°35). 16 I Metaphisice : Cf. Aristoteles, *De partibus animalium*, I, 5, 644b 32-34. 17–18 hec ... verum : Io. 17, 3.

procedentes ad metaphisicam que habet stabilire principia; tercio ad naturalem philosophiam que propter experigenciam tempore indiget; quarto ad moralem philosophiam, cuius juvenis auditor esse conveniens non potest, ut dicit Aristoteles I *Ethicorum*; ultimo autem sciencie divine insistebant que considerat primas encium causas.

[19.] Unde in arabico invenitur hic liber qui apud Latinos *De causis* dicitur, quem constat de arabico esse translatum et in greco penitus non haberi. Unde videtur ab aliquibus philosophis hunc librum esse excerptum ex libris Procli, quia omnia que in hoc libro continentur eciam habentur in libro Procli etc..

[I.] |**W1, 7r**| ***Omnis causa primaria plus est influens*** |**W2, 178vb**| ***super causatum suum quam causa universalis secunda.***

[20.] Iste presens liber, qui *De causis* intitulatur, tractat |**K, 303v**| de ordine causarum secundum, sub et supra. Advertendum est igitur diligenter quod de numero causarum ordinatarum adinvicem quedam sunt essencialiter subordinate adinvicem, quedam accidentaliter.

Iste autem cause primo differunt in hoc quia, in essencialiter subordinatis, secunda causa dependet a prima in causando, sed, in accidentaliter subordinatis, secunda causa dependet a prima secundum aliud quam secundum causare. Secunda differencia: quia, in causis essencialiter subordinatis, prior differt specie a sequente et est essencialiter ea perfeccior. Individua enim eiusdem speciei non subordinantur sibi invicem essencialiter. Sic autem non est in causis accidentaliter subordinatis, igitur. Tercia differencia: quia cause essencialiter subordinate simul causant, sed ita non est de accidentaliter subordinatis, igitur. Unde ymaginandum est quod integritas universi consistit in essenciali ordine specierum, non tamen omnis

2 experigenciam] experienciam Pr, exigenciam que *scr. sed cor. a. m. in* experigenciam W1 3 esse conveniens] conveniens esse W2 3 potest] poterit W2 4 Aristoteles] Philosophus W2 4 sciencie divine] scire de fine W2 5 encium] entis Pr 6 in] *om.* W2 7 quem] plane *add.* KPr 7 in ... penitus] ad greco Pr 7 haberi] habere W1W2 8 ab] *om.* KPr 8 Procli] Proculi W2 9 in hoc] hoc in Pr 9 eciam ... etc] in illius libro comprehenduntur KPr 9 Procli] ergo W2 11 secunda] Cum ergo removet causa universalis secunda virtutem suam a re, causa universalis prima non aufert virtutem suam ab ea *add.* KPr 12 presens] est W1 12 qui ... intitulatur] qui est de causis intitulatus Pr 12 tractat] in quod quidem libro principaliter docetur W2 13 est] *om.* K 15 subordinate] ordinate KPr 15 adinvicem] *om.* W2 16 primo differunt] differunt primo KPr 16 primo] prime W2 16 subordinatis] ordinatis K 17 secunda causa] causa secunda W1 17 accidentaliter] essencialiter W1 18 secunda causa] causa secunda W1 21 eiusdem] huiusdem *scr. sed del.* K 21 eiusdem] unius W2 21 invicem] *om.* W2 22 igitur] *om.* KPr, etc. *add.* W1; unde ymaginandum est quod integritas universi *add. sed del.* W2 24 igitur] *om.* KPr, etc. *add.* W1 24 est] *om.* W2 25 consistit] consistat KPr 25 essenciali] rerum *add. sed del.* W1 25 ordine] *om.* W2

4 I Ethicorum : Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, I, 3, 1095a 2-3, p. 377. 8 ab aliquibus philosophis : Cf. Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, p. 1, l. 4 - p. 3, l. 9.

ordo essencialis essencialem sibi causat subordinacionem in agendo sive in causando.

[21.] Sed hic est dubium: ex quo una causa, puta secunda, dependet a sua superiori, et illa iterum ab alia, sequitur quod erit processus in infinitum in causis, quod est contra Aristotelem, II *Metaphisice*. Pro responsione ad hoc dubium ponitur conclusio ista: in causis efficientibus essencialiter subordinatis non itur sive proceditur in infinitum. Ista conclusio probatur sic, et supponitur quod in causis subordinatis reperitur triplex genus causarum. Quedam enim tantum movent, quod est proprium cause prime; quedam vero tantum moventur; et inter istas duas mediant ille que movent et moventur, ut si quis manu vel baculo moveat lapidem, tunc lapis tantum movetur, manus vero et baculus movent et moventur, anima vero movet et non est mota. Isto sic premisso, ponitur conclusio: si procedatur in infinitum in causis efficientibus, tunc omnes efficientes erunt medie; et si omnes sunt medie, tunc non datur causa prima; sed si non datur causa prima, tunc eciam non dantur medie, quia medie non causant nisi mediante prima. Ergo si procedatur in infinitum in causis efficientibus, omnes erunt medie et non medie, quod implicat contradiccionem.

Secundo probatur eadem conclusio sic: si procedatur in infinitum, tunc omnes cause erunt medie, et si omnes erunt medie, nulla datur prima. Sed ubi non datur prima, ibi nec dantur medie, nec ultima |**W2, 179ra**|, et per consequens nulla dabitur causa efficiens, quod est impossibile.

---

1 essencialem] essencialiter KPr 1 causat sibi] sibi causat W2 1 sibi] *om.* KPr 1 subordinacionem] suo ordinacione K 2 causando] asinus enim subordinatur homini, non tamen subordinatur sibi in causando *add.* W2 (*hom.* KPrW1?) 3 dubium] *iter.* K 3 quo] ab alia forma ergo *add. sed del.* Pr 3 causa] *om.* Pr 3 sua] suo W1 4 sequitur] ergo *add.* Pr 4 in] *om.* W2 5 Aristotelem] Philosophum W2 6 conclusio ista] ista conclusio KPr quod *add.* W2 6 causis] essencialiter *add.* W2 7 sive] non *add.* KPr 8 causis] essencialiter *add.* Pr 8 causarum] *om.* W2 9 tantum movent] est tantum movens Pr 9 quod ... prime] ut causa prima KPr 9 vero] enim W2 10 moventur] movetur W2 10 et inter ... moventur] *hom.* W2 10 ille] tercie KPr 10–12 ut ... mota] *add. in marg.* KPr 11 moveat] movet Pr 12 vero] autem K, *om.* W2 12 movent ... moventur] movetur et movet W2 et *add.* Pr 12 est mota] movetur KPr 13 ponitur] proponitur KPr 13 procedatur] procederetur KPr, proceditur W2 14 et ... medie] *hom.* W2 14 tunc] tunc] *om.* Pr 15 causa prima] prima causa K 15 causa] *om.* Pr 15 sed ... prima] *hom.* W1; causa prima] prima causa KPr 15 sed] et KPr 15 tunc] *om.* W2 16 procedatur] procederetur KPrW1 17 et ... medie] *hom.* W2 19 eadem conclusio] conclusio eadem KPr 19 sic] *om.* W1 19 procedatur] procederetur KPr, proceditur W2 19 infinitum] in causis *add.* KPr 20 erunt] essent KPr 20 omnes] cause *add.* W2 20 erunt] *om.* KPr 20–21 datur ... prima2] *hom.* Pr 21 ibi] igitur K 21 nec] non W2 21 ultima] ultime Pr, ideo de primo ad ultimum || si procederetur in infinitum in causis efficientibus, nec datur prima causa nec media nec ultima *add.* W2 (*hom.* KPrW1?) 22 dabitur] datur K 22 impossibile] impossibile] sufficiens *scr. sed del. et corr. in marg.* Pr

5 II Metaphisice : Aristoteles, *Metaphysica*, II, 2, 994a 1-2, p. 44. 11–12 manu ... mota : Cf. Aristoteles, *Physica*, VIII, 5, 256a 4, p. 296.

Secunda conclusio: in causis accidentaliter |**W1, 7v**| subordinatis bene proceditur in infinitum, tenendo mundi perpetuitatem. Probatur conclusio de parentibus et filiis, in quibus proceditur in infinitum. Dicitur enim quod filius non subordinatur patri |**Pr, 66r**| in agere, nec subordinatur ei in esse, filius enim manet corrupto patre, sed subordinatur ei solum in fieri, et ideo non subordinatur ei essencialiter in agere, sed in aliquo altero quod accidit ipsi agere. Nam quod filius factus est, hoc accidit in quantum pater agit.

Sed diceres: ex quo non proceditur in infinitum in causis essencialiter subordinatis, ubi tunc erit status? Ibi respondetur quod duplex est ordo: quidam enim est ordo secundum situm, et in illo ordine primum et ultimum est celum. Hoc celum est primum inter omnes situs humanos. Aliud autem est primum simpliciter sumptum abstractum a situ, et sic motor ille non motus, sed qui movet, et tocius universitatis rerum pater dicitur primus. Et ad talem erit deveniendum secundum statum, quia utique scimus omnes effectus esse causatos ab aliquo. Et istud non erit aliud nisi prima causa.

Sed diceres: utrum corpora inferiora essencialiter subordinantur corporibus celestibus? Ibi dicendum est quod secundum naturam institutam corpora inferiora essencialiter subordinantur corporibus celestibus agentibus.

Sed diceres: tamen ista inferiora possunt agere corporibus celestibus agentibus. Dicendum est quod hoc fieri non potest, servata natura instituta. Non tamen est negandum quin ille qui naturas instituit eas permutare potest.

Sed diceres: si inferiora subordinarentur superioribus, tunc in omni accione inferiorum concurrerent superiora, et sic voluntas humana subordinaretur corporibus celestibus, et sic in potestate mea esset celum influere, quia me agente celum influeret et sic me agente influeret et me non agente non influeret. Hic dicendum est primo quod sermo iste in proposito intelligendum est de agentibus corporalibus et naturalibus. Et sic tunc argumentum non concludit.

---

1 Secunda conclusio] conclusio secunda Pr quod *add.* W2 1 accidentaliter] essencialiter W1 2 perpetuitatem] propetuitatem W2 3 proceditur ... infinitum] in infinitum procederetur Pr 4 patri] suo *add.* W1 4 agere] id est in agendo *add.* W1W2 5 filius ... manet] manet enim filius W2 5 enim] hs *add. sed del.* K 5 solum] *om.* KPr 5 ideo] *om.* W2 6 in] cum K 6 accidit] procedit W1 9 ibi] *om.* KPr 10 quidem ... ordo] *hom.* KPr 10 enim] *om.* W2 11 est] aut W1 11 hoc celum] quia KPr 11 omnes ... humanos] omnia situm divina K, omnia situm humana *con.* PrW1W2 11 autem] *om.* KPr 12 simpliciter sumptum] principaliter W1 12 sic] hoc W1 12 ille] *om.* W2 12–13 non ... movet] qui movet non motus W2 13 qui movet] movens KPr 13 et ... pater] *om.* KPr et pater tocius universi W2 13 dicitur primus] primus dicitur W1 14 erit] *om.* W1 15 causatos] causatis W2 15 prima causa] causa prima W1 16 sed diceres] dubitatur KPr sed diceret quis W1 16 inferiora] inferioara W1 16 corporibus] super W1 17–18 ibi ... celestibus] non *hom.* et *add.* W1 18 corporibus] *om.* KPr 18 agentibus] *om.* W2 19–20 corporibus ... agentibus] non agentibus corporibus celestibus W1 20 est] *om.* W2 20 hoc fieri] fieri hoc Pr 21 quando] quod W2 21 eas] *om.* W2 22 inferiora subordinarentur] inferiores subordinantur W1 24–25 et sic in ... non influeret] *om.* KPr 25 celum] *om.* W2 25 et sic ... influeret] *hom.* W2 26 Hic] *om.* Pr 26 primo] *om.* W1 27 agentibus corporalibus] corporibus agentibus W2 27 tunc] *om.* KPr

Secundo dicendum est quod me agente vel non agente celum equaliter influit in ista inferiora. Voluntas enim humana non est causa influxus celi, sed magis voluntas Dei.

[22.] Istis sic notatis intencio huius proposicionis: *omnis causa primaria* etc. in tribus consistit, quorum primum est quod prima causa, quecumque sit illa, plus |**W2, 179rb**| influit in effectum quam secunda. Secundum est |**K, 304r**| quod impressio cause prime tardius recedit ab effectu. Tercium est quod prius ei advenit, scilicet effectui.

Primum enim sic patet. Aliquid convenit eminencius cause quam causato quod a causa prima causatur. Sed operacio qua secunda causa effectum causat causatur a causa prima, nam causa prima adiuvat causam secundam, faciens eam operari. Et ergo huius operacionis secundum quam effectus producitur a causa secunda magis est causa causa prima quam secunda. Alia racio, et est ipsius Procli: cum enim secunda causa sit effectus cause prime, ideo substanciam suam habet a causa prima. |**W1, 8r**| Sed illud a quo aliquid habet substanciam ab eo habet et potenciam sive virtutem operandi. Ergo causa secunda habet potenciam sive virtutem operandi a causa prima. Sed secunda causa per suam potenciam vel virtutem est causa effectus. Ergo hoc ipsum quod causa secunda est causa effectus habet a causa prima, et sic esse causam effectus primo inest cause prime, secundo autem cause secunde. Quod autem est prius in omnibus est perfeccius, quia perfecciora sunt priora naturaliter. Ergo prima causa est magis causa effectus quam secunda.

Sed secundum probatur sic, quia illud quod vehemencius inest magis

---

1 est] *om.* KPr 1 vel] me *add.* W2 1 equaliter influit] aliqualiter refluit W1 2 in] *add. sup. lin.* W1 2 causa] circa W2 2 influxus] influencie K influencia Pr 5 quorum] quarum W2 6 illa] vel W2 6 quam] quecumque *add.* W2, causa *add.* W1 6 est] *om.* W2 7 recedit] recedeat W2 7 est] *om.* KPr 8 ei] effectu K, effectui Pr 8 scilicet effectui] *om.* KPr 8 scilicet] in *add. sed del.* W1 9 primum] primo W1 9 aliquid] enim *add.* KPr 9 convenit eminencius] eminencius convenit W2 10 causa prima] prima causa KPr, primo W2 10 qua] quam W1 10 secunda causa] causa secunda (secunda *add. sup. lin. a. m.*) W1 13 secunda] secundaria KPr 13 magis ... prima] causa prima est magis causa KPr 13 quam] causa *add.* Pr 13 Alia] tercia K 13–14 et ... Procli] *om.* KPr 14 Procli] Proculi W2 14 enim] autem W2 14 secunda causa] causa secunda KPr 14 cause prime] prime cause KPr 14 ideo] idem Pr 15 substanciam ... habet] sumit suam causam vel causatam ymmo pocius substanciam KPr 15 causa prima] prima causa Pr 15 illud] id W2 15 aliquid] aliud W2 16 habet] *iter. sed del.* W1 17 sive] seu W2 17–18 secunda causa] causa secunda W2 18 ergo] igitur KPr 19 quod] est *add. sed del. a. m.* W1 19 causa secunda] secunda causa Pr 19 causa] *scr. sed. del a. m.* W1 19 a] *add. sup. lin.* W1 19 sic] *om.* KPr 19 causam] primam *add.* W1 20–21 quod ... priora] *om.* KPr 21 est prius] prius est W2 22 est magis] est magis W2 23 sic] *om.* KPr 23 illud] id W2 23 vehemencius inest] inest vehemencius KPr

4–8 istis ... effectui : Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, p. 5, l. 12-15. 329.9–330.7 convenit ... igitur etc. : Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, p. 6, l. 24 - p. 8, l. 11. 13–14 alia ... Procli : Proclus, *Elementatio theologica*, prop. 56, p. 30, l. 4-5.

inheret. Sed prima causa vehemencius aliquid imprimit in effectum quam secunda, ut probatum est. Ergo eius impressio inheret ei fortiter et per consequens tardius recedit.

Tercium probatur sic: causa secunda non agit in causatum suum nisi per virtutem prime cause. Sic ergo virtus prime cause dat esse effectui ut attingatur a virtute cause secunde, sed prius attingitur effectus a virtute cause prime, igitur etc.

[23.] Item sciendum quod hec propositio de qua hic intendimus veritatem habet in causis per se ordinatis, in quibus causa prima movet omnes causas medias, ad effectus produccionem concurrentes. In causis vero ordinatis per accidens est e converso. Nam effectus qui per se producitur a causa proxima secunda per accidens producitur a prima causa. Ex illo patet ulterius quod causa diffinitive est aliquid cuius esse sequitur aliud. Effectus autem est participata similitudo sue cause.

[24.] Sed hic dubitatur utrum causa propria in eius operacione semper presupponat causam communem sive universalem.

Et arguitur quod non, quia causa propria nata est sibi assimilare effectum ; ergo frustra in accione cause proprie poneretur accio cause communis. Argumentum patet, quia agens agit assimilando sibi passum.

Secundo sic: causa particularis assimilat sibi effectum. Si ergo eciam causa communis ageret |**W2, 179va**| et cum omnis accio fit ad assimilandum sibi passum, tunc oporteret quod produceretur effectus similis agenti communi. Et sic in generacione hominis oporteret producere solem, eo quod iuxta

---

1 causa] magis *add. sed del.* K 1 quam] causa *add.* W2 2 ut] sicut K, hoc W1 2 eius impressio] impressio eius Pr 2 eius] *om.* K 2 inheret] inhereret W1 2 ei] effectui KPr 4 sic] *om.* KPr 4 causa secunda] secunda causa W1 4 suum] *om.* KPr 4–5 per ... cause] virtute cause prime W2 5 prime cause] cause prime W2 6 prius] plus K 6 attingitur] attingatur W1W2 7 igitur etc.] *om.* PrW2 8 hic] *om.* W2 9 in] *om.* W1 9–10 causas medias] medias causas KPr 10 effectus] producendos *add.* W1 10 concurrentes] *iter. sed corr.* W2 12 prima causa] prima KPr causa prima W2 12 illo] quo W2 13 effectus] *iter.* W1 13 est] *om.* K 14 participata] *om.* W1W2 15 sed hic] *om.* KPr 15 operacione] accione KPr 16 praesupponat] praesupponit W1 17 quia] *iter.* W1 17 causa ... nata] cause proprie naturaliter KPr 17 effectum] et *add.* KPr 18 frustra] frustre W2 18 poneretur] ponitur W1 19 quia] *om.* W2 19 assimilando] similando W1 21 cum] *om.* W1 21 fit] fiat KPr 21 assimilandum] similandum W1 21 sibi] *om.* KPr 22 quod] ut W1 22 produceretur] produceret K, procederetur W1 22 similis] similes K 23 oporteret] oportet W2 23 producere] *om.* W1, produci W2 23 solem] similem Pr

8–12 hec ... causa : Thomas de Aquino, *Super Librum de causis expositio*, p. 10, l. 9-13. 14 participata ... cause : Cf. Buridanus, *De anima*, I, 6, p. 789, l. 4; Thomas de Aquino, *De substantiis separatis*, 14, p. 65. 19 agens ... passum : Cf. Aristoteles, *De anima*, II, 10, 417a 17-21, p. 107; Aristoteles, *De generatione et corruptione*, I, 7, 323b 21-33, p. 73; *Auctoritates Aristiotelis*, p. 168, n° 13.

Philosophum *homo generat hominem et sol*.

In oppositum est Aristoteles II *Phisicorum*, ubi dicit quod, si singulares sunt cause alicuius, tunc commune erit causa communis.

Pro responsione illius dubii est sciendum quod duplex est causa communis: quedam in predicando, que predicatur ut superius de causa propria, sicut artifex est causa communis statue, quia predicatur de statuifico, que est causa propria. Alia dicitur causa communis in causando, que non est determinata ad unum effectum, sicut sol concurrit ad produccionem hominis et asini indifferenter.

Isto notato sit prima conclusio quod inter agencia datur agens universale in cuius |**W1, 8v**| virtute omne agens agit. Probatur conclusio, quia in quolibet genere rerum invenitur aliquod unum primum, sicut agencia corporea reducuntur ad corpus celeste, illud autem |**Pr, 66v**| ad intelligencias agentes, intelligencie autem ad causam primam, cuius virtus est participata ab omni agente secundo.

Secunda conclusio: agens particulare in sua accione necessario presupponit accionem agentis universalis. Probatur conclusio, quia agens particulare habet esse ab ente universali et per consequens agere. Et ideo non est virtus activa in agente particulari nisi illa que est sibi communicata ab agente universali. Et ergo dicit Commentator quod *agens particulare habet se ut instrumentum*. Instrumentum autem non agit nisi motum ab alio prestante sibi formam, sicut secura non scindit lignum nisi a securante dirigatur, quia secura per motum suum recipit formam a securante.

Per hoc ad argumenta in oppositum facta.

Ad primum: dicitur breviter quod agens particulare in producendo sibi simile hoc non habet nisi in virtute agentis universalis. Ideo producendo sibi simile eciam agens universale agit ipsum sic dirigendo.

---

1 Philosophum] II Phisicorum *add*. KPr 1 generat hominem] hominem generat Pr 2–3 in ... cause] Pro responsione ad dubium sciendum quod Aristoteles V Phisicorum videtur esse in oppositum dicens sic: si singularis sit causa KPr 3 commune] quedam W1 4 illius] istius KPr 4 est] *om*. Pr 6 statuifico] statue officio *scr. sed. corr in* statuiffico K 8 sicut] scilicet W2 8 et] vel W1 9 indifferenter] differenter W1 10 conclusio] haec *add*. W2 11 conclusio] *om*. KPr 12 unum] *om*. KPr 14 intelligencie] intelligencia W2 14 participata] participativa W2 15 secundo] *om*. Pr 18 esse ... universali] ab agente universali esse Pr 18 ente] agente KPr 20 Commentator] Averrois KPr 20 particulare] particulares *scr. sed corr*. W1 21 ab] *om*. W1 22 secura] ferrum K, ferra Pr, secra W2 22 dirigatur] *om*. KPrW2 22 secura] secra W2 23 formam] scilicet *add*. W1 24 Per hoc] *om*. W1 25 primum] primam W1 26 in] *om*. Pr 26 universalis] et *add*. KPr 26 ideo] idem Pr 26 sibi] secundum Pr 27 ipsum] d *add. sed. del*. K, *om*. W2 27 dirigendo] digerendo W1

1 homo ... sol : Aristoteles, *Physica*, II, 2, 194b 8-9, p. 55; *Auctoritates Aristotelis*, p. 145, n° 65. 2 II Phisicorum : Cf. Aristoteles, *Physica*, II, 3, 195b 18-19, p. 62. 20 Commentator ... instrumentum : Cf. Thomas de Aquino, *Summa contra gentiles*, II, 23, p. 325.

Ad secundum: cum dicitur 'tunc eciam deberet produci effectus universalis' negatur consequencia, quia agens universale solum attingit |**K, 304v**| effectum per agens particulare cui communicat virtutem agendi. Virtus autem illa recipitur in passum vel in effectum secundum modum particularis agentis. Et ideo effectus quem attingit agens universale tantum assimilatur agente particulari. Sequitur textus.

1 tunc] quod W2 1 deberet] debet K 2 agens universale] omne agens W2 2 attingit] attendit W2 3–4 communicat ... secundum] *om.* Pr 3 illa] secunda K 4 recipitur] ut *add.* W1 5 agente] agenti KPr 6 sequitur textus] *om.* K, et non universali Pr, ergo etc. W2.

Editions citées

Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*, ed. W. Fauser, Münster, Aschendorff, 1993.
- *In octo Libros Politicorum Aristotelis* (*Opera omnia*, vol. VIII), ed. A. Borgnet, Paris, 1891
- *Super Librum Sententiarum* (*Opera omnia*, vol. XXV-XXX) ed. A. Borgnet, Paris, 1893-1894.
- *Summa Theologiae* (*Opera omnia*, vol. XXXII), ed. A. Borgnet, Paris, 1895.

Alexander de Hales, *Summa universis theologiae* (*Summa fratris Alexandri*), ed. B. Klümper, Quaracchi, vol. I. Roma, Collegii S. Bonaventurae, 1924-1948.

Antonius Andrea, *Quaestiones super duodecim libros Methaphysicae*, Vicenza, 1477.

Aristoteles, *Analytica Posteriora. Translationes Iacobi, Anonymi sive 'Ioannis', Gerardi et Recensio Guillelmi de Moerbeka* (*AL IV, 1-4*), ed. L. Minio-Paluello - B. G. Dod (*Corpus philosophorum Medii Aevi. Aristoteles Latinus*, 4, 1), Bruges / Paris, Desclée de Brouwer, 1968.
- *Categoriae vel Praedicamenta*, translatio Boethii - editio composita, ed. L. Minio-Paluello, (*Corpus philosophorum Medii Aevi. Aristoteles Latinus*, 1, 1-5) Bruges / Paris, Desclée de Brouwer, 1961.
- *De anima (translatio 'nova' - Iacobi Venetici translationis recensio), textus sec.: S. Thomae de Aquino Opera omnia*, XLV, 1, *Sentencia libri de anima*, ed. Commissio Leonina, Roma / Paris, ed. J. Vrin, 1984, p. 3-258.
- *De generatione et corruptione*, translatio vetus, ed. J. Judycka, (*Corpus philosophorum Medii Aevi. Aristoteles Latinus*, IX, 1) Leiden, Brill, 1986.
- *Ethica Nicomahea. Translationes Roberti Grosseteste Lincolniensis sive 'Liber Ethicorum'. B Recensio recognita*, ed. R.-A. Gauthier (*Corpus philosophorum Medii Aevi. Aristoteles Latinus*, 26, 1-3), Leiden-Bruxelles,

Brill - Desclée de Brouwer, 1973.
- *Metaphysica*, *lib. I-XIV. Recensio et translatio Guillelmi de Moerbeka* (*AL XXV, 3*) - ed. G. Vuillemin-Diem (*Corpus philosophorum Medii Aevi. Aristoteles Latinus*, 24, 1-3), Leiden / New York / Köln, J. Brill, 1995.
- *Physica. Translatio vetus et translatio Vaticana* - ed. F. Bossier, J. Brams, A. Mansion (*Corpus philosophorum Medii Aevi. Aristoteles Latinus*, 7, 1-2), Leiden / New York, J. Brill, 1990. - Politicorum libri octo cum vetusta translatione Guilelmi de Moerbeka, ed. F. Susemihl, Leipzig, Teubner,1872.
- *Topica, Translatio Boethii, fragmentum recensionis alterius et translatio anonyma (AL V, 1-3)*, ed. L. Minio-Paluello, B. G. Dod (*Corpus philosophorum Medii Aevi. Aristoteles Latinus*, 24, 1-3), Bruxelles / Paris, Desclée de Brouwer,1969.

Liber de pomo - Buch vom Apfel, eingeleitet, übersetzt und kommentiert von Elsbeth Acampora-Michel, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2001.

Auctoritates Aristotelis, *Un florilège médiéval*, ed. J. Hamesse (*Philosophes Médiévaux*, 17), Louvain / Paris, Publications Universitaires / Béatrice Nauwelaerts, 1974.

Avicenna, *Liber de philosophia prima sive scientia divina*, ed. S. van Riet, E. Louvain / Leiden; Peeters - E. J. Brill, 1977.

Boethius, *De consolatione Philosophiae*, ed. L. Bieler (*CC SL,* 94), Turnhout, Brepols, 1957.

Boethius de Dacia, *De sumo bono,* ed. J. Pinborg - N. J. Green-Pedersen, (Corpus Philosophicorum Danicorum Medii Aevi, VI, 1-2, Boethii Daci Topica et Opuscula), Hauniae, Copenhagen, 1976, p. 369 -377.

Cato, *Disticha vel dicta*, ed. E. Baehrens, Poetae Latini Minores, vol. III, Leipzig, Teubner, 1881, p. 214-236

Cicero, *De legibus*, ed. C. F. W. Müller, in *Scripta quae manserunt omnia*, IV, 2, Leipzig, Teubner, 1905, p. 381-449.

Ps. Dionysius Areopagita, *De divinis nominibus* - ed. Ph. Chevallier, *Dyonisiaca*, *Recueil donnant l'ensemble des traductions latines des ouvrages attribués au Denys de l'Aréopage*, I, Paris - Bruges, Desclée de Brower, 1937.

Gualterus Burley, *De vita et moribus philosophorum*, ed. H. Knust, Tübingen, 1886.

Guillelmus de Conchis, *Glossae super Boethium*, cura et studio L. Nauta, Turnhout, Brepols, 1999.

Ps. Guillelmus de Wheatley, *Expositio in Boethii de Disciplina scholarium*, ed. URL: http://www.corpusthomisticum.org/xbd.html.
-, *Expositio in Boethii De consolatione Philosophiae*, ed. URL: http://www.corpusthomisticum.org/xbc2.html.

Gundissalinus, *Die dem Boethius fälschlich zugeschriebene Abhandlung des Dominicus Gundisalvi De unitate*, ed. P. Correns, (Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters, I, 1) Münster, 1891.

Horatius, *Satirae*, ed. D. R. Shackleton Bailey, Leipzig, Teubner, 1993, pp. 165-250.

Hugo de Sancto-Victore, *Didascalicon*, *despre studiul lecturii*, ediţie bilingvă, text latin stabilit şi introducere de D. Poirel, traducere în limba română de L. Maftei, îngrijire critică şi notă introductivă de A. Baumgarten, colecţia Biblioteca Medievală, Polirom, 2013.

Iohannes Buridanus, *Le Traité de l'âme de Jean Buridan [De prima lectura]*, ed. B. Patar, Philosophes Médiévaux, Tome 29, Louvain-Longueuil (Québec), Éditions de l'Institut Supérieur de Philosophie-Éditions du Préambule, 1991.

Iohannes Galensis, *Compendiloquium*, *Florilegium de vita et dictis illustrium philosophorum sive Compendiloquium de vitis illustrium philosophorum et de dictis moralibus eorundem*, Roma, 1655.

Proclus, *Ementatio theologica*, translata a Guillelmo de Morbecca, ed. H. Boese, Leuven, Leuven University Press, 1987.

Publilius Syrus, *Sententiae*, ed. W. Meyer, Leipzig, Teubner, 1880, pp. 17-59.

Quinque claves sapientiae, ed. A. Vidmanova-Schmidtova, Leipzig, Teubner, 1969, pp. 5-35.

Seneca, *De beneficiis*, ed. E. Hosius, ed. Teubner, 1964.
- *Ad Lucilium Epistulae morales*, with an english translation by Richard M. Gummere, 3 vol., Harvard UP, 1970-1979.

Sigerus de Brabantia, *Quaestiones super Librum de causis*, ed. A. Marlasca, *Les Quaestiones super librum de causisde Siger de Brabant*, édition critique, coll. Philosophes Médiévaux, tome XII, Louvain / Paris, Publications Universitaires / Béatrice-Nauwelaerts, 1972.

Thomas de Aquino, *De substantiis separatis*, *Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita*, t. 40 *D*, Roma, Ad Sancta Sabina, 1968.

-, *Sentencia libri de anima*, *Opera omnia*, XLV, 1, ed. Commissio Leonina, Roma / Paris, J. Vrin, 1984.

-, *Super Boetium de Trinitate*, in *Opera omnia,* iussu Leonis XIII P. M. edita, t. L, Paris, Les Editions du Cerf, 1992, p. 4-230.

-, *Super librum de causis expositio*, par H. D. Saffrey, Paris, J. Vrin, 2002.

-, *Sententia libri Ethicorum*, in *Opera omnia iussu Leonis XIII edita*, t. 47, Roma, Ad Sanctae Sabinae, 1969.

-, *Summa contra gentiles*, (*Opera omnia iussu Leonis XIII*, vol. 13), Roma / Paris, J. Vrin, 1989.

Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, ed. C. Kempf, Leipzig, Teubner, 1888.

Liber de causis in libraria. Pour une mise en perspective du *Liber de causis* dans la bibliothèque du collège de Sorbonne

Laure Miolo *
(Université Lumière Lyon 2 / Chercheur associé à la Bibliothèque nationale de France)

Dès le début du XIIIe siècle, l'histoire du *Liber de causis* au sein de l'université de Paris fut étroitement liée à un contexte statutaire indécis à l'égard de l'introduction massive d'Aristote mais également de textes ouvertement issus du néoplatonisme. La faculté des arts avait déjà modifié son enseignement au profit de la logique et de la grammaire. Elle assurait de ce fait le succès de l'Aristote logicien[1] alors que les disciplines quadriviales se réduisaient à une portion congrue destinée d'une part à un enseignement élémentaire et d'autre part à la spécialisation d'un public averti[2]. L'intégration de ce que l'on

*. Je tiens à remercier sincèrement Dragos Calma (EPHE, Paris - University of Cambridge) de son soutien et de ses précieuses relectures ; ainsi que Luca Bianchi, Dominique Poirel et l'expert en aveugle pour leurs corrections et remarques. Je souhaite également exprimer ma gratitude à Laurence Moulinier-Brogi, professeur à l'Université Lyon 2, et à Amandine Postec, conservateur au département des manuscrits médiévaux de la Bibliothèque nationale de France pour leurs précieux conseils

1. Pour plus de précisions sur l'enseignement du *trivium* à la faculté des arts voir : S. Ebbesen, I. Rosier-Catach, « Le trivium à la faculté des arts », dans O. Weijers, L. Holtz (eds.), *L'enseignement des disciplines à la faculté des arts (Paris et Oxford XIIIe et XVe siècles). Actes du colloque international,* Turnhout, Brepols, 1997, p. 97-128. G. Leff, « The *trivium* and the three philosophies », dans W. Ruegg, H. de Ridder-Symoens (eds.), *A History of the university in Europe, vol 1 Universities in the Middle Ages,* Cambridge, Cambridge University Press, 1992, p. 307-336.
2. Sur le *quadrivium* à la faculté des arts voir l'étude fondamentale de G. Beaujouan, « L'enseignement de l'arithmétique élémentaire à l'université de Paris aux XIIIe et XVe siècles », dans *Homenaje a Millàs Vallicrosa,* t. I, Barcelone, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1954, p. 93-124, républ. dans G. Beaujouan, *Par raison de nombres,* Aldershot, Variorum, 1991. G. Beaujouan, « Le *quadrivium* et la faculté

Neoplatonism in the Middle Ages, II. New Commentaries on Liber de causis *and* Elementatio theologica *(ca. 1350-1500),* ed. by Dragos Calma, SA 42-2 (Turnhout: Brepols, 2016), pp. 337–400
BREPOLS PUBLISHERS DOI: 10.1484/M.SA-EB.5.111569

nomme communément le « nouvel Aristote » (l'*Ethica* et les *libri naturales*), a profondément bouleversé la physionomie d'une faculté des arts qui avait déjà très favorablement accueilli la *logica nova*[3]. L'assimilation de cet imposant corpus accompagné des commentaires arabes et de pseudépigraphes exigea une nouvelle organisation du savoir dont l'objectif premier était l'intégration de ces œuvres dans le *studium generale* parisien. Car, plus que de nouveaux textes à étudier, c'était une nouvelle conception de la connaissance qui était intégrée à la jeune université. Ce qu'apporte ce « nouvel Aristote » est non seulement un intérêt pour des sciences telles que la médecine, la botanique, la cosmologie mais également un cadre de connaissances saisissables par l'application d'une métaphysique de la forme et de la matière[4].

L'introduction de cette science neuve dans un cadre institutionnel en recherche d'assises statutaires[5], durant le premier quart du XIIIe siècle, est moins bien renseignée que pour le milieu du siècle. En revanche, les premiers statuts[6], les controverses[7] et les premiers témoignages d'études des *libri naturales*[8] nous permettent de saisir quelle put être la réception de ces œuvres

des arts », dans Weijers, Holtz (eds.), *L'enseignement des disciplines à la faculté des arts*, p. 185-194. P. Kibre, « The *quadrivium* in the thirteenth century universities with special reference to Paris », dans *Arts libéraux et philosophie au Moyen Age, Actes du quatrième congrès international de philosophie médiévale*, Montréal / Paris, Vrin, Institut d'études médiévales, 1969, p. 175-191. G. Federici-Vescovini, « La transformation des arts du *Quadrivium* dans l'enseignement des faculté des arts au commencement du XIIIe siècle », dans J. Verger, O. Weijers (eds.), *Les débuts de l'enseignement universitaire à Paris (1200-1245 environ)*, Turnhout, Brepols, 2013, p. 359-372.

3. Voir *supra* n. 2.
4. Sur ce point voir A. Birkenmajer, « Classement des ouvrages attribués à Aristote par le Moyen Âge latin », dans *Études d'histoire des sciences et de la philosophie du Moyen Âge*, Studia copernicana I, 1979, p. 56-71. R. French, « Where the philosopher finishes, the physician begins : medecine and the arts courses in thirteenth century Oxford » dans *Dynamis*, 20 (2000) p. 75-106.
5. Sur les premiers temps de l'université de Paris voir : J. Verger, « Que sait-on des institutions universitaires parisiennes avant 1245 », dans Verger, Weijers (eds.) *Les débuts de l'enseignement universitaire*, p. 27-47. Voir aussi J. Verger, « Des écoles à l'université : la mutation institutionnelle », dans R. R. Bautier (ed.), *La France de Philippe Auguste. Le temps des mutations*, Paris, Editions du CNRS, 1982, p. 817-846. N. Gorochov, *Naissance de l'université. Les écoles d'Innocent III à Thomas d'Aquin (v. 1200-v. 1245)*, Paris, Honoré Champion, 2012, p. 211-255.
6. A propos des premiers statuts de la faculté des arts, des œuvres au programme et de ses exercices voir : O. Weijers, *Le maniement du savoir. Pratiques intellectuelles à l'époque des premières universités (XIIIe-XIVe siècles)*, Turnhout, Brepols, 1996.
7. Concernant les premières décisions prises à l'encontre du nouveau corpus voir : F. Van Steenberghen, *La philosophie au XIIIe siècle*, Louvain / Paris, Béatrice-Nauwelaerts, Vrin, p. 85-107. F.-X. Putallaz, *Insolente liberté : controverses et condamnations au XIIIe siècle*, Fribourg, Editions universitaires de Fribourg, Cerf, 1995. L. Bianchi, *Censure et liberté intellectuelle à l'université de Paris (XIIIe-XIV^e^s.)*, Paris, Les Belles Lettres, 1999.
8. S. Donati, « Pseudepigrapha in the *Opera hactenus inedita Rogeri Baconi*? The

dans le milieu universitaire. Dans une telle masse de nouveaux traités à assimiler, quelle fut la place du *Liber de causis* ? Précisons que l'afflux de ces nouvelles traductions n'englobe pas uniquement des traités d'Aristote mais également des commentaires aux *libri naturales,* ceux d'Avicenne en particulier ; le *Liber de causis,* pour sa part, a été traduit par Gérard de Crémone avant 1187, et il offre de manière indirecte aux latins la cosmologie de Proclus. L'université n'intègre pas seulement les œuvres aristotéliciennes, elle s'est ouverte au néoplatonisme, ce qui poussa F. Van Steenberghen à avancer le terme « d'aristotélisme platonisant » ou du moins « d'aristotélisme éclectique »[9]. Si ces termes peuvent être sujets à controverse, ils ont le mérite de souligner le syncrétisme de la philosophie au XIIIe siècle. La réception du *Liber de causis* par l'université médiévale est symptomatique de cette oscillation entre aristotélisme et néoplatonisme. Certes, il est difficile de ne pas considérer le *De causis* dans un temps strictement binaire et vertical : d'abord l'attribution à Aristote, comme le souligne le titre *Liber Aristotelis de expositione bonitatis pure*, jusqu'en 1272, puis le commentaire de Thomas d'Aquin[10] qui fera connaître l'origine proclienne du *Liber de causis* en comparant systématiquement ces propositions à celles des *Eléments de théologie* de Proclus[11].

Sur la question de la place du *Liber de causis* dans l'université de Paris, bien des témoignages ont encore peu été exploités. Si l'attitude de grands maîtres parisiens à l'égard de cette œuvre est aujourd'hui bien connue[12], la circulation

Commentaries on the Physics and the Metaphysics », dans Weijers, Verger (eds.), *Les débuts de l'enseignement*, p. 153-203 voir en particulier les pages 153-154. Voir en particulier : Th. Crowley, *Roger Bacon. The Problem of the Soul in his Philosophical Commentaries*, Louvain / Dublin, Éditions de l'Institut Supérieur de Philosophie, 1950, p. 25-192 ; A. De Libera, « Structure du corpus scolaire de la métaphysique dans la première moitié du XIIIe siècle », dans C. Lafleur, J. Carrier (eds.), *L'enseignement de la philosophie au XIIIe siècle. Autour du 'Guide de l'étudiant' du ms. Ripoll 109,* Turnhout, Brepols, 1997, p. 61-88 en particulier p. 70-71.

9. Sur ces termes voir les explications de Van Steenberghen, *La philosophie au XIIIe siècle,* p. 110-176.
10. Voir Thomas de Aquino, *Super librum de causis expositio,* ed. H.-D. Saffrey, Paris, Vrin, 2002.
11. Sur le commentaire de Thomas et les *Eléments de Théologie* de Proclus voir : A. de Libera, « Albert le Grand et Thomas d'Aquin interprètes du *Liber de causis* », dans *Revue des sciences philosophiques et théologiques,* 74, (1990) p. 347-378. L. Elders, « St Thomas d'Aquin et la métaphysique du *Liber de causis* », dans *Revue Thomiste*, 97 (1989) p. 427-442.
12. Voir sur ce point l'étude fondamentale de C. D'Ancona Costa, *Recherches sur le Liber de causis*, Paris, Vrin, 1995, p. 195-257. Sur le commentaire de Thomas voir *supra* n. 11 quant au commentaire d'Albert le Grand : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa,* ed. W. Fauser, dans *Opera omnia* XVII.2, Münster, Aschendorff, 1993. Sur les questions de Siger de Brabant : Sigerus de Brabantia, *Les quaestiones super Librum de causis,* ed. A. Marlasca, Louvain, Publications universitaires de Louvain,

du *Liber de causis* entre les *scolares,* leurs bibliothèques privées et sa réception dans les institutions collégiales séculières parisiennes, demeurent une partie de la tradition quelque peu délaissée. Les sources statutaires nous donnent à voir la position de la faculté des arts face au *Liber de causis,* des dispositions qui ne sont pas différentes de celles adoptées pour les *libri naturales* : le *De causis* est ainsi associé à la *Métaphysique*[13] en tant que « complément » à la doctrine du Stagirite quant aux substances séparées. C'est, en toute cas, la thèse transmise par le *Guide de l'étudiant* du manuscrit Ripoll 109, appartenant au genre couramment nommé, depuis les études fondatrices de C. Lafleur, des « textes didascaliques »[14]. Les classifications des sciences sont sans doute pour beaucoup dans cette intégration du *Liber de causis* dans le corpus de la métaphysique.

Restent donc dans cet étroit faisceau de mentions officielles et théoriques : les bibliothèques séculières, leurs inventaires, leurs manuscrits et, bien entendu, leurs donateurs. L'inauguration des collèges dits de « seconde génération »[15], par la fondation de la maison de Robert de Sorbon vers 1257, intervient durant une période qui voit la réhabilitation d'Aristote en 1252, l'officialisation de son enseignement en 1255[16] et dans le même temps la querelle entre séculiers et mendiants. Le collège de Sorbonne est rapidement considéré comme une institution séculière pouvant rivaliser avec les couvents mendiants, dont les bibliothèques n'avaient pas à subir

1972. En effet, certains passages de Thomas sont cités littéralement par Siger sans jamais mentionner sa source, d'où l'affirmation d'A. Marlasca quant à la nature du texte des manuscrits utilisés pour l'édition : il s'agirait de reportations et non d'un écrit destiné à l'édition du commentaire. Pour plus de précisions quant à ces questions post-thomistes voir : R. Imbach, « Notule sur le commentaire du *Liber de causis* de Siger de Brabant et ses rapports avec Thomas d'Aquin », dans *Freiburger Zeitschrift fuï Philosophie und Theologie*, 43 (1996) p. 304-23

13. A propos du corpus de la métaphysique : A. de Libera, « Structure du corpus scolaire », dans Lafleur, Carrier (eds.), *L'enseignement de la philosophie*, p. 61-88. Voir aussi Arnoul de Provence, Divisio scientiarum dans C. Lafleur, J. Carrier (eds.), *Quatre introductions à la philosophie au XIIIe siècle, textes critiques et étude historique*. Montréal / Paris, Institut d'études médiévales / Vrin, 1988, p. 297-347.
14. Sur ces textes voir : Lafleur, Carrier (eds.), *Quatre introductions*. Et Id., *L'enseignement de la philosophie*. C. Lafleur, « Les textes 'didascaliques' ('introductions à la philosophie' et 'guides de l'étudiant') de la faculté des arts de Paris au XIIIe siècle : *notabilia et status quaestionis* », dans Weijers, Holtz (eds.) L'enseignement des disciplines, p. 345-372.
15. Sur ce terme voir : J. Verger, « Patterns », dans Rüegg, Ridder-Symoens (eds.), *History of the University in Europe,* t. 1, p. 35-69 et Id., « L'université de Paris et ses collèges au temps de Jérôme de Moravie », dans J. Verger (ed.), *Les universités françaises au Moyen Age*, Leyde, Brill, 1995 p. 53-67.
16. Statuts de la nation anglaise *Chartularium Universitatis Parisiensis, I*, ed. H. Denifle, E. Châtelain, C. Samaran, Paris, 1891 (dorénavant abrégé CUP) n° 202 (1252) et n°246 (1255).

de comparaison avec les *hospitia* qui ne possédaient pas de collection d'ouvrages et n'offraient en cela que le gîte et le couvert aux étudiants séculiers bénéficiant de ce soutien. De ce fait, des legs comme celui de Gérard d'Abbeville[17] ont permis de forger un élément novateur qui contribuera à la renommée du collège : sa bibliothèque. Celle-ci devient rapidement grâce aux dons de bienfaiteurs et plus tard d'anciens sociétaires, un véritable tableau des disciplines universitaires. Arts, médecine, théologie, décret sont ainsi représentés[18]. D'autres collèges suivront ce modèle, quelques années après la fondation du collège de Sorbonne : le collège du Trésorier créé par Guillaume de Saône en 1268[19] est sans doute l'exemple le plus frappant de la diffusion de ce modèle dit de « deuxième génération ». Dans ce contexte de création de nouvelles institutions et de refonte des modèles anciens, le *Liber de causis* circula, évolua, dépassa probablement le cadre du *corpus* de métaphysique imposé par les statuts. On ne saurait dissocier l'étude du *Liber de causis* dans l'université de Paris de cette réalité matérielle et pédagogique de l'institution. Au-delà de l'analyse des diverses exégèses et paraphrases de l'œuvre, la tentative de restitution de la place que le *De causis* occupe dans le cadre universitaire parisien peut être menée par l'étude des manuscrits subsistants et les catalogues de bibliothèques. Elle permettra de mieux saisir la réception du *Liber de causis,* de ses commentaires mais également de sa source principale, à savoir les *Eléments de théologie* de Proclus, dans les collèges. De la collection privée en passant par le catalogue médiéval jusqu'à la bibliothèque, l'oscillation est constante entre le général et le particulier. La circulation des idées pourra ainsi être déduite de la circulation des livres et des maîtres.

17. Gérard d'Abbeville précise dans son testament (1272) que sa bibliothèque, à l'exception des manuscrits médicaux, une fois en possession de la maison de Sorbonne devra être mise à disposition des sociétaires mais également tout maître séculier en théologie. Il ajoute : « Volo autem quod de originalibus et summis fiat copia magistris theologie secularibus dumtaxat, quia religiosi satis habent ». Voir : A. Tuillier, « La bibliothèque de la Sorbonne médiévale et ses livres enchaînés » dans *Mélanges de la Bibliothèque de la Sorbonne 2*, Paris, Aux amateurs de Livres, 1981, p. 7-41.

18. Sur ce point voir l'article de D. Nebbiai-Dalla Guarda, « Classifications et classements », dans A. Vernet (ed.), *Histoire des bibliothèques françaises, I, Les bibliothèques médiévales. Du VIe siècle à 1530*, Paris, Promodis, p. 373-393, voir en particulier p. 384-385.

19. K. Rebmeister-Klein, *Les livres des petits collèges à Paris aux XIVe et XVe siècles*, thèse de doctorat, université de Paris I — Panthéon-Sorbonne, tome I, soutenue en 2005.

1. Le *Liber de causis* face aux réalités statutaires parisiennes du XIIIe siècle

Les statuts de la faculté des arts sont aujourd'hui bien connus[20] et offrent à l'historien un témoignage important de la réception du nouvel Aristote, de ses commentaires et pseudépigraphes dans un cadre institutionnel à la recherche d'assises solides. Ils nous éclairent sur les débuts de l'aristotélisme à Paris entre 1200 et 1237, car comme le soulignait F. Van Steenberghen[21], les documents relatifs à son enseignement sont quasiment inexistants. Avec les statuts de la faculté des arts de 1255 qui offrent la première occurence du *Liber de causis*, ce dernier entre dans l'histoire des œuvres péripatéticiennes aux côtes des *Libri naturales*. Le pseudépigraphe figure dans cette liste, d'ouvrages d'Aristote ou attribués à celui-ci, dont l'ambition première était de fixer la longueur des lectures. Avant cette date, les diverses interdictions et statuts ne mentionnent pas de manière explicite le pseudépigraphe, seules les mentions *Libri naturales* ou *Parva naturalia* apparaissent. En dépit du manque de précision des statuts, le *Liber de causis* ne semblait donc pas faire partie des lectures en arts avant 1255. Il semble que vers 1240[22], l'idée selon laquelle l'opuscule offrait un complément à la *Métaphysique* aristotélicienne, ait fait son chemin, puisque certains manuscrits universitaires l'intègrent dans le corpus d'Aristote à côte des diverses traductions de la *Métaphysique*.

L'université et l'évêque de Paris ne se sont pas montrés insensibles à l'arrivée du nouvel Aristote à Paris. Les nouveaux intérêts scientifiques véhiculés par les traités aristotéliciens, à savoir la physique, la biologie, l'histoire naturelle, la psychologie, ont sans doute mené aux diverses condamnations de 1210, 1215, 1231. Dès 1210, Pierre de Corbeil, archevêque de Sens, excommunie *post mortem* Amaury de Bène, les clercs parisiens ayant suivi ce dernier, et condamne par la même occasion David de Dinant : les cahiers contenant ses écrits sont brûlés. A la suite de l'énumération des clercs condamnés et de l'ordre de remise des écrits de David à l'évêque de Paris pour destruction, apparaît la condamnation des livres relatifs à la philosophie naturelle d'Aristote et de leurs commentaires, probablement ceux d'Avicenne. Il est donc formellement interdit d'enseigner en public ou en privé à Paris ces livres sous peine d'excommunication.

> Quaternuli magistri David de Dinant infra Natale episcopo Parisiensi afferantur et comburantur, nec libri Aristotelis de naturali philosophia

20. Sur ces statuts voir les études fondamentales d'O. Weijers, *La* disputatio *à la faculté des arts de Paris (1200-1245 environ). Esquisse d'une typologie,* Turnhout, Brepols, 1995, p. 131-160.
21. Van Steenberghen, *La philosophie au XIIIe siècle,* p. 89.
22. Sur la date de composition de ce manuel de l'étudiant du ms. Ripoll 109 : voir Lafleur, Carrier (eds.), *L'enseignement de la philosophie au XIIIe siècle,* en particulier p. xiv-xvii.

> nec commenta legantur Parisius publice vel secreto, et hoc sub pena excommunicationis inhibemus. (CUP, I, n°11)

Les statuts du cardinal-légat, Robert de Courçon, ami d'Innocent III, adressés à l'ensemble de l'université de Paris, de ses étudiants et maîtres, réglementent l'enseignement en arts et en théologie. Dans la partie réservée à la faculté des arts, Robert de Courçon se fait plus insistant quant à la condamnation de la philosophie naturelle d'Aristote, il réitère en ce sens la première interdiction de 1210, en ajoutant à la philosophie naturelle : la métaphysique. A nouveau, le *Liber de causis* n'est pas mentionné aux côtés de cette dernière, bien que l'œuvre ait été incluse dans l'ensemble du corpus de métaphysique plus tardivement, selon au *Guide de l'étudiant*. Il est donc difficile d'affirmer que l'interdiction réitérée par Robert de Courçon en 1215 ait également concerné le pseudépigraphe. Ainsi, en 1215, si l'on peut lire les livres de philosophie morale, tel que *l'Ethique,* les jours de fêtes (*in festivis diebus*) la philosophie naturelle est donc pour sa part formellement interdite :

> Non legant in festivis diebus nisi philosophos et rhetoricas (!), et quadruvialia, et *Barbarismum*, et *Ethicam*, si placet, et quartum *Topichorum*. Non legantur libri Aristotelis de *Metafisica* et de naturali philosophia, nec summe[23] de eisdem, aut de doctrina magistri David de Dinant[24], aut Amalrici heretici, aut Mauricii Hyspani. (CUP, I, n°20)

Les bases étaient donc posées tant pour la faculté de théologie que pour la faculté des arts d'une interdiction de lecture de la philosophie naturelle péripapéticienne. Un certain nombre de théologiens fut assez virulent face à l'utilisation de cette science profane par des maîtres. Jean de Saint-Gilles, maître séculier en théologie ayant enseigné la médecine et la théologie, prit

23. Au sujet de ces « summe », F. Van Steenberghen avance l'hypothèse des paraphrases d'Avicenne « kullun » et « peut-être aussi, les œuvres d'Alfarabi » cf : Van Steenberghen, *La philosophie au XIIIe siècle,* p. 85.

24. David de Dinant aurait eu une connaissance précise du vaste corpus aristotélicien. Les *quaternuli* de David de Dinant retrouvés par A. Birkenmajer et édités par M. Kurdzialek sont composés d'extraits de divers modules citant : le *De anima,* le *De celo et mundo,* la *Physique,* les *Météorologiques,* les *Problemata* etc.. D'après Albert le Grand, David de Dinant fut également un lecteur consciencieux d'Alexandre d'Aphrodise. Pour plus de précisions voir : G. Théry, *Autour du décret de 1210. I. David de Dinant. Etude de son panthéisme. II. Alexandre d'Aphrodise. Aperçu sur l'influence de sa noétique,* Le Saulchoir, Kain, 1926. A. Birkenmajer, « Découverte de fragments manuscrits de David de Dinant », dans *Revue néoscolastique de philosophie,* 35 (1933) p. 220-229. David de Dinanto, « Quaternulorum fragmenta », ed. M. Kurdzialek, dans *Studia Mediewistyczne,* 3 (1963), p. 1-108. Pour un aperçu de l'historiographie voir : T. Dagron, « David de Dinant. Sur le fragment des *Quaternuli* », dans *Revue de métaphysique et de morale,* n°40 (2003/4) p. 419-436.

l'habit des frères prêcheurs le 22 septembre 1230. Dans un sermon prononcé devant l'université de Paris alors que la grève universitaire avait pris fin, il condamne les étudiants qui, suivant les enseignements de la faculté de théologie, ne peuvent se résigner à se séparer des œuvres d'Aristote. Voici ses mots :

> Quando tales veniunt ad theologiam, vix possunt separari a scientia sua, sicut patet in quibusdam qui ab Aristotele non possunt in theologia separari, ponentes ibi auricalcum pro auro, scilicet philosophicas questiones et opiniones[25].

Certes, là encore le *Liber de causis* n'est pas mentionné de manière manifeste. En l'absence d'un renvoi explicite à cette œuvre, il n'est pas possible d'affirmer qu'elle fut rapidement englobée dans le vaste corpus aristotélicien, comme ce fut le cas dans le *Guide de l'étudiant* et les statuts de la faculté des arts de 1255. En revanche, il est notable que la faculté de théologie fut tout aussi concernée que la faculté des arts par la diffusion de la philosophie naturelle. Après tout, les gloses d'Alexandre de Halès[26] aux *Sentences* de Pierre Lombard avant 1240 ne faisaient-elles pas la part belle aux textes philosophiques et en particulier au *De anima,* à la *Physique* ainsi qu'à la *Métaphysique* ?

Notre projet n'est pas ici de retracer en détail les interdictions liées à l'introduction de ces nouveaux traités, celles-ci ont été largement étudiées par l'historiographie récente[27]. Mais nous pouvons en conclure qu'autour de 1230, durant la grande grève, naissent des hésitations chez les théologiens quant

25. Sermon de Jean de Saint-Gilles issu du manuscrit Bibliothèque nationale de France, NAL 338, f. 98, recueil de reportations parisiennes : B. Hauréau, *Notices et extraits de quelques manuscrits de la Bibliothèque nationale de France,* t. VI, Paris, Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 1893, p. 234. M.-M. Davy, *Les sermons universitaires parisiens de 1230-1231. Contribution à l'histoire de la prédication médiévale,* Paris, Vrin, 1931, p. 3-6. Notice dans N. Bériou, *L'avènement des maîtres de la parole,* t. 2, Paris, Études Augustiniennes, 31, 1998, p. 675 et annexe 6.

26. Ces gloses constituent probablement l'un des premiers commentaires aux *Sentences* à l'université de Paris. Sur les gloses aux *Sentences* de Pierre Lombard par Alexandre de Halès voir : Alexander de Halès, *Magistri Alexandri de Hales, Glossa in quatuor Libros sententiarum*, P. Collegii S. Bonaventurae (eds.), Bilbiotheca Franciscana Scholastica Medii Aevi, Florence, Quaracchi, 12, t. IV, 1951-1957. Sur les commentaires aux *Sentences* à l'université de Paris voir : C. Angotti, '*Lectiones Sententiarum*'. *Étude de manuscrits de la bibliothèque du collège de Sorbonne : la formation des étudiants en théologie à l'université de Paris à partir des annotations et des commentaires sur le Livre des Sentences de Pierre Lombard* (XIIIe-XVe siècles), thèse de doctorat, 3 tomes, École Pratique des Hautes Études, IVe Section, Paris, soutenue en 2008.

27. Voir *supra*, n. 7.

au traitement à réserver aux sciences profanes[28]. Grégoire IX, en 1231, après s'être inquiété de l'introduction de ces nouvelles thèses dans l'enseignement de la théologie[29], interdit à nouveau les livres d'Aristote jusqu'à examen et expurgation des thèses jugées dangereuses[30]. Grégoire IX, de ce fait, accorde un léger sursis à l'interdiction de la philosophie naturelle péripapéticienne. La période succédant à la grande grève ainsi qu'à l'interdiction réitérée de la lecture des *libri naturales* inaugure un temps de nouvelles traductions, jusqu'aux environs de 1270, date à laquelle la quasi-totalité des œuvres d'Aristote et de ses commentateurs est traduite. Les textes d'Averroès, pour leur part, étaient disponibles à Paris vers 1225-1240[31].

La levée de l'interdiction n'intervint pas. Nous savons, cependant, que la philosophie naturelle s'ancra rapidement dans le paysage artien : les statuts de la nation anglaise de 1252 imposent aux étudiants une lecture du *De anima*[32] après avoir énuméré les attentes concernant la *logica vetus* : « [...] Item librum *De anima* semel audiverit vel sint in audiendo, sicut predictum est[...] ».

Plus intéressants pour notre propos sont les statuts du 19 mars 1255 réglementant les lectures obligatoires à effectuer dans le *curriculum* ès arts :

> [...] *Physicam* Aristotelis, *Metaphysicam* et librum *De animalibus* in

28. Dans ses constitutions, Raymond de Peñafort s'accorde à dire que les arts libéraux et la philosophie peuvent être utiles au théologien mais celui-ci doit en user avec parcimonie. Voir : Van Steenberghen, *La philosophie au XIIIe siècle*, p. 92.

29. CUP, I, n°59. Selon L. Bianchi, la mesure de 1231 destinée à la faculté des arts s'avérerait être un message indirect adressé à la faculté de théologie : l'enseignement d'Aristote devait être à l'avenir réservé aux artistae. Cf. Bianchi, *Censure et liberté intellectuelle*, p. 92-93.

30. CUP, I, n°79 : « [...] et libris illis naturalibus, qui in Concilio Provinciali ex certa causa prohibiti fuere, Parisius non utantur ; quousque examinati fuerint et ab omni errorum suspitione purgati [...] ». Une commission est formée le 23 avril 1231 en vu d'expurger les textes aristotéliciens CUP, I, n°87. Ces corrections ne verront jamais le jour. Quant aux hypothèses concernant l'échec de cette commission voir : Van Steenberghen, *La philosophie au XIIIe siècle*, p. 99-101. Le pape Innocent IV confirmera cette interdiction jusqu'à expurgation des erreurs en 1245 CUP, I, n°147. Urbain IV réitèrera le statut de Grégoire IX en 1263 : CUP, I, n°384.

31. Sur l'intégration des commentaires d'Averroès voir Van Steenberghen, *La philosophie au XIIIe siècle*, p. 106-107. Quant à l'influence des écrits d'Averroès sur la pensée médiévale et sur la mythologie du terme « averroïsme latin » voir : Id. « L'averroïsme latin », dans *Introduction à l'étude de la philosophie médiévale,* Louvain-la-Neuve, Presses Universitaires de Louvain, 1974 p. 531-544. Sur la date d'introduction d'Averroès à l'université de Paris voir : R.-A. Gauthier, « Notes sur les débuts (1225-1240) du premier 'averroïsme' », in *Revue des sciences philosophiques et théologiques*, 66/3 (1982), p. 321-374. Quant aux auteurs médiévaux influencés par Averroès : D. Calma, *Études sur le premier siècle de l'averroïsme latin. Approches et textes inédits*, Turnhout, Brepols, 2011, en particulier concernant la noétique chez Averroès, Siger de Brabant et dans le *Liber de causis* p. 265-309.

32. Statuts de la nation anglaise concernant la *déterminance* en arts : 26 février 1252. CUP, I, n°201.

> festo sancti Johannis Baptiste ; librum *Celi et mundi* ; librum primum *Metheorum* cum quarto in Ascensione ; librum *De anima* si cum naturalibus legatur, in festo Ascensionis, si autem cum logicalibus, in festo Annunciationis beate Virginis ; librum *De generatione* in cathedra sancti Petri ; librum ***De causis*** in septem septimanis ; librum *De sensu et sensato* in sex septimanis ; librum *De sompno et vigilia* in quinque septimanis ; librum *De plantis* in quinque septimanis ; librum *De memoria et reminiscentia* in duabus septimanis ; librum *De differentia spiritus et anime* in duabus septimanis ; librum *De morte et vita* in una septimana [...]. (CUP, I, n°246)

Par ce texte, la faculté des arts rend donc obligatoire la lecture de plusieurs ouvrages aristotéliciens, mais aussi pseudo-aristotéliciens. Ces statuts nous offrent également la première mention officielle du *De causis* ainsi que tous les traités ci-dessus, mis à part la *Métaphysique,* mentionnée dans les statuts de Robert de Courçon. Les statuts de 1255 de la faculté des arts marquent donc, probablement, la première entrée du *Liber de causis* dans le programme scolaire artien. Les *Eléments de théologie* de Proclus, quant à eux, ne seront disponibles dans la traduction de Guillaume de Moerbeke qu'en 1268[33], mais ils n'entreront jamais dans les statuts de la faculté des arts. L'influence de Proclus s'exercera donc dans le milieu universitaire par le biais du *Liber de causis,* dont la popularité s'avère plus importante que l'utilisation directe de sa source principale à Paris.

Le succès que rencontra le *Liber* durant le deuxième quart du XIIIe siècle dans l'université parisienne est mesurable aux commentaires et questions que d'illustres maîtres tels qu'Albert le Grand (1264-1267), Thomas d'Aquin (1272) et Siger de Brabant (1276) ou Gilles de Rome (av. 1290) ont composés.

Dans ce contexte d'apaisement et d'assimilation du corpus aristotélicien dans une université affectée par la querelle entre mendiants et séculiers[34],

33. W. Vanhamel, « Biobibliographie de Guillaume de Moerbeke », dans J. Brams, W. Vanhamel (eds.), *Guillaume de Moerbeke : recueils d'études à l'occasion du 700ème anniversaire de sa mort (1286),* Louvain, Presses Universitaires de Louvain, 1989, p. 310. A. Paravicini-Bagliani, « Moerbeke et la cour Pontificale », dans Brams, Vanhamel (eds.), *Guillaume de Moerbeke*, p. 23-52. Voir l'édition des *Eléments* dans la traduction de Guillaume : Proclus, *Elementatio theologica*, ed. H. Boese, Louvain, Presses Universitaires de Louvain, 1987. Quant à l'utilisation des *Eléments* par Thomas d'Aquin voir C. Steel, « Moerbeke et Saint Thomas », dans Brams, Vanhamel (eds.), *Guillaume de Moerbeke : recueils d'études*, p. 77-79. H. Boese, *Wilhelm von Moerbeke als Übersetzer der Stoicheiosis theologike des Proclus,* Heidelberg, Birkenau, Bitsch, 1985, p. 48-50.

34. Sur la querelle voir : M.-M. Dufeil, *Guillaume de Saint-Amour et la polémique universitaire parisienne 1250-1259,* Paris, A. et J. Picard, 1972.

intervient la crise de 1270-1277[35]. Ce qu'il faut retenir de la condamnation de 1277 c'est qu'elle touche tant la faculté des arts que la faculté de théologie. La philosophie est ici pleinement visée par les 219 propositions du 7 mars frappant une éthique fondée à la fois sur la doctrine authentique du Stagirite mais également sur un néoplatonisme véhiculé par des penseurs arabes (Avicenne, Alfarabi). Le *Liber de causis* tombe donc sous le coup de plusieurs condamnations du fait de ses thèses relatives aux substances séparées[36] et de sa métaphysique émanatiste exposant une conception du Premier principe comme cause de l'être et insistant sur la médiation universelle de l'intellect entre cause première et univers créé[37]. S. Piron affirme que le *Syllabus* de 1277 « peut se lire comme un reflet déformé du *Liber de causis,* ouvrage également composé d'un enchaînement de (413) propositions brèves qui sont parfois aussi énigmatiques que les articles condamnés par l'évêque de Paris[38] ». Le pseudépigraphe aristotélicien se situe donc au cœur d'une des crises importantes de l'université de Paris. Si des propositions du *Liber de causis* et certains de ses commentateurs[39] ont été directement concernés par cette censure, ils ne cessèrent pas pour autant d'être lus. Dès 1304, le *Liber de causis,* accompagné des commentaires de Thomas d'Aquin et de Gilles de Rome, semble faire partie des lectures prescrites par l'université de Paris car la liste du stationnaire André de Sens (1304) en fait clairement état : à la rubrique « Hec est taxatio librorum philosophie », comprenant les commentaires de Thomas aux divers livres aristotéliciens, le numéro 116 cite *Item Sententia de causis* [commentaire de Thomas] « .VII. pec'./V. den. »[40]. De même, au numéro 147 de la mention « Opera fratris Egidii super philosophiam », le *Liber de causis* est précisément nommé : « XXXI pec'./.II. sol. »[41]. A cette date, la crise de 1277 s'est donc estompée permettant au *Liber de causis* commenté, au même titre que d'autres ouvrages aristotéliciens ou pseudépigraphes, de réintégrer le corpus scolaire.

35. Sur la chronologie voir : Putallaz, *Insolente liberté,* p. 51-64. Voir sur ce point : D. Piché, *La condamnation parisienne de 1277.*, Paris, Vrin, 1999, en particulier p. 159-183. L. Bianchi, *Il vescovo e i filosofi. La condanna pargina del 1277 e l'evoluzione dell'aristotelismo scolastico,* Bergame, Pierluigi Lubrina, 1990. L.-J. Bataillon, « Les crises de l'université de Paris d'après les sermons universitaires », dans L.-J. Bataillon, *La prédication au XIIIe siècle en France et en Italie*, Aldershot, Variorum, 1993, p. 155-169.
36. Voir Imbach, « Notule sur le commentaire du *Liber de causis* », p. 304-322.
37. Au sujet de la « mediante intelligentia » : Voir Ancona Costa, *Recherches sur le 'Liber de causis'*, p. 53-72.
38. S. Piron, « Le plan de l'évêque. Pour une critique interne de la condamnation du 7 mars 1277 », dans *Recherches de théologie et de philosophie médiévale,* 78-2 (2011), p. 25
39. En particulier Siger de Brabant.
40. G. Murano, *Opere diffuse per exemplar e pecia,* Turnhout, Brepols, 2005, p. 125.
41. *Ibid.* p. 126.

1.1 Le Liber de causis *et la* Métaphysique

Comment expliquer l'association récurrente dans les recueils de textes philosophiques (de la deuxième partie du XIIIe siècle et tout au long du XIVe siècle) entre le *Liber de causis* et les œuvres relatives à la philosophie naturelle ?

Le *compendium* du ms. Ripoll 109[42], réalisé à Paris dans les années 1240 nous offre un témoignage important de l'intégration du *Liber de causis* dans les lectures des maîtres et étudiants. Nous ne nous attarderons pas sur ce point déjà largement traité par A. de Libera[43]. Le recueil établit une division de la philosophie en trois parties selon la classification platonico-stoïcienne : philosophie naturelle, philosophie morale et philosophie rationnelle. Au sein de la philosophie naturelle on retrouve la division : métaphysique, mathématiques et physique, définie en tant que *scientia inferior naturalis.* Dans la partie dédiée à la métaphysique sont cités : le *Liber de causis* et sa théologie de la Première cause, qui vient s'ajouter à la métaphysique péripapéticienne. Ce corpus composé de la *Metaphysica vetus,* la *Metaphysica nova* et du *Liber de causis* venait combler l'absence d'une théologie aristotélicienne, pour *in fine* élaborer une véritable ontothéologie[44]. A. de Libera comprend cet ensemble comme une véritable « théiologie des substances séparées[45] ». Le *Liber de causis* venait donc offrir à la *Métaphysique* d'Aristote le complément néoplatonicien nécessaire à l'élaboration de cette « théologie naturelle[46] ». Il semble que cette association soit significative de l'enseignement universitaire parisien, du moins en ce qui concerne la période 1240-1280. Le Ps.-Adam de Bocfeld considère ainsi le *Liber de causis* comme le XIVe livre de la *Métaphysique* aristotélicienne[47]. De même, Arnoul de Provence débute sa *Divisio scientiarum* (c. 1250) par deux citations : l'une empruntée à la *Metaphysica* d'Al-Ghazali, l'autre à la proposition 23 du *Liber de causis* : « Causa prima existit in rebus omnibus secundum dispositionem unam, sed res omnes non existunt in causa prima secundum dispositionem unam[48] ». Si les maîtres ès arts sont conscients de l'apport important du *Liber,* prolongeant la métaphysique du premier moteur, certains

42. On renverra à l'édition de Lafleur, Carrier, *Le « Guide de l'étudiant »*.
43. de Libera, « Structure du corpus scolaire de la métaphysique », p. 61-88.
44. Sur ce point voir A. de Libera, « Structure du corpus scolaire de la métaphysique », p. 77.
45. *Ibid,* p. 82 : « En tout cas, la nécessité de compléter Aristote par le *Liber de causis* attestée par le *Guide de* l'étudiant prouve l'existence d'une véritable conception scolaire de l'achèvement de la métaphysique comme théiologie des substances séparées ».
46. J'emprunte ce terme à de Libera, *ibid.*, p. 68.
47. *Ibid.* p. 75-76. Voir également M. Grabmann, *I divieti ecclesiastici di Aristotele sotto Innocenzo III e Gregorio IX,* Rome, Herber, 1941, p. 113-127.
48. Voir Lafleur, Carrier *Quatre introductions à la philosophie,* p. 298, n. 18-21.

n'en font pas une partie intégrante de la métaphysique. C'est notamment le cas de Jean de Dacie[49] qui, dans sa *Divisio scientie* composée entre 1270 et 1280 — à un moment où la faculté des arts de Paris fait face à la limitation de l'enseignement de ses maîtres et à la condamnation de certaines thèses — affirme dans la partie dédiée aux sciences spéculatives et à la première d'entre elles, que le *De causis* doit être distingué de la *Métaphysique*, bien que souvent il soit communément ajouté à celle-ci. Il précise alors que le *Liber* traite des substances séparées, et de leurs influences mutuelles, alors que la *Métaphysique* ne considère pas cette doctrine. D'après Jean de Dacie, le *De causis* ne doit pas être confondu avec la *Métaphysique* ; cependant il pallie l'absence d'un traitement de la théorie des substances séparées et de ce fait complète l'œuvre aristotélicienne.

2. Le *Liber de causis* au collège de Sorbonne

Etudier la réception du *Liber de causis* dans l'université de Paris par ses maîtres séculiers implique de chercher sa place au sein de l'important corpus qu'offrent les bibliothèques privées mais également collégiales, moins avares de témoins que les statuts universitaires. La bibliothèque du collège fondé par Robert de Sorbon devint, dès le premier quart du XIVe siècle[50], l'une des plus importantes d'Europe, en témoigne la visite de Pétrarque en 1333[51] dans le but de copier des œuvres classiques. Certes, il est possible d'arguer que la bibliothèque du collège constitue un véritable contre-exemple de la réalité collégiale à Paris au vu de son extraordinaire collection. Néanmoins,

49. Iohannes de Dacia, *Divisio scientie,* dans *Iohannis Daci Opera* ed. A. Otto, København / Bagge-Gad, Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi, 1955, t. I, p. 26 : « Plures autem libros metaphysice non habemus translatos, quamuis in Greco, ut dicitur, bene sunt usque ad viginti duos. Quidam etiam solent addere *Librum de causis*, quamuis potest dici, quod distinguitur a metaphysica, nam *Liber de causis* est de substantiis seperatis, secundum quod una habet influentiam super aliam, unde etiam ex hoc nomen accepit. Nomen enim cause nomen influentie est. Sic autem non considerantur substantie separate in metaphysica, ut patet intuenti ».
50. En 1338, la bibliothèque compte environ 1825 volumes Rebmeister-Klein, *Les livres des petits collèges* p. 4. R. H. Rouse, « The Early Library of the Sorbonne », dans *Scriptorium*, 21 (1967) p. 42-71 et p. 226- 251, repris dans R. H. Rouse, M. A. Rouse, *Authentic Witnesses. Approaches to Medieval texts and manuscripts*, Notre-Dame, University of Notre-Dame Press, 1991, p. 341-408.
51. Sur le rôle joué par le collège dans le développement de l'humanisme italien voir : B.-L. Ullmann, « The Library of Sorbonne in the fourteenth century », dans *The Septicentennial Celebration of the Founding of the Sorbonne College in the University of Paris. Chapel Hill, February 1953. Proceedings and Papers*, Chapel Hill, 1953, p. 33-47. Id., « The manuscript of Propertius », dans *Classical philology,* t. 6, n°3, Chicago, Chicago University Press, 1911, p. 281-301.

dès 1289 et la nouvelle organisation de la bibliothèque en deux dépôts — un fonds en circulation, ouvert au prêt (*Parva libraria*) et un fonds des livres enchaînés (*libraria communis* plus tard nommée *magna libraria*) — , suivie de la rédaction d'un catalogue[52] qui ne nous est pas parvenu mais qui est repris dans le catalogue de 1338[53], l'ambition de représenter l'ensemble des disciplines enseignées à l'université de Paris ne fait plus de doute. Les cadres de classement des deux fonds du collège ont été bien étudiés par D. Nebbiai-Dalla Guarda[54] à partir du catalogue de 1338 et du catalogue double[55] des livres enchaînés (1321-1338). Tous deux s'inspirent des classements universitaires : les facultés y sont représentées par diverses sections. Le catalogue de 1338 présentant le fonds en circulation et recensant les manuscrits enchaînés avec pour seule mention « cathenatus » expose le contenu de cette bibliothèque par rubriques thématiques : la *scientia divina* inaugure le parcours tandis que le savoir profane et les sciences dites « lucratives » cloturent le catalogue. En revanche, le répertoire méthodique adopte le système de classement inverse : les sciences « séculières » se situent dans les premières rubriques tandis que la théologie ferme la marche. Un système qui n'est pas sans rappeler celui de la *Biblionomia* de Richard de Fournival[56] :

> – Areola philosophica : 1) De libris grammatices 2) De libris dyalectices 3) De libris rhetorices 4) De libris geometrie et arythmetice 5) De libris musice et astrologie 6) De libris metaphysicis 7) De libris metaphysicis et ethicis 8-9) De philosophis vagis 10-11) De operibus poetaram
> [Majores volumines]
> [Libri secreti[57]]

52. Rouse, « The early library of the Sorbonne », p. 365-369.
53. Paris, BnF, Nouvelles Acquisitions Latines 99 p. 3-223. (Désormais abrégées BnF, NAL).
54. Nebbiai-Dalla Guarda, « Classifications et classements », p. 384-385.
55. Le catalogue double est composé d'un inventaire sommaire ou inventaire topographique énumérant le contenu des pupitres/bancs de A à AD et d'un répertoire méthodique organisé de manière thématique décrivant le contenu par traités en précisant la cote du manuscrit et l'*incipit*. De ce fait, un même manuscrit peut posséder des traités regroupés dans diverses rubriques. Sur les sources du collège de Sorbonne on se reportera à l'article de G. Fournier, « Listes, énumérations, inventaires. Les sources médiévales et modernes de la bibliothèque du collège de Sorbonne (Première partie : Les sources médiévales) », dans *Scriptorium* 65 (2011), p. 158-215
56. Sur ce système voir A. Besson, *Medieval classification and cataloguing : classification practices and cataloguing methods in France from the 12th century to the 15th*, Caldecote, Beds, Clover Publications, 1980, p. 27-28.
57. La section n'est pas renseignée mais elle devait recenser les œuvres d'astrologie judiciaire, d'alchimie et de nigromancie de Richard. « Alphabeti vero residuum expenditur tunc in quibusdam maioribus voluminibus super materiis anteditis tamen in libris secretis hoc modo ». Manuscrit Paris, Sorbonne 636 f. 4v.

– Lucrativa areola[58]
– Theologica areola

Le contenu de la bibliothèque du collège est révélateur des prescriptions universitaires mais également des lectures privées des maîtres. Il faut dire que l'idéal de Robert de Sorbon d'un soutien académique offert aux « pauvres étudiants en théologie », comme l'on nommait alors les sociétaires de la maison, s'est très vite étendu à l'ensemble des maîtres et étudiants de l'université de Paris et même d'ailleurs[59]. Déjà parmi les destinataires de son legs au collège de Sorbonne, Gérard d'Abbeville réservait les sommes et les *originalia* des Pères de l'Eglise aux maîtres et étudiants séculiers en théologie et les œuvres philosophiques aux maîtres régents et étudiants de la faculté des arts[60]. L'ouverture de la bibliothèque à l'université faisait donc partie des motivations d'un des plus importants bienfaiteurs de la maison. Il faut dire qu'à la fin du XIIIe siècle et au XIVe siècle, le collège venait pallier l'absence de bibliothèques universitaires ou de facultés. La création tardive de ces dernières s'explique par le dynamisme de ces bibliothèques collégiales[61]. Alors que la bibliothèque universitaire de Paris se constitue lentement une collection au XVe siècle, les collèges (en particulier ceux de Navarre et de Sorbonne) continuent à accueillir des maîtres et étudiants venus consulter et copier des œuvres dans leurs prestigieuses *librarie*. Ce système contribua largement à la promotion des bibliothèques collégiales les plus importantes et à l'organisation de celles-ci en tableau représentatif de tous les savoirs, à plus forte raison à la bibliothèque du collège de Sorbonne.

Les deux dépôts de la Sorbonne établis dès 1289 possèdent des vocations distinctes. Les dispositions de 1321 nous donnent des indications claires sur celles-ci, en particulier pour la *libraria communis* ou bibliothèque des livres enchaînés : elle doit accueillir le meilleur exemplaire d'une œuvre[62], c'est-à-dire l'ouvrage le plus représentatif, le plus complet ou le seul

58. Rubrique exposant les livres médicaux, les ouvrages de droit canon et de droit civil.

59. Sur les lectures des maîtres étrangers venus au collège de Sorbonne au XVe siècle voir : G. Fournier, *Une «bibliothèque vivante ». La libraria communis du collège de Sorbonne (XIIIe-XVe siècle)*, thèse de doctorat, École Pratique des Hautes Études, Ve Section, 2007, Paris, p. 375-437 soutenu en 2007.

60. Ce legs intervient en 1272. P. Glorieux, *Aux origines de la Sorbonne*. t. II Le *Cartulaire*, Paris, Vrin, 1965, p. 355. Tuillier, « La bibliothèque de la Sorbonne médiévale et ses livres enchaînés », p. 7-41.

61. Sur ce point voir : M.-H. Jullien de Pommerol, « Livres d'étudiants, bibliothèques de collèges et d'universités », dans Vernet (ed.), *Histoire des bibliothèques françaises, I*, p. 93-111. Et Rebmeister-Klein, *Les livres des petits collèges*, p. 127.

62. P. Glorieux, *Aux origines de la Sorbonne*, t. I, p. 214-215 : « Item quod de omni scientia et de libris omnibus in domo existentibus saltem unum volumen, quod melius est, ponatur ad

exemplaire. En d'autres termes, la *libraria communis* est une bibliothèque de consultation, garante d'une collection permanente touchant aux intérêts communs des sociétaires. La *Parva libraria*[63] possède pour sa part une collection de circulation ouverte au prêt, offrant des ouvrages spécialisés dans diverses matières[64]. Celle-ci peut donc être qualifiée de véritable bibliothèque de recherche.

Les bibliothèques collégiales se sont construites par l'accumulation de dons et de legs : d'abord ceux des bienfaiteurs puis ceux des anciens sociétaires en remerciement des années passées au collège. Si la volonté d'un fondateur est pour beaucoup dans l'élaboration d'une collection d'ouvrages, par la suite, les intérêts individuels des sociétaires peuvent changer la physionomie initiale d'une bibliothèque. Le dessein de Robert de Sorbon, pour sa part, était assez clair : par la fondation d'un tel collège il souhaitait former une élite de théologiens séculiers qui auraient à leur disposition une bibliothèque ainsi qu'un lieu où répéter et s'entraîner à des exercices scolaires : ces exigences sont résumées par un ajout[65] à la « constitution » du collège, à la suite de la lettre de donation de février 1257 de Louis IX[66], BnF, latin 10983, f. 6r : « Haec bona Sorbona dat nosse / Suis tria dona : / Libros et victum gratis / Et hospitium ».

La volonté du fondateur est particulièrement manifeste dans le contenu de sa bibliothèque privée et la collection qu'il lègue au collège en 1274[67]. La plupart

cathenas in libraria communi ut omnes possint videre etiamsi unum tantum sit volumen, quia bonum commune divinius est quam bonum unius ; et ad hoc astringatur quilibet habens huiusmodi librum ponendum in libraria quod sine contradictione eum tradat ».

63. Les dispositions de 1321 sont assez peu prolixes sur la *Parva libraria* : P. Glorieux, *Aux origines de la Sorbonne,* I p. 215 : « Item, quia multi ibi iacent libri parvi valoris, non ligati, occupantes locum, sicut reportationes et antiqui sermones, fuit ordinatum quod darentur beneficiariis nostris qui possent esse ad usum eorum, et alii iuxta ordinationem sociorum ad hoc deputatorum venderentur sociis de domo vel aliis si aliquid offerretur pro eis ; et de illa pecunia emerentur alii libri deficientes nobis ».

64. Nebbiai-Dalla Guarda, « Classifications et classements », p. 378.

65. O. Gréard dans *Nos adieux à la vieille Sorbonne,* Paris, Hachette, 1893, p. 47, précise qu'il s'agit d'un des disciples de Robert mais ne cite pas lequel, L. Delisle et P. Glorieux n'en touchent mot. Le manuscrit Paris BnF Latin 10903 f. 5v-6r est une copie incomplète du XVe siècle de la lettre de Louis IX octroyant au collège de maître Robert une maison et des étables ayant appartenu à Jean d'Orléans. Peut-être s'agit-il d'un ajout contemporain de la copie (XVe siècle) ?

66. CUP, I, n°302.

67. Il est probable que Robert ait mis une partie des ouvrages qu'il avait acquis à disposition des sociétaires dès la fondation du collège. Sur la bibliothèque de Robert de Sorbon voir : C. Angotti, « Présence d'un enseignement au sein du collège de Sorbonne : *collationes, disputationes, lectiones* (XIIIe-XIVe siècle). Bilan et hypothèses », dans *Cahiers de Recherches Médiévales* 18 (2011), p. 89-111 ; Ead, « Les bibliothèques des couvents mediants, un modèle pour les séculiers ? L'exemple de deux premiers bienfaiteurs de la bibliothèque du collège

des volumes correspondent aux lectures obligatoires d'un étudiant en faculté supérieure de théologie. Le véritable hiatus dans l'idéal de la bibliothèque théologique de Robert de Sorbon intervient en 1272, avec le legs formidable de Gérard d'Abbeville.

2.1 Première attestation du Liber de causis *au collège de Sorbonne*

L'archidiacre de Ponthieu[68], l'un des plus fidèles soutiens de Robert de Sorbon, acteur de la querelle des mendiants et des séculiers, offre à la maison environ 300 manuscrits provenant de sa bibliothèque privée. Les exigences quant à l'administration de la bibliothèque sont assez claires : il lègue ses volumes *pro labore et custodia* ; il précise également que le *procurator* du collège sera en charge de l'administration des livres et que les maîtres devront manipuler ceux-ci avec soin. Gérard d'Abbeville réclame également l'enchaînement de certains livres[69], disposition qui sera prise en 1289 au vu de l'accroissement important de la collection. Rappelons que son don était fort hétérogène : les œuvres du *trivium,* du *quadrivium* (en particulier celles relatives à la science des astres), de philosophie naturelle et de philosophie morale, de poésie, de droit civil et canon, de classiques côtoient les commentaires de l'Ecriture par les Pères et Docteurs de l'Eglise. Le nombre important d'ouvrages dévolus à la « science profane » est en grande partie dû à la bibliothèque du chancelier de la cathédrale d'Amiens : Richard de Fournival. Les raisons pour lesquelles la bibliothèque privée de Richard de Fournival fut intégrée à celle de Gérard d'Abbeville, probablement après 1260, sont fort obscures[70]. Gérard d'Abbeville a probablement connu Richard de Fournival à Amiens, lorsqu'il

de Sorbonne (Robert de Sorbon, Gérard d'Abbeville) », dans N. Bériou, M. Morard, D. Nebbiai della Guarda (eds.), *Entre stabilité et itinérance : Livres et culture des ordres mediants, XIIIe-XVe siècle. Bibliologia*, 37, Brepols, turnhout, 2014, p. 31-72.

68. Sur la vie de Gérard d'Abbeville voir : P. Glorieux, *Répertoire des maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle,* I, Études de Philosophie Médiévale, 17, Paris, Vrin, 1933 p. 356-360. Ph. Grand, « Le quodlibet XIV de Gérard d'Abbeville », dans *Archives d'Histoire doctrinales et littéraires du Moyen Age,* 31 (1964), p. 207-269. Voir également la courte notice biographique qu'offre L. Delisle dans *Le cabinet des manuscrits de la bibliothèque nationale de France,* t. II, Paris, 1874, p. 148-149.

69. Glorieux, *Aux origines de la Sorbonne,* II, p. 355 : « [...] quod omnes libri mei theologie et omnes libri iuris canonici quos habeo depositos in cistis apud dictos scolares et quos habo penes me incatenati penes eos remaneant in perpetuum [...] ».

70. En dépit de cette formule Delisle, *Le cabinet des manuscrits,* t. II, p. 520 : « Il serait difficile de dire si tous ces volumes ont jamais été réunis ailleurs que dans l'imagination de Richard de Fournival ». L. Delisle établit un rapprochement entre le n°66 de la *bilbionomia* et le manuscrit Paris BnF latin 16613 issu du collège de Sorbonne et légué par Gérard d'Abbeville. *Cabinet des manuscrits,* t. III, p. 387 : « Article 66 de la *Biblionomie* de Richard de Furnival. Cet article répond assez bien au ms. Latin 16613 de la Bibliothèque nationale, lequel est venu de la Sorbonne ». A. Birkenmajer est le premier à avoir établi un lien systématique

était chanoine (vers 1260). A-t-il eu dans l'idée d'acquérir cette incroyable bibliothèque dans le but d'en faire don plus tard au collège de Sorbonne comme l'avance R. H. Rouse[71] ? Dans tous les cas, l'ambition que portait Gérard d'Abbeville pour la bibliothèque du collège de Sorbonne n'était pas si éloignée de celle de Richard de Fournival d'une bibliothèque universelle (comparée à un jardin selon une métaphore filée) ouverte aux élèves de la cité souhaitant y trouver une multitude de « fruits », c'est-à-dire de savoirs :

> [...] Fuit ergo sua intentio in ea plantare ortulum in quo sue civitatis alumpni fructus multimodos invenirent, quibus degustatis, summo desiderio hanelarent in secretum phylosophie cubiculum introduci[72].

Le legs de Gérard d'Abbeville nous offre la première indication de la présence du *Liber de causis* au collège de Sorbonne. Le catalogue de 1338 en fait état dans la rubrique XLVII *Libri naturales non commentati* au n° 9 (Paris, BnF, NAL 99, p. 185b) : « In uno volumine *Metaphysica* Aristotelis, *De causis*, *Memoriale rerum difficilium*, ex legato magistri G. de Abbatisvilla. Incipit in 2° fol. esse opinamur in pen. Motum. Precium quadraginta sol ».

Notons que dans le catalogue, les incipits des second et antépénultième folio ont été soulignés par le bibliothécaire. Cette pratique bibliothéconomique a cours au collège depuis le catalogue de 1275[73] et permet d'identifier le manuscrit avec précision. Par ailleurs, l'apposition de l'*ex legato* et de la prisée du manuscrit est une pratique récurrente du collège bien que, dans les faits, le bibliothécaire n'ait pas toujours pris le soin de le reporter. Ce système accompagne également l'ex-libris du collège sur les feuillets de garde des manuscrits.

Ce manuscrit qui ne nous est malheureusement pas parvenu a été légué par Gérard d'Abbeville en 1272. La description de cet ouvrage est lisible dans la *Biblionomia* de Richard de Fournival au n° 71 au sein de la « Tabula sexta Areole philosophice, libros physicos et metaphysicos continens in hunc modum : Arystotelis liber *Metaphysice* secundum translationem veterem et novam. Item

entre le legs de Gérard d'Abbeville et la bibliothèque de l'amiénois : A. Birkenmajer, « La bibliothèque de Richard de Fournival, poète et érudit du début du XIIIe siècle, et son sort ultérieur », repris dans *Études d'histoire des sciences et de la philosophie du Moyen Âge*, Studia Copernicana 1, 1970, p. 117-210. Id., « Pierre de Limoges commentateur de Richard de Fournival », dans *Isis,* 40 (1949), p. 18-31. Voir également : P. Glorieux, « Études de la *Biblionomia* de Richard de Fournival », dans *Recherches de théologie ancienne et médiévale,* 30 (1963), p. 205-231.

71. Rouse, « The early library of Sorbonne », p. 350.
72. Delisle, *Le cabinet des manuscrits,* t. II, p. 520-521.
73. Catalogue dont nous ne possédons qu'un fragment édité par Rouse, « The early library of Sorbonne », p. 399-408. Manuscrit Paris, BnF, latin 16412, f. 323-324.

ejusdem *Canonum de puro eterno* sive *De essentia bonitatis pure* sive *De intelligentiis* sive *De causis*, expositus ab Alpharabio. Item cujusdam liber quem vocat Memoriale rerum difficilium. In uno volumine cujus signum est littera H ».

Catalogue de 1338[74] Collège de Sorbonne	*Biblionomia*[75] Richard de Fournival
— *In uno volumine Metaphysica Aristotelis*	— *Arystotelis liber Metaphysice secundum translationem veterem et novam.*
— *De causis*	— *Item ejusdem Canonum de puro eterno sive De essentia bonitatis pure sive De intelligentiis sive De causis, expositus ab Alpharabio.*
— *Memoriale rerum difficilium*	— *Item cujusdam liber quem vocat Memoriale rerum difficilium*

La description offerte par la *Biblionomia* nous donne plus d'indications quant au contenu du manuscrit. La *Métaphysique,* comme l'indiquait le *compendium* de l'étudiant du manuscrit Ripoll 109, concerne ici *translatio vetus* et *translatio nova*. En ce qui concerne la *translatio vetus* il est difficile d'affirmer, en l'absence de mots-repères, s'il s'agit ici de la révision anonyme de la *vetustissima translatio* à savoir la *translatio nova* (c. 1220-1230) qui comprend une révision des livres I à III, ou bien de la *vetustissima translatio* gréco-latine de Jacques de Venise (c. 1125-1150). Quant à la *translatio nova*, il est fort probable qu'il s'agisse de la traduction arabo-latine élaborée par Michel Scot (c. 1225-1230).

Faisant suite à la *Métaphysique,* le *Liber de causis* est cité par le titre *De essentia bonitatis pure* calqué sur l'arabe *Kitāb al-īdah li-Aristūtālis fī'l-khayr al-mahd*[76] aux côtés du titre concurent *Canonum de puro eterno*. Après le titre, il est précisé « expositus ab Alpharabio » : ce « commentaire » d'Alfarabi[77] est en faveur auprès des lecteurs durant tout le Moyen Age alors même que l'origine proclienne est prouvée. Derrière cette mention se cache l'idée selon laquelle les propositions seraient d'Aristote et le commentaire d'Alfarabi.

74. *Supra* n 73.
75. Delisle, *Cabinet des manuscrits*, t. II p. 528.
76. Littéralement *Liber Aristotelis de expositione bonitatis pure.*
77. D'autres philosophes sont également cités à ce sujet voir : D'Ancona Costa, *Recherches sur le 'Liber de causis'*s, p. 195-228. Albert le Grand cite également Alfarabi mais considère le *Liber de causis* comme un « florilège » de philosophes arabes de diverses périodes. Voir : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa,* p. 61-68.

La traduction est probablement celle de Gérard de Crémone car le titre est présent dans la liste de ses traductions[78]. Selon A. Pattin[79] cette traduction aurait été ensuite revue par Dominicus Gundissalinus. Quant à la dernière œuvre citée par le catalogue du collège et la *Biblionomia,* il s'agit du *Memoriale rerum difficilium*[80] d'Adam Pulchrae Mulieris (Adam de Belle-Femme), une œuvre anciennement attribuée à Witelo sous le titre *De intelligentiis.* Ce traité a probablement été composé à Paris vers 1225-1230 et est dévolu à une métaphysique de la lumière d'inspiration néoplatonicienne, dionysienne et sans doute lincolnienne.

Le recueil présenté par ces deux notices met en lumière un ensemble de textes cohérents : d'une part un corpus de métaphysique (*Metaphysica vetus, Metaphysica nova* et *Liber de causis*) complet tel qu'il est considéré à Paris dans les années 1240, offrant une « théologie naturelle » au syncrétisme évident, et d'autre part un traité élaboré dans le cadre universitaire (le *Memoriale rerum difficilium*) venant judicieusement compléter cette théologie par une autre « métaphysique », mais cette fois liée à la lumière. Ce recueil témoigne d'une lecture attentive du *Liber de causis*, par un bibliophile averti, proche du milieu universitaire parisien, attentif aux textes et à leurs associations comme le démontre la description du manuscript fournie par la *Biblionomia*.

2.2 Des legs à l'origine du Liber de causis *au collège de Sorbonne*

La majorité des dons et legs de manuscrits contenant le texte du *De causis* ou ses commentaires intervient entre 1272 et 1310. Deux manuscrits du *Liber* ont été légués par des bienfaiteurs du collège à savoir Gérard d'Abbeville (mentionné déjà) et Adénulphe d'Anagni[81] († 1289), neveu de Grégoire IX

78. Voir D'Ancona Costa, *Recherches Recherches sur le 'Liber de causis'*, p. 155 n 2. (2e citation)

79. A. Pattin, « Le *Liber de causis*. Edition établie à l'aide de 90 manuscrits avec introduction et notes », dans *Tijdschrift voor filosofie*, 28, (1966), p. 98-101

80. L'édition de C. Baeumker (1908) considérait encore Witelo comme l'auteur de l'ouvrage : C. Baeumker (ed.), *Witelo, ein Philosoph und Naturforscher des XIII. Jarhunderts,* Münster, Aschendorff, 1908. Sur Adam Pulchrae et le *Memoriale* voir P. Glorieux, « Adam de Pulchrae Mulieris », dans *New Catholic Encyclopedia,* t. 1, (1967), p. 118. Id., « Les années 1242-1247 à la faculté de théologie de Paris », dans *Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale,* 29, (1962), p. 234-249. Id., *La faculté des arts et ses maîtres au XIIIe siècle*, Paris, Vrin, 1972, en particulier le n°9 dédié à Adam. Adam de Belle-Femme ou Adam Pulchrae Mulieris peut également, selon O. Weijers, être identifié avec Adam Puteorum Villa. O. Weijers, *Le travail intellectuel à la faculté des arts de Paris : textes et maîtres, ca. 1200-1500. I, Répertoire des noms commençant par A-B,* Turnhout, Brepols, 1994, p. 36.

81. Chanoine de Notre-Dame de Paris, prévôt de Saint-Omer, il fut élu deux fois évêque de Paris et de Narbonne, mais il se retira chez les chanoines de Saint-Victor. Il mourut à Saint-Victor avant d'être sacré évêque de Paris. Weijers, *Le travail intellectuel à la faculté des arts de Paris,* t. 1, p. 33.

et maître régent en théologie ; ce dernier légua 17 volumes au collège dont le manuscrit Paris, BnF, latin 16082. Les autres legs sont le fait d'anciens sociétaires. Godefroid de Fontaines[82], légua au collège deux manuscrits contenant les commentaires d'Albert le Grand (Paris, BnF, latin 16607) et Thomas d'Aquin (Paris, BnF, latin 15449) au *Liber de causis* ainsi que le manuscrit Paris, BnF, latin 15819 présentant une copie de sa main d'un commentaire anonyme au *Liber de causis*[83]. Pierre de Limoges[84], ancien sociétaire et disciple de Robert de Sorbon, cité dans l'obituaire du collège comme *magnus astronomus,* légua le commentaire de Gilles de Rome au *Liber de causis* (Paris, BnF, latin 16122). Pierre de Limoges et Godefroid de Fontaines font, sans conteste, partie des anciens sociétaires les plus généreux envers leur ancien collège : le premier léguant 120 volumes et le deuxième 37 manuscrits. Nicaise de Planca († av. 1307) et Pierre de Farbu († av. 1338), tous deux d'anciens sociétaires, respectivement curés de Menin et de Farbu, ont légué pour l'un un recueil (Paris, BnF, latin 16088) de *Parva naturalia* comprenant aussi le texte du *De causis*, pour l'autre le commentaire au *De causis* de Thomas, associé au commentaire de ce dernier sur la *Métaphysique* (Paris, BnF, latin 16103).

2.3 Circulation et lecture du Liber de causis *au collège de Sorbonne*

La *Parva libraria* révèle d'autres exemplaires du *Liber de causis,* qu'il s'agisse du texte seul ou qu'il soit accompagné d'un commentaire. Nous nous contenterons pour le moment de citer les œuvres présentes dans le fonds en circulation et non celles qui sont citées comme livres *cathenati.* Nous reviendrons à ces dernières à propos de la *Libraria communis.* Les rubriques regroupant les mentions du *Liber* sont les suivantes :

> XLVII. Libri naturales non commentati (Paris, BnF, NAL 99 p. 185-188).
> XVLVIII Libri naturales commentati (Paris, BnF, NAL 99 p. 189).
> LIII Libri mixti philosophorum (Paris, BnF, NAL 99 p. 199-202).
> LIIII Scripta et questiones super libros Aristotilis (Paris, BnF, NAL 99 p. 204-209a).

82. J. J. Duin, « La bibliothèque philosophique de Godefroid de Fontaines », dans *Estudios Lulianos* 3 (1959), p. 21-36, 136-60. J. F. Wippel, « Godfrey of Fontaines at the University of Paris in the Last Quarter of the Thirteenth Century », dans J. A. Aertsen, K. Emery, A. Speer, (eds.), *Nach der Verurteilung von 1277. Philosophie und Theologie an der Universität von Paris im letzten Viertel des 13. Jahrhunderts. Studien und Texte* (Miscellanea Mediaevalia, 28) Berlin / New York, Walter de Gruyter, 2001 p. 359-89.

83. Ce commentaire est édité par Mihai Maga dans le volume 1 : D. Calma (ed.), *Neoplatonism in the Middle Ages. I. New Commentaires on* Liber de causis *(ca. 1250-1350)*.

84. Delisle, *Le cabinet des manuscrits,* II, p. 167-169.

Ces rubriques sont les seules entrées dédiées à la philosophie aritotélicienne, exception faite de la philosophie morale possédant une section *Libri morales Aristotelis*. Les rubriques des *Libri naturales commentati* et des *Libri mixti philosophorum* ne présentent que des manuscrits du *De causis* enchaînés. Qu'en est-il des autres rubriques ? La section des *Libri naturales non commentati* est sans conteste celle qui offre le plus d'exemplaires du *De causis*, à savoir :

> 1. In uno volumine *Metaphysica* Aristotilis de an/tiqua translacione libri XI/ *De celo et mundo* libri 4/ libri *Physicorum* libri 8/ *De generacione et corrupcione* libri duo/ *Metheorum* libri quatuor/ pars libri incipientis *Invisibilia Dei*/ *De differencia spiritus et anime*/ *De vegetabilibus et plantis* libri duo/ *De anima* libri tres/ *Parvi* libri *naturales*/ ***De causis*** incipit in 2° folio omnia in penultimo reditis/ Precium sex librorum. (Paris, BnF, NAL 99 p. 185a).
>
> 9. In uno volumine *Metaphysica* Aristotelis, ***De causis***, *Memoriale rerum difficilium*, ex legato magistri G. de Abbatisvilla. Incipit in 2° fol. esse opinamur in pen. Motum. Precium quadraginta sol. (Paris, BnF, NAL 99 p. 185a).
>
> 18. In uno volumine *Metaphisica*, *Phisica*/ liber *De generacione et corrupcione*, *De anima*/ *De sensu et sensato*, *De sompno et vigilia*/ liber *Metheorum*, *De celo et mundo*/ *De vegetabilibus et plantis*, *De morte et vita*/ *De differentia spiritus et anime*, ***De causis***/ *De unitate et uno*, Agazel/ *De quinque essenciis*, *De ymagine speculi*/ *De proprietatibus elementorum*, liber Avicenne/ *De celo et mundo*, Boethius *De disciplina scolarium*/ Idem *De trinitate*, *Epistola Aristotelis ad Alexandrum*/ liber *De articulis fidei* ex legato magistri Aednulphi pre/prositi Sancti Odomari. Incipit in 2° fol. te magis esse/ in penultimo matrimonii causam./ Precium sex librorum. (Paris, BnF, NAL 99 p. 186a/b). **Paris, BnF Latin 16082.**
>
> 21. In uno volumine *Phisica* Aristotelis, quartus *Metheorum*/ **liber *De causis***, *Metaphysica* Aristotelis ex legato magistri G/ de Remis. Incipit in 2° fol. sicut in penultimo diam./ Precium viginti sol. (Paris, BnF, NAL 99 p. 186b).
>
> 23. Liber *De celo et mundo*, **liber *De causis*** et *De dif/ ferentia spiritus et anime* ex legato magistri Laurencii de Quesnes/ condam (!) socii domus. Incipit in 2° folio autem motus in penultimo/ quia corpus./ Precium octo sol. (Paris, BnF, NAL 99 p. 186b).
>
> 24. **Liber *De causis*** cum quibusdam aliis. Incipit in 2° folio/ sicut intrumentum in penultimo ctorum (*sic*) filit./ Precium octo sol. (Paris, BnF, NAL 99 p. 186b).

Selon R. H. Rouse[85] qui a reconstitué le catalogue perdu de 1290 de la bibliothèque du collège à l'aide de celui de 1338, les manuscrits 1 à 22 de la rubrique des *Libri naturales* ont été légués avant 1290. Les manuscrits du *De causis* n°1, 9, 18 et 21 faisaient donc partie de la maison en 1290. Les trois mentions d'*ex legato* qui suivent ces manuscrits corroborent cette hypothèse : le n°9 a été légué par Gérard d'Abbeville en 1272, le n°18 par Adenulfe d'Anagni mort entre 1289 et 1290 qui lègue 17 volumes au collège[86] et le n°21 par Gérard de Reims ou de Bruine mort en 1281[87].

Au sein de ces manuscrits, le *Liber* est associé à différentes œuvres. Les associations les plus fréquentes demeurent celles qui comprennent la *Métaphysique,* la *Physique,* le *De celo et mundo,* les *Meteorologica,* le *De anima* et enfin le *De differentia spiritus et anime* de Costa ben Luca. Voir le tableau ci-dessous :

Associations d'œuvres aux côtés du *Liber de causis* *XVLII Libri naturales non commentati*						
Œuvres	n°1	n°9	n°18	n°21	n°23	n°24
Metaphysica	X	X	X	X		
Physica	X		X	X		
De anima	X		X			
Meteorologica	X		X	X		
De celo et mundo	X		X	X	X	
De differentia spiritus et anime	X		X		X	

Ces associations ne révèlent rien de surprenant, elles suivent pour la plupart, la liste des lectures obligatoires imposées par la faculté des arts en 1255[88]. Le *Liber de causis* est, dans certains cas, considéré comme un complément à la *Métaphysique,* il n'est donc pas étonnant de voir ces deux œuvres associées dans des manuscrits. La présence du *De differentia spiritus et anime*[89] n'est pas non plus surprenante puisque ce court traité de Costa ben Luca,

85. Rouse, « The early library of Sorbonne », p. 367-368.

86. Adénulfe était le neveu de Grégoire IX et fut, peu avant de mourir, évêque de Paris. Il légua une partie de sa bibliothèque au collège de Sorbonne et l'autre partie à l'abbaye de Saint-Victor de Paris. Deux donations qu'il effectue à Saint-Victor sont datées de 1289 et 1290. Delisle, *Cabinet des manuscrits,* t. II p. 143 et 210.

87. *Ibid.* p. 147. Sur Gérard de Reims ou de Bruine voir M. Mabille, « Les manuscrits de Gérard de Bruine, dit de Reims, conservés à la Bibliothèque nationale de Paris », dans *Bibliothèque de l'école des chartes,* 131 (1973), p. 198-208.

88. Voir *supra*, p. 345.

89. C. Burnett, « Magister Iohannes Hispalensis et Limiensis and Qustâ ibn Lûqa's *De differentia spiritus et anime : a Portuguese contribution to the Arts curriculum*? », dans *Mediaevalia. Textos e estudos,* 7-8 (1995), p. 221-267.

attribué à l'époque à Augustin, conciliant appréhensions aristotéliciennes et platoniciennes de l'âme, est souvent considéré comme un complément au *De anima*. Nous pouvons aisément imaginer que le n°24 ait pu être accompagné d'œuvres similaires, néanmoins, la notice est trop succincte pour le vérifier. Les manuscrits n°1 et n°18 (Paris, BnF, latin 16082) sont de véritables recueils de textes de philosophie naturelle aristotéliciens ou pseudépigraphes. Dans ces deux recueils, les *Parva naturalia* occupent une place prépondérante. Il est important de noter qu'aucune des notices présentées par le catalogue de 1338 ne permet d'établir d'autres liens avec les traductions.

Le manuscrit Paris, BnF, latin 16083 regroupe deux *codices*, l'un recensé par le catalogue de 1338 correspondant au XLVIII n°44[90] contenant le *De anima* et le deuxième, un recueil de textes comprenant : la *Metaphysica* (dans la traduction de Guillaume de Moerbeke), les traités *De bona fortuna, De differentia spiritus, De mundo*, *De vita, Physiognomia, Liber de causis, De morte sive de pomo, De inundatione Nili.* Il est intéressant de voir que les associations sont assez proches des recueils précédents et en particulier du manuscrit latin 16082. Aux *Parva naturalia*[91] sont souvent ajoutés les *De physionomia* et le *De inundatione Nili*. Ce deuxième *codex* n'est pas renseigné dans le catalogue de 1338 ; est-il entré plus tard dans la bibliothèque du collège ? La table du contenu établie par le bibliothécaire du collège au f. 101v[92] semble dater du deuxième quart du XIVe siècle. Le manuscrit présente, par ailleurs, une mention de gage f. 102r : « Ista metaphysica est magistri Jacobi de Lenke que impignorata est una cum summa Gaufredi pro quibusdam sermonibus [...] super 2° folio dyachono Petro mittetur ». Jacques de Lenke n'est pas renseigné dans le Registre de prêt[93], il est probable que cet emprunt a été fait avant l'établissement de celui-ci en 1402. Néanmoins, nous pouvons affirmer qu'il est fort probable que ce prêt a été accordé dans la maison de Sorbonne puisque cette mention présente l'incipit du second folio de la *Summa Gaufridi,* une pratique bibliothéconomique avérée au sein du collège. D'autre part, le manuscrit latin 15412 présente des mentions similaires : « Summa Gaufridi que impignorata est cum metaphysica pro quibusdam

90. L'*ex libris* du premier manuscrit se trouve au f. 24v : « Iste liber est magistrorum pauperum de Sorbona. Precium VI sol. 44us ».

91. Au sujet des *Parva naturalia* voir C. Grellard, P. M. Morel (eds.), *Les Parva naturalia d'Aristote. Fortune antique et médiévale*, Paris, Publications de la Sorbonne, 2010.

92. On lit également une mention semblant correspondre à un *ex libris* « Iste liber est domini [illisible] » qui ne semble pas être celui du collège, l'encre est très effacée et le nom du possesseur n'est pas lisible.

93. J. Vielliard (ed.), *Le registre de prêt de la bibliothèque du collège de Sorbonne [1402-1536]. Diarium Bibliothecae Sorbonae. Paris, Bibliothèque Mazarine, ms. 3323,* CNRS éditions, Turnhout, Brepols, 2000.

sermonibus pretii LXX solidorum secundo folio dyaconus [...]. Et est magistri Jacobi de Leinka. Inventus in sacco suo per deputatos »[94]. Jacques de Lenke a donc emprunté la deuxième partie du latin 16083 ainsi que le latin 15412 présentant la *Summa super titulis Decretalium* de Godefroid de Trano. Une autre mention dans le latin 16083 au f. 102r précise que maître Jean Pape a rendu ce manuscrit au cours du XIVe siècle. Ce manuscrit apparaît également dans le Registre de prêt du collège à trois reprises avec les emprunts de Reginaldus du Brule (1454), Jacobus Britonis (1455) et Petrus de Croco (1466) tous trois sociétaires du collège[95]. Au même titre, le latin 16082 est emprunté 16 fois entre 1404 et 1481[96] par divers sociétaires dont Richardus Palefroy au titre d'*hospes*[97] puis de sociétaire. Il s'agit d'un manuscrit de belle facture comprenant le *corpus vetustius* d'Aristote, mêlant traductions arabo-latines et gréco-latines, en usage jusqu'aux environs de 1260, date à laquelle le *corpus recentius* commence à être diffusé[98]. Le manuscrit latin 16082 paraît avoir été enchaîné après coup, c'est ce que révèle sa garde volante supérieure qui porte une trace de chaîne très nette. Le Registre mentionne les désenchaînements lors d'un emprunt. Ce n'est pourtant pas le cas de ce *codex,* il est donc probable que l'enchaînement dont il porte la marque, a été effectué après 1481, date du dernier emprunt.

Quant à la dernière rubrique faisant état d'un manuscrit non enchaîné lié au *Liber de causis* dans la *Parva libaria,* il s'agit de celle-ci :

> LIII *Scripta et questiones super libros Aristotilis* (Paris, BnF, NAL 99, p. 204-209) : n°12. *Sophismata et scripta super* ***librum De causis****. Incipit/ in 2° fol.* et e contrario *in pen.* Quoniam motu. Precium II sol. (Paris, BnF, Nal 99, p. 206).

Aucune précision n'est apportée à cette notice. Le manuscrit n'a, semble-t-il, pas été emprunté, ce qui ne nous offre pas la possibilité d'avoir accès à une description différente de cet ouvrage. La mention *sophismata et scripta super librum De causis* est assez surprenante. Le manuscrit ne nous étant

94. Delisle, *Le cabinet des manuscrits,* t. II p. 193 : "Le sociétaire faisait mettre des livres de côté avec l'intention de les emprunter plus tard. Ils n'étaient donc pas en remis dans la bibliothèque mais probablement enfermés dans des sacs".

95. Vielliard, *Le registre de prêt.* Rignaldus de Brule 104, 15 (licencié en théologie le 22 mars 1464) ; Jacobus Britonis 103, 27 (docteur en théologie le 10 mai 1262) ; Petrus de Croco 114, 22 (licencié en théologie le 15 février 1272).

96. Vielliard, *Le registre de prêt,* p. 732.

97. Le terme d'hôte est ambigu puisqu'il peut renvoyer à un invité ou à un locataire du collège.

98. Au sujet de la fortune de ces deux corpus voir : J. Brumberg-Chaumont, « La première réception du *De memoria et reminiscentia* au Moyen Age latin : Le commentaire d'Adam de Buckfield », dans Grellard, Morel (eds.), *Les Parva naturalia d'Aristote,* p. 121-141.

pas parvenu il est difficile de rattacher cette mention à un auteur ou à un commentaire.

En outre, notons qu'aucune des œuvres citées ne figure dans la liste provisoire, établie par C. Angotti, des œuvres de la bibliothèque de la *Parva Sorbona*[99], qui accueillait des artiens et possédait divers ouvrages de philosophie naturelle. Des liens existaient probablement entre « Grande Sorbonne » et « Petite Sorbonne », les maîtres en théologie y côtoyaient les artiens[100] et les manuscrits devaient circuler. De plus, la bibliothèque du collège, tant *Parva libraria* que *libraria communis*, était également ouverte aux artiens, ils pouvaient donc y trouver le *De causis.*

2.4 Le prêt du Liber de causis *au collège de Sorbonne*

Le collège de Sorbonne consentait le prêt de livres à des personnes extérieures sous diverses conditions. Les hôtes du collège pouvaient accéder à la bibliothèque puisqu'ils en possédaient la clef ; néanmoins l'emprunt devait se faire par l'intermédiaire d'un sociétaire qui prenait le titre de répondant. Ce prêt était enregistré sur la liste du sociétaire et le bibliothécaire précisait le nom de l'hôte[101]. Les *extranei,* qui n'étaient pas des hôtes, pouvaient emprunter un ouvrage après en avoir reçu l'autorisation *ex deliberacione aule.* Ils devaient également se soumettre à la garantie du sociétaire répondant, à une durée d'emprunt limitée ainsi qu'à une mise en gage d'une valeur supérieure ou égale aux livres empruntés. Ce fut le cas de Thomas d'Esquetot, prieur de Rosny, qui emprunta en 1426 deux volumes, sous la caution de Pierre Benin[102], sociétaire du collège, et qui est devenu hôte de la maison en 1432. Ce

99. C. Angotti a pu reconstituer à partir des manuscrits existants, de leurs *ex libris* mais également à partir du registre de prêt la bibliothèque du collège dit de la Petite Sorbonne voir : C. Angotti, « Mort et vie du collège dit de la Petite Sorbonne », dans M. Morard, C. Giraud (eds.), *Mélanges* offerts à *Jacques Verger* par ses anciens étudiants, Paris, Droz, 2011, p. 171-199. La date de fondation du petit collège est floue, nous savons qu'il existait en 1481.

100. C. Angotti émet l'hypothèse de cours en arts professés au sein de la Petite Sorbonne — C. Angotti « Mort et vie du collège de la petite Sorbonne » p. 195 — s'appuyant sur Z. Kaluza qui mentionne pour sa part, des cours sur l'*Ethique à Nicomaque* dispensaient au XVe siècle au collège de Sorbonne Z. Kaluza, « Les cours communs sur l'*Éthique à Nicomaque* dans l'université de Paris », dans S. Caroti, R. Imbach, Z. Kaluza, G. Stabile, L. Sturlese (eds.), *"Ad ingenii acuitionem". Studies in Honour of Alfonso Maierù*, Louvain-la-Neuve, Turnhout, Brepols, 2006, p. 147-181.

101. Vielliard (ed.), *Le Registre de prêt,* p. 32-33.

102. Pierre Benin, sociétaire du collège avant 1425 jusqu'à 1432. Voir le dossier 70 Vielliard (ed.), *Le Registre de prêt*.

prêt était constitué d'un volume de l'*Ethique* et du manuscrit coté « 1 » dans la rubrique des *Libri naturales non commentati*[103] :

> 26 XI 1426 :
> Anno eodem die XXVI novembris habuit pro predicto priore textum *Ethicorum* Aristotelis […]
> Item habuit textus naturalis philosophie Aristotelis cum *Metaphysica* et proposicionibus ***De causis*** in eodem volume, precii VI lb. 2° fol. Omnia quidem scire penultimo est redicio. **XLVII, 1.**
>
> 17 I 1427 :
> Anno quo supra, die XVII januarii reddit omnes non cancellatos cum clave preter clavem prioris de Rodonio preter eciam textum *Ethicorum* Aristotelis
> Et textum naturalis philosophie Aristotelis cum *Metaphysica* et proposicionibus ***De causis*** in eodem volume, quos habet idem prior de Rodonio.

Les livres enchaînés pouvaient également être soumis au prêt, bien que celui-ci dût rester extraordinaire. En dépit de son statut d'*extraneus,* Jean Lamasse, prieur puis abbé de Saint-Victor, emprunta divers ouvrages de la *magna libraria* entre 1421 et 1444. Il n'est jamais désigné par son nom mais sous son titre de « prieur de Saint-Victor ». En 1440, avec la garantie de Jean Rivière[104], il emprunta trois volumes, dont l'actuel Paris, BnF, Latin 15449, contenant des commentaires d'Albert le Grand, dont celui au *Liber de causis,* contre une *Bible* et la *Secunda secundae* qu'il laissa en gage :

> 29 VIII 1440 :
> Item anno eodem die XXIXa augusti, habuit de magna libraria librum in quo continentur libri naturales Alberti precii Cs 2°fol. Ronis earum penultimo quia additum.
> Item habuit etiam de eadem libraria magna, in majori volumine in quo continentur multi libri Alberti quorum primus est *De generacione et corrupcione* et ultimus *De sompno et vigilia*, precii VI lb., 2°folio qualitatibus penultimo primitus, qui duo libri fuerunt concessi priori Sancti Victoris
> Pro quibus tradidit in vadium 2am 2e sancti Thome 2° folio dictum est penultimo extra tabulam monachum.
>
> 13 XII 1440 :

103. Voir *supra*, p. 357.

104. Jean Rivière dossier 65 du *Registre de prêt,* op. cit. Il fut prieur du collège et fréquenta la bibliothèque jusqu'en 1450. Il effectua son troisième priorat dès 1434.

> Item die XIIIa decembris anni predicti habuit de magna libraria librorum in quo continentur multi libri quorum primus est commentum Alberti **supra librum *De causis***, ultimus est Tullius *De officiis*, precii XVI L. pro concedendo dicto priori Sancti Victoris. [BnF, latin 15449]
>
> 18 V 1441 :
> Anno domini 1441° die XVIIIa maii, restituit [prior scriptus] tres libros qui fuerunt concessi priori Sancti Victoris.
> Et rehabuit *Bibliam* ejusdem prioris quam traddiderat pro vadio.

L'intérêt que porta Jean Lamasse aux commentaires albertiniens en 1440 est, selon Z. Kaluza[105], à attribuer au fait que ceux-ci étaient destinés à être copiés à l'abbaye de Saint-Victor. Il faut dire que Jean Lamasse avait pour ambition d'enrichir la collection de son abbaye. Il s'y employa en acquérant et en copiant plus de 100 manuscrits dont il fit don à Saint-Victor[106].

2.5 Le Liber de causis *enchaîné*

Le catalogue de 1338 présente un certain nombre de mentions « cathenatus » pouvant être rapprochées des manuscrits contenant le *Liber de causis.* En effet, lorsque le manuscrit a subsisté, il porte sur une contregarde ou une garde volante, des mentions bibliothéconomiques du collège, précisant son numéro de cote dans le catalogue de 1338 et parfois la précision « cathenatus ». En l'absence de celle-ci, le catalogue de 1338 et les traces très nettes d'enchaînement nous permettent de lier ce volume à la *libraria communis.* Rappelons brièvement qu'en ce qui concerne la *libraria communis,* nous possédons d'une part les mentions d'enchaînement du catalogue de 1338 ainsi qu'un catalogue « double » (1321-1338) composé d'un inventaire sommaire ou topographique ainsi qu'un répertoire méthodique. Répertoire méthodique et inventaire sommaire sont censés concorder : lorsque l'on sélectionne un traité spécifique dans le répertoire méthodique, celui-ci nous donne la cote du manuscrit (*bancha, volumen*), puis, en se reportant à l'Inventaire Sommaire, on peut situer le *banc* recevant le manuscrit. Or en pratique, des contradictions existent entre ces deux catalogues[107]. La prudence est donc de mise lors de croisements entre répertoire méthodique et inventaire sommaire.

105. Z. Kaluza, « Les débuts de l'albertisme tardif (Paris et Cologne) », dans M. J. F. M. Hoenen, A. de Libera (eds.), *Albertus Magnus und der Albertismus. Deutsche philosophische Kultur des Mittelalters*, Leyde / New York / Cologne, Brill, 1995, p. 263-264.
106. Delisle, *Le cabinet des manuscrits,* II, p. 217. Voir aussi G. Ouy, *Les manuscrits à l'abbaye de Saint-Victor : Catalogue établi sur la base du répertoire de Claude de Grandrue (1514)*, Turnhout, Brepols, 1999, 2 vol., en particulier l'introduction sur Jean Lamasse.
107. Voir Rouse, « The early library of Sorbonne », p. 383-398. Selon R. H. Rouse, le catalogue double était en cours d'élaboration.

L'inventaire sommaire mentionne le *Liber de causis* aux bancs : X, AB et AD. Celui-ci propose des pupitres aux thématiques cohérentes.

> **Banc X** : Vigesimi primi scamni X (Paris, BnF, NAL 99 p. 242a) :
> Eustachius super librum *Ethicorum*.
> **Commentum Alberti super librum *De causis*.**
> Liber Apulei de Deo socratis cum aliis.
> [...]
> **Banc AB** (Paris, BnF, NAL 99 p. 242b) : Vigesimi quarti scamni AB :
> Exposicio Thome super *Metaphysicam* Aristotelis
> *De sensu et sensato*, *De anima*, ***De causis.***
> [...]
> **Exposicio fratris Egidii super *De causis***[108]
> **Banc AD** (Paris, BnF, NAL 99 p. 243b) : Ultimi scamni juxta parietem AD xxxvi :
> [...]
> **Scripta Thome super *Metaphysicam* et super librum *De causis*.** *Metaphysica* Avicenne. *Liber de primis et secundis substanciis et fluxu earum*. Liber Alpharabii *De intellectu et intellecto*. Liber Alexandri *De intellectu*. *Epistola* Avicenne *super questione (I) et generacione*. Tractatus Alexandri *De sensu*. *Epistola* ejusdem *de augmento*. *Tractatus* ejusdem *de intellectu et intellecto secundum sentencias Aristotelis*.

Nous ne reproduirons pas ici le contenu de ces trois bancs[109]. En revanche, nous pouvons affirmer que ceux-ci sont largement dédiés à la philosophie morale et naturelle d'Aristote, de ses commentateurs, des pseudépigraphes, ainsi qu'aux commentaires et questions liés à ces disciplines.

Le répertoire méthodique quant à lui révèle huit mentions du *Liber de causis* assignées à la rubrique des *Libri naturales* (Paris, BnF, NAL 99, p. 243b) :

> **Paris, BnF, NAL 99, p. 253**. Titre courant à l'encre rouge *Libri naturales.*
> Cotes recensées : AD.s ; X.d ; Z.q.
> *Ban. AD volumen s. liber **De causis**. Omnis causa primaria plus est influens super causatum suum quam causa universalis*[110] *secunda. Commentum ejusdem : cum ergo.*
> *Item ban. X volumen d.*
> Une main plus tardive a ajouté à la suite du traité X.d : « Item sentencia eius ban. Z volumen q ».

108. Le pupitre AB comprend plusieurs commentaires de Gilles de Rome aux traités d'Aristote : *de generacione, de anima, rhetorica.*

109. On se reportera à Delisle, *Cabinet des manuscrits*, t. III, p. 77-79.

110. L. Delisle transcrit « utilis » voir : Delisle, *Le cabinet des manuscrits*, t. III, p. 83.

Paris, BnF, NAL 99, p. 338. Titre courant à l'encre rouge *Scripta et questiones super libri naturales.*
Cotes recensées : AD.i ; AB.q ; AB.b ; Z.q.
Ban. AD volume i Scripta Thome super librum ***De causis****. Sicut dicit Aristoteles philosophus X° Ethicorum, ultima felicitas.*
Item Ban. AB volumen q
Ban. AB volumen b Egidius super librum ***De causis****. Philosophus in principio Metaphysice postquam dixerat metaphysicam esse.*
Ajout de la même main, plus tardive, cf : p. 253 : « Excerptiones eius ban. Z volumen q ».

Paris, BnF, Nal 99, p. 340. Titre courant à l'encre rouge *Scripta libri morales Aristotelis.* D'une autre main en petit module, à l'encre noire, abcd.
Cote recensée : AB.k
Ban. AB volumen k Questiones super librum ***De causis***

La *Libraria communis* n'offre donc qu'un seul exemplaire du *Liber de causis* non commenté, allant de ce fait à contre-courant de la *Parva libraria* qui offre plusieurs exemplaires de l'opuscule. Cette différence confirme les vocations distinctes des deux bibliothèques : d'une part, la *Libraria communis* dédiée à la consultation répondant aux exigences universitaires, d'autre part, la *Parva libraria,* offrant une collection spécialisée liée à la recherche. De ce fait, la bibliothèque des livres enchaînés propose aux lecteurs le *De causis* commenté par Thomas d'Aquin, Gilles de Rome et Albert le Grand. Voici les correspondances que nous pouvons établir à partir des catalogues et des manuscrits subsistants :

Catalogue de 1338	Inventaire sommaire	Répertoire méthodique	Manuscrits subsistants	Donateur
LIII Libri Mixti philosophorum N° 22 *Defficit quia cathenatus*		AB.q ?	**BnF latin 16607** (2e partie) Thomas super librum ***De causis***	Godefroid de Fontaines († c.1306)

LIIII Scripta et questiones super libros Aristotelis n°30 *Defficit quia cathenatus*	Bancha AB Exposicio fratris Egidii super ***De causis*** / Exposicio ejusdem super *De generacione*	AB.b	**BnF latin 16122** Egidius de Roma super libros ***De causis*** et *De generacione*	Pierre de Limoges († 1306)
	Bancha X Commentum Alberti super librum ***De causis***. Liber Apulei de Deo socratis cum aliis.	Xb Sous cette cote ne sont recensés que la *Logica Albertis*, les traités d'Apulée et le *De officiis* de Cicéron à la rubrique : *Libri morales Aristotelis et aliorum philosophorum*[111]	**BnF latin 15449** Albertus super libros ***De causis***	Godefroid de Fontaines († c.1306)
	Bancha AD Scripta Thome super *Metaphysicam* et super librum ***De causis***.	AD.i	**BnF latin 16103** Thomas de Aquino super libros *Metaphysice* ; super librum ***De causis***	Petrus de Farbu ?
XLVII Libri naturales non commentati		AD.s	**BnF latin 16088**	Nichasius de Plancha

111. Ils sont décrits comme suit : « — Albertus super veterem loycam : de loyca intendentibus primum. — Liber Apulei de Deo Socratis scilicet prologus Qui me voluistis. — Dogmata Platonis ab eodem Platoni habitudo corporis cognomentum dedit. — Liber Tulli de officiis libri ij. Quamquam te Marce fili per annum audientem ».

N°32 Cathenatus			***Liber de causis***	(† 1307)
		Q.g	**BnF latin 16084** ***Liber de causis***	

Par ailleurs, quatre des manuscrits enchaînés sont cités dans la liste autographe établie par un sociétaire du collège, Adalbert Ranconi de Ericinio[112] († 1388), datée entre 1352 et 1375[113]. Ecolâtre du chapitre métropolitain de Saint-Veit (dès 1369) il rédigea une liste de livres enchaînés de la *Libraria communis* dont la grande majorité a trait à la philosophie. Cette liste est contenue dans le manuscrit Prague, Bibliothèque du chapitre métropolitain, N 8, f. 42va-43b. Adalbert durant son séjour au collège avait emprunté plusieurs manuscrits de la *Parva libraria* comme l'atteste la mention apposée dans le manuscrit BnF latin 16407[114] ayant appartenu à Pierre de Limoges : « Iste liber fuit ad usum magistri Adalberti Rankonis de Ericinio in Bohemia, scolastici ecclesie Pragensis, magistri in artibus et in theologia Parisius, socii hujus domus »[115]. Il avait une connaissance précise de la bibliothèque du collège et en particulier de la *Libraria communis* ou *Magna libraria,* c'est ce que démontre G. Fournier[116] par l'étude d'un manuscrit autographe (Prague, Bibliothèque du chapitre métropolitain, C 6) contenant les *Quodlibets* III-XIV de Godefroid de Fontaines, mais également une compilation de condamnations à mettre en lien avec la rubrique des *Errores condemnati* du catalogue double du collège de Sorbonne. La liste du manuscrit du Chapitre métropolitain de Prague, N 8 (f. 42va-43b) intitulée *Libri librarie de Sorbona Parisius registrati*

112. Sur Adalbert Ranconi de Ericinio et sa bibliothèque personnelle voir : J. Kaldec, *Leben und Schriften des Prager Magisters Adalbert Rankonis de Ericinio. Aus dem Nachlass von R. Holinka und J. Vilikovsky*, Münster, Aschendorff, 1971, en part. p. 4 et 72-74. Weijers, *Le travail intellectuel,* t. 1, p. 23-24.

113. Voir l'édition de cette liste dans : P. Lehmann, « Mitteilungen aus Handschriften. VII », dans *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophische-historische Abteilung*, (1942), p. 18-25. Sur la datation voir : Fournier, « Listes, énumérations, inventaires. » (Première partie), p. 158-215 (notice 3.5.9).

114. Sur le manuscrit BnF, latin 16407 voir : N. Beriou, « Pierre de Limoges et la fin des temps » dans *Mélanges de l'Ecole française de Rome/ Moyen Age. Temps Modernes,* 98/1 (1986), p. 65-107 et D. Calma, « Une question inédite de Siger de Brabant copiée par Pierre de Limoges (Bnf, ms. lat. 16407, f. 227va-vb) », dans *Przeglad tomistyczny* 12 (2006), p. 141-175, repris dans Calma, *Études sur le premier siècle de l'averroïsme latin*, p. 233-264.

115. Sur les emprunts d'Adalbert voir : Delisle, Cabinet des manuscrits, t. II, p. 185.

116. Sur le manuscrit de Prague et ce que G. Fournier nomme la *collectio sorbonica* voir : Fournier, *Une « bibliothèque vivante »*, chapitre 5.

per Albertum de Bohemia, magistrum in artibus, socium predicte domus de Sorbona, s'apparente plus à un *memorandum* des manuscrits enchaînés, correspondant aux intérêts personnels d'Adalbert, qu'à un catalogue. La liste n'est pas organisée selon un classement thématique, comme le catalogue du collège, mais de A à E. Chaque article correspond à un manuscrit, le contenu est systématiquement décrit, de même que l'incipit et l'explicit de chaque œuvre sont précisés. Les manuscrits cités comprenant le *Liber de causis* sont les suivants[117] :

> **B. 3**. Thomas *Super metaphysicam. P.* Omnes homines natura s. d. *(sic)* sicut docet *F.* benedictus in secula secularum. *De causis. P.* Sicut dicit philosophus. *Textus :* Omnis causa. *F. Textus :* excepto uno exposicionis omnium prima causa, Thome exposicio. (Lehmann, p. 21)

On reconnaîtra dans cette description le manuscrit BnF Latin 16103 correspondant au pupitre AD de l'inventaire sommaire et à la cote AD.i du répertoire méthodique[118].

> **D. 1**. *Metaphysica de textu comment. cum commento P.* Consideracio quidem. *F.* nec esse presencia cum 13 libro computando. *Item Memoriale rerum difficilium. P. textus.* Si est causa. *F. in textu.* Enumerata. *Item Alanus De maximis theologie. P. in textu.* Omnis animi concepcio, in commento : Omnis sciencia suis utitur regulis. *F. in textu* : plenius passideatur. *F.* in dominica scilicet crisma. *Item De fide catholica. P.* Clemens papa. *P. textus :* Quidquid est causa cause est causa causati. *F. in textu :* cum filio indicabunt, in commento : homo iudex. *Item liber de causis. Item descripciones philosophie Ysaac. P.* Collectiones ex dictis philosophorum. (Lehmann, p. 22)

Ce manuscrit correspond au BnF, latin, 16084 dont les œuvres concordent avec la cote Q.g du répertoire méthodique.

> **E. 3**. *Exposicio super librum De causis. P.* Sicut dicit philosophus. *F.* Virtus eorum. *Item De origine anime optimus tractatus Alberti. P.* De anima quidem. *F.* Dictum est a nobis. *Item Thomas super .2. libro De celo et mundo et super parte tercii. P.* Sicut dicit philosophus primo phisicorum. *F.* Secundum Lucam. *Item Sermones et Epistole Hildegardis ad diversos status et diversorum ad istam. Item regula beati Benedicti de monachis. Item Macer de viribus herbarum. P.* Herbarum quosdam. *F.* vis sit in istis. *Item Prophetia Merlini.* (Lehmann, p. 23)

117. Nous nous référons à l'édition de P. Lehmann : Lehmann, « Mitteilungen aus Handschriften. VII », p. 18-25.

118. Voir *supra*, p. 367.

Il s'agit ici du manuscrit BnF, latin, 16607, bien que les œuvres faisant suite aux sermons d'Hildegarde de Bingen ne soient pas présentes dans le *codex* actuel.

> **E. 10.** *Questiones circa volumen minus Prisciani. Item quidam tractatus in loyca qui incipit Introduccio est brevis. F.* Opinione puto veriori. *Item tabula quarundam diccionum grammaticalium. P.* Abigeus. *F.* Christus. *Item quidam tractatus de accentu. Item alius de rithmis. Item quedam Summa philosophie. P.* Nunc volo descendere. *F.* Libri poetarum. *Item Sentencia de .3. de anima. Item De sensu et sensato. Item De memoria et reminiscentia. Item De sompno et vigilia. Item Questiones super librum phisicorum. Item De sensu et sensato questiones. Item De memoria et reminiscentia questiones. Item questiones De sompno et vigilia. Item circa De causis et (!) longitudinis et brevitatis vite. Item circa librum Metheorum. Item circa De causis. Item circa De anima. Item circa librum Posteriorum. Item quedam Questiones de anima.* (Lehmann, p. 24-25)

Ce volume pourrait correspondre à la cote AB.k du répertoire méthodique comprenant des *Questiones super Librum de causis* et plusieurs œuvres de l'entrée E.10.

La précision apportée aux notices de ces *codices,* notamment dans la citation des incipits et explicits, laisse supposer qu'Adalbert a consulté ces manuscrits dans le but d'établir cette liste. Le *De causis* est ici présenté sans aucun commentaire (BnF, lat. 16607) et avec le commentaire de Thomas (BnF, lat. 16103). Les *questiones* sur le *Livre de causes* citées sous la cote AB.k au sein d'un recueil des *Parva naturalia* ne sont pas attribuées à un auteur.

Le *Liber de causis* continue à circuler et à être lu jusqu'au XVe siècle, comme le prouve le Registre de prêt du collège de Sorbonne.

Le collège de Sorbonne posséda une bibliothèque sans commune mesure avec celles des autres collèges. Par l'importance de ses sources, celle-ci nous offre un exemple saisissant de la réception du *Liber de causis* dans les institutions collégiales parisiennes. Elle démontre également la faible importance accordée aux *Eléments* de Proclus, principale source du *Liber.* Le seul témoignage des *Eléments* au collège de Sorbonne est constitué par le manuscrit Paris, BnF, Latin 16097. Ce volume du XIVe siècle, dont une partie fut léguée par Jacques de Padoue en 1353 ne fut jamais emprunté au XVe siècle. Le mince intérêt porté à cette œuvre à Paris au XVe siècle contraste avec la fortune qui semble lui avoir été accordée dans les universités de Cracovie ou de Prague à la même époque.

Annexe 1

Emprunts des mss contenant le *Liber de causis* conservés dans la *Parva Libraria*			
Œuvres	Emprunteurs	Numéros de dossiers et d'emprunts dans le *Registre de Prêt*	Années Emprunts/Rendus
XLVII. n°1 2nd fol. *Omnia* ante. *Reddit*	Eadmundus Munerii (socius)	**74, 12**	Emprunt : 31 janvier 1428 Rendu : 4 septembre 1428
XLVII n°9 2nd fol *esse opinamur* ante. *Motum et operam*	Judocus de Liza (socius)	**48,** 20	Emprunt : 23 septembre 1414 Rendu : 16 juin 1417
	Johannes de Atrio	**31,** 17	Emprunt : c. 1407 Rendu : 2 mai 1407
XLVII n°18 2nd fol *te magis esse* ante. Matrimonii causam **Paris, BnF, latin 16082**	Gerardus Dumhiere (socius)	**24,** 4	Emprunt c. 1404 Rendu : 24 octobre 1404
	Petrus Parvi (socius)	**36,** 23	Emprunt : 1410 Rendu : 1418
	Martinus Talayero (socius)	**38,** 11	Avant 1411 Rendu : 10 novembre 1413
	Victor Baeust (socius)	**45,** 10	Emprunt : c. 1414 Rendu : 12 août 1414
	Judocus de Liza (socius)	**48,** 59	Emprunt : 12 juillet 1424 Rendu : 13 avril 1425
	Bernardus (socius)	**88,** 12	Emprunt : 1437 Rendu : 1445 ?
	Johannes Solerii (socius)	**90,** 23	Emprunt : 18 juin 1442 Rendu : 1442
	Ursinus Tibout (socius)	**91,** 10	Emprunt : 18 août 1441 Rendu : 1441
	Nicolaus Repus (socius)	**93,** 6	Emprunt 10 janvier 1446 Rendu : 1449

	Stephanus Godeau (socius)	**98**, 51	Emprunt : 3 février 1459 Rendu : 25 avril 1460
	Guillelmus Baudin (socius)	**101**, 3	Emprunt : 25 mai 1454 Rendu : 9 août 1458
	Petrus Lestroit alias Stricti (socius)	**110**, 2	Emprunt : 17 juillet 1462 Rendu : 1465
	Henricus de Quesnayo (socius)	**113,** 60	Emprunt : 8 novembre 1474 Rendu : 1474.
	Johannes de Lapide (socius)	**118**, 4	Emprunt : 4 septembre 1467 Rendu : 5 octobre 1469
	Gondisalvus Fernandi (socius)	**132,** 4	Emprunt : 3 avril 1477 Rendu : 3 mai 1481
	Richardus Palefroy (socius)	**138**, 2	Emprunt : 16 septembre 1481 Rendu : 1481
XLVII n°23 2nd fol. *autem motus* ante. *Quia corpus*	Joannes Baudequin (socius)	**140**, 1	Après 1481
	Guillelmus de Laire (socius)	**3,** 16	Emprunt : c. 1404 Rendu : 17 décembre 1404

Annexe 2[1]

Paris, BnF, Latin 15449

XIVe siècle
Rédigé en Latin
§§ Écriture : gotique livresque. Un seul copiste (même copiste que le Latin 15355, f. 1-116). Origine : France, Paris (université de Paris). Texte en deux colonnes. Recueil comprenant 11 œuvres : Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa* (f. 2ra-51va) ; Apuleius, *De deo Socratis* (f. 54ra-57ra) ; Apuleius, *De dogmate Platonis* (f. 57ra-62ra) ; Apuleius, *De mundo* (f. 62ra-65vb) ; Albertus Magnus, *Super Porphyrium De V universalibus* ; *De predicamentis* ; *De sex principiis* (f. 66ra-154vb) ; Robertus Kilwardby, *De ortu scientiarum* (f. 154vb-155vb) ; Egidius Romanus, *De regimine principium* (f. 156ra-238va) ; Magister Robertus (!), *De modo agendi* (f. 238ra-251rb) ; Robertus Kilwardby, *De ortu scientiarum* (f. 251rb-263vb) ; *Liber XXIV philosophorum* (f. 264ra-268vb) ; Tullius Cicero, *Paradoxa Stoicorum* (f. 268vb-271rb) ; Tullius Cicero, *De officiis* (f. 271rb-291ra).

On remarquera que le *De ortu scientiarum* de Robert Kilwardby débute au f. 251rb. Au f. 263vb on peut lire une note d'une main différente de celle du copiste : « Residuum require supra in fine Veteris logice fratris Alberti ». L'annotateur se réfère donc au f. 154vb contenant la suite du *De ortu* jusqu'au f. 155vb. Une autre main a précisé « ad ille signum σ », signe exécuté au début du traité au f. 154vb. Pourtant la réclame du f. 263v exécutée par le copiste « quia loci » correspond à l'incipit du f. 154vb, les deux folios auraient donc dû être insérés après le f. 263v comme le prévoyait la réclame.

Le traité de Robert Kilwardby est incomplet, certains chapitres ont été délibérément supprimés et d'autres condensés : les chapitres 4-5 ont été résumés, tout comme les chapitres 10, 12, 17, 18, 32 ; les chapitres 7-9 ont été omis ainsi que les chapitres 14-16, 20, 21, 24, 25, 27-31, 39, 40, 42-45, 50, 52, 57, 63, 66, 67. Le chapitre 60 a commencé à être copié mais a été effacé. La numérotation des chapitres est incorrecte : le numéro 19 correspond aux chapitres 35-36.

1. L'identification des ouvrages apparaît en début de notice ainsi que dans le développement du contenu du manuscrit. Les caractères gras désignent l'auteur et l'œuvre, ceux-ci sont suivis de la transcription de la rubrique, de l'*incipit* et de l'*explicit*. Lorsque cela était possible, la description que font les catalogues médiévaux et modernes du manuscrit et de ses textes a été citée dans l'historique de conservation.

§§ Lettres d'attente. Emplacements pour rubriques laissés vides. Les rubriques d'attentes sont présentes en marge inférieure. Rubriques à l'encre rouge aux f. 2r-43r et f. 66r, f. 156r-237v

§§ 291 f. de parchemin précédés d'une ancienne garde volante de parchemin foliotée 1. Elle présente une table de contenu exécutée par le bibliothécaire du collège de Sorbonne qui a rédigé l'ex-libris du collège, la prisée du manuscrit et ayant apposé la mention en marge inférieure droite : « cath[enatus] ». On lit donc : « In hoc volumine continentur : Commentum Alberti *Super librum De causis* ; liber Apulei *De deo Socratis* ; Item *Dogmata Platonis* eiusdem ; *Vetus logica* Alberti ; Egidius, *De regimine principum* ; Quidam tractatus *De modo agendi* ; *De ortu scientiarum* [une main différente, probablement contemporaine, d'une écriture cursive à l'encre claire a corrigé l'oubli « Item Trimagistius »] ; *Paradoxa stoicorum* ; Tullius *De officiis* ». Ex-libris du collège de Sorbonne : « Iste liber est collegii pauperum magistrorum de Sorbona studentium in theologica facultate ex legato magistri Godefredi de Fontibus. Precii XVI lib. ». Sur la contregarde supérieure au niveau de la marge inférieure on constate une trace d'enchaînement. Les f. 52-53 sont restés blancs.

§ 370 x 265mm. Justification : marge supérieure : 36mm, marge inférieure 85mm ; marge de gouttière : 60mm ; marge de petit fond : 36mm.

§§ 26 Cahiers. $1+ 4^{12}$ (f. 2r-49v) $+1^{5}$ (f. 50r-54v) $+ 1^{11}$ (f. 55r-65v) $+ 7^{12}$ (f. 66r-149v) $+ 1^{6}$ (f. 150r-155v) $+ 9^{12}$ (f. 156r-263v) $+ 1^{8}$ (f. 264r-271v) $+ 1^{12}$ (f. 272r-283v) $+ 1^{7}$ (f. 284r-290v) à l'origine un quaternion mais le f. 291r a été remployé comme contregarde.

§§ Réclames : f. 13v ; 25v, 37v, 49v, 77v, 89v ; 102v ; 113v ; 125v ; 137v ; 149v ; 167v ; 179v ; 251v, 263v

Reliure de parchemin estampée d'un double filet. Dos à 6 nerfs. Titre au dos à l'encre : « Albertus Magnus, *Liber de causis*, Apulei *De deo Socratis*, Eiusdem *De dogmata Platonis* ; *Logica* Alberti Magni ».

§§ Historique de conservation :

Godefroid de Fontaines. Collège de Sorbonne.

Les commentaires d'Albert sur les ouvrages de logique ont circulé par *pecie* [Murano, n°45-47]. Selon la liste du stationnaire parisien André de Sens (1304) le traité était divisé en 42 *pecie* pour 3 sol. Ce manuscrit a probablement était copié pour Godefroid de Fontaines. On doit au même copiste, un autre manuscrit ayant appartenu à Godefroid de Fontaines, le Latin 15355, contenant le commentaire d'Henri de Gand à la Genèse. Le manuscrit entre au collège en 1306 avec le legs de Godefroid de Fontaines. Il est probablement enchaîné dès son arrivée ou peu après. En effet, au f. 1r le bibliothécaire après avoir copié la table du contenu et l'ex-libris du collège, appose la mention *cathenatus*.

Mention confirmée par la trace d'enchaînement de la contregarde supérieure. Il est difficile de reconnaître ce volume dans le catalogue double de la *Magna Libraria* (1321-1338), tout au plus peut-on dire que le pupitre X offrait à la lecture un volume proche du Latin 15449 : « Commentum Alberti super *Librum de causis*/ Liber Apulei *De deo Socratis* cum aliis » et le contenu de celui-ci est lisible dans le répertoire méthodique sous la cote X.b sans que le commentaire d'Albert au *Liber de causis* soit cité : Rubrique : « *Libri morales* Aristotelis et aliorum philosophorum : X.b Liber Apulei *De deo Socratis*. Scilicet prologus : *Qui me voluistis*. Liber : *Jamdudum scio ;* X.b *Dogmata Platonis* ab eodem. *Platoni habitudo corporis cognomentum dedit.* X.b ; Liber Tullii *De officiis* libri III : *Quamquam te Marce fili per annum jam audientem* ».

Le Latin 15449 comprend de nombreuses annotations de Godefroid de Fontaines en particulier en marge du traité « *De sex principiis* » d'Albert le Grand. On note également plusieurs interventions de Jean de Murs, sociétaire du collège entre 1323-1340.

En 1440, Jean Lamasse emprunta avac la garantie de Jean Rivière ce volume et le fit désenchaîner de la bibliothèque. Il le restitua en 1441. Ces diverses mentions confirment donc qu'au XVe siècle, le manuscrit est toujours dans la *magna libraria,* il fut donc désenchaîné pour la durée du prêt.

§§ **Contenu : F. 2ra-51va [Albertus Magnus, *De causis et processu universitatis a prima causa*] :** « Hic incipit *Liber de causis et processu universitatis a prima causa* per fratrem Albertum de ordine predicatorum cuius liber continet proprietates prime cause et eorum que a causa procedunt. Tractatus primus de opinionibus antiquorum qui dissenserunt. Capitulum primum de epycuriorum opinione. Difficultates que sunt circa totius entis principia utcumque tangere cupientes a primis philosophantibus videtur sumendum esse principium …-… Eligat ergo unusquisque quod ibi placuerit : ea enim que dicta sunt secundum perypapeteticorum rationes deteriorata sunt et non assertionibus nostris inducta et assiduis postulationibus sociorum potius extorta quam impetrata. Explicit liber de causis fratris Alberti Coloniensis de ordine predicatorum ». **F. 54ra-57ra [Apuleius, *De deo Socratis*]** : « Qui me voluistis dicere ex tempore accipite rudimentum post experimentum …-… sirenas audivit nec accessit. Explicit liber Apullei (sic) Madaurensis philosophi de Deo Socratis ». **F. 57ra-65vb [Apuleius, *De dogmate Platonis*]** : « Incipit liber eiusdem *De dogmate* Platonis. Platoni habitudo corporis cognomendum dedit …-… desideriis eius et cupiditatibus parens, obsequium suum cum fine moderetur ». **F. 62ra-69vb [Apuleus, *De mundo*]** : « Consideranti mihi et diligencius intuenti …-… extimuit eique se totum dedit atque permisit ». F. **66ra-154vb : [Albertus Magnus] *Super Porphyrium De V universalibus*** F. 66ra-101ra : « Incipit *Logica* fratris Alberti ordinis praedicatorum quondam

espicopi Ratisponensis liber primus *De universalibus*. Tractatus primus de antecedentibus ad logicam. Capitulum primum an logica sit scientia specialis. De logica intendentibus …-… deinceps attingemus ad pertractandum. Explicit liber *De quinque universalibus* Deo gratias. Explicit Porfirius. » ***De predicamentis*** F. 101ra-138vb : « Incipiunt *Predicamenta*. In ante habitis dictum est quod logica est scientia …-… ideo illa sufficiant ». ***De sex principiis*** F. 138vb-154vb : « Quamvis de ordinatione predicabilium …-… complevit scientiam sex principorum. Explicit liber sex principiorum ». **F. 154vb-155vb – F. 251rb-263vb : [Robertus Kilwardby, *De ortu scientiarum*] :** F. 154vb-155vb : « Quia loci dyalectici maiores et rethorici …-… et finibus et forma in genere in tantum ad presens dictum sit ». F. 251rb-263vb « Scientiarum alia est divina alia humana …-… alium ab adversario qui eos disceptat et sententiam profet tuum ». F. 156ra-238va : **[Egidius Romanus, *De regimine principum*]** : « Prologus *De regimine regum* in principium scilicet regia scientissima …-… fidelibus qui est benedictus in secula seculorum. Amen. Explicit liber de regimine principum editus a fratre Egidio de Roma ordinis fratrem Heremitarum sancti Augustini ». **F. 238ra-251vb [Magister Robertus, *De modo agendi*]** : « Circa influentiam agentis …-… ab angulos equales quia equale melius est ut dictum est et cetera ». **F. 264ra-268vb [*Liber XXIV philosophorum*]** : « Asclepius (sic) asclepius iste pro sole mihi est deus …-… sine animalibus cenam ». **F. 268vb-271rb [Tullius Cicero, *Paradoxa Stoicorum*]** : « Animadverti, Brute, sepe Catonem, avunculum tuum, cum in senatu sententiam diceret …-… sed etiam inopes [inopines] et pauperes existimandi sunt. Explicit Marcii Tullii Ciceronis *Paradoxa Stoycorum* ». **F. 271rb-291ra [Tullius Cicero, *De officiis*]** : « Liber primus incipit *De Officiis*. Itaque te Marce fili per annum …-… si talibus monumentis preceptisque letabere. Finis libri de officiis ».

Paris, BnF, Latin 16082

XIIIe siècle

Rédigé en latin

§§ Écriture : gothique livresque. Un seul copiste. Écriture pleine page. Origine : France, Paris. Recueil comprenant 25 œuvres : Aristoteles, *Metaphysica* (f. 5r-88r) ; Aristoteles, *Physica* (f. 89r-147v) ; Aristoteles, *De generatione et corruptione* (f. 148r-166r) ; Aristoteles, *De anima* (f. 166v-189r) ; Aristoteles, *De memoria et reminiscentia* (f. 189r-191v) ; Aristoteles, *De sensu et sensato* (f. 192r-199v) ; Aristoteles, *De sompno et vigilia* (f. 199v-207r) ; Aristotels, *Meteora* (f. 209r-237r) ; Aristoteles, *De celo et mundo* (f. 237v-291v) ; *De vegetabilibus et plantis* (f. 291v-303v) ; Aristoteles, *De longitudine et*

brevitate vite (f. 304r- 305v) ; Costa Ben Luca, *De differentia spiritus et anime* (f. 306r-311r) ; *Liber de causis* (f. 311r-321r) ; Dominicus Gundissalinus, *De uno et unitate* (f. 321r-323v) ; Alkindi, *De quinque essentiis* (323v-326r) ; Anonymus, *De imaginatione speculi* (f. 326r-329v) ; Anonymus, *De proprietatibus elementorum* (f. 329v-337r) ; Ps. Avicenna, *De celo et mundo* (337r-351v) ; Ps. Boethius, *De disciplina scolarium* (f. 353r-363r) ; Boethius, *De trinitate* (f. 363r-366v) ; Boethius, *Epistole ad Iohanem diaconum* (366v-368v) ; Boethius, *Liber contra Eutychem et Nestorium* (368v-373v) ; *Epistola Aristotelis ad Alexandrum* (f. 373v-375v) ; Nicolaus Ambianensis, *Ars catholice fidei* (f. 375v-388v).

Les f. 208 et 352 sont restés blancs.

§§ Manuscrit de belle facture. Nombreuses initiales historiées. Nombreuses initiales ornées aux motifs végétaux et animaliers. Initiales filigranées de type parisien rouges et bleues. Pieds-de-mouche rouges et bleus. Titres courants à l'encre rouge et bleue. Rubriques rouges et bleues. Les propositions du *Liber de causis* sont numérotées en chiffres romains à l'encre rouge.

§§ 389 f. de parchemin précédés d'une garde volante et de deux feuillets volants. La garde volante supérieure présente une trace nette de chaîne. Au recto en marge supérieure un ex-libris semble avoir été gratté. D'autres mentions sont lisibles : « xviiius inter libros naturales non commentati » correspondant au numéro de cote de l'ouvrage dans le catalogue de 1338 dans la rubrique « Libri naturales non commentati ». La prisée du manuscrit fait suite à cette mention : « precium vi lib. Parisiensis ». Le nom « Stephanus » a été biffé, rien n'indique qu'il s'agisse du Stephanus Godeau qui a emprunté ce manuscrit en 1459. La contregarde et les deux feuillets volants sont couverts de l'écriture au crayon d'un annotateur, malheureusement illisible.

§§ 290 x 250mm. Justification : marge supérieure : 30mm. Marge inférieure : 83mm. Marge de gouttière : 66mm. Marge de petit fond : 36mm.

§§ 33 Cahiers. 1^{2} (f. 3-4) ; 32^{12} (5-388) + 1

Reliure de parchemin estampée de filets. Dos à 5 nerfs. Titre au dos à l'encre « Aristotelis *Metaphysica*, *Physica* Ms. ».

§§ Historique de conservation :

Adénulphe d'Anagni ou Adénulphe de Sancto Audomaro. Collège de Sorbonne.

Ce manuscrit a appartenu à Adénulphe d'Anagni, mort en 1289, neveu de Grégoire IX et maître en théologie. Il légua au collège de Saint-Victor une partie de ses livres et 17 volumes au collège de Sorbonne, dont le manuscrit Latin 16082. L'ex-libris du collège semble avoir été gratté en marge supérieure de la garde volante folioté « 2 ». Néanmoins, le catalogue de 1338, au numéro foliotée 18 de la rubrique des « Libri naturales non commentati », précise

que le manuscrit a été légué par le maître en théologie Adénulphe d'Anagni « ex legato magistri Adenulphi, prepositi Sancti Odomari ». Le volume faisait partie de la bibliothèque en circulation ouverte au prêt, il fut emprunté au XVe siècle à 16 reprises par des sociétaires du collège et un hôte entre c. 1404 et 1481. Au vu de la marque d'enchaînement sur la garde volante du manuscrit, il semble que le volume ait été enchaîné, probablement après 1481. En effet, aucune mention de désenchaînement ne figure dans le Registre de prêt pour ce codex. Or, lorsqu'il s'agit d'emprunts de livres issus de la *Libraria communis*, cette pratique est systématiquement reportée tant dans le Registre que dans le livre des Prieurs.

§§ **Contenu : F. 5r-88r** [**Aristoteles, *Metaphysica***] : « Omnes homines natura scire desiderant …-… nec ea esse principia ». **F. 89r-147v** [**Aristoteles, *Physica***] : « Incipit liber *Physicorum*. Quoniam intelligere et scire …-… nullam habens magnitudinem ». **F. 148r-166r** [**Aristoteles, *De generatione et corruptione***] : « Incipit liber primus *De generatione et corruptione*. De generatione autem et corruptione natura …-… talis qualis contingit non esse ». **F. 166v-189r** [**Aristoteles, *De anima***] : « Incipit liber primus *De anima*. Bonorum honorabilium noticiam opinantes magis …-… linguam vero quatinus significet aliquid alteri ». **F. 189r-191v** [**Aristoteles, *De memoria et reminiscentia***] (le titre courant indique toujours *III De anima*) : « Reliquorum autem primum considerandum *De memoria* …-… et per quam causam dictum est. Benedictus Deus qui vivit ». **F. 192r-199v** [**Aristoteles, *De sensu et sensato***] : « Liber primus *De sensu et sensato*. Quoniam autem de anima secundum ipsam determinatum est …-… secundum unumquodque instrumentum dictum est. Explicit ». **F. 199v-207r** [**Aristoteles, *De sompno et vigilia***] « Incipit liber primus *De sompno et vigilia*. De sompno autem et vigilia considerandum est …-… ex sompni divinatione dictum est. Explicit ». **F. 209r-237r** [**Aristoteles, *Meteora***] : « Incipit primus *Liber metheodorum* (sic). Postquam precessit rememoratio nostra de rebus naturalibus …-… ei ex hoc quedam res extranee. Explicit ». **F. 237v-291v** [**Aristoteles, *De celo et mundo***] : « Incipit liber primus *De celo et mundo*. Summa cognitionis nature et scientie …-… super intentionem nostram in eo ». **F. 291v-303v** [***De vegetabilibus***] : « Incipit liber Aristotelis *De vegetabilibus*. Tria ut ait Empedocles in tanta rerum varietate …-… et erit fructus amarus. Explicit ». **F. 304r-305v** [**Aristoteles, *De longitudine et brevitate vite***] : « Incipit liber Aristotelis *De morte et vita*. De eo autem quod est animalium …-… differentia in eo quod est semper sic esse longioris vite. Explicit ». **F. 306r-311r** [**Costa ben Luca, *De differentia spiritus et anime***] : « Incipit *De differentia spiritus et anime*. Interrogasti me de differenciis spiritus et anime ut tibi scriberem …-… et cuius tempus elongatum est et hec sufficiant ». **F. 311r-321r :** [***Liber de***

causis] : « Incipit *Liber de causis*. Causa prima. Omnis causa primaria plus est influens supra causatum suum quam causa universalis secunda. Cum ergo removet causa universalis secunda …-… Non adquisitum sicut ostendimus completum est de esse. Expliciunt canones Aristotelis de primo cyterno sive de intelligentiis, sive de esse, sive de essencia pure bonitatis sive de causis exposite ab Alpharabio ». **F. 321r-323v : [Dominicus Gundissalinus, *De uno et unitate*]** : « Incipit liber *De uno et unitate*. Unitas est qua unaquaque res una esse dicitur sive enim sit simplex sive composita …-… unitas igitur est quia unaque res una est et est id quod est ». **F. 323v-326r [Alkindi, *De quinque essentiis*]** : « Incipit liber Algazelis *De V essentiis*. Sapiens id est Aristotiles, ubi dialectam accepit …-… inter preteritum ex eo et inter futurum. Explicit ». **F. 326r-329v [*De imaginatione speculi*]** : « Incipit liber *De ymaginatione speculi*. De visu et alteratione eius et quomodo suspiciat …-… procedens ab oculo. Explicit ». **F. 329v-337r [*De proprietatibus elementorum*]** : « Incipit liber *De proprietate elementorum*. Postquam premissus est sermo a nobis in celo et mundo …-… hoc est ergo illud cuius voluimus declarationem. Explicit ». **F. 337r-351v [Ps. Avicenna, *De celo et mundo*]** : « « Incipit liber Avicenne *De celo et mundo*. Collectiones expositionum ab antiquis grecis in libro Aristotelis *De mundo* qui dicitur *Liber celi et mundi* expositiones iste in XVI continentur capitulis …-… et sit pax et salus omni anime modeste et benigne ». **F. 353r-363r [Ps. Boethius, *De disciplina scolarium*]** : « Incipit liber Boecii *De disciplina scolarium*. Vestra novit intencio de scolarium disciplina compendiosum postulare …-… Ultima vero saporis alterius inquinamenta permanebunt. Explicit ». **F. 363r-366v : [Boethius, *De trinitate*]** : « Manlii Boecii Severini ex consulis ordinarii patricii ad Symachum. Investigatam diutissime questionem quantum nostre mentis igniculum lux divina dignata est ...-… quantum imbellicitas subtrahit nota supplebunt ». **F. 366v-367r [Boethius, *Epistola ad Iohannem diaconum Utrum Pater et Filius*]** : « Incipit epistola Boecii Severini ad Iohannem diaconum utrum hec omnia Pater et Filius et Spiritus Sanctus substantialiter predicentur de Deo. Ad vero an Pater et Filius et Spiritus Sanctus substantialiter de Deo et si poteris fidem rationemque coniunge ». **F. 367r-368v [Boethius, *Epistola ad Iohannem diaconum Quomodo substantie*]** « Incipit epistola Boecii Severini ad Iohannem diaconum utrum bona sint substantialia. Postulas ut nostris eius questionis obscuritatem …-… quidem iusta aliud vero ad aliud omnia igitur bona ». **F. 368v-373v [Boethius, *Liber contra Eutychen et Nestorium*]** : « Natura autem de solis corporibus dici potest aut de solis substantiis …-… geminam substantiam sed unam esse personam. Amen. Explicit ». **F. 373v-375v [*Epistola Aristotelis ad Alexandrum*]** : « Incipit epistola Aristotelis ad Alexandrum. Oportet Alexander cum a sompno surrexeris …-… plena alia corpus debilitant. Explicit epistola Aristotelis ad

Alexandrum ». **F. 375v-388v [Nicolaus Ambianensis, *Ars catholice fidei*]** : « *De articulis fidei*. Clemens Papa cuius rem nominis …-… qui secundum ultimam secundi libri infinitum magna puniendi sunt pena et sic patet propositum. (d'une main postérieure à l'encre rouge) : Explicit *De articulis fidei* ».

Paris, BnF, Latin 16083

XIVe siècle

Rédigé en latin.

§§ Écritures : gothiques livresques. Trois copistes : f. 1-24 ; f. 25-77 ; f. 78-101. Plein texte (f. 1-24). Texte en deux colonnes (f. 25-101). Recueil factice composé de trois unités codicologiques, contenant 14 œuvres : Aristoteles, *De anima* (f. 1r-21v) ; Aristoteles, *De sensu et sensato* (incompletus) (f. 21v-24r) ; Aristoteles, *Metaphysica* (f. 25ra-77va) ; *De bona fortuna* (f. 78ra-79rb) ; *De intelligentia* (f. 79rb-80va) ; Costa ben Luca, *Liber de differentia spiritus et anime* (f. 80va-83vb) ; *Epistola Aristotelis ad Alexandrum* (f. 83vb-84rb) ; *De mundo* (f. 84va-88vb) ; *De vita* (f. 89ra-89vb) ; *Physiognomica* (f. 90ra-93va) ; *Liber de causis* (f. 93vb-97vb) ; *Liber de pomo* (f. 98ra-100va) ; *Liber de inundatione Nili* (f. 100va-101va) ; Aristoteles, *De longitudine et brevitate vite* (f. 101va-vb).

§§ F. 1-24 : lettres d'attentes. Pieds de mouche à l'encre rouge. F. 25-77 : initiales filigranées de type parisien avec pour certaines des rinceaux rouges et bleus. Pieds-de-mouche rouges et bleus. Titre courant rouge et bleu. F. 78-101 : décoration inachevée, lettres d'attente.

§ 101 f. de parchemin. Au f. 24v : ex-libris du collège de Sorbonne suivi de la cote du manuscrit dans le catalogue de 1338 « 44 » faisant référence à la rubrique des *Libri naturales non commentati* : « Iste liber est magistrorum pauperum de Sorbona. Precii VI sol. 44us ». Au f. 101v, une table du contenu « In hoc volumine continentur isti libri : *Metaphysica*, *De bona fortuna*, *De intelligentia*, *De differentia spiritus et anime*, *De epistola Aristotelis ad Alexandrum*, *De mundo*, *De vita Aristotelis*, *Phisionomia Aristotelis*, *De causis*, *De inundatione Nili* ». Cette note est suivi du début d'un ex-libris, illisible par la suite « Iste liber est… ». La contregarde inférieure porte des mentions de mise en gage : « Ista *Metaphysica* est magistri Jacobi de Lenke que impignorata est una cum *Summa* Gaufredi pro quibusdam sermonibus [...] super 2° folio dyachono Petro mittetur », suivie de « Maistre Jehan Pape recepit le ? preche ». Une figure grotesque a été dessinée .

§§ 315 x 243mm. Justifications : F. 1-24 : marge de tête : 40mm. Marge de gouttière : 90mm. Marge de petit fond : 34mm. Marge inférieure : 115mm. F. 25-77 : marge de tête : 35mm. Marge de gouttière : 54mm. Marge de petit

fond : 30mm. Marge inférieure : 60mm. F. 78-101 : marge de tête : 34mm. Marge de gouttière : 45mm. Marge de petit fond : 28mm. Marge inférieure : 60mm.
§§ 12 Cahiers. 3^8 (f. 1-24) + 4^8 (f. 25-56) + 1^8 (f. 26-64 + 1 fragment du feuillet 60 encarté dans le cahier) + 1^8 (f. 65-72) + 1^5 (f. 73-77) + 2^{12} (f. 78-101).

Reliure de parchemin. Dos à 4 nerfs. Titre au dos à l'encre : [… Aristotelis Opera Ms. et alia].
§§ Historique de conservation :
Collège de Sorbonne.

Le manuscrit Paris, BnF, Latin 16083 semble regrouper trois unités codicologiques. La première unité est recensée par le catalogue de 1338 et correspond au XLVIII n°44 contenant un abrégé du *De anima* suivi du traité *De sensu et sensato* incomplet. Sa cote est d'ailleurs mentionnée au f. 24v après l'ex-libris du collège. La deuxième est constituée de la *Metaphysica* d'Aristote dans la traduction de Guillaume de Moerbeke. Elle n'est pas recensée dans le catalogue de 1338 car elle est probablement entrée au collège plus tardivement, il en est de même concernant la dernière unité constituée des *Parva naturalia* et d'autres traités attribués à Aristote. Cette dernière paraît plus tardive que la copie de la *Métaphysique*. La table du contenu située au f. 101v, d'une écriture cursive soignée de la deuxième moitié du XIVe siècle, indique que les deux unités codicologiques (*Metaphysica, Parva naturalia*) semblent avoir été associées de manière précoce, probablement peu de temps après leur entrée au collège.

Sur la contregarde inférieure, le manuscrit présente, par ailleurs, une mention de gage f. 102r : « Ista *Metaphysica* est magistri Jacobi de Lenke que impignorata est una cum *Summa* Gaufredi pro quibusdam sermonibus [...] super 2° folio dyachono Petro mittetur ». Jacques de Lenke n'est pas renseigné dans le Registre de prêt, il est probable que cet emprunt a été fait avant l'établissement de celui-ci en 1402. Néanmoins, nous pouvons affirmer qu'il est fort probable que ce prêt a été accordé dans la maison de Sorbonne puisque cette mention présente l'incipit du second folio de la *Summa Gaufridi,* une pratique bibliothéconomique avérée au sein du collège. D'autre part, le manuscrit Latin 15412 présente des mentions similaires : « *Summa* Gaufridi que impignorata est cum *Metaphysica* pro quibusdam sermonibus pretii LXX solidorum secundo folio dyaconus [...] Et est magister Jacobi de Leinka. Inventus in sacco suo per deputatos ». Jacques de Lenke a donc emprunté la deuxième partie du Latin 16083 ainsi que le Latin 15412 présentant la *Summa super titulis Decretalium* de Godefroid de Trano. Une autre mention dans le Latin 16083 au f. 102r précise que maître Jean Pape a rendu ce manuscrit au cours du XIVe siècle. Ce manuscrit apparaît également dans le Registre de prêt du collège à trois reprises : emprunt de Reginaldus

du Brule (1454), Jacobus Britonis (1455) et Petrus de Croco (1466) tous trois sociétaires du collège. L'abrégé du *De anima* accompagné du *De sensu et sensato* et la *Métaphysique* à laquelle ont été adjoints les traités relatifs aux *Parva naturalia* faisaient partie de la *Parva libraria* ou fonds en circulation. Il ne semble pas qu'ils aient subis un enchaînement tardif dans la *libraria communis.*

Le catalogue moderne de Guédier de Saint-Aubin recense le manuscrit Latin 16083 composé des traités que l'on note actuellement dans le manuscrit. L'association du *De anima* à la *Métpahysique* et aux *Parva naturalia* a été réalisée entre 1466, la dernière mention d'emprunt et l'établissement du catalogue moderne. Guédier de Saint-Aubin mentionne un traité *Opus de animo sapientis* princ. *Talos animus sapientis.* Il ne s'agit pas réellement d'un traité mais d'une longue annotation soignée pouvant être datée du XIVe siècle faisant suite à la *Métaphysique* et qui a pour incipit un extrait de la *Lettre à Lucillius* de Sénèque. L'annotateur débute un commentaire sur deux colonnes prenant pour référence Varron, le *Liber de causis* et des traités de philosophie naturelle. La notice du catalogue moderne prend fin avec le traité *De inundatione Nili,* alors que le manuscrit se termine par une partie du traité *De longitudine et brevitate vite.* Le bibliothécaire omet donc le *De sensu et sensato,* copié directement après l'abrégé du *De anima,* et le *De longitudine et brevitate vite.*

§§ **Contenu : F. 1r-21v [Aristoteles, *De anima*]** : « Bonorum honorabilium notitias oppinantes magis autem alteram…-… significet aliquid alteri ». **F. 21v-24 [Aristoteles, *De sensu et sensato*]** : « Quoniam autem de anima alia secundum ipsam determinatum est …-… Alia quidem est alia parte vel nulla nullam habentem differentiam aqua faciens causam esse ac ». **F. 25ra-77va [Aristoteles, *Metaphysica*]** : « Omnes homines natura scire desiderant …-… hec esse principia et cetera ». **F. 78ra-79rb [*De bona fortuna*]** : « Habitum autem utique erit …-… vocamus kalokagachiam et cetera. Explicit liber *De Bona Fortuna* ». **F. 79rb-80va [*De intelligentia*]** « Cum rerum quidem omnium …-… ob hoc brevissimum prologum fecit. Explicit liber Aristotelis *De intelligentia* ». **F. 80va-83vb [Costa ben Luca, *De differentia spiritus et anime*]** : « Incipit *De differentia spiritus et anime*. Interrogasti me de differentia spiritus et anime …-… in hoc seculo et in futuro. Amen. Explicit liber *De differentia spiritus et anime* ». **F. 83vb-84rb [*Epistola Aristotelis ad Alexandrum*]** : « Aristoteles Alexandro misisti michi …-… ex hiis libris tibi scriptis vale. Explicit *Epistola Aristotelis ad Alexandrum* ». **F. 84va-88vb [*De mundo*]** : « Multociens michi divina quedam …-… a principio confestim particeps esset. Explicit liber Aristotelis *De mundo* ». **F. 89ra-89vb [*De vita*] :** « Aristoteles philosophus de gente quidem fuit Macedo …-…

multorum testimonium ferre. Explicit liber *De vita* Aristotelis ». **F. 90ra-93va [*Physiognomia*]** : « Quoniam in anime sequuntur corpora …-… super apparentia fit. Explicit *Phisionomia* Aristotelis ». **F. 93vb-97vb [*Liber de causis*]** : « Omnis causa primaria plus est influens super causatum suum quam causa universalis secunda. Cum ergo removet …-… acquisitum non acquirens sicut ostendimus. Completus est sermo. Explicit *Liber de causis* ». **F. 98ra-100va [*De pomo*]** : « Cum homo creaturarum dignissima …-… hominis directi et perfecti sicut tu es. Explicit liber *De morte* Aristotelis sive *De pomo* ». **F. 100va-101va [*De inundatione Nili*]** : « Incipit *De inundatione Nili*. Propter quid aliis fluminibus …-… De Nilo quidem igitur hec dicta sunt. Explicit *De inundatione Nili* ». **F. 101va-vb [Aristoteles, *De longitudine et brevitate vite*]** : « De eo autem quod est hec quidem esse longe vite ».

Paris, BnF, Latin 16084

Deuxième moitié du XIIIe siècle.

Rédigé en latin.

§§ Écriture : gothique livresque de deux modules différents. les commentaires sont de plus petit module que les propositions. Origine : Paris. Un seul copiste. Texte en deux colonnes. Un feuillet blanc f. 177. Recueil comprenant 5 œuvres : *Metaphysica Aristotelis cum commento Averrois* (f. 1ra-176ra) ; Alanus ab Insulis, *De regule theologie* (f. 178ra-192ra) ; Nicolaus Ambianensis, *Ars catholice fidei* (f. 192rb-197vb) ; Nicolaus Ambianensis, *Liber de Trinitate* (f. 197vb-198rb) ; *Liber de causis* (f. 198va-202vb) ; Isaac Israeli, *Liber de definitionibus* (f. 202vb-204va).

§§ Des f. 1-176 : Initiales ornées avec vignettes bleues et rouges rehaussées à la feuille d'or aux motifs végétaux, animaliers et anthropomorphes. Encadrements rouges et bleus avec de multiples antennes. Titre courant à l'encre rouge et bleu. F. 1-204 : pieds-de-mouche à l'encre rouge et bleu, parfois prolongés par des antennes. Encadrements rouges et bleus. Initiales filigranées rouges et bleues.

§§ 204 f. de parchemin. précédés d'une garde volante de papier présentant des traces très nettes d'enchaînement qui sont le négatif de la contregarde supérieure possédant une marque distincte de chaîne se traduisant par une perforation de la reliure et des tâches de rouille. La garde volante inférieure de parchemin quant à elle présente, en plus de quelques essais de plumes, des comptes illisibles effectués au crayon au verso de cette garde, de la même main qui a annoté le manuscrit par endroit des mêmes comptes. Le manuscrit possède également une garde volante inférieure de papier.

§§ 310 x 230mm. Justification : marge de tête : 38. Marge de gouttière : 60mm.

Marge inférieure : 69mm. Marge de petit fond : 27 mm.
§§ Reliure de parchemin. Deux perforations visibles sur le plat supérieur. Dos à 6 nerfs. Titre au dos à l'encre : « Metaphysica Aristotelis ».
§§ Historique de conservation :
Collège de Sorbonne.

Il semble que ce manuscrit soit entré dans la maison après 1338 car le catalogue du collège n'en fait pas mention. D'autre part, il est difficile de dire si le Latin 16084 est cité dans le Répertoire méthodique. La cote Q.g du Répertoire pourrait correspondre au manuscrit car deux œuvres présentes dans celui-ci portent cette cote à savoir le *Ars catholica fidei* et *De regule theologie* portant l'incipit « Omnis scientia suis utitur regulis. » Or, le Latin 16084 présente actuellement un fragment de cette œuvre. Le feuillet 177 étant resté blanc laisse penser que le manuscrit est incomplet mais qu'il possédait peut-être une version plus complète, du moins pour le commencement de l'œuvre. Par ailleurs, il semble que le Latin 16084 soit formé de deux unités codicologiques distinctes, la *Métaphysique* ne semble avoir constitué qu'un seul codex auquel a été adjoint un deuxième manuscrit correspondant aux œuvres des f. 178-204.

Une occurrence du *Liber de definitionibus* d'Isaac Israeli est présente dans le Répertoire méthodique mais elle ne possède pas de cote. Cette œuvre faisant partie de la même unité codicologique que les traités d'Alain de Lille et Nicolas d'Amiens, il est possible de lui attribuer la cote Q.g. De même en ce qui concerne le *Liber de causis*.

Le manuscrit n'a pas été emprunté non plus. Aucun ex-libris du collège n'a par ailleurs subsisté. Tout au plus sait-on que le Latin 16084 a été enchaîné, la reliure porte encore les traces nettes de cet enchaînement. Le catalogue moderne tout comme la note de Guédier de Saint-Aubin ne mentionne que deux traités du Latin 16084 : la *Métaphysique* commentée par Averroès et le *Liber de causis*. Catalogue moderne BnF, NAL 101, « Codex membran. Fol. Mediocri 13 saeculi continet 1) Aristotelis *Metaphysica* cum commento ; 2) *De causis* cum commento ». Or le *Liber de causis* a été copié strictement à la suite du *Ars catholica fidei*, il n'est donc pas possible que le *Liber* ait pu constituer avec la *Métaphysique* une seule unité codicologique. Les *De regule theologie*, *Ars catholica fidei* et *De definitionibus* font donc partie de la même unité que le *Liber*. Il semble donc qu'il s'agisse d'un oubli de la part des bibliothécaires modernes.

§§ **Contenu : F. 1ra-176ra [*Metaphysica* Aristotelis cum commento Averrois]** : « Consideratio quidem in veritate difficilis est uno modo et facilis alio » [Comm.] « Quia ista perscrutatur scientia …-… non separabilia esse mathematica a sensibilibus ut quidam dicunt nec ea esse principia. Explicit » F. 176ra [Aristotelis, *Metaphysica*, I] « Omnes homines natura scire

desiderant ». **F. 178ra-192ra [Alanus ab Insulis, *De regule theologie*]** (Manque l'introduction, et les règles 1-4 débutent à la fin de la règle 5. Prend fin avec la règle 111, il manque les règles 113-115. Le traité débute par *Omnia scientia suis utitur regulis etc*) : « Dicitur autem aliquid compositum quatuor modis …-… locus etiam in quo fit confirmatio ut frons, id est quo fit confirmatio scilicet trisina. Expliciunt *Maxime theologie* secundum magistrum Alanus. Expliciunt ». **F. 192rb-197vb [Nicolaus Ambianensis, *Ars catholice fidei*]** « Clemens papa cuius rem nominis …-… sic propositum patet. Finis ». **F. 197vb-198rb [Nicolaus Ambianensis, *Liber de Trinitate*]** : « Potentia est vis facilis aliquem motum operari …-… homo iudex ». **F. 198va-202vb [*Liber de causis*]** : « Omnis causa primaria plus est influens super causatum suum quam secundaria causa universalis. Cum ergo removet …-… verumtamen unum verum primum est creans unitates faciens adquirere non adquisitum sicut ostendimus. Finis. Explicit *Liber de causis* Aristotilis ». **F. 202vb-204va [Isaac Israeli, *Liber de definitionibus*]** (Prend fin au cours du « Sermo de anima ») : « Incipiunt *Descriptiones philosophie* Ysaac. Collectiones ex dictis philosophorum de differentia rerum inter descriptiones et diffinitiones earum …-… super alias bestias absque investigatione et discretione et cognitione eius quod facit. Significat autem quod bestie sunt ».

Paris, BnF, Latin 16088

XIIIe siècle

Rédigé en latin.

§§ Écriture : Gothique livresque à l'encre noire. Origine : Paris. Un seul copiste. Texte en deux colonnes. Recueil comprenant 22 œuvres : Aristoteles, *De anima* (f. 2ra-20va) ; Aristoteles, *De sensu et sensato* (f. 20ra-27vb) ; Aristoteles, *De memoria et reminiscentia* (f. 27vb-30rb) ; Aristoteles, *De somno et vigilia* (f. 30rb-36vb) ; Aristoteles, *De longitudine et brevitate vite* (f. 36vb-38va) ; Aristoteles, *De morte et vita* (f. 38va-45vb) ; *Physiognomia* (f. 45vb-51vb) ; *De bona fortuna* (f. 51vb-53vb) ; Aristoteles, *De motu animalium* (f. 53vb-57vb) ; *De indivisibilibus lineis* (f. 57vb-60vb) ; Aristoteles, *De generatione et corruptione* (f. 60vb-77ra) ; Aristoteles, *Metheora* (f. 77ra-111ra) ; Aristoteles, *De celo et mundo* (f. 111ra-139vb) ; *De vegetabilibus et plantis* (f. 139vb-149va) ; *De coloribus* (f. 149va-154vb) ; *De inundatione Nili* (f. 154vb-156rb) ; *Liber de causis* (f. 156rb-163rb) ; Costa ben Luca, *Liber de differentia spiritus et anime* (f. 163rb-167va) ; Aristoteles, *De progressu animalium* (f. 167va-173ra) ; *De causis et proprietatibus elementorum* (f. 173ra-179rb) ; *De mundo* (f. 179va-185va) ; *De pomo* (f. 185va-189va).

§§ Manuscrit de belle facture. Nombreuses initiales et encadrements

historiés aux motifs végétaux, animaliers et anthropomorphes, le plus souvent rehaussés à la feuille d'or. Pieds-de-mouche rouges et bleus. Initiales filigranées de type parisien rouges et bleues. Titres courants rouges et bleus. Diagrammes en marge gouttière notamment : f. 81v, f. 92v-93r ; f. 101, f. 113v et 114r. Dans le corps du texte : f. 93v. Manuscrit abondamment annoté par une main récurrente : peut-être celle de Nicasius de Planca ancien possesseur du manuscrit.

§§ 190 f. de parchemin. précédés d'une garde volante supérieure de parchemin présentant à son verso une table du contenu contemporaine de la copie citant les 21 traités, celle-ci présente les traces d'une reliure plus ancienne. La garde volante inférieure de parchemin offre au verso plusieurs interventions de bibliothécaires : l'ex-libris du collège « Iste est liber pauperum magistrorum domus de Sorbona studentium in theologia ex legato magistri Nichasii de Planca Flamingi precii X libri », le numéro de l'œuvre dans le catalogue de 1338 *Inter libros naturales XXXIIus* ainsi que deux notes cathenabitur.

§§ 347 x 245mm. Justification : Marge de tête : 40mm. Marge inférieure : 90mm. Marge de gouttière : 82mm. Marge de petit fond : 32mm.

§§ 16 Cahiers : 1+ 15^{12} (f. 2r-182v) + 1^{8} (f. 183r-190v).

Reliure de parchemin estampée de filets. Contre-plat de parchemin. Dos à 6 nerfs. Titre au dos à l'encre noire : « Aristotelis Opera MS. ».

Table du contenu : main soignée, encre noire, XIIIe siècle. En tête ajout de la main de Guédier de Saint-Aubin « Tabula ».

§§ Historique de conservation :

Nicasius de Planca. Collège de Sorbonne.

Ce manuscrit est entré au collège avant 1307 par le legs de Nicaise Desplanques (Nicasius de Planca), clerc flamand, sociétaire du collège figurant dans l'obituaire à la date du 13 juin, cet anniversaire a été fondé en 1307. On y lit « Magister Nicasius de Planca, flamingus, libros naturales in uno volumine et quosdam morales in alio volumine, qui sunt in catenis, et XL sol. sociis distribuendos ». Les deux volumes mentionnés dans l'obituare et légués par Nicasius sont les manuscrits Paris, BNF, Latin 16088 et Paris, BNF, Latin 16672 ; ce dernier contenant la *Rhetorica*, la *Metaphysica* et la *Physica* d'Aristote. Il est précisé dans la mention de l'obituaire que ces manuscrits ont été enchaînés. Ils ont intégré la *Libraria communis* probablement dès la donation de Nicaise. Ils figurent tous deux dans le catalogue de 1338 sous la mention « cathenatus » dans la rubrique des *Libri naturales non commentati* aux numéros 32 (Latin 16088) et 33 (Latin 16672). Les interventions du bibliothécaires du f. 190v peuvent être croisées avec le catalogue de 1338 : *inter libros naturales xxxii^{us}* correspond bien à sa cote dans le catalogue et la mention *cathenabitur* reportée deux fois de deux mains différentes, à

sa situation dans la bibliothèque des livres enchaînés. Le manuscrit Latin 16088 est cité dans le répertoire méthodique sous la cote AD.s. En effet, si l'on rapproche les références cotées AD.s on obtient le contenu détaillé du manuscrit.

L'ex-libris de Nicaise de Planca est lisible au f. 190v « Iste est liber pauperum magistrorum domus de Sorbona studentium in theologia ex legato magistri Nichasii de Planca Flamingi precii X libri ». L'ancien possesseur a apposé de sa main son ex-libris au f. 189v en marge inférieure : « Liber magistri Nychasii de Planka clerici ». Il est difficile d'affirmer si Nicaise fut le destinataire de ce manuscrit (*Mss datés* t. III p. 742 : « Nicaise de Planca qui a annoté ce ms. qu'il possédait mais n'en était pas le destinataire »), ce clerc flamand, sociétaire du collège meurt avant 1307, le manuscrit Latin 16088 est une copie de la deuxième moitié du XIIIe siècle, il est donc possible que Nicaise ait commandé ce manuscrit. Ce qui est certain, c'est que les deux manuscrits légués par Nicaise témoignent de son intérêt pour les philosophies naturelle et morale aristotéliciennes ou pseudo-aristotéliciennes, il est d'ailleurs probablement l'auteur des gloses abondantes du ms. Latin 16088. Ces annotations sont précises et savantes, il invoque abondamment : Avicenne, Averroès sous le terme de *Commentator*, Alexandre d'Aphrodise, Boèce, Thomas d'Aquin et Albert le Grand. Il est également l'auteur de diagrammes soignés en marge.

§§ **Contenu : F. 2ra-20va [Aristoteles, *De anima*]** : « Bonorum honorabilium notitiam opinantes magis autem …-… Quatinus significet aliquid alteri. Explicit liber *De anima* ». **F. 20ra-27vb [Aristoteles, *De sensu et sensato*]** : « Quoniam autem de anima secundum ipsam determinatum est …-… Reliquorum autem primo considerandum de memoria et reminiscentia et de sompno. Explicit liber *De sensu et sensato* ». **F. 27vb-30rb [Aristoteles, *De memoria et reminiscentia*]** : « De memoria autem et reminiscentia memorari dicendum …-… propter quam causam dicendum est. Explicit liber *De memoria et reminiscentia* ». **F. 30rb-36vb [Aristoteles, *De somno et vigilia*]** : « De sompno autem et vigilia considerandum est …-… et de ea que in sompnis est divinatione dicendum est. Explicit liber *De sompno et vigilia* ». **F. 36vb-38va [Aristoteles, *De longitudine et brevitate vite*]** : « De eo autem quod est hoc quidem esse longe vite …-… hiis enim determinatis finem utique habebit que de animalibus methodus. Explicit liber *De longitudine et brevitate vite* ». **F. 38va-45vb [*De pomo*] :** « De iuventute enim et senectute et vita et morte nunc dicendum simul et de respiratione forte neccesarium causas dicere …-… De vita quidem igitur et morte et de cognatis huius speculationis fere dictum est de omnibus. Explicit liber *De morte et vita* ». **F. 45vb-51vb [*Physiognomia*]** : « Quoniam et anime sequuntur corpora …-… In quibus et sapiente plurime sunt (sic) apparentia sit. Explicit *Phisionomia* Aristotelis ». **F. 51vb-53vb [*De***

bona fortuna] : « Habitum autem utique erit …-… vocamus kalokagachyam et caetera. Explicit liber *De bona fortuna* ». **F. 53vb-57vb** [**Aristoteles, *De motu animalium***] : « De motu autem eo quod animalium …-… Reliquum autem de generatione dicere. Explicit liber *De motu animalium* ». **F. 57vb-60vb** [***De lineis indivisibilis***] : « Utrum sunt sunt (sic) indivisibiles linee et totaliter in omnibus quantis …-… amplius lapidis articulis non est neque habet puncta autem habet. Explicit liber *De lineis indivisibilibus* ». **F. 60vb-77ra** [**Aristoteles, *De generatione et corruptione***] : « De generatione autem et corruptione natura generatorum et corruptorum universaliter de omnibus et causas dividendum et rationes eorum determinandum …-… talis qualis contingit non esse. Explicit liber *De generatione et corruptione* ». **F. 77ra-111ra** [**Aristoteles, *Metheora***] : « De primis quidem igitur causis nature …-…. Hominem planta et alia talia. Explicit liber metheorum ». **F. 111ra-139vb** [**Aristoteles, *De celo et mundo***] : « De natura scientia fere plurima …-… determinandum sit nobis hoc modo. De generatione et corruptione eorum quam non fuerit et caetera. Expilcit liber *De celo et mundo* ». **F. 139vb-149va** [***De vegetabilibus et plantis***] : « Tria enim ut ait Empedocles …-… et erit fructus amatus. Explicit liber *De vegetabilibus et plantis* ». **F. 149va-154vb** [***De coloribus***] : « Simplices colorum sunt …-… colores maxime utique aliquis que dicta sunt poterit videre. Explicit liber *De coloribus* ». **F. 154vb-156rb** [***De inundatione Nili***] : « Propter quid aliis fluminibus …-… De Nilo quidem igitur hec dicta sunt. Explicit liber *De inundatione Nili* ». **F. 156rb-163rb** [***Liber de causis***] : « Omnis causa primaria plus est …-… acquisitum non acquirens sicut ostendimus. Completus est sermo. Explicit liber *De causis* ».

F. 163rb-167va [**Costa ben Luca, *Liber de differentia spiritus et anime***] : Interrogasti me de differentia spiritus et anime et ut tibi scriberem …-… fortunam in hoc seculo et in futuro. Amen. Explicit *Liber de differentia spiritus et anime* ». **F. 167va-173ra** [**Aristoteles, *De progressu animalium***] : « De partibus autem oportunis animalium …-… hiis autem determinatis consequens est de anima contemplari. Explicit liber *De progressu animalium* ». **F. 173ra-179rb** [***De causis et proprietatibus elementorum***] : « Postquam permissus est sermo a nobis …-… hoc est ergo illud cuius volumus declarationem. Explicit liber *De causis proprietatum elementorum* ».

F. 179va-185va [***De mundo***] : « Multociens michi divina …-… a principio confestim particeps esset. Explicit liber *De mundo* Aristotelis ». **F. 185va-189va** [***De pomo sive morte***] : « Cum homo creaturarum dignissima similitudo sit …-… animam hominis directi et perfecti sicut tu es. Explicit liber *De pomo sive de morte* Aristotelis philosophi ».

Paris, BnF, Latin 16102

Fin XIIIe siècle-XIVe siècle.
Rédigé en latin
§§ Écritures : gothiques livresques. de petit module à l'encre noire. Origine : Paris (probablement université de Paris). Trois copistes : f. 1r-132v ; f. 133r-141r ; f. 141r-160r. Texte en deux colonnes. Au f. 160r : texte en deux colonnes, écriture cursive, encre brun noir d'un annotateur anonyme. Recueil comprenant 5 commentaires de Thomas d'Aquin : *Sentencia libri Metaphysicorum* (f. 1r-96r), *Sentencia libri De anima* (f. 96r-129v) ; *Sentencia libri De sensu et sensato* (f.129v-141v) ; *Super De memoria et reminiscentia* (f. 141v-146va) ; *Super librum De causis* (146vb-160rb).
§§ Initiales filigranées rouges et bleues de type parisien. Pieds-de-mouche rouges et bleus. Titres courants rouges et bleus. Les citations sont soulignées à l'encre rouge.
§§ 160 f. de parchemin précédés d'une garde volante supérieure de parchemin. Celle-ci comprend de légères traces d'enchaînement. Le contreplat inférieur présente deux traces nettes pouvant s'apparenter à des marques de fermoirs.
§§ 377 x 225mm. Justification : marge de tête 24mm. Marge de gouttière : 34mm. Marge inférieure : 44mm. Marge de petit fond : 20mm.
§§ 13 Cahiers : 1+ 11^{12} (f. 1r-144v) + 1^{11} (f. 145r-155v)+ 1^{5}(f. 156r-160v).
Marque de pecia : f. 8v (iiii pec), f.42v : croix marge de petit fond.
Reliure de parchemin estampée de filés. Contre-plat de parchemin. Dos à 7 nerfs. Titre au dos à l'encre : « De metaphysica Aristotelis et De anima ms. »
§§ Historique de conservation :
Université de Paris. Collège de Sorbonne.

Manuscrit de type universitaire parisien ayant circulé par *pecie,* du moins en ce qui concerne le commentaire de la *Métaphysique*, sur le modèle de la liste de taxation de 1304 du stationnaire André de Sens : « *Hec est taxatio librorum philosophie* [111] Sententia Thome super Metaphysicam LIII pec, .III. sol ». Le livre est divisé en 53 pecie. Les commentaires de la *Métaphysique* et du *De anima* ainsi qu'une partie du commentaire du *De sensu et sensato* ont été copiés par le même scribe et sont probablement issus d'un même atelier de stationnaire. La répartition régulière des cahiers en sénions tend à prouver que les autres traités ont également circulé sous forme de *pecie*. Il est fort probable au vu de la date de composition des traités présents dans le recueil que ces cahiers ont circulé à l'extrême fin du XIIIe siècle : le commentaire à la *Métaphysique* (1271), aux *De anima* et *De sensu et sensato* (1268-1270), le commentaire au *De memoria et reminiscentia* (1268), le commentaire au *Liber de causis* (entre 1270-1272 selon H.-D. Saffrey).

Ce manuscrit a appartenu au collège de Sorbonne. Néanmoins, il n'est pas possible de déterminer la date d'entrée de ce codex dans l'institution en l'absence d'ex-libris ou de toute autre intervention bibliothécaire. Les deux catalogues médiévaux du collège contenu dans le manuscrit Nal 99 ne semblent pas faire état de ce manuscrit, il en est de même pour le registre de prêt (Ms. Mazarine 3323 : 1403-1520).

Les traces d'enchaînement situées sur la garde volante ainsi que sur le contreplat supérieur nous mettent sur la voie de sa conservation au sein de la bibliothèque du collège. Il faisait partie du fonds des livres enchaînés.

La seule mention de ce codex par le collège de Sorbonne est assez tardive, elle date du XVIIIe siècle, de l'un des derniers catalogues rédigés par le bibliothécaire du collège, Guédier de Saint-Aubin (NAL 101), on y lit à la page 167, cote 649 al 858 : « Codex membran. Fol. Mediocri 13 saeculi continetur eo : 1° S. Thomae *Sententia in libros Metaphysice*/ 2° S. Thomae Scriptum *super librum De anima*/ 3° S. Thomae scriptum *super librum De sensu et sensato*/ 4° S. Thomae scriptum *Super reminiscentia*/ 5° S. Thomae *Liber de causis* ». A cette époque, le codex possédait donc la forme qu'on lui connaît aujourd'hui.

Contenu : F. 1ra-96rb [Thomas de Aquino, *Sententiae super Metaphysicam*] : « Sicut docet Philosophus in Politicis suis, quando aliqua plura ordinantur ad unum, oportet unum eorum esse regulans sive regens et alia regulata sive recta ...-…Et hoc est quod concludit, quod est unus princeps totius universi, scilicet primum movens et primum intelligibile et primum bonum quod supra dixit Deum qui est benedictus in secula seculorum. Amen. Explicit liber scriptum metaphysice secundum fratrem Thomam de Aquino ordinis predicatorum ». **F. 96rb-129ra [Thomas de Aquino, *Sententia libri De anima*] :** « Incipit scriptum super librum *De anima* secundum eiusdem. Bonorum honorabilium et caetera. Sicut Philosophus docet in XI *De animalibus*, in quolibet genere rerum necesse cum prius considerare communia et seorsum et postea propria unicuique illius generis : quem quidem modum Aristoteles generat in philosophia prima …-… Et ideo etiam oportet quod animal habeat linguam per quam sonando significet suas affections alteri. Et hoc dicta de anima ad presens sufficiant. Explicat sententia super librum *De anima* secundum fratrem Thomam de Aquino ordinis predicatorum ». **F. 129ra-141ra [Thomas de Aquino, *Sententia libri De sensu et sensato*] :** « Incipit scriptum fratris Thome de Aquino super librum *De sensu et sensato*. Sicut Philosophus dicit in tercio *De anima* sicut separabiles sunt res a materia sic et que circa intellectum sunt …-… quia sicut per sensum cognoscuntur presentia et in sompno fit aliqua cognitio futurorum ». **F. 141va-146va [Thomas de Aquino, *Super De memoria et reminiscentia*] :** « Incipit scriptum Fratris Thome de Aquino super librum *De memoria et reminiscentia*. Sicut dicit Philosophus

in VII *De hystoriis animalium*, natura ex inanimatis ad animata paulatim procedit …-… et similiter reminisci quid sit et que fiat et propter quod causam. Expliciunt scripta fratris Thome de Aquino ordinis predicatorum super librum *De memoria et reminiscentia* ». **F. 146vb-160rb [Thomas de Aquino, *super librum De causis*] :** Prooemium « Incipit fratres Thome super *Librum de causis*. Sicut Philosophus dicit in X *Ethicorum*, ultima felicitas hominis consistit propositionem ad causarum ordinem pertinentem que talis est ». F. 146vb- « Omnis causa primaria plus est influens super suum causatum quam causa secunda universalis …-… Et huius quidem plures inducitur que premissa est. Et sic terminatur totus *liber de causis*. Sint gratie Deo omnipotenti qui est prima omnium causa. Expliciunt scripta fratris Thome [ajout postérieur : ordinis predicatorum] de Aquino super *Librum de causis* ». **F. 160va-b :** annotations d'un anonyme, d'une écriture cursive, à l'encre brune, mentionnant le commentaire d'Albert le Grand sur la *Physique* ainsi que le *De vegetabilibus*. Il cite également le commentaire d'Avicenne au *De anima* en le nommant *Commentator* ainsi que plusieurs livres de philosophie naturelle, il conclut d'ailleurs : « Et sic patet divisio scientie naturalis ». La deuxième colonne du texte ne semble pas avoir de lien avec la philosophie naturelle mais plutôt avec la géométrie.

Paris, BnF, Latin 16103

Fin XIIIe siècle

Rédigé en latin

§§ Écriture : gothique livresque. Ecriture de plus grand module signalant les changements de livres ainsi que le commencement des *lectiones* au sein des livres. Origine : Paris (université de Paris ?). Un seul copiste. Texte en deux colonnes. Recueil comprenant deux œuvres : Thomas de Aquino, *Sententia libri Metaphysicorum* (f. 1ra-173rb) ; Thomas de Aquino, *Super librum De causis* (f. 174ra-196rb).

§§ Lettres et initiales filigranées de type parisien rouges et bleues. Pieds-de-mouche rouges et bleus. Titres courants rouges et bleus.

§§ 196 f. de parchemin précédés d'une garde volante supérieure de parchemin portant deux traces nettes d'enchaînement ainsi que deux marques de fermoirs en marge gouttière. La contre-garde supérieure de parchemin révèle également deux traces nettes d'enchaînement, l'une au niveau de la marge de tête, l'autre au niveau de la marge inférieure. Garde volante inférieure de parchemin. Le dernier feuillet (f. 196v) présente l'ex-libris du collège de Sorbonne : En marge de petit fond annotation d'une encre estompée « ? de Bourich ».

§§ 280 x 217mm. Justification : marge de tête 30mm. Marge de gouttière :

45mm. Marge inférieure : 60mm. Marge de petit fond : 20mm.
§§ 17 Cahiers : 1+14[12](f. 1r-168v) + 1[5] (f. 169r-173v) + 1 onglet de parchemin + 1[12] (f. 174r-185v) + 1[11] (f. 156r-196v) + un onglet de parchemin + 1.
Reliure de parchemin estampée de filets. Dos à 5 nerfs. Titre au dos à l'encre : « Metaphysica Aristotelis Thomas de Aquinas (!) MS »
§§ Historique de conservation :
Petrus, curé de Farbu. Collège de Sorbonne.

Ce manuscrit a circulé au sein de l'université de Paris par *pecie* (Murano, n°886, Reilly, 1972), du moins en ce qui concerne la première partie du *codex,* à savoir le commentaire de Thomas d'Aquin aux XII livres de la *Métaphysique.* Selon, J.P Reilly (1972), le manuscrit Latin 16103 appartient à la même famille textuelle que le Latin 16102, ayant également appartenu à la maison de Sorbonne après avoir circulé par *pecie.* Ces deux *codices* auraient donc pu être copiés sur le même *exemplar.* Il est fort probable que le commentaire au *Liber de causis* ait également circulé par *pecie.* Les deux œuvres ont été copiées par le même copiste et bénéficie de la même décoration.

Le manuscrit Latin 16103 fut ensuite légué au collège de Sorbonne par son dernier possesseur : Petrus de Farbu, ancien sociétaire de Sorbonne. L'ex-libris de la maison au f. 196v y fait explicitement référence : « Scripta Thome super *Methaphysicam* et *De causis*, pauperum magistrorum de Sorbonna, ex legato magistri Petri curati de Farbu Precium C. solidos ». Petrus est mentionné dans l'obituaire du collège de Sorbonne contenu dans le manuscrit Latin 16574 f. 27v, au 25 février : « *Obiit Magister Petrus de Farbu, quondam socius domus, qui legavit 100 libratas librorum turonensium pro quo societas ordinavit fieri anniversarium* ». Neuf manuscrits légués par Petrus de Farbu sont aujourd'hui conservés dans le fonds latin. Les latins 16104 (Thomae de Aquino, ***Sententia libri Ethicorum***) et 16153 (Thomas de Aquino, *Commentarium in octo libros Physicorum*) ont été réalisés par le même copiste que le latin 16103.

Les manuscrits légués par Petrus de Farbu sont tous présents dans le catalogue de 1338 ou le catalogue double de la bibliothèque des livres enchaînés. Le manuscrit Latin 16103 faisait partie du fonds enchaîné si l'on se fie aux deux traces d'enchaînement situées sur la contregarde supérieure et sur la garde volante supérieure. Selon Glorieux[2], ce manuscrit pourrait correspondre à la cote AD.i des *Libri naturales* citée par le Répertoire méthodique (NAL 99 p. 337) : « Scripta Thome super Metaphysicam *Omnes homines naturaliter scire desiderant, sicut dicit philosophus* ». Le manuscrit Latin 16103 a dû entrer dans le collège, à la mort de Petrus de Farbu, entre 1290 et 1306[3].

2. Glorieux, *Aux origines*, p. 286
3. Rouse, *The early library of the Sorbonne,* p. 243

Contenu : F. 1ra-173rb [Thomas de Aquino, *Sententia libri Metaphysicorum*] : « Omnes homines natura scire desiderant. Sicut docet Philosophus in *Politicis* suis …-… primum movens et primum intelligibile et primum bonum quod supra dixit Deum qui est benedictus in secula seculorum. Amen ». **F. 174ra-196rb [Thomas de Aquino, *Super librum De causis*]** : « Sicut dicit Aristoteles Philosophus in X *Ethicorum*, ultima felicitas hominis consistit …-… Et huius quidem probatio inducitur que premissa est. Et sic terminatur totius *Liber de causis*. Sint gratie Deo omnipotenti qui est prima omnium causa. Explicit sententia fratre Thome super *Librum de causis* ».

Paris, BnF, Latin 16122

Fin XIIIe siècle-début XIVe siècle (entre 1291-1306).

Rédigé en latin.

§§ Écriture : gothique livresque. Un seul copiste (même copiste que le Latin 16184). Texte en deux colonnes. Origine : France, Paris (université de Paris). Recueil comprenant deux œuvres : Egidius Romanus, *Super De causis* (f. 1ra-95rb) ; Egidius Romanus, *Super De generatione et corruptione* (f. 96ra-166rb).

§§ Deux initiales historiées aux motifs végétaux dans un encadrement bleu rehaussé à la feuille d'or (f. 1r et f. 96r) avec rinceaux. F. 96v et f. 134r : grandes lettres rechampies rouges et bleues avec rinceaux rouges et bleus. Lettres filigranées de type parisien. Pieds-de-mouche rouges et bleus. Titres courants rouges et bleus à partir du f. 96r jusqu'au f. 166r. Réglures à la mine de plomb. Piqûres apparentes.

§§ 167 f. de parchemin. Foliotation ancienne jusqu'au f. 165v. Au f. 166v intervention du bibliothécaire du collège de Sorbonne, une même main, soignée, à l'encre claire, a rédigé l'ex-legato et l'ex-libris : « Iste liber est pauperum magistrorum de Sorbonna ex legato magistri Petri de Lemovicis quondam socii domus huius » ; le contenu : « In isto libro continentur expositiones edite a fratre Egidio ordinis heremitarum super libros *De causis* et *De generatione* », la prisée : « Precii 10 lib. ». D'une autre main, probablement contemporaine : « Incathenabitur » « 30us ». Au f. 167v, correspondant à une garde volante de parchemin, en marge inférieure, au crayon, d'une main peu soignée : « Hic continentur expositiones libri *De causis* et *De generatione* a fratre Egidio … ». Cette même main a annoté le manuscrit.

La contregarde supérieure présente deux traces nettes d'enchaînement, en marge supérieure et en marge inférieure. Ces traces sont également visibles au

f. 1r. On note également deux traces de fermoirs.
§§ 360 x 255mm. Justification : marge de tête : 25mm. Marge inférieure : 70mm. Marge de gouttière : 55mm. Marge de petit fond : 40mm.
§§ 14 Cahiers. 13^{12} (f. 1-155v) + 1^{11} (f. 156r-166v) + 1.
Mentions de *pecia* : f. 6v ; f. 20 (marge de petit fond) : « Quaternio VIIus » ; f. 43r : « XIII finit » ; f. 101v
§§ Reliure de parchemin, encadrement de double filet. Dos à 6 nerfs. Titre au dos à l'encre : « Egidius libri *De causis* et *De generatione* ».
§§ Historique de conservation :
Université de Paris. Pierre de Limoges. Collège de Sorbonne.

Ce manuscrit a circulé par *pecie,* du moins en ce qui concerne la première partie dédiée au commentaire de Gilles de Rome au *Liber de causis.* En effet, on note plusieurs mentions de celles-ci. Il est fort probable, au vu de la composition régulière des cahiers en sénions, que le commentaire au *De generatione* a également bénéficié du système de *pecie*. Selon la liste du stationnaire André de Sens (1304), le commentaire de Gilles au *Liber de causis* circulait en 31 *pecie* pour 2 sol.

Le manuscrit a par la suite appartenu à Pierre de Limoges comme l'indique l'*ex-libris* du collège auquel est toujours adjoint l'ex-legato : « Iste liber est pauperum magistrorum de Sorbonna ex legato magistri Petri de Lemovicis quondam socii domus huius ». Celui-ci a peu annoté le manuscrit, on constate quelques notes marginales succinctes. Il lègue ce manuscrit au collège à sa mort en 1306. Le codex était déjà formé de ces deux traités, la table du contenu de la même main que celle ayant rédigé l'ex-libris, pouvant être datée du XIVe siècle, en fait état, de même que l'annotateur anonyme du f. 167r. Le manuscrit est cité dans le catalogue de 1338 à la rubrique « Scripta et questiones super libros Arisotelis » au n°30, il est mentionné « Defficit quia cathenatus » comme la note du f. 166v le confirme : « Incathenabitur .30. ». Cette note est probablement contemporaine de la rédaction du catalogue de 1338. Les traces nettes d'enchaînement corroborent également ces mentions bibliothéconomiques. Le manuscrit Latin 16607 pourrait bien correspondre aux œuvres cités dans l'inventaire sommaire de 1321-1338 au pupitre AB : « Expositio fratris Egidii super *De causis*. Exposicio ejusdem super *De generatione* » et donc probablement à la cote AB.b.
§§ **Contenu : F. 1ra-95rb [Egidius Romanus, *Super De causis*]** F. 1ra : « Incipit exposicio libri *De causis* edita a fratre Egidio de Roma ordinis fratrum heremitarum sancti Augustini ». F. 1ra : Dedicacio : « Ex illustri ac generosa prosapia oriundo viro magnifico et suo domino spirituali domino Benedicto Dei gratia sancti Nicolai in carcere Tulliano dyacono cardinali …-… Conservet nos Deus ecclesie sue sancte columpna per tempora per tempora longa ».

F. 1ra-2vb : Proemium : « Philosophus in primo *Metaphysice*, postquam dixerat metaphysicam esse de primis causis …-… Hiis visis ad expositionem littere accedamus ». F. 2vb-95ra : Textus « Omnis causa primaria et cetera. Actor huic libro premittit quandam propositionem que est quasi prohemium respectu totius operis …-… Iam ergo manifestum est et planum. Epilogat circa determinata dicens : Iam ergo manifestum est et planum quia omnis unitas post unum verum id est unum primum est super unitas acquisita et cetera …-… f. 95rb : Et in hoc terminatur sentencia *Libri de causis*. Nam sicut iste liber incepit ab habundancia cause prime, dicens quod causa primaria plus est influens, sic terminatur in unitate et superfluitate, id est super habundantia cause prime que est Deus benedictus et sublimis cui est honor et gloria in secula secularum. Amen. Explicit Sentencia super *Libro de causis* edita a fratre Egidio de Roma ordinis heremitarum sancti Augustini completa Baiocis ». **F. 96ra-166rb : [Egidius Romanus, *Super De generatione et corruptione*]** F. 96ra-96va : Prologus « Incipit sententia super librum *De generatione et corruptione* edita a fratre Egidio de Roma ordinis heremitarum sancti Augustini. Anima ut testatur Philosophus est quodammodo omnia …-… Hoc viso ad expositionem littere accedamus ». Textus F. 96vb-166rb : « De generatione et corruptione et cetera. Consuetudo est Philosophi suis libris premittere prohemia, quod et in hoc libro fecit. Possumus ergo hunc librum …-… ad presens autem hec que dicta sunt super libro *De generatione* sufficiant. Laus sit ipsi Christo Filio Dei unigenito cuius inenarrabilis generatio omnis generationis est principium causa et ratio. Qui cum Patre et Spiritu Sancto est unus Deus Benedictus in secula seculorum. Amen. Explicit sententia super libro *De generatione* edita a fratre Egidio de Roma ordinis fratrum heremitarum sancti Augustini. Deus gratia ».

Paris, BnF, Latin 16607

Fin XIIIe siècle

Rédigé en latin.

§§ Écritures : gotiques livresques. 4 copistes : A : f. 1ra-26vb et f. 28ra-48rb ; B : 27ra-va ; C : f. 49ra-116vb ; D : f. 118ra-158rb. Texte en deux colonnes. Recueil comprenant 5 œuvres dont un extrait du prologue au commentaire de Gilles de Rome sur les *De sophisticis Elenchis ?* (f. 1v) : Thomas de Aquino, *Super librum De causis* (f. 2ra-26vb) ; Thomas de Aquino, *De mixtione elementorum* (f. 27ra-va) ; Albertus Magnus, *De natura et origine anime* (f. 28ra-48rb) ; Thomas de Aquino, *In De celo et mundo* (f. 49ra-116vb) ; Hildegardis Bingensis, *Liber divinorum operum* (III, visio 5, cap. 24) (f. 118ra-157vb) ; Ps. Hyeronimus, *Signa XV dierum ante diem iudicii* (f. 157vb-158rb).

§§ F. 2ra-116vb : Initiales filigranées de type parisien rouges et bleues. Rubriques à l'encre rouge. Titres courants rouges et bleus. Pieds-de-mouche rouges et bleus. F. 118ra-158rb : Initiales rouges et pieds-de-mouche à l'encre rouge.

§§ 158 f. de parchemin précédés d'une garde volante supérieure de papier et d'une garde volante inférieure de papier. F. 98r-116v : parchemin très détérioré, plusieurs retouches sont à noter. Traces de brûlures en particulier aux f. 98-99 et f. 112. Au f. 1v prologue au commentaire de Gilles de Rome aux *Sophistici elenchi* de la main de Godefroid de Fontaines, ancien possesseur du manuscrit : « Quia non cognoscitur res nisi ratiocinando et discurrando a principiis ad conclusiones ». Au f. 117r notes du collège de Sorbonne de différentes mains : « In hoc volumine continentur : Thomas : *Super librum de causis* ; item qualiter elementa sunt in mixto ; item super duos primos *libros De celo et mundo* ; Albertus *De natura et origine anime* ». Ex-libris du collège : « Iste liber est pauperum collegii magistrorum studentium in theologica facultate, ex legato magistri Godefridi de Fontibus/ Precii XI sol ». En marge inférieure d'une main différente : « Inter mixta philosophorum 22 ». Et probablement de la même main qui a rédigé les notes précédentes : « cathenatur ».

On note également au f. 158r, de la même main qu'au f. 117r : « In hoc libro continentur *Sermones Hildegardis*. Iste liber est collegii pauperum magistrorum de Sorbonna studentium in theologica facultate ex legato magistri Godefridi de Fontibus. Precii XX. Sol. ». D'une main différente, d'une écriture cursive : « inter cronicas XII ». A nouveau d'une main différente en marge inférieure : « cathenatus ».

Les différentes mentions des folios 117r et 158r démontrent que le manuscrit Latin 16607 est un recueil factice, à l'origine duquel se trouvent deux *codices* distincts.

Au f. 1r : trace très nette d'enchaînement.

§§ 230 x 170mm. Justification : (f. 2ra-26vb/ f. 28ra-48rb) : marge supérieure : 25mm. Marge inférieure : 35mm. Marge de gouttière : 13mm. Marge de petit fond : 20mm. Justification : (f. 27ra-va) : marge supérieure : 18 mm. Marge inférieure : 38 mm. Marge de gouttière : 20mm. Marge de petit fond : 20mm. Justification : (f. 49ra- 116vb) : marge supérieure : 20mm. Marge inférieure : 33mm. Marge de gouttière : 25 mm. Marge de petit fond : 15 mm. Justification : (f. 118ra-158rb) : marge supérieure : 25mm. Marge inférieure : 38 mm. Marge de gouttière : 40 mm. Marge de petit fond : 15 mm.

§§ 20 Cahiers. 1+ 1^{1} (f. 1) + 1^{12} (f. 2r-13v) + 1^{8} (f. 14r-21v) + 1^{6} (f. 22r-27v) + 1^{12} (f. 28r-39v) + 1^{8} (f. 40r-47v) + 1^{1} (f. 48) + 4^{12} (f. 49r-96v) + 1^{11} (f. 97r-107v) + 1^{8} (f. 108r-115v) + 1^{2} (f. 116r-117v) + 5^{8} (f. 118r-157v) + 1^{1} (f. 158) + 1.

Reliure XIXe siècle : Titre imprimé au dos : « Thomas de Aquino Liber de

causis ».

§§ Historique de Conservation :

Godefroid de Fontaines. Collège de Sorbonne.

Recueil ayant appartenu à Godefroid de Fontaines. A l'origine il s'agissait de deux manuscrits distincts comme l'indiquent les feuillets 117r et 158r portant les mentions bibliothéconomiques de la maison de Sorbonne et indiquant le contenu des deux manuscrits. Le premier manuscrit, constituant la première partie du Latin 16607, présente les écrits de Thomas d'Aquin sur le *Liber de causis*, le court traité *De mixtione elementorum,* le *De natura et origine anime* d'Albert le Grand et le commentaire au *De celo et mundo* de Thomas prenant fin au livre 3 au début de la *lectio* 4, tout comme le manuscrit Latin 16144 légué par Etienne de Genève au début du XIVe siècle. On remarquera que l'ordre que donne la table du contenu de la première partie n'est pas le même qu'aujourd'hui, ainsi les trois traités de Thomas inauguraient le manuscrit et ceux-ci étaient suivis du traité d'Albert. Le deuxième manuscrit (deuxième partie du Latin 16607) est constitué par les sermons d'Hildegarde de Bingen. Une note anonyme, d'une main cursive du XIVe siècle a indiqué en marge de tête au f. 118r que 8 feuillets manquent au premier sermon.

Ces deux manuscrits ont été légués au collège de Sorbonne à la mort de Godefroid de Fontaines entre 1303 et 1306. Godefroid a copié le début du prologue du commentaire de Gilles de Rome aux *Sophistici elenchi*, mais a peu annoté le reste des deux manuscrits.

Les différentes mentions des f. 117r et f. 158r précisent la situation des manuscrits dans la bibliothèque du collège. Il est fort probable que ces deux *codices* aient été, dès leur entrée, intégrés à la bibliothèque des livres enchaînés. Hormis les deux tables des contenus, on peut lire deux mentions *cathenatus*, vraisemblablement antérieures aux mentions « inter mixti philosophorum XXII et inter cronicas XII », de mains différentes, qui renvoient directement au catalogue de 1338, lui-même signalant les manuscrits comme étant cathenatus. Il est difficile de repérer ces manuscrits dans le répertoire méthodique des livres enchaînés, plusieurs mentions pourraient correspondre mais l'absence de référence aux incipits des deuxième et antépénultième folios ne permet pas de vérifier ces hypothèses.

Ce qui peut être affirmé est que les deux manuscrits, aujourd'hui réunis sous la cote Latin 16607, étaient présents dans la bibliothèque des livres enchaînés et ce avant 1338. Les deux notices de l'époque moderne présentent le manuscrit dans un ordre différent de celui que nous possédons aujourd'hui. En effet, le traité d'Albert suivait le commentaire au *Liber de causis* de Thomas et précédait le *De mixtione elementorum.* Aujourd'hui il en est autrement, cette inversion est probablement due à l'entreprise de reliure initiée au XIXe siècle

et qui donna son ordre actuel au manuscrit.

§§ **Contenu : F. 2ra-26vb [Thomas de Aquino, *Super librum De causis*]** : « Sicut Philosophus dicit in X *Ethicorum* ultima felicitas hominis consistit in optima hominis …-… huius quidem probatio inducit que premissa est. Et sic terminatur totius *Liber de causis*. Sint gratie Deo omnipotenti qui est prima [causa] omnium causa ». **F. 27ra-va [Thomas de Aquino, *De mixtione elementorum*]** : « Dubium apud multos scilicet quomodo elementa sint in mixto …-… ut corpus et album nec corrumpuntur nec alterum nec ambo : salvatur enim virtus eorum ». **F. 28ra-48rb [Albertus Magnus, *De natura et origine anime*]** : « Incipit liber *De natura et origine anime*, tractatus primus de natura anime in corpore …-… de generatione igitur et distinctione et natura et statu anime et incorruptione et opere cum dictum est a nobis. Explicit tractatus *De origine et anime* ». **F. 49ra-116vb [Thomas de Aquino, *In De celo et mundo*]** : « Sicut Philosophus dicit in I *Physicorum* tunc opinamur unumquodque cum causas cognoscimus primas …-… Et ideo formalem compositionem corporum describens Plato dicebat quod corpora componuntur ex superficiebus secundum (sic !) line". **F. 118ra-157vb [Hildegardis Bingensis]**, *Liber divinorum operum* (III, visio 5, cap. 24) : « Sancta enim divinitas signa et miracula in christiano populo tunc faciet, sicut etiam cum Moyse in columpna nubis fecit » **F. 157vb-158rb [Ps. Hyeronimus, *Signa XV dierum ante diem iudicii*]** : Expl. « Et in valle Josaphat vocabitur omnis homo angelis congregantibus eos ».

Paris, BnF, Latin 16635

XIIIe-XIVe siècles

Rédigé en latin.

§§ Recueil factice composé de 4 unités codicologiques. Écritures gothiques semi-livresques. 5 copistes : f. 2r-54v ; f. 54r-73v ; f. 74ra-88ra ; f. 88va ; f. 89r-94r. Origine : France (Paris). F. 2r-88va : texte en deux colonnes. F. 89r-94r : texte à longues lignes. Recueil comprenant 7 œuvres : *Philosophia pauperum* incompletus (f. 2r-51r) ; Anonymus, *Cum summum in vita scolarium* (f. 51r-54v) ; *Flores parvi seu Auctoritates librorum Aristotelis* (f. 54r-73v) ; Anonymus, *Commentarium librorum III De anima* (f. 74ra-86va) ; Anonymus, *Notulae Oxoniensis supra librum De sensu et sensato* (f. 86va-88ra) ; Aristoteles, *De memoria et reminiscentia* (fragmentus) (f. 88va) ; *Liber de Causis* (f. 89r-94r).

§§ F. 2r-54v : Initiales simples à l'encre rouge, pieds-de-mouche à l'encre rouge, lettres réhaussées de rouge, titres courants irréguliers. Au f. 27r : diagramme circulaire de 15mm de diamètre dans le développement sur les *Météora*

d'Aristote. F. 54r-73v : initiales simples à l'encre rouge, pieds-de-mouche à l'encre rouge, lettres rehaussées de rouge, rubriques à l'encre rouge. F. 74ra-88ra : décoration inachevée (emplacement laissé vide pour les initiales), pieds-de-mouche à l'encre rouge, citations soulignées de rouge. F. 89r-94r : décoration inachevée.

§§ 94 f. de parchemin. Le f. 94 est un billet de 40mm découpé dans le feuillet. Présence de deux onglets après le f. 94. La contregarde porte des traces très nettes de fermoirs, également visibles sur les f. 1-4. Un billet provenant d'une ancienne garde du manuscrit a été collé à la contre-garde et présente une table du contenu d'une écriture fin XIVe siècle - début XVe siècle : « Hic continentur *Summe et principaliores conclusiones philosophorum/ De celo et mundo/ De generatione et corruptione/ Metheorum/ De anima/ Auctoritates excerpte a tota philosophia naturali, morali et logica/ Item Liber de causis* ».

§§ 229 x 170mm. Justification : F. 2r-54v : marge de tête : 20 mm. Marge de gouttière : 40 mm. Marge inférieure : 50 mm. Marge de petit fond : 10 mm. F. 54r-73v : marge de tête : 20 mm. Marge de gouttière : 35 mm. Marge inférieure : 45 mm. Marge de petit fond : 10 mm. F. 74ra-88ra : marge de tête : 15 mm. Marge de gouttière : 20 mm. Marge inférieure : 40mm. Marge de petit fond : 5 mm. F. 89r-94r : marge de tête : 20 mm. Marge de gouttière : 25 mm. Marge inférieure : 30 mm. Marge de petit fond : 18 mm.

§§ 13 Cahiers.1^{6} (f. 2-8) + 1^{7} (f. 8-14 + 1 onglet) + 1^{7} (f. 15-21 + 1 onglet) + 1^{8} (f. 22-29) + 1^{8} (f. 30-37) + 1^{9} (f. 38-46+ 1 onglet) + 1^{7} (f. 47-52 + 1 onglet) + 1^{10} (54-63) + 1^{10} (64-73) + 1^{8} (f. 74-81) + 1^{7} (f. 82-88 + 1 onglet) + 1^{4} (f. 89-92) + 1^{2} (f. 93-94)

Reliure de parchemin. Dos à 4 nerfs. Titre au dos à l'encre illisible.

§§ **Historique de conservation :**

Collège de Sorbonne.

Ce manuscrit appartint au collège de Sorbonne. Aucun ex-libris n'a subsisté. Son absence des catalogues médiévaux laisse à penser qu'il est entré après 1338. Il faisait probablement partie du fonds en circulation car il ne présente aucune trace de chaîne. L'ajout d'un titre courant au f. 2r en marge supérieure : « Libri quinque Alberti Magni in philosophia naturali et [principio] philosophorum » semble être le fait d'un bibliothécaire du collège dont on retrouve la main dans plusieurs autres manuscrits provenant de Sorbonne. Une table du contenu rédigée sur une ancienne garde volante (aujourd'hui un billet collé au contre-plat) a, semble-t-il, été établie peu de temps après l'entrée du volume au collège.

Le manuscrit latin 16635 comprend de nombreuses annotations d'une main soignée du XIVe siècle (f. 2r-48r), à l'instar des f. 32v-33r (section dévolue aux *Metheora*) comprenant en marge inférieure un développement de l'annotateur

sur les comètes.
§§ **Contenu : F. 2r-51r** [***Philosophia pauperum***] : « Philosophia dividitur in tres partes videlicet logicam, ethicam et physicam …-… et hec de anima et potentiis ipsius ad presens dicta sufficiant. Explicit ». **F. 51r-54v** [**Anonymus, *Cum summum in vita scolarium***] : « Cum scientia duplicem habeat comparacionem …-… hiis igitur partibus philosophie sufficienter enumeratis quam audire volueritis eligatis ». F. 54r-73v [***Flores parvi* seu *Auctoritates librorum Aristotelis***] : « Cum omne nostrum appetitum movere debens …-… invento facile est addere et augere reliquum. Explicit ». F. 74ra-86va [**Anonymus, *Commentarium super De anima***] **:** « Bonorum honorabilium et ceteris sicut potest colligi ex verbis …-… suas conceptiones. Explicit *De anima* ». **F. 86va-88ra** [**Anonymus, *Notulae Oxoniensis supra librum De sensu et sensato***] **:** « Quoniam autem de anima quadruplex invenitur …-… modo se habeat, est utilis cerebro et propter hoc ». **F. 88va** [**Aristoteles, *De memoria et reminiscentia***] : « De memoria autem et memorari dicendum quid est …-… multis aliorum animalium forte autem nulli mortalium, quando neque nunc omnibus ». **F. 89r-94r** [***Liber de causis***] : « Omnis causa primaria plus est influens supra causatum quam causa universalis …-… faciens acquirere non acquisitum sicut ostendimus. Completus est sermo. Explicit ».

INDEX

INDEX OF MANUSCRIPTS

Aberystwyth,
National Library of Wales,
2050B, 12, 22, 32, 37–44, 67
Aschaffenbourg,
Hoftbibliothek,
44, 24, 25
Augsburg,
Staats- und Stadtbibliothek,
4° Cod. 68, 239
Bad Windsheim,
Stadtbibliothek,
104, 24, 25
Barcelona,
Arxiu de la Corona d'Aragó,
Ripoll 109, 239, 338, 340, 342, 348, 355
Basel,
Universitätsbibliothek,
F.II.6, 17, 24
Berlin,
Staatsbibliothek, Preußischer Kulturbesitz,
lat. fol. 456, 57
lat. qu. 13, 20, 116
lat. qu. 906, 196
theol. lat. qu. 289, 21
Bruxelles,
Bibliothèque royale de Belgique,
760, 19
Erfurt,
Universitätsbibliothek,
Dep. Erf., CA. 2° 338, 23, 24
Dep. Erf., CA. 4° 236, 184–193, 197, 199, 203, 204, 207–211
Dep. Erf., CA. 4° 240, 19, 21, 23
Dep. Erf., CA. 4° 323, 24
Erlangen-Nürnberg,
Universitätsbibliothek,
498, 228, 242, 244–251, 254, 255
Firenze,
Biblioteca Nazionale Centrale, Conv. Sopp.
G.4.355, 196, 197
Graz,
Universitätsbibliothek,
966, 24
Halle (Saale),
Universität- und Landesbibliothek,
Qu. Cod. 123, 19
Wernigerode Za 27, 12, 13, 20, 28, 32–34, 38–40, 44, 67, 100, 116
Hamburg,
Staatsarchiv
512-1 Dom. Nr. 3, 183
Heidelberg,
Universitätsbibliothek,
Pal. Lat. 1032, 21, 22
Innsbruck,
Universitäts- und Landesbibliothek Tirol,
1039, 21, 23, 24
Kiel,
Universitätsbibliothek,
4 CCIII, 183
Bord 35, 24

Kraków,
Biblioteka Jagiellońska,
505, 243
622, 11, 20, 21, 116
702, 20, 21, 116
704, 17, 20, 116
736, 20, 23, 116
1982, 24
2085, 295
2088, 272, 278–280, 282–292, 296–298, 307, 308
2096, 295
2215, 272
2524, 295, 296
København,
Kongelige Bibliotek,
Ny Kgl. S. 26, 11, 16, 32, 102
Luxembourg,
Bibl. nationale,
53, 25
München,
Bayerische Staatsbibliothek,
Clm 18800, 22, 23
Clm 24871, 277
Clm 26868, 17, 28
Mainz,
Wissenschaftliche Stadtbibliothek,
I. 527, 21, 23
I. 560, 252, 253
I. 610, 226, 227, 230, 235, 236, 239, 242, 244–255
Paris,
Bibl. nationale de France,
lat. 10983, 352
lat. 15412, 360, 361, 381
lat. 15449, 357, 363, 364, 368, 373, 375
lat. 15819, 357
lat. 16082, 357, 358, 360, 361, 371, 376, 377
lat. 16083, 360, 361, 380–382
lat. 16084, 368, 369, 383, 384
lat. 16088, 357, 368, 385–387
lat. 16097, 370
lat. 16102, 389, 392
lat. 16103, 357, 368–370, 391, 392
lat. 16122, 357, 366, 393
lat. 16184, 393
lat. 16407, 368
lat. 16607, 357, 366, 370, 394–397
lat. 16635, 398, 399
lat. 16672, 386
NAL 99, 350, 354, 357, 358, 361, 365, 366, 390, 392
NAL 101, 384
NAL 338, 344
Praha,
Knihovna Metropolitni Kapituly u svatého Vita,
C.VI (413), 368
M.LV (1411), 228, 242, 244–251, 254
N.VIII (1532), 368
O.XV (1599), 279, 280, 282–292, 296–298, 307, 308
Národní knihovna České republiky,
I.F.25 (257), 228, 242, 244–251, 254, 255
III.G.2 (527), 24
X.H.12 (1990), 272
XIV.F.20 (2605), 271, 273
Tübingen,
Universitätsbibliothek,

Mc 103, 228, 243–246, 248–251, 254, 255
Uppsala,
Universitetsbibliotek,
C 639, 181, 184–190, 193, 194, 197, 199, 203, 204, 207–211
Vaticano (Città del),
Bibl. Apostolica Vaticana,
Pal. lat. 1058, 228
Vat. lat. 4567, 99
Venezia,
Biblioteca Nazionale Marciana,
lat. VI, 1 (2821), 196, 197
lat. VI, 99, 14, 16, 17, 20–23, 25, 28, 32, 34, 35, 37–44, 67, 116
Vodňany,
Městské muzeum a galerie Vodňany,
G 11 R (1206), 228, 244–246, 248–251, 254
Warszawa,
Biblioteka Narodowa,
II. 8057, 13, 15, 16, 25, 28, 29, 31, 32, 36–44, 67, 101, 103, 116
Wien,
Österreichische Nationalbibliothek,
lat. 4823, 19
lat. 5141, 243
Wrocław,
Biblioteka Uniwersytecka,
6130 Milich, II, 78, 276, 278, 279, 282, 284–292, 300, 307
I.Q.16, 238
I.Q.381, 272
IV.Q.20, 282, 295
IV.Q.55, 19–23, 25, 26
Zakład Narodowy im. Ossolińskich Biblioteka,
734, 274, 275, 278, 279, 282, 284–293, 297, 304–307

INDEX OF NAMES (BEFORE 1800)

Adalbertus Ranconi de Enricinio, 368
Adam de Bocfeld (Pseudo-), 64, 188, 190, 194, 196–199, 201, 203, 205, 209, 213, 214, 348, 361
Adam Pulchre Mulieris, 101, 103, 276, 356
Adenulfus de Anania, 356, 359, 377, 378
Alanus ab Insulis, 102, 369, 383, 385
Albertus Crantzius, 102
Albertus Magnus, 11, 14, 18, 19, 21, 23, 28, 29, 42, 46, 47, 49–52, 56, 62, 64, 65, 74–76, 79, 81–84, 91, 96, 101, 117, 118, 199–203, 206, 210, 213, 218, 221, 225, 226, 229–231, 233–235, 237, 239–242, 250, 253, 257, 259, 266–270, 273–275, 279, 282, 283, 294, 295, 302–306, 316, 322, 323, 333, 339, 343, 346, 355, 357, 363, 364, 366, 367, 373–375, 387, 391, 395–399
Alexander Aphrodisiensis, 343, 387
Alexander de Trebovia, 281
Alexander Halensis, 294, 323, 333, 344
Alexander Neckam, 273, 319
Alexius de Trzebon, 280, 281, 307
Alfarabi, 237, 283, 343, 347, 355, 365, 379
Algazel, 237, 259, 283, 379
Alkindi, 377, 379
Amalricus de Bena, 343
Andrea de Sancto Victore, 300
Anonymus,
  Augsburgensis, 239
  Bonnoniensis, 300
  Commentator Metaphisice, 100, 104
  Erffordensis, 52
  Liber de pomo et morte, 15, 105, 106, 273, 301, 303, 310, 311, 316, 317, 321, 334, 360, 383, 385, 388
  Questionum super Ebdomadas, 102
Anselmus Cantuariensis, 113, 155, 279
Antonius Andrea, 243, 294, 323, 333
Apuleius, 365, 367, 373–375
Aristoteles, 11–13, 15–21, 24, 27–29, 34, 45, 47, 50, 51, 66, 76, 79, 81, 96, 100, 102, 104, 105, 113, 115–117, 128, 147, 178, 189, 190, 196, 197, 199, 201, 202, 207, 210, 212, 213, 215, 216, 218–220, 222, 225–227, 236, 238, 240, 242, 243, 257, 258, 261, 268, 269, 272, 275–278, 280–283, 287, 294, 298, 301–303, 309–327, 330, 331, 333, 334, 337–340, 342–345, 348, 354, 355, 357, 358, 360, 361, 363, 365–367, 375–386, 388–390, 392, 393, 400
Arnulfus Provincialis, 340, 348

Auctoritates Aristoteles, 73, 76, 96, 113, 115, 141, 142, 159, 199, 213, 215, 218, 219, 222, 268, 269, 309, 311–318, 320, 322, 325, 330, 331, 334, 398, 400
Augustinus Hipponensis, 45, 88, 90, 111, 235, 237, 293, 360, 376, 394, 395
Averroes, 26, 27, 44, 46, 51, 66, 67, 79, 91, 196, 201, 211, 215, 216, 235, 237, 254, 260, 268, 297, 298, 305, 331, 345, 383, 384, 387
Avicebron, 15
Avicenna, 51, 188, 195, 201, 207, 208, 215, 222, 237, 240, 259, 283, 293, 297, 298, 303, 323, 334, 339, 342, 343, 347, 358, 365, 377, 379, 387, 391
Benedictus Hesse de Cracovia, 304
Bernardus (socius de Sorbona), 371
Bernardus Clarevallensis, 300
Bernardus Clarevallensis (Ps.-), 103
Bertholdus de Mosburch, 51, 99, 110–113, 115, 118
Boethius (A.M.T. Severinus), 13, 45, 75, 95, 100, 102, 105, 117, 128, 155, 185, 194, 197, 199–201, 213, 226–228, 235, 236, 245, 246, 267, 274, 278, 297, 298, 301, 308, 310–312, 314, 316–324, 333–336, 358, 377, 379
Boethius de Dacia, 15, 105, 293, 311, 324, 334
Bonaventura a Bagnorea, 300
Cato (Marcus Porcius), 281, 287, 303
Cicero (Marcus Tullius), 267, 319, 334, 373, 376
Claudius Ptolemaeus, 307, 316
Clemens V (papa), 369, 380, 385
Costa ben Luca, 359, 377, 378, 380
David de Dinanto, 342, 343
David Iudeus, 236, 239, 240, 244, 283
Dionysius Ps. Areopagita, 61, 75, 113, 130, 141, 235, 267, 310, 334
Dominicus Gundissalinus, 15, 105, 243, 310, 335, 356, 377
Edmundus Munerii, 371
Egidius Romanus, 21, 52–54, 65, 242, 243, 282, 283, 366, 367, 373, 374, 376, 393–395
Epicurei, 237
Euclidus, 33, 69
Eustratius Nicenus, 311, 312
Franciscus de Brzega, 272
Franciscus de Mayronis, 243
Georgius de Chrostow, 287
Gerardus de Abbatisvilla, 341, 351, 353, 354, 356, 358, 359
Gerardus de Monte, 19, 242
Gerardus Dumhiere, 371
Gerardus Remensis, 359
Gilbertus Porretanus, 242
Godefridus de Fontibus, 357, 366–368, 374, 375, 396, 397
Godfridus de Trano, 361, 381
Gondisalvus Fernandi, 372
Gregorius IX (papa), 348
Gregorius Magnus, 258

Gualterus Burleus, 243, 273, 316, 334
Guillelmus Baudin, 372
Guillelmus de Conchis, 218, 301, 322, 335
Guillelmus de Laire, 372
Guillelmus de Lieus (de Levibus), 27, 236, 295
Guillelmus de Moerbeka, 12, 15, 16, 26, 66, 67, 99–103, 106, 110, 113, 116, 192, 211, 333, 334, 346, 360, 381
Guillelmus de Saana, 341
Guillelmus Lochem, 226
Guillelmus Wheatley, 293, 301, 303, 310, 311, 314, 317, 319–322, 324, 335
Henri-Michel Guédier de Saint-Aubin, 382, 384, 386, 390
Henricus de Geysmaria, 181–184, 186–191, 193, 194, 196, 197, 199–201, 203–210, 212, 223
Henricus de Quesnayo, 372
Henricus Gandavensis, 374
Henricus Gandavensis (Pseudo-), 202, 204–209
Hermannus Werdinensis, 300
Hermanus de Heyda, 15, 16, 24–26, 103, 105
Hermes Trismegistus, 242
Heymericus de Campo, 19, 52, 118, 226, 233, 241, 242
Hildegardis Bingensis, 370, 396–398
Horatius Flaccus, 316, 335
Hugo de Sancto Victore, 301, 313, 335
Iacobus Britonis, 361, 382
Iacobus de Gostynin, 243, 275
Iacobus de Leinka, 360, 361, 380, 381
Iacobus de Viterbo, 229
Iacobus Stymeken, 15
Innocentius III (papa), 338, 343
Innocentius IV (papa), 345
Iohannes Baudequin, 372
Iohannes Buridanus, 15, 18, 29, 45, 103, 106, 273, 276, 304, 330, 335
Iohannes Datus, 243
Iohannes de Atrio, 371
Iohannes de Dacia, 349
Iohannes de Glogovia, 272, 278–280, 282, 295
Iohannes de Lapide, 372
Iohannes de Nova Domo, 52, 226, 229, 234, 236, 241–243, 273–276, 305, 306
Iohannes de Pizano, 243
Iohannes Duns Scotus, 27
Iohannes Galensis, 273, 301, 303, 319, 335
Iohannes Grotkow, 26
Iohannes Happe de Juteborg, 14, 101
Iohannes Hus, 88
Iohannes Krosbein, 11, 14, 16–20, 22–28, 37, 42, 43, 45–47, 49–57, 59–66, 68
Iohannes Lamasse, 363, 364, 375
Iohannes Quidort, 106
Iohannes Solerii, 371
Iohannes Versor, 242, 243
Iohannes Voldner, 272
Iohannes Wenck (?), 225–228, 242, 252, 253, 274
Jacobus de Venetiis, 67, 211
Jean Riviere, 363, 375

Johann Michael Heusinger, 14
Judocus de Liza, 371

Konrad Kachelofen, 18, 19, 23

Lambertus de Monte, 19, 241
Leonhardus de Nuremberga, 25
Lucas de Magno Cosmin, 272, 287, 300

Maimonides, 398
Mangotus Erfordiensis, 243
Marcellus Geist, 227, 252, 253
Marsilius de Inghen, 27, 28
Martinus Talayero, 371
Mauricius de Dresda, 277, 291, 303
Michael Scotus, 67, 211, 355
Myngodus, 17, 227

Nicasius de Planca, 357, 386, 387
Nicolaus Ambianensis, 142, 377, 380, 383, 385
Nicolaus Cusanus, 28, 225
Nicolaus Damascenus, 190, 201, 213
Nicolaus Repus, 371
Nicolaus Weygel, 102

Paul de Worczyn, 304
Petrus Benin, 362
Petrus Corboliensis, 342
Petrus de Alliaco, 278
Petrus de Croco, 361, 382
Petrus de Farbu, 367, 392
Petrus de Lemovicis, 393, 394
Petrus de Rupella, 229
Petrus de Sienno, 304
Petrus Garyn, 15, 26
Petrus Hispanus, 213
Petrus Lestroit alias Stricti, 372
Petrus Lombardus, 293, 344
Petrus Parvi, 371
Petrus Steinbeck, 183, 184
Petrus Sutor, 23
Plato, 51, 56, 117, 189, 195, 210, 218, 221, 237, 287, 288, 303, 319, 398
Plotinus, 62
Proclus, 11–16, 25, 27, 28, 52, 61, 62, 64, 77, 99–104, 106, 107, 110–113, 115–119, 170, 200, 201, 205, 208, 293, 329, 335, 339, 341, 346, 370
Publilius Syrus, 320, 335

Radulfus Brito, 88
Reginaldus du Brule, 361, 382
Ricardus de Furnivale, 350, 353–355
Richardus Palefroy, 361, 372
Robertus de Curceto, 343, 346
Robertus de Sorbona, 340, 349, 351–353, 357
Robertus Grosseteste, 333
Robertus Ketenensis, 69
Robertus Kilwardby, 373, 376
Rogerus Bacon, 74, 197, 202–207, 209, 210, 294, 338, 339

Salimbene de Adam, 300
Sedulius Scotus, 300
Seneca, 237, 288, 309–314, 316–318, 320, 321, 324, 335
Sigerus de Brabantia, 52, 56, 57, 65, 335, 339, 340, 345–347, 368
Stanislaw de Uscia, 272
Stephanus de Olsna, 278, 307
Stephanus Godeau, 372, 377
Stephanus Tempier, 57

Themistius, 188, 195, 201, 222
Theodoricus Teutonicus de Vriberg, 64, 66, 99, 112, 199
Thomas de Aquino, 15, 18, 19, 23, 25, 26, 28, 29, 40, 46,

52, 53, 56, 62, 64, 67, 74, 75, 79, 83, 103–105, 199, 200, 204–206, 209–211, 213, 219, 226, 229, 234, 238, 239, 242, 243, 257, 273, 275, 279, 282, 293–295, 300–305, 317, 323, 326, 329–331, 333, 336, 338–340, 346, 347, 357, 366, 367, 387, 389–393, 395–398
Thomas de Erfurt, 27
Thomas de Esquetot, 362
Thomas de Sutton, 276, 277
Ursinus Tibout, 371
Valentinus de Grunpergk, 276
Valerius Maximus, 319, 336
Victor Baeust, 371
Wedego de Ramin, 15
Witelo, 101, 356

INDEX OF NAMES (AFTER 1800)

Aertsen, J.A., 225, 234, 272, 293, 357
Andermann, U., 102
Andersson-Schmitt, M., 184
Andújar, E., 57
Angotti, C., 181, 271, 344, 352, 362
Anzulewicz, H., 57
Aouad, M., 63
Atucha, I., 293
Baeumker, C., 101, 356
Bakker, P.J.J.M., 293
Baldzuhn, M., 281
Baneu, A., 239
Bataillon, L.-J., 196, 347
Baumgarten, A., 271, 335
Bazán, B., 57
Beaujouan, G., 337
Beck, A., 14
Bériou, N., 344, 352
Berndt, R., 300
Besson, A., 350
Bianchi, L., 57, 338, 347
Biard, J., 64
Bieler, L., 334
Birkenmajer, A., 101, 242, 338, 343, 353, 354
Blaise, A., 60
Blažek, P., 271
Boese, H., 12, 15, 16, 25, 26, 77, 100–104, 106–110, 113, 116, 117, 121, 335, 346
Boetticher, M. von, 182
Boss, G., 99
Bossier, F., 334
Boulnois, O., 66
Brams, J., 334, 346
Bray, N., 115
Brinkhus, G., 243
Brînzei, M., 181, 271, 281, 293
Bünz, E., 26
Burnett, Ch., 187, 196, 197
Bursill-Hall, G.L., 27
Busard, H.L.L., 69
Cai, P.R., 300
Callus, D.A., 196
Calma, D., 11, 26, 27, 52, 64, 99, 101, 113–116, 150, 181, 184, 197, 199, 225, 228, 233, 239, 271, 293, 294, 302, 337, 345, 357, 368
Canal, J.M., 103
Carrier, J., 239, 339, 340, 342, 348
Carron, D., 27, 236, 295
Cesalli, L., 22, 235
Chatelain, E., 17, 226, 340
Chevallier, Ph., 61, 334
Compagno, C., 225
Correns, P., 105, 335
Costa, I., 88
Courtenay, W.J., 22, 57
Crawford, F.S., 67, 211
Crowley, Th., 339
Crull, F., 16
Curry, E., 11, 181
D'Ancona, C., 208, 235, 239, 339
Dagron, T., 343
De Leemans, P., 18, 20, 23, 24, 27, 28
de Libera, A., 19, 52, 226, 230, 234, 239, 274, 295, 339, 340, 348, 364
De Raedemaeker, J., 20
De Rijk, L.M., 15, 18, 29, 31, 45, 46, 67, 101, 103, 104, 106, 113, 115, 116, 213
De Smet, D., 62

Delisle, L., 352–355, 357, 359, 361, 364, 365, 368
Delorme, F.M., 74, 294
Denifle, H., 17, 226, 340
Dietz, L., 25
Dod, B.G., 333, 334
Dodds, E.R., 62
Domański, J., 271, 272
Donati, S., 196, 197, 338
Döring, D., 26
Dreyer, M., 142
Drossaart Lulofs, H.J., 213
Ducos, J., 24
Dufeil, M.-M., 346
Duin, J.J., 56, 357
Dunphy, W., 56

Ebbesen, S., 337
Elders, L., 339
Elmarni-Jamal, A., 63
Emery, K.Jr., 22, 357
Evans, G.R., 293

Falmagne, Th., 25
Fauser, W., 51, 101, 282, 333, 339
Federici-Vescovini, G., 338
Fischer, H., 242
Fliege, J., 19
Folkerts, M., 69
Fournier, G., 350, 351, 368
Führer, M., 99

Gabriel, A.L., 226
Gasiorowski, A, 281
Gauthier, R.-A., 67, 79, 211, 219, 333, 345
Germann, N., 22, 235
Gersh, S., 99, 208
Gescher, F., 57
Geyer, B., 117
Giacomotto-Charra, V., 24
Giraud, C., 362
Glorieux, P., 196
Grabmann, M., 19, 196, 348
Grand, Ph., 353
Graven, H., 57
Gréard, O., 352
Grellard, Ch., 360, 361
Guagliardo, V.A., 40
Guidubaldi, E., 101
Guldentops, G., 99

Hallberg, H., 184
Halm, K., 17
Hamesse, J., 22, 73, 115, 141, 187, 199, 213, 334
Häring, N.M., 102
Hascher-Burger, U., 243
Hasnawi, A., 63
Haubst, R., 225–228, 274
Hauréau, B., 344
Hedlund, M., 184
Herricht, H., 100
Hess, C.R., 40
Heydeck, K., 12, 13, 100, 184
Hissette, R., 56, 57
Hlaváček, I., 281
Hoenen, M.J.F.M., 19, 22, 28, 52, 226, 234, 235, 274, 364
Hofmeister, A., 183
Holtz, L., 337, 338, 340
Hopkins, J., 225
Hudry, F., 222
Huygens, R., 300

Ijsewijn, J., 26
Imbach, R., 11, 27, 64, 293, 340, 347, 362

Jeck, U.R., 115
Jiroušková, L., 225
Jolivet, J., 63
Jørgensen, E., 102
Jullien de Pommerol, M.-H., 351

Jurek, T., 281
Kadenbach, J., 182, 183
Kaeppeli, Th., 17
Kaluza, Z., 11, 19, 23, 27, 52, 226, 229, 271, 273, 274, 287, 293, 295, 307, 362, 364
Kejř, J., 88
Kibre, P., 338
King, E., 11, 99, 181
Kleineidam, E., 26, 181–183
Koch, J., 227, 228
König-Pralong, C., 293
Köpf, U., 294
Korolec, J., 281
Kowalczyk, M., 21, 116, 117, 272
Kozłowska, A., 116
Kuhnekath, K.D., 227
Kuksewicz, Z., 27, 118, 274–276, 278
Kurdzialek, M., 343
Lafleur, C., 239, 295, 339, 340, 342, 348
Lăpădatu, L., 271
Lehmann, P., 368–370
Lohr, Ch., 17, 18, 116, 227, 300
Löhr, G.M., 17
Long, R.J., 197
Lorenz, S., 26
Lülfing, H., 23
Mabille, M., 359
Maftei, L., 301, 335
Maga, M., 271, 357
Maierù, A., 362
Marenbon, J., 197
Markowski, M., 18, 27, 116–118, 184, 280, 304
Marlasca, A., 52, 65, 335, 339, 340
Masson, J., 271
Maurer, A., 56
Meersseman, G., 229
Meier, L., 57, 184
Meirinhos, J., 187
Meliadò, M., 13, 19, 100, 102, 117, 118, 225, 227–229, 233, 239, 243, 274, 295
Metzger, S.M., 22
Meyer, W., 17, 335
Miethke, J., 26
Minio-Paluello, L., 116, 128, 199, 333, 334
Miolo, L., 337
Mohr, C.F., 183
Mojsisch, B., 66
Morard, M., 353, 362
Morel, P.M., 360, 361
Moreschini, C., 155
Mulchahey, M., 22
Murano, G., 347, 374, 392
Muther, Th., 183
Nardi, B., 234
Nasr, S.H., 64
Nauta, L., 301, 335
Nebbiai, D., 341, 350, 352, 353
Negri, S., 19, 225
Neuscheler, E., 243
Nowak, L., 11, 271, 278
Otto, A., 349
Ouy, G., 364
Pacquet, J., 26
Paravicini-Bagliani, A., 346
Pattin, A., 40, 45, 57, 146, 230, 293, 356
Paulus, N., 102
Pavlíček, O., 271
Pelster, F., 196
Pelzer, A., 18, 19
Pereira, M., 225
Piché, D., 56, 347
Pickavé, M., 225

Pinborg, J., 26, 334
Piron, S., 347
Pletzer, K., 243
Plezia, M., 105
Podlaha, A., 242, 279–281
Poirel, D., 11, 181, 225, 271, 300, 301, 335
Poole, R.L., 294
Poortman, E.L.J., 213
Powell, H., 197
Powitz, G., 253
Putallaz, F.-X., 338, 347

Radeva, Z., 225
Rebmeister-Klein, K., 341, 349, 351
Retucci, F., 12–16, 18, 20, 51, 62, 63, 99, 112
Ridder-Symoens de, H., 337, 340
Röckelein, H., 243
Rose, V., 116
Rosemann, P., 62
Rosier-Catach, I., 337
Rothschild, J.-P., 116
Rouse, M.A., 349
Rouse, R.H., 349, 350, 354, 359, 364, 392
Rudersdorf, M., 26
Rutten, P., 234, 248

Saccon, A., 225, 234
Saffrey, H.D., 64, 200, 275, 336, 339, 389
Salman, D., 196
Samaran, C., 340
Sannino, A., 110
Sbrocchi, L., 57
Scalia, G., 300
Schabel, C., 293
Schipke, R., 12, 13, 100, 184
Schmidt, P.G., 300
Schmitt, F.S., 155
Schmugge, L., 181
Schnitzler, E., 183, 184
Schreiber, H., 227, 252
Schürmann, H., 26
Schwinges, R.Ch., 183
Seel, G., 99
Seńko, W., 274, 275, 295
Şenocak, N., 22
Seyfert, W., 106
Simpson, D., 300
Skierska, I., 281
Šmahel, F., 26
Snyder, S.C., 234
Soszyński, J., 272
Speer, A., 234, 272, 293, 357
Stabile, G., 362
Stammkötter, F.B., 225
Steele, R., 74, 202, 294
Steenweg, H., 181
Stuchlá, P, 243
Sturlese, L., 99, 112, 362
Székely, I., 52, 181, 183, 184
Szelinska, W., 281

Tautzt, I., 115
Taylor, R., 12, 40
Teeuwen, M., 181
Teske, H., 228
Tewes, G.-R., 17
Théry, G., 343
Thomson, S.H., 196
Trapp, D., 293
Truhlář, J., 242

Ullmann, B.-L., 349

Valentinelli, G., 14, 116
Van Steenberghen, F., 338, 339, 342, 343, 345
Vanhamel, W., 346
Vansteenberghe, E., 225
Verger, J., 197, 338–340, 362
Vernet, A., 341, 351

Vetulani, A., 26
Vielliard, J., 360–362
Von Laubmann, G., 17
Vuillemin-Diem, G., 116, 334

Wagner, C., 234
Walz, D., 228, 229
Weigel, H., 243
Weijers, O., 11, 22, 106, 181, 184, 186–188, 197, 273, 337–340, 342, 356, 368
Weiss, U., 182
Weissenborn, J.C.H., 182, 185
Wels, H., 236, 276, 277
Wielgus, S., 28
Wilckens, N., 102
Wippel, J.F., 357
Wislocki, W., 278
Włodek, S., 116, 272, 276, 295, 296
Wriedt, K., 183

Zathey, G., 116
Zavattero, I., 293
Ziebart, K.M., 225
Zimmermann, A., 18, 118, 226
Zuppa, J., 271
Zwaenepoel, J.P., 202
Zwiercan, M., 116, 117, 278